

Історія Австрії

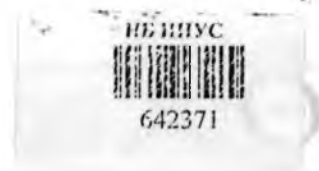
ЛІТОПИС
Львів 2001

Центр
гуманітарних
досліджень
Львівського
національного
університету

Erich Zöllner

Geschichte Österreichs

Еріх Цьольнер

Історія Австрії

Еріх Цюльнер. Історія Австрії / Пер. з нім. Роман Дубасевич,
Христина Назаркевич, Анатолій Онишко, Наталя Іваничук. —
Львів: Літопис, 2001. — 712 с.

Еріх Цюльнер — відомий австрійський історик. Його книжка «Історія Австрії» мала вісім видань, охоплює історію австрійського краю від найдавніших часів до 1988 року, містить матеріал, який розкриває нові зміни не тільки в австрійській, а й в європейській історії. Автор не обмежується історією австрійської державності, а подас нам якнайдетальнішу картину багатогранних зв'язків між культурним та історичним розвитком Австрії. Для істориків, усіх хто цікавиться історією.

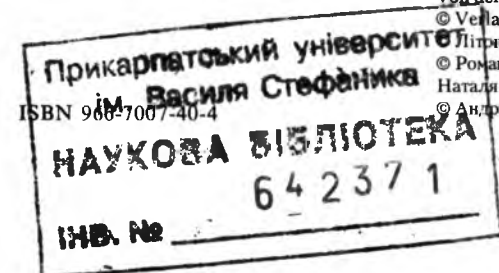
Рецензент д-р. іст. наук, проф.
Ярослав ДАШКЕВИЧ

Науковий редактор канд. іст. наук
Василь РАСЕВИЧ

Це видання виходить завдяки підтримці:
Посольства Австрії в Україні
Українсько-австрійського бюро кооперації в науці, освіті та культурі
Австрійського форуму культури в Києві
Федерального міністерства закордонних справ Австрії
Федерального міністерства науки, освіти та культури Австрії

Die Originalausgabe erschien unter dem Titel
Erich Zöllner Geschichte Österreichs
Von den Anfängen bis zur Gegenwart.
© Verlag für Geschichte und Politik, Wien
Літопис, 2001

© Роман Дубасевич, Христина Назаркевич, Анатолій Онишко,
Наталя Іваничук, український переклад, 2001
© Андрій Кісь, проєкт обкладинки, 2001

Зміст

Передмова до першого видання	7
Передмова до восьмого видання	8
ВСТУП. Основи географії	9
I. ПРАІСТОРИЯ	16
Від початків розселення людей до племінних культур іллірійців та кельтів	16.
II. АВСТРИЯ У РИМСЬКУ ДОБУ (XV ст. до н. е. — кінець V ст.)	25
Завоювання, оборона й управління Дунайськими провінціями	25. — Міста, шляхи, торгівля і транспорт 27. — Сусіди-германці. Війна з маркоманами і напади алеманів 30. — Реорганізація провінцій за Діоклетіана і Константина 33. — Християнство пізньої Античності 34. — Занепад влади Риму і міграції східних германців 36.
III. ГЕРЦОГСТВО ПЛЕМЕНИ БАВАРЦІВ І ФРАНКСЬКА МАРКА (VI-X СТ.)	39
Походження і розселення баварців	39. — Авари і слов'яни 42. — Проблема тягlosti римської культури 45. — Імперія франків і християнська місія у ранньому Середньовіччі 49. — Занепад герцогства Агілофінгів 52. — Каролінгські марки на південному сході 54. — Загибель каролінгської марки під угорською навалою 59.
IV. БАБЕНБЕРГІ І ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ АВСТРИЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (976-1246)	61
Відвоювання марки і перші кроки династії Бабенбергів в Австрії	61. — Назва Австрії 63. — Консолідація бабенберзької марки 64. — Маркграф Леопольд III та утворення князівства на австрійських землях 67. — Герцогство Австрія 68. — Період розквіту Австрії Бабенбергів 71. — Криза і занепад князівства Бабенбергів 74. — Політична історія австрійських альпійських земель у зрілому Середньовіччі 78. — (Штирія 78. — Каринтія 80. — Крайна 84. — Зальцбург 84. — Тироль 86. — Фюрарльберг 88.) — Колонізація земель у зрілому Середньовіччі 90. — Економічне життя у зрілому Середньовіччі 96. — Церковна і куртуазна культура 101.
V. ПІЗНЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (1246-1526) І ГАБСБУРЗЬКЕ “ВОЛОДІННЯ АВСТРИЄЮ”	109
Боротьба за спадщину Бабенбергів. Король Оттокар	109. — Перші кроки Габсбургів в Австрії 115. — Герцський графський дім, його землі й володіння 122. — Поширення і зміцнення влади Габсбургів у східноальпійських землях 126. — Поділи влади у пізньому Середньовіччі 133. — Період австрійських заворушень за імператора Фрідріха III 142. — Австрія і Бургундія. Боротьба з Францією та Угорщиною 147. — Від Середньовіччя до Нового часу 151. — Поселення пізнього Середньовіччя 161. — Економічне життя пізнього Середньовіччя 164. — Духовна культура австрійського пізнього Середньовіччя 172.
VI. РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ (1526-1648)	182
Королівські вибори 1526 року та управлінська реформа Фердинанда I	182. — Бої в Угорщині (1526-1562) 184. — Імперська політика і конфесійне питання. Наступ протестантизму в габсбурзьких землях 186. — Поділ володіння австрійськими спадковими землями поміж синами Фердинанда I 190. — Правління Рудольфа II. Контрреформація і боротьба з турками 194. — “Чвара братів Габсбургів” 199. —

Імператор Матіас та передісторія Тридцятилітньої війни 202. – Тридцятилітня війна 205. – Вестфальський мир і Австрія 214. – Розселення і пропорції населення у конфесійний період 215. – Господарство періоду “раннього капіталізму” 218. – Духовна культура конфесійної доби 229.

VII. АВСТРІЯ СТАЄ НАДДЕРЖАВОЮ (1648-1740) 239

Відбудова й боротьба на два фронти проти турків і французів 239. – Турецький 1683 рік і австрійський удар у відповідь 245. – Війна за іспанську спадщину 250. – Врегулювання спадкоємної наступності. Прагматична санкція 257. – Нові бої з Португою і державами Бурбонів 258. – Людність і поселення 1648-1740 рр. 267. – Економіка й економічна політика в світлі меркантилізму 270. – Освіта, наука і мистецтво епохи бароко 281.

VIII. РЕФОРМИ, РЕАКЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ (1740-1848) 295

Війна за Австрійську спадщину і початок боротьби за Силезію 295. – Перетасування блоків та Семирічна війна 300. – Реформи Марії Терезії 303. – Консолідація та нові завоювання 307. – Десятиріччя правління Йосифа II 310. – Ідейний зміст і реформи йосифінізму 312. – Зміцнення напередодні великих криз. Правління Леопольда II (1790-1792) 318. – Боротьба проти революційної Франції. Перша коаліційна війна (1792-1797) 319. – Від першої до другої коаліційних воєн (1799-1805) 322. – Війна 1809 року і боротьба за визволення Тиролю 328. – Від поразки до піднесення. Австрія між Францією і Росією 331. – Віденський конгрес 335. – Інтервенціоністська політика Священного союзу та “система Меттерніха” 340. – Фердинанд I і статсконференція. Народи напередодні революції 342. – Буремний рік 345. – Демографічна політика, захист селян та сільське господарство у 1740-1848 рр. 350. – Політика меркантилізму та індустріалізація. Торгівля, транспорт та проблеми з грошима 353. – Наука і освіта 364. – Література, музика та образотворче мистецтво 372.

IX. ЕПОХА ФРАНЦА ЙОСИФА І КІНЕЦЬ МОНАРХІЇ (1848-1918) 386

Неоабсолютизм 386. – Від Сольферіно до Кьоніггретца 392. – Австро-угорський дуалізм 399. – Ліберальна ера 401. – Союзницька політика та консерватизм. Уряд Тааффе 409. – Політична криза і національна боротьба (1894-1914) 414. – Міграції населення в епоху Франца Йосифа 429. – Сільське господарство 432. – Промисловість 434. – Транспорт, торгівля, фінансова та кредитна системи 442. – Освіта і наука 446. – Література, театр, публіцистика. Музика 453. – Образотворче мистецтво 459. – Перша світова війна 465.

X. СІМДЕСЯТ РОКІВ ВІД ПЕРШОЇ ДО ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1988) . . . 478

Зародження республіки. Мирний договір, питання кордону і проблема аншлюсу 478. – Від Мирного договору до кризи 1927 року 487. – Послаблення австрійської демократії 491. – Ліквідація парламенту і станової держави 497. – Австрія у Третьюму Райху. Друга світова війна 508. – Відновлення республіки Австрії. Окупаційний режим і боротьба за Державний договір 513. – Коаліції і однопартійне правління (1955-1988) 525. – Демографічна ситуація 1918-1988 рр. 537. – Економічна історія республіки 543. – Духовне життя. Наука і мистецтво 557.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА 575

КАРТИ І ТАБЛИЦІ 669

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ 581

Передмова до першого видання

Ця книжка, як свідчить її назва, присвячена історії австрійського краю від початків розселення людей до сучасності. Відтак книга не обмежується історією австрійської державності, хоча вона теж у всіх своїх видозмінах неминуче буде головним предметом викладу, в якому я прагнув рівноваги між політичною історією та історією культури. Саме історії культури я присвятив окремі розділи, щоб якнайкраще унаочнити побудову тексту. Я добре усвідомлюю ті щільні й багатогранні зв'язки, які існують між культурним і політичним розвитком. Сподіваюся, що мені вдалося розкрити їх у своєму викладі.

Ця книга – для істориків-фахівців і тих, хто просто цікавиться історією. У ній я прагнув подати якнайдетальнішу картину, що відповідає сучасному станові науки, тому відмовився від розлогого просторікування на користь проникливішого зображення фактів, а це, щоб не перевантажувати читача, вимагало від мене неабиякої стислості.

Загальний огляд австрійської історії не досягне своєї мети, якщо автор надмір зосередиться на улюблених темах. Щобільше, йому слід домагатися якнайрівномірнішого поділу, належно висвітлювати й те, що за інших обставин його, можливо, менше б цікавило. Я доклав особливих зусиль, щоб досягнути збалансованого висвітлення матеріалу. Однак, гадаю, було цілком виправдано детальніше, ніж це, зазвичай, можна зустріти у подібних працях, розкрити історію заселення і людности на цих землях.

Характер цієї праці не давав змоги окремо, у посиланнях, подати джерела та літературу. Я додав порівняно великий список джерел і літератури, що має стати в пригоді як вибіркова бібліографія з австрійської історії.

Маю великий обов'язок поіменно подякувати усім, хто дуже допоміг мені у перегляді окремих розділів цієї праці, чи порадами щодо літератури: Анні Корет, Фріцові Фельнеру, Людвігові Єдлічці, Альфонсові Льотскому, Рудольфові Неку, Ріхардові Піттіоні, Германові Феттерсу, Ренаті Ваґнер та Конрадові Віхе. Рисунками карт у додатку займався Ганс Шлессер, дуже цінні поради давав Вільгельм Ваґнер. Показчик упорядкували Вольфдідер

Біль і Доротея Маґерль. Генріх Коллер допомагав мені вичитувати правки. Хочу також висловити подяку п. д-ві Карлові Корнідесу і видавництву історичної та політичної літератури за зважене керівництво виданням книги, колективу друкарні Р. Шпіза & К° за його ретельну роботу.

Відень, у жовтні 1961
Еріх ЦЬОЛЬНЕР

Передмова до восьмого видання

У сьомому виданні цієї праці (1984) розглянуто період австрійської історії до 1981 року. Зараз останній розділ охоплює сімдесят років від зародження республіки 1918 до 1988 рр., тобто до моменту, коли про себе чітко заявляє нова зміна європейської, а відтак і австрійської історії. Загальні нариси з австрійської історії можуть і надалі розраховувати на зацікавлення читача. Проблематиці їх укладання і мети я присвятив статтю “Зауваги до загальних нарисів з історії Австрії”, яка з’явилася у збірнику вибраних праць з-під мого пера “Проблеми і завдання австрійських історичних досліджень” (1984), який теж вийшов у видавництві історичної та політичної літератури (тобто Р.Ольденбург, Мюнхен) за ініціативи Гайде Дінст і Гернота Гайса. Поряд з іншими темами ця книга містить і низку нових статей про поняття Австрії та уявлення про неї.

Я знову маю обов’язок подякувати за поради та ідеї: передусім покійному видавцеві Карлові Корнідесу, а також Гайде Дінст, Ерікові Добереру, Отмарові Гаґенедеру, Герноту Гайсові, Еріці Рудьє, Германові Феттерсу, Гервігові Вольфраміві, моєму братові Отто і племінникові Вольфгангові Цьольнерам.

Відень, у січні 1990
Еріх ЦЬОЛЬНЕР

ВСТУП

Основи географії

Суттєвою ознакою австрійської історії є те, що її ритм збігається з ритмом світової історії, чого так певно не можна стверджувати про історію будь-якої іншої держави. Хронологічні рамки Баварсько-франкської марки, держави Бабенбергів та “правління в Австрії” Габсбургів відповідають трьом основним періодам Середньовіччя. В той час, як Відродження, Реформація і великі географічні відкриття започатковують нову добу, могутність “австрійського дому” зростає до світових масштабів. У вузьких рамках Центральної Європи знову втілюється прагнення об’єднати австрійські, богемські та угорські землі у Дунайську монархію. Прагматична санкція 1713 року мала забезпечити її майбутнє, тоді як Утрехтське і Раштаттське перемир’я поклали край світовому змагання за іспанську спадщину. В ХХ ст. катастрофа, в якій гине Дунайська монархія, є знову катастрофою світового масштабу. У Другій світовій війні і в повоєнній напрузі Австрія постає перед нами вже зменшеною і знову-таки перед питанням життя і смерті. Світові катаклізми ніколи не минали країни. Водночас такі конфлікти неодноразово виникали саме в Австрії. Тут варто лише звернутися до подій недалекого минулого. Згадаймо вбивство у Сараєво 1914 року, світову економічну кризу 1930-х років, врешті ситуацію березня 1938 року, коли зародилися ті стрімкі події, що стали початком Другої світової війни. Влучними, неодноразово цитованими, рядками австрієць за вибором Геббель охарактеризував цю взаємодію, називаючи Австрію малим світом, “в якому великий проводить свою репетицію”. Проте ставити питання про першопричини – завдання історика: їх слід шукати спершу в географічному положенні Австрії. Хоча ми не зважимося стверджувати, що географічні умови наперед непорушно визначили

долю країни. Водночас історія людства щоразу дивовижно переплетена з умовами і потенціалом, які природа заклала у кліматі, характері будови землі і різноманітних зв'язках, зумовлених географічним положенням. Чи не найкраще це видно, зокрема, тоді, коли людина, як це і властиво їй суті, намагається подолати природні перешкоди.

З-поміж чотирьох великих ландшафтів, які формують європейську частину земної кулі – Північну, Західну, Центральну, Східну Європи і європейське Середземномор'я – Центральній Європі найбільше бракує того, що називають “природними кордонами”. Чітко визначені кордони найрадіше можна показати на півночі, на Північному і Балтійському морях, а також на Шлезвізькому перешийку, який їх обох об'єднує. На півдні здійснити подібний поділ вже важче, оскільки головний альпійський хребет чи й взагалі коли-небудь визначав етнічні чи політичні межі, кліматична межа перебігає однозначно уздовж південних схилів. Однак межі, визначені в умовах фізичної географії на захід і схід, будуть дещо вимушеними, тут все ж традиційно орієнтуються на політичні одиниці та лінію перебігу державних кордонів. Так само неоднозначним є внутрішній поділ Центральної Європи, власне поділ на германську і данубійську частини. Невисокий вододіл розділяє ландшафти, води яких стікають до Північного і Балтійського морів, від Дунайського басейну. До нього і відносять територію Австрійської республіки, за винятком розташованої на крайньому заході федеральної землі Форарльберг, чиї води стікають у Райн.

Дунайські землі у вужчому розумінні слова займають лише меншу частину площі австрійської держави й етнічного простору, зате тут розташований економічний центр і зосереджена основна кількість населення, оскільки Альпи заселені порівняно рідко, а Дунай ще за передісторичних часів був найважливішою транспортною артерією. Цей Дунайський шлях сполучає центр Європи з її південним сходом. Впадання Дунаю у Чорне море, не таке інтенсивне за транспортними потоками і другорядне щодо Середземного моря, либонь, зменшує значення ріки, як і те, що з економіко-географічного погляду Дунай “тече не в той бік”. Відправляти якісні центральноєвропейські товари на південний схід неважко, але не так легко з південного сходу до Центральної Європи проти значної течії перепроводжувати більші обсяги сільськогосподарської продукції. Сьогодні транспортну функцію Дунаю здебільша перекладено на дороги і колію Альпійського передгір'я. Помітне значення серед дунайських переправ віддавна мали переправи у Лінці, Кремсі і Тульні. Однак найважливіший транспортний вузол ми виявимо там, де Дунайський шлях перетинається з системою споконвічно ходжених дальніх шляхів, яка через Моравські ворота сполучає Віденський басейн з долинами річок Одри та Вісли, а на північному сході сягає балтійського узбережжя аж до гирла річки Мемель. Цей прадавній бурштиновий шлях продовжується за переправою через Дунай у зв'язці шляхів, яка веде до Адріатики, у давніші

часи використовувався маршрут вздовж східного краю Альп, через Еденбург-Штайнамангер, тоді як з Середньовіччя перевагу надавали шляхові через Земмеррінг, або як його ще називали “східноальпійську стрімку борону”. Визначальними для цього пересування на захід були зміни у творенні політичних кордонів. Відтак з Карнунта до Відня перемістилася переправа через Дунай; згодом Відень стане провідним поселенням в австрійській частині Дунаю, та й взагалі по усій ріці.

Тут, в околицях Відня, пасмо Східних Альп сягає долини Дунаю. Східні Альпи займають найбільшу частину території сучасної австрійської держави, так що Австрію одного разу не без підстав назвали східноальпійською державою. Її західний кордон традиційно проводять уздовж лінії, яка через перевал Шплюгенпас сполучає озера Бодензее і Комерзее з Зарайнською долиною. Східні Альпи нижчі за західні, вони розлогіші, чіткіше почленовані геологічно, своєю формою вони подібні на віяло. Їх легше перетинати дорогами-перевалами тощо. Для сполучення між північчю і півднем на теренах східних Альп неабиякого значення набули два шляхи: один, що проходить через скит Еренберг, перевал Фернпас і Решеншайдек, а надто вже другий шлях через перевали Шарніц та Бреннер. Через них пролягає найкоротше сполучення з Німеччини до Італії, через долину Ечталь, та й далі на схід до Піаве. Цю систему шляхів і перевалів колись доповнювали численні поперечні сполучення. Поряд з економічною вона виконувала і політичну функцію. Крім того, вона була ще однією з головних природних передумов для утворення історичної землі Тиролю. Далі на схід тут переважно користувалися значно довшим маршрутом через Зальцбургський і Каринтійський перевали, з яких через долину Канальталь, а також через перевал Плекенпас і долину Тальяменто можна було потрапити до Фріулі та Венеції.

Простішим, вже майже наперед визначеним структурою місцевості є рух між сходом і заходом у самих Альпах. У цьому керунку Альпи смугами почленовані долинами Ленгстелер. Переважно вони тягнуться уздовж кордонів зон різних кам'яних порід, власне, верхів'їв річок Інн, Зальцах та Еннс між Центральними та Північними Кальковими Альпами, навіть якщо вони і сполучені між собою гірськими перевалами. На півдні між центральним пасмом і південною зоною калькової породи паралельну борону утворюють долини річок Пустер та Драви. Водночас верхів'я ріки Мур, розташоване між двома лініями зони кристалічної породи, хоч і не збігається з геологічним поділом, зате є важливим сполученням між сходом і заходом. Далі за течією ці ріки звертають від Східноальпійського поясу на рівнини, які лежать перед ними. Долини цих річок стають важливими ланками, які сполучають Альпи і приміжні до них ландшафти; долини річок, розташовані на півночі, ведуть до Альпійського передгір'я, ріка Еч – до Італійської, а Драва і Мур – до Паннонської рівнин. Подекуди альпійські долини ширшають і

переходять у ландшафти, які є типовими для річкових басейнів. Своїми кліматичними умовами і рослинністю вони істотно відрізняються від висот, що лежать довкола. Головним за своєю транспортною функцією тут є найдовший Клягенфуртський басейн, а також басейни Тамсвег і Юденбург.

Поряд зі сприятливими умовами для транзитного руху та поселення на внутрішньоальпійських ландшафтах річкових басейнів, у долинах, а згодом і для висотного поселення на базі сільського господарства, саме багатство на мінерали було тим, що спонукало людину-господарника ще з прадавніх часів проникати у світ гір. Золото, срібло, мідь, олово, магnezит, антимон, графіт, але насамперед залізо та сіль були і є (сьогодні хіба за винятком благородних металів) привабливими для гірництва. Адже в економічній історії східноальпійських земель гірництво завжди було вагомим чинником. Додаймо ще багатство країни на деревину: з погляду народного господарства неабияке значення мають чималі запаси лісу, переважно хвойного, а на незначних висотах і листяного. Навіть сьогодні після численних викорчовувань ліс ще вкриває понад третину австрійської землі.

На півночі альпійського пасма дедалі вужче на схід тягнеться Альпійське передгір'я, що є продовженням Швабсько-Баварської височини. Його ландшафти не такі мальовничі. Проте, навіть незважаючи на різну якість ґрунту, воно має неабияке значення як область рослинництва з надзвичайно родючими ґрунтами. Альпійське передгір'я є головною житницею Австрії. Особливо в басейнах, які розташовані на незначній висоті, як наприклад, у басейні Ефтердінг, інтенсивність ведення сільського господарства вища, ніж в інших частинах Австрії. Саме тут, а особливо поблизу гирла приток Дунаю, передумови для заснування міст були надзвичайно сприятливими.

Строкатишими є ландшафти східного краю Альп, які утворюють типову перехідну зону. Віденський басейн розташований між посіченим, вкритим терасами "крайнім зламом Східних Альп" і схилом горбистого пасма Гюгеліге Вельт, гір Розалії та Ляйти (Влтави). Відтак він дуже вигідний своїм зручним транспортним положенням, і вже в кліматичному і тектонічному плані, незважаючи на яскраву індивідуальність ландшафту, виявляє деякі риси Паннонської рівнини. Яскравіше степовий характер виражений у ландшафті північного Бургенлянду. Однак південна частина за своєю структурою цілком належить до Штирійських пагорбів. Цю місцевість швидше відносять до гірської зони, ніж до прилеглих на сході рівнин, хоча Грацька бухта зазнає з її боку значного впливу.

Австрійські землі на північ від Дунаю, верхньоавстрійський район Мюльфіртель та області Нижньої Австрії догори і вниз від гори Маннгартсберг (райони Вальдфіртель і Вайнфіртель) теж тісно пов'язані з ландшафтами за межами Австрії. Мюльфіртель і Вальдфіртель належать до південної частини гранітного і гнейсового ландшафту Богемського масиву. Вкрита лісом

вона була освоєна дещо пізніше. Район Вайнфіртель схожий на горбисте Прикарпаття. Безлісі лесові ґрунти району – це найдавніше освоєний ландшафт Австрії. Сьогодні завдяки видобуванню нафти Вайнфіртель став ще одним районом австрійських Альп, де ведеться розробка покладів мінералів. З давніх-давен він славився як постачальник зерна і вина. Це стосується і частин Мархфельду, родючої затоки Дунайської рівнини.

Розмаїттю орографічного членування австрійської території відповідає і кліматичний поділ. Клімат Австрії, як і Центральної Європи загалом, займає проміжну позицію між океанським кліматом Західної Європи і континентальним кліматом східноєвропейських рівнин. Клімат австрійських Альп багатий на опади, для нього характерні довготривалі перехідні періоди між літом і зимою. Схожі кліматичні умови і на Альпійському передгір'ї, на гранітному плато на північ від Дунаю вони дещо суворіші. Клімат крайніх східних ландшафтів Австрії бідніший на опади, тут різкіші температурні коливання. Це стосується передусім Прикарпаття і області біля озера Нойзідлерзее, які належать вже до Паннонської кліматичної області. Відповідно флора тих ландшафтів відрізняється від альпійської, їй притаманна ближча спорідненість з понтійською флорою, в яку далі на схід поступово переходить рослинний покрив. Сильніші температурні коливання, замерзання озер взимку і періоди спеки влітку, характерні і для внутрішньоальпійських басейнів.

Якщо не зважати на відмінності у кліматичних умовах окремих ландшафтів і не брати до уваги праісторичні льодовикові періоди, де визначальними були зовсім інші кліматичні умови, то у загальній картині матимемо таки помірний, проте не надто м'який, мінливий клімат. У поєднанні зі структурою ґрунтів він вимагає від людини-поселенця неабияких зусиль, але водночас заохочує її до фізичної і розумової праці, яка буде запорукою існування і допоможе завоювати життєвий простір.

*

Як вже зазначалося, Австрія має чимало зв'язків зі сусідами. Ці зв'язки відігравали неабияку роль в історії країни. Розглядаючи структуру австрійських ландшафтів, одразу впадає у вічі розірваність австрійської території, хоча пасмо Східних Альп і виступає чіткою домінантою у творенні рельєфу. Упродовж своєї історії Австрія неодноразово зазнавала глибокого політичного, етнічного, культурного впливу сусідніх теренів. Найменшим, щоправда, був прямиий вплив з області Західних Альп, хоча стосунки зі Швейцарською конфедерацією, наприклад, у часи Риму чи під час конфлікту дому Габсбургів були справді тісними. Через Верхньоіталійську низовину римля-

ни проходили у Східні Альпи і Дунайські землі. Звідси, упродовж сторіч найкоротшою дорогою, проникав романський культурний вплив, з іншого боку, процеси державотворення на східноальпійських землях неодноразово виплескувалися на прилеглі до них на півдні рівнини, і навіть на Апеннінський півострів. Ще тіснішим і тривалішим був зв'язок між карстовим ландшафтом і прилеглою до нього територією. Австрія, для якої тут відкрився найкоротший вихід до моря, однозначно була активнішою за своїх сусідів як політично, так і культурно. Тут ми вже знаходимося на географічних теренах Дунайської монархії, основними частинами ландшафту якої все ж є Східноальпійська, Судетська, Карпатська та Карстова області. З-поміж них район Карпат завжди був єдиним цілим з найчіткішими межами. На це були свої підстави. Єдність цього ландшафту визначали свого часу угорська держава Арпадів, Аньйоу, а згодом і держава Габсбургів. Однак в епоху Риму і раннього Середньовіччя надто уже помітною була його розірваність. Тут ми вкотре переконуємося, що географічні чинники не можуть бути визначальними для політичних кордонів.

Серед відкритих переходів, які сполучають райони Карпатської дуги, особливе значення мають ворота Пресбург (тепер – Братислава)-Гайнбург, поряд з ними проходять ворота Еденбург та Брук. Йдеться про зав'язки шляхів, які на австрійській території сходяться біля Відня. Це справді шляхи для просування війська. Для народів-кочівників з євразійських степів розлога Угорська низовина ще з передісторичних часів не переставала володіти якоюсь притягальною силою. Гуни, авари та угорці (мадяри) обирали її своїм життєвим простором, саме через неї монголи і турки проривалися аж до крайніх зон Східних Альп. Стратегічне значення вихідних воріт з Карпатського басейну востаннє приголомшило в завершальних фазах Другої світової війни. Те, що вони були непримітними упродовж сторіч, є лише результатом державного об'єднання Східноальпійської, Карпатської і Судетської областей в імперію Габсбургів. Богемсько-моравська область відкрита до Віденського басейну, як і територія Угорщини, але вона видовжена і чіткіше окреслена, ніж Східноальпійська. Богемії не раз віддавали належне, називаючи її "цитаделлю Європи". Лісисті, колись важкопрохідні гірські зони захищали країну на півночі, заході і півдні. Рельєфне сполучення внутрішніх богемських транспортних шляхів забезпечило Празі місце політичного центру. Не так чітко відмежована і поділена сусідня Моравія. Відкритий південний кордон з Австрією сприяв сполученню між двома головними містами Віднем та Брно. Вододіл між Богемією і Моравією, як і внутрішньоморавський між Моравою та Одрою неглибокий і подолати його неважко. Колись їх перетинав бурштиновий шлях. З Баварією Австрію сполучав шлях по Дунаю, далі на захід цю функцію взяли на себе північні відроги альпійських долин. Сусідство баварських земель (зокрема німецької) з австрійськими не раз да-

лося взнаки у тісних політичних зв'язках і в освоєнні цих земель. Очевидним результатом старої взаємоприналежності, різної за інтенсивністю, є мовна спільнота. Намагання Габсбургів, особливо у XVIII ст., здобути Баварію і заповнити широку прогалину між розпорощеними володіннями династії у південно-західній Німеччині й австрійськими землями, захопити усі землі верхнього і нижнього Дунаю, свідчать про вагу, яку мали баварські області. Нагадаймо, що експансія Третього Райху вже рухалася у протилежному напрямку.

Підсумовуючи вплив на австрійську історію рельєфу, ґрунту та взаємозв'язків, які впливають із географічного положення і кліматичних умов австрійських земель та центральноєвропейського простору важко дати остаточну відповідь з огляду на розмаїття і багатозначність усіх чинників. Проте можна чітко побачити деякі перспективи. Одразу ж постає проблема відкритості країни і її незахищеності, постійного перебування під впливом чужих сил та ідей, незалежно від того, як їх оцінювати. З іншого боку, одразу очевидно є власна здатність австрійської території бути центром активності і впливу на своїх сусідів. По-третє, Австрія здатна виконувати функцію транзитної країни, країни-посередника для товарів і якнайрізноманітніших цінностей у різних напрямках, врешті звідси випливає її функція району на межі ширококресових комплексів духовної і політичної влади. Часто, миттєво змінюючи одна одну, ці можливості в історії Австрії були реалізовані.

I.

ПРАІСТОРИЯ

Від початків розселення людей до племінних культур іллірійців та кельтів

Сліди людської діяльності на території Австрії сягають понад 180 000 років. Вони ведуть нас у ділувій, епоху в історії землі, що відзначалася значними і тривалими коливаннями клімату. У періоди похолодання на великих площах утворювалися глетчери; полярний льодовик сягав аж Німецького Середньогір'я. Водночас на формування ландшафту та умови життя на австрійській території вплинув Альпійський льодовик. Розрізняють чотири інтенсивні періоди Альпійського льодовика, вони розмежовуються трьома міжльодовиковими періодами зі сприятливішими кліматичними умовами. На період потепління між третім і четвертим льодовиковими періодами, Ріс-Вюрм-Інтергляціал, припадають перші свідчення про появу людей на теренах Східних Альп; вони значно молодші від найдавніших доказів із джерел інших областей, які слід датувати понад 400 000 років раніше. Причина такої суттєвої різниці частково, мабуть, полягає просто у відсутності знахідок. Крім того, навряд чи можна бездоганно визначити вік матеріалу для пізньокам'яної доби (пізнього літію)*, для середнього кам'яного віку його зовсім обмаль. Весь матеріал було знайдено у двох місцях: у нижньому ярусі печери Гуденусгеле біля Гартенштайна в долині Кремсталь Нижньої Австрії і в печері Драхенгеле біля Міксніца в Штирії. Знахідки (доповнені матеріа-

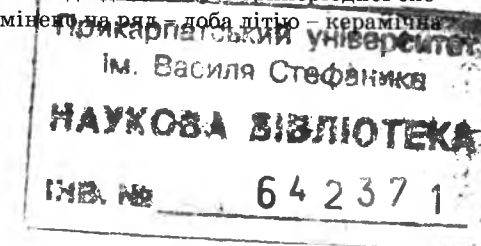
* Хронологічна термінологія науки про найдавніші часи неодноразово змінювалася. Особливо це стосується поняття "кам'яна доба". Поділ, який застосував О. Менгін у *Світовій історії кам'яної доби. Відень, 1931*, сьогодні уже застарілий. Р. Піттніоні модифікував у численних програмних статтях і востаннє в *Праісторії австрійських теренів. Відень, 1954*, звичний для західноєвропейської літератури поділ настільки, наскільки він обмежив поняття кам'яної доби або літію на епоху, яку дотепер називали палеолітом (давньокам'яною добою). У межах літію він виділяє давнішу (досі "нижній палеоліт"), середню ("середній палеоліт"), пізню ("верхній палеоліт") і най-

лом з інших печер у Штирії) відкривають для нас тип поведінки людини на полюванні у ті ранні часи. Основою життя в епоху присвійного господарства, коли ще не була відома практика систематичного закладання запасів та приручення диких звірів, полювання на них і збирання плодів були основою життя. Знарядям праці і зброєю служив оброблений вдаранням (кам'яне рубило) і відсіканням (лезо, камінь-ніж) кремій. Як житло використовували природні сховки, насамперед печери. Наші джерела ледве чи дають змогу робити нові висновки про світ уявлень первісної людини. Однак незаперечним фактом, як й існування культу померлих, є розвинена мова первісної людини.

У період суворішання клімату на початок Вюрмського льодовика культури пізнього літію дають нам багатоваріантну картину. До цього періоду (прибл. від 100 000 до 10 000 рр. до н. е.) відносять верхні яруси печери Гуденусгеле, а також низку інших знахідок у лесових зонах, передусім у Нижній Австрії на північ від Дунаю, у Вахау та в районі Вайнфіртель (Віллендорф, Везендорф, Кремс, Штильфрід тощо). У господарстві широко утверджується практика завбачливого закладання належних запасів, під час розселення відбувається пристосування до місцевостей багатих на дичину. Помітні регіональні відмінності у техніці виготовлення знарядь праці; в Австрії трапляються різновиди європейської вузьколезної культури. У наочних зображеннях, різьбі чи печерних малюнках вражають форми релігійних уявлень і потяг до прекрасного людини тієї епохи. Свідченням цього є Венера з Віллендорфу, виготовлене з вапняку божество – втілення жіночої плодючості; вже не так дбайливо обробленою є інша статуетка зі слонової кости з того самого місця.

Характерною ознакою найпізнішої кам'яної доби (мезоліт у старій термінології, прибл. від 10 000 до 5 000 рр. до н. е.) є закінчення льодовикового періоду. Вже людина початку періоду потепління була схильна радше до осілого способу життя. Про її життєдіяльність маємо обмаль свідчень. Відомими місцями, де були виявлені предмети цієї доби, є гора Гальгенберг біля Горна та печера Цігойнергеле біля Граткорна; цілком ймовірно, що первісна людина вже будувала для житла хижі і розпочала планомірне вирощування дикорослих трав, пшениці, ячменю та проса. Первісна людина була ще переважно мисливцем, рибалкою і збиральником, проте вже тримала свійських тварин, зокрема собаку. Інструменти, якими вона користувалася, часто були

пізнішу (дотепер "мезоліт") кам'яну добу. З поняття кам'яна доба цього нового ще суперечливого поділу народилося поняття "неоліт" (молодша кам'яна доба), для якого Піттніоні створив термін "керамічна доба" ("гончарна") за характерним видом діяльності. За керамічною йде "металічна", яка охоплює як бронзову, так і залізну доби. За допомогою цього нового поділу було здійснено відхід від старої триперіодної схеми: кам'яна доба – бронзова – залізна, тобто замінені на ряд – доба літію – керамічна – металічна.

незначних розмірів і тонкої роботи. Поряд з цими мікролітами можна довести існування нової характерної форми – сокири, яка значно полегшувала обробку дерева. У цей час починають виготовляти і глиняний посуд.

Відтепер головною характеристикою Кераміку (чи неолітію, прибл. від 5000 до 1800 рр. до н. е.)* є вироби з глини. В цю епоху, яка збігається із зародженням міської культури на сході та розвитком перших великих імперій у Єгипті, Месопотамії, Центральній Європі, ми вперше надібуємо розселення сільського типу. Для Австрії, яка разом з південною Німеччиною, Судетськими і Карпатськими землями належала до великого ареалу Дунайської культури, в межах цієї епохи слід виділити особливі форми лінійної і мальованої кераміки. Райони її географії частково накладаються; найбільшої ваги знахідки було зроблено у Нижній Австрії та в Бургенлянді. Найважливішим паростком нордичного культурного світу на австрійських теренах можна назвати баденську та мондзейську культури. В Австрії також засвідчені впливи західноєвропейської культури. Мова йде про поширену тоді дзвонечашну культуру з характерними, вибраними згодом для назви формами посуду та про споріднену з нею Міхельзберзьку культуру, названу за місцем знаходження біля Райну. Відмежувати одну культуру від іншої в часі і досі завдання не просте. Дунайська група є найдавнішою і бере свій початок від літію. Наявність нордичної групи дає змогу зробити висновки про появу нового, мабуть, індогерманського населення. Характерною формою житла були будинки на палях, виявлені у районах проживання цієї групи. Однак не завжди можна достеменно з'ясувати чи йдеться про будівлі на березі, чи на воді, оскільки рівень води відтоді суттєво змінювався. Очевидно, на той час західноєвропейські культури, мабуть, вже проникли на австрійську територію.

Людина керамічного періоду були дуже прив'язана до місцевого розселення. Її можна вважати прадавнім типом європейського селянства, на якому позначився тривалий зв'язок з тваринним та рослинним світом у скотарстві та землеробстві. Це населення тримало велику рогату худобу, овець, свиней і кіз, поступово набувало навичок користування конем як свійською твариною; використовувався у той час чотириколісний візок і простий плуг. Землеробство давало змогу робити планомірні запаси. Поглиблене знання властивостей рослинних волокон сприяло розвитку нових навичок ручної роботи, як-от, прядіння і ткання. Технічний поступ виявився і в кам'яних знаряддях праці, їх шліфували і полірували. Предмети широкого вжитку відзначалися елегантнішим оформленням. Матеріали, завезені здалека, наприклад, бурш-

* Цю епоху ми розглядаємо переважно як хронологічну єдність. Пітгтоні застосує поділ: перехідна – рання – середня – пізня керамічна доба. Перехідна і рання керамічна доба відповідають ранньому неолітові, третій і четвертий період його термінології – повному або пізньому неолітові.

тин, свідчать про розгалужені торговельні зв'язки. Під кінець цієї епохи уже велася розробка альпійських мідних копалень у зоні Граувакен у Зальцбурзі та Тиролі. У переробці мідної руди дуже важливими були знання і досвід, запозичені з Близького Сходу.

Застосовуючи спершу холодноковану мідь, а згодом і бронзу, сплав міді та цинку (часом і сурми), яка теж спершу, очевидно, була виготовлена у Передній Азії, первісна людина відкрила для себе новий світ. Пошук покладів металів значно розширив простір пересування і розселення.

Дистанції, на які велася дальня торгівля, швидко зростали. Водночас можна відзначити широке розмаїття місцевих культур. У тих частинах Альп, які не мали рудних покладів, а лежали осторонь торговельних шляхів, ще надовго затрималися культури неолітичного типу.

Виготовлення ужиткових предметів з бронзи, серед яких особливою красою форм вирізнялися зброя і прикраси, вимагало неабиякого ремісничого і мистецького хисту. Тут мова вже не йде про продукти домашнього виробництва, а про вироби високорозвиненого ковальства. Проте глибшої спеціалізації вимагало не лише гірництво, особливо відразу після переходу до закладання у копальнях глибинних дерев'яних конструкцій, як-от, біля гори Міттерберг біля Бішофсгофена чи на Кельхальпе біля Кіцбюгелю. Первинна переробка руди була складним процесом, який теж вимагав спеціальних знань. Зі спеціалізацією професій поглибилися і майнові відмінності. Накопичення предметів з металу, а також злитків, які оцінювалися за вагою і виконували функцію природних грошей, неодноразово виявлені склади несподівано відкривають нам чималі багатства. Ще одним свідченням тогочасного добробуту є поховання з багатими дарами.

Ранньобронзова культура “пласких поховань” на сході австрійської території виникла насамперед на базі баденської, а на заході – дзвонечашної культури. Найважливішими культурами місцевого походження на дунайських землях є Ауньетицька і Візельбурзька, названі за місцями знахідок в Угорщині та Богемії. Ареал першої простягається зі східного району Судетської області у Вайнфіртель, другу можна виявити насамперед у східній частині Нижньої Австрії на південь від Дунаю і в Бургенлянді. На західну частину Австрії вплинув розвиток південної Німеччини (Штраубінзький тип), зв'язок з попереднім періодом тут видно особливо чітко. Кераміка відносно проста. Під кінець цієї епохи люди вже відмовилися від використання кам'яних знарядь праці. Водночас інвентар з бронзи доповнився дерев'яним приладдям найрізноманітнішої форми. В оздобленні зброї і знарядь праці виявляємо абстрактно-геометричні мотиви.

Середній бронзовий вік охарактеризований новою, вже вибагливішою формою поховання з покладанням багатих дарів у могилу, а також насипними могилами, поряд з якими трапляються поодинокі випадки спалення. Доволі

скупилий матеріал знахідок, що здебільшого походить з придунайських земель, ледь висвітлює умови тогочасного поселення.

Перехідний період від середнього до пізнього бронзового віку був названий “культурою урнових полів” (назва походить від поховань у формі великих урн з попелом мерців). Він взаємопов’язаний з ширококресовими зсувами у структурі населення Європи. Хвилі цих процесів докотилися південного заходу Європи, змінили етнічну структуру Балканського півострова, і від них захиталися великі імперії сходу. В епоху “Великого переселення”, коли палаци Тіринсу і Мікен лежали у руїнах, а народи-мореплавці загрожували єгипетському узбережжю, у південну Німеччину проникли “пракельти”. Східні Альпи і Карст служили прохідною областю для “праїталіків”, які були предками носіїв високої латинської культури, тоді, як на теренах Австрії і на Балканах, ймовірно, існували ранньоіллірійські племінні утворення. Припускають, що ці групи перебували під впливом Лужицької культури венетських племен; так чи інакше, нижньоавстрійську культуру урнових полів слід оцінювати як південну гілку лужицької культури. На захід від моравсько-нижньоавстрійської групи “Баєрдорф-Велатіц” стає помітним інший, того ж походження імпульс. Перетнувши Богемію і зазнавши численних модифікацій, він вплинув на Верхню Австрію, Зальцбург і Тироль (група Хетінг-Морцг). До західноавстрійського різновиду культури урнових полів належать обидва найстаріші яруси Гальштата. Вже знахідок цієї епохи маємо чимало, дається взнаки і приріст населення.

Під кінець IX передхристового сторіччя у Центральній Європі знову окреслилася культурний злам. На зміну бронзи, що досі домінувала у виготовленні різноманітних виробів, прийшло залізо. Аналогічний процес завершився у Передній Азії на 600 років раніше. М’якше і пластичніше залізо, мабуть, уперше було застосоване у великих царствах гетейців та асирійців, від них його вжиток поширився на Єгипет і Грецію; в Італії перші залізні знаряддя праці і зброя датуються приблизно 1000 роком. На східноальпійські землі залізо потрапило з півдня і південного сходу; нові поклади було виявлено в Каринтії і Країні. Залізо використовувалося головню для виготовлення зброї, тоді, як прикраси і посуд ще вироблялися з бронзи.

Найбагатшу знахідку предметів давньої залізної доби (з 800 до 400 рр. до н. е.) на території Австрії було зроблено в місцевості Гальштат. У науці про найдавніші часи її назву вживали для позначення (зокрема за межами Східних Альп) цілої епохи як Гальштатської доби. Своє значення Гальштат, та дещо менше Галяйн завдячують видобуткові соли, який, очевидно, розпочався вже в керамічну добу, проте в більших обсягах сіль почали видобувати тільки у давню залізну добу. Іллірійські гірники ще не знали соляного методу, зернисту сіль видобували тільки сухим способом. Численні знахідки, як-от, дерев’яні шуфлі, казани для соли, смолоскипи, освітлювальні

скіпки, рештки одягу та їжі дають змогу зазирнути у світ гальштатського гірника*. Одяг тоді виготовляли з дублених шкір та вовни; серед знайдених тканин маємо зразки з кольоровими візерунками, себто люди вже розумілися і на фарбуванні. Оселями їм служили блокові будинки на кшталт сучасних хатин у горах. Багатим був матеріал з Гальштатського могильного поля, на якому було виявлено 2000 поховань, що частково вже належали до латенського періоду. Мова йде як про поховання попелу, так і тіл. Трапляються і захоронення частин тіла. Не надто ретельні розкопки у першій половині XIX ст., призвели, на жаль, до непоправних втрат. Поміж могильними дарами було знайдено чимало бронзи, стильові форми якої свідчать про те, що гальштатські ковалі правдоподібно імітували південні зразки. Яскраво виражений потяг до вигадливих прикрас. Знахідки, зроблені у інших місцях, теж дали цікаві результати щодо мистецтва гальштатської доби: це бронзові обладунки і вотивні руки з князівських поховань Клян-Кляйну біля Ляйбніца і культовий візок з бронзи зі Штретвеґа біля Юденбурґа тощо. Часто трапляється фігурне зображення тварин. Для кераміки гальштатського періоду характерні графітові орнаменти. Форми посуду досить різноманітні, однак тоді ще не був відомий гончарний круг. Гальштатські знахідки дають нам, зокрема, деяке уявлення про медицину того часу.

Вторгнення кельтів завдало гальштатській культурі сильного удару. Загони кельтів проникли ще перед 400 р. до н. е. з Галлії до Іспанії і через море до Британських островів, інші удари були спрямовані на південь та на південний схід. Верхня Італія була кельтизована. У 387 р. римляни зазнали важкої поразки біля Аллії. 279 року було сплюндровано Дельфи, водночас ватаги кельтів переправилися до Малої Азії і заснували там галатські князівства. У Східні Альпи кельти одночасно вдерлися, очевидно, з двох напрямків: з Південної Німеччини та Верхньої Італії. Завоювання кельтів майже оминули Форарльберг та Тироль. Тут селився давній народ ретів, чия назва вказує на передіндогерманський демографічний компонент, до якого належали рештки передусім іллірійського населення Гальштата, і, можливо, розпорошені етрусські елементи. Однак кельтські топоніми надibuємо й тут. Значно сильнішим і на загал домінуючим був кельтський вплив на населення долин річок Зальцах, Еннс, Верхній Мур, у Каринтійському басейні та Альпійському передгір’ї. Провідне положення тут займали племена норіків і таурисків, а на північ від Дунаю та в Судетській області – боієри. Назва племені норіків (*Nori*, пізніше *Norici*), мабуть, як і ретів та карнерів, що населяли фріульсько-країнську область не є індогерманського походження, але назва таурисків

* Законсервовані сіллю тіла засипаних гірників з прадавньої доби було знайдено 1573 року в Галяйні та 1734 року в Гальштаті. Зовнішній вигляд і одяг галяїнської знахідки описано недостатньо, а гальштатської – взагалі не описано.

походить від іллірійців. Цей факт вказує на безперервне існування давніших пластів населення, відтак і на теренах Центральної Австрії. Однак кельтська культура закріпилася на цій території мовно і політично. Кельтською є зокрема назва племені латобіків на сході Каринтії. На горбистій місцевості й у басейнах річок східного краю Альп знову ж таки переважає іллірійський компонент.

Мовне і народне розмаїття східноальпійських земель в останні сторіччя до Христа згодом, без сумніву, полегшило романізацію та вплинуло на доримські назви місцевостей і водоймищ. Згодом цими назвами користувалися римляни, змінюючи їх та не раз залишаючи у спадок народам-наступникам. Тут ми надібуємо ретські топоніми: *Salurnae* (Залюрн), *Scarantia* (Шарніц), *Veldidena* (Вільтен), іллірійські *Agista* (Аіст), *Arelape* (Ерляуф), *Carnuntum*, *Aguntum* (біля Лієнца), *Matreium* (Матрай), *Tergeste* (Трієст), кельтські, як-от, *Boiodorum* (Іннштадт-Пассау), *Escala* (Ішль), *Lauriacum* (Льорх), *Lentia* (Лінц), *Tragisamus* (Траізен), *Vindobona* (Відень). На сукупності назв відбилися навіть і ті мови, носії яких селилися щонайближче скраю східноальпійських земель, або ж узагалі жили на прилеглих територіях. Саму ж назву Альп вважають лігурійською, назву Дунаю (*Danuvius*) – скитською, вона споріднена з такими назвами річок у Східній Європі, як Дністер, Дніпро чи Дон (*Danastris*, *Danapris*, *Tanais*). Мабуть, з тракійської походить найменування покладів соли з іменною частиною “*hall*” (Гальштат, Галяйн та інші).

Незважаючи на значну кількість здебільшого дрібних племен, які розмовляли різними мовами і діалектами, державотворчій силі кельтів таки вдалося упродовж II передхристового сторіччя об'єднати великі райони на теренах Східних Альп у королівство норіків на чолі з племінним князем. Тогочасний перебіг кордонів королівства зараз вже неможливо надійно відтворити, оскільки він неодноразово змінювався. Цілком ймовірно, що на сході вони частково збігалися з сучасними державними кордонами Австрії, на півдні тяглися приблизно вздовж пасма Альп, а на півночі з плином часу, очевидно, сягнули Дунаю. На заході подекуди можна орієнтуватися на природний кордон по річці Інн. Як видно, йдеться про державне утворення середньої величини. Щоправда, з моменту виникнення королівство норіків перебувало у затінку дедалі могутнішої римської великодержави. Зацікавленість римлян у порядку і спокої на цьому, розташованому перед Італією, альпійському гласисі, очевидно, сприяла державотворенню норіків. Це дає нам змогу зробити припущення, що Рим свого часу визнав його у належній формі. За потреби Рим справді рішуче ставав на захист своїх інтересів. Коли 186 року до н. е. зі Східних Альп кельти ввірвалися на Фріульську рівнину, маючи намір заснувати міське поселення у пониззях ріки Ізонцо, втрутилися римські дипломати і солдати; кельти відступили. Заснування римської

колонії Аквілея, очевидно, мало покласти край подібним нападам та поживити торгівлю між римлянами і норіками.

У наступні десятиріччя ще не один раз спалахували сутички. 170 року до н. е. альпійські кельти, ймовірно норіки, з успіхом виступили проти втручання римського полководця Гая Кассія. Усередині сторіччя тауриски вигнали римських золотошукачів, які розробляли поклади цього благородного металу в Тауерах спільно з місцевим населенням. Значно серйозніші наслідки мало проникнення германських племен у Східні Альпи. Бурхливі повені вигнали зі своєї батьківщини, північного Ютського узбережжя, кімберів, тевтонів, амбронів, до яких згодом приєдналися кельти. 113 року після невдалої спроби завоювати землі боієрів усі ці племена з'явилися у Норіку і намагалися через договір забезпечити собі право на прохід. Рим, що – достеменно невідомо коли – уклав дружній союз з норіками, відіслав туди військо на чолі з консулом Папірієм Карбо. Той розпочав переговори з германцями, однак згодом зрадницьки напав на їхні загоны. Консул зазнав відчутної поразки біля поселення Норея*. Переможці чомусь відмовилися від заманливої перспективи блискавичного нападу на Італію, і коли кімбери 102 року через тирольські перевали вдерлися до Верхньої Італії, їхня спроба закінчилася катастрофою біля Верцеле.

У наступному сторіччі кельти Центральної та Західної Європи не раз опинялися у загрозливих ситуаціях, перебуваючи під прямим впливом двох загарбницьких потуг, які переважали їх, під тиском германських племен з півночі і експансією Римської імперії на півдні. Коли племена гельвеційів, становище яких було особливо загрозливим, намагалися залишити свої стани у швайцарських Альпах, за ними рушили племена боієрів з судетських і дунайських земель. При переході через Норік вони без особливого успіху тримали в облозі Норею. Оскільки, крім цього, зі сходу підпирали дакійці, король норіків Фоччіо намагався заручитися підтримкою наймогутніших сусідів. Його сестра вийшла заміж за германського князя Аріовіста, проте вже через декілька років у громадянській війні (49 р. до н. е.) він підтримував його противника-переможця Цезаря. З огляду на внутрішню напругу східноальпійська експансія Риму була лише питанням часу.

Якщо про зовнішні стосунки альпійських кельтів маємо не одну писемну згадку, то досліджуючи умови їхнього поселення і господарювання, ми й

* Точне місцезнаходження битви невідоме, хоча немає сумніву, що вона відбулася саме на теренах внутрішньоальпійських ландшафтів на території сучасної австрійської держави на південь від Дунаю. Як показує нам, наприклад, *Tabula Peutingeriana*, римська мапа шляхів з часів пізньої імперії, існувало чимало місць з цією назвою. Припускають, що арену боротьби слід шукати у Каринтії. Немає жодних підстав для зіставлення Нореї з кельтським опідом на горі Магдаленсберг. Цілком неймовірним виглядає місцезнаходження біля Ноймаркту у Верхній Штирії, на що свого часу звернув увагу Вальтер Шмід.

кроку не ступимо без матеріалу з джерел найдавнішого періоду. Знайдені предмети виявляють найбільше характерних ознак ранньої залізної доби, названої за найбагатшою знахідкою біля озера Носенбургерзее (західна Швейцарія) періодом *латене*. Найстаріша з чотирьох стадій латенської доби, що правда, представлена гірше, кельтський елемент хіба дуже поволі утверджувався у боротьбі з гальштатською культурою, це стає зрозуміло саме на матеріалі знахідок із самого Гальштату. Форма знарядь праці та зброя латене за своїм зовнішнім виглядом іноді не така виразна, як у виробів пізньої кам'яної доби. У кераміці маємо докази вжитку гончарного круга. Вміст графіту в застосованій глині теж дуже високий. Як найхарактерніша форма глиняних виробів, привертає до себе увагу глечик з носиком. Серед зброї знаходимо довгі двосічні мечі, ударні ножі, спис і щит. Латенські пласкі могили засвідчують поховання як і тіла, так і попелу.

У пізню латенську добу яскраво виражені впливи високорозвинутих середземноморських культур. Це епоха, в яку кельти переходять до міського розселення. Кельтські міста-опіди завжди закладали на підвищеннях укріплених рядами стін. Це сприяло кращому захистові. Споруджені з оборонною метою, вони водночас виконували функцію князівських резиденцій, релігійних центрів, тут проводилися ярмарки тощо. На території Австрії слід згадати укріплення на горі Браунзберг біля Гайнбургга, Оберляйзерберг і насамперед на горі Магдаленсберг у Каринтії; у римські часи поселення чудово розрослося.

Вплив середземноморського простору на кельтів чітко відобразився й у карбуванні монет зі срібла й золота. Поширеними були грецько-македонські, а пізніше й римські зразки. До нас, через написи, дійшли деякі імена боїкських і норікських князів та власників монетних дворів (*Gesatorix, Nonnos, Biatec, Adnamat, Nemet* тощо), які більше ніде не згадуються. Написи на монетах зроблено латинською, інші знахідки свідчать про вплив етрусського письма; наприклад, на шоломі, що був знайдений у Негау, є германська присвята, написана північноетрусським алфавітом.

Завдяки пожегтам і римським відомостям, нам дещо відомо і про релігію альпійських кельтів, про поклоніння *Isis Noreia*, на честь якої було споруджено храм на горі Ульріхсберг у Каринтії, про бога Беленуса, якого пізніше ототожнювали з Аполлоном та про бога війни, якого римляни називали *Mars Latobius*. Ще перед тим, як Норік захопили римляни, купці з Аквілеї принесли в дар для його храму на горі Магдаленсберг відому статую "юнак з Гелененберга", від якої збереглася копія епохи Відродження.

II.

АВСТРІЯ У РИМСЬКУ ДОБУ (XV ст. до н. е. – кінець V ст.)

Завоювання, оборона й управління Дунайськими провінціями

Після завершення громадянської війни перемогою Октавіана Августа молодша імперія продовжила загарбницьку політику республіки. Існував задум перенести вперед кордони з Райну до Лаби, від південного краю Альп через дунайські землі до Судетів і в долину річки Морави. Однак цей широкомасштабний план вдалося тільки частково реалізувати. У 15 р. до н. е. Ретію після важких битв захопили римські війська під командуванням прийомних синів Августа Друза і Тиберія. Напад було здійснено з боку Італії. Країну ворохобило, спокій запанував тільки тоді, як було депортовано значну частину населення. У повстанні ретів також брали участь норікські амбізанти, що селилися над Зальцахом. А втім, королівство Норік вже давно перебувало під впливом Риму. Тому окупація Норіка не вимагала застосування зброї. Можливо, що ґрунт для нього вже був підготовлений договірним документом. Кілька років пізніше Тиберій захопив і західну Паннонію, територію між Дравою на півдні й Дунаєм на півночі та сході.

Наступні кроки у втіленні авґустинської програми зазнали невдачі. Річ у тому, що повстання в Іллірії змусило римлян відмовитися від акції, яку вони розпочали проти маркоманів, що жили на судетській території (VI ст. н. е.). А після поразки в Тевтобурзькому лісі римлянам взагалі довелося звільнити землі між Райном та Лабою. Так Норік перетворюється на прикордонну область, становище якої виглядало дещо стабільнішим, ніж стан сусідніх провінцій. Оскільки населення Норіка не чинило жодного опору окупації, то мало, мабуть, репутацію надійного. Мешканців провінції могли брати на службу в допоміжні формування римського війська, а в разі потреби – формувати загони місцевого ополчення. На півночі кордон, здавалось, був добре захищений Дунаєм, який охороняла римська флотилія, та майже

непролазними хащами північного берега. Та все ж після провалу загарбницької програми Августа прикордонне положення цих земель стало остаточно. Близькість до кордону, мабуть, спричинилася і до того, що імператор Клавдій на середину першого післяхристового сторіччя змінив правовий статус Норіка. Королівство перетворилося на провінцію Норік, на місце кельтського князя став римський намісник (*prokurator*) з рицарського стану. Область на схід від Альп, що раніше належала до Норіка, насамперед Віденський басейн, було прилучено до провінції Паннонія. Завдяки залогам легіонерів у Віндобоні* та Карнунті (між Дойч-Альтенбургом і Петронелем) вона була захищена краще; саме тут були важливі броди через Дунай, а на протилежному березі простягалася давно заселена відкрита місцевість, отже, небезпека фронтального нападу тут була більшою. Коли за часів правління імператора Траяна ділилася провінція Паннонія, Карнунт було обрано військовою штаб-квартирою західної провінції Велика Паннонія.

Стани легіонерів у Карнунті та Віндобоні, а згодом у норікських гарнізонах, завше закладалися за незмінною схемою, хоча траплялися винятки зумовлені особливостями території. Ця схема застосовувалася всюди, де залогою стояло регулярне римське військо. Вона мала вигляд завершеного прямокутника, захищеного ззовні валом, ровом, кутовими вежами та укріпленими воротами; пронизаного двома головними вулицями, які перетиналися під прямим кутом, і в межах якого поряд з куреннями рядового складу знаходилися комендатура, адміністративні споруди, житла офіцерів, лазня, шпиталь, зброярні, склади і святилище легіону. Своєрідним доповненням легіонного стану було селище, розташоване неподалік від нього. Мешканцями його хатин (*canabae*) були крамарі, ремісники і подруги солдатів. З часів Септімія Северія легіонерів було дозволено перебувати у селищі у вільний від служби час. Тут поселялися ветерани, й діяла адміністративна організація, яку можна порівняти з організацією цивільного міста. Однак її було впорядковано за принципами військового права.

Провінція Ретія, суміжна на заході з Норіком, була адміністративно організована у 16-17 рр. н. е. Вона охоплювала рівнинні землі Дунаю, які належали кельтам-вінделікам, а також альпійську область гірських племен ретів. Сама природа зробила Август Вінделік (Аугсбург) центром військової і цивільної адміністрації провінції, на чолі якої стояв прокуратор. Якщо в Паннонії з самого початку були розміщені постійні залози, то в Ретії і Норіку вони з'явилися щойно після війни з маркоманами. Досі кордон охороняли допоміжні загони, які були розкидані по невеликих укріплених залагах уздовж Дунаю. Такі залози-укріплення стрічаємо біля Кльостернойбурга, Тульна, Траісмауера, Пехларна, біля Мауера над Урлем, Льорха, Лінца, Шлег-

* Римська назва Відня. – Прим. перекл.

на і Пассау-Інштадта. Вони накривали усю норікську ділянку лімесу, укріпленого кордону імперії. Шляхове сполучення з імперією сприяло швидшому перекиданню війська.

Адміністративно-територіальною одиницею в межах провінції був міський округ (*civitas*), який складався, власне, з міського поселення і прилеглої до нього більшої території. Адміністративним органам цивітасу підлягала нижча ланка судочинства, тоді як вища – була прерогативою прокуратора. Податки збирали уповноважені цивітасу, в період ранньої імперії вони були досить помірними. Врешті він творив основу для формування війська, яке у випадку війни мало забезпечити участь загонів провінціалів. Функції служби безпеки виконувало поліцейське формування, зрекрутоване з висулених солдатів (*beneficiarii*).

Міста, шляхи, торгівля і транспорт

У Норіку та у прикордонних частинах Ретії і Паннонії римляни заставляли кельтські "*oppida*", які вони переважно розбудовували у високорозвинуті міські поселення. Стара назва в латинізованій формі переходила до новозаснованого міста навіть у тих випадках, коли його місцезнаходження дещо змінювалося, як наприклад, у Віруні, Лявріяці чи Лентії. Розвиток відбувався такими стадіями: від давнього тубільного поселення через августинський допоміжний гарнізон-укріплення з прилеглим табором-селищем до міста вже у правовому сенсі (*municipium*). Найдавніші випадки надання статусу міста відомі з часів правління імператора Клавдія (41-54 рр. до н. е.). Навряд чи міське право Клавдія мав Бриганцій (Брегенц), єдине ретське місто на австрійській землі. Зате воно засвідчене в Агунті (поблизу Лінца), Теурнії (Санкт-Петер у Гольці біля долини Шпітталь над Дравою), Віруні (біля Цольфельда) та Юваві (Зальцбург). За часів правління імператорів з династії Флавіїв містом стала Флавіа Сольва (Вагна біля Ляйбніца). Мабуть, найбільшого розвою міста зазнали за правління імператора Адріана (117-138), у часи якого Віндобона, Карнунт, Цетій (Санкт-Пельтен) і Овілава (Вельз) одержали міське право. Наступним поселенням, що здобуло статус міста, після перерви, зумовленої війнами з маркоманами, став Лявріяк за імператора Каракалли (211-217). У міських спорудах годі не зауважити взірць італійського міста, він особливо яскраво виражений у зовнішньому вигляді Віруна з його прямокутними блоками споруд та прямими вулицями чи, наприклад, у плануванні Флавії Сольви.

Житлові будівлі міста споруджували переважно за італо-римським зразком, часто трапляється тип кам'яниці з портиком. Також трапляється бу-

диноки Перистила* грецького походження. У малих житлових будинках міст, а особливо у селянській оселі норіків, зберігалися місцеві форми. Храми, хоч здебільша й менших розмірів, будували за середземноморськими зразками. Функцію транспортного центру в містах виконував форум – прямокутна ринкова площа, оточена громадськими будівлями міста. Ближче до міських околиць виявляємо один, або й більше амфітеатрів, які були аренами боїв звірів та гладіаторів; подекуди, як наприклад, у Віруні існували і сценічні театри. Дуже поширеними в усіх римських містах були народні купальні (терми).

Про стан та спорудження громадських будівель, добробут громадян дбала, як це впливає з численних написів, “*honestiores*”, заможна частина населення. З неї поповнювалося міське представництво, магістрат та колегія чотирьох (“*quattuorviri*”) – найвищий уряд міста. Члени муніципальної знаті володіли різними почесними правами, які здебільшого передавалися у спадок. Високе суспільне положення, без сумніву, займали жерці, особливо доки вони служили культові імператора (*augustales*). Ремісники міст були об’єднані у цехи, однак про форми їхньої організації у Норіку та в західній Паннонії, на відміну від, скажімо, Дакії, нам мало що відомо. А втім, у провінції існувало, мабуть, ціле розмаїття форм громадських об’єднань. Чітко можна розглядити релігійно-сімейне підґрунтя, наприклад, вшановування культу померлих або ж принаймні похорону. Молодь теж була охоплена корпоративно і піддана військово-політичному вишколу. Ці суспільні і цивілізаційні форми створювали рамки, в яких проходила романізація населення, у містах, звісно, набагато швидше, ніж у сільській місцевості. У господарстві тут, проте, запозичено деякі форми і навички середземноморського походження, як наприклад, у закладанні полів, а також використанні інструментів та реманенту. Однак думка про якесь особливо масове переселення з Італії буде хибною; безперечним є те, що як солдати чи купці до провінцій прибували жителі найрізноманітніших областей, мовою спілкування яких між собою і з тубільцями була вульгарна латина. Населення, яке ще здавна осіло на цих землях, судячи з імен, які дійшли до нас у численних написах, довго ще зберігало свій іллірійсько-кельтський характер, проте вже невдовзі почало писати і розмовляти латиною.

Поміж собою, з сусідніми провінціями і з центральною територією італіків норікські міста були сполучені мережею імперських доріг. Широкомасштабне і далекоглядно сплановане будівництво доріг вважається одним з найпомітніших технічних досягнень римлян у всій імперії. Про їхнє планування нам відомо з античних покажчиків шляхів, з дорожніх карт, а також завдяки залишкам будівельних проектів і трас, які збереглися досі. Щоправда,

* Будинок із внутрішнім двориком, оточеним колонами. – Прим. перекл.

нерідко їх важко простежувати на місцевості. Серед картографічних джерел особливо цінними є *Itinerarium Antonini*, покажчик головних доріг і поштових станцій з II або III ст. і *Tabula Peutingeriana*, карта, виготовлена, очевидно, на підставі оригіналу з I сторіччя, щоправда з хибами і відхиленнями від земної поверхні. Збереглися ще деякі римські дорожні стовпи, проте неможливо встановити їхнє первісне місцезнаходження. Імперські шляхи закладалися особливо ретельно, із солідним фундаментом. Трасування свідчить про неабияке вміння пристосуватися до місцевості. Поряд з великими шляхами нам стрічаються і невибагливі проїжджі дороги та другорядні сполучення, сліди яких, зрозуміло, відшукати особливо важко.

Найважливішим сполученням між сходом і заходом був шлях, який сполучав дунайські провінції з Галлією і переважно перебігав уздовж південного берега ріки. Найважливішими зупинками на цьому шляху були: Кастра Регіна (Регенсбург), Кастра Батава (Пассау), Ленція (Лінц), Лявріяк (Енне), Ад’ювензе (Ібс), Ареляпе (Пехларн), Намара (Мельк), Елій Кетій (Санкт-Пельтен), Комагене (Тульн), Віндобона (Відень), Аля Нова (Швехат), Карнунт (Петронель). Через Аррабону (Рааб) і Аквінк (Офен) цей шлях провадив далі на схід, до нижнього Дунаю і тягнувся уздовж прикордонного валу (лімесу). На нього виходила низка північно-південних маршрутів, які брали свій початок від шляхових вузлів Верона і Аквілея на землі італіків. Слід згадати шляхове сполучення між Вероною і Августою Вінделіком, закладене двома лініями. На заході цей шлях проходив через Валліс Веносту (Вінчгау), Решеншайдек і перевал Фернпас. Ще більшу вагу мав східний шлях, який через перевал Бреннер пролягав до Вельдідени (Вільтен-Іннсбрук) і Заальфельдської западини. Від Вельдідени вниз по ріці через долину Інну можна було дістатися до Кастра Батави. Одна з доріг, що виходили з Аквілеї, вела через перевал Плекенпас до Теурнії, звідси, через гору Качберг і Радштетдські Тауери – до Юваву, тоді через Овілаву – до дунайського лімесу. Другий, східніший маршрут пролягав через долину Канальталь до Сантіка (Філлях), тоді через Вірун, Ноймарктську западину, гори Ротерманські Тауери і перевал Пирнпас до Овілави. Все ж найбільшу перевагу надавали, мабуть, найсхіднішій трасі, яка оминала Східні Альпи і через дорогу Емона (Ляйбах) – Целея (Ціллі) – Скарабанція (Еденбург) вела до Карнунта, або ж через західне відгалуження до Віндобони.

Густа мережа доріг у дунайських провінціях сприяла кращому сполученню на малі та великі віддалі, а відтак пожвавила торгівлю. Жвавий обмін товарами відбувався з італійським “материком”, а також з сусідами за межами імперії. З Італії завозили олію і вино, однак у добу пізнього Риму виноградну лозу плекали вже в самих провінціях. Принаймні частину предметів домашнього вжитку кращої роботи вивозили; керамічні вироби, покриті червоною емаллю (*terra sigillata*), як свідчить фірмовий знак, завозили з Італії

та Галлії, вже пізніше їх здебільша завозили з Італії, а згодом з-над Райну. З заходу прибували і скляні вироби. У сусідів германців і сарматів купували шкіри, хутра, мед і віск, живу і впольовану дичину. Припускають, що через кордони імперії велась і торгівля рабами. В римську добу Карнунт займав не останнє місце як перевальний пункт у торгівлі бурштином. У провінціях вироблялося багато різної всячини на вивіз, на цьому можна було б зупинитися докладніше. Сіль та норікське залізо, яке цінували за його якість, а також мідь, олово і благородні метали були найважливішими продуктами місцевого гірництва. Вівчарство давало вовну, вовняні матеріали були важливим товаром на продаж. Породи великої рогатої худоби з Норіка мали добру славу, її, очевидно, продавали за межі провінції. Однак збіжжям дунайські провінції забезпечували, либонь, тільки власні потреби.

За межами провінцій торгівлю провадили римські купці, які потрапили сюди ще перед завоюванням Східних Альп. За імператорських часів ми знову маємо нагоду спостерігати їхню активність по той бік імперських кордонів, наприклад, на північ від Дунаю при дворі Марбода. Як свідчать знахідки, римські монети використовувалися як звичайні гроші, зокрема у вільній Германії. А втім, римська держава завжди залишала за собою право контролювати зовнішню торгівлю. Зброю вивозили, мабуть, завжди. На експорт вина та олії іноді накладалися тимчасові заборони. Крім того, у перемир'ях, які уклали Марк Аврелій і Коммодій, прикордонну торгівлю було обмежено. Вона могла відбуватися тільки у зазначених населених пунктах й у визначений час.

Однак уже тоді набувають ваги військово-політичні мотиви, і закладаючи дороги, при всьому бажанні врахувати потреби цивільної торгівлі і мирного сполучення, передусім керувалися стратегічними міркуваннями. Доки військова міць імперії була доволі нескитною, римські дороги виконували своє військово-призначення, зміцнюючи обороноздатність завдяки можливості швидко перекидати загопи на чималі відстані; як тільки могутність імперії похитнулася, або ж її війська були прив'язані до арен інших битв, римські дороги легко могли служити просуванню військ тих же ворогів імперії, полегшуючи їм глибоке проникнення у тил. На території верхнього і середнього Дунаю це стало очевидним вже у II ст.

Сусіди-германці. Війна з маркоманами і напади алеманів

По той бік дунайського кордону Норіка вже в часи римської окупації переважно селилися германські племена. Територія племені наристів (чи варисків) від верхнього Пфальцу через Баварський ліс сягала аж західної

частини Мюльфіртеля. Між північною Богемією та австрійським гранітним плато лежала зона впливу чи не найчисельнішого, принаймні наймогутнішого серед перерахованих племен, племені маркоманів. За часів князя Марбода, який згодом повів їх походом на Богемію, вони панували над своїми сусідами. Навіть після перерваного авґустинського походу на маркоманів гегемонне положення цього племені видалося римлянам настільки загрозливим, що вони підтримували місцевих ворогів Марбода. Врешті через них він змушений був перейти до римської області. У другій половині I ст., здається, відбулося широке злиття племенної держави маркоманів з германським племенем квадів. Вони селилися у Моравії, районі Вайнфіртель та у західній Словаччині. На побут квадів помітно вплинуло сусідство з яцугами, кочівним народом сарматського походження, який проживав на території між Дунаєм та Тисою. До племен, підкорених квадами, належали кельтські контини і паннонські оси, що селилися у словацьких горах.

Спадкоємці Марбода упродовж багатьох десятиріч дотримувалися миру з Римом. За Доміціана знову почали виникати військові конфлікти. Для Риму вони лише зрідка були вдалимими (89 та 92 рр. н. е.). Однак Нерві таки вдалося здобути перемогу над дунайськими зюбами (97 р. н. е.), які були того ж племені що й сусіди-квади. Так кордон було надовго зміцнено, а римляни і надалі мали визначальний вплив на підкорені держави, особливо коли йшлося про призначення королів, які нерідко були з чужого племені.

Однак у другій половині II ст. на північному кордоні території племені дунайських германців відчутним був натиск східногерманських племен, готів, бургундів і вандалів, які просувалися до Чорного моря. Водночас дунайські народи і собі загрожували римському кордону. Незадовільне забезпечення прикордонних підрозділів у Норіку, де стояли лише допоміжні загопи, значні втрати через епідемію (провінціали і регулярні військові були десятковані) далися взнаки. Війни з маркоманами велися з різною силою, починаючи з 166 до 180 рр. У них римляни переважно мали справу з союзом германських і сарматських племен, які селилися біля дунайського кордону. Германська навала 170 року завдала жахливих спустошень Норіка і Паннонії. Постраждали також Ретія, Дакія і навіть Верхня Італія. Ював і Флавія Сольва лежали в руїнах. Аквілея потрапила під облогу. Відтіснивши противників, Марк Аврелій перейшов до наступу (172 р. н. е.). Опір був запеклим, проте імператор здобув перемогу. Розбудовуючи такі укріплені загопи, як наприклад, Кастра Регіна і Лявріяк до цілих легіонних станів, вдалося краще захистити тил (176?). Марк Аврелій виношував серйозний план щодо організації провінції Маркоманія, що мала охопити австрійську територію приблизно на північ від Дунаю, а також Богемію і Моравію. Але раптова смерть у березні 180 року у Віндобоні не дала йому довести справи до кінця; його спадкоємець Коммодій задовольнився тим, що відновив стару залежність

дунайських народів від імперії і змусив германців звільнити приблизно семи-кілометрову прикордонну смугу на північ від Дунаю. Але римські загони знову було відведено за ріку, а від утримання тимчасових залог у районі Ляйзерберга та Штільфріда над Моравою вирішили взагалі відмовитися. Так успіх ніби шкутильгав за докладним зусиллями, а грубі мури, навколо навіть таких віддалених від кордону тилкових міст, як Овілава, промовисто свідчать про постійну загрозу нових нападів. Загалом нижча якість знахідок з повоєнного періоду свідчить про зменшення добробуту, а, можливо, й кількості населення.

У Карнунті 193 року солдати 14-го легіону проголосили імператором намісника Верхньої Паннонії африканця Луція Септімія Северія. Їхній кандидат переміг і не приховував, що хоче залишатися солдатським імператором. Адміністрацію було перебудовано на військовий копил, повстання норікських провінціалів жорстоко придушено (196). За правління цього імператора було реорганізовано військо. Переважна кількість легіонерів увійшла до малорухливих підрозділів. Солдати цих з'єднань жили як селяни прикордонної смуги і займалися землеробством. Відтепер на великій віддалі від гарнізону застосовувалися тільки менші та рухливіші загони основних підрозділів (*vexillationes*).

Після воєн Марка Аврелія маркомани і квади ще декілька десятиріч зберігали спокій. Навіть страта імператором Каракаллою короля Квадів Гавіомара не стала приводом для збройного конфлікту. Однак відтепер на далекому заході з'явився новий могутній противник – алемани, що теж належали до групи народів-зюбів. Вже з 213 року вони стали реальною загрозою для лімесу. Усі зусилля і заходи Каракалли виявилися марними, хоч він і звелів святкувати тріумфальну перемогу, а останній з африканської династії, Олександр Северій зазнав повної невдачі в обороні проти цього ворога, що й призвело до його падіння. Миру не було і згодом. Наступник Олександра Максиміній Тракс воював спритніше, проте напади не припинялися. Загалом західні землі постраждали від них сильніше, ніж південний схід згодом австрійських земель. У 268 р. ватаги алеманів через Бреннер вдерлися на землі річки Еч і до Верхньої Італії. У наступні роки запеклі бої між цим племенем і військом енергійного імператора Аврелія тривали. Його наступник Пробій неодноразово здобував успіх у боротьбі з алеманами, проте повернути всі втрачені землі вже не вдалося. Відтоді новий кордон проходив по Райну, озеру Бодензее, ріках Іллер та Дунай. Земля декуматів між Райном та Іллером була втраченою. Бриганцій перетворився на прикордонне місто імперії, над яким постійно висіла загроза нападу.

Реорганізація провінцій за Діоклетіана і Константина

Діоклетіан Далматинець, як і його попередники, зустрів алеманів запеклими опором. Однак імператорові знову довелося йти війною на квадів та маркоманів; його операції були досить вдалим (299). Не так успіхи в обороні від германців, як новий порядок організації провінцій на дунайських землях надав імперії нового значення. Принцип цієї реформи полягав у поділі одних і злитті інших провінцій у більші адміністративні одиниці, дієцезії та префектури. Ретія розпалася на нову західну провінцію – *Raetia prima* – і східну – *Raetia secunda*; до неї належав Північний Тироль. Норік було поділено на північну провінцію – *Noricum ripense* – між Дунаєм і головним альпійським хребтом та південну – *Noricum mediterraneum*. Адміністративними центрами у Прибережному Норіку були Овілава (а згодом Лявріяк), а у Внутрішньому Норіку – Вірун і пізніше Теурнія. Верхня Паннонія розпалася на нові провінції: Паннонію Пріму на півночі та Савію на півдні, кордон проходив на південь від Драви. Усі провінції належали до італійської префектури, обидві Ретії – до італійської дієцезії. Зате обидві Паннонії, а до правління імператора Теодозія I і норікські провінції, входили до складу Паннонської дієцезії; Норік згодом перейшов до італійської дієцезії, його не без підстав називали захисним валом Апеннінського півострова. Діоклетіан домігся суворого відокремлення цивільної адміністрації від військового командування. На місце намісників-прокураторів прийшли президії і ректори, жорсткішими стали податкові збори. Що стосується військового поділу, то австрійський кордон по Дунаю підлягав так званому *dux Pannoniae primae et Norici ripensis*^{*}, який був наділений владою на відрізок ріки від Боїодора (Пассау-Інштадт) до Аррабони (Рааби); землі на заході, між Пассау та Верхнім Райном підлягали *dux Raetiarum*. Було укріплено, а подекуди і заново відбудовано прикордонні фортеці, кількість загонів зросла – новий легіон, Пріма Норік, прибув у гарнізони міст Фавіани і Ад'ювензи. Але ці прикордонні підрозділи (*limitanei*) здійснювали, радше, сторожову і наглядову служби. Послідовно втілюючи принцип Северія, у стратегічно важливих пунктах тилу було розміщено боєздатніші військові частини (*comitatenses*). При потребі їх можна було легко перекидати.

У діоклетіанську епоху дунайські провінції відродилися. Карнунт знову опиняється в центрі уваги імперської політики як арена цісарського з'їзду (308). Хоча строк повноважень Діоклетіана закінчився, він прагнув зміцнити свою систему правління, підтримуючи обрання Ліція Августом заходу.

* Вождів Паннонії Пріми і Північного Норіка. – Прим. перекл.

Подальшу долю діоклетіанської імперської реформи, однак, визначила людина, яку на з'їзді у Карнунті намагалися відтіснити – Константин. Після перемог всередині імперії над Максентієм і Ліцінієм Господарем він завершив заходи Діоклетіана у податковій політиці, управлінні провінціями та у війську. Тут і надалі, особливо в гвардійських утвореннях “*palatini*”, значно переважали германські найманці. Нова організація карбування грошей пережила ще саму Західну Римську імперію. Однак нового змісту імперії на останньому етапі її історії надало навернення імператора до християнства, на яке він зважився після довгих зволікань, і послідовне введення церкви у римське право та державне управління імперією.

Християнство пізньої Античності

Зародки християнства в Норіку губляться у напівтемряві легенди. Не варті серйозної уваги і повні вигадок, зрештою досить-таки пізні відомості про спроби місіонізації та її успіхи вже в апостольські часи. Сумнівним є повідомлення про участь солдатів-християн у війні Марка Аврелія проти маркоманів; так зображення з циклу на колоні Марка у Римі сповіщає нам про “диво-доц”, власне, грозу, що врятувала римські загони під час однієї з сутичок у сильну спеку 173 року. Батько церкви Тертуллій пояснював дивовижний порятунок тим, що молитви саме солдатів-християн почув Всевишній. Однак не підлягає сумніву, що в дунайських провінціях ще перед тим, як християн офіційно було визнано у Міланському договорі імператорів Константина і Ліцінія (313), були окремі прихильники християнської віри, а, може, й навіть малі християнські громади. У війську поряд з прихильниками первісно перського культу Мітри, про який свідчать численні жертovníки, могли бути тільки християни. Загалом християнству довелося вступати у суперечку не стільки з пантеоном греко-римських богів, який охоплював місцеві, кельтсько-іллрійські божества, скільки з культурами-містеріями Сходу з яскраво вираженими в них уявленнями про потойбіччя. Врешті востаннє потужного удару християнству було завдано руками світської влади. За Діоклетіана (304) Римська імперія послідовно переслідувала християн та церковну організацію. Наслідком найжорстокішого з гонінь було мучеництво норікських християн; за достовірним описом до Еннс біля Лявріяка було кинуте Флоріяна, голову адміністрації намісника Аквіліна. Легенда про Флоріяна, яка збереглася тільки в рукописах пізньої доби Каролінгів, свідчить про широку обізнаність з римськими посадовими титулами, судочинством і топографією провінцій. Можливо, що в цьому повідомленні є навіть деципля історичної правди, хоч і прикрашеної легендою, тим паче, що його підкріплюють подібні дані з Ієронімського мартирологу.

А вже з правління Константина церковна організація в дунайських провінціях розбудовувалася відкрито та за державної підтримки; так, Норік вже вислав своїх представників на Сердійський синод, предметом розгляду якого стали аріянські вчення. Гробівці норікських християн збереглися з IV ст. Згадується і захоплення храмів під кінець сторіччя, жертвою яких переважно ставали язичницькі святилища, якщо вони до того часу ще не були просто перетворені на церкви чи каплиці. Саме так пояснювали сліди руйнувань у храмах *Jupiter Dolichenus* у Віруні, *Genius cucullatus* у Вабельсдорфі, *Mars Latobius* біля містечка Санкт-Пауль у долині Ляванталь. У пізній період римського панування на Дунаї, у V ст., християнство було близьке до єдиновладдя над романізованим населенням провінцій, залишки старої віри збереглися хіба тільки у віддалених гірських районах. Серед германських племен, які перейшли на римську територію, теж переважали прихильники християнства; щоправда, мова тут йде про представників єретицьких вчень, які вважалися аріянськими. Ортодоксія відкинула їх попри фактичну відмінність від учень Аріана, які піддали прокляття на Нікейському соборі (325).

Пам'ятками християнства пізньої Античності на австрійській землі є численні церковні споруди, звільнені заступом археолога. Іноді тут йдеться про вставки у давні поганські святилища, як наприклад, безвітарну церкву Заалькірхе у шпиталі стану легіонерів Лявріяку. Впізнати її можна тільки за півкруглою лавою для священника; чи конструкцію у південних воротах амфітеатру цивільної частини Карнунта. Пізніше будували вже більші, мистецьки довершені церкви, як-от, цвинтарну церкву в Теурнії або ж єпископську церкву в Ляванті (поблизу Лієнца), баптистерій і церкви поблизу Глебасніца (Каринтія), найдавнішу споруду церкви св. Мартіна – Мартінскірхе – у Лінці (?) тощо.

За рішеннями соборів у період раннього християнства організація церкви мала злучитися з державною адміністрацією. Очевидно, тоді виникли невеликі за площею єпископства, розміри яких приблизно відповідали міським дільницям. Так у V та VI ст. згадуються єпископи Теурнії, Віруна, Агунта і Лявріяка. Єпископи провінційних центрів претендували на митрополічу мітру. Тут, мабуть, і слід шукати історичної основи Льорхської легенди з часів розквіту та кінця Середньовіччя, однак бракує достеменної інформації. Без відповіді залишається і питання про підпорядкування норікських єпископів верховним душпастирям Аквілеї чи Сирмії; останнє швидше б узгоджувалося з світською організацією IV ст. але й тут не маємо однозначних джерельних даних. Немає їх навіть у такому унікальному документі як *Vita sancti Severini*^{*}, який веде нас просто у часи хаосу краху римського панування над норікською частиною Дунаю.

^{*} Життєпис св. Северина. – Прим. перекл.

Занепад влади Риму і міграції східних германців

За правління досить енергійного імператора Константина та, мабуть, ще декілька років після його смерті у дунайські провінціях панував спокій. Однак близько середини IV ст. імператор Констанцій знову змушений був йти війною на квадів, сарматів та маркоманів. Його походи були успішними, проте змінити лінію кордону йому не вдалося. За імператора Валентина I було здійснено спробу встановити новий кордон на північ від Дунаю. Але вона призвела до важких інцидентів з сусідами-германцями. Гостру реакцію прилеглих до імперії територій викликала смерть короля квадів Габінія, якого було запрошено на переговори і вбито за наказом головнокомандувача римлян у провінції Валерія Марцелліана. Квади здобули і зруйнували Карнунт. Місто вже ніколи не відродилося, а під кінець сторіччя й зовсім занепагло. Щоправда, імператорові Валентину I, який застав Карнунт у вигляді “покинутого і брудного закутка”, успішними походами через Дунай вдалося розбити ворогів. Подбав він і про відбудову численних військових споруд; але після його смерті (375) під натиском гунів германські народи по той бік імперського кордону знову знялися з місця. Зрозуміло, що перехід вестготів на римську територію, їхня перемога над імператором Валенсом під Адріанополем (378) зачіпали лише інтереси балканських провінцій. Проте рух готів докорінно змінив ситуацію, особливість якої полягала у тому, що об'єднані у федерацію германські народи тепер було розселено на території імперії, а не як колись, за її межами. Невдовзі після цієї катастрофи групи маркоманів розселилися в Прибережному Норіку, Верхній Паннонії і віддалися під владу трибуна. Командування дунайською флотилією перенесли з Карнунту до Віндобони. У 395 р. лімес було знову порушено. Особливо сильно норіко-паннонська область постраждала від появи на її території ватаг готів та інших східних германців. Цей напад було здійснено під проводом короля-воєначальника Радагайса з території, де панували гуни. Під ударами германців впали Флавія Сольва і, мабуть, Віндобона. Завдавши численних спустошень, ця акція закінчилася поразкою озброєних натовпів германців біля Фезуле (Фізоле) у битві з імперським намісником Стіліхо (406). Однак відтепер зросла загроза з боку гунів, і 433 року Західна Римська імперія змушена була беззастережно відступити гунам Паннонію Пріму. Правдоподібно, що значна частина романізованого населення звільнила цю область, однак, цілком ймовірно, що в районах римських укріплень – наприклад, віденського табору – ще збереглися окремі поселення. Після краху гунського панування готи, за згодою Острома, зайняли Паннонію (455). За даними Йордана Сирміїця, який писав, щоправда, 100 років пізніше, сфера

їхнього впливу сягала аж до Віндоміни (Відня). На півночі від Норіка осіло плем'я ругів, які теж були східногерманського походження і селилися у Вальдфіртелі та у західній частині Вайнфіртеля; руги здійснили спробу підкорити досить безпорадне романізоване населення на південь від ріки. Занепагла організація Західної Римської імперії вже більше не спромоглася на захист для мешканців провінцій. На той час військові загоны переважно вже були виведені. Жителі святаго Северина, одне з найвідоміших джерел того періоду, захоплює нас зображенням картини тогочасних подій.

Автором життя був учень Северина Евгіній (511). По суті, це оповідь про діяння святаго та його турботу про покинутих напризволяще жителів Прибережного Норіка, яким загрожували руги, алемани, тюринги та готи. Правдоподібно Северин був ченцем, що прибув зі Сходу, його рідною мовою була латинь. Основною ареною діяльності Северина був Фавіаніс (Фавіане, Маутерн), напевно найзначніше поселення того часу на норікському відрізку Дунаю. Однак вплив святаго помітний, зокрема, у Ретії та Внутрішньому Норіку. Северин звернувся до германських правителів з закликом подбати про населення провінцій. В останні роки свого життя святий зустрівся з сином скірійського короля Одоакром, який перебував у дорозі до Італії, і напроочив йому, за переказом, успіх і владу.

Одоакрові вдалося здійснити державний переворот, хоч формально провідник германських найманців був всього лише намісником імператора Східної Римської імперії. Цей заколот став кінцем Західної Римської імперії. Одоакр спершу успішно боронив Норік. Царство ругів він розбив двома походами через Дунай, які відбулися один за одним. Однак ситуація, очевидно, була настільки загрозливою, що Одоакр наказав романському населенню Норіка відступити до Італії. Мешканці провінції, принаймні заможні, пішли за наказом володаря і прихопили з собою прах Северина; місце свого останнього спочинку він знайшов у Люкуляні біля Неаполя (488). За декілька років до цих подій алемани вже здобули більшу частину Ретії II.

Невдовзі після відходу з Норіка, царство Одоакра впало під ударами східних готів Теодоріха, яких підтримували рештки ругів. З 493 року Східні Альпи належали до території добре впорядкованого царства найвидатнішого серед східногерманських королів епохи переселення народів. Теодоріх поширив свою владу і на область розселення алеманів у ретських Альпах після того, як вони зазнали поразки проти франків Хлодвіга (496). Пам'ять про готський епізод в історії австрійських земель народний епос та літописний переказ зберігали аж до пізнього Середньовіччя. Неодноразово висловлювалося припущення, що залишки готського населення осіли у різних районах Східних Альп, вже після того як царство остготів впало (552) під впертими повторними нападами Юстиніана. Можливо це так, але остаточної відповіді ми не маємо.

На півночі і сході австрійської території вже під кінець V ст. з'явився народ ланґобардів. На якийсь час вони потрапили під владу герульців, іншого кочового народу германців, але здобули свободу в битві проти короля Рудольфа (509), зафіксованій у родовому переказі. За правління короля Вахо ланґобарди зміцнили свої позиції у Богемії, Моравії і в області на північ від австрійської частини Дунаю (прибл. 511-539?). На середину VI ст. ланґобарди заселили паннонські рівнини, де зіткнулися з гепідами, які жили у східній частині Карпат; після важких боїв ланґобарди здобули остаточну перемогу; досі вони намагалися забезпечити своє становище, уклавши союз з аварами – монгольськими кочівниками-войовниками. Однак доля була прихильна до цього племені недовго: незабаром ланґобарди відійшли до Італії (568-569). Незатишне сусідство з колишніми союзниками, яким вони поступилися територією, що тільки вчора належала їм, безперечно зіграло свою роль.

Разом з аварами, які вступили у землі ланґобардів, прийшли слов'янські племена. Захоплюючи нові території, ці народності зіткнулися з племенем західних германців – баварцями, підкореними франками, іншим провідним германським племенем. Конфлікт, який виник між слов'янсько-аварським та германським елементами у другій половині VI ст. і буде основним змістом наступної епохи, історії австрійського Середньовіччя.

III.

ГЕРЦОГСТВО ПЛЕМЕНИ БАВАРЦІВ І ФРАНКСЬКА МАРКА (VI-X СТ.)

Походження і розселення баварців

Про походження, утворення племені і розселення баварців відомо ще дуже мало. Наші джерела, повідомлення пізньоантичних авторів, археологічні знахідки, топоніми, родовий епос баварців, зразки народної мови та її діалекти дають надто мало інформації, аби дійти єдиного висновку щодо того, як відбувався процес становлення баварської народності. Не досить їх, щоб з'ясувати час і напрямок переселення. Найдавніші достовірні відомості, які пов'язані з племенем баварців, ми завдячуємо остготському літописцеві Йорданові та італійському поетові Венанцієві Фортунатові, які писали свої твори у 551 і приблизно 568 рр. З їхніх коротких повідомлень ми можемо зробити висновок, що баварці вже тоді селилися на своєму постійному місці на Альпійському передгір'ї та у Східних Альпах. Сумнівною, однак, є інформація з інших джерел. У творі грецького географа Птолемея (150 р. н. е.) згадується народ "Baianoī", що селився на північ від паннонської частини Дунаю. "Баварського чужинця" згадано на рунному камені біля Карштада у Норвегії (прибл. 200-400 рр. н. е.) тощо. Проте в обох джерелах може йтися про випадкову тотожність чи подібність назв. Невизначеними є дані про місцевість "Baiaas" (Baiaahaims), які космограф Равенни (кін. VII ст.) запозичив із давніших документів. За ними землі, звідки прийшло плем'я, слід шукати серед ландшафтів Судетської області і Карпат.

Тривалий час, незважаючи на скруту з джерелами в історичній науці, вважалося, що баварці прийшли з Богемії як нащадки маркоманів; вказували на те, що назва землі (*Boiohaemum*) в абляутизованій формі присутня у назві баварського народу. Однак маркомани у IV ст., вже поволі сходили з історичної сцени, встановити взаємозв'язок між їхньою археологічною спадщиною і спадком баварців неможливо. До того ж назву боієрів в епоху пізньої Античності пов'язували не лише з Богемією, а іноді з землями Західної Паннонії. Тому багато дослідників відмовилося від теорії маркоманів. Серед

нових гіпотез про походження і землі баварців особливо слід зважити на дві теорії. На перший погляд, може здатися, що вони цілком несумісні, проте це не так. За першою теорією баварці переселилися зі сходу (Паннонії і території Карпат), а згодом влилися до нової спільноти різних, роздроблених германських племен, а також незначної кількості негерманських (сарматських чи гунських?) елементів. Деякі баварські топоніми нагадують про герульців і скірів; народна традиція запозичила багато легенд східних германців. Тому міркування прихильників гіпотези про переселення з території Богемії відкидати не слід. Тим паче, що якраз у центральній частині Богемії приблизно до початку VI ст. засвідчені германські знахідки, які цілком можна пов'язати з баварськими рядними похованнями наступного періоду. Цей тип поховання було виявлено і на австрійській території, наприклад, при земляних роботах у межах промислової зони Лінца (біля Ціцляу). Германці, які просувалися з Богемії на південь, нашарувалися на чисельно, очевидно, слабших переселенців зі сходу, германців-федератів та романське населення провінцій. Нове плем'я утворилося так, як свого часу на декілька сторіч раніше відбулося об'єднання германських народів з більшими групами племен – франками та алеманами. Однак назва баварців все-таки буде пов'язана з Богемією. Майбутні археологічні знахідки, очевидно, допоможуть нам відтворити кращу картину такого масштабу змін процесі колонізації і структурі населення на зламі V–VI ст.

Спроби історично переглянути версії родового епосу баварців, які були записані у Регенсбурзі, Зальцбурзі, Тегернзеє, Гетвайзі і Кремсмюнстері у період розквіту і кінця Середньовіччя, не дали жодних дійсно придатних результатів. Несуттєвими для вивчення ранньої історії баварців є і перекази Пассауської дієцезії, у яких розповідається про нібито блискуче минуле Льорхського архієпископства (Лявріяк).

Одним з найдавніших районів розселення баварців вже після того, як вони захопили нову територію було передгір'я Альп і Дунайська рівнина Ретії і Норіка. В Альпи вони проникли дещо пізніше, але як-не-як ще у VI ст. Дивним є той факт, що серед старих назв баварських областей* ми надібуємо область Нордгау (на північ від Регенсбурга), Вестгау (на правому березі р. Ізар) і Зундергау (Зюдгау, від північного краю Альп, між озерами Штарнбергерзеє і Хімзеє). Однак Остгау не згадується ніде, хоча германці, визначаючи географічне положення серед усіх сторін світу перевагу надавали передовсім Сходові. Мабуть, Остгау слід шукати у слов'янізованій ще в VI ст. області на схід від Еннса, а може, вона тотожна з Траунгау в Верхній Австрії.

* Німецький іменник *gau* вживається окремо для позначення району, області (згадаймо адміністративний поділ Третього Райху, наприклад, *гауляйтер та ін.*), водночас він є твірною основою у топонімах. – Прим. перекл.

Наприкінці VI ст. баварці вже потрапили у залежність від австралійської (східної) імперії франків. До її складу вони увійшли, очевидно, ще за короля Тойдеберта I (530-548), володаря східних франків. У листі до імператора Юстиніана він згадує Паннонію серед підвладних йому земель. На чолі ж самого баварського племені стояв герцог з клану Агілофінгів. Першим згадано Гарібальда I (прибл. 555 р.), дещо пізніше Тассільо. Його ім'я ще двічі траплятиметься у родині володарів. Агілофінги не були місцевим баварським чи франкським родом. Зіставлення різних джерел наводить на думку, що вони бургундського походження. Зв'язок деяких бургундських легенд, насамперед переказу про загибель бургундських героїв у боротьбі з гунами, з баварсько-австрійським ландшафтом, міг мати глибоке коріння у сімейних традиціях баварського герцогського дому. Поряд з Агілофінгами у баварському народному праві названо ще п'ять сімей високої знаті (Huosi, Drozza, Fagana, Anniona, Hahhilinga). Їхні привілеї свідчать про первісно особливий статус малих племен, що об'єдналися з народом баварців. Але й тут нам доводиться вдовольнятися хіба домислами; так гозів (гузів) ототожнювали із залежними від квадів паннонськими осами, яких згадує Тацит, з гессами тощо.

Після захоплення території баварці селилися окремими подвір'ями, хуторами і селами, де-не-де вони далі використовували римські споруди. Серед них значно переважали поселення селянського типу. Села і хутори подеколи засновували вільні члени кланового об'єднання, інші закладали землевласники-дворяни. Герцогське землеволодіння зіграло неабияку роль саме у Дунайській області. Про соціально-економічні умови періоду баварської експансії мало що відомо; на підставі джерел VIII і IX ст. можна зробити висновок, що поряд з вільними значною була частка залежного населення (частково романського походження, згодом і великого числа полонених-слов'ян, а ще наймитів-баварців); для господарства великих землевласників наймити і кріпаки були вкрай потрібні.

Найдавнішими серед нових поселень можна вважати ті населені пункти, назви яких закінчуються на -гайм, -ітг(ен), -інген. Ці форми можна знайти повсюди, де селилися давні баварці, включно з Тиродем, Зальцбургом, Верхньою Австрією, алеманським Форарльбергом тощо. Подибуємо ці назви і на землях, колонізованих баварцями, оскільки ці іменні форми були поширені у добу пізніх Каролінгів, Оттонів та в наступну епоху. Першу частину саме давніх топонімів, зазвичай, утворюють назви осіб. Як приклади цього пласту найменувань на австрійській території з-поміж інших слід назвати Гайзенгам (Gismoutesheim), Гумертсгам (Humbrechtshaim), Пізенгам (Puosinheim), Зіценгайм (Siezenheim), або Адельманнінг (Adalmuntingin), Бахманнінг, Егердінг (Ekkihartingin), Гумпрехтінг, Гохольдінг (Haholtingen), Ірнпехтінг, Іцлінг (Uzilingin), Остермітінг (Ostirmutingin), Зігерпінг (Sigerhartingen). Однак

квапитися з висновками щодо деяких осіб чи родів як засновників чи власників поселення на підставі самого лише тлумачення топонімів, не слід. Тільки за умови, якщо назви кількох населених пунктів на одній місцевості вказують на конкретний рід, можливі якісь серйозні висновки. Наприклад, назви Грайнвальден (Grimolting), Дітенгайм, Тессельберґ (Tessilinperch) і Утенгайм у районі Брунека, що містять агілофінґські особові імена Грімоальд, Теодо, Тасільо та Ута, і є яскравим свідченням того, що цю частину Південного Тиролю колись заселяли баварці.

Авари і слов'яни

Кочове плем'я аварів, що походило з центральної Азії, потрапило у видноколо наших пізноантичних вірників не набагато пізніше за баварців. 558 року аварські посланці з'явилися при дворі Юстиніана. Щодо ранньої історії цього народу вже тоді існувало чимало гадок, проте аварів слід, очевидно, ідентифікувати з кочовим народом, який у китайських джерелах названо *zuan-zuan*. Аварське царство впало 522 року під ударами підкорених колись тюркських племен. Скелети з аварських могил на території Європи мають, як засвідчило дослідження черепів, виразні риси монголоїдної раси. Як особлива ознака європейських аварів згадується своєрідна зачіска чоловіків, які носили косичку. У другій половині VI ст. авари розширили свої володіння в напрямку від східноєвропейських рівнин на захід. У 561-566 рр. і знову в 565-566 рр. вони билися на Лабі з імператором австралійської імперії франків Зіґібертом. У 567 р. авари відвоювали у гепідів Семиграддя, а згодом землі у Паннонії та Норіка, з яких до Італії саме відступали лангобарди. Імовірно, що тоді авари збільшили підвладну їм територію аж до кордону баварської землі. Відтепер судетські і карпатські землі, а також левова частка Норіка перейшли під широкою владою аварських каганів, чия верхність у період найбільшої могутності в перші десятиріччя VII ст. визнавали навіть у південних прибережних областях Балтійського моря. У своєму царстві авари домінували політично; до підкорених народів належали різні, позначені здебільшого збірною назвою "булґари" (пізніше слов'янізовані) тюркські племена, залишки германських гепідів і насамперед слов'янські племена.

Ватаги слов'ян вже десь на початку VI ст. прийшли на Балкани. У війнах з ними та ордами гунів візантійці зверталися за допомогою до аварів, яким вдалося підкорити балканських слов'ян та їх центральноєвропейських одноплеменників. Отже, панування аварів, хай яке дошкульне для слов'ян, відтоді безперечно сприяло поширенню слов'янства: утікаючи від аварів, а згодом слідом за ними, слов'янські роди і племена проникли у Східні Аль-

пи. Тут вони зітнулися з баварцями, чий герцог Тассільо I 592 року здобув перемогу у "слов'янській землі". У 610 р. за Гарібальда II баварці зазнали поразки біля Агунта. Згодом їм знову вдалося відтіснити слов'ян. Авари 626 року спробували захопити Константинополь і разом з персами розпочали велетенський наступ. Після поразки обох військ у битві проти цесаря Гераклія, вони зазнали важкого удару у відповідь. Слов'яни повстали, а булґари почали змагатися з аварами за панування на теренах Карпат.

Так звана хроніка Фредегара повідомляє про франкського купця Самоса, який перебрався у слов'янську землю і з великим успіхом підтримував повстання слов'ян проти аварів. Урешті-решт він став королем царства слов'ян. Слов'янське царство зуміло протистояти як і аварам, так і франкам короля Дагоберта вкупі з їхніми союзниками – алеманами і лангобардами. Однак невдовзі після смерти Самоса воно занепало. На підставі джерельних даних про цікаву і загадкову фігуру цього князя можна з певною ймовірністю висувати, що Самос був володарем як судетських (чехи, морави), так і альпійських слов'ян (карантани=словени); до складу його недовговічного царства належала, мабуть, і частина придунайських земель. До кінця нез'ясованим є розташування резиденції короля Самоса – її шукали в долині Еґерталь, посилаючись на різні знахідки VII ст. – у долині Дунаю; особливо цікаві знахідки було зроблено в околицях Тебенського замку. Деякі археологічні свідчення дають підставу вважати, що в межах зруйнованих мурів римського стану у Відні знаходилося колись менше поселення. Після смерти Самоса судетські слов'яни знову стали залежними від аварів, а альпійським слов'янам щонайменше довелося остерігатися такої ж долі. У першій половині VIII ст. карантани, чия назва є відлунням про давніх мешканців цієї території, підкорилися баварському герцогові Оділю. Панування баварців Агілофінґів все ж виглядало привабливішим, аніж повернення до аварів. Проте встановлення баварської влади виявилось нелегкою справою. 772 року герцогові Тассільо довелося придушити повстання карантанів. Сучасники сприйняли його як реакцію язичників-слов'ян на початок баварської місіонізації. Вже 700 року на дунайських землях спалахнув збройний конфлікт між баварцями і аварами. Під час його перебігу було спустошено область над рікою Еннс. Серед поселень цього району найбільше постраждав Льорх.

У період найглибшого проникнення на захід, мабуть, у першій половині VII ст. (і знову на початок VIII?) слов'янські поселення на теренах Австрії досягли території баварського племені. Отож кордон виглядав так: на крайньому заході слов'яни зайняли східну частину долини Пустерталь; для повернення слов'ян на баварських землях неподалік слов'янського кордону 769 року було споруджено монастир Інніхен. Далі на сході кордон території цього племені утворювало пасмо Високий Тауерн, яке потім перетинало

найвищу ділянку Еннської долини на схід від Раштадта. Далі кордон пролягав через область Зальцкаммергут і вздовж неї до Дунаю. На землях на північ від Дунаю і на схід від Газельграбена, а особливо на площах вкритих лісовими нетрями густота слов'янського населення високою не була. Слов'яни рано відмовилися від західних відгалужень своїх етнічних земель. Особливо це стосується Східного Тиролю на захід від Лієнцького скиту і долини Траунталь. Щонайпізніше 772 року ця долина знову опинилася у баварських руках. Перед 700 роком принаймні над нижньою течією вона належала баварцям. Тоді і знову 780 року Еннс вважалася прикордонною рікою. Однак гадка про закриті межі окремих народностей буде помилковою. На захоплених землях слов'яни застали населення, від якого вони успадкували чимало давніх назв населених пунктів та водойм; тут слід враховувати й рештки лангобардського населення, можливо, ругів, а також мешканців романського походження. До панівного слов'янського елемента приєдналася ще аварська верхівка.

Про економічну ситуацію і соціальну структуру альпійських слов'ян у ранньому Середньовіччі відомо ще менше, ніж про умови життя баварців. Як і в германському клані доби переселення народів, формою суспільного співжиття та основою племінного поділу слов'ян була велика родина (*zadruga*). Про "тисячі", "сотні" і "десятки", які звичайно засвідчені у слов'ян, повідомляють тільки окремі джерела. Як суддя згадується *Zupan*. Згодом ця посада втратила своє значення і перетворилася на слухняне оруддя в руках землевласників. Правдоподібно, він був заступником слов'янських інтересів у відносинах з аварами. Їхнє панування змальовано у джерелах сучасників і пізніших народних переказах надзвичайно гнітючим, проте невідомо чи воно мало скрізь однакові наслідки. Так, на австрійських землях за племенем розрізняли наступні типи слов'ян. На північ від Дунаю згадуються богеми і морави, на південь від ріки переважали словени, поміж яких селилися і члени інших племен, як-от, дуліби і хорвати. Про них свідчать назви багатьох населених пунктів; наприклад, згадується район *Chrovati* (біля Санкт-Файта на Глянні) і графство *Dudleipa* (мабуть, у долині Морави навколо Радкерсбурга). Вважають, що у VII ст. хорвати і серби через відроги Східних Альп перемандрували на Балкани і там утворили незалежні від аварів племінні князівства. Вряди-годи карантанським слов'янам приписували особливу роль у боротьбі словенів проти аварів. Однак про це є мало доказів. Привілейованою групою альпійських слов'ян були, врешті, едлінги у Каринтії, Штирії і Країні, чие самоуправління і власне судочинство засвідчені у джерелах (зрілого і пізнього Середньовіччя). Були спроби етнічно обґрунтувати окремий статус селян-едлінгів і вивести їх з аварського, хорватського, лангобардського чи романського походження. Можливо, тут йдеться про нащадків каролінгських поселенців. Отже, рання історія альпійських

слов'ян, як і баварців приховує ще багато нерозв'язаних, можливо, й нерозв'язних проблем.

Важливим джерелом для дослідження історії освоєння Австрії у ранньому Середньовіччі є слов'янські назви населених пунктів. Їх досить велика кількість, однак деякі з них, мабуть, є перекладами або ж уподібненням до слов'янських форм. Загалом переважають географічні назви, в яких відбилися характерні властивості ґрунту, розташування населеного пункту, особливі прикмети чи загальний вигляд місцевості. Маємо тут і утворення на основі власних імен, які часто трапляються у германських сусідів. Нерідко подибуємо назви, які походять від течії річки: Файстріц (словенською *bistrica*, швидка вода), Флатніц (*blatnica*, болотяна вода), Лізінг (*lesnica*, лісовий струмок), Гльогніц (*klokotnica*, квочка), Першлінг, Фершніц (*bercinica*, березовий струмок), Опотніц (*sopotnica*, водоспад, грайливий струмок). Розташування біля гори або в долині відобразилося в назвах таких населених пунктів, як Герлах, Герлах (*gora* гора, *goriza* пагорб) та Доллях (*dolie* долина). Рафінг одержав свою назву завдяки розташуванню на рівнині (чеськ. *raven*). Лісам і породам дерев завдячуємо такі топоніми як Фрізах, Фрезях, Фрізіц (словен. *breza*, береза), Ферлях (*bor*, сосна), Едліц (*jedla*, ялина), Гафленц (*jáblan*, яблуня). Яуерлінг є яворовою горою (*javornik*). Як приклади форм з особовими назвами слід згадати Радкерсбург (*Radegoysburg*), Штаммерсдорф (*Stoymirsdorf*), Кройценштайн (*Krizanesstein*), які вже самим своїм гібридним складом свідчать про розчинення слов'янського елемента.

Навіть у межах підвладних їм районів на східноальпійських землях, авари були лише меншістю. Під Віденським лісом у Нижній Австрії, у Бургенлянді та на місці аварських стоянок, а особливо у могилах було знайдено цікавий інвентар (лиття з бронзи, трикрилі наконечники стріл, стремена і шаблі вершників, примітивна кераміка); про аварське походження свідчить назва населеного пункту Гайнбург (раніше Гойнбург, укріплена фортеця гунів і аварів; словенською *Vobre* "до аварів"). Відносини між франксько-баварською та аварсько-слов'янською територіями склалися по-різному; цікаво, що серед безлічі переважно германських особових імен, які стрічаємо у баварських грамотах і традиційних записах раннього Середньовіччя, маємо жменьку тих, що вказують на східний, очевидно аварський вплив, як-от, *Chagan*, *Ichagan*, *Targhanat*, *Zotan*, *Hupo*. Взаємодія Сходу і Заходу помітна, зокрема, у предметах поховального вжитку.

Проблема тяглости римської культури

На завойованій алеманами і баварцями, слов'янами та аварами території романське населення, його матеріальна і духовна культура зберігалися вкрай

нерівномірно. Щодо тяглости елементів римської і романської культури на центральноєвропейському просторі від пізньої Античності до Середньовіччя постійно зберігалися елементи римської і романської культури вчені неоднотайні. Без сумніву, для романського населення провінцій захоплення країни "сусідами-варварами" було надзвичайно болісним і невтішним. Однак вчені вже давно відійшли від думки, що прихід чужинців відразу потягнув за собою руїну. Погляд, який в епоху Гуманізму, а згодом Просвітництва мало не був науковою істиною. Германці, араби та інші завойовники, були цілком спроможні визнати грецькі і римські культурні здобутки, засвоїти їх і створити нове, спираючись на нові елементи і культурну спадщину власного минулого. Це стосується й слов'ян. Та навіть азійські кочівники займалися у Європі не лише руйнуваннями, хоча припускають, що їхні форми ведення війни лягали більшим тягарем на плечі простого люду, ніж напади інших народів.

У межах західноєвропейського простору досить чітко вимальовуються регіональні відмінності у тяглости античних культурних здобутків. У містах Рим і Равенна та прилеглих околицях, у таких вузько обмежених районах, як Хуретія чи на візантійському півдні Італії існувала справді органічна єдність між давниною і Середньовіччям; подібні обставини панували у Провансі та Аквітанії. Зовсім інакше справа виглядала у лангобардській частині Італії та північній Галлії. Хоч романство ніби й зберегло тут свою мову та культуру, германські впливи у праві, мистецтві, формі поселення і народній мові були дуже помітними. Наступною буде зона, до якої ми можемо зараховувати Райнські землі, а також провінції на верхньому Дунаї, а саме район лімесу з прилеглими землями. Хоч залишки романської культури дедалі на схід рідшають, можна легко зауважити, що все-таки переважає германський елемент. У межах цієї області чітким є контраст між заходом і сходом у збереженні культурної традиції. Найвиразніший він у межах австрійської території, у перехідній зоні від області розселення германців до слов'ян та аварів.

Тяглість форм римсько-романської культури виражена у найрізноманітніший спосіб. Вражає плин життя романського населення в алеманському, баварському і, мабуть, слов'янському оточенні. Серед панівного колись альпійсько-романського елемента досі свою мову зберегли ретороманці Граубюндена, ладинці Південного Тиролю, фріульці тощо. Вона суттєво відрізняється від італійської. У ранньому Середньовіччі романських поселенців виявляємо ще на півдні Форарльберга, в області Вальгау, а подекуди і в Північному Тиролі, в околицях Зальцбурга та окремих населених пунктах Верхньої Австрії на південь від Дунаю. Рясніють романськими особовими іменами Зальцбурзькі некрологи і традиційні записи VIII і IX ст. Як видно, ці іменні форми досить віддалені від класичної латині (Topazanus, Ursinus, Vivulus, Savolus,

Sambazolus, Fidolius та інші). Як збірне поняття згадуються, зокрема, романські селяни, яких зобов'язали до сплати відсотків (Romani tributales). Народною мовою німці називали романців волохами (влохи), це слово збереглося у таких назвах, як Вальгау, Вальхенбах, Вальхензее, Зеєвальхен, Штрасвальхен, Вальз. Поряд з цими "волоськими іменами", які давали сусіди-германці, існують назви поселень романського походження. Там, де їх назбирується декілька – особливо серед назв населених пунктів – романську культуру можна вважати безперервною. Значну кількість таких назв надibuємо коло Зальцбурга. Поряд із Вальзом (790 року vicus Romaniscus) тут слід назвати Аніф (Anua), Гмайн (Muona), Гнігль (Glanicle janiculum), Грьодіг (Crethica), Кухль (Cucullae), Марцоль (Marciolae), Морцг (Marciaco). Назви численних дунайських міст і укріплених гарнізонів теж пережили епоху переселення народів. Кастра Регіна, Кастра Батава, Ленгія, Лявріяк, Тригізам, однак, не Віндобона (Vindomina), а, напевне, кельтсько-латинське Ведунія, Аррабона зберігалися і переходили згодом у німецькі назви Регенсбург, Пассау, Лінц, Льорх, Траїсмауер, Відень ("Wien", через проміжні форми Venia, Wienne) і Рааб; такі, як Йовіак, Цетій, Фавіане, Карнунт – здебільшого зникли разом з поселеннями. Деякі з них, як-от, Цетій і Карнунт, у ранньому Середньовіччі ще де-не-де згадуються. Під кінець VIII ст. Зальцбург називали як старим іменем Juvavum (Juvavia), так і новим Зальцбург, що красномовно свідчить про співіснування баварських і романських поселенців. Подекуди мури і споруди залишені римлянами далі були у вжитку. Достеменні свідчення цього маємо у випадку Зальцбурга і Регенсбурга, деінде це впливає з археологічних знахідок або майбутнього вигляду міста, як наприклад, у Відні чи Траїсмауері. Інколи місце поселення переносилося, однак стара назва зберігалася, як-от, у Лінці чи Цірлі (Teriolis). Навіть у наступні епохи нам іноді трапляються характерні для римлян квадратні поля. Центурійська нива, яка була поширена у середземноморських країнах, трапляється нам рідше, ніж значно менша за неї нива-квадра. Релікти останньої й досі збереглися у тирольській долині Інталь, у Зальцбурзі і Верхній Австрії. Важливо, що епоху переселення народів перетривали окремі форми ведення сільського господарства, як наприклад, виноробство і високогірне скотарство, термінологія яких у кілька періодів була запозичена з латини (нім. "Keller", "Kelter", "Most", "Spund", "Wein", "Käse", "Senne"). Своім прикладом римляни започаткували бджільництво.

Римські шляхи не втратили свого значення і в ранньому Середньовіччі. Вони були найважливішими транспортними артеріями суходолу. Однак для збереження римської мережі робилося мало; римські дороги часто згадуються як "язичницькі шляхи", "високі дороги". Неодноразово підкреслювалося, що адміністративний поділ у Середньовіччі, очевидно, спирався на адміністративний поділ римської доби, хоча сталість географічних умов тут, ма-

буть, теж зіграла свою роль. Світський адміністративний поділ та межі церковних округів періоду Античності і Середньовіччя в Австрії накладаються рідше ніж, скажімо, на Райнських землях.

А втім, не зовсім другорядним процесом на цих землях було становлення античного християнства. Безперечно, його супроводжували важкі потрясіння і втрати. Носіями християнської віри були романці, що залишилися у країні. Якраз вони стали опорою місіонізації VII та VIII ст. В окремих населених пунктах збереглися церковні споруди, їх було відновлено і відреставровано (як наприклад, єпископська церква у Ляванті, церква св. Лаврентія і Марії на Галявині у Льорсі, церква біля гори св. Георгія у долині Кремсталь Верхньої Австрії) тощо. Отже, про небесних патронів згадали знову. Традиція обирати патрона – св. Лаврентія (наприклад, у Льорсі), Гермагора (власне Гермогена у Каринтії), Зено, Ноноса, Сісінія (насамперед у Тиролі) подекуди тягнулася ще з римських часів. Це стосується, мабуть, і тих декількох місцевостей, які були під опікою глави апостолів Петра, а також мучеників Валентина та Емілія. Така безперервність старої місцевої християнської традиції була можлива хіба що у захищених горами районах, властиво, на півдні території Альп, у Каринтії і Південному Тиролі; тому цілком імовірно, що поблизу баварсько-ладинського кордону, в Себені з пізньої Античності до середини X ст. могла вціліти невелика єпископська резиденція. Іноді Себенську резиденцію вважали його останнім bastionом. Згодом осідок Аугзбурзького єпископства Ретії Секунди було перенесено до Бріксена (967?). Інші єпископства зникли, мабуть, ще перед кінцем VI ст. Наприклад, Целея (Cilli), Теурнія і Агунт, представники яких згадуються на Градському соборі (між 572-577 рр.) тощо. Ще в 591 р. у посланні єпископів Аквілейської метрополії до імператора Мауріція знаходимо згадку про ecclesia Tiburnensis (Teurnia), Breonensis (Birupensis?, Virunum?) і Augustana (Augsburg); з'явилися перші ознаки того, що утискувані єпископства почали звертати свою увагу в бік імперії франків. Але незабаром Теурнія і Вірун впали під ударами аварів і слов'ян.

Зазнаючи утисків і відступаючи, групки альпійсько-романського населення вже не спроможні були дати поштовх християнізації переселенців германців і слов'ян; для цього був потрібний імпульс ззовні – місіонерське зав'язання ірландців, англосаксів та франків, щоправда, за умови, що світська влада імперії франків забезпечить їм належну підтримку.

Імперія франків і християнська місія у ранньому Середньовіччі

Про зв'язки між східноальпійськими землями та імперією франків у VI-VII ст. відомо дуже мало. Існує гадка, що енергійний король Тойдеберт у союзі з гепідами і лангобардами планував наступ на Візантію. Однак після його смерті, вже за його наступника Тойдебальда австразійська частина імперії втратила цілу низку земель. Спроба закріпитися в Північній Італії, використовуючи ворожнечу між остготами і візантійцями, принесла хіба тимчасовий успіх. У 562 р. франкський герцог Геммінг зазнав поразки від візантійського полководця Нарзеса. Її наслідком стала ліквідація франкських позицій в Італії. Від нападів з півночі візантійці намагалися захиститися споруджуючи видовжені укріплення у Південній Каринтії. Наступ лангобардів у Італії і натиск аварів та слов'ян реально загрожували могутності франків. На початок VII ст. баварська племінна держава була майже незалежною, але тільки з правлінням останнього енергійного короля меровінгів Дагоберта I (625-639) могутність франків відновилася. На цей період припадають перші спроби місіонізації з заходу.

Осередок першої місії знаходився у Галлії. У східному напрямку ірландські та місцеві ченці вирушали з монастиря Люксевіль у Бургундії. Спершу вони були націлені на область, де жили алемани. Одним з перших проповідників був сам засновник Люксевіля, ірландець Колумбан. Свого часу через опір він був змушений залишити нестробургундський двір і подався на землі над Боденським озером. Тут Колумбан розгорнув свою діяльність у районі civitas Brigantium (близько 600 р.). Галлюс – один з найуспішніших учнів Колумбана продовжив місіонізацію алеманів на південь від озера. Згадкою про його діяння був монастир (Санкт-Галлен). Другий учень, Евстазій, присвятив себе проповідуванню серед баварців. Його побратим Агілій, очевидно, належав до бургундської гілки баварського герцогського дому. Після смерті Евстазія і до кінця правління Дагоберта I маємо згадки і про діяння інших посланців віри. Однак цьому поколінню місіонерів ще не судилося здобути успіх на баварських землях. Це стосуватиметься і перших спроб навернення слов'ян, здійснених з заходу. Вони приблизно збігаються в часі. Амандій, засновник монастиря Еллон над Скарпою (Фландрія), перший зважився податися межі слов'ян “по той бік Дунаю”. На відміну від Баварії, де як-не-як вже було декілька осередків, на слов'янських землях відсутні були будь-які передумови для проповідування. Поряд із жменькою романських старохристиян, християнство визнавав герцогський дім, а дочка баварського герцога Теоделінда після одруження з аріяньським королем лангобардів Аутарі (589) стала поборницею католицтва в імперії франків. Час од часу висловлювали

гадку, що аріяство і надалі впливало на плем'я баварців. Однак цьому очевидному припущенню бракує переконливих доказів з першоджерел.

Реакцією на занепад влади франкської імперії наприкінці VII ст. на сході був спад місіонерської активності. Лише після того як каролінгські мажордами, передусім Піпін Середульший, взяли за реорганізацію державного життя, місіонізація відроджувалася з особливим завзяттям. За свої виняткові успіхи на землях баварського племені вкупі з численними соратниками прославилися три проповідники. Емерам прибув, напевне, з Аквітанії, після чого подався на службу до двору баварського герцога у Регенсбурзі. Якийсь час він діяв там досить успішно, але був вилучений у сімейну аферу Агілофінгів, і смертельно поранив сина герцога. Уродженець райнських земель Руперт, член чи близький родич графського дому Робертинців прибув до Зальцбурга. За даними його найдавнішого і, зрештою, досить надійного життєпису він був єпископом у Вормсі (можливо, лише титулярним єпископом) і походив з королівського роду (родич Меровінгів чи Каролінгів?). З його іменем пов'язують заснування найстарішого австрійського монастиря Санкт-Петер у Зальцбурзі, а його небога Ерентрудіс була фундаторкою жіночого монастиря на горі Нонберг. Розташований посеред романського, християнського населення Зальцбург, подарунок герцога Теодо, став надійним осередком місіонізації. Баварські герцоги приязно поставилися до факту заснування церкви у Зальцбурзі і згодом наділили церкву багатими землевладіннями. Досі нез'ясовано, чи Руперт діяв у Зальцбурзі як єпископ на ірландський манер, чи як єпархіальний єпископ. Уже літнім він повернувся на свою Райнську батьківщину, де й помер. Його мощі було поховано у Зальцбурзі ще у VIII ст. За якийсь час по смерті Емерама і Руперта в Баварії розгорнув свою активність Корбіній, що теж прийшов з заходу. З його іменем пов'язують Фрайзінзьке єпископство, хоча Корбіній проповідував і в Тиролі, де часто зупинявся в Маісі біля Мерана.

Як вже зазначалося, місцеве християнське населення перебувало у великій скруті. Проте окрім франкської імперської влади і проповідників, баварці мали ще одну можливість для зміцнення становища місцевих християн: через налагодження прямих контактів з папством. Герцог Теодо здійснив подорож до Риму, де вимагав відіслати у свої землі архієпископа. Нам відомі настанови, які папа дав у дорогу вибраному кандидатові Мартинієві. Папою чи його довіреною особою був призначений єпископ Вівільо Пассауський, можливо, перший англо-саксонський єпископ Баварії. З того часу існували чотири баварських єпископства: Зальцбург, Регенсбург, Фрайзінг і Пассау, а на південь він головного альпійського хребта, ще залишався Себен. Однак його зв'язок з агілофінгським герцогством ще не до кінця з'ясований.

Як довго втрималася церковна організація, створена Рупертом і його сучасниками, і наскільки вже тоді чинними були майбутні межі єпархій, суди-

ти важко. Душпастирська робота однаково була спрямована що на навернення язичників, що на зміцнення віри старохристиян, яких упродовж тривалого часу зовсім занедбали. А от вже наступному поколінню місіонерів вдалося створити щось справді тривале, ідучи слідами Руперта і його побратимів. Мова буде йти насамперед про вплив англосаксонських місіонерів, які почали проповідувати тут під час правління внука Теодо, герцога Гугіберта (725-737). Поперед усіх тут слід виділити Боніфація (Вінфріда). У Баварії він займався не лише проповідництвом – основну роботу тут вже здійснили його попередники – а був насамперед організатором і політиком церкви. Боніфацій вперше ненадовго прибув до Баварії 719 року. Помітнішим був його вплив як проповідника і візитатора 733 року, після перебування у Римі він повернувся вже наділений папськими повноваженнями. Було проведено синод, і ті, хто на той час сиділи на єпископських кріслах, за винятком Вівільоса, змушені були зректися своїх посад. Причиною були сумніви Боніфація щодо правомірності їх висвячення. Єпископом Зальцбурга Боніфацій призначив англосакса Йоганнеса, а втім, він надавав перевагу своїм землякам. Але суперник йому підріз в особі ірландця Віргіля. За підтримки герцога Одільо він з монастиря Санкт-Петер фактично керував Зальцбургським єпископством, зате був висвячений на єпископа аж по смерті Боніфація. Великою заслугою Віргіля була послідовна християнізація Карантанії, ініціатором якої він виступив. На той час населення Карантанії вже підкорилося наступникові Гугіберта, герцогові Одільо (з 737 до прибл. 748 р.). Перші церкви було споруджено на місці старої Теурнії ("Liburnia"), тоді біля Марія-Зааль і біля озера Інгерінгзее. Навернення карантанів просувалося швидко. Син і спадкоємець Одільо Тассільо III (прибл. 748-787 рр.) заснував монастирі Інніхен у долині Пустерталь (769), мабуть, Мольцбіхль біля Шпіттталю над Дравою і Кремсмюнстер у долині Кремсталь Верхньої Австрії (777). Цим і скористалися для підтримки слов'янської місії; спроби язичників чинити опір були марними (772). Питання, чи був монастир Санкт-Пельтен заснований як філіал монастиря на озері Теґернзее ще в агілофінгську епоху, як цього хоче легенда, досі нез'ясоване. З нагоди заснування Кремсмюнстера було подаровано землі над рікою Трайзен (Грунцвітігау), які ще перебували під аварським впливом.

Монастирі засновувалися не лише задля проповідування на слов'янських землях, адже на старих баварських землях їх була ціла низка. Засновуючи нові монастирі, дворянство і єпископи вступали у змагання з герцогським домом. Серед новозаснованих агілофінгських кляшторів на австрійській території варто назвати Мондзее (748), Маттзее (784), а також Шарніц, фундатором якого виступав дворянський рід Гуози (763). Як і більшість дворянських монастирів він перейшов у власність єпископів, 772 року його було перенесено до Шледорфа; Целл-ам-Зее у районі Пінцгау (заснований перед 790 р.)

відійшов до Зальцбурга. У монастирях, очевидно, панував дух змагання між ченцями ірландського і бенедиктинського обряду, а іноді спалахували суперечки. Принаймні у баварських монастирях існування бенедиктинського обряду можна довести вже в агілофінгську епоху. В інших же братство хиталося між бенедиктинським і колумбанським звичаєм. Припускають, що такий стан справ був у Мондзее та Кремсмонстері. Хоча традиція стверджує, що перші монахи потрапили до Мондзее з бенедиктинського монастиря Монте-Касино. Між баварськими монастирями і франкською церквою існували тісні контакти, нитки інших зв'язків ведуть в лангобардську Італію та до Риму.

Значення душпастирської, педагогічної і письменницької діяльності численних членів давньобаварської церкви для історії духовного розвитку важко переоцінити. Єпископа Арбео з Фрайзінга, який походив з місцевості біля Мерана, вважали автором (?) давньоверхньонімецького глосарія ("Abrogans"), у перекладах і новотвореннях якого відображена боротьба народної мови зі світом християнських понять. Виконані Арбео життєписи святих Емерама і Корбінія – важливі джерела наших знань про місіонізацію баварців. Віргіль Зальцбурзький мав природничий нахил, був представником учення про кулясту форму землі. Під псевдонімом ("Aethicus") він написав космографію, у якій невиразними натяками показав протилежність своїх поглядів до поглядів Боніфація. Зініційоване Віргілем спорудження першого собору в Зальцбурзі було на той час велетенським проектом. Єпископ (пізніше архієпископ) Арн Зальцбурзький, фігура якого вже перехилиється в епоху Каролінгів, перебував у тісному контакті з гуртом учених навколо Карла Великого, насамперед з англосаксом Алкуїном. Ще одним свідченням різноманітних духовних і мистецьких зв'язків Зальцбурга, франкських і англосаксонських впливів є келих Тассільо у Кремсмонстері; герцог-засновник подарував його своєму закладу. Відомі нам пам'ятки письма укладені майже без винятку духовними особами. Це стосується як творів церковно-релігійного змісту, агіографічних, літургічних і пасторально-теологічних текстів, так і юридичної літератури та документознавства. Збережені рукописи, як от, кодекс Гутбрехта з Зальцбурга, кодекс Мілленарія з Кремсмонстера і Мондзейський псалтир в Монпельє, змістом і художнім оформленням засвідчують високий рівень агілофінгської та її спадкоємиці – церковно-монастирської культури.

Занепад герцогства Агілофінгів

Баварська історія VIII ст. проходить під знаком боротьби агілофінгського герцогства, енергійні представники якого прагнули незалежності з каролінгськими мажордомами і королями (з 751 р.). Каролінги намагалися розбуду-

вати й укріпити позицію імперії франків на південному сході. Піпін Середульший і Карл Мартелл успішно продовжували імперську політику франків. На часи поновлення їхнього панування над баварцями припадає кодифікація народного права, *Lex Baiuvariorum*. Кодекс містить повноваження короля, церкви і герцога, назви і становище дворянських родів, а також положення про внутрішній порядок, забезпечення власності, свободи і особи члена племені. Закон викладений латинською мовою, де-не-де трапляються давньоверхньонімецькі правові вирази. До XII ст. включно він перебував у вжитку, чимало збережених рукописів походить з бібліотек австрійських монастирів. Зразком змісту і форми для баварського права послужили правові записи вестготів, а особливо племінне право алеманських сусідів. *Lex Allamanorum* зафіксовано за герцога Ляндфріда незадовго перед баварським правом.

Гадають, що Одільо походив з алеманської гілки роду Агілофінгів. 743 року Одільо, що був наступником приязного до франків герцога Гугіберта, знову виступив проти франкського панування. Однак у битві біля озера Лехзее його військо розбили франки Піпіна Молодшого. Не допомогло і втручання папського легата Сергія, і Одільо довелося підкоритися. Після його смерті зведений брат Піпіна Гріфо, який по матері походив з дому Агілофінгів, намагався узурпувати владу. Однак баварське герцогство у лен одержав такий молодий син Одільо Тассільо (III); все ж Піпін був призначений опікуном Тассільо. Коронування Піпіна на короля франків і союз з папою (754) ще дужче зміцнили франкську позицію. У 756 р. баварці брали участь в успішному поході Піпіна проти лангобардів, а рік потому у Комп'єні Тассільо склав присягу васала Піпінові і його синам. За якийсь час Тассільо, користаючи з заклопотаності франкського короля, спробував було звільнити баварців від імперської залежності. У 763 р. під час походу проти Аквітанії він відмовив у покорі своєму суверенові. Взаємодіючи з лангобардським королем Дезидерієм, з донькою якого він одружився, Тассільо надалі намагався зміцнити своє становище. Наступним кроком для зміцнення влади стало придушення Карантанського повстання 772 року. Але серед баварського дворянства і церкви існував табір палких прихильників франкської влади. І ось, коли Карл Великий пішов походом на Дезидерія і завоював царство лангобардів, Тассільо надав перевагу нейтралітетові. У Вормсі 781 року баварський герцог склав переможцеві васальну присягу і залишив заручників своєї вірності. Проте його позиція видалася королеві франків ще надто сильною, і 787 року франкське військо змусило герцога остаточно підкоритися. Роком пізніше проти нього було висунуто звинувачення і за різні провини, серед яких було згадано віроломство супроти Піпіна і спілку з аварями, засуджено на смерть, врешті, помилувано, а вирок пом'якшено на ув'язнення у монастирі. Таким був кінець племінного герцогства Агілофінгів.

Закиди Тассільо про співпрацю з язичниками-аварами були не зовсім безпідставні. Після падіння герцога аварські війська з'явилися на кордоні Баварії, однак військо франків і баварців відкинуло їх у битві під Ібсфельдом, а також під час другої зустрічі на Дунаї. Напад аварів на Фріулі зазнав подібної долі. Восени 788 року король Карл призначив префектом Баварії свого швагра Герольда, що походив зі швабського роду і доводився братом королеві Гільдегард; водночас Карл виношував план завоювання аварського царства. Переговори щодо лінії кордону не принесли задовільного результату. Після переходу Еннс (791) три війська франків розгорнули напад у вигляді концентричних кіл і увірвалися на землі аварів. Захопивши укріплення біля Віденського лісу, вони глибоко проникли на ворожу територію. Походи на сей раз вже меншого війська принесли у наступні роки нові успіхи. Аварське царство вже давно втратило давню могутність, чвари племінних вождів підірвали його міць. Однак відбудеться ще не одна битва, поки авари, затримувальну тактику бою яких було не так-то просто подолати, остаточно підкоряться (803). Групки аварів тепер вже зазнавали утисків з боку колишніх підданців, слов'ян. Для поселення їм було відведено територію між річками Фішею та Ляйтою. Невідомі землі, завойовані Карлом, на південному сході відтепер були відкритими для баварської, франкської і слов'янської колонізації.

Каролінгські марки на південному сході

Політична організація захопленої території здійснювалася за схемою, яка була звичною для прикордонних районів за часів Карла Великого та його наступників. На нових землях влаштовувалися маркграфства, яким підлягали менші графства, а також райони, під владою племінних вождів. В одній із сутичок на сході 799 року поліг префект Герольд I, якому поряд з Баварією було довірено аварські марки над Дунаєм. Тоді територіальне управління марки відокремили від управління баварською маркою. Марка над Дунаєм (німецький вираз "Остмарк" не засвідчений, а латинський відповідник "marchia orientalis" зафіксований значно пізніше) охоплювала, напевне, завойовану землю між Еннсом і Віденським лісом, на північ від неї до Рааби сягала "Верхня Паннонія", далі на південному сході лежала "Нижня Паннонія", яка простягалася через Бакониерський ліс і озеро Пляттензее аж до великої Угорської низовини; з плином часу франкська влада поширилася аж до Сирмії. Між цією групою прикордонних земель і старобаварською областю Траунгау, яка простягалася на захід від Еннс встановився нетривкий зв'язок. Верховному маркграфові корилися, зокрема, карантанські вожді. Рівноставленим йому за рангом був маркграф Фріульський, в обов'язки яко-

го входив захист південної області марки між Завою і Дравою, далі Істрії та нагляд за герцогом далматинських хорватів. На прикордонних землях зрідка панувало затишшя. Невдовзі після придушення повстання славонського герцога Людевіта (819-823), що виявилось дуже небезпечним, карантанські слов'яни втратили майже усіх своїх місцевих вождів. З того часу ними правили баварські графи. Повсталі налагодили зв'язки з царством булгарів, і, очевидно, саме булгарська загроза спонукала Людвіга Німецького, сина і наступника Людвіга Богобоязного знищити підкорену аварську державу над Дунаєм (після 822 р.). Насправді булгари тимчасово вдерлися на землі між Завою і Дравою (827); однак Людвігові Німецькому все-таки вдалося відвоювати цю область (838). Згодом у боротьбі з повсталим сином Карлманом Людвіга активно підтримував булгарський хан Богоріс (Михайло). Зустріч між булгарським володарем і Людвігом відбулася у Тульні 864 року.

Південний схід Угорської низовини був під владою булгарів, народу тюркського походження, однак вже охопленого процесом слов'янізації. Водночас на півночі франкських марок, у Моравії і західній Словаччині зконсолідувалася нова, вже первісно слов'янська держава. У другій половині IX ст., за князів Моймира, Рагислава і Святоплука це "великоморавське" царство було неабиякою потугою. Зі своїх замків, про які свідчать цікаві археологічні знахідки, вони панували на території Моравії і західної Словаччини. Ця держава спромоглася вистояти у конфліктах з франками і булгарами аж до навали угорців. А якийсь час, власне, за войовничого Святоплука, вона навіть була серйозною загрозою для каролінгських марок. Моймир витіснив у Нойтрі свого попередника Прибину, який утік згодом до марки. Маркграф Ратбод приязно прийняв його, і в Траїсмауері Прибина прийняв хрещення. За декілька років він став князем залежного від франків слов'янського царства у Паннонії. Його центр знаходився у Моозбурзі (Цалавар) над озером Пляттензее. На ці землі, які належали до Зальцбургського єпископства, стікалися словенські і німецькі колоністи. Якщо не брати до уваги тимчасові конфлікти з маркграфами, то з імперією франків Прибина, загалом перебував у злагоді. Під час одного з моравських нападів він загинув. На його місце став син Коцель, який був дещо самостійнішим.

У третьому десятиріччі IX ст. організація прикордонних округів зазнала змін. Фріулі та Істрія відокремилися від групи південно-східних марок. Область, що залишилася, відтепер перейшла до іншого господаря, префекта Східних земель. Останній здійснював нагляд за графами marchia orientalis, обох Панноній, Карантанії і області між Завою і Дравою. Могутня позиція префекта спонукала до непокори, часто до зрадницьких змов з ворогами імперії. Яскравим прикладом цього є правління маркграфів Ратбода і Гундакера; але й син Людвіга Німецького Карлман не раз виступав проти свого батька. Між окремими графами раз у раз спалахували гострі сутички, у

сварку маркграфів Вільгельма і Енгельшалька з графом Арібо втрутилися морави; країну було спустошено, а здатність чинити опір зовнішньому ворогові різко впала. Наприкінці IX ст. маркграфи, які сиділи над австрійським Дунаєм і в Карантанії, захопили провідні позиції в організації марок. Арнульф Каринтійській, син і наступник Карлмана у прикордонних землях та в управлінні імперією східних франків, і власними силами намагався зміцнити безпеку на південному сході.

Світська влада захоплених марок у IX ст. організаційно була відокремлена від "старих" баварських земель. Однак щодо церкви марка й надалі була об'єднана зі старою територією баварців у церковну провінцію Зальцбург, після здобуття Зальцбургом 798 року статусу архієпископства. У змаганні з Регенсбургом, Фрайзінгом і Пассау місто над Зальцахом, очевидно, скористало з особистої довіри Карла Великого до тогочасного зальцбурзького владика, Арнса, однієї з найпомітніших постатей церкви того часу. Місіонізацію на Дунайських землях на південний схід від Рааби здійснювало Пассау, у Карантанії і Паннонії – Зальцбург. Баварська місія, без сумніву, захопила і Моравію. Кордон між метрополіями Зальцбургом і Аквілеєю був спірним. За третейським рішенням імператора його провели 811 року уздовж Драви. Було споруджено чимало церков. З-поміж багатьох шедеврів храмовбудування каролінгської епохи на австрійській території збереглися лише церква св. Мартина у Лінці і церква в Карнбурзі, завдяки розкопкам нам відомі ще деякі, реконструйовані на підставі залишків фундаменту, плани. Серед них план однієї з церков у Цалаварі над озером Пляттензее. Дані про заснування Карлом Великим церкви св. Петра у Відні ґрунтувалися лише на зіставленнях віденського вченого-гуманіста Вольфганга Ляціуса. Однак храми господні св. Петра і св. Рупрехта справді, мабуть, належать до епохи Каролінгів; вибір святих патронів можна пояснити тимчасовою приналежністю до Зальцбурзького єпископства або ж висвяченням з нагоди зафіксованої подорожі-візиту до Паннонії архієпископа Арнса. На новозахоплених землях баварські архієпископства і монастирі здобули багаті землеволодіння. Герріден, Матзее, Мондзее, Моозбург, Нідеральтайх, Кремсмонстер, Санкт-Еммеран (Регенсбург) і Теґернзее іноді володіли дуже розлогими угіддями. Ще більшу вагу мали володіння Зальцбурга і Пассау, збільшені неодноразовими королівськими офірами протягом IX ст. Єпископства Регенсбург і Фрайзінг теж доклалися до освоєння і заселення східних земель. Особливо у виноградарській області над Дунаєм (Вахау), а також на схід від Віденського лісу можна виявити їхні видовжені землеволодіння. Щоправда, встановити точне місцезнаходження вказаних у документах маєтностей не завжди можливо.

Церковні і світські володіння на території марок майже всі, без винятку, походять від королівських дарувань, оскільки новозахоплені землі належа-

ли королеві, а вже він передавав її у власність чи лен. Серед світських землевласників були члени графських родів зі сходу і старобаварське дворянство. Вони були особливо зацікавлені у колонізації. Імена церковних і світських достойників щоразу подибуємо в назвах населених пунктів прикордонної області (Арнсдорф, Енгельшальксдорф=Енцерсдорф, Герольдінг, Вільгельмсбург, Рапоттенштайн). Перегук назв населених пунктів у Хімгау та околицях Відня свідчить про один і той самий шляхетський рід з резиденцією в області Хімгау; очевидно він був активним вже в часи заснування монастирів Теґернзее і Санкт-Пельтен. Відповідність справді дуже помітна: назвам населених пунктів Оттеркрінг, Зіферлінг і Гіцінг (Hitzing) над озером Хімзее відповідають розташовані також по сусідству місцевості Оттакрінг, Зіверінг і Гіцінг (Hietzing) в околицях Відня. Але й назви інших населених пунктів, як-от, Гакінг та Пенцінг подибуємо як у Нижній Баварії, так і в прикордонній області. У цих випадках ймовірним є місцеве походження поселенців. Австрійські діалекти теж свідчать про баварських колоністів; проте на східні землі, вочевидь, прибула незначна кількість переселенців франків і алеманів, оскільки місцеве дворянство і церква підтримували з ними тісні контакти.

Із небагатьох справді придатних для нас відомостей про соціальне становище переселенців у південно-східних марках все ж впливає, що основною формою ведення господарства було велике землеволодіння, на якому працювали невольні батраки і напіввольні безземельні селяни. Малі земельні наділи у власності вільних селян траплялися рідше, ніж на старих землях, однак ситуація для селянського населення була, досить-таки сприятливою, а саме доти, доки озброєні селяни як ополчення брали участь у військових виправах. Можливо, що внутрішньоавстрійські "едлінгери" частково походять від озброєних колоністів каролінгської доби; вважалося, що мешканці сіл навколо великих поселень у дунайських марках (як наприклад, Санкт-Пельтен, Тульн і Відень) мали право носити зброю. Однак наприкінці епохи Каролінгів вже більшого поширення набула служба вершників-дворян. Відтак становище селянства погіршилися, не кажучи вже про спустошення, що їх щоразу завдавали булгарські, моравські та угорські напади. У старобаварській області Траунгау досить численним був прошарок баршалків*, важливим елементом якого були рештки романських груп. Назви деяких населених пунктів у Верхній Австрії (Паршаллен у районі Іннфіртель, Паршаллінг над озером Аттерзее, Башаллерн біля Зірнінга) та у Штирії (Бахсдорф, за першою писемною згадкою (1126) Паршалхсдорф біля Ляйбніца), а також у Нижній Австрії (Почаль, Почолях, 1233 року Паршалліх або 1314 року Поршалліх) походять від їхніх поселень. Десь на середину IX ст. у руслі

* Люди, які жили у борг, і цей борг передавали у спадок. – Прим. перекл.

загальної тенденції права баршалків були обмежені (Регенсбурзьке судове зібрання 848 р.).*

Щодалі більшою загрозою для південно-східних марок каролінгської імперії у другій половині IX ст. ставала не лише могутність ворожої зброї. З середини сторіччя панівному становищу зальцбурзької архієпископії і культурним починанням баварсько-франкської церкви реально загрожував прорив місії візантійського світу. На той час завдяки проповідуванню на узбережжі Чорного моря вчені брати Кирило (або Костянтин) та Методій з Тессалоніків (Салоніків) вже зібрали цінний досвід. Він і став їм у пригоді, коли вони розгорнули свою активність на теренах Карпат. Тут вони проповідували серед слов'ян різних племен незалежно від імперії франків та її церковної організації. Переклад Біблії і літургія народною мовою полегшили проповідування рівно ж як підтримка, яку надали князі Рагислав і Коцель. Папа Адріан II висвятив Методія на архієпископа Сирмійського і так узаконив справу місіонізації Паннонії. Зальцбург протестував проти обмеження його митрополичої влади; збірник, приурочений хрещенню баварців і альпійських слов'ян (*Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum*), зберігся і став для нас безцінним джерелом історії церкви і тогочасної колонізації. На одному з баварських синодів Методія ув'язнено – Кирило ж помер у Римі (869). Однак після втручання папи Івана VIII Методія довелося звільнити. Згодом він вирушив до великоморавського царства наступника Рагислава Святоплука. Тим часом слов'янська літургія й далі непокоїла Рим. Суфраганом** Методія було призначено єпископа-німця Віхінга. Після смерти слов'янського апостола його справа у Моравії і Паннонії зовсім занепала. Учні Методія подалися до Болгарії, де були кращі умови для проповідування.

Останні фази цього церковно-політичного конфлікту завершилися вже під тінню нової небезпеки. На 862 рік аннали архієпископа Гінкмара Раймського уперше сповіщають про появу в Паннонії угорців, нового і невідомого ворога. Десь після чотирьох десятиків літ під їхнім натиском впала каролінгська марка на південному сході.

* Карл Лехнер висловив припущення, що уживане з XVI до XVIII ст. зневажливе прізвисько австрійців "пашальці", яке мало характеризувати їх як народ, що без упину святкує Воскресіння Христове (паша) та інші свята, врешті, пов'язане з назвою стану баршалків.

** Підпорядкований архієпископові єпархіяльний єпископ. – Прим. перекл.

Загибель каролінгської марки під угорською навалою

Під кінець IX ст. більшає відомостей франкських літописців про акції угорців, яких вони часто скорочено називали "гунами". У цій назві відлунює жах від першої зустрічі з чужинцями. Східні франки і морави звинувачували один одного в тому, що небезпечному ворогові – племінному об'єднанню частково фінського і тюркського походження – як союзникові було вказано дорогу до Паннонії. Не викликає сумніву безпідставність цих звинувачень: широкі карпатські рівнини, останні відгалуження євразійської степової зони, угорці шукали і знайшли так само цілесвідомо, як свого часу гуни та авари. Як і попередники вони прийшли не з власної волі. Коли Хозарське царство у Криму і степах на північний схід від Чорного моря захиталося під подвійним ударом русичів і печенігів (іншого тюркського племені), залежні від хозарського хана угорці змушені були відійти на захід. За родовим епосом, записаним пізніше, угорці перекочували з "Lebedien" (країни над Доном) до "Etelklöz" ("вузькоріччя" Бессарабії), окремі загони намацували шлях до Паннонії самостійно, або ж виринали як найманці у сутичках між східними франками і моравами. 881 року біля Відня (apud Wienam) відбулася битва з військом франків. Власне завдяки цій битві місто вперше згадується після чотирисотлітньої паузи. Тільки надзвичайна скрута – боротьба з сильнішими печенігами – примусила угорців вдатися до масового захоплення земель приблизно 896 року. З новозахопленої паннонської бази угорці спустошливими походами непокоїли булгарів і ромеїв, східних франків і моравів. Північну Італію це лихо теж не минуло; 906 року угорці знищили моравське царство; чвари між синами Святоплука пришвидшили кінець. Баварці спершу вдало боронилися: у 900 р. на північ від Дунаю граф Люїтпольд переміг угорські ватаги, інші загони було розбито роком пізніше у битві над Фішею. Однак факт спорудження фортеці Еннсбург виказує, що відтепер під загрозою вважалися і давні баварські землі, хоча порядок збирання мита, прийнятий у Раффельштетті (перед 906 р.), здавалось, провіщав безтурботне існування жвавої і впорядкованої торгівлі в марці над Дунаєм. Угорську небезпеку мала нейтралізувати широкомасштабна акція. Зібране для походу баварське військо здійснило удар-офензиву на схід, було, однак, майже цілковито знищене 4-го липня у битві під Пресбургом. Тут полягло чимало дворян, зпоміж них і маркграф Люїтпольд, архієпископ Зальцбурзький, єпископи Себенський і Фрайзінзький. Поразка під Пресбургом означала втрату марок, розташованих на дунайських землях. Еннс вкотре стала – надзвичайно хистким – кордоном, який угорці неодноразово проривали на заході великими походами. Новому герцогові баварців Арнульфіві, синові Люїтпольда, по-

ступово вдалося здійснити реорганізацію оборони, тимчасові перемир'я дали країні час для жаданого перепочинку. Під час конфлікту з королем Конрадом I Арнульф навіть шукав в угорців притулку. Згодом знову тут і там спалахували сутички. 943 року брат Арнульфа, Бертольд, завдав угорцям болісної поразки біля Вельза. Проте кардинально змінила ситуацію лише перемога короля Оттона I біля Аугсбурга. 10-го серпня 955 року тут було ущент розбито нападницьке військо угорців, яке взаємодіяло з баварськими повстанцями. Відтоді загрозу для імперії Оттонів, а відтак для старих баварських земель було відвернуто, за декілька років можна було починати відвоювати марки.

Угорське панування було для населення поясу прикордонних районів, без сумніву, важким випробуванням. Навряд чи можна знехтувати повідомленнями про жахливі спустошення, завдані військовими походами угорців, про вирізаних чоловіків і поневолених жінок, зіславшись на хворобливу фантазію хроніста. Ліквідація населення далєбі не відповідала інтересам завойовників, особливо якщо воно вже раз було підкореним; сплата данини була на руку самим угорцям. Багато німців і слов'ян загинуло, інші рятувалися втечею. У країні затрималися хіба що незначні групки. Предмети Кетляхської німецько-слов'янської культури, названої за населеним пунктом біля Гльогніца, де було зроблено найбільше знахідок, перетривали ще епоху угорського панування. Про певну тяглість традиції свідчить і дальший вжиток каролінгських назв населених пунктів та імен патронів-покровителів. У питаннях релігії угорці, як і більшість степових народів були толерантними. Якщо вони й плюндрували церкви і монастирі, то гнав їх не релігійний фанатизм, а жадоба здобути церковні скарби. Водночас угорці радо йшли на контакт із проповідниками. Очевидно, це і не дало завмерти церковному життю на захопленій території. У 926 р. єпископ Дракульф Фрайзінзький здійснив подорож Дунаєм на землі на схід від гирла Еннс. Щоправда, в дорозі з ним трапився нещасний випадок і він загинув у Грайнській круговерті. Згадка про діяння німецьких дворян на східних землях під угорським пануванням, можливо, прихована у пізніших повідомленнях про легендарну постать маркграфа Рюдигера (востаннє у пісні про Нібелунгів). Самі ж угорці невеликими групами осіли на теренах Нижньої Австрії і Штирії. Лише назви окремих населених пунктів над Таєю біля Штаацу (серед них Унгерндорф і Фальбах, у хроніках як Valwa; фальва – угор. село) свідчать про поокремі гнізда угорських поселенців. На території на захід від Ляйти і Морави угорське інтермеццо не залишило довготривалих наслідків.

IV.

БАБЕНБЕРГИ І ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ АВСТРІЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (976-1246)

Відвоювання марки і перші кроки династії Бабенбергів в Австрії

Здається, що відразу після Лехфельдської битви не було здійснено широкомасштабної акції, щоб повернути стару область марки над Дунаєм, захоплену супротивником. Герцог Генріх Баварський, молодший син короля Отто I, помер досить рано (955), однойменний син Генріха був ще неповнолітнім, проте в наступні роки король головну свою увагу зосередив на Італії. Отто коронували в Римі на імператора 962 року. Так було встановлено зв'язок між німецьким королівством та ідеєю Римської імперії, яка проіснувала сторіччя і була одним з чинників впливу зокрема на австрійську історію. Перший успішний наступ на угорців розпочався аж наприкінці 60-х років. Десь після 970 року згадується маркграф Буркгард, який, можливо, як і Рюдигер з пісні про Нібелунгів мав свою резиденцію у Пехларні і, очевидно, належав до родини баварського герцога. Вже коли герцог Генріх "Запальний" виступив проти імператора Отто II, свого двоюрідного брата, маркграф приєднався до повстання. Герцог домігся примирення з імператорським двором і 985 року до нього повернулася Баварія, а 989 року – Карантанія. Однак маркграфові це коштувало чести, яку він вже не зміг повернути.

У 976 р. наступником Буркгарда в марці згадується маркграф Люїтпольд. Від Люїтпольда бере свій початок двохсотрічне правління Бабенбергів в Австрії. Ім'я "Бабенберги" історична наука надала цій династії, наслідуючи єпископа Отто Фрайзінзького. Він сам походив з цього роду, а його назву виводив від Адальберта Бамберзького, противника короля Конрада I, страченого 906 року, зате оспіваного у пісні. Щоб з'ясувати походження і родинні зв'язки, потрібні нові дослідження – не тільки задля любови до генеалогічної деталі, а тому, що знання історії роду і володінь Бабенбергів становить необхідну передумову глибшого розуміння австрійської монархії у добу зрілого Серед-

нвовіччя. Бабенбергів з Арнульфінгами, без сумніву, пов'язують тісні взаємини; про це свідчить ім'я Люїтпольд, ще досить рідкісне у X ст. Загально-відомо, що в ті часи, коли йшлося про призначення достойників, на родину зважали передусім. Зрештою політична опозиція до баварської лінії саксонської династії була характерною як для Арнульфінгів, так і для перших поколінь Бабенбергів. Але не досить підстав, аби стверджувати – як це іноді любляють, – що Люїтпольд був молодшим сином герцога Арнульфа. Були спроби почати відрахунок династії від Арнульфового брата Бертольда. Так, до речі, звали брата маркграфа Люїтпольда, який управляв баварською областю Нордгау, мабуть, спадщиною після полеглого 907 року Люїтпольда. Водночас першоджерела дають нам обмаль конкретних відомостей. Про дружину маркграфа Люїтпольда Ріхецу відомо, що вона була онукою Отто I, донькою салійського герцога Конрада Червоного, який поліг у Лехфельдській битві. Син Люїтпольда і Ріхеци Генріх заступив батька в маркграфстві, спадкоємцем Генріха був його син Адальберт. Місце Адальберта в генеалогії ще не з'ясоване. Отто Фрайзінзький та інші середньовічні автори родову лінію дому тільки-но починають з Адальберта. У процесі реконструкції ранньої історії Бабенбергів ми щоразу покладаємося на здогади.*

За Буркгарда володіння на сході сягнули річки Трайзен, за Люїтпольда східним кордоном території марки на південь від Дунаю вже вважався Віденський ліс з “вісячим каменем” біля Грайфенштайна; на північ від ріки він спочатку був обмежений на вузьку берегову смугу, яка на сході сягала приблизно гирла Кампи. У 991 р. герцог Генріх II Баварський здобув перемогу над угорцями; ймовірно, що завдяки цьому успіхові з'явилася можливість переступити пояс Віденського лісу. Так чи інак, 1002 року найближчі околиці Відня знаходилися в німецьких руках; оскільки того року імператор Генріх II, син бунтівника 973 і звитяжця 991 рр., подарував маркграфові Генріхові володіння між населеними пунктами Лізінгом і Трістінгом, а ще 20 гуфів землі на північ від Дунаю між річками Кампою та Моравою. Цілком можливо, що кордон марки тоді вже сягав Ляйти.

Наступ на угорців розгорнувся не лише на дунайських землях. Того ж таки 976 року, в якому Люїтпольда вперше засвідчено як маркграфа, Карантанію – як окреме герцогство Каринтію відокремили від Баварії і передали Генріхові Арнульфінгові, синові Арнульфового брата Бертольда. Карин-

* Найвідоміші імена-додатки Бабенбергів (наприклад, Люїтпольд Ясніший, Адальберт Звитяжний, Фрідріх Суперечливий та інші) систематично вперше вжив Ладислав Сунтгайм у *Tabulae Claustroneoburgenses* (1491), частково, як наприклад, у випадку з Леопольдом Святим чи Генріхом II Язомірготом, під впливом старших хроністів. Невідомий переписувач десь 1510 року вписав додатки до імен Бабенбергів до австрійської хроніки Томаса Ебендорфера. Згодом вони стали загальним надбанням патріотично налаштованої австрійської історіографії.

тія була відправною точкою для завоювання і організації марки в Країні (перша згадка 973 р.) та на майбутній території Штирії; так, над Муром згадується Карантанська марка (970), марки над Занном (з Ціллі) і марка Петтау (980); крім того в XI ст. марки Фріулі, Істрія і Верона теж були підпорядковані герцогству Каринтійському. Як бачимо, на південному сході римсько-німецька імперія володіла ефективною прикордонною організацією.

Назва Австрія

Маркграф Люїтпольд загинув 994 року у Вюрцбурзі від стріли підступного вбивці. Це було випадковістю, оскільки замах судився іншому. За правління його сина і спадкоємця Генріха (994-1018) у грамотах Отто III з 996 до 998 рр. вперше засвідчено назву Австрія (*Ostarrichi*), яка вживалася для позначення області (або ж лише її частини) над Дунаєм, де панували Бабенберги. Щоправда, текст першої грамоти було доповнено і завірено печаттю тільки за імператора Генріха. Цілком ймовірно, що відповідна назва застосовувалася для марки над Дунаєм вже в каролінгську епоху. У німецько-латинському коментарі IX ст. знаходимо ототожнення “*oriens*” і “*Ostarrichi*”. Однак виразний взаємозв'язок з майбутньою територією Австрії відсутній. У ті часи іноді цілу імперію східних франків називали “*Ostarrichi*”. У зрілому Середньовіччі зі словом “райх” (*riche, richi*) не обов'язково пов'язували широту простору, яку мимоволі асоціює з ним сучасний мовний ужиток; йдеться просто про більш-менш велику територію правління. Перед словом “*Österreich*” у літературі ще довго надавали перевагу слову “*Osterlant*”, яке з'явилося в XI ст. До загального вжитку увійшло тільки перше. В офіційній мові латинських грамот всупереч давнім, досить невизначеним і безпретензійним назвам “*oriens, terra orientalis*” та подібним виразам врешті остаточно утвердилося слово “*Austria*”, вперше засвідчене 1147 року в дипломі короля Конрада III для Кльостернойбурга. Це слово неодмінно було утворене за аналогією до франкських і лангобардських назв східної частини імперії (*Auster, Austria, Austrasia*)*. Саме виникнення назви “*Österreich*” звісно ще не означає початку відліку австрійської історії; однак тут йдеться про історично важливий факт, оскільки він свідчить про характерне почуття солідарності серед тих, хто так став називати свою країну. Невдовзі й сусіди називатимуть цих людей “австрійцями”. Очевидно, так зародилася територіальна самосвідомість, перші конкретні літературні свідчення якої припадають вже на другу половину XII ст.

* Німецьке слово “*Ostmark*” – “східна марка”, дуже важливе в історичній і політичній термінології XIX і XX ст., у середньовічних джерелах вживається для означення як бабенберзької, так і для каролінгської марок.

Консолідація бабенберзької марки

На початок XI ст. члени бабенберзької лінії Нордгау марною опозицією і повстаннями проти королівства неодноразово ставили під загрозу своє становище. Інший нащадок дому Бабенбергів, герцог Ернст II Швабський навіть гине у боротьбі з вітчизном, імператором Конрадом II – подія, яка стала народною легендою. Австрійські же Бабенберги навпаки усіляко намагалися зміцнити свою позицію, хоча теж не зуміли цілком уникнути поразок. Головна увага надалі була зосереджена на угорському кордоні. Про панівні настрої серед австрійського населення – підозріливість – свідчить випадок з ірландським пілігримом Коломаном, сином кельтського удільного князя. Десять після 1000 року поблизу Штокерау його прийняли за угорського посла і вбили. Коли ж – надто пізно – з'ясувалася невинність Коломана, його тіло перевезли до Мелька, де незабаром виник культ Коломана. Врешті ірландського мученика вважали ледь не патроном Австрії. Кордон на півночі теж вимагав захисту. Маркграф Генріх вдало брав участь у боротьбі проти добре озброєного польського герцога Болеслава Хороброго, що на якийсь час захопив Моравію і звідти загрожував Австрії. Угорщина і Моравія були тими сусідами, з якими довелося воювати Генріховому синові і наступникові Адальберту (1018-1055). У війні з Угорщиною він зазнав відчутної поразки. У 1030 р. імператор Конрад II розпочав бойовий похід, що спершу привів німецьке військо до річки Рааби. Нестача продуктів змусила військо відступити. Відступаючи, Конрад потрапив в оточення під Віднем (чи у Відні) і змушений був здатися. Після цього лиха австрійцям довелося віддати королеві Стефанові Угорському територію на схід від лінії, що від річки Трахт (Тельч) на моравському кордоні вела на південь і торкалася Дунаю якраз навпроти гирла Фіши, а на південь від водної артерії перебігала за її течією: себто кордон Моравія-Ляйта тимчасово було втрачено. Цій невдачі посприяли, мабуть, не вельми приязні взаємини між імператором і Бабенбергами. Салійці провадили політику підтримки дрібних ленників супроти великих; не інакше було і в Австрії. Коли в сорокових роках XI ст. вдалося накреслити новий кордон з Моравією та Угорщиною, інші роди, здавалось, випередили Бабенбергів в новозахоплених областях. У 1041 р. син і наступник Конрада король Генріх III нарешті переміг повсталого богемського герцога Бжечислава; син маркграфа Альбрехта, Лютіпольд, завоював укріплене городище, очевидно, біля Гарса. Однак вже наступна згадка (1055) про область, здобуту на півночі району Вайнфіртель, засвідчує цю “Богемську марку” у володінні невідомого графа Адальберо, який не належав до династії Бабенбергів. Коли король втрутився в суперечку за угорський престол, що спалахнула між його не дуже надійним ставлеником Петером та угорським канди-

датом Самюелем Альбою, Адальберт і Лютіпольд знову відзначилися; син маркграфа дістав у лен “нову марку”, організовану на відвойованій території на сході Вайнфіртеля до Морави, і на південь від Дунаю між річками Фішею і Ляйтою. Однак після його передчасної смерті (1043) вона перейшла до невідомого нам маркграфа Зігфріда, якого король двічі обдарував величезними землеволодіннями (415 гувів). Генеалогічне походження Зігфріда нез'ясоване; однак те, що він нічого спільного немає з Бабенбергами встановлено достеменно. Маркграф Адальберт теж, мабуть, неодноразово діставав у дар від короля нові володіння між Трістінгом і Пістінгом (1035), над Піляхом (1043), між Цаєю і Ташльбахом. Проте існує гадка, що на той час володіння Бабенбергів своєю площею і вартістю ще поступалися землеволодінням інших родів.

Деякі давні місцеві роди, у володінні яких, очевидно, була ще спадщина з каролінгської доби, як-от, графи фон Земпт-Еберсберг чи графи фон Вельз-Лямбах вимерли до середини XI ст. Але їхні маєтності не дісталися у спадок Бабенбергам. Землі Еберсбергів, очевидно, перейшли до роду Зігхардів з Хімгау і зміцнили помітне вже в силу самого походження становище графів фон Шаля-Пайльштайн-Бурггаузен – саме так їх називали згодом. Водночас суміжне з бабенберзькою маркою графство Піттен перейшло від Вельз-Лямбахів до Формбахів. Зіггарди, як і Формбахи, володіли багатими маєтностями обабіч Дунаю, а особливо в околицях Відня, на північ від ріки, а до того ще у старобаварській області Аттергау, відомими були графи фон Пляйн (і Гардер), далі на захід могутній рід графів фон Пойген (біля Горна) і Ребгау, а також володарі фон Перг, ті, що освоювали Махлянд; впливовим був рід Гадеріхів, які були родичами Бабенбергів. На захід від Віденського лісу слід згадати патронів Трайзену, які мали міцне коріння в карантанських марках, тоді патронів Ленгенбаху, які здобули вплив як соборні фогти Регенсбурга. Цим родам, до яких додаймо ще багато кланів хоначкової шляхти, належали не лише великі землеволодіння. Вони володіли ленами, власними церквами, були наділені правами патронату, повноваженнями фогтів, правом здійснювати судочинство щодо представників як вищого, так і нижчого соціальних станів. Ними закладалися фортеці і надавалася посильна підтримка колонізації, корчувалися ліси. Це знову ж таки призводило до зростання числа гольдів (селян-кріпаків), прибутків, могутності та авторитету.

Марка була, зрештою, вкрита мережею церковних володінь, наділених правом недоторканости. Зальцбург, Пассау, Фрайзінг і Регенсбург посідали великі угіддя як на старих землях, так і на території марки. Такі великі поселення, як наприклад, Еннс, Санкт-Пельтен, Герцогенбург, Амштеттен і Маутерн опинилися у власності архієпископства Пассауського переважно з королівських рук, крім того, йому належала десята частина земель на північ

від Дунаю. Зальцбург володів маєтками в Вахау, Фрайзінзі, в Ібсталі та Мархфельді, Регенсбург над Ерляуф був устаткований дещо скромніше. Проте найрозлогіші і найбагатші землеволодіння в марці належали баварським монастирям Тегернзее і Нідеральтайх.

Така ситуація дає підстави стверджувати, що на середину XI ст., незважаючи на довге й успішне правління Адальберта, яке історики згодом назвали "Звитязним", триумф Бабенбергів над духовною і світською владою, які часто були суперниками, звісно, усе ще не був гарантованим. Однак вже за правління Адальбертового сина і наступника Ернста становище роду поліпшилося настільки, що управління Богемською маркою (за винятком частини території, графства Гардег) та Нової марки по смерті маркграфів Адальберо і Зігфріда перейшло до рук Бабенбергів. Інша доля спіткала власну вотчину вчорашніх господарів. Маєтки маркграфа Зігфріда згодом виявляємо у власності Зігегардів фон Шаля і Пайльштайн. Як і попередники у боротьбі проти угорців відзначився маркграф Ернст. На прикладі 1060 року видно, що боротьба не завжди була успішною. Однак перед 1074 роком східний кордон імперії тимчасово пересунувся вперед за Ляйту, принаймні 1074 року король Генріх IV надав архієпископству Фрайзінзькому володіння між цією річкою і озером Нойзідлерзее, звелівши водночас укріпити місто Візельбург. Але незабаром від претензій на маєтки і правління довелось відмовитися. Загалом час східної експансії вже минув, відколи угорська держава за короля Стефана Святого (997-1038) прийняла християнство. Але як окреме королівство з власним, незалежним від імперської церкви Транським архієпископством угорська держава спроможна була зберігати самостійність у колі визнаних держав Західної Європи, тим паче, що країна володіла ефективною системою охорони кордонів, та неабиякою військовою могутністю. Внаслідок суперечок за престол, що ніяк не вщухали, та язичницької реакції, що були своєрідним запрошенням для інтервенції закордоння, наслідки політики короля Стефана не були відчутними відразу. Однак з часу смерті Генріха III могутність німецького королівства дещо похитнулася, і коли 1075 року вибухнула війна між святим престолом та імперією, то імперську владу, як впливовий чинник на південно-західному кордоні, було надовго нейтралізовано. Того ж 1075 року в битві з повсталими саксами на річці Унштрут поліг маркграф Ернст як вірний соратник короля Генріха IV; за рік до цих подій король знову збільшив володіння Бабенбергів, подарувавши чималий наділ в околицях Шайбса.

У перші роки суперечки за інвеституру між королем Генріхом IV і папою Григорієм VII син і наступник Ернста, маркграф Леопольд II не мав чіткої політичної лінії – це хитання між імператорським і папським напрямом мало залишитися ознакою політики Бабенбергів у наступні десятиріччя. Спершу, перебуваючи у королівському таборі, у 1076 р. Леопольд здобув

чималий наділ – знову-таки в районі Шайбса. Як переконаємося згодом, останній, який судилося одержати Бабенбергові з рук німецького правителя: нові землі на той час переважно вже мали своїх господарів. У 1078 р. Леопольд опиняється на боці папи. На якийсь час маркграфові довелося скоритися, однак він знову повстав проти Генріха під впливом видатної в інтелектуальному і політичному плані особистості, що очолювала грегорианський табір, єпископа Альтмана Пассауського, що походив із саксонської знаті. Король наділив маркою Австрією благонадійного богемського герцога Вратислава. Останній якраз розпочав військовий похід у марку, ворогуючи з австрійцями через місцевий кордон на Таї. У битві біля Майльберга богемське військо за підтримки людей єпископа Регенсбурзького перемогло австрійців (1082). Область на північ від Дунаю було спустошено, Леопольдові довелося скоритися. Наслідком поразки, очевидно, була втрата території над Диею, на південь від міст Зноймо і Трахта. Незважаючи на спротив, Леопольдові дозволили далі управляти маркою. Відтепер маркграф тримався осторонь будь-якого відкритого опору, хоч і далі вважався прихильником руху за реформи. Завдяки діяльності монастирів, з яких пішли реформи, передусім Гетвайгу, він поживався серед сільського населення.

Маркграф Леопольд III та утворення князівства на австрійських землях

Невдача батька, який повстав проти імператора, мабуть, спонукала сина Леопольда III (1095-1136), що саме заступав на посаду австрійського маркграфа, діяти обачніше. Але коли в боротьбі між імператором і папою серед імперських князів почала утверджуватися думка, що власне особа Генріха IV і є головною перешкодою для укладення миру, Леопольд перейшов до бунтівного сина імператора, Генріха (V), з сестрою якого маркграф одружився (1106). Родичання з імператорським домом, без сумніву, підвищило авторитет Бабенбергів; здогадуємось, що як придане Агнес принесла з собою у подружжя дещо з королівських володінь в Австрії. Щедра оздоба жіночого монастиря Кльостернойбург, спорудження великого палацу по сусідству, заснування першого в Австрії монастиря цистерцинців Гайлігенкройц, а також дарунок великої земельної площі монастиреві Мельк, що вже тоді вважався домашнім монастирем Бабенбергів, свідчать про ті засоби, які вже відтоді були в розпорядженні маркграфа. Щоправда, Леопольд сам досить добре знав, як примножувати могутність і маєтки. При заснуванні у Віденському лісі монастиря Кляйнмаріацель він звів нанівець вплив своїх родичів-фундаторів. У спірних випадках з Гетвайгом та єпископом Пассауським маркграф ревно обстоював свої інтереси. Обираючи компроміс

та свідомо уникаючи загострення конфлікту в суперечках з церквою, Бабенбергові вдалося відтіснити роди високої знаті; так, в останні роки свого панування він здобув право на управління Віднем, очевидно, із вотчини Зігегардів, проте Кльостернойбург надалі залишався його резиденцією. Успіх Леопольда III в Австрії привернув увагу імперських князів. Після смерти Генріха V (1125), з якою згасла салійська династія, його кандидатуру було розглянуто як претендента на трон. Маркграф відмовився і, дбаючи насамперед про благо своїх земель, зайняв нейтральну позицію у боротьбі, яка спалахнула між королем і братами Штауфенами (синами від першого шлюбу Леопольдової дружини Агнес з герцогом Фрідріхом Швабським) після того, як на цю посаду було обрано Лотара фон Зуплінга. Леопольдове убоління за Австрію, активне будівництво церков зробили князя улюбленцем народу. Коли ж Леопольд 1136 року помер, папа Інокентій II відзначив його вірність апостольському престолу. Через одне покоління після смерти Леопольда уже просто вважали "благочестивим маркграфом", а Леопольдова могила в Кльостернойбурзі перетворилася на прощу. Вже в середині IV ст. чулися вимоги канонізувати Леопольда, що врешті і було зроблено 1485 року. З 1663 року Леопольда вважали покровителем Нижньої Австрії; і справді, більш ніж сорокалітнє правління видатного маркграфа було знаковим періодом в утворенні князівства на австрійських землях; він був першим Бабенбергом, який вжив у грамотах характерний вираз ("*principatus terrae*"). В одному з літературних джерел тієї доби, життєписі єпископа Альтмана Пассауського вперше знайде мова про окреме право країни ("*ius illius terrae*"); у цьому ж творі знайшла своє вираження і територіальна самосвідомість австрійців, що якраз перебувала у процесі становлення.

Герцогство Австрія

Примітно, що спадкоємцем маркграфа Леопольда не став жоден з обох старших синів, Адальберт чи Генріх, а третій за народженням Леопольд. Він виявив себе дуже здібним політиком. У 1138 р. німецькі князі обрали королем Конрада (III) Штауфена, зведеного брата Леопольда IV. Це сприятливо вплинуло на становище маркграфа. Зважаючи на тісні родинні узи між Бабенбергами і Штауфенами, неважко було здогадатися, що рід австрійських князів у боротьбі між новою королівською династією і могутніми Вельфами, які володіли обома великими князівствами Баварією і Саксонією, стане на бік Штауфенів. Конрад III напав на Баварію, а її герцогство передав маркграфові Леопольдові. Проте так Бабенберги були втягнуті в непередбачувану боротьбу, оскільки Вельфи вперто боронилися в Саксонії, а також мали

прихильників у Баварії. Крім того, марка Австрія могла легко зійти до рівня другорядної території Баварії. Після діяльного, але короткочасного правління Леопольд IV помер у жовтні 1141 року, його наступником став, очевидно, посереднього хисту брат Генріх II "Язомірготт". Спроба владнати конфлікт між родами, що змагалися за Баварію, одруженням Бабенберга на вдові герцога Вельфів Гайнріха Гордовитого, Гертруді, була невдалою через смерть Гертруди після короткотривалого подружжя. Коли герцог Генріх втрутився у смуту навколо угорського трону, то зазнав болісної поразки на Ляйті (1146). Ворожнеча з Зальцбургом і Регенсбургом не принесла жодного успіху. Щобільше, під час другого хрестового походу герцог разом з братом, єпископом Фрайзінзьким, були втягнуті у загальну катастрофу. Водночас експедиція примножила авторитет герцога і його дому, після того, як він уклав шлюб з візантійською принцесою Теодорою Комненою. Це був знову ж таки політичний союз, який, очевидно, був пов'язаний з планами обценькового нападу на Угорщину з боку німецької і східноримської – візантійської імперій. Культуру бабенберзького двору, а можливо, що й ширші кола тогочасного суспільства цей шлюб збагатив цінними елементами візантійської культури.

Бабенбергів чекало важке випробування. На зорі свого правління імператор Фрідріх Барбаросса (1152-1190) прагнув владнати конфлікт з Вельфами, що загрожував цілій імперській споруді. Він вирішив передати Баварію Генріхові Льву, синові опального герцога Гайнріха Гордовитого. Очевидно, цей захід означав відчутне зрушення позиції Генріха Язоміргота; зрозуміло, що Бабенберг довго опирався. Урешті-решт завдяки посередництву князя на райхстазі у Регенсбурзі восени 1156 року після довгих переговорів, було знайдено компроміс, надзвичайно важливий для подальшого розвитку Австрії. Генріх Язоміргот відмовився від Баварії, йому разом з дружиною було даровано в лен Австрію, яку імператор підніс до статусу герцогства. Подружжя Бабенбергів передало імператорові сім знамен, два з яких він повернув, як символи австрійського княжого лену. У присутності блискучого імперського зібрання було здійснено правочинну церемонію відхилення і дарування лену. З цієї нагоди (17 вересня 1156 р.) імператор видав грамоту – на відміну від пізньої, ширшої за змістом підробки герцога Рудольфа IV – так званий "*Privilegium minus*". Текст зберігся лише за переписами; він гласить, що титул герцога повинен передаватися у спадок і по жіночій лінії; далі за герцогом Гайнріхом та його дружиною, за умови їхньої бездітності, визнавалося право самостійно призначати спадкоємця (*ius affectandi*). Без згоди герцога на його землях не могло здійснюватися судочинство. Як не крути, ця клязула мала і фінансовий бік. Врешті обов'язок герцога відвідувати королівські з'їзди обмежився Баварією, а повинність участі в імперських морських походах звузилася на військові походи в межах австрійських кор-

донів. У положеннях про перехід спадщини по жіночій лінії та *ius affectandi* цілком можливий і візантійський вплив. Його виявом міг бути випадок, коли дружину і чоловіка одночасно наділяли леном; коли підвищували, або зберігали ранг князівського подружжя, бажання врахувати візантійську чутливість, напевно, теж відіграло свою роль, однак подібні положення вже існували в родичів Бабенбергів і Штауфенів. Судова клязула була спрямована не проти імператорського судочинства, а радше проти його свавільного використання, проти інших привілеїв високої знаті та єпископів. За герцога Фрідріха II велися переговори про підвищення статусу Австрії до королівства (1245). Саме тоді виникли сумніви щодо достовірності документа (існування якого було, зокрема, підтверджено свідцтвом Отто Фрайзінзького), зумовлені доволі загальним визначенням положень і відкритим сусідством об'єктивного і суб'єктивного тлумачення привілеїв. Після багатьох розвідок, що висвітлювали цю проблему зусібіч, достовірність цілого документа можна вважати засвідченою. Особливо це стосується твердження про перехід спадщини по жіночій лінії та *ius affectandi*, що раніше викликали сумнів. Зате навряд чи знайдеться розв'язок для іншої проблеми: Отто Фрайзінзький повідомляє про надання імператором марці Австрії та віддавна прилеглим до неї графствам, "яких називаємо три" статусу герцогства. Чимало думок і гіпотез було висунуто щодо точного положення цих графств, а також щодо їхньої тотожності з графствами, названими вже у Раффельштетському митному кодексі (903). Згадані "tres comitates" де тільки не шукали, у Верхній і Нижній Австрії, навіть у Баварії, зіставляючи їх з цілою територією герцогства.

Вшановуючи історичне значення *Privilegium minus*, слід остерігатися двох крайнощів, применшення і перебільшення ваги цих положень. З часом Вратислав Богемський і Генріх Лев здобули ще ширші права. Через два покоління подібні привілеї вже не вважалися чимось винятковим. Але суттєво, що Австрія знаходиться на вістрі часу, що, спираючись на *Privilegium minus*, Рудольф IV оголосив свої сміливі вимоги, які у V ст. стали імперським правом. Зрештою положення про перехід спадку по жіночій лінії, на які щоразу натрапляєш в австрійському спадковому праві, остаточно закріпилися в Прагматичній санкції 1713 року. Зрозуміло, що Фрідріх I і гадки не мав свідомо підготувати від'єднання Австрії від імперії, однак особливий статус держави у майбутньому немислимий без підґрунтя, закладеного *Privilegium minus*. Не забуваймо, що приймаючи іншу визначну конституційну грамоту зрілого Середньовіччя, англійську Велику Хартію, ніхто не сподівався, що їй буде уготована та роль, яку вона згодом зіграла, зазнавши інтерпретації у світлі англійського парламентаризму Нового часу. У 1156 р. мова, очевидно, йшла тільки про відокремлення від Баварії; а вже події майбутнього стали продовженням того, що виявилось першим кроком до

повної самостійності. Тому цей привілей став одним із наріжних каменів для створення незалежної держави, хоча це і не відповідало свідомому волевиявленню сторін-учасників 1156 року.

З подією 1156 року тісно пов'язані в часі два історичні кроки герцога Генріха: перенесення резиденції з Кльостернойбурга до Відня, який тоді гордо порівнювали з Фавіанісом, відомим з життя святого Северина, а також заснування в новій столиці шотландського кляштора, до якого герцог з обителі св. Якоба запросив ірландських та шотландських ченців.

Тут разом з дружиною йому судилося знайти місце останнього спочинку після довгого правління (1177). В останні роки Генріхові все ж довелося визначитися щодо конфлікту імператора Фрідріха I з римською церквою. Спершу на боці Штауфенів, герцог насамкінець зайняв нейтральну, радше пасивну позицію.

Період розквіту Австрії Бабенбергів

Коли син Генріха Леопольд V почав правити Австрією – молодшому братові герцога перепав Мьодлінг – імператор Фрідріх I і папа Олександр III уклали Венеційський договір. На півночі від Альп він провіщав спокійніші часи. Але Леопольд, схоже до батька, був вплутаний у суперечку Пшемислідів за престол у Богемії і Моравії. Перемогу здобув герцог Фрідріх, якого він підтримував. Між Австрією та її майбутнім північним сусідом 1178 року було полагоджено деякі спірні питання щодо кордону. Тоді стався відкритий конфлікт імператора Фрідріха з могутнім герцогом Вельфом Генріхом Левом; Генріх зазнав поразки, тоді, як герцог Леопольд був членом князівського суду, що позбавив Вельфа його герцогств Баварії і Саксонії (1180). Принагідно на заході Австрія здобула територію між долиною Газельграбеном і великою рікою Мюль (у західній частині району Мюльфіртель), на яку герцог вже давно претендував. Очевидно, що власністю Бабенбергів стали і частини Траунгау. Могутність Баварії, де Вельфів на герцогстві змінили Віттельсбахи, знову похитнулися внаслідок відокремлення Штирії, що стала окремим герцогством. Саме тут для Бабенбергів незабаром з'явиться нагода несподівано розширити свою владу. Останній штирійський земельний князь з роду Отакарів був невиліковно хворим, тому не міг мати жодної надії на спадкоємця в родині і намагався врегулювати наступництво шляхом договору, щоб вберегти свою землю від престолоспадкоємної смуги. 17 серпня 1186 року на горі Георгенберг біля Еннсу відбулася зустріч між Оттокар IV і Леопольдом V Австрійським, на якій було досягнуто низки домовленостей щодо переходу Штирії до Бабенберзької спадщини. Чимало штирійських та австрійських вельмож, а також представників монастирів

брали участь у переговорах. Тоді було видано багато грамот, дві з яких збереглися і досі: об'ємніша "Георгенберзька грамота" гарантувала права штирійських васалів, інша грамота стосувалася становища монастирів. Герцог Австрії одержав право нагляду над усіма кляшторами Штирійського земельного князівства, далі право претендувати на монастирські угіддя Траунгау. В кінці документа зазначалося, що обидві землі, Австрія і Штирія, завжди перебуватимуть під владою одного князя. Імператор, безсумнівно, усвідомлював можливі наслідки положень Георгенберзького договору, роком пізніше він у належній формі видав свій дозвіл. У 1192 р. виникла ситуація передачі спадщини. Син Фрідріха Барбаросси Генріх IV дарував Штирію у лен Леопольдові V. Бабенберґ на той час щойно повернувся з хрестового походу, в якому він брав участь разом з Філіпом II Французьким і Річардом I Англійським; імператор Фрідріх, який йшов попереду, трагічно загинув 1190 року в малоазійській річці Салеф. Найбільшим успіхом цієї акції було здобуття Аккона. Тоді між англійським королем і герцогом Леопольдом вибухнув гострий конфлікт, що згадується, зокрема, в англійських джерелах. Король звелів зняти австрійський бойовий знак (щит чи стяг) із здобутої штурмом вежі, після чого герцог покинув похід. На відміну від легенди, пов'язаної з захопленням міста, випадок в Акконі є історичним. Легенда ж розповідає, що в розпалі битви сорочка герцога, за винятком смуги, прикритої поясом меча, була залита кров'ю. Тому за символ він вибрав щит з червоно-біло-червоними смугами. Насправді смугастий щит є тільки на печатках Фрідріха II Австрійського, як припускали, за аналогією до герба графів Пойґен-Гогенбург-Вільдберг, вотчина яких перейшла до Леопольда. Доказом раннього виникнення герба у вигляді щита зі смужками може бути малюнок у гербовій книзі Петера фон Ебульо (1197); зображення стосувалося надзвичайно резонансної і багатой наслідками події: полонення в Австрії англійського короля.

Молодий імператор Генріх IV 1191 року був у скрутному становищі. Здавалось, прихильники Вельфів ось-ось, візьмуть верх, коли при спробі пробитися через територію Бабенберґів, вертаючи зі Святої землі, у Віденському передмісті Ерлберг було впізнано і затримано покровителя партії Вельфів, Річарда Англійського. Спершу він перебував під вартою у герцога фон Дюрнштайна, а після домовленості, скріпленої договором, герцог передав Річарда імператорові. За своє остаточне звільнення король Річард змушений був сплатити величезний викуп; частка герцога в цій сумі була, напевно, малою. Викуп було використано для заснування нових міст, їх розбудови та укріплення, але насамперед для забезпечення коштами карбування монет у Відні. Його доручили "гаусгеноссенам", привілейованими герцогом. Вибитий тоді віденський пфеніг прийшов на зміну попереднім кремським карбуванням Бабенберґів і зміг втриматися проти Фрізахського пфеніга архієпископства

Зальцбургського. За своє поведіння з хрестоносцем Річардом, герцога, що правда, було відлучено від церкви. Церковне прокляття зняли лише з огляду на смерть внаслідок нещасного випадку на коні наприкінці 1194 року. Решту викупного Річардові повинні були відпустити, але, очевидно, гроші так і не повернули. Останні заходи герцога були спрямовані на зміцнення свого становища у Штирії. Шлях з Відня на південь розбудовували італійські робітники, для захисту яких на угорському кордоні було закладено Вінер-Нойштадт.

Леопольд V, очевидно, сам владнав порядок наступництва серед синів. Усупереч положенням Георгенберзького договору владу над землями Бабенберґів було поділено, старший син Фрідріх I, високоосвічений князь, одержав Австрію, його брат Леопольд – Штирію. Коли ж 1198 року під час хрестового походу Фрідріх помер, Леопольдові припала уся спадщина. Його правління (1194/1198-1230) вважають періодом найбільшого розквіту за всю епоху Бабенберґів.

Завдяки одруженню з візантійською принцесою – знову ж таки Теодорою, онукою кесаря Ісаака Ангелія, – було відновлено старі зв'язки австрійського князівського дому в південно-західному напрямку. Падіння Константинополя під час третього хрестового походу (1204), щоправда, зменшило політичне значення шлюбу. В імперській політиці Леопольда – що теж було в дусі традицій дому – переважали симпатії до Штауфенів. Так, він був прихильником Філіпа Швабського і приєднався до повстання Фрідріха II проти імператора Вельфа Отто IV (1212). Доказом палкого уболівання Бабенберґа за церковні справи було заснування і пишна оздоба монастиря цистерцианців Лілієнфельд (прибл. 1206), та відновлення картезіанського монастиря Гайрах (1209), а також різкі заходи проти еретицького руху, який поширювався в Австрії (катаренці, вальденці). Походи на альбіґойців на півдні Франції та іспанських мусульман (1212) до Святої землі та Єгипту, де перед Дам'єтом (1217) він приєднався до війська хрестоносців, є ланками одного ланцюжка. Таким самим трибом він підтримував німецький рицарський орден і новозасновані жебрацькі ордени. Різноманітні заходи князя мали, очевидно, на меті розбудову в країні власної церкви. Намагання влаштувати для Австрії у Відні окреме єпископство з огляду на надвелику площу Пассауської дієцезії було, безперечно, виправданим. Однак зусилля герцога виявилися марними, дарма що він міг послатися на зростання ваги квітучого міста, а також на давню фавіанську традицію. Спротив Пассау, а особливо Зальцбурґа виявився сильнішим. У Штирії Леопольда випередив архієпископ Ебергард II, заснувавши власне зальцбургське єпископство Зеккау (1218) і Лявант. Попри все герцогові поступово вдалося розширити фогтівське право над цими монастирями. Політика герцога щодо знаті дещо нагадує кроки Леопольда Святого. Леопольд VI усунув численних, раніше таких впливових вельмож

всередині країни. Він заволодів вотчиною Асперн-Фалькенбергів (1205), можливих графів фон Пойген (1210) і позбавив маєтків Пернеггерів (прибл. 1219 р.); у Вюрцбурзького єпископа він відкупив Лямбах і Вельз, у Гаунсбергерів – Лінц (1211). В Ульріха фон Клямма, який згодом заповів йому родинні володіння в Махлянді, він придбав Фрайштадт у Мюльфіртелі (1217). Для князівства тут відкрився важливий шлях до Богемії. До міст, які на початок XIII ст. досягли небувалого розквіту, герцог був особливо прихильним. За його правління Відень зріс до тих розмірів, які місто зберегло аж до Нового часу. В кожному разі герцог вперше надав Відню міське право ще перед 1208 роком, а тоді знову 1221 року. Після тимчасового повернення до Кльостернойбурга він врешті обрав його своєю резиденцією. Ще збереглося міське право, надане Леопольдом Еннсу, про привілеї для Тульна, Штаера, Ляї над Диею існують досить-таки надійні свідчення. Удільне князівство послідовно розбудовувалося і зміцнювалося; та частина чужої знаті, що зберігала незалежність від бабенберзького (а згодом габсбурзького) двору (*feuda extra curtem*), перетворилася відтак на декоративний релікт шляхетських вольностей минулого. Герцогству вона вже не загрожувала. Поза тим під руку Бабенбергів знову перейшли нові землі. У 1229 р. герцог скупив занепалі Фрайзінзькі лени графів фон Андекс у Країні. Так, влада дому сягнула узбережжя Адріатики. Нові надбання у Фріулі дали цінні з торгово-політичного погляду зовнішні станиці, особливо важливим був патріарший лен Порденон, який Леопольд відкупив у роду Кастельо (перед 1222 р.).

Хоча увага Леопольда VI традиційно для Бабенбергів і була зосереджена на власній знаті і землях, та він аж ніяк не цурався імперської політики. Заручення його доньки Маргарити з сином Фрідріха II, німецьким королем Генріхом VII, заради якої Леопольд призупинив план заручення своєї доньки з англійським королем Генріхом III, красномовно свідчить про авторитет князя і його дому. Завдяки посередництву при укладенні миру між імператором Фрідріхом і папою Григорієм IX у Сан-Германо (зараз Касино, 1230) його вплив ще більше зріс. Леопольд не надовго пережив цей успіх і помер у місті підписання договору. Тіло герцога перевезли до його монастиря Лілієнфельд.

Криза і занепад князівства Бабенбергів

Смерть цілеспрямованого князя і далекозорого державного мужа під кутом політичного розвитку Австрії виявилася несприятливою для країни. Однак причиною погіршення ситуації була не лише юність третього сина Фрідріха, який у двадцятирічному віці заступив батька – два старших брати, Леопольд і Генріх, померли ще перед ним. Незважаючи на енергію,

войовничу відвагу він, очевидно, втратив політичну далекоглядність. Вражаючий спектакль майже постійного зростання влади земельного князя не мав би приховати від нас інші, за деяких обставин навіть вороже настроєні сили. Вельможі на службі у короля, міністеріали* і лицарі, мабуть, ще зберігали деякі елементи правової залежності, які виявилися, приміром, у суворих положеннях щодо дітей зі шлюбів членів міністеріалітету різних володарів. Однак нова знать була вже досить сильною, щоб досягти власної політичної мети. Їй судилося стати таким суперником земельного князя, яким колись були роди високої знаті. Зростання могутності знаті у Богемії й Угорщині, без сумніву, не минулося безслідно. Міське бюргерство, як і міністеріали, діяло обопільно з земельним князем, але й тут приклади ззовні, скажімо, вільного від імперської влади Регенсбурга, могли спонукати до виходу з-під князівської влади. Тертя могли виникати і при встановленні та стягуванні податків, а також у стосунках з єврейськими громадами. Духовенство було критичним щодо вимог, висунутих від імени монарха чи фогта. В часи скрути в країні вони виконувалися під тиском, врахуймо ще спірні ленно-правові питання. Зрештою конфлікт, який щоразу спалахував між папою та імператором, очевидно, теж завдав шкоди злагодженій взаємодії земельного князя і церкви. Володарі-сусіди були повсякчас готові скористатися з внутрішньої напруги у герцогствах Бабенбергів.

Ще перед смертю Леопольда VI Фрідріх розірвав свій перший шлюб з принцесою з дому Ласкаріс грецького імперського королівства Нікея (ім'я Софія, мабуть, недостовірне). Завдяки зарученню з принцесою фон Андекс-Меран, вірніше за допомогою приданого своєї нареченої, герцог зміцнив своє становище на півдні бабенберзьких земель; з того часу він офіційно називався "володарем Країни" (*dominus Carniolae*), крім того, Агнес принесла у шлюб володіння Шердінг та Рід. Так Австрія вперше розширила свої володіння у майбутній район Іннфіртель. Невдовзі після вступу Фрідріха на посаду стався заколот бабенберзьких міністеріалів під керівництвом двох братів Куенрінгів: того, що був ляндрмаршалом Австрії і Гадмара. Повсталі заволоділи, мабуть, значною частиною земель на північ від Дунаю, однак, не змогли протистояти контрзаходам герцога, який узяв їхні фортеці – Агштайн, Дюрнштайн і Вайтру і здолав повстання. Гадмар у боях помер. Генріх, очевидно, не втратив титулу ляндрмаршала, однак з того часу династія Куенрінгів стала занепадати. Згодом традиція хибно витлумачила цю боротьбу, зробивши з внутрішньополітичного конфлікту між земельним князем і знаттю акцію герцога проти лихих лицарів-розбійників (Куенрінгам, де тільки можна ставили в провину навіть події пізнього Середньовіччя). Сумнівне право Куенрінгів збирати мито відіграло, мабуть, не останню роль, однак з

* Службники. – Прим. перекл.

цією родиною, яка стільки зробила для розбудови країни, просто не варто пов'язувати, зрештою, досить проблематичне уявлення про здичавілу знать, що живе з вуличного розбою.

У наступні роки герцог провадив різну, здебільшого невдалу боротьбу проти своїх сусідів, Баварії, Богемії та Угорщини. Відносини з імператором Фрідріхом II щодали погіршувалися, однак Бабенберг, незважаючи на натяки деяких тогочасних джерел, не був активним учасником дворового повстання проти імператора свого швагря, німецького короля Генріха. Проте герцог, очевидно, пересварився з найширшими колами, в кожному разі, його вороги в країні та за її межами, представники міст і знать, представники духовенства і князі-сусіди, та навіть його власна матір Теодора, яка втекла була до Богемії, на з'їзді князів у Майнці (1235) подали скаргу на Бабенберга. Однак Фрідріх відхилив запрошення з'явитися особисто, як і взагалі уникав появи на з'їздах імператорського двору. Герцога оголосили поза законом доволі довгим маніфестом імператора, в якому було ефектно підсумовано пункти скарги. Штауфен сам брав участь у виконанні вироку; незважаючи на беззастережне залучення усіх засобів, особливо церковних скарбів, герцог Фрідріх швидко втратив вплив та зміг втриматися лише у Вінер-Нойштадті та у твердині Штаргемберг. Відень, який перейшов до ворога, листом імператора (1237) одержав статус імперського міста. Лист, гарантував права штирійських міністеріалів і обіцяв, що їхні землі вже ніколи не будуть об'єднані під одним володарем з Австрією. Між імператором, з одного боку, і Ломбардським союзом і папою, з іншого, знову вибухнула суперечка, яка покликала Штауфена до Італії. Невдовзі після від'їзду імператора Бабенбергові вдалося відвоювати свої землі. Область між Еннсом і Гаусруком тоді мала власного верховного суддю, а, отже, одну з передумов для утворення окремої "землі (Австрії) над Еннсом". Згодом її скорочено називали Верхньою Австрією. Слід зазначити, що друга назва спершу включала область між річками Ібсом та Еннсом. З кінця Середньовіччя вона незмінно вважалася частиною Нижньої Австрії. Відтак Австрія розпалася на дві області. Провідне становище на землях над Еннсом незабаром завоював Лінц, тоді як Відень, звісно, залишався столицею Нижньої Австрії і герцогською резиденцією. Якщо розглядати Австрію як імперський лен, то землі обабіч Еннсу і надалі утворювали одне ціле. Невідомо чи загальне земельне право Австрії документально теж зафіксовано як князівське право, але вже з урахуванням вагомості позиції знаті.

Нова жахлива небезпека для бабенберзьких земель постала після того, як нашествя монголів розбило руські князівства Рюриковичів і загрожувало Центральній Європі. Орда прокотилася Польщею та Угорщиною. Герцог Фрідріх скористався скрутою сусідів для захоплення трьох прикордонних комітатів Візельбурга, Еденбурга і Айзенбурга (1241), заселених здебільшо-

го німцями. Однак після несподіваного відступу монголів Бабенбергові не вдалося втримати їх надовго.

У суперечці між імператором і папою, яка спалахнула з новою силою, Фрідріх спершу стояв близько до імператорської партії, тому за ініціативою фанатичного папського легата Альберта Бегайма його тимчасово було відлучено від церкви. Але папа Інокентій IV був, радше, схильний винагородити герцога, якщо він відвернеться від імператора. Те, що син Леопольда VI продовжив старий план батька – влаштувати єпископство у Відні – свідчить про поліпшення стосунків з церквою. Водночас позиція Бабенберга важила і для імператора; переговори між ними відбулися у Вероні. Мабуть імператор сподівався, зважаючи на бездітність Фрідріха, що землі Бабенбергів перейдуть до імперії; тому йому здалося виправданим, піднести Австрію і Штирію до статусу королівства, яке б передавалося у спадщину по чоловічій лінії Бабенбергів, разом з Країною, як ленним герцогством. Сам же імператор мав намір одружитися з небогою герцога Гертрудою, щоб підтримати претензії Штауфенів на володіння цими землями – інші вимоги Штауфенів були, очевидно, пов'язані з сином Фрідріхом із шлюбу Маргарити та короля Генріха. Переговори зірвалися, коли вже була готова концепція грамоти про підвищення рангу австрійських земель. Як припускають, це сталося через опір Гертруди, підсилений, мабуть, церковними колами. Отже, королівський план залишився проектом*, який заслуговує на увагу, як спроба консолідувати владу одного дому на австрійських землях з незаперечним наміром перетворити ці землі на нові підвалини імперії. Ці події, здавалось, випереджали майбутнє становище Австрії.

У ці роки герцог розгорнув бурхливу діяльність. Монастирі, шляхта, а також міста здобули привілеї. До нас дійшов текст грамот для Відня, Вінер-Нойштадта і Гайнбурга, а також захисний лист для австрійських євреїв, дуже сприятливий для них; його зміст запозичили, зокрема, збірки єврейських прав у Богемії, Угорщині і Польщі. Кінець прийшов несподівано: після вдалого нападу на богемське військо біля Штаацу на південь від Таї 15 червня 1246 року герцог поліг у битві проти угорців на Ляйті. Втім вона закінчилася перемогою австрійців. З Фрідріхом згасла чоловіча лінія дому Бабенбергів (лінія Мьодлінгів вимерла вже у 1236 р.). Сучасники тих подій, мабуть, уже відчували, що підійшла до завершення загалом світла епоха австрійської історії.

* Ще чотири рази ми чутиемо про наміри піднести Австрію до королівства: за Фрідріха III (за, зрештою, не підтвердженим повідомленням гуманіста Каспара Брушіуса), в часи правління Максиміліана I (особливо в 1515-1517 рр.), за Фердинанда II (1623) тощо.

Політична історія австрійських альпійських земель у зрілому Середньовіччі

Штирія

Серед східноальпійських земель першою з Австрією Бабенбергів тісно зв'язала себе Штирія. Колонізацію штирійського простору, започаткували Каролінги. Угорське нашествя завдало їй важкого удару, і зруйнувало державне підґрунтя, на якому вона відбувалася. Однак і тут контрудар після Лехфельдської битви створив передумову для реорганізації марок. Адміністративний центр Карантанської марки над середньою течією Мури, вперше згаданої 970 року, спершу знаходився у Генгістбурзі біля Вільдона; його було втрачено під час угорської навали і зруйновано в часі відвоювання. Грац на той час був ще невеликим городищем слов'янського походження. Відтак основна політична вага перенеслася на північ. На той час вже чотири графства, в Еннсталі, навколо Юденбурга, Леобена і в Мюрцталі були тісно пов'язані з Карантанською маркою. Ці землі у XII ст. називали збірним поняттям “верхньої марки”. Близько 1000 року Карантанською маркою, а також чотирма графствами управляв Адальберо фон Еппенштайн. Назва його роду походила від родового замку біля Юденбурга; сам рід походив з області Уфгау на захід від Еннсу. Вже батько Адальбера Марквард був засвідчений як маркграф на території Штирії. У 1012-1035 рр. Адальберо поєднував свої позиції над Еннсом, Мюрц і Муром з титулом герцога Каринтії. Коли імператор Конрад II, салійський дім якого перебував у затажній ворожнечі з Еппенштайнами, змістив Адальберо, Карантанська марка відійшла до Арнольда, що теж походив з баварської сім'ї графів фон Вельз і Лямбах. Син Арнольда, Готфрід 1042 року під Піттенем виборов перемогу над угорцями, щонайпізніше вже тоді територія між Земмеррінгом, Векселем, горбистою місцевістю Букліге Вельт і Пістінгом була об'єднана зі штирійськими володіннями. Близько 1050 року графський дім Вельз-Лямбах занепав у боротьбі з невідомими супротивниками, можливо, Отакарами з Траунгау. Останній нащадок старого графського роду, єпископ Адальберо Вюрцбурзький, на місці колишньої резиденції правителів спорудив монастир Лямбах. Вотчина Лямбахів перейшла до Отакарів. Рід Отакарів володів маєтками в районі озера Хімзее та генеалогічно, очевидно, був тісно пов'язаний з тими давніми Отакарами каролінгської доби. Винятком було графство Піттен, яке разом з більшою частиною майна роду Вельз перейшло до графа Екберта фон Формбаха, зятя Готфріда фон Вельз-Лямбаха. Тільки тоді, коли на 1158 рік Формбахи вимирають, район Піттена з головним поселенням Нойнкірхен і абатством Гльогніц перейшов під руку Отакарів. Вони стануть саме тим родом, котрий втілить у штирійських марках та графствах ту справу об'єд-

нання, яку Бабенбергам вдалося здійснити в Австрії. Крім того, Отакари ще й охрестили нову землю назвою свого родинного замку Штаер над Еннсом, за яким вони називали себе “*marchionis de Stire*”^{*}.

Утворення у Штирії земельного князівства зустріло подібний спротив, як і в Австрії. Отакари могли опертися на свій статус маркграфів, що гарантував їм повноваження, яких не мали інші графські роди; крім того, вони забезпечили собі фогтівську владу над низкою монастирів, серед них, наприклад, Гарстен, Райн, Гляйнк, Санкт-Лямбрехт, Форау, Гайрах і Зайц. Це неабияк посприяло консолідації їхнього становища. Вихідні умови для розширення землеволодіння в Отакарів були однозначно не такими сприятливими, як у ширококорозгалужених родів Арібонів, генеалогічну позицію і приналежність яких досі не вдалося вичерпно з'ясувати, або ж Еппенштайнів, які й після падіння Адальберо хазяйнували на величезних угіддях; зрештою володіння Формбахів і собі нічим не поступалися володінням династії маркграфів.

Під час суперечки за інвеституру серед Отакарів не було єдності. З обох синів маркграфа Отакара I, Адальберо належав до імператорської, а Отакар II – до грегоріанської партії. Після смерти Адальберо, який поліг у братовбивчій війні, остаточну перемогу здобув Отакар. У 1222 р. вимерли проімператорськи настроєні Еппенштайни; їхні володіння переважно теж відійшли до Отакарів. Своїми маєтками вони враз стали перевищувати усіх конкурентів. Маркграф Леопольд “Сильний” (1122-1129), а особливо його син Отакар III (1130-1164), нейтралізували клани Арібонів, до яких зокрема належали могутні володарі Трайзенські, засновники монастиря Зеккау (1141). Чимало представників високої знаті вступили до стану маркграфових міністеріалів. Надалі важливо, що він крок за кроком прибрав до рук “гірничу регалію”, право займатися видобутком металу і соли. Отакар карбував власні монети, стягував мита і дорожне. Отож, коли 1147 року він успадкував посаду і вотчину вуйка по матері, графа Бернгарда фон Шпангайм-Марбург, йому вдалося суттєво розширити свою владу на південь. Як і багато-хто зі штирійців він не повернувся з Другого хрестового походу. Відтепер низини на південь від Мури та обабіч Драви разом з фогтівським правом на зальцбурзьке володіння Петтау стали власністю Отакарів. 1158 року у війську Фрідріха I під Міланом загинув останній Формбах Екберт III, Піттенська область теж відійшла до Отакара. Він розбудував шлях через Земмеррінг і спорудив на перевалі шпиталь (1160). Відтепер Отакар III міг почути себе повноцінним земельним князем; в наступні роки ми вже поди-

^{*} Назва “Штаермарк” спершу закріпилася лише в латинській формі (*Marchia Styriae*), тоді, як народна мова ще довго надавала перевагу назві “Штаер” чи “Штаерлянд”. (Натомість у сучасній українській термінології усталилася назва “Штирія”. – Прим. перекл.).

буємо (наприклад, у грамоті маркграфині Матільди) назву "*provincia nostrae ditionis*", а одне з новозаснованих міст навіть одержало характерну назву Фюрстенфельд. Роди високої знаті були здебільшого позбавлені впливу, лише окремі сім'ї, як-от, Пегауери і Фраєни фон Занек, згодом графи фон Ціллі ще довго відстоювали свої позиції. Серед знаті переважали міністеріали земельного князя, наймогутнішим був рід Штубенбергерів, з якими на рівні трималися Вільдонці, Ліхтенштайни і Петтауери.

У 1164 р. засновник князівства на штирійських землях помирає, залишаючи по собі тільки однойменного однорічного сина (Отакара IV); незабаром чвари поміж знаті, частково пов'язані з суперечкою між Олександром III і Фрідріхом Барбаросою, потрясли країну. Коли родина штирійського монарха відкрито перейшла на бік Олександра, виник конфлікт з Австрійським і Каринтіїським герцогами; але 1176 року було укладено мир. Наступним переломним моментом в історії Штирії був 1180 рік; після довгого зволікання Фрідріх Барбаросса виступив проти Генріха Льва і позбавив главу династії Вельфів права на володіння герцогствами Баварією і Саксонією. Нагадаймо, що Вельфи на той час були суперниками імператорського дому. Скористався з цієї нагоди Отакар IV, який став герцогом Штирії. Невідомо, чи йшлося тільки про підвищення особистого рангу князя Отакара, як припускали, було з огляду на складні формулювання в деяких джерелах. Найвірогідніше, що метою було таки створення нового герцогства Штирії, вільного від тих ленно-правових уз, що сполучали частину штирійських земель з Каринтією і Баварією. Влада, а втім і герцогство Отакара охоплювали область Траунгау з давнім престолом у Штаєрі, а також графство Піттен; обидва райони тільки у XIII ст. стали вважатися частинами Австрійського герцогства, при чому у випадку з Піттеном (і заснованим 1194 року містом Вінер-Нойштадт) суперечливі дані з різних джерел ще довго свідчили про деяку непевність щодо територіальної приналежності. Після того як згас рід Отакарів (1192), герцогство Отакара IV згідно з Георгенберзькими домовленостями відійшло до Бабенбергів; але більша частина території і в майбутньому утворювала окрему землю "Штаермарк" (Штирію). Назва землі нагадує про давній конституційно-правовий статус марки, а також про столицю Отакарів Штаєр, що сьогодні вже не належить до федеральної землі.

Каринтія

У пізньому Середньовіччі Каринтіїське герцогство, втім як і сучасна федеральна земля, було значно меншим за давню Карантанію, до якої колись належали землі майбутньої Штирії, Країни, і навіть Піттенська область. На відміну від розташованих перед нею марок, основну частину каринтіїського ландшафту вдалося захистити від угорської навали; в імперській політиці Оттонів і Салійців Каринтія відіграла не останню роль; наприкінці X ст. і

в першій половині XI ст. на герцогський престол по черзі сходили члени родів Люїтпольдінгів, Салійців, баварської гілки Ліудофінгів (Оттонів) і Еппенштайнів: політична історія Каринтії того часу однаково бурхлива і запутана. Того ж 976 року Бабенбергів вперше було названо маркграфами Австрії. Каринтію, як окреме герцогство, від'єднали від Баварії і подарували в лен Генріхові I Люїтпольдінгові. Якийсь час йому навіть доводилося уникати Салійця Отто (978-983), але згодом Генріха знову прийняли в милості при імператорському дворі. Наприкінці X ст. згадуються назви трьох графств, які охоплювали сучасну територію Каринтії, але, зауважмо, суттєво виходили за її межі: на заході до Люрнського графства (Верхня Каринтія), зокрема, належала територія Східного Тиролю, в центрі було розташоване графство Фрізах, а на сході графство Яун (згодом Гойнбург); у XI ст. район Філляха на південь від Драви якийсь час вважався частиною Фріулі. Після смерти герцога Генріха Каринтію тимчасово підпорядкували баварському герцогству, а, отже, бічній лінії імператорського дому. Проте згодом, за Салійця Отто, що повернувся в країну, і був завзятим прибічником імператора Отто III, нею управляли як окремим герцогством. Імператор проклав дорогу до понтифікату синові каринтіїського герцога, Бруно, першому німецькому папі (Григорієві V). Рід салійських герцогів не мав глибокого коріння на цих землях, тому йому постійно доводилося долати опір. Він втратив довіру, зокрема, останнього імператора-саксонця Генріха II. Відтак після Конрада (1004-1011), сина і наступника герцога Отто, каринтіїське герцогство, а також розташовані перед ним на сході марки було даровано в лен Адальберо Еппенштайнові. У Східних Альпах його роду належало найбільше землеволодіння. Перехід німецького королівства і трону римського імператора до роду Салійців, члени якого постійно ворогували між собою, виявився для Адальберо фатальним. Звісно, герцог шукав можливості зміцнити свою позицію. Це дало підстави звинувачувати його у підступності й державній зраді. Герцога оголосили поза законом у межах цілої імперії. Незважаючи на запеклий опір імператорові Конраду II, він втратив своє положення. Каринтія знову перейшла до рук герцога Салійця, (Конрада II, 1036-1039), тоді, швидко змінюючи один одного, на герцогське крісло вступали Вельф, Лотарінг і Церінг. Коли Бертольд фон Церінген у суперечці за інвеституру став на бік папи, Генріх IV віддав герцогство Люїтпольдові фон Еппенштайнові. У 1090 р. його місце зайняв брат Люїтпольда Генріх. Також Еппенштайни володіли маркою Вероною, а патріарх Аквілейський поділяв їх політичні настрої. Отже, на прикордонному просторі між Німеччиною і Італією Генріх IV володів сильною твердинею, яка у скрутні часи виконувала функцію криївки. Ворожий табір представляли єпископ Гебгард Зальцбургський і залежне від Зальцбурга єпископство Гурк. Це єпископство володіло чималими маєтками, якими графиня Гемма фон Фрізах-Цельчах спершу наділила жіночий

монастир. Пропапськи налаштованим був рід Шпангаймів. Він походив з над Райну і володів маєтками в Ляванталі, тимчасово виконуючи обов'язки зальцбургських фогтів. Суперечності з Еппенштайнами було полагоджено політичними шлюбами, а бездітний герцог Генріх, останній з династії Еппенштайнів (1122), за переказом сам пораяв імператорові Генріхові V призначити хрещеника Генріха фон Шпангайма своїм спадкоємцем. Карантанська марка над Муром і графства, приєднані до неї, вийшли з-під сфери впливу герцогства; марка Верона ще упродовж деякого часу була у підпорядкуванні герцога Каринтійського. У 1152 р. і цей зв'язок було втрачено. В Істрії бічна лінія Шпангаймів збереглася до 1173 року. Удачливішим цей рід був у самій Каринтії, проте й тут на його долю випали важкі випробування. Землеволодіння Бамберга і Зальцбурга перебували під захистом імунітету. Сильна позиція земельної знаті теж перешкоджала утворенню більш-менш консолідованого князівства. Зробити це вдалося тільки у XIII ст. Серед знатних родів у Верхній Каринтії слід назвати передусім графів Люрнських, які рано вимерли (1124) та їхніх наступників, графів фон Герц, чий вплив сягав далеко за межі землі, далі графів Ортенбургських. Найвпливовішим родом у Нижній Каринтії були Гойнбурги.

Відразу після здобуття герцогства Шпангайми продовжили в загальноімперській політиці імператорську лінію своїх попередників, це особливо стосується герцога Генріха V (1144-1161) і герцога Германа (1161-1181). Саме Герман не згірше за Бабенбергів і Отакарів, успішно провадив розбудову країни. Над Гляном він осадив торговицю Санкт-Файт. Незабаром поселення розрослося до столиці Каринтії. Германа також вважають засновником Клягенфурта. Незважаючи на своє приязне ставлення до Штауфенів, Шпангайми уславилися як патрони церкви. Перед тим як їм дарували герцогство, вони заснували бенедиктинську обитель Санкт-Пауль у Ляванталі. Монастир заселили ченцями з реформованого монастиря Гірзау, згодом він мав відіграти помітну роль у церковній і духовній історії Каринтії. Граф Бернгард, брат герцога Енгельберта, запросив лотаринзьких цистерцинів з Вайлер-Бетгнаха (Філлярза) до свого монастиря Віктрінг; поштовою до цього стала духовна кар'єра сина герцога Генріха, який став настоятелем лотаринзької обители, а згодом єпископом Труанським. Взагалі Шпангайми мали тісні родинні зв'язки з західними частинами імперії. Крім того, вони були посвоячені з династією французьких королів.

Після хворобливого герцога Ульріха II, який рано помер (1181-1202), наступною помітною фігурою був Бернгард (1202-1256). Він відкрито називав себе земельним князем (*princeps terrae*) і рішуче відстоював свої інтереси у міській політиці, а також право карбувати монети, збирати мито; він добре порозумівся зі своїми міністеріалами, провідні родини яких займали посади при дворі сюзерена. Енергійна політика Бернгарда протиставила його

маркграфові Гайнріхові Істрийському та іншим членам дому Андекс-Меран, який був багатим на землеволодіння; суперечку було полагоджено на блискучому Фрізахському князівському з'їзді (1224). Проте напруги і надалі не бракувало. Завдяки зваженій політиці прилучення нових земель, у якій він, щоправда, не цурався і жорстокостей, герцог Бернгард заволодів, або здобув контроль над шляхами і перевалами на південь. Однак у Канальталі йому довелося долати шалений опір Бамберзького єпископства, яке вже віддавна мало тут свої угіддя. Шлях через перевал Льойблпас до Країни вимагав захисту. Тому за сприяння герцогських міністеріалів фон Галлеґ сюди було перенесено, а згодом і укріплено торговицю Клягенфурт. Влада в Країні перейшла до Ульріха III, сина і наступника Бернгарда. Після одруження з вдовою Фрідріха Войовничого, Агнес фон Андекс, вона фактично була забезпеченою.

У державному устрої зрілого Середньовіччя центральне місце у політичній історії Каринтії посідали знать і церква. Водночас в історії цієї землі вражає та роль, яку простий люд відіграв у організації і здійсненні князівської влади. Мова йде про відому церемонію призначення герцога. Натяки на неї містяться вже у зальцбургській історії навернення баварців і карантів IX ст. Однак докладніше згадані обряди відображені тільки в джерелах пізнього Середньовіччя, в австрійській версії "Швабського дзеркала", римованій хроніці Штирії та історичній праці абата Йоганна фон Віктрінґа. Повідомлення збігаються частково, проте з них можна висувати, що йдеться тут про дуже давній звичай. Він розпадається на три частини. Спершу відбувалася найдавніша і найголовніша церемонія – на княжому камені Карнбургґа селянин-едлінґер (він репрезентував народ) давав свою згоду на призначення князя. Останній мав відповісти на різні запитання, зарекомендувати себе добрим володарем, що стоятиме на сторожі права. Тоді едлінґер звільняв камінь, на якому князь, вдаряючи мечем на всі чотири боки, символічно оголошував свою владу захисника і покровителя. Далі в Марія-Зааль влаштовувалося церковне свято. Врешті біля герцогського престолу на Митному полі герцог і пфальцграф (у ту епоху, з якої походять наші свідчення, ним був граф фон Герц) знаті роздавали лени. Існують різні думки щодо походження головної церемонії біля княжого каменя. Їх тлумачили як акт прийняття князя у слов'янсько-карантанський племінний союз, згадку про звільнення від аварського гніту чи союз князя з привілейованими едлінґерами тощо. У зрілому і пізньому Середньовіччі її трактували як символ злагодженості князя і народу, коли йшлося про встановлення та здійснення ним своїх прав. Звичай біля княжого каменя виконувалися до 1414 року, а ті, що біля герцогського престолу до XVII ст. включно; позаяк вони були ближчими до усталених форм ленного володіння, ніж залежність князівської влади від "черні" біля княжого каменя, їх вшановували довше.

Країна

Хоч землі Країни вже від 1918 року існують окремо від території австрійської держави, їх утворення вимагає короткої характеристики; від доби Бабенбергів вони на сторіччя були пов'язані з Австрією. Як і Австрія, марка Країна завдячувала своїм заснуванням отгонсько-баварському наступові на угорців. Пізні назви, як-от, усталений вираз "Країна і Словенська марка", де ця область позначена подвійною назвою, вказують на те, що спершу розрізняли два утворення: Стару Країну (Країну у вужчому значенні) і власне, марку (Нижню Країну); межа між ними пролягала через лісисту територію і сягала аж до угорського кордону; долини Зоттли і країнського Гурку, а згодом і штирійське місто Ціллі, належали до Заунської марки, названої за рікою Занном. Частина Заунії, що лежала на південь від Зави, після 1036 року відійшла до маркграфів Країнських; об'єднання двох марок відбилося у подвійній назві землі. На початок XI ст. маркграфами Країни були баварці Земпт-Еберсберги, їх змінив Ульріх фон Ваймар-Орлямюнде, що походив з одного з тих північнонімецьких родів, які в епоху Оттонів осіли на австрійській території. У скрутні часи суперечки за інвеституру Генріх IV врешті дарував Країну в лен вірному патріархові Зіггардові Аквілейському, адже вона вже належала до його церковної провінції. Надто слабкі, щоб у прямому правлінні втриматися проти конкуренції могутньої знаті та інших церковних достойників, патріархи віддали посаду маркграфа у формі лєну могутнім графам фон Андекс, які, зазвичай, називали себе герцогами Меранськими, за своєю смугою узбережжя довколо Кварнеро (а не за однойменним містом у Тиролі!). Як вже зазначалося, після одруження з графинєю Агнес, що походила з цього дому, титул володаря Країни перейшов до Фрідріха Войовничого (1232), згодом до Шпангаймів.

В історії Країни у зрілому Середньовіччі та історії австрійських теренів чимало спільного. Проте на той час німецька колонізація Країни просувалася мляво. Це були землі, заселені словенськими селянами, з німецькою шляхтою і духовенством, а також з німецькими і частково італійськими впливами на бюргерство малих міст, серед яких Ляйбах (Любляна) займав провідне становище.

Зальцбург

До середньовічних державних утворень на теренах Східних Альп належить, зокрема, церковне князівство, архієпископство Зальцбург. На основній території своєї провінції зальцбурзький єпископ сягнув могутности світського володаря. Від початку Зальцбург було наділено чималими угіддями, особливо в районах Зальцбургау і Понгау. Згодом маєтки архієпископства неабияк зросли завдяки герцоґським і королівським дарункам. Додаймо ще дрібні володіння з різних рук. На своїх землях єпископи володіли правом

імунітету, яким вони завдячували привілеям Карла Великого та Оттонів. Особлива вага в цій багатій лісом області припадала на лісосплав. У 996 р. архієпископ Гартвіґ здобув монетну реґалію* і ярмарковий суверенітет. Щоправда, в історії розвитку землі була і скрута; права світської влади розвивалися у межах отгонсько-салійської системи імперської церкви; її криза, очевидно, мала важкі наслідки. Схоже до інших областей німецького півдня Зальцбург постраждав внаслідок суперечки за інвеституру. Архієпископ Гебгард I (1060-1088) спершу діяв спільно з молодим королем Генріхом IV. Від нього, а також від папи Олександра II він одержав згоду на заснування власного, підпорядкованого Зальцбурґові архієпископства Гурк для здійснення нагляду за частиною місіонізованої карантанської території (1072). Коли вибухнула суперечка за інвеституру, Гебгард став на бік Григорія VII і намагався зміцнити своє становище, споруджуючи численні укріплення, серед них замок Гогензальцбург. Однак йому довелося втікати з архієпископства від проімператорськи настроєної світської знаті. Військо архієпископа-суперника Бертольда фон Моозбурґа виявилось сильнішим за сили Гебгардового наступника Тімо (1090-1101) і перемогло під Заальдорфом. Навіть найенергійніший серед зальцбурзьких владик-реформаторів архієпископ Конрад I (з 1106 до 1147 рр.) опинився у довгочасній скруті, після того, як закінчилася суперечка за інвеституру. Поява каноніків-авґустинців, яких він запросив до соборного капітула (1122), оновлення старих і заснування нових монастирів зміцнили зальцбурзьку церкву. Водночас він вдавався і до послуг молодого ордену цистерцинців. Наступник Конрада Ебергард I дотримувався його церковної і політичної лінії; так він підтримував папу Олександра III під час його конфлікту з Фрідріхом Барбаросою. За часів архієпископа Бабенберґа Конрада II (1164-1168) трапилося велике лихо. Прибічники імператора графи фон Пляйн напали на Зальцбург і спалили його (1167); друга велика руйнівна пожежа спіткала місто 1200 року, незадовго до смерті архієпископа Адальберта, теж прихильника Олександра III. Архієпископ Ебергард II (1200-1246), один з найвидатніших церковних владик XIII ст., порвав з політичною традицією своїх попередників. Він був послідовним прихильником імператора Фрідріха II, і як Леопольд Австрійський брав участь у встановленні миру в Сан-Германо; коли він врешті помер, папа наклав на нього баніцію, тільки у 1288 р. його мощі можна було перепоховати у Зальцбурзькій катедрі. Засновуючи окремі малі єпископства – Хімзеє, Зеккау і Лявант, де архієпископство зберігало за собою усі ординаційні права, Ебергард не тільки істотно розширив позицію Зальцбурзької церкви, а й цілеспрямовано зміцнював свою світську владу. Як правова одиниця Зальцбург засвідчений тільки у пізньому Середньовіччі, до кінця XIII ст. в архи-

* Право на карбування власної монети. – Прим. перекл.

єпископстві діяло баварське земельне право. Проте архієпископству належали величезні маєтки, яким світська влада не мала що протиставити. Після того як вимерли графи фон Пайльштайн і Лебенау, вдалося ліквідувати владу світських фогтів (1225). Водночас на основній території архієпископство без окремих на те повноважень володіло правами графства, а найголовніше – судовим верховенством. У Люнгау, де імператор Генріх II дарував велике землеволодіння, воно користувалося цим правом завдяки імператорським привілеям, а в Пінцгау – на підставі цих повноважень герцога Баварського (1228).

У найближчих околицях міста Зальцбурга, майже цілком в оточенні володінь архієпископства, спираючись переважно на Баварію, свою незалежність зберігало абатство августинців Берхтесгаден. Водночас наділені імунітетом зальцбурзькі володіння існували за межами території архієпископства, у герцогстві Баварському над Хімзее та Інном, в Австрії над Дунаєм (Арндорф у Вахау, далі на схід від Траісмауера), у Штирії над Еннсом (Адмонт), над Мурюю, Мюрцом та Дравою (широка смуга землі на захід від Ляйбніца, а також прикордонні міста Петтау і Фрідау), у Каринтії (Марія-Зааль, Альтгофен, Фрізах, Заксенбург, Гмюнд) і в Східному Тиролі (Дефрегенталь); навіть у Фріулі Зальцбург спромігся забезпечити собі деякі позиції. Повсюди у згаданих розпорощених володіннях Зальцбург здійснював судочинство, володів гірничим, монетним і митним правом. Карбований у Фрізасі Зальцбурзький пфеніг довгий час був основною обіговою монетою на теренах Східних Альп. Зальцбурзькі протектори і міністеріали управляли землеволодіннями і замками.

Тироль

Поділ на графства часів раннього Середньовіччя ще надовго зберігався як на території Зальцбурга, так і на території, що її згодом стали називати Тиродем. Подекуди він збігався з германським поділом на райони “гау”. В Інталі існували три графства: Верхній Інталь, від вузького перевалу Фінстермюнц до гирла Меляха, далі приміжний до Ціллера Нижній Інталь, врешті третє Інтальське графство (пізніше назване “земельним графством у горах”). У пізньому Середньовіччі політична доля останнього складалася більше в рамках історії баварської землі, ніж Тиролю; до неї належали володіння Куфштайн, Раттенберг і Кіцбюгель. У ранньому Середньовіччі графство в Норіталі ще сягало в Інталь, пізніше під цією назвою вже мали на увазі передовсім південнотирольський Айзакталь на південь від Кляузена; тут кордони графства і дієцезій збігалися, оскільки графство Больцано, хоч і було давньою територією баварського племені, все ж належало до Трієнтської дієцезії. Окремі графства утворювали Вінчгау і Пустерталь; нижні землі Больцано належали до графства Еппан та Ультен, яке від початку було підпо-

рядковане не баварському, а лангобардському герцогству Трієнт. Майбутня територія Східного Тиролю була частиною Каринтійського графства Люрн, а область Аусферн належала до герцогства Швабського. У становленні влади на теренах Тиролю обабіч альпійського хребта провідну роль спершу відігравали церковні достойники, які вже у X ст. володіли значними правами імунітету і чималими землеволодіннями. У 1027 р. імператор Конрад II дарував графства Трієнт, Больцано і Вінчгау єпископові Удальріху Трієнтському; того ж року він надав єпископові Гартвігу Бріксенському графство Норіталь та Інталь на захід від Ціллера. Небезпечна змова південнонімецьких династій спонукала імператора вдатися до такого заходу: основні шляхи до Італії мали знаходитися під захистом надійних єпископів. Трієнт мав перевагу в силі. Проте рівновага встановилася тоді, коли єпископ Алтвін Бріксенський, вірний прихильник Генріха IV, 1091 року одержав від короля ще графство Пустерталь. Здавалось, утворювалися дві окремі землі. Справді, під кінець XII ст. і надалі вираз земля (*terra, provincia*) вживався для позначення областей, підвладних обом єпископам. По суті, це стало провістям відокремлення від Баварії. Відносини обох єпископств з імперією склалися напрочуд вдало. У конфліктах імперії з духовенством і після суперечки за інвеституру тирольські єпископи були на боці імператора, лише видатний учений єпископ Гартман Бріксенський (1140-1164) став на бік Олександра III, зберігаючи, де можна, лояльність до Фрідріха Барбаросси. Цей імператор підтримував єпископа Трієнтського у боротьбі проти його ж бюргерів, що вимагали незалежності і прагнули союзу з ломбардськими містами. Відтоді Трієнт трактувався як складова частина імперії і був виділений з *regnum Italiae*. Митний договір між єпископами Трієнта і Бріксена 1202 року поживив торгівлю між обома князівствами; у різних свідченнях згадується, що єпископи користувалися гірською регалією, яку надали німецькі правителі.

Хоч політичному розвитку Тиролю у часи високого Середньовіччя і були притаманні деякі риси історії Зальцбурга, результат виявився іншим: форми світської влади утвердилися завдяки цілесвідомому використанню привілеїв, які надали церковні владики. Якщо Зальцбург позбавив фогтів усякого впливу, то у Трієнті і Бріксені вони прибрали до своїх рук усю владу.

Серед знатних сімей найбільші володіння і вплив серед станових товаришів мали такі роди: графи фон Андекс, фон Еппан і врешті графи Тирольські. У XII ст. Андекси, що володіли маєтками по багатьох кутках, одержали від Бріксена в лен графства в Унтерталі й Пустерталі. Водночас вони були фогтами наділених імунітетом владик Бріксенського та Фрайзінзького. Як вже зазначалося, імператорська позиція Андексів принесла їм титулярне герцогство “Меран” в Істрії. Вважають, що вони були несправедливо вплетані у процес над убивцями короля Філіпа Швабського. Однак причетність до процесу таки похитнула їхнє становище у Тиролі. Графства

ім, вочевидь, повернули, але права бріксенських фогтів, що прирівнювалися до графської влади в Айзакталі, було назавжди втрачено. Як патрони Іннсбрука, що саме бурхливо розростався, Андекси і надалі займали одну з провідних позицій. Міське право (1239) Іннсбрук одержав від Отто II фон Андекса. Зі смертю Отто чоловіча лінія дому Андексів згасла, а майно розійшлося серед інших сімей.

Свою резиденцію графи фон Еппан та Ультен, родичі Вельфів, мали у Ечлянді. Графську владу вони здійснювали як ленники єпископа Трієнтського. Трієнтським леном було і Больцанське графство, яким володіла бічна лінія графського роду, що називала себе за замком Грайфенштайн біля Терляна. У середині XII ст. між Еппанами і графами Тирольськими спалахнула кривава ворожнеча, в якій кінцеву перемогу здобули тирольці. В результаті після того, як згасла лінія Грайфенштайнів (1165), графство Больцано перейшло до тирольців. Самі ж графи фон Еппан утримували свої позиції ще до середини XIII ст. Тоді разом з єпископом Егно (Бріксенським 1240-1250, Трієнтським 1250-1273) вимерла чоловіча лінія їхнього дому.

Свій родовий замок графи Тирольські мали в Ечлянді над Мераном. Після того як згас графський рід, титул став назвою цілої території. Рід призначав графів у Вінчгау і фогтів Трієнта, а з 1165 року, як уже згадувалося, графів Больцанських. Як і переважна кількість сімей Ечлянду, у боротьбі з Італією вони підтримували Штауфенів і розгорнули сильну політичну активність. Особливо останній з роду – граф Альберт – був енергійним і успішним державником. 1210 року він став бріксенським фогтом; на цій посаді він вперто відстоював свої інтереси, зокрема, у конфлікті з єпископом Конрадом. Після занепаду дому Андексів графства в Нижньому Інталі і Пустерталі перейшли до графа Тирольського. Оскільки Альберт помер 1253 року без спадкоємців чоловічої статі, об'єднальні зусилля графів Тирольських пішли на пожиток іншому роду – Герцам.

У XIII ст. процес утворення земельного князівства на теренах Тироллю наостанку увійшов у потрібне русло; рід графів Тирольських випередив єпископів Бріксенського і Трієнтського.

Форарльберг

Утворення землі Форарльберг на крайньому заході території сучасної австрійської держави було надзвичайно довготривалим процесом, позначеним численними поразками. Він завершився тільки у XIX ст. У зрілому Середньовіччі консолідація в межах зіставної з сучасною територіальною площею якийсь час здавалася близькою. Проте очевиднішою є тенденція до нового об'єднання Швабського герцогства; замисел, який врешті не був зреалізований. У X ст. тут вирувала запекла боротьба між силами-суперниками, що світськими, що духовними. Інтереси єпископств Хур і Констанц, абатства Санкт-

Галлен, а також могутніх знатних родів, серед них передовсім Буркгардів і Удальріхів були протибіжними. Буркгарди, які упродовж деякого часу були герцогами Швабськими, вимерли 973 року; Удальріхи незаперечно стали провідною родиною в районі Боденського озера, а особливо в Райнгау і Вальгау, які охоплювали більшу частину майбутнього Форарльберга, тоді, як до Аргенгау і Альпгау належали лише крайці цієї землі. Численні пожертви Оттонів, що були в дусі їхньої імперської політики, у міжчасі зміцнили позиції церкви, особливо Хура і вдарили по графських привілеях; розкол дому Удальріхів на дві лінії Брегенц і Бухгорн (Фрідріхсгафен) теж мало що сприяв становленню широкої влади (1043). Врешті брегенцька лінія правила майже на усій території Форарльберга в його сучасних межах. Під час суперечки за інвеституру дві лінії Удальріхів опинилися по різні боки фронту. Брегенцька лінія, що незабаром заснувала бенедиктинське абатство Мерепау (1097), і схвалювала церковну реформу, належала до грегоріанської, Бухгорни – до імператорської партій. Коли ця лінія згасла, то найбільше скористали з цього не брегенцькі родичі, а значно могутніші Вельфи. Брегенцькі графи намагалися відстояти свою спадщину, однак зазнали поразки в боротьбі та навіть втратили частину давніх володінь. Проте енергійному графові Рудольфові Брегенцькому вдалося втримати свої позиції, а його другий шлюб з Вульфгільдою з Вельфів, сестрою Гайнріха Гордовитого, свідчить про примирення між обома родами. Коли ж вибухнула відкрита боротьба між Вельфами і Штауфенами, Рудольф майстерно зберігав довіру імператорського двору. Одноіменний сестринець Рудольфа, тобто член близької родини, був вірним супутником Фрідріха Барбаросси і перебрав досить важливий спадок. Його він об'єднав зі своїми багатими маєтками. Цей молодший Рудольф поряд з його численними титулами і володіннями невдовзі став називатися графом Брегенцьким, фон Рамзберг, Ліндау, Швайнсгут, а також фон Пфуллендорф. Водночас сам він вів життя справжнього мандрівника, супроводжуючи імператорський двір. Відтак щодо ідентичності його особи і місця його у генеалогії довго панувала прикра невизначеність. Пфуллендорф не залишив жодних чоловічих нащадків і заповів своє майно Штауфенам; однак Брегенцьке графство дісталось його зятю Гуго Тюбінгенському. Незважаючи на тимчасові невдачі, Гуго довелося захищати його від значно могутніших Вельфів. Гуго переніс свою резиденцію до Фельдкірха. Це означало на сторіччя зміну центрального поселення на землях перед Арльбергом*. Відтоді він став називати себе графом Монтфортським, перебравши титул міністеріальського роду романського походження, що вже з XI ст. сидів на цих землях. Герб Тюбінген-Монтфортів, зображення військо-

* Назва федеральної землі Форарльберг у дослівному перекладі на українську мову означає Передній Арльберг, або землі перед Арльбергом. – Прим. перекл.

вого стяга (який згодом вважали церковною хоругвою), запозичило володіння Фельдкірх, а не так давно – земля Форарльберг. Для колонізації і транспортного освоєння цих земель Монтфорти зробили неймовірно багато, особливо розбудовою шляху через перевал Арльбергпас. Це посприяло розвитку нових міст Фельдкірха і Блюденца. Розквіт ремесел і промислів у великих поселеннях ще дужче посилив алеманський елемент супроти відступаючого романства. Щоправда, конкуренція із шляхом через Готтард, відкритим 1220 року, знову не була безболісною. А втім, на середину XIII ст. занепад Штауфенів призвів до розпаду герцогства Швабського. Для більшості енергійної династії ця криза відкривала дорогу до влади. Однак Монтфорти згаляли цю можливість просунутися вгору, коли поділили свої володіння десь на 1235 р. і тоді остаточно у 1260 р. З того часу лінії Монтфорт і Верденберг (останні називали себе за замком у швайцарському Райнталі біля Саргансу) нерідко ворогували. Серед інших родів найкраще давали собі раду володарі фон Гогенемс, у минулому васали Штауфенів, чий замок служив імператорові Генріху IV в'язницею для особливо небезпечних державних злочинців. Врешті наприкінці високого Середньовіччя Форарльберг увійшов до мозаїки менших державних утворень, які були такими характерними для території алеманського племені.

Колонізація земель у зрілому Середньовіччі

Основною рушійною силою у виникненні королівств у Східних Альпах і в придунайських країнах були князівства; у зрілому Середньовіччі цей розвиток ще не завершився, однак, творить основний зміст політичної історії австрійської території тієї доби. Проте не менш важливим є сам процес розбудови країни, остаточне освоєння простору, створення належних умов для життєдіяльності. Завдяки цьому здобуткові, до якого прямо причетні якнайширші верстви населення, колонізація зрілого Середньовіччя є гідним продовженням попередньої епохи. Колонізація є продовженням справи попередніх поколінь і того, що попри руйнування вціліло на сході нашої батьківщини. Врешті під деяким оглядом колонізаційному рухові зрілого Середньовіччя притаманний інший характер, ніж колонізації епохи Агілофінгів-Каролінгів: нова колонізація проходить у вужчих рамках, зате вона бурхливіша, її наслідком є густіше заселення відкритих ландшафтів. Корчування дає колоністам нову землю, вони виявляють нові, проте важкодосяжні ґрунти. З маленьких зародків виринає розгалужена мережа міст.

Керівництво колонізації зосередилося в руках князя, знаті і церкви; король потрапляв у поле зору тільки тоді, коли дарував землі. Серед родів, що піднялися до князівського рангу, слід назвати передусім Бабенбергів, Ота-

карів, а також Еппенштайнів, Шпангаймів і Андексів. Нерідко тільки завдяки корчуванню лісів налагоджувався належний зв'язок між старими колонізаційними центрами. Тому для зростаючої князівської влади на теренах Східних Альп корчування було передумовою для утворення і консолідації монархії. Поступово родова знать і в колонізаційному русі поступилася міністеріалам. В Австрії чи не найбільше праці серед них доклали Куенрінги. Не таким вагомим був внесок простих лицарів і дрібної шляхти. Церква, чий достоїнники майже усі, без винятку, були знатного походження, відіграла в колонізації не останню роль. Щоб компенсувати втрати угорської доби в області марки, Зальцбург і Пассау зверталися до давніх прав на землю. Неабияку активність виявили Фрайзінг і Бріксен. Серед монастирських об'єднань провід спершу належав бенедиктинцям. З-поміж усіх монастирів Нижньої Австрії основну роботу на північ і південь від Дунаю здійснював Гетвайг, Адмонт проводив колонізацію штирійського Еннсталю. На землях перед Арльбергом, в освоєнні Брегенцького лісу широко був залучений Мерепау. Відомий піонерський труд цистерцинців і премонстратенців у сільському господарстві. Його високо оцінили вже сучасники, як-от, наприклад, діяльність монахів з Райну, яких підтримували Отакари. Цветль, Гайлігенкройц, Герас і Баумгартенберг теж відзначилися у час колонізації. Однак варто пам'ятати, що цистерцинцям іноді віддавали вже обжиту землю. Важко не помітити взаємозв'язок між поширенням парафіяльної організації і розвитком країни. Жебрацькі чернечі ордени, навпаки, не зробили найменшого внеску в колонізаційний процес. Основна робота, звичайно, лягала на плечі селянина-кріпака; "вільних селян" на австрійській території ми подибуємо тільки де-не-де, щодамі рідше на схід. У Гаусруці Верхньої Австрії існували вільні однодворці*, в Ісперталі Нижньої Австрії – окремі вільні громади. Дещо менші права мали громади в долині Вахау. Проте під кінець корчувального періоду вільні селяни-вальзери почали широке освоєння західних земель. Вони були переселенцями з найвищої долини річки Рони, заселеної алеманами з IX ст.

Коли в X та XI ст. у легкодоступній місцевості вже було засновано низку нових поселень, доброї розчищеної від лісу землі виявилось замало, щоб прогодувати населення. Відтак довелося перейти на бідніші ґрунти; широкі лісові масиви проріджувалися корчуванням, на корчівках виникали нові поселення. Класичними прикладами завоювання колонізаційного простору на теренах Австрії є Вальдфіртель і Мюльфіртель, верхньо- і східноштирійський ландшафт, область Пінцгау і Брегенцький ліс. У назвах населених пунктів районів, де корчувався ліс, одбилися окремі стадії освоєння. Вирубка, випалення вугілля, очищення під рілля тощо; нерідко назви поселень

* Дрібні селяни-землевласники.

цієї епохи містять дані про керівників робіт, засновників сіл і володарів-власників. Характерними є назви, в яких ім'я особи збереглося у (родовому відмінку), а слово-основа (наприклад, -dorf укр. село) випущено. Наприклад, Тайхманнс, Дітманнс, Вольфгерс, (Грос- та Кляйн-) Герунгс, Пертгольд (=Берхтольдс), Прайнрайхс (Прунріхесторф 1166 р.) та інші. Ці утворення зафіксовано дещо раніше, ніж назви, пов'язані з корчуванням, як Оттеншляг, Мюніхрайт, Ройте, Епфельгшвендт. З-поміж цих форм найдавнішими, напевно, є назви на -ройт. Приміром у Штирії їх віднайдеться біля сотні. Іноді можна натрапити на дані про первісну кількість лісу, як наприклад, Роттеншахен (нім. Schachen = укр. невелика ділянка лісу), Айбісвальд та інші. Окремі корчівки виникли не стільки завдяки поселенню-селу, скільки були продиктовані потребою тогочасного гірництва у деревині та житлах.

Щодо форм поселення, то характерним для розвитку країни у зрілому Середньовіччі було переважання окремих садиб. Найчастіше натрапляємо на них у лісових масивах Альп, між давно заселеними долинними ландшафтами і освоєним вже раніше регіоном полонин. Але на відміну від поширеного погляду, односадибне поселення на нашій батьківщині є, молодшим за перші племінні поселення. Втім, окрему садибу подеколи подибуємо як в римську, так і в слов'янську добу. Прикладом тут можуть бути великі королівські обійстя епохи Каролінгів. Серед поселень сільського типу зрілого Середньовіччя виявляємо поселення, розташовані на підвищенні довкола церкви. Вони походять з епохи Оттонів і ранніх Бабенергів, проте основною формою корчувальної доби було село "ангердорф", поселення, розбите за планом навколо зеленої площі. Своєю формою вона скидалася на заокруглений трикутник. "Ангер" згодом перетворюється на соборний майдан. Прилегли до жител сади назовні часто були відмежовані живою загорожею, цей "живопліт" служив для села своєрідним захисним валом, церква стояла переважно на підвищенні поза селом. Наприкінці зрілого Середньовіччя після 1200 року поблизу Лічау і Гайденайхштайну виникли села "вальдгуфендорф". Хатини такого поселення були розкидані на невеликій віддалі одна від одної. Від принципу якомога рівного розподілу доброго ґрунту поміж односельцями тут вирішили відмовитися, і селянські ниви прилягали безпосередньо до садиб. А втім, поряд з давніми блочними нивами, особливо на сході Австрії переважали рівномірні смуги ріллі; для обидвох типів характерні три великі ниви, які обробляли за ритмом трипільного господарства. Типовими для односадибної форми були поля-пустища і викорчувані ниви-корчівки, які розкидані по всій території Східних Альп.

* Село з поздовжнім розташуванням садиб та прилеглими лісовими угіддями за ділянками поля. – Прим. перекл.

У добу зрілого Середньовіччя не одне поселення на території Австрії розрослося до міських масштабів та набувало значення міста. Здебільша це відбувалося і на його правовому статусі. Маємо чимало населених пунктів, які свідомо розбудовували як міста, або ж взагалі перезасновували. В ту пору в Південній і Східній Австрії міст більше ніж на старобаварській території. Вже зазначалося, що подекуди римські мури знаходили нове застосування, давня назва почасти зберігалася. Довго залишалось непоміченим, що від пізньої римської доби Відень заселявся безперервно і ніколи не втрачав свого значення. Щоправда, на середину XII ст. середньовічне городище ще легко уміщалося на площі римського стану. Завдяки розбудовам міста, що їх провели герцоги Леопольд V і Леопольд VI, Відень розірвав ці рамки і здобув – минаючи передмістя – площу, незмінну майже на сторіччя. Загалом, завдяки транспортному значенні ріки, дунайські міста досягли розквіту раніше за інших. Регенсбург можна назвати першою середньовічною метрополією на баварських та австрійських землях. На початок XIII ст. його випередив Відень.

Зазвичай, у містах виявляємо два осередки розвитку, замкове і купецькі поселення. Яскраві приклади такої схеми маємо у Лінці, Кремсі і Вельзі. Тільки після їхнього топографічного і адміністративного злиття, передумовою якого була згода володаря замку, виникало оточене мурами бюргерське місто. Купецьке право (ius mercatorum) лягло в основу міського права. Суттєвим у цьому процесі було утворення власної "нижчої" ланки судочинства. В Австрії подібний розвиток спостерігаємо дещо пізніше, як у західноєвропейській області між Луарою і Райном, де маємо перші проліски зародження міської культури зрілого Середньовіччя. Присутність купців і кваліфікованих ремісників з заходу, безумовно, дала свої наслідки. У Відні згадуються фландрські фарбувальники полотна, які 1208 року отримали від Леопольда VI привілей; як вважають, тут також мешкали валлонські купці. Очевидно, про це свідчить назва вулиці Вальнерштрассе.

Поряд з малими містечками на альпійських землях розвивалися і торгові. Їх не завжди можна чітко відмежувати від міст. Місто зароджувалося швидше там, де цьому сприяли місцеві передумови, а не в угоду купецьким міркуванням. Проте торгівля з далекими сторонами відіграла важливу роль, наприклад, у розвитку Філляха, що лежав на важливому шляху зі Східних Альп до Фріулі чи Венеції, або для зростання Юденбурга. Бабенберзький Філлях та Іннсбрук Андексів чи згодом Брук над Муром репрезентують, зокрема, тип міста на мості. Чимало міст виконувало захисну функцію; серед них передусім такі прикордонні міста, як Дрозендорф, Гайнбург, Лля над Диею, Фюрстенфельд і Радкерсбург. Інші виконували функції адміністративного центру більших чи менших володінь, як наприклад, куенрінзький Дюрнштайн у Вахау, бамберзький Вольфсберг у Ляванталі, Штаер як

резиденція Отакарів і Гардеґ як передмістя однойменного графства. Місто поступово завойовувало належне значення. До адміністративного і військового призначення додавалися нові функції; так Фрізах був адміністративним центром зальцбурзьких володінь у Каринтії, а також осідком архідіякона і своєрідною загородою на випадок нападу, далі станцією транзитної торгівлі. Водночас завдяки розташованим поблизу копальням місто було важливим центром карбування грошей, а внаслідок високого титулу його власника, ареною блискучих князівських з'їздів.

По тому, як засновувалися чи переносилися міста, можна прочитати територіальну політику князя. Прикладом може бути Вінер-Нойштадт, засноване герцогом Леопольдом V на стику двох земель Австрії і Штирії, або ж перезаснування Клягенфурта герцогом Бернгардом Каринтійським. Шляхетська культура вплинула і на бюргерське лицарство різних міст, особливо тих, які (принаймні тимчасово) були резиденціями, як-от, Відень, Штаер чи Кльостернойбург. А втім, можливо, між провідними родинами міста і васалами його перших власників були й інші паралелі. Зрештою якраз у давні часи в австрійських містах помітним був єврейський елемент; у випадку Юденбурґа про це свідчить назва міста, поблизу низки міст старої Карантанії існували "юдендорфер"^{*} наприклад, біля Граца, Фрізаха і Клягенфурта.

Пояснюючи розвій країни у зрілому Середньовіччі, слід визначитися з оцінкою проблеми національних змін, спричинених колонізацією. За походженням новопоселенці безперечно були баварцями, частково з давньозаселених ландшафтів австрійської території, частково з областей, які відійшли до баварського герцогства щойно після 1156 і 1180 рр. Про походження однозначно свідчать австрійські діалекти, що є логічним результатом провідної участі спершу сімей баварської знаті, згодом баварських єпископств і монастирів у колонізації. Проте до освоєння нових земель була причетна ще ціла низка німецьких племен. У Форарльберзі завдяки вальзерському елементові в гори і південну третину країни не припинявся потік алеманів. Проте сумнівною є вагомість внеску франків у колонізацію відвойованої території південно-східної марки. Бабенберґів і Шпангаймів з франками пов'язували тісні контакти, Бамберзькому єпископству в Каринтії належали розлогі маєтки; тобто прихід франкських поселенців на австрійські землі цілком ймовірний. Однак їхня присутність ніяк не вплинула на діалект, спроби довести існування франкських форм поселення і жител не принесли задовільних результатів. Ймовірно, що такі топоніми, як Франкенштайн у Каринтії, Франкенрайт і Франкенгоф у Нижній Австрії можна тлумачити як франкські колонії у баварському середовищі, хоча особове ім'я Франко теж пояснює те чи інше словоутворення. Саксонські впливи в добу Оттонів, безперечно, були. На

^{*} Дослівно – "єврейські села". – Прим. перекл.

півночі австрійська знать мала деякі родинні зв'язки, висловлювалося припущення про саксонське походження Куенрінґів. Про саксонські поселення могли б свідчити такі топоніми, як Заксендорф і Заксенбрунн (Нижня Австрія), Заксенганґ (федеральна земля Відень) та Заксенбург (Каринтія).

Зрештою, цікавою є зміна співвідношення між німецьким і ненімецьким населенням. Дунайські землі Нижньої Австрії вже в каролінґську добу стали переважно німецькими. За ранніх Бабенберґів з Альпійського передгір'я зникли незначні рештки слов'ян. Якщо залишати поза увагою позбавлені національного забарвлення церковні назви, то списки свідків при укладенні грамот і традиційні записи містять особові імена винятково німецького походження. На альпійських землях осторонь великих шляхів колонізації слов'яни затрималися довше; у Східній Штирії аж до XIII ст. подибуємо слов'янські територіальні громади, в поокремих селах навколо Граца вони були аж до пізнього Середньовіччя. У Каринтії навколо Обервелляха і Мальніца існував дещо більший словенський мовний острів. На північ від пізнішого мовного кордону окремі слов'янські групки виявляємо аж до 1400 року. Звичайно, слов'яни відігравали не лише пасивну роль, оскільки вони теж займалися корчуванням лісу, про це свідчать такі топоніми, як наприклад, Лассінґ, Ласніц (слов. *лас* – корчування) або ж Трефнінґ, Трефлінґ (слов. *требити* – корчувати). Однак духовенство, знать і бюргерство майже поспіль були німецького походження. Зважмо ще на німецьких селян-поселенців; так, переважно малі слов'янські поселення поступово асимілювалися. Останні романці Північного Тиролю і Зальцбурґа вже у X ст. відмовилися від своєї мови, а форарльберзький район Вальґау в XIII ст. став зовсім німецьким. Приблизно тоді ж у крайніх південних областях Богемії і Моравії, які освоювалися і корчувалися частково з Австрії, утвердилися самобутні риси німецького селянства. Посеред слов'янського оточення в Південній Штирії і Країні, а також у центральних районах судетської території поступово утворювалися мовні кордони. Проте майже скрізь за їх межами німці займали становище привілейованих бюргерів.

На запитання про першопричини дивовижних успіхів колонізації зрілого Середньовіччя відповідь знайти неважко. Колонізація дала селянам землю, нові обійстя, а іноді вищий правовий статус. Вкладену працю міг щедро винагородити успіх. Для чільного прошарку знаті і духовенства колонізація відкрила джерела нових надходжень, зміцнила економічну базу їхнього соціального становища, а відтак їхню могутність і вплив. Розвиток країни об'єднав на собі інтереси поселенців і влади; ті часи аж ніяк не були безхмарними з погляду національних суперечностей. Однак з огляду на очевидні переваги князі і знать народів-сусідів і собі вдавалися до послуг німецьких колоністів, які володіли прогресивнішою технікою праці. Німецький плаский плуг значно випереджав слов'янське рало (*радло*, гакоподібний плуг). Відтак активність

німецьких колоністів обіцяла більший зиск і могла бути захоплювальним прикладом для власного населення. Ще більше вражало уяву поселення-місто, вже ззовні ошатніше, ніж сільське; звідси зрозумілими є амбіції князя і церкви щодо заснування і розбудови міст, ярмаркових і міських прав. Завдяки своїй довічній праці селяни-переселенці і міські бюргери здобули для себе і своїх нащадків право жити обабіч кордону. Отже, результатом колонізаційного руху були гідні подиву і тривалі надбання мирної культурної співпраці. Без них важко собі уявити австрійців, як і без політичного єднання князів немислимі австрійські землі та держава.

Економічне життя у зрілому Середньовіччі

Селянська громада і родина землевласників є тими рамками, які визначають економічну діяльність селян у Середньовіччі. Сільська громада трималася на низці засад; родина ("задруга") і добросусідські взаємини, самопоміч і взаємопорада важили серед односельців чи не найбільше. Водночас у Середньовіччі кланово-правові відносини, очевидно, вже помітно відходять на задній план. Надважливо було організувати сусідську взаємодопомогу для обробітку поля; доглядіти дотримання польового ритму трипільного господарства, спільно і вчасно змінювати посів і пару, враховувати взаємні інтереси в користуванні лісом і пасовищем. Ощадливе ведення лісового господарства стало необхідністю, після того, як у корчувальну епоху первісне багатство лісу зменшилося. Громада дбала про підтримання належного стану колодязів, шляхів і мостів, проведення і контроль польових меж. Нерідко тут доводилося ладнати суперечки. Рішення, прийняті щодо різних правових питань і є тим матеріалом, що вже почасти у Середньовіччі дає нам уявлення про життя громади та її досить обмеженого судочинства.

У джерелах нашу увагу привертають передусім землевласники, а не громади. Тут йдеться про ключове поняття земельних, правових та економічних відносин Середньовіччя та Нового часу аж до XIX ст. Шляхетське помістя є не просто формою господарювання, що виходить за межі окремого селянського господарства, не лише великим землеволодінням. Вже сама назва містить натяк, що фактично це була влада над землею та людьми. Ґрунт напіввільним селянам землевласник давав під оброк на різних умовах. Частину він залишав у власному господарюванні й обробляв наймитами. Упродовж зрілого Середньовіччя така форма власного господарства багато-де поступилася землі під оброк. Обійстя землевласника і двір урядника, маєра, розмірами, звісно, переважали звичне селянське подвір'я. Управління латифундіями знаті велось з замків. Одиницею середнього селянського подвір'я була гуфа, яка оцінювалася швидше за ґрунтом, як за врожайністю. У

Нижній Австрії ленна (напівленна) форма трапляється частіше. Визначально тут була земельна площа, лен, зазвичай, охоплював тридцять йогоїв поля і на додаток широке право користуватися лісом.

У зрілому Середньовіччі свій оброк селяни-гольди переважно сплачували продуктами. Обсяг зборів у той час був помірним. Австрійські селяни доби пізніх Бабенбергів навіть видалися такому собі Найдгарта фон Роенталю вельми заможними; проте зовсім безстороннім спостерігачем його не назвеш. У рільництві, судячи зі зборів, які були зафіксовані в поземельних книгах, списках прав і прибуткових книгах латифундій, найбільше значення відводилося вівсу, на другому місці був ячмінь. Жито і пшениця у давніх джерелах згадуються рідше, слов'янське просо поступово відходило на задній план. Досить поширеним було льонарство, серед бобових переважали боби і горох. Зокрема дуже цінувався мак. Хмільництво на австрійських теренах засвідчене приблизно з 1200 року. У джерелах неодноразово згадується високоврожайне виноградарство, зокрема у тих районах, звідки воно згодом зовсім зникло, наприклад, у Верхній Австрії і Каринтії. Найбільшими виноградниками володіли церковні латифундії, а також герцог Австрійський. Провідними, звичайно, було виноградарство Південного Тиролю, Південної Штирії і виноробні райони Нижньої Австрії. Наші джерела, зрештою, свідчать про дбайливо доглянуті "садки". Серед городини згадується шафран, який у зрілому Середньовіччі застосовувався як приправа і фарбник. Очевидно, в ту епоху тваринництво було ще малопоширеним. У господі великого землевласника свійських тварин тримали частіше, ніж у господарстві дрібного селянина. Найчастіше згадувалося свинарство. На підставі відомостей з пізніх джерел про здачу молокопродуктів землевласникам можна зробити висновок про існування племінного скотарства. Особливу роль воно відігравало на західних альпійських землях з давнім і багатим полонинним господарством. Окремою формою інтенсивного тваринництва була зимівля. Найчастіше вона згадується у Тиролі, Зальцбурзі, Верхній Каринтії з середини XII ст. Для вирощування великої рогатої худоби та овець чабани на довгий час селилися на окремих обійстях, розташованих високо в горах; іноді землевласники віддавали у зимівник і своїх тварин. За це зимівники мали постачати більше сиру. А втім, на Альпійському передгір'ї, де було багато придатних для цього пасовищ поширеним було вівчарство. Вигіднішою, ніж переробка м'яса була заготівля вовни. Поширеним було і птахівництво. Як типовий податок фогтові у джерелах зрілого і пізнього Середньовіччя дуже часто згадується "фастнахтгун". Економічно вигідним було рибальство та рибне господарство. У районі Вальдфіртель на кордоні з Богемією наприкінці зрілого Середньовіччя вже існували рибні ставки. Своїм фогтам дунайські та озерні мона-

* Традиційна страва з птиці напередодні посту. – Прим. перекл.

стирі сплачували рибний оброк. Для харчування полювання важило набагато більше ніж у Нову добу, одночасно воно було спортивною забавою мужчин-лицарів. Меншу економічну функцію мала багата на традиції пасіка, якою займалися ще римляни та слов'яни.

Другою після сільського господарства галуззю прадавнього виробництва було альпійське гірництво. Однак у повну силу воно розгорнулося тільки у пізньому Середньовіччі. Видобуток соли щойно з плином часу повернув собі те значення, яке він мав у римську епоху. Зрештою, про нього нам відомо більше ніж про інші гірничі галузі. Без соли просто неможливо було обійтися. Її споживали люди та давали худобі. У ранні часи сіль видобували насухо. Однак вже у зрілому Середньовіччі відбувся перехід до соляного методу, почали використовувати соляні джерела. Нерідко ми виявляємо багато паралельних методів. Перші свідчення про видобуток соли на баварсько-австрійських теренах у пізньому Середньовіччі походять з Райхенгалю, що здавна був власністю баварських герцогів. Серед інших місць видобутку згадуються Галль над Інном, Галяйн, (Бад) Галль біля Кремсмонстера та Галль біля Адмонта. У XII ст. було відновлено роботу гірничого підприємства в області Зальцкаммергут. Тут австрійські князі мали свої власні солярні. Провідною серед них була солярня в Аузее. Власниками солярень і копалень по черзі були штирійські Отакари, монастир Райн і Бабенберги (з 1211 р.). Малих конкурентів – “співсолеварів” – було витіснено. Оскільки солярні з Дунаєм сполучали судноплавні ріки, сіль у дунайській торгівлі відіграла головну роль. Тривалий час вона була основним вантажем дунайських суден.

Друге місце серед продуктів східноальпійського гірництва у зрілому Середньовіччі посідало залізо. Основним завданням було подолати перерву у видобуванні, зумовлену переселенням народів. У ранньому Середньовіччі на невеликих підприємствах рудокопи-слов'яни відновили видобуток заліза, але доволі примітивними методами. Штирійський Ерцберг* належав Отакарам, очевидно, ще до того, як імператор Фрідріх I 1164 року надав їм гірничу регалію.

Отакари, а після них Бабенберги, обдарували паями Ерцберга численні монастирі: Адмонт, Гесс, Зайц, Райн, Зеккау і Гайрах, тобто розвиток форм власності відбувався зовсім по-іншому, ніж у солевидобувній галузі. Розробка інших покладів залізної руди здавна відставала від Ерцберга. Варто ще назвати Гюттенберг та інші гірські райони Каринтії. У техніці видобутку зрілого Середньовіччя ми знову застаємо характерне співіснування штольного і відкритого методу, спочатку метал виплавлявся у самодувних печах, а, від XII ст. – за допомогою міхів. Наприкінці зрілого Середньовіччя стародавні молотові кузні було відокремлено від плавильних печей. Очевидно,

* Дослівно “рудна гора”. – Прим. перекл.

через відчутний брак лісу виникла потреба перенести їх у лісисті райони. Щодо води, то її тут було вдосталь.

Неабияке значення мав видобуток благородних металів. У Гаштайнерталі і Руарізерталі були золоті копальні, тут хазяйнували графи фон Пляйн. Для карбування монет важливим був насамперед видобуток срібла. Штирія володіла срібними копальнями в Цирінзі і біля Шлядмінга, срібні копальні були й у районі Фрізаху. Під час стихійного повстання 1036 року, у якому загинули сини графині Гемми фон Зельчах, гірники вперше виступили як революційний елемент. Згодом шахти перейшли у власність церкви. Наприкінці епохи серед срібних копалень Тиролю виділилися копальні Кіцбюгелю. Тут, як і деінде видобували спільно срібну і залізну руду. Взагалі гірництво займало центральне місце у фінансовій господарці князів та міст. Видобуток срібла в Альпах створив передумови для карбування та тривалого обігу Фрізахського, Кремського та, зрештою, віденського пфеніга. Однак наприкінці зрілого Середньовіччя серед князівських прибутків саме надходження з карбувального права та мито суттєво перевершили доходи з землеволодіння.

Економічна потужність і функція від міста до міста неабияк різнилися. Більшість містечок і торгових, про які ми маємо дещо детальнішу інформацію переважно щойно з кінця XII ст., мали менше або ж не набагато більше за тисячу жителів. Тут влаштовувалися торгові та збувалися продукти з навколишніх сіл. Водночас соціальна структура таких містечок ще не виявляла різного розмежування. Переважали середньої руки власники, крамарі і ремісники. У таких середніх за величиною містах, як Штаер, Вінер-Нойштадт, Санкт-Пельтен, подвійному місті Кремс і Штайн, у Фрізасі чи Боцені населення ставало неоднорідним, якщо торгівля чи якась експортна галузь створювали основу для економічного зростання. Відень був єдиним великим середньовічним містом на австрійській території з більш-менш високою часткою пролетаріату: поденниками і робітниками виноградників у передмістях, перевізницькими слугами і челяддю; водночас серед патриціїв-землевласників і купців та гаусгеноссенів* траплялися власники величезного майна. Співгромадяни-віденці вважали “незмірно багатим” окружного голозу і монетного майстра Леопольда IV, Дітріха. Він засвідчений як власник м'ясних різницьких яток та рибних рядів, численних заїздів у місті і передмісті, фундатор церков, та особа значного політичного впливу. Поряд з монетниками-челядниками до провідних майнових класів належали сукнарі, кушніри, різники і винарі. З них обирали, зокрема, членів внутрішньої ради, в руках якої і лежало управління містом. Очевидно, пізні Бабенберги підтримували еконо-

* Дослівно – “челядників”, членів товариства, які мали право на карбування монети. – Прим. перекл.

мічну активність віденського міщанства великими грошовими позиками. Хоч справам під відсотки і протистояли відповідного характеру канонічні заборони, ними аж ніяк не нехтували. Однак церковні упередження спричинилися до того, що частка єврейського елемента в фінансових справах була надзвичайно високою. Це сталося після того, як євреїв практично відсторонили від безпосередньої торгівлі. Відтак головною темою імператорських і герцогських привілеїв для євреїв (1238 або 1244) поряд з особистою безпекою і дозволом права на спорудження релігійних закладів було питання заставного та кредитного права.

Загалом промисли і ремесла у джерелах згадуються пізніше, за купецтво. Однак збереглися бабенберзькі ремісничі кодекси для лучників і стрільників; привілеїв для фламандських фарбувальників сукна у Відні зберігся в оригіналі. Слава сталеварів і ковалів була настільки гучною, що вже у XII ст. угорські королі запрошували їх до Семиграддя.

Велике значення для господарки середньовічного міста мало надання складського права. В Австрії воно уперше засвідчене у Віденському привілеї 1221 року. В ньому верхньонімецькі купці – з Регенсбурга, Пассау і Швабії – зобов'язувалися продавати свої товари віденським крамарям. Проїзд далі до Угорщини був для них закритим. Відтак легальна торгівля з Угорщиною стала монополією віденців. Очевидно, тільки так можна було ліквідувати надмогутню позицію регенсбуржців. У 1192 р. герцог Леопольд окремою грамотою нагородив їх важливими судовими і купецькими привілеями. Щоправда, посередницькій торгівлі, здобутій завдяки складському праву без найменших зусиль, нерідко приписували відповідальність за меркантильну вигідність віденського купецтва.

Численні митні пільги, які бабенберзькі та отакарські князі надали австрійським і баварським монастирям, свідчать про значення дунайського шляху для торгівлі, особливо вином, сіллю, залізом і сукном. Від митних зборів найбільший зиск мали власники митниць, надвелика кількість яких, однак, тільки перешкоджала торгівлі. У зрілому Середньовіччі ще важко назвати навіть приблизну цифру загального обсягу австрійської торгівлі Дунаєм. Однак достеменно відомо, що ввіз із Верхньої Німеччини переважно соли і сукна суттєво перевищував австрійські товари, вивезені уверх по Дунаю. Водночас торговельний баланс з Угорщиною навпаки був сприятливим для Австрії.

З митною справою пов'язана переважна кількість даних про торгівлю на альпійських дорогах і перевалах, що вели з півночі на південь, насамперед відомості про проміжну торгівлю Німеччини з Італією. У привілеях імператора Конрада II і Фрідріха Барбаросси для єпископів Бріксенських (1027, 1179) митні права посідали одне з чільних місць. Предметом митного договору між графом фон Герц і патріархом Аквілейським (1234) були прибутки

з торгівлі баварців, штирійців, каринтіяців і австрійців з Італією. Після здобуття Бабенбергами Штирії австрійські дунайські землі вже не були осторонь важливої венеційської торгівлі, це чітко відбилося в митних тарифах Вінер-Нойштадта. Важливі торговельні зв'язки вели з дунайських земель, зокрема, на північ; торгівля з Руссю – мабуть і з Східною Галичиною, населеною русинами – окремо згадується в ярмаркових кодексах Отакарів і Бабенбергів для Еннсу. Богемія, яка не мала власних покладів соли, зазначена як важливий покупець продукції зальцбурзьких і австрійських солярень. Якщо бракувало якогось товару, його вивіз намагалися призупинити. У 1235 р. герцог Фрідріх II заборонив вивозити збіжжя зі своїх земель, про це нам повідомляють скарги зальцбурзьких літописців. Якщо ж не брати до уваги такі тимчасові заходи, зовнішня та внутрішня торгівля вже тільки завдяки зростанню кількості населення, життєвих потреб та розквіту міст з початку епохи Бабенбергів стала набагато інтенсивнішою.

Церковна і куртуазна культура

Місіонізацію австрійської території на початок зрілого Середньовіччя в цілому було вже завершено, організація душпастирства вимагала чимало енергії та засобів. Поряд зі своїм першочерговим, у вужчому сенсі духовним завданням, церква виконала привабливу культурну роботу. По-перше, через свою участь у колонізації, а також завдяки ґрунтовній освітній і виховній роботі. Церква визначала рамки шкільництва, шкільна освіта перебувала в руках духовних осіб. Соборні школи Зальцбурга і Пассау успішно продовжували давні освітні традиції. Відома соборна школа з кінця X ст. знаходилася у Бріксені. Серед монастирських шкіл гучної слави зажила школа Гетвайга. Нею вона завдячувала настоятелеві Гартманові (1094-1114), тут зокрема навчалося багато молодих вельмож. Добрі школи були у Зайтентеттені і Кльостернойбурзі. Своім любомудрієм уславився настоятель Альрам з Кремсмюстера, за абата Герго (1132-1169) розквітла монастирська школа Райхерсберга. У Штирії чудовими вчителями – Готфрідом та Іримбертом фон Веммінґеном міг пишатися Адмонт. У Каринтії варто назвати Санкт-Пауль, у Тиролі – Нойштіфт, Інніхен і Георгенберг. Саме великі монастирі поряд з світськими “внутрішніми” школами для духовних осіб володіли і “зовнішніми”, в яких здебільшого навчалися учні-шляхтичі. Час од часу виникали конфлікти, особливо у XIII ст., коли приборкувати ваґанство ставало дедалі важче. 1242 року єпископ Генріх Зеккауський різко виступив проти мандрівних учнів. Серед парафіяльних шкіл школа святого Стефана у Відні своїм корінням сягає, мабуть, XIII ст. Тут працював, очевидно, за герцога Генріха II Язоміргота ранній схоласт магістер Петро

(Petrus), з яким сварливий абат Герго Райхерзберзький, представник консервативного символізму, вів гостру полеміку. Про значення цієї школи красномовно свідчить, зокрема, наступний крок імператора Фрідріха II. Як тільки 1237 року імператор захопив Відень, він одразу залишив за собою право призначати ректора, що звичайно було прерогативою герцога Австрійського. Того ж року уперше згадується міська школа в Боцені. У менших населених пунктах теж були парафіяльні школи, про що свідчать принагідні згадки шкільних учителів та самих учнів.

Зміст і методи навчання були справді консервативними, навчальний матеріал складався з групи предметів тривіума (граматика, реторика, діалектика) і квадривіума (геометрія, арифметика, астрономія і музика), які зрештою дожили до нашого часу; за підручники використовували випробувані часом твори авторів пізньої Античності і раннього Середньовіччя: Боеція, Марціанія Капелли, Беди Венерабіліса, Доната, Присціана чи Алкуїна. Серед поетів найпопулярнішими були Вергілій, Горацій, Овідій, Лукан, Аратор. Праці ранніх схоластів Ансельма, Абеяра, Жілберта, Гуго з монастиря Санкт-Віктор теж були представлені в монастирських бібліотеках, проте були малоприслужними для учнівського вжитку. Педагогіка того часу вдавалася до жорстких методів, з огляду на те, що книжок було мало, вивчення напам'ять відіграло велику роль, досить болючими були покарання; так наприклад, Вальтер фон дер Фогельвайде протестував проти надмірного використання різок.

У катедральних капітулах і монастирях плекали теологічні тексти, релігійна поезія, а особливо історіографію. Літописи австрійських монастирів передають нам найважливіші події тогочасної історії доволі стисло, лише зрідка їх супроводжує докладна розповідь. Поступово де-не-де вже звучала нотка історії власного краю. Провідними у розвитку цієї форми історіографії були Мельк, Цветль, Гайлігенкройц і Кремсмонстер. Взаємозв'язки між літописами різних монастирів слід докладно з'ясувати. Самостійне літописання розвинулося в Зальцбурзі (*Annales sancti Ruperti*), та очевидно у Тиролі, у Георгенберзі тощо. Інтерес до гагіографії та історії рідного краю злилися в одне у таких повчальних життєписах, як *Vita beati Altmanni* з Гетвайга, *Passio Colomanni* з Мелька та *Cronicon pii marchionis* з Кльостернойбурга. За походженням і життєвим шляхом до церковних австрійських історіографів належить єпископ Отто Фрайзінзький, найвидатніший історик німецького Середньовіччя. Його твори – хроніка світу, написана в дусі новітнього тлумачення думок Августина, та книжка про діяння імператора Фрідріха I несуть цінні відомості з історії Австрії та Бабенберзького дому, з якого походив Отто. Про історію свого монастиря і церковну полеміку часів Фрідріха I стисло сповіщає Магнус Райхенберзький.

Засобом вираження монастирського письменства була не лише церковна латина. Відомі твори німецькою мовою виникли часто тільки завдяки монас-

тирській культурі. Мельк був центром релігійно-повчальної німецької поезії. Найдавніша, відома нам німецькомовна авторка, пані Ава, якій ми завдячуємо римованим житієм Ісуса, "Антихристом" і віршем про Страшний суд, є напевно, тотожною з однойменною законницею з Мелька, яка померла 1127 року. За настоятеля Ерханфріда брат у миру Генріх написав повчальний вірш-нагадування про смерть. В одному з рукописів цього монастиря передана "мелькська марійська пісня". У ній яскраво виразився культ Марії, який виник і потужно розвивався у XII ст. А втім, відомою є марійська поезія з Зеккау. На одному з володінь монастиря Санкт-Лямбрехт виникла найбільша марійська святиня на австрійських теренах, церква Милосердя Марія-Цель, проща, популярна вже у зрілому Середньовіччі. Незважаючи на принципове відвернення від світу, монастирська культура зберегла зв'язок з природою. Релігійна символіка природи відбилася в текстах про життя тварин. Вони відомі під спільною назвою "*Physiologus*" і спиралися на зразки пізньої Античності. У XI ст. у Гетвайзі виникла німецька версія "*Dicta Chrysostomi de natura bestiarum*", що теж належала до літератури фізіологуса; у мільштатській галереї ця тема знайшла своє вираження через образотворче мистецтво. Зрештою, у зовнішній світ проривається духовна драма, початки якої можна розпізнати в великодніх іграх-містеріях зрілого Середньовіччя. Пасхальні свята XII ст., про які свідчать деякі рукописи, що походять з Відня і його околиць, були ще дуже прив'язані до літургії. Серед них слід назвати насамперед великодню містерію з Кльостернойбурга початку XIII ст., в якій поряд з численними латинськими піснями до нас дійшов найдавніший текст німецької пісні "Христос воскрес". На зміну цій ще по-церковному моральній містерії незабаром, очевидно, прийшли народні, грубші інсценізації цього матеріалу.

Безперечно, власна літературна творчість монастирів заслуговує на увагу, однак головна заслуга старанних ченців-літописців полягала у збереженні і поширенні низки творів старших поколінь у формі надзвичайно ретельно, часто винятково мистецьки оздоблених рукописів. У літописах, хроніках, некрологах, грамотах і традиційних записах монастирські скрипторії передали нащадкам майже всі відомі першоджерела.

Яким би вагомим своєю якістю та обсягом не був внесок церковно-монастирської культури до австрійської духовної спадщини зрілого Середньовіччя, йому аж ніяк не поступалися твори лицарсько-куртуазного світу. Церква і знать, звісно, не цуралася один одного. Високе духовенство було переважно знатного походження. Водночас етика лицарського стану мала глибоке коріння у християнських ученнях про моральність. Знать, поняття "лицарство" у ширшому значенні, однаково стосувалося що монарха та його сім'ї, що знаті, міністеріалів, лицарів та челядників. Незважаючи на деякі політичні суперечності, вони утворювали одну культурну спільноту. У XII ст. станово

вона ще була закрита донизу і трималася завдяки лицарському стилю життя і розвиненій становій свідомості. Підвалини для такої поведінки закладалися вже вихованням знатної молоді. У хлопчиків воно завершувалося присягою на мечі, що було святковою формою прийняття до лицарського товариства. На заручинах герцога Фрідріха II у лицарі було висвячено 225 джур. Демонстраціями солідарності знаті були і турніри, серед яких Фрізахський 1224 року уславився завдяки великій кількості учасників. Ульріх фон Ліхтенштайн повідомляє нам про велике ігрище, влаштоване у Кльостернойбурзі 1227 року; але тут, мабуть, має місце поетичне перебільшення. Між іншим до лицарського виховання поряд з фізичною підготовкою у їзді верхи, фехтуванні та полюванні, також належала музична освіта, гра на інструменті та спів, щоправда, різної інтенсивності інтелектуальна освіта. Однак нам зустрічаються такі високовчені представники лицарського стану, як Рудольф Емський. Водночас така світла голова, як Ульріх фон Ліхтенштайн не знався ані на письмі, ані на читанні. Особливо ґрунтовною була освіта княжичів, це виразно згадують, наприклад, обидва Бабенберги Фрідріх I та Фрідріх II. При ознайомленні з лицарським звичаєм важливою була роль жінки. Вона була центром шляхетського дому. Під впливом Франції та Провансу утвердився її високий суспільний статус. Він виявився у формах сватання і шлюбу, любовній поезії, а також у звичаї служіння дамі наприкінці зрілого Середньовіччя.

Добре уявлення про ідеали і помисли придворного світу дає куртуазна поезія тієї доби. Мабуть, її без застережень можна тлумачити як найвизначніше літературне і взагалі мистецьке досягнення стану. Австрійський простір представлений тут винятково добре. Перший німецький поет-міннезінгер, який до речі добре знав, як зробити собі ім'я – Кюренберг – був членом лицарського роду, що називав себе за родинним замком біля Лінца; з району Мюльфіртель походив Дітмар фон Айст, молодший земляк Кюренберга, який у своїх піснях однаково майстерно володів народною і куртуазною формою. У тісному контакті з двором Бабенбергів був Райнмар (“старий”) фон Гагенау, але за походженням, напевно, швидше з Гагенау в Ельзасі, ніж з місцевості біля Санкт-Пельтена. Його творчість була присвячена “високій” любовній ліриці, возвеличенню жінки без надії бути почутим. Повносилим і дотепним був ідеал мінни (кохання) Вальтера фон дер Фогельвайде, найвизначнішого німецького міннезінгера, автора гномічної поезії зрілого Середньовіччя. Навколо батьківщини Вальтера існує чимало здогадів, обійстя Фогельвайдсгоф, за яким він себе назвав найчастіше шукали в долині Айзакталь біля Ляєну в Південному Тиролі. Австрію він принаймні свідомо обрав своєю батьківщиною; тут, з його ж слів, він навчився “співати і ректи”. Перед 1198 роком і знову десь біля 1203-1208 рр. він обертався при віденському дворі герцога, поміж тим перебував на імператорський службі. Як

політичний речник Вальтер виступав проти засилля “волоського” папства, а втім об'єктом його критики, звичайно, був духовний стан. З іншого боку, його твори були спрямовані проти еретичних течій, він здатен був надати глибокого виразу справжнім релігійним почуттям. Його творчість, надзвичайно живо віддзеркалювала великі ідеї та конфлікти його часу і знайшла широкий відгук. За словами його суперника Томазина фон Цірклера він “спантеличив тисячі”. Баварець Найдгарт фон Роенталь у реалістичній формі змалював сільський побут, селянське сватання та забаву. Його конфлікти з селянами, з яких він безжально глузував, зробили Найдгарта справді народною постаттю. Наступні покоління пов'язували його особу з дотепниками XIV ст. У двох творах, “Служіння дамі” і “Книга для дам”, штирійський міністеріал Ульріх фон Ліхтенштайн виступив представником екстравагантного і химерного служіння коханню; відому лицарську подорож у шатах пані Венери, яку він змалював у “Служінню дамі”, сам Ульріх не міг здійснити, адже для цього йому забракло б засобів. Зате його творчість містить чимало цінної біографічної та культурної інформації. Таннгаузер схоже до Найдгарта і Ульріха перебував у контакті із двором герцога Фрідріха II. Вважають, що він походив зі зальцбурзького Люнгау. Герцог наділив його угіддями біля Відня; після смерті свого покровителя Таннгаузер вів неспокійне мандрівне життя. Він скаржився на свою слабкість до спокус: вина і жінки. Виникла навіть легенда, яка зробила його жертвою “дамі Світ”. Мешканець Нижньої Австрії Ульріх фон Заксендорф (біля Егенбурга) теж належав до придворного кола герцога Фрідріха. Він є автором декількох хоровадних та любовних пісень, які свідчать про добре відчуття стилю. Тироль теж дав багатьох представників любовної поезії, серед яких за прикладом Вальтера фон дер Фогельвайде пішли бріксенський міністеріал Рубін і пан Вальтер фон Мец.

Куртуазний епос в Австрії був представлений лише одним епігоном, фюрарльберзьким міністеріалом Рудольфом Емським, поетом з ґрунтовною освітою і дивовижною працездатністю. Його знання з історії дали йому змогу написати римовану хроніку світу. Працюючи над своєю улюбленою темою, він склав роман про Олександра Македонського. З єврейської легенди походить мотив його віршованого роману “Благочестивий Гергард”, в якому героєм твору є купець. У “Варлаамі і Йосафаті” за латинським зразком Рудольф одягнув у християнську форму індійську легенду про Будду.

У творах таких письменників як Найдгарт чи Рудольф Емський, іноді у Вальтера фон дер Фогельвайде, у текстах уже розірвані станові рамки знаті і церкви. Час од часу народ теж знаходив захисника зі своїх лав та речника у власній справі, яскравим прикладом цього є “Селянин Гельмбрехт” поета Вернера Садівника з району Іннфіртель. Вернер зображає молодого селянського сина, який хоче вибитися в люди, мавпуючи дворян, і гине як лісовий

розбійник. Мабуть, з бюргерських кіл походив Штріккер, франк з-над Рейну, що якийсь час жив в Австрії. Тут переважно відбувається дія його творів і збереглися самі тексти. Поряд з творами на історичну тему він малював веселі сцени з сімейного життя селян; його "Попа Аміса" можна вважати сатирою на духовенство усього світу. Головний герой твору, який є його представником, відштовхує своє оточення, і врешті-решт, іде у монастир. У "Гойських когутах" Штріккер змалював успіх селян у боротьбі проти свавілья землевласників.

Найвизначнішим витвором австрійської літератури зрілого Середньовіччя вважають героїчний епос; на жодній з інших територій, за винятком Ісландії, не збереглося такого багатства германських легенд. На початок XIII ст. невідомий австрієць записав найвідоміший німецький народний епос. Правдоподібно, він перебував у тісних зв'язках з Бабенберзьким двором і Пассауськими єпископами. Раніше висловлювалася гадка, що автором був Кюренберг, нещодавно в поле зору дослідників, як поет пісні про Нібелунгів, потрапив капеллан Конрад фон Русбах. Його твір свідчить, що він був добре обізнаний з австрійським ландшафтом та місцевим населенням. Дія основних частин твору відбувається над австрійським Дунаєм, весілля Етцеля і Крїмхільди справлено у Відні. Маркграф Рюдигер фон Бехеларен (Пехларн) зображений як втілення найвищої лицарської етики у конфлікті між відданістю васала і вірністю друга. Країна гунів виявляє деякі риси сусідньої Угорщини. Завдяки давнім бургундським традиціям в Австрії цей матеріал прижився, очевидно, доволі рано, позаяк інші бургундські легенди теж пов'язані з австрійським ландшафтом. Поряд з піснею про Нібелунгів слід відзначити Гудруну. Матеріал цього епосу походив з узбережжя Північного моря, хоча був записаний в Австрії під впливом форми та змісту пісні про Нібелунгів; повний текст Гудруни дійшов до нас тільки у пізньому, зініційованому Максиміліаном I, рукописі.

Наскільки пісня Нібелунгів пов'язана з Австрією, настільки зі Штирією пов'язаний епос про Бітерольфа і його сина Дітляйба, записаний у середині XIII ст. Красномовно змальовані переваги цього краю. Деяко давнішим є австрійський з двох фрагментів пісні про Вальтера і Гільтгунду. Героями творів про Бітерольфа і Вальтера були готи. В Австрії готський героїчний епос був надзвичайно популярним. Навіть назву країни та окремих населених пунктів, як наприклад, Гетвайга, у зрілому та пізньому Середньовіччі дехто волів бачити готського походження, при чому літературний та народний переказ діяли обопільно. Не дивно, що чимало інших народних епосів, центральною постаттю яких є Дітріх Бернський – епічне відображення історичного Теодеріха, наприклад, "Сад троянд", "Втеча Дітріха", "Битва воронів", "Пісня Еккена" і "Лаврин" або записані австрійськими шпільманами, або ж їхня дія відбувалася на австрійському, властиво, тирольському ландшафті.

У царині образотворчого мистецтва австрійське Середньовіччя не тільки власними силами досягло вершин, а й зуміло належно оцінити добрі здобутки іншого походження. Вже в оттонську епоху, передусім завдяки потужному поштовху реформаторського руху в Зальцбурзькій і Пассауській дієцезіях сакральна архітектура збагатилася блискучими шедеврами. У своїх життєписах Альтман Пассауський і Конрад I Зальцбурзький прославляються не востаннє завдяки своєму будівельному завзяттю. Романська архітектура бенедиктинців і цистерцианців на австрійській території представлена, наприклад, спорудою першого собору Адмонту, у Лямбасі, Гайлігенкройці, Віктринзі і Баумгартенберзі. Щоправда, будівлі зрілого Середньовіччя згодом, як правило, зазнавали добудов або перебудов, чи навіть руйнувань; у Середньовіччі та в ранній період Нової доби на особливий інтерес до історичних пам'яток сподіватися не варто, хоча до здобутків попередніх поколінь загалом ставилися шанобливо. Найвідомішим збереженим шедевром будівельного мистецтва XII ст. є Гуркська тринефна базиліка з колонами. Вражає розмірами перша, зведена приблизно у той же час, споруда церкви св. Стефана у Відні, яку у 30-х рр. XIII ст. герцог Фрідріх II замінив новою ранньоготичною спорудою. Розкопки у Зальцбурзі дали нам нові факти щодо побудови п'ятинефного собору, тепер його датують приблизно 1200 роком. Мова йде про найбільшу романську споруду німецькомовного простору. Цікавою окремою формою романського будівельного мистецтва є численні карнери* у Нижній Австрії і Каринтії. Фресковий живопис досягнув найвищого розквіту на 1140 рік у монастирі Нонбергкльостер у Зальцбурзі і понад 100 років пізніше у Гурці. Шедевром металоплавильного мистецтва був Вердунський алтар, споруджений у Кльостернойбурзі біля 1181 року. Він був задуманий як покриття амвону. Його творцем був майстер Ніклас, митець європейського значення, якого запросили сюди з Лотарингії. У пізню романську епоху було створено скульптурні прикраси парафіяльної церкви в Шеграбені, збудованої десь біля 1220 (?) року. Новий напрям у готиці спершу з'явився у церквах жебрацьких орденів, наприклад, у домініканській церкві Фрізаха. Найвидатнішим досягненням можна, мабуть, вважати двонефні хори Лілієнфельда, витримані у чистій зальній готиці. Будувати їх почали невдовзі після 1200 року. Зразком перехідної архітектури можна вважати Capella speciosa Кльостернойбурга. Будівничими тут були Бабенберги, за велінням яких ще раніше було споруджено великі княжі палати Кльостернойбурга та Відня (надвірний замок). З того ж часу походить мережа замкових споруд по всій Австрії. Найбільше вражає уяву замок Штаргемберга, місце притулку Фрідріха II у часи протистояння імператорові, де лицарі німецького ордену згодом охороняли скарб Бабенбергів, або ж зальцбурзький різновид замку на горі Петерсберг у Фрізаха.

* Каплиці для покійників. – Прим. перекл.

Романський художній промисел був багатим на предмети найвищої якості; щоправда, дещо було втрачено, коли в часи скрути князі і знать піднімали руку на церковні скарби. Однак збереглися ще коштовні вироби, як-от, зальцбурзький хрест-реліквія з 1030 року, келих Руперта із Санкт-Петера, трапезний келих з Вільтена XII ст. тощо. У книжному розписі XI та XII ст. провідною була Зальцбурзька школа. Загальний інтерес тієї епохи до вивчення Святого Письма втілюється у величезних книгах-Бібліях XI ст., що завозилися з Італії, та імітаціях італійських зразків. Щодо пов'язаного з церквою текстильного мистецтва, то через недовговічність матеріалу свідчень у нас обмаль. Однак у Гессерській ризи зберігся відомий клаптик з кінця зрілого Середньовіччя.

Загальна картина, яка вимальовується в процесі огляду духовної спадщини Австрії зрілого Середньовіччя, цілком відповідає політичному і економічному піднесенню того часу та небувалому розквіту поселень. Як-не-як тут йдеться про єдину епоху в історії німецької літератури, коли провідною була саме писемна культура австрійського простору. Проте здобутки австрійського образотворчого мистецтва, безперечно, теж гідні порівняння з досягненнями сусідніх областей.

V.

ПІЗНЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (1246-1526) І ГАБСБУРЗЬКЕ "ВОЛОДІННЯ АВСТРІЄЮ"

Боротьба за спадщину Бабенбергів. Король Оттокар

Вигасання чоловічої лінії династії Бабенбергів для державного розвитку Австрії та Штирії означало курс на чужинську владу; розщеплення на дрібні володіння вже було неможливим, політичні здобутки Бабенбергів були невідворотними. Землі Бабенбергів стали об'єктом політики сусідів – Богемії Пржемыслів та Угорщини Арпадів, намагалася втрутитися й ослаблена родинними чварами династії Віттельсбахів Баварія. Імператор міг еventуально трактувати Австрію та Штирію як повернені йому ленні володіння. Врешті існував заповіт, нібито герцога Фрідріха II, явно сфабрикований у Пассау, в якому апостольському престолові обіцяно право розпоряджатися бабенберзькими землями, загалом тестамент мав бути підґрунтям для претензій ущемленого герцогом Фрідріхом II Пассауського єпископства. Курія зроду не згадувала про цю фальшивку, зрештою у Римі про неї, мабуть, і не знали. Папство обмежилось підтримкою різних претендентів на трон.

Грамотою Privilegium minus передбачались жіночі спадкоємиці; і хоча у привілеї йшлося лише про доньок герцога, проте, як однозначно зрозуміло з повідомлень сучасників, у цій грамоті вбачали обґрунтування, зокрема, і для домагань спадщини жінками непрямої родинної лінії, сестрою Фрідріха Маргаритою та його небогою Гертрудою, донькою горезвісного брата Гайнріха, який передчасно помер. Отож претенденти з інших земель, щоб легалізувати свої зазіхання на трон старалися добитися подружнього зв'язку з котроюсь з обидвох представниць Бабенбергів, шанси яких були фактично рівними.

Гертруда ще 1246 року стала дружиною богемського принца Владислава, який помер у лютому 1247 року, перш ніж зміг активно втрутитись в австрійські справи. Власне Гертруда пізніше сповнила нібито останню волю

Фрідріха II; вона підтримувала добрі стосунки з римською курією, тому там постаралися вибрати відповідного кандидата з князівського табору папських прибічників. Врешті вибір зупинився на Германові Баденському, який прибув до Австрії й одружився з Гертрудою, але так і не спромігся добитися прихильності до себе в цьому краї; неfortunним був граф Отто фон Еберштайн як намісник імператора. До кінця 1250 року один по одному помирали герцог Герман та імператор Фрідріх II, а незабаром його внук і тезко, син Маргарити Бабенберзької від її першого шлюбу з королем Гайнріхом (VII). Тож Бабенберзькі землі цілком осиротіли, і представники австрійської знаті, під впливом спустошливих нападів з Угорщини і Баварії, пов'язали свої сподівання з богемським престолоспадкоємцем Оттокаром, молодшим братом Владислава. Енергійний і честолюбний принц з'явився у краї восени 1251 року і притямом заявив про себе; у лютому 1252 року він одружився зі значно старшою Маргаритою і незабаром здобув загальне визнання. Та боротьба за землі Бабенбергів на цьому не завершилася; Гертруда стала дружиною руського князя Романа Галицького, родича угорського короля, чим забезпечила собі не таку вже зрештою й безкорисливу угорську допомогу, угорське вторгнення продовжувалося і після того, як Роман розлучився з Гертрудою. Адже обидві представниці Бабенбергів були всього лиш незначними фігурами на шахівниці боротьби сусідніх з Австрією держав за владу. Укладений за папським посередництвом Офенський мир (1254) тимчасово припинив бої: Австрія, включно з Траунгау і Піттеном, перейшла до Оттокара, а угорці залишили собі Штирію, Гертруда ж одержала відшкодування деінде. Наступних кілька років Оттокар шукав шляхів урегулювання внутрішніх справ Австрії, видаючи розпорядження про внутрішній мир (Landfriedenserlaesse), і вже тоді виявилася тенденція виступів проти знаті (яка ж зрештою і запросила його до краю), а також благовоління церкви, а згодом і міст. Війна з Баварією була не такою вдалою; нові ускладнення виникли у зв'язку з подвійними виборами в архієпископстві Зальцбург, де обраний спочатку кандидат Філіп з роду Шпангаймів, вкрай світськи наставлений княжич, ухилився від посвяти, бажаючи вберегти свої спадкові плани щодо Каринтії і Країни. Він мав підтримку Оттокара, а його конкурент Ульріх фон Кірхберг, колись протонотаріус бабенберзької канцелярії, сподівався на угорську допомогу. Проте в його розпорядженні були лише незначні засоби, і він навіть потрапив тимчасово до рук короля Оттокара, коли 1259 року розпачливо атакував Зальцбург. Після цих невдач курія поступово відмовилася від підтримки Ульріха, якому спочатку надавала перевагу порівняно з таким "неклерикальним" Філіпом. З вибухом зальцбургських заворушень штирійська знать скористалась з нагоди звільнитися з-під угорського гніту, посиленого гарнізонами; для цього потрібно було приєднатися до Оттокара, який допоміг успішному завершенню штирійсько-

го повстання, вводячи австрійські контингенти. Врешті дійшло до відкритих боїв між Богемією та Угорщиною, і, після деяких невдач на початку, об'єднана богемсько-австрійська армія під Гройсенбрунном перемогла угорців. І ось у Віденському мирному договорі угорці відмовилися від Штирії на користь Оттокара (1261).

Незабаром Оттокар, вважаючи зайвим підтримувати династійні почуття населення бабенберзьких земель, зажадав скасувати своє бездітне подружжя з Маргаритою й одружився з родичкою угорського короля Кунігундою Галицькою. Загалом же всі сили Оттокара були спрямовані на використання у своїх інтересах хаотичних стосунків, які панували в Німеччині після смерти короля Конрада IV (1254); недарма його представники підтримували під час подвійних виборів 1256 року почергово обох кандидатів, перешкоджаючи будь-якій консолідації сил імперії, змушеної стримувати власні тенденції до розростання. Однак це не завадило йому отримати 1262 року отримати письмово засвідчене ленне володіння бабенберзькими землями від одного з двох німецьких самозваних королів Річарда Корнуельського, що суперечило правовому звичаю.

І австрійська, і штирійська знать приязно зустріла Оттокара, хоча він і змушений був вступати в конфлікт з кожним князем, претендуючим на зміцнення своєї позиції. Водночас від Оттокара її віддаляла недовіра до цього чужинця, який довірив важливі посади в Австрії і, головню, у Штирії богемцям і моравцям. 1265 року король у багатьох місцевостях почав руйнувати замки, споруджені під час заворушень, без спеціального на те дозволу сюзерена. Невдоволена знать вступила, мабуть, у контакт із представниками свого стану в Судетах, а Оттокар втрутився, звелівши стратити австрійського земельного суддю, Ляндріхтера Отто фон Майсау. Численних представників штирійської знаті 1268 року було заарештовано, щобільше, у в'язниці без суду і слідства було убито надзвичайно шанованого представника Південної Штирії Зайфріда фон Маренберга. Ця політика сили, спрямована проти справді важко керованої аристократії, була вдалою доти, доки до протистояння в австрійських землях не долучився зовнішній ворог, сильніший за паралізоване внутрішніми конфліктами Угорське королівство. А загалом Оттокар потурбувався про підтримку досить широких кіл, передовсім міщан і дрібного лицарства, яким він протегував коштом високородного панства. Цю тенденцію видно з доповнень Оттокара до бабенберзького австрійського загального земельного права, зроблених десь 1266 року, тоді як земський мир 1254 року йшов на великі поступки знаті. Незламне дотримання миру земельним князем захищало також церкви і монастирі. Особливо багато завдячувало Оттокарові єпископство Пассау, яким керував єпископ Отто фон Лонсторф (1254-1265), вельми видатний прелат. Схоже Оттокар виношував давній бабенберзький намір перетворити Відень на земельне

єпископство, від якого він однак швидко відмовився. У руслі бабенберзької традиції було й те, що Оттокар досить гостро повівся з вальденськими єретиками.

Жодного практичного значення не мало й те, що Фрідріх, син Гертруди від її шлюбу з Германом Баденським, ще перед тим, як він 1268 року розділив на ешафоті в Неаполі трагічну долю Конрадина, заповів Австрію Віттельсбахам, а Штирію – своїй матері; невдовзі Оттокар вигнав Гертруду зі Штирії; свої останні роки вона прожила в саксонському монастирі Зойзліц і ще дочекалася поразки й смерті свого супротивника. А поки що позиція Оттокара вельми зміцнилась. Філіп фон Шпангайм, все ще не освячений, був неохочим, а Ульріх фон Кірхберг – невдатним архієпископом; одного вигнали, інший відмовився від престолу, а зальцбургський соборний капітул обрав архієпископом Оттокарового небожа Владислава (1265-1270). Не допущений до архієпископства Філіп почав замислюватись про спадковість у Каринтії, коли 1269 року, не залишивши по собі нащадків, помер його брат Ульріх, який був після батька герцогом у цьому краї. Однак Ульріх, очевидно, щоб уберегти Каринтію і Країну від заворушень і боротьби за престол, передав ці землі заповітом королеві Оттокарові. Той, після повторних і важких збройних сутичок з Угорщиною, яку він і цього разу переміг, утвердився ще й у шпангаймських землях. Щобільше, 1272 року він став генеральним капітаном у Фріулі, а, отже, фактично господарем у Аквілейському патріархаті. Відтепер влада короля Богемії простягалася від Судетів аж до Адріатики. Оттокар почувався настільки впевнено, що вже зовсім перестав старатися отримати Каринтію і Країну як лен. Та вже недалеко був час, коли знову мала бути відновлена імператорська влада, занепад якої став передумовою для злету Оттокара.

29 вересня 1273 року на пропозицію архієпископа Майнцького і бургграфа Нюрнберзького німецьким королем було обрано графа Рудольфа фон Габсбурга; посланець від Оттокара так і не зумів переконати Пржемыслів, які не цілком заслужено поширювали глузливі думки про “бідного графа”, який насправді був дуже заможним володарем з великим військовим і життєвим досвідом, а як король діяв з тією цілеспрямованою розсудливістю, що ознаменувала його зоряний час на південному заході Німеччини. Оттокар мав цілком інші засоби влади, але якраз це й було основною причиною того, чому ані німецькі князі, ані папа Григорій X не хотіли бачити його на німецькому королівському троні.

Як і німецькі князі, Рудольф фон Габсбург не мав наміру толерувати могутню владу Оттокара в межах імперії. Відмова богемського короля з’явитися на засідання Нюрнберзького суду, як те, що він не прийняв лєну була юридично достатнім приводом, щоб вигнати Оттокара з імперії, а через рік – оголосити його поза законом. Знаті і прелати австрійських земель скоро

схилилися на бік Рудольфа; позиція папи Григорія X і рудольфінська пропаганда жєбрущих чєнців мали неабиякий вплив і на ширші верстви населення, проте становище Оттокара, який дуже гостро реагував на всі вияви невдоволення, залишалось фактично несхитним аж до літа 1276 року. Тоді король Рудольф створив спілку з Угорщиною, на його боці були ще Віттельсбахи, архієпископ Зальцбургський, брати Майнгатт і Альберт Герц. Коли війська німецького короля і його союзників зібралися в Австрії, Штирії і Каринтії, знаті і більшість міст відразу відвернулися від Оттокара, і тільки Відень втримався дещо довше. Тоді Оттокар вирішив здатися без бою. Він відмовився від австрійських земель і від Егера, проте йому знову були передані в ленне володіння Богемія і Моравія. Рудольф фон Габсбург проголосив земський мир для австрійських земель, у положеннях якого прочитується протєгування знаті, якій знову було дозволено будувати замки. Але слід було ще завоювати прихильність тих кіл, які були під опікою Оттокара. Численні привілеї отримали міста, передусім Кремс і Тульн; було підтверджено імперське підпорядкування Відня, право, яке надав колись імператор Фрідріх II (1237); Рудольф виявився не менш щедрим до монастирів, ніж богемський король.

Успіхи Рудольфа фон Габсбурга викликали вагання у німецьких курфюрстів; було зрозуміло, що він дбає про закріплення бабенберзьких земель за своїм двором; і скоро запал у підтриманні імперської потуги охолов, зрештою, він і не був ніколи надто ревним. З іншого боку, Оттокар налагоджував зв’язки зі своїми ще численними прибічниками в Австрії. Герцог Нижньої Баварії Гайнріх відкрито став на його бік, на підтримку Оттокара піднялися Куєнрінгери, було викрито змову віденських патриціїв під проводом Пальтрама “vor dem Stephansfreithof”. І знову розпочалася боротьба Рудольфа з Оттокаром, і знову обоє шукали спільників. Цього разу Рудольф мав не надто велику підтримку, він міг розраховувати на лицарство австрійських земель і на резервне військо питомих габсбурзьких земель, незначне підкріплення надійшло від архієпископа Зальцбургського, єпископа Базельського і бургграфа Нюрнберзького, а вся Північна Німеччина і курфюрсти воліли не втручатися; тому багато важило приєднання до нього численного угорського війська під проводом короля Ладислава. У війську Оттокара поруч з богемцями і моравцями були лицарі Бранденбурга, Тюрингії, Силезії і Польщі; якщо раніше він сприяв невдоволенню національною чеською опозицією серед німецьких поселень у своїх землях, то у завершальних боях став закликати до слов’янської солідарності проти німців; у таборі супротивника теж велася національна пропаганда, але, враховуючи дуже строкатий національний склад обох військ, цього аспекту боротьби не варто, мабуть, переоцінювати. 26 серпня 1278 року, після боїв з перемінним успіхом під Дюрнкрутом (Сухими Крутами) Рудольф, уміло вводячи в наступ резерв-

не військо, здобув цілковиту перемогу, а Оттокара, який втік від своїх ворогів, імовірно родичів страченого Маренберга, схопили і вбили.

Стрімко переслідуючи вороже військо, переможець просувався вглиб Богемії і Моравії; коли опір посилювався, було підписано мир, в якому підтверджувався перехід австрійських земель у відання Габсбургів. Подвійне весілля дітей Рудольфа і Оттокара мало посприяти розв'язанню суперечностей між династіями. Син Рудольфа, також Рудольф, одружився з донькою Оттокара Агнесою, а богемський спадкоємець трону Вацлав взяв собі за дружину Гуту, доньку німецького короля.

Битва на Мархфельді мала епохальне значення для австрійської історії. Вона створила передумови для наділення синів Рудольфа ленами Австрії і Штирії, акту, який започаткував шестисоттридцятирічне панування Габсбургів в австрійському просторі. Вона не дала Австрії опуститися до рівня однієї з другорядних держав Богемської корони, як приміром Моравія, чи згодом Силезія. Можна відхилити думку, що перемога Оттокара – і, відповідно, панування цього короля у заселеній головню німцями імперії – могла б, напевно, спричинити понічечення чехів; насправді якщо б його династія перемогла в боротьбі за владу, це не стало б загрозою для існування чеського народу, а призвело б до експансії слов'янської знаті з Судетських земель. Сучасників не хвилювали такі далекоглядні й проблематичні міркування, надзвичайне враження справила на них трагічна загибель короля, який 26 років успішно правив бабенберзькими землями. У повідомленнях австрійських літописців про смерть Оттокара на полі бою переважають симпатія і співчуття, хоча не бракує й ворожих настроїв. Щойно в історичному римованому творі штирійського хроніста XIV ст. з'являється образ ґрандіозної особистості, яка, однак, не мала моральних засад, володаря, якого до загибелі призвела зарозумілість, і в долю якого втрутилася кара Бога; образ, який разом зі свіжим ще спогадом про Наполеона так помітно вплинув на образ Оттокара у Ґрильпарцера. На негативній оцінці Оттокара позначилася також неприязна характеристика короля у хроніці, яку нібито написав сповідник королеви Марґарити Пернольд – насправді йдеться про сфабриковану в XVIII ст. лілієнфельдським істориком Хризостомом Ґантальським містифікацію. В Оттокарі ж слід вбачати визначного правителя, якому Австрія – як і його конкурентові Рудольфові – багато чим завдячує; і який зрештою в останній період свого правління, коли почали нагромаджуватися суперечності, втратив впевненість і надміру жорстко повівся як зі справжніми, так і з гаданими противниками.

Перші кроки Габсбургів в Австрії

Великі феодали покинули Рудольфа фон Габсбурга напризволяще у його другому поході проти Оттокара, а тому після перемоги німецький король не мусив надто зважати на них. Вже миром 1276 року він забезпечив собі бабенберзькі алоди. У 1279 р. за відповідне відшкодування граф Ульріх фон Гойнбург та його дружина Аґнес відмовилися від своїх територіальних претензій. Це означало припинення будь-яких спадкоємних проблем. Рудольф успішно збирав церковні лени, 1281 року свого вельми енергійного сина Альбрехта він проголосив намісником австрійських земель. Правління Альбрехта мала підтримувати Рада феодалів, до якої входили родові аристократи і міністеріали. Так намагалися послабити зростаючі завдяки енергійній владній особистості Альбрехта сумніви австрійської знаті, яка повстала проти Оттокара не для того, щоб скоритися іншій, не менш пригноблючій владі. Врешті на Різдво 1282 року відбулося наділення обох королівських синів Альбрехта і Рудольфа ленами у спільне і неподільне володіння (“zur gesamten Hand”), вони одержали Австрію, Штирію і Країну. Курфюрсти дали свою згоду, однак двовладдя братів було незвичним для австрійських умов, тому було виклопотано зміну, і Райнфельденським договором (від 1 червня 1283 р.) владу в країні було доручено тільки Альбрехтові. Рудольф і його спадкоємці мали одержати земельне або грошове відшкодування. Недотримання цього рішення мало б трагічні наслідки. Міністеріали підтвердили династійний договір Габсбургів власною грамотою; насправді ж неподільна влада Альбрехта стане для них незабаром чи не прикрішою, аніж попередній стан справ.

І ще одна обставина давала знаті, а з нею і ширшим верствам населення, привід до невдоволення. Нові правителі прийшли не самі, а привели зі собою численну швабську свиту, надто протегуючи йому. Частими й емоційними були скарги на “швабів”, що їм невдовзі почали приписувати всі біди австрійських земель. З-поміж цих вельможних осіб зі швабських питомих земель Габсбургів чільних позицій добилися незабаром Герман фон Лянденберг, який став австрійським надвірним маршалом, і Ебергард фон Вальзее – земельний суддя Верхньої Австрії; при дворі у Відні були також представники родів Еттінґен, Гогенберг-Гайгерльох, Клінґенберг та інших, швабський діалект став своєрідною придворною мовою. Адже й самі Габсбурґи були воістину алеманським родом. Щоправда, у генеалогічних вигадках Середньовіччя і доби Відродження були спроби вивести цей рід із римських патриціанських родин Колонна і П'ерлеоні, незабаром для габсбурзької генеалогії використали ще й франкську версію троянського міту і біблійні списки предків. Окрім швабів, різких нападів зазнали також Ульріх фон Тауферс з Півден-

ного Тиролю, якому герцог 1289 року відмовив у своїй підтримці, і насамперед абат Гайнріх фон Адмонт. Цього абата, талановитого селянського сина зі Штирії, який став земельним писарем, а згодом правителем землі Штирії, знать не терпіла особливо; врешті він став жертвою замаху. Вдалі, але гарячкові і брутальні дії Альбрехта та його людей, як наприклад, безжална конфіскація маєтків, демонстрували, що герцог не збирався бути правителем з ласки феодалів.

Складними й неоднозначними були й взаємини нової австрійської влади Габсбургів з сусідами. Країна була одним з ленних володінь, наданих 1282 року, проте ця земля залишалася фактично як застава у володінні Майнгарда II Герц-Тирольського, для якого король Рудольф приберіг ще й герцогство Каринтійське. Не змінилася ситуація з Країною і тоді, коли 1286 року Майнгард, відмовившись від якихось подальших земельних претензій, одержав у ленне володіння герцогство Каринтійське. Засадничо зберігаючи габсбурзький васальний титул, Майнгард управляв Країною.

Альбрехт швидко припинив прикордонні конфлікти з Баварією. Герцог використав зв'язки віденського бюргерства з непокірними вельможами, а ще суперечності між патриціями і біднішими прошарками населення, щоб позбавити місто, опір якого було зламано, імперських привілеїв. Подальший розвиток Відня не повинен був виходити за межі габсбурзьких родових володінь, проте в часи пізнього Середньовіччя місто засвідчило не один приклад самостійної політичної діяльності. Успіх сприяв герцоґові Альбрехту і в нещадному бою з архієпископом Зальцбурзьким за володіння і права в долині ріки Еннс; 1290 року за сприяння короля Рудольфа було підписано вигідний для герцоґа договір. Герцог рішуче навів порядок на угорському кордоні, де норовливі магнати, головно Гюссінґи, не корилися власному королеві та ще й вносили своїми постійними нападами неспокій в Австрію; герцоґові вдалося взяти на деякий час під свій контроль численні замки і місцевості по той бік ріки Ляйти аж до Нойзідлерзее і далі на південь місто Гюнс. Коли після смерті Ладислава IV батько обіцяє йому Угорську корону – і при цьому оголошує чинним відхилене Угорщиною суверенне право Німецької імперії – то відкриваються здавалося б неймовірні можливості. Але 15 липня 1291 року Рудольф фон Габсбург, якому Альбрехт завдячував своїм становищем в Австрії, помирає. Альбрехт був би, поза сумнівом, найавторитетнішим претендентом на німецьку королівську корону, проте князі зрозуміли, що його слід боїтися і що його обрання могло б означати визнання спадкових претендувань Габсбургів на престол, а отже, загрозу для виборчого права князів чи перетворення його на формальність. Обидва ж сини Рудольфа, які користувалися більшою ніж Альбрехт симпатією, померли ще раніше.

Плани противників Альбрехта і Габсбургів були тоді дуже далекосяжними. Смерть короля Рудольфа могла означати можливість знищення всього,

чого він домігся. У згоді з папою Миколою IV утворилася широка спілка, до якої належали угорський і богемський королі, герцог Нижньої Баварії, граф Савойський, церковні владики Зальцбурґа, Аквілеї і Констанцій, ломбардійські міста і громадяни Швейцарської конфедерації. Альбрехта Австрійського і Майнгарда II Герц-Тирольського намірялися, заручившись підтримкою численних невдоволених з їхніх земель, позбавити герцогств. Найнебезпечнішого ворога Габсбургів мали на сході. Угорці не скорилися ні вердиктові короля Рудольфа, ані рішенню папи, а обрали свого національного короля Андраша III. У військовому плані Андраш виявився сильнішим від усіх супротивників і, користуючись підтримкою нового зальцбурзького архієпископа Конрада фон Вансторфа, просувався, спустошуючи все на своєму шляху, вглиб Австрії. Без зволікань підписавши мир і відмовившись від нереальних угорських планів, Альбрехт нейтралізував цю небезпеку. Богемський король Вацлав II під впливом своєї дружини Гути, сестри Альбрехта, знову вийшов з альянсу. Опір замків австрійських повстанців було зламано, а повстання в Штирії – придушено блискавичним зимовим походом через перевал Земмеррінґ. Архієпископа Зальцбурзького Альбрехт уласкавив, давши йому далекосяжні територіальні й вотчинні обіцянки. Водночас так само енергійно придушив повстання в Каринтії Майнгард II. Так обоє здолали смертельну небезпеку.

Завоювати ж на свій бік курфюрстів Альбрехтові не вдалося. 1292 року королем було обрано Адольфа Нассауського; цього разу вибір впав на справді незначного графа. Перед новим королем стояло вирішальне питання: створити свої родові володіння або залишатися тінювим правителем. Домагаючись володінь у Майсені і Тюрингії, Адольф вступив у конфлікт з курфюрстами, його спільники вирішили, що він не дотримав договору і зрештою позбавили його трону, вважаючи, що можуть не лише обирати, а й скидати короля. Новим королем шестеро курфюрстів обрали герцоґа Альбрехта, який 1295 року зумів подолати нове заворушення в австрійських землях і був єдиним, хто мав необхідні для самоутвердження засоби. Він очолив боротьбу і здобув абсолютну перемогу в кінному бою під Гельгаймом у Райнгессені, де загинув Адольф Нассауський. Альбрехт відмовився від свого сумнівної юридичної сили королівського титулу і одногосно був обраний ще раз.

Небагато потіхи мали курфюрсти з цього могутнього володаря, який скоро продемонстрував їм, що не буде знярядям у їхніх руках. Суперечності загострювалися, але Альбрехт подбав про це наперед; в імперських питаннях йому вдалося добитися співпраці з Бранденбургом і насамперед з Богемією, чим могла бути зупинена її експансія на схід, крім того, він залучив до династійного союзу Філіпа IV Французького. За якийсь час (1300) син Альбрехта одружився з Бланш Валуа; у подружньому договорі спадкоємна наступність очікуваних дітей мала врегульовуватися за принципом первород-

ства (Primogenitur), так цей принцип потрапив в австрійське спадкове право; але оскільки подружжя було бездітним, він спочатку не мав жодного практичного значення.

Повставши проти Альбрехта, райнські курфюрсти нічого не виграли. Швидкі, безжальні військові походи Альбрехта зламали їхній опір. Після цього він, передавши ще 1298 року своїм синам Австрію і Штирію у спільне васальне володіння, взявся примножувати габсбурзькі родові володіння. Вони мали стати основою німецького королівства, яке Альбрехт, вочевидь на зразок французького, заповзвся реорганізувати. Послідовно розбудовуючи управління, Альбрехт створив засоби, необхідні для своєї політики. Заможні віденські міщани, які завдяки своїм маєткам могли гарантувати успішне ведення фінансових справ, займали посаду земельного писаря (Landschreiber), якому підпорядковувалося фінансове управління. Потреби феодального придворного штату контролював камерграф, управління доменом підпорядковувалося т. зв. губмайстерові, який у наступні десятиріччя піднявся до виконавця найважливішої функції феодального управління. Герцогські помісні володіння консолідувались шляхом беззастережних домагань відчужених маєтностей, а ще розрослись внаслідок придбання графств Літшау і Гайденау-райхштайн (1297). В австрійських, як і в питомих габсбурзьких землях, права і прибутки Габсбургів з помісних володінь записувались у величезних кадастрах, крім того, було складено перелік прибутків з регалій. Урядовий архів, який зберігався спочатку в Кльостернойбурзі, а згодом в Лілієнфельді, було перенесено до Відня і підпорядковано канцелярії герцога. Альбрехт дуже швидко реорганізував контролюючу його Раду феодалів, реальний вплив на політику втримала лише невелика група "місцевих", до якої входили переважно неавстрійці.

З тією ж несхитністю що й проти знаті, Альбрехт діяв і в питаннях, які стосувались місцевої церкви. Він не визнав за кліром права звільнення від податків, обмежив духовну юрисдикцію. Підтриманий пропагандою жебрущих ченців, яка так допомогла ще його батькові, герцог виступив і проти володінь церкви. Після 1298 року герцог Рудольф III видав відповідні розпорядження, яких, щоправда, не надто ретельно дотримувались.

Альбрехт, довіривши управління в придунайських землях синам, намагався розширити свої володіння, долучаючи до них веттінські землі Тюрингію і Майсен. Тут він спирався на колишнє відступлення цих територій королеві Адольфу Нассауському. Слід зазначити, що опір був дуже значний. Так 1306 року було убито останнього з Пржемислідів короля Вацлава III, Альбрехт увійшов у Богемію і на поліг на тому, щоб було обрано королем його сина Рудольфа. На біду Рудольф помер вже наступного року, і конкуруюча сторона обрала герцога Гайнріха Каринтійського, сина Майнгарда II Герц-Тирольського. Король Альбрехт вирушив у питомі габсбурзькі землі, щоб

роздобути грошей і зібрати військо для масштабного задуму. Власне тоді, 1 травня 1308 року при переправі через ріку Ройс його убив небіж Йоганн ("Parricida") з прибічниками; на цей вчинок Йоганна штовхнуло незаконне позбавлення його матері Агнеси вдовиних пожиттєвих майнових прав, а також недотримання встановлених Райнфельденським договором від 1283 року прав на відшкодування. Напад підтримали невдоволені швабські барони з оточення Альбрехта, становище яких було під загрозою. Альбрехт мав намір знешкодити утворення ще одного відгалуження габсбурзького роду в особі Йоганна; позиція короля пояснюється, імовірно, очевидним ослабленням правлячого дому через відгалуження лінії Ляуфенбургів (1232).

Схоже на те, що вбивство Альбрехта перешкодило габсбурзько-австрійському розв'язанню німецького королівського питання саме в той момент, коли, здавалось, ще крок залишався до консолідації імперської потуги на широкому фундаменті розлогих родових володінь. Тому день 1 травня 1308 року вважався "чорним" не лише в німецькій, але й в австрійській історії. Здається, навіть в Австрії творіння Альбрехта сильно похитнулося, відразу ж після його смерті ще раз спалахнув бунт проти габсбурзького панування.

Після смерті короля Альбрехта владу перейняли обидва старші сини, названі традиційними іменами Бабенбургів, Фрідріх і Леопольд. Леопольдові дісталось управління питомими габсбурзькими землями, а Фрідріхові – Австрією. Їх не брали до уваги при виборах німецького короля, курфюрсти обрали королем Гайнріха VII Люксембурга, який трохи повагався, чи передавати Габсбургам як лен їхні землі й володіння; коли ж його дому трапила нагода завоювати Богемію, то він таки пішов на спілку з ними. Така зміна курсу королівської політики посприяла проведенню рішучих дій щодо убивць короля Альбрехта й придушення бунту австрійських вельмож і віденських патрициїв. Позиція ремісників полегшила герцогові Фрідріху упокорення патриціату. Підтримуючи короля Гайнріха у його завоюванні Богемії, де щойно недавно укріпився син Майнгарда II герцог Гайнріх Каринтійський, якого богемські стани обрали королем, Габсбурги були вплутані в бої з герцогом Каринтійським і династією Віттельсбахів. Підписавши мир, вони отримали від герцога Каринтійського Заннталь; так Штирія просунулася далі на південь. Невдалим стало однак втручання в опікунську суперечку Віттельсбахів. Габсбургів та їхніх союзників угорців розбив біля Каммерсдорфа Людвіг Баварський (1313).

Пов'язана з цією поразкою втрата престижу була тим більш неприємною, що після смерті короля Гайнріха VII, через відсутність відповідного претендента з власних рядів, прихильники Люксембурга підтримали претензії Віттельсбахів на королівську корону, тоді як зичливі Габсбургам князі виступили з підтримкою Фрідріха Вродливого, найстаршого з братів Габсбургів. Під час підготувань до виборів Фрідріх одружився з арагонською принцесою

Ізабеллою; завдяки надзвичайно багатому документальному матеріалові Королівського архіву в Арагоні ми маємо дуже добру інформацію про переговори, які передували укладенню шлюбу. Домовленості, прийняті за підтримки австрійських станів, мали гарантувати нащадкам подружньої пари неподільну владу в усіх габсбурзьких землях – проте князівська пара так і не дочекалась дужих синів.

Курфюрсти не змогли дійти згоди щодо вибору з-поміж обох претендентів на титул римсько-німецького короля; відбулися подвійні вибори, в яких Людвіг Баварський отримав більшість справді вагомих голосів, – а до тих, які віддали свої голоси за Фрідріха, належав, приміром, колишній суперник Габсбургів герцог Гайнріх Каринтійський, який претендував на голос богемського курфюрста, незважаючи на те, що Йоганн Люксембург, один з виборців Людвіга, давно вже вигнав його з країни. Натомість Фрідріх мав правдиві атрибути імператорської влади, а в особі архієпископа Кельнського – легітимного коронатора. Ще не існувало мажоритарного виборчого права, правоздатність деяких виборців була сумнівною – тому все мала вирішити боротьба.

Дуже несприятливим виявився для Габсбургів їхній конфлікт з новою, зростаючою потугою, яку вони вже не в силі були подолати. У межах питомих габсбурзьких володінь знаходились лісові кантони Швайцарії Швіц, Урі й Унтервальден; з часу освоєння перевалу Сен-Готард для сполучення південного заходу Німеччини й Італії зростає добробут цих поселень вільних селян-корчувальників, а також зростає їхня політична самосвідомість. З часів правління Фрідріха II Урі вважали імперським, у Швіці, а особливо в Унтервальдені Габсбурги запровадили, зрештою, маючи на це підставу, – майнове і вотчинне право. Лісові кантони діяли спільно, об'єднувалися в союзи, з яких особливо важливою була спілка 1291 року, коли піднявся протест проти “чужинських лицарів”; Адольф Нассауський і Гайнріх VII, двоє королів з антигабсбурзької опозиції великодушно підтвердили імперськість усіх лісових кантонів, проігнорували претендування Габсбургів. У конфлікті Людвіга Баварського і Габсбургів лісові кантони стали звичайно ж на бік Людвіга. Коли вони перейшли межу дозволеного стосовно сусіднього монастиря Айнзідельн, в угіддях якого мали намір корчувати ліс, король Фрідріх проголосив їх поза законом. Його брат Леопольд вирушив у військовий похід на Швіц, але біля гори Моргартен, у місцевості, незручній для бойових дій його лицарів, на нього напали і з великими втратами розбили (1315); так лісові кантони відстояли свою незалежність; подальшу злагоду між ними скріпив Брунненський “Вічний союз”, а король Людвіг підтвердив їхню свободу та імперськість. Складена щойно в пізньому Середньовіччі легенда про Вільгельма Телля і постріл у яблуко містить, за винятком хіба повідомлення про знесення замку, більше вигадки, ніж правди; у

Габсбургах, хоча їхній рід сягає корінням у німецьку Швайцарію, вже тоді вбачали чужинецький рід.

Попри невдачу в Швайцарії Габсбурги мали спочатку переваги в боротьбі за трон; однак біля Мюльдорфа на ріці Інн Людвіг розбив Фрідріха, який ввійшов до Баварії з австрійським лицарським військом і угорськими допоміжними загонами, ще поки той встиг об'єднати свої війська зі швабським контингентом свого брата Леопольда; Людвіг взяв Фрідріха в полон і наказав перевезти його до фортеці Траусніц у Верхньому Пфальці (1322). Леопольд, безперечно енергійніший за свого брата, очолював тепер габсбурзьку сторону; він об'єднався з королем Франції, а папа Іван XXII виконував роль посередника між Габсбургами і Люксембургами, які до цього часу були співниками Людвіга. Фрідріха було звільнено з полону, при чому він, якщо ми можемо довіряти оповіді загалом непогано поінформованого абата Йоганна фон Віктрінга, склав обітницю повернутися в ув'язнення, якщо не зможе переконати свого брата погодитися на умови миру. Своєї обіцянки Фрідріх, якого папа, щоправда, звільнив від зобов'язань присяги, таки дотримався. Фрідріх справді повернувся до Мюнхена, було підписано договір, за яким обидва королі мали правити спільно (1325). Але на це не погодились курфюрсти. Якийсь час Людвіг навіть був готовий відмовитися від трону, але й Фрідріхові не вдалося добитися визнання папи Івана XXII, якому дуже хотілося б бачити на німецькому троні французького короля. У 1326 р. Леопольд помер, а Фрідріх, хоч і одержав королівський титул, вже не відігравав жодної ролі в політиці.* В останні роки свого життя Фрідріх усамітнено жив у замку Гутенштайн у Віденському лісі, де й помер 1330 року. Його поховали у картезіанському монастирі Мауербах, засновником якого він був.

Фрідріха Вродливого можна вважати першим Габсбургом, для якого Австрія, де йому на початку правління довелося переборювати значний опір, справді стала батьківщиною. Саме в його період з'являється прикметне позначення, яке виразно засвідчує, що Австрія вважалася основною землею Габсбургів. Мова йде про поняття “володіння Австрією” (*dominium Austriae*), вживане головню в грамотах, але принагідно і в розповідних джерелах. Це поняття стосується спочатку родини Габсбургів, з якою згодом, як відомо, пов'язувалося також поняття “Австрійський дім” (*Haus Österreich*), пізніше воно означає княжу владу де вони керували. Не лише в східноальпійських, але і в питомих габсбурзьких землях – це позначення часте саме тут – і

* Безперечно, Фрідріх Вродливий мав би фігурувати серед німецьких королів як Фрідріх III, це цілком відповідало б правовому становищу; так воно, зрештою, в австрійській історіографії і було прийнято тривалий час. Однак у новіший період щойно наступний король Габсбург з цим іменем (1442-1493), батько Максиміліана, повсюдно виступає під іменем Фрідріха III. Слід зазначити, що цей правитель є третім імператором з іменем Фрідріх.

нарешті воно служить (порівняно рідко) збірним територіальним поняттям, замість перелічення всіх габсбурзьких земель та володінь.

Після смерти Фрідріха його брати Альбрехт II і Отто уклали договір з Людвігом Баварським, у якому того було визнано німецьким королем. А Габсбурги на довгий час вийшли з кола претендентів на німецьке королівство. Поки що вони задовольнялись куди скромнішими намірами. Заручившись таємною угодою з Людвігом, Габсбурги шукали шляхів, як забезпечити собі спадкоємництво у Каринтії і Країні, якщо вимре династія Майнгарда-Герца. За п'ять років ця прогнозована ситуація справді настала.

Герцський графський дім, його землі й володіння

У період міжвладдя, коли Оттокар поширював свою владу на бабенберзькі землі, використати відсутність імператора намагалися й інші князі. На східноальпійській території це, поза богемським королем, нікому не вдалося краще, ніж графові Майнгарду IV Герцському, справа якого, оскільки йому пощастило приєднатися до відновленої імперської влади, виявилась стійкішою, ніж ефемерне накопичення влади Пржемисльдами. Від Арльберга аж до Карсту сягали на зламі XIII-XIV ст. землі й володіння дому, який піднявся до вершин влади в союзі з Габсбургами, якийсь час конкурував з ними і врешті одна по одній здав до кінця Середньовіччя свої позиції Габсбурзькій Австрії.

Графи Герцські були арибонського походження, до ріки Ізонцо вони потрапили з Каринтійського Люрнгау; документально засвідченим є їхнє панування в Герці і їхні вотчини в Аквілеї на початок XII ст. Ця назва переносить нас у східну країну Фріулі, спочатку прикордонну область лангобардів і франків з аварами і слов'янами, у період зрілого Середньовіччя – центр духовного і світського панування Аквілейських патріархів, які були переважно німецького походження. Ці церковні ієрархи, прибічники імператора, 1076 року одержали в ленне володіння марку Фріулі, 1077 року – Країну та Істрію. У наступні сторіччя у Фріулі й сусідніх областях розгорнеться конфлікт між патріархами і світською знаттю, а в Істрії також і з містами, де патріархи все відчутніше втрачали ґрунт під ногами. Ще більше ніж Трієнтське і Бріксенське єпископства утискали патріархат, загрожуючи йому, фогти, які з захисників церковних недоторканих володінь перетворились на їхніх найнебезпечніших ворогів. У 1149 р. граф Енгельберт II Герцський взяв патріарха в полон, і тільки втручання штирійських Отакарів і Андексів повернуло волю церковному владіці. На початку XIII ст. за правління Вольфгера Ерльського і Бертольда Андекського держава патріархів знову повернула свою міць.

Герцські графи шукали шляхів як зміцнити свою позицію в Істрії і Каринтії, оскільки Фріулі знову був недосяжним для їхніх втручань. При цьому граф Майнгард III діяв у повній згоді зі своїм тестем Альбертом Тирольським. Але наступ проти Шпангаймів провалився 1252 року, коли “обраний” архієпископ Зальцбурзький Філіп розбив союзників біля Грайфенбурга і захопив у полон графа Тирольського. Лізергофенський мир приніс Герцам значні збитки, які, однак, дещо згладились тим, що граф Майнгард III отримав після смерти тирольського тестя відшкодування часткою своєї тирольської спадщини; він одержав велику частину Південного Тиролю, а ще розсіяні в Каринтії і Фріулі тирольські володіння, тоді як інший зять Альберта Тирольського, баварський граф Гебгард фон Гіршберг отримав переважно Північний Тироль. Після смерти тітки Елізабет фон Гіршберг (1263) енергійний син Майнгарда III, теж Майнгард, перехопив більшу частину Гіршберзької спадщини собі, а отже, для дому Герц. У 1267 і 1271 рр. Майнгард IV поділив усі володіння Герців зі своїм молодшим братом Альбертом. Альберт одержав далеко розсіяні володіння на схід від Гаслахського скиту, Пустерталь, володіння у Каринтії та Фріулі, родовий замок і графство Герц, а також Істрійську область; Майнгард залишив собі набагато цілісніше графство Тироль. Відтоді обидві герцські лінії так і залишились назавжди порізно; і хоча Майнгард і Альберт у політичних питаннях діяли переважно разом, щоправда, не без конфліктів, однак згодом провалля між “майнгардинцями” і “альбертинцями” поглиблювалося.

Відповідно до традицій свого роду, Майнгард IV – другий граф Тирольський з цим іменем – був прибічником Гогенштауфенів. Одружившись із вдовою короля Конрада IV Елізабет Баварською, він став вітчимом Конрадина; він підтримав похід свого пасинка до Південної Італії, залишивши відкритими альпійські переходи, а його брат Альберт у цей час люто грабував і мордував гвельфів у Фріулі. Обоє знову було піддано анатемі, хоча ця зброя церкви була вже тоді дещо притупленою, відлученим від церкви Майнгард Тирольський і помер. Однак він зовсім не був аж таким антирелігійним, адже після трагічної загибелі Конрадина (1268) і після смерти Елізабет (1273) збудував цистерцинський монастир Штамс у долині Верхнього Інну, який мав стати меморіальним монастирем та усипальницею графів Тирольських. Ченці мали згадувати про нього у молитвах, а монастирі нерідко одержували від Майнгарда багаті дари; а от єпархії Трієнт і Бріксен (а пізніше й Аквілея) були через обставини об'єктами і жертвами цілеспрямованої, вирахованої політики сили. Зі значної частини їхніх територій, з васальних володінь, власники яких змушені були перейти в міністеріалітет, а також з власного маєтку він, розсудливо продовжуючи справу давнього тирольського графського дому, утворив історичну землю Тироль у тому складі, в якому вона незмінно проіснувала сотні років. Отож у його особі маємо чи не найяс-

кравіше явище в низці засновників і завершувачів цього земельного князівства, починаючи від Леопольда Святого і закінчуючи Рудольфом Фундатором. З допомогою урядників міщанського й лицарського стану управління Тиролям було зразково відпрацьованим; було досягнуто рівноваги вкрай розмаїтих майнових прав у рамках загальної княжої влади. Судовий вирок єпископа Курського 1282 року встановив, що граф Тирольський (і його володіння) ніколи не належав ні до Баварського, ні до Швабського герцогства. Хоча це не так, але свідчить, що від суміжних земель почала відділятися окрема земля Тироль; Баварський земський мир 1281 року втратив чинність. За наказом Майнгарда було зроблено ескіз загального земського права, від якого, щоправда, збереглися лише невеликі фрагменти. Так графство Тирольське почали незабаром сприймати як цілість і як імперське ленне володіння, хоч насправді воно було сформоване з Трієнтського і Бріксенського ленів; починаючи приблизно з 1300 року, спадкоємці Майнгарда виразно іменували себе, пожинаючи плоди державницьких здобутків Майнгарда, земельними князями. Майнгард II послідовно діяв спільно з Рудольфом Габсбургом; у вирішальному бою з Оттокарком він виявив себе міцним союзником. І хоча його військо надто пізно вступило до бою на Мархфельді, все ж Тирольського володаря слід було винагородити. Здається, Каринтія відразу була призначена для нього, і в грудні 1282 року, коли сини Рудольфа одержали Австрію, наділення леном Майнгарда не відбулося, мабуть, лише тому, що якраз тоді його відлучили від церкви, і що тоді він конфліктував з Трієнтом і Аквілеєю; схоже, різні погляди існували й щодо Країни. Врешті 1286 року Майнгарда було наділено герцогством Каринтійським у васальне володіння, що допомогло йому піднятися до рівня імперських князів, Країною він правив за позику, яку надав королеві Рудольфу, але Габсбурги не відмовились від своїх претензій на цю землю. За декілька років Майнгард II спільно з Альбрехтом I Австрійським відбив генеральний наступ на зміни в управлінні на південному сході. У межах спрямованої проти Габсбургів і Герців коаліції дійшло також до повстання каринтійської знаті під проводом графа фон Гойнбурга; син Майнгарда Людвіг потрапив до рук повстанців, яких підтримував Зальцбург; Альберт фон Герц підписав з архієпископством мир. Але в бою під Валлерсбергом у березні 1293 року дружина Майнгарда здобула остаточну перемогу над ворогом, земельне князівство перемогло супротивника також і в Каринтії. Тут, у Грайфенберзі на ріці Драві, в zenіті своїх успіхів Майнгард II, один з найбагатших володарів свого часу, 1295 року помер, – він, який перебував у Тиролі й розглядав свою нову землю радше як другорядну. Йому завжди сприяло добре чуття щодо грошей і господарства. Він уміло примножував прибутки зі своїх земель, а особливо з Тиролю, контакти з італійськими банкірськими домами уможлилювали йому обізнаність з сучасною фінансовою політикою і кредитуванням, крім цього,

він створив єдину тирольську митну систему і значно збагатився на карбуванні монет. А в управлінні своїми помісними володіннями Майнгард дбав про врожай. Він зумів майже повністю нейтралізувати характерну для східних альпійських земель помісну юрисдикцію, так що світлу пам'ять про нього зберегли й тирольські селяни. Сини Майнгарда II Отто (1295-1310), Людвіг (1295-1305) і Гайнріх (1295-1335) перейняли спільне правління у землях свого батька згідно з його волею, не розділяючи їх. Король Адольф відмовив їм у васальних володіннях, а Альбрехт I, на боці якого вони стояли, після своєї перемоги відразу ж зробив це (1299). Майнгардовичі і надалі дотримувались габсбурзької політики, а відступ від цього курсу відбувся щойно, коли Гайнріх Каринтійський почав після смерті останнього з Пржемыслів добиватися Богемської корони. До Каринтії ввійшли війська Габсбургів, згодом, після вбивства короля Альбрехта, ситуація Гайнріха, здавалося, знову поліпшилася. Однак зі свавільною богемською знаттю Гайнріх так і не дав собі ради, а, втікши після перших невдач з країни, він, після того, як його обрали, втратив Богемію, яка перейшла до Люксембургів; вона залишилася нереалізованою претензією і важкою помилкою. У подвійних виборах 1314 року Гайнріх підтримував Фрідріха Вродливого, а пізніше провадив політику лавірування. Габсбурги віддали йому північноіталійські завоювання разом з Тревізо і Падуєю, проте незабаром ці міста, вороже настроєні через непогамовні податкові вимоги Гайнріха, схилилися на бік Скалігерів у Вероні. На подальшій політично-династичній історії Каринтії лежала тінь конфлікту провідних імперських родів – Віттельсбахів, Люксембургів і Габсбургів. Коли король Богемії Йоганн, якого підтримували гвельфи, спробував забезпечити собі панування в Північній Італії, то і Габсбурги і Віттельсбахів однаковою мірою занепокоїла ізоляція їхніх південнонімецьких територій. Дійшло до того відомого договору, в якому Габсбурги розділили з імператором Людвігом очікувану в майбутньому Майнгардову спадщину (1330), імператор залишив собі Північний Тироль. Крім цього, ведучи переговори з Бамбергом, Зальцбургом і графами Ортенбурзькими, Габсбурги почали готувати ґрунт для здобуття Каринтії.

Досить скромне враження справляє поряд з блискучими успіхами династії Майнгарда в Каринтії і Тиролі доля альбертинської лінії у давніх герцеських володіннях. Тут, у неродючій карстовій місцевості, яка не мала того позитивного чинника що Тироль, тобто не була на перетині важливих шляхів, економічні підвалини володіння були набагато крихкішими. Граф Альберт II хоч і спробував розширити свої володіння аж до Фріулі, проте у важких боях йому вдалося на тривалий час завоювати лише Кормон; значно важливіший Трієст знову було втрачено, а на істрійському узбережжі Венеція випередила Герців. І врешті шалено невигідні наслідки мав для встановлення влади альбертинської лінії принцип поділів панування. У 1303 р.

старший з двох синів графа Альберта II Гайнріх II отримав володіння в Істрії, Карсті і Країні; Альберт III отримав Пустерталь, Лієнц і Драуталь у Верхній Каринтії. Людиною, яка могла б докорінно змінити долю, міг стати Гайнріх фон Герц, він, досить вдало, спробував заволодіти Фріулі, зайняв Чівідале, Тревізо і вже налаштувався на Падую, однак передчасно помер (1323), внаслідок чого негайно ж було втрачено фріульські позиції. Альберт III відмовився від усіх перспектив для свого роду, розділивши владу поміж трьома своїми синами. Так виникло чотири альбертинсько-герцеські графства – від Пустерталю аж до Істрії, і жодне з них не становило вартого уваги політичного чи господарського чинника. І коли згасла чоловіча лінія у майнгардинській династії, ніхто, звичайно ж, не переймався членами родини Альберта та їхніми спадкоємними претензіями.

Поширення і зміцнення влади Габсбургів у східноальпійських землях

Оскільки в боротьбі за Каринтію і Країну протистояли різні територіальні претензії, правові уявлення і владні структури, все залежало від того, хто діятиме швидше. Це вдалося Габсбургам. Коли 1335 року помер Гайнріх Каринтійський, його донька Маргарита змогла утвердитися лише в Тиролю; імператор Людвіг передав Габсбургам у васальне володіння Каринтію, вони забезпечили собі також заставлену до цього часу Країну, яка здалася без опору, тоді як у Каринтію після деякого зволікання земельного управителя Конрада фон Ауфенштайна зумів увійти герцог Отто, якого було піддано церемоніям на камені князя і троні герцога. Водночас завоювання Південного Тиролю, який імператор також обіцяв Габсбургам і де Маргарита мала багато симпатиків, де в її розпорядженні було люксембурзьке військо, виявилось неможливим. Бої між австрійцями, яких імператор підтримував не надто енергійно, і королем Богемії Йоганном спричинили в землі на північ від Дунаю багато жертв, але так і не змінили ситуації. За декілька років повністю змінились фронти; ситуація в Тиролю була для цієї зміни вирішальною.

Шлюб спадкоємиці Тиролю Маргарити “Маульташ” (Вареник) – це прізвисько дали їй ще сучасники, воно справді могло з’явитися через спотвореність її обличчя, часом це прізвисько пов’язували (здається, безпідставно) із замком Маульташ – із Люксембургом Йоганном Гайнріхом був вельми неfortunним, тирольці також були невдоволені своїм володарем, суворим патроном; Йоганна Гайнріха вигнали з краю, а Маргарита вийшла заміж за Людвіга, сина імператора Людвіга, не взявши ані розлучення, ані не просивши в церкві дозволу на цей шлюб. Тироль, схоже, перейшов до

дому Віттельсбахів, а отже, до Баварії, яка ніколи не полишала своїх домагань на Тироль. У затвердженій імператором грамоті нового земельного князя права землі Тироль було гарантовано письмово, особливо стосовно законодавства і права оподаткування (1342). Люксембурґи не годились на усунення їх від боротьби; але врешті військо, яким з Італії керував німецький король Карл (IV), було змушене відступити, владу Віттельсбахів було поки що відвойовано.

Після смерти Фрідріха Вродливого у габсбурзьких землях правили спільно його молодші брати Альбрехт II (1330-1358) і Отто (помер 1339 р.), між ними, щоправда, не завжди панувала злагода: після смерти брата, двір якого був, схоже, центром культурного життя, хоча сам він своєю примхливою і свавільною політикою зашкодив владі своєї династії, Альбрехт за винятково тривожних і похмурих обставин виявив себе розсудливим і обережним, завжди миролюбним правителем. Тілесна вада – герцог був, імовірно внаслідок спроби отруїти його, паралізованим – лише підсилювала його нехоть до військових акцій. У суперечці Віттельсбахів і Люксембурґів, яка вибухнула після вигнання Йоганна Гайнріха з Тиролю, він послідовно зберігав нейтральну позицію. Втім цілий каскад катастроф, які одна за одною відбувалися у 30-40-і роки, герцога таки сильно вимучили. Сарана, яка спричинила неврожай (1338), надзвичайно сильні повені (1340, 1342) і землетрус (1348) принесли щонайтяжчі збитки; епідемія чуми незнаной досі сили (1348-1349) у декілька разів зменшила кількість населення в австрійських землях, та й у всій Європі. Розпач безпомічного щодо цієї нищівної напасти населення виявився в екзальтованих самобичувальних покутуваннях флаґелантів і в диких переслідуваннях євреїв; брак знань про бактеріологічні передумови зараження вів до переконання, що власне євреї, яким і в інші часи з релігійних і економічних причин неохоче довіряли, є винуватцями бід. Переслідування були справді кривавими, проте герцог припинив їх. Незважаючи на такі важкі часи, Альбрехтові вдалося підняти збори із земельних князівств. Він надав Каринтії і Країні новий земельний устрій, припинились судові двобої. У постійних поїздках по своїх землях Альбрехт шукав особистого контакту з населенням, такого важливого для успішного застосування своєї княжої влади, і знаходив його; неможливо недооцінити соціального моменту його урядування. Про істотне зміцнення земельного князівства свідчить те, що Альбрехт одержав від імператора Карла IV т. зв. “privilegium de non evocando” (біля 1348-1354 рр., підтверджений 1361 р.); тим самим його піддані були захищені від викликів у чужі суди, включно з королівським; хіба що в Австрії їх не допускали до судочинства.

Урешті-решт герцога було спровоковано на військове розв’язання одного конфлікту; швайцарські конфедерати поширили свій союз на Люцерн, місто, яке знаходилося під австрійською владою, а пізніше ще й на імперське місто

Цюріх (1352); невдачею завершилося розв'язання різних суперечок судовим шляхом. Військо Альбрехта II двічі доходило до Цюріха, і хоч здобути місто так і не вдалося, зате він принаймні добився того, що провінція Глярус і місто Цуг, які раніше, скориставшись нагодою, скинули з себе австрійську владу, тепер знову її визнали. Питання про владу в районі на південь від Верхнього Райну і Боденського озера було поки що відкладено. Невдовзі після завершення військових походів на Цюріх Альбрехт II видав династичне розпорядження (1355), в якому звелів своїм синам неподільно і спільно правити землями; дворянство землі присяглося дотримуватись цього рішення, яке згодом таки пішло врозріз із дійсним перебігом подій.

Альбрехт II, одружений з Йоганною, спадкоємною донькою графа Ульріха Пфіртського, що дало йому змогу додати до питомих володінь Габсбургів це ельзаське графство Пфірт, залишив після своєї смерті (1358) чотирьох синів, з яких спочатку лише найстарший, дев'ятнадцятирічний Рудольф, міг перейняти активну владу.

Юний герцог Рудольф IV, дії якого зраджують, на наше переконання, зокрема вплив анонімних порадників, скажімо, його канцлера Йоганна фон Плацгайма, дуже скоро дав зрозуміти, що налаштований примножувати впливи свого дому і земель, де він править. За два роки перед початком правління Рудольфа імператор Карл IV усунув неточності щодо обрання короля, видавши імперський закон "Золоту Буллу". Однак цей закон не лише регулював процедуру виборів, але й укріплював позицію курфюрстів, надавши їм цінні привілеї; їхні володіння було проголошено неподільними. Завдяки своїм стосункам з курфюрстами Карл IV зміцнив свою позицію щодо конкуруючих з Люксембургами австрійських і баварських династій, відсторонених з ради курфюрстів, що у випадку баварських Віттельсбахів суперечило попередній практиці, а у випадку Габсбургів – суперечило щонайменше співвідношенню сил. У відповідь Рудольф IV взявся проводити заходи, які нерідко використовувались в його епоху: він звелів виготовити у своїй канцелярії фальшиві грамоти; йшлося про п'ять екземплярів, які презентувались як оригінали Генріха IV, Фрідріха I, Фрідріха II та його сина Гайнріха (VII), а також Рудольфа фон Габсбурга. З-поміж цих підробок грамота на ім'я Генріха IV (*Henricianum*) була додатково оснащена дослівними вставками з текстів нібито існуючих привілеїв, які надав Австрії Юлій Цезар і Нерон. Зміст цих вставок негайно ж викликав спротив, один з найбільших гуманістичних авторитетів свого часу Франческо Петрарка розгнівано відкинув ці псевдоантичні джерела. Інші документи, найважливішим з яких є так звані привілеї Фрідріха I, довше витримували критику і, після порізному висловлених сумнівів щойно в XIX ст. їх повністю викрили Йоганн Фрідріх Бюмер і Вільгельм Ваттенбах. Для виготовлення сфабрикованого привілею Барбаросси було використано текст справжнього документа 1156

року – це вийшов значно змістовніший "відпускний лист", а звідси назва *Privilegium maius*, на відміну від справжнього, коротшого *Privilegium minus*. Зміст Рудольфового фальсифікату давав Австрії надзвичайні прерогативи стосовно розміру ленів, символів влади (зубчаста корона і берло), юрисдикції з вилученням усіх апеляцій до імператора, він визначав спадкоємність з огляду на первородство і передбачав (так само як і справжній привілей) в окремих випадках також жіночих престолоспадкоємниць; герцогство Австрія включно з долученими землями мало, подібно як землі курфюрстів, бути неподільним; виконання військового обов'язку в імперському війську обмежувалося до символічного постачання дванадцяти осіб терміном на один місяць на війни з Угорщиною. На урочистостях герцог Австрійський мав вшановуватися як ерцгерцог пфальцький і посідати місце праворуч імператора, відразу ж після курфюрстів. Титул ерцгерцога, згаданий тут, радше принагідно, хоч Рудольф і використовував його на своїй розкішній печатці, був відновлений щойно в XV ст., тоді його часто виводили з герцогства Каринтія, земельний князь якого виконував обов'язки імператорського ерц'егермайстера, починаючи з XVI ст., його можна вважати прикметою Габсбургів.

У тональності підробки основною була нота звуження імперських обов'язків, нехай навіть Рудольф і називав Австрію гордо "серцем і щитом імперії" ("*Herz und Schild des Reiches*"), однак передусім йому йшлося про збільшення влади й авторитету у володінні Австрією. Імператор Карл IV, якому герцог Рудольф надіслав завірені копії грамот, сприйняв цю аферу з притаманними йому спокоєм і розсудливістю; він був схильний затвердити деякі положення, а деякі відхилив; його нотатки збереглися. Габсбурзький імператор Фрідріх III підтвердив привілеї у 1442 і 1453 рр., вдруге – заручившись згодою курфюрстів, так з'явилося імперське право. Однак для історичного і державно-правового розвитку Австрії "*Privilegium maius*" має не зовсім те значення, яке йому принагідно приписують, і пізніші Габсбурги користувались ним лише зрідка. А загалом усі феодалі пізнього Середньовіччя, мали вони такі широкі привілеї чи ні, чинили опір втручанням імперської влади у свої землі.

Активну діяльність Рудольф IV розгорнув також у керівництві й управлінні своїми землями. Він ще діяльніше, ніж його попередник, провадив соціальну політику; завжди дбав про примноження економічних підвалин своєї влади. Традиційного звільнення знаті та кліру від податків Рудольф не визнавав. Відмову від щорічного "псування монет", яке полягало в планомірному вилученні монет з обігу і обміні їх за умов, несприятливих для населення, зате прибуткових для сеньйора, що мав право на карбування монет, він компенсував вимогою нової повинності – оброку на напої ("*Ungeld*"), незабаром цей оброк перетворився на важливу складову феодальних при-

бутків. Викликають зацікавлення його намагання усунути цеховий примус у ремеслах та ремісництві та сприяти розвитку вільної конкуренції; цехи було навіть заборонено, однак після завершення його правління вони з'являються знову. Рудольф перейняв бабенберзький план віденського єпископства, так і не зумівши добитися свого. Йому вдалося спорудити лише чернечий капітул при святому Стефані і вельми енергійно розпочати будівництво готичної церковної нави; цим заходам він завдячує своє прізвисько "Фундатор". Взагалі він був дуже прихильний до Відня. Ослаблюючи податки, він намагався поживити будівничу діяльність і спрямувати до міста наплив нових людей. Свою турботу про зміцнення ваги Відня Рудольф доказав, зокрема, заснуванням університету (1365), якому на початках не судився запаморочливий успіх, нереалізованим залишився план спорудити окремих університетський квартал, а папа спочатку відмовив університетові в ратифікації теологічного факультету. Будівництво церков і заснування вищої школи зробили Рудольфа виразним конкурентом самому імператорові: Відень не повинен був відставати від Праги з її собором св. Вітта і Карловим університетом.

У стосунках з імператором, донька якого Катерина з 1353 року була дружиною Рудольфа, конфлікти змінювалися нетривкою співпрацею. Самовпевнений герцог, який вважав, що це його домові належить корона імперії, був важким партнером. Зволікання Карла IV з визнанням усіх вимог, які містилися в державно-правових підробках Рудольфа, штовхало Рудольфа на союз з різними супротивниками Люксембурга. Договори, підписані у Трнаві (1360) і Будейовіцах (Budweis) (1361) принесли лише тимчасове розпруження, і щойно в боротьбі за Тироль імператор і герцог дійшли згоди щодо спільних дій проти Віттельсбахів. У лютому 1364 року Рудольф і Карл підписали від імени своїх династій двосторонні договори про спадщину, в яких було накреслене майбутнє об'єднання австрійських і богемських, а також – оскільки на той час вже існувала спадкоємна спілка Рудольфа з королем Угорщини Людвігом – угорських земель.

Конфлікт з імператором дуже зашкодив Рудольфові, коли, невдовзі після початку правління патріарха Аквілеї Лодовіко делла Торре, його було втягнуто у ворожнечу через різні габсбурзькі володіння, які колись належали патріархатові. Оскільки Рудольф був успішним у боях, він міг би забезпечити собі, маючи доволі вільний тил, панування у Фріулі. Наскільки рішуче він міг діяти, герцог довів, добиваючись закріплення Тиролю за своїм домом.

Історія цієї землі після вигнання Йоганна Гайнріха і відсічі люксембурзької реваншистської акції формувалася досить бурхливо. Людвіг "Бранденбурзький" опирався, здається, не так на місцевих, як на надійну баварську знать, у всякому разі Тироль завдячував йому різними розумними законами, як наприклад, тим, що сприяли нормалізації стосунків між землевласниками і

кріпаками, крім того, він, як і Майнгард II, сприяв розвитку торгівлі і комунікацій. За посередництвом герцога Альбрехта Австрійського Людвіг і його дружина добилися нарешті скасування церковної анатеми, яка тяжіла над ними з часу їх вступу в шлюб, що дуже суперечив церковним приписам. Безперечно австрійський герцог спробував підготувати перехід Тиролю під владу Габсбургів. Оскільки Людвіг і Маргарита мали лише одного слабосилого сина Майнгарда, то можливим було територіальне завоювання, хоча при цьому слід було зважати на рішучу протидію Віттельсбахів. Взагалі-то існує грамота, датована 2 вересня 1359 року, в якій герцогиня Маргарита відкриває перед Габсбургами перспективу влади в Тиролі, якщо після смерті чоловіка і сина не буде спадкоємця, хоча можлива підозра, що цей документ було написано щойно 1363 року, коли обоє вже помирали, для того щоб заспокоїти сумніви тирольських можновладних князів щодо переходу їхньої землі у владу Австрійського дому. У всякому разі посеред зими після смерті Майнгарда у січні 1363 року Рудольф IV, незважаючи на важку дорогу, спішно вирушив до Тиролю; він зумів завоювати на свій бік знать, міста і єпископів Бріксенського і Трієнтського; формально Маргарита передала землю Габсбургам, однак правила від їхнього імени. У лютому 1364 року імператор Карл IV наділив Рудольфа цим леном, бо вважав краще передати Тироль, і так вже втрачений для Люксембургів, таки в австрійські, а не в баварські руки. У жовтні 1363 року Маргарита, зрозуміло, що не без тиску з боку Рудольфа IV, зреклася правління і подалася до Нижньої Австрії; 1369 року у Відні вона померла. Атаки баварців на Північний Тироль Рудольф, за підтримкою резервного війська, зумів відбити; до Венеційського дожа він з тріумфом написав, що під його владою перебувають всі дороги з Німеччини до Італії. Значення цього завоювання справді важко переоцінити, пізніша політика Австрії щодо Італії значною мірою опиралася на становище в Тиролі, щобільше: було майже встановлено територіальний зв'язок між питомими габсбурзькими помісними володіннями на споконвічно швабській землі й герцогствами на південному сході.

Коли Рудольф IV завойовував Тироль, його підтримували брати Альберт IV і Майнгард VII Герц, з яких перший володів маєтками в Середній Істрії (графство Пізіно або Міттербург) і у т. зв. Вендській (тобто Словенській) Марці, а другий – родовим замком Герц, Пустерталь і розпорощеними Каринтійськими володіннями; обоє не мали ніяких територіальних претензій. У 1364 р. Альберт уклав з Рудольфом договір про спадок, згідно з яким Габсбурги отримали гарантії спадкоємності у володіннях Альберта. 1374 року, через дев'ять років після смерті Рудольфа IV, було відкрито спадок, що дало Габсбургам невелику частину узбережжя біля протоки Кварнер. Відтоді Істрія сотні років була поділена між Австрією і Венеційською республікою, яка приблизно в той самий час забезпечила собі панування у більшості

міст на Істрійському узбережжі. Майнгард VII ще 1361 року обіцяв, якщо не матиме власних синів, віддати спадкове право на свою частину Герцських володінь австрійському герцоґові, який планував одружити свого наймолодшого брата Леопольда (III) із донькою Майнгарда Катериною. Справа дійшла, однак, до конфлікту між Рудольфом і Майнгардом, коли патріарх Аквілеї поновив боротьбу, яку програв 1361 року, і взяв собі в союзники правителя Падуї Франца фон Каррару. Рудольф IV також роззирався за помічниками і привернув на свій бік міланського герцоґа Барнабо Вісконті, привабивши донька якого Вірідіс, отримавши від батька княжий посаг, зламала обіцянку, дану Герцоґові, ставши дружиною герцоґа Леопольда. Зневажений Майнгард перейшов на бік ворогів Рудольфа. Той помер 27 липня 1365 року у Мілані дорогою до своїх не надто ретельних союзників. Йому було 26 років.

Значення цього князя вирізняла вже історіографія пізнього австрійського Середньовіччя, звертаючи втім увагу й на ризикованість його неврівноваженої політики. Закорінення Габсбургів в Австрії, значно відчутніше в останні роки правління Фрідріха Вродливого, остаточно скріпив Рудольф IV, який все життя почувався австрійцем і віденцем і надав своїй позиції патетичного вислову.

Реформувавши спадкоємність в дусі спільного правління всіх братів, з тим що найстарший зберігав певні привілеї, в листопаді 1364 року, коли неможливим виявилось строге дотримання принципу первородства, Рудольф IV спробував запобігти поділові влади. Згідно з цим розпорядженням після смерті Рудольфа його брати Альбрехт III (1365-1395) і Леопольд III (1365-1386) правили спочатку разом; ще актуальною була концентрація влади для відсічі баварським зусиллям, спрямованим, у союзі з королем Угорщини Людвіґом, на те, щоб знову позбавити Габсбургів Тиролю. Незважаючи на повстання потужних Ауфенштайнів у Каринтії, братам, спільно з єпископом Йоганном Бріксенським, це вдалося. Оскільки Габсбургів підтримував, зокрема, імператор Карл IV, у Шердінґському мирі (1369) Віттельсбахи відмовилися від Тиролю, вони отримали, окрім значного грошового відшкодування, деякі міста, зокрема Шердінґ і Раттенберг.

У наступні роки Габсбурґи, незважаючи на вичерпання за цей час усіх фінансових засобів, продовжували досить активну діяльність. Провалилася перша спроба завоювати Трієст, проте знову вдалося утвердитися в Фріулі, крім цього, було придбано маєток Адельсберг, завойовано володіння Дуїно (*Tybein*); до цього додалася підготована Рудольфом IV після смерті Альбрехта IV анексія Середньої Істрії і герцських володінь у Вендській марці до сфери влади Габсбургів. Було досягнуто Адриатики, консолідовано земельне князівство в Країні.

У придбанні Тиролю визначальним було бажання територіального зв'язку між Передньою Австрією, так званими "Vorlanden", як почали називати

питомі габсбурзькі володіння, і південним сходом; це бажання не згасло і тоді, коли Габсбурґи укріпилися в області перед Арльберґом. Слід зауважити, що відносини Габсбургів з найважливішою правлячою династією краю і двома її відгалуженнями Монтфорт і Верденберг, які невпинно боролися між собою, давніші. Граф Гуго I фон Верденберг був у свиті короля Рудольфа фон Габсбурґа ландграфом в Обершвадені і це він, мабуть, прищепив королеві ворожу політику щодо своїх Монтфортських родичів. На початку XIV ст. боротьба Людвіґа Баварського з Габсбурґами дійшла і до Форарльберґа. Через щоразу нові поділи влада Верденбергів і Монтфортів зовсім занепала, дрібне лицарство не відігравало практично жодного значення, на противагу йому бюргерство міст Фельдкірх, Блуденц і Бреґенц стало вагомішим, хоч і не мало тих можливостей політичного розвитку, як у вільних імперських містах. До кінця XIV ст. сильнішим став селянський елемент, особливо в общинах вальзерів і в Бреґенцькому лісі. У цих невеликих за площею підвладних комплексах Габсбурґи утвердились 1363 року, придбавши від родини дер Тумбен володіння Нойбург-на-Райні. А 1375 року граф Рудольф фон Монтфорт-Фельдкірх продав Габсбурґам більшу частину своїх володінь, так Габсбурґи отримали найважливішу зі своїх форарльберзьких позицій.

Габсбурґи просувались ще далі на північний захід, що межував з їхніми давнішими володіннями у Шварцвальді. Місто Фрайбург у Брайсгау 1368 року відкупилось від влади свого обтяженого боргами, ненависного людям графа і скорилось Габсбурґам. Крім цього, Карл IV віддав Габсбурґам у ленне володіння ландграфство у Брайсгау. З того часу Фрайбург і Брайсгау упродовж сторіч залишались bastionами Австрії у Верхньому Райні і цитаделлю австрійських державницьких настроїв.

Поділи влади у пізньому Середньовіччі

Хоча спільне правління братів Габсбургів аж ніяк не назвеш невдалим, все ж раз у раз виникали нові труднощі, причини яких слід шукати й у різниці темпераментів стриманого, розсудливого Альбрехта і поривчасто діяльного Леопольда, а ще – у протилежних зовнішньополітичних намірах братів. У 1370 р. вони вже поділили доходи, врешті старший піддався наполяганням Леопольда про поділ влади; можливо, тут відіграло роль і побажання представників знаті різних габсбурзьких земель.

Згідно з договором, укладеним у монастирі Нойберг у Мюрцталі (25 вересня 1379 р.) Альбрехт отримав владу в Австрії вище й нижче від ріки Еннс включно з містом Штайр і горами Зальцкаммергут, але без Вінер-Нойштадта і Піттенської області (особливе становище якої знову виразно простежується). Леопольдові було передано решту земельних володінь, на-

багато більших територіально, а саме – Штирія, Каринтія, Країна, Тироль, Передня Австрія і нові надбання на півдні над Адриатичним морем; окрім цього, він отримав солідну суму 100 тисяч флоринів. Видається, що умови договору виказують надання очевидної переваги енергійнішому молодшому братові, однак можливо й те, що грошова виплата означала потужнішу фінансову міць Альбрехтової долі, де знаходилися більші міста і особливо важливі родовища прибуткової кам'яної соли, і, що найголовніше, дунайські митні. Різні умови договору служили збереженню єдності обох сфер влади; у випадку згасання однієї лінії влада мала перейти до іншої лінії, за герцогами зберігалися титули і символи влади усіх земель, крім того, передбачалось взаємне право переважної купівлі при відчуженні земель і, якщо потрібно, опікунство над неповнолітніми сиротами іншої лінії. Слід було уникати союзів, які могли б зашкодити позиції брата, а ворожі напади – відбивати спільно. В будь-якому разі поділ означав би послаблення. Такий погляд висловлював вже придворний поет Альбрехта III Петер Зухенвірт, а згодом Томас Ебendorфер.

Навіть якщо австрійська історія в період пізньосередньовічних поділів позбавлена, як виглядає, основного напрямку, все ж у генеалогічному, територіальному і політичному плані можна розпізнати деяку усталеність: в альбертинців, Альбрехта III та його нащадків, щоразу єдиний син переймав владу від батька, аж поки ця лінія не згасла у четвертому коліні з Ладиславом Постумом (1457). Лінія Леопольда, багатша на потомство, розділилася на штирійське і тирольське відгалуження. Перше припинило існування 1496 року, у другому, від якого знову єдиною стала влада Габсбургів, дім розвивався далі. Застосування родинної політики до територіальних стосунків спричинило поділ габсбурзьких земель на дві, згодом три групи земель; австрійські придунайські землі підпорядковувалися нащадкам Альберта, всі інші володіння – лінії Леопольда. Географічно альбертинське правління творило придаток до люксембурзької сфери влади, адже альбертинці були ще й слабшими союзниками цього дому, який тимчасово поєднував Римсько-німецьку корону з Богемською та Угорською. Леопольдинці діяли самостійніше. Сусіди, для яких вони з уваги на свою діяльність були загрозою, як-от, Венеція на півдні, швайцарці – на заході, стали їхніми суперниками. Однак стосунки з Віттельсбахами у них поліпшилися.

Можливо, з цими поділами влади пов'язане зокрема утвердження нового узагальнюючого поняття для династії Габсбургів. Перше відоме нам використання поняття “Австрійський дім” (*domus Austriae*) в одному з послань кардинала Наполеона Орсіні (1326) датується, очевидно, вже періодом Фрідріха Вродливого. Це позначення потягло за собою вживання давнішої формули, яка властиво використовувалася рідше, а саме “володіння Австрією”, саме вона мала супроводжувати сходження роду Габсбургів до світового рівня,

відразу ж поза межами німецькомовних країн заговорили про Casa d'Austria чи Maison d'Austriche, застосовуючи це означення як безперечне найменування Габсбургів, навіть тих відгалужень родини, передовсім іспанського, які більше не володіли австрійськими землями. Однак у мовному вживанні пізнього Середньовіччя дуже виразно видно, що “Австрійський дім” може, як і витіснене давніше позначення, стосуватись не лише династії, але й сукупності земель, у яких вона править; можливо, збірне поняття “Австрійський дім”, радше, відповідало послабленій з 1379 року неодноразовими поділами цілості, аніж назва “володіння Австрією”; відтепер існувало декілька урядів, але й надалі лише один правлячий дім.

Після нойберзького поділу Леопольд виступив поборником активної територіальної політики у напрямку півдня і заходу. Під час війни між Венецією та її відвічним ворогом Генуєю, війни, яку підтримували падуанські Каррари і Угорщина, місто на лагуні потрапило на якийсь час у дуже скрутне становище. Триєстці скористалися цією ситуацією, щоб струсити щойно декілька років перед тим встановлену венеційську владу і підкорилися – бо ж надто слабкі для втримання незалежності – герцогові Леопольду, який визнав автономію міста (1382).

Не менші успіхи сприяли Леопольдові III на швабській землі, хоча тут і давався взнаки від самого початку опір союзних рухів безумовній спробі політично об'єднати Швабію під габсбурзьким правлінням, це було вирішено, коли 1379 року Леопольд придбав у короля Вацлава за велику суму – 40 тисяч флоринів земельну вотчину у Верхній і Нижній Швабії. У 1381 р. він купив володіння графа фон Гогенберга між ріками Некар і Дунай. Проте незабаром ставлення до Швабського союзу міст і до Швайцарської конфедерації почало щораз більше загострюватися. У жодному разі не можна назвати дії герцога Леопольда в стосунку до конфедератів агресивними, хоча на нього й тиснула знать. І тільки коли мешканці Люцерна та їх союзники вдерлися у володіння Габсбургів, він, за підтримки знаті і міст Передньої Австрії, здійснив наступ на Люцерн. Однак під Земпахом його військо було переможене мобільнішою піхотою противника, а герцог загинув (1386). Тепер міста Цуг і Глярус відкрито приєдналися до Швайцарської конфедерації, військо Альбрехта III, яке мало б порятувати ситуацію і помститися у Земпаху, зазнало, після надзвичайно невдалих військових дій біля Нефельса, поразки від мешканців Глярусу (1388). Габсбурги, яким на південь від Верхнього Райну залишилися тільки частково Ааргау і Тургау, змушені були змиритися зі зміненою ситуацією, підписавши перемир'я (1389), дія якого тривала у 1394 і 1412 рр. У зв'язку з погіршенням становища Альбрехта III ще 1386 року було визнано опікуном синів Леопольда III, і на якийсь час єдність габсбурзької влади було зміцнено. Купівля маєстности Блуденц з долиною Монтафон (1394) поліпшила загрозливе становище у землі перед Арльбергом.

Якщо не враховувати невдалого втручання в конфлікт з конфедератами, правління Альбрехта III було доволі спокійним. Збройна сутичка з графами фон Шаунберг, які спробували створити у прикордонній області між Баварією і Верхньою Австрією власну територію навколо свого замку, монастиря Вільгерінг, дунайського порту Ашах і завойованого 1367 року міста Ефердінг, дуже швидко завершилась на користь герцога (1380), який зумів залучити до союзу Віттельсбахів. Шаунберги змушені були визнати васальну і земельно-правову залежність від Австрії, врешті від їхнього привілейованого становища їм залишилося тільки імперське право карати на смерть або дарувати життя. Альбрехт III активно сприяв розвитку своєї резиденції Відня. Завдяки його університетській реформі, тоді цей навчальний заклад отримав, зокрема, довгожданий факультет теології – у справу його попередника нарешті справді влилося життя (1385).

Після смерти Альбрехта III виникла напружена ситуація, коли син покійного Альбрехт IV і найстарший з братів Леопольда Вільгельм, що, як найстарший у роду, претендував на пріоритет, не зуміли так просто дійти згоди. Врешті владні права Габсбургів було закріплено у двох договорах. У Голленбурзі Альбрехт і Вільгельм домовилися (1395) про спільне правління в усіх землях, васали повинні були присягати на вірність їм обом, прибутки мали бути рівномірно розділені; Вільгельм справді мав деякий вплив на альбертинські приданайські землі. Віденським договором (1396) обидва старші брати Леопольда Вільгельм і Леопольд (IV) поділили сфери влади, Вільгельмові дісталися Штирія, Каринтія, Країна, посілості на Адріатичному узбережжі й у Фріулі, Леопольд отримав Тироль і Передню Австрію. Обоє мали опікуватися молодшими братами, Вільгельм – Ернстом, а Леопольд – Фрідріхом. Ті три територіальні об'єднання, які окреслилися у договорах 1395 і 1396 рр., служили точкою відліку та в пізніших угодах, правда, відомі назви цих земельних угруповань – “Нижня Австрія” (для позначення альбертинських земель: Австрії у пониззі ріки Еннс і землі на Еннсі), “Середня Австрія” (для Штирії та інших земель з Вільгельмової доли) та “Верхня Австрія” (Тироль і питомі землі); для цих останніх почали застосовувати вужче збірне поняття Передня Австрія) – поширилися щойно в XVI ст.

У рік підписання Віденського договору вперше було скликано австрійський земельний сейм, на порядку денному якого мало стояти питання про турецьку загрозу, яка з'явилася після Нікопольської битви (1396). На земельних сеймах, які збирались спочатку в особливих випадках, а згодом – систематично, було створено постійну установу для дотримання права голосу станів, яка вже якийсь час діяла. До основних сфер діяльності ландтагів почали незабаром належати дозвіл на податки, рішення щодо продовження військової служби, затвердження династійних договорів, які стосувались інтересів краю, а також співпраця щодо збереження миру у важкі часи.

Станове представництво в австрійських ландтагах загалом поділялося на групи прелатів, феодалів, лицарів, міст і торговців. До прелатів, які, як духовні особи, мали деякі почесні привілеї, однак не найсильніший політичний вплив, належали абати і парохі земельних монастирів, що перебували під патронатом можновладця. Знать, за винятком тирольської, була поділена на поміщиків і лицарів. Правлячий стан сформувався з родин великих міністеріалів і деяких лише частково присутніх і в пізньому Середньовіччі родових аристократів. Цей стан творив на ландтагах переважно найактивніший елемент. З його представників обирали правителя землі, а в Нижній Австрії – маршала землі. Чисельно переважаючим, принаймні в Середньовіччі, був лицарський стан, до якого належали й поодинокі лицарі-бюргери, а згодом особисто вільні селяни. Від правлячого стану його відокремлювало почасти сильне суперництво. Міста і торговці земельних князів не були представлені на ландтагах надто чисельно, не було там тих міст, які були частиною удільних князівських володінь, а також міст і торговців, які належали помісним володінням знаті та церкві. Лише як виняток – у Тиролі, а ще якийсь час у Зальцбурзі – у ландтагах були представники селян. У Тиролі на ландтагах були присутні виразники інтересів “долин і судів” (Sprecher der “Taeler und Gerichte”), селян із земельних княжих маєтків. В інших землях шляхта і прелати могли також вважатися представниками своїх підданих, що було не надто прийнятним, адже у багатьох питаннях інтереси дуже різнилися, а часом були фактично полярно протилежними.

“Простолюд”, населення землі, отих “чотири партії”, як називали общину представників станів, з одного боку, і земельні князі, з іншого боку, перебували у різній взаємозалежності. Неодноразово стани мали ратифікувати династійні і владні договори, були їхніми поручниками; в окремих землях вони енергійно добилися навіть визнання своїх прав. У всякому разі, заводити мову про право голосу станів у справах земель, сформульоване у законодавчій формі, можна не тільки з моменту скликань ландтагів, воно починається ще в період активності штирійської шляхти при прийнятті георґенберзьких угод (1186), ба, навіть у час рішень австрійського земельного віча проти Гайнріха IV (1081); у XIII-XIV ст. частішають згадки в джерелах про політичну активність населення і станів, це стосується як габсбурзьких земель, так і інших східноальпійських областей, зокрема єпископств. Де ще не було сформованої земельної єдності, утворювалися союзи, як наприклад, у володіннях перед Арльбергом 1391 року; тут для збереження миру діяли спільно графи, лицарі, міста Фельдкірх і Блуденц, а також – селянські общини; тут вже згадувався приклад Швейцарії, однак, на відміну від Швейцарської конфедерації, цей союз не мав антигабсбурзького спрямування.

Загалом альбертинці були готові співпрацювати з сусідньою, сильнішою владою Люксембургів. Однак на початку XV ст. у цьому домі не було єдиної

династійної політики. У період правління другорядного короля Рупрехта Пфальцького (1400-1410) Люксембургі воювали між собою. Сигізмунд Угорський взяв у полон свого брата короля Богемії Вацлава і передав його габсбурзьким герцогам Вільгельмові – Альбрехтові IV; коли Вацлаву вдалося уникнути полону і відновити боротьбу з Сигізмундом, знову дійшло до серйозного розколу між угорським королем і Габсбургами, які згодом все ж були задіяні у військовому поході проти короля Вацлава і маркграфа Йоста Моравського. Під час цієї акції Альбрехт IV захворів на дизентерію, яка й забрала в нього життя у Кльостернойбурзі, йому було 27 років. Герцог дуже неохоче брав участь у войовничих сутичках своїх сусідів, йому милішим було спокійне життя і після прощі у Святу Землю (1398) він часто усамітнювався у замку Лаксенбург або у картезіанському монастирі Мауербах. Від його шлюбу з Йоганною Баварською залишився один неповнолітній син Альбрехт (V).

Ще за життя Альбрехта IV з'ясувалося, що прибічники лінії Леопольда не були згуртованими, неодноразові спроби найстаршого Вільгельма утвердити упривілейоване становище наштовхувалися на опір Леопольда IV. До цього додавалися також різні зовнішньополітичні погляди, Вільгельм приєднався до Вацлава, а Леопольд – до Сигізmunда; наслідком цієї незгоди була угорська навала в Австрію. Коли 1406 року герцог Вільгельм помер, дуже помітною стала сила позиції станів. Комісія австрійських станів вирішувала тривалість опікунства над Альбрехтом V, яке обмежили до 24 квітня 1411 року.

Поділ габсбурзьких земель між братами Леопольда був влаштований так, що Леопольд як найстарший мав управляти Австрією, Каринтією і Країною, Ернст “Залізний” – Штирією, а Фрідріх, якого спочатку хотіли усунути від правління, – Передньою Австрією і Тиродем. Але, незважаючи на різні спроби станів і короля Сигізmunда згладити чвари між братами, особливо між Леопольдом і Ернстом, вони й далі тривали. Цей конфлікт аж ніяк не обмежувався лише правлячим домом. Герцоги вербували війська іноземних найманців, крім того, доходило до нападів угорських і моравських банд, і контрзаходи для збереження земського миру не мали особливого успіху. Характерним для розколів є також соціальний момент. Великі князі і віденські патриції обстоювали герцога Ернста, лицарі і ремісники підтримували Леопольда. У Відні ці суперечності виявилися найсильніше, коли бургомістр Конрад Форляуф звелів стратити п'ятьох ремісників, які в магістраті зайняли позицію проти герцога Ернста. А коли невдовзі до Відня прибув герцог Леопольд, то він наказав стягти голову Форляуфові і двом членам магістрату Гансові Року і Конрадові Рамперсдорфові. Брати згоджувалися тільки в прагненні продовжити опікунство над Альбрехтом, проте 1411 року їхнього підпільного викрали представники станів. Герцог Леопольд помер, і після довгих переговорів у договорі, підписаному у Відні, було врешті прийняте рішення, яке продовжувало, в територіальному плані, угоди 1395 і 1396 рр.

Альбрехт V отримав нижньоавстрійські землі, Ернст – середньоавстрійські, а Фрідріх – Тироль і Передню Австрію. Поступово в австрійському домі запанував спокій щодо питань влади; однак тривав він недовго.

З самого початку дуже складним було становище герцога Фрідріха IV. Після того як він втрутився у конфлікт між абатством Санкт-Галлен та його селянськими підданими в Аппенцеллі на користь взятого в облогу абата, мешканці Аппенцелля розбили його військо в бою під Штосом (1405), повстання перекинулося на правий берег Райну, і утворився “Озерний союз” (Bund ob dem See), до якого належала більшість форарльберзьких общин, і лише володіння і місто Брегенц після короткого зволікання чинили енергійний опір. Наступ членів союзу через Арльберг у Тироль аж до Ляндеку закінчився, незважаючи на успішні бої, безрезультатно. Перемога швабського лицарського війська під патронатом св. Георгія над селянською облогою Брегенца врятувала становище Фрідріха; у 1408 р. було підписано мир, при цьому селян Форарльберга було запевнено листом, що зруйновані замки феодалів не будуть відбудовані.

Нелегка боротьба з мешканцями Аппенцелля змусила герцога Фрідріха піти на деякі поступки також і тирольській знаті, його подальше правління визначала боротьба проти влади дворян, яких підтримували всі зовнішні вороги Австрійського дому, навіть герцог Ернст перебував якийсь час на боці супротивників Фрідріха. Та герцогові сприяв успіх, навіть коли під час конфлікту з Трієнтським єпископством, на території якого герцог намірявся, продовжуючи давні прагнення своїх попередників, запровадити суверенне право (1410), йому зрадила тирольська шляхта під проводом Гайнріха фон Роттенбурга. Вже в цій суперечці король Сигізmunд зайняв не надто сприятливу для Фрідріха позицію, і на церковному соборі в Констанці знову відкрито вибухнула давня суперечність між прибічниками Леопольда (леопольдинцями) і королівським домом Люксембургів. Коли герцог, не збагнувши політичної ситуації, зробив дуже необачний крок, давши папі Іванові ХХІІІ, якому загрожувало позбавлення сану, можливість утекти з Констанцького собору, то, так і не змігши врятувати Івана, він стягнув на себе опалу в імперії, чим негайно скористалися, незважаючи на прийнятий під присягою п'ятдесятирічний мир, швайцарці, щоб завоювати Ааргау, графства Кібург і Ленцбург. Тоді Габсбурги втратили свій родовий замок (1415). Ще раз Освальд фон Волькенштайн повів тирольських дворян у наступ. Повернувшись до Констанца, герцог Фрідріх спробував припинити конфлікт, але Сигізmunд не зважив на це і захопив герцога в полон. Щойно сповнена пригода втеча до Тиролю повернула Фрідріхові здатність чинити дієвий опір своїм гонителям. Земельний князь, міста і селянство об'єдналися для подолання знаті, яка хотіла використати цю нагоду для створення імперських, менших володінь, загрожуючи цим єдності землі Тироль.

Справа завершилася договором (1418), у якому Фрідріх, за винятком земель, які відійшли до швайцарських конфедератів, утвердив свої володіння. Герцог викупив віддані під заставу землі; проводив цілеспрямовану й ощадну фінансову політику, він роздобув необхідні засоби і спростував своє глузливе прізвисько "Фрідель з порожньою кишенею". Щоправда, в Форарльберзі застава маєтку Фельдкірх Фрідріхові фон Тоттенбургу тривала аж до його смерті (1436), ворожість конфедератів відтягнула повернення володіння. У Тиролі ще якийсь час продовжувалися сутички герцога зі знаттю, найдовше чинила опір маєтна родина Штаркенбергів, аж поки 1426 року не була завойована її основна твердиня Грайфенштайн. З того часу герцог був однозначним володарем у краї, вирішальною виявилася підтримка його селянами і містами. Позиція міщан і селян утвердила їм їхні політичні права; селяни забезпечили собі приналежність до земельних станів, а отже, до ландтагів, крім того, вони потурбувалися про самоврядування в общинах; перемога знаті безперечно помітно похитнула б їхнє становище. А герцог істотно розширив свою владу, коли після смерті свого брата Ернста (1424) отримав опікунство над синами брата Фрідріхом (V) і Альбрехтом (VI), а отже, поширив свій вплив на уряд Середньої Австрії.

Урядова діяльність Альбрехта V у нижньоавстрійських землях складалася спочатку досить успішно; йому вдалося здійснити те, чого вже давно даремно прагнули, а саме забезпечити земський мир і провести судову реформу. Суд земельного маршала прийшов на зміну давньому придворному віче. Здібний і безкорисливий губмайстер Бертольд фон Манген впорядкував фінанси. Співпраця з королем Сигізмундом, доньку якого Елізабет герцог взяв 1421 року за дружину, функціонувала добре, хоча й вела до вплутування альбертинських земель у гуситські заворушення. Безперечно загальне релігійне збудження зумовило спалах сильного, цього разу підтриманого земельним князем переслідування євреїв, яке у Відні коштувало життя декільком сотням заможніших євреїв. Істотну роль у цьому вчинку герцога, який використав нагоду для непогамовних конфіскацій майна, відіграли підозрювання у співпраці з гуситами, котрі, зрештою, самі переслідували євреїв. Можливо, що й соціально-революційні ідеї радикальніших прибічників Гуса знайшли відгук у бідніших колах населення; у питаннях віри симпатію до вчення Гуса мали, ймовірно, сектанти вальденського напрямку або інші невдоволені; у всякому разі розпочалися процеси проти еретиків. Якийсь час у Відні проповідував учень богемського реформатора Ієронім з Праги. Але національний фанатизм і варварські методи ведення війни гуситами не надавалися для поширення їхніх ідей у німецьких землях. У перші роки після відкритого спалаху боїв герцог Альбрехт зі змінним успіхом діяв у Моравії, яку Сигізмунд обіцяв йому як богемський лен (1423). Напади гуситів спричиняли важкі жертви серед австрійського населення, зокрема після завоювання

прикордонного міста Рец (1425) там було влаштовано різню, а за два роки австрійці зазнали важкої поразки під Цветлем.

І в наступні роки область на північ від Дунаю зазнавала багато лиха, 1429 року Еггенбург вистояв довготривалу облогу, 1431 року успішно завершився визначний оборонний бій під Кірхбергом на ріці Вільд. Оскільки, як це вже було раніше в боях зі швайцарцями, лицарські війська виявилися в гуситських війнах не на висоті, до того ж надто нечисельні, знову було проведено мобілізацію серед сільського населення. Поділ австрійських придунайських земель на чотири частини тісно пов'язаний з прийнятою тоді організацією оборони. До війська брали, зокрема, й найманців, і після закінчення богемських заворушень чеські найманці відіграли значну роль в австрійських усобицях.

Король Сигізмунд зміг повернутися до Богемії лише після припинення гуситських суперечностей (1436); після смерті короля його влада перейшла до Альбрехта V, що виразно стояло в договорах і було бажанням останнього з Люксембургів. Спочатку Альбрехта без спротиву було обрано королем в Угорщині (січень 1438), йому на руку було, що в особі його дружини Елізабет, доньки Сигізмунда, знать визнавала володарку краю. У березні 1438 року Альбрехт, вже другий правитель з цим іменем, одержав титул римсько-німецького короля; складніші проблеми виявилися через релігійні й національні вагання у Богемії, проте врешті в червні 1438 року більшістю голосів станового представництва його було обрано і скоро повсюдно визнано. Так, вперше в особі одного князя було поєднано герцогський титул з Богемською, Угорською і Німецькою короною, проте Альбрехт, на відміну від наступних королів та імператорів дому Габсбургів, частково успадкував своє становище від Люксембургів. Альбрехт надто коротко користувався своїми новими титулами, щоб можна було по-справжньому оцінити внутрішню силу його позиції, але його якості володаря всюди цінувалися, У жовтні 1439 року він помер від дизентерії, на яку захворів у неfortunному військовому поході проти нового турського ворога, який загрожував Угорщині з південного сходу. Тільки після смерті чоловіка королева Елізабет народила сина Ладислава (який мав прізвисько *Postumus*, тобто народжений опісля). Останньою волею короля було, щоб Фрідріх V з Середньої Австрії перейняв разом з королевою і дев'ятьма радниками опікунство над очікуваним спадкоємним нащадком. Це розпорядження було враховане. Крім того, Фрідріха, як найстаршого з Австрійського дому попросили стати опікуном Сигмунда, сина Фрідріха IV Тирольського.

Період австрійських заворушень за імператора Фрідріха III

Передчасна смерть короля Альбрехта II, якому безперечно треба визнати енергійне правління, започаткувала надзвичайно безрадніший відтинок австрійської історії, який тривав добрих півстоліття; настав період заворушень, який загалом збігається з правлінням Фрідріха V (III), старшого сина герцога Ернста з Середньої Австрії, яке провадилося в різних формах і під різними титулами. Слід зауважити, що Фрідріх мусив тимчасово визнати поважні претензії станів, а згодом сина Альбрехта II Ладислава, свого рідного брата Альбрехта VI, а особливо Зігмунда Тирольського на співурядування у землях австрійського регіону, він все одно не зумів обернути цей регіон ані від зовнішнього ворога, ані від недоброзичливців всередині країни, але врешті залишив у спадок своєму синові Максиміліянові вражаючу владну структуру.

З уваги на походження виправданим претендентом на Угорську й Богемську корону вважали юного Ладислава; однак в обох країнах існували національні, представлені переважно знаттю табори, які не толерували німецького правлячого дому, який на цей момент існував лише в особі дитини, і воліли б не-німця, бажано з власної країни. В Угорщині було запропоновано кандидатуру Ягеллона Владислава з Польщі, якийсь час обмірковували можливість одружити його із вдовою Альбрехта Єлизабет, однак вона твердо стояла на боці свого сина, як спадкоємника престолу. В результаті було короновано обох кандидатів – Ладислава, тримісячну дитину, і Ягеллона, вже принаймні шістнадцятирічного юнака (1440), зрештою вдало звершений сміливий вчинок придворної дами Гелени Коттаннер забезпечив дитині Габсбургів справжні королівські регалії. Єлизабет скоро померла, і Владислав фактично без боротьби укріпив свою позицію, проте вже 1444 року загинув у невдалій битві з турками під Варною.

Мабуть, це був час, коли можна було визнати королем Ладислава Постума, проте Фрідріх, обраний в лютому 1440 року німецьким королем, не захотів віддати підопічного, і регентом королівства угорський сейм обрав семигородського боярина Яноша Гуніади (1446); незабаром той вчинив напад на Австрію, проте це не змусило Фрідріха змінити свою позицію. Дуже подібним був розвиток подій у Богемії. Тут станові збори обрали утравкіста Їржі (Юрія) Кунштадта Подебрада, який спочатку займав пост верховного головнокомандувача (1444), а відтак посів місце імператорського намісника; він також намарно і, очевидно, не надто переконливо вимагав видачі Ладислава. Фрідріх не віддавав законного правителя також і альбертинським “нижньоавстрійським” землям ані їх станам, але й сам не розгортав ефек-

тивної правлячої діяльності. Надзвичайно діяльним виразником і лідером станової опозиції був губмайстер Ульріх фон Айцінг, виходець з дрібної баварської шляхти, котрий отримав необхідні для політичної діяльності засоби завдяки своїй посаді і багатій дружині. Він радо пішов би слідами Гуніади або Подебрада. Вправний демагог, він з великим успіхом утвердився в розпалюванні неприязні до Фрідріха, який своїми проступками давав достатньо приводів для невдоволення. Король тим часом зрозумів, що накликав на себе нелюбов підданих. Він ще раз спробував активізувати австрійську політику проти швайцарців, доброю нагодою для цього став розкол між Цюріхом та іншими конфедератами. Таємний союз Фрідріха з королем Франції відкрив шлях у землі над Райном нестримним натовпам найманих військ арманьяків (1444); відчайдушний опір швайцарців і ельзасців змусив їх відступити; коли політику Фрідріха розгадали, він надовго втратив усі симпатії у державі. При цій нагоді тирольці змусили Фрідріха відпустити герцога Зігмунда, сина Фрідріха Тирольського (1446), якого він, продовжуючи ту ж тактику, що й з Ладиславом в Австрії, навіть після досягнення повноліття не хотів відпускати з-під своєї опіки.

Під час усіх цих подій край на північ від Дунаю постійно терпів від спустошень богемськими, моравськими, угорськими і навіть власними бандами; ватажки найманців Панкрат фон Голіч, Леонард Арбергер, Бенеш Чорногорський фон Босковіц керували широкомасштабними винищувальними походами. Король Фрідріх залишався пасивним; деяке полегшення приніс військовий похід графа Ульріха фон Ціллі на Мархфельд (1450). Наступного року активна станова меншина, якою керував Ульріх фон Ейцінг поставила перед королем вимогу відпустити Ладислава Постума. Однак Фрідріх дав ухильну відповідь і в кінці 1451 року розпочав похід до Риму, куди про всяк випадок прихопив зі собою Ладислава. 19 березня 1452 року його було короновано на імператора, це була остання коронація, яка відбулася в Римі; з цього часу найвищий титул імперії, яку після відчуження Італії стали називати “Священною Римською імперією німецької нації”, аж до розпуску імперського союзу (1806) перебував у руках Габсбургів, за винятком коротесенької перерви (для Карла VII Віттельсбаха у 1742-1745 рр.). Приблизно в той сам час, коли Фрідріх отримував у Римі імператорську корону, йому загрожувала втрата Австрії. Угорські, богемські й австрійські недруги імператора змовилися у Відні, оточили його на зворотній дорозі з Італії у Вінер-Нойштадті і змусили видати Ладислава (вересень 1452). Тринадцятирічного хлопця тріумфально доставили до Відня, відтак до Праги, де його коронували на короля Богемії. Ладислав був, зрозуміло, лише знаряддям у руках справжніх можновладців; управління Австрією переходило то до Ейцінгера, то до Ульріха фон Ціллі; врешті штирійський граф таки взяв гору і аж до часу, коли його в Белграді убив Ладислав Гуніади (1456), скеровував політику юного короля. 23 листо-

пада 1457 року король Ладислав помер у Празі; дехто з сучасників не виключав отруєння, підлаштованого Юрієм Подебрадом, який прагнув отримати королівську корону. Разом з Ладиславом згасла альбертинська лінія Габсбургів, крім цього, з його смертю завершилася персональна унія австрійських, угорських і богемських земель, у якій можна епізодично вбачати попередницю пізнішої Дунайської монархії. Фрідріх III спробував, звичайно ж, врятувати дещо з тієї позиції, яку Ладислав займав хоча б завдяки своєму імені. Від Богемії він змушений був відразу ж відмовитися на користь Юрія Подебрада. Зате в Угорщині у західних комітатах були бояри, які не визнавали королями династії Гуніадів. Приналежні до цього кола, а серед них зокрема ті австрійці і штирійці, володіння яких були по той бік досить нечіткого кордону на угорській землі, обрали в лютому 1458 року в замок Гюссінг королем Угорщини Фрідріха. Однак набагато чисельніший, частково угорський національний табір обрав Матяша Гуніади ("Корвін"). Фрідріхові III довелося зважати на конкурентів із власної династії, коли після смерті Ладислава Постума він заявив про свої претензії на альбертинські землі по обидва боки ріки Еннс. Зігмунд Тирольський погодився на відшкодування, а ось молодший брат Фрідріха енергійний Альбрехт VI рішуче виступив проти імператора, і їхній антагонізм мав стати для австрійських земель упродовж наступних років (1458-1463) новим лихом. Та насамперед, слід зазначити, що імператор добився реального успіху, приєднавши до Австрійського дому після довготривалих міжусобиць з графом Гансом фон Герцом помістя і лени графів фон Ціллі, рід яких закінчився на Ульріху. Слабші Герци, які, як і багато інших, висловили свої спадкоємні претензії, змушені були відступити Фрідріхові згідно з Пузарніцьким миром (1460) свої каринтійські володіння, розпорочені на схід від Лієнцького скиту, після того як їм загрожували ще важчі втрати. На руку їм було тодішне чергове погіршення становища Фрідріха.

У 1458 р. після затяжних переговорів справу було полагоджено, відповідно імператор Фрідріх III перейняв управління ерцгерцогством нижче від ріки Еннс, а ерцгерцог Альбрехт почав правити землею на Еннсі. Однак і тепер імператор не зумів утвердитися в Нижній Австрії. Рівнинна земля спустошувалася бандами найманців вороже наставлених братчиків та їхніх внутрішніх і зовнішніх прибічників. Оскільки неможливо було зібрати врожай, почався голод. Як це вже було в боротьбі зі станами, імператор заборгував своїм найманцям оплату, і, вимучений вічними грошовими проблемами, вирішив поліпшити ситуацію карбуванням маловартісної монети. Коли край заповнили ці "брехунці" ("Schinderlinge"), настала важка інфляція. Врешті населення всюди стало відмовлятися приймати ці гроші. У 1460 р. ця грошова криза була частково зглажена випуском більш вартісної монети, але довіра до віденського пфеніга похитнулася. Продовжувалися сутички, найнеприємнішим був конфлікт між воєначальниками імператора і ватажком найманців

Гамаретом Фронауером через спірні майнові претензії. Очевидно, що наполягання на своїх інтересах за деяких обставин і збройними сутичками відповідало правовому мисленню Середньовіччя. Противники сутичок намагалися, як правило, дотримуватися певних правових форм, і Гамарет Фронауер, який укріпився в Мархфельді, оприлюднив причини, які спонукали його до "відступу" від імператора, як це кілька років тому зробив Георг фон Пухгайм, інший антагоніст Фрідріха. Завербовані для сутичок юрми найманців склалися переважно з надзвичайно сумнівних елементів, які чинили непогамовні лиходійства, а невплата їм їхніх грошей вела до все нових сутичок. Як виразно видно з описів Томаса Ебendorфера, для сучасників, схоже, набагато важливішими були похмурі форми збройних зіткнень і їх шкідливі наслідки для краю, аніж часто проблематичні причини, якими для прикриття своїх вчинків послуговувались герої сутичок. Поширення міжусобиць довело кулачне право до абсурду, однак для втримання земського миру імператор був надто слабкий. Так зростало невдоволення, тому, коли Альбрехт VI після ґрунтовних дипломатичних приготувань увірвався в Нижню Австрію (червень 1461), то зустрів значну підтримку. Його прибічники в Відні під проводом популярного демагога Вольфганга Гольцера також здобули перемогу і розпочали облогу імператора в його замку. З ізоляції Фрідріха визволило богемське деблокуюче військо, яке покликав крайнський лицар Андреас Баумкірхер, який ще 1452 року відзначився під час захисту Вінер-Нойштадта. Але у Відні владу перейняв ерцгерцог Альбрехт; він власне й розкрив зрадницьку змову Гольцера, який таємно перейшов на бік супротивника; Гольцера було страчено. Власне кажучи, загальна ситуація не стала при Альбрехті VI кращою, схоже, він так само не виконував сподівань, покладених на нього, як і його імператорський конкурент.

Несподівана смерть Альбрехта VI повернула Фрідріхові III під кінець 1463 року владу в австрійських придунайських землях. Вчинки імператора були тепер розсудливими, ситуація розпружилася також внаслідок Еденбурзького договору з молодим королем Угорщини Матяшом Корвіном (1463). Фрідріх III зберіг за собою угорський королівський титул, який він мав з часу Гюссінгських виборів завдяки групі західноугорських магнатів, але відмовився від здійснення своїх претензій. Тоді ж відбулася домовленість щодо спадщини з Матяшом Корвіном, так що були можливі деякі перспективи на угорську корону для Габсбургів. Важливим було те, що імператор відстояв багато володінь, які знаходились у Бургенлянді по той бік Ляйти, котрі він окупував від смерті короля Владислава, а саме Форхтенштайн, Коберсдорф, Айзенштадт, Гюнс і Рехніц, а вже Еденбург було передано Матяшеві. Імператорські володіння мали б, згідно з державним правом і далі належати Угорщині, однак управління в них здійснювала палата нижньоавстрійського земельного суду.

У цей період тимчасового затишшя Фрідріх добився ще й церковно-політичного успіху. Вже 1461 року за наказом імператора було споруджено єпископство в Ляйбаху, яке відало окремими частинами Країни і Південної Штирії. Під час свого другого перебування в Римі Фрідріх добився від папи Павла II здійснення сторічної давности плану австрійських земельних князів – створення Віденського єпископства. При цій нагоді єпископською резиденцією став також відданий імператорові Вінер-Нойштадт (1469). Поширення цих земельних єпископств було, щоправда, дуже незначним, відчайдушний опір Пассау на роки відтягнув реальне заснування Віденського єпископства.

Нове заворушення було спричинене повстанням крайнього феодала Андреаса Баумкірхера, людини, яка досі послідовно підтримувала Фрідріха III, адже імператор взагалі майже не мав проблем з леопольдинськими середньо-австрійськими землями, в яких його претензії на владу в країні цілком не підлягали сумнівам. Очевидно, Баумкірхер вважав, що його недостатньо винагородили за службу, він об'єднався з Матяшом Корвіном і здолав, спільно з іншими дворянами, імператора. Посередницькі намагання середньо-австрійських станів привели до замирення, але коли Баумкірхер прибув до Граца, щоб бути присутнім на переговорах про реалізацію домовленостей, імператор, якого попередили про те, що Баумкірхер планує замах на його життя, звелів схопити Баумкірхера і його спільника Андреаса Грайзенекера і стратити обох без суду й слідства (1471). Цього року завершення справи Баумкірхера імператорові вдалося здійснити ще одне чимале надбання. Від дворян фон Вальзее він купив Ф'юме ("St. Veit am Pflaum") і здобув ще один адриатичний порт.

Врешті у сімдесятих роках відчутно заявив про себе ворог, потуга якого упродовж сторіч становитиме загрозу Австрії. Поразки європейських військ туркам під Нікополем (1396) і Варною (1444) викликали велике замішання; багато австрійців було серед хрестоносців, які, натхненні проповідями дуже популярного у Відні Йоганнеса Капістрано, порятували Белград спільно з угорцями 1456 року від турецької неволі. Для боротьби з турками Фрідріх III заснував чернечий чин св. Георга (1468) з осідком у монастирі Мільштатт, однак для того, щоб справно здійснювати свою місію, орденів бракувало людей і грошей. Турки заволоділи Боснією і в той час становили особливо велику загрозу для Середньої Австрії. Повідомлення про бої австрійців з турками у XV ст. не завжди вірогідні; наприклад, про блискучу перемогу герцога Ернста Залізного під Радкерсбургом (1418) розповідають набагато пізніші автори. Однак напевно відомо, що в 1473, 1476, 1478, 1480 і 1483 рр. турки вчашали через Країну до Каринтії, сильно спустошуючи цей край. Руйнівний набіг 1476 року став приводом для створення союзу каринтійських селян, невдоволених знаттю, яка, сама захищена мурами замків, віддавала відкриті простори на розсуд долі. Однак селяни, які виступили 1478

року біля Гоггау проти турків, що йшли через Канальталь, виявилися надто слабкими. Безсилим супроти турків були як військові загопи знаті, так і юрби селян; властиву оборону могли здійснити лише наймані війська князя, за умови, що він мав кошти для їхньої оплати.

Австрія і Бургундія. Боротьба з Францією та Угорщиною

На початку сімдесятих років, коли імператор на якийсь час знову консолидував своє становище, в політиці Австрійського дому набувала значення Західна Європа. Безпосереднього поштовху цьому зверненню до Заходу дав розвиток у Тиролі і в Передній Австрії. У перші роки свого правління ерцгерцог Зігмунд, гоїний і життєрадісний князь, користувався великою любов'ю. Він майже відразу відмовився від своєї частки альбертинських земель, і дуже енергійно почав відвоювати свої права тирольського володаря у Бріксенського єпископства. Допомогло йому в цьому те, що єпископ Микола Кузанський, незважаючи на свої здобутки у багатьох галузях знань, не виявляв особливого вміння в адміністративних діях і фактично не користувався симпатією населення. Коли єпископ зброєю вигнав із Зонненбургського монастиря черниць, які звернулися до герцога у спірних позовних питаннях, і з притиском наголосив на давно занедбаній васальній залежності великих територій Тироля від свого єпископства, Зігмунд застосував силу; після успішного нападу на Кузанця в Брунеку (1460) герцог змусив єпископа відмовитись від об'єктів суперечки, хоча після свого звільнення єпископ відкликав свою відмову. Папа Пій II (Енеа Сильвіо Пікколоміні) проголосив у Тиролі інтердикт; однак церква фактично знехтувала цим заходом. Важчі наслідки мав заклик до ворогів герцога напасти на його володіння, бо швайцарці, як це вже раз було під час опали Фрідріха IV, скористалися з нагоди для завоювань; разом з Тургау Габсбурґи втратили тоді останнє значне володіння на південь від верхів'я Райну; в них залишилася лише долина Фрік (Fricktal) з містом Ляуфенбургом. Після смерті єпископа й папи (1464) із Зігмунда було знято опалу і відмінено вердикт. Це земельне князівство утвердилося і незабаром перейшло в контрнатуп. У 1474 р. тирольські стани дали згоду на турецький податок. Цей податок знімали також і з мешканців єпископських територій.

Тривали утиски швайцарських конфедератів, Зігмунд не відчував за собою достатньо сил для цього супротивника. Тому він шукав спільника для союзу і вирішив, що знайшов його в новій значній потузі герцогів Бургундських, які, використовуючи нові можливості в прикордонних землях Німеччини і Франції, об'єднали численні володіння вдалою династійною політи-

кою в єдину державу, яка, щоправда, не здолала знищити васальну залежність від сусідніх держав, а тому складалася з двох розділених герцогством Лотарингією територій, одна з яких – менша, давньобургундська або інакше “оберландська”, а інша – більша, “нідерландська”, тягнулася від Артуа і Фландрії аж до Фрісландії. 1465 року правління перейняв після дещо незграбного герцога Філіпа Добросердного, засновника ордену Золото-го Руна, його запальний син Карл Хоробрий. Створення територіально закритого, повністю незалежного від сусідів Бургундського королівства було його неприхованою метою. Зігмунд хотів спільно з Бургундцем приборкати конфедератів. Через постійні проблеми з грішми, він у Сент-Омерському договорі віддав Карлові під заставу Зундгау, графство Пфірт, Альт-Брайзах і Шварцвальд. Але насправді Карл не надав Габсбургові підтримки у його боротьбі з конфедератами. Тоді Зігмунд спробував посилити співпрацю тісними династійними зв'язками. Карл Хоробрий не мав чоловічих спадкоємців, а тільки доньку Марію; і, можливо, саме непевність щодо майбутнього своїх земель, поєднана з власним імпульсивним темпераментом, спонукала герцога до нестабільної і непослідовної політики. Зігмунд розгорнув перед Карлом проект шлюбу Марії з імператорським сином Максиміліаном і намовив імператора зустрітися з герцогом Бургундським у Трірі, де передбачалося досягти необхідних домовленостей. Насправді ж, хоч Трірська зустріч (осінь 1473) і стала вражаючою демонстрацією княжої розкоші, особливо з боку Карла Хороброго, проте, наштотхнувшись на взаємну недовіру, переговори були марними і їх раптово перервав імператор. Невдовзі після цього спроба герцога добитися реальної влади в архієпископстві Кельнському за підтримки архієпископа Пфальцького Рупрехта призвела до війни в імперії; Карл змушений був відступити після невдалої облоги міста Нойс.

У такій ситуації Зігмунд Тирольський розважливо поміняв тактику; тепер він шукав способів повернути собі заставлені Бургундії області; з іншого боку, у підписаному в Констанці договорі, так званому “Вічному дороговказі” (березень 1474) він відмовився від всіх претензій щодо швайцарців. Це був перший реальний мир між конфедератами і Австрійським домом, раніше доходило тільки до тимчасових перемир'їв. Зігмунд і швайцарці об'єдналися з верхньорайнськими містами і єпископами Базельським і Страсбурзьким проти Бургундця, який відмовився дати викуп. Спалахнула ворожнеча проти “чужаків”, у володіннях, за які сперечалися, населення повстало, брутальний бургундський намісник Петер фон Гаґенбах потрапив до рук своїх ворогів і був страчений. Далі почалися бої між швайцарцями і Бургундією; конфедерати перемогли при Ерікурі (1475). Карлові Хороброму, хоч і вдалося завоювати Лотарингію, в битві зі швайцарцями щастя не сприяло, його війська зазнали поразки біля Грансона і Муртена (1476). Коли Карл взяв в облогу знову втрачену за цей час столицю Лотарингії

Нансі, бургундське військо розгромили на підходах до міста лотаринзці і швайцарці, герцог загинув (1477).

Потрапивши у скрутне становище в боях з конфедератами, герцог Бургундський поновив переговори з імператором і знову заговорив про шлюб своєї доньки з Максиміліаном; тепер справді рука Марії означала б ще й величезну бургундську спадщину. Максиміліян помчав у Нідерланди і одружився в Генті з донькою Карла Хороброго (19 серпня 1477 р.). Однак щоб підкріпити претензії Австрійського дому на осиротілі бургундські землі, необхідно було вдатися до зброї, бо звичайно ж на передній план відразу ж виступив сюзерен Карла, який надав йому французькі королівські лени, король Людовік XI. У довгорічних боях Максиміліянові, який 1479 року здобув свою першу значну перемогу біля Гінегат у графстві Артуа, сприяв успіх. До Франції з бургундської спадщини відійшли тільки західна частина Бургундії герцогство Бургундське і Пікардія, набагато ж більшу частину Максиміліян зумів уберегти. Укладений після смерті Марії у 1482 р. Арраський мир був, щоправда, не таким сприятливим, та пізніші бої Максиміліяна з французами все ж зміцнили габсбурзьку владу в цьому регіоні.

Починаючи з 1477 року, полюбляли вживати сполучення “Австрійський і Бургундський дім”, готувалося сходження габсбурзької династії до світової наддержави. До давніх традицій Передньої Австрії і придунайського регіону додалися нові інтереси західноєвропейської узбережної смуги і спадщина бургундсько-французького антагонізму. У бургундських землях існувало хоч і суперечливе, але сильне державне самоусвідомлення, бургундцями і нідерландцями почувалися діти Максиміліяна з його шлюбу з Марією, яка загинула 1482 року під час полювання, подібні почуття були притаманні і внукам Карла (V) і Фердинанда (I). Карл V відвойовував давню бургундську столицю Діжон, тоді як Франція не могла пережити втрати своїх ленів Фландрії й Артуа.

Бургундія вимагала від Максиміліяна повної посвяти його особистості, адже його позиція після смерті дружини, спадкоємиці цих земель, значно погіршилась, а в цей час у східних землях габсбурзької влади дійшло до надзвичайно критичної ситуації. Матяш Корвін, честолюбний і вдатний король Угорщини, поширив свою владу на частини Моравії і Силезії. Смерть короля Богемії Юрія звільнила його від рівного суперника. Порівняно з Ягеллоном Владиславом II Матяш не міг реально претендувати на Богемію; проте визнання Фрідріхом III Владислава II Матяш використав для розв'язання військової акції проти Нижньої Австрії (1477), яка тривала доти, доки імператор не виявив у Гмунденському договорі згоди передати Корвінові у васальне володіння Богемію, що, зрештою, не могло б похитнути становища Владислава. Фрідріх хотів передати Йоганнові Бекенсльорові, колишньому архієпископові Гранському, який втік до нього, Зальцбурзьке

архієпископство, незважаючи на те, що архієпископ Бернард фон Рор відмовлявся тепер від згоди зректися сану, яку дав попередньо. Така виняткова політична недолугість Фрідріха призвела до інтервенції Матяша Корвіна, для якого за велінням Бернарда фон Рора було відкрито зальцбурзькі фортеці в Каринтії і Штирії. Оскільки Фрідріх III покинув Нижню Австрію, якій теж загрожувала небезпека, угорський король завоював тут численні пункти, після довгої облоги впав Відень (1485), далі Вінер-Нойштадт (1487), і тільки в Кремсі імператорське військо втримувало міцні позиції.

Імперська мобілізація за Альберта Саксонського не мала особливого успіху, Максиміліян також не міг допомогти оточеному батькові. З кінця 1484 року він знову боровся з французами, цього разу успіх був перемінний. У лютому 1486 року його було обрано римським королем; Фрідріх з надзвичайною обережністю просував цю кандидатуру, чи то щоб не зашкодити власній позиції, чи тому що курфюрсти вкрай вороже сприймали кожне обґрунтування династичних претензій на королівську корону. Після повернення Максиміліяна до Нідерландів мешканці Брюгге, які не вибачили йому торговельної політики загравання з Англією, взяли його в полон (1488); і лише після щедрих запевнень його, після вступу імперського війська, відпустили на волю. Однак Фрідріх III здійснив ревізію угод, які Максиміліян вимушений був укласти з нідерландцями.

Дуже дражливою була ситуація Австрійського дому в Тиролі і в Передній Австрії. Зігмунд Тирольський розпочав 1487 року війну з Венецією, але вів її спочатку дуже недбало; врешті вдалося здобути вирішальну перемогу над наступаючим венеційським військом біля Кальяно на ріці Еч, але потім, оскільки військові події дуже негативно позначилися на торгівлі, було підписано мир. Гойний земельний князь все більше й більше залазив у борги, і придворні переконали його продати землю Тироль Баварії; особливо лиху роль відіграв у цих інтригах гофмайстер Гауденц фон Мач, якому, мабуть, власне і належить поширення безглуздої чутки, нібито імператор Фрідріх планує вбивство Зігмунда. Проте ландтаг знешкодив цю придворну кліку (1487), Мача і його приятелів було вигнано, Зігмунд мусив відкликати свої обіцянки, які дав баварцям. Врешті в березні 1490 року Максиміліянові вдалося за високе відступне схилити Зігмунда зректися Тиролю. Так було стабілізовано ситуацію у важливій сполучній ланці між Бургундією і придунайськими землями.

Якийсь час Максиміліян був готовий піти на жертви, щоб примиритися з Матяшем Корвіном, можливо навіть поступитися заради цього Нижньою Австрією. Цьому перешкодив старий імператор. Вирішення надійшло разом зі смертю короля Угорщини в квітні 1490 року: Матяш залишив після себе тільки нешлюбного сина, який не міг бути спадкоємцем. У виснажливому військовому поході Максиміліянові вдалося відвоювати втрачені області.

Виглядає, що в нього були навіть добрі шанси на угорський трон, оскільки його конкурент Владислав Богемський не дорівнював йому енергією; Максиміліянові дісталися різні західноугорські міста, проте коли він зібрався штурмувати Офен (Буду), його найманці вчинили бунт, бо через брак грошей їхні вимоги не могли бути виконані, отже, Максиміліян змушений був відступити. Врешті Пресбурзький мир (1491) завершив суперечку за трон, нові проблеми з Францією примусили Максиміліяна скоритися. Умови договору були подібними до умов Еденбурзького договору від 1463 року. У них, зокрема, передбачалося претендування Максиміліяна на корону Стефана, якщо б Владислав чи його сини або ж чоловічі спадкоємці померли. Після деяких зволікань через позбавлення їх виборчого права угорські стани проголосували за це рішення.

19 серпня 1493 року в Лінці після 58 років правління в Середній Австрії, 53 років на німецькому троні і 41-річного титулу римського імператора помер імператор Фрідріх III. Вже хоча б через таке довготривале правління Фрідріх III заслуговує на непересічне значення для історії Австрії. Його характеристика не надто приваблива, але у твердості й наполегливості йому не відмовиш, бракувало йому лише енергійності. Та оскільки Фрідріх пережив усіх своїх конкурентів, то й політика його залишалася таки успішною; імовірно його позицію навіть і в сумнівних ситуаціях зміцнювала віра в особливе призначення його дому. Те що п'ять літер АЕІОУ, які правитель використовував як власну прикмету і зазвичай додавав до свого підпису, провіщали місію Австрії, він знав і використовував, хоча хтозна чи вигадав сам.*

Від Середньовіччя до Нового часу

Зі смертю батька до Максиміліяна перейшли родові володіння, незрівнянно більші й масштабніші, ніж у його попередників; з ними можна було б порівняти хіба що короточасне правління в придунайському обширі Альбрехта II. Володар, сфера влади якого починалася на фландрському узбережжі, зате на сході сягала лише Гайнбурга, не міг мати резиденції у Відні. Максиміліян надавав перевагу Іннсбрукуві й землі Тироль, серед населення якої

* У записнику Фрідріха на першій сторінці розпочатих 1437 р. нотаток – це, однак, пізніший додаток – рукою імператора вписано відомі версії "Alles erdreich ist Oesterreich unterthan" (Усе земне царство підкоряється Австрії) та "Austriae est imperare orbi universo" (Австрія має володіти всесвітом); невдовзі з'явилися інші різноманітні, принагідно антиавстрійські тлумачення. Як програмний державно-політичний девіз Фрідріха III комбінація літер АЕІОУ розглядається в публікації 1666 р. префекта Віденської придворної бібліотеки Петруса Лямбека.

він користувався великою, підживлюваною не однією легендою (цар Макс на стіні Мартіна!), популярністю, прибутки тамтешніх родовищ срібла давали йому засоби, потрібні для його підприємницької політики, та й взагалі там він міг віддатися своїй пристрасті до полювання. Розмаїття щораз інших зацікавлень, розміри імперії і родових володінь, так само, як і темперамент князя були причинами непосидючості Максиміліяна, який рідко затримувався на одному місці.

У відмові від енергійного пильнування угорських планів відіграло роль, зокрема, врахування французьких зобов'язань на заході. За підтримки Англії Максиміліян намагався утвердитися і в Бретані; одружившись з Анною, спадкоємицею останнього герцога Франца, "reg procuratorem" (через уповноваженого представника), він мав намір з допомогою княжни приєднати собі цей край. Але французи завоювали Бретань, Анна стала дружиною французького короля Карла VIII, що Максиміліян сприйняв як особисту образу ("викрадення нареченої"), до того ж було розірвано заручини дофіна з донькою Максиміліяна Маргаритою, і на якийсь час представницю Габсбургів затримали у Франції. Англія та Іспанія, союзниці Максиміліяна, покинули його напризволяще в боях, які саме почали розгорятися, проте його військо ще здобуло славу перемоги при Дурноні у Франш-Конте (січень 1493). Прийнятий у Сенлі за посередництва швайцарців на підставі військового становища мир (23 травня 1493 р.) був досить вигідним, більша частина Бургундської спадщини залишилась Максиміліянові, Маргарита повернулася в Нідерланди. Оскільки король Франції активно зайнявся політикою щодо Італії, то досить реальним, здається, було довготривале затишся у нідерландському прикордонному просторі. Лише епізодичне значення мала справді нерозумна акція допомоги Максиміліяна претендентові на англійський трон авантюристові Перкінсу Ворбеку, який виступив (1494-1495) проти Тюдорів нібито як син короля Едуарда IV. Але пізніше вступ французів до Італії створив загрозливу ситуацію, вийти з якої допомогла досконала дипломатія венеційців. Мілан, Іспанія і папа зійшлися з імператором у "Священній Лізі", щоб виробити спільність дій; при цьому в травні 1495 року було укладено один зі звичних тоді династійних шлюбних договорів, який мав скріпити політичні зв'язки, а саме між Максиміліяном і Фердинандом Арагонським, вже після того як сам Максиміліян подібно підтвердив свою заангажованість в італійських справах, одружившись у березні 1494 року з Б'янкою Марією Сфорца, посаг якої був величезним. У жовтні 1496 року син Максиміліяна Філіп, який управляв бургундськими землями, і, як син Марії Бургундської, був своїм, а отже, симпатичнішим нідерландцям, аніж його батько, одружився з іспанською принцесою Хуанною; її брат Хуан, імовірний спадкоємець іспанських королівств, взяв собі за дружину сестру Філіпа Маргариту. На відміну від бургундського шлюбу в іспанських альян-

сах не думали про спадщину для Австрійського дому; щойно внаслідок смерти Хуана й інших членів іспанської династії корона перейшла до Філіпа й Австрійського дому. Французам, які спочатку дуже успішно діяли в Італії, коаліція їх суперників створила загрозу з тилу, і вони змушені були з боями відступати на північ; похід Максиміліяна, якому німецька опозиція перешкодила втрутитися своєчасно й рішуче, на Асті та Ліворно (1496), провалився через брак грошей і недостатню підтримку з боку венеційців.

У цей час Максиміліян розпочав заходи для здійснення імперської реформи; у законодавстві Священної імперії далися взнаки виразні слабінки, які були тим разючішими, що більше порівнювалося її з успішністю західних монархій чи Венеційської республіки. Полярно протилежні погляди існували на аґенди і прийняття рішень райхстаґами, меншість не бажала скорятись вотумові більшості, не було органів, які могли б гарантувати виконання рішень. На Вормському з'їзді (1495) було проголошено "Вічний мир", метою якого було скасувати механізм міжусобиць, які з недосконалої форми збереження права розвинулися в загальну покару для краю. Хоча Вічний мир і не приніс негайного успіху, він все ж започаткував поступове затишся. Було створено імперську судову палату як найвищу юридичну інстанцію, вона залишалась важливою установою аж до розпуску Священної імперії, навіть якщо більшість князів звільняли свої держави від її судових рішень. Найгірше функціонував загальний імперський податок, "звичайний пфеніг" (der "gemeine Pfennig"), на якому так залежало королеві в його постійних нестатках. Щоб добитися справжньої імперської реформи, потрібною була б співдія Максиміліяна і станової опозиції, яку очолював архієпископ Майнцський Бертольд фон Геннеберг, а власне цього досягти було неможливо; вираз "імператор та імперія" означав не так вищу єдність, як закорінену в імперській конституції політичну суперечність. За декілька років реформаторські спроби було відновлено. У 1550 р. було прийнято рішення про імперську владу, своєрідний імперський уряд. Максиміліян опирався цій інституції, яка могла б перетворити його на політичного в'язня імперських станів; вона не набула значення, і започаткований тоді поділ на округи вдалося здійснити щойно за правління Карла V.

Організаційне творіння Максиміліяна при реорганізації управління австрійськими землями не назвеш тривалим; проте без Максиміліяна, великого ініціатора, неможливо уявити собі історію австрійської централізованої влади. Його онук Фердинанд I запровадив більш-менш постійну інституціональну систему. Можливо, що Максиміліян керувався прикладом розвинених земельних урядів, хоча й не відомо, чи вирішальний вплив справив на нього приклад тирольців, а чи бургундських установ. Проте не можна недооцінювати й особистих здобутків правителя. Максиміліян об'єднав нижньоавстрійські та середньоавстрійські землі в єдину вищу адміністративну оди-

ницю, додавши ще й Тироль і Передню Австрію. У 1490 р. для Тиролю, а в 1493 р. для нижньоавстрійських і середньоавстрійських областей в Іннсбруку і Лінці (пізніше у Відні) було запроваджено центральні урядові установи, названі Regiment або Regierung, а для ведення фінансових справ земельних князівств – казну або Raitkammer. Через опір станів невдовзі довелося відмовитися від організації власних верховних судів. Установам в Іннсбруку було підпорядковано уряд Передньої Австрії з резиденцією в Ензісгаймі в Ельзасі. Управління родовими землями й імперією мали по можливості здійснюватися через спільні установи при королівському дворі. Тому 1498 року було запроваджено найвищу урядову і судову посаду надвірного радника, придворну палату як фінансовий орган, а також реорганізовано придворну канцелярію. Щоправда, Максиміліян так і не зумів проштовхнути ідею про заснування центрального архіву Габсбурзького дому в Іннсбруку. У пізніших роках правління за його наказом в організаційну структуру установ було внесено різні зміни. Врешті спільно зі становими представниками спадкових земель, які, як це вже було не раз раніше, знову скликали спільну комісію ландтагу в Іннсбруку, було підготовано нову систему управління, яка проте фактично не була реалізована за життя Максиміліяна. Важливими були постанови про співпрацю військ окремих земель під час воєнних дій.

У 1498 р. Максиміліян безуспішно спробував використати зміну на троні Франції для нападу на Бургонь; але тут підтримати його відмовилася імперія, а разом з Нідерландами навіть його син. За рік справа дійшла, не без втручання французької дипломатії, до надзвичайно кровопролитного конфлікту зі швайцарцями і з досить вільно пов'язаними з Конфедерацією мешканцями кантону Граубюнден. Максиміліян шукав шляхів збереження миру; йому залежало на порозумінні зі швайцарцями, тому що він хотів використати для своїх військових походів швайцарських найманців. Спроба поширити імперську реформу на Конфедерацію і місцеві суперечності, зокрема спірні габсбурзькі права на правління у Граубюндені, особливо в Енгадені і у Мюнстерталі, спричинила все ж, після локальних зіткнень, спалах боротьби, в якій швайцарці вийшли переможцями. Мешканці Форарльберга і Тиролю зазнали поразки біля Фрастанца, невдало закінчилась і битва на ріці Кальв у верхньому Фінчгау. Швабів було переможено біля Швадерло (недалеко від Констанца) і біля Дорнаха на ріці Бірс. І хоча у Базельському мирі визнавалися різні австрійські права на владу у Граубюндені, проте де-факто конфедерати і солідарні з ними місцевості вийшли з імперії. Франція використала цю ситуацію, щоб укріпитися в герцогстві Міланському, герцог Людвіг ("Мавр"), який довгий час вправно зіштовхував між собою межуючі могутні держави, потрапив у полон. Врешті 1504 року Максиміліян змирився з необхідністю віддати французькому королеві Мілан у ленне володіння, щоб зберегти принаймні позірність приналежності герцогства до імперії. У міжчасі,

щоправда, Максиміліян дещо поліпшив своє становище на північно-східних кордонах Італії. Незважаючи на енергійну дипломатичну протидію Венеційської республіки, королеві вдалося приєднати до Австрійського дому після смерти графа Леонарда фон Герца, останнього з альбертинської лінії свого дому, "верхнє графство Герц" у Пустерталі і "нижнє графство" з родовим замком на ріці Ізонцо (1500). Якщо б Герц відійшов до Венеції, Австрії важко було б утвердження своєї позиції у Трієсті і в Середній Істрії. Договірні угоди з Герцом незадовго до його смерті і з його головнокомандувачем Віргілієм фон Грабеном підготували прихід Максиміліяна до влади.

Після дипломатичного успіху в Герці надійшла черга військових перемог у Пфальцькій війні, яка почалась через суперництво пфальцьких і мюнхенських Віттельсбахів за територію вигаслої лінії Ляндсгута. Максиміліян взяв під свою опіку швагра Альбрехта Баварського і Мюнхенського, спадкові права якого були, очевидно, виправданішими, баварські стани звернулися до короля з проханням вирішити суперечку. Як відшкодування за втручання Максиміліяна Альбрехт пообіцяв королеві баварську частку Тирольської долини ріки Інн. Оскільки пфальцька сторона, яка сподівалася на допомогу французів і прикликала богемських найманців, не скорилася, дійшло до боїв, у яких Максиміліян, за підтримки Швабського союзу, взяв гору. Виявляючи особисту мужність у бою, він отримав перемогу біля Венценберга (1504) і завоював Куфштайн за допомогою важкої артилерії, оснащення якої коштувало йому багато нервів і грошей. Після перемоги Максиміліян добився від Баварії відступу володінь Куфштайн, Кіцбюгель і Раттенберг, які було приєднано до землі Тироль; Пфальц змушений був відступити земельну вотчину Гагенау і Ортенау. Відшкодуванням за це стала область на північ від Регенсбурга, яка пізніше отримала назву Верхній Пфальц. Вирішення суперечки про спадкоємність було немалою заслугою Максиміліяна.

У 1506 р. до Філіпа Вродливого мала відійти іспанська спадщина, яка так несподівано з'явилася, однак він помер ще того ж року, а опікунське правління Фердинанда Арагонського за неповнолітніх синів Карла і Фердинанда мало на меті політику, яка суперечила інтересам Максиміліяна. Тоді німецький король запланував похід на Рим; і щойно коронація на імператора стала передумовою коронування ще за життя Максиміліяна його онука Карла королем і забезпечила Австрійському дому владу в імперії. Однак цьому задумові не давала розвинути Венечія; республіка перегородила правителів прохід. Тоді Максиміліян прийняв у Трієнті (4 лютого 1508 р.) титул "вибраного римського імператора" – так імператорський титул було відділено від Риму й папства. Надалі римсько-німецькі королі відразу ж після обрання іменували себе римськими імператорами. Папа Юлій II, втішений, що не дійшло до воєнізованої поїздки до Риму, не добачив наслідків цього кроку Максиміліяна, який, мабуть, і сам не усвідомлював значущості

свого вчинку, а побоювався, мабуть, відокремлення імператорської влади від Німеччини і перенесення її до Франції.

Максиміліян не міг вибачити венеційцям, що вони перешкодили його походів на Рим, він хотів помститися за образу його особи й гідності і провів погано організований наступ на республіку; так почалася довголітня фріульська війна, яка коштувала обом суперникам багатьох жертв і паралізувала свободу дій Максиміліяна. На полі бою імператор не мав особливого успіху, зате його донька Маргарита створила "Камбрейську Лігу", союз із Францією, папою та Іспанією, якому Венеція на суші не дорівнювала. Коли ж після перемоги французів під Аньяделло виникла загроза їх переваги, папа змінив орієнтацію, за його прикладом пішла більшість приналежних до Ліги, Англія і швайцарці теж відвернулися від Франції; імператор зі зміною напрямку зволікав. Коли захворів Юлій II, Максиміліян, який після смерті Б'янки Марії знову овдовів, почав, здається, виношувати фантастичний план самому здобути понтифікат, він хотів відмовитись від імператорської корони на користь свого онука Карла, Фугери мали профінансувати папські вибори, щедро підкупивши кардиналів. Проте папа видужав, і ситуація знову змінилася. Франція була тепер заодно з Венецією, Максиміліянові ж вдалося зібрати великий антифранцузький союз. Він очолив англійську армію, в якій було багато німецьких найманців, і переміг біля Гінегат (чи Теруана), де 34 роки тому здобув свої перші військові лаври; та йому так і не вдалося відібрати Мілан у французів, які після перемоги над швайцарцями біля Маріньяно (1515) утримували його ще років десять. Союзники відійшли, нарешті в Брюсселі було підписано мир (1516). За два роки було укладено мир з Венецією. Результатом довголітньої боротьби було поліпшення кордону по ріці Ізонцо, а згодом завоювання області Кортіна д'Ампеццо і деякі міста італійської прикордонної смуги т. зв. "вельські конфіни": Алу, Ріву, Торболе, Роверето та інші. Однак було втрачено Порденоне, давнє австрійське володіння в Фріулі. Верону, яку втримували до останнього, також довелося покинути.

В останні роки правління Максиміліяна схід відіграв помітну роль у його політиці. Йшлося про втримання завойованих 1491 року, а після демонстрації військової сили 1506 року підтверджених спадкових прав у землях корони Стефана і Вацлава, де тепер правила династія Ягеллонів. Як і у випадку з Бургундськими землями й Іспанією, Максиміліян намагався добитися розширення політичної співпраці через сімейні зв'язки. Це йому вдалося, після того, як він перестав підтримувати Тевтонський орден у боротьбі з Польщею, де теж панували Ягеллони, організувавши подвійне весілля у Відні (1515), якому передували тривалі дипломатичні переговори на пишному княжому конгресі. Максиміліян усиновив дев'ятирічного Людвіга, сина короля Угорщини і Богемії Владислава II, змалювавши йому перспективу сходження на

німецький королівський трон – хтозна чи це була поважна пропозиція. Угорського принца було одружено з онукою Максиміліяна Марією; імператор став під вінець з дванадцятирічною сестрою Людвіга Анною; цей другий зв'язок було вирішено вважати недійсним, якщо упродовж року один з двох онуків Максиміліяна Фердинанд або Карл вирішиться на шлюб з Анною. У 1516 р. Фердинанд зробив відповідну заяву. Спадщина, яку було відкрито через десять років, становила, разом із державно-політичними наслідками бургундського шлюбу Максиміліяна та іспанського шлюбу Філіпа, підставу для однаковою мірою популярного і злостивого сприймання габсбурзької імперії як утворення, зліпленого з розмаїтих частин одруженнями. Точка зору, яка виявляється у відомій, перефразованій з однієї цитати Овідія (Heroiden 13, 84), і часто без надуми цитованій строфі: "Хай інші ведуть війни, а ти, Австріє щаслива, одружуйся, бо володіння, що їх іншим дає Марс, тобі їх дає Венера" ("*Bella gerant alii, tu felix Austria nube, Nam que Mars aliis, dat tibi regna Venus*"). Однак одруження ще нічого не вирішувало. Це ще за Максиміліяна продемонстрував хід подій у Бретані. Вимагалось вміння завойовувати або принаймні відстоювати, зокрема й зброєю, території, щодо яких висувалися династичні претензії.

Найпомітнішою серед рушійних сил політики Максиміліяна є тенденція до примноження габсбурзьких родових володінь, цим він зокрема сподівався якнайкраще прислужитися зміцненню імперії і німецького народу. Максиміліян почував себе зобов'язаним німецькому народові, до провідної верхівки якого він неодноразово промовляв у патетично-національному дусі, хоча серед його предків, завдяки впливу жінок-спадкоємиць, однозначно переважала романська і слов'янська кров. Максиміліян зумів знову влити життя в імперію, блиск якої за часів правління його батька, здається, повністю згас, його акції, навіть невдалі, були переважно ефектними. І цей правитель вміло користувався дієвою політичною пропагандою, задля якої він щедро повертав до свого двору численних митців й учених. Примноженню слави династії і його особи служили зокрема просторікувати й неправдоподібні праці до генеалогії Габсбургів. Однак духовні й мистецькі зацікавлення Максиміліяна аж ніяк не були фальшивими. Як колекціонер і меценат він перевершив усіх попередніх Габсбургів.

В останній період свого правління Максиміліян докладав особливих зусиль для обрання римським королем свого онука Карла, який, починаючи з 1516 року, правив в Іспанії і Нідерландах. Смерть імператора (12 січня 1519 р.) пригальмувала на якийсь час успіх цих зусиль. Існувала непевність, чи зможуть Габсбурги, величезна потуга яких наводила жах на курфюрстів, втримати імператорську корону; крім того, треба ще було налагодити стосунки німецьких спадкових земель Габсбургів з іспансько-нідерландськими володіннями Карла V; це питання було тісно пов'язане з проблемою габс-

бурзького поділу земель між Карлом V і його братом Фердинандом, який багатьом німецьким князям був симпатичнішим, аніж замкнений, незбагнений Карл. Кількість претендентів на імператорських виборах – а саме про такі можна заводити мову після прокламації Максиміліяна 1508 року – було справді значним, врешті процедура виборів звелася до боротьби між Карлом V і Францом I Французьким; при цьому Габсбург, завдяки грошам Фугерів, військам Швабського союзу і вороже наставленому до французів населенню зміг перемогти. Допомогло йому й те, що після трьох Габсбургів, які один за одним змінювалися на римсько-німецькому троні, його претендування можна вже вважати легітимним.

Безпосередньо після обрання, Карл V зумів здійснити надбання, яке могло стати вирішальним для позиції Австрії і Габсбургів на німецькому півдні, коли б його вдалося втримати. Після нападу на імперське місто Ройтлінген герцог Ульріх фон Вюртемберг вступив у конфлікт зі Швабським союзом, який завоював землі герцога і передав їх в обмін на відшкодування воєнних витрат імператорові. Здавалося, що велика південно-західна німецька територія Габсбургів і широкий коридор між Ельзасом та східноальпійськими землями опинилися в безпеці. Проте 1534 року, коли сили Габсбургів були скуті турецькою війною, Вюртемберг знову повернувся до свого давнього правлячого дому.

Після Франкфуртських виборів для урядування в габсбурзьких спадкових землях імперії потрібно було врегулювати стосунки між Карлом V і Фердинандом. У Вормському договорі (1521) нижньо- і середньоавстрійські землі переходили до Фердинанда. Наступною, спочатку таємною Брюссельською угодою (1522) Фердинандові були підпорядковані також Тироль, Вюртемберг і питомі землі Габсбургів. З того часу існувало дві лінії дому Габсбургів – австрійсько-німецька та іспансько-нідерландська, з якою поки що була також пов'язана і римсько-німецька імператорська корона і якій – зокрема і з огляду на потужне поширення влади іспанської корони в епоху великих відкриттів – належалася провідна роль. Австрійська ж лінія, після того як Фердинанд уклав шлюб з Анною з Ягеллонів (1521), до якого він був готовий ще 1516 року, запевнила собі право претендувати на Угорщину й Богемію.

У Нижній Австрії, ще за відсутності Фердинанда, розпочався наступ станів, передусім знаті й міста Відня, на земельну княжу владу, призначену Максиміліяном управлінську структуру. Її членів, серед яких провідну роль відігравали верховний управитель Георг фон Ротгаль, канцлер д-р. Йоганн Шнайндпек і Віденський єпископ Слатконія, звинувачували в хабарництві й навіть зраді. Як у Відні перемогла радикальна опозиція, то станова більшість призначила новий уряд. У новому уряді трапляються імена родів, які, як наприклад, Пухгайм або Ейцінгер, відзначилися ще за Фрідріха III, а також

міський суддя Відня Ганс Ріннер, фактично ж правлячим умом був університетський професор Мартін Зібенбюргер. Нова влада міцно зайняла позиції, члени колишньої втекли до Вінер-Нойштадта. В інших землях стани поведилися дещо стриманіше, а от у Тиролі спалахували селянські заворушення. Коли ерцгерцог Фердинанд повернувся в червні 1522 року з Брюсселя, він вирушив до Вінер-Нойштадта і взявся головувати в утвореній переважно з чужинців судовій палаті, яка мала вибрати один з двох урядів. Як і слід було сподіватися, цей суд вибрав старий уряд. Дії нового були оголошені неправомірними, а вісьмох його провідних членів страчено. Відень втратив багато привілеїв, більшу частину своєї автономії і мусив відмовитися від власного судочинства та карбування монет. На декілька сторіч було зламано його політичну норовливість, яка виявилася в XV ст., та й раніше теж виразно давалася взнаки. А стани програли свій найважливіший бій, другий після невдалих повстань проти Альбрехта I.

Станові конфлікти були тільки прелюдією набагато гострішого, кровопролитного конфлікту. В 1524-1526 рр. габсбурзькі землі, після численних попередніх сигналів і акцій – найважливішими на австрійському ґрунті були Селянський союз 1470 року в Каринтії і Селянська війна 1515 року в Середній Австрії – охоплені бурхливими селянськими повстаннями, кульмінацією яких стає велика німецька Селянська війна. При цьому з'ясувалося, що релігійний рух, зумовлений виступом Лютера (1517), є міцним і в Австрії, хоча Фердинанд I, заборонивши 1523 року реформаційні твори, намагався протидіяти віттенберзькій пропаганді. Однак, як і в імперії, в австрійських спадкових землях, соціальний і церковний рух були тісно пов'язані.

Про загальний розвиток правових й економічних відносин австрійського селянства у пізньому Середньовіччі мова піде згодом. Збільшення податків, підвищення панщинних повинностей, недостатній захист від ворога – ось зміст скарг із приводу середньоавстрійських селянських заворушень. Однак тепер об'єктом протесту був не тільки відступ від давніх традицій, тепер намагалися здійснити також і “божественний закон” у дусі Святого Письма.

У повстаннях 1525 року ініціатива в австрійському регіоні виходила з Тиролю, землі, де селянам жилося не так уже й зле, де однак особливо невдоволені були фаворитом Фердинанда I, іспанцем Габріелем де Саламанкою, який, управляючи фінансами, викачував з краю великі суми. Повстання розпочалося зі звільнення бріксенського рибалки Петера Паслера, чоловіка, який вступив у суперечку зі своїм конкурентом і під іменем “Відступник” (Absager), очолив селянську боротьбу проти нього і проти бріксенської верхівки, яка відмовила йому у правовій підтримці; його посадили у в'язницю. Після звільнення Паслера, першого випробування сил невдоволених, заколот охопив увесь край. Повсюдно незабаром визнаний як провідник повстання Міхаель Гайсмайр може вважатися – більше ніж Флоріан Гаер або

справді егоїстичний Гьотц фон Берліхінген – найвидатнішою постаттю Селянської війни взагалі. Він намагався створити у своєму “Тирольському земельному статуті” нову державу з суто селянським народним устроєм. Це було утопією, проте окремі вимоги, як наприклад, вимога передати державі копальні, монополію на торгівлю і вимога натурального сільського господарства звучать на диво актуально. Гайсмайр був чи не єдиним селянським ватажком, який бачив зовнішньополітичні аспекти боротьби, він мав зв’язки з конфедератами і з Венецією, брав участь у зальцбурзьких боях і врешті, після втечі до Венеції, його смертельно поранив найманий вбивця. Поруч з Гайсмайром у Тиролі існував також поміркований напрям, який урочисто проголосив 64 Меранські статті. Він вимагав єдиного селянського права, представники селян у ландтагах намагалися проштовхнути Меранську програму. Дечого було досягнуто; тим часом у сусідніх землях селян було переможено, це мало несприятливі наслідки для переговорів. Новий земельний статут (1526) через кілька років (1532) знову було змінено не на користь селян, проте вони все ж не втратили всіх позитивних надбань свого становища. Врешті Меранські статті було включено, з незначними змінами, до земельної конституції у сусідній землі, у Граубюндені.

У Зальцбурзі відбулося два повстання (1525, 1526). “24 статті посполитого краю Зальцбург” містили непересічний духовний рівень, чим зраджували авторство талановитих умів. Біля Шладмінга мешканці Зальцбурга добились військового успіху проти контингенту штирійських станів; зате відновлення повстання радикальними елементами принесло цілковиту поразку. Було скасовано постанови періоду першого порозуміння, зруйновано місто рудокопів Шладмінг – центр революційного руху; лише через 400 років воно змогло повернути собі міське право. В інших землях, якщо не враховувати малозначні рухи в Атергау і в деяких провінціях Нижньої Австрії, було спокійно. Також і в австрійських землях, за винятком часткового успіху в Тиролі, селянський рух зазнав краху, але тут принаймні не дійшло до такого різкого погіршення становища селян, як було в повстанських регіонах імперії.

Ще тривали останні бої з повсталими селянами, як до Відня надійшла вістка про поразку і смерть короля Людвіга II у битві з турками під Мохачем (26 серпня 1526 р.). Богемія, Угорщина і сусідні з ними землі могли стати габсбурзькими, за умови, що ерцгерцог Фердинанд зумів би наполягти на своїх правах, встановлених договорами 1491 і 1515 рр., а ще успішно дати відсіч туркам. Єднання й утвердження монархічного союзу придунайських земель було орієнтиром для австрійської лінії Габсбургів; втілення цього завдання стало основним стрижнем політики Австрійського дому на наступні сторіччя.

Поселення пізнього Середньовіччя

Період розквіту Середньовіччя в Австрії був часом забудови землі та інтенсифікації заселень. Чого вже не можна сказати про наступну епоху. Під кінець XIII ст. і пізніше у найрізноманітніших місцевостях люди покидали поселення й угіддя; земельні кадастри перелічують численні “пустельні” місця, двори, які стоять пусткою напівзруйновані, ще частіше здичавілі поля. Про ті численні місцевості, про які йдеться у грамотах періоду високого Середньовіччя, згодом у джерелах взагалі немає жодних згадок, всі ці поселення було покинуто, угіддя перейшли у володіння сусідів і використовувались під пасовища. Серед деяких угідь, які, згідно з кадастровими даними, оброблялись “правом запустіння” (“zu Oedrecht”), були деякі, які могли ще принести хоч якийсь незначний прибуток. Розташовані на верховинах постійні поселення було перетворено на полонини; але і в тих населених пунктах, які збереглися, людність скорочувалася, в інших більших поселеннях населення збільшувалося за рахунок іммігрантів. Бо, треба сказати, у період пізньосередньовічного скорочення поселень у різних місцях подибуємо численних безземельних селян, а також безземельних міщан, що все-таки є свідченням того, що всупереч домінуючій тенденції подекуди ще бракувало землі.

Відсоток “пустищ”, як прийнято називати покинуті поселення й угіддя, був досить значним, особливо на широкій смузі на сході австрійського обширу. У Віденській котловині в пізньому Середньовіччі майже 30 відсотків поселень було покинуто, досить високі показники і в Мархфельді. Частими є “пустища” Штирії, особливо в області Східної Штирії, а на заході краю вони трапляються лише зрідка. Багато пустищ з кінця XIII ст. з’явилося також у верхньоавстрійській області Гаусрук, особливо в зоні дрібних володінь тамтешніх вільних селян.

Причини такої великої кількості середньовічних пустищ, які аж ніяк не обмежувалися австрійським регіоном, як і причини територіальних коливань процесу запустіння, незрозумілі. Про різні ймовірні передумови цього феномена мова ще йтиме згодом. У всякому разі, для тих областей, які виявляли значні колонізаційні здобутки, явище пустищ особливо прикметне. Процес розселення в Австрії наприкінці XIII ст. справді ослаб, хоча й не завмер остаточно. Заселення австрійцями південних окраїнних територій Богемії і Моравії ще зросло наприкінці сторіччя; збільшилась кількість західноугорських німців, особливо в містах Еденбург, Візельбург і Пресбург. Врешті на початку XIV ст. верхньокаринтійські графи фон Ортенбург почали корчувати сусідні з Хорватією крайні ліси, тоді бере початок німецьке населення Готтшее, ліквідоване переселенням щойно в XX ст. У Південному Тиролі

німецьке населення просунулося далі в Больцанську низовину й у Ферзенталь, інші поселенці осіли також і по той бік кордонів у сьомій і тринадцятій общині Венеції; згодом напівнаукова, напівнародна традиція помилково виводила ці поселення з кімврських походів. Також і розселення вальзерів у XIV ст. ще продовжувалося. Та загалом ані в формі розселень, ані в формі угідь ця доба не створила нічого особливо нового. Часто трапляються досить регулярні, але негусті забудови, вуличні і ланцюгові села.

Примітнішим є розвиток міських поселень у пізньому Середньовіччі. На австрійському ґрунті містозасновниками або послідовними розбудовувачами давніших міських закладок були передусім Пржемислід Оттокар і перші Габсбурги. Варто назвати, приміром, штирійські міста Брук-на-Мурі, Леобен, Кніттельфельд, Гартберг; приблизно водночас згадуються вперше як міста Гмюнд, Вольфсберг, Санкт-Андре і Санкт-Леонард у Каринтії, тоді ж вони, ймовірно, обросли міськими мурами, а потім розбудовувались далі. Архієпископ Вальхенський Фрідріх II (1270-1284) заклав Радштадт у долині ріки Еннс, 1289 року ця місцевість отримала право інших архієпископських міст. На заході австрійської території наприкінці XIII ст. містом названо Блуденц, який отримує відповідний статут; Бреґенц, найважливіше поселення римських часів у землі перед Арльбергом, тільки в XIV-XV ст. виборює собі функцію і правовий статус міста. На сході сучасної Австрії 1373 року міське право отримав Айзенштадт. А в Тиролі статус міста отримали в пізньому Середньовіччі зокрема Меран, Штерцінг, Лієнц, Кіцбюгель і Куфштайн – як поселення вони були значно давніші. Як бачимо, йдеться переважно про невеликі міста; ані органічне поступове розростання, ані свідоме містопланування не переступають у цю епоху певних досить обмежених параметрів, часом промахи були очевидними. Так Мархегг, форт Оттокара на кордоні з Угощиною, так ніколи й не зміг виповнити свого надто розлого зведеного кільця міських мурів. Шраттенталь, центр помісних володінь лідера станів Ульріха фон Айцінга так і залишився, незважаючи на своє міське право, незначним поселенням сільського типу. Веклябрук, названий у другій половині XIII ст. торговицею, був піднятий до рівня міста, мабуть, герцогом Альбрехтом II, та так і залишився провінційним містечком, яке боролось з фінансовими труднощами, так само і Гмюнден був меншим і не таким густонаселеним як давніші з семи княжих міст Верхньої Австрії. Проте деякі з пізно розбудованих торгових і міст виявляють надзвичайне планування, як наприклад, Раттенбург у Тиролі (місто закладене 1396 р.), який зумів вберегти свій давній міський образ в основному аж по сьогоднішній день. Для форм XIV ст. характерними є прямокутні, часто майже квадратні площі. Від середньовічної форми житла в Австрії мало що збереглося, проте найдавніші міські панорами служать таки достатнім наочним матеріалом, як наприклад, вид Відня на картині Майстра Альбрехтівського вівтаря (1439),

на картинах у Шотландському монастирі (1470), у світській хроніці Шеделя (1496) і на генеалогічному дереві Бабенбергів у Кльостернойбурзі (1497). На цих зображеннях видно будинки з високими гострими дахами, часто з навісаючими верхніми поверхами і максимальним використанням приміщення. Відповідно вулиці були переважно вузькі й темні, санітарні умови незадовільні. Густа забудова, як і гонтові дахи будівель, сприяла поширенню пожеж, що, як наприклад, віденські пожежі 1276, 1326 і 1525 рр. – чинили великі спустошення.

Картина міграції населення у міських поселеннях є сприятливішою, аніж та, яку виявляло село. Правда, вже в середньовічному місті, якщо ми володіємо надійною інформацією, смертність перевищувала народжуваність; на небагатодітність віденських ремісничих сімей виразно вказує Енеа Сільвіо Пікколоміні. Однак міста вирівнювали цей недолік припливом із сіл; не надто популярними були заборони втечі з сіл у земському мирі 1276 року короля Рудольфа або ж у Штирійській земельній угоді Фрідріха III (1445), тим паче, що криза цін і збуту сільськогосподарських продуктів у XIV і XV ст. ще загострила вплив у міста. Тому не випадково, саме поблизу міст ми подибуємо численні пустища. Загалом під кінець Середньовіччя міста досягли тієї кількості населення, яка втрималась з незначним зростанням аж до початку індустріалізації. У пізньому Середньовіччі міщани становили майже 10-15 відсотків загального населення австрійських земель; однак економічна, а часто й політична роль міст була куди сильнішою, ніж це могло б випливати з такого співвідношення цифр.

Пізньосередньовічна міграція населення загалом не представляє якоїсь статичної картини, про це подбали, поряд з військовими розрухами і локальними стихійними лихами (пожежами, повеннями), передусім масштабні епідемії тієї епохи. “Чорна смерть” 1348-1349 рр. забрала безліч людських життів – це незаперечний факт, навіть якщо повідомлення деяких джерел перебільшені. За обережними оцінками, ця катастрофічна чума забрала майже 25-35 відсотків європейського населення. В Австрії моровиця лютувала несамовито, хоча цифри – майже 40 тисяч мертвих у Відні, очевидно з урахуванням передмість – ледве чи відповідають дійсності. Вогнища хвороби не згасли і після вщухнення епідемії, вони спалахували ще і ще; з джерел відомо, що 1381 року у Відні від чуми померло 18 тисяч осіб, важкими епідеміологічними були також 1399, 1410-1411, 1436 і 1521 рр. Вимір цих катастроф пояснюється невіданням причин і поширенням хвороби через недостатні, ба безглузді, сприятливі для зараження заходи. Походи флагелантів і переслідування євреїв як явища, що супроводжують епідемію, відображають той моторошний ефект, викликаний серед населення чумою, яке не вмiло порадити собі і рятувалося втечею в релігійний фанатизм. Загальну паніку значно посилили потужні землетруси на початку року катастроф 1348, коли стався зсув гори у Добраче

і в Горлице, завалилася церква у Філляху, що теж потягло за собою багато жертв. Після значних людських втрат на середину XIV ст. не вистачало людей для колонізації; було дуже нелегко замінити втрати; безуспішними були також спроби енергійних князів на кшталт Рудольфа IV посприяти містобудуванню введенням пільгового податку.

Епідемії, міжусобиці, війни, неврожаї, сарану супроводжував голод. Складно було транспортувати більшу кількість харчів, та й забирало це надто багато часу. У 1277 р. важкий голод поширився у Каринтії і Штирії, розповідали навіть про випадки канібалізму; подібну ситуацію змальовує Томас Ебendorfer у середині XV ст. у розшарпуваній міжусобицями Нижній Австрії. Отже, згадуючи про епідемії, голод, міжусобиці й війни, про кризові явища в економіці, вже вказуються різні причини зменшення поселень. З певністю можна стверджувати, що і в попередню епоху освоєння земель поселення і угіддя закладали на не надто пристосованих, недостатньо родючих ґрунтах, а згодом утікали від несприятливих місцевих умовин. У долинах небезпеку становили повені. Висока вода Дунаю і його приток забирала численні села. У 1180 р. Дунай змив каролінгське поселення Трайзенбург, парафію було перенесено до Пфарркірхена, а коли й тут загрожували повені, 1343 року переміщено до Штольгофена. У Каринтії через небезпеку повені вимушені були перенести Альтенмаркт (біля Мельбрюке) до Заксенбурга. І навіть ріка Він, яка переважно мліла до розмірів потічка, піднялася і знищила передмістя Шьофштрассе. Таких прикладів можна навести чимало.

Якщо у розвитку історії поселень пізнього австрійського Середньовіччя поряд з деякими сприятливими аспектами негативне, схоже, загалом переважає, то причиною цього були, поза сумнівом, не так стихійні лиха, як докорінна зміна господарства, а отже, й економічної політики. У ранньому Середньовіччі влада і багатство правлячої верстви ґрунтувались переважно на земельному володінні і прибутках з помісного володіння, тому кровними інтересами правителів була усебічна підтримка поселень. У пізньому Середньовіччі вже існує дефіцит придатних ґрунтів, з іншого боку, феодалі й церква знайшли інші потужніші джерела прибутків, які спричинили завмирання безпосередньої зацікавленості у виснажливому освоєнні земельних площ. Перехід від натурального до грошового господарства з цієї точки зору є одночасно і передумовою, і симптомом зміщення вартостей.

Економічне життя пізнього Середньовіччя

Джерела, які повідомляють про селянське господарство у пізньому Середньовіччі, а це передусім маєтні кадастри, а ще судові вироки (записи про звичаєве право селянських общин), грамоти і літературні свідчення, пода-

ють усебічну картину. Слід вказати, що форми господарювання, порівняно з минулими, кардинально не змінилися. Серед продуктів рільництва переважала пшениця, у використанні лісу – а саме на території латифундій – у XIII ст. налагодилося лісництво, у сільськогосподарському виробництві велику роль вже відігравали млини і броварні; у XV ст. вже є папірні і гути. Серед напоїв щораз більшу конкуренцію місцевим винам становило пиво. 1454 року Ладислав Постум заборонив ввезення пива до Австрії, у цьому розпорядженні вино ще називається основним продуктом Австрії. Безземельні міщани (“Inwohner”) і безземельні селяни постачали сільськогосподарському виробництву необхідний реманент.

У цю епоху соціальна диференціація доволі значна і на селі; заборони не могли погамувати помітного локального зростання сільського пролетаріату. Значна соціальна нерівність селянського населення виводилась зокрема з великої відмінності у правових стосунках між селянином і паном. З другої половини XIII ст. виразніше можна розрізнити надзвичайно нерівноцінні види земельного наділу. Зазвичай землю давали на рік, тому кріпак був зданий на лихе свавілля. Хоч і не в інтересах поміщика було хаотично відлучати кріпаків від землі, проте він мав нагоду, поновивши наділ, вимагати збільшення повинностей і ренти. Селяни, які отримували тимчасовий наділ, не могли, мабуть, через своє непевне становище обробляти землю з думкою про майбутнє. Тимчасова оренда (die Freistift) була прийнята передусім у Верхній і Нижній Австрії, Штирії, значній частині Каринтії, Східному Тиролі і в окраїнних землях Зальцбурга. Ця форма наділу в XIV ст. все більше утверджувалася, тоді як до приблизно 1300 року простежується тенденція до спадковості. Іншим видом оренди був пожиттєвий наділ (Leibgeding), який давався одній або двом особам, наприклад, батькові й синові аж до смерті. У цьому випадку селянин мав принаймні певність у пожиттєвому забезпеченні й міг підготувати передачу наділу нащадкам. Ця форма наділу особливо часто трапляється у баварсько-австрійському прикордонні, особливо в Зальцбурзі. Найзручніше для селянина було отримувати спадкове право або право продажу; тоді нащадкам гарантувалася власність, часто селянин мав право вільно розпоряджатися власністю, продавати її або дарувати, як правило ж він її передавав у спадок. Ми часто зустрічаємо спадкове право в Тиролі, у деяких районах Форарльберга і Зальцбурга, у верхній долині Драви в Каринтії, поодинокі у Штирії; тут багатьом селянам вдалося викупити від поміщиків кращий наділ. Усі ці “обмежені” наділи узалежнювали становище селян; інакше виглядала справа з вільними наділами, які, не втрачаючи свого правового становища, могли мати всі станіві верстви. До цих вільних наділів належали передовсім міське право (Burgrecht) і право використання виноградників (Bergrecht), і одне й друге засвідчені ще в XII ст. Коли говоримо про Burgrecht, то розуміємо поширення міських правових звичаїв на

помісні володіння, тому й подибуємо ми його переважно в околицях міст. Ця форма наділу навіть ввійшла в васальну природу і витіснила менші лени, яким все ж була притаманна особиста залежність від сеньйора. Податки і панщинні повинності при міському праві часто скасовувалися, основна рента полягала в орендній платі за землю і вотчинних правах. Право використання виноградників переважало у виноробних областях Нижньої Австрії, пізніше ми зустрічаємо його також в Південній Моравії і в Штирії. Воно було спадковим, рента складалася з грошей і вина, часто вдавалось одноразовою грошовою платою відкупитися від обов'язку сплачувати ренту. У кожному разі ця особливо вигідна форма наділу тісно пов'язана з розквітом виноробства і виноторгівлі у пізньому Середньовіччі.

У більшості наділів продуктова рента все частіше змінювалась у пізньому Середньовіччі грошовою, це особливо стосується орендної плати за землю. Рента була тим вищою, що нижчими ставали ціни на сільськогосподарські продукти, це в XV ст. було поширене і для селянського стану, продукція якого зростає понад власні потреби, було тим неприємнішим, що ціни на міські промисли не змінювалися або й підвищувалися. Тому рента, яку селяни сплачували панам, була особливо пригноблюючою. Повинності також ставали все важчими. Напади гуситів і турків, небезпека через внутрішні міжусобиці вимагала частішої мобілізації селян для ручної праці і гужевої повинності при спорудженні укріплень. Зростання подібних вимог з боку панів (чия позитивна роль в обороні і захисті підданих щораз більше переходила до держави) було однією з причин кризи селянсько-поміщицьких відносин, драматичною кульмінацією якої стали селянські заворушення в XV ст. і Велика селянська війна 1525 року. На початку цих повстань приводом для вимоги повернути старе право стали переважно зростання повинностей, нові податки й інші податі, які селяни сприймали як несправедливі. Вплив реформаторських ідей вніс у пізніші вияви селянського руху новий елемент, мова йде про взятє зі Святого Письма "Божественне право", почалися вимоги радикальніших реформ і відмови від податей, про які нема мови в Новому Завіті. Але справжній переворот вчинила програма Міхаеля Ґайсмайера, який вимагав принципово нового суспільного устрою.

На відміну від сільського господарства австрійське гірництво пізнього Середньовіччя перебуває на етапі значного піднесення. Це стосується однаково розробки родовищ кам'яної соли і руди. Розбудовувалися княжі саліни в Аусзее, рудники і солеварні модернізувалися. Лицар Ніколаус фон Реренбах за дорученням можновладного князя удосконалив 1288 року добування соли в Галлі у долині ріки Інн на австрійський лад. Те саме він зробив у Гальштатті, де за наказом вдови Альбрехта I Елізабет було відновлено давно занедбані розробки соляних родовищ. Солончаки в Ґосау, також наново закладені, були знищені військом Зальцбурґа; архієпископство побоювалося конкуренції

власній потужній солеварні у Галлайні. Прибутки з гірництва і помісного володіння у верхньому Траунталі належали "скарбниці" Габсбургів; звідси й назва цієї місцевості "Зальцкаммергут" (дослівно: соляна скарбниця). Земельне адміністрування очолював спочатку управитель копалень (Bergamtman); з 1334 року майстер гірників (Bergmeister) займався технічним, а куратор – фінансовим керівництвом. Особливого значення надавалось налагодженому деревообробному господарству; для кожної шахти брак дерева був фатальним. Працівники салін (забійники, солевари, висушувачі, дроворуби і возниці) мали чітко виражене станове самоусвідомлення і їхні вимоги не завжди легко було задовольнити. У 1392 р. різні негаразди призвели до могутнього, криваво придушеного повстання. Проте на загал княжі солеварні працювали справді добре, вони отримували значну підтримку.

На середину XIII ст. штирійська металургія досягла значного розширення продукції через цільове застосування водяної енергії у процесі виплавляння, кування і застосування кращих печей. Зросла кількість робочої сили, а також потреба в вугіллі і продуктах харчування. Постачання робітників харчами і матеріалом, так званими "Pfennewerte" здійснювалось переважно через підприємців; робітників не завжди влаштовував такий, мабуть, немилучий порядок, вони скаржились на низьку якість поставок і високі ціни. Розробка штирійської Рудної гори здійснювалась за планомірного розподілу праці між Іннербергом і Фордернбергом, відповідно регулювався й експорт. Мешканці Іннерберґа відправляли поставки до Штайра, а звідти переважно водним шляхом до Німеччини, Угорщини й Богемії. Мешканці Фордернберґа використовували шлях через гамазейний Леобен до Венеції. Леобенські міщани створили у 1415 р. торговельне товариство, котре виплачувало прибутки відповідно до частки вкладеного капіталу. Подальший технічний прогрес у металургії, застосування, впровадження кувальних і вибійних молотків, врешті встановлення в XV ст. махових коліс давали змогу видайної праці з добрим виробітком. Земельний князь і тут втрутився в гірничу й металовидобувну промисловість; розпорядження Фрідріха III від 1448 року, а особливо "реформація" 1489-1492 рр. привели до контролю над заробітками і цінами, а також – над постачанням робітників продуктами харчування. Не такою значною була фінансова підтримка каринтійської копальні, тут збутові шкодили зокрема, суперечності між архієпископом Зальцбурзьким і Габсбургами; Габсбурґи намагалися нейтралізувати зальцбурзький Альтгофен на користь їх земельної столиці Санкт-Файта. Від виробітку залізної руди у Середній Австрії залежала успішна металургія, так іннерберзька руда перероблялася у так званих "залізних жилах" ("Eisenwurze") Верхньої і Нижньої Австрії, штайрські ножарі були добре зорганізованими як висококваліфіковані й фахові ремісники.

Вельми жваво просувалося і видобування свинцю. Досить-таки значними каринтійськими родовищами біля Бляйбурга, Віндіш-Бляйберга і Бляйберга біля Філляха керували різні дрібні підприємці, аж поки під кінець XV ст. Фугери не витіснили цих членів ремісничої спілки. Мідь, як правило, видобували в рамках потенційно прибуткових срібних родовищ, бо ж відомо, що поклади срібла, золота й міді трапляються переважно в тих самих місцях. Серед благородних металів у пізньосередньовічному гірництві срібло займало перше місце. У XIV і XV ст. важливим було видобування золота у Раурісі і Гаштайні. Для видобування срібла цінними були штирійські копальні у Шладмінзі і Цайрінзі. Їх гірничі устави переймалися іншими альпійськими видобувними місцевостями, а Шладмінгський устав навіть потрапив до венеційського гірського права. У 1361 р. цайрінгська копальня стала місцем жахливої катастрофи; тут прорвало воду і загинуло, за даними, які дійшли до нас, 1400 рудокопів; щойно через 30 років роботу знову змогли поновити. У Каринтії також було немало срібних копалень, наприклад, у долині ріки Лявант, у Гуркталі й біля Оберфелляха. Видобування фінансувала знать і члени міських ремісничих спілок; забійники працювали підрядно, до важкої роботи в копальнях залучали також жінок і дітей. Найбільше процвітало гірництво Тиролю. Після єпископів Тирольського і Бріксенського державну монополію на видобування копалин докладно використали графи Тирольські, орендуючи, однак, права на шурфування різним підприємцям. І в цій землі теж велику кількість дрібних членів гірничовидобувних спілок під кінець XV ст. змінили Фугери, маклери яких за їхнім наказом створили розлогу, уніфіковану гірничу організацію. Роль посередника у досить частих соціальних конфліктах між підприємцями і гірниками виконувала княжа палата або гірничий суд. Наприкінці XV ст. річна продукція копалень у Шваці, найбагатших з-поміж усіх – окрім них, слід ще згадати Раттенберг, Штерцінг і Кляузен – становила 12 тисяч кілограмів срібла і 22 тисячі метричних центнерів міді. Цей багатий виробіток становив основу тирольського монетництва, особливо для карбування галльського унціала Зігмунда “Багатого на монети”, який започаткував епоху срібної високопробної монети талера. У срібних копальнях було зайнято багато людей. На період розквіту їх кількість становила разом з членами сімей, які також співпрацювали у копальнях, близько 30 тисяч осіб.

Економічна структура міста доби пізнього Середньовіччя і його мешканців після ґрунтовних студій досить широкого матеріалу джерел загалом відома. Здебільшого, особливо заможні верстви населення були також носіями політичної влади – якщо вона не була в руках бургомістра. Наприклад, члени Віденської міської ради були купцями, землевласниками і розбагатілими ремісниками, всі вони мали переважно більше ніж один власний будинок. Правда, значна частина земельних угідь міста – і це стосується також більшо-

сти інших міст (а особливо таких як Кремс, Санкт-Пельтен, Зальцбург і Фрізах) – перебувала у руках церкви. Сім’ї “ратсбюргерів” часто не втрачали свого значення упродовж сторіч. Наприклад, рід Клеберів ми зустрічаємо у Відні від 1208 до 1417 р., рід Поллів – від 1239 до 1539 р., Вюрфелів – від 1285 до 1523 р., Есларнів – від 1271 до 1491 р., усі займають визначні посади. Правда, десь у середині XV ст. ці родовиті сім’ї дещо здають свої позиції порівняно з вискокками-авантюристами на кшталт бургомістра Вольфганга Гольцера, який прибув сюди нібито з Пресбурга. Знецінення грошей, необдумані економічні й політичні спекуляції були причиною виродження патриціату; до речі, у Відні ніколи не існувало такої гігантської концентрації маєтку, як наприклад, в Аугсбурзі у руках Фугерів, Вельзерів і деяких інших родин. Персональна історія нагромадження капіталу в менших містах відбувалася подібно, як і у Відні.

Патриціїв кількісно переважали ремісники, які в пізньому Середньовіччі вже повсюдно зорганізовані в цехи і братства. Заборони земельних князів, спрямовані спочатку проти продовження узгодженого ціноутворення і виключення конкуренції, а за Рудольфа IV ще й проти власне цехів, не принесли тривалого успіху. Окрім професійних, цехи мали також соціальні і релігійні функції; наглядали за дотриманням недільного відпочинку, підтримували недужих членів, дбали про належні похорони і систематично проводили спільні наради, збиралися за трапезою і на богослуження. Міські інспектори перевіряли якість, розміри і вагу виробів. Постійна боротьба точилася між цеховими ремісниками і партачами (“Störer”), нерідко сумлінними робітниками, яким з якоїсь причини було заборонено вступ до цеху, наприклад, через нешлюбне або ганебне народження; цей конфлікт ще більше загострився у Новому часі. У невеликих містах – не у Відні – цехові устави вимагали також приналежності до “німецької нації”. З XV ст. до нас дійшли приписи про професійну освіту, про шлях від учня до майстра. Ставлення до учнів часто було дуже строге, постійні конфлікти виникали також з підмайстрами, які об’єднувалися у власні цехи, наприклад у Відні в 1418-1439 рр. Окремі промисли мали постійні місця, які частково зберегли нам назви сьогоднішніх вулиць (у Відні: Bognergasse (Зброярський провулок), Wollzeile (Вовняна вулиця), Tuchlauben (Суконні ряди), Baeckerstrasse (Пекарська вулиця) та інші). Однак не раз бувало, що деякі ремесла і ремісничі підприємства були характерними для цілого міста, так в Австрії професії, пов’язані з обробкою металу: коваль, ножар, слюсар – характерні для міст Штайр, Леобен, Вайдгофен, Ібс. Значну частину міського населення становила челядь, до якої належали слуги, а також поденники для замських робіт; права і обов’язки цих людей встановлювалися в спеціальних уставах челяді. Ці устави описували розміри заробітку, наймання на роботу і припинення трудових стосунків, а також поведінку з господарем дому і його сім’єю.

Найнижче на соціальній драбині населення стояли ті особи, які були тягарем для соціальної опіки, та все одно завжди проводилося розрізнення між випадками незаборгованого, “порядного” зубожіння і людьми, які зайшли в конфлікт із законом. Існували дозволені жебраки, вони мали власний знак. За обман жебракові належалося суворе покарання. Соціально декласованих контролював магістрат, переважно через власного службовця “штерцермайстра”. Особливо критичним було становище чужинців без засобів існування, бродяг і тих, які підробляли у садах, шукали роботи, – за найменшої підозри з ними поводитись неблаганно.

Торгівля пізнього Середньовіччя все ще відбувалася водними шляхами. Це зокрема видно з того, яке важливе значення мали дунайські митні як джерело прибутків земельних князів. На ріках Дунай і Інн вже в XIV ст. зустрічається судноплавство вверх по ріці проти течії, “тягу” проти течії кінцями з використанням прибережних стежок для коней. Для переправи через більші водойми і далі користувались переважно поромами. Щойно 1439 року через всі три віденські рукави Дунаю було перекинено мости, а через рукав між містом і Вердом (Леопольдштадт) мости існували вже й раніше. У 1463 р. міст через Дунай було збудовано в Кремсі, а в 1497 р. – у Лінці. Досить активним було також озерне судноплавство, наприклад, на Боденському озері існувало важливе вантажне судноплавство. Але й сухопутні шляхи в пізньому Середньовіччі були доглянутішими, ніж раніше. Запровадивши дорожнє мито на шляхи сполучення, земельний князь зобов’язаний був дбати про стан шляхів, це виразно видно, наприклад, в одному з привілеїв короля Альбрехта I графам Тирольським. Зналися і на спорудженні штучних забудівель для шляхів сполучення. Упродовж 1307 року міщанин з Больцано Гайнріх Кунтер побудував об’їзну дорогу через провалля Айзак з Больцано до Кляузена (так званий “шлях Кунтера”). З XIV ст. корчівництво Тиролю мало у своєму розпорядженні чудово організовану службу перевезень. Це давало змогу налагодити зміну перевізників, кожний з яких об’їжджав лише короткий відтинок шляху, влаштовувались відповідні стоянки і комори. Великі прибутки приносили земельним князям і дорожні митниці, поступово було ліквідовано землевласницькі митні.

Саме митні правила і митні реєстри є для нас найповнішими джерелами про інтенсивність комунікацій на великих торговельних шляхах, Дунайському шляху і альпійських міжземельних сполучень між північчю і півднем. Основним вантажем, який транспортувався вниз по Дунаю до Відня були сіль і сукно; віденці приймали транзитні перевезення до Угорщини. Їхні прибутки були величезні. Король Богемії Йоганн зробив 1326 року спробу вести торгівлю з Німеччиною сухопутним шляхом через Брюнн до Угорщини, оминаючи Відень; однак цей довший і важчий маршрут так і не зміг утвердитися. Віденці намагалися перекрити іноземним купцям також північно-

південні сполучення через Цайрінг і Земмеррінг; від цього особливо постраждала торгівля між Прагою і Вроцлавом. Вантаж вверх по Дунаю складався передусім з вина, експорт до Південної Німеччини становив на 1400 рік приблизно 100 тисяч гекталітрів щороку; у перевезеннях у долину входили, крім віденців, також мешканці Кремса, Ібса, Кльостернойбурга і верхньонімецькі купці. Коли в 1390 р. місто Пассау отримало право мати винні склади, то віденцям було перекрито доступ до верхньонімецьких сукняних ринків, за якийсь час це мало досить таки неприємні наслідки для віденської торгівлі. Австрійський експорт до Угорщини охоплював переважно транзитні товари, вироби нідерландської і західнонімецької текстильної промисловости, а також місцеві вироби з заліза. Експорт дерева через заборони австрійських земельних князів було обмежено; ті берегли ліси й воліли застосовувати їх тільки для власних копалень і для австрійських будівельних і опалювальних потреб. З Угорщини і в пізньому Середньовіччі ввозили переважно живу худобу, а ще м’ясо і шкури. Заворушення у середині XV ст. пошкодили австрійській торгівлі не менше, ніж гамазейне право Пассау; якщо на 1400 рік торговельний оборот Відня був такий самий, як торговельний оборот Аугсбурга, то після 1500 року він знизився до однієї двадцятої Аугсбурзького обороту. Віденське гамазейне право, яке раніше було основою добробуту міста, вже неможливо було втримати, і 1515 року від нього змушені були відмовитись.

Транзитна торгівля через альпійські землі з Німеччини до Італії полягала частково на перевезеннях соли на південь; ще до Італії відправляли полотно і вовну, а звідти привозили шовк і вино, а також лавантійську бавовну. З Тиролю в обидва напрямки вивозили мідь, а загрозливий для княжого карбування монет експорт срібла було обмежено запровадженням високого мита. Зальцбурзько-каринтійські перевали, які в принципі використовувались не так часто як тирольські шляхи, мали деяке значення для торгівлі Італії з Богемією. Основним місцем торгівлі у Тиролю був Больцано, в пізньому Середньовіччі ще більшого значення набули торговиці. Подібна роль випала Лінцьким торговицям у районі Дунаю. Як тут, так і там товарообмін у дрібній торгівлі все більше поступався місцем грошовим і обмінним перевезенням. Зрештою, як відомо, наступ грошового виробництва взагалі є характеристикою нашої епохи, проте в Австрії цей процес відбувався повільніше, ніж на Заході і Півдні. Для габсбурзьких земель загрозою становило знецінення віденського пфеніга, що не змінилося й після припинення псування монети (1359). Ще перед цим заборонами королів Анжу віденська монета була вилучена з обігу, а угорський золотий гульден скоро завоював і віденський ринок, принаймні як розрахункова одиниця. Віденський пфеніг втратив будь-яке значення, коли розпочалися інфляційні явища періоду “брехунців” у час боротьби Фрідріха III з братом (особливо в 1456-1460 рр.). На заході австрій-

ського регіону було знецінено, імовірно, і пфеніг, однак тут вже в XIII ст. піджою розмінною монетою став четвертак (з подвійним хрестом, тому пізніше його назвали “крейцером”); у XV ст. повноцінною монетою карбувався Гальський унціал (1486), йому належало стати прообразом богемського і саксонського талера. Врешті 1524 року Віденським монетним розпорядженням Фердинанда I у габсбурзьких родових землях було введено єдину грошову одиницю талер на срібній основі. В Австрії не дотримувались імперського монетного розпорядження, виданого в Еслінгені того самого року.

Західній Австрії належала провідна роль і в кредитуванні. Майнгард II створив у Больцано і Мерано позичкові банки і проводив кредитні операції з італійськими банківськими домами. У середині XV ст. передусім верхньонімецькі купці з великим розмахом організували в усіх австрійських землях грошові перекази і обмінні перевезення. У той час вже давно не зверталось уваги на церковну заборону відсотків, крім того, визначальна роль євреїв у грошових і лихварських справах після великого переслідування 1421 року на довгий час припинилася.

Духовна культура австрійського пізнього Середньовіччя

Духовна творчість пізнього Середньовіччя, якщо розглядати її як цілість, вже не була настільки під знаком церкви як у попередню епоху. Емансипація світської культури відбувалася на ширшому, ніж раніше тлі, бюргерство та університетські вчені доповнювали творіння церковних і вельможно-придворних кіл. В австрійській системі виховання аж до заснування Віденського університету тон задавало духовне шкільництво з його катедральними, монастирськими і парафіяльними школами. У пізньому Середньовіччі кількість таких шкіл зростає, вони зустрічаються і в невеликих місцевостях. Найзначніша з австрійських парафіяльних шкіл, а саме школа св. Стефана у Відні, змінила свій статус; коли 1296 року герцог Альбрехт I відмовився від патронату шкіл, вона стала міською латинською школою. Бургомістр і магістрат призначали Ректора школи і дбали про винагороду вчителів. У шкільному статуті від 1446 року вже названо п'ять віденських шкіл: університет і школу Стефана, а ще школу при Шотландському монастирі, церкві св. Михайла і громадському шпиталі. Віденський шкільний устав 1446 року дає загалом уявлення про рівень занять і виявляє принциповий збіг зі системою раннього Середньовіччя, за цей час до вже випробуваних підручників додалися лише деякі нові. У XIV-XV ст. аналогічні латинські школи засвідчені у більшості інших австрійських міст. Серед вчителів не бракувало й видатних постатей, переважно духовного стану. Біля 1300 року у Відні вчителював

магістр Ульріх, відомий також як лікар, художник і поет, поезія вагантів шанує його як повсюдно знаного вчителя. Ім'я Конрада фон Мегенберга, який після 1342 року був ректором школи Стефана, визначного перекладача і серйозного політичного публіциста, свідчить про високий рівень цього закладу; навіть після створення університету школа продовжувала відігравати важливу роль у духовному житті Відня. Серед австрійських монастирських шкіл значні наукові здобутки належали таким як школа св. Флоріяна на зламі XIII-XIV ст. і школа в Кльостернойбурзі – тут особливо в XV ст.

Із заснуванням Віденського університету (1365), другої високої школи Центральної Європи після Праги (1348), де серед вчителів і студентства подібно, як і там, переважав спочатку німецький елемент, – до речі, це було друге габсбурзьке дітище після не такого значного університету в Тревизо (1318), заснованого в період правління Фрідріха Вродливого, – в австрійській культурі з'являється новий чинник. Правда, щойно реформи Альбрехта III (розпочаті в 1383 р.), запрошення паризьких професорів і дозвіл на відкриття теологічного факультету інтенсифікували розвиток Віденської високої школи. Герцог був достатньо великодушним, щоб зберегти за університетом право самому визначити деталі своїх статутів; згодом цю роботу конструктивно і швидко виконали. Основні правила університету (загальний статут 1385 р., факультетські статuti 1389 р.) діяли майже без змін майже 170 років. Зростала кількість слухачів, незабаром було перейдено тисячну межу. Серед студентства, поділеного на чотири “нації” (а радше земляцтва – австрійське, угорське, райнське і саксонське) переважали південні німці і слухачі з габсбурзько-австрійських земель; Північна Німеччина була представлена слабо.

У період від 1383 десь до 1450 року Віденський університет зумів заявити про себе у духовних процесах того часу, тут діяли здебільшого визначні представники теології і природничих наук. Насамперед слід було б згадати Гайнріха фон Лянґенштайна, гессенця, найактивнішого з-поміж паризьких викладачів; його авторитет як математика й астронома був не меншим, ніж авторитет раціоналістичного теолога і консервативного національного економіста. До того ж покоління належали відомі проповідники і догматики Ніколаус фон Дінкельсбюль, Гайнріх Тоттінг фон Ойта і Гергард фон Калькар. Та загалом великі теологи Віденського університету, за винятком домініканця Йоганна Нідера, містика, представника схоластичної філософії, а точніше теорії “*via moderna*” Оккама, були досить поміркованими мислителями. В наступні півсторіччя після 1400 року теологія поступилася перед астрономією; трійця вчених Йоганн із Гмундена, Георг з Поербаха і Йоганнес Регіомонтанус (Мюллер), перші двоє з Верхньої Австрії і один франконець, запевнили віденській астрономічній школі європейське значення. Астрономічні таблиці Йоганна із Гмундена, книга Поербаха про затемнення, його відкриття синусоїдного рівняння, врешті ефемериди Регіомонтануса, який

згодом започаткував у Нюрнберзі першу в Німеччині обсерваторію, все це справді віхи у розвитку природничих наук. Галеаццо де Санта Софія з Падуї та його учень і земляк Йоганн Айгелъ були першовідкривачами в анатомії, проводячи демонстрації на людських трупах, наперекір протесту церковних кіл. У другій половині XV ст. внаслідок несприятливих політичних обставин Віденський університет втратив багатьох слухачів, а конфлікт схоластичного і гуманістичного вчень викликав, мабуть, і особисті тертя у професорському складі, нове зуміло утвердитися тільки завдяки солідній підтримці правлячого двору; визначальними були особисті, побудовані на довірі контакти Максиміліана і суперінтендента Бернгарда Пергера зі Штайнца, який реформував університет в дусі гуманізму. Поза Alma mater Rudolfina нові ідеї поширювалися не так швидко.

Письменство пізнього Середньовіччя виявляє передусім, відповідно до збільшення кола тих, які вміють читати й писати, поширення рідної мови. Однак латина, як і раніше, ще дуже вагома, а на середину XV ст. під впливом гуманістичних ідей вживання латини знову активізувалося. Серед латинських авторів на початку епохи, в XIII ст. першочерговим є, мабуть, вчений цистерцинець Гутольф з Гайлігенкройца; окрім трактату про церковне право і латинської граматики, він написав дві характерні праці до історії свого часу: "*Translatio sanctae Delicianae*", історію перенесення святих реліквій з Праги до Відня, в якій міститься короткий опис міста Відня з багатьма незабутніми елементами місцевого патріотизму, похвалою Відневі, Дунаєві й навколишній красі, і "*Historia annorum 1264-1279*"; обидві праці є важливими джерелами до історії правління Оттокара. Другий твір Гутольфа належить до австрійських монастирських хронік, які у пізньому Середньовіччі матимуть численних представників. Тут слід було б назвати "*Continuatio Vindobonensis*", яка належить властиво до Кльостернойбурга, і Віденські домініканські хроніки ("*Continuatio Praedicatorum*"). Історичні джерела Мюнстера в Кремсі містять багато переказів періоду баварсько-австрійської ранньої історії, найважливішою є хроніка, яку написав монах Бертольд із Мюнстера в Кремсі, що її раніше приписували якомусь "*Bernardus Noricus*". Найзначніший історіографічний і взагалі літературний здобуток XIV ст. належить каринтійському абатові Йоганну Віктрінському, авторові "*Liber certarum historiarum*", книги невігаданих історій. Автора, який мабуть родом з Лотарингії, пов'язували тісні особисті зв'язки з двором Герців і Габсбургів; це означає, що він був добре поінформований, умів передавати свої думки стисло і зрозуміло. Йому ми завдячуємо цінними повідомленнями з історії Каринтії. Пізнішу редакцію Йоганна здійснив "*Anonymus Leobensis*", який у так званій хроніці світових подій сильніше заакцентував австрійську і штирійську історію. Майже одночасно з Йоганном писав свої праці інший учений абат, Енгельберт із Адмонта, усебічний, високошанований автор,

перу якого належать теологічні, природничі й педагогічні праці; його трактат про обрання короля Рудольфа фон Габсбурга пропав без сліду. У німецькій літературі XIII-XIV ст. світський елемент значно переважав клерикальний. Ми подибуємо представників пізньої міннезингерівської лірики і лицарського роману. Зальцбурзький лицар Плаєр був насамперед автором переспівів давніших творів; Ульріх фон дем Тюрлін з Каринтії присвятив свій великий віршований роман "*Willehalm*" королеві Оттокарові. Очевидно з верхньої верстви міського бюргерства походив майстер Гайнріх з Вінер-Нойштадта, поет, теолог і медик, який багато часу проводив у Відні, де йому належало ленне володіння Фрайзінгер Гоф. Популярну розповідь про короля Аполлонія Тірського Гайнріх використав для чималого віршованого роману "*Аполлоній фон Тірланд*", оздобивши його авантюрно-фантастичними епізодами. Зовсім інше спрямування мав повчальний вірш Гайнріха "*Про пришествя Боже*", темою якого був спасенний чин Христа і страшний суд. Слід віддати належне також двом представникам німецької римованої хроніки, жанрові, якому в австрійському просторі першим присвятився Рудольф з Емса, а саме віденському міщанинові Янсові дер Янсін Енікелеві і штирійському лицареві Оттокару "*ous der Geul*". Версифікаторська майстерність Янса була досить скромною, відомі два його твори: побудована за схемою шести періодів світу світова хроніка і присвячена австрійській історії книга правителів (*Fuerstenbuch*), цей другий твір є важливим внеском до історії культури Відня в період останніх Бабербергів, який Янс замілювано називає "*добрим старим часом*". Твір штирійського римуючого хроніста Оттокара "*ous der Geul*" імпонує вже самим своїм обсягом. Його автор походив з роду власників Штреттвега, з якого пізніше вийшли графи Галлери; Грільпарцер, який вклав цьому автору в уста знамениту похвалу Австрії, помилково вважав його, як багато старших істориків, вихідцем із роду Горнеків. Оттокар написав імператорську хроніку, яка згодом безслідно зникла, а ще могутній корпус з майже 100 000 віршів римованої хроніки, збережену, хоч і не повністю, в багатьох рукописах. У центрі уваги опису, присвяченого загалом історії імперії, містяться події в Австрії і Штирії у часовому проміжку від смерті Фрідріха Войничого аж до правління Фрідріха Вродливого. Незважаючи на неприязнь до швабського почту нових правителів, римуючий хроніст був прихильним до Габсбургів, хоча загалом жив ще у гогенштауфенівських традиціях. Скажімо, Карл Анжуйський послужив Оттокарові прототипом політичної злочинності, не мав автор особливої симпатії і до папства XIII ст. Відомою є його гостра, ледве чи справедлива оцінка короля Оттокара. Гордий представник свого стану штирійської знаті, цей римуючий хроніст з любов'ю описував придворні урочистості і старовинні правові звичаї; подиву гідною є його обізнаність з джерелами. Крім цього, ми завдячуємо Оттокарові яскравими повідомленнями про виняткові природні явища.

Ще перед зламом сторіч один нижньоавстрійський лицар з околиць Цветля написав злободенну поезію в діалогічній формі; після невдалої спроби ідентифікувати автора – припущення стосувались згаданого в поезії шпільмана Зайфріда Гельблінга – твір дістав назву “Малий Луцидарій” (Kleiner Lucidarius) за правлячим у даному випадку зразком німецьким луцидарієм XII ст. Наш автор не пощадив у своїй критиці жодного стану, а його виразно австрійський регіональний патріотизм був спрямований передусім проти чужинців. Поступово габсбурзькій династії, яка в цьому творі прокоментована ще негативно, вдалося перекинути містки через провалля, яке ділило її від місцевого населення. Її двір став центром мистецької і літературної творчості. Отто Весели вважався приятелем лицарських бардів і придворних блазнів на кшталт Найдгарта Фукса; до кола осіб, наближених до Рудольфа IV, належав зокрема вчений письменник такого рівня, як саксонець Гайнріх фон Мюгельн. Він присвятив герцогові німецьку версію своєї мадярської хроніки і довершив у Відні – за півтора сторіччя перед Мартіном Лютером – німецький переклад Біблії. Врешті резиденція Габсбургів принадила Гайнріха дер Тайхнера, імовірно родом з Верхньої Штирії, поміркованого, дещо меланхолійного критика свого оточення, друга всіх злидених і переслідуваних, творчість якого мала широкий розголос. Гарного некролога склав для нього його молодший друг, Петер Зухенвірт, віршувальник при дворі Альбрехта III, учасник подорожі Альбрехта до Пруссії. Надгробні промови і поезії на актуальні історичні теми Зухенвірта мають вартість культурно-історичних джерел, хоча музи не надто сприяли цьому авторові.

Двір Альбрехта III має значення також як осередок багатой перекладацької діяльності з латини на німецьку мову. Найвидатніші заслуги тут належать надвірному капеланові Альбрехта Леопольдові Штайнройтерові, ченцеві-августинцеві, який здобув освіту в Парижі. Штайнройтер переклав, зокрема, твір кардинала Вільгельма Дурандуса про літургійні обряди католицької церкви і додав до перекладу цікаву передмову, ще він переповів по-німецьки історію церкви Кассіодора; проте найважливішим здобутком стало його власне творіння “Австрійська хроніка 95 правлінь”, вигадана праісторія Австрії, феєрична і фантастична, повністю нереальна минувшина. Однак твір, який містить детально подані імена і факти, сприймали як правдивий, що дало Енеа Сільвіо Пікколоміні привід глузливо зауважити, що австрійці шанують цю хроніку не менше, ніж Святе Письмо.

Поетичною творчістю займався також політичний діяч Альбрехта III і Леопольда III, граф Гуґо фон Монтфорт-Бреґенц, який після битви у Земпаху займав нелегку посаду фохта в Аарґау і Турґау, а пізніше посаду головного управителя Штирії. Гуґо ще раз вплив життя в мінезинґерівську поезію, яка згасла разом з ним і трохи молодшим Освальдом фон Волькенштайном. З них двох самотніший поетичний талантист мав Освальд, тирольський шлях-

тич з Греднерталя; химерна доля закинула його на Схід, до Швеції, Росії, Західної і Південної Європи, а згодом змусила стати активним учасником повстання тирольської знаті проти герцога Фрідріха IV. Надміру бурхливий стиль життя Освальда знайшов вислів у його творчості, в якій поряд з любовною поезією представлені застільні і бойові пісні; врешті під кінець життя Волькенштайн присвятився ще й релігійній тематиці.

І в XV ст. габсбурзький двір залишався опорою літературної творчості. Альбрехт V (II) перейняв на правах зятя і спадкоємця імператора Сигізмунда меценатські традиції Люксембургів, а ще успадкував чималі бібліотечні збірки. При цьому вперше повіяло духом гуманізму, дорогу якому через свої зв'язки з Прагою Карла IV проклав не хто інший, як Петрарка. Зрештою вплив цей нісключки не зачепив емоційні, написані німецькою мовою мемуари придворної дами імператриці Елізабет Гелени Котаннер, драматичну кульмінацію яких становить епізод викрадення корони Стефана для юного Ладислава Постума. Вже у такій напруженій атмосфері конфлікту старих схоластичних і нових гуманістичних ідей розвивалася надзвичайно багата й усебічна творчість Томаса Ебендорфера фон Газельбаха, якого можна, мабуть, назвати останнім повноправним представником переважно середньовічного мислення в Австрії. Правда, попри численні дипломатично-політичні доручення, його діяльність була пов'язана не так з двором, як з Віденським університетом, де він був знаним професором, деканом і ректором. Наукові праці вченого були спочатку присвячені переважно теології, окрім коментаря до Ісаї та інших екзегетичних праць він написав безліч німецьких і латинських проповідей. У пізніші роки Ебендорфер звернувся до історіографії; про його прив'язаність до малої батьківщини Нижньої Австрії виразно свідчить найважливіший його історичний твір, а саме Австрійська хроніка, який написаний дуже особисто; крім того, його невтомному перу завдячуємо ще папську книгу, імператорську хроніку, хроніку Пассауських єпископів, трактат про схизми і щоденник його діяльності як представника Віденського університету на Базельському соборі. Упродовж усього життя він був зятим прибічником соборного напрямку у якнайгострішій формі і, мабуть, сам перегородив собі шлях до блискучої церковної кар'єри. Здається, монарх вважав його головним винуватцем у тих сумних обставинах, які склалися в другій половині сторіччя в Австрії.

До цілком іншого світу належав Енеа Сільвіо Пікколоміні; він походив зі шляхетного тосканського роду і десь біля 1437 року прибув до Австрії, де йому спочатку не надто сподобалося; свідченням цього є знаменитий лист про Відень і віденців, затаврувати заможне життя яких, їх невіру й аморальність Енеа вважав своїм обов'язком. Невисокої думки він був і про університет. Як літератор Пікколоміні швидко здобув широке визнання,

Фрідріх III увінчав його лавровим вінком і взяв до імператорської канцелярії. Тут італієць, поборник гуманізму, відразу розгорнув активну діяльність, пропагуючи все нове. У двох “Княжих верцадлах” (*Fürstenspiegel*) і в “Пенталозі” Енеа відстоював гуманістичний виховний ідеал усебічного формування людини з особливим урахуванням навчання принципів для їхньої пізнішої мети бути правителями. Твори Енеа, який писав приємним, плинним стилем, читали з задоволенням; правда, найпопулярнішою була любовна новела “Евріал і Лукреція”, від якої автор пізніше відмовився. З-поміж історичних праць Енеа *Historia Austriae seu Friderici tertii* є важливим внеском до історії того часу; особлива принадливість цього твору полягає у зображенні особистостей. Подібна за стилем історія Богемії. Доповідями на академічному ґрунті Пікколоміні намагався поширити гуманістичні ідеї і в університетських колах, що йому спочатку вдалося тільки обмежено в сфері реторики. Більше послідовників Енеа мав при дворі. Ерцгерцога Максиміліяна виховали в гуманістичній традиції; визначальна роль у цьому належала придворному музикантові й бібліофілові Йоганну Гіндербахові, пізніше єпископові Трієнтському. Гідна уваги гуманістична діяльність панувала також при дворі Зігмунда Тирольського, високоосвічена дружина якого шотландка Еллінор сама займалася літературною діяльністю. Тут якийсь час працював Йоганн Фуксмаген з міста Галль, видатний колекціонер; пізніше він поступив на службу до імператора Фрідріха юристом і дипломатом. Врешті якраз у Тиролі діяв найвизначніший виразник ідей раннього гуманізму в австрійському просторі, Микола Кузанський з-над Райну, який у ролі Бріксенського єпископа був невдалим політичним суперником ерцгерцога Зігмунда.

Боротьба Фрідріха III з його становими супротивниками, а згодом з Альбрехтом VI і Матяшом Корвіном відчутно вплинули на літературну і наукову діяльність Відня і Нижньої Австрії у другій половині XV ст. Щойно коли до влади прийшов Максиміліян, ситуація змінилася. Тепер можна було запрошувати авторитетних гуманістів; коли 1497 року до Відня прибув Конрад Целтес, місто отримало в його особі загальноновизнаного вчителя та успішного організатора. Він заснував Дунайське товариство (*Sodalitas literaria Danubiana*), серед членів якого були Куспініан, Конрад Пойтінгер, Ладислав Зунтгайм, Стабій та інші. Вони визначили духовне життя не тільки правління Максиміліяна, але й початку епохи Фердинанда. За винятком теологічного факультету, схоластика була витіснена з арени. В тому, що це таки сталося, була немала заслуга імператора. Хоча важко не помітити, що він надто міцно прикував не один талант до власних, часто сміховинно-іреальних династичних і генеалогічних ідей, як це було, наприклад, з Ладиславом Зунтгаймом, а особливо з Якобом Меннелем з Брегенца, який роками збирав величезний генеалогічний матеріал і видав шеститомову Княжу хроніку (“Дзеркало народжень”) про троянсько-франкське походження Максиміліяна.

Те, що гуманізм перемиг при дворі і в університеті, а невдовзі сприйняла знать, ще не означало, що на 1500 рік він вже завоював духовне життя повністю. Наприклад, каринтійський священик Якоб Унрест церкви св. Мартина під Техельсбергом, не журачись новими ідеями, написав німецьку хроніку Австрії зовсім у дусі історіографії пізнього Середньовіччя. Все ще мали успішних представників середньовічній шванки напівісторичного змісту. Філіп Франкфуртець насправді, здається, віденець написав збірку шванків про попа з Каленберга, десь у той самий час з’явився подібний збірник, героєм якого був Найдгард Фукс. Книжку Франкфуртця неодноразово перекладали, вона була дуже поширена, і щойно за якийсь час піп з Каленберга потрапив у тінь слави Тіля Уленшпігеля. Переважно второваними шляхами рухались також народні театральні вистави релігійного змісту, для яких у XV ст. було написано багато творів, грубувато-в’їдливі тон яких, незважаючи на принагідно висловлюваний спротив церковного і вченого середовища, викликав бурхливий успіх у широкої публіки. Одним з найвизначніших театральних керівників був віденський різьбяр Вільгельм Роллінгер; власне він показав у соборі св. Стефана на спинках лавок для хору, які були знищені пожежею 1945 року, сцени Віденських страстей Христових (1476).

Визначні здобутки в усіх ділянках творчості мало образотворче мистецтво пізнього Середньовіччя, яке повністю перебувало під знаком готики. В архітектурі була яскраво представлена як катедральна готика, яка живилася німецькими і богемськими впливами, так і особливо зальна готика цистерцинців і жебрущих чернечих орденів. Залам у Гайлігенкройці, Нойберзі на ріці Мюрц, Санкт-Лямпрехті, приміщенням церков орденів міноритів і августинців у Відні протистоїть галерея для хору у Цветлі і запроєктована у стилі зальної готики, але багато оздоблена чудовою порталньою скульптурою (падіння Павла) у стилі катедральної готики церква св. Стефана у Відні, в готичній розбудові якої спільно брали участь віденське міщанство і австрійські правителі від Рудольфа IV до Фрідріха III – обоє поховані в цій церкві у вражаючих саркофагах. Добудована південна вежа є за своїми пропорціями найяскравішим твором середньовічного вежобудівництва в Австрії (завершено вежу в 1433 р.), її доповнюють інші видатні досягнення – наприклад, витончена баня вежі церкви Марія-ам-Гештаде (Марія на узбережжі), вежа у Штрасенгелі поблизу Граца і “Пряля при хресті” (“*Spinnerin am Kreuz*”) у Відні і Вінер-Нойштадті. Імпозантні будівлі мали також служити пам’ятниками будівничим; у соборі св. Стефана стоять фігури фундаторів з дому Габсбургів, тоді як гербова стіна каплиці св. Георгія у Вінер-Нойштадті чи гербова вежа Максиміліяна на Інсбруцькому замку мали віддзеркалювати геральдичну символіку краю і династії.

Представники правлячої верстви зводили численні замки, які служили оборонними, житловими і репрезентативними будівлями, центрами правлін-

ня й адміністрації, а ще перебудовували давніші будівлі. Тут слід назвати, наприклад, Нойемс (Глоппер) у Форарльберзі (1345), водяні замки Бургау (біля 1400 р.) на південь від Гартберга і Гайденауштайна у Вальдфіртелі, розширеному в XV ст. Пухгаймами, а також скромніший, зате збережений у незміненому від часу спорудження (1471) стилі Шахенштайн біля Маріацелля. Герцог Зігмунд, правитель Тиролю, спорудив сім замків, кожний з яких названий його іменем, наймогутнішим був Зігмундскрон біля Больцано.

Серед скульптурних творів під знаком пізньосередньовічного піку культу Діви Марії з'явилися кам'яні фігури Мадонни (Мадонна-прислужниця у церкві св. Стефана біля 1320 року, Мадонни у Кльостернойбурзі і Адмонті) і дерев'яні фігури (так звані "гожі Мадонни" на зразок фігури у Крумау). У XV ст. поширеним було різьблення вітварів у народному стилі, такі вітварі знаходяться передусім у Тиролі. Справжні шедеври створив південний тиролець Міхаель Пахер з Південного Тиролю: вітвар церкви св. Вольфганга і Кефермарктський вітвар. Вже ренесансні за стилем бронзові скульптури крипти Максиміліяна (порожньої) у придворній церкві в Іннсбруку, в яких виявилася генеалогічна фантазія придворного оточення.

Вагомими є здобутки малярства цієї епохи. Невідомий художник продовжив десь біля 1300 року твір Ніколауса Вердунського, намалювавши для бокового вітваря вражаючі образи на дереві. Портрет Рудольфа IV (імовірно авторства Гайнріха Вашанга, знаходиться у Віденському епархіяльному музеї і вважається найдавнішим збереженим прижиттєвим княжим портретом у регіоні на північ від Альп. Великосвітські ідеї і персонажі зустрічаються у циклі фресок замку Рункельштайн біля Больцано (прибл. 1400 р.). У малярстві на дереві вітваря святого Альбрехта і в роботах Шотландського майстра біблійні сцени поміщені у місцеву природу і міський краєвид. Давнім часам землі Австрії і її священному правителю присвятили цикл житія Леопольда Рюланд Фрюауф Молодший і Ергард Альтдорфер, схожі мотиви породили генеалогічне дерево Бабенбергів у Кльостернойбурзі (1489). Так само і живопис на склі, високохудожні твори якого були створені у Відні, Кльостернойбурзі і Ліліенфельді, представляв як церковні, так й історично-генеалогічні теми. Книжкова графіка, створена XIV ст. у монастирях, презентує не один вдалий твір. У Віденській придворній школі існувала майстерня, про якість роботи якої свідчать ілюмінації німецького перекладу Раціонале Дуранді періоду Альбрехта III. У гробу брата притулку св. Христофа біля Арльберга міститься вражаючий твір гербового книжкового мистецтва у німецькомовному просторі (створений перед 1400 р.) Через сто років для пропаганди Максиміліяна з'явилися розкішно ілюстровані твори, присвячені прославі князя: "Theuerdanck", "Weisskunig" і "Freydal".

Австрійські художні промисли пізнього Середньовіччя виготовили цінні ювелірні роботи, особливо літургійне причандалля в Зальцбурзі, Кльостер-

нойбурзі і Відні. У мистецтві сфрагістики маємо блискучий здобуток – велику печатку Рудольфа IV на коні. За енергійної підтримки герцога Зігмунда та імператора Максиміліяна особливого розквіту зазнало латництво, у цій сфері працювали прекрасні умільці, серед яких, наприклад, Конрад Зойзенгофер. У мистецтві текстилю представлені багато розшиті ризи, передні стулки вітварів, костюми герольдів, гобелени і різні ткани покривала. У виготовленні гобеленів (килимів ручної роботи) першість завжди належала Бургундії й Італії, придбанню цих бездоганних виробів Австрія завдячує зв'язкам Габсбургів з Західною і Південною Європою. А вже про колекціонерську і меценатську діяльність Габсбургів годі й говорити: вона мала якнайвагомніше значення для розвитку мистецтва; скарб дому був величезним; після тимчасового поділу Фрідріх III знову взяв усе в свої руки і значно примножив; ще більше габсбурзькі колекції завдячують діяльності Максиміліяна, за якого Австрійський дім отримав ще й коштовний бургундський маєток, який, щоправда, і надалі зберігався в Нідерландах.

Діяльність Максиміліяна диктувала майбутній розвиток і в іншому плані, якщо й справді його заслугою є створення придворної музичної капелли у Відні, перспективами якої скоро зацікавився і віденський єпископ Георг Слатконія. У кожному разі віденська музична культура під кінець доби Середньовіччя ще отримувала імпульси, вирішальні для свого розвитку.

VI.

РЕФОРМАЦІЯ І КОНТРРЕФОРМАЦІЯ
(1526-1648)Королівські вибори 1526 року
та управлінська реформа Фердинанда I

Перспективи для кандидата на престол з-поміж Габсбургів відразу були реальнішими у Богемії, аніж в Угорщині. Зрештою в Празі теж не бракувало проблем – богемські стани не визнавали спадкового права дружини Фердинанда Анни. Інші претенденти на трон, передусім баварські Віттельсбахи, створювали Фердинандові конкуренцію. Не сприяв ерцгерцогові й вороже наставлений до Габсбургів папа Климент VII. Фердинандові слугувало те, що його посередники, яких очолювали Зігмунд фон Дітріхштайн і Зігмунд фон Польгайм, мали достатньо такту й дипломатичного хисту; врешті їм таки вдалося – не без залучення значних грошових сум – змінити думку настроєних спочатку пробаварськи впливових достойників королівства. 23 жовтня 1526 року Фердинанда було обрано королем. Стани сусідніх з короною Вацлава земель – Силезії, Лужиць і Моравії, які не брали участі у празьких виборах, підтвердили Фердинанда правителем, покликаючись на спадкові претензії Анни. Незабаром стане зрозуміло, що поводитися з цим Габсбургом так, як з покірними становій владі Ягеллонами не можна.

В Угорщині лідером шляхетної більшості вважався трансильванський воєвода Янош Заполі, відколи він з драконячою жорстокістю і нелюдськістю придушив одне – спочатку досить успішне – селянське повстання. Сильний табір Угорщини, Семиграддя і Славонії обрав воєводу Штульвайсенбурга (угор. Секешфехервара) у листопаді 1526 року королем. Перші кроки Фердинанда були кволими, проте на його боці стояли вдова короля Марія, розумна жінка-політик, яка симпатизувала протестантизму, а ще палатин Баторій, Ціпсери і трансильванські саксонці, деякі магнати і хорвати. Ця група 17 грудня 1526 року обрала у Пресбурзі Фердинанда. Короткочасне перемир'я дало змогу обом сторонам консолідувати свої сили. А Габсбург використав цей час ще й для реорганізації свого бюрократичного апарату.

Нагромадження маєтків і розширення функцій австрійських Габсбургів вимагало реорганізації управління, яке істотно виходило за межі централізації, про початки якої можна говорити вже з часів правління Максиміліана. 1 січня 1527 року король Фердинанд видав “Придворне державне розпорядження” (Hofstaatsordnung), яке створило тривалі підвалини для централізованого управління австрійськими, а також богемськими й угорськими землями; це підґрунтя, незважаючи на численні реформи, проіснувало аж до 1848 року.

Найвищою серед нових інституцій було визнано таємну раду (der Geheime Rat), де вирішувались династійні проблеми, родинна і зовнішня політика; тут спільно діяли призначені правителем радники і найвищі придворні, спочатку було тільки шість членів; найвищою юридичною установою – придворну раду (der Hofrat), до якої довгий час належали і члени таємної ради. У 1537 р., після скарг з угорського і богемського боку, діяльність придворної ради було обмежено спадковими землями і німецькою імперією. Після того як Карл V відмовився від престолу, придворна рада набула характеру імперської апеляційної інстанції, звідси зродилася суперечка з імперським верховним судом (Reichskammergericht) щодо розподілу повноважень. Однак саме можливість впливати на імперські справи запевнила придворній раді на довгий час особливе значення. Щодо адміністрування, то вона мала право лише вносити пропозиції (т. зв. Vorschlagsrecht). Придворна канцелярія виникла ще у Середньовіччі як канцелярська установа земельного князя, вона й після реформ Фердинанда була хоч і важливою, але підпорядкованою і виконавчою структурою, а не реальним органом. Її, поділену спочатку на три відділи – один для австрійських земельних груп і два для Богемії та Угорщини, 1559 року було обмежено спадковими землями; Богемія й Угорщина отримали власні канцелярії. Надвірній палаті (Hofkammer), відповідальній за фінанси і розрахунки, підпорядковувались земельні палати у Відні, Іннсбруку, Празі та Пресбурзі. Хоча надвірна палата функціонувала не так вже й гладко, і право дозволу (Bevolligungsrecht) станів було дуже гальмівною перешкодою, все ж, як тільки було проведено реорганізацію, вона стала кращим інструментом фінансового управління, ніж попередні установи. Проте при фінансуванні турецьких воєн, коли треба було швидко знаходити кошти для оплати, амуніції і провіанту військ, придворна палата не змогла себе виправдати. Тому 1556 року було створено придворну військову раду (Hofkriegsrat), структура якої загалом не враховувала земельних кордонів, а отже, ця рада була справді централізованою установою. Придворна військова рада, створена для потреб оборони краю від турків, не цілком відповідала сфері діяльності, яка з часом щораз більше розширювалася; упродовж тривалого існування цієї установи часто приписували основну провину в усіх військових невдачах.

Бої в Угорщині (1526-1562)

Після подвійних виборів 1526 року в Угорщині взялися до зброї. Природно, що Фердинанд мав у своєму розпорядженні численніші сили, ніж Заполі, проте до істотних ознак розтягнутої на сторіччя боротьби з турками належало те, що дім Габсбургів так фактично і не зміг згуртувати усі свої сили проти турецького ворога і його угорських поплічників. Паралізуючими були конфесійні суперечності в імперії і спадкових землях, до цього додавалися ще й інтриги антигабсбурзьки настроєних європейських держав. Франція, для якої габсбурзькі сили самі у багатьох аспектах становили загрозу, шукала союзників у тилу супротивника, “найхристиянськіший король” знайшов допомогу в султана, з яким його з 1536 року єднав офіційний союз. В антиавстрійській коаліції якийсь час перебували Англія, Венеція, Польща, Баварія, навіть папська область, а Відень у цей час робив спроби налагодити контакти з Москвою. Змінювалися союзники, а партнерство Туреччини і Франції, з одного боку, і обох ліній дому Габсбургів, з іншого, тривалий час становило домінуючу європейської політики.

Оскільки турки знову покинули Угорщину після перемоги під Мохачем, то Фердинанд переміг Заполі, і той утік до Польщі. З листопада 1527 року Фердинанда коронували в Штульвайсенбурзі. Проте спроби схилити турків до визнання прав Габсбургів на Угорщину зазнали невдачі. 1528 року було здійснено набіги на Країну, а 1529 року султан Сулейман, правитель, владу якого можна порівняти хіба з владою Карла V, після ґрунтовних приготувань до війни, розпочав похід на Австрію. Угорські позиції Фердинанда дуже швидко були втрачені. Пресбург, Вінер-Нойштадт, Брук-на-Ляйті хоч і трималися стійко, проте не могли стримати наступу султана на Відень. Вдалося принаймні вчасно забезпечити місто достатньо численним гарнізоном з 18 тисяч військових, у тому числі богемським та іспанським континґентами, а також потужною артилерією. Неодноразово випробуваний воєначальник граф Ніклас Зальм взяв на себе керівництво обороною. Передмістя було спалено дощенту, щоб перешкодити ворогові прикритий підхід до міста. Наприкінці вересня турки добралися до передмістя; застосовуючи в районі Каринтійських воріт розриви мін і штурмову артилерію, вони намарне намагалися зламати оборону. Після поразки останньої атаки 14 жовтня турецьке військо за несприятливих погодних умов вдалося до відступу. Для тривалого переслідування бракувало сил. За цей час татари жакливо спустошили район під Віденським лісом. У кожному разі вдалося поліпшити позицію Фердинанда в Угорщині, зайнявши важливі фортеці Рааб, Коморн і Гран, незабаром було здобуто також Ерлау і Токай. 1531 року Фердинанд розпочав переговори із Заполі, проте до порозуміння так і не дійшло. Турки

також не погоджувались на жодну з мирних пропозицій Фердинанда. Влітку 1532 року султан знову зробив спробу наступу на Відень, цього разу початок наступу було вибрано далі на південь, проте невелика фортеця Гюнс, яку енергійно обороняв хорватський дворянин Міклош Юрішич, успішно вистояла, і турки врешті відступили через штирійську область на південь. Татарів під проводом Казим Бека (“Renner und Brenner”, тобто як їх називали, “драпіжників і паліїв”), що шастали по Нижній Австрії, затримали під час їхнього відступу через долини Віденського лісу і вщент розбили; спогади про ці події дуже яскраво зафіксовані як в австрійських, так і в турецьких народних переказах.

Присутність потужного війська Карла V у районі Відня змусила турків восени 1532 року до відступу; проте імперські війська не вдалося ввести для наступу на угорську землю. Так було втрачено добру нагоду відвоювати Угорщину. У 1537 р. військо Фердинанда спробувало завоювати місто Ессек, яке було важливим етапом у турецьких військових походах, проте керівані неодностайними полководцями і ослаблені епідеміями і браком харчів габсбурзькі війська зазнали важкої поразки біля Горіана. Не мав значення Варадський мир із Запольяї, укладений Фердинандом у лютому 1538 року після таємних переговорів, за яким, у випадку смерті Запольяї, влада в усій Угорщині мала перейти до Габсбургів. Умов договору не було дотримано, тому що прибічники Запольяї призначили після смерти того (1540) королем його сина Яноша Жигмонда. Дві спроби Фердинанда завоювати Офен зазнали невдачі, друга завершилася знищенням його війська (1541). Тоді турки утвердилися в місті і в Центральній Угорщині і після невдалого контрудару, проведеного військом маркграфа Йоахіма Бранденбурзького (1542), завоювали найважливіші міста між озером Балатон і рікою Тисою. Врешті 1547 року настало перемир'я, за яке Фердинанд мусив відкупитися “почесним дарунком” – 30 тисяч дукатів річно.

На той час вже окреслився поділ Угорщини на три частини, який мав стати прикметним на наступних півтора сторіччя. “Королівська” Угорщина охоплювала Північно-західну Хорватію, а ще демаркаційні угорські області на захід від озера Балатон; кордон перетинав на схід від Рааба (угор. Дьйора) Дунай і сягав на північному сході, час до часу змінюючись, аж за ріку Ціпс. У Північно-східній Угорщині розпочиналися володіння Запольяї і пізніших володарів Семигороддя, які, окрім цієї землі, панували ще на передній смузі Мадярської низовини. А от центр Угорщини, від центральної частини гірського хребта аж за Тису, а з 1551 року з Темеським Банатом включно, підпорядковувався як турецький пашалик Порті.

У 1551 р. виглядало на те, що Фердинанд заволодіє і Семиграддям. Королева Ізабелла, вдова по Яношу Запольяї, була готова відмовитись від своїх володінь, у Карлсбурзі проходили відповідні переговори, проте одно-

часно з військами Фердинанда наблизилися й турки, які тоді завоювали Темішвар. Жахливі злочини чужинецьких військ Фердинанда і реакція на вбивство радника і політика Ізабелли кардинала Георга Утісеніча ("брата Георга") людьми генерала Кастальдо спричинили перелом. Військовий похід курфюрста Моріца Саксонського восени 1552 року не приніс успіху. Невдовзі Яноша Жигмонда визнали королем у Семиградді і в сусідніх комітатах; тут також повернулися під верховенство султана. Перший наступ турків на Сігет провалився (1556), оскільки фортецю було вчасно звільнено з-під облоги. Врешті післанцеві Фердинанда де Бусбекові вдалося підписати восьмирічний мир за умови згоди обмежити обсяг володінь на момент підписання миру. У цьому Константинопольському договорі (1562) Фердинанд зобов'язувався й надалі щорічно сплачувати контрибуцію за домовленістю 1547 року.

Імперська політика і конфесійне питання. Наступ протестантизму в габсбурзьких землях

З часу територіальних надбань 1526 року населення родових володінь австрійських Габсбургів у національному плані стало ще менш однорідним, ніж раніше. На давніх спадкових землях виразно переважав німецький елемент, а до численнішого словенського селянського населення, майже не структурованого соціально, та до ладинських, фріульських, італійських і хорватських поселенців на півдні й південному сході спадкових земель тепер додалися національно свідомі провідні народи богемських і угорських земель. Недовіра мадярів і чехів до німців була стримувальним чинником для габсбурзької політики, проте національні антагонізми, як і суперечності між династією і станами, які очолювала знать, хоч і загострювали проблему, все ж були другорядними. Найнебезпечнішим об'єктом конфліктів, починаючи з 20-х років XVI ст., у габсбурзьких землях і в імперії було розщеплення віри. Конфесійні суперечки з їх політичними наслідками стали аж до завершення Тридцятилітньої війни безперечно головною темою внутрішньої історії Австрії; релігійна боротьба, що була якнайтісніше пов'язана зі становим питанням, мала надзвичайно істотні наслідки для позиції Австрії та її династії в імперії й Європі.

Протестантські релігійні вчення ширились в Австрії дуже скоро. Вони присутні вже в перші роки правління Фердинанда I в усіх верствах населення, вони поширені як у середовищі знаті, так і серед гірників, міщан, спудеїв і селянства, не оминули вони й клір. Найпоширенішим було засвоєння цих вчень знаттю. Крістоф Юргер, син управляючого землею на Еннсі (Нижньою Австрією), 1522 року прийняв протестантизм, його слідами подалися батьки, незабаром приклад Юргера повторили родини Штарембергів,

Польгаймів, Дітріхштайнів, Кевенгюллерів, Унгнадів, Пухгаймів, Цінцендорфів та інші сім'ї, з яких вийде не одне покоління поборників протестантизму. Шляхетські сини та інші студенти перебиралися до університетів на півночі Німеччини, передусім до Віттенберга, щоб засвоювати нове вчення; Віденський університет втратив більшість своїх слухачів. У друкарнях австрійських міст друкувалися реформаційні праці, першим був твір Йоахіма фон Ватта, опублікований 1521 року у Відні. У 1524 р. було страчено прихильника нового вчення, багатого віденського міщанина Каспара Таубера. Багато протестантів було ще перед серединою 20-х років у Санкт-Пельтені, Вайдгофені, Лінці, Вельсі, Гмундені, Клягенфурті. Не дивно, що запроваджена за таких обставин 1523 року заборона протестантських книг була безуспішною. У 1527 р. Фердинанд I видав ще один генеральний мандат проти лютеран. У цьому розпорядженні мова вже йде зокрема і про "нечувані вчення" анабаптистів, які тривалий час мали у селянських колах багато сильніший відгук, аніж лютеранство. Анабаптисти (інакше перехрести) не визнавали ані світського, ані церковного порядку, вони сповідували спільність майна і з самого початку їх жорстоко переслідували через радикальні релігійні погляди і через брак станової підтримки. Шваб Балтазар Губмаєр організував анабаптизм в австрійських придунайських землях і у Південній Моравії, де Нікольсбург став центром секти. У 1528 р. Губмаєра, який провадив успішну агітаційну діяльність у Відні, було схоплено і спалено. Багато анабаптистів було також у Зальцбурзі і в Штирії, а отже, і багато мучеників цієї секти. Найвизначнішим австрійським анабаптистом був уродженець Пустерталю Якоб Гутер; у його тирольській батьківщині секта утвердилась у багатьох місцях. Щоб уникнути постійних переслідувань, які забрали декілька сотень життів, Гутер повів численних анабаптистів до Моравії, де він заново організував їх общину і розпорядився зібрати спільне майно у так званих "домівках" (Haushabe) чи інакше "братніх садибах" (Bruderhof). Погляди цих анабаптистів дещо подібні до поглядів слов'янських "богемських братчиків" Петера Хелціцького. Насильницьких актів, які здійснювали вестфальські перехрести, австрійсько-моравські брати у вірі не поділяли, та все ж події в Мюнстері з певністю мали несприятливі наслідки для Австрії. Коли 1535 року Якоб Гутер повернувся до Тиролю, його ув'язнили у Кляузені і в лютому 1536 року спалили в Іннсбруку. "Гутерові братчики" змогли протриматися в Моравії аж до початку Тридцятилітньої війни, а подальші події змусили їх продовжити еміграцію.

Питання віри дещо з'ясувалося, коли на Аугсбурзькому райхстагу (1530) німецькі послідовники Лютера представили своє віросповідання. Оскільки католики наполягали на своєму неприйнятті "*confessio Augustana*", то 1531 року було засновано союз протестантських князів і міст у Шмалькальдені в Тюрингії. З іншого боку, обрання Фердинанда римським королем 5 січня

цього року принесло Австрійському дому серйозний успіх. Боротьба з французами і турками змусила Карла V, всупереч його нескитним католицьким переконанням, до стриманих дій; на Нюрнберзькому райхстагу 1532 року було досягнуто тимчасового порозуміння з протестантами. Та дуже швидко протестантська княжа партія перейшла в наступ; військо Філіпа Гессенського, якого фінансово підтримували Англія й Франція, завоювало габсбурзький Вюрттемберг, який повернувся до давньої династії (1534). У Кааденському мирі Габсбурги змирилися з фактом цієї втрати; їм залишився герцоґський титул і номінальний сюзеренітет.

Протестантські ідеї далі поширювались по габсбурзьких землях. Під кінець 1541 року король Фердинанд скликав у Празі на сейм комісію австрійських і богемських земель, яка мала організувати і, головне, профінансувати допомогу в боротьбі з турками. Та представники станів виступили передусім за церковні вимоги протестантизму, поки що основною була вимога причащати вірних вином. Поразка шмалькальденців біля Мюльберга (1547) війську Карла V принесла зміну співвідношення сил; імперське місто Констанц, яке необачно приєдналося до шмалькальденців, стало австрійським. Ще важливішим було те, що Фердинанд I виразно зміцнив свою позицію в Судетських землях, він відвоював продане Саксонії герцоґство Саґан і заставлені франконській лінії Гогенцоллерів князівства Оппельн і Ратібор. У Богемії Фердинанд рішуче виступив проти станів, які в критичній ситуації перед Мюльберзьким боєм повелися вкрай непокірно.

В Австрії на передньому плані боротьби з новими вченнями стояла не стільки церква, як правитель, який був так би мовити "*advocatus ecclesiae*". Проведені Фердинандом I візитації, в яких брали участь і католицькі вірні, давали змогу глянути на непевну ситуацію старої церкви. Візитаційні звіти з 1528, 1536, 1544 і 1561 рр. виразно демонструють фактичне неперервне поширення протестантизму. У позиції щодо проведеного в Зальцбурзі 1549 року синоду настоятелів католицьких орденів насамперед каринтійські і штирійські стани нескитно дотримувалися протестантських поглядів. Кількість католицьких причасників на Великдень постійно скорочувалася аж до 1560 року Євангелічна пропаганда поширилася через німецькомовні території вже до південних слов'ян. Ганс Унгнад фон Зоннек, управитель Штирії, протегував словенському теологові Примусові Труберу, який переклав Біблію на свою рідну мову; правда, 1556 року Унгнад мусив піти зі своєї посади, тоді він підтримав працю Трубера зі своєї вюрттемберзької еміґрації. Тоді ж було зроблено і хорватський переклад Біблії. Щоправда, у південних слов'ян протестантизм не прижився, зате перекладацька діяльність пробудила їхні національні мови і підвищила літературну вартість цих мов.

Протестантська знать використала ситуацію для придбання церковного майна, однак більшість монастирів таки збереглася, хоча немало ченців і

черниць покинули свої келії. Боротьба Лютера проти целібату мала велику притягальну силу також і для світського духовенства. У такій неоднозначній ситуації Фердинанд I намагався якомога довше втримувати конфесійну рівновагу, проте разом з проведенням Трідентського собору (1545-1562), на якому, за винятком одного епізоду, протестанти не були присутні, щораз непереборнішими виявлялися догматичні відмінності, і компроміс в окремих питаннях, як наприклад, принагідне причащення і католиків теж хлібом і вином, все ж не міг завуальовати істотних відмінностей. Отже, залишалася можливість повернути протестантів до вчення старої церкви – чи то переконанням, чи силою; застосовувались обидва методи.

У 1551 р. курфюрст Моріц Саксонський, протестантський союзник Карла V, раптом повернувся у шмалькальденській війні проти імператора, якого він мало не застав зненацька в Іннсбруку і не заарештував. У всякому разі Аугсбурзький релігійний мир (1555), на який Австрійський дім мусив погодитись, після того як протестантські й католицькі імперські князі уклали союз з французьким королем, який використав нагоду для захоплення міст Мец, Тул і Верден, привів до приглушення конфесійної боротьби в імперії приблизно на 60 років. На затверджене в Аугсбурзі положення, яке суперечило свободі сумління, "*cuius regio, eius religio*", перетворюючи земельного князя на пана над віросповіданням своїх підданих, претендував звичайно ж для своїх родових володінь і Фердинанд I; воно могло стати шкідливим для австрійських протестантів. Та все ж Фердинанд тоді дозволив причастя в обох формах, на противагу до виданого рік перед тим мандату.

У п'ятдесяті роки в Австрії вже були помітні перші поважні зародки активного католицького контрнаступу, який не обмежувався застосуванням влади правителем. Серед єпископів були значні особистості, тут слід назвати, зокрема, віденських єпископів Фабрі і Науса, гіршою була ситуація в Зальцбурзі і Пассау. Серйозні наслідки мало запрошення ордену єзуїтів до Відня, а потім і до Праги та Іннсбруку; спочатку прийшли переважно нєнімці, все ж Петро Канізій (Petrus Canisius) з Німвеґена, який чотири роки перебував у Відні, працював тут в університеті і був душпастирем, добився деяких, спочатку, звичайно, досить скромних місіонарських успіхів. Тимчасово він був адміністратором єпископства. Саме у Відні Канізій створив свій основний твір, катехизм, який власне завдяки стислому доступному викладу зарекомендував себе надзвичайно ефективним інструментом віровчення, а з 1555 року його багато разів перевидавали і перекладали.

Карл V зрікся престолу після того як провалилася його спроба відвоювати Мец; він не був готовий прийняти факт розколу віри. У його особі зрезигнував останній і чи не найзначніший представник середньовічного універсалізму

* Чия влада, того й віра. – Прим. перекл.

му на імператорському троні; він підняв імперське мислення до рівня ідеї про світове панування. При всіх тих успіхах, які йому судилися, він урешті-решт зазнав невдачі через узгодженість дій французького короля з найважливішими станами імперії і через нерозривний зв'язок політичної боротьби з конфесійними конфліктами, які він марно намагався припинити. Карл, як і Фердинанд, зовсім не був затягим, фанатичним контрреформатором, подібно до його молодшого брата в ньому поєдналися лояльність і відданість католицькій церкві зі шляхетним намаганням зупинити спір віровчень. Коли не вдалася спроба Фердинанда проштовхнути на третьому етапі Трідентського собору програму свого "Реформаційного едикту" ("Reformationslibell"), марність цих зусиль стала очевидною.

Бажання Карла V бачити свого сина Філіпа наступником в імперії виявилися таким же нездійсненим, як і план надати імператорському титулові змогу курсувати між обома лініями дому Габсбургів. Кандидатуру Філіпа відхилили не тільки протестанти, але й німецькі князі, ба навіть Фердинанд потайки діяв проти свого небожа на користь власної кандидатури. Коли Філіп одружився з англійською королевою Марією, він відмовився від римсько-німецької імперії (1553). За якийсь час після зречення Карла V від престолу, "обраним римським імператором" було проголошено Фердинанда I (1558). Не мало значення, що папа Павло IV, неаполітанець, і, як багато його земляків, ворог Іспанії та Габсбургів, відмовив Фердинандові у підтримці, і що в середовищі курії імператора підозрювали у ворожих до протестантів настроях. Наступник Павла Пій IV визнав імператорську владу Фердинанда не вагаючись. Так керівна роль в імперії перейшла до австрійсько-німецької лінії Габсбургів.

За час свого тривалого і, попри не одну невдачу, загалом успішного правління, Фердинанд I здобув повагу своїх народів, на землі яких він прийшов як чужинець. Визнання прочитується також і в характеристиках, які дали правителю іноземні дипломати, такі, наприклад, як венецієць Джустініано. Найважливішими здобутками цього правителя було утвердження Австрійського дому в Богемії і Угорщині, встановлення ефективного централізованого управління, ведення оборонних боїв проти турків, а також проти протестантського руху; його духовні інтереси сприяли збагаченню габсбургських колекцій, придворної бібліотеки і розвитку Віденського університету.

Поділ володіння австрійськими спадковими землями поміж синами Фердинанда I

Уже 1554 року Фердинанд I, змінивши попередні розпорядження, скеровані на спільне правління, розпорядився розділити владу в спадкових зем-

лях поміж своїми синами. Найстарший син Максиміліян (II), дружиною якого з 1548 року була одна з його двоюрідних сестер, донька Карла V Марія, отримав австрійські придунайські землі, включно з горами Зальцкаммергут, крім цього, йому було забезпечене престолонаступництво в Богемії і Угорщині; ще за життя батька його в 1562 і 1563 рр. коронували в цих землях. Його молодший брат Фердинанд, значний вплив якого на батька, мабуть, і зумовив розпорядження про поділ, був наділений Тиродем і Передньою Австрією. Без відома Фердинанда I він одружився 1557 року з вродливою й освіченою донькою Аугсбурзького патриція Філіпіною Вельзер; нащадки цього, визнаного курією шойно 1576 року шлюбу, не вважалися рівними за походженням. Третій син Фердинанда I Карл одружився з Марією, донькою герцога Альбрехта V Баварського. Карлові дісталася Середня Австрія з основними землями Штирії, Каринтією і Країною, включно з австрійськими територіями на Адріатичному морі.

Історичний досвід Австрійського дому в пізньому Середньовіччі промовляв проти відновлення принципу поділу влади; очевидно думка про поділ знову взяла верх завдяки недовірі до найстаршого сина з його симпатіями до протестантизму, побоюванню небезпечних акцій з боку обійдених молодших членів родини, а може й завдяки аргументові, що в менших владних структурах легше чинити опір становій владі. Оскільки сини Фердинанда I все ж значно краще знаходили спільну мову, ніж Габсбурги пізнього Середньовіччя, рішення 1564 року не мало таких негативних наслідків, як попередні договори про поділ влади.

У деяких колах очікували, що Максиміліян II (1564-1576) після смерті батька відкрито перейде до протестантизму. Але Максиміліян присягнув Фердинандові довіку зберігати вірність католицькій вірі. Очевидно, мало значення і врахування позиції іспанських Габсбургів. Крім цього, Максиміліян був обурений ненависницькими конфліктами з догматичних причин усередині протестантського табору між прибічниками Меланхтона і Флація Іллірійського. Перші вимоги протестантських станів з підпорядкованих йому австрійських земель Максиміліян відхилив. Згодом знову спалахнула війна з турками і перервала конфесійні конфлікти. Після смерті Фердинанда I юний Янош Жигмонд Заполі вдався до декількох нападів на імператорську Угорщину, для якихось значних успіхів його військо було недостатньо великим, було також нанесено удар у відповідь Темешварському паші. Але тут ще раз втрутився старий султан Сулейман. Турки перейшли біля Ессега Дунай і після місячної облоги завоювали фортецю Сігетвар. Хорватський бан Міклош Зріні, який керував обороною, загинув разом з більшістю залози; перед самим взяттям фортеці султан помер. У Максиміліяна було сильне військо, проте він вирішив не нападати на турків, і деякі успіхи принесло тільки просування середньоавстрійських сил до Хорватії. Епідемії у військо-

вому таборі в декілька разів зменшили чисельність армії Максиміліана, який виявився нікудишнім полководцем. Врешті 1568 року, незважаючи на спроби Яноша Жигмонда перешкодити цьому, було укладено Адріанопольський мир між імператором і новим султаном Селімом II. Запольяї був надто слабкий, щоб боротися самостійно, тому, зрікшись титулу угорського короля, погодився на перемир'я; відтоді він вже іменував себе тільки семиградським князем. Коли 1571 року він помер, йому на зміну прийшов незрівнянно потужніший Іштван Баторій.

Баторій склав конкуренцію імператорові, коли після смерти останнього Ягеллона Сигізмунда Авґуста актуальним стало питання про польське престолонаступництво. Спочатку поляки обрали Генріха Анжуйського; кандидатура Максиміліанового сина Ернста не мала успіху. Та коли Генріх 1574 року покинув країну, щоб після смерти свого брата Карла IX посісти французький трон, знову звільнилося місце на польський престол. Цього разу кандидатом був уже сам імператор Максиміліян, він мав симпатиків серед литовської і пруської шляхти, а також серед церковних владик, проте більшість поляків відхилила кандидатуру німецького правителя. Не мало значення, що меншість обрала Максиміліана; в грудні 1575 року переміг кандидат шляхетської більшості Стефан Баторій і зарекомендував себе в наступні роки діяльним і успішним намісником, а його брат Крістоф став володарем Семиграддя.

А в цей час продовжувався конфесійний конфлікт в австрійських придунайських землях. Максиміліян II мав намір задовольнити менше вимог протестантів, ніж вони того сподівалися, але відмовився і від католицького контрнаступу. В усякому разі католицькому оновленню послужило створення монастирської ради для здійснення контролю за стяганням податків з монастирських інституцій (1568), яке було продовженням перевірки результатів візитації 1566 року, що виявила драматичний стан справ. Холодній, відстороненій позиції імператора щодо розколу віри і пов'язаних з цим проблем, які він надто легковажно іменував колотнечою теологів, відповідає ідея Максиміліана про можливість виваженої християнської "універсальної релігії"; переповідали, нібито він запевняв, що не хоче бути ані папістом, ані лютеранином, а просто християнином. Австрійським протестантам імператор звелів виробити єдиний церковний статут. Такий твір написав Давид Хітреус з Ростока; його "Християнські церковні аґенди" на побажання імператора було в деяких пунктах змінено, а тоді Максиміліян оприлюднив "Асекурацію" (1571). Цей документ визнав за протестантами набагато ширші права, ніж ті, що були надані їм поступками 1568 року. Тепер панам і лицарям, а також їхній челяді і селянським підданам було дозволено відправляти протестантські обряди у своїх замках, будинках і маєтках, за винятком імперських міст і торговлиць. Врешті знать отримала дозвіл навіть на публічні літургії у

Відні (1574). Протестантизм рішуче домінував і поза межами станових угруповань серед міського населення. Подібну як в Австрії політику замирення і часткового задоволення вимог Максиміліян проводив і стосовно розколених на різні течії богемських протестантів.

Управлінська діяльність братів Максиміліана в їхніх удільних володіннях також перебувала головно під знаком міжконфесійних конфліктів. У областях, якими володів ерцгерцог Фердинанд, Тиролю і Передній Австрії, католицизм мав значно сильнішу позицію, ніж деінде. Селяни менше цікавилися лютеранством, та однаково криваво розправлялися з анабаптистами або змушували їх покидати ці землі. Знать здебільшого залишалась католицькою, дещо сильніший протестантський елемент існував, щоправда у містах і торговлицях, особливо в гірничовидобувних місцевостях. Гірничий підприємець Ганс Штайнпергер енергійно діяв на користь Аугсбурзького віросповідання. З іншого боку, герцог Фердинанд від самого початку демонстрував, що хоче відновити неподільне панування старої віри, якій так чи інакше більшість населення зберегла вірність. Успішними були єзуїти в Інсбруку, де вони мали свою школу, якийсь час тут діяв Петро Канізії. Пізніше особливо відзначився антагоніст єзуїтів придворний проповідник францисканець Йоганнес Нас, якому протегував ерцгерцог. Так католицькі земельні князі в Тиролю під керівництвом талановитого і наполегливого, діяльного зокрема і як покровителя мистецтв регента вже у сімдесятих роках здійснили основну роботу для відновлення католицького характеру цієї землі.]

Найгостріших виявів конфесійний конфлікт набув у середньоавстрійських землях. Карл II був відданий католицизму з переконання, його дружина Марія фон Віттельсбах, з якою він одружився 1571 року, навіть перевершувала його рішучістю віросповідання, а ще, мабуть, особистою енергійністю. Однак з самого початку ерцгерцог змушений був помітно відступити перед наступом протестантських станів. Обіцянки Максиміліана зміцнювали наполегливість вимог середньоавстрійських протестантів. У лютому 1572 року дійшло врешті до "релігійної пацифікації". У заяві перед Грацівським ландтаґом ерцгерцог наголосив на своїй незламній вірності католицькій релігії, проте одночасно гарантував стану дворян і лицарства, разом з їх родинами, челяддю і "родиною у вірі" – тобто селянськими підданими знатних станів – свободу віросповідання, а ще право мати своїх проповідників і школи "для загальної християнської і злагодженої рівноваги". Міста і торговлиці в обіцянках не згадувались, хоча саме тут діяли протестантські проповідники і вчителі. Обидві конфесії навзагоди намагались вплинути на молодь ефективним шкільництвом; з католицького боку, перед і у Штирії вели єзуїти, які у рік пацифікації заснували свою колегію у Граці.

У землях Карла знову стала актуальною вимога боротьби з турками. Так виникла необхідність піти назустріч станам у питаннях віри в обмін на

сплату податків. Ерцгерцога мучило сумління, та врешті 1576 року, він підтвердив свої попередні обіцянки. Незабаром йому доведеться піти на ще більші поступки.

12 жовтня 1576 року у Регенсбурзі помер імператор Максиміліян. Це був останній Габсбург XVI ст., який зайняв у війні конфесій позицію посередника, відтепер остаточно горуватиме католицький контрреформаційний напрям, виразником якого був його син і наступник Рудольф II.

Правління Рудольфа II. Контрреформація і боротьба з турками

Рудольф отримав виховання при іспанському дворі, де не допускали не-католицьких впливів. Ще під час правління батька його було короновано на короля Угорщини (1572) і Богемії (1575), а ще в жовтні 1575 року Максиміліянові вдалося проштовхнути кандидатуру свого найстаршого сина на виборах римсько-німецького короля. При поділі спадщини в травні 1578 року чотирьох молодших братів Рудольфа було спочатку вдоволено грошми і окремими частками родинного скарбу. У 1586 р. Максиміліян (III), Ернст і Матіас, як і Фердинанд Тирольський, пробували отримати польську корону. Максиміліяна обрала партія знаті, але він поступився в боротьбі своєму суперникові – шведському принцові Зігмунду і королівському полководцеві Янові Замойському. У Силезії біля Пічена Габсбурга було схоплено у полон (1588) і змушено зректися трону, що він пізніше підтвердив під присягою. Шлюб короля Зігмунда зі штирійською представницею роду Габсбургів Анною, донькою ерцгерцога Карла, а також церковно-політична співпраця в дусі контрреформації відразу ж привели до компромісу між Австрійським домом і новою династією Польщі. Двоє габсбурзьких братів Ернст і Альбрехт вибули через декілька років з австрійської політики. Ерцгерцог Ернст після короткого періоду регентства в Середній і Нижній Австрії помер 1595 року намісником Нідерландів, тоді як Альбрехт, якого готували спочатку для духовної кар'єри, здійснював з 1598 року керівництво Нідерландами, в чому він себе добре зарекомендував. З його шлюбу з іспанською представницею Габсбургів Ізабеллою Кларою Євгенією не було дітей, тому після його смерті (1621) Південні Нідерланди знову перейшли до Іспанії. Максиміліян, який з 1585 року був коад'ютором (Deutschmeister) маршала Тевтонського лицарського ордену, став після невдалої польської афери регентом у Середній Австрії і Тиролі й не надто вдатним полководцем у турецькій війні. У 1577-1582 рр. Матіас спробував стати в Нідерландах посередником між Іспанією і повстанцями, після невдачі цієї затії він перебував переважно в землі на Еннсі; з 1595 року він почав врешті правити нижньоавстрійськими зем-

лями як намісник імператора. Проте незабаром, коли особисті й політичні суперечності призвели до різкого протистояння імператора і його молодшої рідні, він став якнайзапеклішим противником Рудольфа. Найдіяльнішою особистістю, яка в ці роки щораз більше у розв'язанні політичних і церковних проблем виходила на передній план, був енергійний прелат Мельхіор Клесль; власне він став рушійною силою контрреформації, яка врешті посправжньому розпочалася в австрійських придунайських землях.

Тут позиція католицизму, незважаючи на деякі окремі успіхи єзуїтів, була ще досить нестійкою. Втілена спочатку особою намісника ерцгерцога Ернста князя влада розпочала в Нижній Австрії перші затяжні наступи на протестантські ряди. Було припинено протестантські літургії біля віденської літньої резиденції (Landhaus), проповідники, серед яких і знаний Йошуа Опіц, мусили покинути місто. Не мала успіху подана ерцгерцогові в липні 1579 року петиція міщан; протестанти були усунені зі служби при дворі, провідні протестантські міщани заарештовані. Мабуть, важче було зламати опір станів, однак тут існувала впливова католицька меншина, до якої належали зокрема члени великих знатних родів Ліхтенштайн, Траутсон, Гаррах і Бройнер, які стояли на боці католицького правлячого дому. Фатальним виявилось те, що навіть у такій загрозливій ситуації неможливо було подолати конфлікт між прибічниками Меланхтона і Флація Іллірійського; тому не вдалося створити єдину і дієву лютеранську церкву; а кальвіністи так чи інакше трималися осторонь. Католики мали не лише державну владу, але й в особі Мельхіора Клесля, наверненого єзуїтом Георгом Шерером сина віденського пекаря, ревного й успішного душпастиря, блискучого організатора і надзвичайно талановитого політика. Діяльність Клесля була усебічною, він був парохом катедр св. Стефана й офіціалом єпископа Пассауського, а з 1588 року адміністратором Вінер-Нойштадтського єпископства. Він енергійно взявся заповнювати втрати у своїх рядах, а тоді спрямував енергію передусім на повернення міст і торгових до католицизму. Упродовж одного десятиріччя йому вдалося, не без застосування зовнішніх засобів тиску, відвоювати перевагу давньої віри в декілька більших містах; так католицькими стали Брук-на-Ляйті, Баден, Гайнбург, Рец та інші місцевості. В 1585-1588 рр. Клесль добився значних успіхів і у Відні. Сильніший опір чинила пара міст Кремс і Штайн, а також Вайдгофен на ріці Ібс. У Верхній Австрії рекатолизація почалася дещо пізніше; у цій землі позиції протестантизму були найміцнішими. Тут з 1592 року суперниками в політичному лідерстві конфесій були католицький управитель землі Ганс Якоб Льобль з Гранбурга і виходець з родини крайнської знаті кальвініст Георг Еразм фон Чернембль. Повстання протестантських селян, до якого долучилися і мешканці Нижньої Австрії, і розпочата в 1592 р. турецька війна поки що стримували гостріші форми конфесійної боротьби в становому середовищі. Про-

тестантська знать усвідомила, що селянські заворушення виявляли, окрім релігійних, також соціально-революційні тенденції і спрямовувалися проти правлячої верстви, а тому, з огляду на свої станові інтереси, знать цілком не виявляла солідарності зі своїми єдиновірними селянами. Повстання було придушене; соціальний розкол у протестантському таборі і надалі дуже шкодив справі протестантизму.

У землях герцога Фердинанда контрреформація після 1576 року продовжувалася успішно і вже майже зовсім безперешкодно. Залишки протестантизму зберігалися ще в Тирольській частці Зальцбурзької єпархії, а в Форарльберзі ще якийсь час утримувалися криптокальвіністи, яких підтримував сусідній Граубюнден. Дружина ерцгерцога Фердинанда Філіпіна померла 1580 року. Обидва її сини мали досить непривабливу вдачу. Андреас, не висвячуючись, став єпископом Констанцьким і Бріксенським, а пізніше ще й намісником у передньоавстрійських володіннях. Другому синові Карлу дісталось маркграфство Бурґау, а ще Нелленбург і Гогенберг; він успадкував також коштовну Амбразьку мистецьку колекцію батька. Після смерти Філіпіна ерцгерцог Фердинанд одружився з мантуанською принцесою Анною Катериною; він сподівався мати з цього шлюбу достойних чоловічих спадкоємців, проте Анна Катерина народила йому тільки трьох доньок, наймолодша з яких Анна вийшла 1611 року за свого кузена, короля, а згодом імператора Матіаса. Після смерти ерцгерцога Фердинанда (1595) намісником у Тиролі був коад'ютор магістра Тевтонського ордену ерцгерцог Максиміліян.

Незабаром після смерти імператора Максиміліяна справа протестантизму в Середній Австрії здобула останню, досить сумнівну перемогу, яка, здається, не тільки підтвердила, а й посилила здобутки 1572 і 1576 рр. Перед середньоавстрійським генеральним ландтагом у Бруці-на-Мурі правитель, який виборював собі "допомогу від турків", усно гарантував 9 лютого 1578 року поступки, які стосувалися проповідників у Граці, Юденбурзі, Клягенфурті і Ляйбаху; у загальній формі мова йшла і про збереження свободи сумління городян. Так земельні стани вирішили, що толерування протестантизму гарантується і в імператорських містах і торговцях та розпорядилися підсумувати "Брукську пацифікацію" разом з проголошеннями і дозволами 1572 і 1576 рр. у "Едикті" (Libell). Ерцгерцог Карл зазнав через свої поступки різних нападків з боку католиків. За його наказом було опубліковано варіант пацифікації, в якому нічого не згадувалося про городян; вважалося, що це обмеження підроблене віце-канцлером доктором Вольфгангом Шранцом; у кожному разі протоколи як правителя, так і станів містили формулювання, мабуть, зумисне невиразно сформульованих обіцянок ерцгерцога у Бруці, вигідні в кожному окремому випадку власному релігійному табору. У графстві Герц, тій області Середньої Австрії, де протестантизм був особливо

слабким, ще 1579 року було вирішено прогнати проповідників із краю. У 1585 р. єзуїтська колегія у Граці була реорганізована в університет. У багатьох місцевостях урядові релігійні комісії призначали католицьких духовних осіб на місце протестантських проповідників. Дії правителя неослабно підтримували енергійні єпископи Зекауський і Лявантський, Мартін Бреннер і Георг Штобеус.

Після смерти ерцгерцога Карла (1590) Середньою Австрією управляли ерцгерцоги Ернст і Максиміліян, аж поки на престол 1595 року не вступив син Карла Фердинанд (II). У його особі з рядів династії до влади прийшов рішучіший представник контрреформації, це він був тим, кому вдалося майже повністю викоренити протестантизм спочатку в Середній Австрії, а згодом в інших габсбурзьких землях, крім Угорщини й Силезії. Реформаційні комісії роз'їжджали в супроводі найманців по країні, закривали й руйнували протестантські церкви, палили лютеранські книги і проганяли проповідників. Такими ж категоричними, як в Штирії, були їхні дії в Каринтії. Насамкінець надійшла черга столиць цих земель – Граца і Клягенфурта (1600), пощадили тільки знать. У Країні контрреформація розпочалася дещо пізніше, і, за винятком Ляйбаха, була досить вдалою.

Локальні прикордонні бої у період правління імператора Рудольфа II переросли в довголітню турецьку війну (1592-1606). Османи сприймали Константинопольський і Адрианопольський договори всього лиш як перемир'я; невеликі акції проти імператорських володінь, у яких було задіяно не більше ніж 4000 осіб без гармат, не означали в їхньому розумінні недотримання миру. У локальній війні вони намагалися похитнути позицію імператора в країні, змусити окремі місцевості до присяги на вірність і до сплати податків і так розширити власні володіння. Оборону дуже розтягнутої, стратегічно незручної прикордонної лінії здійснювали імператорські найманці різної національності і місцеві ополчення. Загалом угорцям більше відповідало, коли в країні не з'являлися чужинецькі війська, але вони постійно вимагали щедрої грошової допомоги. До системи укріплення кордонів належало і підготування вогняних сигналів (так званих "Kreidfeuer"), які мали звітувати наближення ворога аж вглиб країни. Ці заходи, зазвичай, функціонували незадовільно, ані землевласники, ані їхні піддані не були готові до найменших жертв для сигнальних станцій. На південному сході, на вендському кордоні між Дравою і Савойєю, а також на хорватському кордоні між Савойєю і рікою Муреш оборону перейняв 1578 року ерцгерцог Середньої Австрії Карл, зміцнивши оборону спорудженням міцної фортеці Карлштадт на ріці Кульпа. На особливо важливих позиціях кордону було споруджено пости і редути. Для захисту довіреного їм відрізка кордону середньоавстрійські землі пожертвували чималими грішми і людськими життями. В імператорській Хорватії поселяли православних сербських біженців з турецької території,

ці “ускоки” виявилися однаково войовничим і важко стримуваним елементом. Врешті, після того як Рупрехт фон Еггенберг спільно з іншими полководцями відбив наступ боснійського паші завдяки блискучому успіхові у Сісаку – прикордонні бої на хорватському етапі переросли у довготривалу війну (1592-1606). Наступні роки поперемінно приносили то перемоги, то поразки. Було втрачено Рабу, оборонний мур Відня, правда 1598 року вдалося відвоювати його вдалим наскоком, що святкували, встановлюючи хрести з відповідними написами і придорожні знаки по всій імперії. Декілька разів змінювалися власники Грана, Веспрема, і Штульвайсенбурга. З 1595 року семигородці підтримували імператора, але дещо похитнулися в своїй позиції, коли після відмови юного Жигмонда Баторія від влади країну зайняли імператорські війська на чолі з генералом Бастою і, врозріз із попередженнями воєначальника, розпочали контрреформаційні заходи. Незабаром ситуація вийшла з-під контролю. Жигмонд Баторій відкликав свою відмову від влади і об'єднався з турками; ініціативний волоський воєвода Михайло втрутився в бої, але за наказом Басти його було вбито (1601). Наступник Михайла Радул Шербан був вірний імператорові і добивався успіхів у боях з турками і їх прибічниками, у відповідь на це Жигмонд Баторій повторив свою відмову (1602). Дії Відня стали дещо впевненішими, і антипротестантські заходи посилювались. Внаслідок цього переважно німецькі і лютеранські міста в горах Верхньої Угорщини і трансильванські саксонці відвернулися від імператора, якого вони досі послідовно підтримували. Баста намагався драконячою жорстокістю врятувати ситуацію, проте опір посилювався, і коли Рудольф II не пішов на поступки і не задовольнив вимог угорського сейму, то кальвіністський дворянин, який дотепер був лояльним прибічником імператора, Іштван Бочкаї очолив невдоволених, які обрали його князем Семиграддя. Бочкаї мав багатьох симпатиків також і у Верхній Угорщині. Імперські війська змушені були відступити на захід, а турки змогли використати цей поворот подій для відвоювання різних позицій; врешті Бочкаї присягнув на вірність Великому Візирові.

Тепер треба було укласти мир; раніше, ще перед обранням Бочкаї семиградським князем, коли Порта, на яку напосідали Персія і малоазійські повстанці, наполягала на перемир'ї, умови були б значно вигіднішими, тоді можна було б подолати турецьку перевагу в Угорщині. Та в кожному разі ерцгерцогові Середньої Австрії Фердинандові вдалося у Віденському мирі насамперед припинити боротьбу з угорцями, яким було гарантовано свободу віросповідання, що було за німою домовленістю перенесено і на кальвіністів. Бочкаї зміг додати до Семиградського князівства декілька північно-східних угорських комітатів, за умови, що коли після нього не залишиться чоловічих спадкоємців, ці землі знову відійдуть до Австрійського дому. На вимогу недовірливих угорців австрійські й богемські стани підтвердили умови дого-

вору. У записках, які зберігалися в цілковитій таємниці, імператор занотував одне застереження: він, мовляв, підкорився лише тискові обставин. Після підписання Віденського миру переговори з турками набули вигіднішого спрямування. У листопаді 1606 року було підписано мир у Жітва Торок (біля устя ріки Сітва між фортецями Гран і Коморн). Порта вперше визнала рівні права Австрії та імператора; щорічні сплати, які турки вважали контрибуцією, було припинено одноразовим грошовим дарунком. Двостороння рівноправність була встановлена і для майбутньої дипломатичної діяльності. Деякі пункти договору були, щоправда, сформульовані досить нечітко, а турецька редакція істотно відрізнялася від латинської. Тому згодом на цьому тлі виникли проблеми. Військові позиції служили базою для маркування кордонів. Тому обидві сторони зберегли собі свої завоювання, турки – Каніжу і Ерлау, імператор – Вайц і важливий своїм розташуванням Ноградський комітат. Тривалий час Рудольф намірявся саботувати постанови миру, хоча не мав ані достатньої кількості військ, ані грошей для успішного продовження війни; не менш негативним було ставлення ерцгерцога Середньої Австрії Фердинанда. Врешті вони все ж були змушені змиритися під тиском родичів і угорців. Речником угорських станів у переговорах виступив енергійний лютеранин Стефан Ілешгазі, обраний 1608 року палатином.

Невдовзі після обох мирних договорів Іштван Бочкаї помер. Він запропонував своїм наступником Валентина Гоммонаі, магната, який симпатизував імператорові, але трансильванці обрали Жигмонда Ракочі, який невдовзі відмовився від влади на користь Габріеля Баторія, представника найшляхетнішої у Семиградді родини.

“Чвара братів Габсбургів”

Імператор Рудольф II мав визначні духовні нахили; він особливо підтримував образотворчі мистецтва і природничі науки. Як колекціонер і меценат він перевершив більшість членів свого обізнаного в мистецтві роду, проте в ранні роки правління йому не бракувало і тверезої оцінки політичних справ. З віком, правда, щораз помітнішими ставали душевні зриви, які виявлялися все частіше; на зміну меланхолійній бездіяльності приходили нестримні вибухи гніву. Сповнений глибокої недовіри до своєї родини, придворного оточення і до чужинців загалом, він невмотивовано позбавляв їх своєї прихильності і не займався урядовими справами. Суперечливі погляди на мир з турками, якому імператор намагався перешкодити, переросли врешті у бурхливий конфлікт з його кривими, у так звану “чвару братів Габсбургів”. Зародки цього конфлікту з'явилися ще раніше, коли молодші брати, особливо Матіас, висунули вимоги влади, які не були виконані.

Під враженням щораз тривожніших звісток про поведінку імператора ерцгерцоги зібрались 1605 року, щоб висловити монархові свої побоювання щодо загрозливих для династії наслідків від його заходів, але не були вислухані; правда, тоді Матіас отримав необхідні повноваження для переговорів з мадярами і турками. Врешті 25 квітня 1607 року, на пропозицію Клесля, угодою, яку тримали в суворій таємниці, вирішили визнати Матіаса де-факто главою дому. Коли імператор намірявся відновити війну з турками і роз'єднати Матіаса та його радників, той з усіх сил прагнув дійти порозуміння з угорськими і австрійськими станами, незважаючи на те, що найвизначніші їх представники були протестантами. Найпомітнішими становими політиками виявили себе, окрім Чернембля, цілеспрямованого виразника інтересів мешканців Верхньої Австрії, і не цілком безкорисливого мадяра Ілешгазі, особливо моравець Карл фон Церотін, обачний, не схильний до жодних актів насилля член общини братчиків, і його католицький земляк Карл фон Ліхтенштайн. У Пресбурзі Австрія і Угорщина, щоправда за відсутності католицького кліру і деяких ще відданих імператорові представників знаті, створили в лютому 1608 року союз для дотримання внутрішнього і зовнішнього миру. Після усунення від влади управителя землі Ладислава фон Берки, дуже непопулярного прибічника імператора Рудольфа, до союзу приєдналися моравці. Богемці поки що зберігали вірність імператорові, внаслідок їхньої відмови не відбулося засідання, яке скликав Матіас у Часлау. Невдалою була і спроба іспанців стати посередниками.

Зовнішньополітична ситуація була незадовільною. Генріх IV виношував свій "великий план", спрямований проти Австрійського дому, проти Іспанії та імператорської влади, запеклі вороги Габсбургів в імперії, такі як Крістіан фон Ангальт, з яким до спілки діяв Чернембль, розраховували на розвал австрійської влади. Насильницька операція герцога Баварського проти імперського міста Донауверт привела до утворення союзу активістської партії німецьких протестантів, так званої "Унії" (1608), через рік почав діяти антагоністичний союз католицької "Ліги" під баварським керівництвом. У цей вирішальний час Матіас ввів свої війська до Богемії; врешті було підписано Лібенський договір (24 червня 1608 р.), за яким Матіас отримував владу в Угорщині, Австрії обабіч ріки Еннс та в Моравії і відмовлявся від Тиролю і Передньої Австрії на користь Рудольфа. Однак тепер Матіасові довелося опинитися віч-на-віч перед вимогами своїх станових союзників. Моравців задовольнила дуже обтічно сформульована гарантія релігійної терпимости. В Австрії дійшло до важких конфліктів, оскільки Чернембль і його прибічники виявилися не надто поступливими. Верхні австрійці горою стояли за цим войовничим кальвіністом, зате вже в Нижній Австрії існувала впливова католицька меншина, і коли представники протестантських станів зібралися в Горні, більшість міст не приєдналася до них, тоді як католики при-

сягали Матіасові на вірність у Відні. Йому зіграло на руку те, що в листопаді 1608 року угорці, в обмін на відповідні конфесійні й політичні поступки, обрали його королем; тоді свобода віросповідання була гарантована і угорським містам, і торговицям. Урешті 19 березня 1609 року після затяжних переговорів, під час яких розглядалася навіть можливість повернути імператорові землі, якими правив Матіас, Матіас і Горнський союз дійшли згоди. Посередницьку місію виконував Карл фон Церотін. Протестантські представники стану знаті і лицарів отримали підтвердження привілеїв, які їм обіцяв у концесіях Максиміліяна II, у загальній формі були підтверджені "давні звичаї" міст; це ще не означало свободи віросповідання і відправлення обрядів, проте давало верхнім австрійцям нагоду заявити свої вимоги щодо цього. Та наступного року Чернемблеві, який розпочав переговори з угорським палатином Турзо, наступником Ілешгазі, вдалося добитися однозначної згоди для міст, повернувши цього разу на свій бік і Церотіна. Щоправда, за останні десятиріччя католицизм у містах вже помітно укріпив свої позиції. Протестантською була тоді, не враховуючи Верхньої Австрії, поза середовищем знаті, лише меншість населення.

У міжчасі змінилася ситуація і в Богемії. Рудольф II вперто чинив опір прагненню більшості богемських станів до задоволення своїх релігійно-політичних вимог. Коли ж стани пригрозили збройною силою, 9 липня 1609 року Рудольф видав "Лист Його Величності" (Majestaetsbrief), у якому хоч і не йшлося офіційно про протестантів, а лише про утравкістів, та насправді тут містилися далекосяжні поступки протестантизму і становій владі, ті, які були обіцяні Австрійським домом під час періоду контрреформації. Лист Його Величності надавав знаті і містам свободу обрядовості, право будувати церкви і школи, контроль над університетом і організацію станової комісії, так званих дефензорів (тобто "захисників") для оборони наданих прав. У доповнювальній угоді католиків і протестантів щодо питань про деталі та виконання йшлося, зокрема, про право будівництва церков у королівських маєтках; під цим протестанти розуміли і церковні угіддя.

Подальша політика імператора ознаменувалася його особистою антипатією до Матіаса; Рудольф визначив своїм спадкоємцем в імперії не його, а одного з синів Карла, ерцгерцога Леопольда, єпископа Пассауського, який повернувся до світського життя. Леопольд вже завербував війська, які чинили розбій у Пассау і в Нижній Австрії. У січні 1611 року вони рушили на Прагу, щоб змінити ситуацію на користь Рудольфа II. Вони напали зненацька на Градчани, але були розбиті на підходах до міста і мусили вдатися до відступу. Так наміри імператора уявилися, стани перейшли на бік Матіаса, який і собі в супроводі війська, ввійшов до Богемії, країни, де його коронували. Рудольфові залишилася тільки його резиденція Празький замок, з його смертю 20 січня 1612 року чвара братів завершилася.

За цей час у зовнішній політиці після важкої кризи розпочалася відлига. Смерть останнього герцога Юліхського і Клевського надала актуальності питанню спадкоємництва у цій західнонімецькій області. Спадкоємні претензії висловлювали Пфальц-Нойбург, Бранденбург і Саксонія, Рудольф II втрутився також і вислав до Юліха ерцгерцога Леопольда. Проти закорінення Габсбургів на спірній території Унія об'єдналася зі своїм патроном Генріхом IV Французьким. Убивство короля Генріха релігійним фанатиком і смерть войовничого пфальц-курфюрста Фрідріха IV врятували мир в час, коли вже дійшло до відкритої ворожнечі. Перехід сина спадкоємця володаря Нойбурга до католицизму створив нову ситуацію, врешті спірну територію між Бранденбургом і Пфальц-Нойбургом було поділено (1614). Ще раз було відвернено вибух європейської війни на німецькій землі.

Коли незгода братів у домі Габсбургів добігала кінця, в архієпископстві Зальцбурзькому його володар теж переживав трагедію. Честолюбний і талановитий Вольф Дітріх фон Райтенау провадив енергійне і автодидактичне правління, не залучаючи до нього земельних станів й оминаючи увагою давні традиції. Крім цього, молодий церковний владика не приховував своїх стосунків з привабливою донькою зальцбурзького міщанина Саломе Альт. Свої бурхливі контрреформаторські акції Вольф Дітріх припинив і робив спроби повернути своїх протестантських підданих у лоно католицької церкви шляхом духовної науки. Жертвуючи старими будівлями, зокрема такими, як пошкоджена пожежею збудована у романському стилі катедр, архієпископ розпочав широкомасштабну відбудову Зальцбурга. Фатальним для Вольфа Дітріха став конфлікт з герцогом Баварії Максиміліаном через спірні права на соляні копальні. Відбивши необміркований напад архієпископа, Максиміліян зайняв Зальцбург. Вольф Дітріх вирішив рятуватися втечею, але вже в Каринтії його схопили в полон і змусили відмовитися від сану (1612). Архієпископство перейшло до далекого родича й особистого ворога Вольфа Дітріха, уродженця Форарльберга Марка Зітткі фон Гогенемського, стиль правління якого був подібний до попереднього. Обидва архієпископи трималися осторонь від угруповань в імперії, а тому не вступили до Ліги.

Імператор Матіас та передісторія Тридцятилітньої війни

Після смерті Рудольфа II Матіас незагайо – 13 червня 1612 року – був обраний імператором. Процедура виборів була вправно підготована; Матіасові допомогло те, що він не видавався протестантам таким небезпечним, як, скажімо, Фердинанд із Середньої Австрії. І справді Мельхіор Клесль,

який з 1611 року був чільною постаттю у “таємній раді” і фактичним політичним керівником – у народі його називали “віце-імператором” – прагнув на той час компромісу (так званої “композиції”) з протестантами імперії, це була дуже помітна і вельми державницька зміна порівняно з його попередньою позицією. Він мав підстави побоюватися вибуху релігійної війни, яка могла б мати внаслідок зовнішньополітичних союзів Унії і Ліги непередбачувані наслідки. Активна зовнішня політика, спрямована проти турків, мала творити продох для конфесійних конфліктів. Однак через незгідливість обох фракцій Клесль не зміг наполягти на засіданні райхстагу в Регенсбурзі (1613) на своїх планах. Протестанти відхилили рішення католицької більшості імперських станів у всіх більш-менш важливих питаннях, позиція католиків також ставала щораз не поступливішою. Духовна кар’єра Клесля, який був тепер стриманішим у церковно-політичних питаннях, і далі була дуже почесною. Спочатку він досить довго керував Віденським єпископством як адміністратор, потім 1614 року став єпископом, а 1615 року – кардиналом. Водночас самовпевнена і не надто тактовна поведінка Клесля спричинила неприйняття його в середовищі правлячого дому. План ерцгерцога Максиміліана щодо усунення єпископа інші Габсбурги відхилили. З роками прелат надбав великий маєток, пізніше, зовсім бездоказово, його підозрювали у хабарництві.

Незважаючи на дипломатичний талант Клесля, проблеми імператора нагромаджувалися в усіх землях. Ситуація в Угорщині укладалася непевно, хоча турки і зберігали спокій. У Семиградді Габріель Баторій через своє свавільне правління легковажно втратив усіх своїх симпатиків. Його владі загрожували змови, а у війні з воеводою Валахії Радулом Шербаном, спочатку успішній, його було повністю переможено біля Кронштадта. І все ж спроба імператора завоювати Семиграддя зазнала невдачі перед оборонними мурами Германштадта. Але Баторій знову пристав до імператора, щоб подолати своїх внутрішніх ворогів. Коли інший претендент на владу у Семигородді, колишній прибічник Баторія, талановитий та енергійний Габріель Бетлен вступив за підтримки турків у країну, Баторій виявився слабшим; його убили, і володарем краю став Бетлен. За якийсь час Віденський двір визнав його у Тирновському мирі (6 травня 1615 р.) князем Семиграддя, що, зрештою, не зняло взаємної напруги. Невдовзі вдалося продовжити мир з турками Віденським договором (14 липня 1615 р.) на 20 років.

1615 року спалахнув збройний конфлікт між ерцгерцогом Фердинандом із Середньої Австрії та Республікою Венецією у зв’язку з морським піратством розселених у районі міста Сень на хорватському побережжі ускоків; зі свого боку венеційці спробували придушити австрійську торгівлю на Адріатиці. Фердинанд не мав великого війська, але несхитна оборона фортеці Градіска, в якій особливо відзначився полковник Альбрехт фон Валлен-

штайн, не допустила якихось значних успіхів ворога. Врешті 26 вересня 1617 року, після посередницьких зусиль Франції та Іспанії, було підписано Мадридський мир. До міста Сень прибули німецькі окупаційні війська, ускочків було втихомирено, венеційці відступили з деяких окупованих прикордонних місцевостей. Оскільки питання про судноплавство на Адріатичному морі залишилося невирішеним, Мадридський договір аж ніяк не був вигідним, та все ж для Австрії він означав затишшя на менш важливому фронті у період, коли політичний розвиток Богемії становив дедалі більшу небезпеку.

Королівство Богемія було пороховою бочкою в конфесійному, а з якогось часу і в національному плані. Після спалаху періоду гуситів, жертвами якого значною мірою були німці, які населяли Богемію, німецький елемент знову підсилювався новим напливом іммігрантів; північно-західні області країни завжди залишались німецькими. У 1615 р. богемський ландтаг, де тон задавала чеська знать, прийняв численні рішення, які виказують чіткий антинімецький настрій, незважаючи на те, що вельми авторитетні лідери знаті – такі, як Матіас Турн і Леонгард Колонна фон Фельс – були для країни чужинцями напівнімецького походження. Німецька мова повсюдно мала бути вилучена не лише зі службового і громадського вжитку, але й з богослужень, діти іммігрантів мали вивчати і вживати чеську мову. Подібні тенденції виявилися і в моравському ландтазі. Істотними у Судетських землях були і соціальні суперечності, тому у переломному для Богемії бою постановили за краще не давати селянам зброї. Але вирішальне значення мала конфесійна напруженість, яку “Листом Його Величності” зняти не вдалося, бо щодо інтерпретації документа погляди розбігалися. Імператорський лист надавав протестантам право церковного будівництва у королівських маєтках, до яких зараховувались ще й церковні маєтки; а католики не погоджувались з такою позицією. Ці суперечності привели до конфліктів у церковному будівництві в Браунау і Кльостерграбі. Оскільки скарги протестантів на припинення церковного будівництва у Браунау були відхилені, радикальна партія, керівником якої був Матіас Турн, запланувала акцію, після якої неминуче мав настати розрив. До речі, дещо раніше, в червні 1617 року, при обранні ерцгерцога Фердинанда королем Богемії цю партію було заскочено зненацька. Так відбулася славнозвісна дефенестрація у Празі. 23 травня 1618 року депутація станів вирушила на Градчани, після бурхливих баталій найненависніших з-поміж королівських намісників, Ярослава фон Мартініца і Вільгельма фон Славата, а також їхнього таємного писаря Філіпа Фабриція було вижбурено з вікна у замковий рів; правда, всі троє після цього падіння залишилися живими.

Важчим, ніж здійснення цього акту насилля, було створення захисту і згуртування країни, адже в будь-якому разі треба було розраховувати на

реакцію з Відня. Станову директорію з тридцяти осіб очолив Вільгельм фон Руппа, а Матіас Турн, безпосередній ініціатор цього руху, взяв на себе командування нашвидкуруч зібраним військом. З католиками поводитись без жалю, езуїтів вигнали з країни. Підданим панів-католиків дозволялось протестантське віросповідання, зате селяни-католики, піддані протестантської знаті, відповідного дозволу так і не отримали.

У Відні панувало чимале безладдя. Імператор Матіас, як завжди, опирався на раду Клесля і, як і той, бажав миру; з богемськими станами, які озброювалися, велись переговори. Табір прихильників війни, який очолював король Фердинанд, і який зміцнили католицькі втікачі з Богемії, вирішив, що надійшов слушний момент для форсування збройного розв'язання проблеми. Клесля ця група ненавиділа особливо; Фердинанд дав розпорядження президентові придворної палати Бройнерові затримати Клесля і перевезти до Тиролю без права виїзду з Амбраза і Георгенберга. Згодом Клесль дістав дозвіл вирушити до Італії; 1627 року він знову в Відні, повернувши свій авторитет, але не мав вже колишнього політичного впливу; тут він помер 18 вересня 1630 року. Перших дванадцять років великої боротьби, здавалося, опротестували його побоювання, але далі настав той перелом, якого він, значно далекоглядніший, ніж його противники, власне і боявся. Величезні маєтки Клесля було конфісковано разом із припиненням його кар'єри й імператор використав їх для фінансування війни.

Тридцятилітня війна

З часу повалення Клесля австрійський табір прибічників війни, який користувався підтримкою Іспанії, переважав; однак відкритий вибух боротьби став неминучим щойно після смерті імператора Матіаса 20 березня 1619 року. Імператор, марнославний, але малодушний, не міг поліпшити політичної ситуації, та все одно всі сподівання на мир залежали від нього. Адже після смерті регента Тиролю і Передньої Австрії ерцгерцога Максиміліана уже 1618 року владу в Австрійському домі перейняв в особі Фердинанда безкомпромісний контрреформатор, пострах для усіх протестантів.

Щоправда, становище Фердинанда аж ніяк не назвеш сталим. До Нижньої Австрії вступили богемські і моравські війська Турна, перейшли біля Фішаменда Дунай, щоб мати змогу розпочати атаку Відня. 5 червня 1619 року депутація протестантських нижньоавстрійських станів, яку очолили граф Пауль Якоб Штаргемберг і барон Андреас фон Тонрадель, спробувала добитися від Фердинанда мир-відмову (Verzichtfrieden) з Богемією і компромісу у справах віри. Але правитель був непохитним, прибуття кірасирів для зміцнення міського гарнізону і демонстративний вступ війська на внутрішнє

подвір'я замку справили велике враження на населення і станове представництво. Згодом події під час так званої "наступальної петиції" було надто драматизовано; протестантська знать повелась і справді рішуче, але аж ніяк не зухвало. Богемські війська більше не зважилися атакувати Відень, незабаром вони відступили у свої землі. Там становище імператорського табору також поліпшилося, після того як імператорський полководець Букой розбив ватажка найманців Ернста фон Мансфельда, післаного католицьким, але вороже настроєним до Габсбургів герцогом Савойським. Фердинанд вирушив на вибори імператора до Франкфурта і 28 серпня, незважаючи на всі контраргументи протестантів, його було одногосно обрано, як не дивно, він отримав навіть голос курфюрста Пфальцького Фрідріха, якого два дні перед цим, скинувши Фердинанда, повстанці вибрали королем Богемії і тут же й коронували в Празі. Під кінець року у війні, яку обидві сторони вели радше безцільно, настала, здається, зміна на користь богемців, саме тоді до них приєднався семиградський князь Габріель Бетлен і негайно ж завоював імперську Угорщину на північ від Дунаю. Війська суперників імператора неодноразово підходили під Відень, приведений Фердинандом в оборонну готовність. Удар противника Бетлена католика Валентина Другета фон Гоммонаї з території Польщі у тил військ семиградського князя змусила їх відступити, що в свою чергу викликало відступ богемців. З Бетленом Фердинанд уклав перемир'я, згідно з яким той отримував посаду намісника захопленої області.

1620 року виразнішим став міжнаціональний характер боротьби за землі корони Вацлава. Важливим став той факт, що в імперії наново консолідувався союз католицьких імперських станів "Ліга"; енергійний герцог Баварський Максиміліян сформував боєдатне військо Ліги, яким командував неодноразово випробуваний полководець барон Йоганн Церклай фон Тіллі. Мало значення й те, що курфюрст Саксонський Йоганн Георг підтримував імператора; протестантський табір було розколено. Якщо табір курфюрста Пфальцького розраховував ще й на католицьких суперників Габсбургів, то цих сподівань, за винятком Савойського, ніхто не підтвердив; богемських бунтівників у їхній боротьбі з володарем не мав наміру підтримувати пердусім французький король Людовік XIII.

Під час наступу Турна і Бетлена верхньоавстрійські стани під впливом Чернембля дещо поспішно дали намовитись на майже неприховане приєднання до богемців. Але вони не зуміли чинити жодного спротиву наступаючим військам Ліги, країну було окуповано і, відповідно до постанови імператора, заставлено Баварії включно з відшкодуванням військових витрат. Війська Ліги перейшли Дунай, у Вальдфіртелі відбулося їхнє об'єднання з імператорськими військами під командуванням Букоя. Військо підійшло до Праги і після короткого бою здобуло вирішальну перемогу, коли Тіллі, не-

зважаючи на зволікання Букоя, наважився наступати на досить слабкі богемські укріплення під Білою Горою, підкріплені угорськими загонами. Фрідріх Пфальцький утік, навіть не намагаючись боронити Прагу, він покинув Богемію, і незабаром неабияк висміяний "зимовий король" ("Winterkoenig") подався у Нідерланди.

Тепер Австрія запевнила собі Богемію, Моравію і Силезію. Габор Бетлен згідно з вимогами часу підписав досить вигідний мир, який дозволяв йому зберігати право на частину своїх завоювань. Лужиці було заставлено курфюрстові Саксонському, який увійшов до Богемії з півночі. У Богемії і Моравії діяли імператорські комісії під головуванням Карла фон Ліхтенштайна і кардинала Дітріхштайна. Тих ватажків повстання, які не порятувались втечею, було страчено, інші скомпрометовані дворяни втратили свої маєтки. Багато протестантів покинуло країну. Імператор Фердинанд дотримувався думки, що Богемія, організувавши це повстання, винна у втраті прав на свої привілеї, він скасував "Лист Його Величності" Рудольфа II. Остаточним ударом став так званий "Оновлений державний устрій" ("Verneuerte Landesordnung"), прийнятий 1627 року, за яким Богемія і сусідні країни ставали спадковим королівством дому Габсбургів, виборне право станів мало бути відновлене щойно після припинення існування династії; сфера впливу ландтагу обмежувалася суто фінансовими справами, богемську придворну канцелярію було перенесено до Відня.

Численні чужинецькі магнати купували великі помістя у Богемії і Моравії, внаслідок припливу католицьких, романських і німецьких сімей змінився характер знаті. Уряд не провадив політику германізації, та все ж абсолютизм неминуче означав інтенсивніше вживання і поширення німецької придворної мови; чеська мова втратила своє значення.

Тепер імператор Фердинанд був безперечним володарем у власному домі, і не мало значення те, що в 20-х рр. знову виразнішим стає особливе становище Передньої Австрії. Наступником ерцгерцога Макса став 1619 року його молодший, призначений для духовного сану небіж ерцгерцог Леопольд, який отримав сан єпископа Пассауського (а згодом і Страсбурзького теж). Спочатку він був губернатором. 1625 року Леопольд, який, до речі, був вельми здібним політиком, відмовився від сану і одружився з принцесою Клавдією Медічі. Через рік ерцгерцогові вдалося добитися від імператора визнання

* Чеська національна традиція, а також слов'янофільська історіографія Заходу, для якої характерною є написана зокрема під враженням міжнародних конфліктів перед Першою світовою війною книга Ернеста Деніса (Ernest Denis) "La Boheme depuis la Montagne Blanche" (1903), постійно інтерпретувала події 1620 і 1627 рр. як власне початок "мучеництва" чеського народу під габсбурзьким пануванням; насправді ж у той час на передньому плані поза сумнівом стояли конфлікти між абсолютизмом і становою владою, між католицизмом і протестантизмом.

себе правочинним спадкоємним правителем Тиролю і швабських, а незабаром ще й інших питомих земель.

У середині двадцятих років у Верхній Австрії розпочалася важка криза. Під час призначення католицьких духовних осіб у країні, заставленій Баварії, коїлися локальні заворушення, які набули особливо великого розмаху в землях під Франкенбургом. Баварський намісник барон Адам фон Герберсторф, конвертит, розпорядився щодо проведення низки арештів і, зламавши свою обіцянку дозволити 38 особам кинути жереб за своє життя, наказав 17 з них стратити. Це «Франкенбурзьке жеребкування» та імператорський реформаційний патент стають безпосереднім приводом для відкритого повстання селян-протестантів, яким пощастило в особах Стефана Фадінгера і його швагра Крістофа Целлера на здібних керівників. Частково добровільно, а частково з примусу до них приєдналися також міщани деяких міст; однак, незважаючи на досить довгу облогу, під час якої загинув Фадінгер, Лінц так і не було взято. Було нанесено удари у відповідь, у вересні 1626 року було укладено перемир'я, у своєму свідоцтві про помилування імператор обіцяв селянам принаймні пом'якшити їхні соціальні проблеми. З появою баварських військ селяни знову повстали, але під Ефердінгом і Гмунденом зазнали поразки від імператорських військ і від баварців, якими командував Готфрід Гайнріх фон Паппенгайм. Важкі, криваві втрати і драконячі каральні заходи зламали опір. У 1628 р. Верхня Австрія знову перейшла під владу Габсбургів. У той час ще більше було загострено контрреформацію в австрійських землях; через кілька десяти років у країні, яка знову стала католицькою, вдалося майже зовсім затерти спогад про повстання 1628 року і витравити його дух.

У 1627 р. з'являлися імператорські свідоцтва для Верхньої і Нижньої Австрії, якими процес повернення до католицизму мав бути завершений. Першим серпня 1628 року датується мандат для Середньої Австрії. Про деяку відмінність у ставленні до земель свідчить готовність Фердинанда дотриматися виданих для лояльної протестантської знаті Нижньої Австрії положень про толерантність; але загалом навіть знать, яку досі майже не чіпали, мусила поступитися. Так розпочалася хвиля великої еміграції. Країну покидали селяни і міщани, купці і дворяни, з ними Австрія втрачала тисячі вартісних людей. Більшість емігрантів знайшла притулок у протестантських князівствах та імперських містах Південної Німеччини.

До продовження боротьби на заході імператора підштовхували передусім союзники Іспанія і Баварія, які висували такі вимоги після перемоги в Богемії. Було завойовано Пфальц, після цього війська імператора і Ліги атакували ватажків найманців Ернста фон Мансфельда і Крістіана фон Ангальта у Північній Німеччині. Коли втрутився король Данії Крістіан IV, до якого звернулися північнонімецькі протестанти, його війська перемогли

війська Ліги під командуванням Тіллі, а імператорський полководець Альбрехт фон Валленштайн увійшов до Ютландії.

Любекський мир (1629) забезпечив, здавалося б, владу Фердинанда II у Німеччині і панівне становище Австрійського дому. Пересада конфесійними вимогами в реституційному едикті 1629 року, де імператор намагався насильно повернути розвиток імперії до стану, який був на час підписання Аугсбурзького релігійного миру, спонукала протестантів до розпачливого опору. Валленштайн, який хотів позбавити курфюрстів виборчого права і перетворити Німеччину на спадкову імперію, збагнув небезпеку нереалістичної релігійної політики (тієї ж думки дотримувалися й іспанські дипломати). Однак Фердинанд через своє сумління не використав політичні можливості. Ще однією поважною помилкою було звільнення Валленштайна у липні 1630 року на зібранні князів у Регенсбурзі, яке, щоправда, відбулося щойно під неймовірним тиском князів, особливо Максиміліана Баварського; до цього заходу доклала зусиль також французька дипломатія, яка в цей час вже перебувала під орудою прагматичного і далекоглядного кардинала Рішельє. Валленштайн, який повернувся у свої богемські володіння – під час конфіскацій 1620 року він придбав помістя Райхенберг і Фрідланд, а пізніше Фердинанд наділив його герцогством Мекленбурзьким – ображено заявив, що імператор ще пошкодує про цей свій афронт.

Усунення Валленштайна відбулося в час, коли шведський король Густав Адольф вже стояв на німецькому боці Балтійського моря і утримував у місті Штральзунд, яке Валленштайн раніше марно тримав в облозі, міцний опорний пункт. Щедрі французькі субсидії гарантували Густаву Адольфові фінансове підґрунтя для далекосяжних воєнних дій, які в кожний момент могла розпочати боездатна, старанно вишколена в плані співдії різних видів зброї армія. Густав Адольф ставив перед собою, окрім протестантських, ще й національні шведські завдання; основним пунктом програми було «*Dominium maris Baltici*», влада на Балтійському морі. Незважаючи на значні початкові успіхи шведів, північнонімецькі протестантські князі все ж зволікали відкрито виступити на їхньому боці; так Тіллі, головнокомандувач об'єднаних військ Ліги й імператора, отримав у квітні 1631 року можливість завоювати місто Магдебург, яке під час захоплення знищила пожежа. Відчай, спричинений пожежею Магдебурга серед громадськості Північної Німеччини, яка безпідставно вірила в те, що пожежу навмисне вчинив Тіллі, змусив німецьких протестантів до співдії з Густавом Адольфом. 17 вересня 1631 року шведи, незважаючи на втечу саксонських союзників, розбили досі непереможне військо Тіллі біля Брайтенфельда неподалік від Ляйпціга; після наступної перемоги біля Райна на ріці Лех перед шведами відкрилися ворота до Баварії. Мюнхен здався, вистояти змогла тільки фортеця Інгольштадт. Виглядало, що небезпека загрожує і Тиролю, але ерцгерцог Леопольд подбав про належні оборонні заходи.

У такому скрутному становищі Фердинанд II знову згадав про Валленштайна. Переконати його, глибоко ображеного, повернутися на службу до імператора було нелегко, тим паче, що він вже скооперувався зі шведами. Після довготривалих переговорів у Геллерсдорфі Валленштайн, неймовірно високі вимоги якого щодо майже необмежених повноважень мали бути виконані, таки перейняв командування, і його талант і великий авторитет зробили можливою організацію сильної армії. Йому вдалося змусити Густава Адольфа припинити наступ на австрійські землі; в укріпленому таборі в Нюрнберзі Валленштайн успішно відбив на початку вересня 1632 року напад шведів. Бої перемістилися до Саксонії. 16 листопада 1632 року шведи атакували армію Валленштайна біля Люцена. Військо імператора було ослаблене після того, як Паппенгайм вивів війська; тільки кіннота змогла вчасно вступити у бій. У запеклому бою загинули Густав Адольф і Паппенгайм, врешті шведи таки стали господарями поля бою, Валленштайн відступив через Ляйпціг до Богемії. У Празі він вчинив криваву розправу над офіцерами, які виявилися в Люцені не на висоті.

Щодалі, то непрогляднішими ставали і ведення війни, і особиста поведінка Валленштайна. З його військового табору вели зв'язки до богемської еміграції; перехоплений парламентар Сезіма Рашін заявив, що Генераліссімус прагнув добитися богемської корони. Валленштайн вів таємні переговори і зі шведським ворогом, що суперечило вказівкам з Відня. Пікколоміні повідомив Фердинанда про план Генераліссімуса поділити Центральну Європу і повалити владу Австрійського дому – зрештою, достовірність цієї інформації неможливо підтвердити. Хтозна чи була рушійною силою дій Валленштайна національна затаєна неприязнь чеха, як це припускав Йозеф Пекарж, ані його справді “імперські переконання”, як гадав Гайнріх фон Србік. Властиво серед полководців Тридцятилітньої війни був таки один, який думав про імперію і був справді німецьким патріотом, – саксонець Ганс Георг фон Арнім, але він, перебуваючи у ворожому таборі, як міг протидівав планам Валленштайна, які, як він вважав, віддавали імперію на поталу зовнішнім ворогам. Фрідландець за походженням і способом мислення, він займав радше міжнародну позицію. Його упередження до ворожого оточення при дворі у Відні, до Баварії й Іспанії, вимагало помсти за дійсні й гадані кривди, коли Валленштайн шукав зрадницького порозуміння з противником. Так він вийшов на той фатальний шлях, з якого, попри принагідні зволікання, які викликали недовіру в його партнерів з переговорів, для нього вже не було вороття.

У Відні особливо не сподобалося, що Валленштайн після однієї перемоги над частиною шведського війська біля Штайнау відпустив на волю основного богемського зачинщика Матіаса Турна, захопленого в полон, а ще, коли шведи в листопаді 1633 року завоювали Регенсбург, не надав герцогові Ба-

варському допомогти. Валленштайн не погодився на прикріплення одного корпусу до іспанської армії, яка увійшла в Південну Німеччину. Ще більше насторожувало те, що 12 січня 1634 року він зажадав від своїх офіцерів підписати заяву про лояльність (так званий перший Пільзенський підсумок), в остаточному варіанті якого не згадувалося передбачене концепцією обмеження тільки на час його служби імператорові. Отже, тепер у Відні, куди віддані імператорові офіцери подавали інформацію про всі події, вдалися до відповідних контрзаходів. Більшість військ не присягнула на вірність Валленштайнові. Коли проти Генераліссімуса було видано проскрипційне свідоцтво з вимогою живим або мертвим знешкодити його, він вирушив із Пільзена до Егера, щоб підготувати об'єднання зі шведами, але вночі 25 лютого 1634 року став разом зі швагром Трчкою і своїми прибічниками Кінські, Іловим і Нойманом жертвою замаху, організованого тріумфіратом вірних імператорові офіцерів, ірландця Вальтера Батлера і шотландців Джона Гордона і Волтера Леслі. Фердинандові II різко докоряли за цей вчинок з Валленштайном. Насправді ж монарх звелів трьом таємним радникам (князеві Еггенбергові, Віденському єпископові Вольфрату і графові Максиміліянові Траутмансдорфу), які не належали до запеклих противників Валленштайна, опрацювати висновки щодо провин Генераліссімуса; ця процедура була подібною на таємний процес, тільки що звинувачений не мав змоги боронитися, адже його вина здавалася очевидною. Усупереч поширеній думці, сповідник імператора єзуїт отець Вільгельм Лямормен не брав участі в підготовці акції проти Валленштайна, та все ж виправдав її у теологічних висновках.

1634 рік приніс великі успіхи імператорським військам та їхнім союзникам. Влітку було відвойовано Регенсбург, а 6 вересня іспанські, імператорські і баварські війська, об'єднавшись біля Нердлінгена, здобули вирішальну перемогу над шведами. Ще раніше імператор розпочав переговори з саксонцями, які згодом в травні 1635 року привели до підписання Празького миру. До цього договору незабаром приєдналися найважливіші імперські стани; відмова імператора провести Реституційний едикт у Північній Німеччині створила передумови для компромісу. І тільки південнонімецькі протестанти, яким загрожувало знищення, ще трималися шведів. Мабуть, війна вже могла б закінчитися, якби в бої відкрито не вступила Франція, яка до цього часу дипломатичними засобами працювала проти миру. Правда, в обмін на деякі терени на узбережжі Балтійського моря Швецію можна було б переконати припинити бої; але у Відні, недооцінюючи наслідків вступу в війну Франції, сподівалися на ще вигідніші умови.

У наступній довготривалій завершальній фазі війни на боці імператора, окрім Іспанії й Баварії, розпочали бої ще саксонці і якийсь час Бранденбург, на боці супротивника, поряд з Францією і Швецією були Нідерланди

і Савойя, дрібні німецькі князівства, такі як Гессен, а також боездатне військо південнонімецьких протестантів під командуванням герцога Бернгарда Ваймарського, який тісно співдіяв з французами. Вони ж, без достатнього воєнного досвіду, маючи численне військо, досягали спочатку лише скромних успіхів, зате 1636 року біля Віттштока недалеко від Балтійського помор'я, імператорсько-саксонську армію переміг шведський генерал Банер.

15 лютого 1637 року помер імператор Фердинанд II, який зберігав стійку, навіть якщо й не завжди політично зважену позицію упродовж усіх воєнних перипетій; новочасна ідея "рації стану", якою керувався Рішельє, була йому чужа, на гадку Фердинанда політику визначало релігійне переконання. У цій думці його укріплювали такі дорадники, як фанатичний неопіт (конвертит!) Каспар Шоппе (*Scioppius*) і отець Лямормен. Усвідомлення правителем відповідальності у справах віри служило йому передумовою для виправдання перед власним сумлінням і перед підданими впровадження абсолютистських форм правління в умовах ламання спротиву конфесійно ворожих і політично ненадійних станів.

Принципи правління Фердинанда III подібні до принципів його батька безумовністю лояльності щодо справи католицизму, проте його політична діяльність була зваженішою. У міжчасі воєнні події набували щораз несприятливішого повороту, вирішальним для долі імператорського Ельзасу і його лояльного населення, яке скільки сили, брало участь в оборонній боротьбі, став епізод з фортецею Брайзах, яка після багатьох невдалих спроб мужнього команданта Райнаха деблокувати оточені війська мала перейти 17 грудня 1638 року до Бернгарда Ваймарського. Передчасна смерть Бернгарда дала змогу французам незабаром заволодіти краєм, зайнятий німецькою протестантською армією. Ваймарські війська завербувала Франція. З іншого боку, не вдався наступ шведів на Прагу, і в червні 1639 року Пікколоміні здобув важливу перемогу над французами біля Діденгофена. У 1640 р. Гессен і Брауншвайг-Люнебург, які мали досить значну військову потугу, приєдналися до шведсько-французької коаліції. Імператор спробував створити передумови для підписання миру на райхстагу в Регенсбурзі; наступ шведського війська на це місто поставив під загрозу райхстаг, але зірвався через енергійні контрзаходи. Командування шведською армією 1641 року взяв на себе геніальний полководець Леннарт Торстенсон; він вельми успішно воював з імператорськими військами і переміг зокрема 2 листопада 1642 року у кривавій другій Брайтенфельдській битві Пікколоміні й ерцгерцога Леопольда Вільгельма; шведи зайняли значні частини Силезії і Моравії. Ще фатальнішим був щораз виразніший розвал влади в Іспанії. У Каталонії і Португалії 1640 року вибухнули великі повстання, над якими вже неможливо було втримувати контроль; відразу ж після того серйозні заворушення відбулися у Неаполі і на Сицилії.

Іспанія щораз наполегливіше вимагала підтримки імператорських полководців і військ, які саме дуже потрібні були в Німеччині. У Нідерландах французький полководець принц Конде здобув вирішальну перемогу над іспанцями біля Рокруа (1643), не такими вдалимими були воєнні дії французів у Південно-західній Німеччині, де їх зустріла боездатна і добре організована баварська армія під проводом Франца фон Мерсі. Спільно з імператорськими військами у листопаді 1643 року Мерсі вщент розбив біля Туттлінгена французько-ваймарську армію, провівши блискучу атаку; в серпні 1644 року він дав рішучу відсіч наступу Конде у Фрайбурзькій битві, яка була перервана без переваги для жодної зі сторін, а в травні 1645 року під Мергентгаймом баварці знову перемогли французьку армію, якою командував Туренн; і щойно смерть Мерсі в Аллергаймській битві 3 серпня 1645 року підготувала поворотну зміну і на цій ділянці війни, попри те, що французи почали незабаром відступ. Тим часом шведи під командуванням Торстенсона здобували перемогу за перемогою. Для імператорських сил не принесло полегшення переміщення арени воєнних дій знову на узбережжя Північного і Балтійського морів, коли шведська армія отримала нового супротивника. Здійснюючи несподівані, швидко заплановані і проведені операції, Торстенсон змусив фактично неозброєну Данію, яка давно вже побоювалася загрозливого розквіту Швеції і схилялася приєднатися до імператора, до переговорів, які врешті завершилися укладенням миру в Брьомсебро. Імператорське військо під командуванням Галля, надіслане данцям на підмогу було виснажене маршами, які полководець проводив через виголоднілу країну. Шведи знову активно просунулися на південь. 24 березня 1645 року імператорське військо зазнало нищівної поразки біля Янкова у Південній Богемії; шведи вторглися в австрійську придунайську територію на північ від ріки, зайняли численні населені пункти, зокрема міста Кремс і Штайн. Але форсування ріки не вдалося і під час облоги міста Брюнн, яке енергійно боронив де Суше французький гугенот на службі імператора, Торстенсона чекали важкі втрати. Не виправдалися його сподівання на допомогу трансильванського князя Георга Ракочі, коли на переговорах у Рамперсдорфі й Лінці цей маляр дійшов згоди з імператором у політичних і конфесійних питаннях. З іншого боку, Саксонія мусила погодитися на перемир'я зі шведами, які отримали окупаційні права в Ляйпцігу і Торгау. У 1646 р. шведські війська з новим головнокомандувачем Врангелем здійснили наступ на Баварію і Форарльберг, було завойовано Брегенц. У березні 1647 року Максиміліян Баварський, який досі був найсильнішою опорою імператора, уклав в Ульмі договір про нейтралітет з Францією і Швецією; не вдалася спроба генералів Верта і Шпорка підтягнути баварські війська до імператора.

Влітку шведи вторглися в Судетські землі і завоювали Егер, після цього герцог Баварський знову перейшов у табір імператора. 17 травня 1648 року

об'єднана імператорсько-баварська армія зазнала біля Цусмарсгаузена поразки від шведів і французів, після чого Баварію знову заповонив ворог. Все ж військам імператора, командувати якими відкликали з Нідерландів Піккломіні, скоро знову вдалося звільнити країну. Вдалий напад шведського генерала Кенігсмарка на Празькі Градчани і Празьку Малу Страну, тоді як Старе і Нове місто вистояли, став останньою значною збройною подією тридцятирічних боїв.

Вестфальський мир і Австрія

З 1640 року тривали намагання встановити мир, проте Франція, як могла, затягувала переговори. Несприятливим був також вплив партії "екстремістів" при Віденському дворі, котра з конфесійних причин була проти усіляких обіцянок, які згодом у зв'язку з бойовими успіхами ворога виявилися немисливими. Франція і Швеція виставили обтяжливі вимоги, однак представникам імператора, передусім основному посланцеві графу Максиміліянові Траутмансдорфу і відповідальному за Передню Австрію юристові доктору Ісаакові Фольмару, наполегливими переговорами вдалося добитися прийнятних умов. Неможливо було обійти територіальні втрати, зрештою досить помірковані. Імператор відступив Франції Зундгау, ландграфство Верхній і Нижній Ельзас, земельну вотчину над десятьма імперськими містами Ельзасу (без Страсбурга) і місто Брайзах. У Філіпсбурзі Франція користувалась окупаційним правом. За це імператор отримав грошове відшкодування. Він зобов'язався не підтримувати Іспанію, яка воювала з Францією, але знайшлися можливості піти в обхід цих рішень. Оскільки Нідерланди уклали мир з Іспанією, то Вестфальський мир приніс деяке полегшення і цій державі, проте Іспанія, як і папа, марно накладали вето на ратифікацію договорів. Обидві Лужиці імператор заставив Саксонії ще 1620 року, відтепер вони остаточно перейшли до цього курфюрства. Позицію імператора в імперії було помітно ослаблено; поряд із Саксонією, завдяки придбанню Верхнього Пфальца і надання всьоме титулу курфюрства, збільшився вплив профранцузької Баварії, та насамперед змогла помітно розширити свою територію Бранденбург-Пруссія. Райн-Пфальц (разом з восьмим титулом курфюрства) було повернено династії. Швайцарія і Нідерланди вийшли з імперського союзу, ті імперські стани, які залишилися, отримали повну політичну свободу дій; рішення, що їх союзи не можуть бути спрямовані проти "імператора й імперії", були зовсім нечинними. З цього часу імперія становила вільний союз держав, спаяність яких втілювалася переважно вибором і особою імператора, райхстагі і дві конкуруючі юридичні установи, а саме імперський верховний суд та імперську придворну раду. Ледве чи можливою була справжня імперська реформа. Зусилля райхстагу в Регенс-

бурзі 1653 року в цьому напрямі були марними. Дуже тривожним був вплив іноземних держав, причому Швеція і Данія могли спиратися у випадку своїх північнонімецьких володінь на право голосу в райхстагу, де вони були членами, а Франції сприяла її дійсна політична перевага.

Перед безнадійним послабленням імперського союзу основна вага політичних, військових і фінансових основ влади Австрійського дому більш ніж будь-коли перемістилася у спадкові землі. Тут Вестфальський мир підтвердив рішення 1620 і 1627 рр., а саме триумф абсолютизму і католицизму. Цей результат відображений у конфесійних постановах мирного договору: вільно сповідувати аугсбурзьку віру було дозволено лише деяким областям Силезії і нижньоавстрійській знаті. Королівство Швеція і протестанти імперії зберегли право безкровної інтервенції на користь австрійських протестантів. Але поступово їх відкритий опір згас, протестантська знать Нижньої Австрії на вернула до католицизму або емігрувала, причому Цинцендорфи аж у XVIII ст. Проте ще майже півтора сторіччя, аж до засвідчення толерантності Йосифа II (1781) в окремих альпійських місцевостях, насамперед у Зальцкаммергуті і Каринтії, проживали підпільні протестанти. У Відні протестанти діяли серед обслуги іноземних дипломатичних місій і серед привілейованих іноземних купців, так званих "Niederleger", особливо серед книготорговців і книгодрукарів. В австрійській армії служили протестанти, нерідко на важливих постах. Після завершення тридцятирічних боїв озброєним зберегли стаціонарне військо з дев'яти піших і десяти кінних полків. Надалі військову потугу імператора становило власне це, підсилене напіврегулярними прикордонними формуваннями та угорською міліцією, військо, а не імперські мобілізації, про які щойно треба було вести тривалі переговори у райхстагу. Для імператора австрійські центральні й земельні установи мали зовсім інше значення, ніж релікти імперського управління; доходи зі спадкових земель вже давно в кілька разів переважали імперські податки. Позиція Габсбургів у їх родових володіннях з різних причин була набагато тіснішою, ніж позиція в імперії, тому уявлення про австрійську державу почали ставити над ідеєю імперії. Вестфальський мир, отже, позначає поворотний момент в історії Австрії.

Розселення і пропорції населення у конфесійний період

У XVI ст. після регресивного руху в пізньому Середньовіччі знову можна констатувати про приріст населення, а в деяких місцевостях ще й активну розселенську діяльність. Нові корчуння проводились лише подекуди, скажімо, у Віденському лісі, де з поселень лісорубів утворилися численні більші й

менші поселення, як наприклад, Герстгоф, Дорнбах чи Гайнфельд, а також у Гфелервальді і Дроссенвальді, де про планомірне заселення хуторів дбав шляхетний рід Грайсів. Деяко менше корчувань проводилося у XVI ст. у Фрайвальді у Мюльфіртелі. Навколо знову дуже популярних у період контрреформації прочанських місць (церкви Милосердя і прочанські каплички) часто виростили населені пункти, як наприклад, Марія-Таферль або Марія-Драйайхен. Щоб поселити населення (а воно активно зростало) у місцевостях, які уже існували, закладали так звані “нойштіфти”, тобто новозабудови, або біля давніших і більших селянських дворів незможне населення споруджувало собі хижі. Дуже небажаним наслідком того, що зростала кількість населення, було значне розмежування і розпорошення селянських маєтків, наприклад, на тирольських полонинах, так що вже 1571 року князівська влада почала сумніватись у життєздатності невеликих дворів. Подібний розвиток маєтних відносин подибуємо і у виноробних областях.

Форми полів на початку нового часу не виявляють якихось істотних відмінностей порівняно з давнішими. Це ж стосується і самих поселень. У житловому будівництві почався перехід від дерев'яних до кам'яних будівель; чотиригранники (Vierkanter) Верхньої Австрії і західної Нижньої Австрії набули тоді свого імпозантного вигляду.

У містах також почали будувати вишуканіші житлові будинки, пізніше досить часто ці будівлі “оздоблювали” бароковими фасадами. Міста майже не розбудовувались, але багато з них отримували новий вигляд, коли на зміну середньовічним зубчатим мурам прийшли кільця бастионів сучасного венеційського фортифікаційного методу з їх куртинами, рavelінами і контрескарпами. Такі споруди є у Відні, Граці, Клягенфурті і Лінці, а також у багатьох прикордонних містечках на південному сході. Так під час Тридцятилітньої війни архієпископ Паріс Лодрон укріпив місто Зальцбург.

Незважаючи на загалом не надто різкі зміни у вигляді поселень і дуже незначне збільшення густоти населення, історія розселення цієї епохи не творить статичної картини. Контрреформація і турецькі війни призвели до відчутних втрат населення, проте не бракувало й спроб надолужити ці втрати. Турецькі набіги у XVI ст. хоч і не могли постійно руйнувати більші поселення, та все ж татари брали з країни багато полонених. У районі Віденського лісу і Східної Штирії було дощенту спалено багато будинків. У 1586 р. турки знову зайшли вглиб Штирії. Серед нових поселенців спустошених місцевостей варто згадати хорватів Бургенлянду і Нижньої Австрії, поодинокі хорватські групи дійшли аж до Південної Моравії. У Мархфельді заселялись панські села (Doerfer der Herrschaften) Орт, Мархег і Шльосгоф, проте у XVIII-XIX ст. тут і в нижньоавстрійських місцевостях біля гір над Ляйтою хорватська мова зникла. У Бургенлянді, де розселення підтримували Надошді і Батьяні (Batthyany), хорвати зуміли втриматись у при-

кордонній німецькій і мадярській мовній області, у районах Нойзідль, Айзенштадт, Оберпуллендорф і Гюссінг досі. Поселенці походили переважно з хорватського помор'я (так звані “водні хорвати”), а також з околиць Загреба і Славонії. Звичайно ж багато німецьких поселенців прибуло з австрійських спадкових земель і з імперії. Так у 1628-1629 рр. до Нижньої Австрії з долин рік Лех і Інн прибули тирольці.

Релігійні війни мали для структури населення австрійських земель набагато сильніші наслідки, ніж турецьке лихоліття. Серед прибічників нових вчень переслідували насамперед анабаптистів, тому вони покинули австрійські землі ще у XVI ст., щоб пошукати притулку в Моравії і Північно-західній Угорщині (сучасна Словаччина), згодом вони чинили воєнізованим домаганням влади такий самий опір, як і домаганням конфесійним. Так далекі мандри привели анабаптистів на південь Росії, звідти морським шляхом до Сполучених Штатів і Канади, де й сьогодні процвітають общини “гуттерських братчиків”, де ще живим є спогад про прадавню батьківщину.

Очевидно, лютерани перебували під досить сильним контрреформаційним гнітом ще в останній чверті XVI ст., але їх масова еміграція починається щойно після 1600 року. З початком Тридцятилітньої війни, а головню після указів 1625 і 1628 рр., а також після 1648 р. вони опинилися перед альтернативою: повернення до католицизму або ж еміграція. Кількість цих біженців за віру була значною, десь понад сто тисяч осіб з області в межах сьогоднішніх кордонів австрійської держави. Біженці перебирались в імперські міста Регенсбург, Нюрнберг, Аугсбург, Ульм і Ліндау, до Бюртемберга, Ансбах-Байройта, та навіть до Швайцарії і Північної Німеччини, поодинокі групи добиралися аж до Швеції і до шведських балтійських провінцій. У деяких областях Франконії австрійські вигнанці становили високий відсоток від загального населення, неодноразово вони обирали собі місцевості, які важко постраждали у війні і брали участь у відбудові. Група емігрантів, які покинули свою батьківщину біля 1600 року, заснувала у Шварцвальді Фройденштадт. Деякі з австрійських емігрантів добивалися талантом і енергією значних позицій у новій батьківщині, як наприклад, організатор бранденбурзької армії великого курфюрста фельдмаршал Георг фон Дерфлінгер, який був родом з Нойгофена біля Лінца.

Наслідком контрреформаційних заходів були значні зміни в структурі знаті й міщанства. Місце протестантських дворян, які емігрували, нерідко заступали члени романських сімей, такі як Сільва-Нарука, Ойо, Пікколоміні, Кларі, Атта чи Колоредо. Романська імміграція з католицького півдня була помітною і в середовищі міщан, особливо у Тиролі й Середній Австрії. Поповнення знаті відбувалося завдяки розбагатілим місцевим міщанам; так правитель присвоїв дворянський титул Еггенбергам і Штюрккам; іншу можливість просування вгору по ієрархічній драбині становили уряд і армія,

цьому шляхові кар'єри завдячують свій дворянський титул родини Еммерберг, Берхтольд, Віндгаґ, Галля і Альдрінген.

Оскільки безпосередні воєнні дії Тридцятилітньої війни мало зачепили Австрію – найбільше втрат принесли селянські повстання у Верхній Австрії і напад шведів на північ Нижньої Австрії – то тут не дійшло, незважаючи на релігійних біженців, до нечуваних людських втрат, подібних до тих, які війна забрала в інших областях німецькомовного простору.

Врешті слід згадати, що у період від початку XVI до середини XVII ст. в австрійських землях не раз лютували епідемії; поряд з чумою згадуються й інші епідемічні захворювання; 1529 року лютувала хвороба, яку називали “англійський піг”, 1524 року кривава дизентерія косила військо Фердинанда I під Офеном. Епідемії вибухали і під час Тридцятилітньої війни; 1645 року чума понад Дунаєм забрала безліч людських життів.

Господарство періоду “раннього капіталізму”

Вже упродовж XV ст. в економічних відносинах Центральної Європи, наприклад, у південнонімецьких містах стали помітними зміни, пов'язані з розвитком кредитування, торговельних операцій, а ще з розквітом альпійського гірництва і зі зростаючими фінансовими потребами князів, які розгортали широкомасштабні політичні авантюри. У XVI ст. князі і стани намагаються поставити господарське життя земель на службу власним політичним і фінансовим забаганкам, залучаючи свій управлінський апарат, максимально планомірно і ґрунтовно використовуючи всі джерела. Ці впливи виявляються в усіх ділянках економіки, і у відносинах землевласників та селян.

Джерела подають нам інформацію про селянські маєтки, розміри яких надалі залишаються надзвичайно різномірними, а також про деякі нівелюючі тенденції у правовому становищі селян. З-поміж одиниць власності і жител називаються, окрім повних, половинних або четвертинних ленів чи інакше гуф, також хижі, халупи, мазанки, хатини рудокопів, а поряд з власниками більших чи менших “маєтків з житлом” (“behauste Gueter”) і не прив'язаними до конкретного господарства “вільними заміськими землями” (“Ueberlandgruende”) вже під кінець Середньовіччя згадуються безземельні люди (“Ipwohner”), які служили наймитами і наймичками в панів або багатших селян, або ж виконували якусь домашню роботу. Утримування дрібної худоби, прядіння і ткацтво, деревообробка і складування давали нужденний, часто непевний через коливання збуту заробіток; чуємо нарікання на зростання цього сільського пролетаріату, залежного від сваволі злиднів, це він відігравав основну роль у багатьох бунтарських збіговиськах і заворушеннях.

Правові стосунки селян XVI-XVII ст. переважно зафіксовані письмово. Претензії панів якнайвиразніше представляли зазвичай куратори і придворні судді повністю забюрократизованих помісних економій. Незважаючи на настійне наголошення великодушно обходитись з “підлеглими” – цей вислів стає щораз уживанішим для селян-кріпаків (Holden) – не бракувало невблаганности у встановленні і стяганні податей, у вимогах кріпосних повинностей і в застосуванні ловецького права. Порівняно з попередніми зросли кріпосні повинності. І було абсолютним винятком, що в Тиролі, всупереч цій тенденції, вимагалися незначні або взагалі жодних повинностей. До цього додавався збір княжого рустикального податку, одного з найважливіших державних джерел доходу, з якого пани часто уривали собі деякі суми. Надзвичайно неприємними для селян були постійні вимоги продавати продукти їхнього господарства тільки власному поміщику. Деякі дворяни, як наприклад, штирієць Зіґмунд фон Айбісвальд чи верхній австрієць Карл Юргер вважалися селянськими кровопивцями, але вони, мабуть, були все ж прикрими винятками. Принагідно ж пани таки виступали в обороні прав своїх підлеглих, захищаючи заняття промислами від скарг міських цехів, або ж протестуючи навіть проти військових розквартирувань у селянських підданих. З іншого боку, територіальні князі почали теж дбати про селян. В одному поліцейському розпорядженні від 1542 року було встановлено ціни на селянські продукти, що, очевидно, мало захищати селян від визискування, 1573 року вийшло розпорядження Рудольфа II, спрямоване проти непогамовних поміщицьких поборів. Час до часу врегульовувати конфлікти між панами і селянами бралися урядові комісії. Все ж на зорі нового часу ще рано говорити про якийсь планомірний урядовий захист селян; скарги селян у земельному уряді не завжди розглядалися.

Середньовічні форми наділу дійсні і в XVI-XVII ст.; ще частим був відпускний наділ (Freistift), але нерідко за допомогою грошових виплат досягалося його перетворення в наділ з правом успадкування. У 1570 р. імператор запропонував цей викуп своїм селянам і селянам церковних удільних володінь. Деяким підданам вдалося відкупитися від десятини чи ще інших податей. У всякому разі поступово наділ з правом успадкування переважав усі інші надільні відносини. Так відбувається деяке вирівнювання правового становища селян порівняно з середньовічною строкатістю.

У помісних володіннях утворення великих господарств відбувалося через придбання менших помість або освоєнням цілини. Однак у XVI-XVII ст. ці розширення відбувалися не коштом селян; щобільше, підданам нерідко одночасно роздавалася для обробітку ще й панська земля, яка щоправда не прирівнювалася в плані податків до селянської. Для змін у структурі панівних стосунків важливим стало те, що Габсбурґи, маючи фінансові труднощі, продали в останній третині XVI ст. велику частину своїх удільних володінь,

а ще відмовилися від верховної юрисдикції. Адміністративне правління функціонувало незадовільно, прибутку з податей кріпаків вистачало, схоже, тільки на оплату бюрократичного апарату, управління яким було майже непідконтрольним. Так, особливо на придунайських теренах, земельні володіння часто збували з усіма їхніми правами, а лісові й ловецькі угіддя територіальний князь все ж затримував собі. Значні зміни у владну структуру внесла звичайно ж контрреформація, виселяючи з країни численних представників знаті. Знову почали розростатися церковні володіння.

У XVI-XVII ст. різко знизилось значення функцій селянських общин. Вічеві збори (Taidingsversammlungen) скликалися нерегулярно, селяни втрачали інтерес до цього інституту, судові справи нижчої інстанції щораз частіше полагоджувалися урядовими канцеляріями (Herrschaftskanzlei). Селяни скаржилися на свавільні покарання, правдоподібно дотримування відмінної від офіційної правосвідомості інкримінувалося їм як непослух підлеглого. Однак віче давало нагоду для представлення скарг і обговорення загальніших господарських питань.

Деяку роль у стяганні податків і менш значну в судочинстві відігравали підлеглі земські й сільські судді, яких обирали селяни; оскільки їм було дозволено приймати без запиту в органах влади тільки не надто важливі рішення, то й авторитет їхній був невеликим. Їхнє двояке становище ускладнювало їм можливість догодити і панам, і громаді.

Деякі зміни відбулися, порівняно з Середньовіччям, в аграрних методах господарювання, інтенсивніше почали займатися теорією рільництва. Трипільну систему господарства було доповнено вирощуванням зелених кормових культур, передусім конюшини. Завдяки новим кормам збільшилось поголів'я худоби; на панських ґрунтах великих латифундій так чи інакше надавали перевагу скотарству, яке вважалось прибутковішим, ніж рільництво. Проводилися різні експерименти з чужоземними культурними злаками. Ліхтенштайни розводили у своїх помістях у Фельдсберзі, Нікольсбурзі і Айсґрубі шовковицю, проте через кліматичні умови ці експерименти були незабаром приречені на невдачу. З-поміж рослин Нового Світу вже деякого поширення набула кукурудза, у XVII ст. нерідко вирощують тютюн; селяни познайомилися з ним через солдатів і вже встигли оцінити. Картоплю плекали лише зрідка як садову культуру; вона ще не отримала народногосподарського значення.

Землевласники не цуралися тенденцій часу, які полягали в капіталізації. Помістя утримувалися як господарські підприємства. Підлеглі зобов'язувалися продавати продукти свого господарства лише власному поміщикові, принаймні він мав право переважної купівлі. Цей купівельний примус (Anfeilzwang) знижував ціни. З іншого боку, селяни повинні були відвідувати тільки шинки і таверни у межах панського маєтку, куди знову ж таки постачалися тільки продукти панських винниць, броварень і млинів. А ще поміщики

володіли цегольнями, гутами, кузнями, де виготовлялись коси, тартаками і провадили торгівлю пряжею і полотном. До сільських ремесел зачисляли також виробництво паперу, яке розросталося з поширенням писаного слова в урядовому і приватному вжитку і через зрослі потреби друкарень. Більшість папірень розташовувалася у невеликих місцевостях, поза межами міст.

Виноробство і виноторгівля в Австрії мали на початку Нового часу ще велике значення; Тридцятилітня війна принесла проблеми експорту і започаткувала зміну, коли Баварія, яка досі була основним споживачем "великодонного вина" (Osterwein), перейшла на пиво, виготовлене з місцевого хмелю. З іншого боку, виноробство і виноторгівля у XVII ст. процвітали завдяки поставкам армії. В Австрії, як можна судити зі скарг міст на зростання кількості сільських, панських і селянських броварень, вже у XVI ст. споживання пива дуже зросло. Чимала роль належала сидру, як дешевому народному напоєві.

У період переходу від Середньовіччя до Нового часу альпійське гірництво досягло небувалого розквіту. У наступні сторіччя велике значення у рудниках казни австрійського володіння далі мала солевидобувна промисловість, під чим розуміємо як видобування, так і варіння соли, лісове господарство і транспортування, а ще торгівлю сіллю. Придбання богемських земель, у яких не було власних потужних соляних копалень, розширило ринок збуту для покладів у Тиролі, Зальцбурзі і в горах Зальцкаммергут. Щоправда, у Країні й Південній Каринтії морська сіль з істрійських солевидобувних басейнів становила потужну конкуренцію солі з рудників казни. До колишніх княжих салін в Аусзее, Гальштатті і Галлі у Тиролі додалося 1563 року створення соляної копальні в Бад-Ішлі. Солеварні мали велику потребу в дереві, а тому з Гальштатта провели соляне джерело до багатшого на ліс району озера Ебензее, де 1607 року розпочалось солеварне виробництво. Розширення виробництва спричинило гірничо-технічні, адміністративні та господарські новації. Найважливіші заходи в межах епохи, яку ми розглядаємо, накреслені в обох "Реформаційних едиктах" ("Reformationslibelle") 1524 і 1563 рр., до яких 1656 року долучився ще третій. У цих указах, які особливо наголошували на державному особливому статусі Зальцкаммергута, містяться роз'яснення щодо соціального становища гірників, змушених вести нелюдську боротьбу за виживання. Адміністрації було аж надто добре відоме злиденне становище рудокопів, яке змушувало їх і членів їхніх сімей до підробітків. Робилися спроби знизити прожитковий мінімум передачею в їхнє розпорядження невеликих земельних ділянок, та одночасно чинився спротив підвищенню зарплатні. Наслідком симпатизування гірників протестантським ученням були повторні часті контрольні перевірки влади в питаннях віри.

Альпійське видобування залізної руди зазнало в XVI-XVII ст. поперемінно і "величі", і "нікчемности", і розквіту, і кризи. Негативний вплив на видобуток в основному родовищі, штйрійському Ерцберзі, мали на період

біля 1520 року конфлікти членів гірничовидобувних товариств в Айзенерці й у Фордернберзі, тоді було встановлено "однаковий поріг", а отже, й постійний рубіж для обох виробників. Солідні проблеми виникали тут і через зростаючий брак дерева. Однак ще довго важко було переборювати опір представників станової знаті, наполягаючи на економному лісовому господарстві. Збут заліза аж до вісімдесятих років XVI ст. був досить добрим, це був важливий експортний товар і, попри значні витрати, найважливіше джерело прибутків для територіальних князів Середньої Австрії. Ці прибутки 1564 року становили майже 300 тисяч флоринів. Умови перевезення ерцгерцога Карл поліпшив, усунувши перепони для судноплавства по Еннсу і збудувавши дороги. У процесі плавлення гіпсові домниці (Stuckofen) поступово заміняли новіші чавунні доменні печі (Flossofen) (режим роботи яких був безперервним). Але під кінець XVI ст. розпочалася криза збуту, яка неухильно загострювалася аж до Тридцятилітньої війни. Негативні наслідки мала втрата фахових гірників і гірських підприємців під час контрреформації на 1600 рік; однак саме земельне територіальне управління ініціювало зміни на краще, цілеспрямовано реорганізуючи гірничу промисловість. У 1625 р. вишло розпорядження про створення основної професійної спілки в Іннерберзі. Було зменшено кількість робочих місць і кількість гірників, спрощено адміністративне управління. Ці заходи допомогли уникнути кризи, та все одно ситуація в Іннерберзі залишалася критичною. Фордернберг тримався краще, бо тут політичні заворушення релігійної війни не так сильно зачепили ринок збуту. Крім цього, залізна промисловість у Леобені функціонувала краще, ніж у Штайрі. Верхньоштирійське місто не змогло досягнути блискучого економічного розквіту Штайра, та, з іншого боку, його оминула криза, яка охопила Штайр на 1600 року.

Деяке значення й далі мав Гюттенберг, який ще називали "основною залізною жилою" (Haupteisenwurze) у Каринтії, хоча видобуток тут становив навіть не третину видобутку штирійського Ерцберга. А ось "лісове залізо" невеликих штирійських і каринтійських залізних рудників, незважаючи на спорудження декількох нових видобувних площ, все більше й більше втрачало значення.

Видобування свинцю процвітало аж до другої половини XVI ст., найбагатшим був видобуток у свинцевому цілику Філляха, пізніше намітилося поступове вичерпання каринтійських родовищ, з-поміж яких заслуговують на згадку ще Райбль, Яукен і Віндіш-Бляйберг.

В Ідрії (Країна) вже наприкінці XV ст. видобували ртуть, видобуток невпинно зростав. Тоді цей метал став важливим для удосконалення методу амальгамування у процесі осідання золота. Добування ртуті в Ідрії фінансували три гірничовидобувні товариства, членами яких були переважно представники середньоавстрійської знаті. Вони об'єдналися в один картель, і десь на

середину XVI ст. почалася сприятлива кон'юнктура. Коли в сімдесяті роки намітились кризові явища, ерцгерцог Карл перевів розробку родовищ під контроль Габсбургів, та невдовзі знову передав їх орендаторам (так званим "апальтаторам", з італійської: підрядникам), які працювали насамперед для власного збагачення. Рудокопи страждали від шкідливого для здоров'я впливу ртуті, тому треба було потурбуватися про запобіжні й захисні заходи.

У XVI ст., особливо в першій його половині, дуже прибутковим був видобуток срібла. Тоді переживала період розквіту гірничо-промисловість у Шваці біля Фалькенштайна, де видобували також і мідь, згодом видобування, яке фінансували Фугери, скоротилося; причиною була непомірно варварська експлуатація родовища. На 1600 рік річний видобуток срібла, а саме 2000 кг, становив всього лише шосту частину річних видобутків на 1500 рік. У тирольській поезії (Landreim) Георга Реша (1558) і гірничій книзі Шваца, датованій приблизно тим самим часом, ще прославляються багаті дари гір. Невеликі срібні копальні існували тоді в Тиролі біля Кіцбюгелю коло Рерербюлю, а також біля Раттенберга і Госсензасу. Порівняно зі срібними копальнями Тиролю і недавно приєднаної Богемії (Йоахімсталь) штирійські рудники мали значно менше значення, Цайрінг було вичерпано, а Шладмінг був важко пошкоджений Селянською війною і контрреформацією. Альпійські гірники, особливо тирольці, були високо шанованими фахівцями навіть за кордоном, багатьох запрошували на роботу в далекі краї: до Англії на рудники озер Камберленд, навіть на російські і південноамериканські рудники, а також, звичайно, в богемські й угорські землі Габсбургів. Видобування міді в північноугорському Нойзолі, її багатий видобуток творили найважливіше гірничовидобувне джерело прибутків придворної палати, перед цим ставши основною передумовою для безпрецедентної кар'єри Фугерів. Облога угорських гірничовидобувних міст під час Тридцятилітньої війни військами Бетлена стала, однак, початком занепаду гірничої промисловості у верхній Угорщині.

Досить обмеженим був видобуток в альпійських золотих копальнях, та все одно він мав значення для карбування монети. Варто згадати каринтійські гірські місцевості Оберфеллях, Гроскірхгайм і Клінінг біля Санкт-Леонардо у Ляванталі. Тут особливо чітко спостерігаються перепади кон'юнктури. На середину XVI ст. на зміну невеликим місцевим гірничим об'єднанням прийшли підприємці, для яких основною метою був якнайшвидший видобуток, це в їхніх руках був потрібний для технічного оснащення великого підприємства капітал. Вже не існувало особистого контакту з гірниками, з якими підприємці фактично не стикалися, управителі копалень часто господарювали, дбаючи тільки про себе; тому переважно втручання земельного князя було корисним і для підприємства, і для персоналу. Але і видобуток золота під кінець XVI ст. при зростаючих витратах і в умовах все відчутнішої заокеанської конкуренції скоротився, у 1589 р. було припинено роботи на

Клінінгу, у 1640 р. – біля Гроскірхгайма. Миття золота, яке провадилося на альпійських річках, передусім на Драві, не мало великого значення.

Історія австрійських міст і торговиць характеризується у цю конфесійну добу, з одного боку, схиланням більшості їх мешканців до нових віровчень, з іншого – намаганням територіальних володарів обмежити міську автономію. Врешті очевидними стають суперечності між городянами і знатними станами, передовсім з економічних причин.

Розпорядженням від 1526 року Фердинанд I взяв місто Відень та його адміністративні органи під свій строгий контроль. І хоча склад обох угруповань у магістраті не змінився аж так істотно, проте тенденція до “продовження” перебування на службі групки осіб вказує на завмирання комунально-політичної зацікавленості інших кіл. Усі суперечності до заходів територіальної влади карались. Так наслідком протистояння міщан Кремса і Штайна проведенню контрреформації у цій парі міст (1589) було позбавлення влади привілеїв аж до 1615 року, а також влада комісара, призначеного правителем. Загалом же намагалися дотримуватись того, що міські судді (посада бургомістра існувала тільки у більших містах) функціонували як урядові службовці. На 1600 рік це стало правилом. У реформаційних розпорядженнях щодо міст і торговиць Середньої Австрії, виданих ерцгерцогом Фердинандом II у 1599 і 1600 рр., містяться, окрім релігійно-політичних приписів, також розпорядження про широке поле діяльності “поліції”: турботу про громадське благо, контроль безпеки й управління.

Мабуть, дух територіальних установ наглядю і контролю пояснює зокрема виданий 1527 року “Новий поліцейський розпорядок ремісників і служилого люду”, який діяв у нижньо- і верхньоавстрійських землях. Це проголошення скасовувало ремісничі цехи. Насправді ж ідеться про захід, який враховував побажання знатних станів, вороже настроєних до міст. Очевидно, правитель не переймався втіленням у життя розпорядження 1527 року. Тому поступово воно забулося і цехи знову відродилися. На місцях тенденції до замкнутости ремесла стають навіть виразнішими. Майстрам вдалося обмежити кількість майстерень, що значно ускладнило кар’єру молодому поколінню. Підмайстри, якщо вони хотіли перейняти майстерню, мусили одружуватися із вдовами майстрів або їхніми доньками. За таких умов продовження конфлікту між підмайстрами і майстрами було неминучим. З іншого боку, міщанське ремісництво вело нещадну боротьбу проти різних конкурентів (у всякому разі тих, які вважалися некомпетентними). До таких належали не тільки “партачі” і правопорушники, але й придворні і звільнені з роботи при дворі ремісники (і купці), кількість яких у столицях була досить значною і які працювали не тільки для потреб двору. Військові ремісники також не обмежувалися лише потребами армії; так члени віденської міської гвардії мали ремісничий підрібток, передусім як пекарі і різники.

Стиль життя заможних міщан і сільської знаті мало чим відрізнявся, і все ж міста нарікали на ремісничу і торговельну діяльність у рамках дворянських землеволодінь, тоді як знать ускладнювала міщанам процедуру придбання землі, а сама жадала отримати у володіння “Freihäuser”, тобто будинки, які знаходилися в містах, але були звільнені від бюргерських податків і повинностей, а також від міського судочинства. Насправді ця взаємна непоступливість не мала якогось довшого успіху. У 1552 р. місто Відень підписало зі станами договір про “Freihäuser”.

Очевидно, зі зростанням впливу земельного князівства на форми ремісничих організацій пов’язаний факт частого об’єднання ремісників у XVI ст. у територіальні спілки. Тільки каменярі мали в Середньовіччі далекосяжну мережу об’єднань. Тепер земельні спілки об’єднують найрізноманітніші ремісничі об’єднання Нижньої Австрії, серед яких кондитери, ситники, чинбарі, капелюшники, фарбарі і броварі, були й такі, як ковалі, сідлярі і теслі, організації яких охоплювали й сусідні країни. Але ці ремесла працювали, читаємо, тільки в містах і торговицях, сільських ремесел не визнавали міські ремісники – однаково наполегливо, як і безуспішно.

Економічне становище окремих ремесел складалося дуже по-різному. Деякі, як лучники і стрільники, стали жертвами технічного прогресу, виробництва зброї; приналежні до цих ремесел були змушені перебудовуватися. Триумфальний успіх паперу змінив пергаментарів. Інші ж ремесла, як наприклад, годинникарі, які виготовляли кишенькові годинники, завдячували своєю появою власне технічному поступові. В австрійських землях вельми численними були представники текстильних ремесел, але їхня продукція, порівняно із західнонімецькою і нідерландською, і далі вважалася гіршою, а виготовлення сукна так і не змогло достатньо добре розвинутися. Щоправда, протилежну ситуацію маємо у полотняній промисловості, особливо добре розвиненій у Верхній Австрії, яка в XVI ст., незважаючи на гострі конфлікти між сільськими і міськими ткачами, працювала досить потужно.

Переломний розквіт характеризує в XVI ст. також скляну промисловість. Вона набула великого значення для господарства землі Тироль, численні гуті існували і в Нижній Австрії. Але найважливішу продукцію постачало – відповідно до традиції – австрійське залізне ремісництво. Різні зв’язки з безпосередньо фіскальними інтересами спонукали до спроб організації єдиної мережі обробки заліза і торгівлі залізом. Саме завдяки цьому було засноване Штайрське головне залізоуправління. Серед підпорядкованих йому залізообробних ремесел називаються ножарі, косарі, серпарі, лезарі та цвяхарі; це залізоуправління контролювало також торговців залізом і корабельників, а ще – постачання деревом і харчами. У рамках залізних ремесел ножарі, порівняно з ковалями, які виготовляли коси, втрачали клієнтуру, бо виробили косарів, завдяки їх бездоганній якості, були визнані по всій Європі. Цент-

ром продукції ковалів була верхньоавстрійська Кремська долина (Kremstal) у районі Кірхдорфа і Міхельдорфа; за їхнім зразком працювали й інші австрійські майстерні, за винятком тирольців і каринтійців. Добру славу мали також бляхарі Ферляха у Нижній Каринтії. Економічна експансія, а тим самим потреба залізообробних промислів у сировині, була дуже значною; виробіток залізної руди за нею не встигав. Торгівля залізом, як і залізні промисли, процвітали аж до початку XVII ст.; однак Штайрське товариство (1581) властиво не дуже виправдало своє існування. Під час Тридцятилітньої війни, після тимчасової кон'юнктури на озброєння, настав важкий занепад виробництва.

Під кінець Середньовіччя європейська торгівля почала щораз інтенсивніше використовувати нові шляхи; ці зміни в жодному разі не були вигідними для австрійських земель, адже вони принесли шкоду і водним дунайським, і альпійським дорожнім комунікаціям. Дунайський шлях вів униз по воді від ріки Раби до зайнятих турками територій, де не обійтись було без охоронних грамот і де був ризик, на який австрійські і південнонімецькі купці йшли лише після доброї надуми. Міста і торговиці в турецькій Угорщині зубожіли, зменшилася їхня потреба у товарах, а отже, небагато прибутку обіцяла торгівля на південному сході. Природно, що слід було уникати зміцнення турецького ворога, експортуючи військово-важливі товари (зброю і взагалі металеві вироби). Не в останню чергу на інтенсивності дунайської торгівлі негативно позначалося надто сильне підвищення земельного мита, особливо на початку XVII ст. Що стосувалося імпорту, то й надалі важливе значення для Австрії мало пригання волів з Угорщини, якийсь час досить високим був також ввіз збіжжя, а ось угорське вино дозволяли ввозити тільки в роки неврожаю. Врешті важливим було ввезення міді з Верхньої Угорщини. І якщо можна, мабуть, стверджувати, що торгівля по Дунаю таки втратила комерційне значення, то, з іншого боку, цей водний шлях був важливим для перевезень військових частин, бо як імператорські війська, так і турки тримали на ріці військовий транспорт (чайки); на якийсь час посилені потреби армії збільшили прибутки купців.

У всякому разі інтенсивнішою за угорські торговельні операції була торгівля по Дунаю з Південною Німеччиною. Її основну долю все ще становили традиційні товари: ввіз сукна до Австрії, вивіз вина і металевих виробів. Завдяки розширенню власної продукції стало можливим зупинити ввезення баварської і зальцбурзької соли в австрійську область на північ від Дунаю. У межах габсбурзьких спадкових земель важливою була торгівля деревом, вантажі з деревом сплавляли Дунаєм з Верхньої Австрії для потреб міста Відня. Активною була також верхньоавстрійська торгівля полотном.

У пізніший період XVI ст. у трансальпійській торгівлі з Італією, а особливо з Венецією, намітилася досить загрозлива зміна. Поступово давні се-

редземноморські узбережні міста витіснялися атлантичними портами з керівних позицій у морських шляхах сполучення. Почало знижуватися комерційне значення Венеції. На цю зміну ще 1561 року вказує експертиза уряду "верхньоавстрійських" земель ерцгерцога Фердинанда. Переміщення центру ваги європейської торгівлі стало відчутним і для південнонімецьких міст. Та все одно ще до середини XVII ст. венеційські торговельні операції були дуже важливими для торговців із Зальцбурга і Штайра. Місто Відень, якому розвиток Угорщини завдав особливої шкоди, і собі намагалося активніше включитися в торгівлю з північчю і півднем. Прикметна консервативна, спрямована на усунення енергійнішої конкуренції позиція віденського купецтва виявилася особливо тоді, коли, – частково як компенсацію за зламане 1515 року право оптової торгівлі, – вирішили перекрити для чужинецьких купців шлях через перевал Земмеррінг. Максиміліян II підтримав ці зусилля, видавши 1573 року відповідне розпорядження. Серед експортованих і транзитних товарів у торгівлі з півднем називають передусім металеві вироби, юхту, віск і живицю; а з Венеції привозили скло, олію, мило та італійське вино (мальвазію і мускат). Конкуренція купецтва австрійських придунайських земель і Тиролю із зальцбурзькими купцями у торгівлі з Італією привела до застосування заходів щодо відмежування від купців Зальцбурга – на Кремському мості біля підніжжя перевалу на Качберзі було споруджено митницю. Ця митна війна забезпечила перевагу тирольського шляху через Бреннер над маршрутами через Зальцбург і Каринтію.

Для торговельних відносин з Богемією і Моравією вигідним був політичний зв'язок з цими країнами, який тривав від 1526 року, хоча, з іншого боку, переміщення торгівлі з Північною і Східною Європою до портів Північного і Балтійського морів мало шкідливі наслідки.

У період Рудольфа II економічну роль Праги порівняно з Віднем і Лінцом підняло, мабуть таки, перенесення сюди двору Габсбургів. До Богемії експортували сіль, залізо і вино, з півночі привозили вироби богемського скла, сукно, а ще вироби країн Північної і Східної Європи, як наприклад, віск чи хутра.

Торгівля і грошове господарство австрійського регіону характеризуються в цю епоху значною долею зовнішнього капіталу. В час фінансової і грошової кризи за Фрідріха III австрійське купецтво зазнало важких втрат. Відтоді, коли двір потребував грошей, треба було залучати фінансову потугу верхніх німців. Уже політика Максиміліяна I була б немислимою без грошей Фугерів; а вже влада Карла V і Фердинанда I і поготів. Великі резерви готівки верхніх німців відкривали їм шлях для ризиковних грошових операцій, до яких власне й належали, зокрема, позики придворній палаті, які мало коли поверталися вчасно. На службі палати були також досвідчені в питаннях фінансів службовці. Сумлінні й добропорядні фінансові службовці, такі як

магістр імперського пфеніга (Reichspfennigmeister) Георг Ільзунг фон Трацберг, уродженець Аугсбурга, і Захарій Гайцкофлер, тиролець за походженням, який був на службі у Верхній Німеччині, зуміли розшукати нові джерела фінансування двору і його установ, причому в добу Рудольфа II функція Гайцкофлера була особливо важкою.

З кінця XV ст. верхні німці заволоділи альпійськими і карпатськими копальнями. У копальнях міді в Нойзолі одна по одній змінювалися південнонімецькі фірми від Фугерів і Манліхів до Паллерів і Вайсів. Але й розлога торгівля між містами була окупована чужоземними купцями. Щоправда, занепад численних торговельних домів у Нюрнберзі і Аугсбурзі в другій половині XVI ст. зменшив вплив "горян". З цього часу в габсбурзьких землях сильніше виступають на передній план великі купці Зальцбурга; італійці і нідерландці теж провадили торгівлю з більшим розмахом. Серед іноземних крамарів представлені найрізноманітніші національності: ломбардійці, савойці, шотландці. Мадрівними крамарями ставали численні мешканці альпійських земель. Після ударів долі XV ст. знову збільшилася кількість євреїв, задіяних у торгівлі, не тільки окремі привілейовані торговці, але й медики і вчені, отримували, порівняно з масою своїх єдиновірців, які жили в непевності, виняткові прерогативи.

В останній третині XVI ст. збільшується участь австрійців у грошових операціях і в оптовій торгівлі. Віденський купець і член міської ради Лазар Генкель (з Доннермарка) – який властиво був зайшлим уродженцем Ціпса з Льойчау (Leutschau) – зібрав собі завдяки торгівлі сукном і деревом, величезне багатство. Зі своїм компаньйоном Максом Релінгером він допровадив копальні в Нойзолі до нового розквіту, під час турецької війни імператора Рудольфа він надавав дворові значні позики. Кредиторами Австрійського дому були також знатні магнати. Великі заслуги мав відомий гірничий підприємець протестантський тиролець Ганс Штайнпергер, який працював у Шладмінзі і в залізній промисловості Штайра, в гірництві Богемії і Зальцкаммергута. У 1600 р. під час контрреформаційних заходів середньоавстрійського уряду ерцгерцога Фердинанда Штайнпергера було ув'язнено в Шладмінзі, він втратив свої маєтки, однак і згодом добре прислужився Віденському двору в угорському гірництві.

Упродовж XVI ст. вдалося зменшити і поступово вирівняти відмінності між грошовими одиницями спадкових земель, земель Угорщини і Богемії; було поліпшено технічне оснащення для карбування монет. Австрійський талер опирався на високопробні срібні монети, які, щоправда, неодноразово вимандровували за кордон, звідки вже поверталися зіпсовані гроші. Під час Тридцятилітньої війни в Австрії також карбувалися низькопробні "фальшиві" монети, які треба було викуповувати в "CALADA" 1623 року за якусь частку їхньої номінальної вартості, бо інакше не було жодного способу

подолати інфляцію. Тільки поступово вдалося відвоювати довіру населення, яке втратило майже 87 відсотків своєї готівки, до стабілізованої грошової одиниці. Ще довго жили похмури спогади про період фальшивомонетників і характерні явища, які супроводжували грошову кризу, передусім непогамовні спекуляції.

Духовна культура конфесійної доби

У XVI – на початку XVII ст. шкільництво в Австрії перебувало повністю під знаком релігійних конфліктів. Це твердження стосується, очевидно, не стільки німецьких початкових шкіл, скільки тих закладів, які мали надавати вищу освіту. Німецьких і німецько-латинських шкіл було багато, ми зустрічаємо їх у всіх більших, а також і в деяких менших населених пунктах. Щоправда, часто не лише знання педагогів у невеликих, нереномованих "загумінкових школах" були недостатніми; недостатньою була оплата їх не надто шанованої праці. Тому багато вчителів були змушені підробляти. Великим прогресом була турбота земельного уряду про єдиний шкільний устав, як це 1586 року взірцево постановив ерцгерцог Фердинанд для німецьких шкіл Тиролю. Упродовж XVI ст. більшість міських шкіл у землях Середньої і Нижньої Австрії набула чіткого протестантського характеру. Віденська міська школа (Buergerschule) при святому Стефані завжди залишалась католицькою, однак у місті і передмістях існували протестантські школи, німецькі й латинські.

У вищій шкільній освіті ми спочатку також натрапляємо на посилену активність протестантів, однак втручання єзуїтів змістило співвідношення сил і у педагогіці.

Велике значення для освіти молодих дворян відігравали станові земські школи, які виникли у XVI ст. Їхні навчальні плани і методи викладання взорувалися на педагогічні зразки, які в лютеранських школах імперії пропонували Меланхтон, Якоб Штурм і Валентин Троцендорф. У Нижній Австрії станові школи знаходились у Відні й Горні, а ще була прекрасна школа у Льюосдорфі біля Мелька. У цих закладах, окрім рідної мови і латини, навчали також грецької та іврити. У землі над Еннсом у деяких містах існували протестантські школи і одна земська школа знаті, яку 1574 року було перенесено з Еннсу до літньої резиденції у Лінці. У цій школі працювали чудові вчителі, наприклад, історик і граматист Еронім Мегізер, силезький поет Георг Калямінус; серед викладачів був і сам Йоганнес Кеплер. Штайрці помістили свою крайову школу в Еггенберзький монастир у Граці (1574); шкільний статут написав Давид Хітреус. Ще одна стансва школа була в Юденбурзі. У шістдесяті роки школи для підростаючого покоління станові знаті й міщанства з'явилися у Клягенфурті і Ляйбаху.

І в XVI ст. давні монастирські школи, які репрезентували католицький табір, засвідчували подекуди чималі успіхи. Так у той час особливого розквіту зазнала школа в Мондзеє, доброю репутацією користувався також жіночий монастир Гес як школа штирійських шляхетних доньок. Однак найвищі успіхи в католицькому середовищі належали єзуїтам. У більших містах, у Відні, Іннсбруку, Граці й Лінці, вони заснували гімназії, згодом їм належали і протестантські школи. Врешті вони мали вирішальний вплив на університети.

Короткий період гуманістичного розквіту Віденського університету завершився фактично вже зі смертю Максиміліана I, який був патроном нового напрямку, що в усій повноті розвинувся тільки на філософському факультеті. До напружених ситуацій між теологами та іншими факультетами вело поширення протестантських ідей, до яких приєднувалися такі уславлені вчителі, як, передусім, Йоахім фон Ватт (Vadianus), засновник літературознавства і пізніший реформатор свого рідного міста Санкт-Галлена; все ж відкрите визнання університетом нового вчення було неможливим. Австрійські студенти масово покидали Відень, щоб податися до Віттенберга, Єни, Ляйпціга, Гайдельберга або ж Тюбінгена; а для іноземців університет, який знаходився на постійно загроженому турецькому кордоні, взагалі не був притягальним, сюди потрапляли лише одиниці. Серед них треба назвати кронштадтця Йоганнеса Гонтеруса (Великого), який згодом викладав у Кракові, публікував географічні твори і став реформатором своїх саксонських земляків у Трансильванії. Фердинанд I спробував запровадити у Віденському університеті декілька добронамірених реформ, котрі врешті привели до *“nova reformatio”* (1554), завдяки чому університет, автономію якого було обмежено, став суворо контрольованим державою навчальним закладом, безмежно відданим надбаням католицької віри. Ще більше, ніж у період правління Максиміліана княжий суперінтендент був вирішальною особою в університетському керівництві. В університеті знову з'явилися відомі вчені, серед них нідерландці й італійці. З 1551 року в університеті викладали і єзуїти: Петро Канізій, Лямберт Ауер, а згодом Мартін Беканус, але заснована 1554 року єзуїтська колегія почала незабаром створювати небезпечну, якийсь час навіть могутню, конкуренцію давнішій школі. У 1593 р. кількість слухачів єзуїтської школи була майже в п'ять разів вищою (1000 студентів), ніж в університеті. Після приходу до влади Рудольфа II з викладацького складу зникла більшість протестантів, докторанти мусили дотримуватися римо-католицької віри. Врешті єзуїти об'явилися й у викладацькому складі філософського факультету, і *“sanctio pragmatica”* 1623 року об'єднала єзуїтську колегію з університетом. Заполонені єзуїтами факультети (теологи і філософи) згодом розвинулися справді краще, ніж два інші; орден зумів повернути до своїх високих шкіл професуру з найрізноманітніших країн Європи, навчальний план був складений згідно з

“ratio studiorum” доцільно і системно. Серед теологів чину (єзуїтів) у Віденському університеті в першій половині XVII ст. виняткову славу мали гебраїст Сціпіон Скамбата і патрист Бальтазар Кордье.

У 1585 р. як фундація єзуїтів був заснований університет у Граці. І ця висока школа, яка мала лише теологічний і філософський факультети, також запрошувала визначних викладачів, з-поміж яких згодом важливе церковно-політичне значення мали Петер Пацман і Вільгельм Лямормен. Слід згадати видатних математиків: бельгійця Оноре Дюрана і швайцарця Абакука Гульдїна; Гульдїн якийсь час викладав також у Відні.

Ще одним дітищем контрреформації був університет у Зальцбурзі, який виник зі співпраці баварського і швабського абатств ченців-бенедиктинців (1617 р., відкритий 1623 р.). Після отримання імператорського і папського підтвердження фундація провадилась з великим розмахом, завдяки значній кількості слухачів вона мала істотне господарське значення і для міста. Славу Зальцбурзької високої школи започаткували теологи і юристи, проте організувати медичні студії не вдалося.

Вище вже було зауважено, що багато австрійських студентів вирушали на навчання до іноземних високих шкіл. Визначальними тут аж ніяк не були лише конфесійні погляди. Знатні студенти відвідували, зазвичай, у своїх “кавалерських турах” (*“Kavalierstour”*) відомі університети Західної і Південної Європи. Правда, протестанти вибирали, переважно, шлях через німецькі протестантські високі школи, тоді як католики вписувалися на студії в Інгольштадті, Празі або Левені. А ще представники обох конфесій вирушали до Франції, передусім до Сорбонни, а також – до Італії, де багато австрійців у Болоньї чи Падуї присвячували себе студіям права, принагідно вибирали також голландські й англійські високі школи. “Кавалерські тури” мали служити не тільки професійним студіям, але й насамперед розширенню мовних знань і засвоєнню та шліфуванню суспільних форм поведінки. Навіть якщо навчання дворянських синів не завжди визначалося науковими мотивами, та все ж багаті збірки дворянських бібліотек свідчать, що існувало зацікавлення основними творами науки і світової літератури; природно, що й тут конфесійний підхід знову важливий. Виглядає, що найзначнішу гуманістичну приватну бібліотеку Австрії мав єпископ Віденський, Йоганн Фабрі; а книгозбірня такого великого підприємця, як Ганс Штайнпергер, тирольського члена гірничого товариства, налічувала 3000 томів. Найзначніші книгозбірні Австрії мала Віденська придворна бібліотека; щоб плановірно поповнювати її, імператор Максиміліан II доручив Гуґо Блоцієві провести запис і каталогізацію збірки. Великим книголюбом був також Фердинанд Тирольський.

Гуманістичне письменство Австрії аж ніяк не назвеш незначним. У середовищі педагогів станових закладів ми зустрічаємо представників вченої ла-

тинської поезії, правда провідним тут був іноземний елемент. Плідними письменниками були франконець Пауль Мелісус, який працював у Відні, силезький поет і педагог Георг Калямінус, що перебував у Лінці, а ще викладач Еггенберзької фундації саксонець Георг Озіус. Про самобутній талант свідчать латинські поезії освіченого, задіяного зокрема у дипломатичній службі аристократа Крістофа фон Шалленберга, уродженця Мюльфіртеля у Верхній Австрії. Представникові наступного покоління Гансові Людвігу фон Кюфштайну, який пройшов шлях від протестантського політика до католицизму, належать перекладацькі спроби з іспанської літератури. З католицького боку серед латинських поетів треба ще згадати крайця Томаса Крена, який пізніше став одним з найвизначніших представників католицької реформи в сані єпископа Ляйбахського. Монополія латини для наукового письменства уривалася лише принагідно, це була, наприклад, видана німецькою мовою "Логіка" зальцбуржця Ортольфа Фуксбергера, який викладав у Мондзее (1534). В епоху релігійної війни побутували поміж іншим релігійні відбудовчі або бойові пісні, автори яких не завжди відомі. Живодайний вплив Південної Німеччини охоплював поезію майстерзингерів протестантських ремісників у містах Верхньої Австрії. У Штайрі існувала школа майстерзингерів; найвидатніший майстер, Пауль Фройденлехнер, творив насамперед у Вельсі й Ефердінзі; з його пісень нерідко досить виразно промовляє неприйняття кальвінізму і католицизму переконаним лютеранином. Згодом під час Тридцятилітньої війни поезія майстерзингерів згасла повсюдно. Уродженцем Нижньої Австрії був творець вишуканої німецької сценічної драми Пауль Ребгун, який, імовірно з Вайдгофена на ріці Ібс потрапив до Саксонії, де був на службі у протестантській школі й парохії (помер у 1546 р.). Драматичні спроби належать перу педагога віденської школи при Шотландському монастирі Вольфганга Шмельцля, заїжджого мешканця Пфальца. Та найкраще йому вдався римований панегірик Відневі, в якому він прославляв затишний стиль життя облюбованої батьківщини. І врешті дуже плідним письменником був учений органіст Шотландського монастиря Йоганн Раш, який критично сприймав тогочасну моду, наприклад, на астрологію і псевдопророцтва, і написав у "Книзі вина" дидактичну поему про виноробство у Нижній Австрії.

У роки, які передували Тридцятилітній війні, до Австрії принагідно навідувалися англійські акторські трупи, вони виступали головно перед мешканцями двору. Тоді особливе значення в розвитку сценічного мистецтва відігравали єзуїти, які організовували постановки латинських шкільних драм класичних або ж сучасних авторів, але не цурались і п'єс, від яких сподівалися впливу на ширші маси. Врешті єзуїтський театр перетворився на своєрідний віденський придворний театр. Духовний театр існував також при архієпископальній резиденції у Зальцбурзі і при університеті бенедиктинців.

Деякі важливі здобутки виявляє австрійська історіографія XVI ст. Її заслугою був жвавий інтерес до історії власного краю, яка досліджувалася тепер критичніше, ніж раніше. Цю історіографію підтримували дворянські стани, а двір особливо сприяв працям у генеалогічно-династичному руслі. Вже 1527 року Куспініан створив, написавши "Австрію" ("*Austria*"), красномовний опис Австрії, який, щоправда, так і залишився фрагментом. Віденський медик Вольфганг Лаціус подарував своєму рідному місту, створивши "*Vienna Austriae*" (твір, вперше опублікований 1546 р.), історію міста, в якій були деякі повідомлення, невідомі з інших джерел, часто лише сьак-так підтверджені. Інші твори цього автора були присвячені переселенню народів і генеалогії Габсбургів. Його план обширної історії Австрії так і не пішов далі попередніх начерків, серед яких найважливішою є збірка топографічних карт Австрії. Професор Віденського університету Урсин Велій, який для Австрійського дому був ще й вихователем принців, опублікував твір "*De bello Pannonico*" про перші роки війни з турками Фердинанда I.

Гуманістична освіченість сприяла також пізнанню чужинецьких, далеких країв. Зігмунд фон Герберштайн, високоосвічений, бувалий у світах дипломат, перебуваючи на службі в Габсбургів, пізнав Росію, про яку дав перший науковий краєзнавчий опис у своєму творі "*Moscovia*" (1549), інші подорожі привели його до Західної і Південної Європи. Життєпис Герберштайна та його родинна історія свідчать про благородно-вишукану натуру цього аристократа з Середньої Австрії. Духом епохи великих відкриттів були охоплені й інші австрійські дворяни. У 1588 р. Георг Крістоф Фернбергер подорожував арабськими країнами і через усю Індію до Південного Китаю; його супутник подорожей Крістоф фон Тойфель, якому належить збережений донині звіт про сповнену пригод подорож, подався до Персії і Вірменії. Імператорські післанці торували шлях до кращих знань про Туреччину, вони постачали до придворної бібліотеки численні орієнтальні рукописи, купуючи їх або отримуючи в подарунок від турків. Один з цих дипломатів, фландрський аристократ Ожир Жіслен де Бусбек, який провів багато літ при дворі у Відні, представив у своїх "Чотирьох листах з Туреччини" (1555-1562) барвистий образ культури східної потужної наддержави; він привіз до Європи такі рослини, як тюльпан, гіацинт і бузок, записав зразки мови кримських готів і в Анкарі відкрив для європейської науки так званого "короля епіграфів" *Monumentum Ancyranum* Августа.

Починаючи з другої половини XVI ст., доручення австрійських станів виконували знатні, переважно протестантські історики. Райхарт Штройн фон Шварценау написав великі твори про генеалогію правлячих родів, про історію краю і земське право, однак вони так і не були опубліковані. Інший мешканець Нижньої Австрії барон Йоб Гартман Ененкель доповнив генеалогічні збірки Штройна і запланував видання праць австрійських історіо-

графів. У цій публікації з'явилася лише книга правителів (Fuerstenbuch) його тезка Янса Ененкеля, видана Єронімом Мегізером, швабом, який перебував тоді в Австрії. Мегізер відомий також як лінгвіст, генеалог і педагог, він зокрема є автором турецької граматики. Найвизначніший здобуток тієї епохи в галузі історії австрійських міст належить штайрському історикові Валентину Проенгуберу, який у 1625-1630 рр. написав *Annales Styrenses*.

Конвертит Франц Крістоф Кевенгюллер представив у своїх *"Annales Ferdinandi"* офіційну австрійську версію політичної і конфесійної боротьби за часів правління Фердинанда II. Сумлінний компілятор Маттіас Бургкленер, тиролець, який перебував на службі в земельному уряді, створив історію своєї батьківщини, написавши пошанувальний твір "Тирольський орел", оснащений картою на дванадцятьох аркушах і гарними геральдичними зображеннями. Марк Зіттіх фон Волькенштайн створив у чотирнадцяти, на жаль, лише частково збережених, томах розкішний краєзнавчий опис Південного Тиролю. Лейб-медикові ерцгерцога Фердинанда Тирольського Іполитові Гваріньйоні, самому родом з Трієнту, ми завдячуємо медичними, культурологічними і дидактичними працями; в час будівництва церкви у Вольдерсі він виявився самотнім архітектором. Інший придворний ерцгерцога Фердинанда голландець Герард ван Роо у своїй виданій щойно після його смерті (1592) праці *"Annales"* очистив генеалогію Габсбургів від деяких легенд.

Розквіт природничих наук у XVI-XVII ст. не оминув і австрійські центри наукових досліджень. Правда, визначні здобутки на цьому поприщі належать передусім іноземним ученим високого рангу, запрошеним у країну двором або станами. Це особливо стосується астрономії. Знаменитий Тіхо де Браге провів останні роки свого життя при дворі Рудольфа II у Празі; тісно пов'язана з Австрією творчість Йоганна Кеплера. Після багаторічної діяльності у Граці, де він був одружений зі своєю першою дружиною, а потім у Празі, стани запросили його 1612 року як "математика-топографа" до Лінца, тут він одружився після смерті своєї першої дружини з уродженкою Верхньої Австрії, тут відкрив третій зі своїх законів про рух планет. У 1619 р. він опублікував найважливіший свій астрономічний твір "Гармонія світу". Перед початком контрреформації Кеплер 1627 року покинув Верхню Австрію, після свого другого короткого перебування в Празі працював у Силезії під покровительством Валленштайна, однак тут йому погано платили, і врешті він помер у Регенсбурзі, куди вирушив на аудієнцію до князя (1630). Конфесійна боротьба мала шкідливі наслідки і для наукових досліджень; наукові здобутки табору супротивника сприймалися з недовірою. Так протестантські стани Середньої Австрії відхилили необхідну і доцільну григоріанську реформу календаря вже хоча б тому, що її ініціатором був папа; однак вона таки була проведена в імператорських землях (1583). Ширший відголосок, аніж сухі астрономічні дослідження, мали астрологічні вчення, навіть

поважні вчені не змогли опиратися своєму оточенню, яке бажало собі астрологічних тлумачень.

Багато наукових відкриттів тієї епохи були затінені діяльністю алхіміків, які шукали можливостей штучного виготовлення благородних металів, серед цих людей не один був авантюристом, навіть шахраєм. Багатьох алхіміків вабило до двору Рудольфа II в Прагу, слабкість до алхімії, пошуків скарбів і спиритизму мав і ерцгерцог Максиміліян, магістр Тевтонського ордену в Австрії. Розважливішими були загалом природничі зацікавлення Максиміліяна II, проте й він не гребував механічними забавлянками, а також екзотичними тваринами і рослинами. Він запросив до Віденського двору піонера в ботаніці Шарля де Леклюза (Клюзанця) з Арраса. Клюзанець привіз до Австрії кінський каштан, без якого важко собі уявити великі парки Відня. Jako протестант він покинув Австрію після смерті свого покровителя, але 1583 року опублікував в Антверпені важливу працю про флору Австрії і Угорщини.

З Австрією було пов'язане і буремне життя найвизначнішого і рівночасно найсуперечливішого з-поміж німецьких лікарів XVI ст. Теофраста Бомбаста фон Гогенгайма, прозваного Парацельсом. Він ще дев'ятирічною дитиною приїхав з батьком, родовитим швабським аристократом, до Каринтії у місто Філлях. Тут він отримав уявлення про лікарську практику батька та ознайомився в гірських місцевостях Східних Альп з хімією, досвід якої він першим послідовно повернув на службу медицині. Землі Каринтії він присвятив стислу хроніку. Слід сказати, що Парацельс ніде довго не затримувався, навіть у Базелі, де він читав лекції німецькою мовою в університеті і гнівно атакував своїх колег. Його вчення мало неоціненне значення для дослідження професійних захворювань і лікування інфекційних ран, для зцілення сифілісу і розвитку хірургії, проте сучасники не змогли належно оцінити його. Наступними зупинками його життєвої дороги були Зальцбург, Іннсбрук, Меран, Відень і Клягенфурт, у Зальцбурзі 1541 року він помер.

Видатним природознавцем, насамперед ботаником, був також лейб-медик Фердинанда I П'єтро Андреа Маттіолі, тоді як придворний лікар Максиміліяна II, силезець Йоганн Крафт (Крато), теологічно і гуманістично високоосвічений лютеранин, заслуговує згадки вже хоча б через свою діяльність на користь примирення конфесій у руслі політики свого володаря, перед яким він не раз виступав як захисник протестантських проблем.

Мистецтво XVI ст. у Європі перебуває під знаком зодчих ідей і стильових форм Відродження. Новий напрям потрапив в австрійські землі з Італії, так само, як згодом ранне бароко, яке після 1600 року прийде на зміну Ренесансу. Ідеї ренесансної культури торували собі дорогу в Австрії досить неспішно і порівняно пізно, причину цього вбачали у неприйнятті місцевими будівничими чужинецького стилю і в їхньому суперництві з італійцями; хистка ситуація загроженого турками на сході австрійського простору ставила в

обмежені умови насамперед розвиток архітектури, конфесійні незгоди парализували церковне будівництво. Не таким вже й легким було прощання з готичними формами, попри те що Австрія й не має таких яскравих свідчень продовженого існування готики, як, скажімо, мають Англія, Франція чи Богемія. Пізньоготичні стильові форми помітні в Іннсбрукській придворній церкві, а ще – у Клягенфуртському соборі. Невдовзі після 1600 року уродженець Лінцу Гюб Едер створив цілковито готичну парохіяльну церкву у Вальдгаузені; повернення до старого стилю було покликане, очевидно, у деяких будівлях контрреформації символізувати триумф старої церкви. У своїй не цілком певній позиції протестанти споруджували небагато нових церков; заслуговує на увагу церква у Льосдорфі, збудована 1587 року, і згодом перебудована у бароковому стилі, за наказом Ганса Вільгельма фон Льозенштайна.

Світські ренесансні будівлі XVI ст. також важливі. У середмісті Відня про зовнішній вигляд імператорського замку в той час нагадують Швайцарські ворота (Schweizer Tor), тракт Амалії (Amalienstrasse) і придворна конюшня (Stallburg). Для розміщення імператорських колекцій служила зокрема літня резиденція Максиміліана II, так звана резиденція “на галявині” (“auf der Heide”) у передмісті Відня (названа ще “новобудовою”), залишки якої було розбудовано у віденській крематорії. Вже XVII ст. ця споруда, збудована за італійськими і французькими зразками, була в дуже поганому стані. Дещо кращу долю мала споруда Фердинанда Тирольського, замок Амбрас біля Іннсбрука з розкішною Іспанською Залою. Станові представництва у Відні, Граці і Лінці репрезентували стану владу будівлі. З-поміж оздоблених аркадами замків знати того часу особливо слід виділити Розенбург і Шаллабург у Нижній Австрії, а ще замок Порція у Шпітталі над Дравою. Давніші замкові будівлі, як і міські фортифікаційні споруди, розбудовувались і укріплювались у новому італійському стилі. У XVI ст. Гохостервіц і Ляндскорн отримали свої бастіони і пропілеї, на середину XVII ст. було значно перебудовано й укріплено Рігерсбург і Форхтенштайн у прикордонному районі, якому постійно загрожували турки.

Перед 1600 роком з'явилися перші визначні будівлі австрійського раннього бароко, майже всі збудували італійці. Основним полем їхньої діяльності був спочатку Зальцбург, куди їх приваблювали поцінування мистецтва і великодушне меценатство впевнених у собі церковних владик Вольфа Дітріха, Марка Зіттикуса і Паріса Лодрона. Після того як Вінченцо Скамоцці не зміг проштовхнути свій проєкт, величезний новий собор у Зальцбурзі збудував Сантіно Солярі; з іменем Солярі пов'язана також чарівна літня резиденція Гельбрунн з його дуже популярними в той час водограями. Іншим центром архітектури раннього бароко була княжа резиденція Середньої Австрії Грац, де активну діяльність розгорнув П'єтро де Поміс – архітектор, скульптор,

художник і медальєр. У Відні й Іннсбруку єзуїти спорудили великі церкви свого ордену, крім того, їх родова церква “Іль Джезу”, в якій знайшов останній спочинок засновник ордену Ігнацій фон Лойола, стала орієнтиром для нового стилю також на північ від Альпійських гір. У сорокові роки XVII ст. у бароковій перебудові Віденської Шотландської церкви (Schottenkirche) працювала ціла група італійських архітекторів; імена Алліо і Карльоне зустрічаються разом з іншими представниками двох найплідніших із задіяних в Австрії італійських мистецьких родин у численних творіннях епохи бароко. Надзвичайно примітними на зламі XVI-XVII ст. є чудові звершення монументальної надгробної скульптури у Зекау (надгробок Карла II і Марії, володарів Середньої Австрії), в Іннсбруку (каплиця Фердинанда і Філіпіни Вельзер), у Граці (мавзолей Фердинанда II). Менш цікавим було малярство, найважливішими – бо сягають з пізнього Середньовіччя аж у нашу епоху, були твори дунайського стилю; тут варто згадати і тирольця Юрга Кельдєрера, який був будівничим ще за Максиміліана, і уродженця Форарльберга Вольфа Губера, який переріс свій час. Придворний художник Фердинанда I Якоб Зайзенеггер, який, мабуть, походив з Нижньої Австрії, був ретельним портретистом.

Найважливіші досягнення художнього промислу створені у придворних майстернях, у яких працювали численні місцеві та іноземні майстри, особливо на поприщі ювелірних робіт і кам'яної різьби, все ще добрі вироби виготовляли латники. До колекції Австрійського дому в період між правлінням Фердинанда I і Фердинанда III потрапили деякі з їхніх найцінніших зразків. Напряму придбань і замовлень змінювався залежно від смаку і фінансової спроможності правителів. Фердинанд I, який зберігав свої скарби у “кунсткамері”, що була даниною тодішньому часу, і з ім'ям якого пов'язана поява нумізматичного кабінету, особливо цікавився медальєрством. При середньоавстрійському дворі Карла і Фердинанда II перевага надавалася зодчеству, але Карл захоплювався ще й гобеленами. Фердинанд Тирольський, один з найтямущіших поціновувачів мистецтва, мав особливий сентимент до карбованих виробів, які переживали тоді розкішний період пізнього розквіту, і до портретного малярства; у замку Амбрас він започаткував визначну мистецьку колекцію. “Магістр Тевтонського ордену” в Австрії ерцгерцог Максиміліан мав краєзнавчі інтереси, за його наказом велися розкопки в Карнунтумі. Завдяки йому у Кльостернойбурзі є ерцгерцогська шапочка і цінне погруддя Леопольда III. Врешті імператор Рудольф II надавав особливу перевагу художнім промислам, для нього було виготовлено коштовну габсбурзьку родову корону. Серед його придворного оточення було дуже багато скульпторів, художників, різьбярів по каменю, золотарів, годинників, медальєрів. Нищення його колекцій Баварією, Саксонією і Швецією і спричинені цим втрати тривалий час ускладнювали оцінку ролі цього правителя

як знавця і мецената, сьогодні ж вона безсумнівна. З часів імператора Матіаса тип "кунсткамери" було змінено упорядкованим з наукового погляду бароковим кабінетом; цей правитель, такий неfortunний у політиці, надзвичайно вдало і раціонально організував колекції свого Дому.

Реорганізована за Фердинанда I придворна капела творила найважливіший осередок плекання музичної культури; Зальцбург, де 1617 року було поставлено першу італійську оперу, теж мав величезне значення. Аж до середини XVI ст. при Віденському дворі переважали місцеві музиканти, на зміну їм прийшов період переваги нідерландців, яких з 1580 року все більше витісняли італійці. Водночас підтримувалася музична регіональна традиція, ці твори зафіксовані у нотних книгах для лютні й у збірниках попури.

Властиво музика підтверджує те ж саме враження, яке дає тогочасне образотворче мистецтво: з одного боку, визначні здобутки, яких аж ніяк не можна заперечити і без яких мистецьку традицію Австрії взагалі неможливо собі уявити, з іншого, феномен підминання ослабленого релігійними суперечками власного творчого потенціалу Австрії романським, передусім італійським і валлонським елементом. Наука і література доповнюють картину епохи, в якій Австрія, щодо духовного життя, загалом більше переймала, ніж продукувала сама.

VII.

АВСТРІЯ СТАЄ НАДДЕРЖАВОЮ (1648-1740)

Відбудова й боротьба на два фронти проти турків і французів

Після припинення тридцятирічних боїв слід було насамперед відновити важкі втрати, яких завдала австрійським землям війна; тому було припинено зовнішньополітичне протистояння і продовжено договір з Туреччиною. Отже, в останні дев'ять років правління Фердинанда III панував мир. Після довготривалих переговорів на райхстагу в Регенсбурзі імператорові вдалося проштовхнути обрання свого сина (Фердинанда IV) римсько-німецьким королем, але за рік він помер від віспи. Неприятливі наслідки мало й те, що після смерти графа Траутмансдорфа (1650) при Віденському дворі не з'явилося жодного видатного державного діяча. Серед найзначніших можна назвати хіба віце-канцлера імперії графа Фердинанда Курца. Дуже впливовим був верховний гофмайстер граф Йоганн Вайкгард Ауершперг, який потрапив під сильний французький вплив і дбав насамперед про власну кар'єру. А президент придворної військової ради князь Венцель Евзебій Лобковіц і президент придворної палати граф Людвіг Георг Цінцендорф спочатку були осторонь подій. У цей час у Тиролі сталася трагедія одного надзвичайно ревного державного службовця. Головний чиновник Тирольської лінії Габсбургів канцлер Вільгельм Бінер, який вірою і правдою служив ерцгерцогині Клавдії (1632-1646) та її синові Фердинандові Карлу і який значно спричинився до зміцнення позиції земельних князів порівняно зі станом опозицією, став жертвою приватної ворожнечі. Після протизаконного процесу його було засуджено, без достатніх на те підстав, до смертної кари і страчено в Раттенбурзі (1651).

Після смерти старшого імператорського сина Фердинанда (1654) спадкоємцем вважався його брат Леопольд, якого змалку призначили для духовного сану і відповідно виховували. В Австрії, до якої приєдналася Богемія, його беззастережно визнавали, а незабаром обрали королем Угорщини. В імперії

спочатку таки не змогли зламати опір французької політики, якою керував кардинал Мазаріні. Через це, а ще через загрозливий наступ шведських військ на Польщу в момент відходу з життя імператора Фердинанда III (2 квітня 1657 р.), ситуація вимальовувалася доволі критична.

Французька дипломатія змогла тільки відтермінувати, але не перешкодити обранню Леопольда імператором. Кардинал Мазаріні подумував про альтернативну кандидатуру баварського курфюрста Фердинанда Марії, але Віттельсбах не пристав на це. Спроба завоювати голоси німецьких князів для обрання Людовіка XIV з самого початку була безнадійною. Коли Віденському дворові вдалося спонукати Бранденбург підтримати кандидатуру Леопольда, рішення було прийнято. Леопольда обрали 18 липня 1658 року; правда перед цим він мусив погодитися на пропаговану Мазаріні виборчу капітуляцію, яка забороняла йому підтримувати Іспанію у війні з Францією. Порівняно з цим “заувага про взаємність”, якої попри все вимагалось від французького короля і яка мала обернути імператора й імперію від акцій західного сусіда, була не такою важливою, бо власне в цей час західнонімецькі князі під головуванням архієпископа Йоганна Філіпа Майнцького об’єдналися у “Райнський союз”, який помітно тяжів до Франції. Можливо, князі “Райнського союзу” прагнули зберегти рівновагу між Габсбургом і Бурбоном, однак вони переоцінили свої можливості. У припиненні шведсько-польської війни, в яку Австрія вступила 1658 року, далася взнаки і загрозлива потуга Франції, що добилася у Піренейському мирі (1659) успішного завершення затяжної війни з Іспанією, – одруження Людовіка XIV з іспанською інфантою Марією Терезією мало скріпити мир.

Після відмови від трону доньки Густава Адольфа, королеви Крістіни Шведської (1654), яка майже відразу в Іннсбрукській придворній церкві прийняла католицизм, на трон північної наддержави зійшов пфальцграф Карл Густав фон Цвайбрюкен. Він використав протести проти врегулювання шведського престолоспадкоємництва, висловлені польським королем Яном Казимиром, вихідцем з давньої шведської династії, для нападу на польську державу, змушену боротися одночасно з російським царем і бунтівними українськими козаками. Влітку і восени 1655 року шведська армія зуміла, швидко й переможно просуваючись вперед, завоювати значні частини Польщі, наступного року Карл Густав за допомогою Бранденбурга відбив польський удар. До шведів приєднався і семиградський князь Георг II Ракочі. Загроза поразки, що нависла над Польщею, означала для Австрії смертельну небезпеку. Імператорський посол у північних державах барон Франц фон Лізола наполягав на інтервенції; ще йому вдалося переконати Бранденбург перейти на бік імператора. Тим часом Карл Густав напав на Данію і добився на цьому новому полі воєнних дій великих успіхів. Але тепер імператорські війська під командуванням Мельхіора фон Гацфельда і Монтекукколі просу-

валися на північ Польщі і врешті атакували шведські позиції у Померанії і Ютландії; підтримка голландської флотилії дала змогу вдарити також по данських островах. А Франції, завдяки Піренейському миру, розв’язалися руки, її вплив сприяв укладенню миру з Польщею і Голландією, імператор і Бранденбург мусили приєднатися до переговорів. 3-го травня 1660 року було підписано Олівський мир, який підтвердив Швеції придбання Шонена, а отже, участь у контролюванні Зунда, а Бранденбургові – суверенітет над Пруссією (з часу договору у Веллау), тоді як Австрії не дісталось жодних земельних надбань, та все ж мир перешкодив подальшому поширенню Швеції у Північній Німеччині. Щоправда, у наступні роки у Польщі переважав французький вплив.

Цей такий проблематичний мир на кордоні з Туреччиною все ж забезпечував тили Австрії під час Тридцятилітньої війни. Однак неспокійна політика Георга II Ракочі знову спричинила появу османів, які намірялися поставити на його місце князем Семиграддя маріонетку Ачаза Барчаї. Барчаї не зумів утвердитися, а Ракочі у травні 1660 року зазнав поразки від незрівнянно сильнішого турецького війська і незабаром після битви помер від ран. Якою б неприхильною була позиція семиградських князів щодо імператорської політики, однак не можна було допустити повного підкорення цієї країни Портою. Імператорське військо під командуванням Монтекукколі допомогло Яношеві Кемені, колишньому полководцеві Ракочі, який саме домагався князівства собі, тоді як Туреччина підтримувала іншого претендента Михайла Апафі. Коли Монтекукколі покинув обібрану до решти країну і Кемені загинув біля Шесбурга в битві з Апафі, боротьба за Семиграддя була, здавалось б, вирішена. Велися затяжні переговори між Віденським двором і Портою. Остерігаючись шведів і французів, австрійська сторона радо зберегла б мир, однак навесні 1663 року турки – розлючені стримувальною тактикою переговорів імператорської дипломатії – розпочали наступ. Завоювавши фортецю Нойгойзель, вони наприкінці вересня здобули важливу перемогу. Тепер гуртувалися й імператорські військові сили, вони мали підтримку угорських військових загонів, які очолював полководець і поет Миколай Зріні, сюди також надходили все нові сили з імперії, серед них доволі потужні бранденбурзькі і саксонські з’єднання. Райнський союз також постачав війська, і навіть Франція – наперекір своїй традиційній щодо Туреччини політиці – скерувала корпус майже 6 тисяч осіб; цим вона сподівалася ще більше зміцнити свій авторитет і вплив в імперії. Операціям не надто узгоджених у своїх діях союзників бракувало спочатку розмаху. Північна армія під командуванням Де Суше хоч і завдала туркам біля Леви важкої поразки, та одночасно на півдні було втрачено споруджену Зріні фортецю Шерінвар. Проте 1 серпня 1664 року Монтекукколі здобув важливу перемогу на північ від Санкт-Готтарда, коли атакував турецьке військо, яке саме переходило в

районі Могерсдорфа через Рабу. Результат бою спонукав великого візира Ахмеда Кьопрюлю відновити мирні переговори, які вже 10 серпня привели до укладення миру у Вашварі (Айзенбурзі), умови якого зрештою не відповідали переможній битві. Турецький васал Апафі залишився володарем Семиграддя, навіть отримав “почесний подарунок” 200 тисяч таларів, а туркам віддали Варадь і Нойгойзель. Оскільки в імперії перебували французькі війська, а Польща стояла на порозі нової кризи, загальне становище Австрії було дуже й дуже хистким, тому укладення миру з Портою означало, здавалось би, перепочинок і – так само, як мир у Жітві Торок – свободу дій у тилу. Граф Вальтер Леслі, новий австрійський посол у Туреччині, вважав Османську імперію лише блідою тінню її колишньої величі. Однак за декілька років виявиться щось зовсім протилежне: вона ще становитиме велику загрозу.

Тут варто коротко згадати одну подію того часу, хоча вона й переносить нас у цілком інший контекст. Наступного року після підписання Вашварського миру тирольська лінія Габсбургів припинилася на ерцгерцогові Зігмунду Францові (1662-1665), молодшому братові й наступникові ерцгерцога Фердинанда Карла (1646-1662), який був земельним князем Тиролю. У той час як правління Фердинанда Карла, а радше його надто пишний двір, було для краю великим тягарем, Зігмунд Франц був господарним, дбайливим князем. Подібно до свого батька Леопольда V під час приходу до володіння духовними округами і парафіями Зігмунд Франц також хотів секуляризуватися і думав про одруження. Передчасна смерть перешкодила цим планам, і Тироль разом із Передньою Австрією перейшов до імператора Леопольда I, який щоправда, давав інсбрукським установам, а особливо “верхньоавстрійській” таємній раді і надалі вельми помітну самостійність. Та протривавши сто років, друга епоха габсбурзько-австрійських поділів влади підійшла до свого завершення.

Звернімось знову до сходу. Звичайно ж в Угорщині не були захоплені результатами першої турецької війни імператора Леопольда. Щобільше, протестантська частина знаті відчувала для себе небезпеку контрреформації, не бракувало серед невдоволених і католиків. Група магнатів, духовне керівництво якою належало спочатку Миколаєві Зріні, а згодом палатинові Веселені, прагнула до обмеження і врешті до повалення габсбурзького панування. Після смерті Миколая Зріні (1664) і Веселені (1667) “змову магнатів” очолив придворний суддя Франц Надошді, іншими визначними учасниками були Петер Зріні, молодший брат Миколи, швагер Петера Франц Франгепані і штирійський граф Ганс Еразм фон Таттенбах. Незабаром австрійський уряд дізнався про змову, навіть Висока Порта надіслала попередження про угорську невірність. Змовники були не дуже рішучими чоловіками і, коли їх почала лякати непевність ситуації, вони завагалися між покорою та опором. Своім листом

імператор пообіцяв Зріні помилування. Коли Зріні і Франгепані хотіли вирушити до Відня, їх взяли в полон; ще перед цим середньоавстрійська влада видала наказ схопити Таттенбаха. Повстання у Верхній Угорщині знову швидко зірвалося, тоді було взято під варту Надошді. У квітні 1671 року звершилася доля тих трьох угорських магнатів, яких було засуджено до смертної кари і страчено, марним був заклик до “*clementia Austriaca*”; наприкінці року вирок смерти було винесено Таттенбахові і виконано. Інші бунтівники відбулися в’язницею і конфіскацією маєтків. Імператорські державні діячі наполягали на запровадженні абсолютистського режиму, знову відновили контрреформаційні заходи, хоча основні змовники й були католиками. Відповіддю на новий курс був нестримний спалах протесту в північних комітатах, який підтримували Семиграддя і турки. Повсталі “куруцци” (хрестоносці) і вірні імператорові “лабанчі” (піші) боролися між собою з запеклою жорстокістю. Такий розвиток подій був тим неприємнішим, що у цей час дипломатичне протистояння між Францією і Австрією переросло у відкриту війну.

Не можна сказати, що Австрія послідовно протидіяла щораз виразнішому домінуванню французької держави, котра неймовірно зміцніла у період правління Короля-сонця і його пильних міністрів. Цьому суперечила вже хоча б політична позиція колись провідних державних мужів імператора Леопольда – Ауершперга і Лобковіца. Після смерти короля Іспанії Філіпа IV з’явилася навіть ідея спільного поділу Іспанської монархії. Австрія трималася осторонь союзу трьох держав – Голландії, Англії та Швеції, коли вони почали спротив Людовікові XIV, який, захищаючи більш ніж сумнівні спадкові вимоги, напав на іспанські Нідерланди. Раніше цей напад охоче називали “першою загарбницькою війною”, а сьогодні, згідно із задекларованим Францією спадковим принципом, іменують поштивіше – деволуційною війною. Так між обома лініями Габсбургів, якраз після одруження імператора Леопольда з іспанською принцесою Маргаритою Терезією (1666), було вбито клин. Розвиток подій, не надто сприятливий для репутації імператорської влади, привів при Віденському дворі до невдоволення щодо керівного міністра Ауершперга, яке посилювалося ще більше, після того як дізналися про його намагання отримати за допомогою Франції кардинальський сан; тому 1669 року його усунули з посади і виселили з Відня. Однак загалом князь Лобковіц, відтепер перший серед австрійських державних діячів, продовжував давню нерішучу політику загравання з Францією. Це дуже виразно виявилось тоді, коли Людовік XIV готував наступ на безпосереднього ініціатора Троїстого союзу – Нідерландські “генеральні штати”, а імператор зобов’язався у таємному договорі зберігати нейтралітет. Політичне і військове становище на Заході ставало все загрозливішим, тому в червні 1672 року довелося все ж зважитися на оборонний союз із Голландією, у серпні було досягнуто відповідної угоди в Бранденбурзі, і, оскільки союзники вимагали дій,

імператорська армія під командуванням Монтекукколі вирушила на Нижній Райн. Однак через вказівки з Відня уникати поважніших боїв ця армія не змогла чогось досягнути: а тут ще в червні 1673 року Бранденбург уклав Надзвичайний мир. Того ж року Монтекукколі навіть вдалося успішним маневром обійти свого великого супротивника Туренна і звільнити правий берег Райну від французьких військ. Настала черга укласти союзи між Данією, Англією, Голландією та Іспанією, в боротьбу знову вступив Бранденбург. Тим часом Людовік XIV, відмовившись від голландської затії, завоював іспанський Франш-Конте, а численні суперечності у поглядах командувачів союзних військ і дипломатів не давали змоги добитися переломних успіхів на західному фронті; а ось бранденбурзька армія підтвердила свою славу перемогою шведських союзників Людовіка біля Фербелліна. Через місяць після цієї битви Монтекукколі здобув тактичну перевагу у Засбахській битві, в якій загинув Туренн; ще важливішою була перемога на Концькому мості біля Тріра 11 серпня 1675 року, здобута герцогом Лотаринзьким, землю якого окупували французи.

Однак результат війни був не надто сприятливим для союзників. Хоча у вересні 1676 року було завойовано зайняту французами фортецю Філіпсбург, проте наступного року іспанці й голландці зазнали поразок, і 16 листопада 1677 року французи, здійснивши несподіваний наступ, здобули важливе місто Фрайбург у Брайсгау. Все ж не військова, а дипломатична перевага забезпечила Франції такий вигідний Німвегський мир (1679). Французьким державним діячам й агентам вдалося розділити суперників і скерувати їх на виняткові мирні переговори. Людовік передав імперії окупаційне право у Філіпсбурзі і здобув таке ж право у Фрайбурзі. Іспанія втратила Франш-Конте і ще раз деякі фландрські прикордонні області. Герцог Лотаринзький повернув собі свої землі, однак без права на укріплення своїх міст. Ізолюваний французькою дипломатією курфюрст Бранденбурзький змушений був повернути завойовані шведські території. Покинений напризволяще союзниками, особливо імператором, він раптом радикально змінив орієнтацію і приєднався до Франції, надав право просування через свої землі французьким військам і пообіцяв підтримувати французького кандидата на імператорських виборах. Незабаром Людовік XIV отримав подібні гарантії від курфюрста Саксонського. Баварія ж, політика нейтралітету якої становила одну з передумов розпуснення коаліції, підписала подібні зобов'язання з Людовіком XIV ще на десять років раніше.

Невдача імператорської політики, до якої доклався загалом відданий придворний канцлер Йоганн Пауль Гохер, якому протегував Лобковіц, мала катастрофічні наслідки: Людовік XIV розпочав політику закладання "Реунійонів", фактично анексію німецької території, мотивуючи це наскрізь фальшивими правовими претекстами і користуючись фіктивними методами, де він

виконував одночасно роль потерпілого й судді. Для прикладу, вже під час дії миру він завоював 30 вересня 1681 року вільне імперське місто Страсбург, наперекір волі громадян міста, і того самого дня було завойовано також фортецю Касале на ріці По у Мантуї. Однак незабаром на сході піднялася ще одна смертельна загроза для коронних австрійських земель; останній потужний похід османів у серце Центральної Європи.

Турецький 1683 рік і австрійський удар у відповідь

Верхньоугорські повстанці, котрі з часу викриття змови магнатів боролися проти Австрійського дому, мали в особі Еммеріха Текелі молодого та енергійного ватажка, який у сімдесятих роках керував вельми хитромудрими операціями і досягнув міцної позиції у самому центрі імперської Угорщини. Під час перемир'я він сконтактувався з переговорами Еденбурзького райхстагу (1681), на якому протестанти отримали право вільного відправлення обрядів і де спробували піти назустріч історичним традиціям знаті, відновлюючи давній угорський титул палатина. Та врешті-решт Текелі остаточно вирішив приєднатися до Високої Порти, і саме його амбіції, поряд з діяльністю французьких дипломатів, визначили рішення честолюбного великого візира Кара Мустафи, попри всі миролюбні зусилля імператорського резидента в Константинополі Куніца, і надзвичайного посла Капрари перейти до наступальної війни. Такий розвиток подій був дуже сприятливим для політики Короля-сонця; тепер його політика була спрямована на те, щоб перешкодити зміцненню оборони від турецького наступу; проте, незважаючи на залучення здібних агентів і великих грошових коштів, безуспішно. Король Польщі Ян III Собеський, обрання якого 1674 року було сприйняте як успіх французької сторони, не міг не бачити, яку небезпеку крив для Польщі розвал імператорської влади. 31 березня 1683 року Варшавський сейм після довгого спротиву затвердив договір про польсько-австрійський союз. Імператор ратифікував договір 2 травня. Основна заслуга в мобілізації європейських сил проти османської загрози належала папі Інокентію XI, який до того ж підтримував австрійські й польські військові спорядження дуже солідними субсидіями. Дотації надходили із Савойї, Тоскани, Генуї, Іспанії та Португалії. Після тривалих переговорів імператорські дипломати отримали запевнення військової підтримки з боку Баварії і Саксонії, а також від дрібніших імперських станів; Бранденбург же перебував під надто сильним французьким впливом.

Спочатку імператорські війська, якими командував надзвичайно талановитий генерал-лейтенант герцог Карл Лотаринзький, були здані на самих себе і не надто вагому підтримку угорської "інсурекції" під проводом віддано-

го Габсбургам палатина Миколи Естергазі. Турків хотіли випередити і завоювати фортеці Гран і Нойгойзель ще перед приходом основної турецької армії, однак від обидвох затій треба було відмовитися, і австрійські війська відступили на оборонні позиції за рікою Рабою. Незабаром татари вирушили в обхід Рабської лінії; Карл Лотаринзький знову був змушений до відступу. Він забезпечив Відневі надійну оборону і переправився зі своїми основними силами на північний берег Дунаю, щоб перекрити там до прибуття підмоги.

Оборонні споруди Відня було удосконалено в XVII ст. і спішно укріплено безпосередньо перед облогою окупаційного війська. 14 липня розпочалася облога міста, яке утримували 11 тисяч солдатів і загони городян і студентів загальною чисельністю біля 5000 осіб. Оборону керував енергійний генерал граф Ернст Рюдигер фон Штаргемберг, якому протегував граф Зденко Каплірс; проявив себе своєю жертвистію і обережністю також бург'омістр Андреас Лібенберг, аж поки, як і багато інших захисників, не став в останні дні облоги жертвою дизентерії. Залога мала у своєму розпорядженні добру артилерію, у ближніх боях за фортифікаційні укріплення імпровізовано виготовлені ручні гранати виявилися дієвою оборонною зброєю. Турки сконцентрували свій наступ на відрізку між Бургбастай і Льовельбастай. Їх довго затримували на підходах, однак 3 вересня їм вдалося зламати відчайдушну оборону замкових рavelінів і заволодіти ними, виникла загроза, що буде висаджено в повітря головний мур, адже турки взагалі були мастаками в мінній війні. В цей час їх татарські допоміжні війська спустошували великі території Нижньої Австрії, де невдоволення частини селянського населення поміщиками і церквою ускладнювало організацію опору.

Поступово війська герцога Лотаринзького укріплювались контингентами курфюрстів Баварського і Саксонського, а також швабсько-франконських регіональних військ, врешті 31 серпня польські загони, переважно кавалерія – майже 20 тисяч осіб – об'єдналися з військом, яке налічувало 70 тисяч осіб і зайняло позиції на хребті Каленгебірге, що були недостатньо укріплені турками. Король Ян Собеський взяв на себе номінальне головнокомандування об'єднаними християнськими збройними силами. Темпераментний і розумний капуцинський священник Марко д'Авіано запалював офіцерів і угруповання до майбутнього бою. 2 вересня дійшло до вирішальної оборонної битви за Відень, де головним став успішний наступ лівого флангу, створеного з імператорських і саксонських військ. Сміливий перший наступ польської кінноти зупинився у вкрай несприятливій місцевості. Поразка турків була нищівною, оборонне військо під розважливим командуванням герцога Лотаринзького перейняло наступ і 26 жовтня завоювало місто Гран.

Такий великий успіх зумовив перспективність планомірного продовження контрудару. Імператор уклав з Польщею і Республікою Венецією наступальний союз, так звану "Священну Лігу". Францію було спочатку нейтралі-

зовано перемир'ям, під час підписання якого все одно треба було погодитися на незаконні "реуніони". Наступні роки принесли імператорським і союзним військам, які воювали в Угорщині під командуванням герцога Лотаринзького, визначні успіхи; у серпні 1685 року було завоювано Нойгойзель. Тепер Висока Порта була готова підписати мир; турки ув'язнили Текелі, і так на якийсь час позбувшись його. Але у межах християнської коаліції накопичувалися напружені конфліктні ситуації. Собеський повернувся до своєї колишньої профранцузької політики, бо честолюбний курфюрст Баварський був важким партнером. Тому зміна політики Бранденбурга була такою втішною для Австрії. Великий курфюрст, на територію якого прибували численні втікачі-протестанти з Франції, розгніваний тим, що Людовік XIV скасував Нантський едикт, яким колись Генріх IV запевнив гугенотам всі необхідні гарантії, знову повернувся до імператора. Бранденбурзький допоміжний корпус надав важливу допомогу в завоюванні міста Офена, яке героїчно захищала невелика турецька залога під проводом сповнених рішучості командирів, 2 вересня 1686 року після тривалої облоги місто здалося. У найближчий час імператорські війська завоювали більшість угорських фортець і 12 серпня 1687 року Карл Лотаринзький спільно з баварським курфюрстом здобули велику перемогу при Гаршані поблизу давнього поля бою під Мохачем. Щобільше, імператорські війська просунулися також і в Семиграддя. Між іншим, їхні збройні успіхи означали спокусливу можливість запровадити у новозавойованих землях суворий абсолютистський режим, особливу ненависть викликав до себе своїми драконячими вчинками генерал Караффа. Однак переговори з угорським сеймом мали наслідком гальмування не надто вже актуальних контрреформаційних заходів, з іншого боку, угорська знать відмовилася від наданого їй Золотою Буллою короля Андраша II (1222) права вето, а Пресбурзький райхстаг визнав спадкові претензії габсбурзької чоловічої лінії на корону Стефана. Восени 1687 року відбулися переговори з князем і станами Семиграддя; на підставі Блазendorфського договору Апафі зберіг княжий титул аж до самої смерті (1690), його син після довгого опору зрікся великого князівства, воєнну безпеку якого гарантували з 1688 року імператорські війська і яке змогли відстояти навіть після поразки в бою з Текелі біля Зернеста (1690). У міжчасі імператорські збройні сили успішно просувалися по Дунаю; курфюрст Макс Еммануель, який після того, як захворів герцог Лотаринзький отримав головнокомандування, завоював у вересні 1688 року Белград, інші з'єднання просувалися до Боснії і Валахії; для наступальних операцій імператорських військ сприятливим був повстанський рух сербів. Австрійці та імперські війська зайняли Ніш, Віддин і Пріштіну. Правда, у цей час Людовік XIV розпочав нову наступальну війну з імперією, особливо з Пфальцом, для південно-східного театру воєнних дій неможливо було відшукати додаткові війська; в обход-

женні з сербським і албанським населенням було допущено прикрих помилок. Так після смерти вдатного генерала Пікколоміні різко погіршилося становище, восени 1690 року знову було втрачено завоювання на південь від ріки Сави, включно з Белградом, численні сербські втікачі, близько 30 тисяч сімей, емігрували на чолі з патріархом Арсеном Черноєвічем з Іпека до Південної Угорщини, де їх поселили і надали церковну та політичну автономію. Угорські завоювання Австрія змогла втримати, після того як імператорські й імперські війська під командуванням маркграфа Людвіга Баденського у Сланкаменській битві, сповненій драматичних перемін фортуни, таки здобули 19 серпня 1691 року, зазнавши багатьох втрат, остаточну перемогу над великим візирем Мустафою Кьопрюлю, який загинув в бою, і над його турецьким військом. Після цього маркграф Баденський відійшов на Райнський фронт, ситуація на якому була складною; наступники маркграфа не змогли себе належно зарекомендувати. Турецька війна затягнулася на наступних кілька років, аж поки принц Євген Савойський не зайняв місце курфюрста Авґуста II Саксонського, якого 1696 року було посаджено на польський королівський трон після Яна Собеського.

В особі принца Євгена командування перейняв генерал, якому судитиметься в наступні роки здобути славу найвизначнішого в австрійській історії полководця; після того як йому не вдалося зробити вимріяну кар'єру у Франції, країні його молодости – Євген народився 1663 року в Парижі як син принца Євгена Моріца Савойського-Каріньяна і його дружини Олімпії (Манчіні). Євген 1683 року втік із Франції і вступив на службу до імператора, він уже був учасником битви за звільнення Відня з-під облоги, а в наступні роки вирізнявся в Угорщині та Італії як відважний і розсудливий воєначальник. Коли 1697 року на пропозицію президента придворної військової ради графа Ернста Рюдигера Штаргемберга Савойський отримав командування імператорською армією в Угорщині, йому в якнайкоротший час вдалося завоювати довір'я солдатів, яких він 11 вересня 1697 року повів у вирішальний бій проти турецької армії, наступ на яку було проведено неподалік місцевості Зента біля переходу через Тису і там вщент розбито.

У наступні роки всі проблеми відійшли на задній план перед питанням іспанського престолонаступництва, яке неминуче мало перерости в дуже гостру проблему з моменту близького вже вигасання іспанської лінії Австрійського дому. В інтересах Австрії було довести відносини з Туреччиною до підписання миру; Висока Порта, зі свого боку, теж нічого не мала проти миру, адже її війська з численними втратами не надто вдало воювали з Венецією і Польщею. Переговори, розпочаті в листопаді 1698 року біля Карловицьких руїн (на південь від Петервердена), привели до підписання 26 січня 1699 року миру, умови якого відповідали вигідному для християнських союзників військовому становищу. До імператора перейшла вся Угорщина, включ-

но з Семиграддям і більшою частиною Славонії, але без Темеського банату. Тепер Австрійський дім володів чималою цілісною територією, вісью якої був Дунай і яка виповнювала простір Східних Альп, Судетської і Карпатської землі. ¶

Ще перед затяжною турецькою війною завершилася війна на заході; хоча Рейсвійкський мир (1697) можна назвати радше перемир'ям; вже розпочалися дипломатичні конфлікти за іспанське престолонаступництво. Генерали Людовіка XIV провадили війну, немилосердно спустошуючи землі і повсякчас переступаючи через правила, чинні серед європейських суперників вже у другій половині XVII ст.; цього разу за зброю взялася ціла імперія, ще вагомішим був вступ до європейської коаліції проти Короля-сонця Англії та Нідерландів. "Славетна революція" в Англії (1688) поклала край королівству Стюартів, яке врешті потрапило у повну залежність від Франції; і хоча деякі не надто далекоглядні кола при дворі у Відні ще виношували ідею про інтервенції на користь поваленого католицького короля Якоба II, проте реальна політика все ж змушувала до співпраці з переможним протестантом Вільгельмом III Оранським; і після нелегких переговорів було створено союз морських держав. Савойський також був спочатку в таборі коаліції. Правда військові операції були не такими успішними, як того сподівалися, співпраця союзників не була налагоджена, та ще й основні з'єднання імператорських військ були пов'язані турецькою війною. Навіть тоді об'єднана англо-нідерландська флотилія здобула визначну морську перемогу над французами у Ла Гоку (1692), французи добре укріпилися на суші. У 1696 р. герцог Савойський вийшов з коаліції, було нейтралізовано італійський театр воєнних дій. Так розпочаті ще 1693 року переговори між Францією і окремими союзниками привели до миру. Французька дипломатія, як це вже було колись у Німвегені, дуже добре зуміла використати суперечливість поглядів союзників; готовність рухатись своїм шляхом виявляли особливо морські держави. Однак Рейсвійкський мир повернув імператорові Фрайбург і Брайзах, імперії – Кель, Філіпсбург та більшість французьких реунійонів, зате довелося відмовитися від Страсбурга. Релігійне уточнення, додане в останній момент на вимогу Франції, згідно з яким не дозволялося скасовувати у втрачених Францією реунійонних областях контрреформаційних заходів, настроїла протестантських імперських князів проти імператора, мовчазну згоду якого – небезпідставно – вважали вирішальною у справі раптової появи цього уточнення. У відмові від Страсбурга не треба звинувачувати Леопольда, тут не варто піддаватися на пропаганду морських держав, які всі невдачі перекладали на союзного партнера, самі ж були більше зацікавлені іспанськими Нідерландами, аніж підтримкою німецьких інтересів на Верхньому Райні.

Війна за іспанську спадщину

Французька дипломатія перевершила австрійську і під час перетягання каната на Мадридському дворі, яке передувало відкритій боротьбі за іспанську спадщину. Наміри переділити країну, висловлені спочатку в таємних переговорах між морськими державами і Людовіком XIV, викликали в Іспанії хвилю обурення: потужні західні держави збиралися передати баварському курпринцові Йосифові Фердинанду, синові представниці Габсбургів, основну частину держави, колонії та іспанські Нідерланди, а дофіну призначити більшість іспанських володінь в Італії і прикордонні області в Піренеях, тоді як ерцгерцог Карл, молодший син імператора Леопольда I мав задовольнитися Міланом. Іспанський король Карл II тестаментарно проголосив курпринца єдиним спадкоємцем, проте цілком несподівано юний Віттельсбах через декілька місяців помер. Зрештою у Мадриді на руку австрійським планам діяла королева Марія Анна, яка походила з дому Пфальц-Нойбург, однак успішнішим був глава профранцузької партії, чільний мадридський міністр кардинал Порто-Карреро. Вигідним для Австрії заповідався другий укладений у Лондоні договір про поділ між посередниками Людовіка і морськими державами, договір обіцяв ерцгерцогові Карлу Іспанію, Нідерланди і колонії, тоді як Франція мала отримати італійські володіння і Лотарингію; герцоґові Лотарингії збиралися надати відшкодування Міланом. Імператор зволював зі згодою, аж тут французи остаточно взяли гору в Мадриді, від умираючого короля буквально видерли заповіт на користь онука Людовіка XIV, герцоґа Філіпа Анжуйського; населення Кастилії було цілком згідне на такий поворот справ, адже від бурбонського претендента сподівалися закінчення довготривалої війни з Францією і збереження потужної іспанської держави. Та оскільки Людовік XIV хотів запевнити своєму домові сукупну іспанську спадщину і при нагоді об'єднати з Францією, а французькі війська ввійшли в Іспанію та сусідні держави, і "універсальний домінат" дому Бурбонів знову почав загрожувати усім сусідам Франції, – поновно дійшло до об'єднання сил протилежної сторони. В імперії до оголошеної імператором війни приєдналися Бранденбург і Ганновер, навесні 1702 року бойові дії розпочали також морські держави. Важкої втрати цей оборонний фронт зазнав із переходом – попри розпачливі зусилля австрійських дипломатів – курфюрста Макса Еммануеля Баварського на бік Людовіка, якого на початковій стадії війни підтримували зокрема Португалія і Савойський. Курфюрст, подібно як його брат Йозеф Клеменс Кельнський, сподівався на розширення території і на нові титули. Особливо загрозливим для Австрії було мадярське повстання під проводом Франца II Ракочі, який шукав шляхів співпраці з усіма ворогами Австрії, а особливо з Людовіком XIV. Міцні австрійські

сили упродовж довгих років зв'язував новий рух куруців, на початковій стадії якого важливу роль відігравали зокрема соціально-революційні прагнення угорських селян, життя яких проходило під залізним податковим тиском; якийсь час куруцькі бродячі банди загрожували навіть Відню, з уваги на це передмістя змушені були захистити спорудженням лінійного валу.

Бої з французькими військами велись спочатку на трьох фронтах: в Італії, на Райні і в Нідерландах; незабаром четвертим європейським театром військових дій стала Іспанія, крім цього, морські держави вели з Францією та Іспанією колоніальну війну за океаном. Чисельність завербованих військ перевищувала чисельність війська у XVII ст.; і хоча чотирнадцятирічна війна за іспанську спадщину (1701-1714) велася м'якшими методами, аніж турецька війна або Тридцятилітня війна, все ж, незважаючи на англійські субсидії, фінансові запити в імператорську казну були величезними.

Ще перед укладенням альянсу з морськими державами імператор розпочав війну з французами, які вторглися до Італії. Проводячи блискучі операції, принц Євген обійшов у ризиковних флангових маршах французькі позиції і переміг біля Карпі і К'ярі (1701) французьких полководців Катіна і Віллероя; цього останнього було взято в полон під час штурму Кремони. Новий французький полководець герцоґ Вендомський отримав великі підкріплення, проте біля Луццари принц Євген відбив його наступ.

У цей час у Бельгії вельми успішні військові дії розвивали англо-нідерландські війська, там французи укріпилися ще перед початком війни; але неприховане приєднання Віттельсбахів до Франції ознаменувало початок кризи. Щастям для Австрії було те, що талановитий французький полководець Вілляр не зумів перемогти зі своїм планом блискавичного наступу баварсько-французьких військ уздовж лінії Дунаю. Спроба курфюрста Макса Еммануеля завоювати Тироль провалилася після значних початкових успіхів через запеклий опір тирольського добровільного війська, на чолі якого прекрасно зарекомендував себе куратор Ляндека Міхаель Штерцінґер. Щойно тепер баварці вирішили розпочати наступ проти австрійських основних земель, Шварцвальд перетнула французька армія під командуванням маршала Таяра і з'єдналася з військами курфюрста. Однак вже було вжито успішних контрзаходів. Армія Марльборо обманула своїх суперників і вступила в Південну Німеччину, де відбулося з'єднання з імператорськими та імперськими військами під командуванням маркграфа Баденського і з принцом Євгеном. Марльборо і Євген діяли узгоджено і в запеклій битві у Гохштедті (чи інакше Бліндгаймі, англійською Blenheim), прорвавши осердя ворожої армії могутньою кавалерійською атакою, здобули вирішальну перемогу над трохи чисельнішою французько-баварською армією, недобитки якої змушені були відступити на захід. Тепер Баварію зайняли імператорські війська, проте

розквартирування і оподаткування, а також, і це особливо, спроба завербувати війська, викликали серед селянського населення, вірного дому Віттельсбахів, спалах народного руху. Слід зазначити, що Макс Еммануель, який радо поміняв би Баварію на Сицилію або Нідерланди, аж ніяк не заслужив собі такої відданості. Австрійська армія криво придушила повстання; курфюрстів Баварського і Кельнського було проголошено поза законом.

1705 року успіх не надто сприяв союзникам, щоразу давалася взнаки незгідливість поглядів держав коаліції, особливо важко було переконати на рішучіші акції голландців. Крім того, воєнним діям дуже пошкодила неймовірна шпигунська афера, яку щойно у ХХ ст. виявили французькі дослідники воєнної історії. Високопоставлений офіцер на службі в імператора генерал Єронім фон Ерлях, уродженець Берна, багато років поспіль переказував плани операцій французькому ворогові, якому він служив як агент під псевдонімом барон д'Ельсін; його діяльність неможливо було викрити. У 1706 р. зістарілий маркграф Людвіг Баденський здав своє командування. Того ж року Марльборо отримав перемогу біля Рамільє і завоював Брюссель. Влада в іспанських Нідерландах крок за кроком зміцнювалася.

У 1703 р. герцог Віктор Амадей Савойський, продовжуючи традиційну для своєї династії, зумовлену зокрема й географічною ситуацією країни, політику лавірування, перейшов в інший табір, з того часу французи безжалюно наступали йому на горло. Гірше озброєні австрійські війська під командуванням Гідо Штаремберга і Віріха Дауна допомагали в обороні гористої країни. Після повалення більшості фортець французькі війська взяли в облогу столицю Турин. Здійснюючи виснажливі марші, принц Євген, який 1705 року знову перейняв командування на італійському фронті, повів імператорські і пруські війська з Тиролю до П'ємонта, де об'єднався з військами союзників; 7 вересня 1706 року союзники, отримавши перемогу на підходах до Турина, зняли з міста облогу і з початком нового року було досягнуто домовленості, виконуючи яку, французи покинули Італію.

Тим часом Австрія отримала нового правителя. 5 травня 1705 року після 48 років правління помер імператор Леопольд I. При ньому було подолано багато кризових ситуацій, а могутність Австрії змогла істотно зрости. Старший син Леопольда Йосиф I перейняв батьків імператорський титул і став правителем австрійських земель; він був енергійним, впевненим у собі і честолюбним володарем, і початок його правління приніс великі сподівання. На противагу до молодшого ерцгерцога Карла, який духом був більше споріднений з Іспанією, почуття Йосифа були вже остаточно почуттями німця; і заслугою цього було не лише виховання його вчителя Ганса Якоба Вагнера фон Вагенфельза, але й загальний настрій тодішньої доби, викликаний французькими наступальними війнами. На імператорських правах наголошувалось з більшим притиском, ніж будь-коли за півсторіччя, яке минуло після

закінчення Тридцятилітньої війни. У конфесійних справах Йосиф, який, хоч і був абсолютно відданим католиком, мав цілком відмінні від думки габсбурзьких правителів XVII ст. погляди. Під час оформлення стосунків з протестантськими державами і курією монарх і його двір (а до радників Йосифа належали, окрім надійних паладинів Леопольда, й інші державні мужі) керувалися передусім політичними мотивами. А тому вдалося виправдати вкрай делікатну ситуацію, яка склалася в перший період Північної війни після успішного удару шведського короля Карла XII проти саксонців, коли шведські війська рухалися через австрійські землі у Силезії. Поряд з іншими інцидентами скарги силезьких протестантів на ущемлення належних їм згідно з Вестфальським миром привілеїв створили загрозливу напругу між непередбачуваним і демонічним скандинавським воєначальником та імператорським двором. Оскільки Віденський двір всі свої війська задіяв на боротьбу з Людовіком XIV та угорськими повстанцями, довелося поступитися конфесійним вимогам Карла XII, у чому посередником виступив Марльборо. В Альтранштедському договорі (1707) силезьким протестантам було поновно письмово засвідчено їхні права, які їм гарантували шведи; врешті-решт Карл XII відмовився підтримувати безнастанні вимоги.

Після Туринської перемоги морські держави зажадали наступу на Тулон, щоб знищити флот і торгівлю Франції у Середземномор'ї; проте ця нелегка затія, на яку Австрія дуже неохоче дала згоду, провалилася. Зате невелика австрійська армія під командуванням графа Віріха Дауна відібрала в іспанців Неаполь і Південну Італію. Під час цих акцій на південному фронті дійшло до конфлікту з курією, коли імператорські війська вступили в церковну державу і герцогства Парма і П'яченца, які трактувались як імперські лени, тоді як курія теж претендувала на сюзеренітет. У Відні були роздратовані фактом, що папа Климент XI у питанні про іспанське престолонаступництво надавав перевагу перед ерцгерцогом Карлом радше Філіпові Анжуйському. Політичний конфлікт супроводжувався публіцистичною дискусією, в якій Австрія пустила в хід національно-церковні і соборні ідеї. У 1708 р. дійшло навіть до відкритих спалахів ворожнечі, в яких папські війська, які так і не дочекалися сподіваної французької підмоги, швидко зазнали поразки. Врешті Климент XI змушений був піти на поступки, розпустити свої війська і визнати ерцгерцога Карла королем Іспанії.

Становище габсбурзького претендента на Іберійському півострові від самого початку було досить-таки непевним. І тільки приєднання Португалії до спільної справи союзників (1703), а також воєнні операції голландсько-британських протестантських, а тому ненависних іспанському населенню військ, принесли Карлові змогу утвердитися в Іспанії. Основу його влади творила Каталонія, населення якої завжди зберігало йому вірність; завойовану 1705 року Барселону можна було втримати всупереч усім іспано-фран-

цузьким нападам. Влітку 1706 року Мадрид було на короткий час захоплено, однак облога не змогла вистояти проти кастильського повстання. До всього Карл мав нікудишні взаємини з англійськими командувачами – свавільним графом Пітербороу і його не надто здібними поплічниками лордом Стенгоупом і лордом Голвеєм.

Успішнішими були дії союзників на нідерландському фронті. Коли ініціатива наступу перейшла до французів, принц Євген разом із дислокованими на Райні і Мозелі імператорськими військами прибув на допомогу армії маршала Марльборо, і 11 липня 1708 року біля Ауденаарде об'єднані війська знову здобули велику перемогу над французами, якими командували Вендом і герцог Бургундський. Після тривалої облоги наприкінці 1708 року було здобуто фортецю Ліль, яку відчайдушно обороняли. Виглядало на те, що шлях на Францію відкрито. Людовік XIV схилився до миру, однак під час переговорів у Гаазі навесні 1709 року союзники перестарались, вимагаючи від Франції воєнної підтримки у запланованій ліквідації іспанського королівства Філіпа V. А тому боротьба тривала. 11 вересня 1709 р. біля Мальплаке велике військо союзників з величезними людськими втратами здобуло ще одну перемогу над французами, головнокомандувачем яких був Вілляр; у листопаді того ж року переговори було відновлено в Гертруденбурзі на ріці Маас, і знову союзники не пішли назустріч далекосяжним, хоч і сформульованим з деякими обумовленнями, поступкам Людовіка, який збирався відмовитися від Ельзасу або принаймні від Страсбурга і мав на меті виплатити фінансову допомогу для вирішального бою з королем Філіпом. Знову було втрачено нагоду створити по Верхньому Райні "бар'єр" перед імперією, вимоги земельних князів якої аж ніяк не назвеш узгодженими; незабаром визначився фатальний поворот подій.

Восени 1710 року після початкових успіхів в Іспанії і тимчасової віднови облоги Мадриду довелося відступити на каталонське побережжя. Однак набагато вирішальнішим було переобрання уряду Англії, де на зміну кабінетові міністрів вігів прийшов кабінет міністрів торі. На місце партії судновласників і великих купців, готової підтримувати воєнну політику, яка нібито обіцяла усунути французьку конкуренцію і створити домінування за океаном, прийшли землевласники, для яких ці завдання були далекими. Понадто виявилось гаряче прагнення миру, таке зрозуміле після довгих років війни. Тому англійський кабінет міністрів розпочав таємні переговори з Францією. На початку 1711 року англійського головнокомандувача Марльборо було замінено герцогом Ормондським, який не стільки підтримував, скільки перешкодив воєнним діям Євгена. Вирішальною для подальшого ослаблення коаліції стала ще одна подія: 17 квітня 1711 року після короткої недуги помер від віспи імператор Йосиф I, йому було лише 32 роки. З його досить таки нещасливого шлюбу з Амалією Вільгельміною Брауншвайг-Люнебург

залишилося дві доньки. Тепер ерцгерцог Карл був єдиним спадкоємцем усіх габсбурзьких домагань. Однак метою морських держав було не об'єднання австрійських земель з усією неподільною іспанською монархією, їхні зусилля зосереджувались на втриманні рівноваги сил в Європі, такої необхідної для розбудови власних колоніальних претензій.

Зрештою однієї проблеми в кризовий період змін на престолі та удару по альянсу Австрія таки позбулася: після декількох марних спроб вдалося втихомирити угорське повстання. У тому, що попередні спроби зазнавали невдачі, основною причиною було те, що Ракочі від самого початку вимагав відновити Семиградське князівство, що він – ставши відважнішим і непримиреннішим – навіть висловлювався на райхстагу конфедерації в Оноді (1707) за повалення Австрійського дому, після кривавого придушення опозиції у власних лавах. Однак на полі бою габсбурзькі війська, якими командував жорстокий генерал Гайстер і яких підтримували своїми діями угорські серби православного віросповідання (Raizen); габсбурзькі війська перемогли під Тирнау (1704) і Тренчином (1708). Врешті після того, як Ракочі втік до Польщі, лояльний угорський генерал імператора граф Йоганн Пальфі спонукав таки сподвижника Ракочі Олександра Каролі підписати мир в Сатмарі (29 квітня 1711 р.); бунтівникам, армія яких саморозпустилася, було гарантовано амністію, підтверджено традиційну угорську свободу віросповідання. Ракочі не скористався з можливості примиритися з імператором. Князь вирушив у вимушену еміграцію до Польщі, відтак Франції і врешті до Туреччини.

Порівняно швидко вдалося провести обрання ерцгерцога Карла римсько-німецьким імператором (Карлом VI). Проголошені поза законом віттельсбахські курфюрсти не були допущені до виборів; різноманітні інтриги Людовіка XIV не мали жодного резонансу, такими ж даремними були анахронічні вже намагання курії втрутитися у перебіг виборів. Правда, формулювання виборчої капітуляції таки вимагало часу. Врешті 12 жовтня 1711 року Карла було одногосно обрано. Тоді принц Євген вирушив до Голландії та Англії, де Мальборо остаточно потрапив у немилість. На початку 1712 року в Утрехті розпочалися мирні переговори і дуже швидко з'ясувалося, що симпатії нового кабінету міністрів торі, його парламентарів і агентів належали не австрійським союзникам 13-річної боротьби, а французам, з якими за спиною союзників було досягнуто значного порозуміння. Принц Євген намагався поліпшити ситуацію військовими успіхами, та вже не годі було розраховувати на англійські війська, голландці зазнали біля Денена прикрої поразки і повністю перейшли на бік Англії; а Пруссія хотіла вивільнити свої війська для боротьби зі Швецією, що могло принести великий зиск. Так майже всі союзники імператора (Англія, Голландія, Пруссія, Савоя і Португалія) 11 квітня 1713 року уклали Утрехтський мир. Продовження боїв імператорськими військами, які відтепер кількісно значно поступалися фран-

цузам, не приносило ніяких успіхів; Вілляр завоював Ландау і Фрайбург у Брайсгау. Слід зауважити, що держава Людовіка XIV була дуже виснажена довгою війною; тому в листопаді 1713 року дійшло до відновлення мирних переговорів між імператором і Францією; їх у баденській фортеці Раштатт вело двоє полководців – принц Євген і Вілляр. Євген виявив себе вельми непоступливим парламентарем; погрожуючи припиненням переговорів, він зумів врешті відхилити деякі завищені французькі умови. 17 березня 1714 року було підписано мирний договір; 7 вересня 1714 року в Бадені (точніше в Ааргау) імперія приєдналася до мирного договору, це коштувало їй міста Ландау, поза тим західний кордон не змінився. Французам належало покинути окуповані території.

Завдяки Раштаттському миру Австрії з іспанської спадщини дісталися об'єднані до цього часу з Іспанією Південні Нідерланди, територія яких приблизно відповідала пізнішій території Бельгії і Люксембурга, щоправда, голландці в Нідерландах, відтепер імператорських, отримали так званий "бар'єр", а саме окупаційне право в деяких фортецях. В Італії Австрія одержала Мілан, Мантую, Мірандолу, а також материкову частину королівства Неаполь і острів Сардинію. Отже, Карл VI без протесту відмовився від ядра Іспанської держави і від колоній, зате не мусив визнавати Філіпа V. Віттельсбахам повернули їхні землі, однак довелося зрезигнувати з грошового відшкодування, яке для них вимагала Франція. Ще в Утрехті, а потім знову в Раштатті принц Євген шукав для Австрійського дому шляхів обміну віддалених Нідерландів, призначених на відшкодування для Віттельсбахів, на Баварію. Однак у такому розв'язанні проблеми не були зацікавлені ні морські держави, ні Франція, проте в одному з пунктів Раштаттського договору залишалася відкритою можливість баварсько-нідерландського обміну і з того часу цей проєкт зайняв постійне місце у політиці Габсбургів XVIII ст.

Найбільше вигоди з війни за іспанську спадщину мала безперечно Велика Британія, Нідерланди, хоч і володіли окупаційним правом та перекрили ріку Шельду, не відігравали якоїсь значної ролі. Західний кордон імперії далі був слабо захищеним, південний захід імперії мав невдовзі стати полігоном для французьких армій; для Австрії ж, попри розчарування двох останніх років, загальний підсумок війни не був несприятливим. Серед отриманих територій найціннішими були північноіталійські; імператорські Нідерланди і Неаполь як аванпости важко було утримувати у військовому плані; а ще через договір про окупацію, умови якого, щоправда, можна було дещо пом'якшити внаслідок наполегливих переговорів 1718 року і через блокаду Шельди, яка ще 1648 року паралізувала діяльність Антверпенського порту, було загальмовано можливості економічного розвитку Бельгії. У всякому разі завдяки Карловицькій і Раштаттській мирним угодам Австрія остаточно піднялася до рівня потужної держави. З-поміж обох ліній дому

Габсбургів іспанська вела перед від початку правління Карла V аж до завершення правління Філіпа III; і хоча австрійська лінія й не була династійним придатком, як часом її недооцінюючи окреслювали, та все ж стояла лише на другому місці. Тепер іспанська лінія вигасла, австро-німецька була потужнішою, ніж будь-коли раніше, однак в особі Карла VI, єдиного на той час Габсбурга, вона безпосередньо стояла перед загрозою вимирання чоловічої лінії; це означало також реальну загрозу для складу і взаємин габсбурзьких земель. Отож, вже під час боротьби за іспанську спадщину були спроби протидіяти цій критичній ситуації.

Врегулювання спадкоємної наступності. Прагматична санкція

Аж до початку XVIII ст. коронні землі Габсбургів втримувалися як правова держава переважно тільки спільним володарем, особою правителя, хоча й існувало центральне управління і його часто конкуруючі установи; за час поділів дому на різні лінії ухвалювались надзвичайні постанови, метою яких були спільні політичні дії. У заповіті Фердинанда II (1635) ми вже, до речі, зустрічаємо принцип, який походить з іспанського права, а саме збирати всі країни і володіння в один "майорат" (своєрідний фідейкоміс) і полагоджувати престолонаступництво за правом первородства. Поширення цього принципу на землі іспанських Габсбургів, наштовхнувшись на опір морських держав, провалилося вже 1703 року – за винятком територіальних претензій Бурбонів, тому імператор Леопольд і його старший син Йосиф змушені були урочисто відмовитись від своїх претензій на іспанську спадщину на користь ерцгерцога Карла. Але цю відмову було обмежено таємною домовленістю, так званім "pactum mutuae successionis", згідно з якою за принципом первородства передбачалося двостороннє спадкове право габсбурзьких ліній, на які претендували як Йосиф, так і Карл, а у випадку вигасання чоловічої лінії спадщина могла перейти і до жінок. При цьому, хоч і не зовсім однозначно, право першості закріпилось за доньками Йосифа.

Після смерти Йосифа і повернення Карла до Австрії серед габсбурзьких ерцгерцогинь розпочались чвари щодо рангу; вони вимагали врегулювання, яке мало відбутися відповідно до спадкових прав. Явно опозиційним до Угорщини став випад хорватського земельного сейму, який бажав з'ясувати питання про престолонаступництво для збереження і взаємодії Хорватії з австрійськими землями. 19 квітня 1713 року імператор Карл VI, шлюб якого з конвертиткою Елізабет Христиною фон Брауншвайг залишався бездітним, зібрав своїх радників; було зачитано пакт 1703 року, а далі імператор констатував; мовляв, його землям належить залишатися єдиними й

неподільними (*"indivisibiliter ac inseparabiliter"*). Якщо ж вимруть габсбурзькі чоловічі нащадки, то право спадщини мають одержати доньки Карла (ще не народжені) або ж їхні нащадки, після вигасання жіночої лінії Каролінгів це були б доньки Йосифа I і аж тоді всі інші представниці Габсбургів (ті, які вели свій рід від Леопольда I). Цю постанову було нотаріально завірено як *"Прагматичну санкцію"*. Оскільки після того як народжений 1716 року син через кілька місяців помер, доля дарувала імператорові тільки принцес – Марію Терезію (нар. 1717 р.), Марію Анну (нар. 1718 р.) і Марію Амалію (нар. 1730 р.), то гарантування складу монархії і престолонаступництва в дусі Прагматичної санкції стало визначальним напрямом внутрішньої і зовнішньої політики Карла VI.

У 1720 і 1721 рр. *"Прагматичну санкцію"* врахували насамперед земельні стани більшості неугорських земель; Тирольський земельний сейм прийняв її з деяким зволіканням, інші – без особливого опору. Було прийнято зобов'язання захищати передбачений порядок отримання спадщини; настійно наголошена в *"Прагматичній санкції"* ідея неподільного об'єднання всіх земель майже не заторкувалася в проголошеннях ландтагів, однак довготривала дія цього *"основного державного закону"* посилила в Габсбурзькій державі думку про єдність. Найважче було звичайно ж підготувати визнання *"Прагматичної санкції"* Угорщиною. Все ж її було обережно впроваджено, відіграло роль зростання престижу у переможній турецькій війні 1716-1718 рр., а також вже отримана згода Хорватії (1721) і Семиграддя (березень, 1722); врешті представники (*die "Tafeln"*) угорських станів і магнатів після полум'яної промови пресбурзького комітатського нотаріуса Франца Слуги одногосно прийняли закон. Це рішення, юридично бездоганне, мало велике значення для забезпечення габсбурзької позиції в Угорщині упродовж наступних двох сторіч.

Після 1713 року зовнішню політику Карла VI характеризували також намагання добитися визнання *"Прагматичної санкції"* німецькими та європейськими державами; щоправда, ця політика вплутала Австрійську монархію в пізніші роки правління імператора в численні дипломатичні та військові конфлікти. Однак визначальними під час вибуху першої збройної сутички після завершення війни за іспанську спадщину були інші передумови.

Нові бої з Портою і державами Бурбонів

З часу такого невдалого Карловицького договору позиція Туреччини досить істотно поліпшилася. Упродовж війни за іспанську спадщину між Туреччиною та Австрією панував мир. Розвиток подій Північної війни обіцяв, успішний прорив в Україну. І хоча поразка короля Карла XII під Полтавою

перебивала турецькі плани об'єднання своїх і шведських зусиль у боротьбі з Росією, проте бої турків і росіян, які незабаром розгорілися у Бессарабії, були успішними для Порти. Зрештою цар Петро дипломатичним хистом виправив, принаймні частково, наслідки своєї воєнної поразки. Тепер турки пішли в наступ на володіння Венеційської Республіки; основний удар був спрямований на півострів Мореа (Пелопоннес), який невдовзі було завойовано, після цього взялися за Корфу, а вже там наштовхнулися на енергійний опір. Подальше зміцнення турецької влади могло стати шкідливим для Австрії, тому воєна, спочатку дипломатичним шляхом, стала на боці Венеції. Після категоричного протесту Високої Порти Австрія оголосила війну. Принц Євген взяв на себе командування військами, згуртованими недалеко від кордону, біля фортеці Петерварадь. Тут і відбулася битва, яка 5 серпня 1716 року завершилася повним розгромом турків. Тоді Євген повів головні частини війська у Банат і після короткої, енергійно проведеної облоги в жовтні 1717 року, було захоплено основний пункт Баната, сильно укріплену фортецю на болотах Темешвар.

У літньому військовому поході 1717 року австрійська армія, підкріплена баварським контингентом і численними іноземними добровольцями, підійшла під Белград, який захищала облога з приблизно 30 тисяч осіб. Завойовати фортецю ще перед вступом у війну турецького війська не вдалося, становище армії, яка стояла між фортецею і турецьким військом, ставало критичним. Однак 16 серпня 1717 року принц Євген несподівано заатакував турецьке військо. Густа вранішня мряка сприяла початковим успіхам, а також, імовірно, перешкодила вступові в бій міського гарнізону, та, з іншого боку, послабила контакт між окремими наступальними колонами. Завдяки власній енергійній участі Євген таки відвернув лихо і врешті-решт здобув вирішальну перемогу, після якої фортеця відразу ж здалася. Оспіваний тут же ж – у таборі під Белградом – кінний штурм принца Євгена не дає затерти спогад про легендарний бойовий подвиг Савойського. Під час війни прибічники Ракочі здійснили декілька наступів на Угорщину, однак не отримали жодної підтримки населення і були без зусиль відбиті.

Умови Пожаревацького миру (1718) були такими ж однозначними, як і перебіг війни. Лінія кордону відповідала загалом станові військових завоювань. Порту змушена була відступити Австрії Банат, турецьку дотепер частину Сирмії, малу Валахію аж до Алути, Північну Сербію і прикордонну смугу в Північній Боснії; до успіхів Австрії додався ще й успішно укладений торговий договір. У війні ж із Венецією успіх більше сприяв туркам, то ж вони залишили собі завойовану Морею.

Під час турецької війни дійшло до важливих дипломатичних угод імператора з західними державами. Бурбонська відтепер Іспанія зосередила свої зусилля на тому, щоб компенсувати втрати, яких зазнала позиція цієї дер-

жави у світі через відступ європейських другорядних країн, нападки реального керівника політики, міністра Джуліо Альбероні були спрямовані передовсім на його італійську батьківщину. А для відвоювання південних Нідерландів Іспанія, як відомо, не мала ніяких шансів. Серед тих, хто підтримував Альбероні, слід назвати передовсім Елізабет Фарнезе, другу дружину Філіпа V, яка сподівалася княжого посагу з земельними володіннями на Апеннінському півострові для своїх синів. Про ці плани знали; імператор намагався під час вибуху турецької війни запевнити собі альянс з Англією, яка з часу сходження на трон Георга I Ганноверського (1714) і повалення кабінету торі відновила тісніші зв'язки з колишніми союзниками. Австрія також була не надто задоволена справами в Італії; бажаним було передовсім володіння Сицилією, яка за Утрехтським миром відійшла до Савойського і становила незрівнянно більшу вартість, ніж імператорська Сардинія, яку збиралися використати як об'єкт обміну. Тож коли в серпні 1717 року за наказом Альбероні іспанські війська висадилися на Сардинії, а роком пізніше – на Сицилії, англо-австрійські переговори, до яких було залучено Францію і Нідерланди, увінчалися успіхом. 2 серпня 1718 року в Лондоні представники імператора, Великої Британії та Франції підписали умови договору “Четверного союзу”; щойно приєднання Нідерландів могло б довершити число цієї “спілки чотирьох”; проте через внутрішні труднощі генеральних штатів вступу не відбулося. У союзі було передбачено обмін Сардинії (яка переходила до Савойського і ставала “Королівством Сардинією”) на Сицилію; імператор же мав офіційно відмовитися від Іспанії; сини Елізабет Фарнезе отримали – з деякими обмеженнями – в перспективі Парму, П'яченцу і Тоскану. Карл VI, незважаючи на величезний внутрішній спротив, спромігся відмовитися від Іспанії. Під тиском обставин Савойський погодився обміняти Сицилію, яку все одно годі було втримати, на Сардинію. Опір Іспанії вдалося зламати, лише знищивши її флот біля мису Пассаро на сицилійському узбережжі силами англійців і скинувши міністра Альбероні; вступ Філіпа V на початку 1720 року до альянсу і виведення ним військ зі спірних територій прискорили зокрема й операції французів у Піренеях і Пожаревацький мир з турками. Території “Четверного союзу” розширилися за рахунок великих надбань після Пожареваца: Австрійська монархія отримала простори, рівних яким їй вже ніколи більше не доведеться мати; кордони державного комплексу, який, зрештою, аж ніяк не назвеш закритим, простягалися від Каналу до крайнього півдня Італії, від Швібузького округу у Північно-західній Силезії аж до волоської Алути. Було зрозуміло, що внутрішня сила габсбурзької, посиленої імператорською короною династійної влади не відповідає вражаючим просторам. Окремі провінції виявляли у своєму національному і культурному образі, у своїх економічних силах і політичних правах величезні відмінності; незважаючи на всі зусилля по-меркантилістськи мис-

лячих політиків-економістів та урядовців, ще не вдавалося утворити з просторої монархії до певної міри єдино організовану цілість.

У наступні роки у заплутаній дипломатичній грі європейських держав розпочалися різноманітні ускладнення. Торговельно-політичні мотиви підірвали співпрацю імператора з морськими державами і звели до купи колишніх суперників Австрію та Іспанію. Імператорські Нідерланди потерпали від пригнічуючих умов блокади Шельди і пакту про бар'єр, тобто договору між Англією й Голландією про окупацію голландцями іспанських володінь у Нідерландах; однак невдовзі після закінчення війни за іспанську спадщину значних успіхів досягли організовані з великим розмахом за підтримки імператора намагання фламандських купців провадити торгівлю з Індією. Цим відразу ж зайнялися морські держави, купецтво яких претендувало на монополію в колоніальній торгівлі і виявляло абсолютну нетерпимість до нової конкуренції. Попередні поступки імператора тільки посилили вимоги морських держав; урешті-решт Карл VI таки взяв “Остендську компанію” під свою опіку. Іспанські океанічні області мали становити заміну заблокованим англійським і нідерландським володінням. Навесні 1725 року у Відні було прийнято необхідні угоди. Торговельну угоду доповнили мирний договір і союзний договір. Ці договори були підготовані дещо несерйозним іспанським парламентарем бароном фон Ріпперда у Відні і згодом, всупереч сумнівам принца Євгена, підписані; у листопаді 1725 року надійшла черга ще тіснішого союзу. Однак тим часом розпочалися контрзаходи; у вересні 1725 року Франція (яку тоді через сімейний конфлікт було відділено від іншої держави Бурбонів), Англія (а з нею Ганновер) та Пруссія уклали у Герренгаузені (під Ганновером) союз, який за своєю військовою силою значно переважав австрійсько-іспанський альянс. Так у Відні змушені були розирнутися за новими союзниками: влітку 1726 року відбулося об'єднання з Росією, а у жовтні 1726 року король Пруссії Фрідріх Вільгельм I змінив орієнтацію і уклав з імператором таємний договір у Вустергаузені, завдяки якому він сподівався позитивно вирішити свої спадкоємні претензії на Юліх і Берг. Коли іспанці розпочали облогу Гібралтару, вибух європейської війни здавався неминучим. Але тут втрутилася Франція, керівник уряду якої кардинал Флері так само не хотів війни, як і Віденський двір. Коли 1727 року імператор Карл VI дав згоду на провізоричне припинення діяльності Остендської компанії (на сім років) – що згодом переросло у тривале рішення – настало тимчасове затишшя. На Суассонському конгресі імператор зробив зусилля піти ще далі назустріч морським державам; та Іспанія якраз, – а саме в період, коли сподівання на династійні зв'язки з Австрійським домом виявилися оманливими, – розпочала таємні переговори з Англією і Францією. Результатом переговорів став Севільський договір у листопаді 1729 року, до якого не забарилися приєднатися Нідерланди. Філіп V проголосив нечинними усі до-

говори з імператором, повернув морським державам їхні привілеї у торгівлі з заокеанськими володіннями Іспанії і отримав за це обіцянку широкої підтримки своїх домагань Парми і П'яченци. Севільський договір відбувся за обставин ламання усіх дотеперішніх іспанських запевнень Австрії; тепер Габсбурзька монархія була фактично ізольована, і тільки в особі короля Пруссії мала ще досить значного союзника; поведінка Росії була досить стриманою. Щоправда, й альянс супротивників не був злагодженим. Серед західних союзників незабаром знову помітними стали суперечності між стриманими морськими державами і войовничими державами Бурбонів. Принц Євген, попри всі розчарування, намагався відновити традиційний союз з Великобританією; після тривалих переговорів у березні 1731 року з'явився другий Віденський договір, в якому Англія визнала "Прагматичну Санкцію", тоді як імператор зобов'язався не віддавати свою доньку-спадкоємицю (Марію Терезію) за принца з великими родовими володіннями; Австрія припинила діяльність Остендської компанії і дала згоду на присутність іспанських гарнізонів у Тоскані, Пармі і П'яченці. Незабаром Нідерланди та Іспанія теж погодилися на прийняті рішення. Врешті в 1731-1732 рр., у час, коли європейські держави намагалися поладжувати свої суперечності дипломатичним шляхом, дійшло до воєнної інтервенції австрійських військ на Корсиці, населення якої повстало проти генуезького панування; Австрія побоювалася втручання держав Бурбонів – острів 1766 року таки перейшов до Франції, але після встановлення миру на Корсиці Австрія відкликала свої війська.

На початку тридцятих років політичний і релігійний мир в імперії збури-ла невесела, майже анахронічна подія. Архієпископ Зальцбурзький Леопольд Фірміан (1727-1744) докладав великих зусиль для рекатолизації багатьох протестантів у своїй землі – вони становили майже одну п'яту всього населення. Вже за архієпископа Макса Гандольфа в 1684-1685 рр. майже 1000 протестантів (не беручи до уваги процесів проти "чаклунів" і "відьом") було виселено з Дефреггенталю, який належав до Зальцбурга. Протестанти, озлоблені наполегливою місією, побоюючись за свою свободу віросповідання, 1731 року об'єдналися в Шварцбаху в "соляний союз" (Salzbund), в якому зобов'язувалися до згуртованості заради свого віросповідання; при цьому долали вияви невдоволення архієпископом, який прикликав імператорські війська, звинуватив селян у бунтарстві і змусив їх до еміграції. У 1732 р. понад 20 тисяч протестантів Зальцбурга мусили покинути свою батьківщину, більшість їх подалася у Східну Пруссію; через запізнілі контрреформаційні заходи Фірміана, подібно як це колись було завдяки виселенню французьких гугенотів, держава Гогенцоллернів поповнилась відданими і працьовитими громадянами. Імперський уряд ніяк не намагався перешкодити діям архієпископа Зальцбурзького; але не треба ставити цей його крок, як це принагідно робиться, у вину австрійському абсолютизму.

Події у Зальцбурзі перешкодили зокрема й спробам Карла VI отримати імперську гарантію "Прагматичної Санкції". Так чи інакше троє клерикальних курфюрстів були налаштовані на гарантії, позитивною була також позиція короля Пруссії, а внаслідок другого Віденського договору було отримано Ганновер, курфюрст якого був одночасно англійським королем. Незважаючи на сильний протест Баварії, до якої приєдналася Курсаксонія, переговори і домовленості на Регенбурзькому райхстагу завершилися перемогою Австрії, гарантію було отримано. Та одночасно загострилися суперечності між імператором і державами Бурбонів.

1 лютого 1733 року помер польський король Август, і знову гостро актуальним стало питання польського престолонаступництва, яке з середини XVII ст. майже постійно становило проблему європейської союзної політики. Французька дипломатія працювала на Станіслава Лещинського, який ще в час Північної війни був декілька років королем Польщі, перебуваючи під опікою шведів. Сусідні з Польщею держави – Австрія, Пруссія, Росія – підтримували спочатку кандидатуру португальського принца Еммануеля, небожа Карла VI. Проте незабаром зрозуміли, що кандидат не має шансів і зосередили увагу – особливо Росія та Австрія – на курфюрстові Саксонському Августові III, синові покійного короля Польщі. Так польська національна партія ще більше утвердилася у своєму рішенні підтримувати Станіслава, якого в вересні 1733 року обрали королем, однак вже за місяць, після вступу російських військ, Август III змушений був поступитися. Ця подія стала бажаним претекстом для планованого вже здавна нападу держав Бурбонів на Австрію, хоча австрійська армія і не збиралася вступати на польську землю. Але було відомо, що у Відні найуспішнішим претендентом на руку доньки-спадкоємиці Марії Терезії вважався герцог Лотаринзький, для його країни, яку вже стільки часу намагалася завоювати французька політика, це означало б об'єднання з Австрією, а власне цього за всяку ціну не хотіли допустити. Французькі війська зайняли Лотарингію і перейшли Райн. Одночасно Франція і Савойя-Сардинія стали ініціаторами ворожих випадів у Верхній Італії, а іспанці атакували королівство обох Сицилій. Австрія розраховувала на підтримку морських держав, ті однак зберігали нейтралітет, а російський союзник був далеко від арени бойових дій. Пропозицію прусського короля приєднатися до воєнних дій на Райні разом з усією своєю дуже солідною армією на правах рівноправного союзника Відень відхилив; прусська допомога імперії звелася до контингенту чисельністю 10 тисяч осіб; державі Гогенцоллернів, яка так сильно зросла з часу Північної війни, не довелося надміру яскраво спалахнути над Райном, де династія Гогенцоллернів прагнула добитися спадкоємності в Юліху і Бергу. Насправді ж австрійська сторона могла б потребувати кожного, тим паче, що Баварія знову без вагань схилилася на бік держав Бурбонів і могла становити загрозу з тилу для

фронту на Райні. Проте в останні роки імператорська армія була досить занедбана. Принц Євген, якому належало командувати на Райні, дуже постарів і вже не мав колишньої енергії; йому не під силу було зняти непохитну французьку облогу з фортеці Філіпсбург, хоча він і припинив просування ворога. Надзвичайно невдалими були австрійські воєнні операції в Італії. Пармська битва (29 червня 1734 р.), в якій загинув імператорський командувач генерал Мерсі, заслужений колонізатор Банату, нічого не вирішила, зате 19 вересня 1734 року під Джустиллою австрійців було розбито. Найгірше виглядали справи в Південній Італії, де були дислоковані надто малі сили, так що іспанці, які кількісно переважали, змогли завоювати після перемоги біля Бітонто неаполітанську материкову частину, а невдовзі й острів Сицилію. Військовий похід 1735 року не приніс якихось особливих подій над Райном, хіба що французи таки почали відступ на ріці Мозель, а прибуття російського допоміжного корпусу укріпило військову позицію імператорських та імперських військ. Локальних успіхів добився у Верхній Італії новий командувач граф Андреас Людвіг Кевенгюллер.

Упродовж 1735 року, держави, які воювали, вели переговори. І хоча посередницька діяльність морських держав зазнала невдачі, все ж встановлення безпосередніх австро-французьких контактів принесло незабаром конкретні результати: 3 жовтня 1735 року було підписано Віденський попередній мир. Умови його не назвеш не вигідними для Австрії. Неаполь та Сицилія мали перейти до другорядної лінії Бурбонів, де правив Дон Карлос, а не належати до Іспанії. В австрійському володінні залишилася Ломбардія – за винятком прикордонної смуги в районі Новари і Тортони, яка перейшла до Сардинії, крім того, приєднання Парми і П'яченци означало заміну, нехай і нерівноцінну, для відступлених південних територій. Тоскану було обіцяно герцоґові Францу Стефану Лотаринзькому і Барському, який змушений був відмовитися від своїх родових володінь (за винятком графства Фалькенштайнського). Лотарингію призначили прогнаному з Польщі королеві Станіславі; після його смерті вона мала відійти до Франції, що досягла мети своєю політикою розширення (1766), яку вона вперто вела упродовж багатьох поколінь. Тепер у Версалі вже перестали побоюватися лотаринзько-габсбурзького династійного спадкоємного шлюбу, тому було досягнуто і французьких гарантій для "Прагматичної санкції" – щоправда, за умови збереження права третьої особи. Щойно після довготривалих переговорів, розпочатих для втихомирення роздратованих союзників Франції, встановлення миру між Францією та Австрією було підтвержене 18 листопада 1738 року третім Віденським договором, до якого відразу ж приєдналися всі інші задіяні держави.

У процесі дипломатичних акцій, які розпочалися відразу ж після завершення війни за польський престол, 21 квітня 1736 року помер той, хто, на думку сучасників, як ніхто інший, репрезентував Габсбурзьку монархію,

яка розрослася до рівня потужної держави не в останню чергу завдяки його успіхам: помер принц Євген Савойський.

Як видатний полководець і тверезо мислячий політик, невідступно лояльний до раз і назавжди обраної служби імператорові, як щедрий і знаючий меценат Євген позначив Австрію печаттю своєї виняткової особистості. Зрештою, хибним є вшановування його як німецького героя – не тільки з огляду на його романське походження і виховання. Принц вважав себе зобов'язаним передусім імператорові й Австрійському дому; з його висловлювань чи письмових записів ледве чи вдасться реконструювати якесь "імперське мислення". Та однак він користувався безмежною довірою імперських станів і політично належав до "німецького табору" при дворі Карла VI; цій групі протистояли іспанці (переважно каталонці) і неаполітанці, яким монарх був особливо зобов'язаний. У цілому ж Савойському глибоко довіряли як Карл, так і Леопольд чи Йосиф. Протилежна думка пояснюється переважно фальсифікацією Йозефа Сарторі, так званою "писемною спадщиною принца Євгена Савойського". Слід згадати, що в останні роки життя Євгена його вплив був витіснений впливом барона Йоганна Крістофа фон Бартенштайна, який зробив блискучу кар'єру. Засадами політики Євгена були співпраця з морськими державами і Пруссією, на потужні можливості розвитку якої він зважав, крім того, він був за династійний зв'язок з Баварією через спадкоємний шлюб; мав постійну недовіру до держав Бурбонів, особливо до Франції. Отже, попри деякі розчарування, принц представляв традиційні зв'язки Австрії на противагу тому "*renversement des alliances*", що поступово долав перепони, тій радикальній зміні зв'язків, на користь якої діяв, принаймні в дусі ліквідації габсбурзько-бурбонської "кровної ворожнечі", барон Бартенштайн. Правда, і Євгенові також якийсь час важливим видавалося тимчасове порозуміння з Францією, чим можна було досягнути вільного тилу у турецькій війні. А адміністративні проблеми, економічно-політичні прагнення меркантилізму Євгена цікавили менше. В останні роки життя він вже не міг роздобути фінансових засобів для утримання достатньо великої і боєздатної армії. Проте ще фатальнішим було те, що після смерті Євгена – як це незабаром з'ясувалося – не існувало більше жодного полководця такого рівня.

Друга турецька війна Карла VI (1737-1739) розгорілася з турецько-російського конфлікту, який спалахнув через прагнення Росії заволодіти північним узбережжям Чорного моря. Союзним договором від 1726 року Австрія зобов'язувалася перебувати на становищі допоміжного корпусу; після невдалої спроби посередництва було вирішено виступити самостійною військовою силою. Войовнича партія віденських політиків, яку очолював Бартенштайн збиралася, очевидно, відшкодувати на турецьких територіях втрати, зазнані у війні за право на польську спадщину; виношувались далекосяжні завойовницькі плани. Було укладено новий союз з Росією; проте передбачені спільні

дії армій були абсолютно нечинними. Від самого початку було недооцінено турецького ворога, армії якого докорінно реорганізував генерал Клод Олександр де Бониваль (Ахмет Паша), який перейшов на іслам після того, як змушений був після брудних афер 1726 року покинути австрійську службу – як це вже раніше було з його французькою службою. Влітку 1737 року австрійські операції успішно розпочалися завоюванням фортеці Ніш, та після цього почалися контрудари в Боснії, і Ніш знову було втрачено. Не вдався і мирний конгрес у Немирові (Поділля). Генерала Зекендорфа як керівника воєнних акцій замінив граф Лотар Кенігсег, герцог Франц Стефан Лотаринзький був тільки номінальним верховнокомандувачем. Після переможних боїв у Корнії і Мехадії 1738 року знову почалися невдачі; тепер змушений був піти у відставку й Кенігсег, проте його наступник Валлі був таким же невдатним. Його нерішучість стала причиною поразки битви під Гроцкою (22 липня 1739 р.), армія відступила під Белград. Тим часом розпочалися мирні переговори, до яких долучився і французький посол у Високій Порті маркіз Луї де Вільнев. Його діяльність була спрямована не тільки проти Австрії, як це довгий час припускали; разом з неочікуваними успіхами зростали й вимоги турків. У всякому разі дипломати імператора виявилися нерішучими і бездіяльними. Переговори завершилися, коли австрійський уповноважений граф Найпперг, побоюючись наступних контратак, відмовився від більшості досягнень Пожареваца, зокрема й фортеці Белград. Разом з Північною Сербією було втрачено також австрійську частку в Боснії і малу Валахію.

Гіршим за територіальні втрати було те, що внаслідок цього неfortunно-го Белградського миру (18 вересня 1739 р.) Австрія позбулася авторитету серед християнських балканських народів. Відтоді для цих народів у всіх комбінаціях на шляху визволення з-під турецького гніту на першому місці стояла Росія, яка голосно заявила про себе у війні та до якої так чи інакше, з уваги на спільне православне віросповідання, існувала особлива прихильність. Та й серед великих європейських держав авторитет австрійської монархії та її армії впав дуже низько; а населення монархії, вимоги до якого непомірно зросли в численних, а під кінець безславних війнах, змушене було захитатись у своїй лояльності. Тому коли 20 жовтня 1740 року Карл VI, останній чоловічий спадкоємець династії Габсбургів, став жертвою швидкоплинної підступної хвороби, здавалося, що наступниця трону Марія Терезія поставлена перед невдячним, ба нерозв'язним завданням.

Людність і поселення 1648-1740 рр.

Друга половина XVII ст. перебуває під знаком активної відбудови після Тридцятилітньої війни і поповнення людських та матеріальних втрат, завданих турецькими набігами. Після великого наступу на Порту належало знову освоїти відвойовані, частково майже спустошені області та інтенсифікувати їх досить-таки поріділі заселення. Відповідні заходи все частіше впроваджував бюрократичний апарат абсолютистської держави; ініціатива землевласників обмежувалася незначними кроками. До таких, як і в попередню епоху, належали локальні корчування лісів, наприклад, в області Шремса і Лічау на кордоні з Богемією і у Віденському лісі, закладення нових поселень у раніше населених місцевостях.

Після турецької війни 1683 року потрібно було відбудувати зруйновані поселення і населити нових поселенців. Навіть якщо такі нібито точні дані тогочасної публікації "*Theatrum Europaeum*", які повідомляють про 14 933 спалені місцевості і 88 209 забраних у ясир людей, але не можуть бути перевірені і, принаймні що стосується кількості місцевостей, сильно завищені, все ж не підлягає сумніву, що втрати були дуже значними. Особливо постраждав нижньоавстрійський регіон під Віденським лісом; цей край не міг поповнити людські втрати власними стараннями, адже перед самим вторгненням ворога багато людських життів забрала чума. На підставі актів про вінчання із заторкнутих подіями 1679 і 1683 рр. місцевостей можна зробити висновок, що численні новоприбулі з'являлися тут зі Штирії, Верхньої Австрії, Тиролю, Зальцбурга і Пфальца і становили під кінець XVII ст. у деяких районах, таких, як Мьодлінг, Гумпольдскірхен, Лааб-ам-Вальде добру половину загального населення. Як відомо, турки забрали в ясир дуже багато людей – турецькі джерела називають велику кількість полонених жінок, ціна на яких через їх надлишок дуже впала – інших звільняла оборонна армія. З іншого боку, як засвідчують перекази про так звані "вищщення турків", отримані, наприклад, у парохії святого Ульріха у Віденському передмісті, в країні залишалися турецькі військовополонені; схоже на те, що лише одиниці поверталися згодом на батьківщину, на кшталт відомого Османа Аґи, який залишив по собі вельми цікавий звіт про свої пригоди у Відні і Капфенберзі. Та ще більше людей, ніж турецька війна, змела поза сумнівом чума 1679 року, яка особливо вразила Відень, Нижню Австрію і Штирію. Інформацію про віденські втрати ми маємо з записів, збережених у родинному архіві графа Гарраха; якщо вірити їм, то в самому лише Відні від чуми померло 59 486 осіб, а у передмісті – 30 470. Та ці дані аж ніяк не відповідають дійсності; на підставі віденських списків померлих говорять про кількість жертв чуми у місті і в передмісті, яка сягає цифри

8000. Але і це гіркі втрати. Сумлінний лікар Поль Сорбе пропонував дуже розважливі кроки для подолання епідемії, проте не міг перебороти загальної апатії. У період лютування чуми відбувалися урочисті процесії пишних чужинецьких дипломатів, які через багатолюдні збіговиська і сприяли поширенню зарази. За переказами, епідемія забрала 3465 життів у Граці – а це одна п'ята населення; деякі невеликі поселення втратили більшість мешканців. Прикметними є значні розбіжності у даних смертності, ми зустрічаємо повністю збережені і надзвичайно важко уражені місцевості, які географічно знаходяться поряд. Як би там не було, епідемія чуми 1713 року, остання з тих, які охопили Відень, коштувала містові майже 2500 людей. Особливо примітною серед застосованих тоді запобіжних заходів проти чуми було передусім встановлення “чумного фронту” (військовий кордон і карантинні станції) на кордоні з Туреччиною згідно з імператорськими патентами 1710 і 1728 рр.

Зміна геополітичної ситуації, перехід Австрії у ранг наддержави виразно відображаються у міграції людей і розселенській активності. Зменшення небезпеки вторгнення ворога дало змогу розбудувати віденські околиці, куди перемістилося ядро населення імператорської резиденції. Кількість населення Відня до середини XVIII ст. зросла приблизно на 175 тисяч мешканців. З'явилися нові передмістя з перпендикулярно розташованими вулицями і житловими блоками; це були, для прикладу, названі на честь імператора Йосифа I Йосифштадт, Нойлерхенштадт і Альзергрунд. Під час кукурудзяних бунтів виникла потреба принаймні у межах необхідного захистити передмістя лінійним валом. На засадах барокового містобудування відбудовувалися й розбудовувалися також провінційні міста, такі як столиці земель Іннсбрук і Грац чи архієпископська резиденція Зальцбург. Під час впровадження, спочатку несміливого, індустріалізації подекуди виростили робітничі селища з незугарними фабриками і робітничими будинками, та все ж їм далеко ще було до безнадійності масових квартир і злиденних кварталів наступного сторіччя.

Основним полем для планомірної, підтриманої державою розсільної діяльності були так звані “*Neoaquisita*”, новозавойовані області на півдні Угорщини, у Тольнау і Баранії (її ще називали “швабською Туреччиною”), у Бачці і насамперед у Темешварському Банаті. Особливо сильно постраждав у війні і від турецьких спустошень отриманий щойно 1718 року Банат, який адміністративно розглядали як власність імператора (*kaiserliches Dominialgebiet*). Великі прирічкові території перетворились на болота, інші ж, схоже, надавалися лише для скотарства, в тому обсязі як воно провадилося кочовими валахами і сербами. Та все ж тут вдалося таки створити гараздовитий культурний ландшафт, на місці пасовищ з'явилися орні землі, які стали пшеничною і ячмінною коморою монархії, додаткові зусилля були спрямо-

вані на створення ремісничих підприємств та промислових об'єктів. Принц Євген і учинний губернатор граф Клавдій Флорімунд Мерсі, який був чудовим організатором, запрошували до Банату і загалом до Південної Угорщини південнонімецьких поселенців: франків, швабів, пфальцців, а також мешканців Нижньої Австрії і богемських німців; у східній гористій частині Банату оселяли горян з Альпійських земель, передусім тирольців і штирійців. Переважна більшість цих поселенців – поширеною загальною назвою котрих є “дунайські шваби”, що не цілком відповідає їхньому походженню – прибувала водним шляхом; вони пришвартовувалися у придунайських містах Передньої Австрії Егінгені і Гюнцбурзі, а багато – також у Відні. Окрім німців, поселяли також угорських, сербських, болгарських та албанських поселенців, до розбудови краю залучали в окремих випадках навіть романських лотарингів та італійців. Геодезичними вимірами і проектуванням поселень керували австрійські військові інженери та архітектори. Невдала турецька війна 1737-1739 рр. принесла застій у цей грандіозний культурний витвір; поселення на півдні і сході Банату важко постраждали; коли виникла потреба віддати Белград, німецькі поселенці і частина сербського населення покинули місто. Згодом відновлення ще більших південно-східних поселень принесла терезіанська доба.

Якщо в конфесійну епоху з країни було виселено велику кількість протестантів, то тепер зусилля спрямовувались на зростання – будь-яким коштом – кількості населення. Хоча іммігрантам-католикам надавалася безперечна перевага, – а подекуди поселення дозволяли таки винятково католикам, – не бракує й заходів явно контрреформаційного характеру. Ці заходи не обмежуються, звичайно ж, габсбурзькими володіннями; тут еміграція з конфесійних причин досягла під час Тридцятилітньої війни свого апогею, а тоді швидко стихла. Не так було в Зальцбурзі: 1685 року понад 1000 зальцбурзьких підданих – східнотирольських протестантів із Дефрегенталя та дюррберзьких гірників – були змушені покинути свою батьківщину. Більшість емігрантів, серед яких був, наприклад, Йозеф Шайтбергер, автор відомої “Пісні вигнанця” (*Exulantenlied*), вирушали до Південної Німеччини, інші ж – добиралися аж до північноамериканської колонії квакерів Пенсильванії. Велика зальцбурзька еміграційна хвиля 1731 року охопила майже 22 тисячі осіб, майже одну п'яту населення цієї землі; більшість з них походила з Понгау і Пінцгау. Цього разу вони вирушали переважно до Східної Пруссії, де їх оселили в околицях Гумбіннена і Гольдапа, і де вони якнайкраще зарекомендували себе як працьовиті селяни. Національна ворожнеча нашого часу позбавила після закінчення Другої світової війни нащадків втікачів за віру їхньої нової батьківщини. Невелику групу мешканців Зальцбурга нідерландці поселили у провінції Зеландія, ще деяких прибило до англійської королівської колонії Джорджія у Північній Америці,

де вони заснували містечко Ібен-Езер. У період великої зальцбургської еміграції відбувалися також виселення з району гір Зальцкаммергут. Під час перевірки конфесійної приналежності виявили 1200 протестантів. Бажано було не допустити еміграції у протестантські райони "імперії", – бо власне тут відчутним вже було "популяційне" мислення, а тому цих протестантів відправили до Угорщини (Семиграддя), де вони, як відомо, мали свободу обряду. Цих "ландлерів" (названих так, бо були родом з "Ландлю", тобто "земельки", як називали Верхню Австрію), лави яких за Марії Терезії ще поповнювалися, поселяли у деяких німецьких місцевостях, та все ж вони зуміли досі зберегти багато лише їм притаманних рис і не асимілюватися з семиградськими саксонцями.

Економіка й економічна політика в світлі меркантилізму

У другій половині XVII ст. – спочатку у Франції, а трохи згодом, майже без зволікань у Центральній Європі, яка перейняла цей досвід – зродилося народне господарство, кероване двором і його міністрами. Відомо, що застосовані тоді заходи були спрямовані передусім на "комерцію", тобто торгівлю й ремісничу (враховуючи і щойно створену промислову) продукцію. Для підтримки їх в Австрії було створено декілька установ: 1666 року – Віденську комерційну колегію, 1705 року – комерційну депутацію земель, 1714 року – меркантильні комісії. Сільському господарству приділялося менше уваги; принагідно могло навіть виникати враження занедбаності. Та попри все і в рільництві відчувалися зміни; застаріла форма патріархального господарства з його, ще явно домінуючою у сприйнятті єдністю домашнього господарства і виробничого підприємства, з його недостатнім урахуванням ринкових і транспортних умов, ця форма господарства поступово відходить у минуле, про що здогадався ще нижньоавстрійський вельможа Вольф Гельмгард фон Гоберг у своєму визначному творі "*Georgica Curiosa*" (1682). Однак станомо-аристокоратичне мислення набагато довше, ніж деінде, протрималося в області помісного володіння, яке становило його стиль життя й господарювання.

Зарисовані ще в період станомо-конфесійного конфлікту зрушення у майнових стосунках великих магнатів тривали у другій половині XVII ст.; правитель відступав деякі володіння, стан землевласників мав з того зиск і потісняв лицарів, чисельність яких у межах знаті знижується. З іншого боку, до знатної помісної верстви приєднуються розбагатілі урядовці, купці й ремісники. Після подолання негараздів конфесійної боротьби знову виявляють тенденцію до розширення представники верхівки духовенства.

Правові стосунки залежних селян у добу абсолютизму не відрізняються істотно від обставин початку XVII ст. Щоправда, селянське самоуправління було ще більше обмежене; відтепер судові вироки, якщо вони не дотримуються давнього звичаєвого права, є інструкціями влади, яка досить таки безперешкодно могла вносити поправки. Зацікавленість селян у сільській громаді, яка все більше втрачала значення, здається, слабла. З іншого боку, почали децю сильніше виявлятися зусилля, спрямовані на захист правителем своїх селян. Виданий 1679 року "*Tractatus de iuribus incorporalibus*" і передусім інструкція імператора Леопольда I придворній палаті від 1681 року містили положення, спрямовані проти "несправедливих обов'язків" підданих. Карл VI видав розпорядження проти примусової купівлі, проти помісного зернового лихварства і за послаблення кріпацтва. Наскільки сильною була кожна з цих постанов встановити нелегко; засоби влади абсолютистської держави проти помісної влади впроваджувалися не досить рішуче. Легше було зреалізувати приписи у територіально-князівських удільних володіннях; це мало особливе значення для заходу австрійських земель, для Тиролю і Форарльберга; тут економічне і соціальне становище селян і без цього вже довгий час було кращим. Серед селянських форм позики у східноальпійських і придунайських землях уже виразно домінувало *Erbzinsrecht*, нерідко діяла також пожиттєва пенсія. Справді важким для селян, які посідали ще вільноорендовані двори, став розмір так званих "податків для змін", які були для них тягарем, тоді як настійне збирання цих податків приносило поміщикам відповідні прибутки. Такі ж вкрай неприємні наслідки могли мати й панщинні повинності, не одна величава барокова будівля завдячувала своїм спорудженням за порівняно короткий час невблаганному визискуванню ручних і тяглових повинностей підданих. Передбачені "Трактатом" заміни панщини грішми не виконувались. Не мали глибшої дії і три панщинні патенти Карла VI.

Загалом вирощування відомих з часу Середньовіччя сортів збіжжя провадилося звичним способом, проте поступово з трипільної системи зникав "чистий переліг", а вирощування конюшини та інших фуражних рослин підтримувалося вже планомірно. Крім того, зростаючим потребам сільського господарства відповідала порада перетворити виноградники на орну землю, потребу цього процесу диктували все більші проблеми зі збутом місцевих вин, а також, мабуть, кліматичні зміни. Досить-таки популярним було вирощування тютюну; 1659 року пагінці тютюну завезли до Верхньої Австрії з Франкфурта-на-Майні. У багатьох австрійських землях існували тютюнові фабрики, аж поки 1722 року в Гайнбурзі не була споруджена власна імператорська тютюнова фабрика, куди мав постачатися тютюн, вирощений у панських і селянських угіддях. Робилось чимало різних спроб удосконалити сільськогосподарський реманент. Наприклад, 1662 року Йозеф Локателлі

заявив патент на косарку; а за чотири роки барон Зігфрід Крістоф фон Бройнер випустив інакшу, вдосконалену машину.

У скотарстві провідним залишалося помісне володіння; поліпшити якість місцевих порід рогатої худоби намагалися ввезенням голландської і швайцарської племінної худоби. З меркантилістськими зусиллями у текстильній промисловості пов'язувалось те, що в епоху, яку ми розглядаємо, помітного розвитку зазнало вівчарство, та на загал меркантилісти надавали перевагу не екстенсивному пасовищному господарству, а рільництву; це дуже чітко виявилось у заходах імператорських адміністративних органів у новозавойованих угорських землях, передусім у Банаті.

У добу меркантилізму інтенсифікувалося також лісництво. Як нові галузі промисловості, так і населення міст, яке активно збільшувалося, мали потребу в дереві як паливі і будівельному матеріалі. Тому щоб підвищити використання, але уникнути варварського нищення лісів, впроваджувалися лісівницькі реформи. Скажімо, 1681 року було реорганізовано адміністрацію імператорського Віденського лісу (лісництво Пуркерсдорф), яке було розширене 1718 року введенням нового "Інструктивного розпорядку для лісівництва". Віденський ліс постачав палісади для міських укріплень, а також дерево для підвод, кораблів і опалення; після 1694 року, завдяки спорудженню лісосплаву по ріках Трістінг, Тульн і Він було задоволено потреби в дереві імператорської резиденції і ціни на дерево було знизилась.

Отже, тривалі впливи на сільське господарство і на умови життя селянського населення зумовлювались переважно, радше, нерішучими і не надто послідовними соціальними заходами абсолютистської держави та її установ у справах селян, а меркантилістськими зусиллями, спрямованими передусім на ремісництво і промисловість, наслідки яких, слід зауважити, мали особливо виразний вплив щойно на пізніші покоління, і то в дуже позитивному сенсі.

А от на початках про це говорити ще рано. Ми володіємо досить вірогідним доказом економічної ситуації одного прошарку населення у цінах, якими оцінюються продукти їхньої праці, і в заробітках, які виплачуються за цю працю. Становище селянського населення всієї Центральної Європи в період від середини XVII до середини XVIII ст. було на загал досить-таки незадовільним, тому що панувала очевидна невідповідність між низькими прибутками у сільському господарстві і високими цінами на ремісничі й промислові товари.

При звертанні до "комерцій" слід віддати спочатку шану тим вибраним австрійцям, яким належить особлива роль не тільки в опрацюванні теоретичних засад, але й у практичній підготовці і проведенні меркантилістської економічної політики. Мова йде про трьох протестантських конвертитів, вихідців з "імперії": Йоганна Йоахіма Бехера, Філіпа Вільгельма фон Герніга та Вільгельма фон Шрьодера. Найоригінальнішим і усебічним серед цих

трьох був Бехер, якого сповнена пригод життєва дорога привела з Надрайнщини через Баварію і Австрію до Нідерландів і Англії. Його зацікавлення аж ніяк не обмежувалися економічними проблемами, цей впевнений у собі чоловік пробував свої сили також в алхімії, педагогіці і теології. У його найважливішій меркантилістській праці "Політичний дискурс про властиві причини розвитку і занепаду міст, країн і республік" (1668) йдеться про небезпеки, які загрожують народному господарству через концентрацію капіталу в небагатьох руках (*Monopolium*), через надмір безкапітальних дрібних ремісників (*Polypolium*) або ж через штучне гальмування конкуренції (*Propolium*). Зовнішня торгівля має бути організована у компанії. Як практичний підприємець Бехер був не надто успішним, шовкові мануфактури, які він заснував у Мюнхені і Вальперсдорфі (біля Санкт-Пельтена, 1666) не змогли перебороти опір цехів і недовіру державної казни. (Першій) "Східній торговельній компанії", яку він заснував (1667) і яка непогано функціонувала, поклав край 1683 турецький рік, коли така ж доля спіткала біля Табора, що коло Відня, і потужну мануфактуру, якою керував однодумець Бехера Вільгельм фон Шрьодер, за задумом, мануфактура мала стати зразковим підприємством для розвитку хімічних, металообробних і текстильних фабрик. Взагалі Шрьодер, схильність якого до алхімії нагадує схожі зацікавлення Бехера, був активним підприємцем – у Гайнбурзі на вовняній мануфактурі – а також декілька років фінансистом у Габсбурзькій монархії. Під час юнацьких мандрів і навчання у світах і пізніше як імператорський агент він ознайомився з прогресивною текстильною промисловістю Нідерландів та Англії і бажав застосувати набутий досвід в Австрії, проте йому не вдалося перебороти інертність. В угорській палаті в Пресбурзі він здобув собі визнання через викриття махінацій. У своїй важливій теоретичній праці "Княжа скарбниця" ("Fuerstliche Schatz- und Rentkammer") (1686) Шрьодер намагався доказати узгодженість справжніх інтересів абсолютистського правителя і народу; функціонування народного господарства потрібно контролювати детальними статистичними дослідженнями (так званими мануфактурними таблицями). Врешті важливе місце у фінансуванні галузей промисловості Шрьодер відводив банківському кредитові.

Швагер Бехера Філіп Вільгельм фон Герніг прибув до Австрії як секретар барона Крістофа де Роха-і-Спіноли, розумного дипломата Леопольда I, Герніг був управителем помість Роха в Гартберзі (Східна Штирія), а з імперією Габсбургів ознайомився докладніше у тривалій подорожі, під час якої він збирав статистичний матеріал для ремісничої діяльності; потім він працював на благо верхньоавстрійських станів і на службі єпископа Пассауського. Його основний національно-економічний твір з бундючною, часто цитованою назвою "Австрія понад усе, якщо вона тільки цього хоче" (1684) було спочатку відхилено, а потім, зазнавши 13 перевидань, він

став програмним твором австрійського меркантилізму. Герніг наполегливо з'ясував зручні, природні передумови австрійського економічного простору і можливості кращого практичного застосування цих передумов; в його міркуваннях головна роль належить створенню зразкової промисловости, захищеної заборонаю імпорту, він більше ніж Бехер, враховував проблеми постачання сировини і підготовки основного капіталу – кваліфікованих робітників.

Як уже згадувалося, першим меркантилістам леопольдівської епохи не надто добре вдалася організація зразкових виробництв, дуже скоро їхні переважно текстильні мануфактури припинили своє існування, до цього спричинилися інертність і слабке бажання нечистого на руку президента придворної палати Цінцендорфа. По суті, ж ішлося, мабуть, про неминучі хвороби росту промислової політики, яка не володіла практичним досвідом і змушена була воювати з безліччю проблем. Серед великих підприємств успішно трималася споруджена 1672 року вовняна фабрика Крістіана Зінда у Лінці, хоча і їй не вдалося уникнути болючих невдач у блискавичній зміні її власників та у постійній суперечці з ткачами землі, а ще – з міською владою Лінца. В усякому разі 1725 року тут вже налічувалося 4415 робітників, до цього додавалася майже така сама кількість прядильників і ткачів, які працювали на потреби фабрики вдома. Друга, значно менша сукняна фабрика була споруджена у Верхній Австрії в Ланггальзені біля Нойфельдена. Тут доречно згадати попередника меркантилістських текстильних мануфактур: віце-канцлер імперії граф Курц організував біля 1650 року в Горні з великим розмахом продукцію і фарбування сукна.

Камералісти не оминули своєю увагою індустрії предметів розкоші і делікатесів; віденський ринок виявляв великий попит на предмети розкоші; доки існувала залежність від західноєвропейського імпорту, тим паче, ворожої Франції, торговельний баланс був істотно розхитаний. Вже 1659 і 1671 рр. з'явилися розпорядження, які забороняли користуватися коштовними іноземними товарами; а 1712 року – едикт про розкіш (*Luxusedikt*), який стосувався спадкових земель. У 1697 р. заїжджий італієць на прізвище Братті заснував перед Шотландськими воротами ткальню шовку, заклавши підвалини віденської шовкопрядильної промисловости на Шотландському полі, так званому “діамантовому дні”, у XVIII ст. ця промисловість досягла апогею розвитку. Надзвичайно сприятливі умови спонукали гентського виробника тафти Франсуа Дюнана переїхати 1717 року до Відня; правда, успіх не довго супроводжував його підприємство. Наступного року Клавдій Інокентій дю Пак'є започаткував у Відні порцелянову мануфактуру, про вироби якої скоро пішла добра слава. Спорудження великої бавовняної мануфактури у Швехаті перетворилося завдяки (другій) Східній торговельній компанії (1722) на колиску текстильної промисловости Віденського басейну.

Деякі можливості вдалого початку запропонувала меркантилістам вітчизняна продукція скла. Звичайно ж, венеційські товари стояли поза конкуренцією і щодо якості, і щодо ціни. 1701 року двоє італійців отримали дозвіл на спорудження в Нойгаузі в Нижній Австрії фабрики дзеркал, яка, щоправда, розпочала роботу лише 1709 року.

В Альпійських землях віддавна існувала потужна металева промисловість, передусім залізна, яка працювала на ремісничій основі, крім цього, соляні підприємства, папірні, гуті і броварні; але на загал меркантилістські фабрики почали тут з'являтися дещо пізніше, ніж у районі Дунаю. Правда, й тут не бракує попередників: 1649 року Карл Ашауер з Прим'єро (Південний Тироль), який ще в останній період Тридцятилітньої війни здійснив подорож до Швеції, де вивчав обробку металів, заснував мосяжну фабрику в Ахенрайні, на якій працювало декілька сотень робітників. Споруджене 1682 року в Іннсбруку волочильне виробництво золота і срібла проіснувало недовго. У Зальцбурзі правлячий архієпископ граф Йоганн Ернст Тун виявляв меркантилістське честолюбство, однак заснована за його розпорядженням фабрика скла у Санкт-Гілгені буксувала. А в першій половині XVIII ст. розпочинається закладення текстильних мануфактур у Штирії; 1720 року в Граці було споруджено чималу фабрику, основною продукцією якої була бумаза (байкова тканина). Немає потреби зупинятися детальніше на силезькому і богемському виробництві сукна, яке за своїм обсягом і якістю займало чільне місце в продукції німецько-слов'янських спадкових земель і було в змозі відправляти на експорт велику частину своїх виробів.

До галузей промисловости, яким у добу меркантилізму приділялася значна увага, належало звичайно ж і гірництво. Не слід забувати, що тут Австрійська держава виявила особливу активність ще за сотні років перед цим, спочатку в солевидобувній галузі, яка є класично австрійською монополією, згодом – у залізвидобувній і залізопереробній галузях. Перед абсолютистською економічною політикою стояло єдине завдання продовжити і розбудувати традиції. У п'ятдесяті роки XVII ст. візитаційна комісія, яку очолював радник придворної палати Клеменс фон Радольф, запровадила реформи в соляному управлінні. Об'єктом державної уваги було відновлення технічного оснащення солеварень, організація торгівлі сіллю, іноземна конкуренція витіснялася і з'явилася можливість істотно підвищити продукцію власних соляних копалень, хоча принагідні утаювання продукції облудливих установ і непропорційно роздутий штат загрожували цьому розвиткові. Позитивні зміни відбулися під кінець XVII ст. у відкаті і виплавленні залізної руди – після радикальних управлінських реформ 1678 і 1679 рр. у центральній професійній спільноті в Іннерберзі і після встановлення розміру продукції згідно з потребами знову набагато вигідніших умов збуту; слід зауважити однак, що на зламі сторіч через підвищення цін на продукти харчуван-

ня з'явилися труднощі у відшкодуванні натурального заробітку гірників. Але виробництво чавуну зростало і на середину XVIII ст. у районі Іннерберга знову досягло позначки 100 000 центнерів річної продукції, як це було в період розквіту перед 1600 роком. Задовільно розвивався також видобуток заліза і процес плавлення в Фордернберзі. З 1711 року почали врешті освоювати нове родовище заліза біля Радмера, де вже віддавна видобували мідь. Важливим було загальне впровадження на зламі сторіч підривних робіт у рудниках, що дуже суттєво вплинуло на збільшення показників продукції, це однаково стосується і штирійських родовищ, і каринтійської металургії.

Видобування мідної руди і благородних металів, починаючи з кінця XVI ст., щораз більше перебувало під знаком конкуренції заокеанських рудників, з якими неможливо було йти в ногу тривалий час. Фугери 1657 року продали рудник у Шваці; сильно заборгованою була їхня гірнична справа у Тиролі. Тепер керівництво підприємством перейняло камеральне управління. Вже годі було отримати великі прибутки, проте баланси ще були активними і тому на середину XVIII ст. можна ще було розраховувати на скромне зростання видобутку. Адаже час до часу в Альпах все ж натрапляли на нові поклади руди з промисловим значенням; наприклад, Ганс Адам Штампфер з Вальхенберга випадково знайшов мідне родовище і організував у Фраганті у Верхній Каринтії видобування міді. Проте найважливішим середньоавстрійським гірничим підприємством, поза сумнівом, був ртутний рудник в Ідрії, що в Країні, де на середину XVII ст. щорічно видобували майже 2000 центнерів необхідного рідкого металу.

Звичайно ж абсолютистська економічна політика заповзятю втрутилася у ремісничі організації. За Фердинанда III і Леопольда I було видано численні розпорядження щодо різних ремесел і промислів, які мали діяти переважно по всіх землях, тоді як раніше кожне місто мало власні статuti. Нерідко на таких "земельних статутах" наполягали стани, які сподівалися, що зможуть вирішально впливати на приписи цих розпоряджень; проте їм не вдалося повністю реалізувати свої наміри. Бо перед тим, як винести своє авторитарне рішення, імператорські комісії у справах ремесел надали все ж представникам цехів змогу подати свої вимоги з детально опрацьованими проханнями. Переважно цехи заангажовано виступали за обмеження кількості підприємств, за ускладнення і збільшення обсягу пробних робіт на звання майстра, за підвищення розміру оплати і штрафу для підмайстрів, у цьому їм сприяв успіх. Проте елементи, виокремлені з-посеред осіб, які могли легально займатися своєю професією, тільки збільшували кількість "партачів", неуповноважених конкурентів міщанського ремесла. У 1679 р. Бехер налічував на 100 тисяч ремісників-майстрів і підмайстрів спадкових земель 50 000 "партачів". Оскільки в період регулярної армії і зрослих видатків двору значно збільшилася кількість ремісників-воєнків, осіб, звільнених зі служби при

дворі, і обдарованих особливими імператорськими привілеями "декретистів" переважно протестантського віросповідання, становище міщанського ремесла залишалось у великій скруті.

Меркантилісти гостро протестували проти так званої "диктатури цехів", боязкі і щораз жорсткіші попереджувальні заходи якої проти конкуренції сторонніх і проти напирання підмайстрів досить виразно свідчили про страх перед наближенням перебудови економічної структури. Шрьодер взагалі виступав за скасування "проклятих і проклятих усією Німеччиною як найгірша чума цехів". Аж так далеко уряд не зайшов, але цехи не допускали до новостворених мануфактур; а термін "фабрика" в добу меркантилізму означав не стільки велике підприємство з численними зайнятими в ньому людьми і механізованою працею, скільки привілейоване промислове підприємство поза цехами. Звичайно ж таке особливе становище було приводом для постійних протестів з боку ремісників. Однак державні установи свідомо підтримували ті ремесла, в яких держава була зацікавлена. 1656 року у Вінер-Нойштадті утвердилася нідерландська і західнонімецька зброярня, "арматурні майстри" якої постачали імператорські війська зброєю. Важливим для армії промислом займалися також селітровари і виготовлювальники пороху, які згідно з земельно-князівським привілеєм збирали селітру і самі працювали на так званих "селітрових городах".

Особливо жалюгідним у пізньому XVII ст. було соціальне становище ремісничих підмайстрів. Вони були в немилості у цехів, а органи влади обходились з ними незрівнянно жорсткіше, ніж з майстрами; особливо тоді, коли підмайстри загальним бунтом і бурхливим опором висловлювали своє невдоволення нужденними умовами життя й праці, як це не раз було, наприклад, на початку XVIII ст. у середовищі віденських шевців. Коли йшлося про підмайстрів, то і розпорядження Регенсбургського райхстагу 1731 року, і загальні розпорядження Карла VI щодо ремесел в австрійських землях, видані наступного року, де цехи ставились під строгіший князівсько-земельний контроль, знаходили для них якнайрізкіші формулювання. Хоча австрійське виробництво у багатьох галузях економіки працювало насамперед на місцевого споживача, все ж, як і в попередні епохи, існувала досить вагома внутрішня і зовнішня торгівля традиційними товарами: щоправда, носіями цієї торгівлі були переважно іноземці або ж представники конфесійних і національних меншин. Купецькі і крамарські цехи, членами яких були австрійці, перебували в постійному конфлікті зі своїми колегами, переважно німецькими протестантами, які не обмежувалися дозволеною їм торгівлею іноземними товарами. У дунайській торгівлі з Туреччиною дуже активними були сербські торговці. Торгівлею на південному сході займалися також греки і вірмени. В оптовій і роздрібній торгівлі було дуже багато євреїв, між ними і купцями-християнами існувала непримиренна конкуренція, яка при-

звела 1671 року до виселення віденських євреїв. Правда, важливу роль тут відіграли також конфесійні переконання. Перехід на християнство звільняв від виконання положень декрету про виселення, проте ця можливість майже не використовувалась.

У другій половині XVII ст. держава ще не мала надто великого зиску зі своєї зовнішньої торгівлі, навіть з торгівлі тими товарами, які надходили з державних підприємств, зданих в оренду так званим “апальтаторам”. Значення державної монополії для експортної торгівлі було нерівноцінним; сіль споживалася в межах країни, гірничі спілки в Іннерберзі і Фордернберзі торгували залізом власними коштами, хоча й не без державного нагляду; 1661 року граф Альбрехт Цінцендорф отримав оренду (Appalto) на коси, тобто монополію на продаж ковальських виробів Нижньої і Верхньої Австрії. З часу правління Леопольда I безпосередньо державі підпорядковувалася спочатку торгівля ртуттю, а згодом і торгівля міддю. І одна, й інша приносили якийсь час чималі прибутки, проте середньоавстрійський радник придворної палати Абондіо Індзагі, якому власне і завдячувався перехід металовидобування і торгівлі ртуттю Ідрії у відання палати, а також зростання видобутку, почав надто активно дбати про власну кишеню. Викриття його службових зловживань, з'ясування, що ртутні справи він провадив не як службовець, а як непорядний купець, призвело 1669 року до краху Індзагі. Великі проблеми були і з “нижньоугорською” міддю в Нойзолі і Шмельніці. Організація державної торгівлі була незадовільною, що врешті на зламі сторіч призвело до повної залежності як у торгівлі міддю, так і в торгівлі ртуттю від голландського капіталу, який надавав дуже значні позики. Щойно 1724 року голландські позики на ртуть, а 1733 – на мідь було погашено; відтоді успіх сприяв в експорті. Що стосується приватної торгівлі на експорт, то тут найважливішим і далі залишалось вивезення силезького полотна, хоча вже і спрацьовували захисні заходи іноземних держав, де також провадилася меркантилістська політика захисту своїх інтересів.

Щоб оминати зовнішні митні кордони і заохочувати власні річкові й морські порти в інтересах держави, експорт намагалися спрямувати у відповідні напрямки. Під час укладення *Пожаревацького* миру було підписано торговельну угоду з Туреччиною; вже Айзенбурзький і Карловицький договори давали змогу розпочати організацію левантської (тобто ближньосхідної) торгівлі по Дунаю. Перша Східна торговельна компанія 1667 року експортувала залізні вироби і сукно, а імпортувалися вовна, шкури і насамперед жива худоба для постачання віденського м'ясного ринку. Після 1699 року в торгівлі на південному сході активно діяли балканські торговці, а ще голландці й англійці, та все ж австрійська рівновага в торгівлі з Туреччиною залишалася пасивною. 1719 року друга Східна торговельна компанія знову розпочала з Відня торгівлю по Дунаю з Туреччиною; Белград, тоді ще австрій-

ський, виконував функції важливого перевантажувального пункту. Та – попри всі зусилля – перевершити балканських торговців було годі. Значно вигідніше розвивалися перевезення по Верхньому Дунаю, де встановилося регулярне судноплавне сполучення.

Крім цього, з діяльністю другої Східної компанії пов'язана також плано-мірна інтенсифікація торгівлі в Середземномор'ї. Ще за Леопольда I, не в останню чергу з ініціативи Бехера, робилися спроби впевненіше включитися в торгівлю на Адріатиці, проте значного обсягу австрійська морська торгівля на півдні набула щойно тоді, коли 1719 року Карл VI проголосив Трієст і Ф'юме вільними портами. Тут також діяла друга Східна компанія, провадячи торгівлю з Іспанією, Португалією і навіть з берберійськими державами Північної Африки, яких боялися через морське піратство. Тосканське місто Ліворно і південноіталійські порти використовувалися як опорні пункти. На цей час припадають також перші, таки провалені спроби створити в Австрії чогось вартий військовий флот. Оскільки австрійський експорт, який провадився через Гамбург, Штеттін (Щецін) і Данціг (Гданськ), мусив долати проблеми з перевезенням товарів і наштовхувався на митні перешкоди, то старалися знайти об'їзні шляхи через Трієст. Це не зовсім вдалося і венеційці намагалися перешкоджати австрійській торгівлі на Адріатиці, як це вже колись було. Однак Республіка св. Марка не мала достатньої влади, щоб перекрити австрійські морські шляхи. А Східна компанія, яка, як про це повідомляється в іншому джерелі, старалася закладати фабрики, стала врешті жертвою зв'язків з одним випадковим підприємством, яке збанкрутувало і потягнуло за собою до краху компанію.

На добу Карла VI припадають також перші колонізаторські спроби Австрії; у зв'язку зі згаданими вже і відповідно оціненими намаганнями активізувати торговельну компанію в Остенде (Ostende) було засновано факторії на східному узбережжі Передньої Індії, на Кормандельському узбережжі на південь від Мадраса (Садатпатнам 1719 р.) і в усті Гангу (Банкі Базар 1722 р.); філіал існував також у китайському Кантоні (Гуанчжоу). Індійські опорні пункти на багато років перетривали Остендську компанію і протрималися аж до середини XVIII ст.

За правління Карла було прийнято рішення щодо широкомасштабної політики прокладення доріг, тоді як в XVII ст. для найважливіших шляхів сполучень монархії було зроблено зовсім мало. Нові дороги зробили доступними для віддалених районів країни порти на Адріатиці, гірські стежки через перевали Земмеррінг і Лейбль перебудовувалися на широкі тракти, було прокладено дорогу і через Віденський ліс. На побажання Карла VI дорожні роботи провадив у архієпископстві Зальцбурзькому архієпископ Франц Антон граф фон Гаррах. Не так успішно просувалося будівництво шляхів сполучення Відня з Судетами. Немало було зроблено також для

перетворення рік на судноплавні; за Леопольда I і Карла VI вперше появився проєкт Дунайсько-Одерського каналу, який так і не був зреалізований. І врешті важливим заходом була націоналізація пошти, здійснена спочатку в німецьких і богемських спадкових землях (1722); це поліпшило, прискорило і здешевило курсування листів.

Для поживлення внутрішніх транспортних сполучень і транзитної торгівлі в габсбурзьких землях потрібно було щось вдіяти з неймовірною кількістю приватних і земельно-станових митниць, які дуже істотно надбавляли ціни на товари. Багато з цих внутрішньоавстрійських митниць вдалося ліквідувати, проте основну роботу щодо створення єдиного економічного простору було залишено для наступного покоління.

Для своїх великих військових та економічно-політичних задумів держава потребувала величезних грошових сум. Давнього засобу застави уже не вистачало, а тому існувала залежність від спекулянтів. Вони могли швидко роздобути готівку і позичали фіскові, який вкрай погано виконував свої зобов'язання, лише під дуже високі проценти. Одним з таких грошодавців був придворний банкір Самуїл Опенгаймер, банків дім якого з кінця сімдесятих років аж до його банкрутства (1703) надавав двору великі позики, але зазнав краху після досить темних і сумнівних операцій. Наступник Опенгаймера Самсон Вертгаймер працював бездоганно, та все ж треба було якось інакше давати собі раду. Через брак персоналу спорудження вельми сучасного за принципом організації Жиробанку (1703) зазнало невдачі; та 1705 року розпочав свою діяльність Віденський міський банк, який опирався на капітал і кредит міста Відня і добре функціонував, тоді як державний "Універсальний банк" ("Universalbancalitaet") (заснований 1715 р.) незабаром довелося ліквідувати. Зайняті фінансовими справами установи центрального управління не відповідали своїм завданням вже хоча б тому, що, схоже, бракувало старанних і безкорисливих службовців. Після того як 1680 року було звільнено з посади президента придворної палати графа Георга Людвіга Цінцендорфа за його вкрай жалюгідне господарювання, для придворної палати було створено новий службовий регламент, та все ж справжня зміна настала щойно тоді, коли керівництво палатою перейняв енергійний і здібний службовець граф Гундакар Штаргемберг (1703). В останні роки правління Карла VI державні фінанси знову почали падати; вони не відповідали надмірним потребам затяжних і витратних воєн, та й утримання двору також потребувало величезних коштів.

Освіта, наука і мистецтво епохи бароко

Після перемоги контрреформації і провалу протестантських шкіл шкільництво Австрії має виразно католицько-церковний характер. У шкільних статутах усіх навчальних закладів, починаючи від нижчих шкіл – учителі яких часто виконували також обов'язки церковних служників – і закінчуючи університетами, якнайбільша турбота приділялася безумовному католицизму вчителів та учнів. Розвиткові нижчих шкіл не сприяло те, що єзуїти, які відігравали провідну роль у католицькому шкільництві, зосереджували свою увагу, відповідно до традиції ордену і власного вченого вишколу, лише на вищій латинській школі, занедбуючи початкову освіту; зміни принесла щойно діяльність піяристів. З іншого боку, те, що в нижчих школах відмовилися від викладання латиною, яке було метою гуманістичного марнославства, відіграло безперечно визначальну роль в активнішому поширенні освіти серед мас. Багатьом австрійським вчителям барокової доби не бракувало, мабуть, практичного педагогічного підходу до завдань виховання дітей, проте не існувало видатного новатора того рівня, як його мало переможене в конфесійній боротьбі чеське братство в особі Яна Амоса Коменського (1592-1670), основним творам якого "*Orbis pictus*" і "Велика дидактика" судилося стати визначальними для майбутнього. Однак на той час всі європейські країни були ще дуже далекі від втілення ідеї Коменського про загальнообов'язкову шкільну освіту.

Середнє шкільництво в Австрії представляли численні гімназії орденів єзуїтів і бенедиктинців, які далеко позаду залишили колишні міські латинські школи, якщо ті взагалі ще збереглися. Школи ордену мали досить виразне соціальне забарвлення; від шкільної оплати відмовилися, що відкрило доступ до школи тим здібним дітям, які походили з незаможних родин.

Науковий рівень австрійських барокових університетів був досить нерівний. Єзуїти, які заповнили Відень і Грац, сконцентрували свої зацікавлення на теології і аристотелівській схоластичній філософії; і власне в цих ділянках їм вдалося досягти значних успіхів. "Світські" факультети юриспруденції і медицини, яких у Граці взагалі не існувало, дуже підупали у Відні; навіть такий чудовий медик, як Поль Сорбе, слава до якого прийшла під час чуми і турецької облоги, як не старався, не зміг внести змін у свій фах. Університетська бібліотека була абсолютно неуккомплектованою. За правління Карла VI цей стан речей вже почав викликати невдоволення; зрештою, духові часу відповідало те, що надії на поліпшення пов'язувалися із посиленням державного впливу. 1677 року було створено університет і в Інсбруці – своєрідне відшкодування містові, яке постраждало від розформування Тирольського двору (1665), крім того, було створено католицький

університет для південного заходу Німеччини, менше загрожений, як це сталося з Фрайбургом у Брайсгау, втрачений незабаром на декілька років, коли місто перейшло до Франції. На користь цього університету промовляв і здавна вже суто католицький характер землі Тироль. Оснащений усіма чотирма факультетами Іннсбрук завдячував свою славу від самого початку теології. Ще одним заснуванням барокової доби був університет у Бреслау (Вроцлаві) (1702), який відбрунькувався від міської єзуїтської гімназії і мав спочатку тільки теологічний та філософський факультети.

Децю інакшу картину, ніж університети в спадкових габсбурзьких землях, пропонував університет бенедиктинців у Зальцбурзі, де вже ретельно опікувалися правознавством і мали в особі Челестина Сфондраті правника європейського рівня. Лекції з філософії та історії читав Симон Реттенбахер, відомий передусім як поет. Взагалі слід зауважити, що барокові університети мали засадниче значення для історіографії, бо тоді історію було запроваджено як окрему навчальну дисципліну, а в передньоавстрійському університеті у Фрайбурзі в Брайсгау цей почин зробили ще раніше. З початку XVIII ст. почалося видавництво підручників історії для навчальних потреб.

Але все ж це був тільки початок, і історіографія періоду пізнього бароко групувалася ще головно навколо традиційних центрів імператорського двору, земельних станів у провінції і монастирських інституцій.

При дворі – або на замовлення двору – розвивалася династійна, частково генеалогічна, а частково апологетично-біографічна історіографія, розкішні твори якої, оздоблені офортами, давали належну високу оцінку великих державно-політичних подій. Попри офіційний характер цієї історіографії і залежне становище авторів все ж було створено непроминальні твори. Серед генеалогічних “вшановувальних творів” давнішого стилю пальму першости слід було б, очевидно, без надуми віддати “*Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgico-Austriacae*” (1680) декана собору в Ляйбаху Йоганна Людвіга Шьонлебена, це справжня знахідка для ідеології барокової містики дому Габсбургів. Письменник Сигізмунд фон Біркен доповнив і опублікував 1668 року недрукований раніше твір – “Дзеркало Фугерів Австрійського дому”; щоправда, зміни Біркена, радше, применшили історичну вартість цієї праці пера автора, який довгий час залишався невідомим, – аугсбурзького міського писаря Клеменса Єгера. Досить некритичну тональність має і двотомовий (виданий анонімно) твір Йоганна Крістофа Бера “Життя, правління і величні вчинки найясніших ерцгерцогів Австрії...”, по суті, тут іде мова тільки про нанизування численних біографій регентів, але завдяки багатству матеріалу цей твір досі має вартість. Усі названі твори затьмарені обсягом і науковим значенням восьми томів “*Commentarii Aug. Bibliothecae Caesarae Vindobonensis*” віденського придворного бібліотекаря, уродженця Гамбурга, Петруса Лямберка, в яких він зі знанням справи

коментує історію і фонди довірених йому книгозбірень; тоді взагалі було багато зроблено для придворної бібліотеки. Довгий період правління Леопольда I дав історіографам нагоду зайнятися постаттю цього правителя. Елегантною італійською мовою написана тритомова “*Historia di Leopoldo Cesare*” барона Галеаццо Гвальдо-Пріорато, з якої земляк автора Йоганн Баптист Комацці опублікував дуже популярний у читацьких колах фрагмент. Використовуючи документальний матеріал, з великою докладністю розглядав леопольдинську епоху вчений швабський єзуїт Франц Вагнер у своїх написаних латиною двох об’ємних томах “*Historia Leopoldi magni Caesaris*” (1719, 1731). Чи не найбільшу можливість об’єктивного висвітлення мав виходець із Ляйпціга Готліб Евхаріус Рінгк, який працював якийсь час у Відні, але не був залежний від двору і віддавав належне не тільки правителю, але й його землям і народам. Вагнерові і Рінгкові належать спроби біографії Йосифа I. Каринтійський єзуїт Маркус Ганзіц, основні заслуги якого стосуються історіографії церкви, написав для Карла VI дві ювілейні праці. Численні історики – не тільки австрійці, але й італійці, нідерландці, англійці і французи – писали про принца Євгена, адже успішні військові походи давали чимало матеріалу; так з’явився шеститомовий твір “Героїчних подвигів” Савойського. Вихователь принца при дворі Леопольда I Ганс Якоб Вагнер фон Вагенфельз, уродженець Вінер-Нойштадта, написав універсальну історію і твір “Славне ім’я Німеччини, німців та їхньої імперії”. Він захищав німецьку мову і рідні звичаї від непомірного французького політичного і культурного впливу. В нього ми знайдемо переконання, які ще завоюють популярність за правління імператора Йосифа I. Загалом Вагнер, ця високоосвічена людина, не був зашореним націоналістом, а навпаки – толерантним мислителем, якого до гостріших висловлювань спонукало жалюгідне становище імперії, зацмленої як зі сходу, так і з заходу.

Генеалогія та історія країни, як і в попередні часи, постачала матеріал для станової історіографії, автори якої, переважно знатного походження, в епоху бароко належали головно до католицизму. Родинній історії нижньо- і верхньоавстрійської аристократії присвятили свої праці барон Йоганн Вільгельм фон Вурмбранд (1705) і барон Георг Адам фон Гогенек (1727-1747). Матіас Фурман написав популярний вітчизняний історичний твір “Стара і Нова Австрія” (1734-1737) і випустив у світ також історію міста Відня “Старий і Новий Відень” (1738-1739). Однак справжнім шедевром станової земельної історіографії слід вважати чотиритомовий багато ілюстрований твір Йоганна Вайкгарда фон Вальвазора “Блиск герцогства Країнського”, в якому німецько-австрійський аристократ Вальвазор споруджує пам’ятник своїй батьківщині Країні, її карстовому ландшафту і словенським селянам, про яких він говорить з непідробною симпатією; ми завдячуємо йому також двома топографіями Каринтії. Такі твори мали коло зацікав-

лених читачів серед освічених верств населення. Це стосується і *"Topographia Austriae"* (написана у 1642-1673 рр. або ж німецькою мовою – 1677 р.), яка стала знаменитою завдяки офортам Матеуса Меріана (Matthaeus Merian), а попередні студії до якої провів у 50-х рр. XVII ст. у вимушеній еміграції в Ульмі верхньоштирійський вигнанець Мартін Цайлер. На замовлення станів тиролець Георг Матеус Фішер створив добре оформлені і завдяки їх ілюстративному матеріалу дуже досі цінні топографії Нижньої Австрії, Верхньої Австрії і Штирії. Як це було і в попередню епоху, історично-топографічні зацікавлення аристократії охоплювали не лише власну батьківщину, але й дуже віддалені, важко доступні провінції, з якими могли ознайомитися, наприклад, дипломати на службі в імператора. Зростаюча потуга Росії привабила барона Августина Маєрберга, який подорожував слідами Герберштайна. У творі *"Iter in Moscoviam"* він залишив цікаві повідомлення про російське краєзнавство та етнографію. У 1698 р. про дипломатичну поїздку до Петра Великого повідомив Йоганн Петер Корб. Однак через неприкрашену і пряму манеру письма цей твір було вилучено з зовнішньополітичних міркувань.

Духовна барокова історіографія виявляє в Австрії твори, які можуть становити рівню знаменитим, прикметним своєю ґрунтовною і планомірною критикою першоджерел здобуткам французьких бенедиктинців конгрегації св. Мавра або голландських єзуїтів. Вже рання праця, присвячена монастирю у Цветтлі *"Annales Austro-Claravallenses"* пера уродженця Силезії абата цистерцианця Бернгарда Лінка, які, правда, були надруковані щойно через багато років (1723-1727) після написання (1646), виявляє переваги досліджень, опертих на широку базу першоджерел. Надзвичайні здобутки мала барокова монастирська історіографія в Мельку. Тут, окрім *"Chronicon Mellicense"* Ансельма Шрамба (1702) і *"Austria ex archivis Mellicensibus illustrata"* Філіберта Гюбера (1722 р.), слід назвати передусім непроминальний твір життя братів Бернгарда та Єроніма Пеців. Бернгард, сферою основних зацікавлень якого була філологія, у шеститомовому *"Thesaurus anecdotorum"* створив видання з добрим коментарем наукових рукописів з монастирських бібліотек, тоді як Єронім видав збірку оповідних джерел до австрійської історії *"Scriptores rerum Austriacarum"* у трьох томах – четвертий так і залишився ненадрукованим – це видання незамінне й досі. Як і в Західній Європі в Австрії також розпочалися суперечки щодо першоджерел між гордими зі своїх скарбів бенедиктинців і скептичними єзуїтами. Призвідцями дискусії були Бернгард Пец і каринтійський єзуїт Маркус Ганзіц, який, взуруючись на французькі та італійські зразки, виношував план історії німецької церкви, яку планував назвати *"Germania sacra"*. Щоправда, з'явилися тільки підготовчі матеріали до цієї історії, як і до запланованої Ганзіцом історії Каринтії. Цінні публікації австрійська історія завдячує та-

кож санкт-пельтенському канонікові Раймундові Дуелліусу, насамперед слід назвати два двотомні видання *"Miscellanea"* і *"Excerpta"*, в яких міститься документальний і генеалогічний матеріал, крім цього студії до історії Тевтонського лицарського ордену, про старожитності міста Ціллі і про короля Фрідріха Вродливого. Непересічною особистістю був абат Готфрід Бессель з Геттвайга, сам родом з-над берегів Райну, ініціатор розкішної барокової новобудови свого монастиря, активний у багатьох ділянках, політично небадюжий прелат. Його *"Chronicon Gottwicense"* (1732) не є, як можна вирішити із заголовка, історією монастиря в Геттвайзі, а широкозадуманою допоміжно-науковою працею про історичні документи і книги, а також причинком до історичної географії; це твір, який займає почесне місце в розвитку історичних дисциплін. Мусимо віддати шану ще двом чоловікам, які височіють вже над терезіанською епохою. Щоправда, П. Хризостомус Ганталер фон Лілієнфельд, мешканець Іннфіртеля, зашкодив своєму доброму імені прекрасного нумізмата, дослідника історичних актів та історика церкви залученням до свого твору *"Fasti Campililienses"* (1747-1754) фальсифікацій, які він виготовив, хибно вважаючи, що примножить славу свого монастиря, а може і з ученого честолюбства. Хроніки, які він склав і написав, що мали бути-то належати авторам доби Бабенбергів, як і вставки в текстах офіційних джерел, внесли велике сум'яття в історіографію пізнього австрійського Середньовіччя. Науково добросовісні і розкішно проілюстровані праці до історії династії створив житель Передньої Австрії, Маркард Герґот із Фрайбурга у Брайсгау, спочатку ченець, згодом абат монастиря св. Блаз'єна у Шварцвальді, який був також істориком і дипломатом на службі в імператора. Особливо його *"Monumenta Augustae Domus Austriacae"*, збірку графічних і речових джерел до історії Бабенбергів і Габсбургів, можна вважати гідним завершенням і найвищим здобутком австрійської історії епохи бароко. Незважаючи на доволі-таки консервативну позицію автора, ця праця значно збагатила метод і об'єкт зацікавлення історичної науки – передусім завдяки загостренню критики джерел і дуже сучасному за своєю суттю інтересу до реалій.

Окрім історіографічних здобутків, треба згадати краєзнавчі та етнологічні праці австрійських ченців епохи бароко; місіонерам з Габсбурзької монархії, які всі були єзуїтами, належав дуже помітний відсоток наукового освоєння неєвропейських країн. У Китаї з 1643 року діяв трієнтаць Мартін Мартіні, який писав свої праці німецькою мовою; його *"Atlas Sinensis"*, виданий у Відні 1655 року, вважається класикою. Крім Мартіні, в Середній Імперії (Китаї) жив і працював виходець з Лінца П. Йоганн Грюбер – математик, астроном і географ. Грюберові вдалося здійснити ризиковну подорож з Пекіна до Тибета, зі столиці якого Лхаси він, щасливо перейшовши гімалайські перевали, пробився до єзуїтських поселень в Індії. На початку XVIII ст. особливо спричинився до великомасштабних топографічних вимірювань Ки-

таю ще один уродженець Лінца єзуїт Ксавер Фрідель, співдіючи з іншими ченцями свого ордену. Місіонери з австрійських альпійських регіонів і судетські німці здійснювали успішні дослідницькі подорожі також по південно-східних островах Азії і Південній Америці, на особливу увагу серед них заслуговує вельми діяльний святий отець Самюель Фріц із Траутенау, який об'їздив Амазонку вздовж і впоперек та зробив картографічні вимірювання області її русла, а крім цього, добився великих успіхів у місіонерстві і збереженні культури індіанців, а також у дослідженні їхньої мови.

Якщо ж не враховувати участі австрійських місіонерів у дослідженнях Землі, то в бароковій Австрії практично відсутні піонери у сфері природознавства чи математики. Поважний рівень і добрі традиції мали геодезичні вимірювання, де особливо відзначились три австрійці: саксонець Данієль Зуттінгер і двоє вихідців з Північної Італії граф Леандер Ангвісола і Якоб Маріноні. Основні праці про флору на Філіппінах написав Георг Каммель, сам родом з Брюнну, деякий час був місіонером на Далекому Сході. Австрія була за крок від того, щоб отримати видатну постать в особі дослідника Готфріда Вільгельма Ляйбніца. Ляйбніцові належить дуже істотний внесок у створення "Бранденбурзького наукового товариства" (1700), проте згодом він був прикро розчарований наступним розвитком цього вченого товариства. Після багатолітніх приготувань він представив 1714 року імператорові організаційний проєкт Віденської академії наук; зацікавленим у проєкті був і принц Євген, і 1715 року втілення проєкту академії в життя вважали вирішеним питанням. Залишалося тільки розв'язати фінансові проблеми, коли 1716 року Ляйбніц помер. І хоча Академію цікавили деякі впливові особи, насамперед імператорський історіограф і нумізмат Апостола Дзено, проте бракувало дійсно рушійної сили, а отже, в цьому питанні так і не зрушили з місця.

Найгарніші здобутки німецької літератури барокової епохи з'явилися на ще австрійській тоді землі, правда не у Східноальпійських землях, а в Силезії, яка була зразком толерантності серед габсбурзьких земель, де творіння першої і другої силезької поетичної школи виробили ті передумови, після яких у другій половині XVIII ст. змогли з'явитися великі провісники найвищого розквіту німецького духу. Звісно ж німецька література власне австрійського простору дещо відставала в цей час від силезьких творів, хоч і створила деякі оригінальні і сповнені сили твори. Протестантська знать, зокрема і знать Нижньої Австрії, яка згідно з постановами Вестфальського миру домагалася терпимости, щораз більше втрачала ґрунт під ногами, хоч і зберігала однак до останку дух творчости. Вольф Гельмгард фон Гоберг, якого характеризують як правдивого і визначного репрезентанта аристократичного стилю життя, створив не лише основний свій твір "Georgica Curiosa, або ж Життя сільської знаті", завдяки якому ми маємо повчальний і живий

водночас образ австрійського помістя і сільського господарства, він створив також віршований твір "Georgica" на цю ж тему, а написавши "Габсбурзького Оттоперта" і "Невдоволену Прозерпину", створив історико-епічні поезії, причому "Оттоперт" засвідчує протестанта, який завершив своє життя на вигнанні у Регенсбурзі (1688), як відданого династії патріота.

Виразніший поетичний талант, ніж Гоберг, властиве значення якого не може бути охоплене тільки літературною оцінкою, мала, поза всіма сумнівами, нижньоавстрійська аристократка Катерина фон Грайфенберг. З її "Духовних сонетів, пісень і віршів" промовляє релігійне, лютеранське переконання авторки; написана під час турецької війни 1663-1664 рр. "Колона перемоги каяття" відображає настрої опору, який зміг попри все об'єднати протестантів і католиків для боротьби з "запеклим ворогом християнства". Плідним перекладачем італійських, французьких і латинських творів, серед них "sermones fideles" Бекона Веруламського, який доносив до німецького народу визначні творіння світової літератури, був Йоганн Вільгельм фон Штубенберг. Католиком був Адам фон Лебенвальдт із Зарляйнсбаха, що у Мюльфіртелі, поет і медик, вшанований імператором Леопольдом I як "poeta laureatus", у його епіграмах виразно відчувається вплив силезців, йому належить також популярна "Лікарська книга для села, міста і для дому", спрямована проти знахарського шарлатанства і забобонів. Неординарний формалістський талант і могутню творчу снагу зраджують здебільшого латинські поезії високоосвіченого монаха-бенедиктинця з Кремського Мюнстера Симона Реттенбахера, який був родом з Айгена біля Зальцбурга. Він взорувався на оди Горація, тодішне лихоліття, подвійний наступ турків і французів надихнули його створити найвідоміший свій вірш "Germania invicta, si conjuncta". Цей невтомний чоловік здійснив також низку важливих перекладів. Абат в Оссіаху Вергілій Гляйсенбергер написав латинський епос про польського короля Болеслава II, могила якого, як вважалося, знаходилася в цьому монастирі. Визначне публіцистичне досягнення австрійського барокового католицизму створив досконалий знавець мови придворний проповідник імператора Леопольда I, ченець-августинець Абрагам а Санта-Клара, світське ім'я якого було Йоганн Ульріх Меґерле, цей шваб прибув до Відня з Геґау. Проповіді отця Абрагама були небувало популярні вже хоча б завдяки завжди вдалій і влучній грі слів, так само і його праці мали широке коло читачів. Для нас вони цікаві як джерела вивчення критики суспільства і стилю господарювання тієї епохи. Особливо дошкуляли Абрагамові професійні чиновники і купецький стан; у сатиричній праці "Юда, найбільший негідник" він вергає громами на непорядні торговельні звичаї, представляючи загалом дуже консервативну, мабуть уже віджили економічну позицію ще з часів, які передували меркантилізму. У творі "Запам'ятай собі, Відне!" приводом для полеміки проти поверхового легковажного способу життя ста-

ла епідемія чуми. Перед лицем турецької загрози отець Абрагам написав у Граці, де перебував декілька років, полум'яне звернення до народу "Вставайте, вставайте, християни!" ("Auf, auf, ihr Christen!") для похваллення волі до опору. Якщо не зважати на деякі темпераментні випадки, конфесійна полеміка в Абрагама а Санкти-Клари помітно відступає на задній план, оскільки в духовному плані його творчість вже є містком у XVIII ст., на порозі якого вона була написана.

Особливе зацікавлення людність австрійського бароко виявляла до лицедійства. У бароковому театрі сходилися усі види мистецтва; музика і танець були не менш важливими, ніж слово мовлене, однак найпопулярнішим було застосування театральних машин і декорацій, які принагідно ставали самоціллю вистави. Акторська гра мала велике значення для контрреформаційної пропаганди віросповідання, а потім для помпезного зображення його перемоги. Це стосувалося, наприклад, єзуїтських театрів Відня, Граца та Іннсбрука, театральних підмостків бенедиктинців у Зальцбурзі або у Кремс-мюнстері, до яких згодом додалися ще й вистави піяристів, насамперед у невеликих містечках, до яких належав, наприклад, нижньоавстрійський Горн. У другій половині XVII ст. на сценах чернечих орденів демонструвалися розкішні п'єси, такі як знаменита "*Pietas victrix*" Ніколауса Авансінуса, поставлена у Віденському єзуїтському театрі. Такі п'єси з задоволенням дивилися і при Віденському дворі; приголомшливою завдяки використанню театральної техніки театальною постановкою стала зіграна 1667 року у Віденському Бурггофі "Суперечка між Повітрям і Водю", а кульмінацією стала, поза сумнівом, пишна опера "*Il pomo d'oro*" з лібретто Франческо Збарри і музикою Марко Антоніо Честі; своєрідна модифікація античного мотиву про рішення Паріса на честь щойно одруженої імператриці Маргарити Терезії. Доба, яку ми тут розглядали, взагалі збігається з періодом найвищого розквіту італійської опери на північ від Альп, який тривав аж до смерті Карла VI. Цей монарх з вишуканим літературним смаком мав в особі Апостола Дзено першорядного придворного поета, після його відходу (1729) розпочалася ера римлянина П'єтро Трапассі, більше відомого під мистецьким псевдонімом Метастазіо, надзвичайно плідного автора оперних текстів, особа якого домінувала ще й в епоху Марії Терезії.

Поряд з цим, таким романським, придворним і церковним театральним мистецтвом, існував ще самобутній народний театр, у якому панувала муза комедії. Дорогу віденській народній п'єсі торували силезець Йоганн Баптист Адольф і штирієць Йозеф Антон Штранцікі, постать комічного слуги Ганса Вурста заповонила імпровізований театр Штранцікі і здобула неймовірну популярність серед народних мас.

Плеканню музики у придворних колах барокової епохи сприяло велике музичне обдарування трьох імператорів, які захоплювалися компонуван-

ням, Фердинанда III, Леопольда і Йосифа, які всіляко підтримували придворну капелу, а Леопольд особливо доклався до розвитку італійської опери. При дворі не менш музикального Карла VI творив уродженець Східної Штирії Йоганн Йозеф Фукс (1660-1741), який написав велику кількість композицій, переважно мес, опер і ораторій, а також дуже цінований підручник "*Gradus ad Parnassum*". Він і ще майстер Вірккен, який працював у Відні, заклали підвалини для творінь австрійських класиків музики, починаючи з другої половини XVIII ст. Бурхливий розвиток народного мистецтва ми зустрічаємо також у бароковій музиці, поряд із придворними і церковними центрами і в постійному різноплановому контакті з ними; кантички того часу донесли до нас деякі мелодії, а також не одне ім'я їхніх творців. Правда, історично цілком вигаданою була популярна постать віденського вуличного співака і дударя Августина та історія його пригод у час епідемії чуми 1679 року. "Пісню любого Августина" (Das "Lied vom lieben Augustin") дочекали до цієї легендарної постаті щойно перед 1800 роком, і дуже скоро його почали вважати архетипом віденця.

Впевнено можна стверджувати, що 1648 рік, який ми вибрали для відмежування епохи придворного абсолютизму від попередньої доби, не означає в австрійській історії мистецтва справжньої цезури; про неї можна заводити мову ще раніше, відразу з перемогою бароко, десь біля 1620 року: можна щонайвище сказати, що закінчення Тридцятилітньої війни створило передумови для більшого похваллення мистецької діяльності. Тому значення 1648 року поступається перед значенням так званого турецького 1683 року, після якого розпочався безпрецедентний спалах мистецької творчості.

Образотворче мистецтво барокової епохи все ще фінансують і підтримують три характерні і традиційні провідні кола двору, аристократії і церкви, проте і міщанство починає грандіозніші забудови, часто запрошуючи визначних архітекторів. Три монархи того часу, а саме Леопольд, Йосиф і Карл VI вельми шанували мистецтво. Ми вже згадували замилювання музикою і музичний талант; а Леопольд, крім цього, особливо цікавився архітектурою та образотворчим мистецтвом. А зацікавлення його таких полярних за характером синів Йосифа і Карла не збігалися також і в підтриманні мистецтва. Йосиф навіть перевершував батька в музичному обдаруванні. Як будівничий він не зміг виявити себе так, як йому того хотілося б, через недовгий час свого правління і воєнні негаразди він нічого вагомого не придбав для імператорських колекцій, що більше – не одну цінну річ із тієї колекції роздарував. Карл VI, навпаки, ретельно опікувався цими збірками; особливо жваво цікавився нумізматиною. Врешті для всіх трьох правителів існувала з політичних міркувань необхідність не надто відставати від великого суперника Людовіка XIV і Версалю, що стосувалося розгортання мистецьких зусиль. Окрім монархів, мусимо також згадати славне ім'я ерцгерцога Лео-

польда Вільгельма, який на посаді намісника іспанських Нідерландів зібрав велику колекцію картин і гобеленів, з якою він переїхав 1656 року до Відня. Його власність склала ядро картинної галереї музею історії мистецтва.

Мистецьким інтересам двору і доби загалом відповідало те, що існувала потреба планомірної, бажано академічної освіти митців. У 1692 р. придворний камер-художник, родом з Південного Тиролю, Петер Пауль Штрудель заклав спочатку приватну школу мистецтва, яку за підтримки дотацій двору хотів перетворити на "Академію малярства, пластичного, фортифікаційного, креслярського та архітектурного мистецтва". Після смерти Штруделя (1714) його ідея, здавалося б, була приречена на забуття; однак 1725 року за велінням Карла VI було організовано "Академію образотворчих мистецтв" під керуванням придворного художника Якоба ван Шуппена; цей заклад відразу ж став дуже популярним і широковідомим.

А тепер звернімося до аристократії. Серед шляхетних меценатів мистецтва поряд з принцом Євгеном, значну частину колекції якого, на жаль, бездумно пороздарувала його небога Вікторія, слід назвати передусім Карла Евзебія фон Ліхтенштайна, засновника галереї Ліхтенштайнів і непересічного зодчого, який написав у 70-х рр. XVII ст. докладний твір про архітектуру, де стрижнем аристократичного меценатства виразно проступає прагнення посмертної слави. Контрреформаційна церква та її прелати, так само як абсолютизм і аристократія, відчували потребу в репрезентативній пишноті; до потужного спалаху сакрального мистецтва також внесло свою лепту згадане вже, особливо емоційне з середини XVII ст., схилення перед бароковим католицизмом синів та онуків тих поколінь, які ще відчували зобов'язання перед ідеями реформаторів. Апотеоз успіхів у боротьбі з "єретиками", а після 1683 року – перемоги над "поганськими" турками давали важливі імпульси і можливості мистецького втілення у скульптурі і малярстві. У своїх темах, алегоріях і гаслах мистецтво бароко взагалі виявляє різноманітні зв'язки з духовними і церковними напрямками, з політичними і військовими баталіями того часу.

На середину XVII ст. австрійське будівниче мистецтво, як і раніше, залишається царинною італійців. Доменіко Шассіа створював будівлі у Санкт-Лямбрехті і Маріацеллі. Джованні Карлоне 1677 року розпочав будівництво церкви у Гарстені; в стилі Карлоне було здійснено барокову перебудову монастирської церкви у Форау. У 1667 р. Карло Мартіно Карлоне прибрив замок Естергазі в Айзенштадті у бароковий фасад. Серед віденських сакральних будівель, які з'явилися перед 1683 роком, слід назвати оформлення церкви "Дев'яти ангельських хорів", монументальний фасад якої спорудив Карло Антоніо Карлоне (1662), а з-поміж світських будівель – палац Штаремберг (збудований після 1650 р., тепер це шкільне міністерство); з 1667 року Карло Каневале працював над створенням будинку Тевтонського

ордену. У щільно забудованому місті щось нове можна було створити, лише пожертвувавши давнішими об'єктами, вільної площі не було, а перед міськими мурами чигала небезпека турецького нападу. Після 1683 року ситуація змінилася. У місті забудували прогалини, які з'явилися після пожеж, а в передмісті споруджували для родовитої аристократії літні палаци з чудовими садами. Так виникли обидва палаци Ліхтенштайнів у місті й у Россау – витвори Доменіко Мартінееллі за співпраці численних інших, італійських та німецьких, архітекторів, скульпторів і ліпників. Джованні П'єтро Тенкала створив міський палац Дітріхштайн (який став згодом палацом Лобковіца) з вельми імпазантним фасадом. У той же час Каспар Цугаллі спорудив у Зальцбурзі церкву св. Ергарта в Ноннталі і церкву кастанів. Ці імена аж ніяк не становлять повного переліку визначних італійських архітекторів, але ось починає заявляти про себе на повний голос перше покоління визначних австрійців, першим серед яких був учень Беніні – Йоганн Бернгард Фішер з Ерляха. Фішер (1656-1723), уродженець Граца, поєднав римські та французькі зодчі ідеї з власними оригінальними ідеями і, міряючись силами з італійцями, утвердився при імператорському дворі. У 1688 р. він збудував для графа Альтана замок Фрайн на річці Тая у Південній Моравії; наступного року він став учителем архітектури кронпринца Йосифа і 1692 року підготував грандіозний проєкт імператорського замиського палацу в Шьонбрунні, яким мав намір перевершити Версаль і який передбачав розмістити основну будівлю на пагорбі, де з 1775 року стоїть барокова альтанка. Коли залунали сумніви щодо можливих величезних витрат, то в 1696-1697 рр. розпочалося будівництво за простішим проєктом Фішера; його син Йозеф Еммануель продовжив працю, а довершив її, з дуже істотними змінами на початку терезіанської доби Ніколаус Пакассі. Йозеф Еммануель довів до завершення також батькове проєктування придворної бібліотеки; крім цього, син створив у стилі пізнього класицизму корпус імперської канцелярії Гофбурга. Йоганн Бернгард Фішер працював також над створенням віденських зимових палаців. Один належав принцові Євгенові (тепер міністерство фінансів), інший – графові Штратману (тепер посольство Угорщини); вінцем його творчості у Відні стало будівництво церкви св. Карла (1716), яке розпочалося згідно з обітницею імператора Карла VI після припинення епідемії чуми 1713 року. У Зальцбурзі, де архієпископ граф Йоганн Ернст Тун (1687-1709) розірвав з італійською мистецькою традицією, великий архітектор на зламі сторіч спорудив, окрім інших сакральних споруд, церкву колегій для університету. Будівлі Фішера і сьогодні є втіленням найбільших здобутків австрійської барокової культури; його ім'я є чи не найвидатнішим в історії австрійського мистецтва і, це вже напевно, найгучнішим іменем його епохи.

Великим конкурентом Фішера-старшого був Лука фон Гільдебранд (1668-1745); він народився в Генуї у сім'ї німецького офіцера та італійки і зростав

під впливом італійського та французького мистецтва. З кінця XVII ст. ми зустрічаємо його у Відні, цьому архітекторові протегують принц Євген і віцеканцлер імперії Фрідріх Карл фон Шьонборн. Місто завдячує йому великими палацами: це палац, споруджений для графа Франца Мансфельда, придбаний незабаром родиною Шварценбергів і названий їхнім іменем. У внутрішньому оформленні цього палацу і в розплануванні садів брали участь, зокрема, й обидва Фішери. Літній палац принца Євгена з садом, нижній та верхній Бельведер (1714-1722), створені за участю садового архітектора Домініка Жіларда, є найвизначнішим досягненням австрійського палацобудування. Барокові новобудови, такі як віденська церква св. Петра і монастир у Геттвайзі, величні сходи палацу Мірабель у Зальцбурзі – це також репрезентативні творіння довгої й успішної кар'єри Гільдебрандта.

Третім з-поміж гідних вшанування великих австрійських зодчих є тиролець Якоб Прандтауер (1660-1727), шлях якого проліг до Санкт-Пельтена, а діяльність охоплювала австрійські придунайські землі, де йому вдалося створити справжній шедевр – церкву й монастир у Мельку. Розуміння мистецтва й успішне ведення господарства власника будівництва абата Бертольда Дітмайра забезпечили необхідні засоби, а ще енергійний прелат на поліг, наперекір жорсткій опозиції у конвенті, розпочати будівельні роботи і викінчити будівлю. У витворах Прандтауера, а це зокрема монастир Герцогенбург, паломницька церква біля Зонтагсберга і важливі частини будівлі монастиря святого Флоріяна (ще його вплив простежувався у Дюрнштайні), йому дуже допомагало те, що в своїх величних проєктах він працював економніше і точніше, ніж інші архітектори. Він зберігав давні забудови і вбудовував їх у свої проєкти; переважно він успішно завершував розпочате. Творчість Прандтауера доповнюють будівлі Матіаса Штайнля в Дюрнштайні і Цветтлі, а також споруди небожа Прандтауера Йозефа Мунгенаста зі Шнанна у Тиролі, який, не шкодуючи засобів, переоблаштував церкву в Альтенбурзі і за підтримання баварських ліпників розкішно оздобив будівлю монастиря. Донато Феліче д'Алліо, нащадок італійської мистецької династії, яка десятки років творила в Австрії, вибудував на Реннвезі у Відні церкву сестер селезіанок, монастир яких заснувала вдова Йосифа I імператриця Вільгельміна Амалія. Алліо належать також проєкти нового монастиря в Кльостернойбурзі, який мав волею Карла VI стати монастирською резиденцією, своєрідним австрійським Ескоріалом; після затяжних перерв повністю було виконано лише біля однієї четвертої запланованих будівельних робіт; але й попри це будівля має надзвичайно потужний загальний вплив. Особливо велике враження справляє внутрішнє архітектурне вирішення з великими розкішними залами і анфіладою імператорських та ерцгерцогських покоїв.

У Верхній Австрії діяв Йоганн Міхаель Пруннер, який побудував оригінальну паломницьку церкву у Штадль-Паурі з трикутним, символізуючим

покровительство святої Трійці планом, а також церкву у Шпіталі біля Фірна. Численні барокові споруди у Тиролі пов'язані з мистецькою родиною Гумпів, серед найвидатніших – літня резиденція в Іннсбруку, яку, взоруючись на італійські зразки, спорудив з монументальною силою придворний архітектор Георг Антон Гумп. Він і Йоганн Мартін Гумп створили також багато палаців іннсбрукської аристократії; обоє брали участь і в бароковій перебудові монастиря Штамс і його церкви. У Мерерау біля Брегенца Антон Бер спорудив розкішну монастирську церкву (збудована 1740 р., знесена 1808 р.). Проте багато високообдарованих, родом переважно з Брегенцького лісу форарльберзьких барокових зодчих працювали передусім у Південно-західній Німеччині і Швейцарії.

Мистецькі ідеї пізнього бароко давали багаті можливості для самореалізації скульпторів. Раннім прикметним твором є колона чуми на Грабені у Відні, споруджена після чуми 1679 року. У той час взагалі полюбили встановлювати меморіальні колони і фігури на постаментах, колони, присвячені Марії, Анні і Трійці, після 1723 року до цього переліку додалися численні фігури Йоганн Непомука. Найвидатніший австрійський бароковий скульптор Георг Рафаель Доннер, родом із Мархфельда в Нижній Австрії, був учнем Джованні Джуліані, який працював у монастирі Гайлігенкройц; Доннер працював переважно з оловом, він поєднував італійські та французькі барокові форми з класицистичними мотивами і вже в молодому віці створив собі ім'я завдяки багатьом творам у Відні (фонтан на Новому ринку, Аптеоз Карла VI), Зальцбурга, Пресбурга і в Гурку (Піета). Бальтазарові Пермозеру добре вдався Аптеоз принца Євгена, дуже прикметний як стихійний вияв барокового відчуття мистецтва. Штирієць Йозеф Тадеуш Штаммель, який ще зберіг дух готичного мистецького ремесла, вирізьбив з дерева "Чотири останні речі", які експонувалися в бібліотеці монастиря Адмонт, для якого він переважно працював.

У малярстві повторюється процес витіснення італійців, скажімо видатного Андреа Поццо, місцевими майстрами. Треба згадати великих творців фресок Йоганна Міхаеля Роттмайра із Зальцбурга, Даніеля Грана з Відня і Пауля Трогера з Пустерталя; це їм належать найвизначніші настінні розписи у барокових спорудах Нижньої Австрії, Відня і Зальцбурга. У Тиролі працював Каспар Вальдман, який оздобив фресками жіночий монастир у Галлі.

Великі здобутки образотворчого мистецтва, особливо архітектури пізнього австрійського бароко, визнані давно і скрізь. У монументальній історії німецького мистецтва Джордж Дегайо з повним на те правом охарактеризував епоху трьох імператорів Леопольда, Йосифа і Карла як золотий вік австрійської історії мистецтва; виходячи з цього, можна, мабуть, відвести австрійському бароковому мистецтву чільне місце в мистецькій творчості

Європи на зламі XVII-XVIII ст. Друге місце в такій – з певністю абсолютно неоднозначній – ієрархії мистецтв можна було б віддати бароковому театрові.

Незважаючи на сприятливу атмосферу при дворі і виразні ознаки грядущого злету, велика година австрійської музики ще не надійшла. Так само і наука та література, хоча й мають непроминальні імена, все ж виразно відстають від образотворчого мистецтва. Як в окремих наукових досягненнях, принаймні в математично-природознавчих дисциплінах, так і в рівні загальної народної освіти дається взнаки деяке відставання від протестантських кіл імперії, яке наступним поколінням – попри всі зусилля – так і не вдалося надолужити. Це те, що неможливо не помітити, навіть якщо відхилити тільки негативні загальні оцінки австрійського шкільництва епохи бароко.

Місцеві митці почали під кінець XVII ст. наздоганяти романський, майже без винятку італійський, елемент, що переважав спочатку, і навіть переганяти його, хоча він ще залишався активним. Його дія була неймовірно плідною і в поєднанні з династійно-політичними зв'язками з півднем і заходом, а також у межах вже прийнятого конфесійного рішення він надавав австрійській культурі особливого забарвлення, яке сильніше, ніж дотепер відрізняло її від решти німецького мовного і культурного простору. Тут нічого не могли змінити зустрічні течії, які виходили з духу дуже помітного в Австрії німецького барокового націоналізму, що зродився з настрою спротиву туркам і французам; не мали також якогось значнішого успіху зусилля спрямовані на подолання конфесійних суперечностей у дусі, наприклад, Ляйбніца. У світлі посиленого відмежування від негабсбурзьких областей імперії активізувалися врешті деякі економічно-політичні прагнення абсолютистської держави, яка розвивалася у напрямі самодостатності, і впливи ненімецьких груп населення монархії стали тепер, перед лицем явного відмежування Австрії від усього внутрішньонімецького, очевиднішими, ніж будь-коли, особливо в космополітичному аристократичному і церковному середовищі міста-резиденції Відня; це виявилось також, хоч спочатку і не так виразно, в складі населення і в характерних ознаках міщанської культури. З іншого боку, саме в епоху бароко німецькість розширювала сферу своєї дії і впливу в Судетах. Враховуючи такі національно суперечливі аспекти і конфесійну скутість, австрійське бароко не користується особливою симпатією серед послідовних слов'янських та німецьких націоналізмів. Та все ж важко було б заперечити, що в цю епоху Австрія – за всієї рекомендованої стриманості щодо ультрапатріотичних шаблонних уявлень – переживала потужний спалах політичного і духовного значення.

VIII.

РЕФОРМИ, РЕАКЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ (1740-1848)

Війна за Австрійську спадщину і початок боротьби за Силезію

У Відні сподівалися, що європейські держави в критичний момент мали б дотримуватися власних обіцянок і гарантій щодо Прагматичної санкції, після смерті Карла VI довелося швидко пересвідчитися, що сподівання були марні. 23-річна Марія Терезія стояла перед неймовірно важким, майже нерозв'язним завданням.

Слід було зважати на вороже ставлення Баварії. Вона була єдиною державою, що не визнала Прагматичної санкції. Курфюрст Карл Альберт оголосив недійсним зречення своєї дружини Марії Амалії, другої дочки Йосифа I, яке вона зробила перед заміжжям (1722). Правитель Віттельсбах знову посилався на заповіт Фердинанда I від 1543 року та на шлюбний договір його дочки Анни (1546), яка вийшла заміж за баварського принца Альберта (V). Однак ознайомлення з оригіналами документів виявило, що Анна мала право претендувати на віттельсбахську спадщину тільки у разі смерті усіх законних – а не, як стверджували, чоловічої статі – спадкоємців Фердинанда і Карла V. Та попри все Баварія наполягала на своїх хтозна чи обґрунтованих у правовому аспекті претензіях. На арену виступила і Саксонія. Так само Марія Йозефа, старша дочка Йосифа I, що вийшла заміж за саксонського курфюрста Фрідріха Августа, 1719 року мала б відректися від усіх претензій на Австрійську спадщину. Однак Саксонія запротестувала проти передачі належного Богемії вирішального голосу Францові Стефану, чоловікові Марії Терезії. З ворожим ставленням Баварії і Саксонії, двох держав середньої руки, котрі не мали вирішальної військової потуги, австрійська монархія могла б дати собі раду. Проте якраз Баварію підтримувала Франція. І коли король Людовік XV ділився власними міркуваннями, то Флері міг би зайняти тверду лінію проти партії війни, яку очолював граф Бель-Іль, і який сподівався на переможні лаври у війні. Однак на

шалюку терезів упало втручання Пруссії, і на Заході прийняли рішення на користь війни.

За кілька місяців до смерті Карла VI у Пруссії відбулася заміна правителя. На трон Гогенцоллернів зійшов Фрідріх II. Завдяки великій ощадливості його батька Пруссія володіла засобами для утримання міцної та дієздатної армії, що було засвідчено під час війни за Іспанську спадщину та Північної війни. Північно-німецька держава завдяки успішній династичній політиці вже давно переросла обмежені можливості кола держав Священної Римської імперії, проте її ставлення до Австрії, попри обопільне скаламучування стосунків, не було однозначно ворожим; честолюбність і обдарованість молодого короля ще не дали про себе знати в повну силу, тому у Відні були схильні недооцінювати небезпеку, що загрожувала з Півночі, і в жодному разі не готувалися до неї у військовій площині. Король Фрідріх невдовзі примудрився знайти мотив для конфлікту, відновивши давні зазіхання Гогенцоллернів на частину Силезії. Ці далекосяжні наміри стосувалися герцогства Єгерндорф, відібраного при вигнанні 1621 року з країни від маркграфа з родини Гогенцоллернів Йоганна Георга, а також виправданих щодо спадковості претензій на герцогства Легніце, Бріг та Воляу. Хоч великий курфюрст 1686 року знехтував приєднанням до його князівства Швібурзької округи, його син і наступник Фрідріх, перший король Пруссії, вже як курпринц у таємній угоді пообіцяв цю округу повернути. Після сходження на трон він виконав свою обіцянку. Отож у Берліні дотримувалися думки, що колишні претензії можна було б воскресити. Вже під час ранніх переговорів пруські дипломати так і поводитися, сумнівно, чи з повним правом, бо курпринц фактично отримав грошове відшкодування, яке він заправив при поверненні Швібуса, а в загальному вимоги Фрідріха виходили за межі згаданих герцогств. Хоч у розпочатих з Австрією переговорах Фрідріх погодився на деякі концесії, Марія Терезія відчувала, що покірлива відмова від значних за обсягом територій була б нестерпною для великої держави. Смерть російської цариці Анни саме перед початком війни позбавила Австрію союзника. Крім того, східна велика держава мала свої клопоти через вибух війни зі Швецією. Однак Велика Британія, традиційний союзник Австрії, уже була втягнута в колоніальну війну з Францією та Іспанією, і прем'єр Роберт Волпол – так само мало переймався активною підтримкою Австрії, як і в часи боротьби за польську спадщину.

(16 грудня 1740 року пруські частини перетнули кордони Австрії, їх дружньо вітало протестантське населення Силезії. Більшість міст пруська армія здобула майже без бою, лише фортеця Гльогау чинила триваліший опір. Численно слабша австрійська армія під командуванням, і на початках досить вдалим, генерала Найпперга, попри успішну атаку рейтарів, зазнала поразки від навального удару ворожої піхоти. Цей успіх пруської зброї став

сигналом для нападу всіх ворогів Австрії. Баварія, Саксонія та Іспанія напали на монархію Габсбургів, розділ якої був наперед вирішений у далекосяжних домовленостях. Левову частку разом з Богемією, Верхньою Австрією, Тиродем і Передгір'ям було задумано віддати курфюрстові Баварії. Саксонії належало отримати Моравію і частину Силезії. Франція хотіла отримати Нідерланди, а Іспанія – габсбурзькі володіння в Італії. Якби Карл Альберт, якого підтримували французькі “допоміжні частини”, вирушив у бік Відня, становище Марії Терезії стало б ще сумнівнішим. Але він задовольнився тим, що захопив Верхню Австрію і відтак рушив на Богемію; в обох країнах виборні стани вітали його. У марші на Відень дійшли тільки до Трайзена. Восени 1741 року становище Марії Терезії знову поліпшилося. Завдяки привабливості її особистості, їй, незважаючи на відкриту опозицію представника від комітату Тайсс, вдалося схилити на свій бік нерішучий угорський сейм. Вона запевнила депутатів, що поважатиме угорську конституцію і згодом таки твердо дотримувалася своєї обіцянки. Прийнятий сеймом заклик до дворян і рішення про вербування військових частин справили велике враження, навіть якщо на заклик згодом відгукнулися менше, ніж 20 000 осіб, то все одно за тодішньої скрути це дещо важило! Не менш вагомою виявилася криза довіри всередині ворожої до Австрії коаліції, саксонські претензії на частини Силезії спонукали Фрідріха II укласти з Австрією таємну угоду, за якою Австрія відмовлялася від Нижньої Силезії та виводила свої війська з укріплення Найссе. Звісно, що про цю угоду довідалися. Фрідріх заявив, що її скасовано, і в липні 1741 року відновив боротьбу. Австрія все ж скористалася з такого короткочасного перепопочинку, під Віднем зібрали армію, наприкінці 1741 року австрійські частини перейшли в наступ і 24 січня відвоювали Лінц – того ж дня курфюрст Карл Альберт Баварський був обраний у Франкфурті імператором Священної Римської імперії як Карл VII; перший не-Габсбург, чого ніхто не удостоювався ось уже понад 300 років. У лютому 1742 року австрійці захопили також і Мюнхен. Безперечно, згодом Фрідріх II зі свого боку організував наступ і цього разу навіть виставив вимогу про відхід із частини Богемії, а саме із округ Кенігсграц та Пардубіце. Таку зухвалу вимогу Марія Терезія відхилила. Однак коли 17 травня 1742 року під Хотузітцем (неподалік Часлау) Фрідріх ударив по австрійській армії під командуванням Карла Лотаринзького, молодшого брата Франца Стефана, справа дійшла до мирних переговорів за посередництвом Англії. Після Бреславських прелімінарій (тимчасових домовленостей) Австрія за укладенням у Берліні (28 липня 1742 р.) миром відмовлялася від Силезії (і графства Глатц) за винятком графств Тешен, Троппау (на південь від Оппи) та Єгерндорф. Непоступлива позиція британського уповноваженого Марії Терезії графа Гайнфорда могла б, мабуть, врятувати всю Верхню Силезію. На цьому перша Силезька війна закінчилася. У вересні 1742 року уклала мир і Саксонія. }

У наступні часи найвищого значення для Австрії набули зміни в британському кабінеті. Роберта Волпола, який уникав надавати Марії Терезії будь-яку ефективну допомогу, змінив лорд Картерет. Він негайно розгорнув енергійну дипломатичну діяльність. Завдяки його посередництву Карл Еммануїл III Сардинський перейшов на бік Австрії. Також і в Саксонії вплив Англії та заздрощі до могутнього посилення Пруссії спричинилися до змін у настроях. Хоча Франції й удался короткий набіг у Баварії, та все ж після багатого на втрати зимового походу її частини залишили Богемію, і Марія Терезія змогла відбути церемоніал коронування у Празі. [1743 рік приніс Австрії та її союзникам непогані успіхи. Граф Траун на італійській військовій арені під Кампосанто біля Понато здобув перемогу над іспанцями, а зібрана з англійського, голландського та австрійського воєнного контингенту "прагматична армія" увінчала свій короткий наступальний ривок проти французів, які діяли у Західній Німеччині, успіхом Деттінгена на Майні (27 червня 1743 р.); імператор-віттельсбахець Карл VII був змушений знову рятуватися від австрійців утечею з країни. Пруссія марно намагалася підтримати підупале імператорство за допомогою союзу князів з антиавстрійськими настроями. Співробітництво між Англією, Сардинією та Австрією восени 1743 року було між тим підкріплене Вормським договором, наслідком якого стало запізніле оголошення союзникам війни з боку Франції. Коли влітку 1744 року одна з австрійських армій під командуванням Карла Лотаринзького вторглася в Ельзас і наблизилася до Страсбурга, Фрідріх II злякався за свої силезькі здобутки й маршем увійшов до Богемії. З Райну австрійські частини були відкликані.] Але коли Саксонія виступила війною проти Пруссії, король Фрідріх був змушений посеред зими розпочати відступ, який обійшовся йому значними втратами, й імператор Карл VII, чий союз із Францією коштував йому багатьох симпатій, втретє покинув свою баварську батьківщину перед наступом австрійців. 20 січня 1745 року несподівана смерть віттельсбахця обірвала його невіддале імператорство. Позаяк союзники Баварії Франція і Пруссія не дійшли згоди щодо вибору імператора, Карл Альберт, син і наступник Максимиліана Йозефа вирішив за краще 22 квітня 1745 року укласти з Марією Терезією Фюссенську мирну угоду, за якою Баварія визнавала Прагматичну санкцію та обіцяв свій виборчий голос віддати чоловікові Марії Терезії. Його й обрали та коронували у Франкфурті 10 жовтня 1745 року.]

Тоді, оскільки Росія також була схильна приєднатися до Австрії та Англії, здавалося, що перемога над Пруссією була тільки питанням часу. Та саме тепер Фердинандова майстерність полководця показала себе в повному сяйві. Під Гогенфрідбергом (4 червня 1745 р.) він переміг австрійсько-саксонську армію під командуванням Карла Лотаринзького, котра необачно захопилася переслідуванням, і відбив подальший наступ лотарингця при Зоорі (30 жовтня 1745 р.), тоді як інша пруська армія під командуванням Леопольда

Дессауського завдала саксонцям відчутної поразки під Кессельдорфом. Саксонці були вимушені припинити боротьбу, і Марія Терезія знову вступила в переговори з Пруссією, які завершилися Дрезденським миром (25 грудня 1745 р.) [Закінчення Другої Силезької війни до того ж відповідало інтересам британської політики, які полягали в інтенсифікації зусиль Австрії, що були б спрямовані проти її головного ворога – Франції.]

А між тим боротьба проти Франції на сухопутних фронтах відбувалася вельми несприятливо. У Нідерландах маршал Моріц Саксонський вів французькі війська до перемог над союзниками під Фонтенуа, Руко і Лягфельдом, голландська фортеця Берген оп Зоом мусіла скоритися. На морі англійці, безперечно, були дужчі, і багатонадійна на початках спроба претендента на трон Стюартів принца Чарльза перенести війну до Англії закінчилася розгромом під Сьюллоденом (1746) і трагедією для його прихильників у Шотландському Високогір'ї. В Італії, після низки невдач, австрійська армія здобула в червні 1746 року велику перемогу під П'яченцою, проте наступ у Провансі залишився безрезультатним. Криза в стосунках обидвох держав Бурбонів та прихід на Райнський фронт російського допоміжного корпусу знову зміцнили позиції Марії Терезії, яка за допомогою оборонного союзу із східною великою державою якоюсь мірою відгородила себе від втручання Пруссії. Воєнні операції тривали, та супротивники розпочали в Аахені мирні переговори, які привели до укладення мирної угоди в жовтні 1748 року. Як колись у Рейсвейку та Утрехті, морські держави, що уклали з Францією попередню угоду, поставили Австрію перед довершеним фактом. Взаємні завоювання були в загальному повернуті, однак Австрія мусіла відмовитися від Парми, П'яченци і Гвасталли на користь Філіпа Іспанського. Договірні держави гарантували Пруссії володіння Силезією.]

["Війна за Австрійську спадщину" завершилася Аахенським миром. Держава Габсбургів заявила про себе коаліції, яка мала намір її розділити, і до якої в різні часи належали Франція, Іспанія, Пруссія, Баварія та Саксонія, набагато краще, ніж цього можна було сподіватися після невдалої Другої Турецької війни Карла II та зважаючи на початково безнадійний стан армії. Втрата Силезії, економічно найкраще розвинутої провінції, була, звичайно, болісною. Також і в національному складі Габсбурзької монархії внаслідок втрати краю, населеного переважно німцями, відбулися сумнівні зміни, наслідків яких від самого початку ніхто не зміг передбачити. Однак чітко позначилося австрійсько-пруське протистояння, як прийдешня головна проблема у формуванні імперії та австрійської зовнішньої політики, тоді як у Західній Європі все інше відійшло в тінь перед французько-британським антагонізмом. Уже мирні переговори в Аахені показали, що колишні конфронтації, і без того послаблені від 1714 року неодноразовими австрійсько-французькими контактами, втратили своє значення. Такої ж думки дотри-

мувався граф (від 1763 р. – князь) Венцель Антон фон Кауніц-Рітберг, який очолював у Аахені австрійську делегацію, і чия особистість у прийдешні десятиріччя мала надати австрійській політиці нової спрямованості.†

Перетасування блоків та Семирічна війна

†Після Аахенського миру наради конференц-міністрів Віденського двору були присвячені переосмисленню традиційної політики союзів. Коли граф Кауніц вже 1749 року виступив за розірвання союзу з морськими державами і за зв'язки з Францією заради подолання Пруссії, яку він мав за головного ворога, він все ще наражався на опір більшості чинних радників, однак зумів прихилити на свій бік монархиню. Про війну ще ніхто не смів і думати, передусім слід було реорганізувати армію. На цій роботі добре засвідчив себе адміністративний талант графа Леопольда Дауна – старе облаштування військових кордонів було переглянуто. 1752 року була заснована Військова академія Марії Терезії у Вінер-Нойштадті, заклад, який добре прислужився у найближчому майбутньому.

Завоювати Францію, де довелося зважати на потужний, зумовлений традицією опір, для австрійської зовнішньої політики виявилось важким завданням. Об цей опір та об прусський загороджувальний вогонь розбивалися всі зусилля агентів, що курсували між Віднем та Версалем, а передусім дипломатичне мистецтво графа Кауніца, якого призначили послом до Парижа. Між тим 1754 року в Північній Америці справа дійшла до зіткнень між англо-американськими та французькими збройними формуваннями, що згодом переросло у колоніальну війну, отож Велика Британія почала вимагати від Австрії союзницької допомоги. Незабаром з'ясувалося, що Австрія думала передусім про війну з Пруссією, у якій морська держава з її скрутним становищем не могла брати участі, тоді як Австрія вважала за слушне послати військові частини в Нідерланди та на Райн, бо там одвічним габсбурзьким землям загрожував напад з боку Пруссії. Не лише надто поспішне – у січні 1756 року – укладення Фрідріхом II Вестмінстерської конвенції з Англією стривожило, сколихнуло Францію і змусило її 1 травня 1756 року укласти оборонний союз із Австрією. В Австрії, а також і в Росії, лінія поведінки Англії викликала велику нервозність. Монархію Габсбургів уже багато років об'єднував з Росією оборонний союз, і цариця Єлизавета, яка ненавиділа Фрідріха і Пруссію, була б рада втрутитися понад усі договірні зобов'язання. Францію, навпроти, ще й тепер було важко схилити до виступу проти Фрідріха. Маючи перед собою не зовсім задовільний перебіг переговорів з Францією, Кауніц все ж покладав надії на агресивні акції противника, бо в такому разі союзна держава була б змушена виконувати широкі

зобов'язання в оборонній війні. Через нелояльність якогось австрійського чиновника король Пруссії уже довідався про військові приготування Австрії та Росії, до того ж його попередила Англія, з якою він відновив переговори. Король привів свої частини у воєнну готовність, а коли на запити про австрійську гонку озброєнь та про позбавлення передислокації військ отримав ухильну відповідь, сам перейшов у наступ. Його частини порушили кордони Саксонії, яка зробила спробу вийти з двосторонніх блоків. Багато дискусій постало з питання про “вину за війну”, яку охоче пов'язують з пошуком “первинного” наміру напасти 1756 року. Ніхто не сумнівається, що Марія Терезія і Кауніц мали на меті скористатися можливістю отримати Силезію назад, але, з іншого боку, хіба Фрідріх своїм триразовим нападом – спочатку в грудні 1740 року, відтак через Кляйншнеллендорфський договір і нарешті знову 1744 року – не показав, що він становив постійну загрозу для кордонів австрійського сусіда. Віденській політиці важко дорікнути, що вона думала не тільки про оборону. Якщо хтось жадав повернути назад традиційно панівне становище в Німеччині (Священній Римській імперії), то мав би провчити Пруссію і повернути собі Силезію.]

Наступальна стратегія короля Пруссії мала успіх. Саксонців оточили в таборі Пірна і зрештою вони були змушені капітулювати. Австрійську армію під командуванням генерала Брауна, який зробив спробу деблокувати саксонців, розбрили прусси під Лобозітцем у Північній Богемії (1 жовтня 1756 р.); у цій битві, результати якої у принципі залишаються невизначеними, з'ясувалося, що ударна сила реорганізованої австрійської армії істотно зросла. Але тут показав себе ще й дипломатичний хист Кауніца. Нарешті у другому Версальському договорі йому вдалося однозначно сформулювати союзницькі зобов'язання Франції. У разі воєнного успіху Франції належало отримати значну частину Нідерландів, решта призначалася донові Філіпові Іспанському. Австрія, як відшкодування і воєнну здобич, мала отримати Силезію, у кожному разі – ще якусь територію Пруссії, відтак віддані за Аахенським договором області Парми, П'яченци та Гвасталли.]

Взимку стояло воєнне затишшя, а навесні Фрідріх відновив наступальні дії. До стану його ворогів у березні 1757 року приєдналася також Швеція, яка із своєї фортеці Штральзунд могла діяти проти прусської Померанії. Цього разу прусський король хотів завдати Австрії вирішального удару перш ніж її союзники спромоглися б зібратися із потужнішими силами й вступити в боротьбу. Це не вдалося. Хоч 6 травня 1757 року прусси перемогли в битві під Прагою, де полягли як австрійський воєначальник Браун, так і Фрідріховий фельдмаршал Шверін. Але міський гарнізон тримав оборону, а австрійські деблокувальні війська під командуванням фельдмаршала графа Леопольда Дауна розбили пруссів під Коліном 18 червня 1757 року, це була перша велика перемога в битві з противником, який наганяв страх. Марія Терезія

тоді заснувала найвищий військовий орден, названий її іменем, Великий Хрест якого отримав Даун. Між тим і французи розпочали контрмарш у Західній Німеччині й під Гастенбеком перемогли ганноверців, росіяни увійшли до Східної Пруссії. Однак саме тоді під Росбахом Фрідріх здобув взагалі славетну перемогу над французькими полками, а через місяць йому поталанило на ще більший успіх під Лойтеном (5 грудня 1757 р.) проти кількісно дужчої армії під командуванням “полководця-невдахи” Карла Лотаринзького, який перед тим здобув Швайльніц і Бреслау. 1758 року Пруссія, чий блок з Англією зміцнився, стояла на моравських землях. Але облога сильної фортеці Оломоуц провалилася, коли генерал Гідеон фон Ляудон, який за цієї нагоди вперше виступив як безоглядно напористий полководець, своїм вдалим наступом під Домштадтлем перерізав підхід пруського підкріплення. Военна фортуна почала повертатися спиною. Нехай у кривавій битві під Цорндорфом пруський король домогся успіху над росіянами, але відтак Даун після несподіваного нападу на табір Фрідріха (14 жовтня 1758 р.) все ж виграв баталію під Гохкірхом у Саксонії. Хоч Гохкірх не став вирішальною воєнною подією, проте наступний 1759 рік став фатальним для пруської зброї.

12 серпня 1759 року Фрідріх зазнав нищівної поразки під Кунерсдорфом (у Ноймаркті) у битві з об'єднаною австрійсько-російською армією під командуванням Ляудона і Салтикова. Звичайно, умовити російського союзника до узгодженого й цілеспрямованого ведення бойових дій завжди коштувало великих зусиль, і тому навіть великою перемогою під Кунерсдорфом, після якої пруський король впав у розпач і мав намір накласти на себе руки, належно не скористалися. Та все ж ще восени того ж року фельдмаршалові Дауну вдалося здобути Дрезден і під Максеном змусити капітулювати пруський корпус генерала Фінка (“Finkenfang” – відлов зябликів). Австрія домоглася успіхів на дипломатичному фронті, за новими угодами між Францією і Росією втратили силу всі домовленості про можливий відступ австрійських Нідерландів. Однак 1760 року сталося нове перетасування у блоках. У червні Ляудон переміг також і під Ляндсгуттом (у графстві Глятц) над пруським генералом Фуке. Але в битві під Легніцею 15 серпня 1760 року австрійський полководець через відсутність очікуваного підкріплення від Дауна і Ласі зазнав розгрому від Фрідріха; короткочасна окупація Берліна легкими австрійськими та російськими з'єднаннями – друга за цю війну – на перебіг самої війни не справила ніякого істотного впливу. 13 листопада 1760 року пруський король, після багатого на несподівані повороти битви під Торгау, розбив Дауна і Ласі. Наступного року знову склалася краща взаємодія між австрійцями і росіянами, проте 1761 рік не приніс значних воєнних вирішень. Воєнні перенапруження вже були непосильним тягарем для усіх учасників. Австрія навіть була змушена зменшити склад полків. Кауніц, безперечно, переоцінив матеріальні ресурси габсбурзької монархії;

різні реорганізаційні заходи в адміністрації, про які ще йтиме мова, тут нічого істотно змінити не могли.

За таких обставин почали подумувати про мир. Виглядало на те, що для пруського короля обставини знову склалися загрозливо, коли внаслідок зміни уряду Англії у жовтні 1761 року кабінет Пітта було повалено, і лорд Б'ют готував зміну курсу. Та з іншого боку, в січні 1762 року в Росії померла імператриця Єлизавета, запекла супротивниця Фрідріха II, її наступник Петро III уклав з Пруссією мирну угоду, дійшло навіть до укладення союзу, який, звісно, скасувала імператриця Катерина II, що прийшла до влади після вбивства Петра в липні 1762 року. Але від мирної угоди вона не відступилася. Вийшла з війни також і Швеція. Участь російських частин ще допомогла Фрідріхові здобути перемогу в битві під Буркерсдорфом, Силезію австрійці покинули.

За посередництва Саксонії 15 лютого 1763 року дійшло до укладення Губертусбурзького миру між Австрією і Пруссією на засадах територіального статус-кво. Австрійці покинули графство Глятц, яке утримували їхні частини і були змушені ще раз підтвердити пруське володіння Силезією. Король Пруссії пообіцяв свою підтримку на імператорських виборах синові Марії Терезії кронпринцу Йосифові. На кілька днів раніше західні держави підписали Паризьку мирну угоду, яка коштувала Франції більшої частини її американських колоніальних володінь. Отже, із семирічних змагань Англія вийшла найбільшим переможцем, а Пруссія утвердила себе в новоздобутому ранзі середньоевропейської держави. Пентархія (п'ятивладдя) великих держав (Англія, Франція, Пруссія, Австрія і Росія) подбала про збереження європейської рівноваги, однак протистояння між Австрією і Пруссією тяжіло над політичним життям Римсько-германської імперії. Хоч в Австрії поступово змирилися з втратою Силезії, проте у Йосифа і Кауніца ще принагідно з'являлися думки про поновний розворот проти Пруссії, яка намагалася перешкодити ще й компенсації в інших німецьких областях. Цілком імовірно, що дипломатичним шляхом якийсь час ще можна було без зусиль підтримувати співробітництво двох провідних держав імперії, проте зберігати мирну рівновагу триваліший період було б важко. У разі протистояння Австрія багато втрачала через свою ослаблену внутрішніми напруженнями структуру та через своїх небезпечних сусідів.

Реформи Марії Терезії

У перші роки воєнних конфліктів з Пруссією невдовзі, після початку правління Марії Терезії, стало дуже помітно, що Габсбурзька монархія відставала від фінансової та військової потужності Пруської держави, організо-

ваної централізовано ще від часів великих курфюрстів. Отож в Австрії, не в останню чергу під впливом успіхів пруської адміністрації на втрачених силезьких землях розпочали з адміністративних реформ, які спочатку не відзначалися продуманою планомірністю, а були схожі на просування навпомацки. Істотним було те, що 1742 року питання і справи зовнішньої політики були забрані з-під відання керівників австрійської Надвірної канцелярії і передані до рук новоствореної “Надвірної і державної канцелярії”. Значення цього заходу виразно засвідчило про себе тоді, коли на нову придворну посаду вступив граф Кауніц, дипломат, який умів мислити самостійно. Крім того, щоб забезпечити кращий облік державних й адміністративно-правових грамот і актів, правителька повеліла заснувати також центральний, палацовий, надвірний і державний архіви, які дуже доцільно й розважливо zorganizували придворний секретар Антон Таулов фон Розенталь (1749). Надвірна палата, що працювала зі скрипом, була реформована і в результаті перетворена на не надто вдаль на початках форму розділення судочинства та адміністрації. Безумовно, що відбулася також і реорганізація командування армією, на той час добре зарекомендували себе Надвірна воєнна рада та підвищений до рангу самостійної надвірної служби Генеральний воєнний комісаріат. Як справа делікатна, проблема врегулювання хронічних конфліктів між віденськими надвірними службами, угорськими штатами та південно-угорськими сербами знайшла своє розв’язання в заснуванні такого відповідального відомства, як “Надвірна депутація в Банаті, Трансильванії та Іллірії”.

Справді важливі реформи вдалося провести тільки тоді, коли Австрія отримала багаторічний перепочинок після укладення Аахенського миру. Заходи, які почали відтоді запроваджувати, виходили за межі створення нових адміністративних органів і набули характеру державних реформ. Їхнє впровадження – це переважно заслуга графа Фрідріха Вільгельма фон Гаугвіца, силезького новонаверненого, який після втрати більшої частини своєї батьківщини на користь Пруссії був призначений керівником адміністрації решти Силезії у Троппау. На Гаугвіца велике враження справили значні додаткові надходження, що їх домоглися прусси порівняно з колишньою австрійською адміністрацією у Силезії. Вдалося навіть подолати розмежування місцевої князівської та станової фінансових систем. Шляхом створення у провінціях й у Відні установ, відповідальних як за політичне, так і за фінансове управління, Гаугвіц прагнув домогтися такого ж і в Габсбурзькій монархії. Свої реформи він впровадив спершу в Австрійській Силезії, відтак у Картені та в Країні. Незважаючи на заперечення більшості радників, Марія Терезія впровадила реформаторські пропозиції Гаугвіца в життя. Як найвища установа політичного та фінансового управління в австрійських провінціях (включно з Богемією, але за винятком Угорщини) був створений

“*Directorium in publicis et cameralibus*”. В окремих провінціях цьому “директоріуму” підпорядковувалися “представництво і палата”, як найнижчі установи сюди входили “окружні служби”, назви яких долучалися до назв колишніх богемських структур. Позаяк станові зібрання (штати) відтепер перебували під пильнішим наглядом окружних служб, то їх особливо ненавиділи в аристократичних колах. До того ж давалися знаки спроби саботажу переоблаштування, і тому Гаугвіц, який був упевнений у підтримці монархині, взявся до справи гостро й енергійно. Для послідовного впровадження заходів судочинства ще до початку реформного періоду було повністю відокремлене від адміністрації через створення Верховного управління юстиції.

Для австрійських та богемських земель ці офіційні установи були спільні, тоді як в Угорщині і Нідерландах були збережені попередні феодальні інституції. В Угорщині Марія Терезія діяла надзвичайно обачно. Завжди вдавалася до тих різних адміністративних та передусім економічно-політичних заходів, які зміцнювали взаємозв’язки з Австрією. 1776 року Угорщині було передано адриатичний порт Фіуме (Рієка), щоб вона безпосередньо брала участь у середземноморській торгівлі.

Найважчому іспитові організаційна робота 1749 року була піддана під час Семирічної війни, хід якої, всупереч ретельній дипломатичній підготовці, не відповідав очікуваному. Вину за дедалі очевидніше виснаження державної системи державний канцлер Кауніц покладав на помилки адміністративної реформи Гаугвіца. Директорія, Верховна урядова установа, й справді не зовсім виправдала сподівання. Тому 1760 року фінанси були відокремлені від політичного управління. Фінанси підпорядковувались Надвірній рахунковій палаті, а політичне управління – спільній Австрійсько-Богемській Надвірній канцелярії. Також і в службах окремих провінцій (відтепер “губерній”) були проведені відповідні заходи. У другій половині 1761 року через заснування Державної ради створили найвищу над усіма надвірними установами (Об’єднаною Надвірною канцелярією, Державною канцелярією, Надвірною рахунковою палатою, Верховним судом, Надвірною палатою та Надвірною воєнною радою) дорадчу колегію, яка мала дбати про координування роботи офіційних установ. Зміни, яких домогся Кауніц, внесли в попередні реформи здебільшого поверхові коректури, тому за кілька років назріла потреба у деяких нових модифікаціях (1765). Хай там як, але адміністративний апарат Марії Терезії послужив стабільним кістяком австрійської державної системи аж до буремного 1848 року.

У шістдесяті роки реформи перейшли в церковно-політичну площину. Вони вже були насичені тим духом, який переважно позначали як “йосифінізм”, хоч, природно, завжди всі знали, що син Марії Терезії не був ані ініціатором, ані єдиним відповідальним за них. Вже під час реформації та контрреформації принагідно траплялися конфлікти між церквою та князів-

ською владою окремих провінцій. Самоусвідомлення династії та бюрократичний чинник непомірно зросли через відчуття власної спроможності поборювати переконання інших. Це стосувалося і церкви. У XVIII ст. в Австрії дали про себе знати також і впливи, що йшли від ідеологічного набутку янсенізму, церковного руху, піднятого і розпаленого вікарним єпископом Корнеліусом Янсенем в Іпрі. Йшлося не так про богословське, як про підкреслено державницько-церковне вчення цього напрямку. Впливові представники придворних кіл, серед них лейб-лікар Марії Терезії та науковий радник Гергард ван Звітен, отець сповідник імператриці Ігнатій Мюллер, благочинний канонічного притулку для літніх дворянок св. Доротеї, були янсеністами. Значний відгук в Австрії отримали також спрямовані на одержавлення церкви погляди Трірського вікарного єпископа Йоганна Ніколауса фон Гонтгайма (Юстінуса Феброніуса), у кожному разі це було помітно 1778 року. На офіційну політику щодо церкви почали впливати різні просвітницькі тенденції. Державний канцлер Кауніц був речником та ініціатором рішучого контролю над церквою з боку державної влади. Заходи з підпорядкування церкви державі насамперед було введено на території Ломбардії, а згодом Австрійсько-Богемська Надвірна канцелярія впровадила їх також і на корінних землях монархії. Характерними в цьому випадку були заходи, спрямовані проти чернечих інституцій, серед них хоча б такі, як заборона вступати до орденів до 24-річного віку. Попри особисті сумніви, Марія Терезія 1773 року нарешті приєдналася до кроків, спрямованих проти ордену єзуїтів. Ще інші розпорядження стосувалися перегляду стосунків австрійського кліру з курією, також було скасовано звільнення від податків осіб духовного стану. Ці заходи ще більше заслуговують на увагу, якщо зважити, що особисто Марія Терезія шанувала церковну святобливість старого стилю без будь-якої просвітницької ноти і – хоч була дочкою княгині з протестантського дому – могла бути доволі нетолерантною до протестантів та юдеїв.

Все інше, що здійснила Марія Терезія в останні роки життя, крім адміністративних заходів у процесі прилучення новоздобутих Галичини, Буковини та Іннфїртеля (місцевість в Австрії), належить до “соціального законодавства” у державі загального добробуту, і наслідки цієї діяльності слід розглядати в іншому місці. Це зокрема стосується ініціатив Марії Терезії на користь селянства, шкільної реформи та багатьох заходів фінансової, промислової політики та політики щодо народонаселення. У здійсненні правосуддя Марія Терезія дотримувалася, радше, консервативних принципів, її порядок карного судочинства (*Nemesis Theresiana*, 1768) ще передбачав дуже суворі покарання, тортури були скасовані лише 1776 року завдяки наполегливим зусиллям державного радника Йозефа фон Зонненфельза.

Консолідація та нові завоювання

27 березня 1764 року найстаршого сина Марії Терезії Йосифа II було обрано королем Священної Римської імперії, а після смерті батька (18 серпня 1765 р.) він без зайвих ускладнень успадкував його імператорський титул. Попри своє становище “співрегента” він мав обмежений вплив передусім на військові справи та зовнішню політику. Від Фрідріха II його (як і Кауніца) відділяла обопільна недовіра. Однак їм вдалося дійти згоди в спільній акції великого значення, в якій вирішальну участь брала також Росія – у першому поділі Польщі (1772). Внутрішні сили польської коронної шляхетської республіки навіть віддалено не відповідали велетенській території цього державного утворення. За Семирічну війну пруські, а передусім російські частини раз по раз проходили польськими землями, не зустрічаючи щонайменшого опору. Вплив Росії був панівним, він став усемогутнім, коли королем був обраний (1764) фаворит Катерини II Станіслав Понятовський. Російсько-турецька війна ще створила для цієї країни якесь відтермінування, але саме тоді Йосиф II і Фрідріх II вступили в контакт під час двох зустрічей на Найссе (1769) та в Моравському Нойштадті (1770). Спроба росіян закріпитися у придунайських князівствах (Молдова і Валахія), що загрожувало австрійському східному флангові, вела до грані конфлікту між Австрією та Росією, в якому Габсбурзька монархія мала б виглядати як спільник одвічного ворога – Туреччини. Такого непопулярного як всередині своєї країни, так і серед християнських народів Балкан збройного конфлікту Марія Терезія могла уникнути і вберегти Туреччину від подальшої російської експансії. Тепер гостро актуальним стало ще й польське питання. Після відділення тринадцяти прикордонних міст, які раніше за Люблінським миром (1412) як контрибуція були передані від Угорщини Польській короні, то туди, на прохання польського короля, увійшли австрійські частини, які, крім іншого, поширили окупаційну акцію на три старопольські староства включно з цінною соляною копальнею Велічка. Між тим Росія і Пруссія вже домовлялися про анексію інших польських територій. У серпні 1772 року, попри рішуче заперечення Марії Терезії, яку, Кауніц залишив у скрутному становищі, і яка вже не могла суперечити Йосифові II, Австрія приєдналася до російсько-пруського договору. Частиною здобичі від першого поділу Польщі було назване за колишнім руським Галицько-Володимирським князівством “Королівство Галичини і Лодомерії” (*Königreich Galizien und Lodomerien*) із столицею у Львові, яке сягало від східних кордонів Силезії по річку Буг, із польським населенням на Заході і русинським – на Сході, і де існували прекрасні можливості для розвитку сільського господарства. Росія прилучила до себе прикордонні території на схід від Західної Двіни і Дніпра, Пруссія

сполучною територію між Східною Пруссією та Померанією отримувала найменшу, однак найціннішу область, колишні орденські землі із значним відсотком німецького населення. Цей “перший поділ Польщі”, безперечно, був одним з найганебніших актів політики великих держав у XVIII ст. Щодо Австрії, то ослаблення незагрозованої католицької держави на півночі та приближення Росії було особливо сумнівним щодо доцільності. Марія Терезія, яку мучили докори сумління за участь у справах, які вона сприймала як несправедливі, все ж правильніше за своїх радників оцінювала небезпеку від такої політики поділів; але з іншого боку, не можна заперечувати, що Австрія сама була надто слабка, аби перешкодити поділові, що перебування осторонь погіршувало б відношення сил порівняно з Пруссією і Росією, і що монархія за умови неучасті мала б зважати на те, що вся Польща стане здобиччю Росії.

За три роки після прилучення Галичини вдалося – знову ж таки без боротьби – здобути Буковину, так було встановлено сполучення між Галичиною і Трансильванією. Австрія виступила посередником в укладенні Кючук-Кайнарджійського миру між Росією і Туреччиною. Тепер Туреччина, яка мало чого домоглася б без цього посередництва, змушена була принести територіальну жертву ще й Австрії.

Таке прилучення територій завжди відбувалося принаймні шляхом укладення договорів, і можна з певністю сказати, що мешканцям Буковини не було причин шкодувати за зміною державної приналежності. Цей малонаселений та геть занедбаний край завдяки праці, що тривала десятиріччями, австрійська адміністрація перетворила на зразкову провінцію монархії.

Після врегулювання польської і турецької справ за якийсь час питання про спадковість у Баварії породило нові, не позбавлені загрозливих ситуацій ускладнення. Прямі лінії дому Віттельсбахів стояли на грані згасання: шлюб баварського курфюрста Макса Йозефа та герцога Карла Теодора Пфальц-Зульцбахського були бездітними. Як про наступного спадкоємця йшлося про герцога Карла Пфальцького-Цвайбрюккенського, який, спираючись на своє подвійне становище в Баварії та Пфальці, міг стати правителем значного південнонімецького владного дому. Отож, після смерти курфюрста Макса Йозефа Кауніц схилив Карла Теодора до домовленості, щоб у Нижній Баварії у надто проблематичних претензіях на спадщину визнали право Габсбургів. Володіння Міндельгайм, яке можна було перетворити на чинне ще за первісним австрійським правом, і колишні богемські лени в Оберпфальці, незважаючи на невдоволення місцевого населення, мали б негайно відступити Австрії. На ці землі увійшли австрійські війська, знову ж таки Йосиф II і Кауніц не зважили на застереження Марії Терезії. І от Пруссія, яка будь-що хотіла перешкодити розширенню опори для австрійських позицій в імперії, заявила різкий протест, і до цього приєдналася наділена правами на спад-

щину герцогиня Пфальц-Цвайбрюккенська. Частини пруської армії увійшли в Богемію, однак за кілька місяців безкровних операцій змушені були покинути її. Своїм перебуванням в австрійській армії імператор Йосиф довів, що стати полководцем йому в жодному разі не судилося, позаяк у військовій справі втручався більше ніж це дозволяв йому талант. Після марних від самого початку спроб цю іронічно названу “картопляною війною” та “слив’яним балаганом” Баварську війну за спадщину вдалося припинити укладенням Тешенського миру (13 травня 1779 р.) завдяки ініціативі Марії Терезії. Поручниками в цьому мирному договорі виступили Росія і Франція. Як компенсацію за всі інші домагання Австрія отримувала баварську округу Інн з прибл. 60 000 мешканцями, яка була приєднана до земель на притоці Дунаю Еннс як “Іннфіртель”. Порівняно з тим, на що розраховували, цього було мало, також важко було передбачити, що цей набуток виявиться тривалішим, ніж решта завоювань XVIII ст.

Укладення Тешенського миру було останнім успіхом Марії Терезії у зовнішній політиці, до реалізації зустрічі на високому рівні між імператором Йосифом і Катериною II (1780), що знову вело до зближення між Австрією і Росією, вона вже не була причетна. 29 листопада 1780 року, після сорокарічного правління, Марія Терезія померла. Їй було лише 63 роки. Ставши на вершині Австрійської держави у надзвичайно критичній ситуації, вона пройшла крізь всі випробування, які загрожували існуванню держави і, безперечно, були не легші, ніж ті, що зруйнували Габсбурзьку монархію у Першій світовій війні. Втрати, яких зазнали принаймні в тому, що стосувалося територіальних вимірів, були в подальшому перебігу її правління компенсовані. Імператорський титул Священної Римської імперії завдяки твердості останньої старогабсбурзької монархії залишився гарантований новому домові Габсбургів-Лотарингів. Марія Терезія й насправді повністю усвідомлювала себе носієм традицій дому Габсбургів, хоч на зовнішність і, звісно, за вдачею була більше дочкою своєї матері-валлійки Єлизабет Крістіни, ніж меланхолійного Карла VI. У кожному разі світогляд монархії був сформований у річищі барокового католицизму австрійського карбування, непохитна, як скеля, надія на Бога була для правительки твердою опорою за надзвичайно скрутних обставин. Просвітницьке мислення для Марії Терезії було чужим і непривабливим. Однак вона довіряла чоловікам, які, як-от, Гаугвіц, ван Звітен і Зонненфельз, виступали прихильниками нових ідей. У терезіанських державних реформах, попри щонайважчі передумови, все ж прослідковуються тенденції освіченого абсолютизму. Врядування Марії Терезії, при збереженні історичних кордонів окремих провінцій, надало більшої непорушності державним кордонам й істотно зміцнило державницьке самоусвідомлення. Політичні, адміністративні й насамперед культурні здобутки і досягнення терезіанської епохи мали позитивний вплив на всі провінції і народи Габсбурзької імперії.

Десятиріччя правління Йосифа II

Імператор Йосиф уже за пізньої доби правління Марії Терезії отримав чітке уявлення про врядування й адміністрування Габсбурзькою монархією, у численних поїздках – переважно інкогніто як граф фон Фалькенштайн (за назвою отриманого Австрією із лотаринзької спадщини графства поблизу Вормса на лівому березі Райну) – він ознайомився із зарубіжними князівськими дворами та корінними володіннями. Після смерти першої дружини – Ізабелли Пармської (1763) – до якої Йосиф був щиро прив'язаний, та кончини другої і нелюбої Марії Йозефи Віттельсбахської (1767), – імператор повністю присвятив себе праці на ниві політики. Як самостійний правитель, Йосиф під впливом і за порадами Кауніца в антипруській політиці міцно тримався за союз із Францією; російську імператрицю Катерину використовували для підтримання дружніх стосунків.

Перша зовнішньополітична проблема, за яку Йосиф узявся з великим запалом, але з дуже незначним успіхом, стосувалася взаємин між австрійськими Нідерландами та Голландією; слід було скасувати Бар'єрний трактат (договір 1709 р. між Англією і Голландією про окупацію іспанських володінь у Нідерландах) та загородження на річці Шельді. Фактично хоч і вдалося скасувати голландське право на окупацію бар'єрних укріплень, однак спроба зняти загородження на Шельді від 1648 року і цим відновити торгівлю в Антверпені наштотувалася на рішуче заперечення Генеральних штатів, яких не зупинила навіть можливість початку війни. Тому імператор був змушений угодою у Фонтенебло (1785) визнати блокаду на Шельді взамін на незначні прикордонні пільги та грошове відшкодування. Бельгійці були розчаровані, а тому інший задум правителя – використати її у реалізації колишніх комбінувань як об'єкт взаємин на Баварію, змусив поставити їхню лояльність перед надто суворим іспитом. Внаслідок протидії Пруссії, яка організувала антиавстрійський блок правителів, та браку підтримки з боку Франції, яка не була зацікавлена в усуненні своєї давньої спільниці Баварії, провалився також і цей проєкт. 1786 року помер Фрідріх II, і невдовзі після смерти великого недруга Австрії Йосифа, зовнішній політиці якого бракувало послідовності, запланував узгоджені дії з Пруссією. Цим, безперечно, Габсбурзька монархія втрачала б таких спільників, як Франція і Росія. Кауніц вважав новий курс неприпустимим, причому крім почуття відрази до Пруссії, важливим також було і відчуття небезпеки, що обидві середньоевропейські держави опиняться в ізоляції через узгоджені дії Росії з західними державами.

Отож і надалі дотримувалися старої концепції зовнішньої політики й на знак союзу з Росією спільно виступили у війні проти Туреччини, яку розпо-

чали, зрештою, ще й завдяки планам завоювань та перекроюванню карти світу Катерини II, вищою мірою сумнівними також і для Австрії; ворожі дії, щоправда, не без англо-французького підштовхування, розпочали турки. Понад статті союзницького договору, які (як і 1738 р.) зобов'язували тільки до посилання допоміжного військового корпусу, Австрія вступила у війну як самостійний учасник (1788). Однак хід війни не відповідав очікуваному. Фельдмаршал граф Лясі, прекрасний організатор, але аж ніяк не видатний полководець, розташував імператорські частини гарнізонами уздовж кордону, і коли турки перейшли в наступ, то зустрічали хіба що поспішний відступ. Присутність в армії Йосифа, зважаючи на його нерішучість, знову ж таки мала вкрай негативний вплив. Правда, 1789 року обставини змінилися. Командування прийняв старий Ляудон і після короткої облоги підкорив Белград. Принц Йосія Кобурзький спільно з росіянами переміг під Фокшанами і Мартінешті. Небезпека з боку турків більше не загрожувала.

В іншому справі були не такі втішні. У Пруссії зовнішня політика міністра Герцберга мала прозору антиавстрійську спрямованість, він співпрацював з морськими державами, шукав контакту з Швецією і Туреччиною. Франція, як союзник Австрії, була паралізована вибухом революції. До того ж ставалися заворушення і в Габсбурзьких провінціях. У Нідерландах дійшло до відкритого повстання, ситуація в Угорщині була надзвичайно напруженою. Реформи, які проводив Йосиф, викликали в областях, до традиційно особливого становища яких Марія Терезія ставилася з повагою, опір привілейованих верств, а відтак і ширших кіл населення. У суто католицькій Бельгії вже самі церковно-політичні нововведення Йосифа спричинили неабияке занепокоєння, однак імператор приступив до перебудови адміністративної структури; невдовзі консервативні католицькі та революційні групи опинилися в одній своєрідній короткочасній спілці в боротьбі проти австрійського панування. Коли Йосиф II на антиподаткову кампанію, яка була зорганізована у Брабантських штатах, відповів припиненням дії основного закону, тобто привілеїв за *Joyeuse Entrée* від 1355 року, дійшло до відкритого повстання; лояльною залишилася тільки провінція Люксембург, де переважали прогабсбурзькі настрої. Слабкі австрійські частини були змушені залишити Брюссель, повсталі проголосили незалежність країни, яку Пруссія і морські держави негайно визнали самостійною державою (кінець 1790 р.).

Угорці від самого початку ставилися до правління Йосифа з великою недовірою. Їхні почуття монарх уже образив відмовою коронуватися короною св. Стефана і тим, що 1784 року він навіть звелів цей священний символ угорської держави перевезти до Відня. Коли Йосиф не скликав ні райхстагу, ні зібрання комітатів, і нарешті взагалі скасував комітатський устрій, до того ж офіційною мовою замість латинської запровадив німецьку,

обурення стало загальним. Такому розвиткові подій сприяли ще й пруські агенти. Угорські кола, підтримані пруськими агентами, снували плани нових виборів короля. Серед кандидатів називали також герцога Карла Августа Ваймарського, частину кореспонденції якого вів Гете, що був його міністром. Насамкінець герцог від такої пропозиції відмовився. Імператор Йосиф у січні 1790 року відкликав свої розпорядження, щоправда, настроїв у краї він цим не поліпшив. Відкликання було сприйняте як ознака слабкості.

Внутрішнє і зовнішнє політичне становище Габсбурзької монархії було надзвичайно похмурим, коли імператор після тривалої хвороби помер (20 лютого 1790 р.), то своєму молодшому братові Леопольдові, доти великому герцогові Тосканському, він передав правління, що перебувало у вкрай загрозливому стані.

Ідейний зміст і реформи йосифінізму

Ми вже згадували, що ідеї та реформи того типу, на які охоче наліплювали ярлик “йосифінізм”, існували ще до вступу Йосифа II на престол. Щонайрізноманітніші духовні течії і традиції зішлись до купи в Австрії терезіансько-йосифініської доби і всі разом обумовили своєрідність офіційних, державно-політичних понять, що виразно показало себе саме у сфері церковної політики, де звикли вбачати йосифінізм у вузькому, своєрідному сенсі. Ремінісценції про колишнє церковне правління фогта, яке сягало назад у середньовічне земельне князювання, про імператорську гібеллінську традицію – у жодному разі не ворожу до релігії, однак недовірливу до церкви, особливо до її римської верхівки як політичного чинника – об'єдналися з янсенітськими та феброніанськими, державно-церковними прагненнями. А взагалі державні діячі освіченого абсолютизму – не лише в Австрії і не насамперед власне там – аж ніяк не переймалися старозавітними особливими правами католицької церкви та її інституцій, особливо чернечі утворення, здавалися чимось на кшталт держави в державі. Вони порівнювали ситуацію незрівнянно простіших з погляду держави, просто таки милих, стосунків у церквах протестантських країн, ієрархія яких не виходила за державні кордони, тому не була змушена слухатися церковних наставників з-за кордону. Єдність із державами Бурбонів знову викликала заздре прагнення “галльських свобод” і в багатьох заходах (хоч би проти єзуїтів) йшли за прикладом французів. Із Заходу також надходив дух просвітництва, ідеї Кесне, Монтеск'є, менше – Вольтера чи енциклопедистів, охоче сприймалися і при віденському дворі, і в центральних владних структурах.

Звичайно, не слід залишати поза увагою те, що “новий дух” міг стати небезпечним для монархічно-консервативної державної структури Австрії –

Йосиф II на схилку свого життя ще встиг пережити вибух Французької революції, отож хотілося якомога швидше досягнути урівнювань, які б розрядили загрози нових ідеологій та наскільки це можливо змусили їх прислухатися монархії. Однак правитель взявся до справи надто стрімголов і, як саркастично висловився Фрідріх II, йому вдалося ступити другий крок, не зробивши першого. Порозуміння з народом чи з делегованими представниками він не шукав, двір виступив самовладно, хоча всі реформи мали йти на народне благо, проте діяльність із народом здавалася зайвою, в принципі марудною, обтяжливою і взагалі небажаною справою. Зверхній та категоричний стиль оголошення розпоряджень й законів перетворював багато з цілком виправданих і вигідних заходів йосифінців зробив зовсім непопулярними.

У сфері адміністрування прагнули до якомога більшої уніфікації вищих владних органів, кількість провідних бюрократів мала бути якнайменшою, а кількість членів Державної ради була скорочена майже в чотири рази. Дуже прозоро виявляються тенденції до запровадження централізації в об'єднанні Богемсько-Австрійських Надвірної канцелярії, Надвірної палати та Міністеріальної банківської депутації в Об'єднану Надвірну службу (Vereinigte Hofstelle), яку очолював верховний канцлер (1752), і якій мало підпорядковуватися все політичне і фінансове управління австрійських земель (включно з Галичиною), тоді як Іллірійську і Трансильванську Надвірну канцелярію він приєднав до Угорської. В адмініструванні провінціями створили щось схоже на спільне внутрішньоавстрійське губернаторство для Штирії, Каринтії і Країни, тобто приліпили їх до територіального комплексу пізнього Середньовіччя та доби релігійного врядування. Так само були зведені воєдино адміністрації Моравії та Силезії, Галичини і Буковини, а також і різні території приморських провінцій. Не можна стверджувати, що ці роздуті управлінські органи добре себе зарекомендували, і чи цим наблизились до задуманої мети централізування, аж поки через об'єднання неугорських земель, запроваджене за допомогою системи Гаугвіца, все було замінено на нові провінційні комплекси.

Дуже характерним для правителя та його підлеглих була неприхильність до всіх і різних виняткових становищ та привілеїв, хай там як історично обґрунтованих або виправданих якось інакше. Монарх не коронувався ні в Угорщині, ні в Богемії. Він також завжди уникав традиційного вшанування у провінціях. Штати як декоративні релікти колишньої значущості зберігали своє представництво в губерніях двома радниками, міське самоврядування було дуже урізане, за виборами в магістрати наглядали цісарські виборчі комісари.

Сутність йосифінізму полягала в тому, що монархія мала бути як благодійницькою, так і поліцейською державою. Державній структурі належало

за допомогою освіченого правління та врядування створити якнайкращі умови для добробуту своїх громадян. Для виконання цієї програми слід було дотримуватися порядку, моральності і безпеки, тож обов'язки з нагляду за цим поклалися на засновану 1749 року поліцейську комісію. 1782 року президент Нижньо-Австрійського правління Йозеф Антон граф Перген створив дирекцію провінційної поліції, чим заклав підвалини довготривалої організації усєї поліцейської системи.

У цьому контексті варто також згадати про цензуру. Сам Йосиф II не був прихильником суворих методів цензури, однак якраз його немстивим ставленням до огуди власної особи зловживали. Тому закон про цензуру від 1781 року передбачав жорсткий контроль за друком, а особливо за пресою. Цензура, звичайно, втручалася не скрізь однаково, і вищий клір протестував проти значного поширення антицерковної літератури.

У сфері судочинства за йосифінізмом слід визнати значні та благодотворні досягнення. Запроваджене за Марії Терезії розділення правосуддя й адміністрації послідовно дотримувалися й надалі, поміщицьке патримоніальне судочинство було значно обмежене. Це стосувалося корінних німецьких земель. В Угорщині та Нідерландах реформи так далеко не сягнули. Тут навіть змушені були відмовитися від впровадження Загального громадянського кодексу, перша частина якого з'явилася 1786 року. Оприлюднене в цій праці сімейне право здебільшого відповідало проголошеному вже у 1783 р. сімейному патентові; введені там визначення шлюбу (доти шлюб укладали тільки церковні служби) як громадянського договору, зумовило щонайгостріший опір церкви. Карний кодекс, укладений ще в консервативному ключі за Марії Терезії, 1787 року був переглянутий і оновлений. Смертну кару (незалежно від станової правової практики) Йосиф скасував, натомість йосифінський закон передбачав тяжкі тюремні, каторжні та тілесні покарання.

Стрижнем йосифінського законодавства були церковно-політичні заходи та розпорядження. Імператор, як у цьому міг переконатися також і папа Пій VI під час свого візиту до Відня (1782), був переконаним і побожним католиком, однак це не завадило йому з урахуванням державних інтересів і в сенсі гуманістичного мислення свого сторіччя відстоювати принципи релігійної терпимости. 13 жовтня 1781 року він видав патент про толерантність, яким гарантувалося численнішим громадам християн-некатоликів і греко-ортодоксам (православним) громадянську рівність з католицькою більшістю населення та свободу віросповідання. Деякі обмежувальні застереження (жодних веж і дзвонів, жодних порталів, що виходили б на вулицю!) мали гарантувати деяку перевагу для "панівного" римо-католицького віросповідання. Але ж тепер протестантські громади могли організовуватись відкрито, в кордонах уже теперішньої Австрії постало майже 50 "толерантних" громад, переважно на теренах біднішого Бургенлянда та в Каринтії. 1784 року ав-

стрійську консисторію було перенесено з Тешена до Відня і поділено на відгалуження для прибічників гелветичного та (набагато більшого) аугсбурзького віровчень. Позаяк кількість протестантів, котрі тепер відкрито зізналися у своєму віросповіданні, виявилась разюче великою, у грудні 1782 року видали розпорядження, яким (як-от, кількатижневий курс навчання закону Божого у відповідального за це католицького священника) ставилися перепони. Попри такі обмеження, патент про толерантність все ж означав початок нової ери в австрійській церковній політиці, яка мала привести до повної рівноправности всіх визнаних релігійних громад. Проте до сент, які важче було проконтролювати, йосифінізм ставився з недовірою і нерідко демонстрував це дуже підкреслено.

Євреї, хоч і не отримали через окреме розпорядження повного урівняння в громадянських правах, все ж набули істотних прав, у яких їм досі відмовляли; їх допустили до ремесел, промислів, промислової діяльності та вищої освіти; було скасовано чинні дискримінаційні приписи щодо одягу. В єврейських колах таке врегулювання сприйняли по-різному: кількісно менша й нерідко заможна частина євреїв із західних корінних земель, яка прагнула до емансипації, принаймні радісно вітала його, проте ортодоксам такий новий напрям подій здавався підозрілим. Дали також себе знати антисемітські настрої серед християнського населення – щоправда, принагідно ми чуємо також і нарікання католиків на "занадто велику толерантність" до протестантів. Проте прибічники йосифінізму в клірі ідею толерантности сприйняли прихильно, і архієпископ Ієронім Коллоредо Зальцбурзький, чий методи керівництва взагалі виявляють багато паралелей до методів Йосифа II, вітав патент про толерантність пастирським посланням, яке відтак стало знаменитим. Отже, своєчасне законодавство про віротерпимість мало менше спротиву, ніж багато інших реформ правителя.

Найпоказовіша для зарубіжжя та в своєму перебігу найдраматичніша церковно-політична акція Йосифа II стосується чернечих інституцій. До монастирів йосифінізм ставився не вельми прихильно. Ченців, а часто це були люди високої духовности, теоретики держави звинувачували не лише як прибічників celibату в питаннях щодо приросту населення, улюбленої теми популяціоністики XVIII ст., але й ставили під сумнів корисність їхнього покликання для суспільства. Оскільки чернецтво вважали негативнішим, ніж клір, то розлогі земельні володіння "мертвої руки" були зайвим приводом до такого ставлення. Вже за Марії Терезії дійшло до того, що масово закривали монастирі у Ломбардії, і саму ліквідацію ордену єзуїтів можна вважати актом упереджености. Проте Йосиф II кроки проти монастирів спочатку не трактував як найважливішу справу, лише після подій місцевого значення – внутрішні чвари у пустині Мауєрбах під Віднем – стали предметом тривалого розстеження, а відтак причиною важкого за своїми наслідка-

ми рішення (29 листопада 1781 р.) закрити всі монастирі, які не робили нічого для виховання молоді чи для догляду за хворими, послушники яких присвятили себе такому способу життя лише про людське око, напоказ. Проведення акції доручили “Надвірній духовній комісії”, яка до того ж опікувалася убогими; тенденції до ліквідації саме заможних монастирів, – принаймні в другій половині йосифінського десятиріччя, – важко не помітити. Понад 400 монастирів підлягало безжалюгідній ліквідації, серед них було багато закладів, яким колись судилося відіграти значну роль в австрійській історії культури. Це – Мондзее, Баумгартенберг, Зеккау, Нойберг, Осії, св. Павла в Ляванталі, Гамінг, Мауербах та Віденський притулок св. Доротеї. Інші монастирі, хоча б такі, як Кромержмюнстер, були на волосок від необдуманого закриття, щодо монастиря Лілієнфельд, то його вдалося відновити після двох років правління Йосифового наступника Леопольда. Зв’язки орденських філій з зарубіжними центрами були вкрай урізані, монастирські екземпції (підпорядкування вищим, а не місцевим, інстанціям) було скасовано. Такі заходи, принаймні з формального погляду, пішли на користь тим єпископствам, у лавах яких перебували кілька прибічників партії йосифінізму, серед яких найрадикальнішим слід визнати графа Карла Герберштайна у Любляні. У Відні за ним ступали близькі до йосифінізму архієпископ Траутсон, тоді як кардинал-архієпископ Крістоф Антон граф Магацці був рішучим і запеклим противником нових ідей. Найважливіші клопоти йосифінців стосувалися безпосередньо єпископатів: упорядкування дієцезій, спроба сумістити церковні і територіальні кордони. Тут домоглися лише часткового успіху. Єпископство Пассау, колись носій місії в австрійському Придунав’ї, було повністю розпущене, Верхня Австрія – підпорядкована єпископству Лінц, Нижня Австрія поділена між дієцезіями Відня – чие архієпископство водночас керувало двома новими церковними провінціями, куди входили коронні землі – та Санкт-Пельтена (куди перемістили колишнє єпископство Вінер-Нойштадт). Розміри підлеглих Зальцбургів дієцезій Зеккау, Гурк і Лявант суттєво розширили, однак скасувати Зальцбургські метропольні права не вдалося. Насамкінець, марною виявилася спроба упорядкувати дієцезії у плутанині володінь Передньої Австрії.

З-поміж духовних сановників на симпатії та підтримку йосифінців найперше міг розраховувати священик, правда, йому слід було дбати не лише про відданість церкві, а й про патріотично надійну поведінку ввірених йому членів громади як громадян держави. Зрештою слід бути вдячним йосифінізмові за призначення і влаштування численних нових священиків: ніхто з них не мав витрачати більше однієї години, щоб дістатися до парафіяльної церкви. Так було збудовано багато нових церков, натомість інші, які вважали зайвими, були закриті або розвалені. З релігійного фонду виділялися кошти для державної оплати церковних душпастирів-білоризників (“*Kol-*

grua”) – порядку, якого в Австрії дотримувалися до 1938 року. З цими заходами церква ще могла якось змиритися, більші сумніви викликало те, що (від 1783 р.) про нове поповнення священиків мали дбати державні генеральні семінарії, цим сподівалися встановити чіткіший контроль за формуванням світогляду молодих проповідників. Серед католицької частини населення велике обурення викликали різні втручання в духовне життя: церковні свята, а їхня кількість від часів антиреформації, надміру зросла, було заборонено, прочанство радикально обмежено, братства розпущено і багато святкувань скасовано. Чиновники втручалися і в літургійну службу, питанням політики були церковна музика і кількість свічок на вівтарі; болісною кульмінацією стало, – щоправда, негайно призупинене, – розпорядження про заміну дерев’яних домовин на мішки; чиновники неохотно ставилися і до щонайрізноманітніших народних звичаїв, від перегонів на дибах до залізання через вікна до дівчат. Дзвони на погоду, йодлі та виляскування батогами потрапляли під заборонні розпорядження, і ті розпорядження часто відзначалися слонячою граційністю.

Було б несправедливо судити про ідеї та заходи йосифінців лише за бюрократичними крайнощами та тактичними ляпсусами. Звісно, навіть якщо не брати до уваги вже згадане, багато чого залишалось ще проблемним; бажання контролювати й опікуватися всіма життєвими виявами свідчить про поширене хибне розуміння державних завдань. Натомість чимало реформ були більш ніж виправданими. Час показав, що Йосиф II та його соратники в багатьох питаннях помилялися, але у стількох же, щонайменше, вони мали рацію. Не менше суперечок, ніж довкола адміністративних реформ і державних заходів щодо церкви, було довкола соціального законодавства, зініційованого монархом. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені уже в епоху Марії Терезії. Це законодавство принесло користь селянам, про це йтиметься далі. Варто лише згадати про скасування кріпацтва у тих провінціях, де воно ще існувало (1781), панщизняні патенти (1771-1789), спроби кадастрового реєстру і нового порядку земельного оподаткування. Саме ці розпорядження, якщо дивитися загалом, дуже добре зарекомендували себе, і так само, як і заходи, спрямовані на всенародне благо, у широких колах здобули Йосифові II репутацію народного цісаря.

Батьком “йосифінізму” Йосиф II не був. Незважаючи на численні невдачі, ця епоха не закінчилася смертю імператора. Навпаки, йосифінізм наклав свій відбиток на світоглядний профіль більшості – якраз духовно найактивніших та політично найзацікавленіших верств Габсбургської монархії до самого кінця імперії. Йосифінська сукупність ідей у різноманітних варіаціях визначила програми політичних партій так само, як державницьку свідомість принципово неполітичних або принаймні зобов’язаних бути позапартійними високих державних чиновників, офіцерів і навіть багатьох клерикалів.

Зміцнення напередодні великих криз. Правління Леопольда II (1790-1792)

За неймовірно короткий час Леопольд II розв'язав низку сутужних і загрозливих проблем, урегулювання яких було конче потрібне для консолідації державного апарату, що зазнавав тяжких потрясінь. Зовсім на противагу покійному братові, Леопольд, який за час досить вдалого 25-річного правління в Тоскані набув ґрунтовних знань у практиці врядування, був спритним тактиком із тверезим розрахунком, володів виразним відчуттям можливого, що довів під час розв'язання внутрішньо- і зовнішньополітичних проблем, тоді як у церковних справах вже в Тоскані виявив дещо менше обачности. Зазнавши на початку життєвого шляху потужного впливу вчення Монтеск'є та фізіократів, Леопольд якось у листі до своєї сестри Марії Крістини, правительки Бельгії, зізнався, що розуміє важливість служіння правителя, яке має бути спрямоване не лише на благо народу, а й на народне схвалення. В Австрії, зважаючи на труднощі брата та розвиток подій у Франції, Леопольд вирішив дотримуватися консервативної політики, щоправда, без того, щоб скасовувати всі заходи покійного імператора.

Незважаючи на опозицію Кауніца, Леопольд, після деякого дистанціювання від Росії, зміг змінити лінію політики щодо Пруссії, і в липні 1790 року знайти шлях до компромісу, що було закріплено в Райхенбахській конвенції. Там вже було передбачено порозуміння про мир з Туреччиною без анексії, а прусський канцлер Герцберг був змушений відмовитися від своєї честолюбної, загалом мало продуманої політики розширення коштом Австрії. Війні з Туреччиною нарешті було фактично покладено край укладенням миру в Сістовій (4 серпня 1791 р.). Австрія місцями поліпшила свої кордони, приєднавши Альт-Орсову, округ Уна та дунайський острів Ада-Калех. Уже наприкінці 1790 року до Бельгії увійшов потужний австрійський контингент. Такий поворот справ пришвидшили міжпартійні сутички серед повсталих, володіння Бельгією було гарантовано Австрії європейськими державами на Гаазькому конгресі (грудень 1790). Після підписання Райхенбахської конвенції невдоволені елементи Угорщини були змушені відмовитися від сподіваної підтримки з-за кордону, тоді як імператорові Леопольдові вдалося привернути на свій бік сербів Південної Угорщини. Після тривалих переговорів у райхстагу перейшли від гарячих дебатів до порозуміння, Леопольда було короновано на короля Угорщини. Проблема з німецькою мовою залагодили, розширилася участь штатів у законодавстві.

У питанні про підтримку і впровадження йосифінських реформ було запропоновано шлях компромісів також і в австрійських провінціях. Дійшла

черга до проблеми надмірних заходів з адміністративної централізації, до поновного розділення політичного та фінансового врядування після ліквідації Об'єднаної Надвірної служби. Штатам було повернуто чимало колишніх прав, особливо в збиранні податків і з обліку армійської служби. Одначе подальші станові вимоги правитель відхилив, проте більшість реформ для селянського стану – правда, не податок за землю і не регулювання панщини – а також нове регулювання в галузі освіти, до чого правитель ставився з великим розумінням, залишилися чинними. Що ж стосувалося церковної політики, то генеральні семінарії були закриті, деякі раніше ліквідовані монастирі – відкриті знову.

Успіхи зусиль у консолідації всередині країни та зовнішньої дипломатичної політики з Пруссією, морськими державами і Туреччиною не могли відвернути можливих наслідків у драматичному загостренні становища в теоретично ще союзницькій Франції. Леопольд, хоч і не ставив перед собою конкретної мети, діяв проти революційного руху в цій країні. Приемливе ставлення до сестри Марії Антуанетти та її чоловіка Людовіка XVI, попри суто людське занепокоєння, не надто істотно вплинули на зважену реалістичну поведінку монарха, не схильного приймати рішення під впливом почуттів. Крім того, передумовою будь-якого втручання у справи Франції мала б бути ліквідація залишкових, відкладених у Райхенау на потім суперечностей між Пруссією і Австрією, адже після зустрічі двох монархів попередньо була підписана лише заява загального характеру: прийти на допомогу французькому королівському двору за підтримки інших європейських держав. Російська цариця Катерина поставилася до таких намірів прихильно, проте Англія їх відхилила. Після того як Людовік XVI – безумовно, що не без тиску – присягнув конституції, Леопольд знову був готовий до компромісу, не могло бути й мови про те, щоб він прагнув війни. Позиції імператора не змінила навіть передана через графа Артуа пропозиція Лотарингії. До початку 1792 року він, правда, був змушений визнати, що революція ще не завершилася, а коли королівське подружжя ув'язнили, то, здавалося, він був схильний втрутитися. Його несподівана смерть 1 березня 1792 року невчасно позбавила Австрію правителя з великим політичним обдаруванням. Ходили чутки про замах яacobинців чи франкомасонів, але такі припущення були безпідставні, імператор, імовірно, став жертвою плевриту.

Боротьба проти революційної Франції. Перша коаліційна війна (1792-1797)

Смерть імператора Леопольда з багатьох аспектів позначила важливу перемену в історії Австрії: півсторіччя державної реформаторської діяльності в

дусі освіченого абсолютизму в австрійському варіанті, хай навіть на початку за монархині, далекої від ідейного набутку просвітництва або навіть негативно до нього налаштованої, закінчувалося. Консервативний опір ще доводилося переборювати, проте держава докорінно трансформувалася. Тепер уже йшлося про ідеї 1789 року, посилені дивовижною ударною силою військ революційної Франції, з якою належало помірятися. Боротьба точилася за збереження старого ладу монархічної Європи, тому в Австрії знову набули ваги консервативні елементи. До таких можна зарахувати і нового монарха, навіть якщо в характері політики Франца II не бракувало рис йосифінізму. Старшому синові Леопольда, який прийшов тепер до влади, не можна відмовити у вольовитості, витривалості та в твердому усвідомленні обов'язку. Як духовна особистість він був набагато менше обдарований за батькового брата і за самого батька. Навіть молодші брати Карл і Йоганн незрівнянно перевищували Франца обдарованістю, уявою та живим відгуком на нове. На головний державний пост (міністром кабінету) імператор Франц призначив графа Франца де Паула Коллоредо-Валізеє, свого колишнього наставника (Айо).

Невдовзі після зміни правителя до Відня і Берліна, після агресивних французьких нот, надійшли оголошення війни від Національних зборів у Парижі. Ініціатива належала партії жірондистів, у революційній надійності якої у Парижі вже тоді сумнівалися, і тому вона хотіла спрямувати обурення мас на зовнішнього ворога. Перші воєнні дії революційних армій були марні, напади на прикордонні бельгійські укріплення було відбито. Тому при дворах Середньої Європи надто охоче міркували про збройну прогулянку випробуваних у боях австрійсько-пруських частин до Парижа; до коаліції, правда, не вступаючи в бої, приєдналися Росія і Сардинія. Нерозважливий маніфест союзників, у якому погрожували зцінайстрашнішою помстою, зміцнили рішучість французького населення чинити опір і, крім того, фатально позначилися на долі королівського подружжя. Після артилерійського обстрілу Вальмі союзницька армія у вересні 1792 року відступила; французи змогли виставити на марш проти Бельгії потужні сили і після перемоги під Жемапп (6 листопада 1792 р.) прибрали до рук усю Бельгію. Швидко було втрачене і німецьке прирайнське лівобережжя. Перед революційною Францією консервативна Європа продемонструвала жалюгідне безсилля.

Подальший хід війни показав дедалі глибші розколини в структурі коаліції, до якої після оголошення французами війни вступили ще Англія, Іспанія і Голландія. Коли Пруссія і Росія, в обхід Австрії, домовлялися про другий поділ Польщі, у Відні позначилася зміна курсу. Франц фон Тугут, який виступив тепер на перший план як "директор зовнішніх справ", був сповнений глибокої неприязні до Пруссії. Тут його настрої збігалися із напрямом зовнішньої політики Кауніца, проте честолюбному вискочневі бракувало широти поглядів старого державного канцлера, який роком пізніше помер.

Запальні нападки, з якими сто років тому виступив проти політики Тугута Гайнріх фон Зібель, звісно, не завжди виправдані й диктувалися передусім тенденцією виправдати край невітшну поведінку Пруссії під час першої коаліційної війни. Навесні 1793 року стався тимчасовий сприятливий поворот у ході війни проти Франції, і після перемоги під Неервіндемом (17 і 18 березня 1793 р.) австрійці знову увійшли до Бельгії. Французький командувач Демур'є, утискуваний комісарами Національного конвенту, зрадив і перейшов на бік Австрії. Також і ситуація на Райнському фронті не була для союзників несприятливою. До того ж у тилу Французької республіки виникла загрозна ситуація через повстання у Вандеї та через місцеві заворушення на Півдні. Але тепер революційна Франція через "*levée en masse*" воєнного міністра Карно виставила на фронт нові армії; австрійців розбили під Ваттіні (15 і 16 жовтня 1793 р.) і влітку наступного року поблизу Флерусу (26 червня 1794 р.). Бельгійські укріплення здалися, і Тугут навіть віддав наказ про відхід на правий берег Райну. Нещодавно відновлені плани австрійської політики обміняти Бельгію на Баварію заблокували союзники, насамкінець особливо Британія, виглядало майже на те, що Тугут, виводячи війська з Бельгії, хотів догодити передусім саме цій державі. Проте з Пруссією дійшло до розриву, коли після придушення патріотичного повстання під проводом Тадеуша Костюшка знову актуальним стало польське питання. Цього разу Австрія і Росія об'єднали свої зусилля. З січня 1795 року обидві держави домовилися і закріпили договором третій поділ Польщі; помірну частину передбачили також і для Пруссії. Однак сепаратні дії дворів Відня і Санкт-Петербурга були прикрою несподіванкою для Північнонімецького королівства, і власну самостійність воно виявило тим, що вийшло з коаліції. 5 квітня 1795 року в Бадені Пруссія уклала мир з Францією, за яким Франції відходив лівий берег Райну, здавалося, що на той момент могла розв'язатись і прусько-австрійська війна. Із боротьби вийшли також Іспанія, Голландія, яка під назвою Батавська республіка перетворилась на країну-васал Франції.

У питанні про територіальне розмежування Польщі нарешті дійшли згоди: Австрія тоді отримала території довкруг міста Кракова, а також названу "Західною Галичиною" широку смугу земель уздовж рік Пилиця, Вісла і Буг з містами Люблін, Холм і Сандомир. Боротьбу за Райн Австрія надалі була змушена провадити самотужки, її підтримували хіба малі держави Південної Німеччини. Однак австрійські генерали Вурмзер і Клерфе 1795 року домоглися деяких успіхів; войовничий дух австрійсько-британсько-російської коаліції знову тимчасово піднісся. Проте 1796 року було прийнято рішення на користь Франції. На південнонімецькому театрі воєнних дій ерцгерцог Карл стійко витримав натиск французів. У боях під Амбергом (24 серпня) і Вюрцбургом (3 вересня 1796 р.) армію Журдона було відбито. Баварія, що-правда, зважаючи на підхід ще однієї армії під командуванням Моро, уклала

з Францією перемир'я. Головною воєнною ареною стала Італія, куди Наполеон Бонапарт, воєнний геній якого виявляв себе з дедалі більшим блиском, змусив королівство Сардинію вийти з коаліції і майже повністю витіснив Австрію із Ломбардії. Потужне укріплення Мантую затято обороняв відкликаний до Італії генерал Вурмзер, але 14 січня 1798 року він був змушений здати його французам після важких поразок під Кастільйоне, Бассано, Арколе і Ріволі. Через невдачі, а також зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію, ставлення союзників Австрії набувало непевного характеру, тому й те, що Тугут відхилив першу спробу противника укласти мир, не мало ніякого впливу. Коли ж війська Наполеона вторглися на терени Східних Альп, то звернення до здатного носити зброю населення було запізним, щоб стримати ворога. Обидва найвищі командувачі Наполеона та ерцгерцог Карл 18 квітня 1797 року уклали попередню угоду про мир у Леобені, а відтак 17 жовтня – мир у Кампо Формідо під Удіне.

Австрія мала відмовитися від Бельгії і Ломбардії та погодитися віддати лівий берег Райну. Натомість вона отримувала місто Венецію та більшу частину континентальної частини цієї республіки, а також Істрію і Далмацію. На заході Північної Італії були утворені дві держави-сателіти Франції: Лігурійська і Цизальпінська республіки. Укладення миру між Священною Римською імперією та Французькою республікою було застережено на конгресі в Раштатті, де австрійською округою Брайсбау мали намір відшкодувати втрати герцоґові Модени.

Труднощі боротьби проти Франції вплинули також і на внутрішню політику Австрії. Відповідно розширена поліція нищпорила за прихованими прихильниками революції, 1794 року їй вдалося викрити “якобінську змову” у Відні, учасників якої, частково вихідців із впливових кіл, засудили до страти або до суворого тюремного ув'язнення. Освіта, преса, життя в різних об'єднаннях підлягали жорсткому наглядові. Про “громадську думку” вже не могло бути мови, бо кожний старався не накликати на себе підозри. Конспіративна змова виникла і в Будапешті – над нею вчинили криваву розправу. Натомість участь тирольських селян у боротьбі проти вторгнення французів (Шпігська битва 2 квітня 1797 р.) та успіх відозви показали, що значна частина населення плекала в душі патріотичну жертвність, що безідейний режим, який не заслуговував на довіру, хтозна чи був би спроможний ефективно скористатися цими настроями на користь держави.

Від першої до другої коаліційних воєн (1799-1805)

Раштаттський конгрес, покликаний 1797 року встановити загальний мир, закінчився невдачею. Французькі парламентарі затягували консультації та

переговори, тонко грали на незгодах між Австрією й Пруссією, вступали в контакт з угорськими та польськими невдоволеними, до того ж відкрито провокаційною була поведінка генерала Бернадота, французького посланника у Відні. З іншого боку, сили Франції через єгипетську експедицію Наполеона справляли враження ослаблених і розпорочених, і Англія вдалася до спроби зібрати нову європейську коаліцію проти Франції. Нерозважливий напад неаполітанських військ закінчився, щоправда, цілковитою невдачею, французи окупували континентальну частину королівства обох Сицилій і проголосили Партенопейську республіку. Французи вели воєнні дії також і на Райнському фронті, їхні парламентарі до останнього можливого моменту перебували в районах стратегічного зосередження і розгортання австрійців. 28 квітня 1799 року під час довго відтягнутого від'їзду на них напали, двох парламентарів було вбито. У цій до кінця не з'ясованій афері йдеться, імовірно, про вчинок угорських гусарів, які, можливо, отримали від свого командування завдання відібрати у посланників папери, серед яких, як підозрювали, могли бути шпигунські матеріали, та передати їм “нагадування”. У кожному разі до “растштатського убивства парламентарів” австрійський уряд не причетний.

Початок другої коаліційної війни був сприятливий для союзників. Ерцгерцог Карл у Південній Німеччині в березні 1799 року під Острахом і поблизу Штокау переміг свого старого супротивника Журдана, а в червні під Массеною, поблизу Цюріха, розгромив ще одну французьку армію. Також в Італії, де австрійців підтримувала російська армія під командуванням Суворова, коаліція діяла дуже вдало, бої під Кассано, на річках Тідоні та Треббії, і велика битва біля Нові (15 серпня 1799 р.) закінчилися перемогами союзників. Проте подальшій взаємодії завадили розбіжності в політичних та воєнних планах союзників, знову дала про себе знати манера Тугута сумніватися у союзниках, до того ж доводилося мати справу з такими недовірливими і дратівливими автократами, як цар Павло, нелегко було домовитися про узгоджене ведення війни із Суворовим, навіть попри його незаперечний талант полководця. Майже неприхована спроба Тугута анексувати відвойовані землі П'ємонта призвела до непорозумінь, і невдала зміна планів воєнних дій знову надала Франції збройної переваги. Після важкого переходу через Альпи Суворов, якому було наказано йти у Швейцарію, прибув із своїми частинами запізно, щоб врятувати від поразки під Цюріхом іншого російського воєначальника, Корсакова; російські полки передислокувалися в Південну Німеччину і, зрештою, їх відкликав цар: у жовтні 1799 року Росія вийшла з коаліції.

Тим часом з Єгипту повернувся Наполеон, успішний державний переворот 18 брюмера (9 листопада 1799 р.) приніс йому найвищий владний пост першого консула. Його втручання на італійському фронті знову призвело до

повороту в ході війни, він здобув Мілан і насамкінець виграв вирішальну битву поблизу Маренго, незважаючи на значні успіхи австрійців під Меласом, завдяки своєчасному втручання генералів Десе і Келлерманна (14 червня 1800 р.). Австрійці відійшли за Мінчіо, відтак у театрі воєнних дій у Північній Італії настало перемир'я. У Південній Німеччині бої точилися далі, після невдалих мирних переговорів французи під командуванням Моро здобули вирішальну перемогу біля Гогенліндена (3 грудня 1800 р.) над австрійською армією, яка була під номінальним верховним командуванням 18-річного ерцгерцога Йоганна, і яка вийшла з Баварії та змушена була відійти за Еннс. Відтак у місті Люневіль у Лотарингії відбулися переговори, які 9 лютого 1801 року завершилися укладенням миру. Умови були сприйнятливі для Австрії і не надто відрізнялися від умов 1797 року. Було підтверджено відмову від лівого берега Райну, так само, як і право на венеційські території. Герцог Моденський отримав Брайсгау та Ортенау, герцогові Тосканському дістався Зальцбург (включно з Берхтесгаденом). Німецьким князям, які належали до Священної Римської імперії, втрати на лівому березі Райну мали відшкодувати на інших територіях імперії. Так і сталося насправді через вироблене за співучастю Франції і Росії верховне рішення імператорської депутації (1803). Австрія, що втратила на лівому березі Райну лише невеличке графство Фалькенштайн, отримала території архієпископств Триєнт і Бріксон, які де-факто і так уже могли віддавна вважатися частинами Тиролю.

У центральних владних установах у Відні сталися деякі персональні зміни, які відповідали новій орієнтації у зовнішній політиці, що невдовзі мала бути прийнята через несприятливий хід війни. На місце ворога Франції і Пруссії Тугута прийшов Людвіг граф Кобенцль, тоді як Коллоредо надалі залишався на своєму посту. Обидва вищі державні сановники перебували під навіяним наперед уявленням про велику потужність Франції, і тому діяли обережно. На позитивну оцінку заслуговує те, що ерцгерцог Карл як новий президент Надвірної воєнної ради зміцнював армію слухними нововведеннями. Замість колишньої дожиттєвої служби було впроваджено обов'язок – від десяти до чотирнадцяти років. Нові центральні державні установи – Державне міністерство земель і Конференцміністерство – мали координувати адміністративну роботу; були реорганізовані фінансова система і звітність, правда, без того, щоб відбулося справжнє поліпшення важкого фінансового становища, яке занепало внаслідок великих видатків на війну і озброєння. Через десятиріччя не надто планомірних адміністративних реформ (спочатку 1792, згодом 1794 і насамкінець 1802 рр.) знову відійшли від централізаторських тенденцій йосифінського десятиріччя. Суворого нагляду за суспільством через поліцію і цензуру, як і раніше, дотримувалися твердо і невблаганно.

За переговорами у Люневіллі відбулася спроба врегулювати британсько-французький конфлікт, проте Ам'єнський мир (1803) протривав лише рік, і

після нового вибуху боротьби Англія знову намагалася мобілізувати союзників на континенті. Прихильний резонанс знайшли передусім у Росії, а саме після коронування Наполеона на імператора Франції, яке викликало роздратування царя Олександра. Віденський двір поставився до цього по-інакшому. В імператорському титулі Наполеона вбачали послідовний результат із фактично верховного становища як першого консула, а також і позитив подолання революції. Натомість проникнення Франції до Райну, вилучення із складу Священної Римської імперії окремих єпископств сприяло створенню протестантської більшості як у колегіумі курфюрстів, так і в імператорській князівській раді. За таких обставин обрання імператором Габсбурга викликало сумнів; до цього долучалася перевага французів і небезпека повної ліквідації імперії. При Віденському дворі снували плани, щоб запровадити для дому Габсбургів спадковість імператорського титулу, який за рангом був би такий самий, як і новий французького імператорства, перебував би під меншою загрозою втрати, ніж імператорство римсько-германське. У такому ключі була витримана пам'ятна записка князя Кобенцля до імператора Франца. Новий імператорський титул мав стосуватися спільноти всіх габсбурзьких країн. 10 серпня 1804 року імператор Франц оголосив зібранню високопоставлених державних діячів про рішення прийняти титул "імператор Австрії". Наступного дня відбулося оприлюднення цього рішення через імператорський патент, а 7 грудня 1804 року – урочисте проголошення. Від церемонії коронування відмовилися. Імператорський титул, що вважалася самозрозумілим, стосувався також Угорщини, однак було роз'яснено, щоб не зачепити національних і станових чутливих струн, що конституції (основного закону) та прав провінцій це не торкатиметься. Жодного сумніву, що шлях, яким все це відбувалося, не був юридично бездоганним, передусім ніхто не подбав про згоду штатів корінних земель, крім того, був порушений основний закон Священної Римської імперії – обійшли курфюрстів та імперський сейм (Reichstag). Цілком природно, що намагалися зберегти ознаки наступництва. Герб Австрії 1804 року ще увічнювався римською імператорською короною, чорно-жовта (чорно-золота) барви залишалися від імперії, навіть двоголовий орел перейшов від герба імперії. Крім того, Франц II одягав римсько-германську імператорську корону. Після чергової поразки на полі бою вона загубилася, тоді й пробила остання година для імперії.

Австрія, як уже згадувалось, дистанціювалася насамперед від союзницької політики Англії, однак слід було зважати на французькі воєнні дії в Італії, та й у власному таборі діяли прибічники війни. Їм урешті-решт вдалося схилити на свій бік імператора, ерцгерцог Карл скептично ставився до щасливих перспектив. У серпні 1805 року Австрія приєдналася до англо-російської коаліції, до якої вступила також і Швеція. Насамкінець сподівалися на вступ Пруссії. Насправді ж третя коаліційна війна велася вкрай невдало.

У Південній Німеччині Баден, Вюртемберг і Баварія виступили на боці Наполеона, який із свого табору в Булоні швидше, ніж цього сподівалися, з'явився на арені воєнних дій. Австрійський воєначальник генерал Мак хоч і пройшов крізь Баварію до лінії Іллер, однак Наполеон його обійшов, а коли той не спромігся скористатися можливостями для відступу, разом із 23 000 своїх солдатів був змушений до капітуляції в Ульмі (20 жовтня 1805 р.). Небагато важило те, що ерцгерцог Карл на італійському театрі воєнних дій під Каладьєро (29-31 жовтня 1805 р.) зміг відбити наступ армії Массена. Частини Карла і призначені для захисту Тиролю бойові сили під командуванням ерцгерцога Йоганна були відкликані на Дунайський фронт, але прийшли туди надто пізно, щоб перешкодити Наполеонові захопити Відень (13 листопада 1805 р.) та форсувати Дунай. Тим часом після вдалого бою під Лейбеном до Моравії вступила російська армія під командуванням Кутузова.

Незважаючи на початкові невдачі, становище союзників не було безвихідним, за чисельністю полків вони дещо переважали Наполеона і могли почекаати на підхід додаткових російських сил та австрійців під командуванням ерцгерцогів Карла та Йоганна. Наполеон перебував уже далеко від своїх оперативних баз, був недостатньо споряджений для воєнного походу взимку. До того ж тепер слід було розраховувати на втручання Пруссії, де панували рішучі настрої через порушення власних територій в князівствах Ансбах-Байройт, і яка уклала Потсдамський договір з Росією. Невиправдана воєнна честолюбність царя Олександра спонукала австрійців і росіян ще до підходу підкріплення зважитися на "битву трьох імператорів" під Аустерліцом, яка 2 грудня закінчилася нищівним розгромом союзників.

Після битви під Аустерліцом цар Олександр залишив Австрію напризволяще і повернувся до Росії; безсумнівно, якщо б Австрія діяла інакше, то це вберегло б її від значних територіальних втрат. Пруський уповноважений Гаугвіц уклав з Наполеоном Шьонбрунський договір, за яким держава Гогенцоллернів, як компенсацію за відмову від Ансбаха-Байройта, отримувала окупований французами Ганновер. Тепер Австрія була повністю ізольована й погодилася у Пресбурзі на запропоновані Наполеоном важкі умови укладення миру: Венеція, Істрія і Далмація відходили до новоствореного королівства Італія; у Південній Німеччині залишки передньоавстрійських територій, переважно старогабсбурзькі володіння, на превелике невдоволення їхніх мешканців відступалися німецьким спільникам Наполеона. Баварія, крім того, отримувала Тироль (разом з Форарльбергом, Бріксоном і Трієнтом), скромною компенсацією за територіально набагато більші втрати Австрія отримувала Зальцбург з Берхтсгаденом. Ерцгерцогові Фердинандові із Габсбурзької Тоскани, якого ще недавно настановили в Зальцбурзі, відшкодували великим герцогством Вюрцбурзьким. Під час виконання умов миру стався ще один прикрий інцидент, коли російські

військово-морські сили, підтримані чорногорськими ватагами, закріпилися в Которі (Cattaro), і його змогли передати французам лише з великим запізненням.

Безпосереднім наслідком поразки Австрії були важливі зміни в Німеччині. Деякий час Наполеон, під впливом останнього духовного наставника імперії князя-примаса Карла Теодора Дальберзького, плекав думку, аби самому одягнути на голову імператорську корону й відновити імперію Шарлеманя (Карла Великого), реалізовану як владарювання над Францією і над Німеччиною та Італією. Цього не вдалося досягнути через зволікання Віденського двору, який посилався на рамки умов Пресбурзького миру. Тоді Наполеон заснував Райнський союз, члени якого оголосили про свій вихід з імперії. У такій ситуації, після різких погроз із боку Наполеона, Франц II 6 серпня 1806 року зрікся імператорської корони й одночасно повідомив про ліквідацію "Священної Римської імперії".

Ця державна структура, заснована 962 року коронуванням Оттона I на імператора, вже давно була позбавлена будь-якої політичної чи навіть військової сили. Предмет принагідного незлобливого глузування, вона все ж була глибоко вкорінена в німецькому мисленні й почуттях, безжалісна ліквідація її під ультимативним тиском держави, яку вже віддавна мали за "заклятого ворога", спричинилася до посилення німецької національної самосвідомості, яка вилилася у набагато гострішу форму, аніж це будь-коли було у часи Старої імперії, реставрація якої незабаром стала метою містичних прагнень німецького романтизму.

Того і наступного року (1806-1807) Пруссія після швидкого і цілеспрямованого походу Наполеона, хоч і мала вже запізнілу підтримку Росії, зазнала великої поразки. Наслідком цього були порушені умови миру. Майже всі землі на захід від Ельби були втрачені, армія підлягала значному скороченню, французькі гарнізони окупували важливі укріплення. Імператор Франц тоді відхилив, мабуть, не зовсім серйозну пропозицію Наполеона повернути Силезію як ціну за союзництво; маючи перед собою перевагу Франції у силі, як Австрія, так і Росія були зацікавлені в тому, щоб Пруссію не розгромили до решти. З іншого боку, від пропозиції Пруссії і Росії про союз відмовилися. Після Тільзійського миру Австрія була, зрештою, вимушена взяти участь у континентальній блокаді Англії, яку провадив Наполеон у кожному разі цей захід мав обернутися на користь вітчизняній промисловості, яка позбувалася сильнішого конкурента.

Війна 1809 року і боротьба за визволення Тиролю

У Відні зовнішню політику від грудня 1805 року визначала нова людина – граф Йоганн Філіп Стадіон. Прихід цього швабського аристократа католицького віросповідання та близького йому за духом брата Фрідріха Лоренца приніс із собою нове віяння у владних справах Габсбурзької монархії. Міцно прив'язаний до Старої імперії походженням та власним баченням історії, він намагався оновленням і зміцненням політичної та збройної могутності імперії створити такі передумови, які б мали протистояти могутності Наполеона. Велике враження на той час справляв широко розгорнутий опір іспанського народу проти Наполеонового свавільного втручання у справи Піренейського півострова. Стадіон та його однодумці були переконані, що боротьбу проти Франції слід обернути на всенародну справу також і в Австрії. В особі силезця за місцем народження Фрідріха фон Генца вже кілька років мали енергійного і гострого на розум публіциста, якому слід було б запалити громадську думку на боротьбу проти Наполеона; також і австрійський посол у Парижі Клеменс Лотар граф Меттерніх, який вже піддав першим випробуванням свій непересічний дипломатичний талант, горнувся до прибічників війни, які при дворі були репрезентовані темпераментною імператрицею Марією Людовікою, третьою дружиною імператора Франца. Хід думок Стадіона доволі близько поділяв також і ерцгерцог Йоганн, він часто висловлювався за широко організоване озброєння народу. Натомість ерцгерцог Карл оцінював види на успіх у війні не так оптимістично, хоч армію дуже зміцнили й поповнили ополченські формування. Бойовий дух у полках був високий, і 1809 року австрійський солдат воював дуже відважно.

У лютому 1809 року на конференції відповідальних політиків було вирішено зважитися на війну. Однак дуже швидко з'ясувалося, що – крім Англії та віддаленої і збройно слабкої Швеції – розраховувати на союзників було б даремною справою. Росія, переслідуючи, звичайно, власні інтереси, виступила на боці Наполеона, і за таких обставин Пруссія дотримувалася нейтралітету, до того ж обачний Гардеберг змістив із поста політичного керівника рішучого барона Штайна. Перший австрійський план війни передбачав операцію з охоплення кліщами з Богемії та Тиролю, повстання в якому проти непопулярного баварського правління готувалося за вирішальної участі здібного, але не надто перебірливого в засобах барона Йозефа фон Гормайра та ерцгерцога Йоганна. Фактично все діялося тоді навиворіт. Головні сили під командуванням ерцгерцога Карла широким фронтом перейшли через Інн, а слабкі з'єднання ерцгерцога Фердинанда провадили операції поблизу великого герцогства Варшавського, а ерцгерцога Йоганна – в Північній Італії.

Наполеон з'явився на театрі воєнних дій як завжди разуче несподівано, в низці боїв австрійців відтіснили з теренів поблизу Регенсбурга, де генерал Гіллер у битві під Еггельсбергом завдав їм важких втрат, однак далі відкрив шлях для подальшого просування. 13 травня 1809 року після короткого обстрілу Відень був захоплений ворогом. На інших фронтах ситуація була сприятливіша. Ерцгерцог Фердинанд підкорив Варшаву, армія Йоганна під Саціче відтіснила віцекороля Італії Богарне. Народне повстання в Тиролі під проводом Андреаса Гофера, попри невдалі воєнні дії посланих на підмогу австрійських частин, на початках розвивалося дуже вдало. Саме тоді було здобуто перемогу на головній арені воєнних дій, Наполеон, чия армія ще не завершила форсування Дунаю, у битві під Асперном і Еслінгеном зазнав своєї першої поразки від австрійців під командуванням ерцгерцога Карла (21 і 22 травня). Цією перемогою, як на те, не змогли скористатися. Наполеонові вдалося підтягнути значне підкріплення, тоді як ерцгерцог Йоганн після маршу через Західну Угорщину, внаслідок невдалого бою поблизу Рааба, запізно підійшов на битву за Варшавою, яка була вирішальною у цій війні. Чисельно набагато слабші австрійці після запеклого опору були розбиті (5 і 6 липня 1809 р.). Після наступного короткого бою під Знаїмом ерцгерцог Карл уклав з французами угоду про перемир'я. Імператор Франц усунув свого брата від верховного командування.

Сподівання на підтримку із-за кордону були оманливими. Англійський десантний корпус, зазнавши великих втрат, застряг у болотистому узбережжі Нідерландів, героїчні самочинні акції відважних воєначальників – майора Фердинанда фон Шіля та герцога Фрідріха Вільгельма Брауншвайзького – у Північній Німеччині зазнали невдачі. Хоч Тироль ще успішно протистояв переважаючій силі ворога, вирішили укласти мир. Відбулися тривалі переговори в Шьонбрунні, які спочатку доволі вправно проводив Меттерніх, тоді як генерали Ліхтенштайн і Бубна не зовсім доросли до своїх дипломатичних завдань. Під час переговорів велике збудження викликав невдалий замах на Наполеона, який вчинив молодий студент із Наумбурга Фрідріх Штапс; мабуть, цей інцидент посприяв швидкому укладенню миру.

Умови Шьонбрунського миру, підписаного 14 жовтня 1809 року, були, звичайно, обтяжливі. Новонабутий Зальцбург, Іннфіртель, навіть частина Гаузрукфіртеля мали бути відступлені Баварії. Східний Тироль, території Каринтії на південь від Драви, Хорватії на південь від Сави, разом із відданими 1805 року Істрією та Далмацією були приєднані до Франції як "Іллірійські провінції". Габсбурзька монархія втратила свій вихід до моря, крім того, мусила сплатити дуже високі воєнні контрибуції; армія мала бути скорочена до 150 000 осіб.

За положенням Шьонбрунського договору Австрія повинна була залишити тирольців, які ще героїчно боролися, напризволяще. Проте це відбулося, однак, в такий спосіб, який не робить чести Віденському двору.

Повстання в Тиролі розгорілося несподівано швидко. Панування у Баварії, хоч вона – принаймні в фінансовій системі – впровадила чимало позитивних реформ змісту, ненавиділи принципово. Адже назву Тироль вилучили з уживання узагалі, безглуздими конфіскаціями церковного та монастирського майна ображали релігійні почуття населення, яке відмовлялося йти служити в баварську армію. Надзвичайно незграбна й груба манера поведінки баварських чиновників зовсім не підходила для того, щоб здобувати прихильників новим правителям краю. Найшвидше розправилося з просвітницькими, ворожими до традицій та антицерковними тенденціями уряду Монтгеля міське населення Іннсбруку, тоді як селянство та переважна частина кліру лише обурювалися. Баварські зміни в законодавстві та адмініструванні давали, всупереч легітимістським сумнівам впливових віденських кіл, Віденському двору підстави для підтримки повстанського руху. Йозеф фон Гормайр послався на формулу “non autrement” Пресбурзького договору, де, безперечно, йшлося тільки про те, що Баварія візьме відступлені Австрією території з тими самими правами, якими володіли Габсбурги, однак Гормайр подав до Надвірної служби міркування, що Баварія мала бути зобов'язана правити “не інакше”, як Габсбурги, і своїми діями порушили мирний договір. Крім Гормайра, у підготовці повстання брав участь ерцгерцог Йоганн; разом з Андреасом Гофером, власником заїзду “На піску” у Пассаерталі, у Відні був розроблений план Тирольського народного повстання. Тирольці, серед чийх вождів крім Гофера особливо відзначилися іннталець Йозеф Шпекбахер та капуцинський священник Йоахім Гаспінгер із міста Кляузен, й справді боролися прекрасно, хоча підтримка регулярних частин під командуванням фельдмаршал-лейтенанта Йоганна Габрієля маркіза Шастелера де Курселле не принесла сподіваного полегшення, тому що Шастелера 13 травня 1809 року баварці розбили під Верглем. Іннсбрук був утрачений, проте знову відвойований тирольцями в боях за Бергізел 25 і 29 травня. До кінця місяця через самоправство Гормайра в Тиролі стало відомо про сутність непродуманого посольства імператора Франца. Гормайр не хотів укладення миру, за яким Тироль знову відділився б від Австрії. Після перемоги під Ваграмом Наполеон знову міг послати в Тироль більший контингент військ, які окупували Іннсбрук та інші міста. Крім того, своїм генералам він дав наказ нещадно розправлятися з населенням, але це виконувалось лише частково. Погано поінформовані тирольці сприйняли дії ворога як порушення перемир'я. Ще раз настала переміна ситуації, коли тирольці в долині ріки Айзак у “саксонських кліщах” поблизу Лядріча знищили ворожий дивізіон, інше відділення перемололи біля моста Понтлятц і після другого бою під Ізельбергом (13 серпня 1809 р.) змусили французького маршала Франсуа Жозе Лефевра покинути край. Відтак у жовтні до Тиролу знову з півночі вторглися баварці, а з півдня – французи, останній бій проти переважаючих

сил ворога під Бергізем (21 жовтня 1809 р.) було програно. Французи у відозві пообіцяли амністію тим, хто складе зброю, однак Гофер, збитий з пантелику суперечливими повідомленнями, ще якийсь час боровся. Насамкінець він був змушений рятуватися втечею, його сховок у Пфандлеральмі в долині Пассаерталь виказав ренеґат селянин Франц Раффль. Гофер потрапив у полон і після інсценованого процесу в Мантуї його, на бажання Наполеона, засудили до страти і 20 лютого 1810 року розстріляли під фортечним муром. Така ж доля спіткала того самого дня в Боцені його соратника Петера Майра, господаря заїзду “При млаці”, який відмовився від втечі. Обидва південнотирольці, як і майже 2500 полеглих у боях 1796-1797 і 1809 рр. їхніх земляків обабіч перевалу Бреннер, стали мучениками за свободу і єдність Тиролу. Наполеон, щоб ослабити сили Тиролу до опору, розділив цей край, і 1809 року як окрему територію передав Баварії. Південь (Вельштироль і Боценську округу) припав королівству Італія, решта (з Мераном і Бріксоном) залишилась також Баварії. Невдовзі після вибуху боротьби Наполеон ще мав намір приєднати Тироль і Форарльберг до Швайцарії, однак швайцарський альтляндамман (голова уряду кантону) Ганс фон Райнгард на таку пропозицію не погодився.

Від поразки до піднесення. Австрія між Францією і Росією

1809 рік, хай там як судять про хиби в політичному та військовому врядуванні, красномовно засвідчив про міць і жертвовність населення Габсбурзької монархії. Звісно не всі провінції імперії брали однакову участь в оборонній боротьбі. Найміцніший контингент армії, ще як від часів Марії Терезії, становили кордонні війська. На заклик до ополчення гаряче відгукнулися у німецьких альпійських та придунайських провінціях. Натомість у деяких округах Богемії не обходилося без труднощів. Наполеонові спроби маніфестами і листівками викликати повстання в Угорщині та Богемії були марними, ба навіть сприяли згуртуванню багатонаціональної держави під гаслами патріотизму та вірності імператорові. Якщо Австрія й зазнала поразки, то це можна пояснити тим, що на той час, коли вирішили розпочати воєнні дії, політичні реформи Стадіона та військові реформи ерцгерцога Карла ще не завершилися. Проти Французької імперії та її сателітів довелося воювати сам на сам. Факт поразки не сприяв справедливій оцінці участі народних мас, і від 1809 року знову набули сили на якийсь час відкладені принципи консервативного абсолютизму і самодержавства. Саме цих засад дотримувался новий керівник австрійської зовнішньої політики граф Мет-

терніх. Він влаштував одруження Наполеона з дочкою австрійського імператора Марією Луїзою, і це був його перший далекоглядний успіх. Матерніховій спритній та обачній дипломатії маємо завдячувати тим, що Австрія взагалі змогла посісти якесь належне становище в системі держав Європи. Повне суперечностей становище Наполеона як придусшувача і водночас здійснювача революції, як абсолютного, проте без аури легітимности, монарха, позбавленого надій на нащадків від шлюбу з відчутно старшою Жозефіною Богарне, з якою він встиг розлучитися, спонукало корсіканця шукати можливості поріднитися з якоюсь давньою династією. Коли двір у Санкт-Петербурзі виявився недосяжним для всіх матримоніальних зазіхань Наполеона, він вельми зацікавився Віднем і за підтримки та посередництва паризького посла Карла графа Шварценберґа почав домагатися руки Марії Луїзи. 11 березня 1810 року у Відні відбулося церковне вінчання, на якому роль жениха, тобто представника Наполеона, грав ерцгерцог Карл. У квітні церемоніал повторили. 29 березня 1810 року народився кронпринц. І це як здавалося Наполеонові, гарантувало майбутнє його домові. Якщо у Відні сподівалися на істотне пом'якшення умов Шьонбруннського миру, – Меттерніх передусім хотів отримати назад Іллірійські провінції, які перепиняли доступ до Адріатики, або принаймні частину з них, – то це було самообманом. Гарантовано було лише зниження платежів з воєнної контрибуції. Фінансове становище Австрії залишалося надзвичайно важким і платіжний та кредитний дефіцит, як уже було раніше, спробували перекрити емісією паперових грошей, а коли перед 1810 роком обіг банкнотів перевищив мільярд гульденів, стало зрозуміло, що їх нізащо не вдасться реалізувати за повну вартість. Скуповування за одну п'яту від номінальної вартости, узаконене патентом від 20 лютого 1810 року, в принципі означало державне банкрутство. «Віденська валюта», яка через обвальне знецінення, спричинене ненависним президентом Надвірної палати графом Йозефом Валлі, ніякого поліпшення у фінансах не принесла. Вона змогла стабілізуватися тільки після закінчення наполеонівських воєн.

Союз із Австрією набув для Наполеона більшої ваги та цінности, коли імператор Франції готувався до війни з Росією. Проблеми, які заторкували Австрію, тобто тертя між великими державами на Балканському півострові, відіграли особливу роль у передісторії збройного походу Великої армії до Росії. 1804 року там відбулося повстання підвладних Туреччині сербів під проводом колишнього капрала австрійського прикордонного полку Георгія Петровіча, прозваного Карагеоргієвичем. Спочатку повстання розгорталося дуже вдало, та коли турецька міць переважила, то група повстанців була готова погодитися на австрійське протекторатне правління над Сербією. Однак втручання Австрії став на заваді Наполеон. Сербі звернулися до Росії, яка перебувала з Туреччиною у стані війни від 1806 року. Коли росіяни

здобули значні воєнні успіхи, Наполеон свою позицію змінив, але тепер уже Меттерніх злякався розвитку подій на Балканах. Натомість він виступив за збройну підтримку воєнних дій Наполеона проти Росії, які, як він вважав, мали перспективи на успіх. Південний фланг Великої армії прикривав австрійський корпус 30 000 осіб під командуванням князя Карла Шварценберґа. З півночі таке саме завдання було доручене Пруссії. Від самого початку Шварценберґ намагався щадити свої полки, йому також вдалося вивести їх з-під катастрофи, якої зазнала Велика армія під час відступу з Москви. Меттерніх як керівник австрійської зовнішньої політики тримався з такою ж обачністю. Він дав згоду на укладення перемир'я з росіянами, які відновили наступ (30 січня 1813 р.). Однак до укладеного наприкінці лютого в Каліші Прусько-російського союзу не приєднався, тоді як Велика Британія і навіть Швеція відразу стали учасниками цього альянсу. Меттерніхову очікувальну тактику гостро критикували якраз у прусській історіографії. Однак слід розуміти, що Австрія хотіла використати час для формування міцнішої армії та для концентрації усіх можливих фінансових засобів. Адже Меттерніх також виступив проти змови «Альпійського союзу», який планував нове повстання проти Наполеона. Барона фон Гормайра – одного з найактивніших учасників – та його спільника д-ра Алоїса Шнайдера заарештували, за скомпрометованим ерцгерцогом Йоганном було встановлено поліцейний нагляд. Відтоді ерцгерцогові було на декілька років заборонено з'являтися у Тиролі. Це стало головною причиною того, що представник Габсбурзького дому, який мав добру славу в альпійських землях та серед самих альпійців, надалі займався Штирією, і саме його впливові, як незабаром показали події, їй слід було багато чим завдячувати. Втручання Меттерніха, якщо розглядати його з перспективи державної політики, було, безперечно, правильним: повстання в Тиролі унеможливило б порозуміння з Баварією, яка насамперед дотримувалася нейтралітету, і знову штовхнуло б цю країну в руки Наполеона, чим поставило б австрійські альпійські провінції під загрозу ворожого вторгнення з двох боків: з боку Італії, та з боку півдня Німеччини.

Меттерніх запропонував Наполеонові та Прусько-російському союзом воєнне посередництво у встановленні миру. Однак Наполеон відхилив його пропозицію. У травні 1813 року під Гросгершеном і Бауценом французи ще домоглися успіхів у боях. Все ж Меттерніхові вдалося схилити Наполеона до укладення перемир'я (Пойшвіц, 4 червня 1813 р.), але ним скористалися для подальшого зміцнення армії. Напружені Дрезденські переговори Меттерніха з імператором Франції продемонстрували глибоку розбіжність у судженнях. Мирна конференція скликана за кілька днів, у Празі, минула безрезультатно. Наполеон не хотів погодитися на вимоги союзників. Учасники альянсу вимагали ліквідувати Велике герцогство Варшавське, повернути

польські землі і Гданськ Пруссії, іллірійські провінції – Австрії, та розпустити Райнський союз.

Коли термін перемир'я 11 серпня 1813 року закінчився, Австрія оголосила війну. Маніфест про оголошення війни склав Генц, і хоч на самому тексті позначилися невдалі пропозиції імператора Франца, сам маніфест звучав заклично. Тепер одна проти одної зійшлися потужніші, ніж у всіх минулих боях, армії: союзники мали невелику чисельну перевагу, до того ж бойова міць французів була значно підірвана велетенськими втратами під час російського походу. Та навіть за таких обставин Наполеон показав себе визначним полководцем, тоді як його генерали здебільшого зазнавали поразок. Перед союзниками стояли неунікненні труднощі коаліційної війни. Першою з них була проблема з призначенням головнокомандувача. Цар Олександр, чий військові амбіції, невдалий іспит з яких він уже складав 1805 року, набагато перевищували його здібності, мав претензії на верховне командування. Зрештою зійшлися на кандидатурі випробуваного австрійського генерала князя Карла Шварценберга, який хоч і не володів надзвичайним хистом полководця, проте як спритний дипломат умів у своєму таборі домовлятися з вразливими до питань престижності коронованими особами.

Австрійські полки діяли на північнонімецькому театрі основних бойових дій. Їх підтримували російські та пруські контингенти. Вони, спільно з керованою Шварценбергом Богемською армією, мали виступити разом з Силезькою армією під командуванням Блюхера (пруси, росіяни) та Північною армією, яку очолював Бернарот (росіяни, прусси, шведи). Під Дрезденом 26 і 27 серпня Наполеонові вдалося відбити наступ Шварценберга. Однак його генерали під Гросбереном та поблизу Кацбаху програли бої проти Північної армії та полків Блюхера. Корпус Вандама при спробі добити Шварценберга на відступі, був розгромлений під Кульмом (29 і 30 серпня), сам Наполеон був змушений відійти і під Ляйпцігом чекав великого наступу союзників.

Ляйпцізька “Битва народів” після кількоденних боїв (14, 16-18 жовтня) вирішилася на користь трьох об'єднаних армій, стратегічне зосередження і розгортання яких відбувалося за планами начальника Генерального штабу австрійця Радецького. Наполеонові все ж вдалося прорватися у західному напрямку й переправити свої полки за Райн. Спроба Баварії, яка 8 жовтня за Рідським договором (про гарантування відповідного відшкодування за повернення колишніх австрійських територій) приєдналася до союзників, спільно з австрійським контингентом перекрити французам шлях до відступу, закінчилася битвою під Ганау (30 жовтня 1813 р.). Ще до кінця 1813 року внутрішня австрійська армія під вмілим командуванням генерала Гіллера зайняла Іллірійські провінції та Венецію.

Отже, союзники стали перед необхідністю йти на Францію і зламати міць Наполеона, який саме відхилив на загальну вигідну мирну пропозицію. Ця

пропозиція гарантувала йому “природні кордони Франції” (Райн, Альпи і Піренеї). Меттерніх, а з ним імператор Франц були зовсім не проти, наскільки це можливо, поставитись до Наполеона поблажливо. Важливими у цих міркуваннях були родинні зв'язки імператора й побоювання Меттерніха (не зовсім безпідставні), переваги Росії, у фарватері якої начебто йшла під вітрилами, а насправді тягнулася на буксирі, Пруссія. Воєнний похід 1814 року через прикрі відмінності в оцінці ситуації командувачами союзників, зокрема Блюхером та Шварценбергом, ще позначився різними невдачами. У лютому 1814 року в Шатільоні відбувся мирний конгрес, на якому Наполеон відхилив пропозицію зберегти кордони 1792 року. Отож союзники почали діяти рішуче й після перемог під Бар-сюр-Об (27 лютого), Ляном (9 і 10 березня), завдали вирішального удару поблизу Арсі-сюр-Об (20 і 21 березня 1814 р.). Стримати наступ на Париж було вже неможливо. Союзники увійшли до французької столиці 31 березня. 4 серпня Наполеон відкріся від трону на користь свого сина. Однак провідний політичний діяч Франції Талейран на той час уже вирішив повернути Бурбонів, крім того, від Наполеона також відступилися вищі армійські чини. Позбуватися трону йому довелося беззастережно.

У цій критичній ситуації після недовгих вагань, мабуть під впливом когось третього, Марія Луїза трималася від Наполеона віддалік. Герцогства Парма і П'яченца, постійні об'єкти династичних обмінів та відшкодувань ще від XVIII ст., було задумано віддати їй та її синові як суверенне володіння. Однак 1817 року хлопця позбавили права на спадкування трону на користь Бурбонів. Він, проживши коротке й безрадісне життя, помер 1832 року у Відні як герцог Райхштадтський. По смерті Наполеона на острові св. Єлени (1832) Марія Луїза вийшла заміж за герцога Адама Альберта фон Нойпперга. Обидва її сини від того шлюбу носили князівські титули під прізвиськом Монтенуово.

Після нетривалих переговорів у французькій столиці 30 травня 1814 року був укладений Паризький мир, який обійшовся з Францією доволі таки без великої біди: вона могла зберегти за собою навіть деякі завоювання революції, передусім Савойю. Для врегулювання широкого кола європейських проблем домовилися про скликання конгресу у Відні.

Віденський конгрес

Вибір австрійської столиці за місце обрання найближчого зібрання правителів і дипломатів, якого Європа ще не знала, вже сам собою означав вирішальний успіх політики Меттерніха попри увесь тягар, який накладали на бюджет Австрії витрати на тривалий (від 18 вересня 1814 до 9 червня

1815 р.) конгрес. Серед присутніх коронованих осіб на передньому плані особливо вирізнявся цар Олександр, король Пруссії Фрідріх Вільгельм III був за ним переважно другим. Головував на дипломатичному з'їзді Меттерніх, якому, як секретар, незмінно допомагав Генц. Із іноземних великих держав Росію репрезентували Нессельроде, Штакельберг і Разумовський, Англію – Каслрі і Веллінгтон, Пруссію – Гардеберг і Вільгельм фон Гумбольдт. Від імені Франції енергійно і спритно виступав Талейран. Про те, щоб до Франції ставилися як до переможеної держави, навіть не йшлося. Навпаки, у колі великих держав вона виступала майже як рівноправний партнер. Навіть якщо зважати на спритну дипломатію Талейрана, то причиною цього була далека від національної ненависти аристократична атмосфера з'їзду, але передусім дедалі помітніше протистояння між колишніми союзниками, що невдовзі стало причиною утворення нового фронту, де з одного боку, стояли Австрія, Англія і Франція, а з іншого – Пруссія і Росія. Перед початком 1815 року труднощі розв'язання саксонського і польського питань так загострили ситуацію, що інколи, здавалося, нависала загроза війни. Звістку про повернення Наполеона з Ельби до Франції великі держави зустріли вже в злагоді, і за час стоденного інтермеццо, ще до його збройного фіналу під Ватерлоо (18 червня 1815 р.). Робота конгресу була завершена. 9 червня 1815 року підсумкові документи було підписано.

Австрійські політики вважали, що з погляду своєї держави вони могли б бути задоволені результатами. У ширших колах настрої були не такі радісні. Вельми несхвально сприйняли врегулювання німецького питання ті, хто цікавився політикою в німецькомовних регіонах Австрії (та й усїєї Німеччини). Через вироблення федеративної конституції можна було б урахувати як австрійські, так і пруські організаційні пропозиції. Австрія мала б з повним правом посідати чільне місце у федеральному зібранні Священної Римської імперії у Франкфурті-на-Майні, де були представники 39 держав, і відмову від римсько-германського імператорського титулу болісно сприйняли не лише звернуті в минуле романтичні уми. Однак не виникало сумнівів, що будь-які спроби відновити таке імператорство мали б неприхильно відгукнутися у Пруссії. З величезними труднощами Меттерніхові вдалося домогтися того, щоб держава Гогенцоллернів відмовилася від обіцяного їй приєднання всієї території Саксонії, і переполовинивши саксонську державу, все ж здобути деяке прикриття для австрійських північних кордонів. Крім питання про Саксонію, щоб протиставитись пруським гегемоністичним спрямуванням, можна було б підняти на щит питання про Баварію і Ганновер. Однак Меттерніх волів уникати надто великого напруження в австро-пруських стосунках. Натомість політикові з тверезим раціональним мисленням було неважко підбити групу німецьких князів, щоб ті запропонували Францові римсько-германську імператорську корону, а такі патріоти, як барон фон

Штайн, що брав участь у конгресі лише як приватна особа, із запалом вимагали відродити імперію. Проблеми з конституціями держав, що входили до федерації, за задумом Меттерніха, який посилався на закріплені в союзницьких документах наміри, в кожному разі мали б бути розв'язані через відновлення давніх провінційно-представницьких конституцій. У лихолітті боротьби проти Наполеона обіцянками конституції було мобілізувано народи й підтримано їхню віру. Якраз у Пруссії такі обіцянки давали на всіх офіційних рівнях. А тепер від громадськості намагалися відбутися представницькими становими інституціями, які колись здійснювали слухні функції в рамках держав пізнього Середньовіччя та на світанку новітньої доби але тепер уже нікого не могли задовольнити.

Під час реалізації територіальних претензій австрійська дипломатія дотримувалася тенденцій позбуватися важко керованих віддалених територій і натомість створити замкнуту, наскільки це можливо заокруглену географічну єдність монархії. Великої ваги, відповідно до давніх габсбурзьких традицій, надавали збереженню присутності в Італії. Ломбардія і Венеція, збільшені завдяки Вельтліну, що доти підпорядковувався Граубюндену, були безпосередньо прилучені до Австрії як об'єднане Ломбардсько-Венеційське королівство. На півдні, перед суто австрійськими теренами, у формі габсбурзьких малих держав були розташовані Тоскана, під владою брата імператора ерцгерцога Фердинанда III, і Модена – під владою Франца IV фон Габсбурга-Есте. До цього ще долучалися володіння Марії Луїзи в Пармі і П'яченці. Були відновлені Папська область і бурбонське королівство обох Сицилій. Делікатна проблема володінь Йоахіма Мюрата, Наполеонового маршала і шурина, який, як король Неаполя, 1814 року відмежувався від корсіканця, а вже наступного року, зневірившись у державах-учасниках конгресу, приєднався до авантюри 100 днів. Внаслідок ув'язнення Мюрата після невдалої колотнечі, було знайдено драматичний розв'язок – у жовтні 1815 року він приєднався до Південної Італії, яка знову стала бурбонською.

Для Італії Меттерніх замислив конституційну форму облаштування на кшталт конституції Німецького союзу. Мала бути утворена "*Lega Italica*" під австрійським верховенством. Проте політичному діячеві не вдалося подолати заперечень імператора Франца та італійських князів – усе залишалося на рівні окремих військових союзів. Ломбардсько-венеційському королівству разом з розташованими перед ним габсбурзькими територіями можна було б надати вигляду габсбурзько-італійського державного утворення аби принаймні не травмувати національної самосвідомості італійців. Розважливі воєначальники та службовці, такі, як фельдмаршал Вельгарде, його наступник генерал Бубна, відтак губернатор Мілану граф Страсольдо, надсилали на адресу віденського двору відповідні переконливі попередження; сам імператор Франц не мав до того жодного стосунку. Італійські провінції мали бути створені як

“добрі австрійські”. Однак поліцейські методи якраз озлоблювали освічені верстви населення, а в результаті Австрія домоглася протилежного тому, що ставила собі за мету.

Безперечно, що неофрацузькі “Іллірійські провінції” знову поверталися під руку Австрії. Їх, як королівство Іллірія за тимчасовим адмініструванням поділили знову по колишніх межах провінцій. У 1816 р. Меттерніх виношував думку про південнослов'янське королівство в рамках монархії, куди мали також увійти Далмація і Країна, але навіть у цьому випадку він був змушений підкоритися запереченням імператора. 1822 року велика частина іллірійських територій була долучена до Угорщини. Далмація, яка в попередньому сторіччі стала яблуком розбрату між Угорщиною та Венеційською республікою, разом із включеною до неї територією республіки Рагуза як окреме королівство залишилася у федерації австрійських провінцій. Поки що південнослов'янські області ще могли служити бастионом вірності імператорові, а половинчасті рішення доби Франца мали б дуже важко позначитися на майбутньому.

На північному сході монархії передане 1809 року Росії Тернопілля знову повернулося до австрійської коронної провінції Галичини і Лодомерії, тоді як з округи міста Кракова та його безпосередніх околиць була утворена вільна держава. Більша частина населеної поляками території, включно з відділеною вже 1809 року Західною Галичиною, відходила до Росії, але за цією “Конгресовою Польщею” було поки що визнано широку автономію.

І насамкінець – альпійські провінції. Відновлене приєднання до Австрії Тиролю і Форарльберга навіть не викликало обговорень. Так само повернулися назад віддані колись частини Верхньої Австрії. Важче формувалося питання із Зальцбургом. Принаймні не викликало сумнівів, що південні частини колишнього окремого архієпископства задля сполучення з Тиролем мали б дістатися Австрії. Частина австрійських державних діячів, до яких близько стояв сам Меттерніх, виступали за те, щоб місто Зальцбург разом з околицями залишити за Баварією. Зальцбургська проблема, внаслідок злиття усіх південногерманських територіальних питань, стала тісно пов'язана з дечим іншим: а саме з питанням про Брайсгау. За відмову від Зальцбурга Австрія мала б отримати назад одну з найважливіших частин передгір'я, якраз Брайсгау, що відповідало бажанням тамтешнього населення: тоді утримала б за собою важливу позицію на західній межі німецькомовних провінцій. Подумували також і про надрайнський Пфальц. Однак такі західнонімецькі володіння мали б у кожному разі відновити традиційні тертя з Францією, крім того, ізольованому Брайсгау було б важко надати принаймні оборонне забезпечення. Отож військові на чолі з Шварценбергом та імператором, що на якийсь час став на їхній бік та на бік особистих недругів Меттерніха, були проти, жертвуючи корінними землями старого передгір'я

і, – незважаючи на право зайняти федеральну твердиню Майнц, – становищем у давніх корінних теренах імперії. Отже, Брайсгау відходив до Бадену, Пфальц по лівий берег Райну – до Баварії. За це Австрія отримувала більшу частину округи Зальцбург разом з головним містом, в кожному разі без рівнинної області по лівому березі річки Зальцах, так званого “кута Руперті” з містечками Ляуфен і Тітмонінг, а також і без Берхтесгадену. До 1848 року Зальцбург перебував під адміністративним врядуванням Верхньої Австрії. Населення, навіть якщо воно й волило замість баварського варіанту приєднатися до Австрії, не було цим задоволене.

На Віденському конгресі політичні діячі мали дотримуватися міри у ставленні до переможеного ворога. За другим Паризьким миром Франція, попри деякі коректури на німецькому і бельгійському кордонах та втрату Савойї, ще дешево відбулася. Пропозицію, яку принагідно висунув на конгресі імперський барон фон Штайн віддати Ельзас і Лотарингію Австрії, можна було підтримати історичними та династичними аргументами. Однак мешканці цих провінцій відкрито бажали залишитися у складі Франції. Тому австрійська сторона серйозно не розглядала цієї пропозиції. Наперед відмовилися від повернення Австрійських Нідерландів (Бельгія і Люксембург), які разом з Голландією були злиті в “Об'єднані Нідерланди”. У Люксембурзі впливова проавстрійськи налаштована партія даремно сподівалася на відновлення габсбургського правління.

Якщо можна визнати, що держави-переможці 1814-1815 рр. обійшлися з Францією поблажливо, то, з іншого боку, причини цієї поблажливості зрозумілі. Жодної з проблем – німецького, італійського та польського питань – ніхто по-справжньому й не намагався розв'язати. Демократичні та національні сподівання народів були для провідних політиків на конгресі чужі або неприязні. Урахування їх у рішеннях конгресу принаймні не стало справою першорядної ваги, хоча загальне бажання зберегти мир на якийсь час гарантувало спокій. Противагу небезпечним ідеям 1789 року та спорідненому їм ходові думок сподівалися знайти в консервативно-християнському світогляді: політика “Священного союзу” мала – принаймні в принципі – опиратися на дух християнства; тому до заснованого 26 вересня 1815 року початково як договір трьох між цісарем, царем і королем Пруссії союзу всесвітнього миру невдовзі вступили всі європейські держави, за винятком Англії, яка трималася осторонь. Султанові Порти відмовили у вступі як нехристиянинові.

Інтервенціоністська політика Священного союзу та “система Меттерніха”

Австрійська зовнішня політика після 1825 року була спрямована на спільні дії здружених властей проти революційних рухів у всіх частинах Європи. Стосунки з царем назвати безжарними в будь-якому разі було неможливо – почали даватися ознаки природні протистояння Австрії та Росії, посилені особистим несприйняттям. Проте на конгресі в Аахені (1818) знову відбулося зближення; перед цим під час переїзду через західні землі Німеччини австрійського імператора гаряче, майже демонстративно вітало католицьке населення прирайнських земель. Окупаційні війська з Франції вивели. Заворушення в Неаполі спричинилися до скликання конгресів у Троппау (листопад 1820) та Ляйбаху (січень 1821), на яких було вирішено задіяти австрійські війська, що незабаром дало бажані результати, хоч, це, як і втручання на п'ємонтській території серед італійців не примножило теплих почуттів до Австрії. Наступний конгрес відбувся у Вероні восени 1822 року, він був присвячений революційним заворушенням в Іспанії та її колоніях, а також грецькому питанню. Австрії довелося мати справу і з Англією, котра, як і Росія, поставила собі за мету підтримати боротьбу грецького народу. Вона викликала гаряче схвалення громадської думки в Німеччині. Меттерніх з принципових міркувань та з огляду на несприятливі наслідки російського проникнення на Балкани, не мав бажання піддавати сумніву “легітимність” правління султана. Кордон з Туреччиною, який сторіччями був основним клопотом Габсбурзької держави, тепер видавався керівникові австрійської зовнішньої політики “надійнішим за море”. Однак його супротивники були активніші й міцніші: відкрите втручання англо-французького флоту та російської армії здобули для Греції свободу, що було підтверджено на Лондонському конгресі в лютому 1830 року.

Рішення під час засідань та урядові переговори мали розв'язати також і ті проблеми, які постали з несприйняття офіційної політики німецькомовною громадськістю та в більшості частин монархії! Святкування у Вартбурзі, вияви демократичних та національних настроїв у середовищі німецького студентства (1817), а також те, що студент-радикал вбив поета Августа Коцебу, якого підозрювали в шпигунстві на користь Росії, стали не зовсім небажаним приводом для наради у Карлсбаді (Карлових Варах) у серпні 1918 року та для вироблених там “Карлсбадських рішень”, які, попри поодинокі голоси протесту, були затверджені Федеральним зібранням. Було запроваджено жорстку цензуру та санкції проти “демагогічних об'єднань”, до яких насамперед зараховували спортивні товариства та студентські корпорації. Центральна слідча комісія у Майнці мала розглянути діяльність всіх крамольних організацій. Віденські заключні акти 1820 року, так само

санкціоновані Федеральним зібранням, обмежили вже й так урізані повноваження провінційних станових інституцій і зміцнили права князів. Якщо вважати, що укази і заборони спроможні остаточно визначати хід політичних подій, то, безперечно, було зроблено все щонайможливіше, тим паче, що дію Карлсбадських рішень 1824 року продовжили на невизначений термін.

Липнева революція (1830) у Франції завдала консервативній європейській системі першого відчутного удару. Відлуння тих подій дало про себе знати і в Австрії. Однак державна влада тут, як і в Німеччині, де дійшло тільки до запізнілих локальних демонстрацій, спромоглася дати раду усім труднощам, пов'язаним із відзначенням у Гамбаху (1831) та з безглуздим штурмом Франкфуртської гауптвахти (1833), який вчинили радикальні студенти. На Аппеннінському півострові австрійські військові частини були задіяні в Модені, Пармі та Папській області, де сталися заворушення. Повстання у Польщі після запеклих боїв придушили росіяни. Однак у Бельгії перемогла революція, і відтоді ліберальні сили в Західній Європі набули переваги. Меттерніх, спираючись на узгоджені дії Пруссії, Росії та Австрії, намагався створити в Східній та Середній Європі імунітет до революції.

Після 1830 року і в Австрії не обійшлося без невдоволення ладом. В очах критиків із демократично-ліберального напрямку головним винуватцем був князь Меттерніх, який від 1821 року посів пост державного канцлера. Після відходу від політики князя Кауніца там уже тривалий час ніхто не мінявся. Меттерніх, “Fürst Mitternacht” (князь Мороку), як назвала його злоязика гра слів, став найненависнішим державним політиком, а “система Меттерніха” – узагальненою назвою для форми правління, яку затаврували як реакційну. Історик Гайнріх фон Србік, йдучи, зрештою, слідами Трайчке, намагався (не без значних суперечностей) узагальнити образ Меттерніха: основну лінію викладу Србіка можна помітити ще й у наші дні. Меттерніх вважав, що неможливо примирити консерватизм і революцію, якщо для цього, як от, в Англії, не існувало, якихось особливих історичних передумов. Внаслідок цього в лібералізмі він бачив лише суперечливий, нежиттєздатний протягом тривалого часу компроміс. Навіть якщо Меттерніх беззастережно визнавав тільки монархічну форму держави, то принцип дотримання законности, попри продиктоване цією засадою рішення на користь престолонаступництва Фердинанда I, не відігравав тут, як це хтось може подумати, головної ролі в державно-теоретичному мисленні князя. Духовними підвалинами ладу, як вважав державний канцлер, мав служити католицизм. Безперечно, що вплив Меттерніха спричинився до пом'якшення йосифінського регламентування церкви, навіть якщо державний канцлер і не спромігся домогтися прийняття конкордату (1816). Звісно, католицизм Меттерніха був набуток ще XVIII ст., дещо змінитися він міг лише під впливом Меттерніхової третьої дружини, графині Мелані Зіші-Ферраріс, яка з ентузіазмом сповідувала містицизм. У зовнішній політиці Меттерніх виступав при-

бічником європейської рівноваги у формі пентархії: на німецьких теренах дотримувалася політики взаємопорозуміння з Пруссією, причому йому, як впливовій особистості, вдавалося визначальним чином діяти на міністрів Ансіллона та Вітгенштайна. Чіткішу організацію Німецького союзу Меттерніх вважав за неможливу. Князя – як за здібностями, так і за наслідками діяльності – завжди більше цінували як дипломата, ніж як діяча внутрішньої політики; сам про себе він думав так само і не раз казав, що часто йому доводиться керувати Європою, а не Австрією. Нерідко недоброзичливі сучасники називали його “погоничем Європи”. Він віртуозно володів мистецтвом обходитись з людьми його стану чи коронованими особами, та йому завжди бракувало вміння керувати масами. У сорокових роках спад активності вже літнього політичного діяча був дуже помітний, за останні роки своєї суспільної діяльності досягти чогось істотного йому вже не вдалося.

Фердинанд I і статсконференція. Народи напередодні революції

2 березня 1835 року імператор Франц помер. Разом з ним зійшла в могилу своєрідна, неординарна особистість правителя. Звісно, створений патріотичним мітом образ “доброго цесаря Франца” не відповідав реальності, до того ж монарх, який любив ідентифікувати себе з державою, наприкінці свого правління багато втратив від і так короткочасної популярності. Уважніші спостерігачі добре розгледіли, що його патріархальні манери були не зовсім природні. За останньою волею Франца, не без впливу Меттерніха, наступником трону, попри численні сумніви, був підтверджений його старший, вкрай нічим непримітний син Фердинанд. Від грудня 1836 року справи, після тривалих інтриг (власне між Меттерніхом та графом Францом Антоном Коловратом) вершила “статсконференція” під головуванням ерцгерцога Людвіга, куди, як постійні члени, входили обидва супротивники, спадкоємець престолу (водночас молодший брат правителя) ерцгерцог Франц Карл, чия темпераментна і честолюбна дружина Софія була рішуче налаштована проти Меттерніха. Ерцгерцогів Карла (помер 1847 р.) та Йоганна й надалі тримали віддалік від урядування. Принагідно до обряд конференції залучали декого з чільних міністрів. Сам імператор у справи майже не втручався. Рішення статсконференції, зазвичай, він затверджував без жодних ускладнень. Отже, імператор Фердинанд, якому бракувало сили духу та вольовитости, був рідкісною карикатурою на “абсолютного” правителя.

Якщо адміністративними справами і зокрема фінансами заопікувався передусім Коловрат, то зовнішня політика й за нового монарха залишалася головною царинною діяльності Меттерніха. Коли конфлікт між Високою Портою та її непокірним васалом, віцекоролем Мехмедом Алі Єгипетським розрісся

до вимірів світової політики, Австрія разом з Англією виступили на боці Туреччини і цим паралізували роль Франції як головної опори Мехмеда Алі. Зовсім необґрунтовані претензії Франції на “компенсації” на Райні викликали в Німеччині патріотичні хвилювання, та згодом ця криза вляглася. Набагато серйозніше для монархії могли обійтись польські національні бродіння, центр яких був у маленькій республіці-місті Кракові. Коли в лютому 1846 року в Галичині підняла голову шляхта, яка ще до австрійського збройного втручання наразилася на рішучий опір польських та русинських селян, які побоювалися повернення олігархічного свавілля шляхетської кліки, Австрія за згодою Пруссії та Росії анексувала вільну державу Краків. Події 1846 року залишилися глибокою скалкою в національній свідомості поляків. Наступні покоління не могли і не хотіли зрозуміти, що польський селянин волів мати імператорське правління, ніж таку “незалежність”, яка, судячи з усього, мала поставити під загрозу всі законодавчі здобутки у справі захисту селян. Подальше обмеження ієрархічної залежності і надалі гарантувало спокій у Галичині.

Тоді як у цій провінції спроби паралізувати ворожі до держави політичні задуми через поліпшення матеріального становища шораз ширших верств населення начебто досягли успіху, в Італії цей метод виявився для Меттерніха не таким вдалим. Хоч і тут до національних прагнень сільське населення ставилося стримано. А загалом для настроїв італійського населення характерними були регіональні відмінності. Найпотужніше вони давали про себе знати в Ломбардії, у середовищі більшості республіканськи налаштованих елементів, які прагнули до незалежності. Деяко слабшими були вони у Венеції, а найменше помітні – в італійському Тиролі та Побережжі. Із габсбурзьких побічних ліній лише тосканська мала деяку підтримку в народі завдяки успішній адміністративній діяльності.

Якщо судити за національним складом, то для Габсбурзької монархії набагато вагомішими, ніж настрої окраїнних народів, таких як поляки та італійці і навіть пробуджувані до політичного самоусвідомлення русини і румуни, були процеси в середовищі чехів та угорців. У Богемії в доберезневий період ще мало якусь силу патріотичне й національне усвідомлення, що чехи і німці могли б доходити порозуміння. У колах аристократії це ще якийсь час мало політичну вагу, інакше шляхи двох націй мусіли б розійтись. Бажання чехів відновити богемську державність, повернути назад хід історії, визначений рішеннями 1624 року (Оновлений державний лад) та 1748 року (Спільні богемсько-австрійські центральні установи) не знаходило жодної підтримки у судетських німців. Також панславістські ідеї, помітні більше в літературній, ніж у політичній площині, не могли мати жодної притягальної сили для німців, радше мали б викликати негативне ставлення. Потужне культурне відродження національної свідомості чехів, що на ті часи висунув низку визначних обдарувань, зокрема – історик Франтішек Палацький, визнали й привітали.

Серед словаків відгук на чеський рух за оновлення був незначний, хоч у творах провідного політичного поета слов'ян Яна Колляра звучали виразні панславистські тенденції. Натомість серед народностей, що населяли Угорщину, найдужче серед німців, мешканців угорських земель, було вельми поширене поняття мадярської державности, куди входило усвідомлення мадярської свідомости. Угорці в 1835-1840 рр. виборили для окремішности угорську мову, як державну, замість латинської. Ще важливішим, як цього домагався граф Стефан Сечені, було поширення відчуття нації на увесь народ доти репрезентованого лише аристократією та кліром. У своїх промовах Сечені виступав за єдність земель під короною Іштвана (Стефана).

Найпотужніше ідею південнослов'янських племен (серби, хорвати і словенці) Габсбурзької монархії у передберезневий період втілював пропагований Людевітом Гаєм та іншими діячами ілліризм, який, прибравши назву неслов'янського пранаселення (так уже робили при виборі назви іллірійських провінцій наполеонівської імперії) прагнув до об'єднання трьох племен. Меттерніх, як вже згадувалось, від такого задуму змушений був відмовитися через незгоду імператора Франца. Створення спільної південнослов'янської писемности вдалося лише частково, бо словенська мова аж ніяк туди не вкладалася. Відтак серед хорватів, які побоювалися верховенства чисельніших православних сербів, зароджувалися політичні сумніви і тому вонти, як і сусідні угорці, шукали підтримки у Відні.

У німецьких австрійських Альпах і на придунайських територіях серед бюргерства, яке прагнуло прогресу, було дуже поширене ліберально-демократичне мислення, консервативні "благонадійні" в цих колах були в меншості, тоді як у західних альпійських провінціях вони могли розраховувати на більшу кількість послідовників. Там взагалі панував інший дух, ніж в околицях Відня. Це стало помітно 1837 року, коли не під впливом тирольського станового зібрання сталося виселення багатьох сотень Ціллертальських протестантів, які перебралися переважно до Пруської Силезії. Загалом режим дуже стримано ставився до гуртків католицьких романтиків, які ставили собі за мету оновити релігійне життя. Прикладом може бути чималий віденський гурток, який заснував Клеменс Марія Гофбауер. Однак саме з цього середовища висунули наступника Фрідріха Генца (помер 1831 р.) Карла Ернста Ярке, як провідного офіційного публіциста на службі режиму. Залежна преса, звісно, не мала значного відгуку в свідомості широкого загалу. Натомість контрабандою ввозилися зарубіжні публікації і – саме тому, що були заборонені – їх залюбки читали й передавали іншим. Це стосується принаймні гострої критики панівного напрямку в творах, підписаних псевдонімом Чарльз Сілзфілд, який прибрав собі виходець з Південної Моравії Карл Постль. Його твори стали майже літературною подією ("Austria as it is", 1828), та імперського барона Віктора фон Андріана-Вербургга ("Ав-

стрія та її майбутнє", 2 томи, 1842 р., 1847 р.), а також, звичайно, деяких маловартісних памфлетів. Навіть якщо вороже налаштована до системи пропаганда мала обмежений вплив на широкі верстви, бо гостріші політичні інтереси ще не охопили всіх верств населення. Усе ж через загострення соціальних кризових явищ у сорокових роках серед зростаючого міського пролетаріату вони готували ґрунт для сприйняття революційних ініціатив розбурханою громадською думкою.

Буремний рік

Після того як внаслідок катастрофічного неурожаю минулорічна осінь пройшла під знаком голодних заворушень, 1848 рік розпочався "Міланським сигарним бунтом", страйком патріотично налаштованих італійських курців, який мав бути протестом проти австрійської фіскальної системи. Кризові настрої панували також і в Богемії. Звістки про Паризьку Лютневу революцію спричинилися до спалаху активності в Угорщині, де Лайош Кошут негайно почав вимагати демократичної представницької конституції. У Відні також доволі безбоязно й у відкритих обговореннях вимагали "конституції", тобто представницького основного закону західного зразка. На адресу двору та урядових установ посипалися петиції відповідного змісту. Найтемпераментніше виступали студенти. Їхні звернення до імператорського двору було відхилене, 13 березня вони вирішили звернутися до щойно скликаного Станового зібрання (штатів). Перед кам'яницею на Геренгасе зібрався великий натовп, який відтак проник на подвір'я та в переходи будівлі. З промовою виступив лікар д-р Адольф Фішгоф, зачитали прокламацію Кошута. Станове зібрання, опинившись у скрутному становищі, мало намір направити до двору дуже ввічливе та стримане звернення. Коли ситуація почала набувати загрозливого характеру, саперний батальйон отримав наказ очистити Геренгасе. Гідний жалю наказ стріляти призвів до численних жертв. На вузьких вулицях центру Відня, наче з-під землі вирости барикади, у передмістях безвідповідальні елементи підпалювали фабрики, брали приступом поліцейні відділки, кількох урядовців лінчували. Перелякавшись загострення ситуації, при дворі під впливом ерцгерцогів Йоганна та Франца (називали навіть його дружину Софію) подумували, щоб принести когось у жертву народним настроям. До нічого кращого, ніж відставка Меттерніха не додумалися. Не посоромилися у не надто тактовній формі повалити людину, яка, наостанок хоч і не зовсім вдало, проте завжди самовіддано й лояльно десяти років прослужила династії і державі. А загалом вагалися: вдатися до насильства чи далі йти на поступки. Віденські городяни створили Національну гвардію, у якій студенти сформували власний Академічний легіон. 14 березня відбулося скасування цензури, після цього мали прийняти закон

про пресу. Міністра поліції графа Йозефа Зедльницького та (мабуть, не зовсім справедливо) однаково ненависного бургомистра Ігнаца Чапку спіткала доля Меттерніха. Тих, хто поліг 13 березня, поховали з почесними. Глибоке враження на присутніх справив своєю появою військовий капелан Академічного легіону професор Антон Фюстер, революційно налаштований католицький священник.

Отже, революційний рух у Відні домігся значних успіхів, проте не можна було не помітити, що він, – за винятком кількох виступів у Граці, – у німецьких провінціях монархії був доволі ізольований. Натомість у Ломбардо-Венеції від 17 березня 1848 року панувала відкрита непоко́ра, яка набувала небезпечних форм, коли 24 березня на чолі збройних загонів ломбардський кордон порушив король Сардинії Карл Альберт. Тепер під загрозою опинився також Тироль. Тирольці німецького походження організували захист рідного краю. Вдала відсіч вже літнього головнокомандувача імператорських військ на італійській арені воєнних дій фельдмаршала графа Йозефа Радецького під Санта-Лючією (6 травня 1848 р.) на якийсь час зупинила успіхи італійських революціонерів, які вже встигли прогнати з князювання регентів побічних габсбурзьких ліній. У Богемії революційний рух стримувався зростаючим, попри випадкові сцени братання, протистоянням між німцями і чехами, і в результаті все більше й більше набував чеського національного характеру. Загрозливим було становище в Угорщині: поки що там зробили спробу знайти компроміс, пфальцграф ерцгерцог Стефан Віктор сформував уряд на чолі з графом Людвігом Баттьяні, в якому Кошутіві відводилася провідна роль. Коли ж Кошут почав дедалі наполегливіше вимагати відділення Угорщини від усієї монархії, це викликало акції противу, передусім серед сербів Південної Угорщини під проводом кордонного офіцера Стратіміровіча. Відмовили в послуху Будапештському урядові і хорвати, яких очолював енергійний бануш барон Йозеф Єлмачіч. Бродіння не оминуло також словаків і румунів.

У Відні йшло реформування державної адміністрації. Значення цієї події вагоме тим, що реформа пережила буремний рік. Надвірні служби, надвірні канцелярії та надвірні палати були замінені на міністерства або взагалі ліквідовані. Місце державних радників та статсконференції посіла Рада міністрів. Давній супротивник Меттерніха Коловрат, отримавши спочатку провідний пост, у квітні 1848 року був змушений піти у відставку на користь міністра закордонних справ графа Фікельмонта, також барон Карл Фрідріх фон Кюбек, який спочатку очолив фінансове відомство, невдовзі позбувся цього посту. Відгоді за представника найвищого права міг важатися хіба що воєнний міністр граф Теодор Бель-Лятур. Міністерство вагалось між поступками народним настроєм та опором у півсилі. 25 квітня міністр внутрішніх справ барон Франц Піллерсдорф оприлюднив конституцію, яка

була розроблена за бельгійським зразком. Її дія поширювалася на неугорські провінції, також там не згадувалися італійські володіння. Народне представництво мало складатися з двох палат, вибори до нижньої палати були пов'язані з деяким податковим цензом, верхня палата мала складатися з представників великих землевласників та з членів, яких призначав імператор. Імператорові також надавалося право вето щодо рішень обох палат.

З уваги на ці обмеження щойно виборена "конституція" не викликала радості в народі. Фікельмонт став мішенню для ворожих нападок і 4 травня подав у відставку. Тіллерсдорф, його наступник на посту керівника уряду, оприлюднив порядок виборів, який так само не здобув популярності. Злива петицій від революційних віденців змусила позбавлений військового захисту монарший палац 15 травня відкликати конституцію і пообіцяти загальне і рівне виборче право. Однак придворні кола не залишилися бездіяльними, вдалося організувати таємний від'їзд імператора до Іннсбруку, де його зустріли триумфально. У Відні відбулися демонстрації невдоволення серед проімператорськи налаштованих дрібних буржуа. Через надто гострі прокламації двір не скористався нагодою домогтися успіхів без боротьби. Незабаром у Відні знову здобули перевагу радикальні елементи. Спроба розформувати Академічний легіон була марна, подекуди дійшло до перестрілок і спорудження барикад. Керівництво в столиці фактично перейшло до рук очолюваного д-ром Адольфом Фішгофом Комітету безпеки, що складався з 20 членів. Однак ця інституція виявилася безсилою, коли в серпні у віденському Пратері сталися криваві сутички між громадянською Національною гвардією та робітниками, обуреними зниженням заробітної платні. 8 липня міністерство Піллерсдорфа пішло у відставку. Формування нового уряду 19 липня взяв на себе барон Антон Добльгоф. Цей уряд був демократичніший за попередній, головування та службу зовнішніх справ у ньому було доручено давньому соратникові Меттерніха баронові Йоганнові Філіпу фон Вессенбергові. Сам Добльгоф задовольнився міністерством внутрішніх справ. Вельми помітним був міністр юстиції д-р Олександр Бах, революційний промовець у березневі дні, який тепер дедалі більше хилився праворуч. До того ж був скликаний конституційний райхстаг, який складався з представників окремих народностей та різних політичних напрямів, причому помірні мали значну перевагу над радикалами. Проблема національностей загострилася, коли пропозицію Фішгофа акцентувати німецьку мову як мову обговорення – навіть не як державну – відхилила слов'янська більшість, серед якої провідними учасниками були чехи Палацький та Рігер. Постала загроза загнати обговорення конституції у безвихідь. Зрушення в обговореннях настало 26 липня 1848 року, коли силезький німець Ганс Кундліх виступив з короткою і чіткою пропозицією скасувати підневільну залежність селян, яку після тривалої дискусії про викуп було прийнято в зміненій редакції депутата Йозефа фон Ляссера 7 вересня 1848 року. Цим

селяни домоглися того, що хотіли. Їхня зацікавленість у революції, продовження якої могло поставити під загрозу вже досягнуте, почала згасати. Між тим двір повернувся до Відня. Позиції династії й усієї монархічно-консервативної системи зміцніли, оскільки Радецький на італійській військовій арені здобув нові перемоги й після (першої) битви під Кустоцо (25 липня 1848 р.), у якій п'ємонтці були розбиті, зміг відвоювати Мілан. Невдовзі після захоплення міста із Сардинією було укладено угоду про перемир'я (6 серпня 1848 р.). Ще до цього князь Альфред Віндшгрец після багатоденних заворушень і вуличних боїв 15 червня 1848 року штурмом узяв Прагу і так допоміг реакції перемогти в Богемії. Становище погіршили хибні кроки прибічників революції: такі як відхилення більшістю райхстагу, що піддалася на підбурювання лівих (13 вересня 1848 р.), вдячного послання армії, яка в Італії переможно воювала проти зовнішнього ворога. Загалом, позиція райхстагу вже не зовсім відповідала суспільним настроям у Відні, не кажучи про решту німецькомовної Австрії. Революційне піднесення серед заможного громадянства вже вляглося, переважали патріотичні настрої. Франц Грільпарцер написав свій величальний панегірик Радецькому ("Вперед, полководцю, спрямовуй удар..."), а Йоганн Штраус-батько склав марш Радецького. Тироляці ж із зброєю у руках захищали свій рідний край від набігів італійських інсургентів.

Угорці після початкових вагань пристали на деякі позиції. Хоч віденський двір у протистоянні між Будапештським урядом та хорватами спочатку вирішив виступити проти бануша Єллагіча, однак встановилася законна співпраця між вірним імператорові банушем та двором проти угорців. У середині 1848 року хорвати рушили в наступ на Будапешт, проте після початкових успіхів були витіснені за австрійський кордон. Коли Угорщина після марних попередніх переговорів з двором 18 вересня звернулася до австрійського райхстагу, то отримала відкоша від більшості, яка складалася переважно із слов'ян. Революційно налаштовані верстви мешканців Відня, безперечно, симпатизували угорцям. Наслідком такої позиції стала кривава розрядка, коли 6 жовтня 1848 року гренадерський батальйон Ріхтера, набраний переважно із мешканців Верхньої Австрії, хотів було виступити на Угорщину із Відня. Виступові намагалися перешкодити, частина особового складу збунтувалася, Передміська гвардія та Академічний легіон вступили в дедалі запекліші вуличні бої і нарешті внаслідок нерішучості командувача генерала Ауершперга здолали військові частини, які залишалися лояльними. Промонархістську міську гвардію розігнали, дійшло до кровопролиття у соборі св. Стефана, взяли приступом арсенал при дворі та воєнне міністерство. Воєнного міністра графа Лятура стратили на місці. Імператорський двір покинув місто і подався в Оломоуц. За кілька днів райхстаг перебрався до невеличкого моравського містечка Кромєриж. Одночасно лаштувалися до боротьби проти Відня. Віндшгрец, відтепер головнокомандувач імператорсь-

ких військ у корінних землях, та Єллагіч 26 жовтня розпочали обстріл австрійської столиці. Столиця виявилася недостатньо озброєною, комендант міста Венцель Мессенгаузер, талановитий літератор, аж ніяк не був на висоті своїх мілітарних завдань. Польський генерал Бем, його помічник, не спромігся як слід зорієнтуватися у незвичному для нього середовищі. Сподівалися на підтримку ззовні, але на допомогу прибуло кілька студентів з Граца та якась децима революційно налаштованих мешканців Лінца. Німецькі Національні збори у франкфуртському соборі св. Павла надіслали депутацію на чолі з Робертом Блюмом як представником лівих. 28 жовтня Мессенгаузер запропонував капітуляцію міста. Вже велися відповідні переговори, але на звістку про наближення угорських деблокувальних військ боротьбу вирішили продовжувати. Між тим Єллагіч відбив угорців під Швехатом, а 31 жовтня Віндшгрец приступив до штурму внутрішнього міста. Війська, що вдерлися, заплямували себе жорстокими ексцесами. Гідним жалю було й поквалітивно та безоглядно організоване переслідування визначних прибічників революції. Мессенгаузер і Роберт Блюм, чия недоторканність як депутатів трибунал свідомо ігнорував, разом з кількома журналістами були страчені. Радикальніші провідники – їх більша частина – врятувалися втечею. Здобуття Відня незмірно підняло престиж Віндшгреца, саме цій обставині слід приписати те, що його своякові князеві Феліксу Шварценбергові доручили формувати уряд. Шварценберг розумівся на тому, як добрати визначних співробітників, таких як поміркований консерватор граф Франц Стадіон (внутрішні справи), повернутий революціонер Олександр Бах (юстиція), нарешті винятково обдарований хистом міністра торгівлі барон Карл фон Брук, західнонімецький протестант. Прекрасним фахівцем виявився міністр фінансів барон Філіп Краус. Разом з лицемірним визнанням конституційної монархії, Шварценберг 27 листопада 1848 року подав склад свого міністерства на розгляд райхстагу в Кромєрижі.

У порядку дня було розв'язання ще однієї проблеми. Навіть у мирні часи імператор Фердинанд аж ніяк не відповідав рівневі поставлених перед ним завдань, а ще менше був спроможний приймати рішення у критичній ситуації, в якій попри щонайбільші зусилля та безсумнівний страх перед застосуванням сили завжди був змушений скорятися вольовитішим мужам із свого оточення. Після тривалих зусиль, не без нечистих інтриг і обману, імператора вдалося підштовхнути до відречення від трону. Того ж дня, 2 грудня 1848 року, на габсбурзький трон під іменем Франц Йосиф I зійшов вісімнадцятирічний ерцгерцог Франц, небіж імператора від шлюбу ерцгерцога Франца Карла та віттельсбахської принцеси Софії. Це був початок довгорічного правління, якому судилося знаменувати собою останній відрізок шляху історії монархії. Боротьба з революцією ще не завершилася. У Кромєрижі ще засідав австрійський райхстаг. У франкфуртському соборі св. Павла тривала

робота німецьких Національних зборів, у яких брали участь й австрійські представники. В Угорщині ще чекали своєї черги важкі відлуння революційних подій, проте ініціатива перейшла до рук тих консервативних кіл, яким судилося ще не одне десятиріччя доволі необмежено визначати напрям офіційної політики.

Демографічна політика, захист селян та сільське господарство у 1740-1848 рр.

У XVIII ст. в Європі набувала сили індустріалізація, яка більше за будь-яку іншу подію від великого переселення народів за доби раннього Середньовіччя мала накласти свій відбиток на розселення і приріст населення у нашій частині планети. Слід пам'ятати, що індустріалізація як процес і як результат значною мірою була продуктом планомірних господарсько-політичних заходів, початки яких, як відомо, лежать ще у XVII ст. Такі намагання, звичайно, аж ніяк не обмежувалися посиленням розвитку промисловості. Поступово із колишньої меркантилістської доктрини розвивалася система політичної економії, яка особливо наголошувала на прирості населення. Ця "популяціоністика" мала в Австрії видатних представників в особі економіста-теоретика Йоганна Гайнріха Готльоба фон Юсті, який згодом переселився до Пруссії, та високого австрійського державного службовця імперського барона Йозефа фон Зонненфельза. Вони дотримувалися думки, що толерантний уряд має сприяти притокові людей та дбати про збільшення чисельності корінних підданих, бо приріст населення зміцнює військову та економічну могутність держави і служить добробуту держави й усіх її громадян. Економічні принципи доповнювалися міркуваннями гуманістичного характеру, тому розвиток промисловості, інтенсифікація сільського господарства, толерантне законодавство, заходи з охорони здоров'я населення, освітні та правові реформи йшли рука в руку.

Передусім розгляньмо сільське господарство. На відміну від колишніх намагань поліпшити становище підданих-селян, законодавство на захист селян за доби Марії Терезії досягло помітних та прямих успіхів. Доволі відчутним для селян була відміна збору податків поміщиками та обмеження спадкової юридичної відповідальності, відтак послідовне розмежування селянської та поміщицької власності через запровадження терезіанського кадастру 1751 року. Енергійно взялися за заміну панщини принаймні в імператорських володіннях. Йосиф II, як в усіх інших справах, так і в захисті селян запропонував рішучіші темпи. Хоч у піклуванні Марії Терезії про землероба було більше душевності, після патенту про підданих від 1 листопада 1781 року Йосифа II вважали справжнім покровителем і другом селян-

ства. Його задумам судилося довге життя. Скасування кріпацтва фактично стосувалося передусім земель корони чеських королів (корони Венцеля), але його оприлюднили також і в Австрії, щоб внести чіткість у юридичній площині. Розпорядження кляло край обмеженням у праві особистого пересування селянина і захищало його від свавільного "опікунства" поміщиків. Однак селянин ще не мав права на вільне володіння землею та угіддями, а за поміщиками залишалися ще деякі владні права. Подальший крок уперед могло б означати поземельне регулювання від 1789 року (на підставі йосифінського кадастру від 1787 р.), яке передбачало рівне оподаткування домінікальних та рустикальних земель, проте це розпорядження відкликав Леопольд II через різні початкові труднощі під час впровадження. Після точніших перемірів землі за кадастром часів Франца II (1817) у передберезневий період продовжили спробу Йосифа визначити розміри володінь та категорію ґрунтів якомога бездоганніше, і тепер можна було встановлювати помірний, не надто високий податок на землю.

Поступово також і з боку Станового зібрання (штатів) було усвідомлено проблематику старих селянських повинностей, які виконували надто неохоче, і запропоновано скасувати таку ненависну для селян панщину. Бюрократичні сумніви і брак аналізу з боку урядових служб, а не опір поміщиків, не дали впровадити цей план ще до вибуху революції 1848 року. А вже революція через звільнення селян принесла скасування залежностей, які сторіччями існували між панівними верствами і селянством, однак вже давно втратили будь-який сенс. Можновладні поміщики стали простими власниками великих земельних ділянок – домінікальні землі так і залишилися за ними – зміна, з якою не бажали змиритися закоренілі консерватори, наприклад, князь Альфред Віндшгрец. Фактично сформувалися відносини звільнених від оброку і панщини селян до аристократа, який завжди задавав тон, і який для колишніх підданих зберіг престиж "влади" краще, ніж доти. Це знайшло свій вияв також і у внутрішньополітичному зародженні протистоянь на останньому відтинку історії придунайської монархії.

В аграрній економіці, як і правові реформи, важливим було поступове впровадження раціональних методів господарювання, що десь від 1760 року пропагували різні "економічні товариства" в австрійських землях. Роботу першопрохідників виконували землевласники, що дотримувалися прогресивних поглядів, – Шварценберг, Гойос і Ліхтенштайн. Передусім це стосується якісного поліпшення стада завдяки планомірному племінному добору, і популяризації стійких сортів зернових та належного внесення добрив, загального поширення кормових рослин й особливо вирощування картоплі. Від 60-х рр. XVII ст. і зрештою під час воєн з Францією незамінним харчовим продуктом для населення стала картопля. Її також використовували для виробництва горілки. Припинення довозу заморського цукру-сирцю че-

рез континентальну блокаду знову ж таки пішло на користь вітчизняному вирощуванню цукрових буряків, яке стрімко розвивалося. Звісно, увесь цей поступ не міг запобігти тому, щоб неврожаї 1816-1818 рр. (особливо 1817 р.) спричинили відчутний брак харчових продуктів, а в деяких місцевостях – навіть голод. Поступово упродовж передберезневого періоду під впливом новаторських досліджень та праць Альбрехта Даніеля Таера за прикладом Англії також і в Середній Європі впроваджувалося сівозмінне господарювання, при якому можна було відмовитися від парів, а в невеличких сільських господарствах сівозміна дедалі більше витісняла трипільну систему, якщо такому переходові не заважав невеликий розмір земельного наділу. Реалізації ідей Таера в Австрії особливо прислужилися лікар з Каринтії Шульман та популяризатор агрономічних знань Йоганн Бурбер. Без модернізації сільського господарства (і без розвитку транспорту, особливо залізниці) було б неможливо прохарчувати населення промислових міст, що швидко зростало. Внаслідок попиту з боку новостворюваних промислових підприємств та будівельної індустрії (включно з суднобудуванням) стрімко зріс попит на деревину, що вже в колишній гірничій та металургійній промисловості ставало, попри використання торфу та бурого вугілля, життєво важливою проблемою. Тому за ініціативою дуже уважно почали ставитися до лісництва та заліснення вирубок.

За терезіанської та йосифінської доби й надалі посилені темпами відбувалося заселення південноугорських теренів переважно німецькими колоністами. У передберезневий період цей колонізаційний рух пішов на спад. Великі переселенські кампанії відбувалися здебільшого під знаком популяціоністики. Однак в 1752-1757 рр., коли відновилися гоніння на протестантів у Верхній Австрії та виселення їх у Трансильванію, головну роль відіграли контрреформаторські тенденції. Акція була погано організована, її проведення коштувало життя понад третині з 2600 вигнанців. Тоді в Трансильванію добровільно перебралися групки протестантів з Південної Німеччини, з околиць Ганау та Бадена. Набагато більшими були потоки переселенців у Банат. Після Губертсбурзького миру переселенський рух широко розгорнувся з ініціативи державного радника барона Егіда фон Боріє, тоді понад 50 000 осіб переселилися на південь Угорщини. У новій хвилі переселень за часів правління Йосифа II за ними послідували ще близько 25 000. На той час, безумовно, що під впливом фізіократичних ідей, думали вже не про приріст населення, а про інтенсифікацію та піднесення сільського господарства. Як за часів Карла VI, більшість суто католицьких поселенців прийшли з південно-західної частини імперії. Серед меншости східноальпійців були переважно мешканці Верхньої Австрії, Штирії і Тиролю. Знову брали участь і нєміці. Побічні потоки іммігрантів йшли до Галичини, особливо на терени на схід від Сяну, а також на Буковину. Лиш подекуди і на корінних

німецьких землях осідали нові мешканці, наприклад, тирольці в Терезієнфельді під Вінер-Нойштадтом. Після воєн із Францією зацікавленість урядових установ поступово вщухла, однак переселення з особистої ініціативи тривало ще поза середину сторіччя.

Політика меркантилізму та індустріалізація. Торгівля, транспорт та проблеми з грошима

Вже йшлося про те, що в другій половині XVIII ст. промислово-індустріальний розвиток відбувався переважно під знаком урядових керівних експериментів. На ремеслах і промислі дуже позначилося розпорядження від 1754 року, в якому розрізнялися поліційний та комерційний промисли. До перших, поліційних, промислів потрапили ті, збут яких задовольняв переважно місцеві потреби (сюди належали м'ясники, пекарі, корчмарі, слюсарі, кравці, візники, миловари тощо, а також книгодрукарі!), до комерційних – ті, хто виробляв та експортував оптом, отже, працював індустріально (сюди належали ткацтво і торгівля текстилем, залізообробка, рукавичники, чинбарі, ювеліри, оптики, годинникарі, а також вуличні торговці, художники, скульптори тощо). Поліційними промислами опікувалася Надвірна канцелярія, комерційними – заснована 1762 року Комерційна надвірна рада.

Зусилля Марії Терезії, Йосифа та їхніх радників спрямовувалися на усунення всляких перешкод, які за поширеним і, звісно, небезпідставним розумінням заважали зростанню господарського виробництва. Обов'язкова належність до ремісницького цеху, яка перешкоджала кустарному, а часто й індустріальному виробництву, була пом'якшена за правління Марії Терезії. За Йосифа II для текстильної промисловости та для металургії такий порядок був скасований. Запроваджену в деяких ремісницьких цехах заборону підмайстрам одружуватися ліквідували. Цим мали на меті зменшити традиційні переходи підмайстрів-ремісників, особливо якщо ці переходи лаштувалися за кордони держави. Після смерті Йосифа II, державне втручання в кустарне виробництво послабилося. Під час затяжних і важких воєн з Францією уникали, і цілком виправдано, вносити збурення в лави промисловців та ремісників, чия праця була необхідна для постачання та озброєння армії. Знову зросло значення цехів і навіть у передберезневий період держава стала на захист "свободи кустарного підприємництва", чого не бажали ліберальні кола. Для невеличких ремісничих підприємств, яким загрожувало піднесення великої промисловости, цей захист був зовсім не зайвий.

Попри згаданий несприятливий поворот подій для фінансово слабших ремісників, вони все ж могли надавати якісно вагомі послуги: у передберезневий період смак і технічні інтереси бідермаєрського стилю давали нагоду

випробувати свою майстерність різним ремісникам: меблярам, токарам, слюсарам-інструментальникам, валізникам, рукавичникам, трубникам, виробникам музичних інструментів, оптикам та складувам. Не слід забувати, що обдаровані ремісники закладали концепції технічних засад та оснащення кустарних й індустріальних виробництв. Віденський майстер точної механіки Сімон Плесль зажив гучної слави своїми мікроскопами та підзорними трубами, Ігнац Бедендорф – щонайретельніше виготовленими росялами. І першого, і другого не оминув також комерційний успіх. Однак часто сучасники не спромагалися належно оцінити значні технічні вдосконалення та винаходи. Мешканець Відня походженням із Куфштайну Йозеф Мадершпергер від 1815 року пропонував свій метод машинного шиття. Він навіть отримав кілька схвальних відгуків, та не мав змоги реалізувати свій винахід. Зрештою помер убогим 1850 року.

Промисловості дуже бракувало ініціативи із технічно розвинутої Західної Європи. Із Заходу прибували фабриканти, інженери та кваліфіковані робітники: з Англії, Франції, Райнської області, Швейцарії та Італії. Бельгія, особливо коли була австрійською, також прислала численних фахівців. Натомість німці, включно з австрійцями німецького походження були першопрохідниками в судетських землях. Участь чехів у розвитку промислового виробництва була вельми мізерною. Усе почало поступово змінюватися тільки від середини XIX ст. Зміни відбувалися також у соціальній структурі великого підприємництва. На початку доби Марії Терезії засновниками фабрик були переважно аристократи. Їхні зв'язки при дворі ставали запорукою урядової підтримки. Згодом, коли за імператора Франца держава стала усуватися від справ, серед промисловців повсюдно переважали представники третього стану.

Якщо у XVIII ст. державна економічна політика, як зазначалося, активно адмініструючи, регулюючи і забороняючи, часом навіть підтримуючи матеріально, намагалася розвивати індустріалізацію та скеровувати її у конкретну колію, то на зламі сторіч ситуація змінилася. Імператор Франц, на протигагу своїм іншим поглядам, виступав за те, щоб гарантувати підприємцям вільний розвиток, до того ж полишивши клопоти з фінансуванням на їхню ініціативу. Перші спроби одразу після Віденського конгресу вести підприємство офіційних інтересів через новостворені торгові палати, бажаного успіху не принесли. У 30-х рр. у провінціях були засновані комерційні комісії, до яких входили представники господарських кіл, і які мали виконувати консультативні функції для провінційних адміністрацій. Більшого практичного значення набули промислово-ремісничі виставки, які за прикладом Праги (1791) значно пізніше почали влаштовуватися в інших провінціях (Грац, 1832, Лінц, 1833, Клягенфурт, 1838 тощо). Перша всеімперська виставка відбулася у Відні 1835 року. Вагомими успіхами в розвитку економіки позначилися зусилля комерційних, фахових та промислових спілок.

Нерідко траплялися невдачі й поразки, які служили поштовхом до глибоких реформ. Втрата більшої частини Силезії стала приводом для перебудови адміністрації, істотно вплинула на рішення Марії Терезії розвивати промисловість, адже та провінція незрівнянно краще за інші у Габсбурзькій імперії була промислово та індустріально розвинутою. Отже, слід було компенсувати втрачені силезькі виробничі потужності. Дуже сприятливою для таких намагань виявилася текстильна промисловість Богемії, альпійські й придунайські терени, де вже існувало кілька зразкових виробництв, які боролися за існування. До колишніх нижньоавстрійських бавовняних мануфактур у Швехаті додалися нові, засновані в Фрідау (1752), Нойкеттенгофі (1785), Ебрайхсдорфі (1773) та в інших місцевостях. Засновника фабрики в Фрідау, оптового торговця Йоганна Фріса, вихідця із Ельзаса незабаром вважали одним з найбагатших людей Австрії. У передмісті Відня Деблінзі 1754 року він збудував шовкопрядильну фабрику, згодом з'явилися інші шовкові мануфактури. Шовкопрядильне виробництво активно розвинулось на теренах під Віденським лісом, у віденському передмісті Шоттенфельд. До кінця XVIII ст. монархія розраховувала на імпорт шовку. Коли ж під час Французької революції відпала конкуренція з боку Франції, це принесло відчутне полегшення. В останні роки передберезневого періоду шовкова промисловість відзначалася високою кон'юнктурою: 1845 року у Відні працювало не менше як 430 шовкоткацьких підприємств. Шовківницькі фабрики були не лише в південних землях монархії, у Ломбардії, Італійському Тиролі та Герці, а й у Судетах. Спроби поряд із шовкопереробною промисловістю запровадити в австрійських придунайських землях вирощування шовкопряду, яке процвітало в Ломбардо-Венеції, зазнало невдачі передусім з кліматичних причин. У загальнодержавному бюджеті шовк-сирівець мав ще більше значення, ніж товари із шовку; принаймні така картина вимальовується з торгових балансів передберезневого періоду.

У Форарльберзі, де здавна існувало виробництво лляного полотна, у другій половині XVIII ст. значно розвинулася вітчизняна текстильна промисловість. Там переробляли переважно бавовну. Започаткували цю переробку швайцарські підприємці (1764 р. Каспар де Траве з Роршаху в Брегенці, 1794 р. Самуель Фогель з Мюльгаузену в Ельзасі, 1825 р. Мельхіор Єнні з Кляруса, обидва останні мали підприємства в Гарді). До іноземців приєдналися вітчизняні підприємці Йоганн Йозеф Ганаль, Йозеф Антон Ромберг та Франц Мартін Геммерле. Засновувалися родинні підприємства, які згодом виявилися дуже життєздатними. 1754 року давню вовняну фабрику в Лінці забрали в державну власність. До 1780-х рр. виробництво стрімко зростало, відтак настали труднощі зі збутом, які не можна було подолати навіть через будівництво першої в Австрії фабрики килимів. У період найвищого розквіту на фабрику працювали понад 40 000 осіб, з них переважно надомники в різних місцево-

стях Верхньої Австрії, стан, до якого могла наблизитися лише Швехатська прядильня. Багате на традиції підприємство в Лінці 1854 року було закрито. Чимало залежало від того, чи підприємці своєчасно пристосовувалися до технічного прогресу; на зламі сторіч перейшли до машинного прядіння і ткацтва, англійський фахівець Джон Торнтон з широким розмахом устаткував бавовняну фабрику в Поттендорфі (заснована 1801 р.). Крім ткацтва, велике значення мало фарбування бавовни. Віденська текстильна промисловість здобула високу репутацію через вправність у моделюванні та виготовленні модних тканин.

Виробництво товарів з овечої вовни у Фесляу в передберезневий період мало високопродуктивні фабрики. Вовну постачало досить розвинуте вітчизняне вівчарство. У загальному бюджеті всієї монархії як виробництво вовни, так і лляного полотна, безперечно, поступалися Судетам. Та все ж виробництво лляних тканин у Верхній Австрії виконувало дуже важливу функцію з погляду зайнятості населення та обсягу виробництва, що мало велике (після 1800 р., щоправда, підупале) значення для внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Значного розвитку набуло віденське виробництво шовку, де разом з Фрісом і після нього особливо успішно діяв гамбурзький підприємець Енгельберт Кеніг (від 1768 р.). В альпійських краях процвітало грубошерсте ткацтво.

Серед галузей промисловости, які працювали на основі сільського господарства Австрії, численним броварням дуже вигідним було те, що в поміщицьких маєтках посилено вирощували хміль. На кінець XVIII ст. припадає піднесення династії броварів Дрегерів, – тоді швабський пивовар Франц Антон Дрегер з Пфуллендорфа придбав Швехатську броварню. Згодом його син Антон Дрегер, застосувавши нові методи бродіння та виробництва солоду, випускав “березневе пиво”. Велику промислову броварню в Пунтігамі під Грацом 1838 року спорудив Фю Кнабель.

Перехід від привізної сировини на вітчизняну відбувся в галузі цукрової промисловости. Поки завозили цукор-сирівець з Вестіндії, обмежувалися рафінуванням. 1750 року Марія Терезія заснувала перший австрійський рафінадний завод у вільному порту Фіуме (Рієка). У Нижній Австрії цукроварня була закладена 1750 року в Кльостернойбурзі, а 1791 року спорудили досить вдалу цукроварню у Вінер-Нойштадті. Кілька цукрових заводів були також у Відні. У перші роки нового сторіччя, за часів континентальної блокади (1811) була зроблена спроба видобувати кленовий цукор. Однак перші спроби комерційного радника Ван Тіса (1766) було швидко припинено. Та той кленовий цукор міг покрити лише мізерну частку вітчизняної потреби. Натомість істотним виявився перехід на цукор з буряків, хоча перші заводи – Санкт-Пельтен (1803) та Інцерсдорф (1810) – проіснували дуже недовго. Навіть при другій спробі у 1830-х рр. на новостворених

підприємствах у Нижній та Верхній Австрії, Штирії та Каринтії неможливо було уникнути початкових труднощів. На відміну від цього заводів, заснованих у Дюрнкруті, судилося довге життя. Мархфельд став головним придунайським районом буряківництва. Набагато швидше виробництво цукру розвивалося в Моравії та Силезії, де й надалі перебував центр ваги австрійської цукрової промисловости, яка потужно розквітла всередині сторіччя.

Перехід на іншу сировину відбувся також і в виробництві паперу. На місце колишніх паперових млинів на початку XIX ст. прийшли механізовані паперові фабрики. Випуск виробленого з деревини целюлозного паперу набагато перевищив показники застарілого ганчір'яного. Вимоги до виробництва паперу внаслідок зростаючих потреб друкарень, канцелярій та урядових установ невпинно зростає. Відомий видавець Томас фон Траттнер вже 1767 року спорудив власний паперовий млин у Франценсталі під Ебергассігом (Нижня Австрія), інші млини з'явилися в Тальберзі, Фойтсберзі та Граці (Штирія), Тарвісі (Каринтія), Кляйн-Нойзідлі (Нижня Австрія). У передберезневий період Кляйн-Нойзідль вже можна було вважати за зразок технічно добре устаткованої паперової фабрики. На сучасному устаткуванні, високопродуктивно на ті часи працювали також фабрики Йонатана Уффенгаймера (Вінер-Нойштадт) та Андреаса Ляйкама (Грац).

У рамках деревопереробної промисловости (виробництво паперу можна зараховувати до неї лише після переможного впровадження целюлозного паперу) значних упіхів під знаком бідермаєрської культури досягло виробництво меблів. Паралельно з багатьма меблярами-художниками працювали великі підприємства – фабрика Йозефа Дангаузера (від 1804 р.) та Міхаеля Тонета (від 1842 р.) у Відні. Тонета, чиї гнуті меблі здобули всеєвропейське визнання, із Райнської області до Відня запросив Меттерніх. Важливим було і виробництво роялів, провідними вважалися віденські фірми Штрайхера (1794) та Безендорфера (1828).

Найбільше враження справляє зростання металургійної промисловости. Однак і в цій галузі помітне деяке відставання австрійських альпійських та придунайських земель від розвитку в Богемії і Моравії. Адміністрація штирійських та каринтійських рудників, що постачали сировину для виплавки чавуну і сталі, була докорінно реорганізована. Держава відступилася, і Йосиф II ліквідував стару державну систему поокружного забезпечення продуктами харчування та деревиною. Самоврядування гірничих підприємців, зокрема Іннерберзького гірничопромислового товариства, функціонувало, як на те, не зовсім задовільно. Тому залізородні гірничі підприємства 1808 року держава знову підпорядкувала собі. Відтоді Іннерберзька Головна спілка стала, по суті, казенним підприємством. У Форарльберзі з ініціативи ерцгерцога Йоганна заснували каретне виробництво на засадах громадської влас-

ности (Radmeisterkommunitaet), яке раціонально працювало як окремі підприємства, що все ж перебували у приватних руках.

У передберезневий період до Австрії поступово проклали собі дорогу досягнення англійців у виробництві сталі, особливо метод puddлінгування, який витіснив застарілу переробку чавуну в кричному горні із застосуванням деревного вугілля. Надзвичайно велика потреба гірничої промисловости у деревному вугіллі попри додаткове застосування торфу та бурого вугілля, поставала як гостра проблема. Лише ближче до середини ХІХ ст. перейшли на спалювання кам'яного вугілля. Удосконалення технології плавлення разом із заміною традиційних молотів на прокатні стани (спочатку на заводах братів Ростгорн у Превалі в Південній Каринтії) спричинилося до значного зростання виробничих показників у сталеливарній промисловості. Найбільші споживачі – залізниця, мосто- та машинобудування якраз самі перебували у стадії безперервного розширення. У Превелі виробляли рейки, у Відні – локомотиви, у Штайрї і Ферляху – зброю, у Вінер-Нойштадті, Нойкірхені, Граці-Андрітці, а також на багатьох богемських та моравських заводах – машини. До того ж у 1840-х рр. розпочинається піднесення металопереробки у Берндорфі та в Санкт-Файті на Трістінзі. Коси, серпи, цвяхи, голки, зазвичай, ще виготовлялися в кузнях. У верхньоавстрійських традиційно промислових районах вельми значним було виробництво кіс. Коси експортували особливо до Східної Європи. У Надельбурзі під Вінер-Нойштадтом (заснований 1751 р.) робилися спроби механізовано виробляти голки, і в передберезневий період прокат дроту витіснив застарілі дрововолоочильні. На той час добрий збут мали латунні вироби різного призначення. Їх випускав великий завод в Еді (Нижня Австрія), одне з підприємств, яке заснувала сім'я Ростгорн.

Дуже помітним був розвиток хімічної промисловости. Йдеться про виробництво барвників (свинцевого білила тощо), селітри, галунів, купоросу, а ще на ті часи до хімічних зараховували виробництво свічок та миловарні. Вже 1759 року Йоганн Міхаель фон Герберт збудував у Клягенфурті фабрику з виробництва свинцевого білила. Француз Луї Робер заснував у Гімберзі (Нижня Австрія) та в Обергальмі біля Галляйна фабрику барвників та фарби. Ігнац Мітіс на своїй фабриці у Кірхберзі-на-Векселі (заснована 1797 р.) із сульфату міді виробляв зелені Мітіса (мідний купорос). Йоганн Непомук Райтгоффер (із Фельдсберга, Нижня Австрія) 1830 року розпочав виробництво товарів з каучуку та гуми. 1837 року Гюстав де Міллі заповзвся у Відні виробництвом стеаринових свічок. Свічки Міллі, як і вироблені у Відні свічки Аполлона мали хороший збут.

Промисловості інших габсбурзьких провінцій залежно від обставин довелося випробувати себе в конкурентній боротьбі. Приклад цього – доля придунайського скловаріння, що було змушене здати позиції перед значно пере-

важаючим богемським, до якого після 1797 і відповідно 1815 рр. додалася скляна промисловість Венеції, яка віддавна зажила високої репутації. 1830 року припинила своє існування стара державна складувна фабрика в Нойгаузі. Дещо краще велося виробництву скла у Штирії. Натомість специфічна галузь цієї промисловости, виробництво штучних коштовних каменів із скляних сплавів, чим почав займатися Йозеф Штрассер у Відні за часів правління Марії Терезії, і які йшли на виготовлення дешевих “фальшивих” прикрас, здобула визнання в усій Європі, і навіть у центрі моди – Парижі (pierres de Strass).

До видобутку традиційної австрійської гірничої продукції, як-от, заліза, кольорових металів, соли, у ХІХ ст. долучився дедалі зростаючий видобуток вугілля. Необхідність обмежити спалювання деревини на користь інших, доцільніших та рентабельних потреб, поступово все глибше усвідомлення (за досвідом Англії) того, що вугілля, особливо кам'яне, має набагато вищу теплотворну здатність, можливість використовувати його для переробки в світільний газ (від 1817 р. у Відні, наприклад, було газове освітлення) вже у передберезневий період спонукало до відкриття та розробки вугільних родовищ в Альпах і Судетах. До кінця передберезневого періоду на кам'яне вугілля почали переходити також залізниці.

Індустріалізація на охоплених нею теренах Австрії мала на меті далекосяжні зміни в структурі населення. Через переселення з сільських громад до промислових центрів значно зросла частка мешканців міст. Утворилися нові центри підвищеної густоти населення. Промисловий попит на робочу силу та пов'язані з цим значні міграції викликали доволі негативні зрушення в соціальній, а інколи, залежно від обставин, і в національній структурі мешканців окремих регіонів.

Показники, якими характеризувалося населення міст, від кінця Середньовіччя до середини ХVІІІ ст., якщо не брати до уваги локальні, не надто вагомими, помірні прирости, залишалися доволі стабільними. У цій статичній картині столиця держави Відень, звичайно, була винятком. Всередині міських мурів за пізнього Середньовіччя тут мешкало майже 25 000 городян, разом з передмістями їх могло бути приблизно вдвічі більше. Проте 1754 року всередині лінії валів (місто і передмістя) налічувалося 175 640 мешканців. Зростання частково припадає на часи другої турецької облоги, коли місто з прикордонного укріплення перетворилося на столицю великої імперії. Однак слід також враховувати великий приріст населення і в ХVІІ ст. 1796 року було переписано 235 098 віденців, зниження чисельности населення спостерігалось під час воєн із Францією (1810 р. – 225 548 городян). Але це було швидко надолужено, і до середини ХІХ ст. місто налічувало 431 147 мешканців. Не можна сказати, щоб центральні урядові установи не були стурбовані зростанням чисельности пролетаріату, і вони, звісно, що без особливого

успіху, намагалися обмежувати зростання столичної промисловости. Нові громадяни Відня в попередні часи походили переважно з Нижньої Австрії, порівняно з ними контингент прибульців з альпійських провінцій та з Судетів був незначний. Від початку XIX ст. почав переважати притік із судетських земель, особливо з Моравії. Там були як чехи, так і німці, перші переважно як робітники, а другі – як середній стан. Менші, проте впливові і нерідко заможні національні групи в столичних містах та резиденціях імперії становили поляки, італійці, угорці, греки (включно з конфесійних причин замкнутими македонськими румунами) та вірмени. Сила протистояння асиміляційному впливові німецькомовної більшості була доволі різною, коли національна відмінність підкріплювалася віросповіданням та стійкою традицією, як приміром серед віденських греків. Інонаціональні елементи, природно, були й у військових гарнізонах, у передберезневий період там переважали “благонадійні” поляки та галицькі русини. Юдеї все ще зазнавали різних обмежень, особливо це стосувалося прибутків від землеволодіння та служби в урядових установах. Їхня чисельність була незначна, однак із розвитком Відня він перетворився на центр австрійських юдеїв. Також і цього разу переважав приплив із Богемії та Моравії, згодом – з Угорщини. На початках ще бракувало не такого заможного, рухливого східноюдейського елемента. Заможні юдейські банкіри та промисловці, крім економічного, мали ще значний суспільний вплив.

Розгляд історичних наслідків змін у складі з причин індустріалізації не можна обмежувати лише столицею. Інші нові промислові центри на теренах під Віденським лісом, де були розташовані найдавніші великі підприємства у Вінер-Нойштадті, Поттендорфі, Фесляу, Нойкірхені, Швехаті, Гімберзі, Гунтрамсдорфі. Під кінець нашої епохи промисловими поселеннями стали Берндорф і Тернітц. На захід від Віденського лісу від самого початку провідним залишався Санкт-Пельтен. У Штирії зростання обсягів виробництва та кількості робочих місць спричинилося до значного приросту населення у таких містах Верхньої Штирії як Леобен, Бук, Кнітельфельд, Юденбург, Мюрцшляг та Айзенерц, бурхливий розвиток колишніх сільських поселень Донавітц та Капфенберг більше належить до другої половини XIX ст. Розбудова Граца та поселень у його околицях (Андрітц, Граткорн, Гротвайн, Пунтігам) була зумовлена паперовою і залізообробною промисловістю та броварством. У Верхній Австрії розвиток промисловости концентрується передусім у Лінці, Штайрі, Велсі та Гмундені; однак прирости мешканців, за винятком Лінца, там доволі скромні. Взагалі нам не слід залишати поза увагою, що, попри помітне збільшення чисельности зайнятих у промисловості, десь 70 відсотків усього населення Австрії у 40-х рр. XIX ст. були зайняті в сільському господарстві.

Робітник передберезневого періоду вже не був цінним фахівцем меркантилістської епохи, також і не надомним робітником, який за терезіанської доби здавав свій товар на великі текстильні фабрики, а тим пролетарієм, який працював на дедалі розвинутішому механізованому виробництві товарів масового споживання, де не вимагалася високої фахової підготовки. Поруч із чоловіками працювали жінки і діти, часто за несприятливих, вкрай антисанітарних умов, вони мали неймовірно довгий, переважно 14-годинний робочий день. Заробітки були невисокі, лише в окремих галузях промисловости досвідчені висококваліфіковані фахові робітники могли розраховувати на добру платню, вони також менше потерпали від одноманітної, гнітючої праці. Гірничі спілки, які все ще зберігали колишні традиції соціально-революційної бойовитости та відповідне усвідомлення свого становища, після одержавлення великих підприємств (як-от, у вуглевидобутку) відійшли радше на задній план. Якраз пропозиція робочої сили була висока, звідси й низька платня, натомість позмінна робота раніше, як деінде вимагала скорочення робочого часу (здебільшого, до восьми годин).

Перші вияви політичного робітничого руху до 1848 року, попри нетривале перебування у Відні Вільгельма Вайтлінґа та Карла Маркса, мали незначний успіх. Однак раз по раз відбувалися голодні заворушення, і відчувалося, що робітнича маса – це резервуар революційного руху. Тому з боку уряду, як уже згадувалося, були спроби уникати концентрації промисловости у більших містах. Буремного року робітники вже потужно заявили про себе, однак йшли вони переважно за ініціативою студентів, серед яких Антон Вільнер якраз був відомий як “робітничий король”.

Пліч-о-пліч з розвитком галузей промисловости йшла розбудова транспорту, особливо залізниць. Без цього було б неможливо швидко перевозити на значні віддалі сировину та промислову продукцію, а також звозити на робочі місця робітників, які нерідко доїжджали в старі та нові промислові центри здалеку, залізниці сприяли швидкому зростанню робочої сили. З'явилися також заводські залізниці, спочатку на видобутку залізної руди. У 1827-1832 рр. була прокладена кінна залізниця Лінц-Будейовіце, призначена передусім для транспортування соли до Богемії. Це була перша на континенті залізниця значної довжини, але як рейковий шлях на кінній тязі в принципі віджила себе вже на стадії спорудження, до того ж споруджена дешевим коштом траса згодом завдала чималих труднощів у переході на парову тягу. Першою залізницею на паровій тязі, за задумом Франца Ксавера Ріплза, від банківського картелю Дому Ротшильдів, була прокладена в 1836-1847 рр. Північна залізниця імператора Фердинанда пролягала від Відня через Брюнн та північноморавсько-силезький промисловий регіон до Оденберґа, де 1848 року її було сполучено з пруською залізничною мережею і так створено пряме сполучення Відень-Гамбург. Північна залізниця мала дуже важливе господарське значення, а також сприяла міграції з Моравії до

Відня. Як першу ділянку Південної залізниці, що мала Відень сполучити з портами Адріатики, 1841 року розпочали прокладати відрізок Відень-Гльогніц; перевал Земмеррінг спочатку залишався неподоланим, тоді проклали подальшу ділянку від Мюрццшлягу на Грац (1844) та Ціллі (1846). На той час залізниці з'являлися також і в угорських та італійських частинах монархії.

1829 року було засноване привілейоване королівсько-імператорське Перше Дунайське пароплавне товариство; вже 1834 року здійснювалися рейси від Відня до гирла Дунаю, хоч ще неврегульований фарватер завдавав величезних труднощів. Та попри це австрійське товариство, яке завжди утримувало лідерство серед інших держав, домоглося значного успіху: до середини сторіччя воно експлуатувало вже понад 50 пароплавів. Безперечно, центр ваги вантажних і пасажирських перевезень з водних артерій, як і з шосейних доріг, перемістився на залізниці, тому, попри численні задуми, будівництво каналів провадилося тепер у скромніших вимірах. Ще на початку сторіччя було прокладено Вінер-Нойштадтський канал, але його господарське значення виявилось дуже мізерним.

За Марії Терезії, між іншим, знову були спроби колонізації. Голландські (на австрійській службі) мореплавці заснували поселення на Делагоабаї (Східна Африка), також влаштувалися Малабарському узбережжю в Індії та на Нікобарах. За десять років (1775-1785) усі факторії та опорні пункти були покинуті. Важливу роль тут відіграло озирання на традиційно колоніальні держави. У передберезневий період ніяких спроб здобути заморські володіння вже не робили. Поступово, правда, створили потужне мореплавання, яке оперувало від вітчизняних портів Трієст, Венеція і Фіуме (Рієка). У 30-х рр. почала діяти австрійська страхова компанія Ллойда, яка заопікувалася морським сполученням з Левантом, Індією та Далеким Сходом. Насамкінець слід зазначити, що вельми несприятливо позначилося те, що відповідні урядові служби без належного розуміння поставилися до винаходу Йозефа Ресселя з Хрудіму, а саме: гребного гвинта.

Передберезневий період приніс важливі зміни і в службу передачі інформації. Регулярні перевезення поштовими каретами існували вже від 1748 року. В корінних землях 1813 року було ліквідовано поштову концесію графа Паара, пошта перейшла до рук держави. Це полегшило цензурування листів, яке за часів Меттерніха відбувалося сумлінно й майстерно. У справі дистанційної передачі повідомлень військовики, за прикладом французів, робили різні спроби з оптичним телеграфом, відтак у 40-х рр. почали розбудовувати мережу електротелеграфу вздовж залізничних колій, яка призначалася передусім для державної служби інформації.

Розвиток австрійської торгівлі, зокрема зовнішньої, упродовж цілої епохи 1740-1848 рр. доволі повчальний і показовий. Цілком природно, що її

сутність дуже істотно формувалася залежно як від переходу від воєн до миру, так і від змін у територіальному складі монархії. Маємо можливість оцінювати її кількісний бік, позаяк від 1776 року (з перервами) для всієї монархії вже існувала торгова статистика. Внаслідок пов'язаності економіки Австрії із втраченою 1740 року Силезією та північного орієнтування додученої 1772 року Галичини, яка, безперечно, доволі швидко адаптувалася до австрійського економічного простору, обсяги експортної торгівлі через порти Північного та Балтійського морів спочатку були значніші, ніж через Трієст, незважаючи на посилену розбудову цього портового міста, населення якого за правління Марії Терезії зросло втричі. Не такою значною до передберезневого періоду була торгівля з Балканами, хоча ще за терезіанської доби вона значно зросла. Робилися спроби поширити австрійську торгівлю і на Новий Світ. Після провалу колонізаційних спроб 1785 року було засноване австрійсько-американське торгове товариство. Війни з Францією та континентальна блокада спричинилися до прикрої перерви в розвитку морської торгівлі та торгівлі з Англією.

Серед австрійських експортних товарів до кінця XVIII ст. чільне місце посідали вироби з заліза. Відтак внаслідок щораз гострішої шведської, англійської та західнонімецької конкуренції стався дуже значний спад. На загальному торговому балансі монархії ще перед зламом сторіч несприятливо позначилася втрата індустріально розвинутої Бельгії, тоді як після 1845 року благотворно вплинуло приєднання Венеції та відвоювання Ломбардії. Під австрійським адмініструванням порт Венеції посилено розбудовувався. У передберезневий період вагомим експортним товаром були шовк-сирівець та текстиль (вироби з вовни та шовку). Їм значно поступалися продукція гірничої промисловості (особливо метали), льон та лляні вироби. Торгові баланси окремих провінцій були, звичайно, різні. Найвагомішим був експорт з Нижньої Австрії та Богемії. В Угорщині перед нами постає значно сумніша картина: промислових підприємств там було небагато. Жодного сумніву, що розвиткові цієї провінції за часів Марії Терезії та Йосифа урядовці від комерції приділяли значно менше уваги, ніж розвиткові корінних земель. Угорщина була передусім вигідним ринком збуту австрійських товарів, і вивезення австрійського текстилю до Угорщини в кілька разів переважав експорт за межі всієї монархії. Крім того, між Австрією та Угорщиною існував митний кордон, тоді як внутрішнє мито повсюдно поступово скасовувалося. Протекційні митні побори і навіть заборони на ввіз (1784 року різних, навіть пропонувананих всередині країни, товарів, таких як скло, порцеляна, годинники, трикотаж тощо) начебто захищали австрійську промисловість від усомогутньої конкуренції.

Митне законодавство 1835 року на тривалий час створило стабільні умови в сенсі протекціоністської митної політики. Від вступу до Німецького

митного союзу, про що деякий час велися дискусії, відмовилися через сумніви урядовців від комерції та промислових кіл.

Характерна для другої половини XVIII ст. тенденція до уніфікації виявилася також у грошовій політиці. За Марії Терезії 1750 року між Австрією і Баварією була досягнута домовленість, з якою погоджувалася більшість держав Священної Римської імперії (крім Пруссії та ганзейських міст), про узгоджену монетну одиницю (20 гульденів = 10 талерів за одну кельнську марку); ця монета була в обігу до 1858 року. Талер Марії Терезії карбували на дуже високому художньому та фаховому рівні. Він перетікав за кордон при оплаті за імпортовані в Австрію товари, особливо через Трієст і тосканське Ліворно, у східні середземноморські країни, йому, як засобові оплати, надавали перевагу мешканці Сходу аж до Ефіопії та Аравії, він був в обігу до XX ст. Для австрійської фінансової системи талер виявився не найостаннішим джерелом надходжень.

Потреба фінансувати Семирічну війну змусила 1762 року тимчасово випускати паперові гроші. Під час наполеонівських війн спробували знову зарадити "банківськими білетами", проте цього разу не вдалося зберегти номінальну вартість. Це спричинило, як ми уже згадували, девальвацію до однієї п'ятої, а також призвело до державного банкрутства (1811). Визвольні війни знову фінансувалися паперовими грошима, курс яких постійно падав. Лад вдалося встановити лише після заснування Австрійського Національного банку (1816). Фінансове становище монархії упродовж всього передберезневого періоду залишалося критичним. У державному бюджеті постійно був дефіцит, покривати який доводилося позиками, які надавав переважно сам, або виступав посередником, Дім Ротшильдів. Тому Інститут грошей, який 1820 року заснував Соломон Ротшильд у передберезневий період переживав велике піднесення. Меттерніх та його офіційний публіцист Генц сумлінно підтримували добрі стосунки з таким потрібним грошодавцем. Час засвідчив, що інші банківські дома не досягли такого успіху: Фріс і К° збанкрутував 1826 року, а Гаймюллер і К° луснув 1841 року.

Наука і освіта

Духовне життя нашої епохи свідчить про багатогранні зміни паралельно й послідовно різних світоглядних, релігійних та політичних течій, що накладають свій відбиток на офіційну державну політику, хай якою непохитною вона інколи здається. За часів правління Марії Терезії на перший план виходять помірні просвітницькі тенденції. Це було помітно в роботі урядових установ та уповноважених у справах шкільництва. Цьому сприяло обов'язкове піклування держави про загальний добробут підданих, на це опи-

рались також наставники із католицького духовенства, яке частково дотримувалось подібних поглядів. Тому не було жодних суперечностей.

Урядовання Марії Терезії і в освіті було провісником початку нової ери. Вже протягом першого терезіанського десятиріччя дали знати про себе вузькі шкільні ініціативи у Відні та Граці, вже хоча б і на прикладі єзуїтського пастора Паргаммера. Однак основна робота розпочалась значно пізніше, після надання автономії Навчальній Комісії (1760). Найзначущішим досягненням було створення початкової (народної) школи. У її підґрунті вже була закладена ідея обов'язкової загальної освіти. Впроваджувати загальну освіту слід було поступово, враховуючи різницю темпів у регіонах, а також те, що для дівчат це робилося пізніше, ніж для хлопців. Імператриця запросила із Саксону (Пруська Силезія) абата Ігнаца Фельб'ігера, чий "Шкільний статут" став керівним документом для початкових стадій освіти. Народні школи, в яких навчали читати, писати і рахувати, були переформовані у вищі, в яких спочатку передбачалося навіть вивчення латини, і насамкінець, були відкриті нормальні школи як заклади для підготовки вчителів. Віденська Надвірна освітня комісія здійснювала контроль над усією системою освіти, необхідною фінансовою базою якої стало майно Навчального фонду, що існував коштом ліквідованого ордену єзуїтів.

На системі середньої освіти дуже помітно позначився розпуск ордену єзуїтів, який керував багатьма гімназіями. Відтоді провідне місце в системі освіти зайняв орден піяристів. Значну роль відігравали гімназії, засновані на кошти старих орденів, хоча на багатьох з них негативно позначилось закриття монастирів. Отже, за часів правління Йосифа II кількість гімназій зменшилась, тоді як кількість народних шкіл зросла. Заслугою Марії Терезії стало заснування ще двох середніх закладів спеціального призначення: Терезіанського Колегіуму вищого ступеня і згодом 1751 року відокремленої від нього Терезіанської лицарської академії, призначеної для підготовки дворянської молоді для державної служби. Ця академія здобула велику популярність, а також Орієнтальної академії (від 1754 р. – Консульська академія) для вишколу представництва держави за кордоном.

Створення сучасної системи освіти не відбувалось без опору. Лунали голоси духовенства, яке побоювалося заразити широкі верстви населення антирелігійною пропагандою. Сюди слід додати опір поміщиків, які були проти обов'язкової освіти для селянської молоді, а також тих із батьків, хто боявся, що це погано позначиться на польових роботах. Станові збори неодноразово намагались прибрати народну школу до своїх рук, але такі наскоки відбивали державні органи.

За доби Франца державний нагляд за школою посилювався, щоправда його дух став іншим. Основною метою тепер була ізоляція учнів та вчителів від революційних ідей. Згідно із законом про народну школу від 1804 року

держава, інспектуючи школи, мала дбати про духовність. Учителі були зобов'язані користуватись тільки приписаними навчальними засобами. Рівень середніх шкіл у загальному радше занепадав. Для природничо-технічної освіти, необхідність якої була абсолютно очевидною, імператор Франц зробив дещо інше. Перша реальна школа була заснована у Відні 1809 року, а 1845 року й у Граці. Як вищий технічний навчальний заклад у Відні 1815 року був збудований і щедро устаткований Політехнічний університет.

В епоху правління Марії Терезії та Йосифа II в університетах відбувалась заміна конфесійного опікуєнства на державне. Ще у 40-х рр. Марія Терезія, занепокоєна тим, що багато австрійців виїжджають на науку до іноземних університетів, звернула особливу увагу на Віденський університет. Вона доручила особистому лікареві Гергардові ван Звітенові, який був запрошений до Відня із Голландії і був для неї вирішальним та незаперечним авторитетом у наукових справах, розробити університетську реформу. Ван Світен передусім оновив навчальний процес на медичному факультеті (патент від 07.02.1749 р.). Відтак аналогічно були перебудовані три інші факультети. Державу на факультетах репрезентував навчальний директор. Ще до ліквідації ордену єзуїтів із викладацького складу крок за кроком витісняли його членів, після розпуску в 1773 р. орденська церква та бібліотека були передані університетові. 1778 року до навчання та отримання наукових ступенів були допущені протестанти, а 1782 року – юдеї. Так само, як у Відні, діялось і в Граці та Іннсбруку, але ощадливість імператора, який перетворив два університети на ліцеї, залишивши обмежене право надавати вчені ступені, стала для цих університетів фатальною. Замість латинської загальною мовою викладання в університетах стала німецька. Оскільки державі були потрібні службовці з академічною освітою, а не вчені, то науковий рівень навчальних закладів був радше скромний.

Однак слід визнати, що юридичний, а особливо медичний факультети Віденського університету досягли безперечних успіхів у навчальній роботі. Там працювали прекрасні викладачі, які змогли добре зарекомендувати себе за не надто сприятливих обставин.

Серед юристів другої половини XVIII ст. слід назвати Карла фон Мартіні, Антона фон Рігера, Йозефа фон Зонненфельза та Йозефа Валентіна Айбеля. Це були переконані йосифінці і вони прокладали шлях офіційним державним доктринам. Тоді як монархія під час війн із Францією перебувала в найважчій скруті, Франц Цайлер, розвиваючи попередні праці Мартіні, завершив монументальну працю над “Загальним громадським кодексом законів” (ЗГКЗ), який був створений за попередніми працями Мартіні. Він уклав його в дусі просвітництва і природного права, за стилем викладу і переконливістю – відповідно до кращих класичних набутків. Від 1811 року ЗГКЗ служить підвалинами австрійського цивільного права.

“Перша Віденська медична школа” в особі анатома Лоренца Гассера, кліністів Максиміліяна Штоля та Леопольда Аугенбругера мала прекрасних викладачів та науковців. Аугенбругер першим застосував перкусію (простукування) грудної клітки для встановлення діагнозу, а колишній єзуїт Максиміліян Штоль був ще й видатним терапевтом, дуже поважаним серед мешканців Відня. Лукас Йоганн Боер, чия діяльність розпочалася задовго до березневих подій, реформував акушерську справу. Взагалі слід зазначити, що зусилля влади і її радників у сфері громадської охорони здоров'я за змістом цілком відповідали ідеям просвітництва. Будувались лікарні, положові заклади та будинки для божевільних. За тих часів система охорони здоров'я мала своєрідну побудову. Тому дуже багато залежало від особи “протомедика” при імператорському дворі. Він мав широкі повноваження, але на ньому лежала й щонайвища відповідальність. І в особі Гергарда ван Звітена ця служба мала виняткового представника, а після смерті 1772 року призначений на його місце Антон фон Штьорк був визначним анатомом і сміливим дослідником лікувальних засобів, хоча не завжди мав щасливу руку як керівник кафедр на медичних факультетах та в клініках. Коли життєвий шлях Штьорка закінчився (1803), його наступником з повним правом мав би стати Йоганн Петер Франк – директор збудованої 1783 року за наказом Йосифа II Віденської загальної лікарні. Медик європейської слави і чудовий організатор, який запровадив карантинні палати та станції швидкої допомоги і взагалі налагодив зразкову систему санітарного нагляду, яку згодом наслідували в інших європейських державах. Однак учений з незалежним характером не припав до душі імператорові Францу, і той віддав перевагу Йоганнові Андреасу Штіфтові, воістину реакціонерські позиції якого фатально позначились на передберезневому періоді. Попри всі варті уваги зусилля, спрямовані на охорону здоров'я, справи були не надто задовільні. Більшу частину новонароджених забирала дитяча смертність, значний ужинок серед матерів збирала післяпологова гарячка.

На початку 1830-х рр. епідемія холери, здолавши чумну заслону на військовому кордоні, що 1814 року стримав епідемію чуми, яка лютувала в європейській частині Туреччини, спричинилася до великих втрат серед мешканців Відня. З іншого боку, Австрія, після багатьох спроб знайти інший спосіб імунізації, на зламі сторіч перейняла метод щеплення проти віспи англійського лікаря Дженнера, і кількість цих небезпечних захворювань істотно зменшилася. За часів Фердинанда в Другій Віденській медичній школі почали свою працю старші викладачі, які в епоху Франца Йосифа домоглися блискучих успіхів. На посаду професора анатомії 1843 року прийшов Карл Рокітанський, 1846 року медичною клінікою став керувати Йозеф Шкода. Цікаво зазначити те, що й після усунення труднощів, яких держава зазнавала через зовнішні обставини, тобто після закінчення Наполеонівських воєн, науковий

рівень освіти австрійських університетів і надалі радше знижувався. Держава більше дбала про нагляд за політично ненадійними студентами і професорами, ніж про розвиток науки, за винятком хіба що природничо-технічних дисциплін. Доходило навіть до прикрих заходів проти тих учених, хто на лекціях дотримувався nereкомендованих, часто безнадійно застарілих підручників або потрапляв у немилість через свій світогляд. Жертвами такого ставлення стали теолог Бернгард Больцано (Прага), релігієзнавець Вінценц Вайнтріт, філософ Леопольд Рембольд (Відень), історик Юліус Шнеллер (Ґрац) і навіть віденський гінеколог Лукас Боер. Боязливе відмежування від зовнішнього світу, особливо від прогресу науки і розквіту літератури у німецькомовних областях по той бік чорно-жовтих прикордонних стовпчиків мало надзвичайно негативні наслідки. Отже, зовсім не випадково, що найвизначніші наукові досягнення часто здобувались за межами академічного простору, який перебував під пильним наглядом.

Дуже виразно, починаючи з терезіанської доби і до кінця доберезневого періоду, прослідковується перевага службовців бібліотек, архівів і музеїв, а також деяких учених-ченців над університетськими вченими. Лєвова частка праці присвячувалася публікації першоджерел. Віденський учений, піярист Адріан Раух 1793 року опублікував три томи *“Regum Austriacarum scriptores”* (1793) (*“Маловідомі австрійські письменники”*), єзуїт з Ґраца Еразм Фреліх уклав два томи штирійських грамот. Ми вже згадували постать Маркарда Герґота, який знаменував собою перехід від бароко до новітніх часів. Як дослідник та практик доволі успішно пробував свої сили народжений у Відні Франц Фердинанд Шреттер, надвірний радник Державної канцелярії. Його праця *“Основи австрійського державного права”* (1775) та незавершена *“Історія Австрії”* свідчать про критичний дух Шреттера, якого можна вважати творцем австрійського цивільного права.

Керівник августинського хору Аквіліній Юлій Цезар опублікував три томи, четвертий став жертвою цензури *“Annales ducatus Styriae”* (1768-1779). Йому також належать церковно-правові та церковно-історичні трактати. Щонайвищого рівня вчену працю з ранньої історії Зальцбурґа створив також видатний учений-юрист та архіварій Йоганн Франц Тадеуш Кляймайрн – *“Повідомлення про стан околиць та міста Ювавії”* (1784). Як можемо судити, дуже видатних досягнень у бібліографії австрійської історії домоглись Йоганн Ніколаус Фогель та Леопольд Грубер (*“Specimen Bibliothecae Germaniae Austriacae”*, 3 томи, 1779-1785). Меценатом цієї праці виступив Йозеф Вендт фон Вендтенталь. Греґор Грубер, як і щойно згаданий піярист Леопольд Грубер, був дуже обдарованим практиком дослідження документів, як до нього экс-єзуїт Йозеф Бенедикт Гайренбах, із чийого доробку з’вилась друком лише незначна частина. Інший экс-єзуїт Йозеф Гіляріус Екель, родом з Енцесфельда в Нижній Австрії, на посаді директора імператорського монет-

ного двору написав восьмитомову працю *“Doctrina nummorum veterum”* (1792-1798), яку можна вважати підвалинами сучасної наукової нумізматики.

Традиція монастирського літопису була найкраще представлена в монастирі св. Флоріяна. Регент хору Франц Курц написав *“Нотатки до історії австрійського краю на Енні”* (1805-1809) з доцільним використанням грамот і актів, його зображення життя середньовічного підданого Габсбургів теж опираються на документальний матеріал. Вже після нього люди достеменно усвідомили цінність архіву як місця накопичення ненадрукованих історичних джерел. Так само, як і Курц у монастирі св. Флоріяна працювали також мешканець Форарльберґа Йодок Штюльц, який дослужився до благочинного, та німець із Моравії Йозеф Хмель, невтомний колекціонер, про чію працю відгукувались тільки із доброзичливою поблажливістю, і яка заслужила на справжнє визнання. 1834 року Йозефа Хмеля призначили працювати в Родовому, Надвірному та Державному архіві. Згодом він обнародував низку вагомих праць з історії пізнього Середньовіччя. Ретельним та ініціативним начальником Домашнього, Надвірного та Державного архівів був також імперський барон Йозеф Фрайґер фон Гормайр після того, як його помилували від ув’язнення у фортеці за участь у справі Альпійської Ліґи (1812). Окрім інших праць, ми завдячуємо Хмелеві історією Відня (9 томів, 1823-1825), добіркою життєписів – австрійським Плутархом (20 частин, 1807-1814) та виданням спеціальних історично-географічних часописів. Згодом Гормайр перейшов на службу до Баварії (1828) і у вкрай прикрий спосіб очорнював рідний край та колишніх хлібодавців. Князь Едуард Марія Ліхновський написав восьмитомову історію дому Габсбургів (1836-1844), доповнену й донині актуальним хронологічним реєстром грамот Ернста фон Бірка, де звісно опрацьовано період тільки до кінця правління Фрідріха III, яка репрезентувала радше застарілий різновид історіографії правителів. Усе, що створили ці дослідники та автори, хоч якими б не були їхні заслуги, і як би вони – приміром як у випадку Екеля чи Курца – не прозирали в майбутнє, не хочеться ставити на один щабель із працями того ж Нібургґа чи того ж Ранке. Порівняно з цим штирієць Йозеф Гаммер барон пургштальський як видатний орієнталіст завоював справді європейське визнання, зокрема своєю *“Історією Османської імперії”* (2 вид., 1835, 4 томи) та літературно-історичними працями і перекладами. З-під пера Гаммера вийшла також об’ємна біографія кардинала Клесля (4 томи, 1847-1851). Описи краєвидів східного берега Середземного моря та грецької визвольної боротьби, небагаті на фактичний матеріал, але блискучі за викладом, належать перу графа Антона Прокеша-Остена, який пізніше перебував на дипломатичній службі в Атонах та Стамбулі, а також *“Фраґменти зі Сходу”* спостережливого та високоосвіченого південнотирольця Якоба Фальмераєра (2 томи, 1845) (був відомий ще як журналіст).

На всій території монархії також створювались краєзнавчі організації, за ініціативою ерцгерцога Йоганна 1811 року в Штирії був заснований краєзнавчий музей Йоаннеум і читацьке товариство при ньому, згодом – Австрійська спілка істориків (1843); ініціатива ерцгерцога та його однодумців знайшла поширення і в інших провінціях. В Іннсбруку 1823 року було створено музей Фердинандеум, а 1811 року в Клягенфурті почав виходити найстаріший у наші дні краєзнавчий часопис “Каринтія”. Отже, видно, як у передберезневий період позначилось помітне зростання наукового інтересу рідного краю, і це стосувалося не лише німецькомовних австрійців, а й слов’ян та угорців. Досить згадати хоча б оточення Франца Палацького та чеського славіста Йозефа Добровського.

Оцінюючи природничі науки, варто обмежуватись вищою освітою. Передусім слід згадати про заснування Природничо-історичного музею та Фізичного музею в рамках імператорської колекції, до чого доклав рук чоловік Марії Терезії Франц Стефан, який крім іншого, запросив до Відня багатьох французьких та лотаринзьких митців і науковців. Для Природничо-історичного музею Франц Стефан розпорядився придбати мабуть найбільшу на той час природознавчу колекцію, що належала Йоганнові фон Байлоу, яку згодом цілеспрямовано примножували за Марії Терезії – Ігнац фон Борн, а за імператора Франца – Карл фон Шрайберс. 1753 року професором ботаніки та хемії Віденського університету було призначено Ніколауса Йозефа Жакена, що, як і Гергард ван Звітен походив із Ляйдена. Він здійснював тривалі ботаніко-зоологічні подорожі, а результати досліджень оприлюднював у значних за обсягом публікаціях, серед яких слід згадати ґрунтовну працю “Flora Austricae” (5 томів, 1773-1778). Однак екзотичний матеріал, який він зібрав, увійшов до імператорської колекції. Вже Борн збирав та досліджував руди та мінерали, проте засновником наукової мінералогії в Австрії став Фрідріх Моз із Гернроде. Моз, який обрав для себе австрійське громадянство, у передберезневий період провадив широкі мінерало-геологічні дослідження Альпійських гір, працював у Йоаннеумі та імператорському Природничо-історичному музеї. Більшість досліджень з мінералогії була тісно пов’язана із проведенням практичних гірничовидобувних робіт.

Землемірство та географічно-картографічні дослідження належали до інтересів державної адміністрації, яка сприяла цій галузі науки з фіскальних та військових мотивів. Два самоуки, селянські сини із Оберперфуса Петер Аніх та Блязіус Гюбер, за Марії Терезії уклали прекрасні карти рідного тирольського краю. Справді першопрохідницьку роботу з дослідження австрійських Альп, як у географічній та гірничій, так і в етнографічній площині здійснив бретонець за походженням Георг Ельзацар Аке, що в молоді роки вирішив служити в Австрії. За тієї епохи, зрештою, з’явилась ціла низка краєзнавчих робіт. Окрім іншого, прекрасний актор та автор комедій Фрідріха Вільгель-

ма Вайскерн (1769), відтак К.В. Блюменталь (1816, 1834) і Франц Ксавр Швайкгардт (1831-1840) випустили багатотомову працю, присвячену Нижній Австрії. Фрідріх Сарторі (1816) та Карл Шмуц (1822-1823) – Штирії; Йоганн Якоб Штафлер (1847) – Тиролю та Форарльберга. З’явилися також описи Судетів та Карпатського регіону.

У другій половині XVIII ст. австрійці брали гідну похвали участь у дослідженні Нового Світу, зокрема Південної Америки. Двоє єзуїтів, силезець Флоріан Бауке та штирієць Мартін Добріцгофер залишили нам цінні описи краю і населення Парагваю, де вони працювали до скасування статусу єзуїтів (1767). Богемський німець Тадеуш Генке (Thaddeus Haenke) із Крайбітца на зламі сторіч – ще до Олександра фон Гумбольдта – досліджував Анди і терени Ла-Плати. Він займався науковою діяльністю у різноманітних сферах і, між іншим, був активним ініціатором видобутку чилійської селітри. Оскільки його праці виходили тільки іспанською мовою, в Австрії його ім’я незаслужено потрапило в забуття. Штирієць Бенедикт Герман спочатку видав гірничі дослідження австрійських Альп, відтак 1783 року виїхав до Росії, де зробив вагомий внесок у відкриття та розроблення гірничих родовищ Сибіру. Йому ми завдячуємо важливими природознавчими працями про Урал і Сибір. Мешканка Відня Іда Пфайфер, працююча й безстрашна дослідниця, у 40- та 50-х рр. XIX ст. здійснила далекі й тривалі подорожі, які пролягали в усі частини світу, і які вона описала у своїх захопливих творах.

1755 року, доволі пізно порівняно з іншими містами, Відень отримав велику стаціонарну обсерваторію при Колегії єзуїтів. Патер Максиміліан Гель, який працював на ній, як астроном здобув європейське ім’я і завдяки точному спостереженню та розрахунку сонячного затемнення зробив велику послугу для данської експедиції на острів Вардо, поблизу північного узбережжя Норвегії. І це тоді як усі інші здійснені з тією ж метою, поїздки на північ були марними. Прекрасним астрономом вважали також Плацідуса Фіксміллера із Кромерижмюнстера, де так само була споруджена чудова обсерваторія. Богемський німець із Бішофтайнітца Йозеф Йоганн Літтров викладав астрономію в університетах Кракова (1807), Казані (1816) та Відня (1819-1840) і завдяки своїм водночас науково та дохідливо написаним працям викликав широкий інтерес до астрономії. Його працю успішно продовжував син Карл (помер 1877 р.).

Серед провідних представників природничих наук передберезневого періоду слід назвати фізика та промислового техника Йоганна Йозефа Ріхтера Прехтля, франка з походження, який 35 років успішно керував Віденським Політехнічним університетом від самого його відкриття (1815); Андреас Баумгартнер викладав фізику та математику у Віденському університеті, це була справді усебічно освічена людина, вмілий організатор, разом із Прехтлем вони належали до тих людей, які вміли вчасно реалізовувати власні та

зарубіжні наукові досягнення в галузі техніки. Його енергія та ініціативність добре прислужились під час керівництва виробництвом порцеляни, тютюновими фабриками, при спорудженні нової на той час телеграфної мережі та на початку будівництва ділянки Південної залізниці на перевалі Земмеррінг. Син італійських батьків, імперський барон Карл фон Біраго у передберезневий період дав австрійській армії прекрасне понтонне спорядження для військових переправ, розроблене на Дунаї у Відні та Тульні, яке згодом скопіювали інші мілітарні держави.

1847 року після кількох марних спроб була заснована Австрійська академія наук. Ще під час терезіанської епохи “папа німецької літератури” Йоганн Крістоф Готшед, чиїм першочерговим завданням було піклування про німецьку мову, ще 1749 року виступав за створення Академії, а в межах шкільної реформи Марії Терезії передбачливо вказував (1774) на природознавчу спрямованість академії як на коронне завершення новопорядкування справи виховання. Заснування академії домагався, зокрема, надвірний астроном Максиміліян Гель. Однак довелося капітулювати перед неунікненними труднощами з фінансуванням, та й Марія Терезія – якраз у дусі практичної спрямованості її програми реформ – не вважала заснування академії першочерговою справою. За правління Франца чинився опір з боку впливового імператорського лейб-медичного притулку і лише завдяки невтомним зусиллям Гаммера-Пургштала (від 1837 р.) вдалось переконати, що таки треба створити академію. 14 травня 1847 року був отриманий імператорський дозвіл і було названо перші 40 членів академії. Крім німців, там були також слов’яни, угорці та італійці.

Література, музика та образотворче мистецтво

В епоху пізнього бароко італійська, а за нею іспанська, стали провідними іноземними мовами в придворних колах. У науці користувалися переважно латинською. Саме під час правління свідомої німкені Марії Терезії французька, яку раніше відкидали через суперечки із Францією, стала світською мовою і нею почали користуватись навіть в аристократичних родин. Німецька ж була поширена в науці і як найважливіша мова на службі та в спілкуванні. Не минув безслідно для Австрії й могутній розвиток німецької літератури в епоху класицизму. Хоча спочатку бракувало авторів, чия духовна особистість можна було б хоч наближено порівняти з Клопштоком, Лессінгом, Віляндом, Гете чи Шілдером; та все ж відбувалися спроби перетягнути до Відня чи до Австрії ту чи іншу знаменитість. До Відня ненадовго приїжджали Готшед, Вілянд, Лессінг та Вінкельман, однак ці контакти не давали Австрії тривалих результатів. Серед політичних радників Марії Терезії та Йосифа II особливо Зонненфельз намагався викликати прихильне

ставлення до німецької літератури і театру, двір дотримувався габсбурзьких меценатських традицій навіть у часи особливої ощадливості. Прихильником літератури і науки був також останній архієпископ Зальцбурга, граф Ієронім Коллоредо-Валізеє (1772-1803, помер 1812 р.). З великих дворянських родин зокрема Ліхтенштайни та Лобковіци, а з угорських магнатів – Естергазі показали себе покровителями мистецтва. У духовному житті Відня передберезневого періоду важливу роль відігравали салони освічених та заможних дам. Найбільший успіх мали гостинна поетеса Кароліна Піхлер, авторка популярних історичних романів та малозначущих лицарських драм, та дружина єврейського банкіра Франціска (Фанні) Арнштайн, у чиему домі під час Віденського конгресу любили бувати німці з північних країв. Велими помітною була і графиня Йоганна фон Пургшталь, шотландка з походження (баронеса Кренстаун), до кола якої належало чимало провідних письменників. Життя спілок і товариств за правління Франца значно ускладнювалось через принципову недовіру урядових установ та поліцейний нагляд. За Марії Терезії та її синів франк-масони, попри тимчасову заборону (1765), мали чималий вплив. Якраз серед державних діячів Йосифа були численні масони, доступ до товариства мали також і митці. До масонських лож належали Гайдн і Моцарт. Однак 1797 року франк-масонське та інші таємні товариства були заборонені. Така ж доля була уготована і “Вільденштайнському лицарству на блакитній землі”, яке приблизно 1790 року заснував бургенландець Антон Давид Штайгер, видатна людина, усебічно обдарований природодослідник та гірничий підприємець. Вільденштайнці, до яких передусім належали митці, учені та представники духовенства, а також австрійські та зарубіжні аристократи, члени можновладних родин влаштовували свої зустрічі в замку Зеебенштайн Букліген Вельті (Нижня Австрія) з дотриманням романтичних церемоній, що мали нагадувати Середньовіччя. Однак заслуга полягала у благодійних пожертвах. Через донос 1823 року це товариство було ліквідоване. Ще одне таке ж нешкідливе об’єднання “Людламська печера”, яке радше уникало політиків, куди належали передусім письменники та образотворчі митці, теж стало жертвою підозри з боку влади. Зрештою зацікавлений політикою та літературою віденський світ утворив юридично-політичне читацьке товариство, організацію, яку після довгого опору все ж таки визнали урядові установи.

Як чин та панування цензури і поліції взагалі зашкодили духовному життю передберезневого періоду? Жодного сумніву, що принцип превентивної цензури шкодив книготоргівлі, оскільки всю друковану продукцію (вітчизняні речі в рукописах слід було подавати в цензуру. Отже, можна було вимагати зміни, які нег’ативно позначались на цінності змісту. У загальному про вагоміші і коштовніші твори судили м’якше, ніж про дешеві, влада особливо остерігалась впливу на широкі маси, і тому особливо ефективним

було цензурування преси. Інколи, попри загальну заборону, відповідні твори були доступними тільки фахівцям і то після заяви. Політична поезія і взагалі тематика, що критикувала ті часи, перебували під заборонаю. Навіть історичні сюжети, в яких відчувався натяк на тогочасся, теж не були застраховані від заборони. Грільпарцер мав ускладнення із королем Оттокарком та вірним слугою свого пана. Втручання в театральне життя дало сучасникам та нащадкам привід для веселощів, своїми змінами та вирізками цензура часто робила із себе посміховище. До того ж у народних виставах актори ніколи не були абсолютно вільні від імпровізацій, хоч це теж було суворо заборонено. Менше значення мало втручання цензури в ті вітчизняні органи преси, які переважно не мали великого успіху, зокрема "Wiener Zeitung" та "Österreichische Beobachter", що вважалися рупорами уряду. До 1815 року публіцистика була підвалиною. У 1785-1813 рр. з'являються "Листи Айпельдауерця" Йозефа Ріхтера, в яких на здоровий глузд і з здоровим гумором розглядається віденське культурне життя з перспективи селяків. Згодом "Wiener Sonntagsblatt" Йозефа Шрайфогеля став для столиці органом відповідного духовного рівня. У Зальцбурзі за часів архієпископа Ієроніма Колоредо найвизначнішим публіцистом вважався білорясець Лоренц Гюбнер. Після затишшя передберезневого періоду буремний рік приніс потужний приплив журналістської продукції з багатьма неприємними випадками з боку радикальних органів.

В австрійській поезії терезіанського періоду часто трапляється наслідування німецьких та французьких зразків. Важливою була діяльність Міхаеля Деніса із Шердінга, який вперше видав німецьке наслідування (лише частково справжніх) старошотландських пісень Оссіана (1768). Він також цікавився старовинним північним епосом та слов'янськими народними піснями. Алоїс Блюмауер із Штайра, який, як і Деніс, пройшов через орден єзуїтів, після спроб серйозної творчості травестією на Вергілієвий образ Енея створив пам'ятник своєму гострому іронічному розумові. Якщо Деніс тримався слідів Клопштока, то Блюмауер та віденець Йоганн фон Альксінгер перебували під впливом Вілянда.

Близько середини XVIII ст. у розвитку австрійського театру прийшли до важливих рішень. У Відні поступово, не без тиску влади, на заміну улюбленим експромтним комедіям Готфріда Прехаузера (наступника Страницьких у Віденському театрі біля Каринтійської брами) та Йозефа Курца з його героями Гансом Вурстом та Бернардоном приходять класичні п'єси. У колишній бальній залі 1741 року було відкрито Бургтеатр, який відтоді слугував не лише для драматичних вистав, але й для опер. З ініціативи імператора Йосифа орендований доти театр перейшов у пряме адміністрування двору. Від 1776 року він як "Німецький національний театр" мав утримуватись від оперного репертуару, однак ще тривалий час німецькі п'єси та оперети

перемежувались із операми, котрі, здебільшого, мали італійські лібретто. У значному театральному місті Зальцбурзі на угоду архієпископському Надвірному театрові багата традиціями університетська сцена була закрита. У Граці німецька акторська гра завоювала Становий театр. У Тиролі народний театр сільських громад та малих містечок, який тримався на захопленні численних акторів-аматорів, попри втручання і заборони урядових органів, зажив стрімкого розвитку та ширшої популярності. У передберезневий період Віденський Бургтеатр мав дуже видатного керівника та вдалого режисера, вже згаданого Йозефа Шрайфогеля, який лише носив титул надвірного театального секретаря, а дозволяв ставити п'єси Шіллера, Гете, Кляйста, а також класичні іспанські п'єси і навіть Грільпарцера. В особі віденки Антоні Адамбергер, вестфалки Софі Шрьодер та вихідцем із Ляузітца Гайнріхом Аншютцем він мав до своїх послуг видатних акторів.

Адольф Боерле, син приїжджого швабського фабриканта, став повелителем віденських простолюдних п'єс. Кумедна постать такого собі шалапутя Штаберля забезпечила його виставам повні каси, тривалий час він мав великий успіх як журналіст своєю "Театральною газетою". Проте під кінець свого життя А. Боерле жив у злиднях. Попередниками його жанру народних куплетів були обдарований Філіп Гафнер, лагідний Карл Фрідріх Генслер із Вайгінгена, що у Вюртемберзі та грубуватий Еммануель Шіканедер із Штраубінга, який особливо вправно передавав віденський місцевий колорит. Серед сучасників Боерле слід назвати плідних авторів безпретензійних, проте вдалих комедій Карла Майзля та Йозефа Алоїса Гляйха. Незрівнянно вищим був рівень творів Фердинанда Раймунда (1790-1836), який вже мав високу репутацію як актор, коли взявся за перо й за кілька років написав ті казкові та містичні п'єси, які принесли безсмертя його істинному, наївному генієві. Гострішим був гумор Йоганна Нестроя (1801-1862), чия критика сучасності вже провіщала революційний дух, у кожному разі без того, щоб поет повністю покладався на політичне чуття народу (1848 "Свобода у Воронячому Закутку").

На початку нового сторіччя зауважуємо визначніші здобутки серйозної поезії. Йозеф фон Коллін взявся за відчайдушні спроби в класичному стилі. Його "Пісні воїна" (1809) спричинилися до переслідування з боку Наполеона та начебто до невдоволення імператора Франца патріотичним патосом, про який ніхто не просив. Брат Генріха Матеус засвідчив про себе радше як публіцист ("Щорічники літератури"), ніж як письменник, який писав на історичну тематику. Як лірик великого успіху досягнув проїнятий помірно ліберальними йосифінськими ідеями барон Крістіан фон Зедліц, силезький дворянин, що перебрався до Відня. Його відомий твір був присвячений мітові про Наполеона – вірш "Нічний парад". Однак як драматург Зедліц не досягнув успіху. Серед найвидатніших літературно активних ліберальних аристократів

тократів, безсумнівно, був граф Антон Олександр Ауершперг (1806-1876), що писав під псевдонімом Анастасій Грюн. Його поезії “Прогулянки віденського поета” (1831) і “Непотріб” (1835) завдяки своєму відверто ліберальному, а також доволі неприхованому антиклерикальному спрямуванню знайшли жвавий відгомін. Варто зазначити, що цей аристократ, походженням з вищого дворянства Країни із щирим розумінням ставився до словенських земляків, перекладав вірші найвидатнішого словенського автора Франца Прешерена. Однак його спроби 1848 року об'єднати словенів із німцями та схилити до спільного представництва у Франкфуртському соборі св. Павла були марними.

Значний відгук мала романтична лірика угорського шваба Ніколауса Німбша фон Штреленау (Ленау). У його епічних поезіях “Савонарола” (1837) та “Альбігойці” (1842) однаково виявилися антицерковні настрої, до того ж, що незважаючи на історичне тло, була очевидною пов'язаність із сучасністю. Барон Ернст фон Фойхтерслебен, визначний віденський психіатр (підручник клінічної психіатрії, 1845) уклав дуже популярну свого часу працю “До діалектики душі” (1838), яка пережила численні перевидання. Фойхтерслебен, який подавав свої критичні думки в дуже красномовній афористичній формі, вітав революцію, в якій, однак, як Грільпарцер і Штіфтер, був дуже розчарований її перебігом. Вихований на традиціях Шіллера інсбрукський поет Герман фон Гільм належав до ліберальної опозиції, про що свідчать його “Сзуїтські пісні” та “Сучасні сонети із Пустерталя”. Невдовзі після того, як життєвий шлях привів його з рідних місць до Відня, він облишив перо.

Доробок, який можна порівняти з німецькою класикою в Австрії, залишив після себе Франц Грільпарцер (1791-1872). Свої найвизначніші твори він написав у передбережневий період та опублікував їх частинами, звичайно, лише згодом. Хоча Грільпарцер і не цурався ідей німецького романтизму, про що свідчить його ранній драматичний твір “Прамати” (1816), все ж його духовній особистості притаманне передусім просвітницько-йосифінське спрямування. Поет відчував себе тісно пов'язаним з австрійською багатонаціональною державою та її імператорським домом навіть тоді, коли різко критикував династію та державних діячів – що зовсім не було поодиноким явищем. Грільпарцерові судження про імператора Франца та Меттерніха набули, зрештою, надзвичайно різкої форми. Однак Грільпарцер був лояльним державним службовцем. Від 1832 до 1856 року він сумлінно керував Віденським Надвірним музейним архівом. Спроби перейти в бібліотеку завершені невдачами.

Більшість матеріалу для своїх творів Грільпарцер брав із історії та мітів народів Габсбурзької імперії. Для “Лібуші” (1844), де він свого часу провістив незалежність слов'ян, матеріал було почерпнуто з богемської саги. “Вірний

слуга свого пана” відсилає нас в угорське Середньовіччя. Події новели “Сандомирський монастир”, що стала основою драми Гергарта Гауптмана “Ельга”, відбуваються серед польської шляхти. Поета передусім приваблювала історія династії, її злети та падіння. У драмі “Велич та падіння короля Оттокара” (1823) образ Оттокара Чеського сприймається радше як Рудольф фон Габсбург. З п'єси, якій слід було долати численні причіпки цензури, промовляє не тільки погордість за австрійську вітчизну, але й імперська ідея австрійського карбування. Будь-який націоналізм, чи слов'янський, чи німецький, Грільпарцер вважав за небезпечний. Ця думка з'явилась у такій, на диво, нині пророчій, опублікованій 1849 року епіграмі “Шлях новітньої освіти пролягає від гуманізму через націоналізм до звірчості”. У драматургічному шедевр “Чвара братів Габсбургів”, задум якого він довго виношував, поет наділив імператора Рудольфа II, з яким він відчував спорідненість душ, автобіографічними рисами та частково власними переконаннями і песимістичною стриманістю, як похвальними принципами розважливості державного діяча. Духовній позиції Грільпарцера характерна антиклерикальність. Як свідчить про це зміст віршованого твору “Руїни Кампо Ваччіно в Римі” (1819), деякий час навіть офіційне становище поета начебто перебувало під загрозою. Роздратований опікою над австрійським духовним життям “системи Меттерніха”, Грільпарцер все ж не сподівався на будь-які позитивні наслідки від революції. Він не довіряв ні тим, ким керують, ні тим, хто керує. І ми не можемо впевнено стверджувати, що він помилявся.

Наступне після Грільпарцера, проте зовсім відмінне від нього, місце серед поетів Австрії займає Адальберт Штіфтер (1805-1868). Німець, син богемських лісів, більшість свого життя він провів у Верхній Австрії – як вихованець монастиря в Кромержі та шкільний радник у Лінці і Відні. Як поет він визрів порівняно пізно, створивши низку збірок новел, від “Етюдів” через “Кольорове каміння” і до “Оповідань”. Всі вони свідчать про нього як про майстра опису людини та природи. Його романи, з яких “Бабине літо” вводить у коло княгині Маріянни Шварценберг, вдови полководця визвольних війн, а дія “Вітіко” відбувається в богемському Середньовіччі. Уже через свій обсяг ці романи мали вузьке коло читачів. Однак вони належать до класичних творів німецької прози. Слід зазначити, що в описах із богемської історії відсутня будь-яка міжнаціональна ворожнеча. Забутого за життя Штіфтера, до того ж не середнього рівня пейзажиста, давно вже належно цінують як поважну особистість.

Набагато лівіше за Грільпарцера та Штіфтера займав позиції обдарований автор комедій Едуард фон Бауернфельд (1802-1890), його шедеври “Зізнання” (1834), “Громадянське та романтичне” (1835), та передусім сатира на тактику тяганини за часів передбережневої системи “Переросток” (1846) засвідчили його світоглядну позицію. Буремного року Бауернфельд зарахову-

вав себе до радикалів, але згодом став поміркованішим. Серед поетес як лірик та новеліст виступила Бетті Паолі (справжнє ім'я та прізвище Бабет Глюк), якій також належать переклади творчих світил.

Літературного громадянства набув також діалект. Віденець Франц Кастеллі, який травестував фатальні трагедії у романтиків, був обдарованим поетом, який писав діалектом. Та наймогутнішу у цій площині поетичну силу засвідчив Франц Штельцгамер із Гроспізенгама, що в Іннфіртелі (серед інших "Пісні обдеренським діалектом", 1837).

Хоч яким виправданам не здавалось би нам судження про літературні досягнення в Австрії у другій половині цієї епохи, та за оцінкою нащадків, і багатьох сучасників, вони дещо відступають у тінь перед незрівнянними здобутками музичного мистецтва. Тут слід лише дозволити собі одне невелике зауваження: ми намагаємося радше класифікувати історію культури, а не оцінювати історію музики.

У музиці, пізніше, ніж у галузі образотворчого мистецтва, вдалось подолати наслідування італійських зразків. Уже творчість Крістофа Віллібальда Глюка (1714-1787), родом із Оберпфальца, у багатьох аспектах пов'язана з Австрією та Віднем, де він і завершив свій життєвий шлях. З появою Глюка розпочалася переможна хода німецької оперної музики. 1762 та відповідно 1767 року в театрі при Каринтійській брамі відбулися прем'єри "Орфея та Еввідіки" і "Альцести". Порівняно з італійськими операми стилю бароко та рококо, які відповідно також знаменували зміну стилю і були реформаторськими творами античного спрямування, ці опери прагнули до класичної простоти музичного відтворення. Обдарований композитор, мешканець Відня Карл Діттерс із Діттерсдорфа, близький до Гайдна і Глюка, займався на службі музикою у духовних та світських сановників та при цьому здобув бурхливі аплодисменти за свої комічні опери, ораторії та концерти.

Франц Йозеф Гайдн (1732-1809) народився у Рорау, Нижня Австрія, займав посаду капельмейстра у Відні, а згодом – у Айзенштадтському замку князів Естергазі. Він першим із корифеїв відмовився від традиційної подорожі до Італії, знайшовши свій стиль на батьківщині. Його камерна музика створена у формі струнного квартету, численні симфонії, ораторії ("Створення світу" 1799, "Пори року" 1801) зробили Гайдна славетним далеко за межами рідного краю. Як видатний майстер він двічі подорожував до Англії, де йому влаштували гарячий прийом. У рік віденського заклику до ополчення та першої хвилі патріотичного піднесення він створив пісню про імператора, до якої Леопольд Лоренц Гашка написав простий, популярний у народі текст. Брат Йозефа, Міхаель Гайдн творив здебільшого в Зальцбурзі та здобув визнання як реформатор церковної музики.

Вольфганг Амадей Моцарт (1756-1791) виріс у сприятливій для мистецтва атмосфері рідного міста Зальцбурга, резиденції архієпископа, і вже за

дитячих років як музичний вундеркінд подорожував із своїм батьком Леопольдом по усій Європі. Щодо Моцарта князівське меценатство себе не виправдало, з архієпископом Ієронімом Колоредо стався гострий конфлікт. Моцарта не надто тішило його придворне камерне композиторство у Відні (від 1787 р.). Час від часу він як митець перебував на вільних хлібах. На віденський період, коли композитор знайшов власний, позбавлений наслідування класичних зразків стиль, припадає успіх великих опер: 1782 та відповідно 1786 року в Надвірному театрі були поставлені "Викрадення із сералю" з німецькою співочою партією та "Весілля Фігаро" з італійським текстом. Вдалими були прем'єри "Дона Джованні" ("Дон Жуан", 1787) у Празі та "Чарівної флейти" (1791) у театрі при Каринтійській брамі.

Невдовзі після передчасної смерті Моцарта з рідного міста Бонна, в якому тоді перебувала резиденція наймолодшого сина Марії Терезії ерцгерцога Максиміліяна, до Відня перебирається Людвіг ван Бетговен (1770-1827), де він завершує музичну освіту та, попри важкий характер, знаходить підтримку та розуміння в дворянських колах Лобковітців, Ліхновських та Кінських. Ерцгерцог Рудольф, до коронування якого в Оломоуці Бетговен написав "Missa solemnis" ("Урочисту мессу"), також енергійно підтримував композитора. Бетговен брав участь у гарячих політичних та духовних дискусіях. У наступні роки (від 1800 р.) дедалі більша глухота змушувала його усамітнюватися від світу. Лиш інколи – як-от, на блискучій академії під час Віденського Конгресу – він виходив на передній план світського життя. А загалом у Відні Бетговен прижився. Тут мали успіх його сонати, симфонії та струнні квартети. 1805 року відбулася прем'єра опери "Фіделіо" (у першій редакції). Тому маестро й відмовлявся від різних пропозицій з-за кордону, навіть і від найпривабливішої пропозиції короля Вестфалії (1809).

Якщо Бетговен, хоч і був незалежним митцем з революційно-республіканським світоглядом, обертався у колі аристократів-меценатів, якому має завдячувати за суттєву підтримку в ранні роки, то творчість Франца Шуберта (1797-1828) цілком відбувалася в городянському середовищі. З цього середовища походив природжений композитор, як син німецько-моравських батьків. До цього середовища відчували себе належними і його друзі, серед інших Швінд та Бауернфельд. "Пісенний князь" дотримувався старих віденських пісенних традицій, однак усіх своїх попередників та сучасників він перевершив багатством мелодії, настроїв та композиторською майстерністю. Його симфонії та камерна музика також стали набутом віків. Творчій силі великого майстра відповідала можливість сприйняття та мистецького розуміння широкими верствами населення. Під час Віденського конгресу як ніколи раніше процвітала домашня музика, виникали численні аматорські квартали. З великим розмахом проводилися благодійні і, так звані "спіритуальні" концерти. Свою похвальну діяльність розгортали різні об'єднання, зокрема

такі, як “Віденський соціум музикантів”, “Союз дворянських дам для підтримки доброго та корисного” і засноване 1812 року “Братство друзів музики”, якому судилося велике майбутнє. Як попередник Музичної академії 1817 року була заснована Віденська консерваторія. Від 1843 року почав виступати із співом Віденський чоловічий хор.

Тенденція до створення музичних колективів та закладів зрештою не обмежувалася Віднем. Такою ж мірою ми помічаємо її у Граці, Лінці та Клягенфурті. 1841 року в Зальцбурзі було засновано “Моцартеум”. Так само стає помітною активізація виробництва високоякісних інструментів, підприємливих музичних видавців та підвищена цікавість до музичних часописів. Однак важливим передусім був плідний взаємозв’язок між класичною та народною музикою. Найпомітніше це виявилось у танцювальній музиці. Від народного танцю альпійських країв, зокрема Верхньої Австрії – від “Landl” ob der Enns його називали “ландлер” – на зламі сторіч розвинувся віденський вальс. Справжнього тріумфу серед композиторів та капелмейстерів домоглися Йозеф Ляннер (від 1829 р. придворний директор бальної музики) та Йоганн Штраус-батько. Військова музика ознайомила столицю з наспівами усіх народностей монархії.

Повернімося до образотворчого мистецтва. У другій половині XVIII ст. поступово підійшла до завершення блискуча епоха австрійського бароко. Пізнє бароко, в працях якого класичний вплив переважав над випадковими вподобаннями до легких форм рококо, все ще з’являлися деякі варті уваги творіння. До бароко звертався Ніколаус Пакассі, якому ми завдячуємо розмаїттям ліній Віденського замку та будівництвом Шьонбрунна. Руці Пакассі також належить церква імператорського шпиталю (згодом гвардійська церква) на Реннвег. Лотаринжець Жан Ніколя Жадо у стилі західноєвропейського рококо спорудив актову залу Старого університету (1753-1755), де тепер розташована Віденська академія мистецтв. Серед церков у стилі рококо слід згадати парафіяльну церкву у Вільтені поблизу Іннсбрука, яка була зведена у 50-х рр. за проектом Франца де Пауля Пенца і яка послужила зразком також і для інших тирольських церков. Найвидатнішим досягненням сакрального мистецтва в стилі рококо можна вважати внутрішнє оформлення церкви у Вільгерінзі, сила враження від якого – у гармонії внутрішньої архітектури, скульптури, живопису та світла.

Найвидатнішим представником класичної течії був Йозеф Еммануель Фішер фон Ерлях, який, щоправда, не доріс до самобутності свого батька Йоганна Бернгарда. Він творив уже за правління Карла VI. Після нього слід назвати митця терезіанської епохи Йоганна Готарда Гайпергера із Штайра, який завершив будівництво монастиря св. Флоріяна та спорудив бібліотеку в Адмонті. Представник наступного покоління Фердинанд фон Гогенберг у класичній манері збудував Пале Фрі (згодом Паллавічіні) на площі Йозефа у

Відні та Колонаду Слави у Шьонбрунні (1775). Наприкінці сторіччя і в передберезневий період настало деяке протверезіння. За Франца в підкреслено скромних архітектурних формах будуються казенні споруди практичного призначення: казарми, урядові установи, склади. Майже значнішими за будівництво на ті часи були все ж результати руйнування та профанації. Покинуті монастирі ставали школами, фабриками та в’язницями, зайві церкви або розвалювали, або використовували для світських потреб. Так була зруйнована “Capella speciosa” у Кльостернойбурзі, а Марія-на-Набережній у Відні, ледь unikла руйнування, так само як і грандіозна, проте “нефункціональна” міська вежа в Енні – побоювались, що витрати на знесення перевищать прибуток від продажу уламків. Гарстенський монастир перетворили на в’язницю, церкву міноритів у Відні зруйнували дощенту, таку ж церкву в Штайні перетворили на тютюновий склад, тоді як у домініканській церкві в Кремзі все ж влаштували театр.

Класичний напрям і далі позначав на новобудовах XIX ст. Петер Нобіле у цьому дусі звів зовнішню міську браму і храм Тезея у Відні (1820-1824). Після катастрофічних пожеж йому доручили відбудову дуже пошкодженого замку Мірабелли у Зальцбурзі (після 1818 р.) та Старого театру (будинку драми) у Граці (1824-1825). Однак найплодовитішим архітектором передберезневого періоду був Йозеф Корнгойзель, який спорудив віденську міську синагогу на Зайтенштеттенгассе (1826) та міський театр у Йозефштадті, а після зруйнування готичної критої галереї у 1826-1832 рр. звів новий корпус Шотландського монастиря в класичному стилі. Він також брав участь у завершенні довготривалого будівництва Кльостернойбурзького притулку та в розбудові знаменитого курорту Баден споруджував ратушу, лазню, вілли та міські будинки. За дорученням ерцгерцога Карла, він спроектував парковий ансамбль у Вайльбурзі (повністю зруйнований наприкінці Другої світової війни), найважливішого на ті часи будівництва замку в Австрії. Творінням Корнгойзеля був також “Гусарський храм під Мьодлінгом”. Пауль Едуард Шпренгер є автором збудованих у третій віденській окрузі Ляндштрассе корпусів монетного двору, митниці та управління фінансів.

Житлові будинки потужно розбудовуваних міст стриманістю форм нагадували стиль монументальних споруд, габарити житлових блоків збільшувалися; була помітна схильність до шаблонів. Уже наприкінці епохи відсоток будівель-казарм стає загрозливим. У галузі архітектури вдалось встановити вплив репрезентивних споруд, так само, як і урочистих приміщень, таких як Тирольський дозорний замок (1833-1838) та Максиміліанська брама міських укріплень Лінца (1831-1836).

Романтично-історичні ідеї, що виявились передусім у малярстві, у першому десятиріччі XIX ст. постають перед нами також у галузі архітектури. Приміщення дозорного замку поблизу Ляксенбурга будувалося декількома

етапами (1798-1836) як наслідування середньовічного замку. Щоразу переосмислювалася архітектура церковних та монастирських ансамблів, які стали жертвами йосифінського натиску чи були завдяки йому пошкоджені (Зойзенштайн, Вальдгаузен, Кромерижмюнстер, Capella speciosa у Кльостерной-бурзі). Тоді, мабуть, не зважали на те, що ці будівлі належали до зовсім різних стилевих епох. Однак на той час з'явилися перші роботи в австрійському неоготичному стилі, які частково, як, скажімо, новобудова замку Аніф (1838-1848) під Зальцбургом, потрапили під вплив англійських зразків. Зводилися тоді також штучні руїни, наприклад, "Чорна вежа" (1810) чи шестикутна "перечниця" (1818) у ліхтенштайнському заповіднику біля Мьодлінга, в яких, мабуть, виявлялось прагнення до романтики лицарської історичної доби. Принагідно і класицисти вдавалися до схожих романтичних збочень – хай як непримиримо ці дві течії ставилися одна до одної – так Гогенберг вже 1778 року будував у Шьонбрунні "римські" руїни.

На скульптурних творах позначилися здебільшого ті ж напрями і течії розвитку, що й на творіннях архітектури. З бароко була пов'язана передусім діяльність своєрідного шваба Франца Ксавера Мессершміда (1736-1783), який творив тільки на австрійській землі, здебільшого у Відні. Його скульптурні зображення Марії Терезії (1766, Музей бароко) та Богоматері (1767-1768, Савойський жіночий притулок), а особливо 49 "Характерів" із часто химерними фізіономіями свідчать про багатогранність та, зрештою, вже дещо патологічну рису реалізованого таланту, який до того ж потрапив під вплив тогочасних антропологічно-природничих теорій.

Перехід до класицизму дав знати про себе у скульптурах великих парків, надмогильних пам'ятниках та фонтанах, врешті у зображенні князів-вершників на віденських майданах. Бальтазар Фердинанд Молль все ще у стилі бароко виготовив подвійний олов'яний саркофаг для Франца Стефана та Марії Терезії у віденському гробівці капуцинів (1753), пам'ятник Францові Стефану в Бурггартені (1781) вже несе на собі відбиток класицизму, так само, як і фонтан Мойсея на Францисканській площі роботи Мартіна Фішера (1798). Творіння тирольця Франца Цаунера, такі як пам'ятник Йосифові II (1795-1807) та каріатидне оздоблення палацу Палавічіні (1786), строго витримані в дусі класицизму. Дуже характерним є і мармуровий надгробок ерцгерцогині Марії Крістіні у Віденській церкві августинів (1798-1805), який виконав Антоніо Канова. Представник наступного покоління Йозеф Клібер, який охоче співпрацював із Корнгойзелем, засвідчив про себе як про вправного будівельного скульптора.

Серед живописців пізнього бароко усіх своїх сучасників перевершив шваб з-над Боденського озера, для якого Австрія стала рідною, Франц Антон Маульберч (1724-1796). Мабуть під впливом італійських зразків та під сильним враженням від робіт Рембрандта, він домігся аж надто екстатичної

настроєвої сили зображення в церковному малярстві. Слід назвати фрески його руки у Віденській церкві піарів та Корнойбурзькій церкві августинів, у замку Гальбтурн (Бургенлянд) та в резиденції єпископа у Кромерижі (Моравія), врешті величну пізню роботу в сільській церкві в Зюмезі, що в Угорщині. Також він може претендувати на звання першокласного рисувальника та гравера справді європейського виміру. Та щодо плідності його перевершив Йоганн Мартін Шмідт з Графенверта (1718-1801, "кремзерський коваль"), який із своєї майстерні, де працювало багато підмайстрів, постачав іконостасами численні церкви Нижньої Австрії, Штирії та Зальцбурга. У його стилі, а особливо в колориті, помітний вплив Рембрандта. Зрештою слід також згадати каринтіяця Йозефа Фердинанда Фроміллера – видатного живописця у жанрі фрески, який з великим розмахом розписав залу земельної адміністрації у Клягенфурті. У Тиролі помітний вплив передусім баварського пізнього бароко та рококо. Саме так Космас Даміан Азам виконав фреску в парафіяльній церкві (тепер собор) в Іннсбруку. Цьому напрямові притаманна схильність до невеликих фігур та показової архітектури.

Фрідріх Генріх Фюгер на зламі сторіч працював у класичному стилі та з урахуванням традицій бароко. Як керівник Академії образотворчих мистецтва міг вплинути на широке коло учнів, однак зіштовхнувся з опором романтиків. Класицистом був також Йоганн Петер Крафт (1780-1856), учень провідного французького художника Луї Давида. Крафт, що приїхав до Відня із Гессена, добирав теми з визвольних війн та життя імператора Франца – така близька до сучасності позиція була протилежністю класицистам старших поколінь, котрі надавали перевагу античному або біблійному матеріалові. Перед 1830 роком Крафт оздобив імперську канцелярію Віденського замку трьома великими настінними полотнами, де відтворювався патос війн з Францією.

Геніальний не визнаний загалом тиролець Йозеф Антон Кох (1768-1839), що завдяки своїм зображенням римської Кампанії та швейцарських гір почав відновлювати традиції німецького пейзажного живопису, перебував здебільшого у Римі – належно реалізуватися у Відні йому не вдалося.

Релігійним почуттям романтиків у малярстві відповідало мистецтво назареїв, які протистояли панівним класичним теоріям Академії, купка віденських братчиків св. Луки за найвизначнішого представника мали прибулого до Відня німецького богемця Йозефа Фюріха (1800-1876), чий цикл робіт на теми біблійної історії здобув великий успіх, проте пізніше про нього, як і взагалі про твори назареїв, відгукувалися із недбалою поблажливістю. Світ німецьких казок та легенд знайшов своє відображення у сповнених фантазією, чудових творах віденця (від 1804 до 1871 р.) Моріца фон Швінда, який хоч і залишив Австрію, та подався до Мюнхена до того, як повністю досягнути вершини своєї творчості, та все ж продовжував віденські традиції.

Як художників стилю бідермайер у вузькому сенсі та як інтерпретаторів настрою та стилю життя австрійських, зокрема віденських городян передберезневого періоду, слід назвати учня Крафта, жанриста та портретиста Йозефа Дангаузера і надзвичайно популярного та невтомного графіка Йозефа Крігубера, що написав портрети багатьох представників віденського світу. Схожого успіху домогся Моріц Міхаель Даффінгер. Найталановитішим у цьому колі можна вважати Фрідріха Амерлінга (1803-1887), чії юнацькі роботи – теж здебільшого портрети – свідчать про його обдарування.

Справді новаторськими були набутки Фердинанда Вальдмюллера (1783-1865). У його малюнках поєдналися як реалістичні, так й ідеалістичні ознаки. Його жанровий живопис має, окрім мистецької, ще й культурно-історичну цінність, позаяк добре ознайомлює з тогочасним Віднем. Вальдмюллер був передусім першокласним пейзажистом. Задовго до французьких імпресіоністів він володів умінням домагатися переконливого ефекту від передачі сонячного освітлення. Безкомпромісна, бойова позиція Вальдмюллера двічі призвела до конфлікту з Академією. За життя його значущість повністю визнали хіба що в Англії. Загальну мистецько-історичну оцінку він, а з ним і тогочасний віденський живопис, що довго залишався в тіні популярного історичного живопису, вперше отримав лише після виставки сторіччя у Берліні (1906).

Австрійська ремісницька майстерність у цей час також залишила чимало видатних робіт. Це стосується хоча б художнього ковальства другої половини XVIII ст., що після зламу сторіч змушене було поступитися масовому чавунному литву. Активного розвитку зазнало столярське мистецтво у стилі бідермайер. Воно мало хороший збут тільки тоді, коли плоди цієї ручної праці купували в широких бюргерських колах. Багате на смак меблярське мистецтво в стилі бідермайер було досить істотним компонентом у буржуазній культурі передберезневого періоду. Навіть такий видатний митець, як Йозеф Дангаузер – сам син столяра – займався ескізами для виробництва меблів. Віденське виробництво порцеляни під керівництвом барона Конрада фон Зоргенталя (1785-1805) набуло європейського значення. Через десяток років після смерти Зоргенталя серед небагатьох досить здібних його послідовників намітився нестримний спад.

Між серединою XVIII та серединою XIX ст. старий, “феодальний”, керований і встановлений аристократичними династіями соціальний устрій втратив своє підґрунтя. Індустріалізація та технологізація змінили картину поселень та ландшафту. Буржуазне суспільство набуло самоусвідомлення автономної спільноти поряд з династією, дворянством та церквою. Із політичних та воєнних протистоянь ці сили знову вийшли переможцями. Проте їхній час спливав до кінця. Толерантність до некатоліків, скупчення у містах промислових робітників, ліквідація панування над селянами – цьому вже

ніхто не міг стати на заваді, та й чи прагнув. Новий дух втілювався у просвітницькому, а згодом ліберальному світогляді безперечно відданих ідеї Австрійської держави службовців та офіцерів. Йосифінізм намагався узгодити нові ідеї із законами існування Габсбурзької монархії. Проте, ніде правди подіти, без вирішального успіху. Розвиток подій, течії та протитечії залишили свій слід і в сфері мистецтва. Незалежний митець поступово втрачав постійну підтримку двору, дворянства та духовенства. У стилі бідермайер ми стикаємося з буржуазним сприйняттям мистецтва у його формах та ідеалах. Зрештою держава та суспільство використовувало мистецтво у своїх цілях. Сакральне мистецтво й надалі профанується. А що в той критичний час соціального та духовного переорієнтування, упродовж довготривалих, багатих на втрати війн, часом у доволі безрадісні та злиденні роки, існувала можливість творити справжні шедеври в літературі, образотворчому мистецтві та передусім у музиці, можна вважати доказом плідності австрійського краю, який попри всі труднощі дав природним здібностям домогтися успіху та – звичайно, не без сумних винятків – відповідного визнання.

IX.

ЕПОХА ФРАНЦА ЙОСИФА
І КІНЕЦЬ МОНАРХІЇ (1848-1918)

Неоабсолютизм

1849 рік мав принести повну перемогу монархічно-консервативним силам Австрії – щоправда, після важкої поразки і не без чужої допомоги. У кожному разі армія Радецького блискавично здобула Сардинію. Коли король Карл Альберт оголосив перемир'я, його війська уже були остаточно розгромлені в одинадцятиденному поході, у битвах під Мортарою (21 березня) та Новарою (23 березня). Після вимушеної капітуляції Венеції 22 серпня 1849 року було зломлено останній опір в італійських провінціях Австрії. Фельдмаршалові Віндішгрецові в Угорщині вдалося прорватися аж до Тиси, однак він не втримав здобутих позицій через вдалий контрнаступ революційної армії під проводом талановитого генерала Артура Ґорґея. Князь Віндішгрец – ерудований офіцер з власними політичними поглядами, та аж ніяк не воєначальник, а також його наступник на посаду командувача, генерал-комендант барон Людвіг фон Вельден, який гостро критикував князя, не спромоглися врятувати ситуацію, зазнали кількох відчутних невдач і змушені були відступити далеко на захід. Кошут проголосив в Угорщині республіку. У травні 1849 року цісар Франц Йосиф під час візиту до російського царя Миколи II заручився його збройною підтримкою. Новосформована цісарська армія під командуванням здібного, проте нерозважливого, воєначальника юлуса фон Гайнау знову перейшла у наступ; хорвати вели успішні бої у Південній Угорщині, а росіяни ломилися через Карпати. 13 серпня 1849 року генерал Ґорґей капітулював під Вілагосом (поблизу Арада) перед росіянами. Драконівське військо судочинство виносило численні смертні вироки, у зруйнованій країні, від якої відокремилися Трансильванія, Хорватія та Словенія, а також Воеводина (Банат і Бачка), функції військових та поліції розділилися. Решту Угорщини було поділено на п'ять дистриктів, а врядування комітетів ліквідовано. Губернатора, генерал-коменданта Гайнау, який не підтримував політики Віденського уряду, у липні 1850 року зняли з посади. Національним меншинам Угорщини заходи уряду не шкодили, але

популярністю та любов'ю надто вже авторитарний режим у них також не користувався, угорці то й просто його ненавиділи. Розпорядження чеських чиновників, яких послав на завойовані землі Олександр фон Бах (т. зв. “гусари Баха”), здебільшого не виконувалися.

До того ж часи Кромеризького райхстагу* давно минули. 7 березня 1849 року за допомогою армії уряд розпустив його. Великим здобутком цього райхстагу був проєкт конституції. На ньому дуже серйозно обговорювалися проблеми централізму та федералізму і шукалися шляхи, як політично облаштувати Австрію – Угорщина до уваги не бралася, – щоб задовольнити усі національні меншини монархії. Питання ставилося так: зберегти в історичних межах землі австрійської корони чи провести кордони по землях народів, межі заселення яких важко, а часом і зовсім неможливо було визначити. Розглянувши проєкти богемського німця Людвіґа фон Ленера та чеха Франца Палацький, райхстаг погодився врешті прийняти проєкт силезького німця Каєтана Маєра, який, акцентуючи на збереженні історично усталених меж земель, передбачав їхній внутрішній поділ на національні повіти. Поряд із земельними сеймами, ландтагами, мали існувати такі представницькі органи, як повітові зібрання, крайстаги. Що стосувалося конституційного адміністрування, то зберігався принцип демократії, за яким цісар мав лише право вето на рішення райхстагу, а також установлювалася відповідальність міністерства перед райхстагом.

Уряд розробив свій контрпроєкт, засадничим положенням якого було централізоване управління усією монархією; включення пункту, за яким монарх мав абсолютне право вето, а уряд – право на прийняття надзвичайних законів (параграф 14), що становило у відповідних випадках реальну загрозу розпуску двопалатного райхстагу. Коли депутатам стало відомо про плани уряду розпустити райхстаг, вони одразу ж погодилися прийняти до розгляду урядовий проєкт. Та, незважаючи ні на що, райхстаг було розпущено 7 березня 1849 року. Ніхто й слухати не хотів про запропоновані національними представництвами проєкти конституції. Проєкт уряду – “октройовану конституцію” – було оприлюднено у формі цісарського маніфесту. Фактично ж і ця конституція залишилася хіба на папері; райхстаг з її приводу так ніколи й не скликали. І лише райхсрат, наділений дорадчою функцією, який засідав за зачиненими дверима, одержав право на існування. Іронія долі вбачається у тому, що вперше і востаннє подана представниками народів у Кромеризькому проєкті виважена форма мирного співіснування народів, – принаймні народів західної частини Габсбурзької монархії, жертв шварценберзького авторитарного принципу – зосталася формою без змісту.

* Чеське місто Кремзір – Кромєриж; 1848 року там відбувалося засідання австрійського райхстагу. – Прим. перекл.

Неоабсолютизм, незважаючи на деякі свої слабкості, під деяким кутом зору дуже вигідно відрізнявся від статичного, іммобільного доберезневого режиму. Він відзначався надзвичайною енергійністю. Розмаїті реформи стосувалися внутрішнього врядування. У межах територіального адміністрування повіті було поділено на політичні та судові повіті; межі повітів, враховуючи ідеї Кромеризького конституційного проєкту, допасовувалися до мовних, національних кордонів. Найменшими територіальними одиницями ставали громади, наділені правом самоврядування. Невдовзі після опублікування закону про громади його автор Стадіон змушений був через хворобу передати внутрішнє відомство Бахові, а внаслідок Новорічного указу новостворений закон втратив юридичну силу. Тепер управителі громад не обиралися, а призначалися у Відні. Залежна від уряду та земельних управ бюрократія тримала в своїх руках і місцеву адміністрацію. Чиновницька система п'ятдесятих років була суттєво краще відрегульована, аніж доберезнева, її співробітники відзначалися працьовитістю, непідкупністю та добре усвідомлювали свій обов'язок. Поліція в авторитарно керованій державі відіграла, звичайно, велику роль. Для зміцнення безпеки у провінціях 1849 року було створено новий виконавчий орган, жандармерію, яку очолив генерал-інспектор барон Йоганн фон Кемпен. Армія реорганізовувалася за зразком, запропонованим шефом генерального штабу Гессом, проте, завдяки нег'ативному впливові генерал-ад'ютанта графа Грюнне, самовпевненого бонвіана, який, однак, користувався повагою та визнанням цісаря, реорганізація, незважаючи на затратені чималі кошти, обмежилася дуже незначними результатами. Успішною виявилася торгова та фінансова політика, яку спершу провадив барон Краус, а згодом продовжив Карл Людвіг фон Брук. Важливими заходами були: ліквідація митного кордону між австрійськими та угорськими землями; державна допомога селянам при виплаті відступного (компенсації), панам-землевласникам, а також введення загального поземельного податку і податку на прибуток. Унаслідок невдалої політики надання позик держава десь із середини п'ятдесятих років потрапила у фінансову скруту, яку не зміг подолати навіть Брук. До найвдаліших реформ неоабсолютистського режиму належала, без сумніву, реорганізація і оновлення освітньої системи, яку провів міністр освіти граф Лео Тун-Гогенштайн, продовживши справу свого проконституційно налаштованого попередника Зоммаруги. Реформування гімназій, реальних та вищих шкіл, про яке ще піде мова, згодом виправдало сподівання.

Граф Лео Тун найбільше прославився тим, що доклав чималих зусиль, аби налагодити тісне співробітництво режиму з католицькою Церквою. Цісарськими указами від 13 та 23 квітня 1850 року були ліквідовані різноманітні попередні заходи режиму, які церква розцінювала як такі, що ущемляють її права. Тими ж указами духовенству було дозволено вільне пересу-

вання куріями, посилено церковний вплив на школи, зміцнено владу єпископів. Ліквідація "placetum regium"^{*} призвела до нівелювання контролю монарха за рішеннями церкви. З того часу головні домагання церкви стосувалися передусім шлюбного права. Урешті дійшли до згоди, що усі питання, які стосуються церкви та держави, найкраще вирішувати у формі конкордату.^{**} Новий архієпископ Відня, Йозеф Отмар фон Раушер, як уповноважений від держави вів переговори з Римом, які були успішно завершені через два з половиною роки і результатом яких став цісарський указ (патент), оприлюднений 13 листопада 1855 року. Конкордат усталив шлюбне право, – а згодом шлюбну юрисдикцію, – цілком на угоду церкві, система освіти формувалася за католицько-конфесійним принципом; релігійні фонди конкордат передав церкві. У ліберальних колах монархії та поза її межами конкордат, як перемогу Риму, не одобрили; давні прихильники цісаря, серед них міністр поліції Кемпен, теж були глибоко розчаровані. Згодом конкордат виявився обтяжливим для церкви, бо через нього церква була надто тісно пов'язана з державою, тоді, як державі з самого початку закидали надмірну поступливість щодо куріальної дипломатії.

Перше потрясіння спіткало неоабсолютистський режим незадовго до підписання конкордату, коли 5 квітня 1852 року помер князь Фелікс Шварценберг. Цісар Франц Йосиф особисто очолив уряд, дотримуючись ідей Кюбека, який усе більше віддалявся від справ. Новий міністр закордонних справ, Карл Фердинанд граф Буоль-Шауенштайн, докладав усіх зусиль, щоб підтримати монарха, якому хоч і не бракувало рішучості та самовпевненості, однак бракувало досвіду в зовнішньополітичній сфері. Вирішальну роль відіграло протистояння до Росії, яка ще 1849 року підтримувала Австрію, але відосбилася через конфлікт інтересів на Балканах, якого важко було уникнути. Непорозуміння виникли ще в 1852-1853 рр., коли Австрія взяла участь у збройному конфлікті між Туреччиною та крихтним Монтенегро, краєм, який наприкінці XVIII ст. здобув незалежність. Честолюбний князь Монтенегро Данило Петрович зважився на нерозумний акт агресії супроти прикордонних турецьких областей. Коли Порта дала енергійну відсіч, лише втручання Австрії врятувало князівство. Росія, яка мала у турецькому царстві монополію на захист християн, передусім православних, розгнівалася. Протистояння загострилося, коли збройні сили Англії та Франції підтримали протест Туреччини проти російської експансії, в якій Захід вбачав загрозу для Босфору, а Австрія виступила посередником. Росія сподівалася на підтримку Австрією власної точки зору, цього не сталося, тож Росія розгнівалася.

^{*} "Схвалення монарха" – (лат.).

^{**} Угода між державою та Папою Римським щодо полагодження державно-церковних відносин.

Небезпека тепер полягала ще й у тому, що Австрія не могла дійти згоди з Пруссією та іншими німецькими землями. Коли західні збройні сили оголосили війну Росії (27 березня 1854 р.), а потім, за сприяння Туреччини, підтримані сардинським корпусом, ввели свої війська у Крим, виставлена на східних кордонах монархії австрійська армія, яка згодом зайняла придунайські князівства (Молдову та Валахію), стримала російські сили. Під час проведення мирних переговорів Австрія також підтримувала ультимативні вимоги заходу. У Росії сприйняли поведінку Австрії, з огляду на збройну допомогу в завоюванні Австрією Угорщини, як нечувану зраду. Габсбурзька держава все одно не зуміла здобути довіри Заходу; це виразно задемонстрували мирні переговори в Парижі, які поклали край Кримській війні. Деяке значення мало те, що Росія була змушена віддати південну частину Бессарабії новоствореному, теоретично залежному від Порту князівству (з 1881 р. – королівство) Румунії і тим втрачала свою частку земель у нижній течії Дунаю. Мирна угода гарантувала також безпеку судноплавства по Дунаю. Можливо, Австрія і змогла би завоювати дунайські князівства, однак Захід погоджувався на таке розширення території лише за умови, що Австрія віддасть Ломбардо-венетійське королівство, але на це у Відні не могли погодитися. Жодна держава не відмовиться від високорозвинутих територій, – хай навіть їх населення вороже до неї налаштоване, – щоб навзамін здобути зубожілі, розорені землі. Внаслідок анексії князівств зростає ворожість Росії. Так завершилася спільна діяльність трьох консервативних монархій Центральної та Східної Європи, а з нею й відносна стабільність Габсбурзької держави на зовнішньополітичній арені.

Ще раз з'явилася нагода завоювати хоча би Пруссію. 1848 року Нойєнбург – князівство Гогенцоллернів і кантон швейцарської конфедерації водночас – порвав відносини з Пруссією; восени 1856 року було придушено повстання роялістів. Король Фрідріх Вільгельм IV хотів на угоду своїм прихильникам здійснити військову інтервенцію і попросив підтримки в Австрії, пообіцявши власну допомогу у веденні італійської війни. Австрійський двір і уряд не погодилися, тож Пруссія змушена була відмовитися від своїх прав у Нойєнбурзі. Саме собою таке рішення було дуже розумне, це означало кінець лабільної і небезпечно-невизначеної позиції Нойєнбурга; однак офіційному Берлінові воно не сподобалося.

Наполеон III ще під час переговорів у Парижі спробував поставити на порядок дня італійське питання. На таємних нарадах із сардинським міністром Кавуром (Пломб'є, липень 1858 р.) він зобов'язався, – ясна річ, не безкорисливо, – надати військову допомогу в об'єднанні Італії. У новорічній промові до австрійського посла в Парижі, барона Олександра фон Гюбнера, виголошеній у провокаційному тоні, французам досить прозоро натякалося на агресивні наміри цесаря. Йому вдалося повернути приязність Росії, спроби ж англійців відіграти роль посередника залишилися безрезультатними.

Пруссія, у дипломатичній поведінці якої вже почав відчуватися вплив Отто фон Бісмарка, не збиралася – з огляду на Росію – підтримувати Австрію. За цих обставин німцям не залежало на дружбі з Австрією. Фатальною виявилася також прихована фінансова криза в австрійській державі; саме вона вплинула на надто поспішну відсилку ультимативу Сардинії та передчасне підписання мирного договору. Навесні 1859 року Сардинія та Австрія сконцентрували значний контингент військ у прикордонній області. Через те, що утримувати армію довгий час у бойовій готовності фінансово було дуже важко, 22 квітня австрійська сторона послала ультиматум, але Сардинія його відхилила. Австрія оголосила війну і виступила в цій ситуації агресором, хоча на цей момент політична напруга досягла загрозливих масштабів з обох сторін.

Франція виступила на боці Сардинії і кинула значні військові сили у Північну Італію. Австрійські воєнні операції з самого початку виявилися невдалими. Головнокомандувачу графові Францу Гюлаї бракувало рішучості і він не скористався нагодою атакувати сардинців ще до приходу французів. Після невдалих результатів перших збройних сутичок 4 червня 1859 року під Маґентою відбулася битва між австрійськими та об'єднаними французько-сардинськими військами, яка, хоч й з перемінним успіхом, все ж завершилася перемогою союзників. Австрійці звільнили Ломбардію і відступили аж за Мінчіо. Коли прибуло підкріплення, австрійці зробили ще одну спробу наступу, але після надзвичайно кривавої битви під Сольферіно (24 червня 1859 р.) зазнали нової поразки. Та все ж австрійські війська мали сильні оборонні позиції у так званому “фортечному чотирикутнику” Пешієра-Мантуа-Леньяно-Верона, тож під натиском німецької громадської думки Пруссія почала схилитися до участі в цій війні на австрійському боці. У французькому таборі усвідомлювали всі труднощі продовження боротьби, тож було оголошено перемир'я і прийнято попередню мирну угоду (Вілля-франка, відповідно 8 і 15 липня 1859 р.); прийняті тут домовленості були підтвержені з деякими доповненнями, що стосувалися фінансового боку справи, у мирному договорі в Цюріху (10 листопада 1859 р.). Наполеонові вдалося переконати короля Сардинії зменшити свої територіальні апетити. Обіцянки, дані різним верховодам угорської еміграції, Париж просто проігнорував. Австрія відступила Ломбардію – за винятком фортець Мантуа та Пешієра, зайнятих австрійськими військовими загонами – Наполеонові, а той віддав її Сардинії. Цесар Франц Йосиф сподівався повернути у лоно габсбурзької династії Модену та Тоскану, але плебісцит вирішив це питання на користь Сардинії, чії війська невдовзі зайняли також і Романью. З цього часу церковна держава* змушена була обмежити свою територію обабіч Тібру.

* Починаючи з VI ст., володіла приватною власністю в Південній та Центральній Італії.

Повстання Гарібальді призвело врешті-решт до падіння бурбонської династії у Південній Італії. Так більша частина Апеннінського півострова об'єдналася під короною роду Савой, який змушений був відмовитися від праотцівської землі та Ніцци на користь Франції. Щоправда, Наполеон віддав би перевагу федеральному способу управління в Італії, такому собі союзові під егідою Папи Римського, як це було умовлено з Францом Йосифом; централізоване управління більше відповідало поглядам англійців. А загалом не виникало жодних сумнівів, що рано чи пізно італійська національна держава вимагатиме приєднання Венеції.

Від Сольферіно до Кьонігтретца

Поразка на полях битв призвела до неминучих наслідків в австрійській внутрішній політиці. Абсолютистський режим не міг змиритися із невдачами в Італії, до того ж справа ще так і не дійшла до процесу послідовної демократизації суспільства. Спочатку відбулася персональна заміна. Буоль, Бах, Кемпен та Грюнне були звільнені. Керування зовнішньою політикою взяв на себе граф Рехберг, міністерство внутрішніх справ очолив польський граф Агенор Голуховський. Голуховський та міністр освіти Лео Тун у політичному аспекті схилилися на бік слов'ян. Їхні численні заходи викликали недовіру німецьких австрійців. Святкування річниці з дня народження Ф. Шіллера 1859 року мало національний характер. По університетах активну діяльність вели студентські братства, аж до винесення спеціальних заборон. Загострювалися національні суперечності. Цісар волів прихильно ставитися до угорців, цьому посприяв чималою мірою вплив його дружини Єлизабет, яка відчувала деякий сантимент до цієї нації. Поділ на п'ять дистриктів було ліквідовано і знову відновлено комітати. Ясна річ, здобути прихильність угорців лише цими заходами було неможливо. Насамперед на австрійських коронних землях слід було зробити спробу повернути до конституціоналізму. Однак лише під час тривалих дискусій було досягнуто згоди відповідальних посадових осіб. 20 жовтня 1860 року уряд оприлюднив т. зв. "Жовтневий диплом". Цей документ було введено в дію цісарським указом, у якому наголошувалося на Прагматичній санкції як запоруці єдності монархії та чинности закріплених 1848 року основних прав громадян.

За змістом "Жовтневий диплом" є компромісом між федералістськими та централістськими тенденціями, а також між авторитарними тенденціями, які дотепер практикувалися, та новими ліберально-демократичними. Диплом, який здебільшого трактувався як федералістський, мав усе ж характерне для усієї держави централістське звучання; він передбачав існування райхсрату, який би об'єднав під своїм началом угорські землі й був би

наділений законодавчою компетенцією у фінансній та військовій сферах. Інші сфери публічного життя належали до компетенції ландтагів, наділених чималими повноваженнями. Залучення до райхсрату угорських земель та утримання в безпосередній залежності від Відня таких земель, як Трансильванія, Хорватія та Словенія дратувало угорців, а невдовзі з'ясувалося, що їх нічим не можна було задобрити і вже не вдавалося стримувати їхнє невдоволення. Коли ж угорці вдалися до такого методу, як ухиляння від податків, з'ясувалося, що угорський староконсервативний елемент, на поради та рекомендації якого опирався цісарський двір, уже не міг виступати як представник політично активних кіл країни. До угорської опозиції приєдналися також німецькі ліберали на чолі з міністром фінансів Ігнацом Пленером. Політична криза, до якої додалася ще й фінансова, спричинена адміністративними змінами та зменшенням надходжень до бюджету внаслідок податкового страйку угорців, визначила долю "Жовтневого диплому" та прем'єр-міністра Голуховського. У грудні 1860 року Голуховський подав у відставку, а на його місце прийшов лідер німецьких лібералів барон Антон фон Шмерлінг.

Оскільки "Жовтневий диплом" вважався "конституційним законом, який не підлягає відкликанню", "Лютневому патентові 1861 року", за яким передбачалося здійснення перебудови державного устрою, було надано статус остаточної редакції "Жовтневого диплому". Фактично, між двома конституційними документами не існує ніяких непримирених суперечностей, про які тоді часто говорилося. Райхсрат одержав статут, у якому наголошувалося на представництві Угорщини (про це йшлося ще в Жовтневому дипломі), а також було розширено компетенцію корпорацій. Статути австрійських ландтагів було уніфіковано. Оскільки австрійські землі через існування райхсрату з "вузькими" функціями кваліфікувалися стосовно Угорщини як територіальні одиниці нижчого порядку, то їхні ландтаги мали дуже обмежені функції. Дуалістичні відносини поміж Австрією та Угорщиною загострилися до краю, а це, повело за собою зміцнення угорської опозиції, яку очолював талановитий політик Франц Деак. Лише завдяки рішучому втручання виконавчої влади вдалося зберегти оптимальний режим роботи угорської адміністрації. Серед народів, які населяли Угорщину, назрівав опір, зумовлений окупантськими настроями угорців; можливостей, створених цією ситуацією, Австрія (як і в період перед 1859 р.) належно не використала.

Демократичний характер конституційної реформи був суттєво обмежений. Це виявлялося зокрема в тому, що депутатів до райхсрату посилали ландтаги, які обирали їх на основі жорстко обмеженого майновим цензом виборчого права. До того ж угорці, а також частково трансильванці та хорвати, заявили про свою демонстративну неучасть у роботі райхсрату. Коли ж Шмерлінгіві таки вдалося схилити до співпраці румунських та саксонських представників Трансильванії, із складу райхсрату вийшли чехи

та поляки, які відмовлялися акцептувати його великонімецьку політику. Політична структура райхсрату досить цікава. Національний елемент уже відігравав вагомий роль, але ще не мав такої переваги, як декілька років згодом. Під поняттям “федеральні права” розуміли спільноту інтересів представників чеської феодальної шляхти з Палацьким та Рігером на чолі, і польської під проводом Смольки, а також німецьких клерикалів, які походили здебільшого з альпійських земель Австрії. У складі партії “німецьких лівих” (Конституційна партія) діяли різноманітні групи: від помірних лібералів до радикальних німецьких націоналістів, “автономістів”, найвідомішими речниками яких були відповідно Карл Гіскра та Моріц фон Кайзерфельд. Єдина варта уваги слов’янська група – русини – підтримувала “німецьких лівих”. Проблеми німців, поляків, угорців та богемців усе більше й більше вимальовувалися як головні проблеми монархії. 1864 року вже робилися перші кроки до визнання політичної рівності угорців під проводом відповідального й тверезого політика Франца Деака.

Суттєві удари урядових кіл були спрямовані проти конкордату; він ще залишався в силі – лише як свідчення акції протесту 1861 року. Конкордат гарантував віруючим-євангелістам повну рівноправність та самоуправління; рішення, спрямовані проти діяльності єзуїтів у школах також вказували на зміну офіційного курсу в церковній політиці. Оскільки цісареві не надто подобалися антицерковні тенденції у політиці Шмерлінга та конституційної партії, становище прем’єр-міністра, особа якого вважалася головною перешкодою до примирення з Угорщиною, дедалі більше погіршувалося. Та все ж він протримався до червня 1865 року. Коли ж Деак у знаменитій статті, опублікованій у часописі “Pesti Naplo”, знайшов чітке, виважене формулювання угорського статусу, цісар послав Шмерлінга у відставку, а керівництво урядом довірив намісникові Богемії, графові Ріхардові Белькреді. У вересні 1865 року Белкреді розпустив райхсрат, який і без того був представлений меншістю, і почав урядувати єдиноосібно.

Тим часом у німецькій державній політиці було прийнято важливі рішення. Граф Бернгард Рехберг, який після 1859 року відповідав за провадження австрійської зовнішньої політики, докладав, без сумніву, усіх зусиль, аби досягнути згоди з Пруссією та відновити співпрацю з німецькими центральними землями та іншими великими європейськими державами. Однак 1862 року назріла криза, коли у договорі про вільну торгівлю між Пруссією та Францією було виявлено прозорі антиавстрійські тенденції. У жовтні 1862 року пруську зовнішню політику взяв у свої руки самовпевнений, цілеспрямований державний діяч, Отто фон Бісмарк, який прагнув ліквідувати стан лабільної рівноваги всередині Німецького союзу на догоду гегемонії власної держави, та не мав наміру уникати збройного конфлікту з Габсбурзькою монархією. Однак у суспільній думці Німеччини переважали

проавстрійські настрої, а більшість великих європейських держав – передусім Росія, Італія, а також Франція Наполеона III – схилилася у своїх уподобаннях на користь Пруссії. Малі князівства демонстрували Пруссії свою надзвичайну прихильність, побоюючись її експансійних настроїв; спроба Австрії провести з рішучою ініціативи цісаря Франца Йосифа своєрідну реформу в Німецькому союзі (йшлося про відновлення статусу імператора), провалилася через категоричну відмову Пруссії. На франкфуртському конгресі князів переважною більшістю голосів було прийнято австрійський проект реформи, який передбачав існування директорії п’яти країн-учасниць під головуванням австрійського представника, федерального суду та федеральної ради, наділеної ефективними повноваженнями. Однак Бісмарк виступив з контрпропозицією, яка вимагала німецького представництва, обраного на підставі прямих виборів, але Австрія, розшарпана національними та політичними проблемами, погодитися на це не могла. Пруссія зробила такий крок лише для того, щоб зруйнувати плани Австрії, і зовсім не мала на меті серйозно обстоювати свою альтернативну пропозицію.

Одна актуальна проблема німецької та європейської політики востаннє об’єднала співпрацю Пруссію та Австрію в рамках Німецького союзу, та водночас стала приводом для рішучого розриву стосунків. Цією проблемою було шлезвіг-гольштайнське питання. Ще 1848-1849 року справа доходила до повстання здебільшого німецького населення обох князівств та малого Лауенбурга проти уніфікаційних намагань Данії, проте після короткої успішної інтервенції німецькі можновладці покинули Шлезвіг-Гольштайн напризволяще. Коли ж 1863 року данський уряд необачно порушив умови дуже вигідного для Данії Лондонського договору 1852 року, який підтверджував особливий статус князівств у союзі земель, що належали до данської корони, німецька громадськість почала вимагати повернення Шлезвіг-Гольштайна. Німецький союз і справді розпочав військовий наступ, однак німецькі центральні землі та обидві держави діяли окремо. Данія даремно сподівалася на англійську допомогу і врешті за умовою Віденського мирного договору мусила поступитися обома князівствами. Австрійські війська здобули перемогу в цьому бойовому поході біля озера Еверзее та біля Вайле, хоча й мали справу з добре укріпленим у шанцях противником. На морі Данія почувалася багато впевненіше, ніж на суші, та все ж австрійсько-пруська ескадра під командуванням адмірала Теґетгофа з честю вийшла з морського бою 9 травня 1864 року під Геголандом.

Труднощі з розв’язанням шлезвіг-гольштайнського питання, постали вповні після перемоги у бойових діях. Переможцям конче треба було досягнути порозуміння стосовно цих приельбських герцогств. Населення, ясна річ, прагнуло мати власну державу зі спадкоємцем корони, принцом Фрідріхом VIII Аугустенбурзьким на троні, який справедливо міг претендувати на владу.

Пруссія, яка спершу одержала тільки Лауенбург, претендувала також на Шлезвіг і Гольштайн, щоб зміцнити свої позиції на Північному та Балтійському морі. Австрія намагалася цьому перешкодити. Щоб мати право голосу у вирішенні цих питань, треба було, звісно, поборотися. Бісмарк волів піти на поступки Австрії в Італії, готовий був навіть підтримати повторне завоювання Ломбардії, однак Австрія – справедливо – більше дорожила своїм становищем у Німецькому союзі. Пруський лідер ще сподівався на позитивне розв'язання проблеми за згодою Австрії. Коли ж з'ясувалося, що згоди Габсбурзької монархії на односторонню анексію герцогств Пруссією не буде, за угодою, підписаною в серпні 1865 року, відбувся адміністративний поділ: Гольштайн відійшов Австрії, а Шлезвіг – Пруссії. Це був, звичайно, лише тимчасовий захід. Навесні 1866 року суперечності знову загострилися, чому немало посприяв лідер пронимецької політики в Австрії, Людвіг фон Бігелебен (державний діяч родом з Гессена, людина виразних пангерманських поглядів, який у дипломатії схилявся до методів Бісмарка), і 8 квітня 1866 року Пруссія разом з Італією утворила спрямований проти Австрії альянс, що порушував умови Німецького союзу. Спроба прусського дипломата барона Антона фон Габленца, брата австрійського генерала, який командував військами в Гольштайні, відіграти роль посередника провалилася. Намагання скликати європейський конгрес, на якому Франція та Італія хотіли вести мову про Венецію, також не мали успіху. Після того як Австрія – всупереч рішенням Гаштайнського договору – подала Німецькому союзові свою ухвалу щодо Шлезвіга-Гольштайна, Пруссія зайняла Гольштайн. У цій загрозливій ситуації Австрія 12 червня 1866 року підписала дивну угоду з Наполеоном III, яка передбачала відокремлення Венеції навіть за умови успішного завершення війни в обмін на нейтралітет Франції.

Тим часом Пруссія оприлюднила “Союзну програму реформ” (10 червня), у якій вимагала вилучення Австрії зі складу Німецького союзу. За результатами голосування в Бундесраті дев'ятьма голосами проти шести від Австрії вимагалася мобілізація сил проти Пруссії (14 червня); прусський посланник, з огляду на такий розвиток подій, оголосив Союзну конституцію нечинною, і почалася війна. З одного боку виступили Австрія, більшість центральних німецьких земель, серед них: на півночі – Ганновер, Саксонія, Гессен-Кассель; на півдні – Баварія, Баден та Вюртемберг. З іншого боку – Пруссія, міста Ганзейського союзу, північнонімецькі дрібні князівства та союзник Пруссії – королівство Італія. Заздалегідь було зрозуміло, що усе остаточно вирішиться на північній арені бойових дій. Тут австрійським військам, до яких долучилися саксонці, довелося вести бої з противником, який мав незрівнянно кращий вишкіл та озброєння. Ганноверці змушені були капітулювати, а військові загони південних земель зазнали поразки у боях проти пруссів поблизу Майна.

Прусска піхота вже кілька років була оснащена новими рушницями, які заряджалися з тильного боку і мали голковий механізм запалу пороху, а це в кілька разів підвищувало їх скорострільність порівняно з австрійськими рушницями, що заряджалися з фронтального боку. Кавалерія австрійців нічим не поступалася прусській, а от артилерія мала в своєму розпорядженні набагато кращі набої. Завдяки ландверу* прусські війська отримали незначну чисельну перевагу на головній арені бойових дій. Прусска армія була краще організована, командував генерального штабу Гельмут фон Мольтке поєднав в одній особі майстерність та рішучість. Австрійський же головнокомандувач на Півночі, фельдцейгмайстер** Людвіг фон Бенедек, більше уособлював собою тип добросовісного вояка, улюбленця армії, однак добре володів стратегією ведення бойових дій лише в Італії, де згодом командування перейняв ерцгерцог Альбрехт.

На південному фронті Австрія мала перевагу. 24 червня 1866 року австрійці перемогли ворога при Кустозі, однак не зуміли використати свою перевагу. Внаслідок несприятливого розвитку подій на Півночі Австрії довелося поступитися Венецією, а більшу частину військ південної армії відвести аж до Дунаю. Пруські армії не повернули проти Моравії, як припускали в австрійському генеральному штабі, а проти Богемії. У боях поблизу міст та сіл (Подол, Гюннервассер, Швайншедль, Скалітц, Наход) перемогу здобули прусси, і лише при Траутенау 27 липня 1866 року генерал Габленц переміг прусський військовий корпус. Бенедек, з огляду на важкі втрати, сумнівався у зміні ситуації на краще, тож зателеграфував до Відня, рекомендуючи розпочати мирні переговори; однак цісар Франц Йосиф натякнув, що він сподівається вирішального результату генеральної битви. Тож 3 липня 1866 року відбулася велика битва під Кьоніггретцом. Австрійська армія мала дуже вигідну позицію з опорним пунктом поблизу села Хлум і витримала натиск прусських військ з принцом Фрідріхом Карлом на чолі, однак своїми необачними діями австрійці огололи праве крило, і новоприбула армія кронпринца вирішила результат битви. Пожертвувавши австрійськими гарматами та кавалерією, ще можна було б уникнути повної катастрофи, проте відступ через Ельбу приніс безліч втрат – частина солдатів потонула у ріці. Ледве вдалося відвести рештки армії до лінії Дунаю. Бенедека звільнили від командування армією, а після війни його було виставлено у дуже неприємний і безвідповідальний спосіб “офірним цапом” – у цьому немає жодного сумніву, хоча деякі легенди про Бенедека дуже й дуже драматизували події до і після бою під Кьоніггретцом. 22 липня сторони уклали перемир'я, 6 серпня – попередній мир у Нікольсбурзі, а 22 серпня було підписано Празь-

* Ополчення із осіб старшого віку.

** Генерал піхоти та артилерії в австрійській армії.

кий мирний договір. Вторгнення угорських легіонерів у Північній Угорщині під командуванням сорок восьмого генерала Кляпки невдало завершилось наприкінці липня, коли словацьке населення відмовилося взяти участь в акції. Не знайшов належного відгуку і заклик пруссів до “Мешканців славного королівства Богемії”, який був, по суті, спробою налагодити співробітництво з уже дуже розвинутим на той час чеським націоналізмом.

На півдні, неподалік від далматинського острова Лісси, адмірал Теґґетгоф здобув 20 липня блискучу перемогу над чисельнішим італійським флотом під командуванням адмірала Персано, рішуче застосувавши тактику тарану. Однак ця перемога не мала жодного значення для подальшого ходу війни. Австрія передала Венецію Наполеонові, проте зуміла зберегти Південний Тироль та лінію по ріці Ізонцо завдяки успішній оборонній тактиці. Бісмаркові вдалося відхилити слабкі посередницькі спроби Наполеона та його вимоги щодо компенсацій, не дав він ходу також і занадто вже високим вимогам власної військової партії, відмовився від передачі завойованих областей Австрії та Саксонії, захищати які урочисто обіцяв саксонському королеві цар Франц Йосиф. Що ж до територіальних завоювань, то прусси без проблем отримували Ганновер, Кургессен, Нассау, Франкфурт і, звичайно, Шлезвіг-Гольштайн, тим самим затуливши вільний простір між райнськими та старопруськими землями. З іншими північнонімецькими землями, включаючи Саксонію, було підписано угоду про створення Північно-німецького союзу. Водночас Південна Німеччина підтвердила свою незалежність. Закінчення італійської війни надовго затягнулося, оскільки Італія прагнула, окрім Венеції, одержати ще й частину території Південного Тиролю та узбережжя. Італія погодилася на поступки лише тоді, коли Бісмарк відмовив їй у будь-якій підтримці, а це розв'язувало руки Австрії.

Події 1866 року створили основні передумови для закладення підвалин прусько-німецької національної держави. 1866 рік став також важливим етапом в історії об'єднання Італії. Такий розвиток історичного процесу сучасники та довоколишній політичний світ вважали закономірним і доцільним. Втрата позицій у Німеччині та Італії, з якою важко було примиритися, спонукала Австрію впритул зайнятися головною проблемою – розв'язанням угорського питання. Однак, як з'ясувалося, італійські претензії до Дунайської монархії ще не цілковито вичерпалися, Австрії доводилося на це зважати, хоча у складі монархії мешкало лише кілька сот тисяч італійців. З іншого боку, розпуск Німецького союзу не позбавив одним ударом 10 мільйонів німецьких австрійців усіх тих традицій, пов'язаних з німецьким народом по той бік чорно-жовтих прикордонних стовпів. Ще сильніше, ніж дотепер, відчувалося, що вони є національною меншістю у власній державі, якій, незважаючи на всі слабкі моменти Німецького союзу, бракувало його підтримки.

Австро-угорський дуалізм

Після відставки Шмерлінґа переговори у Відні з угорськими політиками набули перспективних форм. Затримка прийняття конституції з боку Белькреді була бажаною по той бік ріки Ляйти, але коли там невдовзі збагнули, що не всім вимогам у дусі 1848 року дадуть хід, при дворі змушені були відмовитися від т. зв. “теорії здійснення”, яка позбавляла Угорщину всіх прийнятих 1848-1849 року державно-правових привілеїв. У першій половині 1866 року узгоджувальний процес таки просунувся вперед, але війна знову перервала переговори. На початку 1867 року в Австрії відбулася зміна уряду. Федераліст Белькреді, який не погоджувався з політикою дуалізму, подав у відставку, а на його місце прийшов барон Фердинанд фон Бойст, колишній прем'єр-міністр Саксонії, який в уряді Белькреді до кінця 1866 року керував закордонними справами монархії. Бойст дуже гнучко вів переговори з угорськими лідерами Францом Деаком та графом Юліусом Андраші, який нещодавно повернувся з паризької еміграції і вирізнявся незвичайним темпераментом та красномовністю. Пристрасною захисницею інтересів угорських державних діячів стала дружина царя Єлизабет, яка ще в ті критичні після поразки під Кьоніґтретцом дні рішуче наполягала, аби її коронований чоловік вступив у переговори з угорцями. Ясна річ, позиція віденського двору після поразки у війні значно ослабла. З іншого боку, Деак та Андраші – на відміну від Кошута та його епігонів – добре розуміли, що угорські претензії на панування в усіх землях, які будь-коли належали короні святого Стефана*, реально можна зреалізувати лише у великих рамках Габсбурзької монархії. Під час переговорів Бойст та Андраші, які знайшли порозуміння, утворювали групу натиску, а помірковані Деак та Франц Йосиф відігравали роль стримувального чинника. Після того як монарх, незважаючи на спротив слов'ян, дав свою згоду щодо домовленостей між політиками, можна було уже не сумніватися у проведенні поділу. Завдяки впливові Деака в угорському парламенті за урівнювання в правах двох держав проголосувала абсолютна більшість депутатів. Угорці вбачали тоді (та й згодом) у цьому процесі угоди між Угорщиною і її королем, а не з Австрією. Лише наприкінці 1867 року обома палатами австрійського райхсрату було прийнято положення про запровадження дуалізму та інші закони, які стосувалися конституційних змін в управлінні австрійською частиною монархії. У червні 1867 року цар санкціонував відповідну статтю угорського закону (XII), а в грудні того ж року дав свою згоду на прийняття австрійських законів.

* Символ єдності і неподільності Угорщини, належав королеві Угорщини Стефанові I. – Прим. перекл.

У чому ж полягала суть цього зрівняння? “Прагматичними спільними справами” були визнані сфери, які визначив монарх (цісар Австрії та король Угорщини), а саме: закордонні справи, оборона країни та військові справи, фінанси, якщо вони служили для покриття спільних витрат. Відповідно було створено три спільні цісарсько-королівські міністерства (скорочено їх називали “райхсміністерствами”): міністерство зовнішніх справ, військове міністерство та міністерство фінансів. Райхсміністри звітувалися перед делегаціями, які склалися з 60 членів; які вибирав кожен із двох парламентів і скликав, як правило, для надзвичайних засідань. Рішення делегацій повинні були узгоджуватися і, лише після затвердження їх цісарем, набували сили закону. Чимало зусиль завжди коштувало врегулювання фінансових відносин. Окрім того, доводилося узгоджувати різні справи в інших сферах, що були дотичні до обох держав, наприклад, державні борги, частину яких взяла на себе Угорщина, торгівля та митна служба, непрямі податки, валюта (за посередництвом спільного національного банку), та прикордонні залізничні шляхи. Найсерйознішою проблемою переговорів щодо взаємних розрахунків, які проводились щодесять років, було вираховування частки, яку кожна країна сплачувала для покриття спільних витрат. Навколо т. зв. “квоти” точилися гострі суперечки. 1867 року угорську частку було затверджено на рівні 30 відсотків. Характерною рисою для подальшої політики монархії було те, що Угорщина сплачувала суттєво меншу частку коштів, однак була рівна у правах з Австрією. Та взагалі, чи можна було тоді говорити про власне “Австрію”; де-юре “землям угорської корони” протиставлялися “представлені в райхсраті землі та королівства”, які неофіційно іменувалися “Цісляйтанією”, тобто країною по західний бік Ляйти*. Назва “Австрія” увійшла в офіційний вжиток лише в поєднанні “Австро-Угорська монархія” та ще в титулі монарха “цісар Австрії та король Угорщини”. Лише 1915 року з’явився “австрійський” герб.

Наслідком політики зрівняння стало погіршення становища націй, які населяли угорські землі. Угорців залишили сам на сам з упорядкуванням військового кордону, який зняли до 1873 року; прикордонні війська замінила цісарсько-королівська армія, поряд з якою існував також лянтвер та угорський гонвед**. Королівство Хорватія-Словенія, відносини якого із Угорщиною реґулював власний договір, зберегли в межах Угорщини свою автономію, яка поширювалася на сфери управління, юстиції, культури та освіти. Невреґульованою була позиція Далмації, яка колись разом з Хорватією належала до Угорщини, але ще в Середньовіччі її завоювала Венеційська

* Ріка, що служила природним кордоном між угорською та австрійською частиною Габсбурзької монархії. – Прим. перекл.

** У перекл. “оборонці вітчизни”. – Прим. перекл.

республіка. Але 1797 і потім 1815 року вона відійшла до Австрії. Країна й після 1867 року залишилася під Австрією, однак Угорщина та Хорватія не відмовлялися від своїх претензій на неї.

Ліберальна ера

Лютневий патент, принаймні у своїх основних рисах, мав стосунок до усїєї монархії. Тепер слід було створити такі конституційні закони, які б стосувалися західної частини монархії. Нарешті 1867 року німецькі помірковані депутати від вірних конституції лівих сил здобули перевагу щодо чистельности та особистого впливу; цьому немало посприяла нерозумна тактика чеського депутатського корпусу, який демонстративно покинув райхсрат. Вимоги німецької громадськості відповідали політичним традиціям лібералізму. Особливо тут ішлося про обмеження диктату конкордату, обмеження права уряду щодо прийняття надзвичайних законів і забезпечення громадянських прав громадянам держави.

Незважаючи на численні труднощі, такі були прийняті т. зв. “грудневі закони” (санкціоновані цісарем 21 грудня 1867 р.). Два з них стосувалися судочинної влади (райхсгеріхт), один урівнював у правах Угорщину, а інший займався поділенням на дві палати (верхня і нижня), обраним на підставі загального класового виборчого права, народним представництвом. Уряд, хоч і з деякими обмеженнями, зберіг за собою право на прийняття надзвичайних законів. Закон про загальні права громадян ґарантував рівноправність усіх громадян, свободу віросповідання і совісті, недоторканність приватної власности та інші “основні права”. Серед параграфів цього закону особливо вирізняється стаття 19 з таким вступним формулюванням: “Усі нації держави рівні у правах, кожна з них має беззастережне право на збереження й плекання власної національности та мови”. Ця стаття і коментар до неї були визначальними для усього права національностей в австрійській державі. Наступний закон уточнював становище і права самого цісаря, особливо наголошувалося на його уповноваженнях верховнокомандувача армією та у провадженні зовнішньої політики.

На початку 1868 року князь Карл (“Карлос”) Ауершперґ був призначений на посаду прем’єр-міністра; членами його кабінету стали знамениті ліберали Йоганн Непомук Берґер, Ігнац Пленер і насамперед міністр юстиції, незвичайно популярний, однак дуже прагматичний та надто вже пронімецько-богемсько настроєний політик, Едуард Гербст. Довіреною особою цісаря справедливо вважали військового міністра графа Едуарда Тааффе.

Після погодження конституційних питань у парламенті почалася боротьба навколо проектів трьох законів, запропонованих Гербстом, які дуже сут-

тево заторкували делікатні відносини між церквою і державою і стосувалися зокрема шлюбу, школи та міжконфесійних стосунків. Закон про шлюб відміняв належне конкордатів право на невизнання рішень Загального громадянського законодавства щодо католицьких шлюбів. Знову державна юрисдикція переважила над церковною. Водночас католиків не зобов'язували брати цивільний шлюб. За шкільним законом, нагляд за школами здійснювала держава (а не церква); його доповнив міністр освіти барон Леопольд Гаснер фон Арта, запровадивши т. зв. "Шкільний закон для народів монархії" (14 травня 1869 р.), який гарантував існування міжконфесійної, восьмирічної державної обов'язкової школи. Від шкільного законодавства інших держав цей закон відрізнявся тим, що не заперечував ваги релігійно-традиційного виховання і не відмінив обов'язкові конфесійні уроки релігії. Третій з травневих законів 1868 року упорядковував міжконфесійні стосунки (змішані шлюби, зміна віросповідання тощо).

Годі було й сподіватися, що "травневі закони", які вже частково підірвали основи конкордату, не викличуть щонайрешучіший спротив церкви. Папа Пій IX засудив "leges abominabiles". Запальний єпископ Лінца, Франц Йозеф Рудигер, у пастирському листі до мирян виступив проти нововведень і був за це засуджений на чотирнадцять днів ув'язнення, однак цісар негайно помилував його.

Цісаря, якому не давали спокою докори сумління, зовсім не тішив такий розвиток подій (відтворений тут досить схематично). Хоч він і ставився до уряду лояльно, однак по-справжньому ліберлізмові не симпатизував. Позиція "громадянського міністерства" Карла Ауершперга – не в останню чергу через особисті розбіжності у судженнях провідних політиків монархії – була нестабільною. Зокрема стосунки між райхсканцлером (міністром закордонних справ) Бойстом та Ауершпергом важко було назвати взаємопорозумінням. Бойст спробував на власний розсуд зрівняти в правах чехів щойно за рік після урівняння в правах Угорщини. Він недооцінив догматичну впертість чеського керівництва, яке вимагало персональної унії з Австрією і навіть права вибирати власного короля, не з дому Габсбургів. Поляки, а вони були настроєні реалістично, домагалися впровадження польської офіційної мови для внутрішнього користування та особливого статусу для Галичини.

У зовнішньополітичному плані період після 1866 року проходив під знаком намагань Наполеона III придушити все зростаючий вплив Пруссії в Європі та добитися компенсацій для Франції. Однак йому це вдалося зробити лише коштом нейтралізації Люксембурга, що належав до Німецького союзу і в столиці якого дотепер була розташована прусська залогова. Французький посол при Віденському дворі, герцог фон Грамон, ще навесні 1867 року запро-

* Закони шкідливі – (лат.).

понував створити коаліцію, але обережний Бойст і слухати про це не захотів. Коли Париж знову спробував підхопити нитку переговорів, звістка про загибель цісаря Мексики Максиміліяна вдруже розбила сподівання французів на об'єднання зусиль. Ерцгерцог Максиміліян, молодший, милий і талановитий брат Франца Йосифа, був віце-королем Ломбардії і проводив там політику примирення. З 1859 року він мешкав – переважно усамітнено – у замку Марімаре поблизу Трієста. Тут, 1863 року, консервативно-клерикальна партія Мексики, яка за допомогою французів здобула перемогу над своїми ліберальними супротивниками, запросила його на трон. Максиміліян прийняв пропозицію, водночас відмовившись від усіх претензій в Австрії. У травні 1864 року він прибув до Мексики, але не зміг утвердитися, бо Наполеон III змушений був відтягнути свої війська перед натиском Сполучених Штатів Америки, міць яких ставала дедалі загрозливішою. Власні військові сили Максиміліяна були надто мізерними; його останній пристанівок, фортецю Керетаро, було захоплено зрадою. 19 червня 1867 року військовий трибунал засудив Максиміліяна та його прихильників, генералів Мігеля Мірамона й Томаса Мехію, до розстрілу. Честолюбна дружина Максиміліяна, бельгійська принцеса Шарлотта, даремно намагалася організувати в Європі підмогу для свого чоловіка. Ще до його загибелі нерви її не витримали; померла вона щойно 1927 року в дуже похилому віці, в стані цілковитого потьмарення розуму.

Коли громадськість Австрії потрактувала Наполеона III головним винуватцем мексиканської трагедії, з'явився ще один привід аби уникнути союзницької пропозиції, висунутої на зустрічі у Зальцбурзі в серпні 1867 року. Візит до Парижа австрійського монарха попри всі зусилля французів не дав жодного конкретного результату. 1869 року Наполеон запланував утворити Троїстий союз із Австрією та Італією, однак цей проект провалився через непомірні територіальні апетити Італії. У Відні найбільш непримиренно настроєні проти пруссів військові та придворні кола на чолі з ерцгерцогом Альбрехтом прагнули війни-реваншу проти Пруссії, однак був потрібний іще час на реформування армії. Отож навесні 1870 року переговори Альбрехта у Парижі, а французького генерала Лебуна у Відні – знову до нічого не привели. Щоправда, оголошуючи 19 липня 1870 року війну Пруссії, кабінет Грамона сподівався на інтервенцію Австрії та Італії. Але на це австрійський двір аж ніяк не погоджувався, цісар Франц Йосиф на протигагу ерцгерцогові Альбрехтові та Бойстові врешті вирішив, що держава займе позицію простого ("незбройного") нейтралітету. Приєднання Південної Німеччини до Пруссії, настрої німецьких австрійців і, передусім, швидкі перемоги німецьких військ – усе це було на користь неучасті у війні з французького боку. Коли після битви під Седаном 1 вересня впала друга наполеонівська імперія, ніхто й не думав вступати у війну на угоду Французькій республіці. Стаття IV Празького миру, в якій ішлося тільки про Німецький союз, могла б дати змогу опротестувувати створення нового

німецького району Гогенцоллернів, але Австрії для цього знадобилась би підтримка інших сил. Визнавши, що це неможливо, Бойст, як політик-реаліст, вирішив брати до уваги лише реальні факти. Отож Австрія на довгий час втратила надію відвоювати передові позиції у німецькому світі. Передусім однак загострився розкол у політичному мисленні німецьких австрійців. Хто дотепер почувався "гросдойчем", той представляв політичні погляди монархії у німецькому просторі; австрійські "гросдойчі", як німецькі націоналісти, стали вимушеними політичними сателітами оспіваної без будь-якої міри дрібно-німецько-пруської держави. Великонімецька мисль, породжена спротивом до шовіністичних замашок пруссизму, перетворилася у його прислужника. З іншого боку, австрійська державницька думка мала дотепер сильне пронимецьке забарвлення, віднині ж за даність, без сумніву, приймалася позанаціональна "великоавстрійська" ідея багатонаціональної держави – на шляху до її здійснення стояв дуалізм та панування угорців над національностями східної частини монархії. Згодом усе чіткіше виявлялася національна самосвідомість народів, що населяли монархію, принаймні політично активного прошарку населення.

Габсбурзька монархія ніколи не мала наміру проводити простий схематичний поділ держави за національним принципом; соціальні та конфесійні кордони перехрещувалися з національними. Політизація охопила широкі прошарки населення. Наприкінці шістдесятих років панівний німецький лібералізм почав давати тріщини. 1867 року у Граці, на ґрунті, сприятливому для проростання національної ідеї, а також у Відні зародилися перші організаційні форми німецько-національного руху, який тоді повсюдно називали "автономістичним". У програмах поряд із наголосом на німецькому способі мислення, властивому йосифінській традиції, вчувалися сильні антиклерикальні, згодом – на противагу традиційно ліберальним поглядам – антисемітські і врешті антипарламентські акценти; народне представництво уже не вважалося зручним інструментом для втілення в життя "національних інтересів". Після вичленування з частини австрійської імперії Галичини, Буковини та Далмації надії покладалися на утвердження пронимецького управління в альпійсько-судетських областях.

Консерватори на чолі зі старим князем Віндшґрецом, яких підтримували близькі за світоглядом Ґолуховський та Белькреді, вступили в полеміку проти революційних ідей 1848 року та німецького лібералізму. Важливим було те, що вдалося прокласти шлях від феодальних кіл до широких верств населення. Після 1875 року барон Карл фон Фогельзанґ, католицький конвертит** з Мекленбурґа, який перетворив щоденний часопис "Фатерлянд"

* Великонімцем. – Прим. перекл.

** Навернений в іншу віру. – Прим. перекл.

("Батьківщина") на рупор своїх ідей, приніс свіжі віяння у консервативний рух. Фогельзанґ прагнув добитися проведення християнських соціальних реформ, наголошуючи на професійному статусі громадян. Головним постулатом його політичної програми було збереження й підтримка середнього класу суспільства, тож саме у цьому середовищі його погляди й знайшли свій відгук. Ще більшою популярністю користувалися погляди Фогельзанґа серед селян, яким лідери лібералів, здебільшого великі міські буржуа, звичайно, нічого конкретного не пропонували. До того ж їхні антицерковні настрої викликали у селян антипатію. У Тиролі та в слов'янських аграрних областях консерватори мали значну перевагу над лібералами, хоча й треба було зважати і на них.

У робітничому ж середовищі популярністю не користувалися ні ліберали, ні німецькі націоналісти, ані консерватори; католицькі громадські об'єднання мали в Австрії менший резонанс, ніж, скажімо, на Райні чи в Рурі. Більшість австрійських робітників поділяла погляди соціал-демократів. Робітничі освітні та фахові об'єднання мали здебільшого соціальну орієнтацію; у цьому середовищі активно була преса. Соціал-демократична партія спершу перебувала під більшим впливом ідей Фердинанда Лассалля, аніж Маркса. З самого початку австрійські соціал-демократи активно виступали перед громадськістю. Вони на повний голос заявили про себе на Айзенахському конгресі 1869 року, а рік перед тим у віденському Нойштадті відбулися загальні робітничі збори. Після першої великої демонстрації у Відні 1870 року австрійські робітники вибороли собі т. зв. "коаліційне право", а разом з ним право на легальні страйки. Щоправда, робітники, як і дрібні ремісники та селяни, ще не мали виборчого права. Робітничий рух істотно ослаб через розкол на "поміркованих" та "радикалів".

12 квітня 1870 року кабінет Карла Ауершперґа, який пішов у відставку через провал виборчої реформи, змінив кабінет Потоцького. Найзначнішим заходом нового уряду, якому сповнилося лише десять місяців, була відміна конкордату, основи якого добряче підрубав ще закон 1868 року. 1869 року граф Бойст намагався переконати курію добровільно відмовитися від конкордату, але марно. Проголошення на Ватиканському Соборі догми про непогрішність Папи Римського викликало спротив більшості австрійських єпископів, зокрема віденського кардинала Раушера, і дало давно очікуваний привід для висунення тези: конкордат внаслідок істотних структурних змін одного з партнерів договору втратив силу. На засіданні кронрату** 30 серпня 1870 року цісар схвалив таке формулювання. Однак дипломатичне спілку-

* Право створювати робітничі спілки та профспілки, у яких робітники разом з роботодавцями могли б вирішувати професійні та економічні питання. – Прим. перекл.

** Засідання усього міністерства під керуванням монарха.

вання з курією велося надзвичайно ввічливо; лист цісаря до Папи Римського не зіпсував цього враження. До війни в галузі культури, як це сталося в Німеччині, в Габсбурзькій монархії не дійшло.

Під час виборів 1870 року ліберальна конституційна партія зазнала значних втрат, ліволіберальне крило ("Поступ") почало з того часу виступати впевненіше. Поразка лібералів, спричинена частково результатом Німецько-французької війни, яка породила ще більший страх перед переможною Пруссією, була на руку консерваторам та слов'янам. У лютому 1871 року голова феодално-консервативної групи, граф Карл Зігмунд фон Гогенварт, взявся за формування уряду. У ході таємних переговорів чеська опозиція здобула право на співпрацю в уряді.

Новий прем'єр-міністр мав славу заклятого ворога усіляких німецько-ліберальних та централістських тенденцій, і тому в німецькомовних областях Австрії преса його не щадила. Невдовзі з'ясувалося, що серед новопризначених державних мужів провідне становище зайняв вихідець із Швабії, професор національної економії Альберт Шефле. У його віданні було міністерство торгівлі та землеробства, однак діяльність міністра не обмежувалася цілком новою для нього сферою. Шефле пропагував реформаторські ідеї на користь дрібних ремісників та буржуа; деякі з них випередили ідеї, які згодом проголосили Фогельзанг та Карл Люеґер. Свої думки, у письмовій та усній формі, про те, як навести новий лад в Австрії, Шефле не раз доводив до відома цісаря, і їх схвалив монарх. Повідомлення 7 лютого 1871 року про новосформований уряд та його програму було для громадськості, немов грим з ясного неба.

Кабінет поставив перед собою завдання зрівняти в правах чехів. Щоб застрахуватися від реакції німецької більшості, засідання парламенту відклали. Партнером у переговорах мав бути богемський краєвий сейм, виборче право якого дещо відрізнялося від австрійського. Моравський краєвий сейм зайняв стриману позицію, а силезький – негативну. Проголошення богемським земельним сеймом т. зв. "Фундаментальної статті" (10 жовтня 1871 р.), яка передбачала рівні з Угорщиною права Богемії і повну федералізацію австрійської частини Габсбурзької монархії, викликало незадоволення серед німців та угорців. Відтак представники інших історично-територіальних одиниць, як наприклад, Тироль, чи національностей – словенців та русинів – почали домагатися таких же прав, як Богемія. Андраші заявив, що угорському рівноправ'ю загрожує небезпека, він об'єднав свої зусилля з райхсканцлером Бойстом з наміром чинити рішучу відсіч. Цісар, розгніваний вимогами чехів, які стосувалися реформ у війську (рекрутство), у своєму рескрипті* відхилив "фундаментальну статтю". Чехи почувалися дуже певно і не сподівалися такого удару. Крах кабінету Гогенварта, який подав у відставку 30 жовт-

* Указ.

ня 1871 року (супротивника Гогенварта Бойста також звільнили з посади райхсканцлера і відрядили послом до Лондона), суттєво загострив слов'янсько-німецькі суперечності.

Зробивши неминучі висновки після краху кабінету Гогенварта, до формування уряду запросили німецьких лібералів. Князь Адольф Ауершперг (брат "Карлоса") став прем'єр-міністром, портфель міністерства внутрішніх справ перейшов до рук барона Лассера, освітянське відомство очолив д-р Карл фон Стремайр, міністерство юстиції – професор університету д-р Глязер, оборонне відомство – барон фон Горст, а торгове – Банґанс. Далеко не другорядну роль відігравав міністр без портфеля Йозеф Унґер. Кабінет Ауершперга-Лассера дожив до поважного як на уряд віку – семи років.

Одним з перших заходів уряду було прийняття нового закону про вибори, за яким державну раду (райхсрат) обирали уже не крайові сейми, а прямими виборами чотирьох курій (великими землевласниками, містами, торговими палатами та сільськими громадами), які, щоправда, становили тільки шість відсотків населення. Цей проєкт, зорієнтований на німецьку більшість, хоч і зустрів на своєму шляху спротив федералістів, та все ж таки пройшов; опозиція знову ослабла через демарш чехів. Якщо нові вибори наприкінці 1873 року не принесли перемоги панівній партії, не кажучи вже про значне зміцнення лав федералістів, то це передусім було пов'язане з найдраматичнішими подіями у фінансовій історії епохи, з великим "крахом", "чорною п'ятницею" 9 травня 1873 року, з неймовірним провалом численних погано інвестованих банкових та промислових операцій, у яких у тій чи іншій формі (здебільшого як наглядачі) брали участь досить відомі ліберальні політики. Лише завдяки обмеженості виборчого права не дійшло до політичного землетрусу. Проте звернення бідніших верств населення у місті та на провінції до антиліберальних сил – частково до соціал-демократів, а частково до конфесійно-антисемітських груп – уникнути уже було неможливо. У військових та придворних колах носилися з думкою усунути скомпрометовану конституційну систему на користь авторитарної форми правління державою. Щоправда, до цього не дійшло; уряд зберіг свої позиції.

Численні закони, покликані ліквідувати конкордат, 1874 року під натиском цісаря були вбрані наскільки це було можливо, у прийнятні для церкви шати; закон про державний нагляд за монастирями взагалі відмінили. При процедурі урегулювання взаємних розрахунків, яка відбувалася щодесять років і знову припала на 1876-1877 рр., відбулася незначна зміна квоти (68,6:31,4%) на користь Австрії. З іншого боку, було змінено структуру Національного банку (відтепер австро-угорського). Деяким державним мужам, як, скажімо, Едуардові Гербстові, позиція уряду в цій процедурі видавалася занадто м'якою. Кабінетові ставало все важче працювати, однак щойно його остаточне падіння вирішило боснійське питання.

Зовнішня політика Дунайської монархії на чолі з наступником Бойста, графом Юліусом Андраші, різко звернула у бік співпраці з Німецьким райхом. Підтримувалися контакти і з Росією та Італією. 1873 року три цісарі та король Італії зустрічалися у Відні з нагоди відкриття Всесвітньої виставки. Однак Андраші побоювався зміцненого впливу Росії, що дедалі сильніше почав виявлятися на Балканах, тому він доклав зусиль, щоб поглибити дипломатичну співпрацю з Бісмарком і досягнув успіху, особливо тоді, коли через особисті та політичні суперечності почали холодніти стосунки між німецьким канцлером та російським міністром закордонних справ Горчаковим. Андраші рішуче опирався спробам французьких, а особливо англійських політиків, перешкодити австрійсько-німецькій співпраці.

1876 року в турецьких провінціях на Балканах, де переважало християнське населення, зокрема у Болгарії, не раз вибухали повстання; піднялися проти турків серби, але їхній опір було придушено. Навесні 1877 року Росія оголосила Порті війну, яка за допомогою Румунії та болгарських повстанців, незважаючи на рішучий опір турків, увінчалася блискучою перемогою російських військ. З огляду на таку ситуацію, Австрія не могла залишатися осторонь. Думки щодо ведення війни були різні, врешті було прийнято рішення разом з Німеччиною та Англією дипломатично підтримати запропонований Росією новий лад на Балканах. Про це йшлося у мирному договорі, підписаному у Сан-Стефано (3 березня 1878 р.). Однак спершу треба було подолати ще деякі перепони. 13 червня 1878 року розпочався Берлінський конгрес, на якому остаточно мало розв'язатися питання про новий територіальний поділ на Балканах.

Переговори, які тривали майже місяць, прийняли врешті компромісні рішення, що грали більше на руку держав-велетів, аніж держав-карликів, однак це було останнє мирне врегулювання спірних питань в Європі перед Першою світовою війною. Росії довелося вдовольнитися меншим, аніж вона розраховувала: їй відійшла дотепер румунська Південна Бессарабія; Румунії ж, як відшкодування, дісталася Добруджа, а дещо укрупнені держави Сербія та Монтенегро здобули де-юре незалежність. Болгарія, яка за Сан-Стефанським мирним договором мала здобути незалежність і розширити свої територіальні володіння аж до Егейського моря, залишилася удільним князівством, відмежованим на півночі Балканськими горами, на південь простягалася "Острумелія", турецька провінція, здебільшого заселена болгарами з християнським намісником на чолі.

Для Австро-Угорщини велику вагу мало розв'язання питання Боснії та Герцеговини. Обидві провінції служили природним тилом Далмації, мали неоднорідне у конфесійному сенсі населення, яке розмовляло сербо-хорватською мовою. Найчисленнішою була група православних сербів (понад 40%), однак політична й економічна влада знаходилася у руках мусульман (понад

30%), особливо великих землевласників (беків). Лише католицька хорватська меншина (близько 25%) з самого початку прагнула приєднатися до Австрії, мусульмани обстоювали подальше турецьке панування, а православні віддали перевагу приєднанню до Сербії. На зустрічі у місті Райштадт у Північній Богемії – ще до розв'язання російсько-турецької війни – Андраші та Горчаков обговорювали боснійську проблему. За умови краху турецького панування на Балканах Австро-Угорській монархії мала би дістатися принаймні Боснія, хоч Андраші наполягав також на меншій за територією Герцеговині. На обидві ці області зазіхали, ясна річ, Сербія та Монтенегро. У Берліні вирішили, що Австрія володітиме і управлятиме Боснією та Герцеговиною. В одній негласній угоді з Портою Андраші заявив, що ніхто не зазіхатиме на королівські права султана, хоча насправді султанат уже не відігравав жодної ролі. Австрія володіла також стратегічно важливою територією Новіпасар, яка розділяла Сербію та Монтенегро, проте в цій області влада залишалася в руках турків. Незважаючи на оптимістичні прогнози, окупація Боснії та Герцеговини вимагала чималих військових затрат, відбулися запеклі сутички з ісламістськими угрупованнями поблизу міст Маглай, Яйце та Баня-лука, доки остаточно не було зломлено опір супротивника.

Завдяки вмілому управлінню військових та цивільних установ, незважаючи на неминучі початкові труднощі, вдалося примирити більшу частину населення окупованих земель з австрійським пануванням, яке все ж сприяло розвитку продуктивних сил тих земель, а також розвитку шкільництва та охорони здоров'я. Культурний внесок Австрії у розвиток Боснії та Герцеговини не стане меншим через те, що після Першої світової війни його всіляко заперчували у слов'янській та західноєвропейській публіцистиці.

Союзницька політика та консерватизм. Уряд Тааффе

Невдовзі після завершення Берлінського конгресу почала виявлятися нова зовнішньо- і внутрішньополітична орієнтація Австро-Угорської монархії. Конституційна партія вбачала в окупації Боснії зміцнення слов'янського елемента в Габсбурзькій імперії, тож була проти цього придбання, що ним так тішився цісар, який вперше після численних втрат у молодші роки свого правління відчув себе "Помножувачем земель монархії". Внаслідок постійного наступу опозиції на чолі з Гіскрою та Гербстом кабінет Ауершперга змушений був подати у відставку. Тимчасовий уряд під проводом Стремайра протримався недовго; після нових виборів, які принесли "Об'єднаним лівим" чимало втрат, 12 серпня 1879 року було сформовано кабінет на чолі з графом Едуардом Тааффе. Уряд опирався на феодално-консервативну фракцію

Гогенварта, а також на чехів та поляків – коаліцію, яка виявилася напрочуд тривкою і одержала гордовите наймення “Залізне кільце”. Цей уряд утвердився на 15 років.

Невдовзі у внутрішній політиці почав переважати консервативний, про-слов’янський напрямок. Що ж стосується зовнішньої політики, то тут було закладено підвалини міцного союзу Австро-Угорщини та Німецької імперії, а два роки опісля з’явився Троїстий союз, до якого увійшла також Італія.

Щораз більше невдоволення російських урядових кіл політикою Бісмарка та Німеччини загалом, що почало виявлятися після Берлінського конгресу, тиск на габсбурзьку монархію з боку петербурзьких політиків, керованих панславістськими та панортодоксальними ідеями, мимоволі звели до купи Відень та Берлін. Німецький райхсканцлер часом навіть побоювався війни з Російським царством. Бісмарк хотів щонайтіснішого союзу з Австро-Угорщиною, думав навіть про те, щоб закріпити його в конституціях обох держав і доповнити економічними угодами. Центральну Європу, наміри якої виринули щойно під час Першої світової війни, цього разу, здається, обійшли. Сторони врешті вирішили обмежитися оборонним союзом, а далекоглядним планам Бісмарка Андраші не дав ходу. Основними положеннями договору, підписаного 7 жовтня 1879 року у Відні, були: надання взаємної допомоги у випадку агресії з боку Росії на території одного з партнерів договору; у випадку розв’язання війни третьою силою сторони зобов’язувалися дотримуватися нейтралітету, порушити який дозволялося, якщо агресор вдавався за допомогою до Росії. Договір був таємним, однак у надзвичайному випадку про його зміст можна було повідомити Росію, щоб застерегти її від агресії. Так і сталося, з лютого 1888 року, коли протистояння Росії та Австрії загострилося до краю договір оприлюднили. Союзний договір 1879 року уклали на п’ять років. Якщо за цей час жодна із сторін його не скасовувала, то термін дії автоматично продовжувався ще на три роки. Фактично дія договору постійно продовжувалася, і він залишався чинним до кінця Першої світової війни. Троїстий союз 1882 року не підмінив собою зазначений вище “Двоїстий союз”, а доповнив його. У формулюванні тексту договору 1879 року заслуговувала на увагу та обставина, що у випадку французької агресії, на яку Німецька імперія не могла не зважати, Андраші не визнавав за Австрією жодних зобов’язань щодо надання допомоги німцям. Австрія воліла залишатися осторонь німецько-французького конфлікту.

Одразу ж після підписання двостороннього союзного договору Андраші подав у відставку – його не задовольняло нове спрямування австрійської внутрішньої політики. Наступником Андраші на посту міністра закордонних справ монархії став барон Гайнріх фон Гаймерле, але смерть у жовтні 1881 року рано обірвала його кар’єру; міністром став граф Густав Кальнокі. За час урядування Кальнокі, хоча й дуже обережного, зате не надто фортуного,

12 травня 1882 року було підписано перший Троїстий союз між Австро-Угорщиною, Німецькою імперією та Італією. Ініціатором цього договору стала дипломатія Італії, яка не могла приховати свого ворожого ставлення до Франції, країни, що колись так палко підтримувала об’єднання Італії. Причиною такої ворожості було римське питання та окупація французами Тунісу. Союзний договір трьох держав складався з восьми статей, при чому визначення пунктів 2, 3 і 4 дуже відрізнялися від інших. Італії було гарантовано підтримку обох союзних партнерів у разі неспровокованого нападу з боку Франції, і вона сама брала на себе відповідне зобов’язання стосовно Німеччини. Союзні зобов’язання залишалися чинними і тоді, коли на одного чи обох партнерів за договором вчинено напад двох чи й кількох ворожих армій (у тексті договору не зазначено, чиїх саме армій). І нарешті, партнери зобов’язувалися дотримуватися нейтралітету, якщо одна із сторін, з огляду на власну безпеку, змушена сама розпочати війну. У додатковій заяві (декларація Мандзіні) за побажанням Італії було зазначено, що договір не є спрямований проти Англії. Італія сподівалася від Англії підтримки своєї африканської політики і прагнула уникнути можливого конфлікту з провідною морською державою, надто вже вразливі були її відкриті моря кордони.

Найбільше переваг від нового договору здобула таки Італія: договір гарантував їй у разі французької агресії допомогу обох союзних партнерів, тоді як напад на Австрію Росії зобов’язував Італію лише до нейтралітету. Італійське партнерство у союзному договорі не користувалося популярністю ні в австрійських урядових колах, ані серед населення. Недовіра до нового партнера мала чим житися: Італія розбудовувала державу за кошт Австрії, а діяльність Ірреденти* – політичний рух за об’єднання Італії в італомовних областях Австро-Угорщини у Волоському (італійському) Тиролі та на узбережжі ясно вказувала на те, що Італія усе ще не відмовилася від зазіхань на австрійську територію. Ставлення ж Італії до Австрії було ще неприязнішим.

Якщо Двоїстий союз 1879 року залишався у силі без змін, то до тристороннього договору двічі вносилися поправки. 1887 року у двох додаткових угодах за Італією було визнано право співучасті у розв’язанні питань на випадок зміни статус-кво “на Балканах і турецькому узбережжі й островах Адриатики та Егейського моря”. Австро-Угорська монархія й Італія повинні діяти в згоді, за умови взаємопорозуміння та взаємокомпенсації втрат. Приймаючи такий текст доповнення, міністр закордонних справ Кальнокі повісився, ясна річ, невміло, тим паче, що спочатку Італія ввела тільки слова “узбережжя та острови”, але ні словом не згадала Балкан, у яких Австрія була кровно зацікавлена, тоді як для Італії політика на Балканах була, радше, питанням престижу. За поправкою 1891 року Німеччина дала згоду

* Italia irredenta (Єдина Італія).

підтримати Італію в її прагненнях у Північній Африці (Кіренаїка, Триполіс, Туніс). Як видно, пізніші доповнення до договору Троїстого союзу були зроблені тільки на користь Італії.

Виразно оборонний характер Троїстого союзу давав змогу провадити окрему, самостійну союзну політику, чим згодом повною мірою і скористалася Італія. Що ж стосується Німеччини, то Бісмарк усе частіше наголошував на користі російської дружби і 1887 року для перестрашування уклав договір з Росією, який гарантував би її нейтралітет у разі нападу Франції на Німеччину, а з іншого боку – нейтралітет Німеччини у випадку нападу Габсбурзької монархії на Росію. Деяким доповненням до Троїстого союзу став австрійсько-румунський оборонний альянс, підписаний у жовтні 1883 року і поновлений 1913 року. Німеччина приєдналася до цієї угоди.

З середини вісімдесятих років усе чіткіше виявлялася вразливість австрійської політики на Балканах, коли король Сербії Мілан, австрійський протеже, який навіть (хоч і даремно) пропонував Габсбурзькій імперії анексію Сербії (1885), зазнав поразки у війні з Болгарією, укрупненою за кошт приєднання до неї Східної Румелії. Лише втручання Австрії на боці Сербії змусило болгар прийняти у мови миру, відмовившись від загарбаної території. Невдовзі після того з трону скинули звияжнього монарха Болгарії Олександра фон Баттенберга. Його наступник, досвідчений політик цар Фердинанд, міцніше тримався у сідлі і вміло маневрував між великими державами. 1889 року сербський король Мілан зрікся престолу на користь свого сина Олександра; з того часу у країні посилювався російський вплив.

Тим часом в австрійській внутрішній політиці ери Тааффе розвивалися різноманітні доленосні процеси. Прем'єр-міністр, богемець, католик-консерватор та феодал за переконаннями, тобто патріот своєї країни, який не почувався ні чехом, ані німцем (його родина була ірландського походження), та передусім довірена особа цісаря, мав би як політик цінуватися вище. У кожному разі, Тааффе був умілим тактиком і намагався, погоджуючись на невеликі уступки, не поступатися основними принципами. Розпорядженнями про мову від 1880 року, які передбачали вживання чеської мови на офіційному рівні навіть у суто німецьких областях Судетів, Тааффе полегшив чехам, які, досконало володіли обома мовами, доступ до чиновницького апарату. Через поділ Празького університету (1882) чехи прийшли до ідеї створити національну вищу школу. Сприятливою для них була й діяльність міністра юстиції Пражака. Та все ж Тааффе не просувався кар'єрними щаблями так безцеремонно, як його наступник Бадені, і, треба визнати, що його розпорядження про мову були добре обґрунтовані й частково відображали неминучу послідовність політичного й культурного розвитку чеського народу. Сербо-хорвати Далмації – абсолютна більшість населення цієї країни – також заявили про свої права на мову. Однак, судячи глобально, примиренська політика Тааффе все ж зазнала фіаско. Національна бороть-

ба у Богемії набувала все більшого розмаху. Переговори про урівнювання у правах, що їх у січні 1890 року Тааффе проводив у Відні, провалилися, наткнувшись на шалений опір демократичної та водночас націоналістичної партії “Молодочехів”, яка рік перед тим перемогла на виборах до крайового сейму традинаціоналістську – “Старочехів” і тепер висувала вимоги, які Тааффе не міг виконати. Тож тепер прем'єр-міністр знову спробував зблизитися з німецькими лібералами, непримиренним супротивником яких він колись був.

Найуспішнішою, хоча й відносною, була консервативно-реформістська політика Тааффе, яка наводила на думку, що Тааффе брав собі за зразок Бісмарка. Був урегульований порядок успадкування земельних наділів, прийнято хоч і обмежене, та все ж дійове законодавство охорони праці (професійне інспектування, обмеження робочого часу, страхування від нещасних випадків та хвороб). Щоправда, більшість сподівань робітництва не сповнилося, і, коли в середині вісімдесятих років почастішали робітничі заворушення та акти непокори радикально й анархічно настроєних елементів, уряд зробив спробу застосувати силу та видати низку законодавчих заборон. Наприкінці 1888 року Вікторові Адлерові, найвідомішому провідникові соціал-демократів, вдалося на з'їзді партії у Гайнфельді подолати розкол у робітничому русі на поміркованих та радикалів. Соціал-демократична партія знову повернула собі політичну вагу. Щоб здобути широку прихильність у нижній палаті парламенту, слід було розширити рамки виборчого права на найбідніші верстви населення. Така можливість назріла 1893 року.

Ще 1882 року Тааффе зробив свій невеликий внесок у демократизацію виборчого права, коли межа цензу* була знижена від десяти до п'яти гульденів; уже тоді частина селян та дрібних ремісників здобула право голосу. В липні 1893 року соціал-демократи організували численні мітинги з вимогою надати виборчі права широким верствам населення. Тааффе запропонував державній раді проєкт, який не передбачав загального, рівного й прямого виборчого права, але на підставі виборчого права курій у межах курій міст та сільських громад поширював виборче право на усіх громадян держави. Проти цього проєкту об'єдналися значні групи дотеперішньої урядової коаліції, феодали під проводом Гогенварта та поляки разом з ліберальною опозицією. Виборчий проєкт провалився, а з ним і сам уряд, який довів політику невеличких тактичних поступок (злісно прозваних “воловожденням”) до віртуозності. А далі в Австрії настала двадцятилітня ера політичних криз, яка врешті призвела до великої світової катастрофи.

Варто згадати ще про одну невеселу подію, що трапилася в період урядування Тааффе: 30 січня 1889 року в мисливському замку Маєрлінг наклав на себе руки кронпринц Рудольф, убивши перед тим свою кохану, баронесу

* Найменша податкова платоспроможність виборця. – Прим. перекл.

Марі Ветсер. Обставини “трагедії Маерлінга”, про яку так багато писали і фантазували, здебільшого у насмішкуватій формі, так і залишилися нез’ясованими. Особисті сварки Рудольфа, який не зумів реалізувати себе в політиці, з батьком, розчарування від нещасливого шлюбу з бельгійською принцесою Стефанією відіграли, у кожному разі, свою роль. Особисто Рудольф симпатизував німецьким лібералам та угорцям і був настроений проти росіян, однак – після сходження на престол Вільгельма II – не схвалював і надто тісне співробітництво з Німеччиною. До того ж кронпринц не поділяв захоплення свого батька мундирами. Наступником трону став тепер двоюрідний брат Рудольфа, ерцгерцог Франц Фердинанд фон Габсбург-Есте, який згодом виявився честолюбним та цілеспрямованим політиком і який не міг полюбовно порозумітися з цісарем. Щодо світогляду, Франц Фердинанд цілком відрізнявся від Рудольфа, він строго дотримувався консервативно-католицьких поглядів. Смерть Рудольфа найбільше приголомшила його матір, королеву Єлизабет. Вона жила в постійній тривозі, віддалившись від цісаря Франца Йосифа, і також скінчила своє життя трагічно. 10 вересня 1898 року на березі Женевського озера Єлизабет стала жертвою безумця-анархіста, Луїджі Луччені.

Політична криза і національна боротьба (1894-1914)

За двадцять років миру, подарованих монархії після того, як розлетілося “залізне кільце” Тааффе, лібералів, супротивників прем’єр-міністра, перемогли у парламенті, хоча й не консерватори на кшталт самого Тааффе. Німецькі націоналісти, про початок політичної кар’єри яких уже згадувалося, вибрали своїм лідером радикала Георга фон Шьонерера, власника замку Розенау у Вальдфіртелі*, який вів досить-таки неприховану пропаганду приєднання німецько-австрійських областей, включно із Судетами, до Німецької імперії. Однак у свого ідола Бісмарка, чию політику доморощені німецькі націоналі обожнювали, – хоч і не цілком розуміли, – прихильності не знайшли, бо існування Дунайської монархії він розглядав як неодмінну передумову безпеки Німеччини і засіб німецького культурного впливу в південно-східній частині Центральної Європи. Якщо антиклерикальний афект німецьких націоналістів набув загрозливих форм щойно на зламі сторіч, то антисемітизм почав значно раніше демонструвати свою світоглядно-політичну концепцію. До розроблення великонімецької “Лінцької програми” 1882 року, що значною мірою відповідала колишнім автономістичним вимогам і праг-

* Горбисте плато заввишки 400-700 м н. р. м. у Нижній Австрії.

нула тісної співпраці з Німецькою імперією, добиваючись водночас запровадження обов’язкової державної німецької мови в Австрії і висуваючи деякі соціальні вимоги, ще частково доклали рук і євреї. Співавторами були також майбутній лідер соціалістів Віктор Адлер та історик Гайнріх Фрід’юнг. Однак ближче до середини вісімдесятих років Шьонерер подбав про радикально антисемітський курс. Хто не міг чи не хотів погодитися з такою лінією, повинен був вийти з руху “Об’єднаних християн”, у якому ще напередодні співпрацювали німецькі націоналісти та християнські соціалісти. Один невважений вчинок кинув Шьонерера 1888 року за ґрати; більшість прихильників “Об’єднаних християн” приєдналася до християнсько-соціального руху д-ра Карла Льюєгера, а решта німецьких націоналістів розкололася. Вірною Шьонерерові залишилася після розколу тільки одна маленька група (“Всенімецька партія”). Спершу нею досить успішно керував Карл Герман Вольф, лідер “Німецьких радикалів”, аж доки врешті його реноме не забруднили приватні афери. Однак не слід забувати, що агітуюча міць пангерманського способу мислення не обмежувалася лише впливом на прихильників радикально-націоналістичних партій. Пангерманізм мав послідовників і в помірковано ліберальному та католицькому таборах; німецькі об’єднання (напр., засноване 1880 р. “Німецьке шкільне об’єднання”) розгорнули в ході національної боротьби жваву діяльність на прикордонних територіях та розпорощених острівцях німецьких поселень. Подібні організації мали в своєму розпорядженні слов’яни та італійці.

У середовищі християнсько- чи католицько зорієнтованих партій на зламі сторіч консерватори поступилися місцем християнським соціалістам. Консерватори стали справді народною партією на землях західних Альп, передусім у Тиролі. Християнсько-соціальний рух щойно створив у Відні та на австрійських придунайських землях базу для розвитку й зміцнення антиліберальних сил християнської орієнтації. Д-р Карл Льюєгер, найвідоміший їхній лідер, почав свою кар’єру ліберальним політиком, але під впливом муніципального радника д-ра Ігнаца Мандля, вирішив обрати свій власний шлях. Карл Льюєгер співпрацював з Фогельзангом та нижньоавстрійським лідером консерватистів, принцом Алоїсом Ліхтенштайном. 1887 року вступив до партії “Християнсько-соціальне об’єднання”, заснованої Людвігом Псеннером і Адамом Лячкою. З 1891 року “Християнсько-соціальна партія” під проводом Льюєгера стала важливим чинником у політичній боротьбі. Льюєгер зумів, не вдаючись до демагогічної реторики, здобути собі прихильників серед дрібних міщан та середняків-ремісників Відня, але навіть у його агітаційних промовах помітну роль відігравав конфесійно-економічно забарвлений антисемітизм. На відміну від Шьонерера, Льюєгер поділяв державну орієнтацію Австрії, однак довгий час не спроможний був поборювати недовіру консервативних придворних та військових кіл, а також високого духовен-

ства. Врешті еретики у Римі проголосили християнських соціалістів своїми супротивниками, так як празький кардинал Шьонборн та віденський настоятель монастиря ордену домініканців Альберт Марія Вайс. Але на їхній захист виступив нунцій Антоніо Аглярді. До християнсько-соціального руху приєднався принц Ліхтенштайн; а колишній християнсько-соціальний теоретик професор Франц Мартін Шіндлер, теолог, що був родом з німецької Богемії, зумів привернути до партії увагу Папи Лео XIII, надзвичайно зацікавленого в соціальних реформах (1895). А тим часом політично свідомий помічник лимаря з непересічними організаторськими здібностями Леопольд Куншак зібрав 1892 року збори робітників-християн, але не зумів і близько здобути стільки прихильників, скільки соціал-демократи.

Ядро Соціал-демократичної партії, об'єднаної під проводом Віктора Адлера, становили представники робітництва нижньоавстрійського, штирійського та богемсько-моравського промислових регіонів. Їхні активні публічні виступи на щорічних Травневих святах почалися ще з 1890 року. Що стосується світоглядних моментів, вони відійшли від світобачення Лассаля і взяли на озброєння ідеї Маркса, які у політичній практиці не раз переглядалися (хоча до цього ніхто не признавався). Часто відбувалися жваві теоретичні суперечки, під час яких виступав сам Карл Кауцькі зі своїми програмними маніфестами. У боротьбі проти політичних суперників найенергійнішим соратником Адлера був Енгельберт Пернерсторфер, який довго не міг визначитися зі своєю політичною орієнтацією і вагався у виборі між соціалістами та німецькими націоналістами. Він був відомий також своєю діяльністю на користь соціального культурного руху.

Австрійська соціал-демократія хоч і була настроєна на інтернаціональний лад, однак на своїй шкірі відчула усі нюанси національної боротьби. Єдина цілісна партія змушена була перетворитися у спілку національних партій, але й цю спілку згодом розірвали чеські соціал-демократи, чия політика набула вираженого націоналістичного характеру. Така ж доля спіткала й інші, далекі від національних змагань об'єднання. Парламентський консервативний клуб Гогенварта розпався 1896 року на слов'янсько-християнську спілку, яка репрезентувала передусім русинів, хорватів та словенців, і на німецьку консервативну Народну партію. Наскільки національне питання стало головною політичною проблемою монархії, показує перебіг подій у державі після завершення ери Тааффе.

Уряд Тааффе замінив кабінет на чолі з князем Альфредом Віндішгрецом, який опирався на коаліцію ліберальних Об'єднаних Лівих, прихильників Гогенварта та поляків. Новий уряд обговорював питання про виборчу реформу, що її не зумів довести до кінця Тааффе, не так напористо; протистояння у власних лавах, передусім це стосувалося поляків, було надто великим. Однак Віндішгрец не втримався на своїх позиціях; приводом до цього стало

детальне обговорення попереднього кошторису на відкриття 1895 року паралельних словенських класів у німецькій гімназії в південноштирійському місті Ціллі. У Марбурзі вже було готове розпорядження щодо обмеження притоку в маленьке містечко Ціллі мешканців з довколишніх словенських сіл, якому рішуче противилася громадськість міста. Коли ж Віндішгрец вирішив дотримати обіцянки, яку давно вже дав словенцям, Об'єднані Ліві покинули його напризволяще.

Тимчасове міністерство з графом Кільмансеґом на чолі проіснувало дуже недовго. Було створено такий бажаний цісареві "уряд сильної руки", який очолив намісник Галичини граф Казимир Бадені, окрім нього до кабінету ввійшли ще двоє поляків, Едуард Рітнер та Леон Білінський, тоді як граф Агенор Голуховський (молодший) займав посаду міністра закордонних справ ще з 1895 року. Бадені одержав добрий старт. Йому вдалося здобути на свій бік молодочехів, знявши запроваджене внаслідок гострого політичного ексцесу осадне положення Праги. З особливими труднощами довелося урядові зіткнутися у самому Відні: християнські соціалісти здобули більшість у міській раді, і бургомістром було обрано Льюєгера. Повторні вибори дали той самий результат, але в обох випадках цісар відмовився визнати вибір бургомістра. Як наслідок – бурхливі вуличні демонстрації прихильників Льюєгера. На третіх виборах знову переміг Льюєгер. Минуло небагато часу, і цісар змусив Льюєгера відмовитися від займаної посади. Цілий рік посаду бургомістра обіймав соратник Льюєгера по партії Штрабах, однак у квітні 1897 року голова віденських християнських соціалістів остаточно взяв у свої руки урядування столицею і в наступні роки розгорнув дуже активну і результативну комунально-політичну діяльність. Газові заводи та електростанції, а також трамвайне депо перейшли у відання міської управи, було споруджено новий артезіанський водогін, щоб забезпечити населення міста питною водою (перший водогін з'явився завдяки зусиллям ліберальної управи), було створено режим максимального сприяння для розвитку міської системи охорони здоров'я. Відень переживав у першій половині ХХ ст. період небувалого економічного піднесення. Не такою популярною була партійна політика Льюєгера стосовно конкретних членів партії; він планомірно відсіював усіх інакомислячих. Цей приклад послужив уроком у майбутньому.

Прем'єр-міністрові Бадені вдалося втілити в життя ту виборчу реформу, яку не зуміли обстоювати ні Тааффе, ані Віндішгрец. Чотири виборчі курії були доповнені п'ятою, що передбачала надання права голосу усім громадянам чоловічої статі, яким виповнилося 24 роки. На цю "загальну курію" припадало 72 із 425 мандатів. Від цієї курії під час нових виборів у березні 1897 року до австрійської державної ради увійшли перші п'ятнадцять соціал-демократів; від членів Християнсько-соціальної партії було обрано 26 депутатів, німецькі націоналісти провели своїх 47 представників, німецько-ліберальні угрупован-

ня загалом провели 77 депутатів. Цензовий рівень мандатів суттєво обмежив у нижній палаті чисельність представників від масових партій, однак ті, що потрапили до парламенту, виявилися дуже активними депутатами.

Окрилений успіхом виборчої реформи, Бадені рвучко взявся до розв'язання мовних питань. Перше розпорядження вимагало двомовного ведення офіційної документації в усіх цивільних установах Богемії, друге – зобов'язувало усіх чиновників упродовж трьох років досконало опанувати обидві ужиткові мови. Подібні розпорядження були передбачені і для Моравії. Розпорядження стосувалися, ясна річ, передусім німецького чиновництва, однак Бадені уникав будь-якого зіткнення з німецькими парламентаріями. Реакція проте була різкою, у Відні та інших містах дійшло до бурхливих вуличних демонстрацій, а райхсрат став свідком скандальних сцен. Коли опозиція намагалася методом затягування дискусії перешкодити прийняттю запропонованих урядом заходів (найм'якший різновид “обструкції”), – доходило навіть до рукоприкладства, – Бадені, на основі прийнятого у прискореному порядку на хаотичному засіданні парламенту “закону Фалькенгайна”, за допомогою поліції вивів із зали кількох депутатів. Зворушення набували сили, тож цісар розпорядився 28 листопада 1897 року розпустити парламент, а Бадені послати у відставку.

Польський граф залишив по собі невдячний спадок. Його наступник, барон Гауч фон Франкентурн, міністр освіти в кабінеті Бадені, урядував, керуючись правом уряду на прийняття надзвичайних законів (параграф 14); райхсрат був недієздатним. Гауч намагався повернути на свій бік судетських німців, провівши ревізію богемсько-моравського поділу по кордонах національного розселення. Однак ця акція знову налаштувала проти нього чехів. Мовні укази Бадені Гауч замінив поміркованішими формулюваннями, щоправда, трактувати їх можна було по-різному, проте їх суть полягала у тому, що кожен чиновник мав володіти необхідною для виконання службових обов'язків мовою. Після Гауча уже в березні 1898 року кабінет міністрів очолив граф Франц Тун-Гогенштайн, новий уряд симпатизував національним меншинам, хоча все більше схилявся до прочеськостроєних богемських феодалів. Тун спробував укласти прикру мовну суперечку в рамки переговорів, але ця спроба, як і спроби його попередників, були марні. Боротьба за мовні права знову вихлюпнулася на вулиці. Національні пристрасті настільки розгорілися, що навіть розсудливі політики не могли уже повернути їх у розумне русло, якщо не хотіли затаврувати себе клеймом національних зрадників. Загалом же поведінка окремих національних груп відрізнялася не лише за партійно-політичними, але й регіональними ознаками. Якщо судетські німці прагнули поділу на національні повіти, то штирійці, каринтіяці та тирольці воліли зберегти цілісність своїх земель, при чому за Трентіно (на території Тиролю) визнавалася автономія. На відміну від ро-

манських тирольців, італійці Герц-Градські, Трієста та Істрії і навіть маленька італійська меншина Далмації цупко трималися за свої історично обґрунтовані привілеї. Поляки прагнули розширити права своєї національної меншини в австрійській Силезії та зміцнити своє панування в Галичині, піддаючи всіляким утискам галицьких русинів. Інтенсивність цих суперечок також була неоднаковою, у Богемії більшою, аніж у Моравії чи Силезії, відносно незначною у багатомовній Буковині. На високих гілках влади, серед вищого офіцерства, вищого духовенства та серед частини аристократії чорно-жовтий дух державного патріотизму був дуже живучий, тоді як чиновництво, офіцери запасу та нижче духовенство почувалися більше зобов'язаними своїм націям, аніж державі загалом. Причому поведінка цих суспільних груп у різних націях також відрізнялася між собою. Тоді як польське та чеське, а особливо словенське, духовенство нерідко очолювало свої національні рухи, німецько-національні кола вважали німецьке духовенство, у кожному випадку, представників політичного католицизму, національно небажаними. Ці настрої посилювалися, коли консервативна католицька Народна партія альпійських земель Австрії зав'язала в парламенті тимчасову співпрацю зі слов'янами. У час баденівських мовних указів активізувався рух “геть від Риму”, який підтримував Шьонерер. Рух хоч і не користувався шаленою популярністю, та все ж спричинився до переходу 70 000 осіб до протестантизму або алькатоликів. Більшість національних груп була налаштована антисемітськи. Цей факт не міг не відобразитися на поведінці євреїв. Віденський письменник та редактор Теодор Герцль закликав до участі в національно-єврейському, сіоністичному русі, однак на його заклик відгукнулися лише поодинокі єдиновірці. Віденські євреї віддавали перевагу процесові асиміляції. Антисемітські течії не в останню чергу підтримувалися економічними чинниками. Національна боротьба також нерідко мала економічне підґрунтя. Торгові та бізнесові трансакції заохочували насамперед представники власного народу, а в прикордонних областях та місцевостях, де точилася гостра національна боротьба, скуповувалися земельні володіння та будинки, щоб зміцнити власні позиції.

Акцент на спільних економічних інтересах не був покликаний побороти націоналізм, однак він частково відвертав увагу від гострої національної боротьби. Принаймні такою була думка одного з найздібніших державних мужів періоду пізньої монархії, Ернеста фон Кербера. Коли тимчасовий кабінет міністрів Клері-Альдрінгена, який ліквідував мовні розпорядження і успішно провів переговори з урегулювання взаємних розрахунків, знизивши квоту на 65,6%, припинив своє існування, і коли недовговічний кабінет Віттека подав у відставку, Ернест фон Кербер 12 січня 1900 року очолив своє міністерство. Він протримався на цьому посту майже п'ять років. Кербер швидко усвідомив, що й він не зможе пробитися у парламенті зі спробою

нового врегулювання богемської окружної управи, яка вже давно стала яблуком національного розбрату. Тож він взявся за розпрацювання глобального економічного плану, основний програмний пункт якого полягав в енергійній розбудові транспортних сполучень, залізниць та каналів, у зв'язку з цим передбачалися великі капіталовкладення. З усього запланованого принаймні програма розбудови залізничних шляхів була значною мірою виконана. Переговори з взаємних розрахунків, які розтягнулися на багато років, були завершені наприкінці 1902 року. З іншого боку, ставлення Кербера до цісаря Франца Йосифа не було особливо приязним, він аж ніяк не бажав визнати расії різним національним групам, тож табір його противників невдовзі збільшився завдяки чехам, полякам і навіть німцям, найнепримиреннішими були, однак, угорці. Тому наприкінці 1904 року Кербер подав у відставку.

Після кількох років відносного спокою у нестабільних відносинах між двома частинами імперії знову назріла кризова ситуація. Під час переговорів із взаємних розрахунків угорський прем'єр-міністр Коломан Шель висунув обширні вимоги, згідно з якими угорський райхстаг відмовлявся від збільшення контингенту військ, як цього вимагала австрійська сторона. Спільні збройні сили були для угорців, а особливо для партії Незалежності, яка берегла традиції Кошута, наче більшо на оці. На гострі нападки проти спільних збройних сил цісар зреагував знаменитим армійським наказом від 16 вересня 1903 року: "Спільним і цілісним, як воно є, повинне бути моє військо". Незважаючи на ці енергійні слова, невдовзі угорцям все ж пішли назустріч у вирішенні військових питань. Надмірне навантаження внутрішньої структури монархії сприяло формуванню грубої й безцеремонної угорської національної політики; систематично робилися спроби проводити політику національного відчуження серед соціально зміцнілих верств населення. Щоправда, ця політика не мала жодних расистсько-агресивних тенденцій, просто визнавали кожного, хто бажав здобути угорське громадянство. Багато хто, особливо серед німців (за винятком румунських німців), євреїв та русинів, добровільно зробив цей крок; лише опір румунів та сербів через їхню прив'язаність до православної або уніатської церкви був сильнішим; проміжну позицію зайняли словаки. Хорвати, завдяки специфічному розташуванню своєї території, були трохи захищенішими, однак вони потерпали від терористичних актів угорських чи то пак "модйорцьких"* банд. У закордонних колах, де не надто вникали в проблеми конституційних відносин Австро-Угорської монархії, охоче звинувачували Австрію у веденні угорської національної політики. Великою помилкою виявився той факт, що Габсбурзька монархія, аби не дратувати угорців, уникала тісніших контактів з хорватами. Принагідно доходило до окремих невеликих спілок та об'єднань,

* Модйорок – назва угорського племені. – Прим. перекл.

як наприклад, восени 1905 року, коли частина хорватських депутатів, роздратована поведінкою Відня, у "Резолюції міста Фіуме" долучилася до вимог партії Незалежності, Аппоніса та сербів.

Того самого, 1905 року, знову з'явилася нагода зламати панування не надто міцної чисельно, шляхетсько-буржуазної верстви угорського суспільства, яка задавала тон не тільки у ліберальній Урядовій партії Коломана та Стефана Тіса, але й у колі прихильників молодшого Кошута й Аппоніса. У січні того року партія Незалежності здобула перемогу на виборах і одразу ж висунула безкомпромісну ультимативну програму. Стефан Тіса змушений був подати у відставку, а цісар довірив генералові Геза фон Вейерварі сформувати уряд. Фактичним головою кабінету був міністр внутрішніх справ Йозеф Крістоффі, який запропонував шляхом введення загального виборчого права змінити співвідношення більшості серед угорських репрезентантів. У лютому 1906 року навіть було розпущено райхстаг, а приміщення очистили з допомогою військових. Ось тоді й настав переломний момент; однак було укладено компроміс: угорська коаліція відмовилася від військової програми розділення армій, зате зберегла політичну владу. Коаліція не виконала своїх обіцянок щодо проведення виборчої реформи, але на підвладній їй території нестримно проводила мадяризацію.

Значення угорської кризи 1905 року (а тому її слід розглянути детальноше) полягає у консеквенціях для австрійської частини монархії. Після повалення уряду Кербера барон Пауль Гауч знову заходився формувати кабінет. Пропозиція щодо загального виборчого права для Угорщини, викликала відповідні настрої і в Австрії. Деяку роль відіграла й та обставина, що в Росії після загальної невдалої революції 1905 року в Думі все ж було створено палату представників від народу, а від реакційного російського царства відставати не годилося. Щоправда, і в Австрії намагання провести закон про загальне виборче право натикалося на спротив тих груп, які побоювалися зменшення свого політичного впливу; на спротив дворянсько-феодалних, деяких німецьких та польських кіл, які не відкидали втрати своїх позицій у політичній та національній боротьбі. Вирішальне значення для остаточного утвердження закону про загальне виборче право мало і слово цісаря. У придворних та урядових колах запевняли, що загальне виборче право обіцяє зміцнення конфесійних та соціальних масових партій, ослаблення буржуазно-націоналістичних груп і, отже, пом'якшення національних конфліктів. Проте ці надії не цілком збулися. У лютому 1906 року Гауч вніс на розгляд у парламенті проект закону про виборче право, але так і не зумів його обстоювати. Тимчасовий кабінет під головуванням Гогенлоге змінило дієздатне міністерство барона Макса Владіміра фон Бека, який наприкінці 1906 року таки добився прийняття виборчого закону. Німці й італійці вимагали при прийнятті закону врахувати їхню високу податкову спроможність,

представників слов'янських народів цікавило тільки чисельне співвідношення. Як це траплялося здебільшого в Австрії, було укладено компроміс, за яким брався до уваги кількісний принцип. Німці, які давали 63 відсотки податків серед усіх платників податків у країнах Австрійської імперії, становили тільки 35 відсотків населення, одержали 43 відсотки місць, бо виборчі повіти в німецькомовних областях мали пересічно меншу кількість виборців, аніж повіти на слов'янських землях. Так само у кількісному співвідношенні мали перевагу італійці та румуни Буковини, у програші зосталися русини, але, порівняно з колишньою ситуацією, русини опинилися все ж у вигідному становищі. Не можна недооцінювати значення виборчої реформи лише з огляду на цей недолік панівного стереотипного способу мислення. У травні 1907 року, вперше після прийняття закону про загальні, рівні, прямі й таємні вибори, було обрано новий парламент; перед цим, упродовж тридцяти років правом голосу володіло лише 6 відсотків населення чоловічої статі. Жінкам право голосу надала щойно Республіка.

Перші вибори після прийняття нового виборчого закону викликали очікуваний прорив на арену політичної боротьби масових партій. Соціал-демократи були представлені 87 депутатами (серед них 49 німців), члени Християнсько-соціальної партії разом із залишками консерваторів, які мали цілком добрі позиції, здобули 96 мандатів. До німецької національної фракції належало 90 депутатів різних спрямувань, здебільшого члени партій з поміркованою орієнтацією, як наприклад, представники Німецької Народної партії, Німецьких Аграріїв, Німецької Поступової партії, але також 13 німецьких радикалів з К.Г. Вольфом на чолі; водночас до парламенту було обрано тільки трьох прихильників Шьонерера. Сам Шьонерер провалився на виборах, уся його партія, власне кажучи, вибори програла.

Під час боротьби за виборчі права успіхом увінчалася політика національного порозуміння, – хай навіть ця політика мала не глобальне, а лише місцеве значення. 1905 року за взаємною згодою чехів та німців монархії була визнана "рівність Моравії". Відтоді вибори до краевого сейму відбувалися на підставі виборчого кадастру за національними куріями; кількість мандатів серед німців та чехів залишалася незмінною, і тільки всередині національних курій точилася боротьба партій за мандати. Власне за цим принципом німець міг обирати тільки німця, а чех – тільки чеха, однак чогось іншого годі було й сподіватися. Подібну "національну рівність" вдалося здобути 1910 року чотиримовній Буковині. 1914 року з цього ж приводу точилися дебати між поляками та русинами в Галичині, але тим часом вибухнула Перша світова війна. Національні суперечності, як з'ясувалося, були не такими вже й нездоланими. Порозуміння давалося легше, коли не відчувалося впливу зовні, як наприклад, у період перед і під час російсько-японської війни, коли Росія звернула свої погляди на Схід, а ідеї панславів-

му тимчасово втратили свою актуальність. Однак після 1905 року ситуація знову повинна була змінитися.

В Австрії на початку ХХ ст. з'явилося кілька серйозних теоретичних праць, у яких розглядалася проблема національностей у Габсбурзькій монархії. З боку соціал-демократів особливо вирізнялися своїми програмними трактатами пізніші лідери партії, Карл Реннер (1899, 1902) та Отто Бауер (1907). Реннер, який публікувався під псевдонімами "Синоптікус" та "Рудольф Шпрінгер", розглядаючи принцип персональної автономії намагався створити нову дискусійну базу. Різні елементи цих праць набули конкретного практичного значення, коли після 1917 року їх взяли на озброєння "совіти" для провадження власної національної політики. Великою популярністю користувалася книга румунського автора із Трансильванії, людини наближеної до спадкоємця трону, Аурелія Поповічі, "Об'єднані Штати Великої Австрії" (1906), яка передбачала створення 15 національних регіонів для 11 націй монархії, враховуючи територіальний переділ німецьких, італійських та угорських земель. Усі ці пропозиції, які мали перед собою благородну мету якнайсправедливішого розв'язання австрійської національної проблеми шкутильгали на одну ногу, а саме: сила опору політичних чинників нездоланною стіною стояла на заваді їх здійсненню; до того ж усе це давало бажану картину розв'язання проблеми, але не вказувало шляхів, як досягнути реальних результатів.

Особисто доповнений Беком після виборів 1907 року уряд ще користувався успіхом: переговори з процедури взаємних розрахунків завершилися, їхнім результатом стала зміна квоти на користь Австрії (63,6:36,4); досить безболісно було погоджено питання про австрійський бюджет, проекти рекрутизації населення та націоналізація північної вітки залізниці. Однак переговори, які вів Бек щодо врегулювання напруженості у Богемії, незважаючи на позитивні результати в Моравії, були марні. Ризикованим став також конфлікт Бека з його дотеперішнім покровителем, ерцгерцогом, спадкоємцем трону; конфлікт, який стосувався виборчої реформи і, очевидно, надто вже явної прихильності Бека до угорського уряду під час ведення переговорів із взаємних розрахунків. Надзвичайно неприємною виявилася врешті-решт так звана "афера Вармунда", суперечка навколо особи інсбрукського професора церковного права, Людвіга Вармунда, який зважився на демонстративно богохульні висловлювання. Католицькі кола, підтримані папським нунцієм, вимагали його звільнення; антиклерикали вбачали в цьому загрозу свободі навчання. Урешті міністр освіт Мархет владнав конфлікт – він пішов на компроміс і перевів Вармунда до Праги. Однак пристрасті не вляглися, Бек та Мархет усе більше потрапляли в немилість цісарського двору, і врешті, 15 листопада 1908 року, Бека було звільнено, саме тоді, як Австро-Угорська монархія перебувала в становищі важкої зовнішньополітичної кризи.

Після втрати позицій у Німеччині та Італії Балкани, здавалося, були для Австрії єдиним плацдармом для ведення активної зовнішньої політики. У цьому сенсі мала вагу й окупація Боснії та Герцеговини. Відтоді, як граф Агенор Голуховський молодший, наступник Кальнокі, перебрав на себе керівництво зовнішніми справами монархії (1895), одержання статусу-кво стало скромною метою австрійської політики на Балканах. Головною проблемою були стосунки із Сербією, які важко було назвати приятними. Убивство сербськими офіцерами короля Олександра Обреновича та його дружини в Белградському замку (11 червня 1903 р.), введення на престол короля Петра з династії Карагеоргієвичів, та передусім лідерство в сербському політичному житті русофільської радикальної партії з Ніколою Пасічем на чолі посилювали напругу у стосунках між Австро-Угорською монархією та сусідньою державою. Загрозливої кульмінації криза досягла з приводу т. зв. «свинячої війни» 1906 року, що була наслідком австрійсько-сербської торгової угоди. Сербії пропонували експортувати свою аграрну продукцію до Австрії, але це не подобалося угорським землевласникам, які побоювалися конкуренції. Економічна політика Німецької імперії ускладнила австрійський експорт худоби і тим відіграла неблаговидну роль. Усе це спричинилося до своерідної економічної війни між Австрією, яка перекрила свій ринок, та Сербією, що невдовзі знайшла альтернативні ринки збуту в інших країнах. Аж тоді вповні розгорілося полум'я ненависти сербських селян до Австро-Угорщини.

Після Голуховського проводирем австрійської зовнішньої політики стала непересічна особистість, державний муж цілком іншої ментальности – Алоїс Лекса барон фон Еренталь (1906). Він, а також Олександр Извольський, який майже одночасно з ним очолив російське міністерство закордонних справ, стали грізними противниками у розв'язанні балканського питання; обидва прагнули добитися успіху, а це було можливим лише у боротьбі з різних боків барикад. Еренталь був обдарованішою особистістю, тож йому вдалося, обвівши Извольського навколо пальця, добитися анексії Боснії та Герцеговини; обставини, за яких усе відбувалося, ледь не призвели до всеєвропейської війни. Сам лише австрійський проект прокладення залізничної гілки Салоніки – санджак Новіпасар* (реальні здобутки були набагато скромнішими: залізниця пролягла від Відня до Аспанга) викликав неймовірне збудження в політичних колах Росії, там навіть подумували про оголошення війни, але згодом пристрасті втикли. Наступний проект Еренталю стосувався конституційно-правового положення Боснії та Герцеговини. Ці країни повинні були де юре увійти до складу Габсбурзької монархії, тож окупація сама собою перетворилася на анексію. Значну роль у цьому відіграли молодотурецькі революціонери, які після падіння султана Абдули Гаміда мали

* Югосл. назва Нове Трговіште; санджак – по-турец. повіт. – Прим. перекл.

намір провести вибори і запровадити парламентську систему не лише в Туреччині, але й в Боснії та Герцеговині, які формально усе ще підлягали його величності султанові, а цього Австрія ніяк не могла допустити. Можливою видавалась би зміна правового статусу Боснії та Герцеговини при згоді великих держав, однак Еренталь, який побоювався пов'язання усіх інших можливих проблем з питанням анексії (про анексію він уже натякнув у завуальованій формі Извольському на зустрічі у Бухлау (Моравія)), хотів заявити про це відкрито. Унаслідок грубого недогляду австрійського посольства в Парижі, про анексію стало відомо європейському загалові ще за три дні до офіційного повідомлення про це (3 жовтня 1908 р.). Водночас усі довідалися про той факт, що Австро-Угорщина відмовила санджакові Новіпасар у праві на власний гарнізон. У Росії та Сербії оголосили військову тривогу, звичайно, запротестувала Туреччина, навіть Англія зреагувала дуже неприхильно, не сподобалося це також союзним партнерам, Німеччині та Італії. Еренталеві вдалося не допустити до війни, Туреччина одержала фінансове відшкодування. Через те, що Росія ще не оклигала від далекосхідної війни та революції, Німеччина однозначно стояла на боці монархії, а Франція не брала участі в словесних баталіях своїх союзників, вдалося зберегти мир, а Сербія, яка опинилася в найнезахищенішому положенні, змушена була відступити. Анексійна криза завершилася роздратованою полемікою між Еренталем та Извольським в англійському часописі "Fortnightly Review". Як наслідок – погіршення стосунків між Австро-Угорщиною, Росією та Сербією.

Так само погіршилися стосунки і з італійським партнером з Троїстого союзу. Італія на той час мала добре налагоджені зв'язки з Францією, отже, саме з тією державою, від стосунків з якою її утримував Троїстий союз. Ще 1900 року Італія узгодила з Францією свої інтереси в Триполі; два роки після міністр закордонних справ Італії, проводячи переговори з партнерами з Троїстого союзу, підписав водночас обширні угоди з Францією, які, до речі, передбачали нейтралітет Італії, якби Франція "в ім'я захисту своєї чести" оголосила війну Німеччині. Водночас Італія форсувала свою політику на Балканах, особливо її цікавила Албанія. У разі окупації Албанії Італія здійснювала б повний контроль над шляхом Отранто*. Проблема італійських "компенсацій", за умови посилення австрійських позицій на Балканах, полягала тепер у тому, що Італія, зайнявши Албанію, не могла вимагати ні австрійської території, ні блокади на Адріатиці. Після зняття анексійної кризи, під час якої Еренталь не надто брав до уваги інтереси союзників монархії, тодішній міністр закордонних справ Італії Тіттоні скотактувався з російським урядом, щоб обговорити візит царя до Італії і уклав у Ракконіджі договір, який, власне, й

* Так званий "шлях Отранто", протока завширшки 70 км поблизу портового містечка Отранто на Салентінському півострові. – Прим. перекл.

стосувався балканського питання і свідомо був покликаний стати на заваді розширенню територій Габсбурзької монархії; до того ж у цьому договорі обумовлювалася взаємна підтримка щодо власних експансійних планів, які стосувалися морських проток та міста Триполі. До цього долучився ще й подальший тягар проблеми, яка не втрачала своєї актуальності, проблеми ірредентизму, неподільності країни. В Австрії зростала недовіра до Італії, і шефові генерального штабу цісарсько-королівської армії, Конрадові фон Гецендорфові, усе більше не давала спокою думка про “превентивну війну” проти Італії, хоч Еренталь її не поділяв.

Що стосувалося австрійської внутрішньої політики, після провалу Бека було створено кабінет під головуванням барона Ріхарда фон Бінерт-Шмерлінга, правління якого характеризувалося частими змінами періодів обструкції та справжньої поважної роботи в райхсраті. Спроби зрівняти у правах німців та чехів у Богемії знову провалилися, натомість вдалося прийняти кілька економіко-політичних проектів. Навесні 1911 року відбулися нові вибори до парламенту – другі після прийняття загального виборчого права і останні в монархії. Саме у Відні вибори завдали важких втрат християнським соціалістам, ослабленим після смерті Люеґера (1910) внутрішніми суперечностями поміж прихильниками Альберта Гесманна та Ернста Верґаніса. Соціал-демократи міцніше стали на ноги, однак їм суттєво нашкодили додаткові агітаційні тури їхніх чеських товаришів по партії, тоді як партія “Німецької свободи” та національні угруповання, об’єднавшись у Німецький Національний союз, здобули перевагу. Серед німецькомовних австрійських депутатів було 99 членів цього Союзу, 74 – від Християнсько-соціальної партії та 44 соціал-демократи; 14 т. зв. “диких” депутатів не належали до жодної партії і репрезентували різні напрями. На зміну кабінетові Бінерта, після короткотермінового головування Гауча, міністерство очолив граф Карл Штюрк; урядові вдалося протриматися при владі кілька років аж до насильницького кінця його шефа*. Знову почалися німецько-чеські переговори з питань зрівняння у правах; постійно лунали слова, що обидві нації розділяє лише символічна, “тонка, мов папір, стіна”. Після кризи, яка влітку 1913 року призвела до припинення діяльності богемського сейму, поведінка обох націй та їх представників восени цього року була досить миролюбною; націоналістичні фрази внаслідок тривалого вжитку під час сварки, що надто затягнулася, затерлися, обидві сторони прагнули порозумітися. Здавалося, що двір та уряд загальмували це питання, інші припускали, що справу урівнювання в правах у Богемії спадкоємця трону притримує для багатообіцяючого почину свого правління. Оборонні проекти уряду були залагоджені на рівні парламенту; від початку 1914 року Штюрк управляв країною без райхсрату, знову зайшовши з ним у супе-

* Карла Штюрка 21 жовтня 1916 року застрелив соціаліст Ф. Адлер.

речність щодо параграфу 14. 12 лютого 1913 року громадськість була налякана кривавим вчинком маніяка, який застрелив популярного в народі депутата від Соціал-демократичної партії, Франца Шумаєра. Дуже неприємною подією стала й афера полковника Альфреда Редля, шефа генерального штабу Празького корпусу, колишнього офіцера служби інформації цісарсько-королівської армії, якого наприкінці травня 1913 року звинуватили в шпіонажі, і він змушений був накласти на себе руки.

В Угорщині також назрів конфлікт між урядом і райхстагом. Гнучкі вибори 1910 року забезпечили ліберальній партії Стефана Тіси значну більшість у парламенті, однак лідер партії тим часом задовольнився посадою президента палати депутатів, формуванням уряду зайнявся його соратник Ладислав фон Лукаш. Восени 1912 року був прийнятий угорським парламентом оборонний проект, на розгляді якого наполягав сам цісар; невдоволену опозицію поліція вивела з приміщення райхстагу. А влітку 1913 року уже сам Тіса нарешті почав формувати уряд. Деякий час здавалося, що він віддасть перевагу представникам національностей, бо окрім хорватів та румунських німців, інші нації майже не були представлені (серед 413 депутатів числилося тільки п’ятеро румунів та три словаки), однак з’ясувалося, що Тіса також обстоював необмежене представництво угорців в уряді. Цим Тіса розсердив покровителя малих народів монархії, спадкоємця трону Франца Фердинанда, однак новий будапештський режим “залісної руки” сприйняли в придворних колах Відня дуже позитивно. Тіса передусім користувався довірою старого цісаря, з яким його пов’язували давні узи, що постали під час розв’язання однієї важливої проблеми ще 1867 року. Населення Австрії, щоправда, зовсім не симпатизувало угорським панівним верствам суспільства. Християнські соціалісти, соціал-демократи та німецькі націоналісти засуджували політику угорцізації, проти якої була спрямована одностайно прийнята райхсратом 1907 року резолюція протесту.

Щодо зовнішньої політики, то тут все частіше виникала напруга у стосунках з італійським партнером з Троїстого союзу. У вересні 1911 року Італія з нікчемного приводу розпочала війну з Туреччиною, щоб загарбати Триполі та Кіренаїки. Італія зі згоди партнерів з Троїстого союзу та інших авторитетних європейських держав мала тепер розв’язані руки у здійсненні своїх північноафриканських планів, однак спосіб, яким вона їх здійснювала, та поведінка щодо союзників, з якими вона навіть не проконсультувалася, хоча саме вела з ними переговори, що стосувалися власне Союзу, та ще й у момент, коли намітилося політичне зближення між Німеччиною та Туреччиною, налаштувало сильних світу цього негативно. Конрад фон Гецендорф знову вимагав превентивної війни проти Італії, але зазнав поразки; він не зміг подолати опір Еренталю та цісаря і змушений був на деякий час покинути посаду шефа генерального штабу. Можливо тоді й вдалося би зближен-

ня з Росією, яка, з огляду на напористість Італії, побоювалася за реалізацію власних морських планів. Деяке напруження панувало й поміж Францією та Італією. Проте італійсько-турецька війна дала привід до змін у розстановці сил на Балканах, яка потягнула за собою важкі наслідки: малі балканські держави прагнули використати воєнні труднощі Туреччини на користь власної національної політики експансії.

Після довгих переговорів Сербія, Болгарія, Монтенегро і Греція уклали навесні 1912 року між собою договір, у якому йшлося в загальних формах про збереження власних територій та захист власних інтересів, проте мова йшла передусім про розподіл європейської частини Туреччини і спільне ведення війни проти будь-якої великої держави, “яка б зазіхала на турецьку територію”. Цей пункт стосувався практично Габсбурзької монархії. А ковалем, який, власне, й скував цей союз, був посланник російської місії у Белграді Ніколай Гартвіг. В Австро-Угорщині після передчасної смерті Еренталя ведення закордонних справ узяв на себе граф Леопольд Берхтольд. Його ініціатива інтервенції великих держав задля збереження миру на Балканах, а також ініціатива спільної зустрічі у Константинополі, Росії та Австрії успіху не мала. Монтенегро розпочала наступ у жовтні 1912 року, до неї приєдналися інші балканські держави, і одним ривком, упродовж лише кількох тижнів Туреччині було завдано нищівної поразки. Росія і Франція зі свого боку теж уклали угоду, щоб перешкодити Австро-Угорщині загарбати нові території. Берхтольдові ж більше йшлося про створення албанської національної держави, яка б перегородила Сербії вихід до Адріатики і не дала б змоги Італії укріпитися на протилежному узбережжі Адріатичного моря. Йому й справді вдалося схилити італійського партнера, який сподівався мати вирішальний вплив в Албанії, до схвалення албанського проекту. Коли чорногорські військові загони зайняли прикордонне албанське місто Скутару і настала важка криза, однак у розв’язанні адриатичного питання Австрія все ж переважила. Сербія поставила певні компенсаційні умови Болгарії. Румунія і Греція об’єдналися проти болгарів, які раптом розгубилися й виступили проти сербів, але в другій Балканській війні влітку 1913 року втратили більшу частину своїх завоювань. Берхтольд даремно намагався виступити на боці Болгарії, цим він тільки налаштував проти Австрії Румунію, участь якої в Троїстому союзі й так була надто нетривкою і трималася лише на особистій прихильності уже підстаркуватого короля Карла I.

Перебіг та результат обох Балканських воєн знову погіршили політичне й стратегічне становище Австрії. До тих, кого занепокоював розвиток подій, не належав і спадкоємець трону Франц Фердинанд. Константою його зовнішньополітичних міркувань було установаження кращих стосунків з царською Росією і подальше відновлення в майбутньому Союзу трьох імператорів для захисту проти революційних сил. Франц Фердинанд вимагав також нала-

годження добрих стосунків з Румунією, а його прихильність до Росії заперечувала надто агресивне ставлення до Сербії. Та, незважаючи на це, поведінка спадкоємця трону викликала у Сербії занепокоєння. У його планах реформування Габсбурзької монархії, позначених ідеєю федералізму старого зразка, деяку роль відігравав “тріалізм” – доповнення дуалістичної державної форми третьою частиною, яку б мали утворити південнослов’янські землі монархії, і особлива роль тут відводилась би Боснії та Герцеговині. При цьому спадкоємець трону сподівався опертися на католицьке, традиційно вірне Габсбургам, хорватське населення. Ці міркування були відомі в Сербії і їх вважали несумісними з великосербською ідеєю та небезпечними для існування самої сербської держави. Таких тенденцій побоювалися ще в той час (1912), коли спадкоємець трону носився з ідеєю федеративного укладу монархії з урахуванням національних принципів та одночасним збереженням (принаймні тимчасово) дуалістичної форми держави. Проте в Австрії, з огляду на похилий вік цісаря, широкі верстви населення покладали великі надії на молодого, енергійного й самовпевненого Франца Фердинанда, у резиденції якого у віденському Бельведері велася активна політична діяльність. Численні представники національностей та політики дуже старанно підтримували спадкоємця трону. Своім добрим ставленням до Бельведеру були відомі й християнсько-соціальні кола.

Усі сподівання на майбутнє – серед них і мир у всій Європі – зазнали смертельного удару, коли 28 червня 1914 року Франца Фердинанда та його дружину Софію, які перебували з офіційним візитом у Боснії, вбили у Сараєво молоді боснійські терористи сербського походження.

Міграції населення в епоху Франца Йосифа

Загальне населення монархії (включаючи Ломбардо-Венецію) за не зовсім надійними даними 1857 року становило 32 261 000. 1869 року (без обох, на той час уже втрачених, провінцій) воно налічувало 35 812 000 мешканців; 1900 року в Австро-Угорщині (без окупованих земель) мешкало 46 974 000 громадян. Ця кількість 1910 року збільшилася внаслідок анексованих земель Боснії та Герцеговини до 51 390 000 осіб. У цих цифрах відображається розвиток людства в епоху індустріальної революції. Звичайно, населення зростало не рівномірно в усіх регіонах та місцевостях монархії, різкий приріст населення був характерним для великих міст та промислових районів. Відень (разом з передмістями) 1851 року налічував 431 147 мешканців; ця цифра 1890 року збільшилася до 827 567 осіб. До Відня упродовж сторіч належали околиці, об’єднані 1857 року у вісім, а 1874 року в десять повітів, хоч і

були розділені валами, ровами та земляними насипами. 1890 року до Великого Відня були також прилучені й позначені повітами 11-19 (згодом 11-20) передмістя, дотепер самостійні громади по той бік "межі", разом із населенням 562 745 осіб. На зламі сторіч місто, яке дуже виросло, налічувало 1 891 090 мешканців. 1905 року до столиці було приєднано великий 21 повіт Флорідсдорф на північному березі Дунаю, а 1910 року – громаду Мархфельда, Штреберсдорф. Через укрупнення громад, переселення з інших місцевостей та потік втікачів під час Першої світової війни населення столиці знову зросло і 1916 року досягло найвищої позначки – 2 239 000 мешканців. Основна маса населення концентрувалася на окраїнах, центр міста (1 повіт) внаслідок розбудови ділової структури звільнявся від приватних помешкань, поступаючись місцем конторам та установам.

Подібні процеси, хоч і в менших масштабах, відбувалися в Лінці та Граці. Верхньоавстрійська столиця налічувала 1850 року 26 600 мешканців, на зламі сторіч – уже 83 400, а під час Першої світової війни кількість мешканців перейшла стотисячну межу. Тут теж відбулися різні структурні зміни. 1849 року у Граці мешкало 52 000 осіб, але за даними перепису населення 1880 року, населення Граца майже досягнуло першої стотисячної позначки (97 800), а 1910 року ця кількість зросла до 151 700. Серед альпійських міст Грац, без сумніву, займав перше місце. Маленькі міста у відсотковому співвідношенні демонстрували вражаючий приріст населення. Населення Верндорфа в Трістінгталі збільшилося за цей період від кількох сотень до 7 000. Так само приголомшливо зростала кількість населення у верхньоштирійських промислових містах (Донавітц, Капфенберг, Кніттельфельд та ін.). У промислових центрах населення зростало завдяки впливу сільських мешканців з аграрних регіонів. До того ж нижньоавстрійські промислові міста і сам Відень зростали тепер (на противагу зростанню у першій половині сторіччя) з переселенців з Богемії та Моравії. Приблизно дві третини переселенців походили з чеських провінцій, тож вимоги відкрити чеські школи викликали на початку сторіччя деяке занепокоєння серед віденської громадськості. Однак більшість переселенців все ж схилилася до мовної асиміляції. Тут, очевидно, простежується деякий взаємозв'язок з походженням великої частини цих слов'янських новоявлених віденців з Моравії, яка не надто вирізнялася своїми націоналістичними настроями та соціальним статусом (бо ж ішлося тут здебільшого про робітників та ремісників). Серед віденських шевців (частково також серед столярів та кравців) було чимало чеських учнів, підмайстрів і навіть майстрів. Судетські німці належали до ремісничого середнього стану, але були серед них також чиновники та вчителі. Єврейське населення Відня у епоху правління Франца Йосифа досягло абсолютного приросту і дуже значного порівняно із загальним приростом населення держави. Частка єврейсь-

кого населення на початку Першої світової війни становила приблизно дев'ять відсотків і впродовж війни постійно зростала завдяки біженцям. У господарському та культурному житті Відня євреї, а це були купці, лікарі, адвокати, літератори та журналісти, відігравали дуже помітну роль. Незважаючи на прогресуючі антисемітські тенденції у суспільстві, євреям вдавалося налагоджувати тісні ділові контакти з християнською більшістю населення; частими були й змішані шлюби.

Асиміляційна політика Відня була, по суті, винятковим явищем. Чехи, що переселялися в німецькі області Богемії, зокрема в північно-західний район, де видобувалося буре вугілля, не погоджувалися більше на денаціоналізацію, а внутрішні переселення в інших землях монархії внесли новий аспект у проблему національностей. Цей аспект національного питання, виражений у цифрах, знайшов своє відображення у статистичних даних переписів населення у період з 1880 до 1910 року. У цій праці можна лише коротко розглянути переміщення в межах усього населення країни у відсотковому співвідношенні. Із цього можна зробити висновок, що про ніяку германізацію монархії більше не йшлося, німці ледве втримували свої відсоткові ставки серед населення австрійської частини монархії (1880:36,8%; 1910:35,6%), приблизно таке ж співвідношення було і в чехів (23,8 до 23,0% відповідно) та в русинів (12,8 до 12,6%); більші втрати випали на долю словенців (5,2 до 4,5%) та італійців (3,1 до 2,7%). У найбільшому вигаши опинилися поляки (14,9 до 17,8%), що ж стосується абсолютного співвідношення цифр, то приріст населення мали усі національні групи. В Угорщині відбувся сильний, чи, радше кажучи, насильницький натиск угорців (в Угорщині, включаючи Хорватію-Словенію, 41,2 до 48,1%); найнезкровленішими виявилися німці (12,5:9,8%) та словаки (11,9:9,4%); у словаків чималу роль відіграла масова еміграція, вирішальною, однак, була форсована угорцізація населення. Порівняно з тотальними руйнуваннями структури населення обширних європейських територій внаслідок примусового виселення чи знищення людей під час та після Другої світової війни, а також порівняно зі значними змінами в структурі після 1918 року, ці розбіжності у відсотковому співвідношенні уже не були такими яскраво вираженими: тепер йшлося про різний рівень народжуваності в окремих національних групах, а також про приріст чи навпаки зменшення чисельності різних верств населення, зумовлених процесами асиміляції, до яких спричинилися внутрішні переміщення населення, школа, церква, соціальні розшарування: в угорській частині монархії відіграв свою роль і державний чинник.

Ще кілька слів про еміграцію. Значна частина австрійського населення відкрила для себе шлях за море. У державній конституції 1867 року було, до речі, утверджено принцип свободи виїзду з країни. Це й привело 90

відсотків усіх людей, які покинули Австро-Угорщину, аби закласти підвалини нового життя, до Сполучених Штатів Америки. 1903 року із 222 000 емігрантів з Австро-Угорщини 206 000 прибули до Америки. У 1861-1890 рр. кількість емігрантів з монархії становила 4,2 відсотка, а з 1891 до 1920 року – не менше, аніж 20 відсотків від загальної кількості емігрантів до Америки. Щоправда, майже неможливо установити, скільки із цих емігрантів походило із областей нинішньої маленької Австрії. Та все ж надзвичайно цікавим залишається той факт, що 1900 року серед усіх громадян Сполучених Штатів Америки іноземного походження налічувалося 276 000 “австрійців”, 157 000 “богемців” та 145 000 “угорців”.

Сільське господарство

Революція, ліквідувавши панщину, принесла визволення селянам. Обов'язком абсолютизму було лише провести необхідні заходи. В Австрії (але не в Угорщині) задовольнилися тим, що землевласникам виплатили фактично дві третини зібраних відступних коштів, але навіть, щоб виплатити цю, уже зменшену суму, половину грошей мала внести держава, а половину – самі селяни. Для врегулювання цієї проблеми послуговувалися спеціальними п'ятивідсотковими облігаціями. Сплата відшкодування (на відміну від схожого процесу спершу в Пруссії, а згодом у Росії) не надто вдарила по кишені селян австрійської частини монархії і цілком задовольняла землевласників, більшість з яких інвестувала одержані кошти в індустріальні та фінансові фірми. У сільському господарстві за кошт відшкодувань було проведено й меліоративні роботи. Ліквідація кріпацької залежності, яка тривала сторіччями, принесла селянам не лише вигоду; багатьом бракувало ініціативи, а більшість просто не знала, що робити з несподівано отриманою свободою. Небезпечною була передусім тенденція до невваженого продажу землі або до надмірного поділу земельного спадку. Тут повинна була втрутитися держава, але вона прогавила цей момент, тож більшість селян стала жертвами непорядних спекуляцій, а це спричинило непомірне накопичення гіпотечних боргів. Кількість господарств у деяких землях, захоплених спекулянтами, неймовірно зроста.

У другій половині XIX ст. у середовищі австрійського селянства виявилися кризові явища, у яких, однак, звинувачували не лише реформаторські акти революції 1848 року. Колись селяни “альпійської житниці” чинили відчайдушний опір ввезенню до країни дешевої угорської зернової продукції. Угорські млини завоювали австрійський ринок та ринки північних і західних експортних партнерів Австрії. Навіть м'ясо домашньої худоби завозилося в індустріальні райони Австрії із Угорщини. Поступово в конкуренції

перемогли й заокеанські країни: наприкінці шістдесятих років з Канади, Америки й Аргентини завозили зерно; з Південної Америки – м'ясні консерви; вітчизняне вівчарство втратило внутрішній ринок вовни, поступившись австралійському імпортові; австрійський ринок став жертвою інших, чужоземних сільськогосподарських виробників. Найважчим наприкінці XIX ст. стало становище селян з гірських районів, які вели жорстоку боротьбу за виживання. Через введення сучасних сільськогосподарських методів господарювання, використання машин, застосування штучних добрив та сучасних кормів селянин, а саме консервативний селянин-горянин, якому доводилося доглядати майже непридатну для обробітку землю в горах, – дуже відставав від великих землевласників, яким були доступні розмаїті засоби та методи раціонального господарювання, що володіють чималими коштами для інвестицій у своє господарство і до послуг яких необхідна робоча сила – сезонні робітники (здебільшого словаки). Та врешті селянство, підтримане національними економістами-реформістами, знайшло належні засоби для самоствердження. Авансові та кредитні каси Райфайзена, що почали з'являтися після 1890 року, послужили сильною фінансовою опорою. До цих створених для підтримки селян кредитних товариств долучилися й інші. Починаючи з сімдесятих років, з'являлися політично освічені селянські спілки. Найбільшої ваги набули тирольська та нижньоавстрійська селянські спілки (засновані відповідно в 1904 та 1906 рр.); їхнім попередником можна вважати нижньоавстрійську спілку “Міттельштрасе” (1877). Поряд з цими католицько-консервативними спілками існували й менші організації, прихильні до Шьонерера.

Навіть держава рвійно взялася до праці. Парламент після численних спроб 1883 року все ж прийняв закон, який дозволяв укрупнення чи злиття сільськогосподарських угідь. Ліквідація подекуди надто вже густої мережі зекономила селянам час і затрачені зусилля, а з іншого боку дозволила раціонально застосовувати сільськогосподарські машини. Прийняття закону вимагало, щоправда, проведення довготривалих вимірювальних та оцінювальних робіт, доводилося враховувати велике розмаїття земельних угідь, розташованих у сільських межах, та переборювати цілком зрозумілу недовіру селян.

А ще окрім того, з'явилися аграрно-технічні удосконалення. Натурообмінне господарство розвивалося, застосовувалися машини та агрегати, сільське господарство було перепрофільовано на виробництво перспективної продукції. У Форарльберзі, за прикладом Швейцарії, інтенсифікували за кошти, виручені від землеробства, розвиток скотарства. Виноградарство, якому загрожували загибеллю численні шкідники, було врятовано завдяки спеціальним заходам та застосуванню захисних засобів; цю галузь сільського господарства, по суті, врятувало розведення американської виноградної лози, яка

була нечутлива до виноградної філоксери*. Зміцнення економічних позицій сільського населення стало приводом для збільшення потоку прибульців у різних областях країни, передусім у Зальцкаммергуті, Південному Тиролі, Зальцбурзі та Каринтії.

Втеча з села – феномен, характерний для історії Австрії та й усіх європейських країн упродовж багатьох сторіч – набрала обертів, особливо в епоху стрімкого розвитку індустріальної революції. На протигагу загальноновизнаних картині міграції населення статистика подає нам досить значну кількість селянських громад, населення яких зменшилося. Найважче вразила масова міграція до міст селянські громади гірських районів. Молодші селянські сини, яким не судилося одержати батьківський спадок, а також наймити та служниці, подавалися до міста з його свободою та дешевими розвагами, де можна було знайти роботу, не пов'язану з порами року, де завжди була потреба в робочій силі. Унтерофіцерський корпус армії також приваблював сільську молодь. Приймаючи на державну службу, перевагу віддавали звільненим із дійсної віськової служби "сертифікатистам". Поряд з містом та армією зацікавлення викликали й інші можливості міграції.

Промисловість

Серед різноманітних галузей господарства тієї епохи найбільше вирізнявся завдяки своєму стрімкому розвитку, звичайно, промисловий сектор. З-поміж галузей промисловости, які працювали на базі сільськогосподарської сировини, найбільше страждало австрійське млинарство від, непосильної, як уже зазначалося, угорської та закордонної конкуренції, яка заявила про себе наприкінці п'ятдесятих років, а у вісімдесятих настільки загострилася, що галузь опинилася у стані важкої, зatoryжної кризи, яку неможливо було подолати. Постраждали навіть великі підприємства, як наприклад, сучасний паровий млин Шеллера в Ебенфурті (існував з 1853 р.).

Зате надзвичайно успішно працювали броварні. Династії Дрегерів пощастило навіть утвердитися в таких традиційно виноградарських країнах, як Італія та Угорщина, закласти й розбудувати там великі броварні з виготовлення бочкового пива. Використовуючи новітні здобутки холодильної техніки, вдавалося поліпшувати якість та тривалість збереження власної продукції. Поряд з броварнями Дрегера добре розвивалися підприємства, засновані чи викуплені Адольфом Ігнацом Маутнером фон Маркгофом (Відень-Ст. Маркс, Флорідсдорф, Швехат), які також випускали пресовані дріжджі, оцет та алкогольні напої.

* Виноградний шкідник, тля. – Прим. перекл.

Небувало зросла цукрова промисловість. Вітчизняний буряковий цукор повністю витіснив з ринку колоніальний тростиновий, а наприкінці існування монархії австрійський цукор був її найважливішим продуктом експорту, хоча водночас збільшувалося його споживання всередині країни. Щоправда, цукровий буряк вирощували у Судетах, там же розташовувалися головні підприємства цукрової індустрії; з 218 фабрик лише шість знаходилися на території сучасної Австрії: Дюрнкрут, Гогенау, Леопольдсдорф у Мархфельді та Брук-на-Ляйті в Нижній Австрії; Гірім та Зігендорф в Бургенланді (за винятком хіба Дюрнкрута, де підприємцями були вихідці з Німеччини).

Всередині XIX ст. завдяки виробництву паперу із целюлози, який користувався великим попитом, вдалося поставити паперову промисловість на розширену сировинну базу, запропоновану вітчизняним лісовим господарством. Починаючи з сімдесятих років, відбувся повний перехід на виробництво паперу з целюлозної маси. Фабрика в Леопольдштайні поблизу Айзенерца, яка невдовзі постраждала від пожежі, а також фабрика в Ступпаху біля Гльогнітца взяли на озброєння нові технології (відповідно 1872 та 1876). Завдяки переходові у виробництві паперу від шмаття до деревини став можливим масовий випуск продукції, а це дало змогу задовольнити потреби преси, школи, контор, видавництв та інших галузей промисловости. Нові великі фабрики витіснили старі папірні; папір та целюлоза також стали важливими статтями експорту Австрії (альпійські та придунайські райони).

У цю епоху інтенсивного будівництва процвітало також будівельне столярство та меблева промисловість; що ж стосувалося меблевої індустрії, то тут характерною була напруга між потребами масового виробництва та вимогами до дизайну й якості, які б відповідали найвибагливішим смакам замовників. Австрійські меблі з гнutoї деревини займали провідне місце на ринку.

Гірнична промисловість та залежна від неї важка індустрія розвивалися з середини XIX ст. надзвичайно експансивно. Загальний видобуток вугілля в монархії становив 1848 року 8,7 мільйонів метричних центнерів, 1904 – 338,6 мільйонів. Форсований видобуток у багатому моравсько-силезькому вугільному регіоні перебував у руках фінансово спроможних промислових магнатів Ротшильда та Гутманна, які мали відповідну підтримку на ринку капіталу. Кам'яне вугілля також постійно ввозили із Німеччини. Вугілля, добуто в альпійських районах, не могло конкурувати із судетським ні за якістю, ні за кількістю. У центральноштирійських районах знаходилися багаті поклади якісного антрациту, що ж до кам'яного вугілля, то на протигагу потужним силезьким копальням (Острава-Карвін) в Австрії воно добувалося у невеликих обсягах лише в Грюнбасі. Видобуток бурого вугілля та антрациту в альпійських регіонах становив лише 12 відсотків від загального.

Несприятливі умови у вугільно-видобутковому секторі призвели до тимчасового перебудування плавильних процесів штирійської залізної руди. Ви-

добуток залізної руди в альпійських регіонах був удвічі більший, аніж у Богемії. З 1863 року у сталеплавильній промисловості в Австрії застосовують метод Бессемера; метод Томаса Гільхриста, який почали впроваджувати з 1879 року, дозволив якісніше обробляти багату на фосфор богемську руду. Альпійська гірничо-промисловість хоч і була через свою низьку рентабельність витіснена судетськими, німецькими та англійськими конкурентами, все ж внесла й свою відповідну частку в загальний процес індустріального розвитку; от хоч би взяти за приклад коксові печі Сіменса, які дозволили збагачувати буре вугілля для потреб металургії.

Змінювалися й форми власності. Іннеберзька головна професійна спілка перейшла від держави до кредитного підприємства (1868); зрештою, усі численні штирійські й каринтійські металоплавильні підприємства об'єдналися 1881 року в "Австрійсько-альпійське гірничо-товариство", створивши найбільший в альпійському регіоні індустріальний концерн. Це передусім дало змогу виробляти сталь набагато вищої якості, тож металоплавильний концерн у Донавітці вважався перед Першою світовою війною найбільшим на континенті. Капфенберзькі заводи перейшли 1894 року до фірми "Брати Белер і К"; "белерська сталь" здобула невдовзі славу знаменитої австрійської спецсталі. Напередодні Першої світової війни Макс Мауерманн, який спочатку працював самостійно, а потім на заводах Шеллера і Блекманна, вперше продемонстрував на Адріатичній виставці у Відні 1913 року нержавіючу сталь. Що ж до вдосконалення цього винаходу, західнонімецька промисловість далеко випередила австрійську.

Порівняно із залізом та сталлю, кольорові метали залишалися на задньому плані. Щоправда, видобуток міді в Альпах (Брікслегг, Кітцбюгель, Міттерберг) мав, з огляду на потреби армії (артилерійська бронза) та електропромисловості, досить велике значення; повністю використовувалися й каринтійські поклади свинцю, та все ж обидва ці метали доводилося імпортувати. Дуже важливим був видобуток графіту; на Австро-Угорщину припадала третя частка його видобутку у світі. Цей мінерал видобували у Південній Богемії, а також у менших обсягах – у Нижній Австрії та у Верхній Штирії. Цинк видобували й збагачували в Каринтії та Південному Тиролі. Велике значення мали альпійські поклади магнезиту у Вайчі (з 1881 р.); згодом почали розробляти поклади поблизу Радентайну в Каринтії (копальні закрили 1904 р.). Магнезит був незамінним матеріалом для облицювання доменних печей. З середини XIX ст. почала розвиватися нафтовидобувна промисловість у Галичині, про нафту в придунайських районах тоді ще нічого не було відомо.

Металообробна промисловість успішно розвивалася і постійно розширялася; традиційно штирійське виробництво косарського інструменту дві третини своєї продукції експортувало; інструментальна індустрія теж працювала задовільно. Машинобудівна промисловість постачала локомотиви, особ-

ливим попитом користувалися гірські локомотиви для австрійської залізниці. У Відні (Зіммеррінг, Флорідсдорф), Вінер-Нойштадті та Граці було споруджено чи розбудовано великі локомотивні заводи й залізничні ремонтні депо. На початку епохи, усі новаторські роботи здебільшого виконували закордонні фахівці, як наприклад, англієць Джон Гесвел чи Вільгельм фон Енгерт з Пруссії. У Терніці постав великий рейкопрокатний стан. Барон Карл Людвіг фон Райхенбах з Вюртемберга інвестував великі кошти, але збанкрутував, бо австрійський уряд надав надто вже великі митні пільги англійським конкурентам. Услід за Райхенбахом з'явився один з найбільших піонерів індустрії епохи Франца Йосифа, Олександр Шеллер, нащадок родини райнських промислових магнатів, який немало доклав зусиль для розвитку гірничої та металообробної промисловості у Відні, Райхенау, Нойнкірхен, угорських та богемсько-моравських копальнях, а також розгорнув успішну діяльність у цукровій галузі та млинарстві. Гайнріх Блекманн із Золінгена викупив старий заводик у Мюрццуслязі і перетворив його на потужний інструментальний та зброярський завод. Однак найбільшим зброярем монархії був Йозеф Верндль із Штайра, підприємство якого (з 1869 р. відоме як "Австрійське зброярське фабричне товариство") виробляло передусім зброю для піхоти та мисливську зброю. Немає жодного сумніву в тому, що причиною розквіту важкої індустрії (не лише виробництва зброї) стала частково затяжна криза європейської зовнішньої політики в епоху класичного імперіалізму, а також спровокована нею гонка озброєнь, потреба будівництва стратегічних шляхів, залізниць, мостів та інших об'єктів.

У час зростання й зміцнення нових великих підприємств почалося відмирання (це стало відчутно ще за кілька років до Березневої революції 1848 р.) економічно слабших, пов'язаних з традиційними промислами ковальських цехів та дрібних кузень. Деякі промислові цехи зуміли вчасно об'єднатися й укрупнити своє виробництво, як наприклад, родина Маєр-Мельнгофа, яка й приклалася до розбудови індустріального району Донавітц. Дуже важливим в епоху технічного розквіту було виробництво спеціальних машин та апаратури. 1852 року було засновано три найбільші підприємства цієї галузі. Франц Вертгайм із Кремса створив вогнестійкі залізні скрині, він – винахідник сейфа. Згодом його фабрика почала спеціалізуватися на будівництві ліфтів та конвеєрів. Конрад Шембер із Гессена спорудив у Ацгердорфі фабрику з виготовлення точних ваг усіх розмірів. Шегединець Йозеф Кересі заснував в Андріці машинобудівну фабрику, яка згодом спеціалізувалася на випуску гірничого обладнання і турбін. Випуском автомобіля з кінською упряжжю ще перед революцією 1848 року почалася у Відні діяльність Гайнріха Лонера з-над Райну, нащадки якого виготовляли й експортували відомі в усій Європі автомобілі класу "люкс", а згодом автомобільні кузова та електромобілі. Працюючи на заводах Лонера та на заводі "Австро-Даймлер"

у Вінер-Нойштадті Фердинанд Порше (від 1900 р.) створив свої перші знамениті автомобільні моделі. Слюсар із Граца, Йоганн Пух, заснував 1899 року Грацькі велосипедні заводи, які незабаром почали випускати мотоцикли і перетворилися на могутнє підприємство.

Значну роль у металообробній індустрії відігравало виробництво інструментів, столових комплектів, баночок, прикрас тощо з різноманітних сплавів, які мали замінити дорогі благородні метали. На заводі Круппа у Берндорфі застосовували гальванічне посріблення; для виготовлення предметів широкого вжитку, дротів та оправ використовували сплав міді, нікелю та цинку.

Електрична промисловість розвинулася незмірно; виробництво електроенергії передусім лягало на теплові електростанції, які працювали на вугіллі; використання енергії альпійських рік не захочувалося з огляду на те, що в країні були достатні запаси вугілля. Поступово електрифікувалися невеликі залізничні вітки, електричним став і віденський трамвай. Індустрія застосовувала електролітичні й електротермічні технології; усе частіше приводними засобами служили електромотори. Електричне освітлення з'явилося в громадських установах та приватних помешканнях. Деякі великі фірми (передусім "Сіменс і Гальске", а після об'єднання з австрійськими заводами Шукерта – "Сіменс і Шукерт", згодом АЕГ-Уніон та інші) займалися монтажем електроприладів та випуском електромашин.

Хімічна промисловість Австрії, незважаючи на добре підґрунтя та деякі успіхи, помітно відставала у розвитку порівняно з Німеччиною та західноєвропейськими країнами. І в цьому індустріальному секторі малі підприємства банкрутували під натиском крупних фірм. На початку ХХ ст. ця галузь промисловости мала добру кон'юнктуру; з вітчизняної сировини (напр., сіль), проте більше з імпоротної (сірка, сірчаний колчедан, натрієва селітра) виготовляли різноманітні кислоти, хлористе вапно, харчову і побутову соду.

Визначне місце Австрія займала на світовому ринку виробів зі скла; виробляли скло здебільшого в Судетах та особливо в Богемії. Вивезення скляних виробів за межі монархії на зламі сторіч в одинадцять разів переважав їх ввезення. Експортувалося дуте і листове скло, дзеркала, жарівки та інші скляні деталі для освітлювальних приладів, пляшки, декоративні скляні вироби. Державна митна політика йшла назустріч цій галузі промисловости. Для мистецького оформлення виробів важливо було залучити до співпраці віденський музей художніх промислів. Якщо скляна індустрія розвивалася на території Австрії (у вузькому територіальному сенсі), зокрема у Тиролі, Штирії та Нижній Австрії, а провідні фірми мали свої установи у Відні, то виробництво порцеляни повністю перемістилося в Богемію; розвиткові цієї галузі сприяло розроблення покладів каоліну поблизу Карлсбаду. Віденська державна мануфактура порцеляни не витримала богемської конкуренції і 1865 року збанкрутувала. Майже дві третини продукції порцеляної про-

мисловости монархії призначалося на експорт. Поряд з посудом із порцеляни в придунайських та альпійських районах виготовляли фаянсовий посуд. Перша австрійська фабрика фаянсових виробів була споруджена 1870 року у Флорідсдорфі.

Австрійська оптична промисловість мала добрі передумови для успішної діяльності; її розвиток ґрунтувався на дослідженнях Йозефа Пецваля. Результати його досліджень дали змогу Петерові Вільгельмові Фрідріхові Фойгтлендерові у Відні розробити 1841 року перший "портретний об'єктив", світлосила якого дала змогу робити моментальні світлини і привела до справжньої революції у фотографії. Але Пецваль і Фойгтлендер зайшли у суперечку щодо прав на винахід, і в шістдесятих роках Фойгтлендер переніс усе своє виробництво з Відня до Брауншвайга, де знаходилася його друга фабрика. Інший знаменитий віденський виробник точної оптичної техніки, Сімон Плесль, помер, не залишивши спадкоємців. Тож Австрія у цій галузі промисловости поступилася Німеччині, Англії та Сполученим Штатам Америки. Лише на зламі сторіч Карл Райхерт дещо відродив оптичну промисловість в Австрії. Тут доречно згадати, що штирійський священник Август Мусгер перший сконструював фотоапарат з витримкою, а 1904 року одержав свідоцтво на свій винахід.

Австрійська текстильна промисловість розвивалася загалом дуже успішно. Деякі її традиційні галузі демонстрували діаметрально протилежні тенденції. Віденське виробництво шовку втратило ринки збуту відразу ж на початку другої половини ХІХ ст. внаслідок відміни ввізного мита на імпортну продукцію. Багато підприємств перекочувало в німецькі області Богемії та Моравії. Там, незважаючи на велику конкуренцію закордонних виробників, шовкова промисловість знову змогла стати на ноги. Умови для розвитку лляної промисловости теж не були надто сприятливі, однак вона все ж зуміла втримати експорт своєї продукції на належному рівні. Вовняна промисловість перейшла від виробництва звичайної пряжі до камвольної (чесаної), однак на ринку сировини австралійська овеча вовна поступово витісняла вітчизняну. Деякі альпійські регіони (Віктрінг, Каринтія) спеціалізувалися на виробництві вовни, однак вони суттєво поступалися перед Моравією. Збільшували свій оборот бавовнянопрядильні та ткацькі фабрики. Великі прядильні знаходилися в Лінці та Кляйнмюнхені, але центром бавовняної промисловости, як і раніше, був нижньоавстрійський регіон під Віденським лісом; при цьому варто також згадати такі центри виробництва бавовняного волокна, як Гарланд (біля Санкт-Пельтена) та Трумау (Вальдфіртель у Нижній Австрії). У Форарльберзі, де текстильна промисловість розвивалася дуже поступово, неспішно, і майже повністю перейшла у державну власність, переважало виробництво бавовняних тканин, а в Люстенау усе більшим попитом користувалися вироби вишивальних фабрик. У Нижній

Австрії важливим центром вишивання стала фабрика “Гетцер і сини”. Австрійський експорт білизни, зокрема бавовняної білизни, дуже зріс у епоху Франца Йосифа; на експорт йшов також чоловічий одяг (Проснітц та Відень) та в менших обсягах жіноче модне вбрання (Відень).

Віденські вироби з високоякісної шкіри здобули європейську славу. Дешевші товари за кордоном не могли конкурувати з виробами Оффенбаха. У виробництві рукавичок перше місце посідали Прага та Відень. Австрійські майстри експортували жіночі рукавички до Західної Європи, особливо до Англії.

Килими продукували здебільшого великі богемські та нижньоавстрійські фірми, наприклад, фабрика килимів та вовняних товарів Філіпа Гааса в Ебергассінзі. Джутову пряжу високої якості виготовляли в Судетах та в Нижній Австрії (Відень, Пехларн).

В епоху великого приросту населення зросли обсяги усіх галузей будівельної промисловости. Для цієї галузі також була характерною концентрація окремих виробництв. Раніше цеглу виробляли численні маленькі цегольні, розкидані по всій Нижній Австрії, тепер виробництво цегли було зосереджено у кількох великих цегольнях поблизу Відня. Тут збирався найменш соціально захищений пролетарський елемент. Поява нових будівельних матеріалів вплинула на розвиток галузі. 1855 року в Перльмоосі було споруджено першу австрійську цементну фабрику, яка стала зародковою клітинкою велетенського підприємства тоді, як виробництво цементу набувало значних обертів. Суттєвим поступом у будівельному секторі стало застосування металобетону. Колишній мешканець Вюртемберга, Густав Алоїс Вайс, опираючись на перші дослідження паризького садівника Моньє, удосконалив якість цього будівельного матеріалу та активно його рекламував.

Наперекір різноманітним кризам та поразкам промисловість цієї епохи переживала період розквіту. При цьому слід додати, що найбільше ці прогресивні процеси пішли на користь Судетам, які завдяки своїм природним багатствам, індустріальним традиціям, підтриманню держави зайняли провідне місце у монархії. На цьому слід наголосити, щоб уникнути помилкового трактування, ніби тут йдеться тільки про австрійські альпійські та приданайські регіони. З 3 100 великих підприємств австрійської половини монархії не менше, ніж 1846 розташовувалися на території Судетів (1900).

Але повернімося до невтішних супровідних явищ будь-якого індустріального розвитку: постійне загострення боротьби за існування дрібних підприємств. Тут йдеться про явище європейське, не обмежене лише австрійськими територіальними рамками. Майже повсюдно тріумфував великий капітал, нажившись за кошт збіднілих середніх та малих підприємств. Винними у цій біді були частково й самі власники, які довго зволікали з введенням сучасних рекламних методів та раціоналізацією виробництва, доки не стало надто пізно. 1859 року указом “Про упорядкування промислів”, який був

просякнутий духом лібералізму, розмаїтим ремісничим заводам надавалася повна свобода дій; лише деякі з них змушені були дотримуватися відповідних приписів. Наслідком такої політики стало погіршення якості товарів та відверте халтурництво. Витримати конкуренцію дешевої масової продукції фабрик ремісничі мануфактури могли лише завдяки наполегливій праці. 1883 року введенням поправки до закону про малі підприємства було суттєво збільшено кількість концесійних підприємств, а обмежувальні приписи стали строгішими. Тоді й відбулися деякі зрушення. Соціальне законодавство Тааффе пішло на користь не лише робітникам фабрик, але й дрібним ремісникам, а прогресивна демократизація виборчого права зміцнила політичну позицію “маленької людини”, на яку відтепер більше доводилося зважати в економічному сенсі.

Ще ненадійнішим, ніж становище ремісників, було становище дрібних торговців; численні торговці Відня та провінційних міст не могли дати собі ради в нових умовах. Те, що дрібні купці також мали можливості для своєї кар’єри зростання, якщо вони йшли в ногу з вимогами часу, доводить приклад купецького дому Юліуса Майнля (Відень, 1862), засновник якого, дрібний торговець, спеціалізувався на продажі вишуканих продуктів харчування, особливо кави, згодом завоював віденський ринок, а врешті заснував цілу мережу своїх філій по території усїєї монархії.

Незважаючи на поступове розгортання програм державного та приватного соціального забезпечення, соціальне становище робітників великих індустріальних підприємств було невтішним, хоча й дещо поліпшилося наприкінці епохи. Умови праці – за незначними винятками – були досить поганими, заходи безпеки – незадовільними; та передусім впадали у вічі жахливі житлові умови пролетаріату, чисельність якого у великих містах швидко зростала. Необхідність у поліпшенні загального стану робітничого класу на зламі сторіч не викликала сумніву. Якщо в шістдесятих роках для розв’язання соціальних проблем залучали поліцію, то з приходом таких державних діячів, як Шефле і Фогельзанг ситуація докорінно змінилася. Молодоліберальні кола були рішучіше настроєні щодо розв’язання насущних проблем бідних верств населення, аніж “батьки”. А соціальний рух, що все більше набував ваги, давав робітничому класові стимул, необхідний для досягнення успіху.

Багатьом негати́вним явищам в економічному житті епохи посприяла ще й та обставина, що експансія австрійської промисловости була пов’язана не лише з діяльністю солідних та відповідальних підприємців. Характерними для цієї епохи підприємництва були не тільки неосвіченість та відсутність стилю деяких вискочок, які чванилися своїми розкошами, щойно здобутими багатствами, – це було більше справою смаку. А ось нестримна спекуляція спричинила важкі кризові ситуації, справа нерідко доходила до суду. Причиною “Великого краху” 9 травня 1873 року теж були гарячкові і часто необ-

думані спекуляції на біржі та в банках. Від наслідків цього краху економічне життя Австрії страждало ще майже чотири роки. Раз у раз відбувалися неприємні судові процеси, на яких важко було відрізнити винних від офірних цапів.

Транспорт, торгівля, фінансова та кредитна системи

Розбудова залізничної мережі, яка почалася ще в дореволюційний період, набула обертів в епоху правління Франца Йосифа і загалом була завершена; у кожному разі, держава більше не виявляла зацікавлення залізницею через брак належних коштів. Південну залізницю 1859 року викупила приватна фірма, після того, як під чудовим керівництвом Карла фон Геґа (1848-1854) було закінчено будівництво надзвичайно важкого відтинку в Земмеррінзі. То була перша в Європі високогірна залізнична гілка з численними тунелями та віадукми. Австрійська промисловість надала в її розпорядження потужні гірські локомотиви. "Південна залізниця" проклала також Бреннерську гілку, яку було відкрито 1867 року. З особистої ініціативи дружини цесаря Єлизабет почалося будівництво західної залізниці, спершу від Відня до Лінца (1858), потім до Зальцбург'а (1860), а також відгалуження Вельс-Пассау (1861). Тоді як "Південна залізниця" знаходилася в руках приватного власника до 1924 року, "Західною залізницею" з 1882 року володіла держава, яка продовжила будівельні роботи, й залізнична колія пролягла від Альберга на захід. Державі належала також споруджена впродовж 1867-1874 рр. т. зв. залізниця цесаря Франца Йосифа, яка сполучила Відень з Прагою та Егером. У вісімдесятих роках прокладалися здебільшого залізничні колії місцевого значення, і лише за урядування Кербера знову відродилося зацікавлення магістралями. У першому десятиріччі ХХ ст. було збудовано залізничні вітки в Таурні, Караванкені, Вохайнері та Фірні. Вохайнерська залізниця пролягла аж до Трієста. Було прокладено перші електрифіковані залізничні вітки місцевого значення; після спорудження богемської лінії з'явилася Стубайтальська (1904) та Міттенвальдська (1912). 1896 року австрійська залізниця одержала власне міністерство, серед керівників якого особливо вирізнявся фаховістю та ініціативністю Гайнріх фон Віттек (1897-1905).

У Паризькому мирному договорі, що підвів ризик під Кримською війною, була, окрім іншого, проголошена свобода судноплавства по Дунаю, але водночас постало питання про необхідність урегулювання руслу ріки. Будівельні роботи в Австрії розпочалися 1856 року, за відтинку ріки, що протікала через Відень, взялися 1869 року; Дунайський канал було обладнано дамбами та шлюзами. Судноплавство по Дунаю збільшило обсяги пасажир-

ських та вантажних перевезень. Однак плани Кербера щодо побудови каналів, зокрема каналу Дунай-Одер, залишилися на папері.

Хоч Австрія й не належала до традиційно морських держав, та все ж інтенсивно розбудовувала в цю епоху свій морський флот. На початок Першої світової війни його загальний тоннаж становив майже мільйон тонн бруто. Відкриття 1869 року Суецького каналу, прокладеного від Мольдельбе за проектом Алоїса Негреллі, родом з Південного Тиролю, (внесок Австрії у спорудження каналу вперто замовчував щасливий архітектор Лессепс, який завершував будівельні роботи) створило нові можливості для контактів з Індією та Східною Азією; каналом, а також різними маршрутами в східному Середземномор'ї курсували кораблі австрійської філії компанії Ллойда, тоді як компанія Козуліха боролася за монопольне право на перевезення вантажів та емігрантів до Північної Америки. Розбудовувався порт Трієста; його вага незмірно зростає після спорудження високооборотних залізничних ліній, що вели вглиб країни. Останніми роками перед Першою світовою війною місто переживало в економічному сенсі свій золотий вік; ще довгі десятиріччя після війни годі було й мріяти, щоб досягнути показників 1913 року. Та, незважаючи на все, процвітав ірредентизм.

В епоху неоабсолютизму Австрія знову почала плекати нові колоніальні плани, але далі виправ до Червоного моря справа не пішла (1857). У вісімдесятих роках промислові та судовласницькі компанії цікавилися Соломоновими островами в південних водах Тихого океану, однак експедиція 1896 року не дала тривких результатів.

Внутрішньо-, а також зовнішньоторговельні операції монархії надзвичайно збільшили свої обсяги. Різні щодо природних характеристик, але переважно добре обжиті простори держави вигідно доповнювали одне одного в економічному сенсі, бо сучасна транспортна система забезпечувала швидший і об'ємніший товарооборот. Зникли внутрішні митні кордони. Особливою главою у економічному житті монархії були взаємозв'язки між австрійськими землями та Угорщиною. Неоабсолютистський режим ліквідував 1851 року між ними митний кордон, з того часу став інтенсивнішим товарообмін між індустріалізованою західною частиною монархії та багатою аграрною Угорщиною. Для слабшого економічного сектора існував й інший аспект цих стосунків. Якщо для альпійських селян під ціновим тиском дешевших аграрних продуктів з Угорщини виникали проблеми із збутом власної продукції, то індустрія, а також банківський капітал Угорщини не могли конкурувати з Австрією. Тож було надзвичайно важко поєднати різні інтереси обох частин імперії щодо ведення спільної зовнішньої торгівлі, умови якої задовольняли усіх. Угорська партія Незалежності наполягала на економічній автономії, а "Рух тюльпанів" вимагав, щоб пріоритетною була угорська продукція. Однак незважаючи на це, торгівля між двома половинами монархії

велася дуже жваво. Найважливішими товарами, які вивозили з Угорщини до Австрії, було збіжжя, борошно, м'ясо великої рогатої худоби, а також яйця, вовна, вино та тютюн, тоді як до Угорщини везли передусім текстильну продукцію (серед них і готовий одяг), промислові машини, шкіряні вироби, деревину та вироби з дерева.

Зовнішньоторговельні проблеми монархії віддзеркалювалися у державній митній політиці та під час підписання торговельних угод. Угоди 1853 року з Пруссією, які передбачали зниження мита на ввезення та ліквідацію мита на вивіз товарів, були дуже вигідними; збільшилися обсяги торгівлі, а казна навіть поповнилася за кошт низького ввізного мита, бо втратила сенс контрабанда товарів. 1862 року набув чинности Загальний Німецький Кодекс законів, який стосувався всіх німецьких федеральних земель, у тому числі й Австрії; з іншого боку, прусько-французька митна угода того ж року значно зашкодила австрійським інтересам. Австрійська індустрія все ще потребувала захисту, і тенденція до безмитної торгівлі європейського зразка її не влаштовувала. 1866 рік поклав кінець австрійському членству в Німецькому союзі ще й в економічному сенсі, але 1868 року Австрія уклала торгову угоду з північнонімецьким союзом, який потім переріс в угоду з новою Німецькою імперією. Торговельна політика наступних років характеризувалася загалом боротьбою за збалансування прагнень угорців вести безмитну торгівлю та бажанням австрійців захистити державним митом свою промисловість, яка змушена була витримувати потужну конкуренцію німців, англійців та французів. 1878 року було здійснено перехід до "автономного захисного мита", за яким передбачалося безмитне ввезення збіжжя та борошна, а на м'ясо худоби накладалося зовсім незначне мито. Більшість митних переходів та портів, через які велася безмитна торгівля (крім Трієста і Фіуме), була ліквідована 1880 року. Боснія та Герцеговина входили до австрійської митної сфери. Німецька митна політика епохи Бісмарка не влаштовувала Австрію; високе мито на збіжжя, заборона або утруднення вивезення австро-угорської худоби гальмували розвиток зовнішньої торгівлі монархії. За правління наступника Бісмарка Капріві економічні стосунки між двома партнерами налагодилися, обидві держави уклали торгові угоди з Італією, Швейцарією та Бельгією. З Румунією у вісімдесятих роках велася митна війна. Для захисту власного скотарства, для якого був закритий німецький ринок збуту, Австрія заборонила експорт худоби з Румунії. Подібні причини на тлі загострення політичних суперечностей спровокували "Свинську війну" із Сербією на самому початку ХХ ст. Торговий обмін з Німеччиною, Італією та сусідніми східними невеликими державами був досить активний, це вплинуло й на загальний торговий баланс монархії: за роки владарювання цісаря Франца Йосифа вивезення товарів з країни перевищувало їхнє ввезення. Однак форсування вивозу промислової продукції у

країни Південної Європи не відповідало аграрним торговим інтересам Угорщини.

Серед найважливіших австро-угорських експортних товарів втратило на вартості збіжжя, за винятком високоякісних сортів ячменю для броварства. Для експорту худоби характерними були значні коливання попиту, важливим, однак, залишалось вивезення м'ясних порід та тяглової худоби. Дуже важливим і обширним був експорт деревини. Збільшувався вивіз промислової продукції, хоч і не в такий обсягах, як у Німеччині та в інших західноєвропейських країнах. Небувало злету досягнув експорт цукру, зросли обсяги вивозу текстильної продукції (серед них і готового одягу), скла та виробів із нього. При експортуванні виробів із заліза спостерігався навіть надлишок, чого не можна було сказати про експорт промислових машин. Важливими статтями експорту були деревина, папір та шкіряні вироби, а ось сирівцеву шкіру доводилося імпортувати.

У фінансовій та кредитній системі теж відбулися деякі важливі зміни. Коли 1848 року точилася боротьба за німецьку єдність, були спроби категорично (не вдаючись до половинних заходів) запровадити єдину грошову одиницю. 1866 року Австрія вийшла з німецької монетарної спілки; справжня реформа та перехід до золотої валюти (хоч і не безболісно) відбувся щойно 1892 року, коли гульден замінила інша грошова одиниця – крона. Платіжні операції у сфері торгівлі були суттєво спрощені введенням чеків та клірингів за системою Георга Коха; цьому сприяла заснована 1882 року поштова ощадна каса. Потребу індустрії та торгівлі у капітальних коштах все частіше задовольняли великі банки. Найпотужніше розвинулася кредитна спілка торгівлі та ремісництва (1856), вагомим кроком у цій сфері стало й заснування Дому Ротшильда за сприяння таких фінансових магнатів, як Фюрстенберг, Шварценберг і Ауершперг. 1864 року до цього індустріального банку приєднався Загальний Австрійський Земельний кредитний банк (гіпотечний та обмінний оборот), який здебільшого опирався на французький капітал, і Англо-австрійський (транспорт та гірництво), створення якого зініціював Лондон. І врешті 1880 року виник заснований Генеральною Паризькою Спілкою Поля Ежена Бонто Земельний банк. Земельний банк, а також Альпійське Гірниче Товариство, засноване 1881 року цим самим консорціумом, зуміли вистояти під час краху Генеральної Спілки (1882).

Освіта і наука

Серед багатьох проєктів 1848-1849 року числився й проєкт реформи народної школи, але реалізувати його тоді так і не вдалося. Конкордат (1855) наполягав на конфесійному характері народної школи; учителів зобов'язували не лише вести церковний хор (на це вони легко погоджувалися), але й прислужувати під час меси, що викликало загальне невдоволення. Шкільне навчання було дуже малоефективним через використання дитячої праці на фабриках та залучення селянських дітей до сільськогосподарських робіт. Суттєвим кроком вперед стало прийняття 14 травня 1869 року закону про народну школу, у якому йшлося про відкриття міжконфесійних публічних народних шкіл та запровадження обов'язкового восьмирічного навчання. Для шкільного нагляду різними законодавчими актами було засновано краєві, повітові та місцеві шкільні ради. Однак це мало вплинуло на розвиток шкільництва. Відсоток неграмотних, особливо серед південнослов'янського та русинського населення, залишався дуже високим; ліпшою була картина у німців та чехів. Численні спроби позбавити народну школу її міжконфесійного характеру та знизити тривалість навчання зазнали невдачі. Положення закону про народну школу були доповнені указами про створення громадських шкіл (1883) та реорганізацією педагогічної освіти. Наприкінці сімдесятих років з'явилися також численні ремісничі школи.

В еру неоабсолютизму тривалість навчання в гімназіях збільшилася від шести до восьми класів; гімназії взяли на себе частку тих функцій, які дотепер випадали на долю філософських факультетів університетів. До вишколу педагогів ставилися високі вимоги; для викладання в гімназіях навіть запрошували здібних учителів середніх шкіл з-за кордону. Чимало гімназій і далі утримували чернечі ордени; 1856 року єзуїти взяли на себе керівництво гімназією у Фельдкірсі, яка стала провідним навчальним закладом цього ордену. Серед заходів наступних років, слід згадати запровадження міністром освіти Густавом Мархетом (1908) реальних та реформно-реальних гімназій. Реальна гімназія стала згодом найпоширенішим типом шкільних середніх закладів. Прижилася також реформа Мархета щодо проведення іспиту на атестат зрілості.

Особливого відтінку усій системі освіти тієї епохи надала боротьба жінок за право на здобуття освіти, що була одним із пунктів загальних змагань за рівноправність жінок, тих змагань, у яких, починаючи із сімдесятих років, головну роль відіграла Маріанна Гайніш (уродж. Перґер), публіцист та організатор жіночого руху. 1866 року було засновано віденську жіночу профспілку, а 1892 року у Відні з'явилася перша дівоча гімназія. Наприкінці сторіччя жінки також добилися права вступу до університетів.

Революція 1848 року принесла австрійським університетам ту свободу навчання, якої так напористо вимагали студенти й академічні професори. Щоб якось зарадити відомим слабкостям австрійської вищої школи, назріла потреба провести справжню реформу, яка б стосувалася й гімназій; таку реформу здійснив міністр освіти граф Лео Тун-Гогенштайн (30 вересня 1849 р., закон про організацію академічних закладів). Міністра підтримали філософ Франц Серафін Екснер з Праги та філолог Герман Боніц із Щеціна, які займалися підготовкою гімназійної реформи. Університетам гарантувалася широка наукова та адміністративна автономія, а філософський факультет, який дотепер мав підготовчий характер, було прирівняно до інших факультетів. Тепер, на противагу колишній системі освіти, зорієнтованій на здобуття професійних навичок, більше наголошувалося на значенні теоретичної роботи, а це відкривало нові можливості для розвитку науки та дослідництва. Було відкрито численні нові кафедри, окрім академічних професорів до участі в навчальному процесі залучалися і приват-доценти. Останні узи, які в'язали університети з церквою і створювали труднощі під час обрання некатолицьких деканів, були ліквідовані 1873 року внаслідок нової організаційної реформи Туна. 1884 року Віденський університет перейшов у нову будівлю на Рінґштрасе. 1895 року було завершено будівництво університету в Граці.

Потреба освітньої бази для технічної та ремісничої сфери, сільського та лісового господарства, а також торгівлі призвела до заснування чи розширення численних фахових шкіл; деякі з них стали згодом вищими навчальними закладами. З дореволюційної політехніки виросла Віденська вища технічна школа (1866), згодом такий же заклад з'явився у Граці (1872). 1872 року було засновано Вищу рільничу школу, до якої приєднався старий лісогосподарський навчальний заклад у Маріабрунні. З гірничого навчального закладу в Фордерберзі (1840), до якого раніше приймалися учні тільки з відповідних суспільних станів (1849 р. був реформований у державний інститут та перенесений до Леобена), 1861 року постала Гірнична Академія, яка 1895 року здобула ранг, а 1904 – ім'я "Гірничої вищої школи". Ветеринарна академія (1852 р.; раніше – цісарсько-королівській шпиталь) піднялася 1897 року до рівня вищої школи.

За оцінкою широких кіл громадськості, а також фаховою оцінкою закордонних спеціалістів Віденська медична школа стояла особливо високо; на той час побутував вираз: "Відень – Мекка медицини". Друга Віденська медична школа, яка вперше заявила про себе ще до березневої революції 1848 року, швидко почала розвиватися завдяки діяльності анатома Карла фон Рокітанського, його молодшого колеги з фаху Йозефа Гиртля, інтерніста Йозефа Шкоди (до речі, молодшого брата засновника пільзенських заводів "Шкода"), новатора, дослідника шкірних захворювань Фердинанда Гебри, фізіолога Ернста Брюке. Трагічно закінчилося життя й діяльність першовід-

кривача причин такого захворювання, як післяпологова гарячка, апостола антисептики, Ігнаца Земмельвайза, який багато років пропрацював у Відні і здобув собі славу “рятівника матерів”. Серед хірургів вирізнялася неординарна мужня постать Теодора Більбота з Рюгена, який показав нові шляхи оперативного втручання; успіх та славу принесло йому й надзвичайне педагогічне обдарування. Видатним педагогом був також інтерніст та невролог Герман Нотнагель.

До молодшої генерації належали ортопед Адольф Лоренц, учень Більбота Антона фон Айзельсберг та психіатр Юліус фон Вагнер-Яурег, учень видатного дослідника в сфері психіатрії Рудольфа фон Крафт-Еббінга. Жертвою свого фаху став знаменитий рентгенолог Гідо Гольцкнехт. У Граці працював Теодор Ешеріх, засновник австрійської організації опіки немовлят та дітей. Вихованці Віденської медичної школи стали відомими педагогами, фахівцями та практичними лікарями в усіх країнах Європи, а також Америки та Близького Сходу.

На юридичних факультетах австрійських університетів у п'ятдесятих роках налічувалося чимало блискучих педагогів. Достатньо назвати лише ім'я Рудольфа фон Ігерінга, уродженого фризійця, найвизначнішого спеціаліста свого часу з римського права, який, щоправда, недовго затримався у Відні; або ж ім'я Йозефа Унгера, політично заангажованого реформатора у галузі приватного права. Еміль Штрогаль та барон Йозеф фон Шай блискуче викладали громадянське право. Юліус Глязер створив нову структуру австрійського судочинства; видатним криміналістом вважали Вільгельма Еріха Вальберга, зразком, гідним наслідування, став адвокат Едмунд Барнацік. Варто назвати видатного викладача міжнародного права, який водночас брав участь у спірних міжнародних судових процесах у Гаазькому суді, Гайнріха Ляммаша, мужнього борця за справу миру. Далеко поза межі Австрії, аж до Південної Азії, сягала слава основоположника соціологічного державного вчення, Людвіга Гумпльовича.

Серед економістів національного рангу спершу вирізнявся обдарований Лоренц фон Штайн, згодом його перевершив Карл Менгер, творець теорії граничної вартості і засновник однієї із народногосподарських шкіл, яка дотримувалася засад цієї теорії; школа здобула всесвітню славу завдяки діяльності блискучої трійці, Фрідріха фон Візера, Євгена фон Бьом-Баверка та Євгена фон Філіповича.

Серед філософів першим був уродженець Баварії Фрідріх Йодль, головний твір якого “Історія етики” користувалася популярністю навіть серед широких читацьких кіл. Ернст Мах, послідовник “емпіріокритицизму”, сенсуалістського позитивізму, був за фахом фізиком. У Граці галузь експериментальної психології репрезентував Алексіус фон Майнонг. Франц Brentano (родич Клеменса та Бетіні Brentano) провадив багатогорічну дослідницьку

діяльність як психолог та теоретик філософської категорії “пізнання”, а також понад два десятиріччя викладав у Віденському університеті. Послідовниками вчення Brentano про “скеровану суть” психічних явищ стало велике коло його учнів. Вчення про феноменологію його учня, Едмунда Гуссерля, що стало популярним згодом і довгий час було майже модним у філософії, хтозна чи з'явилось би без Brentano.

На останні роки епохи неоабсолютизму, перед Першою світовою війною, припадає творчість Отто Вайнінгера та початки сенсаційних досліджень, які викликали немало суперечок, Зігмунда Фрейда; справжній переворот зробило його вчення про підсвідомі процеси душі та про сексуальне коріння людського потенціалу. Психоаналіз Фрейда з його шокуючими твердженнями з самого початку наткнувся на шалений опір фахівців, а ще більший – дилетантів. На Заході його теорію сприйняли набагато позитивніше, аніж в Австрії. Та все ж Фрейд створив дуже суттєві передумови для розвитку сучасної глибинної психології та психотерапії.

Дослідницька й педагогічна діяльність філологів проходила у значно спокійнішій атмосфері. Серед германістів слід назвати історика літератури Вільгельма Шерера та Якоба Мінора, а також лінгвіста з Каринтії Прімуса Лесьяка; завлуженою славою користувалися віденські слависти Ватрослав Ягіч та Костянтин Іречек; на таку ж оцінку заслужили й орієнталісти Лео Райніш і Йозеф Карабачек, романісти Мусафія та Вільгельм Маер-Любке. Серед класицистів чільне місце посідав Вільгельм фон Гартель, неперевершеним знавцем давньогрецької культури вважали Карла Шенкеля. Відомим в Європі був також англійст Карл Люік.

Австрійській історіографії та історичній науці, незважаючи на чималі досягнення в дореволюційний період, довелося після 1848 року надолужувати згаяне. Міністр освіти граф Тун заохочував створення Інституту австрійських історичних досліджень (1854); він сподівався, що дослідження та вивчення австрійської історії сприятиме формуванню лояльно-патріотичного світогляду громадян держави. Викладачі та вихованці Інституту і справді зробили важливий внесок у вивчення австрійської історії. У період між початком війни та кінцем монархії популярними були праці Гайнріха Цайсберга, Гайнріха Фрід'юнга та Освальда Редліха, хоча й ці вчені цікавилися не лише австрійською історією. Біограф Наполеона Август Фурньє і великий знавець історії Італії та загальної економічної історії Людо Моріц Гартман (до речі, новатор у зразково організованій австрійській системі народної освіти) присвятили себе здебільшого проблемам загальної історії Середньовіччя та нових часів. Однак до головних предметів в інституті належали допоміжні історичні науки (передусім палеографія та дослідження древніх писемних пам'яток), вивчення яких на нову методологічну основу поставив громадянин Австрії, німець за походженням, Теодор фон Зіккель. Творець сучасної

наукової генеалогії Оттокар Лоренц – теж вихованець Віденської школи. Характерним для історичних досліджень був їхній зв'язок з історією мистецтв, визначними представниками цієї галузі були Франц Вікгоф, Алоїс Рігль та чех, який став віденцем, Макс Дворжак. У галузі давньої історії особливими здобутками прославився Євген Борманн, серед археологів – Фрідріх Бенндорф, ініціатор великих археологічних експедицій у Греції та Малій Азії. В Іннсбруку новаторством та емоційністю здобув собі популярність Юліус Фікер, історик права, знавець епохи Середньовіччя, фахівець з допоміжних історичних дисциплін. Чи не найкращим знавцем історії Австрії був Альфонс Губер, який щойно згодом перебрався до Відня і представляв віденську школу. У Граці історію Австрії репрезентували вчені Франц Кронес і Карл Улірц, історію середніх віків та новітню історію – Йоганн Лозерт; серед істориків права та конституції вирізнявся Арнольд Лушін фон Ебенґройт, який також заслужив слави вченого-нумізмата.

У географії, де виявлялися тенденції до вузької спеціалізації і де популярнішими, ніж раніше, стали морфологія та культурна географія, визначне місце посіли такі вчені, як Фрідріх Сімоні, фахівець у дослідженнях високогірних формацій, а також Едуард Ріхтер та Альбрехт Пенък. 1856 року було засноване Австрійське Географічне Товариство, яке сприяло організації та фінансуванню науково-дослідних робіт. Серед океанічних досліджень слід згадати кругосвітнє плавання фрегата Новари (1857-1859), яке дало величезні природничо-наукові результати. У північних полярних водах зазнала провалу спроба форсувати Північно-східний шлях суворої зими 1872-1873 року. Експедицію очолив Карл Вайпрехт за щедрої фінансової підтримки мецената графа Ганса Вільчека. Але були й успішні експедиції: 1873 року одна з них увінчалася відкриттям великого архіпелагу островів, землі Франца Йосифа. Вейпрехт ініціював також організацію міжнародних полярних досліджень, у їх рамках було закладено австрійську полярну станцію на острові Ян Маєн (1882-1883). Іншою сферою досліджень австрійських географів стала Африка. У сімдесятих та вісімдесятих роках Еміль Голуб здійснив довготривалі подорожі Південною Африкою, з яких він привіз додому великі зоологічні колекції. Рудольф Златін перебував на службі єгиптян у Судані, потрапив у полон до повсталих магдистів*, але зумів дістатися на свободу. Він зробив великий внесок у дослідження Судану. Австрійському альпіністові Людвігові Пуртшелерові разом з німецьким дослідником Гансом Маєром першими вдалося зійти на вершину Кіліманджаро (1889), а Оскар Бауман став першовідкривачем джерела Нілу (1892). Андреас Райшек з 1877

* Члени дервішського ордену, які підняли повстання проти єгипетської влади в Судані (1881) під проводом мусульманського лідера Магді, справжнє ім'я Мухамед Ахмед. – Прим. перекл.

року вивчав Нову Зеландію та займався етнологічними дослідженнями народу маорі.

Австрійці зробили суттєвий внесок у небувалий розквіт природничих наук у ХІХ ст. Добрі традиції віденської астрономічної школи продовжив Теодор Опольцер, чий телескоп має важливе значення досі. Едмунд Вайс створив (1876-1883) віденську університетську обсерваторію, яка тоді вважалася найбільшою на Землі. Поза вузьким колом спеціалістів велику популярність “мисливця за астероїдами” здобув Йоганн Паліза (він відкрив загалом 120 небесних тіл), а ще в його особі цінували пристрасного ентузіаста, який ніс освіту в народ. Йоганн Голечек був визнаним кометознавцем.

Теоретична фізика знайшла свого новатора в галузі молекулярних та атомних досліджень в особі сина німецько-богемського зубожілого селянина Йозефа Лошмідта (константа Лошмідта), який свої перші ґрунтовні праці опублікував, коли ще був скромним учителем віденської народної та підреальної шкіл. Засновником відомої австрійської фізичної школи був Йозеф Стефан, легковажний каринтієць, син неграмотних батьків; йому вдалося зробити карколомну й успішну академічну кар'єру. Стефан займався, зокрема, проблемами теплового випромінювання та теплопровідності газів. Серед молодшої генерації вирізнявся Людвіг Больцманн, який навчався у Граці, Відні, Ляйпцізі та Мюнхені, його праці з електромагнетизму, кінетичної теорії газів та механічної теплової теорії здобули всесвітнє визнання й сприяли розвиткові досліджень у цьому напрямі. Послідовника Больцманна у Віденському університеті, Фрідріха Газенерля, видатного педагога, у молодому віці вирвала з лав учених смерть на італійському фронті (1915); його праці з теорії випромінювання рухомих частинок у дечому випередили результати досліджень Айнштейна.

Серед піонерів машинобудування слід назвати професора механіки та машинобудівної теорії Віденської політехніки барона Адама фон Бурґа та його учня Йоганна Радінґера; серед електротехніків, зокрема творців численних залізничних електромагістралей та різноманітних пристроїв, – Карла Гогенеґа (брата відомого хірурга та дослідника ракових захворювань Юліуса Гогенеґа). У новій технічній галузі, радіотехніці, важливими були праці Ернста Лехера, які ґрунтувалися на найважливіших дослідженнях Гайнріха Герца та Роберта фон Лібена, який помер у ранньому віці. Лібен був першовідкривачем принципу електронної трубки, який розробили й удосконалили після його смерті і який здійснив справжню революцію в радіотехніці.

Низку визначних хіміків тієї епохи очолив Антон Шреттер фон Крістеллі, який реформував викладання хімії у Віденській політехніці, а також винайшов спосіб виготовлення неотруйного, аморфного, червоного фосфору, а це створило нові можливості для виробництва сірників. Фрідріх Рохледер вважався батьком рослинної хімії; у галузі органічної хімії відзначилися Адольф

Лібен та Зденко Ганс Скрауп. Рудольф Вегшайдер успішно працював у галузі фізіологічної хімії. Фріц Прегль та Фрідріх Емміх в останні десятиріччя існування монархії спричинилися до розвитку мікрохімічних досліджень в Австрії. Карл Ауер фон Вельсбах (син директора придворної та державної друкарні, Алоїса Ауера, визначного новатора в галузі книгодрукування) застосував рідкоземельні метали для своєї надзвичайно яскравої лампочки (1895), створив першу електричну лампу з металевою ниткою (метал – осмій), яка вже бездоганно функціонувала, та винайшов запальничку.

Серед фахівців гірничої справи слід передусім згадати Петера Туннера, професора металознавства в Фордернберзі, а згодом у Леобені. То був чудовий фахівець-учений та організатор. Петер Рітцінгер зробив великий внесок у розвиток гірничої техніки, призначеної для обробітку руди. Серед геологів славу здобув Едуард Зюс.

Як бачимо, в епоху неабсолютизму питому частку наукових досліджень було перекладено на вищі навчальні заклади. Однак деякі новаторські відкриття відбулися поза академічними стінами. Німецько-моравський священик Грегор Мендель з Гайнцендорфа, пораючись у садку свого монастиря ордену августинців у Брюнні та проводячи експерименти з рослинними гібридами, відкрив на основі послідовного й систематичного аналізу закони спадковості, які потім було названо за його іменем. Відкриті закономірності втілюються у “правилі домінанти” та “правилі розщеплення”. 1865 року Мендель доповів про результати своїх досліджень Природничо-дослідному Товариству в Брюнні, наступного року його праця вийшла друком, та минуло ще 35 років, перш ніж світ осягнув усю вагу цього відкриття, а наука його визнала.

Не слід забувати винахідників із ремісничої сфери. Тут передусім варто назвати Петера Міттергофера, теслю та столяра з Парчіна біля Мерана, який 1866 року виготовив друкарську машинку. Однак промисловість не вбачала ні можливості, ані потреби у масовому виготовленні цього винаходу, тож за кілька років друкарська машинка з Америки, а не з Австрії, почала свою переможну ходу світом. Не зміг удосконалити та застосувати в промисловості своє “електричне коло” (1867) й інший уродженець Південного Тиролю, Йоганн Крафогль з Ляни, який викликав сенсацію на Паризькій світовій виставці, продемонструвавши там свій агрегат, попередника електродвигуна та динамомашини.

Зігфрід Маркус з Мальхіна в Мекленбурзі прибув у 22-річному віці до Відня, де відкрив власну механічну майстерню і 1864 року виготовив перший у світі бензиновий двигун. Через рік цей двигун уже приводив у рух примітивний автомобіль; 1875 року Маркус виготовив набагато досконаліший автомобіль. Але й у цьому випадку справа не дійшла до промислового виробництва, лише за десять років за це взялися Даймлер і Бенц. Однак Маркус заявив про себе, як про винахідника, ще у багатьох технічних сферах.

Нерідко австрійським винахідникам відмовляли в офіційному визнанні та підтримці з боку бюрократичних установ, хоча треба визнати, що відповідні інстанції були буквально завалені усіляким паперовим непотребом, тож з маси пропозицій та заяв на винаходи важко було вибрати ті, яким судилося майбутнє. Хоча траплялися й винятки. Французькому подружжю учених Кюрі австрійська влада безкоштовно надала у розпорядження для їхніх визначних дослідів чималу кількість уранової смоляної руди з Йоахімстальського родовища.

Література, театр, публіцистика. Музика

Література епохи неабсолютизму перебувала перші десятиріччя після революції 1848 року під визначальним впливом тих письменників, які творили ще в дореволюційний період, а саме: Грільпарцера, Штіфтера, Бауернфельда, Анастасія Грюна та Нестроя. Останні роки свого життя Фрідріх Геббель провів у Відні. Але вже почала пробиватися до світла нова парость.

Людвіг Анценгрубер (1839-1889), віденець селянського походження, родом з Верхньої Австрії) повнокровною, виразною мовою писав свої серйозні й веселі п'єси в народному стилі та оповідання, дія яких відбувалася в селянському або дрібнобуржуазному середовищі; у його творчості годі було не помітити чітких тенденцій до вільнодумства. Ровесник Анценгрубера Франц Міхаель Фельдер трагічно загинув у ранньому віці. Син дрібних селян із Брегенцнер Вальду прославився своїми оповіданнями, частково написаними рідним форарльберзьким діалектом, і був гідним репрезентантом історії австрійського села. У віденському передмісті народився Фердинанд Кюрнбергер. Спершу він спробував свої сили в драматургії і належав до революціонерів 1848 року; однак справді неперевершеним майстром пера він став у жанрі публіцистики, написавши блискучі культурно- та політично-критичні статті. Роберт Гамерлінг, син Вальдерфіртеля, здебільшого творив, ледве зводячи кінці з кінцями, у Граці. Талановитий епік з печаттю пізнього романтизму, він поклонявся елленістсько-класичним та германським ідеалам, а от кар'єра драматурга йому не вдалася. Народницькими за духом були твори штирійця Петера Розеггера (1843-1918). Його оповідання назавжди збережуть свою літературну та людську вартість, до того ж їх можна вважати цінними культурно-історичними свідченнями життя Штирії тих часів. Прагнення автора вплинути на виховання свого народу дуже промовисте, однак ненав'язливе. Розеггер чітко усвідомлював свої німецькі корені, але залишався незвичайно толерантним не тільки в національному, але й конфесійному сенсі. Антиавстрійський фанатичний німець-

кий націоналізм він блискуче заставував у постаті свого персонажа, Йоганна Гефенпайфера з Оберабельберга. Пристраснішим національне самоусвідомлення було в Оттокара Кернштока, дуже талановитого лірика та визначного германіста. Набагато старшим, ніж літератори, був тиролець, ліберал за переконаннями, Адольф Піхлер з Ерла. Визначний геолог, професор Іннсбрукського університету, він лише у літньому віці звернувся до літератури, щоб у віршованих новелах оспівати життя австрійського села. Драматургом, незважаючи на визнання Геббеля, Керншток, на жаль, не став.

На францисько-йосифінську епоху припадає лівова частка творчості двох молодших тирольських поетів, прихильників течії натуралізму, Франца Краневіттера та Карла Шьонгера. Найважливішим твором у доробку Краневіттера вважається цикл драм із селянського середовища "Сім смертних гріхів", а в багатому репертуарі Карла Шьонгера переважали історичні драми, матеріал для яких він черпав у минулому Тиролю. Однак найбільшого успіху письменник досягнув реалістичною комедією "Земля", головним героєм якої була сильна особистість старого Груца.

Найвизначнішим прозаїком епохи можна, без сумніву, назвати Марію фон Ебнер-Ешенбах (1830-1916), уроджену графиню Дубську фон Тжебомисліч, моравську аристократку слов'янського походження, яка поселилася у Відні, одружилася там і писала німецькою мовою. На противагу їй, уродженка Відня Барбара Панкль, відома як Божена Немцова, стала чи не найвідомішою чеською письменницею. Свої романи та новели, які назавжди дозволили їй зайняти визначне місце в австрійському письменстві, Ебнер писала добірною мовою, з епічним розмахом та вираженою соціальною настроєністю. Письменниця з Верхньої Австрії Енріка фон Гандель-Мацетті обрала за історичне тло своїх романів епоху Реформації та наступний період реакції в Австрії; твір "Ісус та Марія" (1906) став найліпшим у доробку католицької літераторки.

Серед письменників, які жили й творили ще довго після занепаду Австро-Угорської монархії, головний період творчості яких припадав на епоху неоабсолютизму, провідне місце посідав Ріхард Кралік, літератор католицько-консервативних поглядів. Як філософ культури, драматург, історичний романіст, літературний критик і навіть як церковний політичний діяч він розгорнув, на диво, багатогранну діяльність. Надбанням історії німецької літератури стала його знаменита полеміка з предтечею католицького модернізму Карлом Муттом. Навіть у самій "суперечці модерністів", яка на зламі сторіч сколихнула усіх прихильників католицизму, Кралік грав першу скрипку, представляючи, щоправда, радикальний напрям цього руху, інтегралізм; він зважився навіть кинути підозру на віденського архієпископа кардинала Фрідріха Густава Піфля, проте не дочекався схвалення Ватикану. У політичному сенсі Кралік був представником чорно-жовтого патріотизму, неповного романтично забарвленим німецьким націоналізмом.

Після тривалих юнацьких шукань, неодноразової зміни світогляду та подорожей країнами Європи осів у Відні і став ревним прихильником католицизму уродженець Лінца Герман Бар. Він здобув собі визнання як публіцист, підтримуючи молодих представників авангардистських течій у літературі та мистецтві. Літературний критик, політичний публіцист виразно проавстрійських поглядів, він був також талановитим епіком та драматургом.

За кілька років до початку Першої світової війни (1910) Людвіг фон Фіккер заснував у Іннсбруку т. зв. "Бреннерське коло", яке прагнуло провести культурну реформу і вирватися із пут християнського способу життя. Лідером групи був Теодор Гекер.

Найвидатнішим досягненням літератури цієї епохи (і не лише завдяки легкості форми, яка гарантувала швидкий успіх) стала творчість пражанина Райнера Марії Рільке (1875-1926), солдатського сина, якого аж ніяк не вабили військові будні і який повністю віддався своєму мистецько-літературному покликанню. Те, що він, незважаючи на походження з розпеченої націоналістськими чварами атмосфери богемської столиці, зумів зберегти національну та релігійну толерантність, високо цінувалося. Тривалі подорожі Європою аж до Росії, постійне перебування в багатонаціональних мистецьких колах зміцнили його інтернаціоналістський світогляд.

Ще в перших літературних спробах виявився ранній талант Гуґо фон Гофманстала (1874-1929), чудового майстра літературної форми; у його драматичних творах найліпше вдавалися ліричні пасажи. У культурно-історичному сенсі важливим був його внесок у відродження театру бароко, перекладами з романських мов та відновлення середньовічних вистав-містерій. Визнання здобули і його переспіви античних творів. Гофмансталь писав прекрасні лібретто для опер Ріхарда Штрауса. В усіх його текстах відтворено аристократичний стиль життя представників вищого світу на схилі віку Габсбурзької монархії.

Робітництво також відшукало у своїх лавах видатного поета з непересічним літературним обдаруванням, який, як не прикро, рано помер, Альфонса Пецольтда.

До єврейської громади Відня належав лікар і письменник Артур Шніцлер, який здобув собі ім'я сценічним циклом "Анатоль" та драмою "Загравання". Мав він також славу доброго романіста та новеліста. Однак у тих колах, де він обертався, Шніцлер, з огляду на персонажів своїх творів, не користувався повагою. Надто вже неприкрито реалістично писав він про соціальні проблеми, міжстатеві стосунки, проблеми єврейства та антисемітизму.

На добре слово заслужив також письменник старшого покоління, який зображав пропащий світ галицько-подільського єврейства, для творчості якого характерними були реформістські тенденції, симпатія до усього німецького та великий талант оповідача, – Карл Еміль Француз. З того ж середовища, що й Шніцлер, походили пражанин Франц Верфель та віденець Сте-

фан Цвайг, які найбільших висот у своїй творчості досягнули вже після Першої світової війни, хоча популярними були і їхні ранні твори.

Кілька відомих літераторів вийшли із офіцерського середовища цісарсько-королівської армії: благородний, витончений новеліст і лірик Фердинанд фон Саар, прекрасний поет Стефан фон Мілов. Серед письменників молодшої генерації варто згадати Рудольфа Ганса Барча, автора відомих у широких читацьких колах романів, дія яких відбувається на його батьківщині, у Штирії, та у віденському середовищі; а також популярного новеліста й поета Франца Карла Гінцкея.

На епоху неоабсолютизму припадають і початки творчості Антона Вільдганса, Ріхарда Шаукаля, Ервіна Гідо Кольбенгаера.

Велику популярність здобула письменниця-пацифістка, пристрасна організаторка руху за мир Берта фон Зутнер (уродж. графиня Кінські). Її роман "Геть зброю!" (1890) був перекладений усіма мовами світу. 1905 року Зутнер отримала Нобелівську премію миру. Невтомний борець за справу миру, вона померла у червні 1914 року, за кілька тижнів до початку Першої світової війни. Подібного світогляду притримувався й письменник та журналіст Альфред Герман Фрід, віденець, що згодом переїхав до Німеччини. Він намагався науково обґрунтувати ідею пацифізму й 1911 року теж став лауреатом Нобелівської премії миру. Тут варто згадати і Йозефа Поппера-Люнкеуса, політика та філософа-аутсайдера, який домагався проведення соціальної та державної реформи за принципом "загального обов'язку матеріального забезпечення" замість загального військового обов'язку.

Епоха правління Франца Йосифа була також епохою розквіту австрійського театру, особливо його першої сцени, Бургтеатру. Невдовзі після революції 1848 року силезець Гайнріх Ляубе, талановитий митець та адміністратор, став директором цього театру і залишався ним аж до 1867 року. Ляубе володів незвичайною інтуїцією, знав, як посилити сценічний вплив та завоювати успіх у публіки, не пожертвувавши літературною цінністю твору. Незрівняними були його інсценізації творів класиків. Та прославився Ляубе передусім тим, що відкривав, плекав та виховував молоді таланти. Блискучого успіху під його керівництвом досягли Йозеф Вагнер, Райнгард Баумайстер, Адольф Зонненталь, Людвіг Габілон, Йозеф Левинський, а також видатні актриси Марія Зеебах, Шарлотта Вольтер і Церліна Вюрцбург-Габілон. Після ери Ляубе позицію Бургтеатру як провідної німецької сцени зуміли зберегти Франц Дінгельштедт та Адольф Вільбрандт. У цей період знаменитостями стали Рудольф Тирольт, Фрідріх Міттервурцер, Макс Девріє, Стелла Гогенфельс. 1888 року Бургтеатр переїхав у нове приміщення на Рінгштрассе. До творів сучасності театр звернувся за директорування Макса Буркгардта; у той час у театрі почав працювати Йозеф Кайнц. В еру Пауля Шлентера, наступника Буркгардта, в театрі виявилися ознаки деякої стагнації.

Віденську народну драму плекали Карловий театр та Віденський театр; тут грали такі імениті актриси, як Йозефіна Гальмаєр та Марія Гайстінгер. Однак своєю популярністю перевершив усіх самобутній актор Олександр Жирарді. Він грав у Віденському театрі та Раймонд-театрі, згодом його запросили до Бургтеатру.

Несправедливо було би, незважаючи на велику славу Бургтеатру, усю увагу сконцентрувати на віденських театрах. Серед "провінційних сцен" на дуже доброму рівні стояв Ляндестеатр у Граці, а судетсько-німецькі театри були доброю кузницею молодих талановитих акторів. Селянська народна драма досягла свого розквіту 1902 року, коли театр було засновано у Вільтені поблизу Іннсбруку.

Окремо варто виділити публіцистику та журналістику. Після дикого розгулу в сфері журналістики під захистом свободи слова, наданої пресі 1848 роком, кількість друкованих органів в епоху реставрації значно зменшилася; лише окремі великі часописи зуміли втримати свої позиції. Варто назвати ліберально-вільнодумну газету "Presse", яку заснував 1848 року Август Цанг. Унаслідок редакційного конфлікту Макс Фрідлендер та Мішель Етьєн створили часопис "Neue Freie Presse" (1864), що став конкурентом свого попередника, аж доки той не припинив свого існування (1894). "Neue Freie Presse" за керівництва її автократичного шеф-редактора Моріца Бенедикта стала поміркованою щоденною газетою монархії; економічні новини та літературний додаток відзначалися особливо високим рівнем. Та все ж часопис "Neue Wiener Tagblatt" (почав виходити з 1867 р.) під редагуванням Моріца Сепса, якого підтримував кронпринц Рудольф, мав ширше коло читачів. Серед партійних та радикальних друкованих органів слід назвати соціал-демократичну "Робітничу газету" (1884), антисемітську газетку "Deutsche Volksblatt" Ернста Верганіса (1888), а також консервативну "Vaterland" (1875); цей друкований орган злився 1911 року з християнсько-соціальним часописом "Reichspost", який, по суті, було закрито. Преса у провінціях суттєво відставала від столичної, вирізнялися тільки німецькомовна періодика судетських земель та в Угорщині "Pester Lloyd".

"Велика преса" (сюди не належали партійні друковані органи) мала чималий вплив на громадськість, хоча читачі здебільшого не дотримувалися політичних рецептів, які їм ця преса пропонувала. Ліберальна "єврейська преса" потерпала від нападків християнських соціалістів та німецьких націоналістів, не надто прихильно ставилися до неї і соціал-демократи. Однак їхнім головним публіцистичним супротивником був незалежний письменник, критик, блискучий стиліст Карл Краус, світоглядна позиція якого загалом не відзначалася послідовністю. Його журнал "Факел" нещадно таврував усі слабкості провідних періодичних органів. Під час війни Краус зайняв сміливу позицію поборення загального психозу ненависти.

Австрійська музика на зламі XVIII та XIX ст. досягла небачених висот. Музичні здобутки в наступні десятиріччя принесли Відневі славу музичної європейської столиці, а Австрію піднесли в ранг провідних музичних держав. Хоча Австрія не раз ставала названою батьківщиною музикантів-чужинців, їй довелося втратити геніального віртуоза-виконавця та композитора, сина бургенляндця та нижньоавстрійки з Райдінга, учня знаменитого Карла Черні, Ференца Ліста. Сам Ліст (з політичної точки зору) вважав себе угорцем.

Симфонічний твір Антона Брукнера (син простого сільського вчителя, органіста з Верхньої Австрії), сповнений глибокої релігійності, довго, у постійній боротьбі й зневірі, прокладав собі шлях до визнання (з 1824 до 1896 р.).

Незрівняно легше здобув визнання критики та публіки Йоганнес Брамс (1833-1897), який з'явився у Відні вже як відомий композитор, автор численних симфоній, камерних творів та пісень. Особливо підтримував Брамса провідний віденський музичний критик, пристрасний супротивник Вагнера та Брукнера, Едуард Ганзлік. Твори Вагнера викликали в Австрії жваві суперечки, та Вагнер все ж досягнув вершин слави. Чимало посприяли у цьому австрійські диригенти Ганс Ріхтер (філармонія) та Фелікс Мотль (Віденська опера). Епоха слави Віденської опери почалася в шістдесятих роках XIX ст. 1869 року було відкрито нову споруду оперного театру, директором якого став Вільгельм Ян. Ціле десятиріччя директором Опери був також Густав Малер, на творчість якого немало вплинув Брукнер. Починаючи з 1877 року, у Зальцбурзі почали відбуватися Моцартівські фестивалі.

Гуго Вольф, композитор з Південної Штирії, реформував авторську пісню; він майстерно поклав на музику поезію Мьоріке, Айхендорффа та Гете. В оперній творчості утвердилися народні опери уродженця Верхньої Австрії Вільгельма Кінцля "Євангеліст" (1895) та "Хоровод корів" (1911), а також "Сабська королева" (1875) Карла Гольдмарка. Перші ознаки авангардизму в музиці (частково під впливом Малера) проявилися ще в епоху Франца Йосифа; тоді з'явилися ранні твори Арнольда Шьонберга.

У другій половині XIX ст. Відень вважали золотом столицею життєствердного мистецтва оперети. Йоганн Штраус-син (1825-1899), "король вальсу", який перевершив славою свого батька, задавав тон у світі оперети. Великою популярністю користувалися також і Франц фон Зуппе, Карл Мількер, Ріхард Гойбергер та Карл Міхаель Цірер. Віденському театрові оперети вдалося подолати засилля Оффенбаха. Початок XX ст. ознаменувався переможною ходою молодшої генерації творців оперети з Францом Легаром на чолі, який, так само, як Цірер або ж чехи Карл Комзак та Оскар Недбал, починав капельмайстром у військовому оркестрі.

В усій своїй красі розквітла народна пісня, хоча у великих містах вона й не користувалася популярністю; там її витіснили низькопробні шлягери. Але й

тут траплялися свої самородки. Цікавим явищем міської музики стала т. зв. "Schrammelmusik".

Дуже важко, без сумніву, виділити ту частку, яку внесли в загальний розвиток музичної культури Дунайської монархії інші народи. На той час і вони переживали розквіт своїх культур. Достатньо згадати хоча би імена чехів Фрідріха Сметани та Антона Дворжака.

Образотворче мистецтво

Для австрійського образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. характерне співіснування розмаїтих історичних стилів або, як несправедливо мовилося тоді, повна відсутність стилю. Ситуація змінилася на зламі сторіч. Це знайшло своє вираження в тому, що молоді художники демонстративно вийшли з Віденського товариства митців і утворили т. зв. "сецесію", найридакальніші з них об'єдналися згодом в Гагенську спілку. Ці перетворення торкнулися також і Академії образотворчих мистецтв, яка 1850 року одержала новий статут, а 1872 року здобула ранг вищої школи. Епоха неоабсолютизму не відзначалася єдністю стилів, але, поряд із стилем бароко, вона наклала чи не найяскравіший відбиток на загальну картину австрійської історії мистецтв.

Це стосується передусім архітектури, бо на той час будувалося набагато більше ніж будь-коли раніше. Розвиток міст, спорудження численних репрезентативних та промислових споруд, збільшення транспорту у великих містах – усе це ставило нові завдання перед архітекторами. Зрушенням історичної ваги у цьому сенсі стало спорудження (1850) Йоганном Георгом Мюллером церкви альтлерхенфельдської парафії у Відні у неоромантичному стилі (перед тим було відхилено проєкт цієї церкви Шпренгера).

20 грудня 1857 року цісарським указом було дано розпорядження ліквідувати уже нефункціональні вали та рови навколо старої центральної частини Відня. 1 травня 1865 року з'явилася Рінгштрассе з розкішними алеями та скверами.

У прокладанні широких проспектів – так само, як в укладанні бульвару Гаусманна в Парижі – свою роль відіграли побоювання перед революціями та барикадами; широкі вулиці важко було перегородити імпровізованими закатами, ними вільно могли пересуватися воєнізовані загони. Будівництво репрезентативних споруд, якими усіяна Рінгштрассе, потребувало для свого

* Музика, яку грали у садах та парках народні віденські оркестри для однієї чи двох скрипок, гітари й акордеона, названа так за прізвиськом віденських музикантів, братів Йозефа та Йоганна Шраммелів. – Прим. перекл.

завершення ще чимало часу (аж до 1888 р.). Ці споруди, незважаючи на численні протести й вимоги дотримуватись єдиного стилю, були різностильовими. Опера, чия архітектурна форма викликала найбільший спротив громадськості, споруджена віденцями Едуардом ван дер Нюллем та Августом Зіккардсбургом (1861-1869) у ренесансоподібному стилі. Авторами інтер'єру були Моріц фон Швінд та Карл Раль. Головним об'єктом забудови Рінгштрассе мала бути – за проектом Готфріда Земпера – закрита площа між Гофбургом та Королівськими стайнями. Однак цей проект здійснили тільки частково. На зовнішньому боці Рінгштрассе у 1872-1881 рр. виросли за проектом Земпера та Карла Газенауера дві паралельні будівлі мистецько-історичного та природничо-історичного музеїв, виконані у стилі італійського пізнього Ренесансу; споруда симетричного тракту на протилежному боці залишилася неторканою. Треба тільки вітати, що тоді заради якоїсь величної споруди не пожертвували видом з боку площі Героїв на Ратушу та Парламент. Земпер і Газенауер були також авторами проекту Бургтеатру з його могутніми фланговими прибудовами та розкішними сходовими маршами, виконаними частково в стилі необароко, а частково Ренесансу (1874-1888). У 1873-1883 рр. виросла ренесансна будівля університету, спроектована віденським архітектором Гайнріхом Ферстелем.

У 1873-1883 рр. данський архітектор Теофіль Ганзен спорудив Віденський парламент. Йому ж завдячує Відень появою грецької церкви на Фляйшмаркті та спроектованому разом із Людвігом Ферстером музеєм війська, в якому розташовувався міський арсенал (1849-1856). Греки вважалися родоначальниками демократії, тож їхній стиль обирали для офіційних споруд, а Ренесанс більше пасував мистецтву та науці. Однак, щоб підкреслити характер Відня як німецького міста, Фрідріх Шмідт (1872-1883) побудував тут нову ратушу у неоготичному стилі з високою центральною вежею. Готика вважалася тоді (ясна річ, несправедливо) специфічно німецьким архітектурним стилем і охоче використовувалася у проектуванні сучасних церков. Шмідт був також головним будівничим собору святого Стефана. Неоготичний стиль обрав також молодий Гайнріх Ферстель для проектування церкви Вотівкірхе, спорудженої як нагадування про невдалий замах на цесаря Франца Йосифа. Серед численних неоготичних церковних споруд цієї епохи на особливу увагу заслуговує найбільша з них – собор у Лінці. Ініціатива зведення собору належала єпископові Рюдигерові, автором проекту був головний будівничий кельнського собору Вінценц Штац, однак будівництво завершилося аж у часи Республіки (1862-1924). Після великої пожежі (1865) у неоготичній іпостасі відродилася єпархіяльна церква в Адмонті.

За прикладом Відня почали швидко розростатися малі міста. У Зальцбурзі виник новий квартал Андрефїртель, постали квартали навколо оперного теат-

ру у Граці. Серед окремих споруд варто згадати каринтійський Етнографічний музей, витвір Густава Гугіца, а також церкву Серця Ісусового у Граці, викладену із сирівцевої червоної цегли за проектом Георга Гауберрісера-молодшого. Обидва архітектори – діти своїх міст, де вони жили і творили.

Неоромантичній настроєності тієї епохи, свідомій тенденції до історичних ретроспекцій та коштам багатих меценатів з аристократичного середовища завдячуємо відновленням екста інтер'єрів численних замків, як наприклад, замку Кройцштайн (реставрований 1874 р.) та Ліхтенштайн (1873), реставрацію яких фінансували граф Ганс Вільчек та князь Йоганн II Ліхтенштайн.

Наприкінці XIX ст. архітектура, як і інші галузі образотворчого мистецтва, була овіяна новим духом. Отто Вагнер почав свою діяльність у стилі неоренесансу (Віденський земельний банк), але потім почав застосовувати модерні методи панельного облицювання споруд (Віденська поштова ошадна каса, залізничні вокзали, Штайнгофська церква). Проти історизму в архітектурі постала т. зв. “нова діловитість”, яка знайшла своє вираження у спорудах та теоретичних працях Адольфа Лооса. Цей архітектор гостро полемізував проти будь-яких прикрас в архітектурі, які не мають функціонального призначення. Будинок на Міхаелерпляц навпроти Гофбурга, який він спроектував викликав своїм гладким фасадом цілу бурю протестів. Йозеф Гофман був передусім дизайнером з інтер'єру, однак йому належить також авторство палацу Стоклет у Брюсселі, в оздобленні якого брав участь Густав Клімт. Далі варто згадати будівлю виставкового залу художників-сецесіоністів, групи митців, які боролися проти схилання перед старовиною у мистецтві. Цю споруду з незвичайною, наче проломаною лавровим віттям вежу, спроектував Йозеф Ольбріхт, який згодом переїхав до Дармштадта. Новий напрям, незважаючи на шалений спротив, уже пробивав собі дорогу, аж вибухнула Перша світова війна.

Із середини XIX ст. почався також розквіт іншої галузі образотворчого мистецтва, скульптури. Старі і нові площі прикрашали монументами, спорудженими на честь великих постатей минулого. Скульптор та ливар з Тюрингії Антон Фернкорн з'явився у Відні близько 1840 року. Він – автор пам'ятників принцові Євгенові та ерцгерцогові Карлові у Відні на Гельденпляц перед Гофбургом; на їх честь й названо площу Гельденпляц*. Фернкорнові належить також авторство скульптури лева на Аспернському полі битви. Каспарові Цумбушу з Вестфалії австрійська столиця завдячує пам'ятниками Марії Терезії, Радецькому, ерцгерцогові Альбрехтові, а також монументом Бетгоєнові, який вважають найгеніальнішим витвором цього митця. Віктор Тільгнер з Пресбурга створив наприкінці сторіччя пам'ятники Моцартові, Макартові, Брукнерові у Відні та Йозефові Верндлеві у Штайрі. Каринтійцеві Гансові

* Площа Героїв. – Прим. перекл.

Гассерові – творцеві пам'ятника Віляндові у Ваймарі – завдячуємо також появою у міському парку тендітної скульптури дунайської русалки. На творчості Гассера вчився Едмунд Геллер, автор пам'ятника Гете у Відні. Карл Кудман, який виробив власний почерк, є автором криниці із статуєю Атени Паллади перед будівлею Парламенту та пам'ятника Тегетгофів біля Пра-терштерна. Ці скульптори виготовляли також декоративні оздоби для монументальних будівель. Судетський німець Франц Мецнер, автор видатного монументу Битви народів у Ляйпцізі, спорудив у Лінці чудовий пам'ятник Францові Штельцгамерові. Романтик за духом, багатий військовий інтендант Готфрід Йозеф Паркфрідер поставив у своєму місті Гельденберг фон Вецдорф 200 чавунних та кам'яних погрудь, до виготовлення яких, починаючи з 1849 року, він залучив чимало митців. Однак цю навалу пам'ятників хтозна чи можна назвати мистецькими творами. У цьому ж містечку знаходиться могила фельд-маршала Радецького.

Новий стиль на зламі сторіч знайшов своє вираження і в анімалістичній пластиці німця з Моравії, який жив і творив у Відні, Ганса Барвіга. Напередодні Першої світової війни заявив про себе інший моравець, Антон Ганак, відомий своїми великими символістичними статуями. Варто назвати Міхаеля Блюмельгубера з Штайра, відомого тим, що він відродив мистецтво художньої ковки металу.

Питома частка живопису у Відні була набагато меншою, ніж архітектури та пластики, хоча й у цьому випадку метрополія притягала щонайкращі сили, і не лише Австрії.

Карл Гайнріх Ріль належав до консервативних художників і визнавав лише бароковий стиль, але був революціонером за політичними переконаннями, що коштувало йому професури в академії. Однак це не стало на заваді його творчості; він постійно брав участь у декоративному оформленні монументальних споруд. Схожими рисами відзначалася творчість учня Раля, Ганса Канона (власне Страшіжпкі, 1829-1885 рр.), проте йому властиве було тонше відчуття природи. Ганс Канон облишив офіцерську кар'єру і повністю присвятив себе мистецтву. Схожою на політ комети стала кар'єра Ганса Макарта (1840-1884) із Зальцбургa. Так званий "стиль Макарта" панував у сімдесятих та вісімдесятих роках. Після святкування срібного весілля цісарської подружньої пари 1879 року, яке зрежисерував Макарт, він виступав перед громадськістю в іпостасі тріумфатора. Окрім того, Макарт був головним декоратором віденських репрезентативних споруд. Але невдовзі після смерті автора його яскраві життєрадісні картини велетенського формату почали трактувати як надто театральні та зовсім неемоційні. Усі раптом почали докладати неймовірних зусиль, аби якнайшвидше забути художника, якого ще донедавна обожнювали; у мистецьких та навколومی-стецьких колах соромилися свого колишнього захоплення творчістю цього

митця. Макарт та Канон вважалися в свій час найпомітнішими представниками необарокового стилю, який дуже нагадував стиль Рубенса.

Не таким очевидним, але тривалішим за Макартивий, був успіх темпераментного самітника Антона Ромако, якого ще й нині вважають одним із найталановитіших австрійських живописців другої половини ХІХ ст.

У романтичному стилі малював свої пейзажі тиролець Едмунд фон Вернле. Його молодшого земляка Франца Дефреґера, учня Пілоті, який зображував історію та селянські будні своєї батьківщини, і в творах якого намітився перехід від історизму до натуралістичного бачення світу, дуже любили в мистецьких колах, однак ближче оточення погрудливо ігнорувало його, як свого часу й Макарти.

Творчість Авґуста фон Петтенкофена та Емілія Якоба Шіндлера можна порівнювати з французьким імпресіонізмом і навіть вважати паралельним явищем у австрійському мистецтві. Один був чудовим пейзажистом, інший – неперевершеним жанровим художником та портретистом. Особливе становище в мистецькій історії Відня ХІХ ст. посідала родина художників Альтів. Франкфуртець Якоб Альт ще в дореволюційний період зажив слави доброго педагога в Академії образотворчих мистецтв. Серед його синів найвідомішим став Рудольф (1812-1905), який прославився своїми архітектурними вступами* Відня, виконаними аквареллю, а також літографіями. Що стосується змісту й техніки, молодший брат Франц творив у схожій манері. Тиролець Теодор фон Герман навчався у Відні та Парижі, однак його урбаністичні та сільські пейзажі, намальовані надто вже яскравими, аж до переситу, фарбами, рішуче не сприйняла за його життя художня критика. А ось посмертна виставка його творів у Віденському палаці мистецтв (1895) мала великий позитивний резонанс.

Серед художників сецесії до найбільшого ажіотажу спричинився Густав Клімт (1862-1918). Його орнаментальний різнобарвний стиль поєднав у собі західні та орієнтальні мотиви і дав привід по-різному трактувати його сповнені символізму картини. Не обійшлося без гарячих суперечок, які точилися навколо нової будівлі університету алегорій філософії, юриспруденції та медицини. У творчості Егона Шіле та ранніх творах Оскара Кокошки знайшла своє австрійське вираження європейська хвиля експресіонізму. Альбін Еґґер-Лінц черпав натхнення зі свого тирольського докільля, його картини із життя селян схожі на виразну об'ємну пластику. Велике враження справляють на глядача сповнені глибокого символізму полотна цього митця на тему Першої світової війни. У пропаґандистських теоретичних працях Еґґер-Лінц рішуче відстоював своє мистецьке світобачення.

* Урбаністичний пейзаж, на якому дуже детально й достовірно зображено архітектурні ансамблі. – Прим. перекл.

Дуже важливим став внесок художніх промислів у творчий доробок епохи. Спершу ситуація не була сприятливою, бо масова фабрична продукція загрожувала витіснити дорогі витвори кустарів. За зразком англійського Південно-Кенсінгтонського музею 1864 року у Відні на Штубенрінзі було споруджено Австрійський музей мистецтва та промисловості (1868-1871), перший на континенті музей художніх ремесел та австрійську художньо-ремісничу школу. Обидві інституції потужно впливали на розвиток прикладного мистецтва. Гучної слави зажило австрійське виробництво художніх виробів з кришталю завдяки талантові Людвіга Лобмаера, який розширив засновану батьком ще у дореволюційний період фірму, що стала підприємством європейського масштабу. Віденська фабрика обробки кришталю співпрацювала із склошліфувальними цехами Богемії. Мистецтво кераміки зберегло свою славу, незважаючи на закриття державної порцелянної мануфактури, однак провідні виробники у цій галузі перебралися до Богемії. У традиційному віденському виробництві художніх меблів в епоху Франца Йосифа процвітав стиль “другого (і третього) рококо”, згодом популярністю користувалися необідермайєрські меблі.

Новий імпульс розвитку модерних художніх промислів дало заснування віденських майстерень та Австрійської спілки майстрів (1913). Предмети щоденного вжитку виготовляли із натуральних матеріалів, надаючи їм сучасного вигляду. Над створенням вишуканих зразків працювали художники й талановиті майстри-ремісники; прірва між промисловим виробництвом та кустарством почала зменшуватися. На німецькій виставці ремесел у Кельні (1914) австрійські художні промисли чудово зарекомендували себе. Дизайн інтер'єру, художні меблі, металевий та порцеляновий посуд, вироби з кришталю, килимарство, тканини та шпалери з ініціативи Дагоберта Пехе, Йозефа Гофмана, Франца Цішека, Альфреда Роллера та інших стали об'єктами нових галузей виробництва. Повернення до художніх промислів – дуже суттєва риса австрійської історії мистецтв в останні роки перед початком Першої світової війни.

(Загальна картина епохи правління цісаря Франца Йосифа – це незвичайно гостра суперечність між політичним розвоєм країни з його численними поразками, незмірним песимізмом, націоналістичними ексцесами, саморозпуском парламенту через періодичні обструкції, з одного боку, та небувалим економічним і культурним розквітом – з іншого.) Монархія, без сумніву, перебувала у глибокій кризі, за всю її довгу історію дуже вже нечастими й швидкоплинними виявлялися періоди миру та спокою. Труднощі стали звичними. Щоб дійсно зуміти розвалити стару трухляву споруду монархії, була потрібна світова катастрофа 1914-1918 рр., яка поклала кінець не лише монархії, але й призвела до глибинної перебудови європейської системи народів та держав. Європейський континент так і не зміг цілком отямитися від її наслідків. З того моменту Європа неухильно втрачала свої панівні позиції у світі.

Перша світова війна

Усі ми добре поінформовані про ті процеси, які призвели до оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії і до розв'язання світової війни. Якщо брати до уваги оцінку матеріалів та історичних джерел, то тут думки різні; усіх їх важко врахувати у дослідженні цього періоду історії насамперед через мовні причини. Та й врешті, навіть ґрунтовне знання джерел не може відтворити повноцінної картини, бо не все на той час довіряли паперові. Само собою зрозуміло, що національна пристрасність та політичні наміри суттєво впливали на об'єктивність досліджень, особливо, коли мова йшла про те, хто став винуватцем війни.

Навіть якщо обмежитися безпосереднім приводом до війни, атентатом у Сараєво, то й цього недостатньо для вичерпного обґрунтування причин. Після невдалої спроби замаху (коли терористи кинули бомбу) на спадкоємця трону та його дружину застрелив молодий боснійський серб, революціонер Гаврило Принцип. Одразу ж вдалося встановити, що замах не був наслідком фанатичної ненависти якогось маніяка, а спланованою акцією групи з восьми бунтівників, які удосконалювали методи замахів на сербській землі, мали зброю, роздобуту на армійських складах Крагуєвача. У діяльності цієї групи були замішані сербський майор Воя Танколич та сербський залізничник Мілан Чиганович. Було також відомо, що за цими замахами стояла таємна організація “Єдність або смерть” (названа також “Чорною рукою”) і група, яка їй підпорядковувалася, “Молода Боснія”. Впадає у вічі схожість цього замаху на попередні п'ять замахів 1910-1914 рр. Останній здійснено 20 травня 1914 року супроти Бануса Скерлеча.

Лише після війни стало відомо, що замах спланував шеф інформаційної служби сербського генерального штабу, один з лідерів “Чорної руки”, Драгутин Димітрієвич, псевдонім “Апіс” (його, до речі, після затяжного процесу в Салоніках сербський військовий суд засудив у червні 1917 року до кари смерті через розстріл; вирок було виконано). Димітрієвич зізнався, що його підлеглий, Раде Малобабич, який організував інформаційну мережу в Австрії, також брав участь у підготовці замаху. Попередньо Димітрієвич заручився підтримкою російського військового аташе Артаманова та одержав від нього обіцянку, що Росія у випадку збройного конфлікту не покине Сербію напризволяще. Димітрієвич запевнив суд, що він не посвячував Артаманова у плани замаху. Хоча й не має жодного сумніву в тому, що в організації замаху, окрім Димітрієвича, був замішаний також сербський генеральний штаб. Доказів цього, а особливо того, що про замах відомо було й сербському урядові 1914 року, добути не вдалося. Радник Візнер, посланий цісарсько-королівським міністерством закордонних справ у Сарає-

во, теж вважав, що про поінформованість сербського уряду не могло бути й мови. Достеменно відомо тільки те, що замах готувався на сербській землі, і визначна роль у цьому відводилася Танколичеві та Чигановичеві. Із сербського боку фактично нічого не було зроблено для того, щоб допомогти у розслідуванні злочину. Щобільше, Чигановичеві посприяли у втечі до Албанії і доклали всіх зусиль, аби австрійці не змогли його ідентифікувати. Іншому змовникові, Мухамедові Мегдебасичеві, допомогла заховатися влада Чорногорії.

Своєрідним поверненням до питання співучасті в замаху сербського уряду стала публікація 1924 року мемуарів Люби Йованович (на момент замаху у Сараєво – сербський міністр освіти), де він пише, що за кілька тижнів до замаху прем'єр-міністр Пасіч розмовляв з невідомими людьми про підготовку нападу на спадкоємця трону в Сараєво; перешкодити їхньому переходові кордону до Боснії не вдалося. Йованович запевнив, що звістка про атентат стала для нього шоком, “хоча я знав, що там готується”. З цих зізнань можна зробити висновок, що Белградський режим зонайменше припустився помилки. Мемуари Йовановича викликали серед західних прихильників Югославії, які дотепер рішуче заперечували співвину сербського уряду, неймовірний ажіотаж, та вони швидко зішлись на тому, що викриття Йовановича не що інше, як помста політичному супротивникові Пасичеві, і тому не варті уваги. Однак під час Другої світової війни в політичному архіві сербського міністерства закордонних справ було знайдено записку без дати, що її власноручно написав Пасіч, за всіма ознаками – першу, ще приблизну інформацію про шляхи пересування змовників.

Нез'ясованим є врешті факт і характер попередження, яке начебто зробив сербський посланник у Відні міністрові фінансів Білінському; попередження сербського дипломата було сповнене суперечностей, однак явно вказувало на можливість замаху, який міг бути здійснений австрійськими солдатами сербського походження. Отже, йшлося про цілком ненадійну інформацію. Найправдоподібніше припустити, – враховуючи все, що ми знаємо, – що до вух сербської влади дійшли деякі віддалені й непевні чутки про план замаху, і що вони намагалися перешкодити змовникам перейти на територію Австрії. Коли ж змовники уже перебували на території Боснії, вони не повідомили про це австрійську поліцію, яка б змогла вчасно арештувати членів терористичної групи, бо не хотіли передавати їх до рук австрійського судочинства. Можливо, офіційні сербські кола трактували змовників як “патріотів” (після Першої світової війни на місці одного із замахів було встановлено пам'ятну таблицю на честь змовників) або ж боялися помсти “Чорної руки”. Очевидно, суть проблеми полягала в тому, що видача заколотників перекреслила б усю справу плекання південнослов'янської пропаганди та великосербської ідеї. Відповідальність лягає і на цісарсько-королівське пред-

ставництво у Боснії, яке легковажно поставилося до охорони спадкоємця трону.

Після 28 червня 1914 року уся громадськість Австрії притримувалася точки зору, що Сербію слід притягнути до відповідальності за скоєння злочину в Сараєво. Міністрові закордонних справ монархії Берхтольдіві вдалося, завдяки місії графа Олександра Гойоса до Берліна, домогтися від уряду Німецької імперії згоди оголосити війну Сербії. У Відні рішуче протестував проти розв'язання збройного конфлікту із Сербією угорський прем'єр-міністр Тіса. Ситуацію загострила запальна сербсько-австрійська полеміка в пресі, а також та обставина, що російський посланник Гартвіг помер від серцевого нападу під час свого візиту до австрійського посольства у Белграді (сербі поширили чутки, що його було вбито). Тіса врешті-решт припинив опір. Через перебування в Росії французького прем'єр-міністра Пуанкаре було відкладено передачу “термінової ноти” Сербії на 23 липня. Цісаря Франца Йосифа, по суті, відсторонили від участі у розв'язанні цього питання. Недосконалою в ультиматумі була преамбула, де від Сербії вимагалось подати в офіційному пресовому органі запропонований австрійською стороною текст пояснення та відповідний указ короля, а також пункт 6 ультиматуму, який передбачав участь у розслідуванні замаху австрійської урядової комісії. У разі “незадовільної відповіді” – на що, без сумніву, розраховували – Австрія погрожувала розірвати дипломатичні стосунки із Сербією. Видається, що Сербія дала відповідь з певними застереженнями лише за порадою Росії, хоча спершу була готова повністю піти на поступки. 25 липня Австрія розірвала дипломатичні стосунки із Сербією, Берхтольд змусив цісаря Франца Йосифа поставити свій підпис під оголошенням війни. Це трапилося після того, як стало відомо про бій під Темес-Кубіном, що був, по суті, безладною стріляниною, та про поодинокі напади на судна австрійського дунайського флоту.

Критичне загострення конфлікту стало, без сумніву, можливим тільки тому, що Австрія була впевнена в підтримці Німеччини, Сербія розраховувала на Росію, а та сподівалася на підтримку Франції. Жодна із сторін не ставила собі за мету спровокувати збройний конфлікт світового масштабу, не планувала його, але й не намагалася уникнути. З деякого моменту загроза війни стала такою великою, що запобігти їй змогла би тільки рішуча воля та гнучка тактика державних діячів. А цього бракувало – і не лише Австрії. Ніхто й не підозрював про неймовірний масштаб катастрофи, перед якою стояла Європа і світ.

28 липня 1914 року Сербії було оголошено війну. Австро-сербський конфлікт усе ще міг не стати приводом до світової війни, як цього не сталося під час обох балканських воєн. Розширення конфлікту не входило до інтересів Австрії. Однак граф Берхтольд та його оточення не зреагували

належно на застережливі телеграми німецького уряду та посередницькі спроби англійського міністра закордонних справ сера Едварда Грєса, який пропонував припинити просування австрійських військ після зайняття Белграда.

Загальна мобілізація російської армії після відповідного тиску з боку військових кіл на царя того ж 30 липня 1914 року означала подальший крок на шляху до світової пожежі. Лише наступного дня, 1 серпня, оголосили загальну мобілізацію в Австрії, слідом відбулася мобілізація армії у Німеччині та Франції. Увечері того ж дня – надто вже поспішно – Німеччина оголосила війну Росії. Німеччина прагнула випередити масований удар Росії, а оскільки ведення війни на два фронти стало неминучим (передбачався наступ на Західному фронті та стримувальний опір на Сході), то 3 серпня вона оголосила війну ще й Франції. Відповіддю на вступ німецьких військ на територію нейтральної Бельгії стало те, що 4 серпня Німеччині оголосила війну Англія. Парламент Монтенегро ще 31 червня 1914 року прийняв рішення про військову підтримку Сербії, проте війну Австрії оголосили щойно 5 серпня. На диво, пізно – 6 червня – надійшла звістка, що Габсбурзька монархія оголосила війну царській Росії. Світова війна почалася.

Яким був стан готовності монархії до участі в масштабній війні, в яку її втягнули легковажні дії чільних політиків? 1912 року було введено замість трирічної дворічної військової повинності при одночасному збільшенні рекрутського набору. Піхота була добре вишколеною, але незадовільно озброєною, особливо це стосувалося забезпечення кулеметами, які у цю війну пожили свій жахливий урожай. Артилерія із своїм резервом набоїв також залишилася далеко позаду німецької, французької та російської армій; виняток становила тільки техніка важкого типу, 30,5 сантиметрова мортира, зарядний пристрій до якої розробив Фердинанд Порше. Зате саперні війська були укомплектовані першокласно. У доброму стані перебувала кавалерія, однак щодо її застосування панували ще застарілі погляди, чому немало посприяв довгий період без воєн та ігноранція досвіду інших армій – російської у японській війні та британської у війні з бурами. Флот, який міг базуватися у стратегічно важливих портах (Пола, Себеніко, Каттаро) мав декілька сучасних великих бойових кораблів, проте малих суден, більше потрібних у цій ситуації, бракувало. Надзвичайно дієздатною була невелика дунайська флотилія. Військово-повітряні сили перебували на незадовільному рівні розвитку і не були удосконалені впродовж війни, як це сталося у військах інших країн.

Великою і прикрою несподіванкою для супротивника був бойовий дух військ, і не лише німецьких та угорських. Хоробро билися також слов'яни та румуни. Боснійські солдати, які вперше й востаннє боролися на боці Австрії, наганяли страх на ворогів. Найуразливішими у сприйнятті ворожої пропаганди були чехи (ще 1915 р.) і частково русини, українці Галичини (1916). На початку війни в Австрії, як і в інших країнах, серед представ-

ників різних прошарків населення панував бадьорий бойовий дух, відомий як “дух 1914 року”. До армії масово зголошувалися добровольці, які не вміли реально оцінити ситуацію, однак їм не бракувало патріотизму та віри у швидку перемогу, а це знаходило своє вираження у безглузких девізах та закличках.

Австрійський план бойових дій передбачав проведення швидкого рішучого наступу проти Сербії, а тоді, внаслідок неминучої перемоги, – завоювання Болгарії. Тож проти Сербії були сконцентровані відносно потужні сили, але частину військ Австрія змушена була перекинути на російську арену бойових дій. Два австрійські наступальні удари на Дрину восени та взимку 1914 року зазнали поразки. Другий удар увінчався тимчасовим захопленням Белграда (2 грудня 1914 р.), однак завершився поразкою у битві під Аранг'єловачем; австрійці не змогли стримати масованого контрнаступу сербських військ, які чисельно їх переважали. Величезні фізичні втрати австрійців не йшли в жодне порівняння з втратою їхнього престижу. Обидві держави вели війну на два фронти, обидві не сумнівалися у своїй швидкій перемозі й обидві залишилися розчаровані, бо й німецька західна офензива після перших значних успіхів у вересні 1914 року на Марні зазнала поразки.

Невдалими були австрійські військові операції 1914 року в Галичині. Австрія мала в своєму розпорядженні чотири армії, одна з них вела бойові дії на території Сербії. Австрійська кавалерійська розвідка давала дуже незначні результати; бракувало літаків. До того ж нічого не було відомо про наміри та військові сили росіян. Хоча в останні дні серпня й увінчалися перемогою деякі битви, як, скажімо, перемога Першої армії Данкля під Красним та Четвертої армії Ауффенберга під Комарно, але ось Третя армія Брудеоманна зазнала важкої поразки під Львовом, а потім програла ще одну битву під Львовом (власне кажучи, під Городком, 4-11 вересня 1914 р.). Хоч відступ і був проведений стратегічно правильно, проте стали помітними неминучі вияви зневіри серед втомлених солдатів австрійсько-угорських загонів. Під час серпневих та вересневих боїв цісарсько-королівські війська постійно наступали; плата кров'ю була надто високою. Армія втрачала свої найліпші частини, непоправних втрат зазнав офіцерський корпус.

У жовтні 1914 року росіяни оточили Перемишль, але їх вдалося відтіснити. А в листопаді австрійські війська відступили у Західну Галичину, до Кракова, де вони виграли битву під Ліманово-Лапановим (7-10 грудня 1914 р.) і знову зуміли трохи просунути вперед. Водночас німці здобули перемогу у Лодзі. Росіяни тим часом намагалися перейти Карпати, але марно. Марними були й два контрнаступи австрійців у січні та наприкінці лютого. Цього разу вже не вдалося розірвати кільце навколо Перемишля, і фортеця, коли вичерпалися всі запаси, змушена була здатися 23 березня 1915 року. Близько 120 000 осіб залоги потрапили у російський полон. Довгий російський фронт

скував дії австрійських та німецьких сил; на південь від карпатських хребтів, де велися запеклі бої, потерпала від російської загрози Угорщина. Тож 2 травня 1915 року було вирішено провести великий наступальний удар поблизу Горлице й Тарнова австрійськими та німецькими силами під проводом Конрада фон Гецендорфа, який увінчався повною перемогою: було звільнено більшу частину Галичини та очищено від ворога “польський мішок”, територію між Галичиною і Східною Пруссією. 3 червня 1915 року Перемишль знову опинився в руках австрійців, а 22 червня відвоювали Львів. Унаслідок літньої офензиви було зайнято Варшаву, Ковно і Вільно; на Сході виник майже прямолінійний фронт, що проходив із Півночі на Південь.

Тим часом “приятний нейтралітет” Італії переріс у відкриту ворожнечу. Виступ Берхтольда проти Сербії відбувся без згоди на те Італії, і коли 1 серпня 1914 року уряд Італії оголосив, що Союзу більше не існує, то, згідно з текстом договору про Троїстий союз (оборонний союз), мав на це право. Італія вичекала деякий час, доки не з’ясувала для себе стан справ на фронтах, а тоді прем’єр-міністр Саландра почав готувати ґрунт, щоб приєднатися до Антанти, яка взимку 1914-1915 рр. мала, очевидно, ліпші шанси. “Інтервенціоністи”, які вимагали вступу у війну, не мали підтримки серед більшості населення, однак їхня голосна агітація, найактивнішими ентузіастами якої були Габріель д’Аннунціо та Беніто Муссоліні, полонила плебс. Уже тоді у закликах до війни стали виразно помітними ознаки майбутньої фашистської пропаганди. “Неінтервенціоністи” під проводом Джолітті самоусунулися. Німеччина шукала шляхів порозуміння з Італією за кошт Австрії, а Відень, який спершу відхилив посередницькі пропозиції німців, робив тепер розпачливі спроби утримати Італію від вступу у війну. У березні ще була надія зберегти нейтралітет Італії, відступивши їй Трентіно, згодом Австрія погодилася відступити ще й Аквілею та Градіску. Трієст мав одержати статус вільного міста. Та, незважаючи на всі заходи, Італія зобов’язалася 26 квітня 1915 року вступити у війну на боці Антанти. Натомість за умовами Лондонського договору їй була обіцяна суттєва частка австрійських володінь: Південний Тироль, Герц, Трієст, Істрія, а також шмат території Далмації та албанська область. Результатом цих торгів був вступ Італії у війну 23 травня 1915 року; Антанта розраховувала тепер на швидкий переможний кінець війни. Усю Австрію сколихнув дух протесту. Тирольці, каринтійці, словенці, хорвати кинулися запекло обороняти свої землі, яким загрожувала небезпека. Прикордонні загони, ополченці та деякі військові частини, відтягнуті з сербського та російського фронтів, прийняли бій. Австрія мала прикордонні укріплення, сама ж лінія кордону в географічному сенсі не була сприятливою для італійських наступальних операцій, до того ж тирольський бастион загрожував контрнатупом. Італійським військам бракувало воєнного досвіду, а їхнє командування часто допускалося помилок. Але не має жодного сумніву у тому, що під

час Першої світової війни італійський солдат бився самовідданіше, аніж під час Другої. Дванадцять битв на ріці Ізонцо з червня 1915 року до жовтня 1917 року виснажили обидві армії; там лягла кістками величезна кількість солдатів. Чотири із цих битв відбулися 1915 року, усіма наступальними операціями італійців керував головнокомандувач армії, генерал Кадорна.

Восени 1915 року центральні держави (Австро-Угорщина й Німеччина), до яких рік перед тим приєдналася Туреччина і які тепер підтримувала Болгарія, завоювали Сербію. Невдовзі впало й Монтеґро. Союзники зайняли Північну Албанію, але решткам розбитої сербської армії вдалося досягнути узбережжя Адріатики й врятуватися на кораблях альянсу. Було відновлено сполучення з Туреччиною та Болгарією; однак союзники не зайняли Салоніки, що, як з’ясувалося згодом, було фатальною помилкою.

1916 року центральні держави наполегливо шукали шляхів, щоб завершити війну. На нещастя, для своїх наступів вони обирали щонайрізніші цілі. Конрад організував з боку Тирольських гір офензиву проти “Семи громад”^{*}; головнокомандувач німецького генерального штабу Фалькенгайн розгорнув широкий наступ на Вердун. Проте очікуваних успіхів не було. Вердун зібрав свою жахливу криваву жертву, там полягли і німці, і французи. Запеклі битви на Ізонцо тривали й 1916 року (5-9 битви). 9 серпня італійці здобули скромну перемогу, захопивши Герц. Багатообіцяючий спершу наступ Конрада на Тирольському фронті провалився після захоплення Асьяго. 4 червня 1916 року російські війська під командуванням генерала Брусилова розпочали на Волині, поблизу Луцька, наступ, який мав розмолоти австрійські армії у Галичині. Скрутне становище австрійців зумовлювалося ще й тим, що чехи та русини відмовлялися воювати, перебігали на бік ворога або з легкістю здавалися у полон. Улітку 1916 року австрійська армія втратила на Волині 300 000 солдатів полоненими.

Безпосереднім наслідком катастрофи під Луцьком став вступ у війну Румунії. Актом 27 серпня 1916 було продовжено лінію Східного фронту центральних держав, а це давало добрий шанс для контрдій. Румунське шестисоттисячне військо, хоч і було добре озброєне, але не мало жодного досвіду ведення війни, його наступи завершувалися поразками, тож під час одного добре спланованого осіннього походу німецькі, австрійські, турецькі, болгарські військові загони захопили більшу частину румунської території.

Після зайняття Бухареста центральні держави зробили перший офіційний крок до укладення миру, який, проте, не мав жодних шансів на успіх, бо не розв’язував бельгійської проблеми і лише на кілька днів випередив заклик до миру американського президента Вільсона, який відхилила Антанта.

* Сім стародавніх німецьких громад, які заселяли високогір’я Південних Альп на італійській території; нині ця місцевість повністю романізована. – Прим. перекл.

Наприкінці 1916 року в австрійській внутрішній політиці відбулося чимало змін. Кабінет міністрів на чолі з графом Карлом Штюркком від самого початку війни авторитарно керував державою, покликаючись на параграф чотирнадцятий. Знову не мала успіху спроба скликати державну раду. 21 жовтня 1916 року у Відні радикал Фрідріх Адлер, син поміркованого лідера Соціал-демократичної партії Віктора Адлера, застрелив прем'єр-міністра у приміщенні готелю "Майсль і Шаден". Це вбивство справило жахливе враження на громадськість. Оскаржений дуже вміло захищав себе на суді. Знову формування уряду довірили д-рові Ернестові Керберові, однак ще до кінця року він змушений був покинути цю посаду.

Інша подія відіграла набагато важливішу роль: 21 листопада 1916 року у віці 86 років помер цісар Франц Йосиф I. Постать старого цісаря стала символом цілої епохи, довготривалої мирної епохи до 1914 року, яку називають "старими добрими часами". Навала після Другої світової війни публікацій, які стосувалися особи, родини та оточення володаря, усіляко підтримувала таке бачення тієї епохи. Глибоке усвідомлення обов'язку, військова виправка монарха, трагізм родинного життя викликали до нього симпатію, з іншого боку – багато сучасників вбачали у песимістичній бездіяльності старого монарха одну з причин занепаду його імперії. Навіть на самому початку світової війни цісар не тішив себе жодними ілюзіями, але він не мав уже більше сили протистояти натискові свого оточення.

Новий цісар Карл, син ерцгерцога Отто та принцеси Марії Йозефи, давно вже заслужив собі слави приязного та життєрадісного чоловіка. Йому, ясна річ, бракувало політичного досвіду, але ніхто не сумнівався у його прагненні до миру. Австрія побоювалася наслідків коаліції ворожих сил, але й сильна позиція Німецького Райху у випадку перемоги центральних держав не обіцяла радісних перспектив.

Прем'єр-міністром в Австрії став наступник Кербера, чеський аристократ, граф Клям-Мартініц, якому, однак, не вдалося переконати своїх земляків продовжити співпрацю у рамках монархії; опозиційної точки зору притримувалися й німці. У червні 1917 року на зміну кабінетові Кляма-Мартініца прийшов уряд Ернста фон Зайдлера, який прихильно ставився до німецьких партій, але чехів хотів повернути на свій бік довготривалим амнестуванням: так було звільнено арештованих і засуджених за державну зраду чеських політиків Карла Крамаржа та Алоїса Рашіна. Але ці заходи уже не мали позитивного резонансу за кордоном, особливо у паризьких колах, наближених до Томаса Г. Масарика та Едварда Бенеша.

Загальна депресія серед населення стала наслідком хронічної нестачі продуктів харчування, відчутної ще з 1916 року; особливо страждали від недоїдання мешканці великих міст та промислових регіонів західної частини монархії. Карткова система розподілу продуктів харчування функціонувала

незадовільно. У найприбутковіших аграрних районах, Галичині й Буковині, велися бойові дії. Брак робочої сили, угорський національний егоїзм та свідомий саботаж слов'ян, припинення експортування товарів першої необхідності – усе це погіршувало й так нужденне становище країни. Ситуацію годі було поліпшити навіть за допомогою ерзацпродуктів: кукурудзяного хліба, ерзацкави та – мармеладу, сушених овочів, сахарину. Невелику полегшу принесло культивування з 1917 року у великих міста крихітних присадибних садків, господарі яких нерідко розводили кіз та курей.

З огляду на те, що Сполучені Штати Америки забезпечували необхідним озброєнням країни альянсу, від якого Антанта, ясна річ, не хотіла й не могла відмовитися, 8 січня 1917 року Німеччина оголосила необмежену підводну війну Штатам. Цісар Карл та міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін усвідомлювали небезпечність такого кроку, не пройшло повз їхню увагу й те, що Німеччина недооцінювала військову спроможність США. Проте під впливом військових кіл Австрія зрештою дала свою згоду на загрозливу інтенсифікацію німецької морської війни. Результати не забарилися, 6 квітня 1917 року, як і очікувалося, США оголосили війну Німеччині.

Іншою неординарною подією навесні 1917 року стала російська Лютнева революція: з трону скинули царя Миколу II, який уже готовий був до підписання миру. Царський режим змінив вірний Альянсові республікансько-лівобуржуазний уряд. Новий уряд продовжив війну, що коштувало йому ненависти знесиленого незмірними втратами народу і врешті призвело до Жовтневого перевороту.

1917 року Австрія зробила важливий крок до миру. За посередництвом обох братів дружини цісаря Ціти, принца Ксавера та Сікстуса Бурбон-Парми, відбулися австрійсько-французькі переговори. Але переговори провалилися через протест Італії після того, як цісар Карл у тексті своєї угоди (склав, до речі, Сікстус) виявив свою готовність задовольнити вимоги Франції і відступити їй Ельзас-Лотарингію. У квітні 1918 року переговори перестали бути таємницею, й Австрія опинилася в дуже неприємному становищі. Недостатньо поінформований прем'єр-міністр Чернін стверджував, що переговори з Францією провалилися через те, що Австрія відхилила територіальні вимоги французів щодо земель монархії. Тоді французький уряд опублікував текст документа, а цісареві Карлові довелося від усього відрікатися. 1917 року було ще кілька спроб налагодити контакти з французькою стороною, що загрожувало Габсбурзькій монархії розривом з її німецьким партнером. Однак і ці спроби провалилися так само, як спроба налагодити австро-британські контакти, зроблена південноафриканським державним діячем генералом Смутсом та австрійським послом у Лондоні, графом Менсдорфом-Пуїльї.

Справи на австрійських фронтах 1917 року були не такими вже й поганими. Російська армія вже дуже знесилилася. Наступ проти австрійців у Гали-

чині на початку липня спершу був вдалим, та згодом, під сильним натиском німців, росіяни змушені були відступити. Найзатятіше билися румуни на крайньому півдні Східного фронту. 7 листопада 1917 року (25 жовтня за старим стилем) у Росії скинули уряд Керенського, і переміг більшовизм. Нові господарі одразу ж виступили з мирною пропозицією. Мирні переговори, які почалися в грудні 1917 року, виявилися затяжними, бо з одного боку, не могли дійти згоди між собою центральні держави, а з іншого – від російської делегації, яку очолював Лев Троцький, відкололися українці, які заявили про себе як про самостійну делегацію. 9 лютого 1918 року було підписано Особливу мирну угоду з Україною; від цієї угоди в Австрії сподівалися поліпшення ситуації з продуктами харчування. Однак сподівання майже не виправдалися. Переговорам перешкодили “совети”. Коли ж німецькі війська знову почали просуватися вперед, російський уряд здався і 3 березня 1918 року підписав Брест-Литовський мирний договір, який задовольняв важкі для Росії вимоги німців. Та згодом Росія зуміла взяти реванш за допомогою Версальського мирного договору, який не зачіпав власне російських територій. Найбільшими втратами стали Фінляндія, Балтика, Польща та Україна.

Проведення кордону між Польщею та Україною по лінії Бугу (українцям відійшла Холмщина на південний захід від Бугу) роздратувало поляків. Починаючи з 1916 року, найважчі проблеми у складанні усіх проектів центральних держав щодо мирних переговорів та післявоєнного ладу були пов'язані з так званим “польським питанням”. Тож сторони намагалися пов'язати Польщу у тій чи іншій формі з центральними державами. Вирішити дилему – прийняти “австро-польський” чи “німецько-польський варіант” – було не так легко. Ще не встигли наддержави прийняти остаточне рішення, як 5 листопада 1916 року було проголошено утворення Польської держави. Сподіваного припливу до армії добровольців не сталося. Набагато більший резонанс мало створення польських легіонів на початку війни в Галичині. Рішення про передачу Холмщини українцям та дискусії щодо можливого поділу Галичини, відвернули поляків від союзу центральних держав. Польські легіони були розпущені. Знову польський народ спробував повірити обіцянкам Антанти, у складі армій якої теж перебували польські військові загопи.

Пізно восени 1917 року на італійському фронті відбувся несподіваний перелом. Унаслідок десятої та одинадцятої битви на річці Ізонцо відповідно у травні та серпні-вересні 1917 року італійцям вдалося відвоювати незначну частку своїх територій; резерви ж австрійського фронту були цілковито вичерпані. Австрійці справедливо побоювалися, що наступний удар може стати для них катастрофою. Назріла потреба у власних наступальних діях. Офензива 24 жовтня 1917 року – подібно як наступ під Горліце – почалася “кутовим ударом” у верхній течії Ізонцо, у районі Фліча та Толмайна, з газовими атаками та мінометним вогнем. Успіх був несподівано великим,

війська не тільки досягли максимальної мети, лінії ріки Таджаменто, але й перейшли її і досягли річки П'яве. Однак австрійцям не вдалося відрізати шлях до відступу італійським загонам у нижній течії Ізонцо. Все ж у полон взяли близько 300 000 солдатів, а по ріці П'яве створили новий, уже короткий фронт. Захоплені продуктові запаси зробили австрійську армію на довгий час незалежною від підвозу.

Наприкінці 1917 року становище центральних держав було важким, але не безнадійним. До того ж не вдалося повернути в армію австрійських союзників солдатів із таборів військовополонених у Сибіру; цьому перешкодило повстання білогвардійських формацій та розростання чеських сибірських легіонів. Ознакою внутрішньодержавної кризи вважається страйк промислових робітників у січні 1918 року. На початку лютого на деяких військових кораблях у Каттаро спалахнув бунт; призвідцями стали частково соціал-радикальні елементи, а частково – матроси слов'янського походження, симпатичні Антанти.

На той час генералітет німецької армії ще вірив у переможне завершення війни на Заході, доки у війну не вступили США. Березневий наступ на Західному фронті – операція “Міхаель” – після тимчасового успіху захлинувся в крові і болоті. Напевно, ліпше було би, передбачаючи можливий наступ, зробити спробу укласти мир. У червневих боях на Марні американці кинули на фронт великі сили; німці не мали жодного шансу на перемогу. Так само з великими втратами провалилася австрійська офензива на італійському Тиролі і на П'яве. Коли погіршилося становище на французькому фронті, австрійське командування перекинуло кілька дивізій на Захід.

У тилу ситуація ставала все невтішнішою: голод звів нанівець витримку цивільного населення ще раніше, аніж воєнної машини. Драматизм ситуації досяг свого апогею, коли шеф інтендантської служби, генерал Оттокар Ляндвер конфіскував 30 квітня 1918 року німецький вантаж збіжжя, щоб врятувати Відень від голодної смерті. У травні 1918 року, під час переговорів цісарів Карла й Вільгельма, у німецькому генеральному штабі поблизу Спаа* було укладено угоду, що стосувалася тісного економічного й політичного співробітництва. Наміри щодо німецького панування у “Серединній Європі”, які пропагувало оточення Фрідріха Науманна, зазнали тут провалу. Не було сумніву, що договір у Спаа суттєво зміцнив позиції крайніх антиавстрійських кіл у таборі Антанти, особливо чеської еміграції. До гасла “Detruisez l'Autriche-Hongrie!” (“Зруйнують Австро-Угорщину!”) стали тепер більше прислухатися. Наприкінці червня 1918 року чехословацьку національну раду в Парижі французи визнали як уряд однієї із союзних держав. Інші учасники альянсу згодом також приєдналися до цього рішення.

* Курорт у Бельгії. – Прим. перекл.

В Австрії уряд поступово втрачав свій авторитет, слов'янські депутати безкарно насміхалися з держави. 20 серпня 1918 року Зайдлер подав у відставку, після нього кабінет міністрів очолив політик християнсько-соціального блоку барон Макс Гусарек-Гайнляйн. У цей же приблизно час загострилися кризові явища на воєнних фронтах. 8 червня, у "чорний день", англійці прорвали німецький західний фронт; ще фатальнішим став прорив французької салонікської армії у вересні. Болгарський фронт виснажився, і 26 вересня 1918 року Болгарія попросила перемир'я. Австрійські та німецькі підкріплення не змогли реанімувати болгарську армію. 18 жовтня перемир'я попросили й турки.

Внутрішня канва Габсбурзької монархії розлазилася по швах. Поки ще не дійшло до прогнозованих супротивниками повстань "пригноблених народів", але вже ставали помітними наслідки воєнних втрат, голоду й ворожої пропаганди. 14 пунктів президента Вільсона мали великий агітаційний вплив. Десятий пункт, до речі, передбачав "автономний розвиток народів Австро-Угорщини". Однак події розвивалися й далі. 4 жовтня 1918 року німецькі буржуазні партії підтримали внесену Віктором Адлером резолюцію, у якій наголошувалося на праві усіх націй Габсбурзької монархії на самовизначення, й німецьких австрійців також. Майже в останню хвилину, 17 жовтня 1918 року, цісар Карл видав указ, яким проголошував поділ Цісляйтанії – земель на західному березі Ляйти – на національні держави, а внаслідок рішучого протесту угорського прем'єр-міністра Векерле, Угорщина відмовилася брати участь у цій програмі державних реформ, яка в будь-якому разі з'явилася надто пізно. Поляки ж так само проголосили об'єднання усіх своїх областей в єдиній національній державі, а південні слов'яни, яким вперті угорці ніяк не хотіли йти на поступки, приєдналися до Сербії. Формальне приєднання відбулося, щоправда, лише 1 грудня 1918 року. 28 жовтня відбувся переворот у Празі, чеська національна рада захопила владу в свої руки, а 30 жовтня було проголошено конституцію національних зборів, приєднатися до яких виявили бажання й словаки. Угорщина прийняла рішення про відокремлення від Австрії, коли цісар Карл уповноважив графа Міхаеля Каролі, прихильника соціал-демократів, сформувати уряд. Стефан Тіса, представник старої Угорщини, загинув від руки убивці.

Цісарсько-королівська армія все ще вела бої на італійському фронті. Коли 24 жовтня 1918 року розпочався італійський наступ, австрійська армія зуміла здобути деякий успіх у Грапській області в боях за Монте Асолоне та Монте Пертіса, однак невдовзі угорський уряд відкликав свої війська. Коли ж британські військові загони разом з італійською армією форсували П'яве, багато ненімецьких військових частин відмовилися виконувати накази, і фронт почав розповзатися. Пополудні 3 листопада було оголошено перемир'я з важкими для австрійських союзників умовами Антанти. За умовами перемир'я передусім слід було звільнити Південний Тироль аж до Бреннера,

долину каналу з Тарвісом, Карстську область, Істрію та Північну Далмацію, а також надати свободу пересування військовим з'єднанням альянсу по всій території держави, забезпечити відхід німецьких військ та демобілізацію австро-угорської армії.

Австрійська сторона не зуміла довести до відома своїх військ, що сама угода про перемир'я набере чинності щойно о 15 годині наступного дня, австрійці перейшли до негайного братання, і це коштувало їм 300 000 осіб військовополоненими, особливо на Тирольському фронті. Ці події святкували і святкують сьогодні в Італії як найбільшу перемогу під Вітторіо-Венето, яка, буцімто, вирішила долю війни. Рештки австрійських армій та з'єднань повернулися залізницею додому.

Життя тут не завмерло й в останні дні жовтня. 21 жовтня 1918 року у залі нижньоавстрійського ландгаузу зібралися представники німецькомовного населення монархії, – а саме обрані на останніх виборах 1911 року депутати райхсрату – і, покликаючись на право націй на самовизначення, проголосили себе "тимчасовими національними зборами самостійної німецько-австрійської держави". Уряд Гусарека подав у відставку, на його місце прийшов 22 жовтня уряд на чолі з християнським соціалістом Гайнріхом Ляммашем; на його престиж у світі, як на загальноновизнаного викладача й знавця прав народів, поклалися великі надії. Останнім міністром закордонних справ монархії став граф Юліус Андраші, який за згодою цісаря Карла розпустив Німецький союз, а 27 жовтня звернувся з нотою до президента США Вільсона, в якій висловлювалася згода прийняти умови сепаратного миру Антанти. Німецько-австрійські депутати усіх партій різко засудили такий крок.

Перші листопадові дні ознаменувалися рішенням про зміну державного ладу в країні. Цісар Карл не відрікся від трону, він залишився в країні навіть тоді, коли цісар Вільгельм утік до Голландії. Та все ж 11 листопада він оприлюднив свою заяву, у якій відмовлявся від участі в державних справах і визнавав будь-яке рішення щодо державного ладу. Наступного дня, 12 листопада 1918 року, тимчасові національні збори одностайно проголосили Німецько-австрійську республіку. Історія Габсбурзької монархії на Дунаї добігла свого кінця...

Х. СІМДЕСЯТ РОКІВ ВІД ПЕРШОЇ ДО ДРУГОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918-1988)

Зародження республіки. Мирний договір, питання кордону і проблема аншлюсу

Молода республіка Німецька Австрія (Deutschösterreich) з перших своїх днів опинилася під знаком гнітючих політичних та економічних труднощів, які 1919 року різко загострилися. Після 12 листопада 1918 року урядову владу здійснювала Державна рада, яка складалася з членів Національних зборів, а фактично ведення справ доручила державним секретарям. Землі проголосили своє приєднання. 16 грудня відбулися вибори, у результаті яких 72 місця одержали соціал-демократи, 69 – члени Християнсько-соціальної партії, 26 – члени Німецької національної партії, а також троє членів дрібних угруповань. На окупованих ворогом територіях, населення яких висловилося за приналежність до Німецької Австрії, особливо в частинах Каринтії, Штирії та Південного Тиролю, а також німецькомовних областях Богемії, Моравії і Силезії голосування не відбулося. 4 березня 1919 року було скликано Віденські Національні збори, судетські німці вийшли на вулиці, демонструючи своє право на самовираження. У Каадені та інших населених пунктах чеські військові відкрили вогонь у натовп, було багато поранених і вбитих. Прикладом стали дії словенських солдатів 27 січня 1919 року в південноштирійському Марбурзі (“Марбурзький кривавий день”). До Національних зборів приєдналися представники окупованих альпійських областей, а судетські німці від цього заходу чомусь відмовилися.

15 березня збори обрали соціал-демократичний – християнсько-соціально-ний коаліційний уряд на чолі з держсекретарем Карлом Реннером. Держсекретарем із закордонних справ став Отто Бауер, військово-не відомство очолив

Юліус Дойч. Член Християнсько-соціальної партії Йодок Фінк з Форарльберга став віце-канцлером. Однак уряд, оскільки oprіч того, ще діяли робітничі і солдатські ради, не був господарем у своєму домі. Новостворена республіканська армія (Volkswehr), відзначалася низькою дисципліною; об'єднана з нею “Червона гвардія” виконувала накази новозаснованої, нечисленної, зате активної Комуністичної партії. Коли ж у березні 1919 року в Угорщині та у квітні в Баварії було встановлено диктатури Рад, щось подібне, здавалось, ось-ось відбудеться в Австрії. Вже 12 листопада 1918 року Червона гвардія здійняла стрілянину перед парламентом. Серйознішими, схожими на путч, були акції проти народного представництва і поліції 17 квітня та 15 червня 1919 року, де були вбиті; у лютому в Граці також відбулися заворушення. Однак ці спроби зазнали невдачі, республіка Рад оминула Австрію. Втім події розгорталися досить-таки невтішно, особливо в питанні щодо державних кордонів.

У травні 1919 року мирна делегація Німецької Австрії вирушила до Сен-Жермена-ан-Лей (біля Парижа), де її несподівано було інтерновано. На переговори австрійську делегацію не запросили, вона могла викласти тільки письмові пропозиції, щодо яких не існувало жодної певності, чи вони взагалі коли-небудь вивчатимуться. Песимізм, з яким держсекретар Реннер як голова делегації очікував мирної конференції, виявився цілком виправданим. Деякі надії поклалися на міжнародний авторитет окремих членів делегації; Франц Кляйн і Гайнріх Ляммаш були, зрештою, юристами міжнародного формату. Високий авторитет в англійських колах після роботи в Судані мав, наприклад, Рудольф Златін-Паша.

Повна невдача спіткала їх у питанні щодо судетських німців. На той час чехи вже захопили німецькі райони Судетів. Лише де-не-де вони зустріли слабкий опір. Уряди Саксонії і Пруссії цілком свідомо відмовилися надати посильну військову допомогу Німецькій Богемії і Північно-Моравській та Силезькій областям. Південну Богемію було втрачено через дезінтерес Верхньої Австрії; свої позиції у Верхній Моравії німці відстоювали дещо довше, однак і тут відповідальним органам забракло ініціативи, адже з Відня надходило надто мало підмоги. Вимоги чехів щодо – дуже різної давности – “історичних кордонів” зонайменше були спірними. Тим паче, що чехи і собі висували претензії на словацькі райони, розташовані в межах давніх історичних кордонів Угорщини. На заході лінія кордону теж мала змінитися, однак, тільки не на користь Німеччини та Австрії. У вирі тих подій понад три мільйони судетських німців позбавили права на самовизначення жителів крихітної Гульчинської області у прусській частині Силезії через слов'янську мову спілкування – проти волі – приєднали до Чехословаччини. Нижня Австрія втратила прикордонні території, частково з огляду на транспортні сполучення, як-от, в околицях Гмюнда (місто врешті залишилося

австрійським), чи як у випадку Фельдсберґа. Частково це сталося і з “національних мотивів” через словацькі групи населення Роттеншахена і Теменау. На трикутнику Морава-Тая також відбулася корекція кордону. Водночас сотні тисяч німецькомовних жителів Південної Моравії та Південної Богемії без урахування їхньої національності було передано Чехословаччині. Як видно, новий переділ кордонів був результатом сваволі переможців; нереалізованими залишилися хіба-що такі явно надмірні вимоги чехів, як-от, коридор через Бургенлянд та прагнення здобути частину Вайнфіртелю. Завдяки йому сподівалися роз’єднати Австрію та Угорщину, про це ще йтиметься далі. Мирна конференція погодилася з більшою частиною чеських претензій, викладених у трьох меморандумах. Їхній текст став відомим пізніше, а обґрунтування не витримувало жодної критики. Меморандум ряснів хибами та неприємними перекрученнями. До гасла “Правда перемагає!” на чехословацькому гербі, а також до західноєвропейської легенди про Масарика і Бенеша ці махінації аж ніяк не пасували, проте це не завадило їм бути надзвичайно популярними. Вирішальним було те, що чеські претензії загалом не суперечили інтересам держав-переможців; до австрійських аргументів ніхто не дослухався.

Ані найменшого успіху австрійська делегація не мала й у процесі укладення лінії кордону з Італією: Південний Тироль було втрачено. Провідні тирольські політики діяли не зовсім вдало; наголошуючи на самостійності землі, вони сподівалися зберегти Південь, який був під загрозою. У колах союзників це витлумачили як небажання тирольців приєднатися до Австрії, що до Італії. Південний Тироль союзники пообіцяли Апеннінському королівству в Лондонському договорі (1915). Тим часом Італії самій довелося змиритися з низкою відхилень від Лондонських угод, коли проводили лінію кордону з Югославією. А втім, не судилося здійснитися й італійським колоніальним забаганкам. Інакше склалося з Південним Тиродем. Президент Вільсон, на якого в Австрії поклали великі надії, дуже швидко передав італійцям усю німецьку частину Тиролю, дарма, що дев’ятий з його чотирнадцяти пунктів передбачав “нове проведення кордонів Італії вздовж чітко розпізнаваних національних ліній”. Директиви американської мирної делегації, які вже тоді відійшли від цього принципу, принаймні дозволяли підтримувати прямий зв’язок між Східним і Західним Тиродем через долину Пустерталь і прохід Бреннер на австрійській території. Мабуть, не стільки брак обізнаності, як згодом наводили задля вибачення Вільсона, скільки намір винагородити Італію у Південному Тиролі за інші розчарування та бажання врахувати інтереси італо-американців, очевидно, спонукали президента пожертвувати своєю урочисто проголошеною тезою. Англійські дипломати і публіцисти не були в захваті від приєднавчих бажань Італії, однак Англія, на відміну від Сполучених Штатів, підписала Лондонський договір, у якому – висловлюючи, зви-

чайно, ні до чого не зобов’язувальні слова жалю – було схвалено відмову від Південного Тиролю. Французам була відома неправочинність вимог італійців, Зазвичай Францію та Італію роз’єднували власні суперечки, які свого часу призвели до підписання Троїстого договору. Зараз вони дедалі більше загострювалися через тертя між Італією та югославськими союзниками Франції на східному березі Адриатики. З огляду на це для французів був сенс задовольнити вимоги Італії щодо Південного Тиролю, створюючи таким трибом між Італією, з одного боку, та Австрією і Німеччиною, з іншого, новий об’єкт суперечок.

Основний італійський аргумент “природного кордону” по вододілу був неістотним, оскільки принцип вододілу навряд чи враховували на котромусь з інших європейських кордонів, адже громади Зекстен, Інніхен і Фіршах з австрійського боку вододілу таки дісталися Італії. Саме в Південному Тиролі через широкоюсяжне збігання мовного кордону з чіткими географічно-прикордонними лініями від Ортлера через Салюрнський скит до Доломітів постала нагода знайти справедливе і просте рішення питання політичного кордону. 11 000 ладінців, які спільно з 220 000 німецькомовними південними тирольцями залишилися в Австрії, й без того вважали себе тирольцями та австрійцями. Зі стратегічного погляду, така лінія кордону теж була вигідною для Італії; прецінь це не були військові, а радше націоналістичні мотиви – надто виразно наголошені у промовах та заявах провідного і фанатичного політика анексії Егторе Толомеї – з яких раптом виринуло бажання мати кордон по Бреннеру. Італія виграла небагато, прикордонну смугу, від давніх корінних жителів якої її відділяли взаємні антипатії, Австрія втратила найкрасивіший з куточків, Тироль було пошматовано; навіть ті частини Тиролю, які залишилися в Австрії, Східний і Північний Тироль, відтепер не мали жодного сполучення.

До Італії відійшла каринтійська долина Канальталь. Вододіл біля Тарвіса і Гоґау знову зробили не на користь Австрії.

Більше поталанило Австрії в обстоюванні своїх інтересів проти Югославії – щоправда, лише на відтинку каринтійського кордону. Після закінчення війни словенські загони зайняли деякі прикордонні райони Каринтії. Оскільки словенська окупація захоплювала нові й нові райони, 5 грудня у Клягенфурті, незважаючи на прохання віденського уряду відмовитися від збройної боротьби, місцева влада прийняла рішення чинити опір. В організації оборони відзначилися командувач силами федеральної землі підполковник Людвіг Гюльґерт та командувач всеармійських з’єднань і пропагандист підполковник Ганс Штайнахер. У січні 1919 року відбулися вдалі переговори з укладення перемир’я. Американська комісія з вивчення цього питання на чолі з підполковником Шерманом Майлсом об’їхала спірну область і склала сприятливий для Австрії звіт про загальну ситуацію. 29 квітня 1919

року югослави порушили перемир'я і розпочали наступ; спершу їх відкинули далеко назад, і тільки втручання сербських регулярних загонів змінило ситуацію. Югослави зайняли Клягенфурт, але завдяки втручанням держав Антанти їм довелося звільнити місто. Мирний договір передбачав референдум у двох зонах. У південній зоні А, яку загонали югославів звільнили щойно перед голосуванням 10 жовтня 1920 року, 59 відсотків населення зважилося голосувати за Австрію, хоча під час перепису населення 1910 року 70 відсотків мешканців своєю розмовною мовою вказали словенську. Мовна і політична приналежність тут якраз не були тотожними. Внаслідок сприятливого для Австрії закінчення бездоганно проведеного голосування в зоні А, відпала потреба плебісциту у північній меншій зоні В (Клягенфурт-місто і околиці). Зрештою, щодо його результату не було сумнівів і поготів. Незважаючи на успішний вислід голосування, Каринтії довелося змиритися з трьома незначними територіальними втратами. Канальталь, як вже було зазначено, відійшла до Італії, долина Місталь з Унтердраубургом без голосування до Югославії, а на територіальну громаду Оберзеєлянд на південь від Караванків австрійці навіть не наважилися претендувати.

Невигідними для Австрії були рішення мирної конференції щодо ділянки штирійського кордону. Під орудою проюгославськи настроєного офіцера, генерала Майстера словени створили *fait accompli*. Словенські загонали вдерлися до Марбурга, німецького передмістя Південної Штирії, а подекуди у такі поспіль німецькомовні райони, як Абстальський басейн на південь від Мури. Деякий час ще жевріла надія на референдум у Марбурзькій області, на якому рішуче наполягала Італія. Прикметно, що за винятком власних кордонів, прикордонні питання вона воліла бачити врегульованими через плебісцити; врешті перемогла позиція Франції – відхилити референдум. У спірній області австрійським залишився хіба що Радкерсбург. З усієї штирійської території збройне повстання спалахнуло тільки в околицях цього міста, і ця обставина, мабуть, неабияк вплинула на ухвалу мирної конференції. Водночас зі східного кордону доволі реальну загрозу становила Угорська республіка Рад, що скувало волю Штирії чинити опір Югославії.

Врегулювання бургенляндського питання закінчилося компромісом. У чотирьох угорських комітатах Пресбурзі, Візельбурзі, Еденбурзі і Айзенбурзі (саме від них утворилася назва Бургенлянд) частка німецькомовного населення була доволі високою. Щоправда, Пресбурзький комітат держави-переможці повністю обіцяли Чехословаччині, якій, зрештою, дістався плацдарм на південь від Дунаю – єдиний втілений фрагмент плану слов'янського коридору до Адріатики. Після краху монархії серед німецьких “гайдебауерів”^{*} і

^{*} Німецькомовне сільське населення австрійсько-угорської прикордонної смуги-пустоші. – Прим. перекл.

“гайнцив” Бургенлянда виник рух за приєднання до Австрії. У Маттерсбурзі 7 грудня 1918 року вони проголосили “республіку Гайнценлянд”, однак угорські війська придушили цей рух. Австрійська мирна делегація впевнено репрезентувала вимоги щодо німецькомовної, пронизаної кількома острівцями хорватської мови, області. Як наслідок, до Сен-Жерменського і Тріанонського мирних договорів врешті внесли положення про перехід німецьких частин Західної Угорщини до Австрії. На півночі нова лінія кордону залишала значну частину пустоші за Угорщиною; залізнична лінія Пресбург – Аграм мала проходити через угорську територію. Окрім того, передачу Бургенлянду Австрії перенесли до моменту ратифікації угорського мирного договору, а він змушував на себе чекати. Після падіння Республіки Рад Угорщина вдалася до рішучих заходів, аби домогтися перегляду положень договору щодо кордону з Австрією. Здавалось, Угорщині нізащо не вдасться домогтися від Антанти звільнення навіть частини тих 1 500 000 угорців, яких союз обіцяв Румунії, 800 000 Чехословаччині, 500 000 Югославії – але з Австрією Угорщина почувалася впевненіше, незважаючи на те, що в Бургенлянді мадяри становили тільки мізерну частку населення. Свою роль відіграла, очевидно, і позиція віденських буржуазних політиків та публіцистів, які симпатизували правому уряду Угорщини, і, здавалось, були готові в крайньому разі пожертвувати австрійськими вимогами щодо Бургенлянду. Коли ж наприкінці серпня 1921 року австрійська жандармерія нарешті збиралася вступити до Бургенлянду – Антанта заборонила участь федерального війська – угорські вільні стрільці, а також регулярні частини під проводом відомих контрреволюціонерів Геяса, Пронаї та Остенбурга чинили запеклий опір. Під тиском Італії було внесено зміни до положень мирного договору; в Еденбурзі та околицях все мало вирішити всенародне голосування, проведення якого, однак, було в руках місцевих угорських установ і під контролем італійського генерала-угрофіла Карла Антоніо Ферраріо. Ситуація склалася так, що Австрія відкликала своїх представників з плебісцитної комісії. Голосування, яке з 12 перепризначили на 14 грудня 1921 року, принесло очікуваний успіх Угорщині (64 відсотки). Сільські територіальні громади здебільшого голосували за Австрію, однак велика перевага голосів в Еденбурзі схилила шальки терезів на користь Угорщини. Події, які передували референдуму і супроводжували його, були доволі невтішними. Однак слід визнати, що серед старшого покоління бургенляндців існували симпатії до Угорщини. Щоправда, згодом з'ясувалося, що ці симпатії коренилися неглибоко; спроба організувати в Бургенлянді проугорськи (“промадярськи”) настроєну партію, не мала серйозного підґрунтя. Політична свідомість населення швидко зростала, тому воно завжди вибирало представників загальноавстрійських партій. У листопаді 1921 року під угорською окупацією опинилися усі, без винятку, райони Бургенлянду. А втім,

рішення не приєднати їх до Нижньої Австрії або Штирії, а утворити окрему федеральну землю виявилось політично виправданим. Голосуванням бургенляндських бургомістрів її столицею було обрано Айзенштадт.

Окремим розділом у комплексі австрійських територіальних питань стояла проблема Форарльберга. Форарльберг спершу відійшов від Іннсбруцького намісництва, повноваження якого за монархії поширювалися не тільки на Тироль, а й на землі на захід від Арльберга. 3 листопада 1918 року земельні збори Форарльберга проголосили тимчасовий вступ до Німецької Австрії. Водночас у різних кінцях землі розгорнувся жвавий рух за приєднання до Швейцарії, особливо на початку 1919 року, коли економічна та політична ситуація в Австрії була надзвичайно тривожною, а загроза опинитися в обденках Баварської та Угорської республік Рад здавалася зовсім близькою. 11 травня 1919 року під час неофіційного всенародного опитування 80 відсотків голосів було віддано за приєднання до Швейцарії. Хоча участь у цьому референдумі була не дуже масовою, не підлягає сумніву, що настрої більшості жителів Форарльберга сприяв приєднанню до Швейцарії, адже з алеманським населенням країни форарльбержців багато що об'єднувало. Чи не найбільше вабила стабільна економіка і конституція з яскраво вираженими рисами федералізму. Однак у Сен-Жермені питання про Форарльберг ніхто не ставив. У самій Швейцарії інтерес був доволі стриманим, існувало чимало пересторог щодо зміщення національної, а ще дужче – добре збалансованої конфесійної структури конфедерації. У колах Антанти, особливо у Франції панувало занепокоєння з приводу того, що наслідком приєднання Форарльберга до Швейцарії неминуче стане приєднання окремих австрійських альпійських земель до Німеччини. Із консолідацією австрійського становища та утворенням буржуазних урядів у Відні сецесійний рух у Форарльберзі поступово згас; голова уряду федеральної землі ляндесгауптман – Отто Ендер, один з батьків краю, 1930 року став навіть федеральним канцлером Австрії. Невелике і незалежне князівство Ліхтенштайн з 1852 до 1919 року було пов'язане з Австрією митним союзом, однак після розвалу монархії орієнтувалося радше на Захід і 1928 року приєдналося до митної угоди зі Швейцарією.

Одним з найбільш важливих питань для австрійської громадськості після Першої світової війни був “аншлюс”, план об'єднання Австрії з Німецькою імперією. Одразу ж після проголошення республіки 12 листопада 1918 року, Національні збори Німецької Австрії – одноголосно – оприлюднили рішення про приєднання до Німеччини. Держави Антанти спершу зреагували по-різному. Категорично проти була лише Франція. Америка, Англія та Італія вагалися, зрештою у квітні 1919 року гору взяли французи. На Мирній конференції питання про приєднання ніхто серйозно вже не ставив. Австрійська делегація теж не особливо наголошувала на ньому, сподіваючись на

поступки з інших питань. В умовах, які було спершу пред'явлено австрійській делегації, не було виразної заборони щодо приєднання. Зокрема остання стаття 88 Мирного договору вдавалася до дивного описового формулювання: “Незалежність Австрії є непорушною, за винятком випадку, коли рада Ліги Націй (для рішень якої необхідна була одностайність) погоджується на внесення змін”; очевидно, з огляду на проголошене право на самовизначення союзники уникали однозначної заборони.

Мирний договір хоч і перешкодив реалізації аншлюсу, проте не міг загасити ідеї приєднання, а радше роздмухав її. 1921 року демонстративно було проведено два голосування за аншлюс – з тим застереженням, що йшлося про з'ясування народної opinio. У Тиролі і Зальцбурзі результатом була приголомшлива більшість за приєднання. Під тиском Антанти і з огляду на велику небезпеку, яка загрожувала державі і насамперед прикордонним областям, Каринтії і де-факто ще відокремленому Бургенляндю, австрійці від проведення наступних земельних референдумів відмовилися. З того часу рух за аншлюс переважно перейшов у площину культурно-політичних дискусій.

Сьогодні проблема аншлюсу вже не актуальна, населення Австрії схвалює незалежність своєї держави. Тоді ж мало-хто замислювався над труднощами, пов'язаними з аншлюсом. Візьмімо лишень включення Австрійської федерації до складу Німецької федерації, передумовою якого була б відмова від державної єдності Австрії, або ж від прав австрійських земель. Щоб пояснити інтенсивність приєднавчого руху під кінець Першої світової війни, варто лише зауважити, що австрійці не сприймали доволі свавільної політики держав-переможців. Це зміцнювало почуття солідарності з Німеччиною, з якою Австрія разом пройшла війну, адже з нею теж розмова була короткою. Крім того, Антанта свідомо підтримувала державотворення не тільки поляків, а й чехів, словаків і карпатських українців, далі сербів, хорватів і словенів, тобто народи і групи народів, взаємна прихильність яких не була безмежною. Це було на руку союзникам, тоді, як приєднанню Австрії до Німеччини вони опиралися, очевидно, лише тому, що воно просто суперечило їхнім інтересам. Так держави Антанти непокоїлися за подальше існування Чехословаччини. Симпатії до Австрії взагалі не відігравали жодної ролі, навряд чи ними керувалися, коли укладали основні пункти Сен-Жерменського мирного договору.

На користь приєднавчого руху у двадцятих роках неодноразово наводили такий аргумент, – Карл Реннер притримувався цього погляду ще навіть після Другої світової війни, – що вдала реалізація аншлюсу сигналізувала б для населення політичний успіх. Відтак це посприяло б зміцненню демократії в Австрії та Німеччині. Ця аргументація не така вже й безглузда, хоча, звичайно, зараз уже ніхто не доведе, що аншлюс справді відвернув би перемогу націонал-соціалізму у Німеччині, а відтак перешкодив би вибухові Другої світової

війни з усіма її жахливими наслідками. Чесний і демократичний приєднавчий рух не можна ставити на один щабель з пізнішою пропагандою за аншлюс і політикою експансії націонал-соціалізму, адже це заступить погляд на той чи інший феномен.

10 вересня 1919 року Національним зборам Німецької Австрії довелося прийняти положення Сен-Жерменського Мирного договору. Вони передбачали, зокрема, зменшення війська до малої, але дуже дорогої армії найманців 30 000 осіб, – насправді ця цифра ніколи не стала реальністю, – обмежували вони й озброєння. Додаймо ще відчуження розташованого на території держав-противників майна, практично безпідставні вимоги передачі торговельного флоту, відмову від підводного й телеграфного кабелю, обтяжливе право застави з боку союзників на всі державні надходження тощо; зрештою від Австрії, що голодувала, вимагали здати живу худобу. Щоправда, згодом союзникам довелося відмовитися від реалізації цього положення, як і від інших репарацій. Важка, іноді до відчаю напружена ситуація із постачанням продуктів була об'єктом політичного тиску з чеського, італійського, а під час кризи в Бургенлянді – навіть з угорського боку. Австрії щоразу погрожували заборонити поставки продуктів, або ж їхнє підвищення ставили у залежність від догідливої політичної позиції. На тлі цих маневрів вирізнялися безкорисливі та спонтанні акції допомоги північних американців і таких нейтральних держав, як Швейцарія, Нідерланди і скандинавські країни, які врятували населення метрополії Відня від голодної смерті.

На підставі Мирного договору змінилася і назва держави. Відтоді замість “Республіка Німецька Австрія” її стали називати “Республіка Австрія”. Союзники прагнули не лише уникнути у державній назві будь-якого натяку на Німеччину, а навіть наголошували на значно тривалішому існуванні Республіки Австрії порівняно із західною частиною монархії, аби на Австрію та її мешканців теж можна було накинути тягар обов'язків за світову війну і зробити відповідні висновки у Мирному договорі. Теза про дисконтинуїтет – принаймні з погляду міжнародного права – була, очевидно, правильною. Згодом і за межами Австрії побутувала думка, що монархія розпалася на низку нових держав, однією з яких якраз і була Австрійська республіка.

У контексті Мирного договору у наступні роки дійшло до переговорів навколо австрійських архівних фондів; нові кордони вимагали належного врегулювання. Для Австрії сприятливим було те, що воно відбулося за принципом “походження”, визначальним в архівній справі, а не за принципом “стосовності”. Так вдалося запобігти цілковитому спустошенню австрійських архівів. Різкі суперечки точилися навколо творів мистецтва, які були австрійською власністю, особливо багатющих віденських колекцій. Але й тут завдяки шляхетності франко-англо-американської комісії юристів, що мала прийняти відповідне рішення, вдалося відстояти австрійську позицію.

Ще перед Мирним договором Італія провела самовільні незаконні конфіскації у віденських збірках. Однак за допомогою договору вдалося домовитися і з Італією.

Підсумовуючи Сен-Жерменський Мирний договір (а також інші договори після Першої світової війни), слід остерігатися надто спрощених висновків. Ані публіцистичні продукти психозу відречення перших післявоєнних років у Німеччині, Угорщині та Австрії, ані судовні спроби “порятувати” недалеке минуле, не витримують об'єктивної історичної критики. За важких післявоєнних умов, коли державні мужі союзників знаходилися під тиском націоналістично налаштованої громадськості, сп'янілої від перемоги, годі було уповати на делікатне рішення. Однак багато в чому відповідальним політикам держав-переможців забракло елементарної розважливості, чи пак доброї волі. Сумнозвісна роль їхніх наукових чи псевдонаукових експертів, що керувалися більше симпатією до народів-фаворитів, ніж прагненням до об'єктивності. Наслідком була низка хибних рішень з територіальних питань, де тільки можна невдалим було трактування німецьких репарацій. Проблему ж вини у війні найкраще б узагалі віддати на розгляд історичній науці, що згодом, як відомо, дійшла інших висновків. Інші елементи договорів, які, на превеликий жаль, поширювалися лишень на нові держави: захист меншин, ідеї роззброєння та Ліги Націй – заслуговують, попри хиби у реалізації, на позитивну оцінку. Мирна угода трималася доти, доки представники демократичних країн, що програли війну, особливо Німеччина, домагалися її пом'якшення політично виправданими методами. Однак її швидко зруйнували брутальними методами військової диктатури. Якраз це чи не найбільше спонукає до роздумів. Що ж стосується дунайського простору, то псевдонаціональні держави, які виникли 1918 року, в загрозову годину виявилися далєбі беззахиснішими, ніж стара дунайська монархія з усіма її вадами.

Від Мирного договору до кризи 1927 року

Коаліційний уряд, що складався з соціал-демократів і членів Християнсько-соціальної партії не був популярним у середовищі жодної з обох правлячих партій. Він виник з нагальної потреби спільно боротися зі злиднями і лихоліттям післявоєнного часу і зазнав невдачі ще перед тим, як ситуація опинилася під контролем. 17 жовтня 1919 року вдруге вдалося відновити роботу коаліційного уряду Реннера-Фінка з незначними змінами в особовому складі; було оприлюднено загальну програму.

Указ Юліуса Дойча від 10 червня 1920 року після парламентського запиту членів Великонімецької партії призвів до урядової кризи; коаліційний уряд

замінили “пропорційним кабінетом”, куди увійшли соціал-демократи і представники Християнсько-соціальної партії. Однак замість єдності у ньому панувала самоізоляція. Члени уряду відмовилися від посади власного держсекретаря. Уряд очолив держсекретар з конституційної й адміністративної реформи Міхаель Майр – тиролець, член Християнсько-соціальної партії. Цей пропорційний кабінет у вересні 1920 року таки прийняв конституцію, яку розробив і модифікував професор університету Ганс Кельзен та інші політики, фахівці з державного права. Конституція була компромісом між ідеями централізму і федералізму, вона передбачала двопалатну систему: Національну раду (національрат) і Федеральну раду (бундесрат). На відміну від Національної ради, їй належало тільки право відкладного вето. На чолі держави стояв федеральний президент із досить вузькими повноваженнями. Його обирали Федеральні збори (Національна і Федеральна ради).

Керуючись Конституцією, уряд прийняв рішення про відлучення Відня від Нижньої Австрії. Відтепер у “червоному Відні” як ніколи зосередилися основні сили австрійської соціал-демократії; федеральна столиця мала стати справжнім bastionом соціалістів. Віденські муніципальні політики Якоб Ройманн, Карл Зайц, Гуго Брайтнер і Юліус Тандлер займали в загальноавстрійській партії чільні позиції.

17 жовтня 1920 року відбулися нові вдалі для Християнсько-соціальної партії вибори. Її представники здобули 79 мандатів проти 18 – Великонімецької партії, 6 – Німецької селянської партії, 62 – соціал-демократів та одного буржуазного демократа. Новий кабінет, який очолив Міхаель Майр, було сформовано з представників Християнсько-соціальної партії і позапартійних фахівців-службовців. За час правління другого уряду Майра федеральним президентом було обрано відомого економіста позапартійного Міхаеля Гайніша. Незабаром з’ясувалося, що держава і уряд не можуть знайти виходу зі скрутного економічного становища. Посилювалися інфляційні явища, уряд марно намагався одержати позики за кордоном. Австрійська грошова одиниця зірвалася у прірву інфляції, яка ще дужче залютувала, після того, як 21 червня 1921 року президент віденської поліції д-р Йоганн Шобер змінив Майра на посаді федерального канцлера. Тоді напруга досягла вже згаданої кульмінації, результатом якої було незадовільне розв’язання Бургенляндської кризи. Широкі верстви населення були вкрай обурені діями інфляційних гієн, а саме безсоромною, образливою поведінкою зайд-паразитів, які шукали в Австрії дешевого життя і насолод, 1 грудня 1921 року у федеральній столиці відбулися сильні заворушення і погроми. Врешті фатальним для уряду Шобера став, очевидно, неминучий зовнішньополітичний крок. Вже 1920 року до деякого зближення з Чехословаччиною призвело спільне протистояння Угорщині; влітку 1921 року налагодилися особисті контакти між австрійськими і чеськими урядовцями, а 16 грудня 1921 року Шобер

уклав Ланцький договір, змістом якого, по-перше, було визнання кордонів, а отже, повторна, зрозуміла річ, непопулярна відмова від німецькомовних судетських областей. Одним з його результатів стало розширення чехословацького кредиту. Члени Великонімецької партії вийшли з уряду і дещо пізніше разом із соціал-демократами скинули Шобера. Вирішальною тут була недовіра до надто тісного економічного партнерства з Францією та її середньоевропейськими сателітами.

31 травня 1922 року під головуванням члена віденського осередку Християнсько-соціальної партії депутата-священника д-ра Ігнаца Зайпеля було створено новий уряд. У центрі уваги громадськості опинилася людина, яка хоч і перебувала досі у затінку, проте інтелектуально була найпомітнішою особою партії. Якщо на зорі республіки курс Християнсько-соціальної партії визначали верхньоавстрійський прелат Йоганн Гаузер і форарльберзький аграрій Йодок Фінк, що шукали діалогу з лівими, то Зайпель зі світоглядних та особистих мотивів від початку був схильний триматися подалі від соціал-демократії. З плином років ця орієнтація радше зміцніла. Важливо, що Зайпель став виразником “Віденського напрямку” тих членів Християнсько-соціальної партії, які були в опозиції до соціал-демократичної більшості в австрійській столиці і сподівалися перемогти тільки завдяки якомога енергійнішій державній політиці. Паралельні лінії розвитку вимальовувалися і в Соціально-демократичній партії, де ліві теоретики відтіснили праве крило на чолі з Карлом Реннером. Наголошуючи на програмних пунктах, забарвлених тонами класової боротьби, соціал-демократам вдалося відкинути і майже повністю нейтралізувати суперників-комуністів – за час Першої республіки Комуністична партія Австрії (КПА) не здобула жодного голосу ані в Національній раді, ані у Віденському муніципалітеті. Водночас провалля між обома великими партіями ширшало і з лівого боку.

Щоправда, 1922 року все було щойно у зародку вже заштрихованого фатального політичного розвитку. Основною тогочасною проблемою було розпачливе фінансове становище держави. Те, що його слід було негайно розв’язати, розуміли всі. Однак щодо шляхів виходу з кризи – за умови, якщо Австрія взагалі вистійть – погляди не збігалися. Щоб стабілізувати грошову одиницю, Зайпель намагався знайти для країни внутрішні кредити. Однак західні держави прагнули тримати австрійські фінанси під прямим контролем, відтак самопомогу не підтримали залежні від Франції та Англії кредитні установи, Міжнародний банк та Англобанк, тому вона була просто приречена на невдачу. Стабілізувати валюту з першого разу не вдалося, і знецінення австрійської крони набувало дедалі загрозливіших форм. Прямі звернення до наддержав залишилися без відповіді. Восени за сприяння Ліги Націй Зайпелеві все-таки вдалося знайти шлях до санації австрійських фінансів. 4 жовтня 1922 року між урядами Англії, Франції, Італії і Чехосло-

ваччини, з одного боку, та Австрії – з іншого, було укладено Женевські протоколи. Вони поновили заборону ашлюсу ще на 20 років, натомість австрійцям обіцяли кредит на суму 650 мільйонів золотих крон. Метою програми реформ і оздоровлення державних фінансів було зміцнення фінансового положення Австрії. За цим документом фінансова система країни потрапила під контроль генерального комісара Ліги Націй.

Прийняттю Женевських протоколів передували доволі палкі дебати у парламенті; 27 листопада орган народного представництва ухвалив закон про санацію. Пост генерального комісара посів голландець д-р Альфред Ціммерманн, який перебував на цій посаді до 30 червня 1926 року. Більшість союзних держав 1923 року відмовилася від генерального закладного права, зафіксованого в мирному договорі. Санація вимагала масового скорочення службовців. Міністрові фінансів д-ві Вікторові Кінбеку вдалося досить надійно стабілізувати валюту, однак проблема належного працевлаштування залишилася нерозв'язаною до самого кінця Першої республіки. Вона різко загострилася через декілька років. Загалом, попри усі вади санації та її вияви, що обмежували державний суверенітет і принесли Австрії улесливу назву “колонії Ліги Націй”, її обов'язково слід оцінювати позитивно, оскільки вона, по суті, врятувала державу від загибелі. Це не могло залишитись поза увагою австрійської громадськості. На нових виборах 1923 року члени Християнсько-соціальної партії, яку очолив Зайпель, здобули 82 мандати, соціал-демократи – 68, члени Великонімецької партії – 10 і Селянська спілка – 5 місць у Національній раді. Однак для абсолютної більшості, на яку розраховував Зайпель, його партії забракло одного мандата. Гострі грані санації для стану службовців і дискусія навколо питання про оренду (захист винаймачів) коштували членам Християнсько-соціальної партії голосів і зміцнили соціал-демократів.

Австрійці сподівалися, що женевський контроль з часом, тобто наприкінці 1924 року, скасується, однак цього не сталося. Отож, коли Зайпелю вкотре довелося піти Лізі Націй на поступки у питанні про земельні бюджети, він зустрів опір однопартійців на місцях. Канцлер подав у відставку, а процес утворення коаліційного уряду з великонімцями очолив член Християнсько-соціальної партії, зальцбуржець д-р Рудольф Рамек. Ще до закінчення 1924 р. минув строк правління федерального президента Гайніша і його було обрано вдруге. На цій посаді Рамек гідно протримався майже два роки (з 20 листопада 1924 року до 20 жовтня 1924 р.). Менше поталанило міністрові зовнішніх справ Гайнріхові Матаї, його нерозважні подорожі, промови та інтерв'ю не раз бентежили громадськість. Прорахунки були і в міністра фінансів Якоба Арера. Громадськість закидала йому заплутані оборудки з кредитними установами. Саме тоді збанкрутував багатий традиціями Центральний банк німецьких ощадних кас (Zentralbank deutscher Sparkassen), значних збитків

знала і Поштова ощадна каса (Postsparkasse). Арера, земляк і протеже штирійського прем'єра д-ра Антона Рінтелена, кинули напризволяще, і він емігрував на Кубу. Відрадішим за ці події був той факт, що 30 червня 1930 року закінчувався строк повноважень генерального комісара Ціммерманна; однак можливість поновити контроль Ліги Націй на випадок кризи залишалася відкритою.

Після конфлікту з федеральними службовцями навколо заробітної платні уряд Рамека пішов у відставку; формування нового кабінету взяв на себе Ігнац Зайпель. Завдяки тісній співпраці з обома іншими буржуазними партіями, великонімцями і Селянською спілкою, він мав намір відтіснити соціал-демократів. Вибори було призначено на 24 квітня 1927 року. Однак Зайпелю тільки завдяки членам Великонімецької партії вдалося сформулювати “єдиний список”; це коштувало довгих і виснажливих переговорів навколо розташування кандидатів у спільному списку. Свою виборчу пропаганду соціал-демократи знову зосередили на захисті винаймачів, і вона спрацювала. Члени Християнсько-соціальної партії втратили дев'ять мандатів, два перейшли до союзників-великонімців, які в сумі вибороли 12 мандатів. Останні навряд чи здобули б стільки місць у парламенті, діючи наодинці. Селянська спілка спромоглася на чотири нові мандати. Тепер її представництво у парламенті зросло до дев'яти осіб. Здобувши додаткових три місця, соціал-демократи в сумі отримали 71 мандат. Програне на виборах Зайпель надолужив тим, що швидко утворив уряд, залучивши Селянську спілку.

Послаблення австрійської демократії

1927 рік позначився глибокою кризою австрійської демократії, від якої вона вже не оговталася. Політичне життя держави щоразу порушували зіткнення партійних “формувань самозахисту” або близьких до них об'єднань, що нерідко забирали людські життя. Парамілітарні об'єднання чисельно переважали федеральне військо, де досі соціал-демократичний елемент мав постійну перевагу, або ж узагалі домінував. Однак внаслідок цілеспрямованої діяльності військового міністра Карла Вогена він поступово втрачав свої позиції. Насправді ж відбувалася не деполітизація, як це стверджували кола, близькі до міністра, а “переполітизація” війська, з особливим наголосом на традиціях цісарсько-королівської армії. Лідером серед правих самозахисних формацій спершу було “Об'єднання фронтних бійців”. З часом їх випередили збройні формування *гаймвери*, що виникли ще в ході оборонних боїв у Каринтії та на базі місцевих збройних формувань. Загони націонал-соціалістів “Союз захисту Вітчизни” (Vaterländischer Schutzbund), “Німецька оборона” (Deutsche Wehr) були ще досить слабкими. З соціал-демократичного боку

“Союз захисту республіки” (Republikanischer Schutzbund), заснований 1924 року, змінив попереднє робітничє збройне формування. Зіткнення між “шуцбундом” і фронтовими бійцями 23 січня 1927 року в Шаттендорфі, населеному пункті, зазвичай, політично спокійного Бургенлянду, коштували життя двом особам з боку соціал-демократів; було застрелено інваліда і дитину. Однак присяжні виправдали осіб, що скоїли злочин, навіть у питанні про можливе перевищення необхідних меж самозахисту. У відповідь на вирок відбулася стихійна демонстрація, яка закінчилася важкою розрядкою; демонстранти підпалили палац юстиції. Без сумніву, цього не слід було робити, адже виправдальний вирок, який викликав таке роздратування, прийняли не професійні юристи, а народні судді. Саме соціал-демократи завжди ставали на захист судів присяжних, незважаючи на очевидну і не першу неспроможність останніх у політичних процесах. Спроби вождів соціал-демократії, а саме бургомістра Карла Зайца, заспокоїти маси були марними; поліцію озброїли гвинтівками, і вона відкрила вогонь. Кривавий день приніс 90 вбитих, серед них – п’ять членів виконавчої влади. Одноденний загальний страйк та наступний транспортний страйк не привели до очікуваної відставки уряду Зайпеля. У федеральних землях в антистрайкових заходах брали участь і гаймвери. Нечисленні, до того ж під проводом неодностайних вождів, вони відтоді відігравали щораз більшу роль у внутрішній політиці. Функцію федерального вождя виконував тирольський адвокат д-р Ріхард Штайдле. Поряд з ним головними фігурами були Ернст Рюдигер князь Штаргемберг (Верхня Австрія), д-р Вальтер Пфрімер (Штирія) та майор Еміль Фай (Відень). Досить-таки тісними були зв’язки гаймверів з колами промисловців. Однак “Незалежні профспілки”, організовані гаймверами, відкидали не тільки соціал-демократи, а й робітники, прихильники Християнсько-соціальної партії на чолі з Леопольдом Куншаком. Нитки зв’язків вели від гаймверів за кордон, особливо у фашистську Італію. Через погане ставлення до південних тирольців з початку 1926 року між Зайпелем та італійським керівництвом виник зовнішньополітичний конфлікт. Його наслідком стало тимчасове відкликання італійських послів з Відня. Усе ж після зловісного провістя 15 липня 1927 року нагальним завданням австрійської внутрішньої політики мало б стати роззброєння загонів ополчення, однак тенденції політичного розвитку тих буремних років рухалися у протилежному напрямку.

Після 15 липня під перехресним вогнем критики соціал-демократів, як “вбивця робітників”, надовго опинилися начальник віденської поліції Шо-

* Назви обох політично полярних формувань “Vaterländischer Schutzbund” та “Republikanischer Schutzbund” різняться тільки означенням. Однак тут і далі в тексті пряма транслітерація з німецької – “шуцбунд” – за традицією вживатиметься для позначення формувань соціал-демократів. – Прим. перекл.

бер, а також канцлер Зайпель. Після того як Зайпель відхилив амністію, однобоко витлумачивши одне формулювання, переважно цитоване неповним текстом, його затаврували як “немилосердного прелата”; багато австрійців тоді вийшли з Церкви з політичних міркувань. Ця обставина викликала в Зайпеля важкий конфлікт сумління і, вочевидь, далася взнаки, бо федеральний канцлер подав у відставку на початку 1929 року. Аналізуючи тогочасні події, слід враховувати не тільки тертя з великонімцями через розбіжності у культурному світогляді та у питаннях кадрової політики – у призначенні на посади високих урядовців інтереси Християнсько-соціальної і Великонімецької партії неминуче потрапляли у конфлікт, – а й суперечки між гаймвером і Селянською спілкою. Ще перед утворенням нового уряду наприкінці 1928 року наступником президента Гайніша, який, до речі, бездоганно виконував свої обов’язки, Федеральні збори обрали члена Християнсько-соціальної партії д-ра Вільгельма Мікласа.

Наступником Зайпеля на посаді федерального канцлера став колега-однопартієць Ернст Штреєрувіц, у минулому офіцер генерального штабу цісарсько-королівської армії. Штреєрувіц, який відійшов від гаймверу, вдало виступив у парламенті з проектом закону про оренду. Йому, зокрема, вдалося прийняти регулювання про розподіл податкових зборів між Віднем, землями і федерацією. Однак після кількох місяців бездоганної роботи на своїй посаді (з 4 травня до 25 вересня 1929 р.) він змушений був піти у відставку. Загалом лунали припущення, що до його падіння були причетні Зайпель і Шобер. Шоберові, який зміг протриматися рівно рік (з 26 вересня 1929 до 25 вересня 1930 р.), вдалося утворити новий уряд. У його кабінеті, який підтримували члени Християнсько-соціальної, Великонімецької партій та Селянської спілки, переважали фахівці. Водночас гаймвер навпаки опинився без ідеологічного та кадрового впливу, на який він, очевидно, розраховував за влади канцлера, якого після подій 15 липня усі вважали “сильною людиною”. Шобер здобув дві важливі внутрішньополітичні перемоги: він ратифікував надзвичайно контроверсійний закон про захист свободи праці і збори та налагодив у парламенті поступ конституційних реформ. Далі передбачалася реорганізація нижньої палати бундесрату у Раду федеральних земель та станів. Але не так сталося, як гадалося.

Антидемократичні тенденції того часу ставали чимраз очевиднішими. Політика Шобера розчарувала гаймвери. 18 травня 1930 року вони склали Корнойбурзьку присягу, якою зобов’язалися дотримуватися фашистської програми. Присяга, яка дійшла до нас у низці редакцій, містила тверду відмову від парламентаризму і заяву-натяк на захоплення влади. У дещо делікатнішій формі про слабкі місця партійно-парламентської держави у своїй промові в університеті Тюбінгена 16 липня 1929 року висловився колишній федеральний канцлер Зайпель.

Всупереч різним контрзаходам Шобер міг продемонструвати деякі незаперечні успіхи. Невдовзі після його приходу до влади громадськість була налякана звісткою про крах відомого своїми традиціями Земельно-кредитного банку. Під тиском федерального канцлера його було об'єднано з Австрійським кредитним банком та Великим Віденським банком дому Ротшильд. Як з'ясувалося згодом, злиття було лише позірним розв'язком проблеми. Надважливо, що після важких переговорів у голландській столиці, долаючи опір чехословацької сторони, Шобер домогся скасування усіх військових боргів, остаточної ліквідації загального закладного права та зближення з Італією; здавалось, що тоді фашистський тиск на Південний Тироль зменшиться. Однак злет у Німеччині націонал-соціалізму і відверта незацікавленість імперського уряду у Південному Тиролі дали незабаром небажані наслідки.

Одна, по суті, другорядна справа, бажання військового міністра Вогена бачити д-ра Франца Штрафеллу, людину з оточення прем'єра Рінтелена на посаді генерального секретаря Австрійських федеральних залізниць (дарма, що по особистому престижу Штрафелли саме вдарив один із процесів з пресою) після вагань Шобера призвела до падіння його уряду.

На зміну кабінету Шобера прийшов уряд Вогена, в якому Зайпель очолив зовнішньополітичне відомство. Новий уряд стояв під знаменами войовничого "антимарксизму". Однак його парламентська база була слабкою – великонімці і Селянська спілка ігнорували будь-яку співпрацю. Тому уряд в парламенті можна було і не представляти, а вибори призначили на 9 листопада 1930 року. Вони закінчилися поразкою уряду. Членів Християнсько-соціальної партії підтримувала лише гаймверівська меншість під проводом Еміля Фая. Відтак вони втратили сім мандатів, натомість соціал-демократи виграли один і стали найсильнішою партією у парламенті. Список гаймверу під назвою "Блок вітчизна", який діяв самостійно, провів у парламент вісім кандидатів і мав досить стриманий успіх. Великонімці і Селянська спілка об'єдналися під проводом Шобера у "Націоналекономічний блок і Селянську спілку" і вибороли 19 мандатів. Націонал-соціалісти, очевидно, відзначили приріст голосів, однак, не здобули основного мандата і тому залишилися ні з чим при розподілі місць у парламенті. З огляду на подальший розвиток варто зазначити, що 14 вересня 1930 року ще перед австрійськими виборами вони здобули свою першу велику виборчу перемогу в Німеччині, виборовши 107 мандатів і 18,5 відсотків голосів. Натомість в Австрії приблизно на три місяці пізніше, 9 листопада 1930 року, вони спромоглися на мізерних три відсотки.

Президент Міклас дав доручення прем'єр-міністрові Форарльберга, д-рові Отто Ендерові утворити новий уряд, до якого увійшли члени Християнсько-соціальної партії та блок Шобера. Шобер очолив міністерство закордонних справ, член Селянської спілки Вінклер – міністерство внутрішніх справ.

Цікаво, що після швидкої відставки тирольця Андреаса Талера, міністерство сільського господарства перейшло до Енгельберта Дольфуса; це було дебютом політика у складі кабінету. Уряд Ендера був не надто популярним у колах правників, Зайпель свідомо тримався скраю. Однак Ендерові стала у пригоді згода соціал-демократів у важкому питанні про компенсацію боргів. Відтак Відневі довелося піти на деяку фінансову пожертву. Чвари у гаймвері паралізували праву опозицію.

Усе ж з плином кількох місяців долю уряду Ендера остаточно вирішила зовнішньополітична поразка і крах найбільшого австрійського банку. Австрія надто вже сильно потерпала від економічної кризи. Хоч вона і не обмежувалася республікою, але була особливо відчутна. Митний союз з Німеччиною був однією зі спроб упоратися з її наслідками. За належної підготовки за кордоном та залучення інших держави, успіх був би цілком можливим; несподівано оприлюднений план доволі схвально зустріли в Англії та Америці, однак він зазнав різкого осуду з боку Франції і Малої Антанти. Документ подали на розгляд суду у Гаазі. У висновку з перевагою в один голос (8:7) суд постановив, що проект митного союзу хоч і йде врозріз з Женевськими протоколами від 1922 року, однак не порушує Сен-Жерменського Мирного договору. Однак вже 3 вересня 1931 року, за два дні до вирішального голосування Гаазького суду, сторони відмовилися від ідеї митного договору. А тим часом у червні 1931 року краху зазнав найпотужніший Австрійський кредитний банк у Відні. Довелося втрутитися державі, на покриття вимог іноземних кредиторів пішли величезні суми. Англійський кредит полегшив акцію підтримки, однак, для подолання кризи його було не досить. Після відставки трьох міністрів 16 червня 1931 року урядові Ендера довелося вдатися до демісії.

Спроба створити коаліційний уряд на чолі з Зайпелем була невдалою; взаємна недовіра виявилася нездоланною. Велика коаліція Зайпеля була задумана не як зміна політичного курсу, а радше як крайній крок у надкритичній ситуації. Соціал-демократи побоювалися, що їхня згода із природно украй непопулярними заходами санації відгукнеться черговою поразкою на виборах. Урешті сформувати уряд вдалося професійному аграрникові представникові Християнсько-соціальної партії Карлові Бурешу, якого підтримували великонімці і Селянська спілка. Буреш справді домогся у парламенті прийняття закону про федеральну санацію, однак через тривале загострення економічної кризи ситуація залишалася украй неспокійною.

У цій атмосфері 13 вересня 1931 року комендант штирійського гаймверу Вальтер Пфрімер з Юденбурга, який, попри брак належного авторитету, паралельно виконував функцію федерального провідника, здійснив спробу військового перевороту. Виконавча влада і федеральне військо не квапилися з втручанням. Натомість в окремих населених пунктах відбулися зіткнення

гаймверу і шуцбунду, були вбиті і поранені. Путч Пфримера зазнав невдачі вже першого ж дня; за межами Штирії не було жодних серйозних порушень правопорядку. Проти ініціатора акції висунули звинувачення у державній зраді. Однак на судовому процесі, як і слід було чекати, його знову виправдали присяжні. Щоправда, тепер у гаймвері національні кола поступилися прихильникам консервативно-легітимістичного напрямку.

На початок 1932 року змінився склад уряду; Шобер і великонімці вийшли з кабінету, міністром юстиції у новому уряді став тиролець, член Християнсько-соціальної партії д-р Курт Шушніг, що був організатором нового збройного формування "Штурмові загони Східної марки". Невдовзі з'ясувалося, що Франції хоч і вистарчило сили, щоб перекреслити плани німецько-австрійського митного союзу, проте вона неспроможна була подолати німецько-італійський спротив без суттєвої підтримки Англії. У такій політично і економічно непевній ситуації 24 квітня 1932 року у Відні, Нижній Австрії та Зальцбурзі пройшли вибори до Земельного парламенту, а в Каринтії і Штирії – до органів місцевого самоврядування. Вони відбулися вже під знаком приходу націонал-соціалізму. На німецьких виборах 31 липня 1932 року він здобув чергову перемогу. А втім, з результатів виборів видно, що на випадок виборів до Національної ради націонал-соціалісти по всій Австрії не набрали б більше 20 відсотків голосів, натомість у Німеччині їхня процентна ставка тоді сягала 37,8. Як-не-як Австрія суттєво відставала від розвитку подій у Німеччині, однак націонал-соціалізм вже охопив широкі верстви населення. Великонімці, Селянська спілка і блок "Вітчизна" зазнали нищівної поразки; відтоді австрійський "національний табір" стояв переважно під знаком свастики. Втрати Християнсько-соціальної партії у федеральних землях були незначними, однак вона зазнала важкого удару у Відні. Соціал-демократи ніби несуттєво поступилися своїми позиціями у федеральних землях, натомість перемога у столиці ледь не вислизнула їм з рук. Комуністи дещо збільшили незначну кількість своїх голосів. Провідні християнсько-соціальні кола причиною віденської поразки вважали надто недбале ставлення до соціал-демократичної більшості у столиці. Голові віденського осередку Леопольдові Куншаку довелося звільнити своє місце. Відтоді члени Християнсько-соціальної партії всіляко уникали виборів до Національної ради.

6 травня 1932 року уряд меншості Буреша подав у відставку; сформувати новий кабінет доручили Енгельбертові Дольфусу, що донедавна був міністром сільського і лісового господарства. Первісно базою нового уряду мали стати члени Християнсько-соціальної партії, блок "Вітчизна" і Селянська спілка. У Національній раді він мав перевагу в один голос, однак перебував у меншості у Федеральній раді. А втім, як і на боці уряду, так і на боці опозиції були перекинчики, на чії голоси не можна було розраховувати. Після запеклих дебатів у парламенті уряд з мінімальною перевагою зму-

сив Національну раду схвалити прийнятий ним Женевський протокол, який стосувався подальшої вкрай потрібної позики в Ліги Націй – 300 мільйонів шилінгів, яка знову ж таки була прив'язана до політичних умов і передбачала продовження заборони аншлюсу ще на десять років. Через вплив на французьких соціалістів австрійські соціал-демократи домоглися прийняття Паризькою палатою Лозаннських протоколів (проти яких вони, до речі, проголосували у Віденському парламенті), чим добре прислужилися віденському урядові. І все ж у січні 1933 року виникла нова внутрішньополітична криза, спровокована "Гіртенберзькою аферою" навколо контрабанди зброї. Напередодні соціал-демократи повідомили громадськість про факт нелегального перевезення через австрійську територію італійської зброї до Угорщини. У відповідь на доволі різке втручання заходу і країн Малої Антанти австрійський уряд пообіцяв зворотню доставку. Однак перевезення зброї врешті-решт здійснили через підкуп відповідального функціонера профспілки залізничників. 4 березня 1933 року несподівано змінилася ситуація у парламентській суперечці навколо чинності одного виборчого бюлетеня, за який вирувала запекла боротьба. Уряд, якому більшість вислизала з рук, скористався з цієї нагоди, щоб нейтралізувати Національну раду. Це і призвело до відставки трьох його президентів – соціал-демократа Реннера, члена Християнсько-соціальної партії Рамека і великонімця Штрафнера. А наступного дня у Німеччині урядові Гітлера судилося здобути ту перемогу на виборах, яка хоч і не забезпечила націонал-соціалістам відразу більшості, зате відкрила їм дорогу – за умови застосування масивного тиску – до повновладдя. Націонал-соціалісти спритно використали пожежу райхстагу, будівлі німецького парламенту, що сталася за темних обставин.

Ліквідація парламенту і станової держави

Австрійський уряд, створений 4 березня 1933 року, не дав президентові повторно скликати Національну раду. В останню хвилину він подав у відставку. Голова парламенту не скористався з можливості через постанову про надзвичайний стан – яку, щоправда, мав схвалити уряд – скликати Національну раду. Знехтував він і нагодою розв'язати проблему через проєкт конституції 1929 року (стаття 29), яка передбачала розпуск Національної ради та проведення нових виборів.

Постанови, потрібні для поточних державних справ, уряд Дольфуса приймав на підставі закону про військово-економічні повноваження від 1917 року. Цей закон вже неодноразово застосовували в часи республіки, його, зрештою, ніхто ніколи не скасовував. Насправді ж він стосувався лише питань економіки і постачання. Коли ж уряд федеральної землі Відня оскар-

жив у конституційному суді постанови надзвичайного стану, які прийняв федеральний уряд, Дольфус примусив піти у відставку членів суду, запропонованих Християнсько-соціальною партією. Саму відставку канцлер використав як привід, щоб оголосити цю найвищу інстанцію неспроможною приймати рішення з конституційних питань і знешкодити її. Така поведінка ґрунтувалася на порадах начальника міністерського відділу д-ра Роберта Гехта. Так уряд Дольфуса знову прибрав з дороги чергову перешкоду, але сам сповна згрішив проти духу австрійської конституції і втратив моральний авторитет.

Тим часом розпочався активний наступ націонал-соціалізму, який після перемоги у Німеччині прагнув до влади в Австрії. Після різких випадів по радіо міністр юстиції Райху здійснив провокаційну подорож до Австрії, однак федеральний уряд домігся його відкликання. Німеччина відповіла "тисячмарковим бар'єром": щоб в'їхати до Австрії, громадяни Німеччини мали сплатити 1000 марок збору; цей цілком незвичайний захід шантажу практично паралізував туризм. Таким трибом німецький уряд сподівався завдати нищівного удару австрійському туризму, а звідси – всій національній економіці, і поставити країну на коліна. Цю прогалину завдяки інтенсивній рекламній кампанії відпочинку в Австрії у Західній Європі принаймні частково було заповнено. Після небезпечного замаху з вибухівкою біля Кремса на відділення добровільно сформованого на заклик уряду допоміжного корпусу 19 червня 1933 року уряд заборонив будь-яку діяльність Націонал-соціалістичної партії. Чимало молодих націонал-соціалістів втекли через кордон до Німеччини. Тут їх об'єднали у військове формування "Австрійський легіон". Загалом, втеча активних, частково терористичних елементів радше зміцнила позицію австрійського уряду; кордон надійно забезпечували федеральне військо, виконавча влада і добровільні збройні об'єднання. Попри конфлікти і напругу, у травні і жовтні 1933 року, а тоді знову у січні 1934 року відбулися нові зустрічі федерального уряду з представниками націонал-соціалістичного руху. Однак спроби налагодити стосунки на тлі вибухів та гострої пропагандної війни не принесли вагомих результатів. Усі надто добре усвідомлювали, що для націонал-соціалістів прийнятним був тільки один шлях до влади, а австрійські консервативні кола чекала та ж доля, що німецький Центр і Баварську народну партію.

Мабуть, простіше було знайти шлях до порозуміння у лівому напрямку. Однак про це не могло бути й мови. Республіканський шуцбунд влада розпустила ще у березні 1933 року. Спершу уряд чекав з боку соціал-демократів помсти, її, однак, не було. З'їзд Соціал-демократичної партії обмежив опір на випадок ліквідації соціал-демократичного федерального уряду і місцевої віденської влади, розпуску партії, вільних профспілок тощо. Згодом Карл Реннер розпочав переговори з представниками Християнсько-соціальної партії

і з федеральним президентом; врешті вони погодилися ухвалити закон про надзвичайний стан, який мав принести урядові повноваження на п'ять років, за умови, якщо роботу Національної ради буде відновлено. Однак ці спроби були приречені на невдачу, оскільки Дольфус з нагоди зустрічі з Муссоліні у Річчоне з 18 до 19 серпня 1933 року пішов на широкі обіцянки щодо нового, професійно-станового впорядкування конституції. Натомість Муссоліні, як впливає з листування з Дольфусом, опублікованого після війни, вимагав жорсткого курсу проти соціал-демократії. Це збіглося з програмою, яку відкрито проголосили гаймвери під орудою Штаргемберґа і Фая. Однак на користь Дольфуса свідчить той факт, що професійно-станова орієнтація таки відповідала його власним переконанням. Ідеологічно вона не обов'язково спиралася на фашистську традицію, а радше на соціально-консервативну, яку згодом підхопив Зайпель. Особливий наголос у цій концепції лежав на принциповій єдності з ідейним змістом папських енциклік "Rerum novarum" Лева XIII та "Quadragesimo anno" Пія XI.

Зусилля федерального канцлера та його радників, спрямовані, з одного боку, на втілення професійно-станової ідеї, а з іншого, на зміцнення незалежності та акцентування особливої місії Австрії вимагали створення належного політичного інструменту. З цією метою було засновано "Вітчизняний фронт", який з осені 1933 року вперше з'явився перед громадськістю. Спроби провідника Селянської спілки і віце-канцлера Франца Вінклера побудувати "національно-становий фронт" – станова ідея мала давню традицію і в колах Селянської спілки – були безплідними через відсутність належної маси переконаних прихильників і розбіжності з гаймверами. Вінклерові довелося вийти з уряду, згодом він став на одверту антиурядову позицію.

Конфлікт між урядом та соціал-демократією назрівав давно. Він криваво вибухнув у лютому 1934 року. Поштовхом стало оприлюднення ультиматумів гаймверу в окремих федеральних землях. 4 лютого пролунала агресивна промова Штаргемберґа в Іннсбруку, 11 лютого – ще різкіше звернення Фая у Гросенцерсдорфі. ("Ми завтра ж візьмемося за справу і дамо собі з нею раду..."). Натомість марними виявилися останні спроби з'ясування Реннера налагодити контакт з близькими до уряду особами. Потонула у вирі подій і мужня промова Куншака у Віденському муніципалітеті 9 лютого 1934 року.

12 лютого 1934 року провідник Лінцького шуцбунду Ріхард Бернашек вчинив збройний опір під час обшуку поліції; Соціал-демократична партія оголосила генеральний страйк, у багатьох промислових центрах відбулися сутички між виконавчою владою, федеральним військом і збройними об'єднаннями, з одного боку, і республіканським шуцбундом, з іншого. Найважчими бої були у Відні, Лінці, Штаєрі та верхньоштирійському промисловому районі. Повстання соціал-демократів було актом відчаю без найменшого шансу на успіх, невдовзі опір зламався. За офіційними даними, під час лют-

невих подій загинуло 300 осіб, було страчено дев'ятеро членів шувцбунду, серед них штирійського депутата Коломана Валліша та офіцера пожежної охорони Відня, інженера Георга Вайселя. Бернашекові вдалося утекти з в'язниці, Отто Бауер і Юліус Дойч переховувалися за кордоном.

Ліквідація соціал-демократичної партії, члени якої віднині, як і націонал-соціалісти пішли у підпілля, цілком відповідала бажанням Муссоліні. Італійський вплив на Австрію чимраз дужчав і вилився у підписання "Римських протоколів" від 17 березня 1934 року, хоч центральною темою угоди і були економічні чинники. Вона передбачала консультацію з зовнішньополітичних питань. Австрійський та італійський уряд уклали низку таємних військових домовленостей, які торкалися інтервенції Італії на випадок внутрішніх австрійських заворушень, а також могли застосовуватися в італо-югославському конфлікті. Співпраця з Італією спершу, мабуть, зміцнила становище Австрії у протистоянні з Третім Райхом. Однак вона була малопопулярною, оскільки італійська анексія Південного Тиролю, а надто застосування фашистських репресій у цьому регіоні, викликали почуття осуду і ворожості майже в усіх верствах австрійського населення. Водночас наслідком цих настроїв була своєрідна тимчасова імунізація від націонал-соціалізму, вождь якого завжди відкрито виступав за беззастережну здачу Тиролю. Позицію Гітлера ще у 1928 р. зміцнила домовленість з Етторе Толомеї, найбільшим ненависником тирольців. Однак тепер справа обернулася парадоксом: адже якраз націонал-соціалізм, успіх і прихід до влади якого у Німеччині, очевидно, перешкодили Італії піти на деякі поступки у південнотирольському питанні, черпав нові сили з неприязні більшості австрійців до італійської політики. Події 12 лютого 1934 року, здавалось, відкривали націонал-соціалістам нові перспективи, оскільки тепер вже відпала потреба остерігатися спільного фронту консервативних і соціал-демократичних сил. Існувала надія і на приплив розчарованих лівих елементів.

У березні 1934 року склад уряду Дольфуса змінився; зокрема посилювався вплив гаймверу. З липня 1933 року форарльберзький політик і голова уряду Отто Ендер працював над розширенням станової конституції, статті якої свідчать про особливу увагу до тих груп населення, від яких найшвидше можна було сподіватися підтримки чи толерування уряду. За новою конституцією, федерального президента мав обирати не народ, а австрійські бургомістри. Були призначені члени представницьких організацій, Державної ради, Федеральної ради з питань культури, економіки і міждержавних відносин, які виконували, зрештою, тільки дорадчу функцію. Федеральна рада (загалом 59 членів) голосуванням вирішувала долю пропозицій уряду. Професійні стани були задумані як визначальні структурні елементи нової конституційної споруди. Насправді жодного з них, за винятком професійних груп – Рільництво і Державна служба, ніколи не було організовано. Доволі

незвично набула чинності "травнева конституція 1934 року"; спершу постановою уряду, а далі голосуванням "куцого" парламенту, в якому взяли участь тільки 76 з обраних колись 165 депутатів, 74 з них проголосували "за". Тобто присутньою була половина депутатів старого парламенту; якщо уряд справді керувався тим, що досить дві третини більшості неправоздатного парламенту (після усунення соціал-демократів), спостерігати все це радше прикро. Вже саме скликання парламенту справило на багатьох спостерігачів у країні та за її межами погане враження, особливо після шаленого опору спробам навести лад у народному представництві, якраз тоді, коли палата депутатів була ще у повному складі. Окрім того, у проєкті конституції 1929 року для внесення ґрунтовних змін до неї – про які, звичайно, йшлося – передбачалося народне голосування (стаття 44). Тому говорити про безперервне дотримання конституційного порядку аж ніяк не можна. 1 травня 1932 року уряд після тривалої підготовки опублікував і ввів у дію конкурдат зі Святим Престолом.

У травні 1934 прокотилася нова хвиля вибухів, організована націонал-соціалістами, після чого уряд робив неодноразові спроби налагодити з ними контакт. Події 30 травня 1934 року у Німеччині, що супроводжувалися масовими езекуціями без суду і слідства, завдали відчутної шкоди престижу Третього Райху, однак підготовка замаху на австрійський уряд не припинялася. 25 липня 1934 року 154 путчисти в уніформі нелегального формування СС-штандарту вдерлися до державної канцелярії у Відні. У Дольфуса стріляв – згодом за власними ж показами – один з нападників, звільнений вахмістр федерального війська Отто Плянетта. Дольфус помер від заподіяних ран. До того ж заколотники не допустили до вмираючого ні священика, ні лікаря і взяли заручниками міністра Фая і держсекретаря Карвінськи. Путчистам на якийсь час вдалося захопити віденське радіо. Вони проголосили встановлення уряду д-ра Антона Рінтелена, у минулому прем'єр-міністра Штирії, якого перед тим позбулися, відіславши на посаду посла у Римі. Під час путчу – звичайно, не випадково – він опинився у Відні. Уряд неодноразово застерігали про цю акцію, навіть провідники баварських і австрійських штурмових загонів. Однак внаслідок проникнення у виконавчу владу ненадійних елементів, важкозрозумілих огріхів і самоправства міністра Фая, який загалом відіграв безславну роль, державна канцелярія все-таки впала. Натомість замах на федерального президента, що перебував у Фельдені над озером Вертерзее зірвався, а більшість міністрів вчасно покинула будинок на площі Балльгаузпльац у Відні. Провід взяв на себе міністр освіти Шушніґ. У бюро федерального канцлера відбулися переговори з путчистами, яким гарантували вільне пересування за умови цілковитої безпеки полонених. Але за той час вже стало відомо про загибель Дольфуса. Це стало підставою для затримання заколотників, за яких, до речі, клопотався німецький по-

сол Курт Ріт. Голову цієї акції Франца Гольцвебера, Отто Плянету і п'ятеро активних учасників, працівників виконавчої влади, було страчено. Рінтелен, якого теж заарештували, спробував накласти на себе руки, однак його згодом засудили на довічне ув'язнення. Дехто з призвідців знаходився по той бік федеральних кордонів і тому був недосяжний для австрійської юстиції.

Реакцією на повідомлення про віденську акцію була хвиля повстань націонал-соціалістів у федеральних землях, а саме, у Каринтії, Штирії і Верхній Австрії. Усі, без винятку, вони зазнали невдачі, подекуди після важких боїв. Передові загони австрійського легіону біля Коллершляга в Мюльфіртелі перейшли німецько-австрійський кордон, однак їх завернули. Оскільки Італія стягувала військові частини на перевалі Бреннер, а Муссоліні погрожував введенням військ, легіонери відмовилися від наступних кроків.

Так поразки зазнав путч націонал-соціалістів 25 липня 1934 року, який для уряду виявився набагато небезпечнішим за лютневі бої і позбавив його провідника в особі Дольфуса. Смерть канцлера в боротьбі з націонал-соціалізмом і ті поодинокі досягнення у змаганні за пробудження австрійської державної самосвідомості були активними позиціями у підсумку, який Австрія підбила після Другої світової війни. Натомість сьогодні очевидно є уся суперечливість методів авторитарної політики Дольфуса, які, зрештою, вже не актуальні.

Отже, 25 липня 1934 року націонал-соціалізм програв важливу битву, однак у наступні місяці й роки час уже працював на нього. Успіх Саарського референдуму (13 січня 1935 р.), вплив до партії судетських німців Конрада Генляйна (26 травня 1935 р.), перші порушення військових положень Версальського договору (введення загального військового обов'язку 16 травня 1935 р.) зміцнили престиж і могутність націонал-соціалістичного режиму. Вчорашні вороги йшли йому назустріч з більшою охотою, ніж свого часу демократичній Німеччині. Ці процеси неухильно впливали на Австрію і на політичне мислення багатьох австрійців.

Взагалі слушним було б запитання про передумови успіху націонал-соціалізму, зокрема, в Австрії. Перспективи розвитку – що чітко відображено у результатах виборів 1930-1932 рр. – тут спершу були не такими сприятливими, як у Райху. Вплив національного і національно-ліберального табору з його палітрою партій, постійно змінним колом виборців, що стали жертвами націонал-соціалістичної пропаганди, був обмеженим. Натомість обидві великі партії, консервативна і соціалістична – як “Центр” та Соціал-демократична партія Німеччини – що були стійкішими до праворадикальної реклами, володіли майже 80 відсотками голосів виборців. Несприятливим для націонал-соціалізму в Австрії було і практично здійснене об'єднання лівих. Адже відомо, як суттєво полегшили йому шлях до успіху запеклі сутички між соціал-

демократами і комуністами в Райху. Відтак зростання кількості прихильників націонал-соціалізму в Австрії було доволі помірним, хоча безкомпромісна боротьба між соціал-демократами і буржуазними “антимарксистами” відкрила для них нові можливості. Спершу з них швидше скористав гаймвер, або ж – з поміркованого національно-буржуазного табору – блок Шобера. Слабким місцем австрійського націонал-соціалізму була відсутність ефектної, організаційно обдарованої особи вождя – карколомна політична кар'єра уродженця Верхньої Австрії Гітлера від початку до кінця відбулася у Німеччині. Політиком великого формату був хіба віденський адвокат д-р Вальтер Ріль, однак його схильність до самостійного мислення і дій призвела до неминучого, а, зрештою, нездоланного конфлікту з мюнхенським партійним керівництвом.

Захоплення влади у Німеччині відразу додало австрійському націонал-соціалізму сил. По-перше, неабияку дію мало те, що в межах більшого німецького економічного простору, маючи тільки один працездатний уряд, було легше подолати проблему безробіття. Але й тут райони справжньої кризи, як наприклад, промислові передмістя Відня і район Вінер-Нойштадта – аж ніяк не були центрами націонал-соціалістів. Серед робітничого прошарку останні були представлені слабше. Зате середній клас, що боровся за своє існування, дрібна буржуазія і безробітні, або ж не відповідно до своєї освіти влаштовані люди розумових професій легко ставали жертвами націонал-соціалістичної пропаганди.

Особливим чинником був антисемітизм, політична традиція якого в Австрії тягнулася ще з днів Шьонерера і Люегера. У відносинах між євреями, що мешкали переважно у Відні і рештою населення, починаючи з двадцятих років, не сталося нічого такого, щоб виправдало зростання антисемітських настроїв. Вже давно пішов на спад тимчасовий вплив емігрантів зі Східної і Центральної Європи – спричинений недовірою євреїв до націоналістично-антисемітських тенденцій у Польщі, Румунії, Угорщині і Словаччині, та підсилений спогадом (наприклад, порівняно з царською Росією!) про доволі широку толерантність з боку старої Австрії. Відсоток мешканців великих міст єврейської національності, що, загалом, відзначалися низькою народжуваністю, постійно зменшувався. Щоправда, колись не було такої цілеспрямованої антисемітської пропаганди, усе ж надія збагатитися і піднятися по соціальній драбині коштом ліквідації єврейської конкуренції і власности, цікавила не таке вже й вузьке коло осіб. Та навіть дія антисемітської пропаганди і та мала свої межі; приваблива для одних, інших вона відштовхувала своєю розгальмованістю.

Дієвішими за всі інші чинники були, однак, незаперечні політичні, власне кажучи, зовнішньополітичні успіхи Третього Райху, про які вже була мова. Гітлерівській Німеччині вдалося досягти тієї рівноправності на міжнародній арені, про яку Ваймарська республіка навіть не мріяла. Хоч і химерна, проте

давня ідея Третього Райху, та ще зовсім молода ідея аншлюсу – за цілковито інших умов – раптом здавалися реальними; як і сотні років тому приваблювала перспектива життя у наддержаві, яку б беззастережно поважали, чи то пак, боялися сусіди, що так негречно обійшлися з малою Австрією. Німцями, хто сильніше, хто слабше, австрійці почувалися й поготів, хоча основна маса і не прагнула, або ж принаймні не квапилася зрікатися власної самобутності. А втім, ані Дольфус (який був одружений з прусскою), ані Шушніґ ніколи не проголошували несумісності австрійського і німецького національних характерів; австрійців навіть, радше, вважали кращими німцями, ніж “поверхово германізованих” пруссів; самі ж австрійці не зовсім безпідставно вважали, що власний християнсько-консервативний світогляд має глибше коріння у німецькій традиції ніж новоявлений радикальний націоналізм. Однак зараз ще ніхто не розгледів його жахливої природи, незважаючи на низку зловісних симптомів. Щобільше, він магнетом притягував войовниче налаштовану молодь, загалом дуже схильну до сприйняття національного ідеалу.

Багато хто вважав, що скасування результатів Першої світової війни справа не те що можлива, ба, навіть імовірна. Коаліція противників Австрії у війні розпалася вже давно, Японія і Росія простували власними шляхами, Сполучені Штати чомусь дуже поволи відходили від спрямованої на ізоляцію, відчуження від Європи позиції двадцятих років. Польща підписала з Третім Райхом пакт про ненапад, а польський посол у Відні, Ян Гавронський, тісно співпрацював з новопризначеним німецьким послом Францом фон Папеном, який після 25 липня 1934 року змінив посла Ріта. Аншлюс Австрії чи не однаково належав як до польської, так і до німецької зовнішньополітичної програми. В такий спосіб поляки сподівалися відхилити німецьку експансію від власних вразливих західних кордонів, спрямувавши її на південь, та на території – продукти розпаду Чехословаччини. До речі, польський міністр закордонних справ Бек покладав на нього ледь не всі надії. По-справжньому злагодженою була взаємोगра урядових кіл Югославії та Німецької імперії, знову ж таки за активної участі людини на посаді посла у Відні, Гйорґе Настас’євіча. Відступаючи під час липневих боїв 1934 року, каринтійські націонал-соціалісти востаннє залягли саме на югославському кордоні. Заколотники, що перейшли на югославську територію, мали нагоду завершити свій військовий вишкіл у Вараздинському таборі. В Австрії, зокрема, існувала хорватська еміґрація, яка, щоправда, не мала належного представництва, або ж такої підтримки як в Угорщині чи Італії. Цей факт та легітимістські тенденції у політиці наступника Дольфуса Шушніґа, без сумніву, ще дужче зміцнили вороже ставлення югославських урядів до країни.

У правих англійських колах існували неабиякі симпатії до націонал-соціалізму. Представником цієї течії був публіцист Ворд Прайс, який працю-

вав для масового видання Дейлі Мейл, невтомно вихваляючи австрійських націонал-соціалістів-нелегалів. Щоправда, тісні стосунки австрійського уряду з Італією були, здавалось, гарантією хоч мінімального захисту. Зустріч Шушніґ – Муссоліні від 22 серпня 1934 року закінчилася офіційним запевненням у співпраці. 27 вересня 1934 року три держави Англія, Франція та Італія зробили заяву (вдруге) щодо незалежності Австрії. Однак активних спільних кроків проти гітлерівської політики озброєння зроблено не було передусім через опір Англії. У момент повторного проголошення на конференції у Стреза у квітні 1935 року єдності трьох держав, Муссоліні уже готував свою Абіссінську операцію. Вона почалася у жовтні того ж року і призвела до остаточного розриву з Англією. Ліґа Націй прийняла проти нападника економічні санкції. Натомість австрійське представництво у цій організації ледь не демонстративно зайняло проіталійську позицію, чим позбулося і без того не надто палких симпатій британців.

Абіссінський конфлікт розв’язав Гітлерові руки для зухвалого введення військ у демілітаризовану Райнську зону. Ця акція приголомшила громадськість. Те, що після цього акту через позицію Англії і Польщі не було удару у відповідь, а лунали хіба що кволі протести, швидше підштовхувало його до наступних кроків: становище Австрії неабияк ускладнилося. Додаткові протоколи до Римського пакту 1934 року, підписані 23 березня 1936 року, суттєво обмежили зовнішньополітичну свободу Австрії, а у червні 1936 року з нагоди візиту до Муссоліні у Рокка-делле-Камінате Шушніґ несподівано довідався про зближення Італії з Німеччиною; це було першою заявкою політичної осі Рим – Берлін, що незабаром чітко окреслилася в іспанській громадянській війні. За такого претексту та після належної підготовки, яку здійснив Папен і колеги Шушніґа, Теодор Горнбостель і Гідо Шмідт, відбулося підписання німецько-австрійського договору від 11 липня 1936 року.

У Липневому договорі, доповненому заявами обох сторін, зазначалося, що німецький імперський уряд визнає повний суверенітет Австрії, внутрішньополітичний розвиток обох країн (“включно питання про австрійський націонал-соціалізм”) розглядатиметься як внутрішні справи. Відтепер австрійський уряд зобов’язувався будувати свою політику на принциповому тлумаченні Австрії як німецької держави. Німеччина скасувала “тисячмарковий” збір. Австрія призупинила пропаґанду проти націонал-соціалізму і пообіцяла амністію для ув’язнених націонал-соціалістів. Пішовши на ці поступки, Австрія використала найдієвіші можливості боротьби з незаконною діяльністю націонал-соціалістів. До складу кабінету як міністр без портфеля увійшов представник національних кіл, директор Віденського військового архіву Едмунд Гляйзе-Горстенау. Світова преса і дипломатичні кола схвально відгукнулися на Липневий договір. Натомість його рішуче відкидали радикальні австрійські націонал-соціалісти з оточення капітана Йозефа

Леопольда, або ж запеклі противники націонал-соціалізму у консервативних легітимістських гуртках Вітчизняного фронту. Отже, простувати “німецькою дорогою”, як тепер називали новий курс уряду, виявилось, далєбі не легко. Щобільше, країною прокотилася хвиля демонстрацій націонал-соціалістів, наслідком якої була чергова затримка амністії. Липневий договір гостро критикували з перспективи післявоєнного часу. Однак з огляду на внутрішню і зовнішню політичну ситуацію, щоб виграти одну-другу хвилю перепочинку, в австрійського уряду просто не було іншого вибору.

1936 рік урешті приніс повну нейтралізацію гаймверів. Штаргембергові вже у травні довелося розпрощатися з роботою в уряді через нерозважливу привітальну телеграму на адресу Муссоліні з нагоди закінчення Абіссінської акції. Текст телеграми аж чорнів з глузу над західними державами і демократією. Після Липневого договору на місце міністра закордонних справ, гаймверівця барона Егона Бергер-Валденега призначили форарльбержця д-ра Гідо Шмідта, який досі перебував переважно поза лаштунками. Це можна було потрактувати як крок назустріч Німеччині. У наступні місяці не припинялося протистояння між Штаргембергом та його головним суперником у гаймвері, майором Емілем Фаєм. Його наслідком стали жорстокі зіткнення у цьому військовому об’єднанні. Край цим конфліктам поклав Шушніг, розпустивши гаймвери 9 жовтня 1936 року. Прихильників гаймверу було небагато, тому на перший погляд ними можна було знехтувати. Однак таким кроком уряд відвернув від себе – не здобувши взамін жодної альтернативної потуги – саме ту частину активістів, яка була готова до відкритого опору націонал-соціалізму.

1937 року внутрішній економічний стан Австрії істотно поліпшився, суттєво знизилась безробіття. Натомість щораз несприятливішою ставала зовнішньополітична ситуація. З минулої осені пожвавилась робота в рамках осі Берлін – Рим. Візит Муссоліні до Німеччини у вересні 1937 року дав Гітлерові повну свободу дій в Австрії. На якусь дієву підтримку Заходу не варто було й сподіватися. Британський посол у Берліні, Невіл Гендерсон, не при одній нагоді висловлював австрійському колезі своє невдоволення з приводу австрійського опору аншлюсові й ідеологічній “зрівняйлівці”^{*}. За його словами, пручання австрійців без потреби ускладнювали ситуацію у Центральній Європі. У листопаді 1937 року у Берхтесгадені лорд Галіфакс, тогочасний заступник британського міністра закордонних справ, натякнув Гітлерові про те, що Європа потребує змін. Галіфакс назвав Гданськ, Австрію і Чехословаччину. Співзвучні тони усе частіше лунали і в англійській пресі.

^{*} Нім. “Gleichschaltung”. – Прилучення до панівної ідеології у Німеччині часів нацизму. – Прим. перекл.

З часу Липневого договору австрійська внутрішня політика стояла під знаком численних, а 1937 року – особливо інтенсивних спроб залучити “національні сили і націонал-соціалістів” до співпраці в рамках Вітчизняного фронту. На це працювала низка організацій – Німецький соціальний народний союз, народно-політичні відділи у Вітчизняному фронті, Сібенський комітет у Відні тощо. Однак уряд прагнув розколу між радикальними і поміркованими націонал-соціалістами, а опозиція – узаконити діяльність останніх. Якщо досі, як найбільша, принаймні найгучніша, виділялася група радикальних активістів під проводом капітана Леопольда, то зараз політичної ваги набули сили “підкреслено національного характеру”. Однак уже тоді, хто більше, хто менше, вони пов’язали себе з націонал-соціалізмом. Провідну роль у цьому середовищі відігравав член Державної ради, віденський адвокат Артур Зайс-Інкварт; на політичному паркеті він, без сумніву, пересувався вправніше за Гляйзе-Горстенау, а як з’ясувалося згодом, менше перебирав засобами. На початку 1938 року численні контакти, у які, до речі, неодноразово включався посол фон Папен, опинилися під загрозою зриву. Причиною стало викриття “плану Тавса” (за іменем автора Лео Тавса), у якому було окреслено підготовчі заходи націонал-соціалістів щодо організації у наступні місяці збройного повстання – включно провокаційних замахів на німецьких дипломатів!

Однак прямим поштовхом до кардинальної зміни ситуації стала зовнішньополітична подія. 4 лютого 1938 року Гітлерові вдалося відтіснити опозиційні кола у вермахті. Одразу ж після того Папен став посередником у переговорах Шушніга з Гітлером, які відбулися 12 лютого в Берхтесгадені. На них австрійська сторона сподівалася з’ясувати австрійське становище. Проте у ході переговорів під тиском масивних погроз військової інтервенції федеральному канцлерові довелося підписати угоду, яка започаткувала карколомний розвиток подій у наступні тижні. Зайс-Інкварт став міністром безпеки, виконавча влада, здавалось, ось-ось вийде з-під контролю Шушніга. Відтепер австрійські націонал-соціалісти виступали відкрито і без жодних перешкод. Включення соціал-демократа Адольфа Вацекка до уряду, очевидно, свідчило про спробу уряду розширити базу правління ліворуч. Соціал-демократи і жменька комуністів розпізнали у націонал-соціалізмі порівняно з “австрофашизмом” набагато більше лихо. І незважаючи на усі похмури ремінісценції лютого 1934 року, вони готові були підтримати боротьбу Австрії за незалежність. Відтак для пожвавлення лівиці було організовано конференції і демонстрації; однак взаємна недовіра й організаційна кволість, зумовлена тривалим перебуванням у підпіллі, скували ці зусилля. Шушніг відчував небезпеку повного розкладу урядового авторитету. Вихід, який він вибрав нашвидкуруч, раптове перепризначення – з 9-го на 13-те березня – неконтрольованого референдуму, тільки пришвидшив кінець.

Після тривожних годин, сповнених чуток і погроз, 11 березня 1938 року Шушніґ ладен був відкликати референдум. Німецькі війська вже стояли на австрійських кордонах, а австрійські націонал-соціалісти захопили владу в столицях окремих федеральних земель. Перебуваючи під враженням військової інтервенції, що насувалася, федеральний канцлер Шушніґ подав у відставку. Надвечір 11 березня після тривалого опору федерального президента Мікласа, на якого теж чинився тиск, було утворено новий уряд під головуванням Зайс-Інкварта; на ту хвилю Гітлер уже дав німецьким військам наказ вступити на територію Австрії. Наступного ранку його було виконано. 13 березня новий кабінет прийняв закон про аншлюс – приєднання Австрії до Німецької імперії, після чого федеральний президент Міклас подав у відставку. Так мала відбутися, де-факто вже здійснена, легалізація приєднання Австрії до Третього Райху.

Змальовуючи ліквідацію авторитарно-станового режиму, варто на хвилю зупинитися на його місці в історії. Урядові не вдалося об'єднати усі державницькі сили, що були в опозиції до націонал-соціалізму. Три політичні табори існували і після 1933 і 1934 рр., два з них поза законом. Особи з крайніх кіл консервативної партії і соціалісти приєдналися, або ж тимчасово симпатизували націонал-соціалістам. Проте жодна з трьох груп, наскільки ми можемо про це судити – адже вибори не відбулися – не мала за собою більшості австрійського населення. Відтак уряд репрезентував тільки меншість. Керівництво Австрією здійснювалося на демократичних засадах, і ті ж націонал-соціалісти мали тут широкі можливості для розвитку. Проте в обценьках між Гітлером і Муссоліні, позбавлена спільного кордону хоча б з однією великою демократичною державою, вона навряд чи довго боронилася б від Третього Райху, не маючи жодної іншої підтримки як окрім платонічних симпатій Заходу. А за таких обставин Австрія принаймні вистояла упродовж п'яти років.

Австрія у Третьому Райху. Друга світова війна

Громадськість країни сприйняла аншлюс без найменших заперечень. Серед західних держав найстриманішу позицію продемонстрували Сполучені Штати Америки. Згода Італії спонукала Гітлера до емпатичної телеграми, що породила у Відні гротескну чутку про наказ Муссоліні відступити Третьому Райхові Південний Тироль. Вона швидко поширювалася, доки Гайнріх Гімлер не дав різкого спростування. Першою державою, яка у дуже запобігливій, лакейській формі визнала аншлюс, була Югославія. Прем'єр країни

Мілан Стоядінович переповненими ентузіазмом словами висловив свою радість з приводу такого розвитку подій. Неістотно різнилися офіційні і напівофіційні заяви з польського та угорського боку. Відкриті протести надійшли лише з небагатьох віддалених країн.

В Австрії торжествували націонал-соціалісти. Однак оптимістично поводитися й інші кола суспільства, які втомилися від виснажливої невизначеності і вбачали у цих подіях довгожданий кінець. Народ заговорив про “березневі підсніжники”. Своїм благословенням австрійський єпископат сподівався виправити скрутне становище церкви, однак його надії були марні. Країною прокотилася хвиля виходів з церкви – біля 300 000 випадків. Найвищою вона була у Відні та східних федеральних землях, та далі на Захід поступово вляглася. Церква, однак, залишалася чинником, з яким держава аж ніяк не могла так легко дати собі ради, ані терористичними акціями, як от, штурм зграї *гітлерюґенд-ів** архієпископського палацу 8 жовтня 1938 року, ані контролем з боку поліцейського і державного апарату, щонайменше у духовному і моральному плані.

Низка березневих подій мала хіба епізодичне значення. Заява Карла Реннера на користь аншлюсу зродилася передусім з надії сприятливо вплинути на долю заарештованих соціал-демократів (особливо Роберта Даннеберґа). Це було помилкою, а втім, соціал-демократичне робітництво дуже вразило швидка ліквідація безробіття. Однак менше захвату викликало примусове працевлаштування і пересилання на робочі місця у “старий Райх”.

Результат референдуму від 10 квітня 1938 року був майже одноголосним, що, до речі, притаманно країнам з суворим авторитарним режимом; звичайно, правдивим відображенням народних настроїв його ніхто не вважав. Деяке протверезіння, навіть переляк спричинили різкі дії гестапо, незабаром перші партії людей рушили в концентраційні табори Дахау і Бухенвальд. По країні прокотилася хвиля арештів (за попередніми підрахунками 60 000). Відразу ж почалася єврейська еміґрація, єврейська ж власність потрапила під “арізацію”. Декому з політичних опонентів націонал-соціалізму теж пощастило втекти за кордон. Характерними для політичної реорганізації країни були зусилля нових властей викоренити саму назву і поняття Австрія. Вже 24 травня 1938 року відбувся поділ “землі Австрії” на сім областей “ґау” (Відень, Нижня Австрія, Верхній Дунай, Тироль-Форарльберг, Зальцбург, Штирія і Каринтія). Спершу йшлося про області Східної марки, де діяв закон про Східну марку від 14 квітня 1939 року, доки указ фюрера не встановив нове визначення “Альпійських і Дунайських ґау”. Численних змін зазнали і кордони. Територія Відня значно зросла за рахунок прилучення приміських

* Підлітки, члени молодіжної організації націонал-соціалістів “Гітлерюґенд” (1926-1945), аналог піонерів СРСР. – Прим. перекл.

громад. Бургенлянд нові влада поділила між Штирією і Нижнім Дунаєм, область навколо озера Аузее відійшла до Верхнього Дунаю, Східний Тироль припав Каринтії. Того разу причина такого кроку була доволі прозорою, йшлося про реверанс перед Італією і Муссоліні; оскільки географічна ізольованість Східного Тиролю постійно нагадувала про розірваність цілого регіону, його приєднали до Каринтії. А з Південним Тиролем австрійці розпрощалися ще 23 червня 1939 року, після укладення німецько-італійського договору про Південний Тироль. Його завданням було змусити німецькомовних тирольців відмовитися від своєї території на південь від Бреннера та переселитися до Райху.

Організацією нового порядку в Австрії займалося відомство “Імперського комісара з питань возз’єднання Австрії з Німецькою імперією”, яке очолював гауляйтер з Саарпфальца Йозеф Бюркель. Відтак Зайс-Інкварт, що займав посаду “Імперського намісника в Австрії” фактично опинився без роботи. 1 травня 1939 року його посаду взагалі було ліквідовано. Натомість його було призначено на посаду імперського міністра, що спершу не мало практичного значення; щойно у ході війни, коли він став намісником окупованих Нідерландів 1940-1945 рр., Зайс-Інкварт виконував важливу, щоправда, для нідерландців маловтішну функцію. Його поведінка на службі викликала різкий осуд місцевого населення.

А колесо історії невпинно крутилося далі. Погрожуючи, Гітлер отримав території судетських німців, а разом з ними численні переважно чеські дистрикти. Свого часу цього безрезультатно домагалася беззахисна Німецька Австрія. Адміністративно Південну Богемію приєднали до Верхнього Дунаю, Південну Моравію (а також Тебен і Енгерау біля Братислави) до Нижнього Дунаю. Однак Гітлерові й цього виявилось замало. Ламаючи у березні 1939 року, зрештою, надзвичайно вигідну Мюнхенську угоду, він ліквідував вже обкраяну Чехословаччину і заволодів дуже потужним чеським військовим потенціалом; під німецьким протекторатом було створено “протекторат Богемію і Моравію” і проголошено Словацьку державу. З тієї хвилині годі вже було підтримувати вигадку про одне-єдине прагнення націонал-соціалізму – об’єднання німецького народу.

Немає потреби докладніше зупинятися на подіях, які з нападом на Польщу 1 вересня 1939 року призвели до вибуху Другої світової війни; без сумніву, у пошуках винуватця далеко ходити не треба. Однак щодо Австрії тут виникає дилема: з одного боку, австрійської держави як такої не існувало, і вона не вела війни, але з іншого, австрійцям – не в окремих з’єднаннях, а розкиданим по різних підрозділах – як солдатам німецького вермахту, довелося вирушити на війну. В наступні роки вони воювали на всіх фронтах і заплатили за це своєю кров’ю. Тому зрозуміло, що перебіг війни мав неабиякий вплив на настрої у країні. Вельми характерною різницею порівняно з 1914 роком була

повна відсутність будь-якого спонтанного піднесення. Коли вибухнула війна, панувала прикра мовчанка. Ця картина не змінилася навіть після блискавичного закінчення походу на Польщу. Щойно падіння Франції остаточно переконало багатьох у близькості “остаточної перемоги”. Коли ж після перших великих успіхів у війні проти Радянського Союзу зросли цифри втрат, а зима 1941-1942 рр. принесла болісні поразки, націонал-соціалістична пропаганда втратила свою переконливість, а кількість прихильників націонал-соціалізму почала швидко танути. Крім того, більша частина населення засуджувала щораз жорстокіші заходи проти євреїв: обов’язок носити дискримінуючий значок і перші масові депортації. Це стосувалося і брутальних методів, за допомогою яких нацисти втримували владу на окупованих територіях Східної і Південно-східної Європи; через солдатів, які приїжджали у відпустки, дізнавалися про різне. Вряди-годи просочувалися звістки про жахіття концентраційних таборів; зокрема на австрійській території, у гранітних каменоломнях Маутгаузена, з 1939 року існував великий табір, у якому до кінця війни загинуло понад 120 000 в’язнів.

Вже 1938 року почали виникати групи опору, кількість і значення яких поступово зростали. Однак їхнім зусиллям бракувало чіткої координації; до “опозиціонерів” належали прихильники цілком діаметральних світоглядів, легітимісти, католики, сектанти, соціалісти і комуністи, чи то пак, навіть члени Німецько-національної партії та націонал-соціалісти. З огляду на суворість заходів режиму, непогамовну активність гестапо і злісне донощитство, групи опору несли важкі втрати. Смерть і концентраційний табір чигали на кожному кроці. Криваві вироки “народних судів” якийсь час трималися в таємниці, але згодом для залякування оприлюднювалися в образливій формі. Австрійці-противники Третього Райху не склали рук і за кордоном, у таборі союзників. Прецінь тут і надалі важко було звести активність найрізноманітніших груп до спільного знаменника. Австрійський уряд у вигнанні так і не утворився. Спрямовані на це зусилля звела нанівець капітуляція Франції 1940 року. Згодом під час війни робилися спроби встановити контакти між союзниками й австрійським рухом опору на батьківщині. Чимало зв’язків існувало, звичайно, і з німецькими групами опору. Акція 20 липня 1944 року спершу доволі успішно перебігала у Віденському окрузі; австрійці брали в ній активну участь, тут слід згадати насамперед генерал-майора Ервіна Лягузена і оберлейтенанта Роберта Бернадіса. Підготовку акції здійснював д-р Карло Ѓорделер, однак вже на першій стадії з’ясувалося, що більшість членів австрійського руху опору, на відміну від змовників-офіцерів, прагнула відновити австрійську державність.

Фактично, настрої населення поступово ставав ворожим до всіх імперських німців, що прибули до Австрії. Про те, наскільки серйозно влада мусила зважати на ці настрої, красномовно свідчить відкрита, дещо демагогічна

жовтнева заява віденського гауляйтера Бальдура фон Шіраха. Вона була спрямована проти таких – як і він – земляків-прибульців зі “старого Райху”. По суті, під час війни більшість усіх центральних політичних і адміністративних постів у Віденській області посіли імперські німці. Це, звичайно, не могло не обурити населення. Мабуть, це і дало привід для заміни бургомистра, райнляндця Філіпа Юнга місцевим Гансом Бляшке, який радо наголошував на своєму “віденстві”, що свідчить про прагнення врахувати народні настрої.

Тим часом перелом у війні окреслювався чіткіше. Катастрофа під Сталінградом принесла як не смерть, то полон для багатьох мешканців Нижньої Австрії. Капітуляція німецьких військ у Тунісі, вихід з війни Італії, зрештою, вдала висадка союзників у Франції не залишали жодних сумнівів щодо її близького фіналу. Кількість полеглих невпинно зростала, додаймо ще враження від виснажливих бомбардувань, що почалися з 1943 і почастишали 1944 р. Для Австрії, що тривалий час залишалася неушкодженою, вони обернулися страшним лихом. Відень, Грац, Філлях, Вінер-Нойштадт, Кнігтельфельд та інші міста зазнали широкомасштабних руйнувань. Населення дедалі менше прислухалося до націонал-соціалістичної пропаганди, найважливішу інформацію люди отримували з передач союзників чи нейтрального радіо. Тому доволі песимістичне донесення про настрої в областях Нижнього Дунаю і Відня, а також про панівну тут “австрійську тенденцію”, яке подав у ставку керівник Головного відомства з питань імперської безпеки Ернст Кальтенбруннер у вересні 1944 року, було цілком виправданим.

На початку 1945 року Австрія сама перетворилася на арену боїв. Зі сходу насувалися загони Червоної армії, з боку Італії стрімко наступали британці, американські війська вдерлися до Тиролю, Зальцбург і Верхньої Австрії, французи до Форарльберга. Акції руху опору, які по-справжньому могли розгорнутися хіба у Тиролі, в області Зальцкаммергут та в районі штирійських Кор-Альп, не раз і не два скорочували вже безнадійні бої і запобігли не одному руйнуванню. План Гітлера щодо “альпійської твердині” на австрійській території, на щастя, не здійснився. Нацисти оголосили Відень містом-фортецею, відтак над ним нависла загроза знищення. За таких обставин група австрійських офіцерів Віденського оборонного округу налагодила контакт з Червоною Армією і так намагалася прискорити здачу Відня. Ця спроба мала лише частковий успіх. Успіх цієї акції, яку очолив майор Карл Соколь, затьмарив арешт майора Карла Бідерманна, капітана Альфреда Гута і старшого лейтенанта Рудольфа Рашке. Вони стали жертвами втручання гестапо і заплатили життям за втілення своєї акції. Як не крути, а з перспективи Відня це було виправданим кроком.

Чимало краян сподівалося, що падіння Третього Райху принесе відновлення австрійської незалежності; на це були спрямовані зусилля австрійців,

противників націонал-соціалізму і радіопробаганда союзників, хоча серед них з’являлися й інші комбінації. Підхопивши давні бажання французів, Сталін і Черчилль обмірковували план створення південнонімецько-австрійської “католицької держави”. Такий варіант час од часу ставав предметом розмов ще 1944 року. Однак конфесійна епоха вже минула, тому однаково що для протестанта британця, що для атеїста керівника радянської політики аж ніяк не був справою кровною. Цей задум швидше продиктував принцип послаблення і поділу Німеччини, а, можливо, і деякі сумніви щодо життєздатності Австрії. Серед населення Австрії та Баварії ця ідея не набула жодного резонансу. Ще більшу вагу мав зміст Московської декларації від 1 листопада 1943 року. У ній міністри закордонних справ союзників, Еден, Гуль і Молотов подавали надію на відновлення австрійської держави, однак зазначали “деяку спільну відповідальність”. Втім, від неї ніхто не звільняв і самих союзників, слід згадати лишень позицію Англії та Франції 1938 і Радянського Союзу влітку 1939 року; так від австрійців вони зажадали внеску у самовизволення. Зрозуміла річ, що з огляду на становище країни він не міг бути надмірним. Хоч навіть і так жертви серед учасників опору були доволі важкими. Відразу ж після капітуляції було здійснено від’єднання від Німеччини. Власне завдяки активним діям австрійців на еміграції такий крок нікого не здивував; він був доконечною потребою і за досвідом останніх років цілком відповідав волевиявленню австрійського народу.

Відновлення республіки Австрії. Окупаційний режим і боротьба за Державний договір

В останні тижні Третього Райху і відразу ж після його краху в Австрії панував хаос. Проте військова і політична ситуація виявилися доволі швидко, поступово запрацювала економіка.

З середини травня 1945 року сили союзників зайняли державну територію цілої країни. У липні 1945 і знову у червні 1946 року вони уклали щодо Австрії контрольний договір. У липні 1945 року з-поміж іншого переможці узгодили остаточні межі окупаційних зон. Французька зона охоплювала федеральні землі Форарльберг і Тироль (без Східного Тиролю). Східний Тироль, Каринтія і Штирія відійшли до британської зони, Зальцбург і Верхня Австрія на південь від Дунаю – до американської. Натомість у радянській зоні опинився верхньоавстрійський район Мюльфіртель, Нижня Австрія і Бургенлянд. Далі ці чотири держави зайняли по одному секторові Відня, який, властиво, опинився в серці радянської зони; середмістя союзники окупували спільно (альтернуючи). Відповідні заходи проводилися до 1 ве-

ресня 1945 року. Як найвищу установу окупаційної влади у першому контрольному договорі було передбачено Раду союзників. Вона розпочала свої засідання 11 вересня 1945 року.

Ще у квітні 1945 року австрійські партії почали самоорганізовуватися. Австрійська народна партія (ÖVP) була новоутворенням 1945 року. Вона частково продовжувала традиції Християнсько-соціальної партії, хоч і відмовилася від конфесійної етикетки. Зусилля та ініціатива переважно старших політиків, спрямовані на укладення партійної програми суто католицької орієнтації не знайшли широкої підтримки і їх облишили. Більша частина проводу АНП вийшла з руху опору, як наприклад, Карл Грuber, Фелікс Гурдес і Люїс Вайнбергер. Чимало провідників між 1938 і 1945 рр. були в'язнями концентраційних таборів. Про себе заявили і представники ліберальних традицій, переважно підприємці, як-от, колишній депутат від Селянської спілки Вінценц Шуми. Організаційно АНП з самого початку розпалася на об'єднання зі становою орієнтацією. Такими були Селянська спілка на чолі з Фіглем та Економічна спілка під керівництвом інженера Юліуса Рааба. Силою і впливом вони переважали Спілку робітників і службовців, вага якої згодом неабияк зросла. Перші особи в АНП відкидали "політику буржуазного блоку" Першої республіки і відразу були готові до співпраці у федеральному та земельному урядах з другою великою партією, соціалістами.

На початку 1945 року головно за ініціативи Карла Реннера і Адольфа Шерфа було засновано Соціалістичну партію Австрії (SPÖ). Поряд з ними помітними були фігури Оскара Гельмера і Бруно Піттерманна. Отже, провід перейшов до правого крила старої соціал-демократії, а відтак, політиків діалогу. Найвідоміший представник центру, Карл Зайц, знову виступив речником у парламенті, однак посаду бургомістра Відня посів Теодор Кьорнер. З-поміж видатних діячів лівого крила 1938 року у Паризькій еміграції помер Отто Бауер; Юліус Дойч вже не мав належного впливу. Попри ці факти кроком назустріч групі активістів лівого крила, так званих "революційних соціалістів", було перейменування партії. Вперше з часу заборони (1934-1945) назву партії було змінено на Соціалістичну партію Австрії. Пропозицію об'єднатися для спільних дій, до чого прагнули комуністи, соціалісти відкинули ще у квітні 1945 року. Старий дух культурної боротьби одступив на задній план, і партія шукала порозуміння з католицькою церквою. Водночас церква заборонила священикам будь-яку активну політичну діяльність. Першість Відня у соціалістичному таборі зменшилася, хоча столиця федерації зберегла свою традиційну соціалістичну більшість. Натомість у Каринтії, де багато прихильників національного табору пристало до соціалістів, соціалісти здобули відносну, а протягом деякого часу – навіть абсолютну більшість у Земельному парламенті. Як і раніше виборчою базою

Соціалістичної партії були робітники і службовці, однак партійний провід докладав щораз більше зусиль для залучення представників "крайніх про-шарків", середнього класу і дрібного селянства.

Після 1934 року Комуністична партія Австрії (КРÖ) перебувала у підпіллі, однак спромоглася збільшити коло своїх прихильників завдяки соціал-демократам, що радикалізувалися внаслідок лютневих подій; з 1945 року КПА на відміну від часів Першої республіки мала своє невелике представництво у Федеральному парламенті. Депутати-комуністи були і в парламентах окремих федеральних земель. Загалом на виборах до Національної ради партія ніколи не набирала більше приблизно п'яти відсотків голосів. Керманічем партії – як інтелектуально найпотужніша особистість – був старий комуніст Йоганн Копленіг. Однак саме завдяки ораторському хистові партійним лідером став соціал-демократ у минулому Ернст Фішер. Офіційно радянська окупаційна влада відмовилася від втручання в австрійську внутрішню політику, однак так чи інак вона підтримувала комуністів. Наприклад, найсильнішими базами комуністів вважалася низка підприємств саме під російською адміністрацією.

Після вступу союзницьких військ, активісти трьох названих партій очолили місцеві та регіональні адміністрації. Зрозуміло, що представники цих партій опинилися і в першому уряді Другої республіки. Тимчасовий уряд, утворений 27 квітня 1945 року, очолив д-р Карл Реннер. На посади держсекретарів та їхніх заступників до уряду увійшли по дев'ять членів СПА і АНП, сім комуністів і троє безпартійних. Новий кабінет видав заяву про незалежність, яку наневредно опублікували проводи трьох партій. У ній було проголошено відновлення демократичної республіки Австрії та організацію державного ладу в дусі конституції 1920 року. Радянський Союз вислав уряд, що збирався в його окупаційному секторі. Однак союзники висловили деякі застереження. Їхнє занепокоєння викликала доволі висока частка комуністів, адже завдяки міністерству внутрішніх справ (Франц Гоннер) КПА контролювала виконавчу владу – незабаром найвища частка комуністів була у поліції, а завдяки міністерствам народної освіти, науки, виховання та у справах культури (Ернст Фішер) партія володіла сильною позицією.

Уряд прийняв закон про запровадження конституції, на підставі якого набувала чинності демократична конституція 1929 року, а також закон про тимчасове використання урядом прав, які, звичайно, були компетенцією федерального і земельних парламентів.

Головною проблемою часу було розширення повноважень уряду на окупованих союзниками федеральних землях. Існувала небезпека утворення опозиційного уряду, а відтак нового поділу й поготів малої державної території, покрайньої межами окупаційних зон. У серпні і вересні 1945 року у Зальцбурзі відбувалися конференції за участю делегатів із західних федеральних

земель. Метою цих заходів була підготовка визнання уряду Реннера. Розширення урядової бази відбулося на Віденській конференції від 25 вересня 1945 року. Новий уряд складався з 13 членів АНП, 12 СПА, 10 КПА і 4 безпартійних (експертів).

Уряд розпочав підготовку виборів до Національної ради і земельних парламентів, які відбулися 25 листопада 1945 року. Членам НСДАПу (NSDAP)* і бойових формувань СА і СС участь у виборах було заборонено. Результат приніс успіх АНП, що здобула 85 мандатів і завоювала абсолютну більшість у Національній раді. Натомість соціалісти вибороли 76 мандатів. Комуністи з чотирма мандатами опинилися далеко позаду. Новообрана Національна рада відразу приєдналася до заяви про незалежність від 27 квітня 1945 року. На підставі результатів виборів деяких змін зазнав і склад уряду. Остаточний кабінет зміг зібратися у грудні 1945 року за головуванням інженера Леопольда Фігля. Доктор Адольф Шерф став віце-канцлером, вісім міністрів були членами АНП, шість – СПА, а ще двоє – просто позапартійними фахівцями (фінансів і юстиції); комуністам довелося віддати міністерство освіти і внутрішніх справ, натомість вони одержали новостворене міністерство енергетики. Отже, в Національній раді були представлені тільки урядові партії, без опозиції. На коаліційних переговорах, які передували утворенню уряду, АНП і СПА домовилися про принцип пропорційності урядового складу, адміністрацій федеральних земель та територіальних громад. Зазначивши зміни залежно від результатів виборів, цей принцип існував далі. Його неодноразово застосовували у практиці розподілу місць на державній службі і державних підприємствах.

Основним змістом внутрішньополітичного розвитку країни у післявоєнний час було те, що урядові, утвореному в радянській зоні, спершу вдалося домогтися визнання з боку окупаційних властей та створити умови для організації незалежних виборів по всій території Австрії. Вибори принесли приголомшливий успіх великих партій, які, на відміну від комуністів, стояли на ґрунті західної демократії. Відтак країна пішла зовсім іншим шляхом ніж Німеччина, чи то пак Чехословаччина.

20 грудня 1945 року президентом країни Федеральні збори обрали д-ра Карла Реннера. Після того як партії зійшлися на особі Реннера, вони вирішили відмовитися від референдуму, щоб зберегти державі кошти нового плебісциту. Перед народним представництвом, новообраним восени 1945 року, стояла низка важливих завдань законодавчого характеру. Як з'ясувалося, Австрія тільки виграла від того, що у контрольному договорі союзників від 28 червня 1946 року обов'язкова згода Ради союзників обмежувалася кон-

* Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) – Націонал-соціалістична робітничка партія. – Прим. перекл.

ституційними законами. Решта законів набувала чинності лише за умови, якщо упродовж 31 дня від цього суто військового відомства не надходило жодних заперечень, для подання яких необхідна була одноголосна згода союзників. З огляду на проблеми, які, зазвичай, розділяли Радянський Союз і західні держави, вона була малоймовірною. Регулювання, прийняте у червні 1946 року, пом'якшило для австрійської внутрішньої політики наслідки загрозливої напруги на світовій політичній арені і вберегло країну від зростання справді паралізуючого впливу союзників на її законодавство.

Довготривалих і невтішних законодавчих та судових процесів вимагав розгляд проблеми навколо колишніх членів Націонал-соціалістичної партії. 8 травня 1945 року уряд видав конституційний указ про заборону НСДАП, який передбачав строк реєстрації для "малообтяжених" і "обтяжених" націонал-соціалістів. 25 липня 1946 року парламент прийняв розширений "Перший закон про націонал-соціалістів". Союзна рада схвалила закон щойно після внесення низки доповнень, що робили його жорсткішим. Закон стосувався майже 524 000 осіб, які підлягали обов'язковій реєстрації. 17 лютого 1947 року "Другим законом про націонал-соціалістів" уряд мав прийняти положення, яке б охоплювало усі наступні випадки. Загалом, передбачені у законах покарання вдарили передусім по державних службовцях. Чимало працівників передчасно звільнили на пенсію. Тобто реально постраждала та група осіб, члени якої часто тільки під сильним тиском вступали до НСДАПу та бойових з'єднань партії. Амністією, яка набула чинності закону 21 квітня 1948 року, "малообтяжених", загалом 482 000 осіб, було звільнено від передбаченого в законі обов'язку відбувати покарання. Помилувальний акт федерального президента й амністія для "обтяжених", яку уряд прийняв 1953 року, поступово ліквідували цю проблему. Зрозуміло, що сукупне врегулювання для надто великого кола осіб, спробою якого були закони про націонал-соціалістів, було незадовільним; по суті, важливим було не формальне членство в НСДАП, а фактична поведінка кожного окремо в період з 1938 до 1945 року. Водночас спроба німців індивідуально врегулювати це складне питання теж не зовсім відповідала реальній ситуації. Розглядом правопорушень, а серед них і сумнозвісного комплексу воєнних злочинів, займалися австрійські народні суди (іноді й польові суди окупаційних властей). Загалом практика народних судів виявилася малоефективною; започаткували її надмір суворі, а завершили доволі проблемні виправдані вироки.

Влітку, 26 липня 1946 року, уряд прийняв надважливий для австрійської економіки закон про націоналізацію великих банків і основних галузей промисловости. 5 вересня того ж року міністри закордонних справ держав-учасниць, Карл Грубер і Алчід де Гаспер підписали Паризьку угоду про Південний Тироль. Закінчення Другої світової війни повернуло проблему Південного Тиролю. 1944 року група італійських демократів виступила з

пропозицією про відмову Італії від районів компактного проживання неіталійського населення на півночі і північному сході країни. Однак попри все Австрія таки не домоглася права на самовизначення для цього регіону. Заселені словенцями і хорватами райони на північно-східній ділянці італійського кордону (з-поміж них ціла низка міст в Істрії, які споконвіку населяли італійці) відійшли до Югославії, острови Додеканес – до Греції. Незалежність здобули албанці, лівійці, ефіопи та навіть сомалійці. Натомість союзники, чомусь, знову вирішили подарувати Італії кордон по Бреннеру, а відтак і Південний Тироль. І хоча аргумент про стратегічний кордон в епоху атомної бомби вже не відігравав ані найменшої ролі, а про принцип вододілу забули в ситуації з Югославією – все ж відтепер верхня долина Озонцоталь стала югославською, а нижня – італійською. Адже Австрія була найслабшою серед усіх держав, які виставили Італії територіальні претензії, до того ж перебувала під чотирикратною окупацією, майбутнє країни здавалось вкрай непевним. Наприклад, Сполучені Штати у відносинах з державами-противниками постійно вигороджували Італію. Звісно, перед американцями Австрія мала особливий борг, однак вони рішуче протидіяли усім вимогам надати Південному Тиролю право на самовизначення, а як з'ясувалося згодом, навіть стриманішим бажанням південних тирольців та австрійців. Позиція британського міністра закордонних справ Ернста Бевіна у цьому питанні була теж несприятливою для Австрії. Однак конференція міністрів закордонних справ, що відбулася у Парижі у червні 1946 року, відхилила навіть вимогу австрійського міністерства закордонних справ про передачу Австрії долини Пустерталь і залізничної лінії Інніхен – Бреннер, зроблену у травні 1946 року. Завдяки їй австрійці сподівалися налагодити зв'язок між двома частинами Тиролю (Північного і Східного Тиролю), що залишилися австрійськими.

У двосторонніх переговорах з Італією слід було принаймні покласти край фашистським методам, якими Італія намагалася розв'язати південнотирольське питання і хоч якось забезпечити існування південнотирольської етнічної групи, якій загрожував процес форсованого заселення італійцями. Відтак справа дійшла до Паризького договору 1946 року. Угода передбачала не тільки положення про забезпечення шкільної освіти рідною мовою, її офіційний статус, рівноправність жителів Південного Тиролю під час вступу на державну службу та перегляд положень договору між Гітлером і Муссоліні. У другому пункті, зокрема, йшлося про “здійснення законодавчої і виконавчої регіональної влади”. Фактично 27 липня 1947 року виник спільний регіон Трентіно-Тирольський Ечлянд (провінція Боцен), де італійці переважали. У межах цього регіону Південний Тироль (провінція Боцен) отримав власний земельний парламент та уряд з вузько визначеними законодавчим повноваженнями. Однак вони вкотре звузилися після неодноразових протестів

італійського уряду. Потік італійських переселенців до Південного Тиролю не зупинявся; проти 7 000 осіб у 1910 р., їхня частка у 1953 р. становила приблизно 115 000 осіб; з числа оптантів, південних тирольців, які жили у Німеччині та Австрії (70 000), повернулася хіба жменька.

Відтоді питання про Південний Тироль, штучно і навмисно створене 1919 року, залишалось дразливою проблемою, яка лягала неприємним тягарем на австрійсько-італійські стосунки. Проте з 1945 року поволи настала відлига. А втім, з-поміж усіх тих німецькомовних народностей, які 1918 року марно декларували приналежність до республіки Німецької Австрії і були проти волі приторочені до інших держав, південні тирольці зазнали чи не найщасливішої долі. Депортація та криваві заходи знищили майже всіх югославських німців, така ж доля спіткала штирійців і каринтійців, жителів Місталу. Югославія і собі висунула на адресу Австрії територіальні претензії, які виходили за межі зони референдуму 1920 року і поряд з Клягенфуртом стосувалися Філляха, далі штирійських прикордонних районів з Радкерсбургом. Згодом ці вимоги обмежилися районами на південь від Гайля і Драви. Сприяло Австрії і те, що ці райони належали до британської окупаційної зони з коректною владою, яка стримувала сваволю з боку Югославії. Адже ніхто не сумнівався, що місцеве населення волило залишитися в Австрії. Після конфлікту Сталіна з Тіто, претензії Югославії втратили радянську підтримку, і питання розв'язалося на користь Австрії.

Особливу роль серед жителів старих австрійських земель, вигнаних зі своєї батьківщини, відігравали судетські німці, які вкупі з карпатськими німцями старої Угорщини, 1918 року опинилися під владою Чехословаччини. Їхню долю визначили три горезвісні рішення: Сен-Жермен (1919), Мюнхен (1938) і Потсдам (осінь 1945); остання конференція остаточно скріпила для трьох мільйонів судетських і карпатських німців втрату своєї батьківщини. Однак примусове переселення держави-переможці розпочали вже на початку 1945 року, себто ще перед його “легалізацією”. В Австрії опинилися передусім карпатські німці, жителі Південної Моравії і Південної Богемії. Найбільше людських жертв забрав “марш смерти у Брно” наприкінці травня 1945 року і ув'язнення на Порліцькому елеваторі. Судетським німцям закидали особливе захоплення націонал-соціалістичною пропагандою, проте нарікання чулися і з боку угорських та польських меншин, проти волі прилучених до чехословацької держави; це стосується і частини словаків, на їхню самотність теж ніхто не зважав. Економічна криза тридцятих років особливо дошкульно вдарила по високоіндустріалізованій Судетській області і ще дужче розпалила ворожі настрої серед населення, зрештою, як і систематичне руйнування чехами інфраструктури своєї ж території. Соціал-демократи із судетських німців були в уряді держави від 1928 року. Спершу на політичному Олімпі вони розгубили чимало прихильників через невдачі у буднях національної і соці-

льної боротьби, а також вражені падінням сестринської партії у Німеччині та Австрії. Незважаючи на свій підкреслено національний характер, партія судетських німців на початках втримувала деяку дистанцію до націонал-соціалізму і здобула першість, однак усе ж стала інструментом політики націонал-соціалістичної експансії. Щоправда, на Заході, властиво, в Англії, прагнення судетських німців до національного самовизначення вважали цілком правомірним. Невдовзі після Мюнхенського договору почався процес руйнування пошматованої та німчної Чехословаччини. Панування насильства під протекторатом, а згодом спритна та зухвала пропаганда Едуарда Бенеша та його оточення призвели до санкціонованого масового виселення. Зрозуміло, що його аж ніяк не проводили в тій "гуманній" формі, яку вимагали у Потсдамі. Депортація зачепила, зокрема, і тих німців, які до останку підтримували Чеську державу проти гітлерівської офензиви.

Не минула депортація й угорських німців. Втім, тут вона перебігала у набагато м'якшій формі і врешті припинилася. Усе ж бургенляндці мали добру нагоду переконатися, яка невтішна, чи навіть невідома доля чекала б на них, якщо б вони не приєднали своїх земель до Австрії. Багатьом німцям з прикордонних районів Західної Угорщини та Еденбурзького Цвікеля довелося кинути свої домівки. Від такого примусового виселення Румунія утрималася. Однак наприкінці війни за наказом партійних та військових органів з району Ньознер-Лянд було евакуйовано чимало німців (семиградських саксонців). Вони вже ніколи не зможуть повернутися на рідні землі. Чимало їх осіло і в Австрії.

Щоправда, на постійно до країни прибула тільки дециця депортованого тринадцятимільйонного німецькомовного населення – біля 400 000. Однак надання їм притулку, ділова активність біженців позитивно вплинули на економіку республіки. Широкий загал спершу з малим розумінням поставився до поневірян'я етнічних німців. Минуло ще багато часу, заки представники політичних партій і преса наважилися сміливіше виступити на захист вигнанців.

Характерним для австрійської внутрішньої політики після 1947 року було погіршення стосунків між двома великими партіями, з одного боку, та комуністами, з іншого. Їхні спроби завоювати щораз більший вплив на зовнішню політику і стан справ всередині держави були невдалими. Щобільше, за одностайним рішенням Ради міністрів – тобто за спільної участі міністра енергетики – комуніста д-ра Карла Альтманна, який, очевидно, був малообізнаним у цій справі – Австрія приєдналася до плану допомоги Маршалла, який мав вирішальне значення для відбудови економіки держави. Переведення комуніста-керівника державної поліції на менш відповідальну посаду та низка заходів міністра внутрішніх справ Оскара Гельмера, свідчили про деякі труднощі. У листопаді 1947 року комуністи взагалі вийшли з

уряду. Те, що КПА відхилила закон про захист національної валюти, прийнятий тоді в парламенті, та, мабуть, й інші причини дали привід для відставки Альтманна. З того часу двопартійна коаліція СПА/АНП творила одну з основних характеристик австрійської політики.

9-го жовтня 1949 року у призначені строки відбулися вибори до Національної ради. На цих виборах "малообтяжені" особи, що підлягали обов'язковій реєстрації, вже отримали право голосу. Поряд з двома дрібними групами тоді вперше з'явилася "Виборча партія незалежних" (ВПН); під цією назвою перед австрійськими виборцями постала новозаснована "Спілка незалежних" (СН). СН була своєрідним глечиком для тих елементів, які не були готові приєднатися до жодної з двох великих партій. Засновниками нової партії були д-р Герберт Крауз і д-р Віктор Райманн, а основне коло виборців – у Зальцбурзі, а якийсь час – у Верхній Австрії і Форарльберзі. Найслабшу виборчу базу вона мала у російській зоні, де майже всі некоммуністи прагнули якнайсильнішої урядової коаліції. На виборах АНП виявилася спритнішою за соціалістів і здобула 77 мандатів, СПА – 67, ВПН – 16. Лівий блок, виборча коаліція між комуністами та чисельно надто вже слабкою групою лівих соціалістів на чолі з Ервіном Шарфом, що відкололася від соціалістів, – п'ять мандатів. На підставі результатів виборів змінився склад уряду. До нього увійшли сім міністрів з лав АНП і шість з СПА, а головою уряду став інженер Леопольд Фігль.

Характер внутрішньої політики Другої республіки вигідно вирізнявся на тлі подій після 1918, а особливо 1927 років, оскільки відтепер політичні партії вже не мали власних самозахисних формацій. Втім вони взагалі відмовилися від насильницьких методів боротьби. Прикрим винятком були доволі загрозливих масштабів заворушення в російській зоні, особливо в районі Вінер-Нойштадта. Їх спровокували комуністи після прийняття угоди про заробітну плату і ціни. Ця угода була однією з тих, за допомогою яких уряд до 1952 року з перемінним успіхом підтримував рівновагу в національній економіці. У Верхній Австрії на початкових стадіях цієї акції ліві навіть вдалися до співпраці з праворадикальними елементами. Опір та стійка позиція основної маси населення, а особливо робітників і селян, після кількадечних хвилювань не дали цій акції розростися і врешті призвели до її ліквідації.

31 грудня 1950 року помер федеральний президент Карл Реннер. Двічі у важких ситуаціях він брав на себе провід Австрійської республіки і зарекомендував себе ініціативним та розважливим урядовцем. Нового федерального президента мав обрати народ; вибори відбулися у травні 1951 року. Перший тур виборів, як і слід було чекати, виявився марним. Доволі значну кількість – 662 000 голосів – набрав позапартійний кандидат Буркгард Брайтнер, відомий медик, якого, підтримувала СН. Однак в останнє коло потрапили кандидати від обох урядових партій, прем'єр-міністр Верхньої

Австрії д-р Генріх Гляйснер (АНП) і бургомістр Відня Теодор Кьорнер (СПА). СН дала своїм прихильникам гасло голосувати на власний розсуд. Фактично у другому колі виборці Брайтнера, очевидно, віддали майже однакову кількість голосів за обох кандидатів. Водночас третя, слабша група, від голосування утрималася. Лівий блок підтримував Теодора Кернера. Останній переміг, випередивши своїх суперників майже на 168 000 голосів. Тобто все залишилося як за старого розподілу найвищих постів. АНП виставила голову уряду, а СПА главу держави.

З нагоди переформування уряду Фігля у січні 1952 року – поряд з іншими кадровими змінами – міністерство фінансів очолив д-р Райнгард Каміц; шляхом реформ уряд успішно провів стабілізацію грошової одиниці. Ще перед закінченням повного законодавчого періоду у лютому 1953 року відбулися вибори до Національної ради; їх результат частково зрівняв кількісний склад парламентських фракцій обох провідних партій. АНП з 74 мандатами ледь випереджувала соціалістів (73), однак загалом СПА здобула на 37 000 голосів більше. Опозиція втратила мандати; ВПН, від якої сподівалися кращого результату, здобула 14, а “Народна опозиція” (КПА і Ліві соціалісти) 4 місця.

Вибори Другої республіки перебігали у спокійній атмосфері, хоч і під супровід демагогічної пропаганди. У 1949 р. АНП випустила “червону кицьку”, назвавши соціалістів авангардом “народної демократії”. 1953 року СПА відігралася “пенсійною крадіжкою”. Ці виборчі шлягери мали, очевидно, неабияку дію. А втім, на голосуванні нерішучих виборців позначилася недовіра до однопартійного правління, вони явно не бажали дати одній урядовій партії надто сильну перевагу над іншою. Після того як соціалісти відхилили пропозицію АНП залучити до урядової співпраці СН, двоїсту коаліцію очолив федеральний канцлер Юліус Рааб (АНП) з командою з восьми міністрів від АНП і шістьох з лав СПА, а також за участі позапартійного міністра д-ра Йозефа Герьо. Спершу обов’язки міністра закордонних справ виконував д-р Карл Грубер. У листопаді 1953 року на його місце прийшов інженер Леопольд Фігель, від якого сподівалися тіснішого контакту з радянською дипломатією. Водночас Грубер перейшов на посаду посла у Вашингтоні.

Перестановка в уряді відбулася під знаком боротьби за австрійський Державний договір, відновлення суверенітету Австрії і виведення окупаційних військ. Це змагання тривало майже десятиріччя, і не раз здавалося, що усяка надія на його позитивний вислід у найближчому майбутньому є марною. Перші спроби домовитися припали вже на 1946-1947 рр. На початку і знову в грудні 1946 року, на конференції міністрів закордонних справ великодержав у Нью-Йорку відбулися наради з питання Державного договору. Союзники пообіцяли розробити його якнайшвидше. Однак через розбіжності між західними державами і Радянським Союзом ані представникам міністрів за-

кордонних справ на початку 1947 року у Лондоні, ані самим міністрам у березні 1947 року у Москві не вдалося дійти згоди щодо змісту договору. Основні суперечки точилися навколо комплексу “німецької власности” і численних територіальних вимог Югославії до Австрії, тоді ще підтримуваних Радянським Союзом. У жовтні 1947 року французький дипломат Шер’є запропонував план урегулювання проблеми німецької власности. Хоч наприкінці 1947 року його і відхилила одна з Лондонських конференцій міністрів закордонних справ, однак окремі елементи договору згодом могли мати своє продовження.

Переговори з суперечливих питань не припинялися протягом 1948 і 1949 рр. Суттєво, що влітку 1949 року Радянський Союз відмовився підтримувати територіальні вимоги Югославії. Порозуміння, здавалось, було не за горами. Комюніке від 20 червня 1949 року дало надію на його реалізацію ще до 1 вересня того ж року. Однак невдовзі виникли звичні вже труднощі. Стало очевидним, що Радянський Союз, який, зрештою, намагався прив’язати Державний договір до Триєстського питання, в ту хвилину був малозацікавлений у підписанні Державного договору. Подана західними державами у березні 1952 року “скорочена форма” від початку не мала жодних шансів на схвалення з боку Росії.

Услід за бразильською заявою у грудні 1952 року повний склад Організації Об’єднаних Націй звернувся до великих західних держав з проханням закінчити окупацію Австрії. Важливо, що наступного року за посередництвом Індії Радянський Союз у конкретній формі повідомив про готовність Австрії до політики нейтралітету. Після смерті Сталіна Радянський Союз продемонстрував низку дружніх жестів; у серпні 1953 року в радянській зоні нарешті скасували цензуру, західні держави анулювали скорочену форму Державного договору, Радянський Союз, Велика Британія і Франція відмовилися од відшкодування Австрією окупаційних витрат, – США випередили їх ще у червні 1947 року. У січні 1954 року на одній з Берлінських конференцій міністр закордонних справ Молотов подав надію на підписання Державного договору, проте звів її нанівець умовою про перебування в країні окупаційних військ аж до підписання мирного договору з Німеччиною. Міністр закордонних справ видав офіційну заяву про готовність Австрії до військового нейтралітету. Водночас австрійська сторона принципово відкидала Державний договір без чітких строків виведення окупаційних військ. Здавалось, ніби Молотов сам ще схильний дотримуватися старої російської політичної доктрини щодо Австрії, однак у Москві набували сили інші погляди. Очевидно, йдучи назустріч Австрії, Радянський Союз розраховував на позитивний ефект у бік малих держав-членів НАТО, зокрема Західної Німеччини, яка щойно вступила до Північно-Атлантичного блоку. До того ж нейтральна Австрія (разом зі Швейцарією) були своєрідним клином між західними військами у

Південній Німеччині та Італії. Загалом радянський відгук на Віденську заяву з трьох пунктів (зініційовану самими ж Радами) про характер австрійського нейтралітету був дружнім; у квітні 1955 року австрійська урядова делегація на чолі з федеральним канцлером Раабом і віце-канцлером Шерфом вирушила до Москви, де з 12 до 15 квітня 1955 року велися переговори. Результат було зафіксовано у “Московському меморандумі”. Примітно, що Радянський Союз відмовився від уже обіцяних йому багаторічних нафтових концесій, права на ведення геологорозвідувальних робіт і майна у Східній Австрії, та погодився на належний викуп. Крига скресла.

З 2 до 12 травня у Відні проходила конференція послів, за якою напружено стежило населення країни. Австрійській стороні врешті вдалося досягнути довгожданої згоди з усіх пунктів договору. 15 травня 1955 року у віденському Бельведері міністри закордонних справ Молотов, МакМіллан, Дюлле, Піне і Фігль підписали Державний договір. Цей документ складався з преамбули, дев'яти частин з 38 статтями, двох додатків і п'яти списків.

Важливо, що формулювання про співвідповідальність Австрії у війні, яке початково фігурувало у преамбулі, було опущено. Частина I тексту містила політичні і територіальні положення; четверта стаття виражала заборону економічного та політичного приєднання до Німеччини, сьома стосувалася прав невеликої словенської і хорватської меншин. У Частині II йшлося про військові положення і засади авіації; частина III регулювала виведення збройних сил союзників; частина IV торкалася вимог-наслідків війни, серед них особливо проблеми німецької власності (стаття 22). Частина V стосувалася майна, прав та інтересів Об'єднаних Націй і групи національних меншин, а також австрійської власності на території союзників. Матеріальні цінності, за винятком майна в Югославії, підлягали поверненню. Частина VI та VIII теж торкалися переважно економічних проблем, частина IX містила основні принципи тлумачення і процесу ратифікації. З двох додатків, перший давав визначення застосованого у Державному договорі поняття “військовий матеріал”. Однак важливішим був другий, у якому через відмову Радянського Союзу від великої частки майна кардинально змінився зміст статті 22. Водночас утратив силу зміст п'яти списків-переліку цінностей, які були у додатку. Умови викупу встановлював уже Московський меморандум; обумовлені товарні поставки набігали на 150 мільйонів американських доларів. Додаймо ще 10 мільйонів тонн нафти, які протягом десяти років слід було надати як викуп за нафтопереробні підприємства. Росіяни змінили це положення на користь Австрії у липні 1958 року з нагоди візиту австрійської урядової делегації до Москви. Процес відшкодування західним нафтовим компаніям регулювали два Віденських меморандуми від 10 травня 1955 року.

Згідно з попередніми заявами 7 червня 1955 року урядові партії запропонували проєкт резолюції, яку одноголосно прийняла Національна рада. Вона проголошувала постійний нейтралітет Австрії. Крім того, Національна рада ратифікувала конституційний закон про нейтралітет. Спершу австрійський нейтралітет визнали держави, які підписали Державний договір, а згодом – решта держав. У вересні і жовтні 1955 року останні солдати окупаційних військ залишили австрійську землю. Після 17 років чужої влади й опікунського нагляду країна знову у повному обсязі здобула свою незалежність. Відтепер – на відміну від часів Першої республіки – зміцнення незалежної держави стало твердим наміром переважної більшості австрійського народу.

Коаліції і однопартійне правління (1955-1988)

Здобуття незалежності, успішна стабілізація і консолідація спершу скромного, згодом щораз більшого добробуту всередині країни мали позитивні наслідки для урядової політики, а передусім для федерального канцлера Рааба і партії, яку він очолював. Курс “Рааб-Каміц” був дієвим аргументом на перших післяокупаційних виборах у травні 1956 року. АНП здобула 82 місця (приріст 8 голосів) і впритул наблизилася до абсолютної більшості. Водночас соціалістам перепав тільки один мандат (разом 74 крісла у Національній раді). У своїй програмі соціалісти насамперед наголошували на значенні націоналізованої промисловості. Позиція галузевого міністра дипломатичного Валльдбруннера, заклики-застереження щодо реприватизації не мали тієї дії, на яку сподівалися соціалісти, а радше викликали побоювання перед новими кроками націоналізації. Найбільшої поразки зазнала “Партія свободи”, повною мірою організація-наступниця СН. Виборці доволі стримано зреагували на низку нововведень та підхід колишніх провідників партії Райманна і Крауза. На зміну їм прийшли політики “підкреслено національного спрямування”, які, щоправда, теж не дали собі ради з подрібненням правого крила. Кількість мандатів різко зменшилася з 14 до 6. Як і слід було чекати, комуністи теж вийшли послаблені з виборів (з 4 на 3 мандати).

Відразу після утворення уряду було сформовано федеральне міністерство оборони країни, яке очолив депутат від АНП Фердинанд Граф. Його заступником – державним секретарем – стала особа з СПА. На підставі військового закону від вересня 1955 року було створено федеральне військо, яке формувалося на підставі загального військового обов'язку. Кадри “Б-жандармерії”, які були в західних федеральних землях, полегшували спершу жваву організаційну діяльність. Порівняно з іншими державами подібного розміру Австрія мала значно менші витрати на озброєння. Тому оборонна політика країни, починаючи з другої половини шістдесятих років, була

малопереконливою. У контексті утворення уряду 1956 року змінилася низка компетенцій. Особливе значення мало переведення націоналізованої промисловості у підпорядкування комітетові міністрів, який очолив федеральний канцлер; відомство диплом-інженера Вальдбруннера відтепер займалося лише питаннями "транспорту та енергетики".

Приблизно рік після закінчення окупації австрійське населення стало свідком брутальної політичної лекції. Восени 1956 року як реакція на процеси у Польщі вибухнуло народне повстання в Угорщині, однак його жорстоко придушила Червона армія. Величезний потік утікачів вилився на Австрію, де уряд намагався допомогти біженцям.

Угорські події вкотре довели, що потрібно вести обережну політику. Віднині австрійське керівництво мало особливо пильно стежити за суворим дотриманням Державного договору і підтримувати бездоганні, виважені стосунки з державами-учасницями. Було б зайвим наголошувати, що в епоху "холодної війни" та з огляду на виразні симпатії населення до західних форм життя і державного устрою, які не можна було ігнорувати, таке балансування було справою непростю. У той час переважна більшість австрійців першою запорукою політичної стабільності у державі вважала коаліцію обох великих партій. Неабиякий відсоток "виборців-хамелеонів" теж явно прагнув урівноважити співвідношення сил. Не інакше, очевидно, виглядали справи під час виборів федерального президента. Потреба в них виникла після смерті Теодора Кьорнера у травні 1957 року. Несподівану перемогу здобув віце-канцлер д-р Адольф Шерф з перевагою приблизно у 100 000 голосів проти спільного кандидата від АНП і АПС (Австрійська партія свободи) видатного хірурга професора д-ра Вольфганга Денкя, який досі політично не виділявся.

Після перемоги Шерфа, який залишив партійну політику на посаді федерального президента, віце-канцлером і головою СПА став д-р Бруно Піттерманн, дуже досвідчений, меткий на слово парламентарій. У 1957-1958 рр. соціалісти саме розробляли нову партійну програму; йшлося, зокрема, про продовження діалогу з католицькою церквою у питаннях культурної політики. Соціалісти були принципово готові визнати чинність конкордату Дольфуса, прийнятого 1933 року. Водночас коаліційні партнери соціалістів теж усвідомлювали потребу по-новому врегулювати важливі питання; так чи інак, переговори з Ватиканом на останньому році понтифікату Пія XII (1958) виявилися безрезультатними. Щойно за Івана XXIII (1959-1960) сторони дійшли згоди щодо розв'язку майнового питання і проблем школи.

У Народній партії сформувалася група "реформаторів", здебільшого молодих політиків з федеральних земель, які виступали за твердішу позицію супроти партнера по коаліції. У розпалі виборчої кампанії до Національної ради у травні 1959 року було оприлюднено нову інформацію про корупцію та

зловживання у сфері економіки. Вона викликала глибоке занепокоєння австрійської громадськості. "Гасло про рівновагу" соціалістів сподобалося виборцям-хамелеонам, різниця між ними і Народною партією скоротилася до одного мандату (78:79). За голосами соціалісти навіть стали найсильнішою партією. Свободівці порівняно з 1956 роком дещо надолужили; комуністи вийшли з Національної ради; їхню долю остаточно вирішили, мабуть, відголоски угорської кризи.

Коаліційні переговори проходили важко. Рааб спантеличив своїх прихильників, тимчасово запропонувавши соціалістам міністерство фінансів. Обидві партії знову утворили коаліційний уряд і виставили по шість міністрів і два держсекретарі. Міністерство закордонних справ, яким дотепер керував інженер Фігель, очолив д-р Бруно Крайскі, досі держсекретар цього відомства. Віце-канцлерові Піттерманнові доручили делікатне завдання керувати націоналізованою промисловістю. У червні 1960 року міністр фінансів Каміц вийшов з уряду і очолив президію Національного банку.

1961 року австрійська столиця стала ареною резонансної зустрічі між новообраним американським президентом Джоном Ф. Кеннеді і радянським політичним лідером, головою Ради Міністрів Н. С. Хрущовим; її метою було зменшити напругу між Сходом і Заходом. Фактично ця зустріч стала переломною у стосунках супердержав (3 і 4 червня 1961 р.). Без сумніву, для Австрії як для країни-господаря це мало неабияке значення. Натомість почав суворішити внутрішньополітичний клімат країни. На початку 1961 року оклав свої повноваження федеральний канцлер Юліус Рааб. Однак на початку 1962 року він знову енергійно втрутився у хід подій вже як президент Федеральної торгової палати, уклавши угоду з президентом Об'єднаної профспілки Францом Олою. Вона мала сприяти зміцненню структури цін та заробітної плати, започаткувала характерний для наступних років розвиток відносин між соціальними партнерами. Доктор Альфонс Горбах, наступник Рааба на посаді федерального канцлера, очевидно, уникав особистих конфліктів у коаліції; йому, наприклад, вдалося прийняти основний пакет законів про школу. Однак "реформатори" від АНП на чолі з д-ром Германном Вітгальмом і міністром фінансів д-ром Йозефом Кляусом наполягали на нових виборах, на яких вони сподівалися зміцнити позиції своєї партії. Вибори було достроково перенесено на листопад 1962 року. І справді, АНП, яка у виборчій боротьбі взяла на приціл передусім віце-канцлера Піттерманна та його роль у керівництві націоналізованою промисловістю, здобула 81 мандат, відтак кількість соціалістів скоротилося до 76 місць; АПС втримала свою "восьмиосібну фракцію". Після довготривалих переговорів і дискусій навколо тимчасового бюджету команді Горбах-Піттерманн щойно наприкінці березня 1963 року вдалося утворити уряд. Наслідком утворення стало розширення повноважень члена АНП, міністра торгівлі д-ра Фріца Бока; на

нього було перекладено питання про інтеграцію в Європейське Економічне Співтовариство, які неодноразово були предметом політичних дискусій. Серед помітних кадрових змін слід назвати вихід з кабінету міністра фінансів Кляуса і міністра внутрішніх справ Афріча, далі після тривалого перебування на посаді міністра від роботи в уряді відмовився Вальдбруннер. Франц Ола очолив міністерство внутрішніх справ і склав обов'язки голови президії Об'єднаної профспілки. Отже, коаліційний пакт поживавився відповідно до уявлень АПНівських реформаторів, а відтак у народному представництві виникла можливість вільніше формувати думку з різних питань.

Здавалось, що початок 1963 року принесе зміну політичної орієнтації. Насувалися вибори федерального президента, однак переважна більшість головою уряду знову обрала д-ра Адольфа Шерфа. Його престиж за час доволі спокійного правління помітно зріс. Противником Шерфа на виборах був Юліус Рааб, вже уражений хворобою, від якої йому судилося за кілька місяців померти. Рааб зазнав важкої поразки, яку з огляду на його історичні заслуги широкий загал сприйняв трагічно. Одним з наслідків цього удару стала повна перемога реформаторського крила АНП на партійному з'їзді у Клягенфурті восени 1963 року. Кляус очолив партію цілої федерації. У квітні 1964 року він змінив Горбаха на посаді федерального канцлера. Під час переформування уряду відбувся перерозподіл міністерських портфелів, більшість яких дісталася АПН. Багаторічний міністр освіти д-р Гайнріх Дріммель (у Клягенфурті кандидат-противник Кляуса) вийшов з уряду, на його місце прийшов д-р Теодор Піфль-Перчевіч. Доктор Карл Шляйнцер перейшов з оборонного на міністерство сільського і лісового господарства; д-р Вольфганг Шміц очолив міністерство фінансів.

На обличчі того часу позначилася і черега політичних перетурбацій. До них передусім слід віднести "кризу Габсбурга". Доктор Отто Габсбург, син останнього австрійського цісаря, щойно після довгих зволікань зважився 1961 року на заяву про лояльність до Австрійської республіки. Уряд відреагував на неї неоднозначно, що легко можна було витлумачити як неприйняття останньої. Скарга д-ра Габсбурга, подана в Конституційний суд, була безрезультатною. Однак рішенням від 24 травня 1963 року Адміністративний суд продемонстрував таке тлумачення права, яке суттєво відрізнялося від тлумачення Конституційного суду в одному пункті (питанні про участь головного комітету Національної ради в оцінці подібних заяв з боку членів Габсбурзького дому); заяву про лояльність було оголошено достатньою. СПА і АПС зреагували різко, вихопилося слово "путч юристів". Щойно через деякий час д-р Габсбург міг вирушити до Австрії; втім, його присутність ніяк на позначилася на політичному житті країни.

Довготривалі наслідки мав конфлікт серед проводу Соціалістичної партії. На громадський осуд його винесла хвиля полеміки навколо особи і політики

міністра внутрішніх справ Оли. Спершу кадрова політика Оли зустріла опір політичних опонентів. Невдовзі з'ясувалося, що міністр внутрішніх справ вплутався у важкий конфлікт з низкою членів верховного проводу СПА і Союзу профспілок. У вересні 1964 року Олі довелося передати міністерство внутрішніх справ Гансові Четтелю. Внаслідок фінансових операцій, які, очевидно, не стільки сприяли особистому збагаченню, як постановці примхливих політичних цілей, Ола врешті-решт був засуджений.

Занепокоєння викликала і діяльність груп та осіб з правого табору; 1966 року в цих колах виникла нечисленна партія (НДП)*, політичні успіхи якої були мізерними.

Химерною згодом виглядала афера навколо найменування корабля на Боденському озері ("Карл Реннер" чи то пак "Форарльберг"). Під час її перебігу СПА, яка, до речі, ставила міністра галузі Отто Пробста, довелося задкувати перед самоправним федералізмом найзахіднішої з федеральних земель; цей конфлікт завдав важкого удару позиціям соціалістів на захід від Арльберга.

У 1965 р. передчасно помер Адольф Шерф. Відразу після його смерті розгорілася запекла виборча боротьба за крісло федерального президента. Вибори знову принесли перемогу кандидата-соціаліста, бургомистра Відня Франца Йонаса. Однак кандидат від АНП Альфонс Горбах вже наступав йому на п'яти. Завдяки своїй повоєнній позиції примирення з національним табором він спромігся завоювати значну частину голосів т. зв. виборців-хамелеонів.

Результат виборів – малий відрив від суперника – ще дужче загострив розбіжності у поглядах на сферу економічної політики, а також напруту всередині коаліції. Федеральний уряд склав свої повноваження, і в березні 1966 року відбулися нові вибори. Поява партії прихильників Франца Оли (ДПП)** зашкодила соціалістам, як, мабуть, і подарунок Данаї, який зробили комуністи. Оскільки вони проходили тільки по одному з виборчих округів Відня, комуністи порадили своїм виборцям голосувати за соціалістів. Водночас АНП вела енергійну виборчу боротьбу, що врешті принесло партії вирішальний прорив. Народівці хоч і не здобули більшості голосів на виборах, проте таки більшість мандатів – у Національній раді (85). Натомість кількість соціалістів зменшилася до 74, а свободівців – до шести місць. Отже, позиція соціалістів на партійних переговорах навколо утворення уряду була досить слабкою. Всередині самої партії існували різні думки щодо обсягу виконання

* NDP (Nationaldemokratische Partei) – Націонал-демократична партія. Одна з праворадикальних партій. 1988 року Конституційний Суд Австрії визнав НДП неонацистською партією і заборонив її діяльність. – Прим. перекл.

** DFP (Demokratische Fortschrittliche Partei) – Демократична прогресивна партія. Дрібна партія, яку заснував Франц Ола у боротьбі за партійний провід у СПА. Здобувши понад 3 відсотки голосів на виборах 1966 року, ДПП спричинилася до поразки СПА. – Прим. перекл.

досить широких вимог АНП; урешті-решт на позачерговому партійному з'їзді переважна більшість вирішила піти в опозицію.

Так настав кінець коаліції, яка понад двадцять років мала помітний вплив на австрійську політику. В останні роки існування, коли зросли особисті тертя між політиками-партнерами, коаліція зазнала дошкульної критики; лунали закиди, що вона буцімто стала перешкодою на шляху справжніх рішень, відчутно звузила значення опозиції і, власне кажучи, роль парламенту. Однак незаперечним є той факт, що в роки окупації за добре відомих обставин коаліція була найкращим з можливих рішень. Як-не-як, а саме завдяки їй вдалося уникнути нестримних вибухів взаємної недовіри в обох політичних таборах коаліції. Адже від них щоразу здригалася Перша республіка. Сьогодні, на відміну від минулого, у політичному противникові звикли бачити партнера, і в тому немала заслуга коаліційної політики, яка до того ж була запорукою поміркованого курсу в економічних питаннях.

Правління "моноколірного" уряду Кляуса супроводжувала небувала законодавча активність, а відтак жваві парламентські дебати. Функцію віце-канцлера відтепер виконував д-р Фріц Бок, який довгі роки був міністром торгівлі. Згодом не обійшлося і без традиційних невдач. Однак за Другої республіки на них мусила зважати навіть та політична сила, яка здобула успіх на останніх виборах. Тимчасові кризові явища, що не обмежувалися Австрією, змусили уряд переглянути передчасно проголошений і розпочатий процес зниження податків. Несприятливі результати виборів до земельного парламенту у Верхній Австрії (1967) і в Бургенлянді (1968) стали для АНП своєрідним випробуванням. Проте усі внутрішньополітичні процеси захмарили драматичні події у Чехословаччині. Усі сподівалися, що "Працька весна" стане початком лібералізації режиму, однак держави Варшавського пакту ввели свої війська. Так цей розвиток було жорстоко придушено. В Австрії знову опинилися громадяни країни-сусіда, які втікали від політичного переслідування. Внаслідок цих подій КПА вкотре ослабла. Найрізкішого критика радянського "танкового комунізму", Ернста Фішера, вигнали з партії.

Відрадніше виглядало врегулювання південнотирольського питання. Адже, починаючи з 1956 року, воно не раз лягало тягарем на відносини з Італією. Серія замахів з вибухівкою, скоєна радикальними, безвідповідальними елементами у Південному Тиролі, а як відповідь – суворі заходи проти заарештованих щораз більше загострювали напругу, зумовлену різницею у поглядах на обсяг автономії для цього регіону. У 1960 р. за австрійської ініціативи Об'єднані Нації теж приєдналися до розгляду цієї проблеми і рекомендували поновити переговори. Сторони надзвичайно важко будували діалог, його щоразу сповільнювали невдачі. Проте 1964 року після двох зустрічей міністрів закордонних справ Крайскі і Сарагати у Женеві та Парижі сторони врешті знайшли спільну мову. До наступної зустрічі міністрів закордонних справ

Вальдгайма і Моро у Копенгагені країни-сусіди погодилися на "пакет про Південний Тироль". У ньому Італія обіцяла здійснити низку дієвих кроків; одночасно було розроблено "операційний календар" італійських і австрійських заходів, метою яких було закінчення конфлікту. Партійний комітет і земельні збори Південнотирольської народної партії, попередньо узгодивши між собою наступні кроки політичної боротьби, схвально відреагували на ці домовленості. Відтоді їх реалізація просувалася вперед.

Відлига у стосунках з Італією неминуче мала й економічно-політичні наслідки. В цьому контексті слід озирнутися на попередній розвиток. Через обіцянку бути нейтральною Австрія від початку не могла стати повноправним членом заснованого 1958 року Європейського економічного співтовариства (ЕЕС). Однак 1960 року разом з шістьма іншими державами (Великою Британією, Данією, Швецією, Норвегією, Португалією і Швейцарією, до яких пізніше приєдналася Фінляндія) вона об'єдналася в Європейську Асоціацію Вільної Торгівлі (European-Freetrade-Association). Головною метою цієї організації було взаємне зменшення митних платежів, а також співпраця з ЕЕС. Так чи інак, але членство в ЕФТА держави-учасники розглядали як щось тимчасове. В австрійських політичних колах, серед членів та осіб близьких до АПС чи АНП іноді лунали голоси за вихід з цієї організації, зрештою це стало темою міжпартійних переговорів, які зазнали зриву. Офіційна ж політика уряду радше схилилася до митного договору з ЕЕС, який можна було будь-коли розірвати, зберігаючи членство у ЕФТА. Однак тут австрійцям неодноразово доводилося вислуховувати офіційні погрози з російського боку, а 1967 року мати справу з протестом Італії, який став безпредметним щойно після зустрічі у Копенгагені. У грудні 1969 року в Брюсселі відбулися контактні переговори між представниками Австрії і ЕЕС, метою яких було укладення тимчасового договору.

Щодо зовнішньополітичної лінії між урядом і опозицією не було принципових розбіжностей, хіба іноді просто різне бачення форми і способу доцільного поступовання. Того ж разу ці відмінності стали предметом суперечок. Щобільше, з огляду на загальну тенденцію виборів до земельного парламенту, яка щойно підтвердилася у Каринтії (лютий 1970 р.), занепокоєння викликала поведінка правлячої партії. Перед тим як іти на вибори до Національної ради (1 березня 1970 р.), соціалісти налаштували свої виборчі гасла на самоуправління і очорнення будь-якої коаліції. Під проводом Бруно Крайскі СПА зібрала свої сили і зуміла як ніколи звернутися до інтересів ліберально налаштованих елементів середнього прошарку. Рецепт успіху стали тези, які застосувала СПА, продовжуючи традиції скандинавських федеральних партій. З досвідом роботи скандинавських колег Крайскі ознайомився в еміграції.

І справді вибори принесли СПА приріст голосів і сім нових мандатів, рівно ж стільки втратила АНП тоді, як АПС втримала свою позначку. Кляус децю несподівано залишив політику, і Крайскі після марних переговорів з

Народною партією, яку очолював Герман Вітгальм, утворив соціалістичний уряд меншости. Обидві партії відмовилися від “малої коаліції” з АПС. Уряд створив нове міністерство науки і досліджень, яке очолила д-р Герта Фірнберг. До його компетенцій увійшли ділянки роботи міністерства освіти. Міністром закордонних справ став д-р Рудольф Кіршшлегер. Будучи професійним дипломатом, як і його попередник д-р Курт Вальдгайм, він не був прив’язаний до жодної з партій. Важливо, що націоналізована промисловість перейшла у підпорядкування до федерального канцлера.

1971 рокові судилося, зокрема, стати важливим роком для виборчого процесу. У квітні добіг перший строк перебування на посаді федерального президента Франца Йонаса. Він повторно висунув свою кандидатуру і був обраний переважною більшістю голосів. Доволі високої позначки сягнув і його суперник, колишній міністр закордонних справ (згодом генеральний секретар ООН) д-р Курт Вальдгайм.

Співвідношення більшости в Національній раді було надзвичайно нестійким. Тому багато-хто сподівався від жовтневих виборів 1971 року чіткої розкладки сил. Вони відбулися вже на підставі нової виборчої процедури, яку парламент прийняв під тиском СПА і АПС. Цього разу соціалісти набрали у Національній раді абсолютну більшість як голосів, так і мандатів (93); водночас зросла і кількість мість у парламенті (183); АНП здобула 80, АПС – 10 мандатів. Список міністрів нового соціалістичного уряду Бруно Крайскі поіменно майже збігався з попереднім. Підтримка парламентської більшости була йому забезпечена. Було створено нове міністерство здоров’я та охорони довкілля, яке очолила віденка лікарка д-р Інґрід Леодольтер. У внутрішній політиці уряд Крайскі дотримувався прагматичного курсу. Хоч Австрію – а, властиво, Німеччину – й не минули тенденції “реідеологізації”, однак для чільних особистостей у СПА, особливо для федерального канцлера було очевидним, що вирішальний чинник – групу “виборців-хамелеонів” (приналежних насамперед до середнього прошарку) – можна переконати тільки лібералізацією, а не гаслами “австромарксизму”. Уникнути ідеологічних дискусій і протестів молоді було неможливо, однак навряд чи вони б щось змінили у пріоритетах політичної практики. Суперечка на ідеологічному ґрунті перекинулася і на саму АНП, АНПівці прийняли рішення про “орієнтацію на середину”. По суті, це означало своєрідну відмову від консерватизму; а втім у програмі 1972 року наголос стояв насамперед на принципі соціальної ринкової економіки. Традиційно близьким відносинам з церквою настав кінець, віддаль між сторонами зросла. Зміна федерального проводу партії відбулася 1971 року, його очолив каринтієць Карл Шляйнцер.

У листопаді 1971 року міністром освіти став бурґенляндець Фред Сіновац. Шкільні експерименти, що почалися ще за правління АНП, провадилися у широкому масштабі далі, головню заради майбутніх нововведень: школи

десяти- і чотирнадцятирічних. Якраз у цьому питанні розбіжності між партіями залишалися непереборними.

Тягарем для австрійської внутрішньої політики, а також для добросусідських відносин з Югославією став конфлікт навколо табличок для населених пунктів у Каринтії. Встановлення двомовних німецько-словенських табличок для населених пунктів та дороговказів ніхто належно не підготував. Випадок у громаді Санкт-Канціан став поштовхом до “табличкового штурму” – демонтажу, який влаштували розлючені каринтіїці. Внаслідок цієї афери СПА втратила голоси на виборах до органів місцевого самоврядування, та подав у відставку прем’єр-міністр Каринтії Ганс Сіма (СПА). Врешті-решт розв’язком проблеми стало рішення провести “Перепис населення особливої форми” (виявлення меншостей 1976); коло втягнутих у конфлікт районів істотно звузилося. Трохи більше поступливості зовсім не завадило б.

Після негативного результату референдуму про забудову парку обсерваторії у Відні подав у відставку бурґомістр Фелікс Славік; новим міським головою став Леопольд Грац.

Було прийнято низку важливих законів. 1973 року за принципової згоди усіх партій та ініціативи міністра фінансів Ганнеса Андроша було введено податок на додану вартість; 1976 року Андрош став віце-канцлером, пізніше на цій посаді у нього виникли тертя з Бруно Крайскі. На нарадах з питань реформи кримінального права сильні протести спричинило “рішення про строки”, яке виходило поза межі першого урядового проекту. Не менш бурхливими були дискусії навколо неоднозначної реформи ORF – Австрійського Радіо і Телебачення. Врешті 1975 року завдяки голосам соціалістів було прийнято закон про університетську організацію. Ще 1968 року комісія з реформи вищої школи під головуванням міністра освіти народівця Алоїса Мока передбачила “трійний паритет” професорів, асистентів і студентів. Однак ідея паритету було втілено лише частково. Загалом кооперація згаданих трьох груп напружувала піби краще всупереч побоюванням багатьох професорів; щоправда, відтепер адміністративна робота в високовідвідуваних університетах стала забирати в них більше часу.

Після смерті Франца Йонаса 23 червня 1974 року відбулися вибори нового федерального президента; після деяких внутрішньопартійних суперечок кандидатом АНП врешті став бурґомістр Іннсбрука д-р Алоїс Люгер. Однак перемогу здобув кандидат соціалістів міністр закордонних справ д-р Рудольф Кіршшлегер, випередивши тирольця на 150 000 голосів. Після бездоганного і загально визнаного ведення урядових справ 1980 року за Кіршшлегера (без жодного кандидата-противника від АНП) знову проголосувала переважна більшість.

Після трагічної загибелі в автокатастрофі голови АНП Карла Шляйнцера його наступником став Йозеф Таус, авторитетний і компетентний економіст-

професіонал; однак на новій посаді йому не судилося досягнути вагомих успіхів. Щоправда, Таусові вдалося розширити можливості контролю з боку парламентської опозиції.

На регіональних виборах між 1972 і 1974 рр. щастило переважно АНП, однак вибори до Національної ради 5 жовтня 1975 року ніяк не вплинули на розподіл мандатів (93 СПА – 80 АНП – 10 АПС). У результаті зміцнилися радше позиції уряду Крайскі, оскільки СПА здобула 50% голосів; очевидно, її виборці сподівалися на внутрішньо- і зовнішньополітичну стабільність, а насамперед – соціальну безпеку. У травні 1977 року було створено інститут народної адвокатури, членами якої стали представники парламентських партій.

Не бракувало, звичайно, і поразок. АНП-уряд Кляуса прийняв рішення про спорудження атомної електростанції у Цвентендорфі (Нижня Австрія), його одностайно схвалила Національна рада. Однак запуск електростанції набув політичного звучання і став темою палких суперечок. Заангажованість сторін значно переважала предметну аргументацію; у відповідь Національна рада прийняла закон про мирне використання атомної енергії. Він став приводом для проведення всенародного референдуму 5 листопада 1978 року. З незначним відривом голосів перемогу здобула опозиція: станція, що коштувала мільярди, так ніколи і не запрацювала. Такий вислід фактично означав поразку федерального канцлера. Натомість АНП радше у непрямій формі спонукала населення відхилити цей закон. Після цих подій Національна рада прийняла закон про заборону атомної енергії, в якому два наступні референдуми про чи contra у листопаді 1980 року вже нічого не змінили.

Екологічні дебати точилися і навколо інших промислових проєктів. Протистояння “екологія contra економія” стало центральною політичною темою. Наприкінці 1984 року велика акція протесту зупинила спорудження гідроелектростанції на придунайських землях біля Гайнбурга. Не раз заявляли про себе і об’єднання “зеленої альтернативи”, що врешті утворили форми політичної організації. Короткочасне поживлення у внутрішню політику Австрії внесли і громадські ініціативи. Чималих успіхів на виборах до Зальцбургського муніципалітету 1982 року досягнув “Громадянський список”, подібним був успіх представників зеленої альтернативи на виборах до земельного парламенту у Форарльберзі 1984 року. Водночас, як, зрештою, і по всій Європі, зростає відрив молоді до суспільства достатку. Її ставлення не змінилося навіть тоді, коли через загальносвітові кризові явища цей добробут опинився під загрозою.

З огляду на низку симптомів багато-хто вважав, що вже на наступних виборах СПА втратить свою незначну перевагу. Однак насправді на виборах до Національної ради 6 травня 1979 року перевага СПА у голосах (до 51,03%) і мандатах (відтепер 95 СПА – 77 АНП – 11 АПС) навпаки зростає. Вирішальну

роль зіграв так званий “канцлерський бонус” Крайскі, як-от, бажання продовжити “австрійський шлях”, особливо переконаність у тому, що при зростанні кризових явищ робочі місця найвірогідніше будуть забезпечені за правління СПА. Якраз у менших територіальних громадах, де традиційно переважала АНП, СПА помітно вийшла вперед. Досить примітною була суперечлива тенденція у поведінці виборців на виборах до земельного і федерального парламентів; у травні 1979 року, на відміну від виборів до Штирійського земельного парламенту, у жовтні 1978 року АНП втратила понад 10% своїх голосів. Натомість на виборах до земельного парламенту Верхньої Австрії у жовтні 1979 року народівці знову спромоглися майже на 9%. На відміну від федеральних політиків “батьки” партії в окремих федеральних землях набагато краще відстоювали свої позиції. Замість Тауса головою федерального проводу став Алоїс Мок.

За уряду Крайскі зовнішня політика Австрії відзначалася небувалою міжнародною активністю. Адже шеф уряду сам був активним дипломатом, а завдяки досвіду і вмінням – політиком-улюбленцем мас-медій.

Необхідність брати участь у політиці ліквідації напруги між супердержавами, а також якомога довше перебувати у безконфліктних відносинах з усіма країнами-сусідами, зокрема, з країнами “народно-демократичного” табору, усвідомлювали усі. Однак досить амбітна політика федерального канцлера (яку паралельно супроводжувала не менша активність у рамках соціалістичного Інтернаціоналу), як наприклад, у надзвичайно делікатному питанні Влізького Сходу, не минулася без критики в країні та поза її межами, тим паче, що таракти траплялися і на австрійській території. Водночас Крайскі одержав настільки добру репутацію у країнах Третього світу, що завдяки їй Відень не раз ставав місцем проведення офіційних візитів. Щоправда, допомога австрійської громадськості країнам, що розвивалися, була дуже помітною.

А тим часом, починаючи з 1981 року, ситуація на ринку праці дедалі ускладнювалася; ця обставина та програма внощаджувальних заходів уряду (“Мальорка-пакет”) призвели до негативних наслідків на виборах до Національної ради у квітні 1983 року. СПА втратила абсолютну більшість, перемогла АНП, яка здобула 81 мандат. АПС попри втрати таки спромоглася на 12 місць. Після цієї невдачі Крайскі пішов у відставку з посади федерального канцлера. Його наступником став бургенляндець Фред Сіновац (з 1971 року – міністр науки і мистецтва); уряд утворив “малу коаліцію” з АПС, до якої перейшли три міністерства, а голова АПС Норберт Штегер виконував функцію віце-канцлера. Сіновац заступив Крайскі, що саме залишав Національну раду, і на посаді голови партії. Загалом урядові довелося працювати

* Тут: перевага концепції Крайскі, чинник, який схилив шальки виборчих терезів на користь АПС. – Прим. перекл.

за важких умов, значних капіталовкладень вимагала націоналізована промисловість, неабияк бентежило австрійців і “вмирання лісу”. У 1985 р. занепокоєння громадськості викликав “винний скандал”. Тепер вже опозиційна АНП перемогла на виборах до земельного парламенту Нижньої Австрії (1983), у Зальцбурзі та Тиролі (1984), а АПС (1984) – у Каринтії.

Федеральний президент Кірхшлегер був обачним керівником і завжди прагнув демократичної співпраці. Коли ж минув термін його правління, після запеклої виборчої боротьби проти соціаліста міністра охорони здоров'я і довілля Курта Штайрера на перебалотуванні було обрано колишнього секретаря Об'єднаних Націй (1972-1981) Курта Вальдгайма, якого підтримувала АНП. Обіймаючи “найважчу посаду світу” Вальдгайм неодноразово опинявся під обстрілом критики; тепер йому закидали приховування інформації у звіті про свою службу у вермахті в часи Другої світової війни. Коли ж цю справу підхопили міжнародні мас-медія далось взнаки, зокрема, незадоволення США з приводу тенденцій розвитку ООН. У червні 1986 року на місці Фреда Сіноваца, що обіймав посаду федерального канцлера в уряді СПА-АПС, прийшов фахівець з банківської справи Франц Враніцкі. Економічне становище і надалі залишалось важким, націоналізована промисловість зазнала значних збитків, неодноразово висувалася вимога про часткову приватизацію. До того ж після важкої аварії атомного реактора у Чорнобилі (Україна) у квітні 1986 року про повернення до атомної енергії з огляду на збентеженість громадськості не могло бути й мови.

У вересні 1986 року новим головою АПС обрала каринтієця Йорґа Гайдера, зайшла мова про “зсув праворуч”. На виборах до Національної ради у листопаді 1986 року СПА і АНП зазнали значних втрат (відповідно 80 та 77 мандатів), натомість АПС здобула нові місця (разом 18). Представники зеленої альтернативи увійшли до Національної ради з вісьмома мандатами. Це, очевидно, спонукало федерального канцлера Враніцкі піти на “велику коаліцію” з АНП. Обидві партії однаково були представлені в уряді міністрами і держсекретарями; Алоїс Мок став віце-канцлером і міністром закордонних справ. Існувала негайна потреба в енергійних заходах у соціально-економічному та державно-політичному секторах.

Уряд проголосив свій намір поєднати консолідацію бюджету зі зниженням податків. Очевидно, спроба ця виявилася надзвичайно важкою, оскільки треба було врахувати бажання і упередження найрізноманітніших прошарків населення, нерідко висловлені у різкій формі.

Співпраця коаліційних партнерів часто супроводжувалася різкими контроверзіями; як завжди, успіхи приписували своїй, а огріхи – чужій партії. Часом опір виникав і у власних лавах. Старий федеральний канцлер тримався на віддалі від політики Враніцкі, штирійська АНП протестувала проти розміщення винищувачів-перехоплювачів “драків” на штирійських аерод-

ромах, тобто всупереч намірам міністра-однопартійця Ліхала. Доволі суперечливими були результати низки виборів на рівні федеральної землі та територіальних громад. Зріс відсоток виборців-хамелеонів та осіб, які утрималися від виборів. На виборах до Ради Віденського муніципалітету 1987 року СПА відстояла свої позиції на відміну від АНП, яка втратила голоси; обидві партії втратили свої мандати у Нижній Австрії на користь АПС. Щоправда, АНП таки втримала першість. “Зелений рух” істотно послабили ворогуючі угруповання: Радикальна Зелена Альтернатива і Буржуазні Об'єднані Зелені. Незважаючи на урочистості наприкінці 1988 року з нагоди ювілею Гайнфельдського партійного з'їзду 1888 року, в СПА панувало збентеження, яке викликали афери навколо відомих політиків. Водночас в австрійській католицькій церкві стали очевидними суттєві розбіжності у поглядах на вказівки Риму, приміром, під час призначення єпископів. Їх вважали надмір консервативними.

Нові труднощі виникли перед урядом при консолідації надзбиткового федерального бюджету; врешті урядовці дійшли згоди щодо податкової реформи. Зростання середнього віку населення вимагало змін пенсійних положень.

Незважаючи на очевидні тенденції до спадання напруги в європейській та світовій політиці, однією з головних проблем стало питання про вступ до Європейського Економічного Співтовариства за умови збереження австрійського нейтралітету. Дискусії на цю тему точилися не тільки в Австрії, тим паче, що у сусідній Швейцарії однозначно переважали сумніви щодо вступу. Провідні політики ЕЕС теж не зайняли єдиної позиції. Результат, очевидно, залежатиме від подальшого розвитку у міжнародній політиці. Однак на швидке рішення ЕЕС сподіватися не варто.

Демографічна ситуація 1918-1988 рр.

Демографічна картина Австрії на ранньому відтинку історії країни позначена наслідками двох світових воєн та економічної кризи. Громаддя полеглих, безслідно зниклих, полонених, що пізно повернулися з полону, жертв голоду, епідемій і політичного переслідування, врешті біженці, що вливалися і проходили через країну, переселенці з політичних чи економічних мотивів надали їй невітшних характеристик. Поверх усього наклалися величезні матеріальні збитки. Водночас можна відзначити глибинну, почасти майже революційну зміну соціальної структури. Однак завдяки невтомності людей у прагненні повернути втрачене та відбудувати зруйноване, звичайно, вже в інших формах, на цьому полотні зовсім не бракує світлих тонів. Щобільше, територію австрійської держави обійшли глибокі демографічні зміни, яких зазнали інші європейські регіони внаслідок депортацій та вимушеної міграції.

Переломне значення цезури 1918 року для історії австрійської держави легко збагнути, якщо тверезо порівняти 51 390 000 жителів подвійної монархії себто 28 572 000 душ австрійської половини імперії з 6 534 742 особами першого республіканського перепису населення 1923 року. Відтоді кількість австрійського населення, очевидно, зростала. Однак, на відміну від тенденції епохи Франца Йосифа, темпи зростання істотно сповільнилися. За результатом перепису 1951 року загальна кількість населення країни становила – 6 993 905 осіб, 1988 року – 7 697 233. Завдяки мирним договорам площа держави зменшилася з 676 000 кв. км монархії (тобто 300 000 кв. км Цісляйтанії*) до 83 850 кв. км республіки.

Перша світова війна забрала в населення території майбутньої республіки близько 190 000 людських жертв. На відміну від війська втрати серед цивільного населення були незначними. Війна зумовила і втрати серед новонароджених, що становлять приблизно 260 000. Відсотково найбільших втрат в останніх боях старої армії поряд з угорцями і словенцями зазнали німецькомовні австрійці. У цій групі найбільше полеглих було серед німецькомовних моравців, за ними йшли каринтійці, німецькомовні богемці, форарльбержці і тирольці. Маса полонених нестерпно поволі поверталася на батьківщину, найдовше затягувалося, незважаючи на рано підписане перемир'я, перевезення полонених з Росії: внаслідок війни, великих відстаней і важких транспортних умов.

Втрати у Другій світовій війні були ще більшими. У цьому можна переконатися, кинувши оком на меморіальні таблиці з іменами загиблих у громаді майже кожного населеного пункту. Населення австрійських територій, приєднаних до Райху, втратило (за офіційною статистикою 1955 р.) загиблими 170 000 військових, сюди слід зарахувати ще 76 000 осіб, яких вважали зниклими. Додаймо ще 24 300 цивільних осіб, які загинули внаслідок повітряних нападів і воєнних дій (тільки у Відні 12 356 осіб), у сумі одержимо 271 300 загиблих, що значно перевищує гірку науку Першої світової війни. Доволі великих втрат цього разу зазнала Нижня і Верхня Австрія. Знову високою була цифра полонених, знову надовго затримувалося повернення зі Сходу. Нарешті 1955 року майже всі військовополонені, що залишилися живими – близько мільйона – повернулися на батьківщину.

Відомо, що найбільше від війни постраждали насамперед чоловіки. Тому на відміну від статевої рівноваги років перед Першою світовою війною та Першою, а особливо Другою республікою виникла сильна кількісна перевага жіноцтва.

* Територія з іншого боку Ляйти. – Прим. перекл.

Чимало людських жертв після Першої світової війни забрали хвороби, які епідеміями прокочувалися країною, найбільше лютував іспанський грип у 1918 і 1919 рр. Надзвичайно високою була дитяча смертність, однак з нею енергійно боролися. Завдяки ініціативі австрійських лікарів і допомозі з-за кордону, особливо американській акції годування дітей та поїздок до Швейцарії, Швеції, Норвегії і Данії скруту поступово вдалося подолати. Австрійська дитяча добродійна організація працювала до 1924 року. Після Другої світової війни ситуація з харчуванням, очевидно, ще довго залишалася несприятливою. Однак влада вже нагромадила деякий досвід і зуміла швидко організувати акції допомоги.

Сумною главою у підсумку демографічних показників були численні жертви політичної конфронтації і переслідувань. Що ж стосується жертв концентраційних таборів і страчених за вироками у політичних процесах, почасти без жодного слідства, то невідомо, чи тут взагалі існують надійні цифри. Так чи інак, а рахунок загиблих йшов на тисячі. Багато людських жертв забрали переслідування євреїв, циганів і психічно хворих. Майже 60 000 австрійських євреїв після депортацій і переслідувань загинули у таборах передусім Освенціма, Любліна, Мінська, Риги і Треблінки. Важко достеменно встановити кількість тих, кому спершу вдалося виїхати чи втекти, але кого смерть згодом наздогнала на окупованих територіях. Кількість віруючих євреїв в Австрії на початок 1938 року становила 185 246, натомість під час перепису населення 1951 року – 11 224 особи.

Навіть оминаючи драматичні явища часів війни, структура австрійського населення розвивалася несприятливо. За Першої республіки на відміну від попереднього періоду різко впала народжуваність. У 1935-1938 рр. різниця між смертністю і народжуваністю серед австрійського населення загалом була негативною. Втім це характерно не тільки для Відня, де кількість новонароджених як і в більшості метрополій була низькою. Цей показник вирівнювався завдяки переселенню. Після 1938 року кількість новонароджених почала зростати. Проте на зміну короточасному зростанню прийшов спад, зумовлений війною. Щойно за якийсь час показник знову піднявся. Наприкінці шістдесятих років цей розвиток вкотре поступився протилежній тенденції.

Переселення, депортації і внутрішня міграція неабияк вплинули на демографічну картину між 1918 та 1981 роками. Щоправда, після Першої світової війни у Центральній Європі ніхто не проводив таких широкомасштабних депортацій, які згодом супроводжували перебіг Другої світової війни. Після її закінчення вони досягли справді гігантських масштабів. Як-не-як, а вже тоді 260 000 німців, переважно представників міських верств населення, було виселено з Судетів. Більшість з них подалася до Австрії. На зменшену австрійську територію-окраєць монархії рушив потік колишніх державних службовців зі старих земель; місце, яке б відповідало попередньому

подорожей спричинили в нашому сторіччі небували міграції. Ці процеси приводять у рух і тримають у ньому набагато більше людей, ніж колись за тих походів, які у вужчому значенні слова звикли називати переселенням народів.

Історія десятиріч після 1918 року позначена глибокими змінами соціальних умов життя і праці австрійського населення. Якщо порівнювати дані обліку професійних груп, зібрані переписами населення 1910, 1934, 1951, 1971 рр., обов'язково зауважимо зміщення серед основних груп: сільське та лісове господарство, з одного боку, промисловість, ремесло і професії сфери послуг, з іншого. Кількість населення, зайнятого у сільському господарстві знизилася з 31% (1910) до 27% (1934), 22% (1951), 11% (1971) та 7,7% (1981). Помітно зросла питома вага великих та малих промислових підприємств (гірництво та енергетика включно): з 31,5% (1910) до 34,6% (1971), згодом цей показник знизився до 32% (1981). Водночас розвинулася сфера державних і приватних послуг (включно з готельним і ресторанним бізнесом) з 26% (1910) до 35,9% (1981). У перелічених секторах економіки можна виявити зменшення кількості прислуги і надомних робітників, а також зростання частки державних службовців та людей вільних професій. Внаслідок збільшення у демографічній структурі частки старших вікових груп і розширення соціального забезпечення зріс відсотковий показник пенсіонерів і рантє (включаючи осіб, що перебувають у них на утриманні) з 10% (1910) до 18% (1951), 23% (1971) і 25,4% (1981). Наступною ознакою даних професійної статистики буде висока частка працівників-жінок. З незначними відхиленнями вона становить майже 40% усіх зайнятих. Головною нерозв'язаною проблемою Габсбурзької монархії до останнього часу залишалося національне питання; численні етнічні меншини були джерелом серйозного занепокоєння більшості держав-наступниць монархії. Натомість за Австрійської республіки великі мовні меншини зникли. Хорватська і словенська, а надто угорська і чеська громади були невеликі і поступово танули внаслідок асиміляції та еміграції. У 1951 р. членами найбільшої меншини – бурґенляндських хорватів – вважало себе близько 30 600 осіб (34 000) в усій Австрії; до 1981 року ці цифри впали до 19 000 (себто 22 000) осіб. Нова хвиля міграції, передовсім робітники-іноземці, “гастарбайтери”, що осіли в країні, започаткували зміну тенденції у статистиці національних меншин. Серед гастарбайтерів в Австрії переважали югослави, які значно випереджували турків.

Економічна історія республіки

Як важливі перспективи розгляду економічної історії Австрії в часи Першої і Другої республіки спершу напрошуються проблеми переходу з великомасштабних реалій монархії на дещо звужені республіки, а також подолання наслідків обох воєн. Після 1918 року чимало австрійців та їхніх сусідів, зокрема, експертів-фахівців та представників інших кіл ставили собі питання про принципову життєздатність нової та малої Австрії. Додаткові сумніви викликало те, що на уламки розлетілася не тільки політична, але й економічна єдність дунайського простору, а держави-наступниці, передусім добре устаткована Чехословаччина, провадили тверду політику відмежування. Тут неможливо не розгледіти психологічних мотивів; незатишне відчуття республіки, яку кривдять держави-переможці та їхні сателіти, яка як і всі страждає від невтішних явищ того часу і змушена раптом давати собі раду у вужчих, невибагливих умовах. Такі міркування підсилювали економічно-політичну ноту проблеми аншлюсу. У другій половині двадцятих років ці нотки зникли, однак під час економічної кризи, що настала після 1930 року і мала в Австрії важкі і довготривалі наслідки, вони залунали знову. Так чи інак, а довший час таки переважали сумніви. Щойно в часи Другої республіки одночасно зі зростанням державної свідомості зародилася довіра до економічної працездатності Австрії. Щобільше, вихідна ситуація 1945 року була набагато серйознішою, ніж 1918 року, позаяк руйнації, демонтажі й окупаційні зони ускладнювали справу.

Очевидно, зміни 1918 року найменшої шкоди завдали сільському господарству. Відхід надмогутньої угорської конкуренції полегшив життя селянам-періовикам, поліпшилося становище колоніального господарства. Показники вимушеного аукціонного продажу селянських обійсть швидко впали. З Бурґенландом до Австрії підійшла важлива область аграрного надвиробництва, особливо для забезпечення Відня. Починаючи з 1918 року, обсяг австрійських посівних площ, очевидно, зменшився, незважаючи на низку меліорацийних робіт з метою окультурення ґрунту. Адже площу для об'єктів іншого призначення нерідко виділяли за рахунок земельних угідь. Щоправда, втрати з надлишком вернуло підвищення врожайності з гектара. У двох війнах через реквізиції й адміністративні заходи продовольчої політики постраждало і скотарство. Проте з часом втрати можна було надолужити. Головну роль у народному харчуванні відіграло вітчизняне молочарство, і молочні продукти врешті стали предметом експорту. Загалом австрійська сільськогосподарська продукція перед анексією (1937) покривала 81 відсоток, а наприкінці окупаційного періоду (1955) – 85 відсотків потреб населення у продуктах харчування. Під тиском іноземних продуктів питома

вага австрійських продуктів впала, незважаючи не надлишкову продукцію в основних ділянках сільського господарства, на ринку молока і худоби, а також у виробництві зерна. Уряд пропонував аграрникам перейти на іншу продукцію, низка допоміжних заходів мала сприяти розвиткові вітчизняного експорту. Однак важку ситуацію неможливо було докорінно змінити тільки дотаціями. Порівняно з іншими сферами праці у сільському господарстві відбулося загальне падіння прибутку. Подібні проблеми виникли перед аграрним сектором майже усіх європейських країн.

З 1919 року спершу поволі, а згодом дедалі швидших темпів набувала механізація сільського господарства. У справі забезпечення тракторами, мотокосарками, молотилками, електромоторами особливо після 1946 року країна зробила величезний крок уперед аж до повного задоволення потреб села. Потужного розвою зазнали рільничі товариства, які в роки інфляції опинилися у скрутному становищі. Втім, криза зачепила селянство менше, ніж жителів міста. Індустріалізація, моторизація, масовий маятниковий рух працюючих, радіо і телебачення, величезний вплив на сільське населення політичних сил що у демократичні часи, що у часи диктатури, мобілізація та війна, туризм – всі ці чинники проламали ізольованість селянства від інших верств населення та міських форм життя. Нагальним стало завдання збереження і захисту традиційної системи цінностей села, його забезпечення найновішими здобутками освіти і техніки того часу. Дедалі популярнішими ставали сільськогосподарські профшколи, хоча тут Австрія ще відставала від таких країн, як наприклад, Швейцарія чи Данія.

Великої ваги для Австрійської республіки набуло лісове господарство. Ліс і досі залишається базовою сировиною австрійської економіки; дерево та вироби з нього (включаючи папір) є сьогодні основним експортним товаром. Під час двох воєн та згодом у післявоєнні роки велася активна експлуатація лісових запасів. З цього приводу неодноразово лунали застереження про небезпеку його перевирубки, однак, сподіваємося, що невинуватої шкоди завдано не було. Великі проблеми у регіонах (наприклад, у Верхній Австрії) створили “кислотні дощі”, промислові опади з вмістом сірки та викидних газів. Коли виникла Перша республіка, промисловість і сільське господарство під кутом значення для національної економіки ще перебували в стані, наближеному до рівноваги, наскільки це, звичайно, можна виміряти часткою зайнятого населення та показниками виробництва. Відбудова і розвиток промисловості за Другої республіки просувалися швидшими темпами, ніж в аграрному секторі, не востаннє завдяки посиленій увазі з боку уряду і заходам державної підтримки. Після короткотривалого різкого спаду виробництва втрати внаслідок війни та вивезеного обладнання вдалося повернути. На протигагу до показників після 1918 року промисловий розвиток повоєнного часу (1945-1980) виразно свідчить на користь Другої республі-

ки. Щоправда, останню оминуло – обмежене не тільки промисловістю, але у цій сфері найуразливіше – явище масового безробіття і загальний спад виробництва, зумовлений кризою 1931 року. Попри стабілізаційну кризу 1952-1953 рр. і сезонні коливання, вдалося поступово подолати безробіття і досягти повної зайнятості населення. На відміну від Першої республіки, після 1945 року профспілки майже відмовилися на користь переговорів від традиційного засобу боротьби – страйку. Попри напружену атмосферу вони, зазвичай, закінчувалися компромісом. Починаючи з 1957 року, тут добре себе зарекомендувала новостворена “Паритетна комісія з питань цін і зарплати”, до якої увійшли представники палат, профспілок і галузевих міністерств; виникає поняття “соціального партнерства”. Характерним було й те, що на місце профспілок різної політичної орієнтації прийшло спільне профспілкове об’єднання. Завдяки індустріалізації західних федеральних земель заводські комплекси рівномірніше розподілилися по всій території держави, хоч Віденський басейн і надалі утворює найбільшу промислову зону. Відсутність капіталовкладень, яку так гостро відчували після 1918 року, у повоєнний час вдалося подолати завдяки дуже щедрій підтримці з-за кордону в рамках плану Маршалла, переважно з Америки тощо. Натомість 27 червня 1947 року Ради перевели “німецьку власність” під адміністрацію свого USIA-концерну, розташованого у радянській окупаційній зоні. Основну частку вилученого майна становили промислові підприємства і нафтові компанії, хоча сюди потрапили й численні сільськогосподарські підприємства. Діяльність USIA (особливо імпорту та експорту) опинилася поза контролем уряду, а відракування у державну скарбницю були зовсім мізерними. Щобільше, підприємства USIA були виведені в-під дії законів про націоналізацію 1946 і 1947 рр. Водночас переоцінювати роль USIA не варто, підпорядковані йому підприємства давали лише 5 відсотків валового промислового виробництва країни.

Згадані закони про націоналізацію зумовили істотну зміну форм власності в австрійській промисловості. Нові положення стосувалися “ключових галузей промисловості” (гірничих і металургійних підприємств, промисловості чорних та кольорових металів, видобутку руди та її переробки, транспортного господарства та електропромисловості), великих банків тощо. Керівництво підприємствами і надалі мало здійснюватися на комерційних засадах. Частка націоналізованих підприємств у валовому обсязі австрійського виробництва після необхідних заходів з відбудови і залучення колишніх USIA-підприємств (1955) становила майже 25 відсотків.

Отже, можна говорити про те, що умови, за яких починалася економічна відбудова 1918 і 1945 рр. були неоднаковими, відповідно суттєво різнилися між собою розвиток і структура австрійської економіки після цих двох дат. Ми вже зупинялися на окремих чинниках, які спричинили ці відмінності. Варто б ще зазначити, що новим важливим елементом після 1945 року була

співпраця великих політичних таборів в економічному секторі. Адже за Першої республіки вони переважно перебували у різкому протистоянні. Будувався ця співпраця не завжди гладко, проте з тенденцією до єднання. Результатом стало зростання промислового виробництва, яке вже 1955 року випереджувало показники 1937 року на 119 відсотків, тобто більше ніж на половину.

За Першої республіки стан рудновидобувної галузі являв собою маловтішну картину. "Альпійська гірнична компанія" значно поліпшила технічне устаткування свого підприємства, однак лише неодноразова зміна власника, перехід до італійських, а згодом до німецьких рук негативно вплинули на підприємство. Неприятливі наслідки мали і важкі конфлікти навколо заробітної плати між величезним, однак здебільшого низькокваліфікованим, схильним до політичного екстремізму трудовим колективом та керівництвом підприємства, що поводило себе зухвало, репрезентуючи групи й інтереси за межами Австрії. Показників виробництва передвоєнного часу досягнути не вдалося. Особливо залежала від коливань на світовому ринку пов'язана з гірництвом промисловість заліза і сталі; відповідно, починаючи з 1930 року, економічна криза дедалі загострювалася. Не допомогло і сприятливе для виробництва нарощування європейськими країнами свого озброєння. Загалом сталеливарна промисловість ще відставала від видобутку руди; основна вага виробництва перемістилася у сировинний сектор. Під час війни обсяги виробництва зросли передовсім завдяки залученню іноземних робітників, доки бомбардування союзників не спричинили зворотного процесу. Поряд з верхньоштирійським районом чорної металургії за час війни особливого значення набула новостворена промислова зона Лінца. Закони про націоналізацію стосувалися усіх великих підприємств чорної металургії, як наприклад, "Альпійської гірничої компанії", фірми брати Бьолер і К°, Шьоллер & Блекманн, а також Лінцської групи, яку було зібрано в "Об'єднання австрійських сталеливарних заводів". Завдяки засобам плану Маршалла вдалось знову відбудувати, модернізувати і збільшити підприємства. Нова технологія, яка відповідала сировинному положенню країни – надлишок чавуну та брак металобрухту – метод піддуву сталі Лінца-Донавіца (ЛД-технологія) дала австрійській сталі змогу вийти на світовий ринок. Згодом її запозичили й інші країни. Всесвітня криза сталевиробництва, що тривала з початку вісімдесятих, сильно похитнула австрійську економіку. 1988 року знову з'явилися перші ознаки піднесення.

Поряд з видобутком залізної руди і залежною від нього промисловістю помітно скоротилася експлуатація покладів олова та міді. Обсяги видобутку обох металів тільки частково покривали потребу Австрії. А в роки кризи Першої республіки розробка родовищ залізної руди взагалі припинилася. Натомість майже весь видобуток штирійських і нижньоавстрійських по-

кладів графіту йшов на експорт. Багаті традиціями солярні потерпали від застарілого технічного обладнання; тому виробництво вирішили спрямувати передусім на задоволення внутрішньої потреби. Водночас значно збільшилася обсяги видобутку первинного магнезиту та його переробки потужна австрійська промисловість магнезитів. Її значення як експортної галузі в часи Другої республіки й далі зростало. Після спорудження металургійного заводу Рансгофен шаленими темпами почало розвиватися виробництво алюмінію. 1954 року обсяги виробництва тринадцятикратно перевищували показники 1937 року. Згодом стрімке зростання сповільнилося, виникли кризові явища, на які вплинула загальносвітова тенденція; занепокоєння викликали і проблеми екології.

Як відомо, центральне місце в сучасній економіці з її високою енергоємністю займає енергетичний сектор. Для Австрії особливе значення мають три основні джерела енергії: кам'яне вугілля, нафта (і природний газ), а також гідроенергія.

Після розпаду монархії всі великі вугільні басейни опинилися поза межами території майбутньої республіки. Однак вона все ще володіла неабиякими покладами бурого вугілля у Штирії; водночас перспективні родовища були у Верхній і Нижній Австрії, Каринтії та Бургенлянді. У двадцятих роках Австрія власними силами спроможна була забезпечити майже шосту частину своєї потреби у вугіллі (розрахунок на кам'яному вугіллі), не обов'язково коштом збільшення видобутку. За Другої республіки вітчизняний видобуток вугілля було модернізовано, а його обсяги помітно зросли. На час підписання Державного договору річний видобуток становив понад 6 000 000 тонн бурого вугілля, а відтак був удвічі вищим за роки після 1919 р., згодом видобуток вугілля знову скоротився на користь інших джерел енергії.

За останніх років Першої республіки почалася експлуатація ще незайманих корисних копалин: нижньоавстрійської нафти, а згодом і природного газу. Це суттєво розвантажило енергетичний сектор. Республіка спершу гостро відчувала нестачу власних нафтових полів, однак 1930 року у Вайнфіртелі виявили поклади нафти, і 1935 року в Гестінгу і Цістердорфі налагодилося нафтопереробне виробництво. 1949 року його було зосереджено на великому нафтовому полі Мацена. Корисними для країни виявилися і результати геологорозвідувальної роботи. Великого значення за Другої республіки набув видобуток природного газу, на безперешкодне витікання якого досі ніхто не звертав уваги. Щоправда, найбільша частина нафтовидобутку – сукупна продукція зросла з 33 000 тонн 1937 року до 3 666 000 тонн 1955 року – не пішла Австрії на пожиток, оскільки прискорений видобуток нафти, що почався з 1938 року, було поставлено на службу німецькому ВПК, а в 1945-1955 рр. ним розпоряджалася підприємство "OROP", яке, фактично, було під радянською адміністрацією. За Державним договором після 1955 року в

рамках покриття боргу за передачу Австрії нафтових підприємств значні об'єми нафти мали надійти до Радянського Союзу, західні нафтові компанії і собі висунули вимоги про відшкодування завданих збитків; щоб запобігти хижачькому використанню, довелося згортати продукцію. 1986 року видобуток нафти ледве перевищував 1 116 000 тонн. У Швехаті було споруджено великий нафтопереробний завод Австрійського нафтового управління (ÖMV). Багато різних чинників, особливо поступальна моторизація промисловости, торгівлі і транспорту зумовили зростання залежності від іноземної нафти, "нафтовий шок" (1973), надмірне зростання цін на нафту, негативно вплинув на австрійський торговий баланс.

Після Першої світової війни як ніколи стало актуальним використання для потреб енергетичної господарки альпійської гідроенергії. Однак через брак коштів, та, очевидно, надмір уваги до інтересів гірничого капіталу, зроблено було тут надто мало; як-не-як вже 1937 року саме гідроелектростанції давали левову частку виробленого вітчизняного струму. Приєднавши Австрію до Третього Райху, імперський уряд намагався розбудувати австрійські гідроелектростанції для потреб промисловости Рурської області. Для цього у Форарльберзі розпочали будівництво потужної станції Родунд. 1945 року через шкоду, завдану війною, більшість електростанцій вийшла з ладу; розподіл струму став проблемою. Великі електростанції потрапили під дію законів про націоналізацію, будівельні проекти, що їх розпочали після 1938 року, провадилися далі, інші довелося реалізовувати заново. Так виникли великі станції у Капруні, Пруц-Імсті, Йохенштайні, Райсек-Кройцеці, каскад електростанцій на Еннсі. Почалося будівництво великих електростанцій на Дунаї (Ібс-Перзенберг, Йохенштайн, Ашах, Вальзее-Міттеркірхен, Оттенштайн, Альтенверт та ін.), з-поміж них і електростанцій на великих гідровузлах Мелька і Грайфенштайна. Було також споруджено декілька калоричних станцій (теплові електростанції на базі вугілля). Як видно з усього, вже за Другої республіки влада зуміла належно використати основний енергетичний резерв країни – гідроенергію. Загальна кількість виробленої електроенергії 1955 року становила 8 417, а 1981 року – 42 894 мільйонів кіловатгодин супроти 2 883 мільйонів 1937 року. Водночас зріс у багато разів і загальний показник споживання електроенергії по країні. Порівняно зі своїм західним сусідом, Швейцарією, Австрія все ще відставала в масштабах використання гідроенергії. З іншого боку, для вироблення струму вже почали застосовувати і ядерну енергію. Однак ця ініціатива була блокована результатом референдуму 1978 року та законом про заборону використання атомної енергії.

Промисловість, що працювала на базі вітчизняного сільського і лісового господарства – деревообробна галузь, виробництво паперу, целюлози, цукру та броварні включно – відіграла в економіці обох республік неабияку роль.

Виробництво паперу і целюлози доволі швидко – вже на середину двадцятих років – наздогнало показники передвоєнного часу, а згодом істотно їх перевищило. Загалом паперова галузь мало постраждала від війни і конфіскацій, тому швидко розвивалася у повоєнний період. За Першої республіки після кількох неврожайних років вдалося значно підвищити урожай цукрових буряків; було додатково споруджено дві нові фабрики в Еннсі (1929) та Тульні (1937). 1932 року галузь стала незалежною від чехословацького імпорту. У перші повоєнні роки довелося долати, зокрема, значні початкові труднощі, однак потім відбудова пішла досить швидко. Водночас, попри збільшення обсягів продукції, ще ніяк не вдавалося повністю задовольнити зростання попиту на внутрішньому ринку.

З деревообробною промисловістю пов'язана низка інших галузей хімічної промисловости, особливо виробництво віскозно-штапельного волокна. У Ленцінгу було споруджено одну з найбільших і найпотужніших у світі фабрик з виробництва цього матеріалу. Наступною важливою для експорту ділянкою хімічної промисловости є виробництво мінеральних добрив. Основну частку тут становить переважно продукція азотних заводів Лінца, споруджених ще під час Другої світової війни. Помітного значення для австрійської хіміїндустрії набуло і виробництво фармацевтичних засобів, фарб і лаків.

Чи не найбільші труднощі після Другої світової війни довелося долати текстильній промисловості, важливій для національної економіки через високий показник зайнятості. За монархії між дунайськими і судетськими підприємствами існувала добре відлагоджена співпраця, яка після 1918 року частково порушилася. Відтак для австрійських підприємств виникла потреба у переорієнтації. Після 1923 року текстильна промисловість розвивалася доволі непогано. Щоправда, в роки кризи обсяги продукції скоротилися наполовину. Відразу після Другої світової війни текстильна промисловість знову опинилася віч-на-віч з чималими труднощами. Однак вже 1955 року виробництво суттєво випереджало показники 1937 року, хоча темпи зростання якраз у текстильному секторі, шкірній та взуттєвій галузях були не такими приголомшливими як, скажімо, в інших ділянках промисловости. Поряд з бавовняними продуктами дедалі частіше почали з'являтися тканини і товари з віскозного волокна. Форарльберзьке виробництво мережив та вишивок у короткі строки надолужило збитки внаслідок двох воєн, за Другої республіки галузева продукція давала чверть валового текстильного експорту. Значна частка виробництва та експорту традиційно припадала на швейну промисловість з її жіночим одягом, білизною і капелюхами. У статистиках вона переважно фігурувала окремо, поряд з текстильною промисловістю у вужчому значенні слова.

Найбільшу кількість державних і промислових замовлень після 1918 року отримала будівельна галузь. Сюди належать і забудовні (спорудження

цілих житлових масивів) і житловобудівні кооперативи. Натомість приватне квартирне будівництво призупинилося через мізерні прибутки з квартплати. Ця тенденція трималася і за Другої республіки. 1923 року Віденський муніципалітет розгорнув програму великого будівництва і до 1934 року за рахунок податку на житлове будівництво було споруджено понад 64 000 квартир, у повоєнний час (до 1980 р.) міська влада здала під ключ 133 000 квартир. Масштаби руйнувань і збитків, завданих війною, вимагали від керівництва Другої республіки якнайширшого залучення будівництва. Загалом на території федерації внаслідок бомбардувань, артилерійського вогню і локальних бойових дій як-не-як було зруйновано понад 200 000 жител. Не менш спустошливими були руйнування, що їх завдано промисловим і транспортним об'єктам, а також будівлям у населених пунктах. Упродовж десяти повоєнних років до моменту підписання Державного договору по всій Австрії було споруджено, відбудовано і облаштовано майже 347 000 квартир. У вісімдесяти роки в будівельній галузі іноді виникали кризові явища, проте відтепер реставрація старих будинків перебувала в центрі особливої уваги.

Децю меншу, ніж до 1918 року, проте все ще помітну роль відіграло гутництво; з часом знову відродилася уже вужча співпраця з промисловістю Богемії. Неабияке значення мало виробництво скляних прикрас у Тиролі. Після 1945 року потреба у склі стрімко зросла, промисловість мала працювати як на потреби будівництва, так і на експорт. Частина славетного і багатого традиціями Габлонцького скловиробництва осіла в Австрії. Після важких перших кроків це важливе для країни експортне виробництво поволі налагодилося. Сприятливо розвивалося і виробництво мікроскопів та вузькоформатних кінокамер, доки наприкінці сімдесятих років на ринку не запанувала японська конкуренція.

Великого значення в епоху зростання моторизації набуло виробництво транспортних засобів. Ще перед Першою світовою війною низка австрійських фірм почала працювати в галузі машинобудування. Наприклад, фірма Греф & Штіфт виникла 1902 року (базове підприємство ще 1895 р.); її славу започаткували великі потужні вантажівки, які паралельно складали на Австрійських заводах Заурера (1906) та заводі Фросс-Бюссінг (1908). Наприкінці війни на випуск машинобудівної продукції перейшли і заводи Штаєр. У 1926 р. разом з двома іншими відомими фірмами їх об'єднали в акціонерне товариство Штаєр-Даймлер-Пух. Фабрику Даймлера у Вінер-Нойштадті довелося, однак, 1925 року закрити. До широковідомих виробів цього підприємства-гіганта належали велосипеди, легкові і вантажні автомобілі, мотоцикли, моторолери, мопеди тощо. Помітну роль у співпраці з італійським заводом завжди відіграло дочірнє підприємство Австро-Фіат (1907). Несприятливі наслідки для розвитку вітчизняного автомобілебудування мала втрата двох провідних конструкторів, Ганса Ледвінки та Фердинанда Порше,

які на початку двадцятих років виїхали працювати за кордон. Фердинанд Порше став відомим завдяки конструкції "Фольксвагена". Однак повоєнна спроба створити у Каринтії для його робіт другу домівку була невдалою. Втім після Другої світової війни виробництво транспортних засобів пішло стрімко вгору. Візьмімо хоча б потужне зростання виробництва тракторів, мотоциклів, вантажівок тощо. Водночас вітчизняні виробники тимчасово вирішили відмовитися від випуску легкових автомобілів, який виразно домінував за Першої республіки. Натомість дедалі поширенішою ставала форма співвласності у викуплених іноземцями підприємствах, що виробляли окремі деталі для автомобільного обладнання. Вивезення військово-транспортних засобів, танків і артилерії забороняло законодавство, спрямоване на збереження нейтралітету.

Внаслідок мирних положень 1919 року австрійські залізниці втратили приблизно 75 відсотків шляхової мережі, серед них переважно діючі рівнинні лінії, натомість залишилася більша частина дорогої гірської колії. Кадровий склад залізничних підприємств, що перейшли до Австрії, надто зріс за рахунок працівників з держав-наступниць. З 1923 року Австрійські федеральні залізниці існували як окрема економічна структура. Однак попри суворі заходи санації, які були пов'язані зі скороченням персоналу, підприємство переважно мало від'ємний баланс. Після 1938 року від'ємний баланс було анульовано, війна принесла величезні випробування. Довготривалим виявився і процес відбудови; 381 мости було зруйновано дощенту, або ж виведено з ладу внаслідок серйозних пошкоджень, країна втратила понад половину локомотивів і добру частку вагонного парку. На зміну млявій електрифікації за Першої республіки прийшло швидке розширення електромережі за Другої республіки. Уряд нарешті виконав обіцянку, яку дав ще під час Каринтійського референдуму, прокласти колію через долину Яунаталь. Ліквідація важких наслідків війни та нагальні відновлювальні роботи, однак, мала надмірний тягар пенсійного забезпечення за підвищеної інтенсивності роботи підприємств і транспорту призвели до гострого фінансового дефіциту. Керівництво залізниці робило спроби зменшити збитки, запровадивши маятниковий "австротактовий рух" на головних лініях-перегонах, запускаючи спеціальні потяги для автотуристів і автошлюзи, а також через ліквідацію додаткової колії.

Окремим важливим для туризму та спорту взимку транспортним сектором є підвісні канатні дороги, тисячі підйомників у лещатарських районах. Однак щодо інтенсивної розбудови цього напрямку існує чимало застережень, оскільки вона тягне за собою низку екологічних проблем.

Важливою ознакою транспортної ситуації після 1919 року є змагання між шляхом і колією через наростання руху вантажних і легкових автомобілів. Вже за Першої республіки та станової держави в австрійських шляхобудівників

були видатні досягнення, найперше слід вказати на споруджену під керівництвом Франца Валляка дорогу Гросгlockнер – Високі Альпи та на Віденське висотне шосе. Широкомасштабні шляхобудівні проєкти Третього Райху зупинилися ще перед початком війни і, фактично, нічого не дали країні. З 1945 року внаслідок стрімкого зростання маси моторизованих транспортних засобів значно підвищилася частота руху на дорогах. Високий показник аварій, щоправда, свідчить про злободенність цієї проблеми. Вигідним навантаженням для прилеглих ділянок землі став транзит через Австрію вантажних автомобілів, особливо траса на Бреннер.

Після Першої світової війни Австрія перетворилася на внутрішню державу і втратила свій морський флот. Тільки вряди-годи у трамповому плаванні на внутрішніх європейських морях можна побачити кораблі під червонобіло-червоним стягом. Попри великі втрати серед корабельного парку Перша дунайська парова судноплавна компанія надалі залишається флагманом дунайського флоту. Підприємство зберегло кам'яно-вугільну шахту в Угорщині та власну корабельню у Будапешті. Внаслідок Другої світової війни було втрачено якраз нові судна, майно судноплавних компаній внесли до комплексу німецької власності, на яку претендували Ради. Водночас майно в Угорщині, Румунії та Болгарії було втрачено назавжди. Згодом Державний договір відкрив перед дунайським судноплаством нові перспективи; для вугільних і нафтових вантажів, а також для товарів промислових зон Лінца та Відня ріка й досі не втратила свого значення. Австрійський озерний флот обслуговує переважно сферу туризму.

Після Першої світової війни в Європі бурхливо почала розвиватися авіація. Вже з огляду на своє географічне положення Австрія відіграла тут неабияку роль. З 1923 року країна мала власну авіаційну компанію (ÖLAG), яку було ліквідовано 1938 року. З 1945 року до Державного договору помітно зросла частота польотів. Однак авіаційні перевезення забезпечували тільки іноземні компанії. Згодом було засновано австрійські авіалінії "Австрієн Ейрланз" (AUA).

Суттєву роль в економіці Першої і Другої республіки відігравав туризм; він навіть став своєрідною візиткою країни не тільки в Європі, а в усьому світі, у міжнародній політиці та культурі тощо; зрештою, не лише чудові краєвиди, лікувальні води, місця для літнього і зимового туризму, а й турбота австрійців про осередки мистецтва і науки вабили чужинців до країни. Поряд з економічним значенням туризму як джерела валютних надходжень аж ніяк не можна оминати його роль у міжнародній інтеграції.

У туристичній господарці Першої та Другої республік важко не розгледіти деякі структурні відмінності. Першість Тиролю, Зальцбурга та Каринтії серед наулюбленіших куточків відпочинку іноземців не змінилася, вони традиційно випереджають решту федеральних земель за кількістю відвідувачів.

Водночас поза колом країн походження гостей враз опинилися майже всі держави-наступниці монархії разом зі Східною Європою, тоді як Федеративна республіка Німеччина забезпечує 70 відсотків відвідувачів.

Звернімося до торгівлі. За монархії обсяги зовнішньої торгівлі попри всю свою вагу були істотно нижчі за внутрішні показники на велетенських просторах старої Австро-Угорщини. Натомість, як майже в усіх малих держав, зросла залежність Австрійської республіки від зовнішньої торгівлі. Щоправда, 1918 року сприятливий розвиток гальмували значні початкові труднощі. Негнучкі положення мирних договорів про режим найбільшого сприяння*, передусім відмежувальна політика держав-наступниць, не дали міждержавній торгівлі набрати обертів. Обсяги торгівлі держав-наступниць не перевищували навіть 15 відсотків внутрішньої торгівлі старої монархії. Так чи інак, у країні та за її межами робилося чимало спроб збудити інтерес до австрійської економіки. Наслідком таких зусиль стало відкриття 1921 року Віденської ярмарки, робота якої принесла непогані результати.

Зрештою, за Першої республіки для австрійської зовнішньої торгівлі характерні були значні коливання, однак за Другої – майже безперервне зростання. Втім попри усі коливання від'ємне торгове сальдо все ще було надто високим. Високими в період між 1920-1929 рр. були і пасиви, з 1931 до 1937 вони ніби знизилися, однак у роки кризи загальний обсяг зовнішньої торгівлі помітно скоротився. Пасив зовнішньої торгівлі виник внаслідок переважання імпорту пшениці, продуктів харчування, а також мінерального палива (кам'яного вугілля, нафти та нафтових продуктів). Пасивною була й зовнішня торгівля промисловою сировиною та напівфабрикатами, натомість активною – торгівля готовими виробами. Щодо решти товарів, то як за Першої, так і за Другої республіки за обсягами поставок та прибутками основними одиницями експорту були дерево, дерев'яні вироби, залізо, сталь, папір, текстиль. До 1927 року лідером серед країн-експортерів була Чехословаччина, на другому місці – Німеччина, яка згодом очолила список. Вона ж була традиційним лідером серед країн-імпортерів, за нею йшла Чехословаччина, яка згодом зійшла на третє чи четверте місце. Наступні позиції у списку зовнішньоторговельних партнерів по черзі займали Угорщина, Італія, Польща. За Другої республіки обсяг зовнішньої торгівлі майже постійно зростав (до речі, як імпорт, так і експорт). З погляду географії, близький до рівноваги стан торгівлі між Сходом і Заходом у часи Першої республіки за Другої змінила очевидна орієнтація на Захід. Як торгові партнери Угорщина і Чехословаччина вже давно відігравали другорядну роль,

* *Meistbegünstigung* – важливе положення у міжнародній торговій політиці, принцип якого полягає в тому, що договірні партнери надають один одному всі ті переваги, які вони одночасно чи пізніше надаватимуть третім країнам. – Прим. перекл.

безумовним лідером тут була ФРН. Перебування Австрії поза ЕЕС, членом якої був основний зовнішньоторговельний партнер країни, очевидно, негативно впливало на економічне зростання. Це тривало доти, доки уряд не зменшив ставки митних зборів (1969). Всупереч численним застереженням наслідки виявилися не надто серйозними. Австрія зуміла зміцнити свої ринкові позиції серед держав-членів ЕАВТ (ЕФТА), позитивною була і тенденція розвитку внутрішнього ринку. Усе ж чи не найбільше значення мало налагодження контакту з ЕЕС через торговий договір, укладений 1972 року. Так вдалося уникнути претензій та образ з боку Радянського Союзу.

Відразу після подій 1918 року становище австрійської грошової одиниці було доволі невтішним. Адже уряд фінансував світову війну не востаннє завдяки нарощуванню обігової маси грошей; після перших атак інфляції видавалися тимчасові банкноти, врешті курс валюти, яка почала знецінюватися ще під час війни, зірвався у безодню. Причетними до цієї катастрофи були зловмисні спекуляції. Після того як відмовили механізми регулятивного впливу на валютний ринок, фінансова система зазнала колапсу. Хоча девальваційне відношення 1:14 400 ще помітно відставало від показників інфляції у Німеччині, проте як наслідок будь-які заощадження, звичайно, втратили свій сенс. Водночас інфляція зумовила суттєве зменшення державного боргу, що зріс було до гігантських розмірів під час війни, доки не був прив'язаний до ціни на золото, зменшилися і приватні зобов'язання тощо. Оздоровлення фінансової системи відбулося 1922 року в рамках Женевської акції, коли було введено нову грошову одиницю – шилінг на базі 1:10 000 проти крони. Шилінг виявився стабільною валютою. Однак крах “Земельно-кредитного банку” (Bodencreditanstalt) і “Кредитного банку” (Creditanstalt) знову підірвав довіру до грошової системи країни. Шляхом дефляційної валютної політики вдалося зміцнити шилінг – гордо йшла мова про “альпійський долар”. Щоправда, національну валюту було стабілізовано коштом нових робочих місць, очевидно інфляції боялися більше ніж масового безробіття.

Після падіння Третього Райху ситуація з валютою теж була занурена в хаос. У грудні 1945 року шилінг знову став національною валютою, проте, як і колись було море грошей і мало товарів. Наприкінці 1947 року завдяки реформі грошової одиниці було досягнуто деяких успіхів, проте система п'яти договорів щодо цін і зарплати, за допомогою якої уряд сподівався втримати розумне співвідношення у структурі зарплати та цін, виправдала себе тільки тимчасово. Щойно 1952 року вдалося досягнути широкої стабілізації, поволи повернулася і довіра населення до грошей, що відбилося в зростанні ощадних вкладів. З незначними коливаннями ця сприятлива тенденція трималася довго. Однак на ній негативно позначилася нестабільність на міжнародному валютному ринку. Проте курс австрійського шилінга вдалося втримати стабільним.

Зовсім несприятливо за Першої республіки відбувався розвиток банківської та кредитної системи. За монархії Відень відігравав роль центру фінансів та капіталу. У столиці свої осідки мали найбільші банки, мережа філіалів оперізувала провінції монархії. Після 1918 року філіали за межами республіки були фактично задушені. Спроби втримати чи відвоювати вже назавжди втрачені позиції чимало коштували країні; проти великого економічного егоїзму держав-наступниць вони від початку були приречені. Короткотривалі іноземні позики тільки підвищували заборгованість, кожне відрахування в іноземній валюті становило загрозу для австрійських банківських установ. Під час інфляції зі спекулятивною метою виросла низка нових банків, які невдовзі знову зникли. Не минуло банкрутство і банківські установи з солідною репутацією; 1924 року зазнав краху “Загальний Депозитний банк” (Allgemeine Depositenbank), 1926 року – “Центральний банк Німецьких Ощадних кас” (Zentralbank Deutscher Sparkassen). 1926 року відбулося вимушене злиття “Англо-австрійського банку” (Anglo-österreichische Bank) з банком “Кредитанштальт” (Creditanstalt), а 1927 року – “Транспортного банку” (Verkehrsbank) з “Земельно-кредитним банком”; врешті-решт його самого приєднали до банку “Кредитанштальт”, доки й цей найбільший австрійський банк не зачинив свої віконця на початку 1931 року. Врятувати його вдалося тільки коштом дуже дорогої санації, яку провів уряд. Державні банки, як-от, “Поштова Ощадна каса” (Postsparkasse) (1926) і Національний Банк (1931) теж потрапили у важку скруту. Чимало лиха приніс крах страхової компанії “Фенікс”, яка, на відміну від банків, зуміла після 1918 року зберегти мережу своїх філіалів за кордоном. Ситуацію знову врятувала держава.

1946 року на підставі закону про націоналізацію державними стали три найпотужніших австрійських банки, “Кредитанштальт-Банківська Спілка” (Creditanstalt-Bankverein), “Австрійський Земельний банк” (Österreichische Länderbank) та “Австрійський Кредитний інститут” (Österreichisches Kreditinstitut); під час війни і в повоєнні роки вони втратили значну частину свого капіталу, провадити ці установи була в змозі тільки держава.

Якщо після Першої світової війни держави-переможці дуже мляво надавали Австрії свою кредитну допомогу, нерідко за ганебних політичних умов – у багатшому капіталом закордонні просто бракувало політичної завбачливості, аби збагнути загрози наслідки тривалої економічної кризи, – то в рамках плану Маршалла Друга республіка одержала, передусім від Сполучених Штатів, потужну підтримку, яка не підлягала поверненню. З 1945 до 1955 року вона набігала на велетенську суму – 1,6 мільярда доларів. Значення цієї допомоги для відбудови австрійської економіки перебільшити важко.

Якщо Першій республіці і становій державі пощастило стабілізувати грошову одиницю, її спіткала невдача з працевлаштуванням. У роки кризи не вдалося навіть наблизитися до стану повної зайнятості. Деяко зменшилося

безробіття за демобілізації, під час інфляції воно залишалося, на диво, низьким; однак загальна тенденція зростання у другій половині двадцятих років є більш ніж очевидною. Сумного рекорду країна досягла 1933 року, коли взимку було зареєстровано 480 000, а влітку – 375 000 безробітних. Після того масове безробіття поволі знижувалося, однак взимку 1937 року все ще було зареєстровано 398 000, а влітку 281 000 осіб, що одержували відповідну допомогу від держави. Додаймо ще у кожному з випадків по 300 000 “збракованих” осіб, яких позбавили таких виплат. Найбільше постраждала важка промисловість (металурги), будівельна галузь і службовці. Як видно, усі економічно-політичні кроки уряду, спрямовані на подолання цієї проблеми, виявилися малоефективними. За Другої республіки безробіття здебільша не виходило за вузькі рамки. Його раптове зростання під час “стабілізаційної кризи” 1952-1953 рр. вдалося швидко подолати. Помітними, однак, залишалися сезонні коливання, а стану повної зайнятості вдалося досягнути щойно після 1955 року. У шістдесяті роки економіка країни щораз гостріше відчувала потребу в робочій силі. Стало очевидно, що задовольнити її можна лише за умови залучення іноземних робітників, у цьому випадку югославів та турків. Однак наприкінці 1980 року на ринку праці знову стало тісно. Одним з чинників, які зумовили скорочення робочих місць, стала раціоналізація підприємств внаслідок автоматизації виробничого процесу. Комп’ютер, напівпровідники, системи обробки даних започаткували нову еру на заводах і фабриках, у сфері послуг та у бюро. Мікроелектроніка вплинула на усі сфери життя.

До позитивних здобутків законодавчої діяльності Першої республіки, безумовно, належало створення дієвого соціального законодавства. Його було прийнято невдовзі після Першої світової війни за ініціативи держсекретаря Фердинанда Гануша, сина силезького ткача. Поряд з низкою завдань закони були спрямовані на забезпечення безробітних належною підтримкою з боку держави, далі йшлося про установи-арбітри у різних конфліктах, колективні договори, восьмигодинний робочий день. Мова також йшла про заснування робітничих палат-представництв та реформу системи медичного страхування і страхування від нещасного випадку. Щоправда, у кризові роки політики більше схильні були до ліквідації частин соціального законодавства. Після війни здійснювалася широка розбудова пенсійного забезпечення і запроваджено систему підтримки сімей. Низка нових законів була спрямована на скорочення робочого часу до 45 та 40 годин, захисту материнства. З сімдесятих років технологічні зміни, практично, не припинялися. Одним із заходів боротьби з безробіттям стало нове скорочення робочого часу.

Криза економіки, розпачливе становище широких верств суспільства, що поєдналися з невдоволенням з приводу політичного розвитку в країні після

1918 року ускладнили державі боротьбу за існування. Адже поряд із загрозою ззовні вона опинилася наодинці з напруженням, яке роз’єднувало людей навіть у межах однієї держави. Краще ставлення до австрійської держави Другої республіки викликало вже пережите після 1938 року, а сприятливий економічний і соціальний розвиток тільки зміцнив його.

Духовне життя. Наука і мистецтво

Незважаючи на всю скруту моменту, в перші роки республіки аж ніяк не бракувало планів на майбутнє, які виходили б за межі нагальних потреб. Це стосується як конституції і соціального законодавства, так і заходів у сфері освіти та виховання. У цей період головні зусилля освітян були спрямовані на реформу школи. Врешті після довгих, цікавих суперечок у педагогічних і політичних колах у серпні 1927 року було прийнято новий закон про школу. Шкільна реформа насамперед була пов’язана з іменем голови Шкільної ради Відня, заступником держсекретаря міністерства освіти Отто Гльоклем. Ще важливішими за організаційний бік справи були методичні та педагогічні нововведення у молодшій та середній школі. Новації мали наблизити навчальний процес до дітей, навчання мало відбуватися через трудову діяльність і власноруч набутий досвід, що спонукали до самостійної розумової праці. Як новий тип середньої школи було створено так звану “федеральну школу”. Водночас зросла і кількість вищих навчальних закладів, у Відні на базі Академії експорту було засновано Інститут світової торгівлі. Розвитку зазнала і система вищих професійних шкіл. Характерною для педагогічної сфери Першої (втім і Другої) республіки й надалі була турбота про дитячі садки та групи подовженого дня, а також спеціалізоване шкільництво. Хоч-не-хоч, а в навчальних планах і підручниках доволі чітко відобразилися актуальні світоглядні і політичні тенденції того часу. Після інтермеццо 1938-1945 рр. постало нелегке завдання відновити школу, спершу буквально відбудувати громаддя зруйнованих шкільних споруд. Дещо пізніше було прийнято рішення про спорудження нових вищих навчальних закладів. У 1964 р., продовжуючи давні традиції місцевого теологічного факультету, у Зальцбурзі було відкрито університет; 1966 року в Лінці відкрився Інститут соціально-економічних наук. У 1970 р. у Клягенфурті було засновано Інститут освіти. Відкриття нових профтехучилищ та технікумів, розвиток вищих художніх закладів, підтримка діяльності надзвичайно активних молодіжних об’єднань у їхньому прагненні заопікуватися молоддю за межами школи є характерними ознаками усього періоду з 1918 до сімдесятих років. Проте у тих-таки сімдесятих ще існували доволі протилежні уявлення щодо змісту реформи навчання; 1982 року було засновано

т. зв. Нову Старшу школу. У навчальні плани слід було включити інформатику. У містах Старша школа поволі поступилася загальноосвітнім школам. Водночас в економіці панувало занепокоєння щодо якості освіти учнів-підмайстрів та нової зміни кваліфікованих робітників.

Загалом, на більшу увагу заслуговує діяльність молодіжних рухів. Їх розвиток почався ще перед Першою світовою війною, а після 1918 року набув швидких, почасти шалених темпів. Поряд існували католицькі, національні, соціалістичні, а також організації нейтрального спрямування. Попри низку відмінностей усіх їх єднало прагнення оновити форми суспільного і приватного життя, надзвичайно емоційне ставлення до проблем сучасності. Ще однією спільною ознакою був притаманний таким структурам демократизм і товариська атмосфера дискусії. У відповідь на пожвавлення молодіжного руху станова держава і собі намагалася створити загальну молодіжну організацію "Австрійська молодіж". Водночас вона не перешкождала існуванню різних конфесійних спілок і скаутських організацій. Масова уніфікація відбулася вже в межах *гітлерюгенда*. Після Другої світової війни молодіжні організації політичного спрямування втратили чимало прихильників і колишню вагу. На противагу до молоді двадцятих і тридцятих, яка була готова до безкомпромісної боротьби, нове покоління було настроєне скептично; активну саморекламу зберегли, мабуть, тільки церковні молодіжні організації. Згодом відбулася "реїдеологізація". Характерне для того часу пожвавлення в університетському житті прийшло в Австрію із невеликим запізненням і відзначалося меншою інтенсивністю. Як у більшості країн Європи, після доволі ранніх перших кроків, після Першої світової війни надзвичайно зросла популярність спорту. За особливої підтримки школи та молодіжних організацій, спорт підкорив і дорослих. У цьому процесі свою роль відіграли педагогічні, медичні і комерційні чинники. Чи не найсильнішу дію на публіку мав футбол; водночас для здоров'я населення найбільшого значення набув туризм, зимові і водні види спорту.

Підсумок наукової діяльності республіки вражає. У крихітній Австрії не забракло інтелектуально творчих особистостей. Вшановуючи їх, неможливо уникнути непослідовності і прогалин. Водночас від перерахунку надто довгої шерехи імен краще відмовитися. Деякі учені, які коротко згадуватимуться тут, з огляду на походження і біографію належать до наукової спадщини інших країн і народів. Однак у вищому сенсі їхні здобутки, безумовно, є надбанням усього людства. Загалом через затісні умови і політичний розвиток в країні експорт австрійських учених був надзвичайно високим.

Після 1918 року австрійська медицина, як наука, зберегла свою виняткову славу. Було чимало зроблено як на науковій ниві, так і на варті народного здоров'я. 1927 року Нобелівську премію за відкриття терапевтичного ефекту малярійного щеплення у лікуванні прогресивного паралічу здобув

Юліус фон Вагнер-Яурег. Він продовжив досвід швейцарських дослідників і, застосовуючи йодовану сіль, організував профілактику зобу. Усе своє життя Карл Ляндштайнер присвятив дослідженню крові, чим добре прислужився людству. За відкриття груп крові 1930 року його відзначили Нобелівською премією. Уродженець Відня, він спершу працював екстраординарієм* в університеті рідного міста. 1922 року Ляндштайнер виїхав до Нью-Йорку, де продовжив свої досліді, перші результати яких було оприлюднено ще 1901 року. Новий поділ на підгрупи за "резуз-фактором" без його праць важко собі уявити. Висновки Ляндштайнера вперше дали упевненість при переливанні крові. Якщо доля закинула Ляндштайнера з Австрії за кордон, то уродженець Франкфурта Отто Льові свої найважливіші наукові праці створив у Граці, де він працював у 1909-1938 рр. Лавреатом Нобелівської премії Льові став 1936 року; почесну відзнаку він отримав за дослідження хімічної природи передачі нервових імпульсів, які проводилися на препаратах з серця жаби.

Як дослідник і практик своє ім'я увічнив барон Клеменс фон Пірке. Ще 1906 року після довгих і ретельних досліджень він сформулював поняття алергії, дещо пізніше розробив шкірну пробу на туберкулін. Вона стала визначальною для виявлення туберкульозних інфекцій на ранніх стадіях, а отже, і для своєчасного подолання недуги. З 1911 року Пірке очолив Дитячу клініку у Відні. Вінцем кар'єри ученого стала активність на посаді головного лікаря дитячої допомогової акції, яку американці розгорнули після Першої світової війни. Не востаннє завдяки його невтомній практиці тисячі дітей великого міста було врятовано від голодної смерті та хворіб. Поряд з Пірке як дослідники і педагоги активно працювали вчені зі світовим іменем: блискучий хірург Антон фон Айзельсберг, що мав багато послідовників, новатор-ортопед Адольф Льоренц, анатоми Фердинанд Гохштеттер і Юліус Тандлер. Віденська школа медицини втримувала свій рівень навіть у ті часи, коли більші і багатші держави оперували далеко не тими засобами, якими давала собі раду Австрійська республіка. У Відні освіту здобули і чимало видатних лікарів, які тепер працювали за кордоном. Пригадаймо хоча б уродженця Відня Роберта Барани. 1915 року він отримав Нобелівську премію за дослідження у галузі отоляринології, а наступні два десятиріччя він з великим успіхом викладав у Швеції, в університеті Упсали.

1945 року перед австрійськими медиками постало завдання особливої складності. Під час війни клініки і лікарні виконували функцію лазаретів, наукове обладнання застаріло, а для нового бракувало коштів. У змаганні з добре устаткованим закордонням зберегти добру славу Віденської школи було дуже нелегко. Відтак повоєнні роки проходили під знаком важкої праці-

* Позаштатним професором. – Прим. перекл.

відбудови. Добру репутацію Віденської школи зберегли такі видатні лікарі, як хірург Леопольд Шьонбауер і терапевт Карл Феллінгер. Водночас сучасна медицина і система лікарень вимагали величезних коштів. Тому, порівнюючи із заможними країнами, Австрія стала ледь помітно відставати у деяких ділянках. Виняткову дитячу благодійну акцію започаткував педіатр з Форарльберга Герман Гмайнер. Він виступив ініціатором створення дитячих селищ SOS для залишених дітей та сиріт.

Надзвичайно вагомим є внесок австрійської науки в галузі теоретичної та експериментальної фізики. Бурхливе наукове життя кидало Ервіна Шредингера до Єни, Штуттгарта, Вроцлава, Цюриха, Берліна, Оксфорда, Граца, Дубліна і врешті-решт знову-таки до Відня, до міста, де він народився. Шредингер належав до кола дослідників, які зуміли по-новому витлумачити і об'явити низку феноменів, перед якими відступила класична теорія світлових хвиль. Натомість Шредингер розробив нову теорію – теорію механічних хвиль. Визнаючи її вагу для теорії атома, 1933 року вченого було нагороджено Нобелівською премією. Штирієць Франц Віктор Гесс з Дойч-Файстрица ще 1912 року відкрив космічне випромінювання; значення його відкриття належно оцінили набагато пізніше: Нобелівською премією його відзначили щойно 1936 року, доповнивши його висновки низкою спостережень. Спочатку Гесс працював за університетською катедрою у Граці, Відні та Іннсбруку, однак, згодом подався до Сполучених Штатів. У Німеччині та Австрії працював фізик Вольфганг Паулі, до речі, син відомого хіміка. 1945 року він став лауреатом Нобелівської премії за дослідження з проблем атомної фізики, які він сформулював у “принципі заборони” щодо стану електронів у русі. Низка інших робіт була присвячена термодинаміці й атомному розпадові. Зрештою до піонерів у сфері ядерної фізики слід віднести Лізу Майтнер. Мешканка Відня, вона працювала у Берліні в інституті імені кайзера Вільгельма, а згодом в Академії інженерних наук у Стокгольмі.

Серед математиків варто згадати уродженця Нижньої Австрії Вільгельма Вітінгера, який займався переважно проблемами теорії алгебраїчних функцій. У 1912-1938 рр. у Відні працював Філіп Вільгельм Фуртвенглер, сам родом з Ганновера. Його вважали одним із провідних дослідників теорії чисел. Після Другої світової війни та багаторічної діяльності у Німеччині Йоганн Радон викладав в Іннсбруці та Відні, у місті де пройшли його студентські роки; як дослідник Радон займався функціями величин, варіаційним вимірюванням і диференційною геометрією.

Серед учених-хіміків слід відзначити Фріца Прегля. Народився він у Ляйбасі, а працював в університеті Граца. Нобелівську премію вченому присудили 1923 року за дослідження у сфері квантитативно-органічного мікроаналізу. Вже неодноразово згадувалося, що серед викладацького складу університету у Граці було чотири лауреати Нобелівської премії (Прегль, Гесс, Льові і протя-

гом якогось часу Шредингер). Нобелівську премію здобули згодом ще двоє австрійських учених-хіміків, Ріхард Зігмонди та Ріхард Кун. Цю престижну нагороду Зігмонди здобув 1925 року за свої роботи в галузі колоїдної хімії. Слід зазначити, що після короткого перебування у Граці основні дослідження учений провів у Геттінгені. Віденцем як і Зігмонди був його колега Ріхард Кун. Нобелівську премію він отримав 1938 року за дослідження вітамінів і каротиноїдів; дослідник працював у Цюриху та Гайдельберзі. Всесвітнє визнання завоював видатний хімік-органік Герман Франц Марк, який провів величезну роботу з розвитку штучних матеріалів на основі полімеризації.

В особі Ганса Моліша, учня славетного Юліуса фон Візнера, Віденський університет мав видатного фізіолога рослин. Учений займався переважно мікрохімією рослин та мікробіологією. Як науковець Моліш багато подорожував, а протягом якогось часу навіть викладав в Індії та Японії. Знаний учений-природознавець, метеоролог Генріх Фіккер провадив важливі дослідження альпійського фену та пасатних потоків. Карл фон Фріш відкрив систему спілкування бджіл. Наукові праці зробили Конрада Льюренца піонером контрастивної етології. 1973 року обох учених, що, по суті, уже належали до старшої генерації науковців, відзначили Нобелівською премією.

У тісному взаємозв'язку з наукою працювали конструктори та винахідники. Так Віктор Каплан створив великі турбіни для електростанцій з двигунами низького тиску. Студентські роки штирійця пройшли у Відні, а з 1913 року винахідник працював у Німецькому технічному інституті у Брно. Свої турбіни Каплан розробив переважно у 1919-1922 рр.; його праця здійснила революцію в галузі турбінобудування. Сьогодні турбіни Каплана застосовують в усіх країнах світу. Славні традиції оптичного приладобудування продовжили конструкції Макса Гайтінгера у галузі важливої для цитології флюоресцентної мікроскопії. Гайтінгер співпрацював з Оптичними заводами К. Райхерта, які розробили низку взірцевих дослідницьких мікроскопів.

Дослідження з топографії і повітряної зйомки (фотограметрії) австрійський геодезист Едуард Долець розпочав ще перед Першою світовою війною, вони швидко здобули міжнародне визнання. У роботі Долець став у пригоді електронний фотоперспектограф. Його творцем був краєнин Теодор Шаймпфлюг (1907). 1921 року Долець заснував Австрійську федеральну геодезичну службу.

Добрі традиції у Відні мало і залізобетонне будівництво, його видатним представником був Рудольф Залігер, який працював у Віденській політехніці. Варто згадати й Августа Умляуфа, винахідника холоднокрученої іштег-сталі, та винахідника тору (холоднокрученої арматурної сталі) Рудольфа Шмідта; їхні роботи надали потужного поштовху залізобетонному будівництву.

Серед австрійських науковців-мандрівників слід особливо відзначити вихованців місіонерської школи св. Габріеля біля Мьодлінга. Вивчаючи стан

культури і форми вірувань примітивних народів, Вільгельм Шмідт, Мартін Гузінде, Вільгельм Кюперз, Пауль Шебеста здійснили неодноразові експедиції до Південної Америки (Вогненної землі), Центральної Індії та Центральної Африки. Позаяк Австрія мала неабиякий авторитет у царині альпінізму, значним був її внесок у дослідження високогірних ландшафтів (Кавказ, Анди, Гімалаї, Каракорум) за межами Європи. З іменами австрійських альпіністів пов'язано перше сходження на низку семи- і восьмитисячників. Полярну Північ, передусім Гренландію, досліджував геофізик з Грацу Альфред Вегенер. Учений загинув на великому арктичному острові 1930 року. Серед університетських викладачів географії слід наперед згадати країнознавців Гуго Гасінгера і Норберта Кребса, а серед геоморфологів – Альбрехта Пенька старшого і Йоганна Зельха.

Своєрідні рамки накреслили праці філософів, основна діяльність яких припадає вже на період після 1918 року. У визначених межах члени Віденського гуртка ніби утворюють ліве крило. Його засновником був Моріц Шлік, який продовжив ранні пошуки та дослідження Ернста Макса. До цієї групи, зокрема, належали Рудольф Карнап, Віктор Крафт, Отто Нойрат. Останній уславився як винахідник Віденської статистики-рисунок*. Якийсь час близько до гурту стояв Людвіг Вітгенштайн. Характерною ознакою праць філософів Віденського гуртка були емпіризм і логістика. Сьогодні їхні учні працюють переважно за межами Австрії. У міжвоєнний період у Віденському університеті працювали такі видатні психологи, як Карл і Шарлотта Бюлери. Головним об'єктом їхніх наукових зацікавлень була теорія мови та виразу, а також дитяча психологія. Продовжувачем традицій англійських просвітителів Джона Локка, Г'юма, передусім Берклі у своїх працях з теорії пізнання став Роберт Райнінгер. Репутацію чудового педагога, філолога-класика і неперевершеного організатора наукових акцій зажив Ріхард Майстер.

Осторонь від осередків академічної науки, в Габліці Віденського лісу над основами християнської філософії життя працював Фердинанд Ебнер. Праці цього напівзабутого самітника випередили деякі тези екзистенціалізму і після Другої світової війни потрапили в поле значної уваги. Знанням філософом-культурологом, поетом і блискучим перекладачем був Рудольф Каснер. Австрієць за походженням він працював на батьківщині і в Швейцарії. З Австрії походили засновник антропософії Рудольф Штайнер і єврейський філософ-релігієзнавець Мартін Бубер, інтерпретатор учень хасидизму. Обох учених життєвий шлях передчасно спровадив за кордон. Видатним представником критичного раціоналізму був Карл Раймунд Поппер. Народився він у Відні, втім більшу частину життя пропрацював в Англії. Поппер виступав за “відкрите суспільство”, повсякчас готове до реформ.

* Метод зображення тематичних карт за допомогою спеціальних позначок у вигляді малюнків. – Прим. перекл.

Після 1945 року значно поживалися контакти і дискусії між австрійськими філософами і вченими-колегами з-за кордону; йшлося про аналіз ідей неопозитивізму, екзистенціалізму та марксистської філософії.

Інтелектуальний доробок графа Ріхарда Н. Коденхове-Калергі започаткували філософські та історичні дослідження. Народився він у Токіо, його мати – японка, а батько – цісарський дипломат. Він походив з сім'ї фламандської шляхти, яка пустила коріння в Австрії. З 1923 року Коденхове-Калергі видавав у Відні центральний орган Паневропейського союзу, журнал “Паневропа”. Перший конгрес цієї організації відбувся в австрійській столиці 1926 року. Вже тоді, коли ще домінувало мислення в категоріях національної держави, Коденхове окреслив програму економічного і політичного єднання Європи. Після Другої світової війни вона знову набула актуального звучання, зазнавши деяких змін.

Плеяда видатних особистостей працювала в царині австрійського право- та державознавства у двадцятих-тридцятих роках. Найбільший вплив мали дві цілком протилежні постаті: Ганс Кельзен і Отмар Шпанн. Бурхливий життєвий шлях запровадив Ганса Кельзена до Америки. Сюди уродженець Праги потрапив вже після університетських кафедр в Австрії, Німеччині, Швейцарії і Чехословаччині. Ганс Кельзен був творцем австрійської конституції 1920 року і прихильником “чистого правознавства”. Виразниками його ідей стали вихованці Віденської школи державного права; кельзенська система була спробою відокремити державу і право від історичного, політичного та соціального контексту. Адже гадали, що тільки так можна збагнути її глибинну суть.

Натомість Отмар Шпанн, як творець вчення про “справжню державу”, перебував у різкій опозиції до ліберально-соціалістичних поглядів. Його лекції мали шалену популярність серед віденського студентства. Водночас ідею професійно-станової реорганізації держави використовували як могли політичні різні сили. Учених, звісно, ніхто й не питав. Отмаром Шпанном прикривалися як влада станової держави, так і рух Генляйна. Водночас попри деякі, на перший погляд, зіставні тези вчений потрапив у різкий конфлікт з націонал-соціалізмом.

Ззовні непоказною, однак надзвичайно плідною щодо справжніх наукових результатів була праця плеяди університетських учених. Видатними фахівцями з римського права були каринтієць Леопольд Венґер та Пауль Кошакер. Знанням корифеєм з історії німецького права був Генріх Мітайз, викладач державного права Людвіг Адамовіч, Адольф Юліус Меркль, а також юрист-міжнародник Альфред Федрос. Видатним авторитетом у галузі торговельного права за Першої і Другої республіки вважався Гайнріх Демеліус.

Найочевиднішими політичними фронтами є у працях соціологів. Активні політики, як-от, Карл Реннер і лівий соціаліст Макс Адлер, а з протилежного табору – Ігнац Зайпель та католик-відлюдник Антон Орель були водночас

авторами важливих публікацій. Відомими виразниками суспільної ідеї, яка мала глибоке коріння в європейських традиціях, були Еріх Фегелін і Йоганнес Меснер. Спроба об'єднати для спільної боротьби проти націонал-соціалізму католицько-консервативні, зокрема легітимістські ідеї з соціалістичними тезами була доволі невдалою. З нею пов'язане ім'я віце-бургомістра Відня часів Дольфуса, Ернста Карла Вінтера. Міжнародне визнання як соціолог та економіст здобув Йозеф Алоїс Шумпетер. Його науковий шлях пролягав з Граца через Бонн до Гарвардського університету. Протягом кількох місяців вчений працював у кабінеті Реннера на посаді держсекретаря з фінансових питань. У Сполучених Штатах Шумпетера вважали корифеєм своєї галузі.

Після 1918 року видатними представниками історичної науки та історіографії у Віденському університеті були дослідники давнини Адольф Вільгельм і Рудольф Еггер, а згодом і Йозеф Кайль. Відомим знавцем економічної та суспільної історії був Альфонс Допш. Його праці про органічну єдність Античності та Середньовіччя свого часу стали науковою сенсацією. Далі слід відзначити медієвіста Ганса Гірша і фахівця з новітньої (та австрійської історії) Гайнріха фон Србіка. Наукове ім'я учений здобув передусім як автор монументальної біографії Меттерніха. Водночас Србик був творцем і головним представником "загальнонімецької" історичної концепції. За її допомогою сподівалися подолати класичний конфлікт "великонімецького" з "малонімецьким" та об'єднати австрійський патріотизм з німецькою етнічною свідомістю та християнсько-консервативним світоглядом. Близьким за духом до Србіка був германіст Йозеф Надлер. Обоє можна вважати яскравими представниками того прошарку в академічному житті Австрії, який однаково, що з консервативного, що з національного боку, спритно використовували для реклами власних ідей, тоді, як самі учені не належали до жодного з політичних таборів. Знані імена репрезентантів цієї поміркованої групи, попри недовіру партійних органів і радикальних націонал-соціалістів, влада залюбки використовувала для створення культурно-політичного обличчя Третього Райху. Відтак після 1945 року видатні представники цього напрямку, який в Австрії мав довгу і славу традицію, виявилися дискретованими. Серед здобутків молодшого покоління науковців своєрідним дороговказом стали наукові Отто Бруннера з соціології та конституційної історії (Віденський університет, згодом Гамбург). Відомим істориком дипломатії та історіографом був Фрідріх Енгель-Янозі. Авторитетним істориком, фахівцем з новітньої історії Австрії був Гуго Ганч. Значним є творчий доробок Альфонса Льотського, присвячений переважно добі пізнього Середньовіччя австрійської історії. У працях Енгеля-Янозі, пізніх роботах Ганча та Льотського простежуємо спробу відійти від загальнонімецької тематики. Чималих успіхів в галузі медієвістики та суміжних дисциплін досягнув Лео Зантіфаллер.

Серед мистецтвознавців у гострому непереможному конфлікті перебували два вчених-антиподи. Ними були учень Макса Дворжака, представник музейно-історичної концепції Юліус Шльоссер та радикальний прихильник універсальної системи Йозеф Стшиг'овскі. Навіть після відходу цих двох антагоністів мистецтвознавство залишилося цариною палких суперечок. На підставі структурного аналізу нові методичні підходи розробили Ганс Зедльмаєр і Отто Пехт. Спільно з Карлом Марією Свободою, Отто Демусом та групою учнів вони багато зробили для збереження міжнародної слави Віденської школи мистецтвознавства. В організації великих виставок за Другої республіки історики і мистецтвознавці працювали поруч. Активна виставкова діяльність стала вагомим внеском в охорону пам'яток історії.

Серед представників різних ділянок класичного і сучасного мовознавства варто лишень згадати славіста Ніколая Сергеевича Трубецкого, класиків Людвіга Радемахера і Альбіна Лескі, індогерманіста Пауля Кречмера та арабіста Ганса Кофлера. Згадували ми і провідного англїста Карла Люїка, автора широкопланової історичної граматики англійської мови.

Серед викладацького складу на факультеті католицької теології у Відні працювали Ігнац Зайпель (моральна теологія) і майбутній архієпископ, кардинал Теодор Інніцер (Новий завіт). На факультеті теології в Іннсбруку працював видатний історик церкви Гартман Грізар. В особі дослідника Реформації та кальвінізму Йозефа Богатека на факультеті протестантської теології Віденського університету працював історик з міжнародним ім'ям.

Під кінець Першої світової війни австрійська література природно ще перебувала під дуже сильним впливом письменників, які здійснилися ще роки і десятиріччя перед великою катастрофою. До цієї плеяди належали, наприклад, Герман Бар, Гуго фон Гофмансталь, Артур Шніцлер, Карл Крауз, Райнер Марія Рільке, Антон Вільдганс і Карл Шьонгер. Світова війна і занепад монархії наклали на твори кожного з них помітний відбиток. У сценічному ряді "Останні дні людства" (1919) Карл Крауз намалював реалістичну картину війни під супровід гротескових явищ у глибокому запіллі. Під враженням краху, лихоліття і революції Франц Верфель захопився поглядами ліво-радикального пацифізму. Однак згодом, наляканий натиском світських псевдорелігій, звернувся до ідей католицизму. У "Важкому" (1921) і "Непідкупному" (1923) Гофмансталь створив галерею образів такого рідного йому, однак, приреченого світу старої Австрії. Епос "Кірбіш" (1927) Антона Вільдганса був задуманий як дзеркало епохи і мешканців Нижньої Австрії у період війни. У своїй "Промові про Австрію" (1929) він багатозначно зізнається у своїй прихильності до культурно-політичної самотності країни та її культурної місії. Важливим у творчості Вільдганса є, зокрема, зображення лихоліття і соціальної напруги того часу.

Старій Австрії були присвячені майже всі твори Йозефа Рота, передусім його роман “Марш Радецького” (1932). У ньому письменник змалював долю офіцерської родини в останні десятиріччя існування Австро-Угорщини. Проблеми пізнього періоду монархії (“Каканії”), загального суспільно-культурного занепаду стали темою оригінального незавершеного роману Роберта Музіля “Людина без властивостей” (1930, 1932, 1943). Багато спільного з Музілем було у Германа Броха, який називав себе “поетом проти волі”. Своім романом “Смерть Вергілія” (1947) письменник вже в похилому віці здійснив спробу проникнути поза межі раціонального мислення у таємничу сферу містики.

До національно-консервативної традиції належав Макс Мель. Народився він у південноштирійському Марбурзі, але оселився у Відні. Мель був автором величких п'єс у стилі середньовічних ігор-містерій. Його твори відзначалися довершеністю форм і щирим релігійним почуттям. Відомим автором експресіоністичної драми, талановитим новелістом був Франц Теодор Чокор; його вистава “Третього листопада 1918 року” стала поетичним монументом монархії, її трагічного кінця і духу цісарського офіцерського корпусу. Серед багатьох офіцерів-письменників цісарської армії був і Франц Карл Гінцкей, народжений у старій австрійській морській фортеці Поля. Як лірик і оповідач він був багатограним письменником і продовжив працювати після занепаду монархії. Без сумніву, видатним оповідачем був Франц Набль, що походив з Бюмервальда. Звідти він потрапив до Відня, а згодом до Граца. За якийсь час Набль завоював широке коло читачів, втім, як і його колега, автор оповідань та драматург Ріхард Біллінгер, що походив з Іннфюртля. Славу і визнання письменникові принесли постановки його п'єс у Бургтеатрі. Це стосується і зальцбуржця Карла Генріха Ваґерля, філігранного інтерпретатора релігійного світобачення і художника селянського життя. Як письменник, Гайміто Додерер уславився широкоплановими романами, з сарказмом зображаючи австрійське суспільство, а надто вже віденську публіку, її проблеми і стиль життя. Величезний резонанс щойно за десятиріччя після смерті автора викликав епічний та драматичний доробок Франца Кафки. Письменник народився у Празі, проте останні роки життя провів у Кірлінзі. Жоден інший письменник не зумів так промовисто зобразити у своїх творах непевність людського буття, страх перед життям і безнадію.

Надзвичайно обдарованим ліриком був каринтієць Гідо Зернатто з Трефена. Водночас поет брав активну участь у політичному житті, займаючи посаду генерального секретаря Вітчизняного фронту; помер він доволі молодим 1943 року на еміграції у Нью-Йорку. Серед відомих письменників, що писали про рідний край, слід назвати хоча б Зернаттового земляка Йозефа Фрідріха Перконіґа і штирійку Паулу Гроґер. Найвидатнішим австрійським ліриком цієї епохи, безперечно, був Йозеф Вайнґебер. Свої дитячі спогади про сиро-

тинець Гиртля у Мьодлінзі він спершу виклав у формі роману. Водночас письменник був майстром поетичної форми і слова. Про філігранне чуття мови, надзвичайну музичність та майстерність у володінні як класичним стилем (Дворянство і загибель, Пізня корона, Між богами та демонами, 1934-1938), так і народними формами (Відень дослівно, 1935) свідчать його нетлінної краси поетичні збірки. Однією з найвідоміших ліриків-інтерпретаторок католицького світогляду й австрійських державницьких поглядів була онука хорватського поета-офіцера Петера Прерадовіча, Паула фон Прерадовіч. Поетеса стала автором тексту нового австрійського державного гімну.

У жанрі історичного роману працював Мірко Єлюзіх, який здобув велику популярність своїм романом “Цезар” (1929). Колегою по жанру був Бруно Брем, серед творів якого слід згадати трилогію про занепад старої Австрії. Гострослівним критиком, надзвичайно оригінальним культурологом та блискучим драматургом (частково у співавторстві з Альфредом Польґаром) був Егон Фрідель.

Серед письменників з великим творчим доробком та якнайширшою читацькою аудиторією можна назвати, приміром, автора численних романів і книжок про звірів Фелікса Зальтена й сатирика Рода-Роду, який вигадав та увічнив чимало анекдотів цісарського війська, особливо з життя біля східного кордону старої монархії. Авторка широковідомих романів Вікі Баум народилася у Відні, проте жила і писала в Німеччині та Сполучених Штатах.

Після 1945 року поряд з представниками старшого покоління з'явилася ціла низка нових імен, переважно молодих авторів; сюди належали романісти Герхард Фріч і Фріц Габек, драматург Фріц Гохвельдер, який згодом емігрував за кордон, поетеса Інґеборґ Бахманн та Ганс Вайґель, який був доволі різноплановим письменником. Дошкульно критикував зловісні нотки у *Wiener Gemütlichkeit** “естет-анархіст” Г(анс) К(арл) Артманн. У своїй ліриці, прозі і сценічних творах Томас Бернґард декларував себе прихильником радикального неґативізму. Після перших експериментальних кроків каринтієць Петер Гандке врешті прийшов до класицизму. Після 1918 року в австрійській публіцистиці панує розмаїття жанрових форм. Великий успіх мали статті Карла Крауза, де він виступав проти снобізму і практики шантажу. Щоденні газети обох великих партій (“Райхспост” і “Арбайтер-Цайтунґ”) мали в особі Фрідріха Фундера і Фрідріха Аустерліца блискучих, водночас іноді надто гостроперих публіцистів. Після 1945 року Фундер обрав помірковану лінію в дусі демократичної співпраці, працюючи у католицькому тижневику “Борона”. Постанови та укази станової держави принесли відчутне звуження, а аншлюс – цілковиту заборону свободи слова. Внаслідок нацистської “зрівнялівки” і військово-економічних заходів кількість

* Весела, товариська, нехаплива віденська вдача. – Прим. перекл.

пресових видань істотно скоротилася. Наприклад, кількість віденських щоденних газет з 1938 до 1945 рр. впала з 22 до чотирьох видань. Після 1945 року через власні видання окупаційна влада намагалася здійснювати вплив на громадську думку Австрії. Першою повоєнною австрійською щоденною газетою був друкований орган трьох партій. Згодом як противага до засилля центральних віденських видань, очевидно, зросла вага федеральної преси.

Після 1918 року своє продовження в австрійській музиці частково знайшли творчі традиції корифеїв старшого покоління. Свої оперні твори Франц Шреккер та Юліус Бітнер писали під впливом Густава Малера; зрештою, їхній творчий доробок одноково належатиме як до періоду до 1918 року, так і до повоєнної доби. Йозеф Маркс уславився як композитор-пісняр, автор камерної та оперної музики. Заслужене визнання своїми органічними композиціями, оперною та оркестровою музикою здобув братиславець Франц Шмідт. У творах композитора відчутні угорські і слов'янські мотиви. Однак найбільшу славу мистцеві принесла ораторія “Книга з сімома печатями” (1937). Велику сенсацію викликали виступи музичного вундеркінда Еріха Вольфганга Корнгольда. Водночас його композиції, скрипкові концерти, пісні та опери нерідко потрапляли під перехресний вогонь критики, натомість здебільша мали великий успіх у глядача. Зрештою, навряд чи потрібно окремо нагадувати, наскільки тісно з Австрією та її музичним життям переплетений життєвий шлях і творчість Ріхарда Штрауса, Ганса Пфіцнера тощо.

Радикально нові шляхи своїми атональними музичними конструкціями торував Арнольд Шьонберг. Як і в Йозефа Гауера вони вилилися в дванадцятитональну техніку. Серед його учнів найбільшого впливу за кордоном, здобули Альбан Берг (Воцек, 1926) і Антон фон Веберн. Як багато інших видатних новаторів вони зазнали голосного осуду.

Веселій музі віденської оперети пліч-о-пліч з австрійцями за вибором Легаром і Колманом служили улюбленці публіки Едмунд Айслер, Лео Фаль і Оскар Штрауз, аби назвати лише ці імена.

Велика фінансова криза республіки, зрозуміла річ, загрожувала утриманню дорогих державних театрів. Втім після Першої та Другої світової війни люди однаково усвідомлювали значення державних сцен для культурного реноме країни. Всупереч труднощам вони зуміли втримати свій високий рівень. Фінансову полегшу принесли, що характерно, мистецькі органи політичного спрямування і впровадження квиткового абонементу, завдяки якому утворилося коло постійних відвідувачів.

За часів Першої республіки у Бургтеатрі грала плеяда чудових акторів. Серед них були такі, що працювали на сцені вже не перший рік, дехто ж навпаки щойно прийшов у театр, як наприклад, Георг Раймерс, Отто Треслер, Рауль Аслан, Альберт Гайне, Пауль Гартман, Евальд Бальзер та актриси

Гедвіг Бляйтрой, Роза Альбах-Ретті, Ельза Вольгемут, Анна Калліна, Лілі Марберг і Альма Зайдлер. Найдовше на директорському кріслі – що здебільша швидко змінювало власників – перебував Франц Гертеріх і Герман Рьобелінг.

Такі ж проблеми як у Бургтеатру виникли перед Віденською державною оперою, адже діапазон її діяльності була значно ширшим. Водночас робота театру вимагала більшої фінансової підтримки. Художніми керівниками цього закладу працювали такі видатні диригенти, як Ріхард Штраус і Франц Шальк (до речі, гармонія між ними панувала рідко), далі Клеменс Краус, Фелікс Вайнгартнер, Карл Бем, Герберт фон Караян. У колективі Віденських філармоністів театр мав чудовий оркестр. Славу Віденської опери у стінах закладу зберіг ансамбль блискучих співаків. Досить перелічити імена Лео Слезка, Ріхарда Майра, Альфреда Єргера, Альфреда Піккавера, Гельги Розенге і співачок Марії Гутгайль-Шодер, Лотти Леман, Елізабет Шуман, Зельми Курц та Марії Єрці. Щоправда, змагатися з гонорами деяких закладів за кордоном іноді було важко.

Загалом у державних театрах, мабуть, трохи менше на заснованій 1922 року “малій сцені” Бургтеатру та Академічному театрі панував консервативний дух. Представником сучасної лінії був Рудольф Бер з “Німецького народного театру”. “Йозефштадттеатр”, який колись очолював Макс Райнгард, започаткував і зберіг славу типово австрійського драматичного театру з добірним репертуаром.

Несподіваним був розвиток мистецького життя у Відні під час Другої світової війни. Це сталося тому, що дехто з відповідальних чиновників і референтів від культури, перебуваючи у ледь прихованій опозиції до панівного курсу, розуміли і відверто захоплювалися *genius loci*^{*}, що особливо відбилася на театральних сценах, а також у сфері образотворчого мистецтва. Доволі довго, аж до осені 1944 року, місто минали бомбардування. Тому під час війни тут відбулися відомі постановки, влаштувалися виставки та доповіді. Проти втручань з Берліна виступав і президент Академії наук Србік. Урешті-решт через особисті конфлікти між гауляйтером Шірахом та імперським міністром пропаганди Геббельсом Берлін змушений був надати Відневі особливий статус. Це захистило місто від цілковитої ідеологічної “зрівняйлівки”. А втім іноді все вирішував випадок. Наприклад, для філармоністів війна була не такою важкою, як для інших оркестрів міста, Віденському симфонічному оркестрові, Товариству Концертного дому працювали за кращих умов ніж Товариство шанувальників музики.

* Досл. “Театр у Йозефштадті”. Йозефштадт – міська дільниця у Відні. – Прим. перекл.

** Досл. “місцевий дух”, місцевий колорит, атмосфера. – Прим. перекл.

В останні місяці війни Державна опера і Бургтеатр серйозно постраждали внаслідок бомбардувань. Роботу обох закладів на багато років довелося перенести у підсобні приміщення. Щойно після капітальних відновлювальних робіт, що швидше скидалися на новобудову, ніж на реставрацію, восени 1955 року колективи обох театрів перебралися до старої оселі. Громадськість країни з великою увагою і підтримкою стежила за відновленням роботи обох закладів.

З часом Державна опера стала однією з провідних сцен світу. В руслі загальної тенденції довелося відмовитися від постійного ансамблю першокласних виконавців, однак до Відня щоразу залюбки приїжджали музиканти-віртуози з усіх країн світу. Натомість Бургтеатр від початку залишався вірним принципів ансамблю. Під керівництвом директора Ернста Гойзермана, який перед тим вдало керував "Йозефштадттеатром", відбулися чудові сценічні постановки циклів драм Шекспіра, античних трагедій і п'єс Раймунда. Митці Віденської опери неодноразово гастролювали за кордоном. 1968 року своє перше світове турне здійснив Бургтеатр. Серед решти віденських сцен у жанрі оперети найбільше працювала "Народна опера". Театр "ан дер Він", знову відкритий 1962 року, особливо велику увагу приділяв мюзиклові, "Народний театр" експериментував з авангардною літературою; усі театри докладали чимало зусиль, щоб завоювати нового глядача.

Велике визнання серед композиторів повоєнного часу своїми операми і концертами класицистичного взірця здобув Готфрід фон Айнем. Прикметно, що улюбленцями нової публіки цього разу ставали не композитори та виконавці, а, власне, диригенти. Зрештою це явище було характерним не тільки для Австрії. В обох амплу вдало виступав Фрідріх Гера.

Поряд із Віднем особливу роль у репрезентації творчого процесу республіки відігравав Зальцбург. Влітку 1917 року спільно з Максом Райнгардом, Альфредом Роллером, Францом Шальком і Ріхардом Штраусом Гуго фон Гофмансталь заснував Зальцбурзьку фестивальну громаду і оголосив про підготовку щорічних фестивалів. Як місто Зальцбург служив чудовим тлом для такого мистецького дійства. Щобільше, музичні свята тут влаштовувалися ще у ХІХ ст. Однак втілювати програму фестивалю почали щойно після війни. Поряд з мистцями вагомий внесок в організацію свята зробили прем'єр-міністр федеральної землі Зальцбург Франц Рерль та перший інтендант фестивалю Ервін Кербер. Поряд з операми Моцарта, музика якого мала панувати на фестивалі в рідному місті композитора, Ріхарда Штрауса, а також концертами і пісенними вечорами, до фестивального репертуару увійшла драма. Окрасою свята стали постановки "Кожнісінького" фон Гофмансталь в інсценізації Макса Райнгарда на площі перед собором. Попри постійні фінансові клопоти успіхи Зальцбурзького фестивалю дали поштовх до організації подібних акцій в інших містах. Після відкриття 1951 року різноплано-

ву програму пропонували Фестивальні тижні у Відні. Натомість основними жанровими дисциплінами Брегенцького фестивалю (з 1954 р.) були оперета та балет. З того ж року у Граці почав діяти літній фестиваль, який став стартовим майданчиком передусім для багатьох молодих акторів; 1968 року його було перейменовано на "Штирійську осінь". Згодом зальцбурзьку програму доповнив Великодній фестиваль, запроваджений Гербертом фон Караяном 1967 року. Вишукану музичну програму пропонує Каринтійське Літо (з 1969 р.).

Втім у ХХ ст. театральне мистецтво вже вийшло поза межі сцени. Ціла низка австрійських авторів, режисерів і акторів звернулася до кінематографа, або ж поєднували сцену зі своєю діяльністю у кіно, яке розчахнуло двері до велетенської аудиторії. Незабаром мережа кінотеатрів багатократно переросла кількість театральних сцен; щобільше, у малих містечках драмтеатри найчастіше просто переставали змагатися з ними. За Першої республіки австрійське кіно досягло доволі непоганих результатів; назвімо хоча б фільм режисера Віллі Форста "Маскарад" з Паулою Весели у головній ролі. З середини тридцятих років дедалі відчутнішою ставала залежність від німецької кіноіндустрії та культурної політики Райху. Натомість у повоєнному австрійському кіно на яскраві стрічки ще доводиться чекати.

Поряд з передачею новин радіо, безумовно, теж виконувало окрему культурну функцію. Однак під тиском слухачів, інтересів федеральних земель та професійних груп було дуже важко зберегти повновартісну з мистецького і наукового погляду програму. Після виходу першої програми в етер 1924 року кількість слухачів невпинно зростала. Так 1924 року було видано 94 322 дозволів на прийом радіопередач, а вже 1955 року – 1 735 584, під кінець 1988 року ця цифра зросла до 2 684 567. Окупаційна влада усіляко стримувала і гальмувала організацію власного телебачення, однак труднощі вдалося подолати, і у 1954-1955 рр. розпочалася трансляція першої телепрограми. Вона швидко здобула велику популярність; 1988 року кількість телеабонентів становила 2 478 104. Щоразу більший спротив викликали постійні намагання враховувати під час розподілу керівних посад на радіо і телебаченні партійну пропорцію. Після референдуму 1967 року, який знайшов широке висвітлення у пресі, стара система зазнала реорганізації. Так чи інак, ЗМІ неминуче залишаються справою політичною. Одним з наслідків поширення їхнього впливу стало перенасичення інформацією: книга, здається, відступає перед телебаченням: але ж збільшення обсягу інформації не завжди тотожне з глибшою освітою.

Після 1918 року образотворче мистецтво країни і надалі розвивалося під впливом тих сил, які стали помітними ще на зламі сторіч. Найбільше було зроблено у малярстві. Поряд з Оскаром Кокошкою видатними представниками експресіонізму були каринтієць Герберт Бюкль та моравець Антон Коліг,

який осів у Каринтії. Експресіоністом можна вважати і Вільгельма Тени з Граца. Велика частина його колосального творчого доробку згоріла у Нью-Йорку. Водночас ці художники не зупинилися на цьому жанрі. Кокошка перейшов до мозаїчного стилю, а згодом – до рухомих імпресіоністсько-ефемерних кольорових малюнків. Його образи нерідко набували алегоричного змісту. Натомість Бьокль своїми барвистими полотнами продовжив романську та барокову традиції малярства.

Надзвичайно цікавим ілюстратором, творцем відомих фантазій-марив був графік Альфред Кубін, який водночас плідно працював як письменник. Ніжно-чутливі зображення чужих, екзотичних ландшафтів і сцен, що подекуди поєднуються з казковими елементами, характерні для творів Оскара Ляскеса. Стилистичні впливи пізнього імпресіонізму промовляють з ландшафтів і сцен Антона Файстауера. Його фрески у приміщенні Зальцбурзького фестивалю – не найкращий витвір митця – дуже характерно зникли після 1938 року. Жанрові паралелі можна побачити і в роботах Франца Вігеле, Герхарда Франкля і Сергіуса Паузера. Австрійське мистецтво ще довго відчувало на собі наслідки боротьби з “виродженим мистецтвом”, яку нацисти провадили після 1938 року. Порівняно з Райхом станова держава була набагато толерантнішою. Кінець Другої світової війни приніс несподівану конфронтацію з такими західноєвропейськими течіями, як сюрреалізм та пізній кубізм. Незабаром на них жваво відреагували молоді австрійські мистці. Водночас найбільших успіхів у наступні роки досягнула школа фантастичного реалізму. У шістдесятих роках сильний резонанс викликали роботи представників інформативного напрямку, як скажімо, Вольфганга Голлеґі і Арнульфа Райнера. Вони належали до гурту навколо Отто Мауера, директора галереї поряд з катедрою св. Стефана-повелителя. Відомими за кордоном стали надзвичайно контроверсійні експресивно-культурні акції в оточенні Германа Ніча, а також мітологічно-медитативне спрямування такого мистця, як Вальтер Піхлер.

Серед скульпторів всевітнє визнання здобув бургенляндець Густінус Амброзі з Айзеншадта. У своїх суворих за формою творах він шукав синтезу ідей романтизму та експресіонізму. Як Кубін і Кокошка, Амброзі поєднував у собі талант художника і поета, що виразився у циклах його сонетів. Представник молодшого покоління, автор важких і незграбних пластик з каменю, Фріц Вотруба уособлює змагання митця з матеріалом і людською фігурою. Для його творів характерна відмова від реалістичної деталі і спроба надособистісного тлумачення суті. Творчі майстерні-семінари для скульпторів з усієї Європи, що стали проводитися у Санкт-Марґаретені в Бургенлянді з 1959 року, пожвавили контакти австрійських мистців з колегами з-за кордону.

Більше ніж скульптура і малярство, на практичну корисність була зорієнтована архітектура. Перебуваючи у постійній конфронтації з критикою як-

найширших верств населення, вона не могла беззастережно віддатися мінливим примхам сучасності. Тому крайніх аванґардних рішень здебільша уникали. Програма інтенсивного житлобудівництва Віденського муніципалітету одночасно сприяла великим житловим блокам, як наприклад, заїзд ім. Карла Маркса в Гайліґенштадті, та пожвавленим житловим масивам на околицях міста – як-от, масив ім. пера Альбіна Гансона у південній частині міста. Підкреслено індивідуального характеру набув житловий масив *Веркбунду** біля Ротенберґа. Найбільшим будівельним проєктом міста у повоєнні роки було спорудження Міського палацу як центру для спортивних і мистецьких заходів (1953-1958). Архітектор Ролянд Райнер свідомо намагався використати мистецький потенціал сталевобетонних конструкцій. Великого піднесення після Другої світової війни зазнало сучасне австрійське церковне будівництво. Характерною для будівель пізнього періоду є тенденція до застосування дорогих оздоблювальних матеріалів (шліфованого каменю, мозаїки).

Найвідомішими австрійськими архітекторами за кордоном були тиролець Клеменс Гольцмайстер та віденець Ріхард Нойтра. Крім Австрії, Гольцмайстер працював у Німеччині та Туреччині. Ріхард Нойтра ж був учнем Отто Ваґнера. Сам Ваґнер виїхав до Америки, де знайшов чимало нових послідовників і став засновником цілої школи. До молодшого покоління архітекторів, яке одвернулося від функціонального дизайну, належали Густав Пайхль і Ганс Голляйн.

Австрійське прикладне мистецтво міжвоєнного часу розвивалася у традиціях австрійського *Веркбунду* і Віденських майстерень. Після Другої світової війни, маючи під собою такий ґрунт, воно швидко повернуло втрачене міжнародне значення.

Перша світова війна принесла розпад старої великої Австрії. Мирні договори не тільки зцементували, а ще дужче загострили її наслідки. Новостворений порядок виявився недовговічним. Тільки чомусь щодо кордонів Австрії, він проіснував довше, ніж спочатку можна було собі уявити. Невдовзі після 1918 року всередині самої, тепер значно меншої країни та й у відносинах

* Ще “Німецький веркбунд” (Deutscher Werkbund) – об’єднання мистців, промисловців і ремісників, засноване 1907 року в Мюнхені для розвитку та підтримки високих стандартів якості промислових виробів. Засновниками були Г. Матезіус, Г. ван дер Вельде, Т. Фішер та інші. Спілка мала визначальний вплив на розвиток дизайну приладів, меблів, архітектурного дизайну тощо. Поряд з іншою відомою тогочасною групою “Віденські майстерні”, у тексті згадується австрійська “філія-об’єднання – “Австрійський веркбунд” (Österreichischer Werkbund), заснована 1913 року. – Прим. перекл.

між європейськими державами забракло духу співпраці. Позаяк саме оточення виявило малу солідарність, політичні та економічні успіхи країни – попри деякі гідні здобутки – залишилися доволі помірними. Однак, як свідчить навіть дуже загальний огляд, щодо духовної культури Австрійська республіка не була убогою дрібною державою. Країна настільки ж жила зі спадщини минулого, як і Швеція, Нідерланди чи Данія, держави, які вже давніше пройшли період розквіту політичної могутності.

Після двох великих воєн географічна карта Європи зазнала кардинальних змін, і проблеми монархії перестали бути проблемами республіки. Історик не зважиться скласти прогнози на майбутнє. Однак, без сумніву, в епоху великих всесвітньополітичних та ідеологічних конфліктів варто плекати відкриті, толерантні й космополітичні погляди, які споконвіку відповідали найкращим традиціям австрійської культури. Такі переконання потрібні, аби в умовах вселенських катастроф і зловісної загрози людству зберегти нетлінні та створити нові вартості європейського, а, отже, й австрійського минулого.

Джерела і література

Цей покажчик складається з двох основних частин. Частина А містить бібліографічні дані про предмет австрійської історії загалом. Це вказівки щодо загальних оглядів і бібліографій, журналів, праць з історії федеральних земель, країнознавства та окремих ділянок, як наприклад, історії церкви, права, економіки тощо, тобто тут подано найважливіші збірки джерел. Частина В містить вибірккову літературу до окремих частин книги.

Скорочення:

AÖG	Австрійський історичний архів
FRA	Fontes rerum Austriacarum
MIÖG	Вісник Інституту вивчення австрійської історії
MÖSTA	Вісник Австрійського державного архіву
ÖGL	Австрія в історії та літературі

А. ЗАГАЛЬНЕ

Загальні огляди історії Австрії і бібліографія: Franz von Krones, Handbuch der Geschichte Österreichs, 4 Bde., Berlin 1876—1879. — Того ж автора. Grundriß der österreichischen Geschichte, Wien 1882 (вказівки на багатий джерельний матеріал). — Alfons Huber, Geschichte Österreichs, 5 Bde., Gotha 1885—1896. — Сюди Bd. 6 von Oswald Redlich, ebenda, 1921, 4. Aufl. під заголовком «Weltmacht des Barock», Wien 1961, Bd. 7 (під заголовком «Österreichs Aufstieg zur Großmacht») Того ж автора. 4. Aufl., Wien 1962. — Нова редакція Geschichte Österreichs von Alfons Huber: досі з'явилися Bd. II/1 Alphons Lhotsky, Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jhdts (1281—1358), Wien 1967. — Franz Martin Mayer, історія Австрії з особливим наголосом на культурному житті, 2 Bde., 3. Aufl., Wien-Leipzig 1909. — Нова редакція von Raimund Kaindl und Hans Pirchegger, Geschichte und Kulturleben Deutschösterreichs, 3 Bde., Wien-Leipzig 1912—1937; 5. Aufl., Wien-Stuttgart 1960—1974, 3 Bde. — Karl und Mathilde Uhlirz, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nfchbarlander Böhmen und Ungarn, 4 Bde., Graz-Leipzig-Wien 1927—1944; 1. Bd., 2. Aufl., Graz-Wien-Köln 1963 (незамінна книжка передусім через посилання на багатий джерельний матеріал). — Hugo Hantsch, Die Geschichte Österreichs, 2 Bde., Graz-Wien-Köln, 1. Bd., 4. Aufl. 1959, 2. Bd., 3. Aufl., ebenda, 1962. — Ernst Josef Görlich, Grundzüge der Geschichte der Habsburgermonarchie und Österreichs, 2. Aufl., Darmstadt 1980. — Stephan Vajda, Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs, Wien-Heidelberg 1980.

Короткий огляд пропонують: Gottfried Franz Litschauer - Walter Jambor, Österreichische Geschichte, 4. Aufl., Wien 1970. — Unvergängliches Österreich, hrsg. von Karl Ziak, Wien 1958. — Rolf Bauer, Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas, Berlin 1970. Geschichte Österreichs in Stichworten, hrsg. von Erich Scheithauer - Herbert Schmeiszer - Grete Woratschek u. a., 6 Teile, Wien 1971—1987. — Erich Zöllner - Therese Schüssel, Das Werden Österreichs, 6. Aufl., Wien 1985. — Див. також: Erich Zöllner, Der Österreichbegriff, Formen und Wandlungen in der Geschichte, Wien 1988.

Порівняй збірники: Josef Nadler - Heinrich v. Srbik, Österreich. Erbe und Sendung im deutschen Raum Salzburg-Leipzig 1936. — Spectrum Austriae, hrsg. von Otto Schulmeister, 2. Aufl., Innsbruck 1980. — Deutschland und Österreich. Ein bilaterales Geschichtsbuch. Hrsg. von Robert A. Kann und Friedrich E. Prinz, Wien-München 1980. Див.: Erich Zöllner, Bemerkungen zu den Gesamtdarstellungen der Geschichte Österreichs, Festschr. Fritz Posch, Veröffentlichungen des Steiermärk. Landesarchivs 12, Graz 1981. Передрук у: Erich Zöllner, Probleme und Aufgaben der österr. Geschichtsforschung, Ausgew. Aufsätze, hrsg. von Heide Dienst und Gernot Heiß, Wien 1984. — Далі: Volk, Land u. Staat in der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 43, Wien 1984.

Бібліографії австрійської історії від: Johann Nikolaus Vogel, Leopold Gruber und Joseph Wendt, 3 Bde., Wien 1779—1785, Carl Schmit von Tavera, Wien 1858, und Richard Charvat, Stuttgart-Berlin 1912, є застарілими, актуальнішими є бібліографічні дані з довідника Karl und Mathilde Uhlirz, відтак ними можна знехтувати. Порівняй також Австрійську історичну бібліографію, яка охоплює усі історичні твори, опубліковані в Австрії, починаючи з 1945 року у чотирьох томах (1967—1985), а також літературні свідчення Ferdinand Tremel, Blätter für deutsche Landesgeschichte, ab 94 (1958) — 108 (1972) щодругого року. Принципово усі австрійські публікації подає Österreichische Bibliographie, Wien 1945 та наст. Глава 14 двотижневиків присвячена історії. — Літературні свідчення (збірні реферати) присвячені історії австрійських федеральних земель систематично подають MIOG seit Bd. 64 (1956).

Журнали:

Тимчасові, незначні зміни заголовка статті не враховано. Загальний огляд австрійських історичних журналів пропонують: Handbuch der österreichischen Wissenschaft 5 (1964). С. 723 та наст. und die Bibliographie historischer Zeitschriften, hrsg. von der Westdeutschen Bibliothek, Marburg 1952. С. 43 та наст. Див. далі: Uhlirz, Handbuch I., 2. Aufl. С. 14 та наст.

Журнали загальноісторичного змісту (включаючи загальну історію Австрії):

Записки інституту досліджень австрійської історії: (MIOG), Jg. 1 (1880) та наст., Bd. 39—54 під заголовком Mitteilungen des österr. Instituts f. Geschichtsforschung; Bd. 55 під заголовком Mitteilungen des Instituts f. Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien. Ergänzungsbände Bd. 1 (1885) та наст.

Австрійський історичний архів (AÖG), hrsg. von der Akademie der Wissenschaften in Wien, Jg. 1 (1848) та наст. Jg. 1—34 під заголовком Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen.

Записки Австрійського державного архіву, Wien, 1 (1948) та наст. (MÖSTA). Попередня публікація з'явилася під заголовком Historische Blätter, hrsg. vom Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, in: 7 Hefen (1921—1937), mit 6 Hefen «Archivalische Beilage».

Австрія в історії та літературі (ÖGL), hrsg. vom Institut für Österreichkunde, Jg. 1, Wien-Graz (1957) та наст.

Щорічник австрійської історії 1 (1965) та наст., Houston, Texas (а також: Записки з австрійської історії, ebenda, 1, 1960. — 4, 1963).

Історія федеральних земель і красназнавство:

Бургенлянд: Burgenland. Vierteljahreshefte f. Landeskunde. Eisenstadt, 1 (1927) до 4 (1931): Burgenländische Heimatblätter, ebenda, 1 (1932) та наст. Див. також: Burgenländische Forschungen (у довільному порядку), Nr. 1 (1947) та наст.

Каринтія: Carinthia, Zeitschrift f. Vaterlandskunde i т. д., 1 (1811) — 80 (1890), Продовж.: Carinthia I., Mitteilungen des Geschichtsvereins f. Kärnten, 81 (1891) та наст. (Carinthia II ist naturwissenschaftlich orientiert).

Архів рідної історії та топографії, Klagenfurt, 1 (1849) та наст.

Нижня Австрія: Blätter des Vereins f. Landeskunde v. Niederösterreich, 1 (1867) та наст. до 35 (1901), відтоді Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 1 (1902) та наст. — Monatsblatt des Vereins f. Landeskunde und Heimatschutz von Niederösterreich und Wien, 1 (1902) та наст. — 26 (1927); відтоді:

Unsere Heimat, N. F. 1 (1928) та наст. - Mitteilungen des Niederösterreichischen Landesarchivs 1 (1977) та наст.

Верхня Австрія: Heimatgaue, 1 (1919/20) — 18 (1937), продовж. у: Der Heimatgau, 1 (1938/39) — 4 (1942/43), відтоді Oberösterreichische Heimatblätter, 1 (1947) та наст. — Mitteilungen des oberösterreichischen Landesarchivs, 1 (1947) та наст. — Bericht über das Museum Franzisco-Carolinum, Bd. 1—52, Linz 1840—1894; Jahresbericht des Museums i т. д. 53—80 (1895—1924), Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins, 81 (1926) та наст.

Зальцбург: Mitteilungen der Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde, 1 (1861) та наст.

Штирія: Mitteilungen des Historischen Vereins f. Steiermark, Graz, Bd. 1 (1850) до 50 (1903). Продовж.: Zeitschrift des Historischen Vereins f. Steiermark, 1 (1903) та наст. — Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen, Bd. 1 (1864) — 32 (1902), Продовж.: Bd. 33 (= N. F. 1, 1903) та наст., під заголовком Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen. — Blätter f. Heimatkunde, hrsg. histor. Verein f. Steiermark, 1 (1923) та наст.

Див. також: Forschungen z. Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, 1 (1897) та наст. (у вільному порядку).

Тироль: Beiträge zur Geschichte, Statistik, Naturkunde und Kunst von Tirol und Vorarlberg, Bd. 1—8 (Innsbruck 1825—1834), продовж. у: Neue Zeitschrift des Ferdinandeums, Bd. 1—12 (1835—1852), продовж. у: Zeitschrift des Ferdinandeums f. Tirol und Vorarlberg, Bd. 1—60 (1853—1920), продовж. у: Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum, 1 (1922) та наст. — Tiroler Heimat, 1 (1928) та наст. — Tiroler Heimatblätter, 1 (1923) та наст., обидва в Innsbruck. — Der Schlern, Monatsschrift f. Heimat- und Volkskunde (Südtirols), Bozen, 1 (1920) та наст. — Bozner Jahrbuch f. Geschichte, Kultur und Kunst, 1 (1927) та наст. — Jahrbuch des Südtiroler Kulturinstituts, 1 (1961) та наст.

Форарльберг: Montfort. Zeitschrift f. Geschichte, Heimat- und Volkskunde Vorarlbergs, Bregenz, 1 (1946) та наст. — Archiv f. Geschichte und Landeskunde Vorarlbergs, Bregenz, 1 (1904) — 12 (1916). Продовж.: Vierteljahresschrift f. Geschichte i т. д., 1 (1917) — 10 (1926), продовж. у: Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseums, 1 (1928) та наст.

Відень: Berichte und Mitteilungen des Altertumsvereines zu Wien, Bd. 1 (1856) — 50 (1918), продовж. Mitteilungen des Vereins f. die Geschichte der Stadt Wien, Bd. 1 (1920) — 17 (1938), продовж. у: Jahrbuch des Vereins f. Geschichte der Stadt Wien, 1 (1939) та наст. — Monatsblatt des Altertums-Vereines zu Wien, 1 (1884/86) — 12 (1917/18), продовж. у: Monatsblatt des Vereins f. Geschichte der Stadt Wien, 1 (1919) — 4 (1938), продовж. у: Nachrichtenblatt des Vereins i т. д., 1 (1939) — 5 (1943), продовж. у: Wiener Geschichtsblätter, 1 (= цілий серії 61, 1946) та наст.

Див. також: Wiener Geschichtsbücher, Wien-Hamburg 1970 та наст.

Журнали з різних ділянок праці:

Wiener prähistorische Zeitschrift. Wien, 1 (1914) — 30 (1943), продовж. у: Archäologia Austriaca, 1 (1948) та наст.

Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts in Wien, 1 (1898) наст.; до того: Archäolog.-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 1 (1877) — 20 (1897).

Mitteilungen der Numismatischen Gesellschaft in Wien, 1 (1890) — 15 (1904); N. F. 1 (1905) — 16 (1936), 3. F. 1 (1937/38) та наст.

Heraldisch-genealogische Zeitschrift. Wien, 1 (1871) — 3 (1874), продовж. у: Jahrbuch der heraldischen Gesellschaft Adler, 1 (1874) — 17 (1890), N. F. 1 (1891) — 32 (1932); продовж.: Neues Jahrbuch «Adler», 1 (= 3. Folge, 1945) та наст. — Monatsblatt des Heraldisch-genealogischen Vereins Adler. Wien, 1 (1881) — 12 (1935/38), продовж. у: Adler. Monatsblatt der Vereine f. Sippenforschung in der Ostmark, 1 (1939) — 6 (1944); Adler. Zeitschr. f. Genealogie u. Heraldik, 1 (d. ges. Reihe 15, 1947—1949) та наст.

Jahrbuch der Gesellschaft f. Geschichte des Protestantismus in Österreich. Wien, 1 (1880) та наст.

Blätter für Technikgeschichte. Wien 1932 та наст.

Jahrbuch für Zeitgeschichte, Wien, 1 (1978) та наст. — Zeitgeschichte, Wien, 1 (1973) та наст.

Загальні огляди і бібліографії з історії австрійських земель і ландшафтів:

Стаття: Burgenland-Westungarn у довіднику Grenz- und Auslandsdeutschums. I., Breslau 1933. N. 659 та наст. — Burgenland, Landeskunde, Wien 1951. — Gottfried Franz Litschauer, Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes IV. Teil, Geschichte. Eisenstadt 1959. — Див. також: Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes, Bd. 1—3, Eisenstadt 1954—1981. — August Ernst, Geschichte des Burgenlandes, Wien 1987.

Eduard Aelschker, Geschichte Kärntens, 2 Bde., Klagenfurt 1885. — August Jaksch, Geschichte Kärntens bis 1335, 2 Bde., Klagenfurt 1928—1929. — Hermann Braumüller, Geschichte Kärntens, Klagenfurt 1949. — Friedrich Zopp, Kärntner Bibliographie (Schrifttum 1945—1959, 1960/61, 1962—1965, 1966—1970), Klagenfurt 1961, 1964, 1970, 1975. — Claudia Fräss-Ehrfeld, Geschichte Kärntens, Bd. 1. Klagenfurt 1984.

Max Vancsa, Geschichte Nieder- und Oberösterreichs, 2 Bde., Stuttgart u. Gotha 1905, 1927 (bis 1522). — Karl Gutkas, Geschichte des Landes Niederösterreich, 6. Aufl., St. Pölten 1983. — Того ж автора. Geschichte Niederösterreichs, Wien 1984. — Heimatkunde von Niederösterreich. Hrsg. vom Verein f. Landeskunde, Wien 1925. — Karl Lechner, Bibliographie zur Landeskunde der nördlichen Hälfte der Gaue Niederdonau und Wien. Leipzig 1940.

Eduard Straßmayr, Bibliographie zur oberösterreichischen Geschichte, 4 Bde., Linz або Graz-Köln 1929—1957, Alfred Marks, Bd. 5 (1954—1965), Wien-Köln-Graz 1972, Johannes Wunschheim, Bibliographie etc. 1966—1975, Mitt. des oberösterr. Landesarchivs, Erg. -Bd. 4, Linz 1980, ebenda, 1976—1980, Erg. -Bd. 5, Linz 1982. — Siegfried Haider, Geschichte Oberösterreichs, Wien 1986.

Hans Widmann, Geschichte Salzburgs, 3 Bde., Wien 1907—1911. — Franz Martin, Kleine Landesgeschichte von Salzburg, 5. Aufl., rev. und erw. von Reinhard Rudolf Heinisch, 1979. — Herbert Klein, Beiträge zur Siedlungs-, Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte von Salzburg, Gesammelte Aufsätze (Festschrift für Herbert Klein.) Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, Erg. Bd. 5, Salzburg 1965. — Heinz Dopsch, Geschichte Salzburgs. Stadt u. Land, Bd. 1, 1—3, Salzburg 1981 та наст.

Hans Pirchegger, Geschichte der Steiermark, 3 Bde., Gotha або Graz-Leipzig-Wien 1920—1934. 1. u. 2. Aufl., Graz 1936—1942. — Там само. Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gültten, Städte und Märkte, München 1962. — Ferdinand Tremel, Steiermark. Eine Landschaftskunde Graz-Wien 1949. — Там само. Land an der Grenze. Eine Geschichte der Steiermark. Graz 1966. — Die Steiermark. Land, Leute und Leistung. Graz 1956. — Anton Schlossar, Bibliographie zur Geschichte, Landes- und Volkskunde der Steiermark, Graz 1914. — Anton Schlossar und Otto Janda, Bibliographie zur Geschichte i. t. d. (Literatur 1914—1930), Linz 1932.

Joseph Egger, Geschichte Tirols, 3 Bde., Innsbruck 1872—1880. — Tirol. Land und Natur, Volk und Geschichte, Geistiges Leben. Hrsg. vom Deutschen und Österreichischen Alpenverein, 2 Bde., München 1933. — Alois Lechtaler, Geschichte Tirols, 4. Aufl., 1981. — Otto Stolz, Politisch-historische Landesbeschreibung von Nordtirol (= AÖG 107), Wien 1923. — Там само. Die Ausbreitung des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden. 4 (5) Bde., München 1927—1934. — Того ж автора. Politisch-historische Landesbeschreibung von Südtirol (= Schlemerschriften 40), Innsbruck 1934. — Того ж автора. Geschichte des Landes Tirol, I., Innsbruck-Wien-München 1955. — Beiträge zur Geschichte Tirols, redig. v. Erich Egg und Meinrad Pizziniri, Innsbruck 1971. — Josef Riedmann, Geschichte Tirols, 2. Aufl., Wien 1988. — Josef Fontana, Peter W. Haider u. a., Geschichte des Landes Tirol, 4 Bde., Innsbruck-Wien-Bozen 1985—1988.

Adolf Helbok, Geschichte Vorarlbergs von der Urzeit bis zur Gegenwart, Wien 1927 (= Heimatkunde von Vorarlberg, Heft 11). — Heimatkunde von Vorarlberg, hrsg. von Artur Schwarz, Bregenz (1949). — Karl Ilg, Landes- und Volkskunde, Geschichte, Wirtschaft und Kunst Vorarlbergs, 2 Bde., Innsbruck 1961. — Benedikt Bilgeri, Geschichte Vorarlbergs, Bd. 1—4, Wien-Köln 1971—1982. — Karl Heinz Burmeister, Geschichte Vorarlbergs, Ein Überblick, 3. Aufl., Wien 1989.

Geschichte der Stadt Wien, hrsg. vom Altertumsverein, 6 (8) Bde., Wien 1897—1918. N. R. Bd. 1, 1962, VII/1, 1970, VII/2, 1955. — Hans Tietze, Kultur, Kunst, Geschichte, Wien 1931. — Friedrich Walter, Wien

Die Geschichte einer deutschen Großstadt an der Grenze. 3 Bde., Wien 1940—1944. — Karl Ziak, Unvergängliches Wien. Ein Gang durch seine Geschichte von der Urzeit до zur Gegenwart. Wien 1964. — Peter Csendes, Geschichte Wiens, 2. Aufl., Wien 1990. — Felix Czeike, Wien, Geschichte in Bilddokumenten, München 1984. — Stadtchronik Wien, 2000 Jahre in Daten, Dokumenten und Bildern, 2. Aufl., Wien-München 1986. — Gustav Gugitz, Bibliographie zur Geschichte und Stadtkunde von Wien, 5 Bde., Wien 1947—1962.

Див. далі: Otto Stolz, Geschichtliche Beschreibung der ober- und vorderösterreichischen Lande, Karlsruhe 1943. — Vorderösterreich. Eine Geschichtliche Landeskunde, 2 Bde., 2. Aufl., Freiburg i. Breisgau 1967.

Zur Geschichte der zeitweilig mit Österreich vereinigten Länder und Gebiete Додаткова бібліографія див. у: Günther Franz, Bücherkunde zur Deutschen Geschichte, München 1951, bzw. Того ж автора. Bücherkunde zur Weltgeschichte, München 1956 (insbesondere die Kapitel und Abschnitte über Belgien, Niederlande, Luxemburg, Italien, Polen, Tschechoslowakei, Ungarn, Rumänien und Jugoslawien). — Див. також далі, с. 627. — Див. далі: Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der Deutschen Geschichte, 9. Aufl., 2 Bde., Leipzig 1931, 10. Aufl., Lieferung 1 та наст., Stuttgart 1965 та наст., а також: Historische Bücherkunde Südosteuropa, Hrsg. Mathias Bernath, Leitung u. Redaktion Gertrud Krallert, Bd. 1 та наст., München 1978 та наст.

Різне:

Ernst Tomek, Kirchengeschichte Österreichs, 3 Bde., Innsbruck-Wien-München 1937 до 1959. — Josef Wodka, Kirche in Österreich. Wegweiser durch ihre Geschichte. Herder, Wien 1959. — Religion und Kirche in Österreich. Hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1972. — 1800 Jahre Christentum in Österreich und Südostmitteleuropa, Bd. I/1 Peter F. Barton, Die Frühzeit des Christentums in Österreich etc. bis 788, Wien-Köln-Graz 1975. — Staat und Kirche in Österreich Von der Antike bis Joseph II. (Katalog), St. Pölten 1985.

Ernst Bernleithner, Kirchenhistorischer Atlas von Österreich, Wien 1966.

Grete Mecenseffy, Geschichte des Protestantismus in Österreich, Graz-Köln 1956. — Див. також: Georg Loesche, Geschichte des Protestantismus im vormaligen und im neuen Österreich, 3. Aufl., Wien-Leipzig 1930. — Peter Barton, Die Geschichte der Evangelischen in Österreich und Südostmitteleuropa, Wien 1985. — Das österreichische Judentum Voraussetzungen und Geschichte. Red. v. Nikolaus Vielmetti, 2. Aufl., Wien-München 1982. — Klaus Lohrmann (Hrsg.), 1000 Jahre österreichisches Judentum, Ausstellungskatalog d. Österr. Jüdischen Museums Eisenstadt, Eisenstadt 1982. — Того ж автора. Judenrecht und Judenpolink im mittelalterlichen Österreich, Handbuch z. Geschichte der Juden, Reihe B, Bd. 1, Wien-Köln 1990. — Див. з цього питання також: Wellen der Verfolgung in der österreichischen Geschichte, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1985.

Emil Werunsky, Österreichische Reichs- und Rechtsgeschichte, Wien 1894—1938. — Otto Stolz, Grundriß der österreichischen Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, Innsbruck-Wien 1951. — Ernst C. Hellbling, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte, Wien 1974. — Die Entwicklung der Verfassung Österreichs vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Hrsg. vom Institut für Österreichkunde, Wien 1970. — Hermann Baltl, Österreichische Rechtsgeschichte. 5. Aufl., Graz 1982. — Der österreichische Föderalismus und seine historischen Grundlagen. Hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1969. — Föderalismus in Österreich. Hrsg. Felix Ermacora, Föderative Ordnung, Bd. 2, 1970. — Того ж автора. Österreichischer Föderalismus Vom patrimonialen zum kooperativen Bundesstaat, Schriftenreihe des Inst. f. Föderalismusforschung 3, Wien 1976. — Friedrich Walter, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500 bis 1955. Veröffentl. der Komm. f. Neuere Geschichte Österreichs 59, Wien-Köln-Graz 1972. — Herrschaftsstruktur u. Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen, 3 Bde., Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Wien 1973. — Wilhelm Brauner - Friedrich Lachmayer, Österreichische Verfassungsgeschichte. Einführung in Entwicklung und Strukturen, 3. Aufl., Wien 1983. — Bibliographische Einführung in die Rechtsgeschichte und Rechtsethnologie,

Bd. D/4, Österreich, bearbeitet von Nikolaus Grass, Bruxelles 1979. — Ernst Bruckmüller, Nation Österreich. Studien zu Politik und Verwaltung 4, Wien-Köln-Graz 1984.

Серед давніших праць, де під заголовком «Історія права» розглядають утворення держави і цивільне право, варто б згадати Arnold Luschin Ebengreuth, Handbuch der österreichischen Reichsgeschichte, 2. Aufl., Bamberg 1914. Основні проблеми з історії австрійського конституційного права розглядає Otto Brunner, Land- und Herrschaft, 5. Aufl., Wien 1965 (Nachdruck Darmstadt 1973).

Diplomatie und Außenpolitik Österreichs. Schriften des Instituts f. Österreichkunde 30, Wien 1977.

Загальний огляд історії австрійської економіки подає: Ferdinand Tremel, Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs von den Anfängen bis 1955, Wien 1969. Див. далі: Die Wirtschaftsgeschichte Österreichs, hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1971. — Anton Tautscher, Wirtschaftsgeschichte Österreichs auf der Grundlage abendländischer Kulturgeschichte, Berlin 1974. — Alfred Hoffmann, Staat und Wirtschaft im Wandel der Zeit, Studien und Essays, Bd. I, Wien 1979. — Herbert Matis, Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte in Österreich (Lit.- Bericht 1945—1975), у: Hans Ulrich Wehler, Die moderne deutsche Geschichte in der internat. Forschung, Göttingen 1978. Крім того, існує низка надзвичайно цікавих праць з економічної історії окремих федеральних земель, наприклад:

Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich, I., Alfred Hoffmann, Werden, Wachsen, Reifen von der Frühzeit bis zum Jahre 1848. II., Erich Meixner, Männer, Mächte, Betriebe von 1848 bis zur Gegenwart Salzburg-Linz 1952. — Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. von der Kammer der gewerblichen Wirtschaft für Kärnten. Klagenfurt 1953. — Tiroler Wirtschaft in Vergangenheit und Gegenwart. Festgabe zur Hundertjahrfeier der Tiroler Handelskammer, 3 Bde., Schlerschriften, Bd. 77—79, Innsbruck 1951.

У цій праці ми не можемо докладніше зупинитися на історії окремих галузей. Усе ж подаємо загальні огляди окремих секторів: Die Großindustrie Österreichs. Festgabe, 6 Bde., Wien 1898. (Під такою назвою з'явився наступний том. Wien 1908). Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich Unter Mitarbeit von Rudolf Geyer und Franz Koran, hrsg. von Alfred Francis Pribram, Wien 1938. — Hans Pirchegger, Das steirische Eisenwesen, 2 Bde., Graz 1937, 1939. — Hans Pirchegger - Rudolf Töpfer, Eisen immerdar. Steinsches Eisen in Vergangenheit und Gegenwart, Graz 1951. — Österreichisches Montanwesen. Hrsg. von Michael Mitterauer, Wien 1974. — Geschichte des Erzberggebietes, hrsg. vom Montanhistorischen Verein für Österreich, Leoben 1979. — Viktor Thiel, Die Papiererzeugung im Donauraum, Bieberach 1940. — Hans Nägele, Das Textilland Vorarlberg, Dornbirn 1949. — Heinz Zatschek, Handwerk und Gewerbe in Wien, Wien 1949. — Josef Buchinger, Der Bauer in der Kultur und Wirtschaftsgeschichte Österreichs, Wien (1952). — Karl Dinklage, Geschichte der Kärntner Landwirtschaft, Klagenfurt 1966. — Otto Stolz, Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg von den Anfängen bis ins 20. Jhd., Innsbruck 1953. — Michael Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich, Studien zur mittelalterlichen Wirtschaftsverfassung am Beispiel einer niederösterreich. Altsiedellandschaft, Wien 1969. — Ernst Neweklowsky, Die Schifffahrt und Flößerei im Raume der oberen Donau, 3 Bde., Linz 1952, 1954, 1964. — Alois Brusatti, Österreichische Wirtschaftspolitik vom Josephinismus zum Ständestaat, Wien 1965. — Günther Probszt, Österreichische Münz- und Geldgeschichte, Wien-Köln-Graz 1972. — 150 Jahre Sparkassen in Österreich, 5 Bde., Wien 1973. — Franz Baltzarek, Die Geschichte der Wiener Börse. Veröffentlichungen der Komm. f. Wirtschafts-, Sozial- u. Stadtgeschichte der Österr. Akademie d. Wissenschaften I, Wien 1973. — Karl Gutkas - Ernst Bruckmüller (Hrsg.) Verkehrswege und Eisenbahnen, Beiträge zur Verkehrsgeschichte Österreichs. Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 53, Wien 1989.

Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs. Hrsg. von Heimold Helczmanovszki, Wien 1973. — Österreichs Sozialstrukturen in historischer Sicht, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 36, Wien 1980. — Emmerich Tálos, Staatliche Sozialpolitik in Österreich, Rekonstruktion und Analyse, Wien 1981. — Arnold Suppan, Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert, Österreich Archiv, Wien 1983. — Ernst Bruckmüller, Sozialgeschichte Österreichs, Wien-München 1986.

Gustav Strakosch-Graßmann, Geschichte des österreichischen Unterrichtswesens, Wien 1905. — Richard Meister, Entwicklung und Reformen des österr. Studienwesens. Sitzungsber. d. Österr. Akademie d. Wiss. phil.-hist. Kl. 239 (1963), Bd. I. Abh 1, II. — Див. також: Studien zur Geschichte der Universität Wien, Bd. I—7, Graz-Köln 1965. — Franz Gall, Alma Mater Rudolphina 1365—1965, Die Wiener Universität und ihre Studenten, Wien 1965. — Forschungen zur Innsbrucker Universitätsgeschichte, Bd. I та наст., Innsbruck 1961 та наст. — Ferdinand Gilbert Smekal, Die Geschichte der Grazer Universität, Wien 1967. — Universität Salzburg, Festschrift, Salzburg 1972. — Helmut Engelbrecht, Zur Entwicklung u. Gliederung des österr. Schulwesens, Österreich in Geschichte u. Lit. 20 (1976). — Того ж автора. Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Bd. I—5, Wien 1982—1988.

Hugo Hassinger, Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde, Wien 1949. — Alexander Randa, Österreich in Übersee, Wien-München 1966.

Leopold Schönbauer, Das medizinische Wien, 2. Aufl., Wien 1947. — Burghard Breitner, Geschichte der Medizin in Österreich. Wiener Sitzungsberichte, phil.-hist. Kl. 226, 5, Wien 1951. — Harry Kühnel, Mittelalterliche Heilkunde in Wien, Graz-Köln 1965. — Erna Lesky, Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert. Graz-Köln 1965.

Österreichische Naturforscher und Techniker, hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1950. — Österreichische Naturforscher, Ärzte und Techniker, hrsg. im Auftrag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften von Fritz Knoll, Wien 1957 (опублікована 1957 року праця доповнює випущену 1950 року бібліографіями інших дослідників, книга вдруге не видавалася!).

Alphons Lhotsky, Österreichische Historiographie (Österreich-Archiv), Wien 1961. — Österreichische Geschichtswissenschaft in Selbstdarstellungen, geleitet von Nikolaus Grass 2 Bde., Innsbruck 1950, 1951. — Hermann Baltl - Nikolaus Grass - Hans C. Faußner (Hrsg.), Recht und Geschichte. Zwanzig Historiker und Juristen berichten aus ihrem Leben. Ein Beitrag zur österreichischen Gesellschafts- und Geistesgeschichte unserer Zeit, Sigmanrigen 1990.

Johann Willibald Nagl - Jakob Zeidler - Edmund Castle, Deutsch-österreichische Literaturgeschichte, 4 Bde., Wien 1899—1937. — Josef Nadler, Literaturgeschichte Österreichs, 2. Aufl., Salzburg 1951. — Ilona T. Erdelyi (Hrsg.), Literatur und Literaturgeschichte in Österreich, Wien Budapest 1979. — Herbert Zeman - Fritz Peter Knapp (Hrsg.) Die österreichische Literatur. Ihr Profil von den Anfängen im Mittelalter bis ins 18. Jahrhundert, Graz 1986.

Joseph Gregor, Geschichte des österreichischen Theaters, Wien 1948. — Hilde Haider Pregler, Theater und Schauspielkunst in Österreich, Wien (1972). — Theatergeschichte Österreichs, hrsg. d. Kommission f. Theatergeschichte der Österr. Akad. d. Wiss., 7 Bde., Graz-Wien-Köln 1964 та наст.

Erich Schenk, 950 Jahre Musik in Österreich, Wien 1946. — Alfred Orel, Musikstadt Wien, Wien-Stuttgart 1953. — Alexander Witeschnik, Musik aus Wien, Wien-München-Basel 1955. — Rudolf Flotzinger — Gernot Gruber, Musikgeschichte Österreichs, 2 Bde., Graz (1977—1979).

Österreichische Kunsttopographie, hrsg. von der k. k. Zentralkommission f. Kunst- und historische Denkmale bzw. vom Bundesdenkmalamt. Bisher 45 Bde., Wien 1907 та наст. — Karl Ginhart, Die bildende Kunst in Österreich, 6 Bde., Baden Leipzig 1936—1943. — Otto Benesch, Kleine Geschichte der Kunst in Österreich, Wien 1950 (Загальний огляд у доволі стислій редакції). — Richard Kurt Donin, Zur Kunstgeschichte Österreichs, Wien-Innsbruck-Wiesbaden 1951 (gesammelte Aufsätze zu zahlreichen Einzelproblemen). — Dehio-Handbuch der Kunstdenkmäler Österreichs, hrsg. vom Bundesdenkmalamt. Zsch. Dagobert Frey, продовжив серію Karl Ginhart та ін., 3. — 6. Aufl.; Neue Serie, Wien 1953, bzw. 1981 та наст. — Bruno Grimschitz, Ars Austriae, Wien (1961). — Rupert Feuchtmüller, Kunst in Österreich, 2 Bde., Wien 1973. — Див. також: Geschichte der bildenden Kunst in Wien (Geschichte der Stadt Wien, Bd. VII 1955). — Atlas der historischen Schutzzonen in Österreich, Bd. I, Wien 1971. — Fritz Felgenhauer, Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in Österreich, Zeitschrift f. Archäologie des Mittelalters 8 (1980). — Ingo Nebehay — Robert Wagner, Bibliographie altösterreichischer Ansichtswerke. Die Monarchie in der topographischen Druckgraphik von der Schedel'schen Weltchronik bis zum Aufkommen der Photographie, 5 Bde., Graz 1980—1984.

Історична географія та історія колонізації. Див.: Historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer, I Abt., Landgerichtskarte, Wien 1906 та наст. (9 томів праць, 9 додатків-коментарів); II Abt., Kirchen- und Graftschafkarte, Wien 1951 та наст. (12-томний коментар). — Siedlungsformenkarte der Reichsgaue Wien, Kärnten Niederdonau etc., bearbeitet von Adalbert Klaar, Wien 1942. — Для довідок див.: Karl Lechner, Leistungen und Aufgaben siedlungskundlicher Forschung in den österreichischen Ländern, mit besonderer Berücksichtigung von Niederösterreich, у: Karl Lechner, Ausgewählte Schriften, Wien 1947. С. 119 та наст., та бібліографію праць Adalbert Klaar, у: Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, 34 (1960), 38 (1968/70). — Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters. Vorträge und Forschungen 10, hrsg. vom Konstanzer Arbeitskreis, Stuttgart 1965. — Bruno Schier, Hauslandschatten und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. 2. Aufl., Göttingen 1966. — Österreichisches Städtebuch, Bd. I та наст., Wien 1968 та наст. — Див. також: Handbuch der historischen Stätten, Österreich, 2 Bde., Stuttgart 1966, 1970. — Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte Österreichs. Hrsg. Institut f. Österreichkunde, Wien 1974. — Fritz Posch (Hrsg.), Atlas zur Geschichte des steirischen Bauertums, Veröffentl. des Steiermärk Landesarchivs 8 (1976). — Kurt Klein, Daten zur Siedlungsgeschichte der österr. Länder bis zum 16. Jhd. Materialien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 4, Wien 1980. — Bibliographie zur Geschichte der Städte Österreichs, geleitet u. hrsg. von Wilhelm Rausch, red. von Anneliese Schweiger, Linz 1984. — Див. також: Helmuth Feigl, Die Ortsnamenbücher der österreichischen Bundesländer, Ein Literaturbericht, у: Siedlungsforschung, Bd. 6, Bonn 1988.

З історії австрійського війська див. бібліографію Oskar Regele, у: «Der nächste Schritt», Sonderreihe 4 (1958). — Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, Bd. I та наст., Wien 1964 та наст. — Militärhistorische Schriftenreihe. Hrsg. Heeresgeschichtl. Museum, Wien 1964 та наст.

Біографії: Constant von Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaisertumes Österreich (1750—1850), 60 Bde., Wien 1856—1891. — Neue Österreichische Biographie 1815—1918, Wien 1923 та наст., починаючи з тому 9 «з 1815» (досі 21 томи). — Österreichisches Biographisches Lexikon 1815—1950, Wien-Graz-Köln 1957 та наст. — Hugo Hantsch, Gestalter der Geschichte Österreichs, Innsbruck-Wien-München 1962. — Österreichisches Familienarchiv. Ein genealogisches Sammelwerk. Bd. I—3, Neustadt a. d. Aisch, 1963—1969.

Чимало біографічного матеріалу з австрійської історії подано у: Allgemeine Deutsche Biographie, 56 Bde., Leipzig 1875—1912, а також: Neue Deutsche Biographie, Berlin 1952 та наст. Див. також згадані публікації про австрійських дослідників-природознавців і т. д., Wien 1950, 1957. — Wilhelm Brauneder (Hrsg.), Juristen in Österreich 1200—1980, Wien 1987.

Путівником для Archive, Bibliotheken, Museen та інших збірок може бути Jahrbuch (з 1964 Handbuch) der österreichischen Wissenschaft, hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1947 та наст. (кожен останній випуск); з-поміж іншого подає детальні покажчики австрійських архівів і т. д. Далі: Maria Dawid - Erich Egg, Der römische Museumsführer in Farbe, Museen und Sammlungen in Österreich, Innsbruck-Frankfurt 1985.

Великі австрійські архіви видавали здебільша друковані реєстри фондів, найважливішим є: Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 5 Bde., Wien 1936—1940. — Серед нових публікацій фондів центральних адміністративних архівів для додаткової інформації див.: Hofkammerarchiv, 2 Bde. (1951, 1957), Kriegsarchiv (1953), Verkehrsarchiv (1959).

Див. також: Hugo und Herbert Hassinger, Wegweiser für Landes- und Volksforschung in Österreich, Wien-Horn 1950.

У літературному покажчику не подано неопублікованих дисертацій; натомість тут слід звернутися до дисертаційного покажчика філософських факультетів Відня та Іннсбрука (для 1871—1937 pp.), 4 Bde., Wien 1935—1937, а також видані Lise und Hugo Alker покажчики дисертацій, захищених у Віденському університеті з 1936 до 1963 p., 4 Bde., Wien 1953—1965, зокрема Franz Kroller, Dissertationen- Verzeichnis der Universität Graz 1872—1963, Graz 1964. Laufende Fortsetzungen in der Österreichischen Hochschulzeitung (1957—1965), Gesamtverzeichnisse und Kurzauszüge (Geistes-

und Sozialwissenschaften) österr. Dissertationen Bd. 1/1966 та наст., Wien 1967 ff. Загальний огляд дисертацій з австрійської історії пропонує Austrian History Newsletter 1—4 (1960—1963) та Austrian History Yearbook 1 (1965) та наст. — Щодо шкільної літератури див.: Wilhelm Krause, Gesamtverzeichnis der Programme und Festschriften der Schulen Österreichs 1945—1969/70, 3 Bde., Wien 1956—1974. — А також: Helene Maimann-Roswitha Böhm, Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung, Dissertationen und Diplomarbeiten in Österreich 1918—1978, Wien 1978.

Збірки джерел: (Див.: Uhlirz, Handbuch I., 2. Aufl. С. 7 та наст.)

Збірки загального характеру:

Hieronymus Pez, Scriptores rerum Austriacarum, 3 Bde., Leipzig-Regensburg 1721 до 1745. — Adrian Rauch також Rerum Austriacarum scriptores, 3 Bde., Wien 1793—1794. — F. A. Kollar, Analecta monumentorum omnis aevi Vindobonensia, 2 Bde., 1761—1772.

Monumenta Germaniae Historica, Hannover-Berlin 1826 та наст. — З цього питання див.: Mon. Germ. Hist., Gesamtverzeichnis der Veröffentlichungen nach dem Stande vom Jänner 1983, а також регулярні статті у: «Deutsches Archiv f. Erforschung des Mittelalters».

Fontes rerum Austriacarum (FRA), Österreichische Geschichtsquellen, hrsg. von der Historischen Kommission der Österr. Akademie der Wissenschaften. I. Abteilung, Scriptores, Bd. I—12, Wien 1855 та наст. — II. Abteilung, Diplomataria et acta, Bd. I—86, Wien 1849 та наст. — III. Abteilung, Fontes iuris, Bd. I—11, Graz-Köln 1953 та наст.

Veröffentlichungen der Kommission f. neuere Geschichte Österreichs, Bd. I та наст., Wien 1903 та наст. Загалом публікації комісії розпадаються на чотири групи: кореспонденція австрійських володарів та державців, а також дипломатичні акти; договори Австрійської держави; публікації стосовно внутрішньої історії Австрії; дані з окремих архівів. Див.: Leo Santifaller, Das Institut f. österr. Geschichtsforschung, Veröffentlichungen des Institutes f. österr. Geschichtsforschung, 11, Wien 1950. С. 48 та наст.

Книги латифундій і реєстри:

Österreichische Urbare, hrsg. von der Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien 1904 та наст. див.: Santifaller, Institut. С. 53 та наст.

Österreichische Weistümer, hrsg. von der Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien 1870 та наст.

Збірки законів:

Codex Austriacus Eigentlich Begriff und Inhalt aller unter der Regierung Seiner Majestät Leopold I. ausgegangenen Generalien, Patente, Ordnungen. 2 Teile, Wien 1704, mit Ergänzungen (Supplementum Codicis Austriaci), 6 Bde. (до 1740), Wien 1777.

З правління Йосифа II існують видання, «Gesetze und Verfassungen im Justizfache», а також: «Gesetze und Verordnungen (politische)» bis einschließlich der Regierung Ferdinands I., erschienen Wien 1786—1851, unter Anführung des jeweiligen Herrschernamens im Titel. Див.: Uhlirz, Handbuch I., S. 13. Див. також: Joseph Kropatschek, Repertorium über die Gesetze von 1740—1780, 8 Bde., Wien 1787. — Того ж автора. Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph II. ... ergangenen Verordnungen und Gesetze, 18 Bde., Wien 1785—1790. — Того ж автора. Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichen Regierung des Kaisers Leopold II. ... erschienen sind, 5 Bde., Wien 1792. — Далі: Sammlung der Gesetze, welche unter der glorreichen Regierung des Kaisers Franz II. erschienen sind. Bd. 1—25 von Joseph Kropatschek, Bd. 25—57 von Wilhelm Gerbert Goutta, Bd. 58—60 von Franz Xaver Pichl, Wien 1792—1836.

Allgemeines Reichsgesetz- und Regierungsblatt für das Kaisertum Österreich, Wien 1849—1852. — Reichsgesetzblatt für das Kaisertum Österreich, Wien 1852—1869. — Reichsgesetzblatt für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder, Wien 1870 до 1918. — Staatsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich, Wien 1918. — Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Wien 1919. — Bundesgesetzblatt für die Republik

Österreich, Wien 1920—1933. — Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat Österreich, Wien 1934—1938.

Gesetzblatt für das Land Österreich, Wien 1938—1940. — Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, Wien 1945. — Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, Wien 1945 та наст.

Див.: Stefan Stefanowicz, Index zu den österreichischen Reichs-, Staats- und Bundesgesetzblättern, а також: zu den Verlautbarungen im Gesetzblatt für das Land Österreich und im Deutschen Reichsgesetzblatt in den Jahren 1938—1945. 4. Aufl., Wien 1950. — Josef Hans, Wegweiser durch Österreichs Bundesgesetzgebung seit 1945, 9. Aufl., Klagenfurt 1955.

Див. також: Manz'sche Studien-, Hand- und Taschenausgaben der österr. Gesetze, Wien 1860 та наст. — Manz'sche Große Ausgabe der österr. Gesetze, Wien 1918 та наст. — Handausgabe der österreichischen Gesetze und Verordnungen, hrsg. von der österreichischen Staatsdruckerei, 200 Bde., Wien 1868—1918. — Handausgabe der österreichischen Gesetze und Vollzugsanweisungen, Wien 1919 та наст.

З конституційної історії див. насамперед: Edmund Bematzik, Sammlung der österr. Verfassungsgesetze, 2. Aufl., Wien 1911 (Studienausgaben, Bd. 3). — Ludwig Adamovich, Die Bundesverfassungsgesetze samt Ausführungs- und Nebengesetzen, 8. Aufl., Wien 1953. — Heinz Fischer-Gerhard Silvestri, Texte zur österreichischen Verfassungsgeschichte. Von der Pragmatischen Sanktion zur Bundesverfassung (1713—1966), Wien 1970. — Felix Ermacora (Hrsg.), Österreichische Bundesverfassungsgesetze, 6. Aufl., Stuttgart 1976. — Hans R. Klecatsky - Siegbert Morscher, Die österreichische Bundesverfassung (Bundesverfassungsgesetz mit wichtigen Nebenverfassungsgesetzen), 3. Aufl., Wien 1985. — Friedrich Koja, Das Verfassungsrecht der österreichischen Bundesländer, 2. Aufl., Wien 1988.

Див. також: Michael Stickler, Übersicht über die österr. Parlamentsschriften 1848—1971, Biblos 22 (1973).

Грамоти та збірки грамот:

а) земельні грамоти та збірки грамот:

Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg, 4 Bde. Unter Benützung der Vorarbeiten von W. Goldinger, E. Zöllner und R. Neck bearbeitet von Hans Wagner bzw. von Imtraut Lindeck-Pozza, Graz-Köln 1955—1985.

Monumenta Historica Ducatus Carinthiae, 11 Bde. und 1 Ergänzungsheft, Klagenfurt 1896—1978. und 1 Ergänzungsheft, Klagenfurt 1896—1978.

Досі ще немає доброї збірки усіх нижньоавстрійських грамот; з такою назвою вийшли у світ лише два томи. Urkunden des Chorherrenstiftes St. Pölten, bearbeitet von Joseph Lampel, Wien 1891—1901.

Urkundenbuch des Landes ob der Enns, 11 Bde., Wien bzw. Linz 1852—1983.

Salzburger Urkundenbuch, hrsg. von Willibald Hauthaler und Franz Martin, 4 Bde., Salzburg 1898—1933. — Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg (1247—1343), 3 Bde., Salzburg 1926—1943. Bearbeitet von Franz Martin.

Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark, Bd. 1—4, hrsg. von Joseph von Zahn bzw. Heinrich Appelt (Gerhard Pferschy), Graz bzw. Wien 1875—1975. Ergänzungsheft zu Bd. 1—3, bearbeitet von Hans Pirchegger und Otto Dungern (= Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission f. Steiermärk, 33), Graz 1949.

Acta Tirolensia, 4 Bde., Innsbruck 1886—1951. — Tiroler Urkundenbuch, I. Abt. (Südtirol), bearbeitet von Franz Huter, 3 Bde., Innsbruck 1937—1957.

Regesten von Vorarlberg und Liechtenstein bis zum Jahre 1260. Bearbeitet von Adolf Helbok, Innsbruck 1920—1925.

Die Rechte und Freiheiten der Stadt Wien, hrsg. von Johann Adolph Tomaschek, 2 Bde., Wien 1877—1879. — Quellen zur Geschichte der Stadt Wien, 3 Abteilungen; Regesten aus in und ausländischen Archiven; Regesten aus den Archiven der Stadt Wien; Grundbücher. Wien 1895 та наст.

б) династичні грамоти та збірки грамот:

Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, Bd. 1, 2: Die Siegelurkunden. Vorbereitet von Oskar Mitis, bearbeitet von Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner, Wien 1950, 1955. Bd. 3: Die Siegel von Oskar Mitis und Franz Gall, Wien 1954. Bd. IV/1 Ergänzende Quellen 976—1194, unter Mitwirkung von Heide Dienst bearbeitet von Heinrich Fichtenau, Wien 1968.

Regesta Habsburgica Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg I. Abt. (bis 1281), II. Abt., 1 Lieferung (Albrecht I., 1281—1288) Bearbeitet von Harold Steinacker, Innsbruck 1905, 1934, III. Abt. (1314 bis 1330), bearbeitet von Lothar Groß, Innsbruck 1922—1924.

Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen von Kärnten, bearbeitet von Hermann Wiesbecker, 2 Bde., Innsbruck 1949, 1952.

Вибрані джерела (дидактичного характеру):

Ernst v. Schwind und Alfons Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter, Innsbruck 1895 (Neudruck, Aalen 1968).

1100 Jahre österreichische und europäische Geschichte. In Urkunden und Dokumenten des Haus-, Hof- u. Staatsarchives, hrsg. von Leo Santifaller, Wien 1949.

Otto Fraß, Quellenbuch zur österreichischen Geschichte, 4 Bde., Wien 1956—1967. (Добірка різних джерел частково у перекладі).

Найважливішим є огляд джерел, який подає Alphons Lhotsky, Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs, MIOG, Erg. -Bd. 19 (1963). — Праця сфокусована на середньовічних джерелах з історії Австрії (до 1526). Відтак: Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. für Österreichkunde, 40, Wien 1980 (Загальний огляд від республіки до прадавньої історії).

В. ТВОРИ ПРИСВЯЧЕНІ ОКРЕМИМ ЕПОХАМ АВСТРІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ (ТА ОКРЕМИМ РОЗДІЛАМ ЦІЄЇ ПРАЦІ)

Основи географії. С. 9 та наст.

Серед творів на тему австрійської географії слід порівняти: Fritz Machatschek, Länderkunde von Mitteleuropa. In: Enzyklopädie der Erdkunde, Wien 1924. — Johann Sölch, Die Ostalpen, Breslau 1930. — Norbert Lichtenecker, Österreich. In: F. Klute, Handbuch der Geographischen Wissenschaft, Bd. Mitteleuropa und Osteuropa, Potsdam 1933. — Hermann Gsteu, Länderkunde Österreichs, 3. Aufl., Innsbruck-Wien 1957. — Franz Xaver Schaffer, Geologie von Österreich, 2. Aufl., Wien 1951. — Norbert Krebs, Die Ostalpen und das heutige Österreich, 2 Bde., 3. unveränd. Aufl., Darmstadt 1961. — Adolf Leidimair Rainer Lidauer (u. a. Bearb.) Landeskunde Österreich. Harms Handbuch der Geographie 2, München 1983.

У поданих вище творах маємо детальний список літератури з географії австрійських земель та ландшафтів. Для цього див.: Österreich. Geographie Kartographie, Raumordnung 1945—1975. Hrsg. von der Österr. Geographischen Gesellschaft unter Leitung v. Elisabeth Lichtenberger, Wien 1975.

З проблеми географічної обумовленості австрійської історії: Conrad Kretschmer, Historische Geographie von Mitteleuropa, München 1904. — Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer, hrsg. von der österr. Akademie der Wissenschaften, Wien 1906 та наст. — Robert Sieger, Die geographischen Grundlagen der österreichisch-ungarischen Monarchie und ihrer Außenpolitik, Wien 1915. — Wien, sein Boden und seine Geschichte, hrsg. von Othenio Abel, Wien 1924. — Karl Haushofer, Paßstaaten in den Alpen, Berlin 1928. — Fritz Cuhorst, Verkehrsgeographie der Republik Österreich, Tübingen 1932. — Hugo Hassinger, Boden und Lage Wiens, Wien 1946. — Barthel Granigg, Die Bodenschätze Österreichs und ihre wirtschaftliche Bedeutung, Wien 1947. — Hugo Hassinger Österreichs Wesen und Schicksal, verwurzelt in seiner geographischen Lage, Wien 1949. — Hans Bobek, Schlüsselstellung in Europa, Lage und Raum, in: Spectrum Austriae, Wien 1957. — Того ж автора. Österreichs Regionalstruktur im Spiegel des Atlas der Republik Oesterreich, Mitt. der Österr. Geograph. Gesellsch. 117 (1974). — Leopold Scheidl, Österreich als

geographische Gegebenheit, ÖGL 12 (1968). — Josef Breu, Geographisches Namenbuch Österreichs, Forschungen zur Theoretischen Kartographie 3, Wien 1975. — Walter Del-Negro, Abriß der Geologie von Österreich, Wien 1977. — Beiträge zur Regionalforschung (hrsg. Hans Bobek), Bd. 1 (1975). — 7 (1986), тепер: Beiträge zur Stadt- und Regionalforschung (hrsg. Elisabeth Lichtenberger), Bd. 8 (1987) та наст.

Див. також карти: Specialkarte der k. u. k. österr.-ungarischen Monarchie im Maßstabe 1:75 000, Wien 1876—1914. — Österreichische Karte 1 50 000, hrsg. vom Bundesamt für Eich- und Vermessungswesen, Wien 1930 та наст., 213 Kartenblätter; — Atlas der Republik Österreich, hrsg. von der Kommission f. Raumforschung der Österr. Akademie der Wissenschaften, I, Wien 1961 та наст. — Atlas der Donauländer, hrsg. vom Österr. Ost- und Südosteuropa-Institut, Wien 1989. — Österreichischer Städteatlas, hrsg. Wiener Stadt- u. Landesarchiv, Ludwig-Boltzmann-Institut f. Stadtgeschichtsforschung, Wien 1982 та наст.

Атласи федеральних земель: Kärntner Heimatatlas, hrsg. Martin Wutte, Viktor Paschinger, Franz Lex Wien 1925. — Burgenlandatlas, hrsg. Hugo Hassinger und Fritz Bodo, Wien 1941. — Atlas von Niederösterreich (und Wien), hrsg. von der Kommission f. Raumforschung a. d. Österr. Akademie d. Wiss. und vom Verein f. Landeskunde von Niederösterreich und Wien, redigiert v. Erik Amberger, Wien 1951—1958. — Atlas der Steiermark, redig v. Manfred Straka, Graz 1953—1970. — Salzburg-Atlas, hrsg. Egon Lendl, Salzburg 1955. — Atlas von Oberösterreich, hrsg. Institut f. Landeskunde v. Oberösterreich, Linz 1958 та наст. — Atlas zur Geschichte d. steirischen Bauerntums, hrsg. Fritz Posch, Manfred Straka und Gerhard Pferschy Graz 1976. — Tirol-Atlas, im Auftrag der Tiroler Landesregierung hrsg. Adolf Leidimair Innsbruck 1969 та наст. — Historischer Atlas von Wien (Karten und Kommentare), hrsg. von Felix Czeike und Renate Banik Schweitzer, Wien 1981 та наст.

Див.: Kartographie der Gegenwart in Österreich. Hrsg. vom Inst. f. Kartographie der Österr. Akad. d. Wissenschaften etc., Wien 1984.

I. Праісторія. С. 16 та ін.

Від початків розселення людей до племінних культур іллірійців та кельтів. С. 16 та ін.

Бібліографія: Richard Pittioni, Bibliographie zur Urgeschichte Österreichs (Німеччина та Тироль включно). Archiv f. Bibliographie, Beiheft 9, Linz 1931 (bis zum Jahre 1929). — Того ж автора. Bibliographie zur Urgeschichte der Ostmark 1930—1938. Wien 1940. — Josef Reitingner, Bibliographie zur Ur- und Frühgeschichte Österreichs (1939—1960). Wien 1965. — Leonhard Franz u. Alfred R. Neumann (Hrsg.), Lexikon ur- und frühgeschichtlicher Fundstätten Österreichs, Wien 1965. — Mitteilungen der österr. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- u. Frühgeschichte 25 (1974—1975, містить наукові статті 1945 до прибл. 1974). — Richard Pittioni, Urzeit Bd. 1/2 (див. далі), подає огляд досліджень 1954—1978.

Загальний виклад та проблеми австрійської праісторії: Oswald Menghin, Urgeschichte der Ostalpenländer, in: Die österreichischen Alpen, hrsg. von Hans Leitmeier, Leipzig 1928. — Leonhard Franz, Vorgeschichtliches Leben in den Alpen, Wien 1929. — Richard Pittioni, Allgemeine Urgeschichte Österreichs, Handbuch für die Geschichtslehrer, hrsg. von Oskar Kende, Ergänzungsband I, Wien 1937. — Того ж автора. Österreichs Urzeit im Bilde, Wien 1938. — Того ж автора. Urzeitlicher Siedlungsraum in Österreich, Wien 1947. — Того ж автора. Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, Wien 1949. — Того ж автора. Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954 (головна праця подає детальний список джерел і багатий ілюстративний матеріал). — Того ж автора. Urzeit. Von etwa 80 000 bis 15 v. Chr. Geb., Geschichte Österreichs, hrsg. d. Österr. Akad. d. Wiss., I/1, 1/2, Wien 1980. — Johannes Wolfgang Neugebauer, Urgeschichte in Niederösterreich, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 39/40, St. Pölten 1979. — Того ж автора разом з Kurt Simperl, Als Europa erwachte. Österreich in der Urzeit, Salzburg 1979. — Ludwig Pauli, Die Alpen in Frühzeit und Mittelalter, München 1980. — Herwig Fnesinger, Die Quellen der Ur- und Frühgeschichte des österr. Raumes, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. für Österreichkunde 40, Wien 1982. — Див. також: Herwig Fnesinger - Brigitte Vacha, Die vielen Väter Österreichs (betr. Kelten, Römer, Germanen, Awaren, Slawen), Wien 1987. — Andreas Lippert (Hrsg.), Reclams Archäologie für Österreich und Südtirol, Denkmäler und Museen der Urgeschichte, der Römerzeit und des frühen Mittelalters, Stuttgart 1985.

Окремі епохи і місця знахідок: Adolf Mahr, Das vorgeschichtliche Hallstatt, Wien 1925. — Leonhard Wagner und Josef Wemnger, Die Funde aus den prähistorischen Pfahlbauten im Mondsee, Wien 1927. — Kurt Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich, Wien 1937. — Karl Zschokke und Ernst Preuschen, Das urzeitliche Bergbaugebiet von Mühlbach-Bichhofshofen, Wien 1932. — Friedrich Morton, Hallstatt und die Hallstattzeit, Hallstatt 1953. — Karl Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt, Florenz 1959. — Того ж автора. Von frühem Eisen und reichen Salzherren, Die Hallstattkultur in Österreich, Wien 1964. — Alfred Neumann, Der Raum von Wien in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, Wien 1961. — Fritz Eckart Barth, Versuch einer typologischen Gliederung der prähistorischen Funde aus Hallstatt, Mitt. Der Anthrop. Ges. 102 (1972). — Того ж автора. Hans Felber та Othmar Schaubberger, Radiokohlenstoffdatierung der prähistorischen Baue in den Salzbergwerken Hallstatt u. Dürnberg-Hallein, ebenda 105 (1975). — Ernst Penninger, Der Dürnberg bei Hallein, Münchner Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte 16, 17, München 1972, 1974. — Clemens Eibner, Das späturmenfelderzeitliche Gräberfeld von St. Andrä vor dem Hagental, Niederösterreich, Archaeologia Austriaca, Beiheft 12 (1974). — Kurt Ehrenberg, Versuch einer Übersicht über die verschiedenen artefactoiden Zahn- u. Knochenformen aus alpinen Bärenhöhlen Österreichs, Archaeologia Austriaca 59/60 (1976). — Johann Offenberger, Die oberösterreichischen Pfahlbauten, Die Untersuchungen des Bundesdenkmalamtes in den Jahren 1970—1974, Archaeologia Austriaca, Beiheft 13 (1976). — Eva Lenneis, Siedlungsfunde aus Poigen u. Frauenhofen bei Horn, ein Beitrag zur Erforschung der Linear- u. Stichbandkeramik in Niederösterreich, Prähistorische Forschungen 8 (1977). — Die Hallstattkultur Frühform europäischer Einheit. Intern. Ausstellung des Landes Oberösterreich, Steyr (Katalog), Linz 1980. — Die Kelten in Mitteleuropa. Salzburger Landesausstellung, Hallein (Katalog), Salzburg 1980. — Elisabeth Ruttkay, Das Neolithikum in Niederösterreich, Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 12, 2. Aufl., Wien 1985. — Johannes Wolfgang Neugebauer, Die Bronzezeit im Osten Österreichs, Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte 13, Wien 1987.

Демографічна історія та історія племен: Hermann Wopfner, Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte der österreichischen Länder, in: Wirtschaft und Kultur. Festschrift für Alfons Dopsch, Baden bei Wien, Leipzig 1938. — Julius Pokorny, Zur Urgeschichte der Kelten und Illyrer, Zeitschr. f. keltische Philologie, Jg. 20—21 (1938—1940). — Silvia Sterner-Rainer, Illyrische Ortsnamen und Illyrische Siedlungen, Innsbruck 1940. — Hermann Vetters, Zur Frage der keltischen Oppida. Carinthia I, Jg. 141 (1951). — Hermann Müller-Karpe, Zeugnisse der Tauriker in Kärnten, ebenda. — Richard Heuberger, Der Beginn der Geschichte Tirols. Veröffentlichungen des Museums Ferdinandeum, 31 (1951). — Kurt Willvonseder, Zur keltischen Besiedlung des Ostalpenraumes Festschrift f. Rudolf Egger, Bd. 2, Klagenfurt 1953. — Того ж автора. Die Kelten in Mitteleuropa, Wenner Green Foundation, Symposium 1958 (1959). — Richard Pittioni, Urgeschichtliches zum Volkstum der Räter, Heuberger-Festschrift, Innsbruck 1960. — Hermann Vetters, Zur ältesten Geschichte der Ostalpenländer, Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts 46 (1964). — Того ж автора. Glauben und Kulte der Kelten und Römer im österr. Raum vor der Christianisierung, in: Religion und Kirche in Österreich, hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1972. — Того ж автора. Taurisci oder Norici, Noreia oder Virunum, Festschrift f. Richard Pittioni II, Archaeologia Austriaca, Beiheft 14 (1976). — Geza Alföldy, Taurisci und Nonci, Historia 15 (1966). — Peter Petru, Die ostalpinen Taurischer, Acta Archeol. 19 (1968). — Того ж автора. Die ostalpinen Taurischer und Latobiker, Aufstieg u. Niedergang der römischen Welt II, 6, Berlin-New York 1977. — Robert Göbl, Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum, Denkschriften der phil.-hist. Kl. der Österr. Akademie d. Wiss 113, Wien 1973. — Die Kelten in Mitteleuropa. Kultur, Kunst und Wirtschaft. Salzburger Landesausstellung Hallein (Katalog), Salzburg 1980. — Gerhard Dobesch, Die Kelten in Österreich nach den ältesten Berichten der Antike. Das norische Königreich und seine Beziehungen zu Rom, Wien-Köln-Graz 1980. — Того ж автора. Die Kimbern in den Ostalpen und die Schlacht bei Noreia, Mitt. d. Österr. Arbeitsgemeinschaft f. Ur- u. Frühgeschichte 32 (1982).

Демографічна історія та історія племен див. насамперед: Pittioni, Urgeschichte des österreichischen Raumes. С. 776 та наст. — Heinz Kronasser, Zum Stand der Illyristik. Linguistique Balcanique 4 (1962) висуває сумнів щодо правильності застосування назви іллірійців у випадку австрійського населення Гальштата. Інакшої думки однак Richard Pittioni, Zum Illyrier - Problem, Innsbrucker Beiträge z. Kulturwissenschaft 13 (1967).

II. Австрія в римську добу. С. 25 та ін.

Загальний огляд Rudolf Egger, Die österreichischen Länder im Altertum, in: Österreich. Erbe und Sendung im deutschen Raum, Salzburg und Leipzig 1936. — Того ж автора. Kärnten im Altertum, Klagenfurt 1941. — Того ж автора. Oberösterreich in römischer Zeit, Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins, 95 (1950). — Див. також: того ж автора. Römische Antike und frühes Christentum, Ausgewählte Schriften, 2 Bde., Klagenfurt 1962, 1963. — Erich Polaschek, Noricum, in: August Pauly u. Georg Wissowa, Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, VII, Sp 971 та наст., Stuttgart 1936. — Richard Heuberger, Rätien im Altertum und Frühmittelalter, I, Schiern-Schriften 20, Innsbruck 1932. — Franz Miltner, Römerzeit in österreichischen Landen, Vierring-Reihe, Bd. 2, Brixlegg-Innsbruck 1948 (Populäre Darstellung). — Arnold Schober, Die Römerzeit in Österreich und in den angrenzenden Gebieten von Slowenien. 2. Aufl., Wien 1955. — Artur Betz - Ekkehard Weber, Aus Österreichs römischer Vergangenheit (стислий підсумок з поданням найважливіших джерел), 2 Aufl. Wien 1990. — Andreas Mocsy, Pannonien, in: Realencyclopädie etc. Suppl. 9 (1962), Sp. 515 та наст. — Того ж автора. Pannonia and Upper Moesia, London 1974. — Landesausstellung Die Römer an der Donau, Noricum und Pannonien, Schloß Traun, Petronell, Katalog Wien 1973. — Geza Alföldy, Noricum, London 1974. — Gerhard Winkler, Die Römer in Oberösterreich, Linz 1975. — Того ж автора. Noricum und Röm. Aufstieg u. Niedergang der römischen Welt II, 6, Berlin-New York 1977. — Gerhard Langmann, 600 Jahre Römer in Österreich, Innsbruck 1977. — Hermann Vetters, Austria Romana, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982. — Peter Pleyel, Das Römische Österreich, Kulturgeschichte und Führer zu Fundstätten und Museen, Wien 1987.

Завоювання, оборона та управління Дунайськими провінціями. С. 25 та наст.: Franz Miltner, Augustus' Kampf um die Donaugrenze, in: Kilo, Beiträge zur alten Geschichte, 30 (1937). — Arnold Schober, Il Limes Romano in Austria, in: Il Limes Romano, Istituto di Studi Romani, Röm. 1938. — Wilhelm Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Mösien und Dakien von Augustus bis Gallienus Neue Deutsche Forschungen, Abt. Alte Geschichte, Bd. 5, Berlin 1938. — Walter Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian, Antiquitas 1/2, Bonn 1956. — Gerhard Winkler, Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, Sitzungsberichte der Österr. Akademie der Wissensch. phil.-hist. Kl. 261, 2 (1969). — Hansjörg Ubl, Der österreichische Abschnitt des Donaulimes, Ein Forschungsbericht (1970—1979), Roman Frontier Studies 1979, Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies II, Oxford 1980. — Kurt Genser, Der österreichische Donaulimes in der Römerzeit. Ein Forschungsbericht, Limes Heft 33, Wien 1986. — Manfred Kandler - Hermann Vetters, Der römische Limes in Österreich Ein Führer, Wien 1986.

Міста, шляхи, торгівля і транспорт. С. 27 та наст. Інформацію про міста та більші поселення подає насамперед путівник Австрійського інституту археології, однак щодо окремих поселень сьогодні існують лише тимчасові наукові розвідки. Тому варто порівняти відповідні статті в Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. — Стислий огляд: Gerhard Langmann, Die Städte im römischen Österreich, in: Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 46, Wien 1985.

Елій Цетій: Balduin Saria, Ausgrabungen in St. Pölten (Cetium), Unsere Heimat, 22 (1951). — Gerhard Winkler, Realencyclopädie Suppl. XIV (sub voce), 1974.

Авгунт та Лявант: Erich Swoboda, Führer durch Aguntum, Baden bei Wien 1935. — Franz Miltner, Lavant und Aguntum. Baden bei Wien 1951. — Wilhelm Alzinger, Aguntum und Lavant, 3 Aufl., Wien 1974. — Stefan Karwiese, Lavant, ein Schwerpunkt in der Frühgeschichte Osttirols, Osttiroler Heimatblätter 41 (1973). — Того ж автора. Der Ager Aguntinus, Eine Bezirkskunde des ältesten Osttirol, Lienz 1975. — Того ж автора. Aguntum — das Ende einer Stadt im Spiegel der Münzfunde, Beiträge zur römerzeitlichen Bodenforschung in Österr. 2, Wien 1975. — Wilhelm Alzinger, Das Municipium Claudium Aguntum. Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977). — Того ж автора. Aguntum und Lavant, Führer 1985.

Бриганцій: Samuel Jenny, Mitteilungen der Centralkommission, N. F. 24 (1891). — Adolf Hild, Brigantium und seine Vorzeit, Jahrbuch des Vorarlberger Landesmuseumsvereins, 95 (1952). — Hans Jörg Kellner, Zur Drusus-Inschrift von Bregenz, Bericht über den 12. österr. Historikertag in Bregenz (1973), Wien 1974. — Bernhard Overbeck, Geschichte des Alpenrheintales in römischer Zeit, Teil I, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgesch. 20, München 1982. — Das römische Brigantium, Katalog des Vorarlberger Landesmuseums, Bregenz 1985.

Карнунт: Wilhelm Kubitschek und Salomon Frankfurter, Führer durch Carnuntum, 6. Aufl., Wien 1923. — Erich Swoboda, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler, 4. Aufl., Graz-Köln 1964. Див. також: Carnuntum-Jahrbuch I (1956). — 8 (1963/64). - Eduard Vorbeck - Lothar Beckel Carnuntum, Salzburg 1973. — Див. далі: Hermann Vetters, Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. d. Wiss. 106 (1969) u. Manfred Kandler, ebenda 111 (1975). — Herma Stiglitz - Manfred Kandler - Werner Jobst, Carnuntum, Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977). — Eduard Vorbeck, Carnuntum, Ein Kurzführer durch die Ausgrabungen und das Museum, Wien 1978. — Werner Jobst, Provinzhauptstadt Carnuntum, Wien 1983.

Флавія Сольва: Walter Schmid Flavia Solva, 2. Aufl., 1917. — Erna Diez, Flavia Solva Die römischen Steindenkmäler auf Schloß Seggau bei Leibnitz, 2. Aufl., Wien 1959. - Walter Modrijan u. a., 1900 Jahre Flavia Solva, Schild von Steier, Kleine Schriften 11 (1971). — Див. також: Ekkehard Weber, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark, Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission für Steiermark, Arbeiten zur Quellenkunde 35 (1969). — Erich Hudeczek, Flavia Solva, Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977).

Ював: Olivier Klose, Max Silber, Juvavum, Führer durch die Altertumssammlungen des Museums Carolino-Augustum in Salzburg, Wien 1929. — Norbert Heger, Juvavum, Realencyclopädie Suppl. XIII (sub voce) 1973. — Norbert Heger, Salzburg in römischer Zeit, Salzburg 1974. — Werner Jobst, Römische Mosaiken in Salzburg, Wien 1982.

Лявріак: Alexander Gaheis, Lauriacum, Führer durch die Altertümer von Enns, Wien 1937. — Forschungen in Lauriacum, hrsg. von Wilhelm A. Jenny, Hermann Vetters, Lothar Eckhart, Bd. 1—10 (1953—1975). — Enns — Lorch — Lauriacum, Festschrift, Linz 1962. — Ekkehard Weber, Die rechtliche Stellung der Zivilstadt von Lauriacum, Jahrbuch d. oberösterr. Musealvereins 117 (1972). — Hermann Vetters, Lauriacum, Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977). — Того ж автора. Die Laurentiuskirche von Lorch. Anzeiger d. phil.-hist. Kl. d. Österr. Akad. d. Wiss. 121 (1984). — Rudolf Zinnhobler (Hrsg.), Lorch in der Geschichte, Linz 1981. — Lothar Eckhart, Die Heiligen der Lorch Basilika und die Archäologie. Oberösterr. Heimatbl. 36 (1982).

Ленція: Paul Kamitsch, Beiträge zur Topographie von Lentia, Heimatgäue Jg. 8 (1927). — Того ж автора. Die römischen Gebäude auf der Promenade und in der Steingasse, Jahrbuch der Stadt Linz 1951. — Того ж автора. Ein gallorömischer Umgangstempel in der Linzer Altstadt, Jahrbuch der Stadt Linz 1954. Див. також: Rudolf Noll, Römischer Limes in Österreich, 21 (1958). — Paul Kamitsch, Die Linzer Altstadt in römischer und vorgeschichtlicher Zeit. Linzer archäologische Forschungen. Bd. I. Linz 1962. — Див. для довідки: Linzer archäologische Forschungen 1—11 (1962—1982), Sonderhefte 1—4 (1964—1972).

Магдаленберг: Rudolf Egger, Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Großhandelsplatz, Denkschr. d. Österr. Ak. d. Wiss. 79, Wien 1961. — Того ж автора. Grabungsberichte Carinthia I, Jg. 1949—1969. — Того ж автора. Führer durch die Ausgrabungen und das Museum auf dem Magdalensberg, 19. Aufl., Klagenfurt 1976. — August Obermayr, Kelten und Römer am Magdalensberg Ruinen, Grabungen, Funde, Wien 1971. — Hermann Vetters - Gernot Picottini, Magdalensberg-Grabungsbericht 13, 14, 15, Klagenfurt 1973, 1980, 1985. — Gernot Picottini, Die Stadt auf dem Magdalensberg — ein spätkeltisches und frühromisches Zentrum im südlichen Noricum, Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977). — Gernot Picottini - Hermann Vetters, Führer durch die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg, 3. Aufl., Klagenfurt 1985.

Овілава: Ferdinand Wiesinger, Zur Topographie von Ovilava, Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts, Bd. 21/22, Wien 1924. — Erich Polaschek, Ovilavis, Realencyclopädie, XVIII/2 (sub voce), 1942. — Artur Betz, Die beschrifteten römischen Steindenkmäler im städtischen Museum von

Wels, Jahrbuch des Musealvereins Wels 1954. - Gilbert Trathnigg, Die Römerzeit. In: Kurt Holter — Gilbert Trathnigg, Wels von der Urzeit bis zur Gegenwart, 2. Aufl., Wels 1984/85.

Теурнія: Rudolf Egger, Teurnia. Die römischen und frühchristlichen Altertümer Oberkärntens, 8. Aufl., Klagenfurt 1979. — Franz Glaser, Die römische Stadt Teurnia. Ein Führer zu den Ausgrabungen und zum Museum, Klagenfurt 1983.

Ульріхсберг: Rudolf Egger, Der Ulrichsberg. Ein heiliger Berg Kärntens. 2. Aufl., Klagenfurt 1976.

Вельдідена: Römisches Militärlager und Zivilsiedlung. Katalog des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum, Innsbruck 1985.

Віндобона: Eduard Nowotny, Das römische Wien und sein Fortleben, Mitteilungen des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 4 (1923). — Erich Polaschek, Die römische Vergangenheit Wiens, ebenda, 15 (1935). — Alfred Neumann, Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt, 3. Aufl., Wien 1964. — Того ж автора. Der Raum von Wien in ur- und frühgeschichtl. Zeit, Wien 1961. — Того ж автора. Vindobona, Realencyclopädie, IX A 1 (sub voce), 1961. — Того ж автора. Forschungen in Vindobona 1948—1967. T. 1, Lager u. Lagerterritorium, Der römische Limes in Österreich 23 (1967). T. 2, Zivilstadt u. Landbezirk, ebenda 24 (1968). — Того ж автора. Vindobona, Die römische Vergangenheit Wiens, 2. Aufl., Wien-Graz-Köln 1980. — Ortolf Harl, Vindobona. Das römische Wien, Wiener Geschichtsbücher 21/22, Wien-Hamburg 1979.

Вірунія: Rudolf Egger, Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseums in Klagenfurt, Wien 1921. — Того ж автора. Führer durch das Parkmuseum, Klagenfurt 1952. — Camillo Praschniker - Hedwig Kenner, Der Bäderbezirk von Virunum, Wien 1947. — Hermann Vetters, Virunum, Realencyclopädie IX/A 1 (sub voce), 1961. — Того ж автора. Virunum, Aufstieg u. Niedergang d. röm. Welt II, 6 (1977).

Римські шляхи, торгівля і транспорт: Walter Cartellieri, Die römischen Alpenstraßen über den Brenner, Reschen-Scheideck und Plöckenpaß und ihre Nebenlinien, Leipzig 1926. - Ulrich Kahrstedt, Studien zur politischen und Wirtschaftsgeschichte der Ost- und Zentralalpen vor Augustus, Nachrichten der Ges. d. Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Kl. 1927. — Erich Polaschek, Die Tabula Peutingeriana als geographische Quelle für Niederösterreich, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 21 (1928). — Ernst Pink, Der Geldverkehr am österreichischen Donaulimes in der Römerzeit, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 25 (1932). — Gertrud Pascher, Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Enns und Leitha Der römische Limes in Österreich, Bd. 19, Wien 1949. — Herbert Jandaurek, Oberösterreich. Altstraßen — Die Straßen der Römer, Schriftenreihe der oberösterreich. Straßenbaudirektion, Bd. 10, Wien 1951. — Rudolf Noll, Römische Siedlungen und Straßen im Limesgebiet zwischen Inn und Enns (Oberösterreich). Römischer Limes in Österreich, 21 (1958). — Hans Malzacher, Der norische Stahl, Carinthia I. 160 (1970). — Див. також: Gernot Piccottini, Das Wirtschaftsleben der Austria Romana, in: Die Wirtschaftsgeschichte Österreichs, Schriften des Instituts f. Österreichkunde, Wien 1971. — Ekkehard Weber, Die Straßen der Römerzeit in Österreich und die Tabula Peutingeriana. In: Karl Gutkas - Ernst Bruckmüller, Verkehrswege und Eisenbahnen, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 53, Wien 1989.

Сусиди-германці. Війна з маркоманами і напади алеманів. С. 30 та наст.: Eduard Beninger, Die Germanenzeit in Niederösterreich, Wien 1934. — Ludwig Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, II. Abteilung (західні германці), 2. Aufl., 2 Bd., Teil 1, München 1938 (маркомани та квади, с. 153 та наст.); Teil 2, München 1940 (земнони та аламани, с. 3 та наст.). — G. J. Wais, Die Alamannen und ihre Auseinandersetzung mit der römischen Welt, 2. Aufl., Berlin 1941. — Willem Zwikker, Studien zur Markussäule, Amsterdam 1941. — Theodor Hopfner, Griechisch-lateinisch-deutsches Quellenbuch zur Siedlung und Geschichte der Germanen im Böhmisches-mährischen, schlesischen und Karpatenraume, Stuttgart-Prag 1943. — Franz Hampl, Kaiser Marc Aurel und die Völker jenseits der Donaugrenze, Richard-Heuberger-Festschrift, Innsbruck 1960. — Josef Dobias, King Maroboduus as a Politician, Klio 38 (1960). — Anthony Biriey, Mark Aurel, Kaiser und Philosoph, München 1968. — Karl Lennartz, Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar до Marcus Aurelius, Bonn 1969. — Germanen, Awaren, Slawen in Niederösterreich, Ausstellungskatalog des Niederösterreich. Landesmuseums, Wien

1977. — Rainer Christlein, Die Alemannen, Archäologie eines lebendigen Volkes, Stuttgart und Aalen 1978. — Marianne Pollak, Die germanischen Bodenfunde des 1.—4. Jahrhunderts nach Chr. im nördlichen Niederösterreich, Wien 1980. — Gerhard Langmann, Die Markomannenkriege 166/167 до 180, Militärhist. Schriftenreihe 43, Wien 1981. — Helmut Windl Niederösterreich nördlich der Donau in der römischen Periode, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 52, St. Pölten-Wien 1981.

Реорганізація провінцій за Диоклетіана і Константина. С. 32 та наст.: Rudolf Egger, Die Ostalpen in der Spätantike, in: Das neue Bild der Antike, hrsg. von H. Berve, Bd. 2, Rom-Leipzig 1942. — Ernst Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches, Bd. 1 (284—476), Berlin 1928. — D. van Berchem, L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne, Paris 1952. — Joseph Vogt, Constantin der Große und sein Jahrhundert, München 1949. — Emilienne Demougeot, La formation de l'Europe et les invasions barbares, 2 Bde., Paris 1969, 1979.

Християнство пізньої Античності. С. 34 та наст.: Fritz Kaphahn, Zwischen Antike und Mittelalter. Das Donau-Alpenland im Zeitalter Sankt Severins. München 1947. (Багатий на ідеї, однак щодо загальної концепції доволі проблематичний виклад). — Rudolf Noll, Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954. (Klare Zusammenfassung mit Anführung der schriftlichen Quellen und der Grabungsergebnisse.). — Ignaz Zibermayr, Noricum, Baiern, Österreich, 2. Aufl., Graz-Wien 1956. (Namentlich über die Florianlegende und Lorcher Tradition.). — Див. також: Adolf Lippold und Ernst Kirsten in: Reallexikon f. Antike und Christentum, 4 (1959), 166 та наст. (Дунайські провінції і християнізація). — Herma Stiglitz, Römische Lager und frühmittelalterl. Siedlungen am norischen Limes, Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts 46 (1961—1963). — Rudolf Egger, Berichte über die altchristlichen Funde in Österreich 1954—1962. Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana Ravenna 1962 (Roma 1965). — Kurt Reindel, Die Bistumsorganisation im Alpen-Donau-Raum in der Spätantike und im Frühmittelalter, MIOG 72 (1964). — Friedrich Lotter, Severinus und die Endzeit römischer Herrschaft an der oberen Donau, Deutsches Archiv 24 (1968). — Див. тих же авторів там само: 26 (1970) bzw. Hist. Zeitschr. 212 (1971). — Того ж автора. Severinus von Noricum, Legende und historische Wirklichkeit, Stuttgart 1976. — Friedrich Prinz, Zur Vita Severini, Deutsches Archiv 26 (1970). — Heinrich Koller, Die Christianisierung des Ostalpenraumes, in: Religion und Kirche in Österreich, Schriften des Instituts f. Österreichkunde, Wien 1972. — István Bóna, Severiniana, in: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 21 (1973). — Peter F. Barton, Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südostmitteleuropa до 788, Wien-Köln-Graz 1975. — Rudolf Noll, Neuere Funde u. Forschungen zum frühen Christentum in Österreich (1954—1974), Mitteilungen d. Österr. Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 25 (1974/1975). — Baudouin de Gaiffier, La Vie de Saint Séverin du Norique, Analecta Bollandiana 95 (1977). — Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich im Stadtmuseum Enns (Katalog), Linz 1982. — Rudolf Zinnhobler, Der heilige Severin. Sein Leben und seine Verehrung, Linz 1982. — Franz Glaser, Die römische Siedlung Iuenna und die frühchristlichen Kirchen am Hemmaberg, Ein Führer, Klagenfurt 1982. — Rajko Brato, Severinus von Noricum und seine Zeit, Denkschriften der phil.-hist. Kl. der Österr. Akad. d. Wissenschaften 165, Wien 1983. — Renate Pillinger, Christenverfolgung und «Tempelsturm» in der Austria Romana, in: Wellen der Verfolgung in der österreichischen Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1987. — Dorit Schön, Orientalische Kulte im römischen Österreich, Wien-Köln-Graz 1988.

Наукові видання тексту легенди про Флоріана пропонують Bruno Krusch, Neues Archiv 28 (1903). С. 386 та наст. und Willibrord Neumüller, Der hl. Florian und seine «Passio». Mitt. d. oö. Landesarchivs 10 (1971). Див. у тих же авторів: Die Lorcher Martyrer, w. o. 11 (1974). — Літературу про Флоріана знаходимо у Karl Rehberger, in: Rudolf Zinnhobler (Hrsg.), Lorch in der Geschichte, Linz 198. Про життя святого Северина маємо численні видання, найвдалішою є редакція Theodor Mommsens, Eupippi Vita Sancti Severini (Mon. Germ. Script. in usum scholarum), Berlin 1898. Видання німецькою та латинськими мовами з багатьма посиланнями та докладним коментарем знайдемо у Rudolf Noll, Das Leben des heiligen Severin, Linz 1947 bzw. Berlin 1963. Порівняй огляд літератури R. Noll in MIOG 59 (1951). С. 440 та наст. bzw. Anzeiger der phil.-hist. Kl. d. österr. Akad. d. Wissenschaften 112 (1975), 118 (1981), а також уже зазначені праці Lotter, Prinz und Bratož.

Занепад влади Риму і міграції східних германців. С. 35 та наст.: Ludwig Schmidt, Die Ostgermanen, Neudr. d. 2. Aufl., München 1969. — Ernst Stein, Histoire du Bas-Empire (476—565), Paris 1949. — Andreas Alföldi, Das Ende der Romherrschaft in Pannonien, Ungar. Bibliothek, I. Reihe, Bd. 10, 12, Berlin 1924—1926. — Joachim Werner, Die Langobarden in Pannonien. Bayerische Akademie d. Wissensch., Abhandlungen N. F. 55 (1962). — Herbert Mitscha - Märheim, Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren, Die Völkerwanderungszeit in Österreich, Wien 1963. — Friedrich Lotter, Zur Rolle der Donausueben in der Völkerwanderungszeit, MIOG 76 (1968). — László Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376—476, Amsterdam 1969. — Erich Zöllner, Bevölkerung und Siedlung des österr. Raumes in der Völkerwanderungszeit. In: Siedlungs- u. Bevölkerungsgeschichte Österreichs, hrsg. Institut f. Österreichkunde, Wien 1974. — La civiltà dei Longobardi in Europa. Hrsg. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma 1974. — Istvan Bona, Der Anbruch des Mittelalters, Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken, Budapest 1976. — Herwig Friesinger - Horst Adler, Die Zeit der Völkerwanderung in Niederösterreich, Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 42/43, Wien-St. Pölten 1979. — Herwig Wolfram - Falko Daim (Hrsg.), Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. u. 6. Jahrhundert, Denkschriften der phil.-hist. Kl. d. Österr. Akad. d. Wiss 145, Wien 1980. — Herwig Wolfram, Geschichte der Goten von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts, 3. Aufl., München 1990. — Того ж автора. Ethnogenesis im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum, in: Nationes 5, Sigmaringen 1985. — Див. того ж автора. Die Geburt Mitteleuropas etc. (S. unter III. unten!). — Wilfried Menghin, Die Langobarden, Archäologie und Geschichte, Stuttgart 1985.

Про Фавіаніс (Маутерн) порівняй: Herma Stiglitz-Thaller in Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts 37—40, 43 (1948, 1950, 1952, 1953, 1956—58). — Ті ж автори, Führer durch das römische Mautern an der Donau, Wien 1963. — Ототожнення Фавіаніса з Гайлігенштадтом, яке неодноразово обстоювали особливо у книзі Karl Winter und Klemens Kramert, St. Severin, der Heilige zwischen Ost und West, 2 Bde., Klosterneuburg (1958/59), (Wien XIX), а також одного з пізньоримських гробівців, виявлених у тамтешній церкві св. Северина, з місцем поховання святого слід відкинути. Див.: Karl Lechner, Wiener Geschichtsblätter 8 (1953). С. 54 та наст. und 9 (1954). С. 31 та наст., Alfred Neumann, Die Ausgrabungen in der Jakobskirche in Wien-Heiligenstadt 1952/1953, in: Bonner Jahrbücher 162 (1962). — Albrecht Aign, Favianis und der hl. Severin, Ostbairische Grenzmarken 3 (1959), 6 (1962/63), 7 (1964/65). — Суперечки викликали тези Johanna Haberl, Favianis, Vindobona und Wien, Leiden 1976. — Див. також: Der heilige Severin in Favianis Mautern, Zwentendorf oder Wien, Baden 1981. — Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich 1982 (Katalog), Linz 1982. — Harald Dickenhof, De instituto Sti. Severini. Zur Genese der Klostergemeinschaft des hl. Severin Zeitschr f. bayer. Landesgesch. 46 (1983).

III. Племінне герцогство баварців і франкська марка. С. 39 та ін.

До епохи раннього Середньовіччя австрійської історії див. насамперед: Herwig Wolfram, Die Geburt Mitteleuropas Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378—907, Wien 1987 (з докладними вказівками на джерела та літературу). Далі: Herbert Mitscha - Märheim, Zwischen Antike und Hochmittelalter, in: Unvergängliches Österreich. С. 49, особливо. С. 53 та наст. Того ж автора. Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren (wie oben, zu Kap. II.) Über Kirche und Mission Wodka, Kirche in Österreich, Kap II. С. 21 та наст.; III. С. 39 та наст. Все ще надається до використання. Riezler, Geschichte Baierns II, 2. Aufl., (1927). Короткий огляд дає Erich Zöllner, Zur Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte des österreichischen Frühmittelalters, ÖGL 5 (1961) або того ж автора. Bevölkerung und Siedlung des österr. Raumes in der Völkerwanderungszeit (S. oben). Див. далі внизу: S. 616, erwähnten Arbeiten zur Siedlungsgeschichte des Hochmittelalters. Низка важливих теоретичних праць з'явилася у збірнику виданому Karl Bosl: Zur Geschichte der Bayern, Wege der Forschung 60, Darmstadt 1965. — Див. далі: Handbuch der bayerischen Geschichte, hrsg. von Max Spindler, 2. Aufl., Bd. I, München 1981. — Katalog Baiernzeit in Oberösterreich, Ausstellung des oberösterr. Landesmuseums Linz 1977. — Katalog Germanen, Awaren, Slawen, Ausstellung des niederösterr. Landesmuseums, Wien 1977. — Baiern und Slawen in

Oberösterreich. Probleme der Landnahme und Besiedlung. Red. v. Kurt Holter, Schriftenreihe des Oberösterr. Musealvereins 10, Linz 1980. — Herwig Wolfram, Die Geschichte Österreichs vor der Entstehung Österreichs, Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Österr. Akad. d. Wiss 117 (1980). — Того ж автора. Botschaften aus dem Meer ob der Enns. Enträtselte Bildgeschichten nach Kult- und Herrschaftsdarstellungen des frühen Mittelalters, Wien-Köln-Graz 1984. — Kurt Reindel, Die Bajuwaren, Quellen, Hypothesen, Tatsachen, Deutsches Archiv f. Erforschung des Mittelalters 37 (1981).

До джерел (а саме анналів, географії, грамот, традиційних записів та групи інших неписемних джерел). Див. Alphons Lhotsky, Quellenkunde, Abschnitt Frühmittelalter. С. 143 та наст. — Heinrich Fichtenau, Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert, MIOG -Erg. -Bd. 23 (1971). — Siegfried Haider, Die schriftlichen Quellen zur Geschichte des österreichischen Raumes im frühen und hohen Mittelalter. Die Quellen der Geschichte Österreichs. Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982. — Fritz Felgenhauer, Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in Österreich, Zeitschr f. Archäologie des Mittelalters 8 (1980).

Походження і розселення баварців. С. 39 та наст.: Ludwig Schmidt, Geschichte der deutschen Stämme, Die Westgermanen, München 1970, S. 194 ff Die Baiern — Ernst Klebel, Langobarden, Bajuwaren, Slawen, Mitt. der anthropologischen Gesellschaft in Wien, 69 (1939; порівняйте з наступним відрізком). — Heinz Löwe, Die Herkunft der Bajuwaren, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 15 (1949, теорія зюбів). — Joseph Schnez, «Baias» und der Baiernname Zwei historisch-philologische Streitfragen. Там само. 16 (1951). — Herbert Mitscha-Märheim, Die Herkunft der Baiern, Mitteilungen der anthropol. Gesellschaft i t. d., 80 (1950, об'єднання різних, а також негерманських елементів у плем'я баварців). — Fritz Popelka, Die Streitfrage über die Herkunft der Baiern, Zeitschr. des Histor. Vereines für Steiermark, 43 (1952, критичний підсумок різних концепцій). — Erich Zöllner, Die Herkunft der Agilufinger, MIOG 59 (1951). — Joachim Werner, Die Herkunft der Bajuwaren und der «östlich-merowingische» Reihengraberkreis. In: Aus Bayerns Frühzeit. Friedrich Wagner zum 75. Geburtstag. Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 62 (1962). — Friedrich Prinz, Herzog und Adel im agilolfingischen Bayern. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 25 (1962). (Останні роботи також з'явилися у згаданому збірнику наукових праць з історії баварців). — Див. далі: Hertha Ladenbauer-Orel, Linz Zizlau, Das bairische Gräberfeld an der Traunmündung, Wien-München 1960. — Eduard Beninger - Aemilian Kloiber, Oberösterreichs Bodenfunde aus baienscher und frühdeutscher Zeit, Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins 107 (1962). — Ernst Schwarz, Das Ende der Völkerwanderungszeit in Böhmen und die Herkunftsfrage der Baiern Bohemia, Jahrb des Collegium Carohnum, 8 (1967). — Helmut Preidel, Das Ende der germanischen Völkerwanderungszeit an der mittleren Donau und die Baiwaren, ebenda 10 (1969). — Neue Ausgrabungen in Bayern, hrsg. von Klaus Schwarz, München 1970. — Erich Zöllner, Das Geschlecht der Agilolfinger, Mitt. des Oberöst. Landesarchivs, Erg. - Bd. 2 (1978). Neudruck: Zöllner, Probleme und Aufgaben etc., Wien 1985. — Jörg Jamut, Agilolfingerstudien. Untersuchungen zur Gesch. einer adeligen Familie im 6. u. 7. Jhd. Monographien zur Gesch. des Mittelalters 32, Stuttgart 1980. — Die Bayern und ihre Nachbarn, Bd. 1, 2, hrsg. Herwig Wolfram, Andreas Schwarzc, Herwig Friesinger, Falko Daim, Denkschr. d. österr. Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl. 179, 180, Wien 1985. — Helmut Beumann und Werner Schröder (Hrsg.), Frühmittelalterliche Ethnogenese im Alpenraum, Nationes 5, Dies (Hrsg.), Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jhd., Nationes 6, Sigmaringen 1985, 1987. — Typen der Ethnogenese, Bd. 1, 2, hrsg. von Herwig Wolfram, Walter Pohl, Herwig Friesinger, Falko Daim, Denkschriften der österr. Ak. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 201, 204, Wien 1990.

Авари і слов'яни. С. 42 та наст.: H. H. Howorth, The Avars, Journal of the Royal Asiatic Society, N. S. 21 (1889). — Ludmil Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des 6. Jahrhunderts bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts, Mitt. des Inst. f. österr. Geschichtsforschung, 36 (1915). — Andreas Alföldi, Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, Eurasia Septemtrionalis Antiqua, 9 (Helsinki 1934). — Josip Mal, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, Ljubljana 1939. — Erich Zöllner, Awarisches Namensgut in Bayern und Österreich, MIOG 58 (1950). — Herbert Mitscha-Märheim, Neue Bodenfunde zur Geschichte der Langobarden und Slawen im österreichischen Donaunraum, Carinthia I, 143 (1953). — Arnulf Kollautz,

Die Awaren. Schichtungen in einer Nomadenherrschaft. Saeculum, 4 (1954). — Того ж автора. Bibliographie der hist. und archäol. Veröffentl. zur Awarezeit, Kärntner Museumsschriften 38, Klagenfurt 1965. — Того ж автора. та Hisayuki Mijakawa, Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes, Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa, 2 Teile, Aus Forschung und Kunst, hrsg. Geschichtsverein v. Kärnten, Bd. 10, 11, Klagenfurt 1970. — Gyula László, Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars, Budapest 1955. — Herwig Ebner, Von den Edlingern in Innerösterreich, Archiv f. vaterländische Geschichte u. Topographie, 47 (1956, містить загальний підсумок давніших тез). — Dezsö Csallány, Archäologische Denkmäler der Awarezeit in Mitteleuropa, Budapest 1956. — Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (Geschichte der Slowenen von der Landnahme bis zum 15. Jahrhundert), Ljubljana 1955. — Lubomir Havlík, Staří Slované v Dolních Rakousích (Die alten Slawen in Niederösterreich), Časopis společnosti přátel starožitností 64 (1956). — Того ж автора. Die alten Slawen im österreichischen Donaugebiet, Österreich in Geschichte und Literatur 9 (1965). — Gobert Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, Südostforschungen 22 (1963). — Sergij Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen, Grazer rechts- und staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968. — František Graus - Herbert Ludat, Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit, Wiesbaden 1967. — Herwig Friesinger, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich, Mitt. der Prähist. Kommission der Österr. Akademie der Wissensch. 15/16, 17/18, Wien 1974, 1977. — Того ж автора. Die Slawen in Niederösterreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 15 (o. J.). - Hermann Baltl, Zur karantanschen Geschichte des 6.—9. Jhdts In: Festschr. f. Nikolaus Grass, Bd. 1, Innsbruck 1974. — Alexander Avenarius, Die Awaren in Europa, Bratislava 1974. — Falko Daim, Die Awaren in Niederösterreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 28 (1977). — Того ж автора. Archäologische Zeugnisse zur Geschichte des Wiener Raumes im Frühmittelalter, Wiener Geschichtsblätter 36 (1981). — Того ж автора. Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, Studien zur Archäologie der Awaren 13, Wien 1987. — Wolfgang H. Fritze, Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter, Zeitschr. f. Ostforschung 28 (1979). — Walter Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, München 1988.

Див. далі: Erwin Herrmann, Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm, Ein Quellenbuch mit Erläuterungen, München 1965.

Проблема тягlosti римської культури. С. 45 та наст.: Alfons Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung von Cäsar bis auf Karl den Großen, 2. Aufl., 2 Bde., Wien 1923—1924. — Erna Patzelt, Die Kontinuitätsfrage, in: Wirtschaft u. Kultur, Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch, Baden bei Wien-Leipzig 1938. — Anselm Sparber, Das Bistum Sabiona in seiner geschichtlichen Entwicklung, Brixen 1942. — Franz Brosch, Agrarische Zenturien in Lorch, Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins, 92 (1947). — Того ж автора. Romanische Quadrafluren in Ufernoricum, Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins, 94 (1949). — Того ж автора. Romanische Quadrafluren im Lande Salzburg, Mitt. d. Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde, 88/89 (1948/49). — Rudolf Egger, Die ecclesia secundae Raetiae, Festschrift f. Paul Reinecke (Mainz 1950). — Karl Oettinger, Das Werden Wiens, Wien 1951 (Забезпечення безперервного заселення, Samothesse слід відхилити). — Eugen Ewig, Das Fortleben römischer Institutionen in Gallien und Germanien, in: Comitato Internationale di Scienze Storiche. X. Congresso Internazionale Roma 1955. Vol. VI. (1955, mit Angabe zahlreicher Literatur zu Einzelfragen). — Hermann Vetters, Der Georgenberg bei Micheldorf, Oberösterreich, Jahreshefte des österr. archäolog. Instituts, XLIII (1956—1958, Beiblatt). — Того ж автора. Tutatio, Die Ausgrabungen auf dem Georgenberg und in Micheldorf, Der römische Limes in Österreich 28, Wien 1976. — Того ж автора. Die Kontinuität von der Antike zum Mittelalter im Ostalpenraum, in: Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters. Vorträge und Forschungen 10, Stuttgart 1965. — Того ж автора. Das Problem der Kontinuität von der Antike zum Mittelalter in Österreich, Gymnasium 76 (1969). — Того ж автора. Zum Problem der Kontinuität im niederösterreichischen Limesgebiet, Jb f. Landeskunde v. Niederösterreich 38 (1970). — Erich Zöllner, Die Lorcher Tradition im Wandel der Jahrhunderte, MIOG 71 (1963) bzw. Neufassung in Rudolf Zinnhobler,

Lorch in der Geschichte, Linz 1981. — Karl Finsterwalder, Romanische Vulgärsprache in Rätien und Norikum von der römischen Kaiserzeit bis zur Karolingerepoche, Festschr. Karl Pivec, Innsbrucker Beiträge z. Kulturwissensch. 12 (1966). — Friedrich Prinz, Salzburg zwischen Antike und Mittelalter, Frühmittelalterliche Studien 5 (1971). — Того ж автора. Bayern, Salzburg und die Frage der Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter, Mitt. der Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde 115 (1975). — Zur Lorcher Tradition див. також: Mitt. des Oberösterr. Landesarchivs 11 (1974) und R. Zinnhobler (Hrsg.), Lorch in der Geschichte, Linz 1981. — Joachim Werner u. Eugen Ewig (Hrsg.), Von der Spätantike zum frühen Mittelalter, Vorträge und Forschungen 25, Sigmaringen 1979. — Heinrich Koller, Das Kontinuitätsproblem im Salzburger Raum, Berichte zur deutschen Landeskunde 73 (1979). — Dieter Messner (Hrsg.), Das Romanische in den Ostalpen, Vorträge u. Aufsätze, Sitzungsberichte der Österr. Akad. d. Wiss 442, Wien 1984.

Імперія франків і християнська місія у ранньому Середньовіччі. С. 49 та наст.: Heinz Löwe, Die fränkische Reichsgründung und der Südosten, Stuttgart 1937. — Franz Juraschek und Wilhelm A. Jenny, Die Martinskirche in Linz, Linz 1949. — Erich Zöllner, Woher stammte der heilige Rupert? Mitt. des Instituts f. österr. Geschichtsforschung, 57 (1949, дотримується основних пунктів Зальцбургського переказу). — Того ж автора. Der bairische Adel und die Gründung von Innichen, ebenda, 68 (1960). — Theodor Schieffer, Angelsachsen und Franken, Akademie der Wissenschaften und d. Literatur, Mainz, Abhandlungen der Geistes- u. sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1950, Nr. 20. — Того ж автора. Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas, Freiburg 1954. — Günther Haseloff, Der Tassilokelch, München 1951. — Heinz Löwe, Ein literarischer Widersacher des Bonifatius. Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister. Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Abhandlungen i. t. d., 11. Jg., 1951. — Ignaz Zibermayr, Die Rupertlegende, MIOG 62 (1954, савить під сумнів Зальцбургський переказ). — Hermann Vetters, Die Grabungen im Salzburger Dom in den Jahren 1955 bis 1958, Kunstchronik, 11 (1958). — Того ж автора. Die mittelalterlichen Dome zu Salzburg, in: Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters Graz-Köln 1962. — Того ж автора. Die mittelalterlichen Dome in Salzburg, Frühmittelalterliche Studien 5 (1971). — Franz Fuhrmann, Die romanischen Dome zu Salzburg, in: Der Dom zu Salzburg. Symbol und Wirklichkeit, Salzburg 1959. — Willibrord Neumüller und Kurt Holter, Der Codex Millenarius, Linz 1959. — Heinrich Fichtenau, Die Urkunden Herzog Tassilos III. und der «Stiftsbrief» von Kremsmünster, MIOG 71 (1963). — Herwig Wolfram, Das Fürstentum Tassilos III., Herzogs der Bayern, Mitt. der Gesellsch. f. Salzburger Landeskunde 108 (1968). — Того ж автора. Der Zeitpunkt der Bischofsweihe Virgils von Salzburg, MIOG 79 (1971). — Того ж автора. Der heilige Rupert und die antkarolingische Adelsopposition, MIOG 80 (1972). — Herbert Klein, Salzburg an der Slawengrenze, Südostdeutsches Archiv 11 (1968). — Franz Pagitz, Virgil als Bauherr der Salzburger Dome, Mitt. der Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde, 109 (1969). — Siegfried Haider, Zur Baugeschichte des Salzburger Virgil Domes, MIOG 80 (1972). — Hans Bachmann, Studien z. Entstehung d. in der Notitia Arnonis genannten Kirchen Tirols I, 2, MIOG 81, 82 (1973, 1974). — Див. також: Heinrich Koller, Christianisierung des Ostalpenraumes (oben S. 606). — Того ж автора. Zur Gründung des Klosters Kremsmünster, Jahrbuch d. Musealvereines Welz 23 (1981). — 1200 Jahre Dom zu Salzburg 774—1974, Salzburg 1974 — Cremling 777—1977. — Festschrift z. 1200 Jahrfeier des Stiftes Kremsmünster, hrsg. v. oö. Landesarchiv etc., Mitt. des Oberösterr. Landesarchivs 12, 1977. — Die Anfänge des Klosters Kremsmünster, red. v. Siegfried Haider, Mitt. des Oberösterr. Landesarchivs, Erg. -Bd. 2, 1978. — Hans Dietrich Kahl, Zur Rolle der Iren im östlichen Vorfeld des agilolfingischen u. frühkarolingischen Baiern, Die Iren und Europa im frühen Mittelalter, hrsg. Heinz Löwe, Bd. 1, Stuttgart 1982. — Heinrich Koller, Die Iren und die Christianisierung der Baiern, ebenda. — Heinz Dopsch - Roswitha Juffinger (Hrsg.), Virgil von Salzburg, Missionar und Gelehrter (Symposium 1984), Salzburg 1985. — Franz Glaser - Kurt Karpf, Ein karolingisches Kloster Baiensches Missionszentrum in Kärnten (Molzbichl), Wien 1988.

Див. також: Salzburg im 8. Jahrhundert (Beiträge von Andreas Lippert, Friedrich Prinz, Herwig Wolfram, Helmut Beumann, Kurt Reindel, Heinz Löwe, Hans Sedlmayr, Kurt Holter), Mitt. d. Gesellschaft f. Salzburger Landeskunde 115 (1975). — Див. далі: St. Peter Salzburg, Katalog der Landesausstellung Salzburg 1982. — Eberhard Zwink (Hrsg.), Frühes Mönchtum in Salzburg, Salzburg Diskussionen 4, Salzburg 1983.

Занепад герцогства Агілофінгів. С. 52 та наст. Каролінгські марки на південному сході. С. 54 та наст.: Ernst L. Dümmler, Über die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches, AÖG 10 (1853). — Того ж автора. Geschichte des ostfränkischen Reiches, 2. Aufl., 3 Bde., Leipzig 1887—1888. — Sigurd Abel, Bernhard Simson, Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Karl dem Großen, Bd. 1, 2. Aufl., Leipzig 1888; Bd. 2, ebenda, 1883. — Hans Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit, MIOG 33 (1912). — Ernst Klebel, Die Ostgrenze des Karolingerreiches, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, 21 (1928). — Того ж автора. Herzogtümer und Marken bis 900, Deutsches Archiv, 2 (1938). — Francis Dvornik, Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance, Paris 1933. — Heinz Zatschek, Wie das erste Reich der Deutschen entstand. Staatsführung, Reichsgut und Ostsiedlung im Zeitalter der Karolinger, Prag 1940. — Jan Dekan, Říša Velkomoravská. Slovenské Dějiny II (Velikomoravská impéria. Історія Словаччини II), Bratislava 1951. — Josef Cibulka, Velkomoravský kostel v. Modré u. Velehradu a začátky křesťanství na Moravě (Velikomorавська церква в Модра біля Велленрада та початки християнства, з детальним коротким змістом німецькою), Prag 1958. — Josef Poulik, Die neuesten Entdeckungen aus Hauptburgen des Großmährischen Reiches, Jahrbuch f. fränk. Landesforschung, 19 (1959). — Franz Grives, Konstantin und Method, Lehrer der Slaven, Wiesbaden 1960. — Franz Zagiba, Die bairische Slawenmission und ihre Fortsetzung durch Kyriell und Method. Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas, N. F. 9 (1961). — Того ж автора. Zur Geschichte Kyriells und Methods und der bairischen Ostmission (наукова доповідь, там само. — Michael Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten, AÖG 123 (1963). — Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slawen. Hrsg. von M. Hellmann u. a. Köln-Graz 1964. — Heinrich Koller, Enns und Wien in der Karolingerzeit, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 36/1 (1964). — Kurt Reindel, Bayern im Karolingerreich. In: Karl der Große Lebenswerk und Nachleben, Bd. 1, Persönlichkeit und Geschichte Düsseldorf (1965). — Josef Deér, Karl der Große. und der Untergang des Awarenreiches. Там само. — Arnulf Kollautz, Awaren, Franken u. Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission. Carinthia I 156 (1966). — Helmut Preidel, Das Großmährische Reich im Spiegel der neueren tschechischen Literatur Österr. Osthefte 8 (1966). — Peter Csendes, Zu den Awarenkriegen unter Karl d. Großen, Unsere Heimat 41 (1970). — Wilhelm Störmer, Adelsgruppen im früh- und hochmittelalterlichen Bayern, München 1972. — Herwig Wolfram Die Karolingerzeit in Niederösterreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 46, St. Pölten 1980. — Того ж автора. Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Wien-Köln-Graz 1979. — Heinz Dopsch, Passau als Zentrum der Slawenmission. Ein Beitrag zur Frage des «Großmährischen Reiches», Südostdeutsches Archiv 28/29 (1985/86). — Ders (Hrsg.) Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius Salzburg 1986.

Загибель каролінгської марки під угорською навалюю. С. 59 та наст.: Rudolf Lüttich, Die Ungarnzüge in Europa im zehnten Jahrhundert, Berlin 1910 (Eherings Historische Studien, Nr. 84). — Bálint Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters, Bd. 1, Berlin 1940. — Gina Fasoli, Le incursioni ungarie in Europa nel secolo X, Firenze 1945. — Kurt Reindel, Die bayerischen Luitpoldingen 893—989 (джерела і коментарі з баварської історії, N. F. 11), München 1953. — Thomas von Bogyay, Lechfeld, Ende und Anfang. Geschichtliche Hintergründe, ideeller Gehalt und Folgen der Ungarnzüge. München 1955. — Michael Mitterauer, Wirtschaft und Verfassung in der Zollordnung von Raffelstetten. Mitt. des oberösterreich. Landesarchivs 8 (1964). — István Dienes, Die Ungarn um die Zeit der Landnahme, Budapest 1972.

З питання Кетлахської культури див.: Richard Pittiont, Der frühmittelalterliche Gräberfund von Kottlach, Brünn-München-Wien 1943.

IV. Бабенберги і процес становлення австрійських земель. С. 61 та ін.

Література з загальних питань австрійського зрілого Середньовіччя: Georg Juritsch, Geschichte der Babenberger und ihrer Länder, Innsbruck 1894 (важлива насамперед як збірка матеріалів, решта праці ж дуже застаріла). — Viktor Hasenöhr, Deutschlands südöstliche Marken im 10., 11. und 12. Jahrhundert, AÖG 82 (1895). — Otto Brunner, Land und Herrschaft. Grundfragen der Verfassungsgeschichte

Österreichs im Mittelalter. 5. Aufl., Wien 1965. — Otto H. Stowasser, Das Land und der Herzog, Wien 1925. — Karl Lechner, Grafschaft, Mark und Herzogtum, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 20 (1926). — Того ж автора. Die Babenberger und Österreich, Sammlung, «Der Bindenschild», Heft 6, Wien 1947 (короткий огляд з особливим акцентом на історії колонізації та конституції). — Того ж автора. Die territoriale Entwicklung von Mark und Herzogtum Österreich, Unsere Heimat, 24 (1953). — Того ж автора. Die Bildung des Territoriums und die Durchsetzung der Territorialhoheit im Raum des östlichen Österreich, Vorträge und Forschungen 14 (1971). — Того ж автора. Die Babenberger. Markgrafen und Herzoge von Österreich 976—1246, 3 Aufl., Wien-Köln-Graz 1985. — Fritz Eheim, Zur Geschichte der Beinamen der Babenberger, Unsere Heimat, 26 (1955). — Michael Mitterauer, Zur räumlichen Ordnung Österreichs in der frühen Babenbergerzeit. MIOG 78 (1970). — Того ж автора. Formen adeliger Herrschaftsbildung im hochmittelalterlichen Österreich, MIOG 80 (1972). — Othmar Hageneder, Das Werden der österreichischen Länder, in: Der österreichische Föderalismus, hrsg. Institut f. Österreichkunde, Wien 1969. — Peter Feldbauer, Der Herrenstand in Oberösterreich, Ursprünge, Anfänge, Frühformen, Wien 1972. — Karl Gutkas, Die Babenberger in Österreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 13/14, 2. Aufl., St. Pölten-Wien 1977. Див. далі статті Лехнера, Цольнера та Ерайма в: Hantsch, Gestalter der Geschicke Österreichs.

1000 Jahre Babenberger in Österreich, Katalog der Ausstellung in Stift Lilienfeld, Wien 1976. — Babenberger-Forschungen, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 42 (1976). — Erich Zöllner, 1000 Jahre Österreich? Die Babenberger und ihre Epoche. Almanach d. Österr. Akademie d. Wissenschaften 126 (1976). — Das babenbergische Österreich (976—1246), Schriften des Inst. f. Österreichkunde 33 (1978). — Die Kuenringer, Das Werden des Landes Niederösterreich, Katalog der Ausstellung in Stift Zwettl, Wien 1981.

Важливі статті з історії епохи Бабенбергів містить перший том історій федеральних земель Нижньої Австрії та Штирії Max Vancsa (1905) bzw. Hans Pirchegger (2. Aufl., 1936). — Див. також: Othmar Hageneder, Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich Von den Anfängen bis zu Beginn des 15. Jahrhunderts, Graz-Wien-Köln 1967. З питання джерел див.: Lhotsky, Quellenkunde, Abschnitt Hochmittelalter. С. 164 та наст., а також того ж автора. Aufsätze u. Vorträge, Bd. 1 та наст., 1970 та наст. — Siegfried Haider, Die schriftlichen Quellen (див. вгорі. С. 608). — Див. також: Heinrich Fichtenau, Herkunft und Bedeutung der Babenberger im Denken späterer Generationen. MIOG 84 (1976).

Розгляд основних питань та структурних проблем цієї та наступної епохи пропонує праця: Herrschaftsstruktur und Ständebildung. Beiträge zur Typologie der österreichischen Länder aus ihren mittelalterlichen Grundlagen Bd. 1 Peter Feldbauer, Herren und Ritter, Bd. 2 Herbert Knittler, Städte und Märkte, Bd. 3 Ernst Bruckmüller, Täler und Gerichte, Helmut Stradal, Die Prälaten, Michael Mitterauer, Ständegliederung und Ländertypen. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, Wien 1973.

Показчик Бабенберзьких грамот подає Georg Meiller, Regesten zur Geschichte der Markgrafen und Herzoge Österreichs aus dem Hause Babenberg, 2 Bde., Wien 1850. Повну редакцію печатних грамот Ви знайдете в Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich, яку підготував Oskar Mitis та опрацював Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner, Bd. I, II (Wien 1950—1955), печаткам Бабенбергів присвячений Т. III (1954) von Oskar Mitis, передмову та доповнення до нього належать перу Franz Gall, Bd. IV/1 (1968) додаткові джерела за участі Heide Dienst, в обробці Heinrich Fichtenau. Див. далі: Oskar Mitis, Studien zum älteren österreichischen Urkundenwesen, Wien 1912. Fichtenau, Urkundenwesen in Österreich (див. вище. С. 608) С. 134 та наст. Найважливіші розповідні джерела, аннали австрійських монастирів Ви знайдете у Т. IX der Scriptorum- Folioreihe der Monumenta Germaniae Historica (Hannover 1851, 1963).

Відвоювання марки і перші кроки династії Бабенбергів в Австрії. С. 61 та наст.: Karl Uhlirz, Untersuchungen zur Geschichte Kaiser Ottos II. (insbes Nr. III), MIOG Erg. -Bd. 6 (1901). — Robert Holtzmann, Geschichte der sächsischen Kaiserzeit, München 1941. — Oskar Mitis, Eine Gedenkstätte für Babenberger im Verbrüderungsbuch des Klosters Reichenau (у цій статті автори обережно висловлюють своє ставлення

до генеалогії раних Бабенбергів), *MIÖG* 57 (1949). — Franz Tyroller, Die Ahnen der Wittelsbacher, München 1950/51 (Люїтпольда I потрактовано як сина герцога Арнульфа). — Karl Lechner, Beiträge zur Genealogie der ältesten österreichischen Markgrafen, *MIÖG* 71 (1963). — Helga Marco, Die älteren Babenberger im Spiegel der zeitgenössischen und nahzeitlichen Historiographie, *Area and Culture Studies* 24 (Tokio 1974).

Назва Австрія. С. 63: Richard Müller, Der Name Österreich, *Blätter des Vereins f. Landeskunde von Niederösterreich*, N. F. 35 (1901). — Alphons Lhotsky, *Ostarrichi*, Wien 1947. — Leo Santifaller, Über die Ostarrichi-Urkunde vom 1. November 996, Wien 1948. Див. також: Erich Zöllner, *Perioden der österr. Geschichte und Wandlungen des Österreichbegriffs bis zum Ende der Habsburgermonarchie*, in: *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, hrsg. Adam Wandruszka u. Peter Urbanitsch, Bd. 3/1, Wien 1980 Neudruck in: Erich Zöllner, *Probleme und Aufgaben der österr. Geschichtsforschung*, Wien 1984. — Того ж автора. *Der Österreichbegri та наст. Formen und Wandlungen in der Geschichte (Österreich Archiv)*, Wien 1988. — Heinrich Appelt, *Zur diplomatischen Beurteilung der Ostarrichi-Urkunde*, *Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich*, N. F. 42 (1976), Neudruck in: Appelt, *Kaisertum, Königtum, Landesherrschaft, Ges Studien*, *MIÖG Erg.* -Bd. 28 (1988). — *Ostarrichi (Katalog d. Gedenkstätte Neuhofen)*, Neuhofen 1980.

Консолідація бабенберзької марки. С. 64 та наст.: Hans Hirsch, *Zur Entwicklung der böhmisch-österreichisch-deutschen Grenze*, *Jahrbuch des Vereins f. Geschichte der Deutschen in Böhmen*, I. (1926). — Того ж автора. *Die Entstehung der Grenze zwischen Niederösterreich und Mähren*, *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung*, 1 (1937). — Karl Bednar, *Zur ältesten Besitzgeschichte des Neumarkgebietes*, *Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich*, 21/11 (1928), 22 (1929). — Bálint Hóman, *König Stephan I., der Heilige*, Breslau 1941. — Karl Bosl, *Die Markengründungen Kaiser Heinrichs III. auf bayerisch-österreichischem Boden*, *Zeitschr. f. bayerische Landesgeschichte*, 14 (1944). — Karl Lechner, *Die Anfänge des Stiftes Melk und des St. Kolomankultes*, *Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich*, 29 (1944—1948). — Того ж автора. *Beiträge zur älteren Besitzgeschichte des Klosters Melk*, ebenda 36/1 (1964). — Der Heilige Altmann, *Bischof von Passau. Festschr. z. 900-Jahr-Feier 1965*. Göttweig 1965. — Otto Holzer, *Die Grenzen Österreichs und Südmährens*, *Unsere Heimat* 37 (1966). — Herbert Mitscha-Märheim, *Die Gebeine der ältesten österreichischen Markgrafen aus dem Sarkophag in der Stiftskirche von Melk*, *Österreich in Geschichte u. Literatur* 13 (1969). — Johann Jungwirth, *Die Babenberger-Skelette in Stift Melk und ihre Identifizierung*, *Annalen des Naturhist. Museums*, Wien 75 (1971). — Того ж автора. *Fortschritte bei der Identifizierung d. in Melk beigesetzten Babenberger*, *Mitt. d. Anthropol. Ges.* 107 (1977). — Leopold Auer, *Zum Kriegswesen unter den früheren Babenbergern*, *Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich*, N. F. 42 (1976). — Того ж автора. *Die Schlacht bei Mailberg am 12. Mai 1082*, *Mihtärhist. Schriftenreihe* 31, 2. Aufl., (1984).

Маркграф Леопольд III та утворення князівства на австрійських землях. С. 67 f.: St. Leopold. *Festschrift des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg*, hrsg. von Siegfried Wintermayr (Klosterneuburg 1936). — Hermann Maschek, *Heinrich IV. und die Gründung des Chorherrenstiftes Klosterneuburg*, *MIÖG* 47 (1933). — Karl Lechner, *Die Gründung des Klosters Maria Zell im Wienerwald und die Besitzgeschichte seiner Stifterfamilie*, *Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich*, 26 (1936). — Hahs Wolf, *Die Anfänge des Stiftes Klosterneuburg*, ebenda, 29 (1944—1948). — Helga Marco, *Markgraf Leopold der Heilige im Spiegel der zeitgenössischen und neuzeitlichen Historiographie*, *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg* N. F. 2 (1962). — Heide Dienst, *Babenberger-Studien. Niederösterreich. Traditionsnotizen als Quellen für die Zeit Markgraf Leopolds III*, *Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte* 7. Wien 1966. — Того ж автора. *Dominus vir. Von der Herzogin Markgräfin Agnes und anderen adeligen Frauen des Mittelalters*, in: *Das ewige Klischee*, Wien-Köln-Graz 1981. — Того ж автора. *Niederösterreichische Pfarren im Spannungsfeld zwischen Bischof und Markgraf nach dem Ende des Investiturstreites*, *MÖSTA* 34 (1981). — Того же автора. *Agnes, Herzogin-Markgräfin, Ehefrau und Mutter*, Wien 1985. — Paul Uiblein, *Die Kanonisation des Markgrafen Leopold und die Wiener Universität*, *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg* N. F. 13 (1985). — Georg Wacha, *Leopold III., der Heilige*, *Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich* 13/14, Wien-St. Pölten 1976. — Helene Grün - Franz Oswald - Hans Gruber (Hrsg.), *Leopold III. und die Babenberger*, St. Pölten 1975. — Der hl. Leopold, *Landesfürst und Staatssymbol*, (Ausstellungskat.), Klosterneuburg 1985.

Герцогство Австрія. С. 68 та наст. Про зведення Австрії до статусу герцогства існує безліч літератури. Тут вибрані лише найважливіші відносно нові дослідження. *Das Privilegium minus* багаторазово редагували, між іншим у *Monumenta Germaniae Constitutiones* I (1898), S. 220, Nr. 159, далі у Wilhelm Erben, *Das Privilegium Friedrichs I. für das Herzogtum Österreich*, Wien 1902, *Urkundenbuch z. Gesch. d. Babenberger IV*, 1 (1968), S. 147, Nr. 803 Див. далі: Friedrich Güterbock, *Barbarossas Privileg für das Herzogtum Österreich*, *Historische Zeitschrift*, 146 (1933). — Harold Steinacker, *Der Streit um das Privilegium minus und die methodische Lage der Diplomatie*, ebenda, 150 (1934). — Konrad Josef Heilig, *Ostrom und das deutsche Reich um die Mitte des 12. Jahrhunderts. Die Erhebung Österreichs zum Herzogtum 1156 und das Bündnis zwischen Byzanz und dem Westreich*, *Schriften des Reichsinstituts f. ältere deutsche Geschichtskunde*, 2 (1944). — Theodor Mayer, *Das österreichische Privilegium minus*, *Mitt. des oberösterreichischen Landesarchivs*, 5 (1957). — Heinrich Fichtenau, *Von der Mark zum Herzogtum Grundlagen und Sinn des «Privilegium minus» für Österreich (Österreich-Archiv)*, 2. Aufl., Wien 1965. — Heinrich Appelt, *Die Erhebung Österreichs zum Herzogtum*, *Blätter f. deutsche Landesgeschichte*, 95 (1959). — Того ж автора. *Privilegium minus, Das staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich*, 2. Aufl., Wien-Köln-Graz 1976. In den letztgenannten Abhandlungen wird eine klare Zusammenfassung der Forschungsprobleme und der Ergebnisse der wichtigeren Arbeiten gegeben. Див. далі: Max Weitin, *Die «tres comitatus» Ottos von Freising und die Grafschaften in der Mark Österreich* *MIÖG* 84 (1976). — Erich Zöllner, *Das Privilegium minus und seine Nachfolgebestimmungen in genealogischer Sicht*, *MIÖG* 86 (1978), *Zweitdruck in: Zöllner, Probleme und Aufgaben* (1984).

Період розквіту Австрії Бабенбергів. С. 71 та наст. Востаннє Георгенберзьку грамоту надруковано у *Babenberger Urkundenbuch* I, S. 85, Nr. 65, додаток містить інші друковані матеріали та численні коментарі. Німецький переклад у Muchar, *Geschichte der Steiermark*, 4 (1848), S. 521.

Norbert Kneller, *Des Richard Löwenherz' deutsche Gefangenschaft*. (Mit Druck der wichtigsten Quellen zu diesem Ereignis.) *Stimmen aus Maria Laach. Erg.-Heft* 57—59 (1893). — Albert Schreiber, *Drei Beiträge zur Geschichte der deutschen Gefangenschaft des Königs Richard Löwenherz*, *Historische Vierteljahrsschrift*, 26 (1931). — Karl Lechner, *Wappen und Farben des Gaus Niederdonau in ihrer historischen Entwicklung*, St. Pölten 1942. — Franz Gall, *Die «Herzoge» von Mödling AÖG* 120 (1953). — Karl Oettinger, *Die Entstehung von Lilienfeld*, in: *Festschrift zum 800 Jahrgedächtnis des Todes Bernhards von Clairvaux*, Wien-München 1953. — Hermann Watz, *Das Stift Heiligenkreuz. Seine geschichtliche Sendung*, 2. Aufl., 1952. — Hermann Krabbo, *Die Versuche der Babenberger zur Gründung einer Landeskirche in Österreich*, *AÖG* 93 (1905). — Herta Hageneder, *Die Beziehungen der Babenberger zur Kurie in der ersten Hälfte des 13. Jhd.* *MIÖG* 57 (1967). — *Das Wiener Stadtrecht von 1221*, *Wiener Geschichtsblätter* 26 (1971, Sonderheft). — Isnard W. Frank, *Zur Gründungsgeschichte des Wiener Dominikanerklosters*, *Festschr. f. Franz Loidl* 2 (1970). — Heide Dienst, *Dominus Sintram Leopoldi ducis ministerialis*, *Zur Frühgeschichte eines Landgerichts in Niederösterreich*, *Unsere Heimat* 44 (1973). — Того ж автора. *Zum Grazer Vertrag von 1225 zwischen Herzog Leopold VI. und König Andreas II. von Ungarn*, *MIÖG* 90 (1982). — Peter Csendes, *Die Stadtrechtsprivilegien Friedrichs II. für Wien*, *Deutsches Archiv f. Erforschung des Mittelalters* 43 (1987).

Криза і занепад князівства Бабенбергів. С. 74 та наст.: Adolf Ficker, *Herzog Friedrich II., der letzte Babenberger*, Innsbruck 1884. — Gustav Strakosch-Grassmann, *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242*, Innsbruck 1893. — Florian Thiel, *Kritische Untersuchungen über die im Manifest Friedrichs II. 1236 gegen Friedrich von Österreich vorgebrachten Anklagen*, *Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft* Bd. I, Prag 1905. — O. H. Stowasser, *Das Tal Wachau und seine Herren von Kuenring*, Wien 1926. — Oswald Redlich *Die Pläne einer Erhebung Österreichs zum Königreich*, *Zeitschrift des hist. Vereins f. Steiermark*, 26 (1931). — Karl Hans Ganahl, *Versuch einer Geschichte des österreichischen Landrechtes*, *MIÖG Erg.* -Bd. 13 (1935). — Karl Brunner, *Zum Prozeß gegen Herzog Friedrich II. von 1236*, *MIÖG* 78 (1970). — Heide Dienst, *Die Schlacht an der Leitha 1246*, *Militärhistorische Schriftenreihe* 19, Wien 1971. — Heinrich Koller, *Das «Königreich» Österreich*, *Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte an der Universität Graz*, 4, Graz 1972. — Ursula Flossmann, *Regnum*

Austriae, Zeitschr. f. Rechtsgesch., Germ. Abt. 89 (1972). — Friedrich Hausmann, Kaiser Friedrich II. und Österreich. In: Vorträge u. Forschungen 16, Sigmaringen 1974. — Karl Brunner, Die Kuenringer, Adeliges Leben in Niederösterreich, Wiss. Schriftenreihe Niederösterreich 53, St. Pölten-Wien 1980. — Andreas Kusternig - Max Weltin (Hrsg.), Kuenringer-Forschungen, Jahrb. f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 46/47 (1980/81). — Peter Segl, Ketzler in Österreich. Unters. über Häresie und Inquisition im Herzogtum Österreich im 13. und im beginnenden 14. Jhd., Quellen u. Forschungen aus dem Gebiet d. Geschichte, N. F. 5, Paderborn 1984. — Werner Maleczek, Die Ketzerverfolgungen im österr. Hoch- und Spätmittelalter, in: Wellen der Verfolgung in der österr. Geschichte, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1985.

Про початки адміністративного поділу Верхньої та Нижньої Австрії: Zibermaur, Noricum i t. d., 2. Aufl. S. 431 та наст. — Zu dem Werke von Franz Pfeffer, Das Land ob der Enns. Zur Geschichte der Landeseinheit Oberösterreichs, Linz 1958, Ädā. Mitt. des oberösterr. Landesarchivs 7 (1960), 125 та наст. — Див. далі: Othmar Hageneder, Die Anfänge des oberösterreichischen Landtaidings, MIOG 78 (1970). — Tausend Jahre Oberösterreich, Das Werden eines Landes, 2 Bde. (Ausstellungskatalog), Wels 1983.

Політична історія австрійських альпійських земель у зрілому Середньовіччі. С. 78 та ін.

До цієї глави, звичайно, передусім слід подати відповідні монографії з історії федеральних земель (див. вище. С. 593 та ін.). Задля повноти викладу слід вказати на низку наукових праць з окремих ділянок історії Середньовіччя.

а) Штирія: Fritz Posch, Die Entstehung des steirischen Landesfürstentums, MIOG 59 (1951). — Того ж автора. Die Entwicklung der Steiermark bis zum Erbanfall an die Babenberger, Katalog d. Babenbergerausstellung 1976. — Heinrich Appelt, Die Entstehung des Landes, in: Die Steiermark, Land, Leute, Leistung, Graz 1956. — Hans Pirchegger, Landesfürst und Adel in der Steiermark während des Mittelalters, I, Graz 1951. — Heinz Dopsch, Zur Entstehung des steirischen Herrenstandes, Veröffentlichung des Verbandes österr. Geschichtsvereine 18 (1970). — Gerhard Pferschy (Hrsg.), Das Werden der Steiermark, Die Zeit der Traungauer, Graz-Wien-Köln 1980. — Див. далі: Heinrich Appelt, Kaisertum, Königtum, Landesherrschaft MIOG Erg. -Bd. 28 (1988), S. 206 ff. (Die Steiermark).

б) Каринтія: Martin Wutte, Die territoriale Entwicklung Kärntens, Erläuterungen z. hist. Atlas der Alpenländer, 1/4 (1929). — August Jaksch, Geschichte Kärntens bis 1335, 2 Bde., Klagenfurt 1928/29. — Ernst Klebel, Der Einbau Karantaniens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I, 150 (1960). — Wilhelm Neumann, Grundlinien der Landesbildung in Kärnten, ÖGL 6 (1962). — Gotbert Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, Südostforschungen 22 (1963). — Karl-Engelhardt Klaar, Die Herrschaft der Eppensteiner in Kärnten. Klagenfurt 1966. Archiv f. vaterländ. Geschichte u. Topographie 61. — Wilhelm Neumann, Bamberg und Kärnten, Südostdeutsches Archiv 10 (1967). — Heinz Dopsch, Die Grafen von Heunburg, Carinthia I, 160 (1970). — Того ж автора. Adel u. Kirche als gestaltende Kräfte in der frühen Geschichte des Südostalpenraumes, Carinthia I, 166 (1976). — Gustav Adolf v. Metnitz, Die mittelalterlichen Führungsschichten in Kärnten, ebenda. — Alfred Ogris, Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335. Das Kärntner Landesarchiv 4, Klagenfurt 1974. — Heinrich Appelt, Das Herzogtum Kärnten und die territoriale Staatsbildung im Südosten, Carinthia I, 166 (1976). — Evelyne Webernig, Landeshauptmannschaft und Vizedomamt in Kärnten bis zum Beginn der Neuzeit, Das Kärntner Landesarchiv 10, Klagenfurt 1983.

Чимало наукових праць є з проблеми ставлення герцогів; тут лише добірка: Paul Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten (класика з цієї теми), Leipzig 1899. — Emil Goldmann, Die Einführung der deutschen Herzogsgeschlechter in den slowenischen Stammesverband, Breslau 1903. — Ernst Klebel, Von den Edlingern in Kärnten, Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topographie, 28 (1942). — Georg Graber, Schwabenspiegel und Einritt am Fürstenstein, Carinthia I, 132 (1942). — Того ж автора. Der Karnburger Fürstenstein in Licht und Dunkel der Geschichte, Carinthia I, 147 (1957). — Bogo Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (Ставлення герцогів у Каринтії і держава карантанських слов'ян. З докладним коротким змістом німецькою мовою.) Ljubljana 1952. — Gotbert

Moro, Zur Geschichte des Kärntner Herzogstuhles, Carinthia I 157 (1967; див. також наукові статті у тому ж томі). — Того ж автора. Zur Zeitstellung und Bedeutung des Kärntner Herzogstuhles. In: Mundart und Geschichte, Festschr. f. Eberhard Kranzmayer, Studien zur österr.-bairischen Dialektkunde 4 (1967).

в) Країна: Anton Mell, Die historische und territoriale Entwicklung Krains vom 10. bis ins 13. Jahrhundert, Graz 1888. — Ludmil Hauptmann, Krain, Erläuterungen zum historischen Atlas der Alpenländer, I/4 (1929). — Heinrich Schmidinger, Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer. (Охоплює, зокрема, сусідні області Герц, Фрауль та Істрію) Graz-Köln 1954. Див. також: Pio Paschini, Storia del Friuli, 3. Aufl., Udine 1975.

г) Зальцбург: Eduard Richter, Immunität, Landeshoheit und Waldschenkungen, AÖG 94 (1906). — Того ж автора. Erläuterungen zum historischen Atlas der Alpenländer, I/1 (1917). — Ernst Klebel, Der Lungau. Historisch-politische Untersuchung, Salzburg 1960. — Herbert Klein, Salzburg, ein unvollendeter Paßstaat, in: Die Alpen in der europäischen Geschichte des Mittelalters Vorträge und Forschungen 10, Stuttgart 1965. — Heinz Dopsch, Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter, in: Die Burgen im deutschen Sprachraum, Vorträge u. Forschungen 19, Sigmaringen 1976. — Див. того ж автора. Geschichte Salzburgs, Stadt und Land, Bd. I., 1—3, Salzburg 1981—1984.

г) Тироль: Otto Stolz, Geschichte der Gerichte Deutschnrols, AÖG 102 (1912). — Того ж автора. Erläuterungen zum historischen Atlas der Alpenländer, 1/3 (1919). — Richard Heuberger, Vom alpinen Osträtien zur Grafschaft Tirol. Die raumpolitische Entwicklung einer Grenzlandschaft. Schlernschriften 27, Innsbruck 1935.

д) Форарльбер: Josef Zösmair, Die geschichtliche Entwicklung der alten vorarlbergischen Herrschaften und Gerichte, Erläuterungen zum hist. Atlas der Alpenländer, 1/3 (1919). — Karl Schmid, Graf Rudolf von Pfullendorf und Kaiser Friedrich I., Freiburg im Breisgau 1954. — Benedikt Bilgeri, Geschichte Vorarlbergs I, Wien-Köln-Graz 1971. — Die Mont-forter, Ausstellungskatalog Nr. 103 des Vorarlberger Landesmuseums, Bregenz 1982.

Колонізація земель у зрілому Середньовіччі. С. 91 та наст. Тут слід вказати і на загальні огляди з історії федеральних земель. Окремі з них детально висвітлюють історію колонізації, це стосується власне творів Helbok (Vorarlberg), Pirchegger (Steiermark) und Stolz (Tirol). Крім того, існує ціла низка окремих розвідок з історії колонізації Adalbert Klaar, Ernst Klebel, Karl Lechner, Fritz Posch, Herbert Mitscha-Märheim, Otto Stolz und Hermann Wopfner. Огляд відповідної літератури десь до 1945 р. пропонує Karl Lechner, Leistungen und Aufgaben siedlungsgeschichtlicher Forschung in den österreichischen Ländern mit besonderer Berücksichtigung von Niederösterreich, 2. erweiterte Fassung, in: Karl Lechner, Ausgewählte Schriften, Wien 1947. — Див. також: Siedlungs- u. Bevölkerungsgeschichte Österreichs, hrsg. Institut f. Österreichkunde, Wien 1974. — Walter Schlesinger (Hrsg.), Die Deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Vorträge u. Forschungen 18, Sigmaringen 1974. У рамки загальної культурології колонізацію ставить Leopold Schmidt, Die Volkskultur der romanischen Epoche in Österreich, Mitteilungen des Kremser Stadtarchivs 1964. — Нижче подана добірка важливих праць.

Karl Lechner, Besiedlung und Volkstum der österreichischen Länder, in: Nadler-Srbik, Österreich, Erbe und Sendung, Wien 1936. — Того ж автора. Besiedlungs- und Herrschaftsgeschichte (des Waldviertels), in: E. Stefan, Das Waldviertel, 7. Bd. (Geschichte), Wien 1937. — Того ж автора. Grundzüge einer Siedlungsgeschichte Niederösterreichs vom 7. bis zum 12. Jhd., in: Archaeologia Austriaca 50 (1971). — Ernst Klebel, Forschungswege zur mittelalterlichen Siedlungsgeschichte des Deutschtums im Südosten, Südostdeutsche Forschungen, 3 (1938). — Того ж автора. Die Städte und Märkte des bairischen Stammesgebietes in der Siedlungsgeschichte, Zeitschrift f. bayerische Landesgeschichte, 12 (1939). — Того ж автора. Siedlungsgeschichte des deutschen Südostens, Veröffentlichungen des Südostinstitutes München, Nr. 14 (1940). — Herbert Mitscha-Märheim, Zur ältesten Besitzgeschichte des nordöstlichen Niederösterreich, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 26 (1936). — Adalbert Klaar, Die Grundzüge der Siedellandschaft im österreichischen Donauraum, Südostforschungen, 2 (1937). — Otto Stolz, Die Ausbreitung

des Deutschtums in Südtirol im Lichte der Urkunden, 4 Bde., München und Berlin 1927. — Hermann Wopfner, Bäuerliche Siedlung und Wirtschaft (Tirols), in: Tirol Land, Volk und Geschichte, Alpenvereinswerk, Bd. 1, München 1933. — Того ж автора. Tiroler Bergbauernbuch I, Innsbruck 1951. — Fritz Posch, Siedlungsgeschichte der Oststeiermark, MIOG Erg.-Bd. 13 (1941). — Того ж автора. Die deutsch-slawische Begegnung im Ostalpenraum und die Grundlagen des steirischen Volkstums. Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 36/1 (1964). — Eberhard Kranzmayer, Ortsnamenbuch von Kärnten, I. Teil, Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart, Klagenfurt 1956, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 50. — Eberhard Kranzmayer und Karl Bürger, Burgenländisches Siedlungsnamenbuch, Burgenländische Forschungen, 36, Eisenstadt 1957. — Heinrich Weigl, Historisches Ortsnamenbuch von Niederösterreich, Bd. 1—8, Wien 1964—1981. — Karl Finsterwalder, Tiroler Namenkunde, Sprach- und Kulturgeschichte von Personen-, Familien- und Hofnamen, Innsbruck 1978. — Hans Kreis, Die Walsen, Ein Stück Siedlungsgeschichte der Zentralalpen, 2. Aufl., Bern-München 1966. — Paul Zinsli, Walsen Volkstum in der Schweiz, in: Vorarlberg, Liechtenstein und Piemont, 5. Aufl., Frauenfeld-Stuttgart 1986. — Kurt Klein, Daten zur Siedlungsgeschichte der österr. Länder bis zum 16. Jahrhundert, Materialien z. Wirtschafts- u. Sozialgeschichte 4, Wien 1980.

Економічне життя у зрілому Середньовіччі. С. 96 та наст. Серед збірок джерел слід назвати видання австрійських масткових книг (Відень 1904 та наст.). Щоправда, вони проливають світло, зазвичай, на умови пізнього Середньовіччя. Проте висновки про схил бабєнберзької епохи можливі на підставі масткової книги земельного князівства, найстаріші частини якої виникли вже тієї епохи. Ще більшу вагу має ретська масткова книга каролінгсько-оттонського походження. Вона знадобиться у розгляді окремих частин Форарльберга. (Bündner Urkundenbuch, I. Bd., 1956). Багато економічного матеріалу нагромаджено у редакціях грамот і традиційних записів. Цікаві статті з економічної та соціальної історії епохи пропонує каталог виставки, присвяченої Бабєнбергам у Ліленфельді (1976). Далі подаємо ще деякі літературні вказівки.

Сільське господарство: Alfons Dopsch, Die ältere Wirtschafts und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Österreichs, Oslo 1930. — Того ж автора. Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit, Jena 1939. — Ernst Klebel, Bauern und Staat in Österreich und Bayern während des Mittelalters, in: Theodor Mayer, Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters, Leipzig 1943. — Otto Stolz, Die Schwaighöfe in Tirol, Innsbruck 1930. — Того ж автора. Rechtsgeschichte des Bauernstandes und der Landwirtschaft in Tirol und Vorarlberg, Bozen 1949. — Hermann Wießner, Beiträge zur Geschichte des Dorfes und der Dorfgemeinde in Österreich, Archiv f. vaterl. Geschichte u. Topographie, 30, Klagenfurt 1946. — Walther Fresacher, Der Bauer in Kärnten, ebenda, 31 (1950), 39 (1952).

Гірництво: Heinrich v. Srbik, Studien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, 12, Innsbruck 1917. — Otto Brunner, Goldprägung und Goldbergbau in den Ostalpen, Numismatische Zeitschrift, 59 (1926). — Hans Pirchegger, Das steirische Eisen. (З оглядом каринтійських рудників.) Graz 1937. — Otto Stolz, Die Anfänge des Bergbaues und Bergrechtes in Tirol, Zeitschrift f. Rechtsgeschichte, German. Abt. 48 (1928). — Hermann Wießner, Geschichte des Kärntner Bergbaues, Archiv f. vaterländ. Geschichte u. Topographie, 32 (1950, 36/37 (1951).

Торгівля та економіка міст: Theodor Mayer, Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, 6, Innsbruck 1909. — Johannes Lahusen, Zur Entstehung der Verfassung bairisch-österreichischer Städte. Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte, 5, Berlin u. Leipzig 1908. — Otto Brunner, Das Wiener Bürgertum in Jans Enikels Fürstenbuch, MIOG 58 (1950). Див. також: Heinz Zatschek, Handwerk und Gewerbe in Wien, Wien 1949. — Otto Stolz, Geschichte des Zollwesens, Verkehrs und Handels in Tirol und Vorarlberg, Innsbruck 1953. — Herbert Hassinger, Zollwesens, und Verkehr in den österreichischen Alpenländern bis um 1300 MIOG 73 (1965). — Того ж автора. Die Bedeutung des Zollregals für die Ausbildung der Landeshoheit im Südosten des Reiches. Festschrift Hermann Aubin, Wiesbaden 1965. — Michael Mitterauer, Zollfreiheit und Marktbereich, Studien zur mittelalterl. Wirtschaftsverfassung am Beispiel einer niederösterr. Altsiedellandschaft, Forschungen zur. Landeskunde von

Niederösterreich, 19, Wien 1969. — Bernhard Koch, Das Münz- und Geldwesen Österreichs zur Babenbergerzeit. Österreichisches Bank-Archiv 24 (1976). — Heide Dienst, Gab es im Österreich der Babenbergerzeit Geld- und Kreditgeschäfte? Там само. — Ferdinand Opll, Stadtgründung und Stadtwerdung, Bemerkungen zu den Anfängen des Städtewesens in Österreich, in: Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 46, Wien 1985.

Церковна і куртуазна культура. С. 102 та наст.: Erziehungswesen, lateinisches und deutsches Schrifttum: Oswald Redlich, Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts, MIOG 3 (1882). — Ludwig Koller, Deutsch-österreichisches Schulwesen vor der Reformation, Beiträge zur österreichischen Erziehungs- und Schulgeschichte, 15 (1914). — Ernst Klebel, Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 21 (1928). — Hugo Hantsch, Das frühbenediktinische Mönchtum in Österreich, in: Benediktinisches Mönchtum in Österreich, Wien 1949. — Paul Lehmann, Otto von Freising. Sein Leben und seine kulturgeschichtliche Stellung, in: Altfreising, I (1933). — Hans Böhm, Walther von der Vogelweide, 2. Aufl., Stuttgart 1949. — Heinrich Kralik, Wer war der Dichter des Nibelungenliedes? Wien 1954. — Andreas Heusler, Nibelungensage und Nibelungenlied, 5. Ausgabe, Darmstadt 1955. — Heinrich Fichtenau, Magister Petrus von Wien, MIOG 63 (1955). — Otto von Freising. Gedenkgabe zu seinem 800. Todesjahr, hrsg. von Joseph A. Fischer, Freising 1958. — Leopold Grill, Bildung und Wissenschaft im Leben Ottos von Freising, Analecta sacri ord. Cisterciensis, 14 (1958). — Peter Classen, Gerhoch von Reichersberg, Eine Biographie, Wiesbaden 1960. — Alpbons Lhotsky, Umriß einer Geschichte der Wissenschaftspflege im alten Niederösterreich, Mittelalter, Wien 1964. — Див. також три статті про Отто Фрайзінзького, у: Lhotsky, Aufsätze u. Vorträge I, Wien 1970. — Helmut Engelbrecht, Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs, Früh- und Hochmittelalter, Jahresbericht 1972/73 des Bundesgymnasiums Krems, Krems 1973. — Див. того ж автора вище. С. 596. — Franz-Josef Schmale, Die österreichische Annalistik im 12. Jahrhundert, Deutsches Archiv 31 (1975). — Fritz P. Knapp, Literatur und Publikum im österreichischen Hochmittelalter, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 42(1976). — Hohenemser Studien zum Nibelungenlied, hrsg. Irmtraut Albrecht und Achim Masser, Montfort 32 (1980). — Winfried Stelzer, Gelehrtes Recht in Österreich. Von den Anfängen bis zum frühen 14. Jahrhundert, Wien-Köln-Graz 1982. — Walter Pass - Helmut Birkhan (Hrsg.), Neidhart von Reuenthal, Wien 1983. — Geschichte des Stiftes Göttweig 1083—1983. Festschr. zum 900 — Jahr-Jubiläum. Studien u. Mitt. aus dem Benediktinerorden 94 (1983). — Sancta Crux, Festschrift zum 850 — Jahr-Jubiläum des Stiftes Heiligenkreuz 1133—1983, Heiligenkreuz 1983. — Hans Werner Goetz, Das Geschichtsbild Ottos von Freising, Köln-Wien 1984.

Деяку більшу увагу авторам австрійського зрілого Середньовіччя, які згадуються у цій главі, приділено у Stammlers Verfasserlexikon, Bd. 1—5 (1933—1955), 2. Aufl. (1978 ff).

Образотворче мистецтво: Georg Swarzenski, Die Salzburger Malerei von den ersten Anfängen bis zur Blüte des romanischen Stiles, 2 Bde., Leipzig 1908 u. 1913. — R.K. Donin, Schöngraberns romanische Kirche, Oberhollabrunn 1914. — Того ж автора. Die Bettelordenskirchen in Österreich, Baden bei Wien 1935. — Friedrich Novotny, Romanische Bauplastik in Österreich, Wien 1930. — Karl Ginhart, Bruno Grimschitz, Der Dom zu Gurk, Wien 1930. — Rudolf Pühringer, Denkmäler der früh- und hochromanischen Baukunst in Österreich, Wien 1931. — Wilhelm Pinder, Die Kunst der deutschen Kaiserzeit, 3. Aufl., Leipzig 1940. — Karl Oettinger, Die Babenbergerpfalz in Klosterneuburg, MIOG 55 (1944). — Того ж автора. Die Grabungen von St. Stephan 1945—1948, MIOG 57 (1949). — Floridus Röhrig, Der Verduner Altar, 2. Aufl., Wien-München 1955. — Walter Fradl -David Talbot-Rice, Österreichische mittelalterliche Wandmalerei, Paris 1964. — Elga Lanc, Die mittelalterlichen Wandmalereien in Wien und Niederösterreich. Corpus der mittelalterlichen Wandmalereien Österreichs I, Wien 1984. — Erika Doberer, Die Apsisreliefs von Schöngrabern im Wandel der kunstgeschichtlichen Betrachtung, Zeitschrift f. Kunst u. Denkmalpflege 38 (1984). — Hermann Fillitz (Hrsg.), Schöngrabern, Internat. Kolloquium 1987, Wien 1987.

Додатково див. цитовані вище, на с. 610, праці Veters und Fuhrmann про розкопки у Зальцбурзі, а також: Oettinger, Das Werden Wiens С. 99 та наст. а особливо. С. 173 та наст. — Zu allen Bereichen

von Kunst und Kultur Див. також: Katalog der Babenberger-Ausstellung 1976. Дали: Leopold Schmidt, Die Volkskultur der Babenbergerzeit, Österr. Zeitschrift f. Volkskunde 30/79 (1976). — Der oben genannte und andere einschlägige Aufsätze von Heinrich Fichtenau nunmehr також у: Fichtenau, Beiträge zur Mediaevistik, 2 Bde., Stuttgart 1975 und 1977. — Додатково див.: Heide Dienst, Regionalgeschichte und Gesellschaft im Hochmittelalter am Beispiel Österreichs, MIOG Erg. -Bd. 27, Wien-Köln-Graz 1990.

V. Пізнє Середньовіччя і габсбурзьке «володіння Австрією». С. 109 та ін.

Докладний огляд пропонують Т. 2 (1885) та 3 (1888) Geschichte Österreich von Alphons Huber. Nunmehr Alphons Lhotsky, Geschichte Österreichs seit der Mitte des 13. Jahrhunderts (1281—1358). Wien 1967. Додатково див. нариси Otto Brunner, Österreich, das Reich und der Osten im späteren Mittelalter, in: Nadler-Srbik, Österreich. Важлива з погляду конституційної історії праця Бруннера, Land und Herrschaft (див. вище. С. 611), переважно вибудована на джерелах цієї епохи, а відтак має для неї особливу вагу. — Див. також: Berthold Sutter, Die Entwicklung der Grundrechte, Ein Forschungsbeitrag etc. zu einer Geschichte d. Grundrechte in Österreich, Wien-Köln-Graz 1982; Günther Hödl, Habsburg und Österreich 1273—1493, Gestalten und Gestalt des österr. Spätmittelalters, Wien-Köln-Graz 1988. Zu den Quellen insbesondere Lhotsky, Quellenkunde, Abschnitt Spätmittelalter. С. 259 та наст. Див. того ж автора. Aufsätze u. Vorträge, Bd. 1—5, Wien 1970—1976. — Paul Uiblein, Die Quellen des Spätmittelalters, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982.

Про Габсбургів загалом: Adam Wandruszka, Das Haus Habsburg, 5. Aufl., Wien 1984. Додатково див.: Janos Kertesz, Bibliographie zur Habsburgliteratur (Budapest 1934). — Michel Dugast Rouillé, Hubert Cuny, Baron Hervé Pinoteau, Les grands mariages des Habsbourgs, Paris 1955 (з помилками). За генеалогіями Габсбургів пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу див.: Alphons Lhotsky, Apis Colonna, Aufsätze und Vorträge 2, Wien 1971. — Walter Höflechner, Zur Heiratspolitik der Habsburger bis zum Jahre 1526, Festschrift H. Wiesflecker, Graz 1973. — Brigitte Hamann (Hrsg.), Die Habsburger. Ein Biographisches Lexikon, Wien 1988.

Збірка джерел Regesta Habsburgica (oben, S. 600) ще неповна. Хоч і застарілою, однак з показниками документів, які зібрав та уклав як додатки до окремих томів Ернст Бірк, є праця Fürst Eduard Maria Lichnowsky, Geschichte des Hauses Habsburg, 8 Bde., Wien 1836—1844. Багато потрібного матеріалу містять, звичайно, томи Regesta Imperii, присвячені правителям пізнього Середньовіччя. Неабияке значення для австрійської історії кінця 14 та 15 ст. мають Deutsche Reichstagsakten Ältere Reihe, Band 1—17, 19/1, 22/1; Mittlere Reihe 3/2, München-Stuttgart 1867—1973. Найважливіші грамоти з конституційної та адміністративної історії епохи містить праця Schwind-Dopsch, Ausgewählte Urkunden (див. вище. С. 600).

Інші збірки документальних джерел: Joseph Chmel, Regesta chronologico-diplomatica Friderici III., Wien 1838. — Того ж автора. Urkunden, Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Kaiser Maximilians und seiner Zeit, Wien 1845. — Того ж автора. Aktenstücke und Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilians I, 3 Bde., Wien 1854 bis 1858. — Adolf Bachmann, Urkunden und Aktenstücke zur österr. Geschichte im Zeitalter Friedrichs III., Fontes rer. Austr. II, 42—44 (1879—1885), 46 (1892). — Heinrich Koller, Das Reichsregister Albrechts II., Wien 1955. — Alois Zauner, Das älteste Tiroler Kanzleiregister 1308—1315, Fontes rer. Austr. II, 78 (1967).

Епічні джерела епохи існують здебільша у критичних виданнях Monumenta Germaniae Historica vor; латинські автори у серії Scriptores in usum scholarum, три важливих німецьких твори (Fürstenbuch des Jans Enikel, die steirische Reimchronik und die Chronik der 95 Herrschaften), in: der Serie der «Deutschen Chroniken».

Боротьба за спадщину Бабенбергерів. Король Оттокар. С. 109 та наст.: Ottokar Lorenz, Geschichte Ottokars II. von Böhmen und seiner Zeit, Wien 1866. — Oswald Redlich, Rudolf von Habsburg, Innsbruck 1903 (класика). — Václav Novotný, Beiträge zur Geschichte Přemysl Ottokars II., MIOG 31 (1910). —

Того ж автора. Rozmach české moci za Přemysla II. Ottakara (1253—1271. Der Machtaufschwung Böhmens unter Přemysl II. Ottokar), Prag 1937. — Wilhelm Wostry, Margarete von Babenberg, in: Sudetendeutsche Lebensbilder, I, Reichenberg 1926. — Hermann Meier, Gertrud, Herzogin von Österreich und Steiermark, Zeitschr. des hist. Vereins f. Steiermark, 23 (1927). — Hermann Wiesflecker, Meinhard II., Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts, Innsbruck 1955. — Alois Gerlich, Landfriede und Landrecht in Österreich 1276 bis 1281, Blätter f. deutsche Landesgesch. 99 (1963). — Kurt Peball, Die Schlacht bei Dürnkrut am 26. August 1278, Militärgeschichtliche Schriftenreihe 10, Wien 1968. — Jindrich Šebánek - Sása Dušková, Das Urkundenwesen König Ottokars II. von Böhmen, Archiv f. Diplomatik 14, 1968. — František Graus, Přemysl Ottokar II. — sein Ruhm und sein Nachleben, MIOG 79 (1971). — Max Weltin, Zur niederösterreich. Stadtministenalität im 13. Jh., Unsere Heimat, 44 (1973). — Того ж автора. Die «Laaer Briefsammlung». Eine Quelle zur inneren Geschichte Österreichs unter Ottokar II. Přemysl, Veröffentlichungen des Instituts f. österr. Geschichtsforschung 21, Wien-Köln-Graz 1975. — Того ж автора. Das österr. Landrecht im 13. Jahrhundert im Spiegel der Verfassungsentwicklung. Vorträge u. Forschungen 23, Sigmaringen 1977. — Thomas Martin, Das Bild Rudolfs von Habsburg als «Bürgerkönig» in Chronistik, Dichtung und moderner Historiographie, Blätter f. deutsche Landesgesch. 112 (1976). — 700 Jahre Schlacht bei Dürnkrut und Jedenspeigen. Ausstellungskatalog, Wien 1978. — Andreas Kusternig, Die Zeit König Ottokars in Österreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 34, St. Pölten-Wien 1978. — Того ж автора. Erzählende Quellen des Mittelalters, Die Problematik mittelalterlicher Historiographie am Beispiel der Schlacht von Dürnkrut-Jedenspeigen 1278, Wien-Köln 1982. — Otto Habsburg, Rudolf von Habsburg, 3. Aufl., Wien-München 1984. Додатково див. найперше: Max Weitin — Andreas Kusternig (Red.), Ottokar-Forschungen, Jb. f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 44/645 (1978/1979). — Jörg K. Hoensch, Přemysl Otakar II. von Böhmen; der goldene König, Graz 1989. — Peter Segl, Ketzer in Österreich. Untersuchungen über Häresie und Inquisition im Herzogtum Österreich im 13. u. beginnenden 14. Jh., Quellen u. Forschungen aus dem Gebiet d. Geschichte, N. F. 5, Paderborn 1985.

Перші кроки Габсбургів у Австрії. С. 115 та наст.: поряд з зазначеною працею Oswald Redlichs über Rudolf von Habsburg див.: Alfons Dopsch, Albrechts I. Bedeutung für die Ausbildung der Landeshoheit in Österreich, Bl. d. Vereins f. Landeskunde von Niederösterreich. N. F. 27 (1893). — Того ж автора. Die Kärnten-Krainer Frage und die Territorialpolitik der ersten Habsburger in Österreich, AÖG 87 (1899). — Того ж автора. Ein antihabsburgischer Fürstenbund im Jahre 1292, MIOG 22 (1901). — Heinrich Schrohe, Der Kampf der Gegenkönige Ludwig und Friedrich, Berlin 1902. — Wilhelm Sidler, Die Schlacht am Morgarten, Zürich 1910. — Otto H. Stowasser, Der Ehevertrag Friedrichs des Schönen mit Isabella von Aragon, Mitt. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, 2 (1921). — Wilhelm Erben, Die Schlacht von Mühldorf, Graz-Wien-Leipzig 1923. — Alfred Hessel, Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Albrecht I. von Habsburg, München 1931. — Bruno Meyer, Studien zum habsburgischen Hausrecht, Zeitschrift f. Schweizerische Geschichte, Jg. 25 (1945), 27 (1947), 28 (1948). — Hans Erich Feine, Die Territorialbildung der Habsburger im deutschen Südwesten, Zeitschr. f. Rechtsgesch., Germ. Abt. 67 (1950). — Alfred A. Strnad, Das Ätium Passau in der Kirchenpolitik König Friedrichs des Schönen (1313—1320), Mitt. des Oberösterreich. Landesarchivs 8 (1964). — Günther Hödl, Friedrich d. Schöne u. die Residenz Wien, Jahrbuch d. Vereins f. d. Geschichte d. Stadt Wien 26 (1970). — Karl Lechner, Ursprung und erste Anfänge der burggräflich-nürnbergischen (пізніше бранденбурзьких) Lehen in Österreich, Festschr. f. Walter Schlesinger, Bd. I, Wien 1973. — Hanspeter Danuser, Göllheim und Königsfelden, Zürich 1974. — Hans-Dieter Homann, Kurkolleg und Königtum im Thronstreit von 1314—1330, Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München 56, München 1974.

Про початки Швайцарської конфедерації інформує дуже широка література, що ж до сучасних досліджень, див.: Bruno Meyer, Die Entstehung der Eidgenossenschaft, Schweizerische Zeitschr. f. Gesch. 2 (1952). Того ж автора. Die Bildung der Eidgenossenschaft im 14. Jahrhundert, Zürich 1972, und Harold Steinacker, Die Habsburger und der Ursprung der Eidgenossenschaft, MIOG 61 (1955).

Герцьський графський дім, його землі і володіння. С. 122 та наст.: Ernst Klebel, Die Grafen von Görz als Landesherren in Oberkärnten, Carinthia, I (1935). — Artur M. Scheiber, Zur Genealogie der Grafen

von Görz, Adler, Zeitschr. f. Genealogie u. Heraldik, I. (XV), 1947. — Hermann Wiesflecker, Die politische Entwicklung der Grafschaft Görz und ihr Erbfall an Österreich, in: MIOG 56 (1948). — Того ж автора. Meinhard II. (див. вище). — Див. також: Fabio Cusin, Il confine Orientale d'Italia nella politica europea del 14 e 15 secolo, 2. Aufl., Triest 1977. — Franz Huter, Tirol im 14. Jahrhundert, Vorträge und Forschungen 14 (1971). — Josef Riedmann, Die Beziehungen der Grafen und Landesfürsten von Tirol zu Italien bis zum Jahre 1335, Sitzungsber. d. Österr. Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 307 (1977).

Поширення і зміцнення влади Габсбургів у східноальпійських землях. С. 126 та наст.: Alphons Huber, Die Vereinigung Tirols mit Österreich, Innsbruck 1863. — Того ж автора. Geschichte des Herzogs Rudolf IV. von Österreich, Innsbruck 1865. — Gottfried Edmund Friß, Das soziale Wirken Albrechts des Weisen, Wien 1899. — F. H. Haug, Ludwigs V., des Brandenburgers Regierung in Tirol, Forschungen u. Mitt. zur Geschichte Tirols u. Vorarlbergs, III, IV, 1906—1907. — Ernst Karl Winter, Rudolf IV. von Österreich, 2 Bde., Wien 1934—1936. — Alphons Lhotsky, Privilegium maius. Die Geschichte einer Urkunde. Wien 1957 (з текстами фальсифікатів). — Othmar Hageneder, Die Grafschaft Schaunberg, Mitt. des oberösterr. Landesarchivs 5 (1957). — Того ж автора. Das Land ob der Enns und die Herrschaft Freistadt im späten Mittelalter, Jahrbuch des oö. Musealvereins 127/1 (1982). — Wilhelm Neumann, Wirklichkeit und Idee des «windischen» Erzherzogtums Kärnten. Das Kärntner Landesbewußtsein und die österr. Freiheitsbriefe. Südostdeutsches Archiv 3 (1961). — Franz Huter, Der Eintritt Tirols in die «Herrschaft zu Österreich», Tiroler Heimat 26 (1962). — Ursula Begrich, Die fürstliche «Majestä» Herzog Rudolfs IV. von Österreich, Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte 6, Wien 1945. — Nikolaus Grass, Der Wiener Dom, Die Herrschaft zu Österreich und das Land Tirol, Innsbruck 1968. — Karl Lechner, Die Bildung des Territoriums und die Durchsetzung der Territorialhoheit im Raum des östlichen Österreich, Vorträge und Forschungen 14 (1971). — Heinrich Appelt, Zur diplomatischen Beurteilung des Privilegium maius, Festschr. f. Peter Acht, Münchner Histor. Studien 15, Kallmünz 1976. — Того ж автора. Die Bedeutung des Titels «archidux palatinus Austriae», Festschrift Friedrich Hausmann, Graz 1977. — Jürgen v. Ungern-Sternberg, Cäsar und Nero in der Vorstellungswelt des 14. Jahrhunderts, Zu den Privilegien Herzog Rudolfs IV. von Österreich, Jahrbuch f. fränkische Landesforschung 36 (1976). — Josef Riedmann, Karl IV. und die Bemühungen der Luxemburger um Tirol, Blätter f. deutsche Landesgesch. 114 (1978). — Klaus Lohmann, Die Judenverfolgungen zwischen 1290 und 1420 als theologisches und soziales Problem, in: Wellen der Verfolgung in der österr. Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1986. — Otto Fraydenegg-Monzello, Herzog Otto der Fröhliche und seine Teilungsforderung 1327—1329, Kleine Arbeitsreihe des Inst. f. Europäische u. Vergleichende Rechtsgeschichte Graz, Bd. 20 (1989).

Поділи влади у пізньому Середньовіччі. С. 133 та наст.: Heinrich Zeißberg, Zur Geschichte der Minderjährigkeit Herzog Albrechts V. von Österreich, AÖG 86 (1899). — Richard Mell, Die Salzburger Landstände, Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde, 43 (1903). — Wilhelm Wostry, König Albrecht II. (1437—1439), Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft 12, 13, Prag 1906/1907. — Otto H. Stowasser, Zur inneren Politik Herzog Albrechts III. von Österreich, MIOG 41 (1926). — Otto Stolz, Die Landstandschaft der Bauern in Tirol, Histor. Vierteljahresschr., 28 (1933), 29 (1934). — Xaver Weber, Der Sempacher Krieg, Luzern 1936. — Hans Kramer, Die Grundlinien der Außenpolitik Herzog Friedrichs IV. von Österreich-Tirol, in: Tiroler Heimat, 17 (1953), 21 (1957/58). — Alphons Lhotsky, Was heißt Haus Österreich? Anzeiger der phil.-hist. Kl. d. Akademie d. Wiss., 93, 1956. — Alois Gerlich, Habsburg, Luxemburg, Wittelsbach im Kampf um die Deutsche Königskrone, Wiesbaden 1960. — Gerda Koller, Princeps in ecclesia. Untersuchungen zur Kirchenpolitik Herzog Albrechts V. von Österreich, AÖG 124 (1964). — Benedikt Bilgeri, Der Bund ob dem See, Vorarlberg im Appenzellerkrieg, Stuttgart 1968. — Silvia Petrin, Der österreichische Hussitenkrieg 1420—1434, Militärlhist. Schriftenreihe, Heft 44, Wien 1982. — Guy P. Marchal, Sempach 1386, Von den Anfängen des Territorialstaates Luzern, Basel 1986. — Heinrich Koller, Kaiser Siegmunds Kampf gegen Herzog Friedrich IV. von Österreich, in: Studia Luxemburgensia, Festschrift Heinz Stoob, Warendorf 1989.

Про стани додатково див.: Brunner, Land u. Herrschaft, 5. Aufl. N. 404 та наст. — Anton Mell, Verfassungsgeschichte der Steiermark. С. 100 та наст. — Helmuth Stradal, Stände und Steuern in Österreich,

XIIe Congrès international des sciences historiques, Etudes présentées à la commission internationale pour l'histoire des assemblées d'états 31, Wien 1965. — Додатково див. особл. згаданий (С. 612) твір Herrschaftsstruktur und Ständebildung, Bd. 1—3. — Heinz Dopsch, Probleme ständischer Wandlung beim Adel Österreichs, der Steiermark u. Salzburgs etc., in: Herrschaft u. Stand, hrsg. Josef Fleckenstein, Göttingen 1977.

Період австрійських заворушень за імператора Фрідріха III. С. 142 та наст.: Joseph Chmel, Regesta chronologico-diplomatica Friderici III., 2 Bde., Wien 1838—1840. — Того ж автора. Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilians I., 2 Bde., Hamburg 1840 bis 1842. — Heinrich Zeißberg, Der österreichische Erbfolgestreit nach dem Tode des Königs Ladislaus, AÖG 54 (1876). — Adolf Bachmann, Deutsche Reichsgeschichte im Zeitalter Friedrichs III. und Maximilians I., 2 Bde., Leipzig 1884—1894. — Того ж автора. Urkunden und Aktenstücke z. österr. Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III. i. t. d., FRA II 42 (1879); Briefe und Akten, FRA II 44 (1885); Urkundl. Nachtrage, FRA II 46 (1892). — Wilhelm Fraknoi, Matthias Corvinus, König von Ungarn, Freiburg. I. B. 1891. — J. Martens, Die letzte Kaiserkrönung in Rom, Diss, Leipzig 1900. — Viktor Lug, Ulrich von Cilli und Ladislaus Posthumus, Reichenberg 1904. — Ignaz Rothenberg, Andreas Baumkircher und seine Fehde mit Kaiser Friedrich III., Zeitschr. des Histor. Vereines f. Steiermark, 6 (1909). — Karl Schalk, Aus der Zeit des österr. Faustrechts 1440—1463. Abhandl. zur Geschichte u. Quellenkunde d. Stadt Wien, III, Wien 1919. — Otto Brunner, Beiträge zur Geschichte des Fehdewesens im spätmittelalterlichen Österreich, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, 22 (1929). — Wilhelm Neumann, Die Türkeneinfälle nach Kärnten, Südostforschungen, 14 (1955). — August Ernst, Zur Frage der von Ungarn an Österreich verpfändeten Herrschaften, Mitt. des oberösterr. Landesarchivs, 5 (1957). — Brigitte Haller, Kaiser Friedrich III im Urteil der Zeitgenossen, Wiener Dissertationen aus dem Gebiete der Geschichte 5, Wien 1965. — Karl Gutkas, Der Mailberger Bund von 1451. MIOG 74 (1966). — Friedrich III., Kaiserresidenz Wiener Neustadt. St. Peter an der Sperr. Ausstellungskatalog. Wiener Neustadt 1966. — Viktor Flieder, Stephansdom und Wiener Bistumsgründung, Wien 1968. — Christiane Thomas, Kampf um die Weidenburg, Habsburg, Cilli und Görz 1440—1445, MÖSTA 24 (1972). — Brigitte Haller, Kaiser Friedrich und die Stephanskron, ebenda, 26 (1973). — Heinz Dopsch, Die Grafen von Cilli — ein Forschungsproblem?, Südostdeutsches Archiv 17/18 (1974/1975). — Peter Csendes, Wien in den Fehden der Jahre 1461—1463, Militärlhist. Schriftenreihe 28 (1974). — Rudolf Kropf (Hrsg.), Baumkircherstudien, Eisenstadt 1983. — Wolfgang Zanetti, Der Friedenskaiser. Friedrich III. und seine Zeit, Herford 1985. — Bernd Rill, Friedrich III. Habsburgs europäischer Durchbruch, Graz-Wien-Köln 1987.

Австрія та Бургундія. Боротьба з Францією та Угорщиною. С. 147 та наст.: H. G. Neubauer, Die burgundische Frage vom Tode Karls des Kühnen bis zum Frieden von Calais, Erlangen 1930. — Burkhard Seuffert, Drei Register aus den Jahren 1478—1519, Untersuchungen zu Politik, Verwaltung und Recht des Reiches, besonders des deutschen Südostens, Innsbruck 1934. — Alfons Dopsch, Die Weststaatspolitik der Habsburger im Werden ihres Großreiches (1477—1526), in: Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe für Heinrich Srbik, Wien 1938. — Hans Kramer, Die äußere Politik des Herzogs Sigmund von Österreich-Tirol 1440—1490, Tiroler Heimat, 11 (1947), 12 (1949). — Alphons Lhotsky, AEIOV. Die Devise Kaiser Friedrichs III. und sein Notizbuch. MIOG 60 (1952). — Robert Janeschitz-Kriegl, Die Geschichte der ewigen Richtung, Zeitschr. f. Geschichte des Oberrheins, 105 (1957). — Roderich Schmidt, AEIOU, Die mittelalterlichen Vokalspiele etc., in: Festschrift f. Fritz Tschirch, Köln-Wien 1972. — Того ж автора. AEIOV. Das «Vokalspiel» Friedrichs III. von Österreich. Ursprung und Sinn einer Herrscherdevise, Archiv f. Kulturgeschichte 55 (1973). — Karl Nehring, Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum, München 1975. — Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn, Katalog der Ausstellung in der Schallaburg, Wien 1982. — Werner Maleczek, Die Sachkultur am Hofe Herzog Sigismunds von Tirol, in: Adelige Sachkultur des Spätmittelalters, Österr. Akad. d. Wiss., SB phil.-hist. Kl. 400, Wien 1982. — Karl Gutkas, Friedrich III. und Matthias Corvinus. Wiss. Schriftenreihe Niederösterreich 65, St. Pölten-Wien 1982. — Wilhelm Baum, Sigmund der Münzreiche. Zur Geschichte Tirols und der habsburgischen Länder im Spätmittelalter. Bozen 1987.

Твори про Максиміліана I подані у наступному розділі.

Від Середньовіччя до Нового часу. С. 151 та наст.: Heinrich Ulmann, Kaiser Maximilian I., 2 Bde., Stuttgart 1884—1891. — Wilhelm Bauer, Die Anfänge Ferdinands I., Wien-Leipzig 1907. — Того ж автора. Die Korrespondenz Ferdinands I., Bd. I, Familienkorrespondenz bis 1526. Veröffentl. d. Komm. f. neuere Geschichte Österreichs, Bd. 11, Innsbruck 1912. — Theodor Mayer, Die Verwaltungsorganisation Kaiser Maximilians I., ebenda, Bd. 14, Innsbruck 1920. — Adolf Stern, Gabriel von Salamanca, Graf von Ortenburg, Hist. Zeitschr., 131 (1925). — Anna Coreth, Ein Wappenbuch Kaiser Maximilians I., Festschrift des Österr. Haus-, Hof- u. Staatsarchivs, I., Wien 1949. — Will Winker, Kaiser Maximilian. Zwischen Wirklichkeit und Traum. München 1950 (fehlerhaft). — Karl Siegfried Bader, Berthold von Henneberg, ein Staatsmann vom Mittelrhein, Mainz 1954. — Rudolf Buchner, Kaiser Maximilian als geschichtliche Erscheinung, in: Kaiser Maximilian I. Weißkunig, hrsg. H. Th. Musper, Stuttgart 1956. — Hermann Wiesbecker, Der Italienzug Maximilians I. im Jahre 1946, Carinthia, I, 146 (1956). — Того ж автора. Maximilian I. und die Wormser Reichsreform, Zeitschr. des hist. Vereins f. Steiermark, 49 (1957). — Того ж автора. Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag (1490/91), Südostforschungen, 18 (1959). — Того ж автора. Maximilian I. und die habsburgisch spanischen Heiratsverträge von 1495/96, MIOG 67 (1959). — Того ж автора. Die Belagerung von Livorno 1496, ebenda, 68 (1960). — Того ж автора. Italien in der Kaiserpolitik Maximilians I., Der Schlern, 34 (1960). — Karl Eder, Siegmund von Dietrichstein und die Anfänge Ferdinands I., Carinthia, I, 146 (1956). — Heinrich Fichtenau, Der junge Maximilian (1459—1482), Österreich-Archiv, Wien 1958. — Ausstellung Maximilian I., Innsbruck 1969, Katalog Innsbruck (1969). — Hermann Wiesflecker, Kaiser Maximilian I., Bd. 1—4, Wien 1970—1981. — Alphons Lhotsky, Das Zeitalter des Hauses Österreich, Die ersten Jahre der Regierung Ferdinands I. (1520—1527), Wien-Köln-Graz 1971. — Walter Höflechner, Die Gesandten der europäischen Mächte, vornehmlich des Kaisers und des Reiches. 1490—1500, AÖG 129 (1972). — Wien an der Schwelle der Neuzeit. Festgabe des Wiener Stadt- und Landesarchivs, Wien 1974. — Peter Krendl, Die dynastisch-politischen Verhandlungen Maximilian I. mit Ferdinand dem Katholischen im Jahre 1507, Hist. Jahrbuch 97/98 (1978). — Richard Perger - Walter Hetzer, Wiener Bürgermeister der frühen Neuzeit, Forschungen u. Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 9 (1981). — Wolfgang Sittig, Landstände und Landesfürstentum, Eine Krisenzeit als Anstoß für die Entwicklung der steirischen landständischen Verwaltung, Veröffentl. d. Steiermärk Landesarchivs 13, Graz 1982.

Про селянську війну: Hermann Braumüller, Der Bauernaufstand von 1525/26 in Kärnten, Carinthia, I 116 (1926). — Albert Holländer, Gaismairs Landesordnung, Der Schlern, 13 (1932). — Того ж автора. Studien zum Salzburger Bauernkrieg, Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde, 73 (1932/33). — Günther Franz, Der deutsche Bauernkrieg, 10. Aufl., Darmstadt 1975 (Standardwerk). — Hans Pirchegger, Die innerösterreichischen Bauernkriege, in: Ausgewählte Aufsätze, Graz 1950. — Herbert Klein, Quellenbeiträge zur Geschichte der Salzburger Bauernunruhen im 15. Jahrhundert, Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde, 93 (1953). — Josef Macek, Der Tiroler Bauernkrieg und Michael Gaismair, Berlin 1965. — Jürgen Bucking, Michael Gaismair: Reformier — Sozialrebell — Revolutionär. Seine Rolle im Tiroler Bauernkrieg. Spätmittelalter u. Frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, Stuttgart 1978. — Michael Forcher, Michael Gaismair, 1532—1582, Zum 450. Todestag, Innsbruck 1982. — Fridolin Dörner (Hrsg.), Die Bauernkriege und Michael Gaismair, Veröffentlichungen d. Tiroler Landesarchivs 2, Innsbruck 1982. — Ernst Bruckmüller, Die Strafmaßnahmen nach den bäuerlichen Erhebungen des 15. — 17. Jh., in: Wellen der Verfolgung in der österr. Geschichte, Schriften des Inst. f. Österreichkunde, 48, Wien 1986.

До літератури про початки протестантського руху див. нижче. С. 628. Колонізація пізнього Середньовіччя. С. 165 та наст. Більшість праць, які згадуються вище в розділі про історію колонізації зрілого Середньовіччя (С. 616) придатні і для наступної епохи. До цього переліку додаємо ще:

Селянська колонізація: Alfred Grund, Die Veränderungen der Topographie im Wienerwalde und Wiener Becken, Leipzig 1901. — Otto Lamprecht, Die Verödung der Mittelsteiermark zu Ende des Mittelalters, Zeitschr. des hist. Vereins f. Steiermark, 30 (1936). — Ferdinand Tremel, Zur Erforschung der Wüstungen im ausgehenden Mittelalter, ebenda, 37 (1946). — Heinz Pohlendt, Die Verbreitung der spätmittelalterlichen Wüstungen in Deutschland, Göttingen 1950. — Wilhelm Abel, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters,

2. Aufl., Stuttgart 1955. — Othmar Hageneder, Die spätmittelalterlichen Wüstungen in der Grafschaft Schauenberg, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, 33 (1957). — Karl Ilg, Die Bedeutung der Walser für Vorarlberg, Montfort 15 (1963). — Helmuth Felgl - Andreas Kusternig (Hrsg.), Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich (Vorträge und Diskussionen), Wien 1983.

Міська колонізація: Anselm Weißenhofer, Die ältesten Stadtansichten Wiens, Wien 1923. — Adalbert Klaar, Der mittelalterliche Städtebau, in: Die Bildende Kunst in Österreich, Bd. I, Wien 1937. — Otto Stolz, Über die Bauart der Innsbrucker Bürgerhäuser des Mittelalters, Veröffentl. des Museums Ferdinandeum, Jg. 20/25 (1945). — Herbert Fischer, Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes Wien 1952.

Голод, епідемії тощо. Robert Höniger, Der Schwarze Tod in Deutschland 1348—1351, Innsbruck 1884 (численні приклади з джерел). — Viktor Krafft-Ebing, Zur Geschichte der Pest in Wien 1349—1898, Leipzig und Wien 1899. — Fritz Curschmann, Hungersnöte im Mittelalter, Leipzig 1900. — Ernst Kelter, Das deutsche Wirtschaftsleben im 14. und 15. Jahrhundert im Schatten der Pestepidemien, Jahrbücher f. Nationalökonomie u. Statistik, 165 (1953). — Herbert Klein, Das Große Sterben von 1348/49 und seine Auswirkungen auf die Besiedlung der Ostalpenländer. Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde 100 (1960) bzw. H. Klein, Gesammelte Aufsätze, Salzburg 1965.

Економічне життя пізнього Середньовіччя. С. 164 та наст., названі вище (С. 616) джерела в цю епоху доповнюють Weistümer, їх критичним виданням займається Австрійська академія наук. (досі 18 томів, Відень 1870 та наст.). Поряд з грамотами джерелами для вивчення економічної господарки міста виступають книги міського права та муніципальні книги, як наприклад, книга міського права Відня, яка виникла наприкінці 14 ст., далі давні міські кадастри, а також списки міських громадян та податкові списки. Іноді дані про торгівлю поряд з митними і дорожними реєстрами можна також взяти з рахункових книг купців. Серед них дуже детальні відомості подає «Рунунзька книга», рахункова книга регенсбурзьких купців (hrsg. Franz Bastian, 3 Bde., Regensburg 1935—1944); на тему торгівлі із Західною Угорщиною, Верхньою Німеччиною та Венецією наприкінці епохи див.: Das älteste Geschäftsbuch Österreichs. Die Gewölberegister der Wiener Neustädter Firma Alexius Funck. Hrsg. Othmar Pickl, Graz 1966.

Загальні нариси з економічної історії пізнього Середньовіччя: Heinrich Bechtel, Der Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters, München und Leipzig 1931. — Hermann Wopfner, Die Lage Tirols zu Ausgang des Mittelalters und die Ursachen des Bauernkrieges, Berlin-Leipzig 1908. — Ferdinand Tremel, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, Graz 1954. — На тему соціальної історії див. з-поміж інших: Herwig Ebner, Die soziale Stellung der Frau im spätmittelalterlichen Österreich, in: Frau und spätmittelalterlicher Alltag, Österr. Akad. d. Wiss. SB. phil.-hist. Kl. 473 (Kongreß Krems 1984).

Сільське господарство (див. вище. С. 616 і наст.): Erna Patzelt, Entstehung und Charakter der Weistümer in Österreich, Brünn 1924. — Anton Mell, Das steirische Weinbergrecht, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 207 (1928). — Hermann Wießner, Sachinhalt und wirtschaftliche Bedeutung der Weistümer, Wien 1934. — Franz Graß, Pfarrei und Gemeinde im Spiegel der Weistümer Tirols, Innsbruck 1950. — Hermann Baltl, Die österreichischen Weistümer. Studien zur Weistumsgeschichte. MIOG 59 (1951) u. 61 (1953). — Walter Fresacher, Die persönliche Stellung des Bauern in Kärnten, Archiv f. vaterländ. Gesch. u. Topographie 31 (1950). — Того ж автора. Das Freistiftrecht, ebenda, 39 (1952). — Georg Grill, Die Robot in Oberösterreich, Linz 1952.

Гірництво (див. вище. С. 617): Kurt Kaser, Eisenverarbeitung und Eisenhandel. Die staatlichen und wirtschaftlichen Grundlagen des innerösterreichischen Eisenwesens. Wien-Berlin 1932. — Maja Loehr, Die Radmeister am steirischen Erzberg bis 1625, Mitt. des Museums f. Bergbau, Geologie und Technik am Landesmuseum Joanneum in Graz, 5 (1947). — Того ж автора. Thörl, Geschichte eines steirischen Eisenwerkes, Wien 1952.

Міська господарка (див., де вказано вище): Lothar Groß, Beiträge zur städtischen Vermögensstatistik des 14. und 15. Jahrhunderts in Österreich, Innsbruck 1913. — Otto Brunner, Die Finanzen der Stadt Wien

von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert, Wien 1929. — Того ж автора. Die Politik der Stadt Wien im späteren Mittelalter. Historische Studien A. F. Pribram dargebracht. Wien 1929. — Leopold Sailer, Die Wiener Ratsbürger im 14. Jahrhundert, Wien 1931. — Alfred Hoffmann, Verfassung, Verwaltung und Wirtschaft im mittelalterlichen Linz Heimatgaue 16 (1935). — Того ж автора. Der oberösterreichische Stadtebund im Mittelalter, Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereins, 93 (1948). — Того ж автора. Die Vermögenslage und soziale Schichtung der Linzer Bürgerschaft am Ausgange des Mittelalters Jahrbuch der Stadt Linz 1949. — Hans Lentze, Die rechtliche Struktur des mittelalterlichen Zunftwesens in Wien und den österreichischen Städten, Mitt. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, 15 (1935). — Felix Czeike, Ratsbürger und Honoratioren im 15. Jahrhundert, Jahrbuch des Vereins f. Geschichte der Stadt Wien, 13 (1956). — Karl Gutkas, Das Städtewesen der österreichischen Donauländer und der Steiermark im 14. Jh., Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, 2 (1972). — Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, hrsg. Wilhelm Rausch, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas, 3 (1974).

Торгівля (див., де вказано вище): Otto Stolz, Geschichte der Organisation des Transportwesens in Tirol im Mittelalter, Vjschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., 16 (1910). — F. Kováts, Handelsbeziehungen zwischen Köln und Preßburg im Mittelalter, Mitt. aus dem Stadtarchiv Köln, 35 (1914). — Friedrich Walter, Zur Geschichte des Wiener Handels nach Ungarn im 15. Jahrhundert, Mbl. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, 5 (1923). — Friedrich Engel - Janosi, Zur Geschichte d. Wiener Kaufmannschaft von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts, Mitt. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, 6 (1926). — Herbert Klein, Brenner und Radstädter Tauern, Beiträge z. Geschichte u. Heimatkunde Tirols, Hermann-Wopfner-Festschrift, 1 (1947). — Того ж автора. Der Saumhandel über die Tauern, Mitt. d. Ges. f. Salzburger Landeskunde, 90 (1950). — Otto Brunner, Neuere Arbeiten zur älteren Handeisgeschichte Wiens, Jahrbuch des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 8/9 (1949/50). — Ingomar Bog, Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650, Wien-Köln 1971. — Sigismund Paul Pach, Zur Geschichte der Handelsbeziehungen zwischen Österreich u. Ungarn im 15. u. 16. Jahrhundert, MÖSTA 25 (1972). — Herbert Hassinger, Geschichte des Zollwesens, Handels und Verkehrs in den östlichen Alpenländern vom Spätmittelalter bis in die zweite Hälfte des 18. Jahrhunderts, Bd. 1, Salzburg 1987.

Гроші та кредитна справа (див., де вказано вище): Artur Goldmann, Das Judenbuch der Scheffstraße zu Wien (1389—1420), Wien 1908. — Rudolf Geyer, Die österreichische Münzordnung von 1524 und ihre Vorläufer, Numismat. Zeitschr., 61 (1928). — Того ж автора. Die Rechnungsbücher der Münzstätte Hall in Tirol 1478—1520 MIOG 60 (1952). — Karl Moeser und Fritz Dworschak, Die große Münzreform unter Erzherzog Sigmund von Tirol, Österr. Münz- und Geldwesen im Mittelalter 7, Wien 1936. — Artur Pohl, Die Grenzlandprägung, Münzprägung in Österreich und Ungarn im 15. Jahrhundert, Graz 1972. — Werner Kögl, Studien über das niederösterreich. Regiment Maximilians I. Mit bes. Berücksichtigung der Finanzverwaltung, MIOG 83 (1975).

Див. з цієї проблеми: August Loehr, Österreichische Geldgeschichte, Wien 1946. N. 29 та наст.

Духовна культура австрійського пізнього Середньовіччя. С. 172 та наст.: Erziehungswesen und Schrifttum: Georg Voigt, Enea Silvio Piccolomini als Papst Pius II und sein Zeitalter, 3 Bde., Berlin 1856—1863. — Joseph Aschbach, Geschichte der Wiener Universität, 3 Bde., Wien 1865—1888. — Anton Mayer, Die Bürgerschule zu St. Stephan in Wien, Wien 1880. — Heinrich Hammer, Literarische Beziehungen und musikalisches Leben des Hofes Herzog Siegmunds von Tirol, Zeitschr. des Ferdinandeums, 43 (1899). — Anton E. Schönbach, Über Gutolf von Heihgenkreuz, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 150 (1904). — Oswald Redlich und Anton E. Schönbach, Des Gutolf von Heiligenkreuz Translatio sanctae Delicianae, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 159 (1908). — Karl Großmann, Die Frühzeit des Humanismus in Wien bis zu Celtis Berufung 1497, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, 22 (1929). — Hans Kramer Untersuchungen zur österreichischen Geschichte des Aeneas Silvius, MIOG 45 (1931). — Konrad Joseph Heilig, Leopold Stainreuter von Wien, der Verfasser der sogenannten österreichischen Chronik von den 95 Herrschaften, MIOG 47 (1933). — Alphons Lhotsky, Dr. Jacob Mennel, Alemannia 1936. — Того ж автора. Thomas Ebendorfer Ein österreichischer Geschichtsschreiber, Theologe und Diplomat des 15.

Jahrhunderts Schriften der Mon. Germ. Hist. 15, Stuttgart 1957. — Того ж автора. Studia Neuburgensia (плекання науки Австрії пізнього Середньовіччя). Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, N. F. 1 (1961). — Того ж автора. Die Wiener Artistenfakultät 1365—1497. Graz-Wien-Köln 1965. — Того ж автора. Aeneas Silvius und Österreich. Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an d. Univ. Basel 5 (1965). — Див. того ж автора. Umriß einer Geschichte der Wissenschaftspflege i t. d. (див. вище. С. 617). — Maja Loehr, Der steirische Reimchronist, «her Otacher ouz der Geul», MIOG 51 1937). — Dies, Der steirische Reimchronist, Der Bindenschild, Bd. 2 Wien 1947. — Willibrord Neumüller, Bernardus Noricus von Kremsmünster, Wels 1947. — Gioacchino Paparelli, Enea Silvio Piccolomini (Pio II), Bari 1950. — Hans Rupprich, Das Wiener Schrifttum des ausgehenden Mittelalters, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 228 (1954). — Fritz Eheim, Ladislaus Sunthaym, Ein Historiker aus dem Gelehrtenkreis um Maximilian I., MIOG 67 (1959). — Hans Ankwicz-Kleehoven, Der Wiener Humanist Johannes Cuspinian, Wien-Graz-Köln 1959. — Paul Uiblem, Beiträge zur Frühgeschichte der Universität Wien, MIOG 71 (1963). — Того ж автора. Die österreichischen Landesfürsten und die Wiener Universität im Mittelalter, ebenda, 72 (1964). — Того ж автора. Zu den Beziehungen der Wiener Universität zu anderen Universitäten im Mittelalter. In: Jozef Ijsewijn - Jaques Paquet, The Universities in the late Middle Ages, Leuven 1978. — Того ж автора. Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät, Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Wien 1988. — Isnard W. Frank, Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500, AÖG 127 (1968). — Winfried Stelzer, Jakob Unrest und Ladislaus Sunthaym, Carinthia, I, 163 (1973). — Helmut Engelbrecht, Erziehung u. Unterricht auf dem Boden Österreichs, Spätmittelalter, in: Jahresbericht des Bundesgymnasiums Krems 1973/74, Krems 1974. — Paracelsus, Werk u. Wirkung. Festgabe f. K. Goldammer, Wien 1975. — Ursula Liebertz-Grün, Seifried Helbling, Satiren kontra Habsburg, München 1981. — Того ж автора. Das andere Mittelalter. Erzählte Geschichte und Geschichtserkenntnis um 1300. Studien zu Ottokar von Steiermark. Jans Enikel, Seifried Helbling, München 1984. — Marianne Hovorka Baumgart, Die Wiener als Studenten an der Wiener Universität im Spätmittelalter. Dissertationen d. Universität Wien, Wien 1982. — Wilhelm Baum, Enea Silvio Piccolomini, Cusanus und Tirol, Der Schlern 56 (1982). — Georg Kreuzer, Heinrich von Langenstein, Studien zur Biographie und zu den Schismen traktaten, Paderborn-München-Wien-Zürich 1987. — Günther Hamann - Helmuth Crössing (Hrsg.), Der Weg der Naturwissenschaften von Johann von Gmunden zu Johannes Kepler, Veröffentlichungen der Komm. f. Geschichte d. Mathematik, Naturwissenschaften und Medizin der Österr. Akad. d. Wiss 46, Wien 1988. Bildende Kunst: Ludwig von Baldass, Der Künstlerkreis Maximilians, Wien 1923. — Того ж автора. Österreichische Tafelmalerei der Spätgotik, Wien 1934. — Johann Riehl, Gotische Baukunst in Österreich, Wien 1924. — Friedrich Wimmer und Ernst Klebel, Das Grabmal Kaiser Friedrichs III. im Wiener Stephansdom, Österreichs Kunstdenkmäler in Einzeldarstellungen, I, Wien 1924. — Wilhelm Suida, Österreichs Malerei in der Zeit Erzherzog Ernsts des Eisernen und König Albrechts II., Artes Austriae, 4, Wien 1926. — Franz Kieslinger, Die mittelalterliche Plastik in Österreich, Wien 1926. — Того ж автора. Gotische Glasmalerei in Österreich bis 1540, Wien 1926. — Otto Pächt, Österreichische Tafelmalerei der Gotik, Augsburg 1929. — Vinzenz Oberhammer, Die Bronzestandbilder des Maximiliangrabes in der Hofkirche zu Innsbruck, Innsbruck 1935. — Karl Oettinger, Altdeutsche Bildschnitzer der Ostmark, Wien 1939. — Того ж автора. Altdeutsche Maler der Ostmark, Wien 1942. — Richard K. Donin, Weg und Entwicklung der gotischen Baukunst in Niederösterreich, in: Donin, Zur Kunstgeschichte Österreichs, Ges. Aufsätze, Wien i t. ä. 1951. — Того ж автора. Der Wiener Stephansdom und seine Geschichte, 2. Aufl., Wien 1952. — Walter Bucbowiecki, Die gotischen Kirchen Österreichs, Wien 1952. — Peter Baldass (u. a.), Gotik in Österreich, Wien-Hannover-Bern 1961. — Gerhard Schmidt, Die Malerschule von St. Florian, Linz 1962. — Того ж автора. Die Wiener «Herzogswerkstatt» und die Kunst Nordwesteuropas, Wiener Jahrbuch f. Kunstgeschichte 30/31 (1977/78). — Die Gotik in Niederösterreich, Kunst, Kultur und Geschichte. Bearbeitet von Fritz Dworschak und Harry Kühnel, Wien 1963. — Alfred Stange, Maierei der Donauschule, München 1964.

Див. також: Ernst Englisch - Gerhard Jaritz, Das tägliche Leben im spätmittelalterlichen Niederösterreich, Wissenschaftl. Schriftenreihe Niederösterreich 19/20/21, St. Pölten-Wien 1976. Дали:

Еріх Цюльнер ІСТОРІЯ АВСТРІЇ

Die Funktion der schnftl. Quelle in der Sachkulturforchung, Veröffentl. d. Institues f. Mittelalterl. Realienkunde I, Sitzungsber. d. Österr. Akad. d. Wiss. 304 (1976), sowie die die österreichischen Länder betreffenden Abhandlungen in den Veröffentlichungen Bd. 2 (Stadt des Spätmittelalters), 3 (Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters), 4 (Adelige Sachkultur), 6 (Erforschung von Alltag und Sachkultur), 7 (Bäuerliche Sachkultur), 8 (Alltag und Fortschritt), 9 (Frau und mittelalterlicher Alltag). Sitzungsberichte, 325., 367., 374., 400., 433., 439., 470., 473. Jg. Wien 1977 та наст.

VI. Реформація і контрреформація (1526—1648). С. 182 та наст.

Серед багатющого джерельного матеріалу конфесійної доби особливо слід виділити донесення папських нунціїв, депеші і реляції венеційських послів, кореспонденцію монархів та вчених, акти імперських та земельних парламентів (райхстагів та ляндтагів), а також урядів територіального князя. Значна частина цього матеріалу ще чекає на свого редактора, інші джерела дійшли до нас нерідко у неповних, з численними хибами редакціях. Примітною є і щедра на теми тогочасна література у листівках. Про стан джерел: Gernot Heiß, Reformation und Gegenreformation (1519—1618), Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982. Додатково див.: Quellen- und Literaturübersicht bei Uhlirz, Handbuch I. С. 187 та наст., IV. С. 49 та наст.; також: Hantsch, Die Geschichte Österreichs I. С. 210 та наст. — Афористичний огляд загальної новітньої історії Австрії подає Heinrich Benedikt, Monarchie der Gegensätze. Österreichs Weg durch die Neuzeit, Wien 1947, або Die Monarchie des Hauses Österreich, Wien 1968. — Див. також: Robert A. Kann, Werden und Zerfall des Habsburgerreiches, Graz-Wien-Köln 1962. — Того ж автора. Geschichte des Habsburgerreiches 1526—1918, 2. Aufl., Wien-Köln 1982. — Victor-Lucien Tapié, Die Völker unter dem Doppeladler, Graz-Wien-Köln 1975. — Robert J. W. Evans, Das Werden der Habsburgermonarchie 1550—1700, Gesellschaft, Kultur, Institutionen, 2. Aufl., Wien 1989.

Докладні детальні дані про джерела, коментарі та загальну літературу пропонує Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung, 7 Bde., 2. Aufl., Stuttgart 1956—1966 (Bd. 1—6 Neudruck der 1. Aufl., 1933—1940!), von Karl Schottenloher. Однак варто ще зазирнути і у Franz Schnabel, Deutschlands Geschichtsquellen und Darstellungen in der Neuzeit, Bd. I, Das Zeitalter der Reformation 1500—1550, Leipzig und Berlin 1931. — Gustav Wolf, Quellenkunde der deutschen Reformationsgeschichte, 3 Bde., Gotha 1915—1923. Цілком придатними є скупі вказівки на літературу і джерела у Ernst Walter Zeeden, Das Zeitalter der Glaubenskämpfe (1555—1648), in Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte, Bd. 2, 9. Aufl. (1970), S. 118 та наст. або ж попередня епоха Walter Peter Fuchs, ebenda. № 52 та наст. — Відтепер рідина кореспонденція Фердинанда I зібрана у публікаціях Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 11, 30, 31 und 58, її опрацювали Wilhelm Bauer, Robert Lacroix bzw. Herwig Wolfram u. Christiane Thomas bis 1531. — Див. сюди: Heinrich Lutz, Christianitas afflicta, Europa, das Reich und die päpstliche Politik im Niedergang der Hegemonie Kaiser Karls V. (1552—1556), Göttingen 1964. — Christiane Thomas, Moderación del poder, Zur Entstehung der geheimen Vollmacht für Ferdinand I. 1531 MÖSTA 27 (1974). — Ernst Laubach, Karl V., Ferdinand I. und die Nachfolge im Reich, MÖSTA 29 (1976). — Paula Sutter-Fichtner, Ferdinand I. Wider Türken und Glaubensspaltung, Graz-Wien-Köln 1984. — Alfred Kohler, Antihabsburgische Politik in der Epoche Karls V. Die Reichsständische Opposition gegen die Wahl Ferdinands I. zum römischen König und gegen die Anerkennung seines Königtums (1524—1534). Schriftenreihe der Hist. Komm. bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 19, Göttingen 1982. — Див. поданий нижче твір T. Simányi. — Winfried Schulze, Hausgesetzgebung und Verstaatlichung im Hause Österreich vom Tode Maximilians I. bis zur Pragmatischen Sanktion, in: Der dynastische Fürstenstaat, hrsg. Johannes Kunisch und Herbert Neuhaus, Berlin 1982. — Günther R. Burkert, Landesfürst und Stände Karl V., Ferdinand I. und die österreichischen Erbländer im Ringen um Gesamtstaat und Landesinteressen, Graz 1987. — Hans Mater - Volker Press (Hrsg.), Vorderösterreich in der frühen Neuzeit, Sigmaringen 1989. — Adel im Wandel, Politik-Kultur-Konfession 1500—1700 (Ausstellungskatalog, Rosenberg 1990).

На детальну біографію з історії Богемії та Угорщини (власне з 1526 р.) вказують Uhlirz und Hantsch, Čenek Zibr, Bibliografie české historie, 5 Bde., Prag 1900—1912 (новою літературою можна доповнити через дані у Český časopis Historický, seit 1953 Československý časopis Historický), а також у праці: 25 aus d'Historiographie Tchechoslovaque 1936—1960, Prag 1960 — далі: Handbuch der Geschichte der Böhmisches Länder, hrsg. im Auftrag des Collegium Carolinum von Karl Bosl, Bd. 1—4, Stuttgart 1967—1974. — Jaroslav Pánek, Das politische System des böhmischen Staates im ersten Jahrhundert der habsburgischen Herrschaft (1526—1620), MIOG 97 (1989), а також: Domokos Kosáry, Bevezetés a Magyar Történelem Forrásaiba és Irrodalmába (Einführung in die Quellen und das Schrifttum der ungarischen Geschichte), 3 Bde., Budapest 1951—1958, 2. Aufl., 1970 та наст. Вибіркову біографію пропонують томи Etudes Historiques Hongroises, які, починаючи з 1955 року, щоп'ять років видає Угорська академія наук, Budapest, herausgegeben werden. Див. також: Robert Gragger, Bibhographia Hungariae, I, Historica, Verzeichnis der 1861—1921 erschienenen Ungarn betreffenden Schriften in nichtungarischer Sprache, Berlin und Leipzig 1923. — Die Geschichte Ungarns, Red. Erwin Pamlényi, Budapest 1971. — Schließlich Günther Franz Bücherkunde zur Weltgeschichte С. 346 та наст., 349 та наст.

Королівські вибори 1526 року та управлінська реформа Фердинанда I. С. 182 та наст.: Anton Rezek, Geschichte der Regierung Ferdinands I. in Böhmen, I (Ferdinands I. Wahl und Regierungsantritt), Prag 1878. — Stanislaus Smolka, Ferdinands I. Bemühungen um die Krone von Ungarn, AÖG 57 (1878). — Wilhelm Fraknoi, Ungarn vor der Schlacht von Mohács (1524—1526), Budapest 1886. — Eduard Richter, Die Haltung der ungarischen Bergstädte nach der Doppelwahl von 1526, MIOG 32 (1911). — Theodor Ortway, Die Schlacht von Mohács, ihre Ursachen und Folgen, Ungarische Rundschau, 3 (1914). Berthold Bretholz, Neuere Geschichte Böhmens, I (1526—1576). Gotha 1920. — Eugen von Gyalokay, Die Schlacht bei Mohács, Ungarische Jahrbücher, 6 (1926). — Gernot Heiß, Politik u. Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521 bis 1531, MIOG 82 (1974). — Того ж автора. Die ung., Böhm. u. österr. Besitzungen der Königin Maria und ihre Verwaltung, MÖSTA 27 (1974), 29 (1976). — Winfried Eberhard, Monarchie und Widerstand. Zur ständischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Böhmen, Veröffentl. des Coll. Carolinum 54, München 1985. — Tibor Simányi, Er schuf das Reich. Ferdinand von Habsburg, München 1987.

До управлінської реформи див. передусім: Thomas Fellner, Heinrich Kretschmayr, Österreichische Zentralverwaltung, I. Bd. (Wien 1907). № 35 та наст. Далі: Oskar Regele Der österr. Hofkriegsrat 1556—1848, MÖSTA Erg. -Bd. 1 (1949). Про становий устрій: Herbert Hassinger, Die Landstände der österr. Länder (17.—18. Jhd.), Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 36/2 (1964). — Kenneth J. Dillon, King and estates in the Bohemian lands, 1526—1564, Bruxelles 1976.

Бої в Угорщині (1526-1562). С. 184 та наст.: Karl Oberleitner, Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. 1522—1564, AÖG 22 (1860). — Alfons Huber, Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende, AÖG 75 (1889). — Leopold Kuppelwieser, Die Kämpfe Österreichs mit den Osmanen von 1526—1537, Wien und Leipzig 1899. — F. Müller, Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen (1541—1688), Hermannstadt 1923. — Ferdinand Stöller, Soliman vor Wien, Mitt. des Vereins f. Geschichte der Stadt Wien, 9/10 (1929—1930). — R. B. Merriman, Suleiman the Magnificent, Cambridge (Mass.) 1944. — Ladislav Makkai, Histoire de Transylvanie, Paris 1946. — Rudolf Neck, Österreich und die Osmanen, MÖSTA 10 (1957). — Stephen Fischer-Galati Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521—1555, Cambridge, Mass., 1959. — Christine Turetschek, Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532, Diss. d. Universität Wien 10, Wien 1968. — Josip Zontar, Obveščevalna služba in diplomacija Austrijskih Habsburčanov v boju proti Turkom v 16 stoletju (Der Kundschafterdienst und die Diplomatie der österreichischen Habsburger im Kampf gegen die Türken im 16. Jahrhundert), Ljubjana 1973 (докладний короткий зміст німецькою). — Gertrud Gerhartl., Die Niederlage der Türken am Steinfeld 1532, Militärhistorische Schriftenreihe 26, Wien 1974. — Walter Hummelberger, Wiens erste Belagerung durch die Türken 1529, Militärhist Schriftenreihe 33, Wien 1976. — Franz Otto Roth, Zur Türkischen Bedrohung der historischen Steiermärk 1521—1531, Festschrift Fritz Posch, Veröffentlichungen des Steiermärk.

Landesarchiv 12, Graz 1981. — Andreas Tietze (Hrsg.), Habsburgisch-osmanische Beziehungen. Relations Habsbourg-ottomanes (Kolloquium Wien 1983), Wiener Zeitschrift f. d. Kunde d. Morgenlandes, Beiheft 13), Wien 1985.

Наступні джерела та література: Walter Stummger, Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683, Graz-Köln 1955. — Див. далі: Österreich und die Türken. Symposium Mogersdorf 1969. Hrsg. vom Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv, Eisenstadt 1972. — Gunther Rothenberg, Die österr. Militärgrenze in Kroatien 1522—1881, Wien-München 1970. — Die K. K. Militärgrenze, Schriften des heeresgeschichtl. Museums in Wien 6 (1973). — Karl Vocelka, Die inneren Auswirkungen der Auseinandersetzung mit den Osmanen, Südost-Forschungen 36 (1977). Див. також: Österreich und die Osmanen, Ausstellungskatalog, Wien 1983. — Zygmunt Abrahamo wicz u. a., Die Türkenkriege in der historischen Forschung. Forschungen u. Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 13, Wien 1983.

Імперська політика і конфесійне питання. Наступ протестантизму в габсбурзьких землях. С. 186 та наст. З цього питання і до всіх розділів про релігійну війну багаті вказівки на літературу знайдете у Grete Mecenseffy, Geschichte des Protestantismus in Österreich, Graz-Köln 1956. Див. також: Ernst Tomek, Kirchengeschichte Österreichs, 2 (1949), а також Johann Rainer. Про релігійний розкол див. у: Religion und Kirche in Österreich, Wien 1972. Тут подаємо тільки декілька важливих робіт: Theodor Wiedemann, Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns, 5 Bde., Prag 1879—1882. — Johann Loserth, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern, Stuttgart 1898. — Того ж автора. Die Wiedertaufe in Niederösterreich von ihren Anfängen bis zum Tode Balthasar Hubmairs, Bl. f. Landeskunde v. Niederösterreich, 33 (1899). — Того ж автора. Wiedertäufer in Steiermark, Mitt. d. hist. Vereins f. Steiermärk, 42 (1894), 50 (1903) u. Zeitschr. d. hist. Vereins f. Steiermärk, 10 (1912). — Того ж автора. Archivai. Beiträge zur Gesch. d. Täuferturns und des Protestantismus in Tirol und Vorarlberg, Jahrbuch der Ges. f. Gesch. des Protestantismus in Österreich, 47 (1926). — Paul Dedic, Der Protestantismus in Steiermark im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation, Leipzig 1930. — Karl Eder, Glaubensspaltung und Landstände im Lande ob der Enns, Linz 1936. — Ludwig Theobald, Balthasar Hubmair, Zeitschr. f. bayer. Kirchengesch., 16 (1941). — Hubert Jedin, Geschichte des Konzils von Trient, 2 Bde., Freiburg Breisgau 1949—1957. — Eduard Widmoser, Das Tiroler Täuferturn, Tiroler Heimat, 15 u. 16 (1951, 1952). — Joseph Karl Mayr, Wiener Protestantengeschichte im 16. u. 17. Jahrhundert, Jahrbuch f. Gesch. des Protestantismus in Österreich, 70 (1954). — Heinrich Wurm, Die Jörger von Tollet, Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs, Bd. 4, Graz-Köln 1955. — Lieselotte Westmüller, Helmhard Jörger und die protestantische Gemeinde zu Hernais Jahrbuch der Ges. f. Gesch. des Protestantismus in Österreich 81 (1965). — Gustav Reingrabner, Hans Wilhelm von Losenstein auf Schallaburg, Unsere Heimat 40 (1969). — Того ж автора. Ständische Libertät und kirchliche Ordnung, Österreich in Geschichte u. Lit. 14 (1970). — Того ж автора. Der evangelische Adel in Niederösterreich, Überzeugung und Handeln. Jahrb. d. Gesellschaft f. Gesch. d. Protestantismus in Österreich 90/91 (1975). — Того ж автора. Adel und Reformation Beiträge zur Geschichte des prot. Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts, Wien 1976. — Friedrich Schragl, Glaubensspaltung in Niederösterreich, Wien 1973. — Див. далі: die Beiträge von Volker Press, Gernot Heiß, Karin J. Mac Hardy, Herbert Knittler, Martin C. Mandlmaier, Karl G. Vocelka und Gustav Reingrabner, in: Spezialforschung und «Gesamtgeschichte», Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit, Wiener Beiträge zur Gesch. der Neuzeit 8, Wien 1981. — Franz Ortner, Reformation, katholische Reform und Gegenreformation im Erzstift Salzburg, Salzburg 1981. — Wolfgang Sittig, Landstände und Landesfürstentum. Eine Krisenzeit als Anstoß für die Entwicklung der Steirischen Landstände, Graz 1982.

Поділ володіння австрійськими спадковими землями поміж синами Фердинанда I. С. 190 та наст.: Maximilian II.: Viktor Bibl, Zur Frage der religiösen Haltung Kaiser Maximilians II., AÖG 106 (1918). — Того ж автора. Die Vorgeschichte der Religionskonzession Kaiser Maximilians II., Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 13/14 (1915). — Того ж автора. Maximilian II., der rätselhafte Kaiser, Hellerau h.

Dresden 1929. — Georg Wagner, Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget. Dunántuli tudományos gyűjtemény 72, Series Historica 39 (1966). — Grete Mecenseffy, Maximilian II. in neuer Sicht, Jahrbuch f. Gesch. d. Protestantismus in Österreich 92 (1976). — Див. також: Hans Maier - Volker Press, Vorderösterreich in der frühen Neuzeit, Sigmaringen 1987.

Фердинанд Тирольський: Joseph Hirn, Erzherzog Ferdinand II. von Tirol, 2 Bde., Innsbruck 1885—1888. — Jürgen Bücking Frühabsolutismus und Kirchenreform in Tirol (1565—1665). Veröffentlichungen des Instituts f. Europäische Geschichte Mainz 66, Wiesbaden 1972.

Карл, володар Внутрішньої Австрії: Josef Loserth, Die steirische Religionspezifikation 1572 bis 1578, Beitr. zu Kunde steiermärk. Geschichtsquellen 27 (1896). — Viktor Thiel, Die Aufrichtung der Regierung des Erzherzogs Karl von Innerösterreich, Zeitschr. d. hist. Ver. f. Steiermark, 11 (1913). — Graz als Residenz, Innerösterreich 1564—1619, Katalog d. Ausstellung Graz 1964. Red. Berthold Sutter, Graz 1964. — Innerösterreich 1564—1619, Joannea 3, Red. von Alexander Novotny u. Berthold Sutler, Graz (1967). — Winfried Schulze, Landesdefension und Staatsbildung, Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564—1619), Veröffentlichungen d. Kommission für neuere Geschichte Österreichs 60, Wien-Köln-Graz 1973. Див. Dedic, Protestantismus in Steiermark i т. д.

Правління Рудольфа II. Контрреформація і боротьба з турками. С. 194 та наст.: Jos Frh. v. Hammer-Purgstall, Khlesls des Kardinals, Direktors des geheimen Kabinetts Kaiser Matthias', Leben, 4 Bde., Wien 1847—1851. — Anton Gindely, Rudolf II. und seine Zeit, 2 Bde., 2. Aufl., 1868. — Joseph Fischer, Die Erbteilung Kaiser Rudolfs II. mit seinen fünf Brüdern Innsbruck 1897. — Alfred H. Löbl, Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593—1606, Prager Studien aus dem Gebiet der Rechtswissenschaft, 6, 10, Prag 1899, 1904. — Viktor Bibl, Erzherzog Ernst und die Gegenreformation in Niederösterreich (1576 bis 1590), MIOG 6 Erg. -Bd. (1901). — Того ж автора. Die Religionsreformation Kaiser Rudolfs II. in Oberösterreich, AÖG 109 (1921). — Artur Steinwenter, Steiermärk und der Friedensvertrag von Zsitva-Torok AÖG 106(1915). — G. Lenz, Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede Debrecen 1917. — Lothar Groß, Zur Geschichte des Wiener Vertrages vom 25. April 1606, MIOG Erg. -Bd. 11 (1929). — Rudolf Neck, Andrea Negroni. Ein Beitrag zur Geschichte der österr.-türkischen Beziehungen nach dem Frieden von Zsitva-Torok. MOSTA 3 (1950). — Hanns Sturmberger, Die Anfänge des Bruderzwistes in Habsburg (Vorgeschichte 1576—1590), Mitt. des oberösterreich. Landesarchivs 5 (1957). — Helmuth Feigl, Der niederösterreich. Bauernaufstand 1596/97, Militärhist. Schriftenreihe, 22 (1972). — Franz Otto Roth, Wihitsch und Weitschawar, Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen «Fnedensjahr» 1578, Zeitschr. des Hist. Vereins f. Steiermark 60 (1969). — R. J. W. Evans, Rudolf II and his world. A study in intellectual history 1576—1612, Oxford 1973. — Kálmán Benda, Absolutismus und ständischer Widerstand in Ungarn am Anfang des 17. Jhdts, Südostforschungen 33 (1974). — Wilhelm Hauser, Karl Markgraf von Burgau (1560—1618), Jahrbuch des Hist. Vereins Dillmgen 82 (1980). — Gustav Bayerle, The Compromise at Zsitvatorok, Archivum Ottomanicum 6 (1980). Karl Vocelka, Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. (1576—1612), Veröffentl. der Komm. f. d. Geschichte Österreichs 9, Wien 1981 Того ж автора. Rudolf II. und seine Zeit, Wien-Köln-Graz 1985. — Philippe Erlanger, Rodolphe II de Habsbourg, Paris 1983.

До «Шранцької фальшивки»: Joseph Loserth, in: MIOG 18 (1897) und Jahrbuch der Ges. f. Gesch. des Protestantismus, 48 (1927) bzw. Karl Schellhass, Quellen u. Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken, 17 (1914—1924).

«Чвара братів Габсбурів». С. 199 та наст.: Peter Ritter v. Chlumecky, Carl von Zierotin und seine Zeit, 2 Bde., 1862—1879. — Anton Müller, Der jülich-clevesche Erbfolgestreit im Jahre 1614, Forschungen zur Geschichte Bayerns, 8 (1900). — Viktor Bibl, Die katholischen und protestantischen Stände in Niederösterreich im 17. Jahrhundert, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 2 (1903). — Irmtraut Lindeck, Der Einfluß der staatsrechtlichen und bekenntnismäßigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen in Österreich während der Gegenreformation, Jahrbuch f. Gesch. des Protestantismus in Österr. 60/61 (1939/40). — Hans Sturmberger, Georg Erasmus von Tschernembl, Forschungen z. Geschichte Oberösterreichs, 3 (1953). Див. згадану працю: Sturmberger у

Mitt. des oberösterreich. Landesarchivs, 5 (1957). — Josef Hirn, Erzherzog Maximilian der Deutschmeister, Regent von Tirol, Hrsg. Heinrich Noflatscher, 2 Bde. (Nachdruck), Bozen 1981. — Eva Stahl, Wolf Dietrich von Salzburg, Weltmann auf dem Bischofsthron, 2. Aufl., Wien-München 1987. — Fürstbischof Wolfdietrich v. Raitenau (Ausstellungskatalog), Salzburg 1987.

Імператор Матіас і передісторія Тридцятилітньої війни. С. 202 та наст.: Johannes Müller, Die Vermittlungspolitik Khlesls von 1613—1616, MIOG Erg. -Bd. 5 (1886 bis 1903). — Anton Gnirs, Österreichs Kampf für sein Südländ am Isonzo 1615—1617, Wien 1916. — Friedrich Pick, Der Prager Fenstersturz im Jahre 1618, Pragensia I, Prag 1918. — Adam Haas, Der Reichstag von 1613, Diss, Würzburg 1929. — Hanns Sturmberger, Aufstand in Böhmen. Der Beginn des Dreißigjährigen Krieges. Janus-Bücher 13, München und Wien 1959. — Reinhard R. Heinisch, Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand, Südostforschungen 33 (1974), 34 (1975). — Hefried Valentinitich, Ferdinand II., die innerösterreichischen Länder und der Gradiskanerrieg 1615—1618, in: Johannes-Kepler-Gedenkschrift der Universität Graz, Graz 1975.

Тридцятилітня війна. С. 205 та наст.: Friedrich Hurter, Geschichte Kaiser Ferdinands II., 11 Bde., Schaffhausen 1850 та наст. — Gyula Szekfü, Bethlen Gabor, Budapest 1929. — Julius Strnad, Der Bauernkrieg in Oberösterreich, 4. Aufl., Wels 1930. — Josef Pekař, Wallenstein, 2. Aufl., 2 Bde., Prag 1934. — Karl Volker, Die «Sturmpetition» der evangelischen Stände in der Wiener Hofburg am 5. Juni 1619, Jahrbuch d. Gesellschaft f. Gesch. des Protestantismus in Österreich, 57 (1936). — Ignaz Hübel, Die 1620 in Nieder- und Oberösterreich politisch kompromittierten Protestanten, ebenda, 58—60 (1937—1939). — Maja Depner, Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg, Stuttgart 1938. — Heinrich v. Srbik, Wallstems Ende, 2. Aufl., Salzburg 1952. — Grete Mecenseffy, Habsburger im 17. Jahrhundert. Die Beziehungen der Höfe von Wien und Madrid während des Dreißigjährigen Krieges, AÖG 121 (1955). — Andreas Posch, Zur Tätigkeit und Beurteilung Lamormains, MIOG 63 (1955). — Hanns Sturmberger, Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus, Wien 1957. — Того ж автора. Vom Weißen Berg zur Pragmatischen Sanktion, Österreich in Gesch. u. Lit. 5 (1961). — Того ж автора. Adam Graf Herberstorff, Herrschaft u. Freiheit im konfessionellen Zeitalter, Wien 1976. — Georg Wagner, Wallenstein, der böhmische Condottiere, Wien 1958. — Того ж автора. Wallenstein und der Landesherr von Tirol, Der Briefwechsel des Herzogs von Friedland mit Erzherzog Leopold V. (1626 bis 1632) und die Ereignisse der Zeit, MIOG 83 (1975). — Walter Ernst Heydendorff, Vorderösterreich im Dreißigjährigen Kriege, I (1617—1639), MÖSTA 12 (1959), II (1639—1648), ebenda 13 (1960). — Pekka Suvanto, Wallenstein und seine Anhänger am Wiener Hof zur Zeit des zweiten Generalates 1631—1634, Studia Historica 5, Helsinki 1963. — Reinhard Rudolf Heinisch, Salzburg im Dreißigjährigen Krieg, Diss der Universität Wien 18, Wien 1968. — Peter Broucek, Der Schwedenfeldzug nach Niederösterreich, Militärhistorische Schriftenreihe 7, Wien 1967. — Того ж автора. Die Eroberung von Bregenz am 4. Jänner 1647, ebenda 18, Wien 1971. — Того ж автора. Die Bedrohung Wiens durch die Schweden im Jahr 1645, Jahrbuch des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien 26 (1970). — Josef Polišensky, Der Krieg und die Gesellschaft in Europa 1618—1648, Wien-Köln-Graz 1971. — Hellmut Diwald, Wallenstein, Eine Biographie, München 1969. — Golo Mann, Wallenstein, Sein Leben erzählt, Frankfurt 1971. — Der Dreißigjährige Krieg, Beiträge zu seiner Geschichte, Schriften des Heeresgeschichtl. Museums in Wien 7, Wien 1976. — Thomas M. Barker, Generalleutnant Ottavio Fürst Piccolomini, Osterr. Osthefte 22 (1980). — Robert Bireley S. J., Religion and Politics in the Age of the Counterreformation Emperor Ferdinand II., William Lamormaini S. J. and the Formation of Imperial Policy, Chapel Hill 1981. — Helmut Mahr, Wallenstein vor Nürnberg 1632, Neustadt a. d. Aisch 1982. — Georg Heilingsetzer, Der oberösterreichische Bauernkrieg 1626, 2. Aufl., Militärhist. Schriftenreihe 32, Wien 1985. — Georg Wagner, Österreich und die Osmanen im Dreißigjährigen Krieg. Hermann Graf Czernms Grußbotschaft nach Konstantinopel 1644/45. Mitt. d. Oberösterreich. Landesarchivs 14 (1984). — Hans Schmidt, Wallenstein als Feldherr, ebenda. — Geoffrey Parker, Der Dreißigjährige Krieg, Frankfurt 1987. — Gottfried Lorenz (Hrsg.), Quellen zur Geschichte Wallstems, Ausgew. Quellen z. Geschichte d. Neuzeit 20, Darmstadt 1987.

Вестфальський мир і Австрія. С. 214 наст.: Helge Almquist, Königin Christina und die österreichische Protestantenfrage um die Zeit des westfälischen Friedens, Archiv f. Reformationsgeschichte, 36 (1939). —

Max Braubach, Der Westfälische Friede, Munster 1948. — Max Braubach - Konrad Reppen, Acta pacis Westphalicae, Bd. I, Münster 1962. — Fritz Dickmann, Der Westfälische Friede, 4. Aufl., Münster 1977.

Розселення і пропорції населення у конфесійний період. С. 215 та наст.: Adalbert Klaar, Der Städtebau in den Donau- und Alpengauen vom Beginn des 16- bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, in: Die Bildende Kunst in Österreich, Bd. 6, Wien 1943. — Kurt Klein, Die Bevölkerung Österreichs vom Beginn des 16. bis zur Mitte des 18. Jhdts, in: Beiträge z. Bevölkerungs- u. Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1973. — Franz Mathis, Zur Bevölkerungsstruktur österreichischer Städte im 17. Jhd., Wien 1977.

Війна з турками і хорватська колонізація: Anton Schachinger, Die Türkeneinfälle 1529 und 1532 und ihre Auswirkungen in der Topographie des Wienerwaldes, Jahrbuch des Vereins f. Landeskunde v. Niederösterreich, 22 (1929). — Oskar Grussecki, Die Kroaten des Burgenlandes und ihr Siedlungsgebiet, Burgenländ. Heimatbl., 3 (1929). — Friedrich Baumhackl, Die Kroaten im Marchfeld, Unsere Heimat, 13 (1940). — Johann Dohrovich, Volk an der Grenze. Schicksal und Auftrag. Zur Geschichte der burgenländischen Kroaten. Burgenländische Forschungen 47, Eisenstadt 1963. — Josef Breu, Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten, Wien 1970. — Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Grazer Forschungen z. Wirtschafts- u. Sozialgeschichte I, Graz 1971.

Вигнанці віри: Theodor Lochner, Österreichische Exulanten in Nürnberg, Anzeiger f. Kunde der deutschen Vorzeit, N. F. 3 (1855). — Rudolf Wolkan, Das Geschichtsbuch der Hutterischen Brüder, Toronto 1923. — Hermann Clauß, Österreichische Exulanten im 17. Jahrhundert, Jahrbuch der evangel.-luther. Landeskirche Bayerns, 7 (1907). — Joseph Loserth, Zur steirischen Emigration, Jahrbuch f. Gesch. d. Prot. in Österreich, 38 (1917). — Paul Dedic, Kärntner Exulanten des 17. Jahrhunderts, Carinthia, I, Jg. 136—140, 142, 145 (1948—1955). — Georg Rusan, Österreichische Exulanten in Franken und Schwaben, München 1952. — Günther Franz, Der Dreißigjährige Krieg und das deutsche Volk, Untersuchungen zur Bevölkerungs- und Agrargeschichte, 3 Aufl., Stuttgart 1961.

Рух вигнанців віри див. літературу вище. С. 625. Також: Gustav Reingrahner, Die Verfolgung der österr. Protestanten während der Gegenreformation, in: Wellen der Verfolgung in der österr. Geschichte, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1986.

Господарство в період «раннього капіталізму». С. 218 та наст.: Сільське господарство: Anton Mell, Die Lage des steirischen Untertanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, Weimar 1896. — Heinrich Demelius, Über Dorfversammlung und Herrschaftsgericht im 17. Jahrhundert, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 20 (1927). — Edmund Frieß, Zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der gutsherrlichen Leute am Fuße des Ötschers nach dem Bauernsturm, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 21, 1928 (Redlich-Festschr.). — Anton Kern, Ein Kampf um das Recht. Grundherren und Weinbauern in der Steiermark im 16. u. 17. Jahrhundert, Graz 1941 (Forschungen z. Verfassungs- u. Verwaltungsgesch. d. Steiermark, 11). — Erna Patzelt, Bauernschutz in Österreich vor 1848, MIOG 58 (1950). — Helmuth Feigl, Die niederösterreich. Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den josephmisch-theresianischen Reformen, Wien 1964. — Fritz Weber, Die Finanz- und Zollpolitik im 16. Jahrhundert und der Rückgang des niederösterreich. Weinhandels, Jahrbuch f. Landeskunde v. NÖ, NF 31 (1953/54). — Georg Grill, Der Bauer im Lande ob der Enns am Ausgang des 16. Jahrhunderts, Forschungen zur Geschichte Oberösterreichs 11, Linz 1969, - Roman Sandgruber, Zur Wirtschaftsentwicklung Niederösterreichs im 16. u. 17. Jhd., Unsere Heimat 45 (1974).

Важливий матеріал (зокрема до духовної культури того часу) містить праця Otto Brunners, Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg 1612—1688. Salzburg 1949 (див. вище. С. 295).

Гірництво: крім зазначених вище (С. 624) праць за додатковою інформацією див.: Peter Hitzinger, Das Quecksilberbergwerk Idria, Laibach 1860. — Ludwig Bittner, Das Eisenwesen in Innerberg-Erzberg bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft 1625, AÖG 89 (1901). — Ludwig Scheuermann, Die Fugger als Montanindustrielle in Tirol und Kärnten, Studien zur Fuggergeschichte, 8, München 1929. — Carl Schraml, Die Entwicklung des oberösterreichischen Salzbergbaues im 16. und 17. Jahrhundert, Jahrbuch des oberösterreich.

Musealvereins, 83 (1930). — Того ж автора. Das oberösterr. Salinenwesen vom Beginne des 16 bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts, Wien 1932. — Josef Kallbrunner, Hans Steinberger. Ein Beitrag zur Geschichte der Montanwirtschaft im Zeitalter Kaiser Rudolfs II., Vjschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 27 (1934). — Hans Pirchegger, Das steirische Eisenwesen von 1564 bis 1625 (1939). — Alois Koch, Arbeitsrechtliche Bestimmungen am steirischen Erzberg im 16. Jahrhundert, Graz 1942. — Maja Loehr, Thörl. Geschichte eines steirischen Eisenwerkes. Wien 1952. — Dieselbe, Die Radmeister am steirischen Erzberg bis 1625, Mitt. des Museums f. Bergbau, Geologie und Technik am Landesmuseum Joanneum 5 (1947). — Heifried Valentinitich, Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575—1659, Forschungen zur Gesch. u. Landeskunde d. Steiermark 32, Graz 1981.

Міста та ринки, ремесло і промисли: Viktor Thiel, Die Handwerkerordnung Ferdinands I. 1527, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 8 (1909). — Florian Krinzinger, Das Stift Schlägl und seine Glashütten, Heimatgaue, 2 (1921). — Edmund Frieß, Geschichte der Hammer- und Sensengewerbe in Waidhofen an der Ybbs bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, 10 (1912). — Anton Pürgy, Die Geschichte der Glasindustrie im Waldviertel, Das Waldviertel, 5 (1932). — Anton Scheiblin, St. Pöltens geistiges und wirtschaftliches Leben im 16. Jahrhundert, Der Traisengau, 2 (1936). — Того ж автора. Von mittelalterlichen Handwerksbetrieben zu neuzeitlichen Industrieanlagen an den Werksbächen der Traisen, ebenda, 3 (1937). — Ferdinand Tremel, Steirische Sensen, Blätter f. Heimatkunde d. Steiermark, 27 (1953). — Irmgard Hack, Steyr und seine Beziehungen zum innerbergischen Eisenwesen, Steyr 1953. — Dieselbe, Der Messerhandel der Stadt Steyr bis zum Ende des 17. Jahrhunderts, Oberösterr. Heimatblätter, 6 (1952). — Helfried Valentinitich, Zur Geschichte des Handels und der Produktion von Handfeuerwaffen in der Steiermark im Zeitalter der Türkenkriege. In: Veröffentlichungen des Landeszeughauses Graz, 6 (1976).

Торгівля, фінанси і гроші/монетарна система: Josef Kallbrunner, Lazarus Henckel von Donnersmarck, Vierteljahresschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24 (1931). — Того ж автора. Der oberdeutsche Kaufmann in Österreich vom Ausgang des Mittelalters bis zum Dreißigjährigen Kriege, Nachrichtenblatt des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, N. F. 1 (1939). — Johannes Müller, Zacharias Geizkofler (1560—1617), des heiligen römischen Reiches Pfennigmeister und oberster Proviantmeister des Königreiches Ungarn, Baden bei Wien 1938. — Ferdinand Tremel, Zur Geschichte des Wiener Italienhandels im 16. Jahrhundert, Nachrichtenbl. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, N. F. 3 (1941). — Того ж автора. Der österreichische Kaufmann im 16. Jahrhundert, in: Festschrift f. Karl Eder, Innsbruck 1959.

Духовна культура конфесійної доби. С. 229 та наст.: Erziehungswesen: Johann Kelle, Die Jesuitengymnasien in Österreich, Prag 1883. — G. M. Pachtler, Ratio studiorum et institutiones scholasticae societatis Jesu per Germaniam olim vigentes. Mon. Germ. Paedagogica, 55 (1916). — Ignaz Hübel, Das Schulwesen Niederösterreichs im Reformationszeitalter, Jahrbuch f. Gesch. des Prot. in Österreich, 51/52 (1930/31). — C. F. Bauer, Die evangelische Landschaftsschule in Linz an der Donau, ebenda, 45/46 (1925). — Max Dobliger, Stiftung und Entstehung der Linzer evangelischen Landschaftsschule, ebenda, 67 (1951). — Harry Kühnel, Die adelige Kavaliertour im 17. Jahrhundert, Jahrbuch f. Landeskunde v. Niederösterreich, N. F. 35 (1963). — Eva-Marie Csáky-Loebenstein, Studien zur Kavaliertour österreichischer Adelliger im 17. Jh., MIOG 79 (1971). — Gernot Heiß, Konfession, Politik u. Erziehung. Die Landschaftsschulen in den nieder- und innerösterr. Ländern vor dem Dreißigjährigen Krieg, Wiener Beiträge zur Gesch. der Neuzeit 5, Wien 1978. — Того ж автора. Integration in die höfische Gesellschaft als Bildungsziel. Zur Kavaliertour des Grafen Joh. Sigmund v. Hardegg 1646/50, Jahrb. f. Landeskunde von Niederösterr., N. F. 48/49 (1982/83). — Helmut Engelbrecht, Unterricht und Erziehung auf dem Boden Österreichs zur Zeit der Renaissance und des Humanismus, Jahresbericht des Bundesgymnasiums Krems 1979/80, Krems 1980. — Того ж автора. Der Beitrag der Protestanten und Jesuiten zum Wiederaufbau des österr. Schulwesens ... im 16. Jhd., Jahresbericht etc. 1980/81, Krems 1980. — Того ж автора. Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 2, Das 16. und 17. Jahrhundert, Wien 1983. — Ladislaus Lukács S. J. (Hrsg.), Monumenta paedagogica Societatis Iesu, Bd. 1 та наст., Rom 1969 та наст.

(Дані про окремих осіб, які працювали у педагогічній сфері, у наступному розділі).

Наукові та літературні тексти, театр, музика: Franz Spengler, Wolfgang Schmeltzl, Wien 1883. — Michael Mayr, Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs, Innsbruck 1894. — Konrad Schiffmann, Magister Georg Calaminus, Beiträge z. österr. Erziehungs- u. Schulgeschichte, 2, Wien 1899. — Max Dobliger, Hieronymus Megiser, Leben und Werk, MIOG 26 (1905). — Johann Hurch, Christoph von Schallenberg. Ein österr. Lyriker des 16. Jahrhunderts Bibliothek des literar. Vereins in Stuttgart, 253 (1910). — Emil Menckel-Gluckert, Die Geschichtsschreibung der Reformation und Gegenreformation, Leipzig 1912. — Karl Großmann, Reichart Streun von Schwarzenau, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 20 (1926/27). — Того ж автора. Der Historiker Reichart Streun von Schwarzenau, MIOG Erg.-Bd. 11 (1929). — Того ж автора. Megiser, Christalnack und die Annales Carinthiae, MIOG 57 (1949). — Karl Kurt Klein, Der Humanist und Reformator Johannes Honter, Hermannstadt 1935. — Paul Dedic, Verbreitung und Vernichtung evangelischen Schrifttums in Innerösterreich, Zeitschr. f. Kirchengesch., 57 (1938). — Günther Stökl, Die deutsch-slavische Südostgrenze des Reiches im 16. Jahrhundert (behandelt das südslawische Reformations-schrifttum, insbes Trüber, Ungnad, Consul), Breslau 1940. — Anna Coreth, Job Hartmann von Enenkel, MIOG 55 (1946). — Max Caspar, Johannes Kepler, 2. Aufl., Stuttgart 1950. — Othmar Wessely, Die Pflege der Musik an der evangelischen Landschaftsschule zu Linz, Festschrift zum 400-jährigen Jubiläum des humanist. Gymnasiums in Linz, Linz 1952. — Того ж автора. Neue Beiträge zur Pflege der Musik i t. d., Mitt. Des oberösterr. Landesarchivs, 3 (1954). — Gilbert Trathnigg, Von Meistersingern in Niederösterreich und Wien, Unsere Heimat, 25 (1954). — Того ж автора. Die Welser Meistersinger-Handschriften, Jahrbuch des Musealvereins Wels 1954. — Kurt Adel, Das Jesuitendrama in Österreich, Wien 1957. — Helmut Slaby, Magister Georg Calaminus und sein Freundeskreis, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1958. — Erich Zöllner, Das österreichische Stammbuch des konfessionellen Zeitalters und seine Bedeutung als Geschichtsquelle, MÖSTA 25 (1972). Neudruck in: Zöllner, Probleme und Aufgaben. — Johannes Kepler 1571—1971. Gedenkschrift der Universität Graz, Graz 1975. — Berthold Sutter, Johannes Kepler und Graz. Im

Spannungsfeld zwischen geistigem Fortschritt und Politik, Graz 1975. — Günther Hamann, Johannes Kepler, das Haus Habsburg und die katholische Kirche, Kepler-Symposion 1980, Linz 1982.

Образотворче мистецтво (праці з барокового мистецтва наведені нижче. С. 639 і наст.): Ernst Birk, Jakob Seisenegger, Kaiser Ferdinands I. Hofmaler 1531 bis 1567, Mitt. der Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, 9 (1864). — Adolfo Venturi, Zur Geschichte der Kunstbestrebungen Kaiser Rudolfs II., Repertorium f. Kunstwissenschaft, 8 (1885). — Joseph Wastler, Das Kunstleben am Hofe zu Graz unter den Herzogen von Steiermark, den Erzherzogen Karl und Ferdinand, Graz 1897. — Ludwig Baldass, Die Wiener Gobelin Sammlung, Wien 1920. — Fritz Dworschak, Die Renaissance-medaille, Jahrbuch der kunsthist. Sammlungen, N. F. 1 (1926). — Gerhard Ladner, Zur Porträtsammlung des Erzherzogs Ferdinand von Tirol, MIOG 47 (1933). — Martin Weinberger, Wolf Huber, Leipzig 1930. — Paul Brathe, Der Kirchenbau des österreichischen Protestantismus im Reformationszeitalter, Jahrbuch f. Gesch. d. Prot. in Österreich, 55 (1934). — Richard K. Donin, Das Bürgerhaus der Renaissance in Niederdonau, Wien 1944. — Того ж автора. Niederösterreichische Renaissance-schlösser als Wehrbauten, in: Donin, Zur Kunstgeschichte Österreichs, Wien i t. d. 1951. — Laurin Luchner, Denkmal eines Renaissancefürsten, Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583, Wien 1958. — Renate Wagner-Rieger, Das Schloß zu Spittal an der Drau, Wien 1962. — Dies, Die Baukunst des 16. u. 17. Jahrhunderts in Österreich, Wiener Jahrb. f. Kunstgeschichte 20 (1965). — Rupert Feuchtmüller, Das Neugebäude, Wien 1976.

Для довідок див. також: Alphons Lhotsky, Geschichte der Sammlungen, II, I. C. 109 та наст., Die Kunst- und Wunderkammer der Renaissance. — Margarethe Poch-Kalous, Das Wiener Kunsthandwerk seit dem Zeitalter der Renaissance, I. Das Kunsthandwerk zwischen 1520 und 1650, in: Geschichte der Stadt Wien, hrsg. Verein f. Geschichte der Stadt Wien, NR, Bd. VII. 2. C. 228 та наст.

Добре уявлення про загальну картину культурного життя у конфесійну епоху пропонує Justus Schmidt, Linzer Kunstchronik, Bd. 3, Linz 1952. S. 47 та наст. а особливо Renaissance in Österreich, Katalog der Landesausstellung Schallaburg 1974, Horn 1974.

Див. далі: Karl Vocelka, Habsburgische Hochzeiten 1550—1600. Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischen Repräsentationsfest, Wien-Köln 1976.

VII. Австрія стає наддержавою (1648—1740). С. 239 та ін.

Поряд з численними творами тогочасних учених та публіцистів джерела цієї епохи включають акти та грамоти урядів територіального князя та станів, громаддя матеріалу, мається на увазі, дипломатичних документів, таких як інструкції, укази, ноти, зведення, далі великі збірки законів (Codex Austriacus, див. вище. С. 599), тоді повідомлення особистого характеру, листи, щоденники, мемуари т. д. з неопублікованим матеріалом, як правило, можна ознайомитися через архівний репертуар та покажчики. Див.: Anna Benna, Aufstieg zur Großmacht, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982.

Для подальших довідок див. загальні джерела і літературні посилання у: Uhlirz, I. С. 235 та наст. С. 254 та наст.; IV. С. 57 та наст. Hantsch, Die Geschichte Österreichs, Bd. 2. 3. Aufl. (1962). С. 7, а також 547 та наст. Крім того у докладній праці Oswald Redlich, Weltmacht des Barock, 4. Aufl., Wien 1961, bzw. Das Werden einer Großmacht, 4. Aufl., Wien 1962. — Див. далі: Franz Martin, Salzburgs Fürsten in der Barockzeit, 2. Aufl., Salzburg 1949. — Hanns Sturmberger, Vom Weißen Berg zur Pragmatischen Sanktion, Österreich in Geschichte u. Literatur 5 (1961). — Того ж автора, Der absolutistische Staat und die Länder in Österreich, in: Der österr. Föderalismus, hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1969. — Hanns Leo Mikoletzky, Österreich — das große 18. Jhd. Von Leopold I. bis Leopold II. Wien 1967.

Відбудова й боротьба на два фронти проти турків і французів. С. 239 та наст.: Moriz von Angeli, Der Friede von Vasvár, Mitt. des k. u. k. Kriegsarchivs, 2 (1877). — Joseph Großmann, Raimund Montecuccoli. Ein Beitrag zur österreichischen Geschichte des 17. Jahrhunderts, vornehmlich der Jahre 1672—1673. AÖG 73 (1878). — Alfred Francis Pribram, Zur Wahl Kaiser Leopolds I., AÖG 73 (1888). — Того ж автора. Franz Paul Freiherr von Lisola (1613—1674) und die Politik seiner Zeit, Leipzig 1894. — Friedrich Stieve, Ferdinand III. Abhandlungen, Vorträge und Reden, Leipzig 1900. — Michael Doeberl, Bayern und Frankreich. Vornehmlich unter Kurfürst Ferdinand Maria. München 1900. — Ferdinand Fehling, Die europäische Politik des Großen Kurfürsten 1667—1688, Leipzig 1910. — Anton Neuber, Der schwedisch-polnische Krieg und die österreichische Politik 1655—1657, Prag 1915. — Emil Lilek, Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion 1663—1671, 2 Bde., Cilli 1928, 1930. — Ivo Senesi, Raimondo Montecuccoli, Torino 1933. — Alexandre de Saint-Leger et Philippe Sagnac, La prépondérance Française. Louis XIV. 1661—1715. Paris 1935. — Grete Mecenseffy, Im Dienste dreier Habsburger. Leben und Wirken des Fürsten Weikhard Auersperg (1615—1677). AÖG 114/2 (1938). — Rudolf Kindinger, Die Schlacht von St. Gotthard am 1. August 1664, Zeitschr. des Hist. Vereins f. Steiermark, 48 (1957). — Richard F. Kreutel, Im Reiche des Goldenen Apfels Des türkischen Weltenbummlers Evlija Celebis denkwürdige Reise in das Giaurenland und in die Stadt und Festung Wien anno 1665. Osmanische Geschichtsschreiber, 2, Graz 1957. — Georg Wagner, Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Burgenländische Forschungen 48, Eisenstadt 1964. — Того ж автора, Der angebliche kaiserliche Türken tribut nach der Schlacht von Mogersdorf (1664), MIOG 72 (1964). — Ekkehard Eickhoff, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645—1700, München 1970. — Peter Broucek, Das Türkenjahr 1663 und Niederösterreich, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich. 40 (1974). — John P. Spielmann, Leopold I. Zur Macht nicht geboren, Graz 1981. — Béla Kőbreczi, Staatsraison und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Wien-Köln-Graz 1983.

Турецький 1683 рік і австрійський удар у відповідь. С. 245 та наст. Велику бібліографію Турецького року знайдете у Sturminger, Bibliographie und Ikonographie, Див. вище. С. 628. — Див. також: Walter Sturminger, Die Türken vor Wien in Augenzeugenberichten. Düsseldorf 1968. — Peter Broucek - Erich Hillbrand - Fritz Vesely, Historischer Atlas zur zweiten Türkenbelagerung Wien 1683, Wien 1983. — Див. далі: Gernot Heiß - Grete Klingenstein (Hrsg.), das Osmanische Reich und Europa 1683—

1789, Konflikt, Entspannung und Austausch, Wiener Beiträge zur Gesch. d. Neuzeit 10 (1983). — Про події ювілейного 1983 року див.: Isabella Ackert, Wien aktuell, Jg. 1983, Heft III. S. XXII та наст. — Karl Vocelka, 1683—1983. Ein Jubiläum? Fortschritt oder Stagnation der historiographischen Aufbereitung der zweiten Wiener Türkenbelagerung, MIOG 92 (1984). Walter Leitsch - Maximilian Peyfuss, Dreihundert Jahre seit dem Entsatz von Wien 1683. Publikationen und Ausstellungen, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F. 32 (1984).

Загальний огляд подій 1683 року подає Reinhold Lorenz, Das Türkenjahr 1683, 3. Aufl., Wien 1944. — Див. також: Paul Wentzke, Feldherr des Kaisers. Leben und Taten Herzog Karls V. von Lothringen. Leipzig 1943. — Otto Forst Battaglia, Jan Sobieski, König von Polen, Neuaufl. Graz 1982. — Walter Sturminger, Die Kundschafter zur Zeit der zweiten Türkenbelagerung Wiens im Jahre 1683, in: Festschr. zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- u. Staatsarchives, II (1952). — Richard F. Kreutel, Kara Mustapha vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683. Osmanische Geschichtsschreiber, I, 2. Aufl., Graz-Wien-Köln 1982. — Hermann Watzl, Flucht und Zuflucht. Das Tagebuch des Priesters Balthasar Kleinschroth aus dem Türkenjahr 1683. Graz-Wien 1956. — Giorgio Papasogli Innocenzo XI (1611—1689), Roma 1956. — John Stoye, Wien 1683 oder die Rettung des Abendlandes, Wien 1966. — Walter Leitsch, Warum wollte Kara Mustapha Wien erobern? Jahrbücher f. Geschichte Osteuropas 29 (1981). — Günter Dürriegl, Wien 1683, Die zweite Türkenbelagerung, Wien-Köln-Graz 1981. — Robert Waissenberger (Hrsg.), Die Türken vor Wien, Europa und die Entscheidung an der Donau, Salzburg-Wien 1982. — Gertrud Gerhartl, Belagerung und Entsatz von Wien, Militärhist. Schriftenreihe 46, Wien 1982. — Thomas M. Barker, Doppeladler und Halbmond, Entscheidungsjahr 1683, übers. u. bearb. von Peter u. Gertraud Broucek, Graz-Wien-Köln 1982. — Див. також виставкові каталоги: Die Türken vor Wien (Wien 1983, Künstlerhaus), Niederösterreich im Türkenjahr 1683 (Pottenbrunn 1983), Österreich und die Osmanen (Wien 1983, Nationalbibliothek), Was von den Türken blieb (Perchtoldsdorf 1983). — Далі: Studia Austro-Polonica 3, Krakau 1983 (betr. Ents atzschlacht 1683). — Österreich und die Osmanen. Prinz Eugen und seine Zeit, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 51/52, Wien 1988.

Про принца Євгена: Bruno Böhm, Bibliographie zur Geschichte des Prinzen Eugen von Savoyen und seiner Zeit, Veröffentl. der Kommission f. neuere Geschichte Österreichs, 34, Wien 1943. Фундаментальна праця Alfred v. Arneth, Prinz Eugen von Savoyen, Wien 1858 (Neudruck München 1937), все ж стане у пригоді. Водночас див.: Max Braubach, Geschichte und Abenteuer. Gestalten um den Prinzen Eugen. München 1950. — Того ж автора. Prinz Eugen von Savoyen. Eine Biographie, 5 Bde., Wien 1963—1965. — Далі: Die Feldzüge des Prinzen Eugen, hrsg. von der Abteilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegsarchivs, 21 Bde., Wien 1876—1892. — Gottfried Mraz, Prinz Eugen. Ein Leben in Bildern und Dokumenten, München 1985. — Gerda Mraz, Prinz Eugen, Sein Leben, sein Wirken, seine Zeit, Wien-München 1985. — Karl Gutkas, Prinz Eugen und das barocke Österreich, Salzburg-Wien 1985. — Johannes Kunisch, Prinz Eugen von Savoyen und seine Zeit, Flensburg-Würzburg 1986. — Peter Broucek - Erich Hillbrand - Fritz Vesely, Prinz Eugen, Feldzüge und Heerwesen, Wien 1986.

Про боротьбу на Заході: Rudolf Fester, Die Augsburger Allianz von 1686, München 1893. — Kurt von Raumer, Die Zerstörung der Pfalz von 1689, München 1930. — Nikolaus Japikse, Prins Willem III. De Stadhouder Koning, 2 Bde., 1930, 1933. — Heinrich von Srbik, Wien und Versailles 1692—1697, München 1944.

Війна за іспанську спадщину. С. 250 та наст. Фундаментальним для цього та наступного розділу є праця Oswald Redlich, Das Werden einer Großmacht. Österreich von 1700—1740. 4. Aufl., Wien 1962. Див. також: George M. Trevelyan, England under Queen Anne, 3 Bde., Neudruck London 1948. — Charles W. Ingrao. In: Quest and Crisis Emperor Joseph I. and the Habsburg Monarchy. West Lafayette, Indiana 1979.

Далі: Ottokar Weber, Der Friede von Utrecht. Verhandlungen zwischen England, Frankreich, dem Kaiser und den Generalstaaten 1710—1713. Gotha 1891. — Arsène Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, 2. Aufl., 6 Bde., Paris 1895 bis 1899. — Johann Ziekursch, Die Kaiserwahl Karls VI., Gotha 1902.

— Erik Carlson, Der Vertrag von Karl XII. und Kaiser Joseph I. zu Altranstädt 1707, Stockholm 1907. — Sandor Marki, II. Rákóczi Ferencz, 3 Bde., Budapest 1907—1910. — La campagna di guerra in Piemonte (1703—1708) e l'assedio di Torino, 10 Bde., Torino 1907—1912. — Max Braubach, Die Politik des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern im Jahre 1702, Hist. Jahrbuch, 43 (1923). — Prinz Adalbert von Bayern, Das Ende der Habsburger in Spanien, 2 Bde., München 1929. — Werner Reese, Das Ringen um Frieden und Sicherheit in den Entscheidungsjahren des spanischen Erbfolgekrieges 1708—1709, München 1933. — Winston S. Churchill, Marlborough, His life and times, 4 Bde., London-New York 1934—1935. — Otto Haintz, König Karl XII. von Schweden, 3 Bde., 2. Aufl., Berlin 1958. — Wilhelm Bauer, Joseph I., Mitt. des oberösterreich. Landesarchivs, 4 (1955). — P. V. Bon, El Archiduque Carlos de Austria, rey de los Catalanes, Barcelona 1953. — Gustav Otruba, Prinz Eugen und Marlborough, Wien 1961. — Fritz Posch, Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kuruzzenstürmen. Veröffentl. Des Steiermärk. Landesarchivs 5, Graz-Wien-Köln 1968. — Elke Jamut-Derbolav, Die österreichische Gesandtschaft in London (1701—1711), Bonner Hist. Forschungen 37, Bonn 1972. — Béla Köpeczi, La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées, Budapest 1971. — Karl Otmar Frh. v. Aretin, Kaiser Joseph I. zwischen Kaisertradition und österr. Großmachtspolitik. Hist. Zeitschr. 215 (1972). — Franz Mathis, Neue Aspekte zur Planung des süddeutschen Feldzuges von 1704, MÖSTA 27 (1974). — Того ж автора. Marlborough und Wratislav, MIOG 83 (1975). — La Belgique Autrichienne (1713—1794). Les Pays-Bas Méridionaux sous les Habsbourg d'Autriche. Hrsg. von Hervé Hasquin, Bruxelles 1987. — Див. також: Erwin Matsch, Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (— Ungarn), 1720—1920, Wien 1980.

Врегулювання спадкоємної наступності. Прагматична санкція. С. 257 та наст. Класикою є праця Gustav Turba, Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen, Wien 1913. — Того ж автора. Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion, I. Teil Ungarn, 2. Teil Die Hausgesetze. Wiener staatswissenschaftl. Studien, 10, 11, Leipzig-Wien 1911—1912. — Того ж автора. Reichsgraf Seilern aus Ladenburg am Neckar (1646—1715), Heidelberg 1923. — Див. також: Ernst Schönbauer, Sanctiones pragmaticae in alter und neuer Zeit, Anzeiger d. phil.-hist. Kl. der Österr. Ak. d. Wiss 90 (1953).

Проти припущення про підміну оригіналу Прагматичної санкції у 1719 році у W. Michael, Berliner Sitzungsberichte, Phil.-hist. Kl. 94 (1929), Див. Turba, Hist. Zeitschr., 141 (1929) und Archival. Zekschr., 40 (1931); Michael wiederholte seine These in der Arbeit: Zur Entstehung der Pragmatischen Sanktion, Basel 1939.

Нові бої з Портою і державами Бурбонів. С. 258 та наст. Бої турецької війни 1716—1718 рр. відображені у 16 та 17 томах «походів принца Євгена», війна за польське престолонаступництво 19 та 20 тт.

Про обидві турецькі війни Карла VI. та наступну діяльність Ракочі див. також: Moriz von Angeli, Der Krieg mit der Pforte 1737—1739, Mitt. des k. k. Kriegsarchivs, Wien 1881. — Julius Szeffü, A száműzött Rákóczi (Der verbannte Rákóczi), Budapest 1913. Див. з цього питання: F. Eckhart, MIOG 36 (1915). — Septime Gorceix, Bonneval-Pascha et le jeune Rákóczi, in: Mélanges offerts M. N. Jorga, Paris 1933. — E. Pillias, Etudes sur François II Rákóczi, Prince de Transylvanie, Paris 1939. — Oswald Redlich und Viktor Junk, Das Lied vom Prinzen Eugen, Anzeiger der Wiener Akademie der Wissenschaften 1935. — Joseph Odenthal, Österreichs Türkenkrieg 1716—1718, Düsseldorf 1938. — Oskar Regele, Die Schuld des Grafen von Neipperg am Belgrader Frieden 1739 und an der Niederlage von Mollwitz 1741, MÖSTA 7 (1954). — Heinrich Benedikt, Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval (1675—1747), Graz-Köln 1959. — Béla Köpeczi, La France et la Hongrie au debut du XVIIIe siècle, Budapest 1971.

До питання імперської політики та дипломатично-військового конфлікту на півдні та заході див.: Ottokar Weber, Die Quadrupelallianz, Wien 1887. — Hans von Zwiedineck-Südenhorst, Die Anerkennung der pragmatischen Sanktion Karls VI. durch das deutsche Reich, MIOG 16 (1895). — Heinrich Benedikt, Das Königreich Neapel unter Kaiser Karl VI., Wien-Leipzig 1927. — Hugo Hantsch, Reichsviszkanzler Friedrich Karl von Schönborn (1674—1746), Augsburg 1929. — Grete Mecenseffy, Karls VI. spanische Bündnispolitik

1725—1729, Innsbruck 1934. — Leo Just, Wie Lothringen dem Reich verloren ging, Rhein. Vierteljahrsbl., 7 (1937). — Ellinor von Puttkammer, Frankreich, Rußland und der polnische Thron 1733, Diss, Berlin 1937. — Max Braubach, Versailles und Wien von Ludwig XIV. bis Kaunitz. Die Vorstadien der diplomatischen Revolution im 18. Jahrhundert. Bonner Historische Forschungen, 2, Bonn 1952. — Того ж автора. Johann Christoph Bartensteins Herkunft und Anfänge, MIOG 61 (1953). — Josef Hrazky, J. Chr. Bartenstein, der Staatsmann und Erzieher, MÖSTA 11 (1958). — Max Braubach, Die Geheimdiplomatie des Prinzen Eugen von Savoyen, Abhandlungen d. Arbeitsgemeinschaft f. Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, 22, Köln-Opladen 1962. — Antonio Di Vittorio, Gli Austriaci e il Regno di Napoli 1707—1734, Le finanze pubbliche, Napoli 1969.

З питання італійської політики додатково див. особливо: Heinrich Benedikt, Kaiseradler über dem Apennin. Die Österreicher in Italien 1700—1866, Wien-München 1964. — Adam Wandruszka, Österreich und Italien im 18. Jahrhundert, Wien 1963. — Silvio Furlani – Adam Wandruszka, Österreich und Italien. Ein bilaterales Geschichtsbuch, Wien-München 1973.

Про Нідерланди див.: Heinrich Benedikt, Als Belgien noch österreichisch war, Wien 1965.

Про двір та імператора див.: Hugo Hantsch, Die drei großen Relationen St. Saphorins über die inneren Verhältnisse am Wiener Hof zur Zeit Karls VI., MIOG 58 (1950). — Alphons Lhotsky, Kaiser Karl VI. und sein Hof im Jahre 1712/13, ebenda, 66 (1958). — Hubert Ch. Ehalt, Ausdrucksformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. u. 18. Jahrhundert, Sozial- und wirtschaftshist. Studien 14, Wien 1980.

Про переслідування протестантів та «поборення відьом» див., зокрема, наступний розділ.

Людність і поселення 1648-1740 рр. С. 267 та наст.: Виселення і заселення: Carl Franz Arnold, Die Ausrottung des Protestantismus in Salzburg unter Erzbischof Firmian und seinen Nachfolgern (2 Teile), Halle 1900—1901. — Того ж автора. Die Vertreibung der Salzburger Protestanten und ihre Aufnahme bei den Glaubensgenossen, Leipzig 1900. — Ernst Nowotny, Die Transmigration ober- und innerösterreich. Protestanten nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert, Jena 1931. — Joseph Kallbrunner, Deutsche Wanderungen nach Siebenbürgen in neuerer Zeit, Deutsches Archiv f. Landes- und Volksforschung, 2 (1938). — Hedwig Gollob, Die Salzburger Protestanten, Wien 1939. — Anton Schachinger, Das kaiserliche Waldamt und Herrschaft Purkersdorf im letzten Viertel des 17. Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Türkeninvasion des Jahres 1683, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 29 (1944—1948). — Joseph Kallbrunner, Das kaiserliche Banat, I (Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1738), München 1958. — Rudolf Moser, Schicksal von Transmigranten u. Exulanten aus der Umgebung von Wels, Quellenbeiträge z. Geschichte des Kryptoprottestantismus in Oberösterreich, Jahrbuch des Musealvereins Wels 18 (1972). — Gerhart Florey, Die Schwarzacher Versammlungen der Salzburger Protestanten im Jahre 1731, Mitt. der Ges. f. Salzburger Landeskunde 114 (1974). — Того ж автора. Geschichte der Salzburger Protestanten und ihrer Emigration 1731/32, Wien-Köln-Graz 1977. — Reformation — Emigration, Protestanten in Salzburg (Katalog d. Ausstellung Goldegg 1981), Salzburg 1981. — Die Donauschwaben, Deutsche Siedlung in Südosteuropa, Katalog, Sigmaringen 1987.

Переслідування були спрямовані і проти підозрюваних у відьомстві. З цього питання: Heide Dienst, Magische Vorstellungen und Hexenverfolgungen in den österreichischen Ländern, in: Wellen der Verfolgung, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1986. — Helfried Valentinitich (Hrsg.), Hexen und Zauberer, 2 Bde. (Ausstellungskatalog Riegersburg 1987), Graz-Wien 1987.

Порівняй статті Банат і Бачка у «Handwörterbuch des Grenz- u. Auslandsdeutschtums», I (1934). С. 207 та наст. С. 291 та наст.; далі: Sonja Jordan, Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert, München 1967; щодо долі турецьких дітей та військовополонених в Австрії див. з-поміж інших місячник «Adler», 3 (1941). С. 7, 76 та наст., а також: Richard F. Kreutel und Otto Spies, Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Aga, Bonn 1954. — Karl Teply, Türkentaufen in Wien während des Großen Türkenkrieges 1683—1699, Jahrbuch d. Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 29 (1973). — Того ж автора. Vom Los osmanischer Gefangener aus dem Großen Türkenkrieg 1683—1699, Südostforschungen, 32 (1973).

Епідемії: Edmund Frieß und Gustav Gugitz, Zur Pestperiode 1679—1680 in Wien, Monatsbl. des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, N. F. 19 (54, 1937). — Franz H. Laiße, Die Pest in Wien 1679, München und Berlin 1937. — Erna Lesky, Die österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze, Saeculum, 8 (1957). — Gustav Gugitz, Die Wiener Pestepidemie von 1713 und ihr Ausmaß, Wiener Geschichtsblätter 14 (1959). — Ferdinand Olbert, Pestbild und Pestbekämpfung im Niederösterreich des 17. Jahrhunderts, Unsere Heimat 48 (1977). — Werner Welzig, Weheklagen in Wien, Abraham a Sancta Clara's Beschreibung der Pest von 1679, Tätigkeitsbericht der Österr. Akad. d. Wiss. 1978/79, Wien 1979. — Hilde Schmoelzer, Die Pest in Wien, Wien 1985.

Економіка й економічна політика в світлі меркантилізму. С. 270 та наст. Сільське господарство: Додатково до зазначених вище праць (С. 631) див.: Joseph Fuchs, Der Tabakbau in Niederösterreich, Blätter des Vereins f. Landeskunde, 33 (1889). — Viktor Thiel, Steirische Land- und Forstwirtschaft im 18. Jahrhundert, Graz 1923. — Fritz Wisnicki, Die Geschichte der Abfassung des Tractatus de iuribus incorporalibus, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 20 (1927). — Ignaz Hübel, Die Einführung der Kartoffelkultur in Niederösterreich, Unsere Heimat 5 (1932). — Heinrich Werneck, Zur Geschichte der Kartoffel in Oberösterreich, Oberösterreich. Heimatbl. 1 (1947). — Того ж автора. Zur Geschichte des Rotkleebaues in Oberösterreich, ebenda, 2 (1948). — Georg Grill, Der erste oberösterreich. Tabak, Oberösterreich. Heimatbl., 1 (1947). — Того ж автора. Bauer, Herr und Landesfürst, Sozialrevolutionäre Bestrebungen der oberösterreich. Bauern von 1650—1848, Linz 1963. — Heinrich Wurm, Otto Achaz von Hohenfeld (1614—1685), ein Landedelmann der Barockzeit, Oberösterreich. Heimatbl. 3 (1949).

Теорія меркантилізму і зразкове виробництво: Johann J. Hatschek, Das Manufakturhaus auf dem Tabor in Wien, Leipzig 1886. — Joseph von Falke, Die Wiener Porzellanfabrik, Wien 1887. — Helene Deutsch, Die Entwicklung der Seidenindustrie in Österreich 1660—1840, Wien 1909. — Heinrich von Srbik, Wilhelm von Schröder, Wiener Sitzungsberichte, phil.-hist. Kl. 164 (1910). — Того ж автора. Die kaiserliche Spiegelfabrik zu Neuhaus 1701—1725, MIOG 32 (1911). — Viktor Hofmann, Die Wollenzeugfabrik zu Linz an der Donau, AÖG 108 (1919). — Luise Sommer, Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung, 2 Bde., Wien 1920, 1925. — Heinrich Gerstenberg, Philipp Wilhelm von Hörnigk, Jahrbuch f. Nationalökonomie u. Statistik, 133 (1930). — Herbert Hassinger, Wien im Zeitalter des Merkantilismus, Nachrichtenbl. des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien 1941. — Того ж автора. Johann Joachim Becher, Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus, Wien 1951. — Artur Scheiber, Carl Aschauer und die Tiroler Messingindustrie, in: Tiroler Wirtschaft in Vergangenheit und Gegenwart, I, Innsbruck 1951. — Fritz Posch, Philipp Wilhelm v. Hörnigk, Wanderjahre und österreichisch-steirische Beziehungen, MIOG 61 (1953). Gustav Otruba, Die Anfänge und die Entwicklung der Industrie in Niederösterreich, Unsere Heimat, 24 (1953). — Того ж автора. (Hrsg.), Philipp Wilhelm v. Hörnigk, Österreich über alles, wenn es nur will, Wien 1964. — Того ж автора. Zur Entstehung der «Industrie» in Österr. und zu deren Entwicklung bis Ks. Josef II., Österreich in Geschichte u. Literatur 11 (1967). — Того ж автора. Von den «Fabrikprivilegien» des 17. u. 18. Jahrhunderts zum Österreichischen Fabrikenrecht 1848, Scripta Mercaturae 10 (1976). — Helmut Konrad, Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich, Wien-München-Zürich 1981. — Heinrich Benedikt, Die Anfänge der Industrie in Niederösterreich, Der Donauraum 2 (1957). — Alfred Hoffmann, Österreichs Wirtschaft im Zeitalter des Absolutismus Festschrift Karl Eder, Innsbruck 1959. — Michael Keul, Staatliche Gewerbepolitik in Tirol (1648—1740), Innsbruck 1960. — Samuel J. T. Miller u. John P. Spielmann Jr., Cristobal Rojas y Spinola, Transactions of the American Phil. Society 52, 5, Philadelphia 1962. — Herbert Matis, Die industriellen Anfänge im Viertel unter dem Wienerwald, Unsere Heimat 37 (1966). — Georg Zwanowetz, Der österr. Merkantilismus bis 1740, in: Die Wirtschaftsgeschichte Österreichs, hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1971. — Margarete Zelfel-Bucek, Geschichte der Seidenfabrikanten Wiens im 18. Jhd., Dissertationen der Univ. Wien 105, Wien 1974. — Erhard Dittrich, Die deutschen u. österr. Kameralisten, Darmstadt 1974. — Heinz Joachim Brauleke, Leben und Werk des Kameralisten Philipp Wilhelm vom Hörnigk. Versuch einer wissenschaftlichen Biographie. Frankfurt-Bern-Las Vegas 1978.

Гірництво: див. вказані вище (С. 631) праці С. Schraml, d. Anton von Pantz, Die Innerberger Hauptgewerkschaft in den Jahren 1625—1783. Forschungen zur Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte der

Steiermark, 6, Graz 1906. — Ferdinand Tremel, Hans Adam Stampfer. Ein innerösterr. Gewerkenleben des 17. Jahrhunderts Zeitschr. des hist. Vereins für Steiermark, 43 (1952).

Ремесло та промисли: Max (Anton) Adler, Die Anfänge der merkantilistischen Gewerbepolitik in Österreich, Wiener staatswissenschaftliche Studien, 4, Wien-Leipzig 1903. — Hans Rizzi, Die österreichischen Gewerbe im Zeitalter des Merkantilismus, Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik u. Verwaltung, 12 (1903). — Fritz Posch, Die niederländische Armaturmeisterschaft in Wiener Neustadt, Unsere Heimat, N. F. 21 (1950).

Торгівля і транспорт: Franz Martin Mayer, Die Anfänge des Handels und der Industrie und die orientalische Handelskompagnie, Innsbruck 1882. — Joseph Dullinger, Die Handelskompagnien Österreichs nach dem Oriente und nach Ostindien in der I. Hälfte des 18. Jahrhunderts, Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., 7 (1900). — Heinrich v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien-Leipzig 1907. — Bernhard Struck, Österreichs Kolonialversuche im 18. Jahrhundert, Zeitschr. «Völkerkunde», 1927. — Herbert Hassinger, Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667—1683, Vierteljahresschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 35 (1942). — Karl Teply, Die erste armenische Kolonie in Wien, Wiener Geschichtsblätter 28 (1973). — Того ж автора. Die Einführung des Kaffees in Wien. Forschungen u. Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 6 (1980).

Фінанси та монетарна система: Adam Wolf, Die Hofkammer unter Leopold I., Wiener Sitzungsberichte, Phil.-hist. Kl. 11 (1853). — Hans f. Bidermann, Die Wiener Stadt-Bank, AÖG 20 (1859). — David Kaufmann, Samson Wertheimer, Wien 1880. — Franz Freiherr von Mensi, Die Finanzen Österreichs von 1701—1740, Wien 1890. — Alfred F. Pribram, Die niederösterreich. Stände und die Krone in der Zeit Kaiser Leopolds I., MIOG 14 (1893). — Max Grunwald, Samuel Oppenheimer und sein Kreis, Wien 1913. — Eduard Holzmaier, Studien zum Münzwesen Leopolds I., Numismatische Zeitschr., 69 (1936). — Brigitte Holl, Hofkammerpräsident Gundaker Thomas Graf Starhemberg und die österr. Finanzpolitik d. Barockzeit 1703—1715, Wien 1976. — Jean Béranger, Finances et absolutisme Autrichien dans la seconde moitié du XVIIe siècle, Paris 1975.

Див.: Hans Tietze, Die Juden Wiens, Leipzig 1933. N. 81 та наст.

Освіта, наука та мистецтво епохи бароко. С. 281 та наст. Загальні проблеми барокової культури: Joseph Weingartner, Der Geist des Barock, Innsbruck 1925. — Willi Flemming, Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock, Potsdam 1937. — Gustav Schnürer, Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit, Paderborn 1937. — Oswald Redlich, Über Kunst und Kultur des Barock in Österreich, AÖG 115 (1943). — Gustav Otruba, Kirche und Kultur in Aufklärung und Barock, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 31 (1953/54). — Anna Coreth, Pietas Austriaca, Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich (Österreich-Archiv), 2. Aufl., Wien 1982. — Therese Schüssel, Kultur des Barock in Österreich, Graz 1960. — Див. статті: H. Benedikt, E. Patzelt, E. Zöllner und J. Béranger, в: Etudes Européennes, Mélanges offerts à Victor-Lucien Tapié, Publications de la Sorbonne, Etudes 6, Paris 1973. — Günther Hamann, G. W. Leibniz und Prinz Eugen. Auf den Spuren einer geistigen Begegnung, Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs, Wien-Köln-Graz 1974.

Школи: див. вище. С. 632; далі: Strakosch-Graßmann, навчальний процес. С. 48 та наст.; Johann Schmidt, Die Entwicklung der katholischen Schule in Österreich, Wien 1958. — Georg Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 2, 3, Wien 1983, 1984.

Історіографія: Nana Eisenberg, Studien zur Historiographie über Kaiser Leopold I., MIOG 51 (1937). — Anna Coreth, Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit (1620—1740), Wien 1950 (чимало посилань на зазначених вище істориків). — Peter Moraw, Kaiser und Geschichtsschreibung um 1700, Die Welt als Geschichte, 22 (1962), 23 (1963). — Josef Peter Ortner, Marquard Herrgott (1694—1762). Sein Leben und Wirken als Historiker und Diplomat, Wien 1972. — Gottfried Bessel (1672—1749), Quellen u. Abhandl. z. Mittelrhein. Kirchengesch. 16, Mainz 1972. — Inge Friedhuber, Der «Fuggerische Ehrensiegel» etc., MIOG 81 (1973). — Gebhard König, Peter Lambeck (1628—1680), Bibliothekar Leopolds I., MIOG 87 (1979).

Природознавство, етнографія, географія, див.: Hassinger, Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde, insbes S. 73 та наст. — Joseph Bergmann, Leibniz in Wien, Wiener Sitzungsberichte phil.-hist. Kl. 13

(1854) u. 16 (1855). Див. також: Richard Meister, Geschichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien 1947. — Maria Habacher, Mathematische Instrumentenmacher, Mechaniker etc. im Dienste des Kaiserhofes (1630—1750), Blätter für Technikgeschichte, 22 (1960).

Мистецтво, театр, тогочасна критика: Markus Landau, Die italienische Literatur am Wiener Hofe, Wien 1879. — Hermann Uhde-Bemays, Katharina Regina von Greiffenberg, Berlin 1903. — Joseph Gregor, Das Wiener Barocktheater, Wien 1922. — Herbert Cysarz, Deutsche Barockdichtung, Leipzig 1923. — Arthur Kutscher, Das Salzburger Barocktheater, Wien Leipzig-München 1924. — Emil Ermatinger, Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung, Leipzig 1926. — Ernst Alker, Das österreichische Theater im Zeitalter der Barockliteratur, Neophilologus, 3 (1928). — Franz Loidl, Menschen im Barock (Abraham a Sancta Clara), Wien 1938. — Otto Brunner, Adeliges Landleben (o. S. 631). — Richard Newald, Die deutsche Literatur vom Späthumanismus bis zur Empfindsamkeit, München 1951. — Martin Bircher, Johann Wilhelm von Stubenberg (1619—1663) und sein Freundeskreis Berlin 1968. — Heinrich Boberski, Das Theater der Benediktiner an der alten Universität Salzburg, Wien 1978.

Музика: Curt Sachs, Barockmusik, Peters-Jahrbuch, 26 (1919). — Robert M. Haas, Musik des Barock, Potsdam 1928. — Andreas Ließ, Wiener Barockmusik, Wien 1946. — Того ж автора. Johann Joseph Fux, Wien 1948. — Gustav Gugitz, Zur Legende vom lieben Augustin, Unsere Heimat, 18 (1947).

Образотворче мистецтво. Загальне: Erika Tietze-Conrat, Österreichische Barockplastik, Wien 1920. — Martin Riesenhuber, Die kirchliche Barockkunst in Österreich, Linz 1924. — Wilhelm Pinder, Deutscher Barock Leipzig 1925. — Hans Sedlmayr, Österreichische Barockarchitektur, Wien 1930. — Heinrich Decker, Barockplastik in den Alpenländern, Wien 1943. — Karl Garzarolli-Thurnlack, Österreichische Barockmalerei, Wien 1949. — Norbert Lieb, Barockkirchen zwischen Donau und Alpen, München 1953. — Bruno Grimschitz, Rupert Feuchtmüller, Wilhelm Mrazek, Barock in Österreich, 3. Aufl., Wien-Hannover, Basel 1962. — Günter Brucher, Barockarchitektur in Österreich, Köln 1983.

Окремі проблеми, митці, меценати та предмети мистецтва: Franz Mares, Beiträge zur Kenntnis der Kunstbestrebungen des Erzherzogs Leopold Wilhelm, Jahrbuch des allerhöchsten Kaiserhauses, 5 (1887). — Hans Tietze, Programme und Entwürfe zu den großen österreichischen Barockfresken, Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen, 30 (1911). — Max Dvořák, Zur Entwicklungsgeschichte der barocken Deckenmalerei in Österreich, 2 Bde., Wien 1920. — Fritz Steiner, Wiener Theatralingenieure des 17. und 18. Jahrhunderts, Monatsbl. des Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien, 3 (1921). — Viktor Fleischer, Fürst Karl Eusebius von Liechtenstein als Bauherr und Kunstsammler (1611—1684), Wien 1910. — Hugo Hantsch, Jakob Prandtauer, Wien 1926. — Того ж автора. Die Familie der Grafen von Schönborn und die künstlerischen Beziehungen zwischen Franken und Wien, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 21 (1928, Redlich-Festschrift). — Karl Garzarolli-Thurnlack, Die barocke Handzeichnung in Österreich, Wien 1928. — Andreas Figler, Georg Raphael Donner, Leipzig-Wien 1929. — Lothar Pretzell, Salzburger Barockplastik, Berlin 1935. — Hans Sedlmayr, Die politische Bedeutung des deutschen Barock, in: Gesamtdeutsche Vergangenheit, Festgabe f. Heinrich v. Srbik, Wien 1938. — Того ж автора. Johann Bernhard Fischer von Erlach, 2. Aufl., Wien 1977. — Friederike Klauner, Die Kirche von Stift Melk, Wien 1946. — Erika Kirchner-Doberer, Stift St. Florian, Wien 1948. — Eva Frodl-Kraft, Tiroler Barockkirchen, Innsbruck 1955. — Wilhelm Mrazek, Ikonologie der barocken Deckenmalerei, Wiener Sitzungsberichte, phil.-hist. Kl. 228 (1954). — Renate Wagner-Rieger, Das Wiener Bürgerhaus des Barock und Klassizismus, Wien 1957. — Bruno Grimschitz, Lukas von Hildebrandt, Wien 1959. — Thomas Zacharias, Joseph Emanuel Fischer von Erlach, Wien-München 1960. — Elfriede Baum, Giovanni Giuliani, Wien-München 1964. — Wanda Aschenhrenner, Paul Troger, Salzburg 1972. — Walter Wagner, Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien, Wien 1967. — Hans und Gertrude Aurenhammer, Das Belvedere in Wien, Bauwerk, Menschen, Geschichte, Wien-München 1971. — Géza Hajós, Schönbrunn, Wien 1976. — Eckhart Knab, Daniel Gran, Wien-München 1977. — Michael Krapf, Die Baumeister Gump, Wien-München 1979. — Maria Pötzl-Malikova, Franz Xaver Messerschmidt, Wien-München 1981. — Franz Matsche, Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI., Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des «Kaiserstils», 2 Bde., Berlin-

New York 1981. — Wolfgang Pircher, Verwüstung und Verschwendung. Adeliges Bauen nach der Zweiten Türkenbelagerung. Forschungen u. Beiträge z. Wiener Stadtgeschichte 14, Wien 1984.

VIII. Реформа, реакція і революція (1740—1848). С. 295 та ін.

Серед основних джерел цієї доби знову слід виділити адміністративні акти, особливо реорганізованих австрійських центральних установ, включаючи сфери юстиції та дипломатії, далі дуже об'ємні друковані збірки законів (вище. С. 599), а також надзвичайно багатогранну сферу політичної, а надто вже церковнополітичної публіцистики. Газети та часописи, які систематично виходять у світ, набувають у царині публіцистики шораз більшого значення. Як супровід, а згодом і реакція на численні військові конфлікти з'явилася широка палітра військово-історичної літератури. Зрештою, слід згадати і джерела статистично-фіскального характеру. (переписи населення, мануфактурні та меркантильні таблиці, кадастри тощо), які творять уявлення про демографічну політику індустріалізацію та сільське господарство. На особливу увагу заслугоує багата література біографічного змісту (шоденники, мемуари тощо). — Про стан джерел повідомляє: Hans Wagner, Von der Reform zur Restauration, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982.

Короткий огляд зовнішньополітичних подій терезіанської та йосифінської епохи пропонує Uhlirz, I. С. 304 та наст., внутрішня політика 1740—1790 рр. та загальний нарис 1790—1848 рр. у томі II/1 вийшли істотно більшими. Див. далі: Hantsch, Die Geschichte Österreichs, Bd. 2 (3. Aufl.), 137 та наст. — Adam Wolf und Hans von Zwiedineck-Südenhorst, Österreich unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen, Berlin 1884. — Willy Andreas, Das thesianische Österreich während des 18. Jahrhunderts, Gotha 1938. — C. A. Macartney, The Habsburg Empire 1790—1918, London (1969). — Див. також: Hanns Leo Mikoletzky, Österreich — das große 18. Jahrhundert. Von Leopold I. bis Leopold II., Wien 1967. — Ernst Wangemann, The Austrian Achievement, 1700—1800, London 1973. — Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 42, Wien 1983. — Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. (Texte des 2. Österr.-ungar. Historikertreffens Wien 1980). Hrsg. von A. M. Drabek, R. G. Plaschka und A. Wandruszka, Wien 1983. — Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur im Europa zur Zeit Maria Theresias und Josefs II. (Symposion Wien 1980), 2 Bde., hrsg. von Richard G. Plaschka, Grete Klingenstein u. a., Wien 1983. — Helmut Reinalter, Österreich im friderizianischen Zeitalter, Innsbruck 1986. — Moritz Csaky - Reinhard Hagelkrys, Vaterlandsliebe und Gesamtstaatsidee im österreichischen 18. Jahrhundert, Jahrbuch der Österr. Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. I (1989).

Щодо біографічної історії тут ще раз слід вказати на Wurzbach та Österreichisches Biographisches Lexikon.

Про Марію Терезію та її добу: Alfred von Arneth, Geschichte Maria Theresias, 10 Bde., Wien 1863—1879. — Eugen Guglia, Maria Theresia, 2 Bde., München und Berlin 1917. — Heinrich Kretschmayr, Maria Theresia, 2. Aufl., Leipzig 1938. — Friedrich Walter, Männer um Maria Theresia, Wien 1951. — George Peabody Gooch, Maria Theresa and other Studies, London 1951. — Adam Wandruszka, Maria Theresia und der österreichische Staatsgedanke, MIOG 76 (1968). — Того ж автора. Maria Theresia, die große Kaiserin, Göttingen 1980. — Walter Koschatzky (Hrsg.), Maria Theresia und ihre Zeit, Salzburg-Wien 1979. — Gerda u. Gottfried Mraz, Maria Theresia, ihr Leben und ihre Zeit in Bildern und Dokumenten, München 1979. — Maria Theresia und ihre Zeit. Katalog der Ausstellung 1980, Wien, Schloß Schönbrunn 1980. Gerda Mraz (Hrsg.), Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt 1983. — Charlotte Pangels, Die Kinder Maria Theresias Leben und Schicksal in kaiserlichem Glanz, München 1980. — Vincent Cronin, Ludwig XVI. und Marie Antoinette, Eine Biographie, Zug 1981. — Georg Schreiber, Franz I. Stephan, An der Seite einer großen Frau, Graz-Wien-Köln 1986. — Elisabeth Kovács, Die idcale Erzherzogin, Maria Theresias Forderungen an ihre Töchter, MIOG 94 (1986). — Victor Luden Tapié, Maria Theresia, Die Kaiserin und ihr Reich, 2. Aufl., Graz-Wien-Köln 1989.

Еріх Цольнер ІСТОРИЯ АВСТРИЇ

За численними творами, присвяченими Марії Терезії та її сім'ї, кореспонденцією тощо див. у: Uhlirz, I. N. 304 та наст. Проте коротка добірка у Richard Raithel, Maria Theresia und Joseph II. ohne Purpur. Mit ihren eigenen Worten und denen ihrer Zeitgenossen geschildert. Wien 1954. — Maria Theresia in ihren Briefen und Staatsschriften, hrsg. von Ludwig Jedlicka, Wien 1955. — Joseph Kallbrunner, Kaiserin Maria Theresias politisches Testament, Wien 1952. — Friedrich Walter, Maria Theresia, Briefe und Aktenstücke in Auswahl, Freiherr vom Stein Gedächtnisausgabe 12, Darmstadt 1968. Див. також: Aus der Zeit Maria Theresias, Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, 8 Bde., Wien-Leipzig 1907. — Wien 1972.

Війна за австрійську спадщину і початок боротьби за Силезію. С. 295 та наст.

Війна за австрійську спадщину. Nach den Feldakten und anderen authentischen Quellen bdarbeitet im k. k. Kriegsarchiv, Bd. 1—9, Wien (1896—1914). Праця враховує 1. та 2. Силезькі війни. — Die Kriege Friedrichs des Großen, hrsg. vom großen Generalstab, 3. Abt. mit 19 Bänden, Berlin 1890—1914. — Reinhold Koser, Geschichte Friedrichs des Großen, 4. u. 5. Aufl., 4 Bde., Stuttgart 1913. — Fritz Wagner, Kaiser Karl VII. Und die großen Mächte 1740—1749, Stuttgart 1938. — Heinrich Benedikt, Die Politik der Pforte vor Beginn und während des österreichischen Erbfolgekrieges, MÖSTA I (1948). — Erich Hillbrand, Die Einschließung von Linz 1741/42, Militärhist. Schriftenreihe 15 (1970).

Перетасування блоків та Семирічна війна. С. 300 та наст. На тему блокової політики див.: Adolf Beer, Die österr. Politik in den Jahren 1755 u. 1756, Hist. Zeitschr. 27 (1872). — Того ж автора. Zur Geschichte des Jahres 1756, MIOG 17 (1896). — Richard Waddington, Louis XV et le renversement des alliances, Paris 1896. — Jakob Strieder, Kritische Forschungen zur österreichischen Politik vom Aachener Frieden bis zum Beginn des Siebenjährigen Krieges, Leipzig 1906. — O. K. Ebbecke, Frankreichs Politik gegenüber dem deutschen Reiche in den Jahren 1748—1756, Diss, Freiburg 1931. — Peter Baumgart - Ulrich Schmilewski (Hrsg.), Kontinuität und Wandel, Schlesien zwischen Österreich und Preußen, Schlesische Forschungen, Bd. 4, Sigmaringen 1990.

Порівняй ще насамперед: Max Braubach, Versailles und Wien. N. 360 та наст., а також акти, видані Gustav Berthold Volz та Gustav Kuntzel, Preußische und österreichische Akten zur Vorgeschichte des Siebenjährigen Krieges, Publikationen aus preußischen Staatsarchiven, Nr. 74, 1899.

Про Кауніца: Alexander Novotny, Staatskanzler Kaunitz als geistige Persönlichkeit, Wien 1947. — Grete Klingenstein, Der Aufstieg des Hauses Kaunitz. Studie zur Herkunft und Bildung des Staatskanzlers Wenzel Anton. Schriftenreihe der Hist. Kommission bei der Bayerischen Akademie d. Wissensch. 12, Göttingen 1975.

Військо, війна, противник: див. третю частину (Bd. 1—12) згаданої праці про війни Фрідріха Великого, далі: Richard Waddington, La guerre de sept ans Histoire diplomatique et militaire. 5 Bde., Paris 1899—1914. — Willy Andreas, Friedrich der Große und der Siebenjährige Krieg, Leipzig 1940. — Edith Kotasek, Feldmarschall Graf Lacy. Ein Leben für Österreichs Heer. Horn 1956. Ausführliche Angaben bei Uhlirz, I., I. Aufl. N. 319 та наст. — Job. Christoph Allmayer-Beck, Maria Theresia. Beiträge zur Geschichte des Heerwesens ihrer Zeit. Graz-Wien-Köln 1967. — Christopher Duffy, Feldmarschall Browne, Wien-München 1966. — Franz Lorenz v. Thadden, Feldmarschall Daun, Wien-München 1967. — Johannes Kunisch, Der kleine Krieg. Studien zum Heerwesen des Absolutismus, Wiesbaden 1973. — Того ж автора. Das Mirakel des Hauses Brandenburg, Studien zum Verhältnis von Kabinettpolitik und Kriegführung im Zeitalter des Siebenjährigen Krieges, München-Wien 1978. — Того ж автора. Feldmarschall Laudon oder das Soldatenglück. Hist. Zeitschr. 236 (1983). — Job. Christoph Allmayer-Beck, Die Armee Maria Theresias und Josephs II., Österreich im Zeitalter des aufgekl. Absolutismus, Wien 1983. — Franz Pesendorfer, Feldmarschall Loudon, Der Sieg und sein Preis, Wien 1989.

Реформи Марії Терезії. С. 303 та наст.: Friedrich Walter, Die österreichische Zentralverwaltung in der Zeit Maria Theresias, Veröffentlichungen der Kommission f. neuere Geschichte Österreichs, 32 (1938). Див. також: видання актів, там само, Bd. 18 u. 29 (1925, 1934). — Того ж автора. Die religiöse Stellung Maria Theresias, Linzer Quartalschr., 105 (1957). — Того ж автора. Die thesianische Staatsreform von

1749, Wien 1958 (Österreich-Archiv). — Того ж автора. Kaunitz' Eintritt in die innere Politik, MIOG 46 (1932). — Ferdinand Maaß, Der Josephinismus, I (Ursprung und Wesen, 1760—1769), Wien 1950. — Того ж автора. Maria Theresia und der Josephinismus, Zeitschr. f. kath. Theologie, 79 (1957). — Того ж автора. Der Frühjosephinismus, Wien-München 1969. — Rudolf Reinhardt, Zur Kirchenreform in Österreich unter Maria Theresia, Zeitschr. f. Kirchengesch. 77 (1966). — Adam Wandruszka, Geheimprotestantismus, Josephinismus und Volksliturgie in Österreich, ebenda 78 (1967). — Grete Klingenstein, Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert, Das Problem der Zensur in der thesianischen Reform (Österreich-Archiv), Wien 1970. — Karl-Heinz Osterloh, Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Historische Studien 409, Lübeck-Hamburg 1970. — Peter Hersche, War Maria Theresia eine Jansenistin? Österreich in Geschichte u. Literatur 15 (1971). — Ema Lesky - Adam Wandruszka, Gerard van Swieten und seine Zeit. Wien-Köln-Graz 1972. — Werner Ogris, Maria Theresia ludex, Anzeiger d. phil.-hist. Klasse d. Österr. Akad. d. Wiss 110 (1973). — Того ж автора. Recht und Staat bei Maria Theresia, Zeitschr. f. Rechtsgesch., Germ. Abt. 98 (1981). — Gernot Kocher, Höchstgerichtsbarkeit und Privatrechtkodifikation. Die Oberste Justizstelle und das allgemeine Privatrecht in Österreich von 1749—1811, Forschungen zur europ. u. vergl. Rechtsgeschichte 2, Wien-Köln-Graz 1979. — Того ж автора. Rechtsverständnis u. Rechtsreformen im aufgeklärten Absolutismus Österreichs, in: Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Wien 1983. — Dolf Lindner, Der Mann ohne Vorurteil, Joseph von Sonnenfels, Wien 1983. — Peter G. M. Dickson, Finance and Government under Maria Theresia 1740—1780, 2 Bde., Oxford 1987.

Додатково зазирніть у давніші праці: Ignaz Beidtel, Geschichte der österr. Staatsverwaltung 1740—1848, Bd. I (1740—1790). — Carl von Hock und Hermann Ignaz Bidermann, Der österr. Staatsrat (1760—1848), Wien 1879. Задля ознайомлення також Otto Hintze, Der österreichische und der preußische Beamtenstaat im 17 u. 18. Jahrhundert. Eine vergleichende Betrachtung. Hist. Zeitschr., 86 (1901) bzw. Otto Hintze, Ges. Abhandlungen, 1 (1941, Staat u. Verfassung). — Franco Valsecchi, L'Assolutismo illuminato in Austria e in Lombardia, 2 Bde., Bologna 1931—1934. — Eleonore Zlahinger, Lodovico Antonio Muratori und Österreich, Veröffentlichungen der Universität Innsbruck 53, Innsbruck 1970. — Adam Wandruszka, Der Reformkatholizismus des 18. Jahrhunderts in Italien und Österreich. Neue Forschungen etc., Festschr. f. Hermann Wiesflecker, Graz 1973. — Подальші вказівки на літературу у: Elisabeth Garms-Cornides, Römische hist. Mitteilungen 11 (1970), 197 та наст. — Того ж автора. Lodovico Antonio Muratori und Österreich. Там само. 13 (1971). — Elisabeth Kovács, Burgundisches und thesianisch-josephinisches Staatskirchenwesen, ÖGL 22 (1978). — Peter G. Tropfer, Staatliche Kirchenpolitik, Geheimprotestantismus und katholische Mission in Kärnten (1752—1780), Kärntner Landesarchiv, Bd. 16 (1989).

Консолідація та нові завоювання (Галичина, Буковина, Іннфіртель). С. 307 та наст.: Adolf Beer, Die erste Teilung Polens, 3 Bde., Wien 1874. — S. K. Padover, Prince Kaunitz and the first partition of Poland, The Slavonic and East European Review, 13 (1935). — Ferdinand von Ziegler, Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Okkupation, Czernowitz 1894. — Joseph Kallbrunner, Zur Vorgeschichte des bayerischen Erbfolgekrieges, MIOG 11, Erg.-Bd. (1929). — Gustav Berthold Volz, Friedrich der Große und der bayerische Erbfolgekrieg, Forschungen z. brandenburg. u. preußischen Geschichte, 44 (1932). — Ernst F. S. Hanfstaengl, Amerika und Europa von Marlborough bis Mirabeau. Die weltpolitische Bedeutung des belgisch-bairischen Tauschprojektes München 1930. — Peter Reinhold, Maria Theresia verhindert einen Krieg und gewinnt das Innviertel, Linz 1946. — Robert Pleninger, Der Anfall des Innviertels an Österreich, 53., 55. u. 57. Jahresbericht des bischöfl. Gymnasiums Petrinum, Urfahr-Linz 1957—1961. — Paul P. Bernard, Joseph II and Bavaria. Two Eighteenth Century Attempts at German Unification. The Hague 1965. — Karl Otmar v. Aretin, Kurfürst Karl Theodor (1778—1790) und das bayerische Tauschobjekt. Zeitschr. f. bayer. Landesgeschichte 25 (1962). — Historische Dokumentation zur Eingliederung des Innviertels 1779. Katalog der Sonderausstellung, Linz 1979. — Georg Heilingsetzer, Aspekte der Außen- und Innenpolitik bei der Erwerbung des Innviertels durch Österreich (1779), Jahrbuch des oberösterr. Musealvereins 127/1 (1982).

Про здобуття Галичини див. також: Władysław Konopczynski, Dzieje Polski nowożytnej, Bd. 2, Warschau i t. d. 1936. № 282 та наст., новіша література у Stefan Kieniewicz, Les récentes études historiques sur la Pologne au temps des partages, Acta Poloniae Historica, 1 (1958). — Herbert H. Kaplan, The first Partition of Poland, New York 1962. — Horst Glassl, Das österr. Einrichtungswerk in Galizien 1772—1790. Veröffentlichungen des Osteurop. Instituts, Reihe Geschichte 41, Wiesbaden 1975.

Десятиріччя правління Йосифа II. С. 310 та наст.: Paul von Mitrofanov, Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit, 2 Teile, Wien-Leipzig 1910. — Friedrich Engel-Janosi, Josephs II. Tod im Urteil der Zeitgenossen, MIOG 44 (1930). — Friedrich Walter, Die österr. Zentralverwaltung. Die Zeit Josephs II. und Leopolds II. (1780—1792). Veröffentl. der Kommission f. neuere Geschichte Österreichs, 35, Wien 1950. — Ferencz Fejtő, Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Ein Lebensbild. Stuttgart 1956. — Paul P. Bernard, Joseph II. New York 1968. — Hans Magenschab, Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden, Graz-Wien-Köln, 3. Aufl., 1981. — Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II., Katalog der Ausstellung Melk, 1980. — Derek Beales, Joseph II., 2 Bde., Cambridge 1987/88. — Karl Gutkas, Kaiser Joseph II. Eine Biographie, Wien-Darmstadt 1989.

Про Нідерланди (і проєкт другого баварського обміну) та про Угорщину див.: Friedrich Carl Wittichen, Preußen und die Revolution in Belgien und Lüttich 1789 bis 1790, Göttingen 1905. — Robert Gragger, Preußen, Weimar und die ungarische Königskrone, Ungarische Bibliothek, 1/6, Berlin-Leipzig 1923. — Willy Andreas, Carl August von Weimar und das Angebot der ungarischen Königskrone, MIOG 64 (1956). — Wilhelm Lüdke, Der Kampf zwischen Österreich und Preußen um die Vorherrschaft im «Reiche» und die Auflösung des Fürstenbundes (1789/91), MIOG 45 (1931). — Helmuth Stradal, Die brabantische Revolution des Jahres 1789 aus Wiener Sicht, Anciens pays et assemblées d'états, 47 (1968). — Alfred Kohler, Das Reich im Spannungsfeld des preussisch-österr. Gegensatzes In: Fürst, Bürger, Mensch. Wiener Beiträge z. Gesch. d. Neuzeit 2, Wien 1975. — Horst Haselsteiner, Joseph II. und die Komitate Ungarns, Veröffentl. des Österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts II, Wien-Köln-Graz 1983.

Ідейний зміст і реформи йосифізму. С. 312 та наст. Загальні проблеми: Georgine Holzknecht, Ursprung und Herkunft der Reformideen Josephs II. auf kirchlichem Gebiet, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, 11, Wien 1914. — Eduard Winter, Der Josefismus und seine Geschichte. Beiträge zur Geistesgeschichte Österreichs 1740 bis 1848. Brunn-München-Wien 1943. — Того ж автора. Barock, Absolutismus und Aufklärung in der Donaumonarchie, Wien 1971. — Fritz Valjavec, Der Josefismus Zur geistigen Entwicklung Österreichs im 18. und 19. Jahrhundert. 2. Aufl., München 1945. — Ferdinand Maaß, Der Josefismus, 5 Bde. (1760—1850), FRA II., 71—75, Wien 1950—1960. — Herbert Rieser, Der Geist des Josefismus und sein Fortleben. Der Kampf der Kirche um ihre Freiheit, Wien 1963. — Paul B. Bernard, The Origins of Josefism. Two Studies The Colorado College Studies, 7 (1964). — Того ж автора. Jesuits and Jacobins Enlightenment and Enlightened Despotism in Austria, Urbana-Chicago-London 1971. — Erich Zöllner, Bemerkungen zum Problem der Beziehungen zwischen Aufklärung und Josefismus In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch, Graz-Wien-Köln 1965. — Hans Wagner, Die Reise Josephs II. nach Frankreich 1777 und die Reformen in Österreich. Там само. — Того ж автора. Der Einfluß von Gallikanismus u. Jansenismus auf die Kirche u. den Staat d. Aufklärung in Österreich, ÖGL 11 (1967). — Charles H. O'Brien, Ideas of Religious Toleration at the Time of Joseph II., Transactions of the American Philosophical Society, N. S. 59, part 7 (1969), Philadelphia 1969. — Hermann Haberzettl, Die Stellung der Exjesuiten in Politik und Kulturleben Österreichs zu Ende des 18. Jahrhunderts, Dissertationen der Universität Wien 94, Wien 1973. — Elisabeth Bradler-Rottmann, Die Reformen Kaiser Josephs II., Göppinger Akademische Beiträge 67, Göppingen 1973. — Peter Hersche, Der Spätjansenismus in Österreich. Veröffentl. d. Komm. f. Gesch. Oesterreichs 7, Wien 1976. — Того ж автора. Erzbischof Hieronymus Colloredo und der Jansenismus in Salzburg, Mitt. d. Ges für Salzburger Landeskunde 117 (1977). — Elisabeth Kovács (Hrsg.), Katholische Aufklärung und Josefismus, Wien 1979.

Багату бібліографію подає Fridolin Dörrer in MIOG 53 (1955). С. 460 та наст., або Roger Bauer, Le Josefisme, Critique 134 (1958). С. 622 та наст., Peter Hersche in Interna- tionale kirchliche Zeitschrift

62 (1972). № 122 та наст. — Helmut Reinalter in Römische Historische Mitteilungen 17 (1975), 18 (1976). — Karl Vocelka, in: Jahrbuch der Ges. f. d. Gesch. d. Protestantismus in Österreich 95 (1979). — Див. вище. С. 640 і наст.

Окремі питання: Adam Wolf, Die Aufhebung der Klöster in Innerösterreich, Wien 1871. — Gustav Frank, Das Toleranzpatent Josephs II., Wien 1881. — Cölestin Wolfsgruber, Christoph Anton Kardinal Migazzi, Fürsterzbischof von Wien, Saugau 1890. — Rudolf Hittmair, Der josephinische Klostersturm im Lande ob der Enns, Freiburg i. B. 1907. — Friedrich Walter, Die Organisation der staatlichen Polizei unter Kaiser Joseph II., Mitt. des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 7 (1927). — Joseph Schoettl, Kirchliche Reformen des Salzburger Erzbischofs Hieronymus von Colloredo im Zeitalter der Aufklärung, Hirschenhausen 1939. — Heinrich Ferihumer, Die kirchliche Gliederung des Landes ob der Enns im Zeitalter Kaiser Josephs II., Forschungen z. Geschichte Oberösterreichs, 2, Linz 1952. — Gerhard Winner, Die Klosteraufhebungen in Niederösterreich und Wien. Wien-München 1967. — Reinhold Joseph Wolny, Die josephinische Toleranz unter besonderer Berücksichtigung ihres geistlichen Wegbereiters Johann Leopold Hay, München 1973. — Elisabeth Kovács, Ultramontanismus und Staatskirchentum im thesianisch-josephinischen Staat. Der Kampf der Kardinäle Migazzi und Franckenberg gegen den Wiener Professor der Kirchengeschichte Ferdinand Stöger, Wiener Beiträge zur Theologie 51, Wien 1975. — Hans Hollerweger, Die Reform des Gottesdienstes zur Zeit des Josefismus in Österreich, Regensburg 1976. — Того ж автора. Die gottesdienstliche Reform Josephs II. und ihre Auswirkungen auf die Frömmigkeit des Volkes Zeitschr. f. Kirchengeschichte 94 (1983). — 200 Jahre Toleranzpatent (Gedenkschrift), Carinthia I 171 (1981). Peter F. Barton (Hrsg.), Im Zeichen der Toleranz, Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung etc., Studien und Texte zur Kirchengeschichte 11/8; Того ж автора. Im Lichte der Toleranz, Aufsätze, Studien und Texte 11/9, Wien 1981. — Elisabeth Kovács, Zur Genese des Toleranzediktes Josephs II. aus österreichischer Sicht, Actes du Colloque de Mons, Bruxelles 1982. — Helmut Reinalter, Joseph II. und die Freimaurerei im Lichte zeitgenössischer Broschüren. Veröffentlichungen der Komm. f. Neuere Geschichte Österr. 77, Wien 1986. — Того ж автора. (Hrsg.), Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jh. in Mitteleuropa, 2. Aufl. Frankfurt 1986. — Johann Weißensteiner, Die Diözesanregulierung Kaiser Josefs II. und das Erzbistum Wien, Jb. f. Landeskunde v. Niederösterr. N. F. 52 (1986).

Про подорож Пія VI до Відня та стосунки між імператором і папою. Див.: Schlitter in FRA 11/47, 1, Wien 1892 bzw. 11/47, 2, Wien 1894. — Elisabeth Kovács, Pius VI bei Joseph II. zu Gast, Archivum Historiae Pontificiae 17 (1979). — Того ж автора. Der Besuch Papst Pius' VI in Wien im Spiegel josephinischer Broschüren, ebenda 20 (1982). — Того ж автора. Der Papst in Teutschland. Die Reise Pius VI im Jahre 1782, Wien 1983. — Georg Wacha, Pius VI in Österreich, Die Reise des Papstes zu Kaiser Joseph II. im Jahre 1782, ÖGL 26 (1982).

Про цензуру, пресу пор. С.652.

Зміцнення напередодні великих криз. Правління Леопольда II (1790-1792). С. 327 та наст.: Heinrich von Sybel, Die polnische Politik Kaiser Leopolds II., Forschungen z. deutschen Geschichte 4, 1864. — Alfred von Vivenot, Die Politik des österr. Staatskanzlers Fürsten Kaunitz-Rietberg unter Kaiser Leopold II., Wien 1873. — Alfons Huber, Die Politik Kaiser Josephs II., beurteilt von seinem Bruder Leopold von Toskana, Innsbruck 1877. — Heinrich von Zeißberg, Zwei Jahre belgischer Geschichte 1791, 1792, Wiener Sitzungsberichte, Phil.-hist. Kl. 123 (1891). — A. Schnitze, Kaiser Leopold II. und die Französische Revolution, Hannover 1899. — Paul Ritter, Die Konvention von Reichenbach, Diss, Berlin 1898. — Heinrich Ferihumer, Kaiser Leopold II. und der Episkopat der Erbländer, Festschrift Karl Eder, Graz 1959. — Denis Silagi, Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II., Südosteuropäische Arbeiten, 57, München 1961. — Adam Wandruszka, Die Persönlichkeit Kaiser Leopolds II. Hist. Zeitschr., 192 (1961). — Того ж автора. Leopold II., 2 Bde., Wien-München 1963, 1964. — Helga Peham, Leopold II., Herrscher mit weiser Hand, Graz-Wien-Köln 1987.

Про діяльність Леопольда у Тоскані див.: Heinz Holldack, Die Neutralitätspolitik Leopolds von Toskana, Hist. Vierteljahrsschr., 30 (1936). — Того ж автора. Die Reformpolitik Leopolds von Toskana,

Hist. Zeitschr., 165 (1942). — Adam Wandruszka, Joseph II. und das Verfassungsprojekt Leopolds II., Hist. Zeitschr., 190 (1960), а також зазначена вище двотомова біографія Вандрушка.

Боротьба проти революційної Франції. Перша коаліційна війна (1792-1797). С. 329 та наст. Про імператора Франца та династію див.: Hermann Günther Meunert, Kaiser Franz I., Wien 1872. — Cölestin Wolfgruber, Franz I. Kaiser von Österreich, 2 Bde., Wien 1899 (тільки до 1792!). — Viktor Bibl, Kaiser Franz. Der letzte römisch-deutsche Kaiser. Leipzig-Wien 1937. — Walter C. Langsam, Franz der Gute. Die Jugend eines Kaisers Wien 1954. — Manfred Rauchensteiner, Kaiser Franz und Erzherzog Carl, Dynastie und Heerwesen in Österreich 1796—1809 (Österreich-Archiv), Wien 1972. — Gunther E. Rothenberg, Napoleon's great adversaries, The Archduke Charles and the Austrian Army 1792—1814, London 1982. — Karl A. Roeder jr., Baron Thugut and Austria's response to the French revolution, Princeton, N. J. 1987.

Про адміністрацію епохи Франца (і Фердинанда) див.: Friedrich Walter, Die Österreichische Zentralverwaltung, Die Zeit Franz II. (I.) und Ferdinands I (1792—1848), 2 Bde., Veröffentl. der Komm. f. Neuere Gesch. Österreichs, 42, 43, Wien 1956. — Див. також: Hans Sturmberger, Der Weg zum Verfassungsstaat. Die politische Entwicklung in Oberösterreich 1792—1861, Wien 1962. — Hanns Leo Mikoletzky, Das entscheidende 19. Jahrhundert, Wien 1972. — Див. також: Moritz Csáky, Von der Aufklärung zum Liberalismus Studien zum Frühliberalismus in Ungarn, Wien 1981, sowie Barbara Jellavich, Modern Austria, Empire and Republic 1800—1986, Cambridge-New York 1987.

Див. далі: Heinrich Zeißberg, Erzherzog Carl, I. Bd., Wien-Leipzig 1895. — Moritz von Angeli, Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator, 5 Bde., Wien 1896—1897. — Oskar Christe, Erzherzog Karl, 3 Bde., Wien 1912. — Viktor Bibl, Erzherzog Karl, der beharrliche Kämpfer für Deutschlands Ehre, Wien-Leipzig 1942. — Viktor Theiß, Erzherzog Johann, der steirische Prinz, Graz-Köln-Wien, 2. Aufl. 1981. — Того ж автора. Leben und Wirken Erzherzog Johanns, I/1 (дитинство і молоді роки), I/2 (в боротьбі за свободу Австрії), Forschungen z. geschichtl. Landeskunde der Steiermark, 17, Graz 1960, 1963. — Othmar Piekhl (Hrsg.), Erzherzog Johann von Österreich, Sein Wirken in seiner Zeit, Graz 1982. — Grete Klingenstein - Peter Cordes, Erzherzog Johann von Österreich, 2 Bde. (Bd. I Beiträge, Bd. 2 Katalog der Landesausstellung Stainz), Graz 1982. — Franz Pesendorfer, Ein Kampf um die Toskana. Großherzog Ferdinand III. 1790—1824, Wien 1984.

Ведення війни і політика 1792—1797: Heinrich Zeißberg, Quellen zur Geschichte der Politik Österreichs während des französischen Revolutionskrieges, 5 Bde., Wien 1882 bis 1890. — Того ж автора. Zur Geschichte der Räumung Belgiens und des polnischen Aufstandes, AÖG 72 (1888). — Hans von Zwiédineck-Südenhorst, Zur Geschichte des ersten Franzoseneinfalles 1797, Zeitschr. des hist. Vereins f. Steiermark, I (1903). — Hermann Hüffer, Quellen zur Geschichte des Zeitalters der franz. Revolution, T. 2, Bd. I, Der Friede von Campoformio, Österreich und Frankreich 1795—1797, Leipzig 1907. — Friedrich M. Kircheisen, Napoleons Feldzug in Italien und Österreich, 1796—1797, München 1913. — R. H. Low, The third partition of Poland, Slavonic Review (1925). — Reinhold Lorenz, Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich, Wien-Leipzig 1926. — Anton Ernstberger, Österreich-Preußen von Basel bis Campoformio 1795—1797, Reichenberg 1932. — Willy Real, Der Friede von Basel, Basler Zeitschr., 51 (1952). — Anna Hedwig Benna, Organisation und Personalstand der Polizeihofstelle, MÖSTA 6 (1953). — Denis Silagi, Jakobiner in der Habsburger-Monarchie, Wien-München 1962. — Ernst Wangermann, Von Joseph II. zu den Jakobinerprozessen. Wien-Frankfurt-Zürich 1966. — Kálmán Benda, Probleme des Josephinismus und des Jakobinertums in der Habsburgischen Monarchie, Südost-Forschungen 25 (1966). — Alfred Körner, Die Wiener Jakobiner, Stuttgart 1972. — Того ж автора. Franz Hebenstreit (1747—1795), Jahrbuch des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien 30/31 (1974/75). — Helmut Reinalter, Die gesellschaftspolitischen Vorstellungen d. österr. Jakobiner, Jahrbuch d. Inst. f. deutsche Geschichte 6 (Tel Aviv 1977). — Того ж автора. (видавець), Jakobiner in Mitteleuropa, Innsbruck 1977. — Того ж автора. Aufgeklärter Absolutismus und Revolution. Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie, Wien-Köln-Graz 1980. — Того ж автора. Der Jakobinismus in Mitteleuropa, Urban-Taschenbücher 326, Berlin-Köln-Mainz 1981. — Того ж автора. Die Französische Revolution und Mitteleuropa. Erscheinungsformen und Wirkungen des

Jakobinismus Suhrkamp-Taschenb. Wissenschaft 748, Frankfurt 1988. — Karl A. Roeder, Baron Thugut and Austria's response to the French Revolution, Princeton, N. J. 1987.

Про різницю у поглядах Alfred Vivenot, Hermann Hüffer та Heinrich v. Sybel на прусько-австрійські стосунки та політику Тугутса див.: Uhlirz, II/1, S. 435 f. — Про третій поділ Польщі Копорczynski, Dzieje Polski nowozytniej, 2. С. 407 та наст. — Про походи див. також: Napoleon in Österreich. Katalog d. Histor. Sonderausstellung Pottenbrunn 1973, St. Pölten 1973.

Від першої до другої коаліційних воєн (1799-1805). С. 322 та наст.: Rastatt, 2. Koalitionskrieg und Friede von Lunéville: Hermann Hüffer, Quellen i t. d., T. I, Kriege 1799 bis 1800, Leipzig 1900. — Того ж автора. Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition, 2 Bde., Gotha 1904/1905. — H. Breuer, Die Strategie des Erzherzogs Karl und Jourdans im Feldzug von 1799, Berlin 1914. — Oscar Criste, Beiträge zur Geschichte des Rastätter Gesandtenmordes 1799, Mitt. des k. u. k. Kriegsarchivs, N. F. 11 (1899) u. 3. F. 2 (1902). — Alois Moriggl, Der Einfall der Franzosen in Tirol 1799, 2. Aufl., Innsbruck 1900.

Див. також: August Fournier, Gentz und Cobenzl, Geschichte der österreichischen Diplomatie 1801—1805, Wien 1880. — Uta Krüger-Löwenstein, Rußland, Frankreich und das Reich 1801—1803, Zur Vorgeschichte der 3. Koalition, Frankfurter Historische Abhandlungen 2, Wiesbaden 1972. — Див. також: Dieter Schäfer, Ferdinand von Österreich, Großherzog zu Würzburg, Kurfürst von Salzburg, Großherzog der Toskana, Graz-Wien-Köln 1988.

Австрійська імперія: Franz Tezner, Der österr. Kaisertitel, seine Geschichte und seine polit. Bedeutung, Zeitschr. f. priv. u. öffentl. Recht, 25 (1898). — Heinrich v. Srbik, Das österr. Kaisertum und das Ende des Heiligen Römischen Reiches 1804—1806, Berlin 1927, 2. Aufl. під заголовком: Die Schicksalsstunde des alten Reiches Österreichs Weg 1804—1806. Jena 1937. — Hermann Fillitz, Die österr. Kaiserkrone und die Insignien des Kaisertums Österreich. 2. Aufl., Wien-München 1973.

Третя коаліційна війна і Пресбурзький мир: Adolf Beer, Österreich und Rußland in den Jahren 1804 u. 1805, AÖG 53 (1875). — Eberhard Mayerhoffer von Vedropolje, 1805. Der Krieg der dritten Koalition gegen Frankreich. Wien 1905. — Того ж автора. Die Schlacht bei Austerlitz, Wien 1912. — Edouard Driault, Napoleon et L'Europe. Austerlitz. La fin du Saint-Empire 1804—1806. Paris 1912. — P. H. Olden, Napoleon und Talleyrand. Die französische Politik während des Feldzuges in Deutschland 1805. Diss, Tübingen 1927. — Robert Landauer, Die Einverleibung Salzburgs durch Österreich, Mitt. der Ges. f. Salzburger Landeskunde, 73 (1933). — Rudolfne Frein v. Oer, Der Friede von Preßburg, Münster 1965. — Rainer Egger, Das Gefecht bei Dürnstein-Loiben 1805, Militärhist. Schriftenreihe 3 (1965). — Того ж автора. Das Gefecht bei Hollabrunn u. Schöngrabern, ebenda 27 (1974).

Кінець Римської імперії німецької нації: Marcel Dunant, Napoleon et l'Allemagne. Le système continental et les débuts du royaume de Bavière, Paris 1942. — Hellmuth Rößler, Napoleons Griff nach der Karlskrone, Janus-Bücher, Nr. 3, München 1957. — Gero Walter, Der Zusammenbruch des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation und die Problematik seiner Restauration in den Jahren 1814/15, Heidelberg-Karlsruhe 1980.

Див. також зазначену вище розвідку Србіка. Особливе значення для наступної епохи має його об'ємна праця, Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz. 2. Aufl., 4 Bde., München 1936—1942. — Див. далі: Wien und Europa zwischen den Revolutionen (1798—1848), Wiener Europagespräch 1977, red. v. Reinhard Urbach, Wiener Schriften 39, Wien 1978.

Війна 1809 року і боротьба за визволення Тиролю. С. 328 та наст.: Allgemeines: August Fournier, Österreichs Kriegsziele im Jahre 1809, Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs, 4, Wien 1909. — Das Kriegsjahr 1809 in Einzeldarstellungen, 11 Bde., hrsg. von Emil von Woinovich und Alois Veltzé, Wien 1905—1910. — Edouard Buat, Etude critique d'histoire militaire. 1809. De Ratisbonne a Znaïm, 2 Bde., Paris 1909. — Helmut Hammer, Österreichs Propaganda zum Feldzug 1809, München 1936. — Anton Ernstberger, Schill-Österreich-Böhmen 1809, Zeitschr. f. sudetendeutsche Gesch., 2 (1938). — Того ж автора. Die deutschen Freikorps 1809 in Böhmen, Prag 1942. — Walter C. Langsam, Count Stadion and Archduke Charles, Journal of Central European Affairs, 6 (1946). — Manfred Rauchensteiner, Feldzeugmeister

Johann Frh. v. Hiller, Dissertationen der Universität Wien 80, Wien 1972. — Того ж автора. Die Schlacht von Aspern am 21. u. 22. Mai 1809, Militärgesch. Schriftenreihe 11 (1969). — Того ж автора. Die Schlacht bei Deutsch Wagram am 5. u. 6. Juli 1809, ebenda 36 (1977). — Rotraut Hofmeister, Das Österreichbild der napoleonischen Soldaten, Dissertationen der Universität Wien 96, Wien 1973. — Manfred Botzenhart, Metternichs Pariser Botschafterzeit, Münster 1967.

Широке коло питань охоплюють праці: Helmuth Rößler, Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung. Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs 1805—1815. 2 Bde., 2. Aufl., Hamburg 1940, Graf Joh. Phil. Stadion, 2 Bde., Wien-München 1966, на перший план свого викладу автор висуває особистості братів Садонів. Див. також: André Robert, L'idée nationale Autrichienne et les guerres de Napoléon. L'apostolat du baron de Hormayr. Paris 1933. — Moritz Csáky, Das österr. Herrscherhaus, Napoleon und Ungarn, in: Beiträge z. neueren Geschichte Österreichs, Wien-Köln-Graz 1974.

Тироль та Андреас Гофер: Josef Him, Tirols Erhebung im Jahre 1809, Innsbruck 1909. — Hans von Voltolini, Forschungen und Beiträge zur Geschichte des Tiroler Aufstandes im Jahre 1809, Gotha 1909. — Rudolf Granichstädten-Czerva, Andreas Hofers alte Garde, 2. Aufl., Innsbruck 1932. — Karl Paulin, Das Leben Andreas Hofers, 2. Aufl., Innsbruck 1952. — Hans Kramer, Rund um die Erhebung Tirols im Jahre 1809. An der Etsch und im Gebirge, Nr. 18, Brixen 1958. — Того ж автора. Andreas Hofer, ebenda, Nr. 9, 10. Aufl., Brixen 1974. — Wolfgang Pfaundler - Werner Köfler, Der Tiroler Freiheitskampf 1809 unter Andreas Hofer, Zeitgenöss. Bilder, Augenzeugenberichte und Dokumente, Innsbruck 1984.

Див. також: Tiroler Heimat, Jg. 23 (1959), insbes. das Beiheft (1960) mit der Bibliographie von Hans Hochenegg zum Tiroler Freiheitskampf 1809.

Від поразки до піднесення. Австрія між Францією і Росією. С. 331 та наст.: Metternich und seine Laufbahn: Ferdinand Strobl von Ravelsberg, Metternich und seine Zeit, 2 Bde., Wien-Leipzig 1906—1907. — Heinrich von Srbik, Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. 2 Bde., München 1925; 3. (Nachtrags-) Bd., München 1954. — Див. також: Viktor Bibl, Metternich in neuer Beleuchtung, Wien 1928; того ж автора. Metternich, der Dämon Österreichs, Leipzig 1936. — Joseph Karl Mayr, Geschichte der österr. Staatskanzlei im Zeitalter Metternichs, Wien 1935. — Peter Viereck, New Views on Metternich, Review of Politics, 13 (1951). — Enno E. Kraehe, Metternich's German Policy, Bd. 1, The Contest with Napoleon 1799—1814. Princeton 1963. — Того ж автора. (Hrsg.), The Metternich Controversy, New York-San Francisco 1971. — Anna M. Drabek - Walter Leitsch - Richard G. Plaschka (Hrsg.), Rußland und Österreich zur Zeit der Napoleonischen Kriege, Veröffentlichungen der Komm. f. d. Gesch. Österreichs 14, Wien 1989.

Марія-Луїза, Наполеон, герцог Райхштадтський: Eduard Wertheimer, Die Heirat der Erzherzogin Maria Louise mit Napoleon I., AÖG 64 (1882). — Gertrude Aretz, Maria Louise, Wien 1936. — Jean de Bourgoing, Le fils de Napoleon, Roi de Rome, Paris 1950. — Того ж автора. Maria Louise von Österreich, Kaiserin der Franzosen, Wien 1956. — Irmgard Schiel, Maria Louise, Eine Habsburgerin für Napoleon, Stuttgart 1983.

Політичний розвиток 1810—1812 pp., російський похід: Moriz von Angeli, Die Teilnahme des österr. Auxiliar-Corps im Feldzug Napoleons I. gegen Rußland, Mitt. des k. k. Kriegsarchivs, Wien 1884. — Paul Stiassny, Der österreichische Staatsbankrott von 1811, Wien-Leipzig 1912.

Бefreiungskriege, Vorgeschichte und Verlauf: Emil Woinovich und Alois Veltze, 1813—1815. Österreich in den Befreiungskriegen, 10 Bde., Wien 1911—1914. (Див. також: Geschichte der Befreiungskriege 1813—1815, 9 Bde., Berlin 1902—1906.) — Hugo Kerchnawe und Alois Veltze, Feldmarschall Fürst Karl zu Schwarzenberg, Wien-Leipzig 1913. — Ferdinand Hirn, Geschichte Tirols 1809—1814, Innsbruck 1913. — Friedrich Meinecke, Das Zeitalter der deutschen Erhebung, 6. Aufl., Göttingen 1957. — Karl Schwarzenberg, Feldmarschall Fürst Schwarzenberg, Der Sieger von Leipzig, Wien-München 1964.

Віденський конгрес. С. 335 та наст.: Comte de Angeberg, Le congrès de Vienne et les traités de 1815, 4 Bde., Paris 1864. — W. A. Schmidt, Geschichte der deutschen Verfassungsfrage während der Befreiungskriege und des Wiener Kongresses, Stuttgart 1890. — Heinrich Friedjung, Das Angebot der deutschen Kaiserkrone an Österreich im Jahre 1814, Bericht über die 6. Versammlung deutscher Historiker, Leipzig 1900. — Graf de la

Garde, Gemälde des Wiener Kongresses 1814—1815, 2 Bde., hrsg. von Gustav Gugitz, München 1912. — August Fournier, Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongreß, Wien-Leipzig 1913. — Heinrich v. Srbik, Metternichs Plan der Neuordnung Europas, MIOG 40 (1925). — K. Hasselmann, Der Wiener Kongreß, Breslau 1931. — Charles K. Wehster, The Congress of Vienna, 1814—1815, London 1934. — Joseph Karl Mayr, Aufbau und Arbeitsweise des Wiener Kongresses, Archival. Zeitschr., 45 (1939). — Jean de Bourgoing, Vom Wiener Kongreß, 2. Aufl., Wien 1964. — Karl Griewank, Der Wiener Kongreß und die europäische Restauration, 2. Aufl., 1954. — Arthur G. Haas, Kaiser Franz, Metternich und die Stellung Illyriens, MÖSTA 11 (1958). — Того ж автора. Metternich, Reorganisation and Nationality, 1813—1818. A Story of Foresight and Frustration in the Rebuilding of the Austrian Empire. Wiesbaden 1963. — Hilde Spiel, Der Wiener Kongreß in Augenzeugenberichten, Düsseldorf 1965. — R. John Rath, The Provisional Austrian Regime in Lombardy-Venetia 1814—1815, Austin-London 1969. — Peter Burg, Der Wiener Kongreß, Der Deutsche Bund im europäischen Staatensystem, München 1984. — Див. також: Ludwig Bentfeldt, Der deutsche Bund als nationales Band, 1815—1866. Göttingen 1985. — Quellen zur Geschichte des Wiener Kongresses 1814/1815 hrsg. Klaus Müller, Darmstadt 1986.

Література про Священий союз у наступній частині. Про загальний розвиток у наступні часи див. передусім: Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa, hrsg. Heinrich Lutz u. Helmut Rumppler, Wiener Beiträge zur Gesch. der Neuzeit 9, Wien 1982. — Heinrich Lutz, Zwischen Habsburg und Preußen, Deutschland 1815—1866, Berlin (1985). — Helmut Rumppler (Hrsg.), Deutscher Bund und deutsche Frage 1815—1866, Wiener Beiträge i t. d. 16, Wien 1990.

Інтервенціоністська політика Священного союзу та «система Меттерніха». С. 340 та наст. Загальне: Ernst Molden, Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes Die Politik der europäischen Großmächte und die Aachener Konferenzen. Wien 1916. — Werner Näf, Zur Geschichte der Heiligen Allianz, Berner Untersuchungen, I, Bern 1929. — Charles H. Wehster, The European Alliance 1815—1825, London 1930. — Hans W. Schmalz, Versuche einer gesamteuropäischen Organisation 1815—1820. Mit besonderer Berücksichtigung der Troppauer Interventionspolitik, Aarau 1940. — Jacques H. Pirenne, La sainte Alliance, 2 Bde., Neuchâtel 1946—1949. — Angelo Filipuzzi, Die Restauration in Italien im Lichte der neueren Historiographie, MIOG 66 (1958). — Того ж автора. Pio IX e la politica austriaca in Italia dal 1815 al 1848 nella relazione di Ricardo Weiss di Starkenfels, Florenz 1958. — Guillaume de Bertier de Sauvigny, Metternich et la France après le Congrès de Vienne, 3 Bde., Paris 1968 та наст. Irby C. Nichols Jr., The European Pentarchy and the Congress of Verona, 1822, The Hague 1972. — Franco Valsecchi - Adam Wandruszka (Hrsg.), Austria e province italiane 1815—1918. Potere e amministrazioni locali, Bologna 1981. — Probierni dell'amministrazione Austriaca nel Lombarde-Veneto, Atti del Convegno di Conegliano (1979), Conegliano 1981. — Alvise Zorzi, Venezia Austriaca, 3. Aufl., Rom-Bari 1986.

Окремі проблеми: Ernst Molden, Die Orientpolitik des Fürsten Metternich 1829—1833, Wien-Leipzig 1913. — Friedrich Engel-Janosi, Zur Genesis der Revolution von 1848. Die Verfassungsfrage im deutschen Österreich 1815—1848. Zeitschr. f. öffentl. Recht, 3 (1922/23). — Того ж автора. Austria and the Beginnings of the Kingdom of Greece, Journal of Central European Affairs, 1 (1941). — Charles Vidal, Metternich et la crise italienne de 1831—1832, Paris 1932. — Viktor Karel, Der Karlsbader Kongreß im Jahre 1819, Karlsbad 1937. — Paul W. Schroeder, Metternich's Diplomacy at its Zenith, 1820—1823, Austin, Texas, 1962. — Gerhard Winner, Die staatliche Ordensgesetzgebung im nachjosephinischen Österreich, Festschr. z. 70. Geburtstag v. Ferdinand Maaß, Wien-München 1973. — Richard Blaas, Metternich, Mazzini und die Gründung der Giovine Italia, MÖSTA 25 (1972). — Erzsebet Andics, Metternich und die Frage Ungarns, Budapest 1973. — Eberhard Büssem, Die Karlsbader Beschlüsse. Die endgültige Stabilisierung der restaurativen Politik im Deutschen Bund nach dem Wiener Kongreß von 1814/15, Hildesheim 1974. — Harald Hubatschke, Die amtliche Organisation der geheimen Briefüberwachung und des diplomatischen Chiffrendienstes in Österreich, MIOG 83 (1975).

Про Генца див.: Paul R. Sweet, Friedrich von Gentz. Defender of the old Order. Madison, Wisc., 1941. — Golo Mann, Friedrich von Gentz, Geschichte eines europäischen Staatsmannes, Zürich-Wien 1947.

Фердинанд I і статсконференція. Народи напередодні революції. С. 342 та ін.

Viktor Graf Ségur-Cabanac, Kaiser Ferdinand als Regent und Mensch, Wien 1912. Eduard von Wertheimer, Fürst Metternich und die Staatskonferenz, Österr. Rundschau, 10 (1907). — August Fournier, Graf Kolowrat und die österr. Staatskonferenz von 1836, ebenda, 26 (1911). — Arnold Winkler, Die österr. Politik und der Sonderbund, Anzeiger f. Schweizer Geschichte. N. F. 17 (1919). За іншими публікаціями автора, які стосуються Швейцарії та Особливого союзу, див.: Uhlirz, Handbuch, II/1, S. 556 f. — Otto Wagner, Mitteleuropäische Gedanken und Bestrebungen (1840—1848), Diss, Marburg 1935. — Werner Näf, Die Schweiz im System Metternichs, Srbik-Festschrift, München 1938. — Julius Marx, Die Sicherheitsverhältnisse in den Hauptstädten des deutschen Österreich 1840—1848, MIÖG 54 (1941). — Eduard Winter, Romantismus, Restauration und Frühliberalismus im österr. Vormärz, Wien 1968. — Того ж автора, Frühliberalismus in der Donaumonarchie. Religiöse, nationale und wissenschaftliche Strömungen von 1790—1868, Berlin 1968. — Eduard Hosp, Kirche Österreichs im Vormärz 1815—1850, Wien-München 1971. — Richard Schober, Geschichte des Tiroler Landtages im 19. und 20. Jh., Innsbruck 1984. — Gerd Holler, Gerechtigkeit für Ferdinand, Wien-München 1986. — Madeleine Rietra, Jung-Österreich. Dokumente und Materialien zur liberalen österr. Opposition, Amsterdam 1980.

Gustav von Gasteiger, Die Zillertaler Protestanten und ihre Ausweisung aus Tirol, hrsg. von F. A. Edlinger, Meran 1892. — Ekkart Sauser, Die Zillertaler Inklinanten und ihre Ausweisung im Jahre 1837, Innsbruck 1959.

Про зусилля і прагнення народів перед Березневою революцією див. у загальному, с. 655, де подано літературу з національного питання.

Буремний рік. С. 345 та наст. Порівняй велику літературу та джерела, використані в Uhlirz, Handbuch II/1. С. 628 та наст. Серед праць загального характеру див. насамперед: Heinrich Reschauer - Moritz Smets, Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848, Wien 1898. — Maximilian Bach, Geschichte der Wiener Revolution im Jahre 1848, Wien 1898. — Joseph Alexander Freiherr von Helfert, Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhang mit der mitteleuropäischen Bewegung 1848/1849, 2 Bde., Freiburg i. B. 1907—1909. — Lewis B. Namier, 1848. The Revolution of the Intellectuals London 1944. — Rudolf Kiszling (u. Mitarbeiter), Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848/1849, 2 Bde., Wien 1948. — Alexander Novotny, 1848. Österreichs Ringen um Freiheit und Völkerfrieden, Graz 1948. — R. John Rath, The Viennese Revolution of 1848, Austin (1957).

Конституційні та адміністративні питання: Friedrich Walter, Die österreichische Zentralverwaltung. Die Geschichte der Ministerien Kolowrat, Ficquelmont, Pillersdorf, Wessenberg-Dobhoff und Schwarzenberg (1848—1852), Veröffentlichungen der Komm. f. neuere Geschichte Österreichs, 49, Wien 1964.

Окремі проблеми, події та особистості: Alexander Freiherr von Helfert, Die Wiener Journalistik im Jahre 1848, Wien 1877. — Того ж автора, Der Wiener Parnass im Jahre 1848, Wien 1882. — Kurt Kaser, Steiermark im Jahre 1848, Graz 1913. — Paul Molisch, Die Wiener Akademische Legion und ihr Anteil an den Verfassungskämpfen des Jahres 1848. Nebst einer Besprechung der übrigen 1848er Studentenlegionen. AÖG 110/1 (1924). — Karl Hugelmann, Die österreichischen Landtage im Jahre 1848, AÖG 111 (1930). — Paul Müller, Feldmarschall Fürst Windischgrätz. Revolution und Gegenrevolution in Österreich. Wien 1934. — Maximilian Ehnle, Wenzel Cäsar Messenhauser, Nationalgarde-Oberkommandant von Wien 1848, Wien 1948. — Piero Pieri, L'escercito piemontese e la campagna de 1849, Torino 1949. — Guido Porzio, La guerra regia in Italia nell' 1848/49, Roma 1955. — Erika Weinzierl, Die Kirchenfrage auf dem österreichischen Reichstag 1848/49, MÖSTA 8 (1955). — Oskar Regele, Feldmarschall Radetzky, Leben, Leistung, Erbe, Wien 1957. — Friedrich Prinz, Plans Kudlich, Versuch einer historisch-politischen Biographie, München 1962. — Того ж автора, Prag und Wien 1848, München 1968. — Julius Marx, Die wirtschaftlichen Ursachen der Revolution von 1848 in Österreich, Graz-Köln 1965. — Peter Burian, Die Nationalitäten in «Cisleithanien» und das Wahlrecht der Märzrevolution 1848/49 Köln-Graz 1962. — Gustav Otruba,

Katholischer Klerus und Kirche im Spiegel der Flugschriftenliteratur des Revolutionsjahres 1848, in: Festschrift f. Franz Loidl, Bd 2, Wien 1970. — Wolfgang Häusler u. a., Das Judentum im Revolutionsjahr 1848, Studia Judaica Austriaca 1, Wien 1974. — Ders., Das Gefecht bei Schwechat am 30. Oktober 1848. Militärhist Schriftenreihe 23 (1977). — Того ж автора, Von der Massenarmut zur Arbeiterbewegung, Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848, Wien München 1979. — Helmuth Größing, Der Kampf um Wien im Oktober 1848, Militärhist Schriftenreihe 23 (1973). — Ernest Bauer, Joseph Graf Jellachich de Buzim, Banus von Kroatien, Wien München 1975. — Ferdinand Hauptmann, Jelačićs Kriegszug nach Ungarn 1848, 2 Bde., Zur Kunde Südosteuropas II, 5, Graz 1975. — Roman Rosdolsky, Die Bauernabgeordneten im konstituierenden österr. Reichstag 1848—1849, Wien 1976. — Alan Sked, The Survival of the Habsburg Empire. Radetzky, the imperial army and the class war 1848, London-New York 1979. — Rudolf Zewell, Die österreichische Revolution von 1848/49 im Urteil der Rheinländer, Dissertationen der Univ. Wien 157, Wien 1983. — Hans Kudlich und die Bauernbefreiung in Niederösterreich, Katalog des Nö. Landesmus N. F. 134, Wien 1983. — Wilhelm Wadl, Die demokratische Bewegung in Kärnten im Jahr 1848, OGL 28 (1984). — István Deák, Die rechtmäßige Revolution, Lajos Kossuth und die Ungarn 1848—1849, Wien-Köln-Graz 1989.

Демографічна політика, захист селян та сільське господарство у 1740-1848 рр. С. 350 та наст.: Bevölkerung und Bevölkerungspolitik: Alfred Gürtler, Die Volkszählungen Maria Theresias und Josephs II. 1753—1790, Innsbruck 1909. — Henry Großmann, Die Anfänge und die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik in Österreich, Statistische Monatsschr.,

N. F. 21 (1916). — Konrad Schünemann, Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia, Berlin (1935). Див. з цього питання Joseph Kallbrunner, in: MIÖG 50 (1936). — Franz K. Wilhelm und Joseph Kallbrunner, Geschichte der österr. Ansiedlungspolitik in Südosteuropa. Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa, Wien 1936. — Irma Steinsch, Die Ansiedlungen der privaten Grundherrschaften der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jhd., Budapest 1942. — Justus Remer, Johann Heinrich Gottlob von Justi, Stuttgart 1938. — Egon Lendl, Der Beitrag Niederösterreichs zur deutschen Südostkolonisation der Neuzeit, Unsere Heimat, 11 (1938). — Ernst Schimscha, Technik und Methoden der thesianischen Besiedlung des Banats, Baden b. Wien 1939. — Gustav Otruba und L. S. Rutschka, Die Herkunft der Wiener Bevölkerung in den letzten hundertfünfzig Jahren, Jahrbuch des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 13 (1957). — Christel Durdik, Bevölkerungs- und Sozialstatistik in Österreich im 18. u. 19. Jhd. In: Beiträge zur Bevölkerungs- und Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1973. — Birgit Bolognese-Leuchtenmüller, Bevölkerungsentwicklung und Berufsstruktur, Gesundheits- u. Fürsorgewesen in Österreich 1750 bis 1918, Wien 1978. — Erich Buchinger, Die «Landler» in Siebenbürgen. Vorgeschichte, Durchführung und Ergebnis einer Zwangsumsiedlung im 18. Jh., Buchreihe der Südostdeutschen Kommission 31, München 1980.

Див. далі: Banat und Batschka à Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums, 1 (1933). С. 207 та наст., 291 та наст. Über Josef von Sonnenfels. Див.: Robert Kann, A Study in Austrian Intellectual History, New York 1960. С. 146 та наст. — Karl Heinz Osterloh, Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Hist. Studien 409, Lübeck 1970. — Hans Lentze, Joseph von Sonnenfels (1732—1817), ÖGL 16 (1972).

Захист селян і сільське господарство: Karl Grünberg, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlichbäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien, 2 Bde., Leipzig 1894. — Joseph Redlich, Leibeigenschaft und Bauernbefreiung in Österreich, Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch., 3 (1895). — Anton Mell, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Joseph II., Graz 1901. — Ignaz Hübel, Die Einführung der Kartoffelkultur in Niederösterreich, Unsere Heimat, 5 (1932). — Anton Schachinger, Die Entwicklung der Maulbeerbaum- und Seidenkultur in Wien und Niederösterreich bis um die Mitte des 19. Jhdts, Jahrbuch f. Landeskunde von Niederösterr., 27 (1938). — Erna Patzelt, Bauernschutz in Österreich vor 1848, MIÖG 58 (1948). — Jerome Blum, Noble Landowner and Agriculture in Austria 1815—1848, Baltimore 1948. — Edith Murr Link, The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—1798,

New York 1949. — Siegmund von Frauendorfer, Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im deutschen Sprachgebiet, München 1957. — Alois Brusatti, Die Stellung der Herrschaftlichen Beamten in Österreich 1780—1848, Vjschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch., 45 (1958). — Robert Messner, Der Franziszeische Grundsteuerkataster, Jahrbuch des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien 28 (1972), 29 (1973). — Sergij Vilfan, Die Agrarsozialpolitik von Maria Theresia bis Kudlich, in: Dan Berindei, Wolfgang Gesemann u. a. (Hrsg.), Der Bauer Mittel- u. Osteuropas im Sozio-ökonomischen Wandel des 18. u. 19. Jhdts, Wien-Köln 1973. — Roman Sandgruber, Österreichische Agrarstatistik 1750 bis 1918, Wien 1978.

Див. також праці: Georg Grüll, Bauer, Herr und Landesfürst, insbes. С. 363 та наст., а також: Helmut Feigl, Niederösterreich. Grundherrschaft. С. 320 та наст.

Політика меркантилізму та індустріалізація. Торгівля, транспорт та проблеми з грошима. С. 353 та наст.: Allgemeines, Merkantilpolitik und Industrialisierung: Heinrich Reschauer, Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmannsgremien mit der österr. Bureaucratie. Vom Ende des 17. Jhdts, bis zum Jahre 1860, Wien 1882. — Adolf Beer, Studien zur Geschichte der österr. Volkswirtschaft unter Maria Theresia, AÖG 81, Wien 1894. — Karl Pribram, Geschichte der österr. Gewerbepolitik von 1740—1798, Leipzig 1907. — Johann Slokar, Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I., Wien 1914. — Friedrich Engel-Janosi, Über die Entwicklung der sozialen und staatswirtschaftlichen Verhältnisse im deutschen Österreich 1815—1848, Vjschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch., 17 (1924). — Konrad Schünemann, Die Wirtschaftspolitik Josephs II. in der Zeit seiner Mitregentschaft, MIOG 47 (1932). — Joseph Marx, Die wirtschaftliche Lage im deutschen Österreich vor Ausbruch der Revolution 1848, Vjschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch., 31 (1938). — Dwight C. Long, The Beginnings of the Austrian Cotton Industry, Papers of the Michigan Academy of Science, Art and Letters, 45 (1954). — Konrad Müller, Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia, Buchreihe der südostdeutschen Hist. Komm. 9, München 1961. — Gustav Otruba, Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias, Wien 1963. — Того ж автора. Wirtschaft u. soziale Lage im Vormärz, Österr. in Geschichte u. Literatur 11 (1967). — Того ж автора. u. Rudolf Kropf, Die Entwicklung von Bergbau und Industrie in Oberösterreich (ca. 1780—1841). Oberösterreich. Heimatblätter 23 (1969). — Herbert Hassinger, Der Stand der Manufakturen in den deutschen Erbländern der Habsburgermonarchie am Ende des 18. Jh., Forschungen z. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 6, Stuttgart 1964. — Alfred Hoffmann, Österreichs Wirtschaft im Zeitalter d. Aufklärung. Там само 11 (1967). — Herbert Matis, Technik und Industrialisierung im österreichischen Vormärz, Technikgeschichte 36 (1969). — Того ж автора. Über die sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse österreichischer Fabrik- und Manufakturarbeiter um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert. Vierteljahrsschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 53 (1966). — Того ж автора. (Hrsg.), Von der Glückseligkeit des Staates Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, Berlin 1981. — Roman Sandgruber, Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jhd., Sozial- u. wirtschaftshist. Studien 15, Wien 1982. — Gernot Heiß, Erziehung der Waisen zur Manufakturarbeit. Pädagogische Zielvorstellungen und ökonomische Interessen der maria-theresianischen Verwaltung, MIOG 85 (1977). — Peter Feldbauer, Kinderelend in Wien. Von der Armenkinderpflege zur Jugendfürsorge (17.—19. Jhd.), Wien 1980. — Renate Banik-Schweitzer u. a., Wien im Vormärz (betr. Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte), Forschungen u. Beiträge zur Wiener Stadtgesch. 8, Wien 1980. — Helmut Feigl, Die Auswirkungen der theresianisch-josephinischen Reformen auf die Landwirtschaft und die ländliche Sozialstruktur Österreichs Studien und Forschungen aus dem niederösterreichischen Institut f. Landeskunde 3, Wien 1982. — Economia, istituzione, cultura in Lombardia nell'eta di Maria Teresa, 3 Bde., Bologna 1982. — Josef Weidenholzer, Der sorgende Staat. Zur Entwicklung der Sozialpolitik von Joseph II. bis Ferdinand Hanusch. Wien 1985. — Günter Dürriegl, Das Glück der Stille, Alltag im Biedermeier, Wien 1987. — David F. Good, Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750—1914, Wien-Köln-Graz 1986.

Див. також згадані вище. С. 638 та наст., праці Gustav Otruba, Heinrich Benedikt und Herbert Matis (Hrsg.), з посиланнями на велику бібліографію, а також інтерпретацію Viktor Hofmann in AÖG 108, 110, 112, 113 (1920—1934).

Торгівля і транспорт: Adolf Beer, Die österreichische Handelspolitik im 19. Jhd., Wien 1891. — Того ж автора. Die Zollpolitik und die Schaffung eines einheitlichen Zollgebietes unter Maria Theresia, MIOG 14 (1893). — Того ж автора. Die österr. Handelspolitik unter Maria Theresia und Joseph II, AÖG 86 (1898). — Alfred Birk, Die bauliche Entwicklung der Eisenbahnen in Österreich, Österr.-ungarische Revue, N. F. 26 (1900). — Fünfundsechzig Jahre Triester Lloyd, Triest 1911. — Marianne Herzfeld, Zur Orienthandelspolitik unter Maria Theresia in der Zeit von 1740—1771, AÖG 108 (1919). — Kurt Kaser, Der innerösterreichische Eisenhandel in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts, Graz 1927. — Jerome Blum, Transportation and Industry in Austria 1815—1848, The Journal of Modern History, 15 (1943). — Peter Gasser, Österreichs Levantehandel über Triest 1740—1790, MÖSTA 7 (1954). — Herbert Hassinger, Der Außenhandel d. Habsburgermonarchie in der 2. Hälfte des 18. Jh., Forschungen zur Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 6, Stuttgart 1964. — Hedwig Pavelka, Englisch-österr. Wirtschaftsbeziehungen in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts Wiener Forschungen z. Wirtschafts- u. Sozialgeschichte 2, Graz-Wien-Köln 1968. — Karl Heinz Knauer, Die Pferdeeisenbahn Linz-Budweis Erste Eisenbahn des europäischen Kontinents (Katalog), Wien 1983.

Дунайське судноплавство див.: Neweklowsky, Schifffahrt etc. im Räume der oberen Donau, 2 (1954). С. 13 та наст.; über die Anfänge der Eisenbahnen також Paul Mechtler, Inventar des Verkehrsarchivs Wien, Wien 1959. С. 12 та наст. — Susanne Dressler, Der österreichische Eisenbahnbau von den Anfängen bis zur Wirtschaftskrise des Jahres 1873, in: Gutkas-Bruckmüller, Verkehrswege und Eisenbahnen, Schriften des Inst. f. österreichkunde 53 (1989). С. 74 та наст.

Фінансові та монетарні проблеми: Adolf Beer, Finanzgeschichtliche Studien, Wiener Sitzungsberichte, Phil.-hist. Kl. 145 (1903). — Rudolf Sieghart, Zolltrennung und Zolleinheit. Die Geschichte der österr.-ungarischen Zwischenzolllinie. Wien 1915. — Erich Fischer, Der Staatsbankrott von 1816 und die Sanierung der österr. Finanzen, Zeitschr. f. Volkswirtschaft u. Sozialpolitik, 4 (1924). — Johann Kraft, Die Finanzreform des Grafen Wallis und der Staatsbankrott von 1811, Graz 1927. — Alois Brusatti, Die Staatsgüterveräußerungen 1780—1848, MÖSTA 11 (1958). — Того ж автора. Unternehmensfinanzierung und Privatkredit im österr. Vormärz. Там само. 13 (1960). — Hanns Leo Mikoletzky, Franz Stephan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. Там само. 13 (1960). — Того ж автора. Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung des Habsburgisch-lothringischen Familienvermögens (Österreich. Archiv), Wien 1961.

Див. також: Joseph Mayr, Wien im Zeitalter Napoleons Staatsfinanzen, Lebensverhältnisse, Beamte und Militär. Wien 1940.

Наука і освіта. С. 364 та наст.: Загальне див. посилання в: Uhlirz, Handbuch II/1, S. 362 f. u. 568 f. — Дати: 200 Jahre Österreichische Unterrichtsverwaltung 1760—1960, Festschrift des Bundesministeriums f. Unterricht, Wien 1960. — Див. також: Strakosch-Graßmann, Geschichte des österr. Unterrichtswesens. N. 83 та наст. — Додатково див.: Richard Georg Plaschka - Karlheinz Mack, Wegenetz europäischen Geistes Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jh. bis zum Ersten Weltkrieg, Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Inst. 8, Wien 1983. — Georg Engelbrecht, Geschichte des österr. Bildungswesens, Bd. 3, Wien 1984.

Різні проблеми та ділянки: Joseph Alexander von Helfert, System der österreichischen Volksschule, Prag 1861. — Philipp Harras von Harasowsky, Geschichte der Codifikation des österr. Zivilrechtes, Wien 1868. — Karl Wotke, Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias, Berlin 1905. — Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches, Wien 1911. — Alois Egger, Die Reform der österreichischen Volksschule unter Maria Theresia, Brixen-Innsbruck 1912. — Siegmund Adler, Die Unterrichtsverfassung Kaiser Leopolds II., Wien-Leipzig 1917. — Anton Heller, Die Volksschule unter Maria Theresia, Joseph II. und Leopold II., Reichenberg 1937. — Gustav Otruba, Der Anteil österreichischer Jesuitenmissionäre am heiligen Experiment in Paraguay, MIOG 63 (1955). — Ernst Bernleithner, Die Entwicklung der österreichischen Länderkunde an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts, Mitt. der geograph. Gesellschaft, 97/2, Wien 1955. — Erna Lesky, Österreichs Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus, AÖG 122 (1959). — Alphons Lhotsky, Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Österreich, Histor. Zeitschrift, 189 (1959). — Erna Lesky, Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert,

Graz-Köln 1965. — Eduard Winter, Bernhard Bolzano — ein Denker und Erzieher im österreichischen Vormärz, Sitzungsberichte der Österr. Akademie d. Wissensch. 252, 5 (1967). — Того ж автора. Die Sozial- und Ethnoethik Bernard Bolzanos Humanistischer Patriotismus oder romantischer Nationalismus im vormärzlichen Österreich, Sitzungsberichte 316 (1977). — Österreichische Bildungs- u. Schulgeschichte von der Aufklärung bis zum Liberalismus, Jahrbuch für österr. Kulturgeschichte 4 (1974). — Grete Klingenstein, «Despotismus» u. Wissenschaft, Zur Kritik norddeutscher Aufklärer an der österr. Universität 1750—1790, in: Wiener Beiträge zur Geschichte d. Neuzeit 3 (1976). — Heinrich Strakosch, Privatrechtskodifikation u. Staatsbildung in Österreich (1753—1811), Österreich Archiv, Wien 1977. — Ernst Wangermann, Aufklärung und staatsbürgerliche Erziehung. Gottfried van Swieten als Reformator des Österreichischen Unterrichtswesens 1781—1791, Wien 1978. — Walter Selb - Herbert Hofmeister (Hrsg.), Forschungsband Franz von Zeiller (1751—1828), Beiträge zur Gesetzgebungs- und Wissenschaftsgeschichte, Wien-Graz-Köln 1980. — 200 Jahre Allgemeines Krankenhaus in Wien, hrsg. Helmuth Wyklicky und Manfred Skopec, Wien-München 1984. — Gerald Grimm, Die Schulreform Maria Theresias 1747—1775, Frankfurt-Bern 1987.

Про заснування Академії наук див.: Richard Meister, Geschichte der österreichischen Akademie der Wissenschaften. C. 24 та наст., über die österr. Entdeckungsreisen der Epoche. Див. Hassinger, Österreichs Anteil i т. д. C. 94 та наст., 125 та наст.

Цензура: Hermann Gnau, Die Zensur unter Joseph II., Straßburg 1911. — Karl Glossy, Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz, Grillparzer-Jahrbuch 21—23, Sonderdruck, Wien 1912. — Julius Marx, Die amtlichen Verbotslisten. Zur Geschichte der vormärzlichen Zensur. MÖSTA 9 (1955), 23 (1970). — Того ж автора. Die österr. Zensur im Vormärz (Österreich-Archiv), Wien 1959. — Того ж автора. Österreichs Kampf gegen die liberalen, radikalen und kommunistischen Schriften 1835—1848, AÖG 128 (1969). — Hans Wagner, Die Zensur in der Habsburgermonarchie (1750—1810), Buch- u. Verlagswesen im 18. u. 19. Jhd., Studien zur Geschichte d. Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 4, Berlin 1977. — Wolfgang Häusler, Die österreichische Publizistik und ihre Probleme im Vormärz und im Revolutionsjahr 1848, Öffentliche Meinung in der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 34, Wien 1979. — Wolfgang Duchkowitsch, Die verhinderte Pressefreiheit: Privileg und Zensur als Instrumente von Kommunikationspolitik vor 1848, 200 Jahre Tageszeitung in Österreich 1783—1983, Festschrift u. Ausstellungskatalog, Wien 1983. — Frank Thomas Hofer, Pressepolitik und Polizeistaat Metternichs Die Überwachung von Presse und polit. Öffentlichkeit in Deutschland und den Nachbarstaaten durch das Mainzer Informationsbüro 1833—1848, München 1983.

Література, театр, музика та образотворче мистецтво. С. 372 та наст.: Literatur, Vereinsleben, Theater: Robert Keil, Wiener Freunde 1784—1808, Beiträge zur Jugendgeschichte der deutsch-österreichischen Literatur, Wien 1883. — Friedrich Engel-Janosi, Der Wiener juridisch-politische Leseverein. Seine Geschichte bis zur Märzrevolution. Mitt. des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 4 (1923). — Viktor Bibl, Die Wildensteiner Ritterschaft auf Seebenstein, Monatsbl. f. Landeskunde von Niederösterreich, 10 (1919—1923). — Justus Schmidt, Voltaire und Maria Theresia. Die französische Kultur des Barock in ihren Beziehungen zu Österreich. Mitt. des Vereins f. Geschichte d. Stadt Wien, 11 (1931). — Wilhelm Bietak, Das Lebensgefühl des Biedermeier in der österreichischen Dichtung, Wien-Leipzig 1931. — Того ж автора. Vom Wesen des Biedermeier und seiner Dichtung, Vierteljahresschr. f. Literatur und Geisteswissenschaft, 9 (1931). — Friedrich Kainz, Grillparzers Stellung im österreichischen Sprachen- und Nationalitätenkampf, Hist. Zeitschr., 161 (1940). — Josef Nadler, Franz Grillparzer, Wien 1948. — Eduard Castle, Der große Unbekannte. Das Leben von Charles Sealsfield (Karl Postl) Wien-München 1952. Briefe und Aktenstücke, Wien 1955. — Heinz Rieder, Wiener Vormärz. Das Theater, das literarische Leben, die Zensur. Wien 1959. — Moriz Enzinger, Grillparzer und Metternich, Dichtung und Politik, Jahrb. d. Grillparzer-Gesellschaft F. 3 Bd. 9 (1972). — Grillparzer-Feier der Akademie (Politik-Gesellschaft-Theater-Weltwirkung), Österr. Akademie d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 280 (1972). — Edith Rosenstrauch-Königsberg, Freimaurerei im josephinischen Wien, Aloys Blumauers Weg vom Jesuiten zum Jakobiner, Wien-Stuttgart 1975. — Elisabeth Garms-Cornides, Zwischen Giannone, Muratori und Metastasio. Die Italiener im geistigen Leben Wiens In: Formen der europäischen Aufklärung, Wiener Beiträge zur Geschichte d. Neuzeit 3, Wien 1976. — Silvester Lechner, Gelehrte Kritik und Restauration. Metternichs

Wissenschafts- und Pressepolitik und die Wiener Jahrbücher der Literatur (1818—1849), Tübingen 1977. — Leslie Bodi, Tauwetter in Wien. Zur Prosa der österr. Aufklärung 1781 bis 1785, Frankfurt a. M. 1977. — Werner M. Bauer, Fiktion und Polemik. Studien zum Roman d. österr. Aufklärung, Sitzungsber. d. österr. Akad. d. Wiss 340 (1978). — Herbert Zeman (Hrsg.), Die österreichische Literatur, Teil 1 u. 2. Ihr Profil an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert, Jahrbuch f. österr. Kulturgesch., 7/9, Graz 1979. — Herbert Seidler, Österreichischer Vormärz und Goethezeit, Geschichte einer literarischen Auseinandersetzung, Sitzungsber. d. Österr. Akad. d. Wiss 394 (1982). — Renate Wagner, Ferdinand Raimund, Eine Biographie, Wien 1985.

Про духовне життя епохи див. також: Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Erinnerungen aus meinem Leben, FRA II 70 (1940). — Hannes Stekl, Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg, Wien 1973. — Bürgersinn und Aufbegehren. Biedermeier und Vormärz in Wien 1815—1848. Ausstellungskatalog Wien-München 1987. — Carl Nödl, Das unromantische Biedermeier. Eine Chronik in Zeitdokumenten 1795—1857. Wien 1987.

Музика: Alfred Orel, Ein Wiener Beethovenbuch, Wien 1921. — Roland Tenschert, Mozart. Ein Künstlerleben in Bildern und Dokumenten. Amsterdam 1931. — Karl Kobald, Joseph Haydn. Bild seines Lebens und seiner Zeit. Wien-Leipzig 1932. — Того ж автора. Franz Schubert, Wien 1948. — Того ж автора. Wiener Musikstätten, Zürich-Leipzig-Wien 1947. — Того ж автора. Beethoven. Seine Beziehungen zu Wiens Kunst u. Kultur, Gesellschaft und Landschaft. Zürich-Leipzig-Wien 1960. — Ernst Bücken, Die Musik des Rokoko und der Klassik, Potsdam 1932. — Того ж автора. Beethoven, Potsdam 1934. — Ernst Fritz Schmid, Joseph Haydn. Bild seines Lebens und seiner Zeit. Wien-Leipzig 1932. — Robert Haas, Wolfgang Amadeus Mozart, 2. Aufl., Potsdam 1950. — Otto Erich Deutsch, Mozart. Die Dokumente seines Lebens, Kassel, Basel i т. д. 1961. — Beethoven-Studien. Festgabe der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zum 200. Geburtstag von Ludwig van Beethoven, Sitzungsberichte d. Österr. Akad. d. Wiss 270 (1970). — Alice M. Hanson, Die zensurierte Muse. Musikleben im Wiener Biedermeier, Wien-Köln 1987.

Образотворче мистецтво. Загальне: Eduard Leisching, Der Wiener Kongreß. Kulturgeschichte, die Bildenden Künste und das Kunstgewerbe in der Zeit von 1800—1825, Wien 1898. — Ludwig Hevesi, Die österreichische Kunst im 19. Jahrhundert, Leipzig 1903. — Того ж автора. Die Bildnisminiatur in Österreich von 1750—1850, Wien 1907. — Joseph Folnesics, Innenräume und Hausrat der Empire- und Biedermeierzeit in Österreich-Ungarn, 5. Aufl., Wien 1922. — Paul Ferdinand Schmidt, Biedermeiermalerei, München 1923. — Bruno Grimschitz, Maler der Ostmark im 19. Jahrhundert, Wien 1940. — Ann Tizia Leitich, Wiener Biedermeier, Bielefeld und Leipzig 1941. — Erich Vinzenz Strohmayer - Walter Nowak, Alt Wiener Porzellan, 2. Aufl., Wien 1950. — Anselm Weißenhofer, Die Nazarener Bewegung und Wien, Wiener Geschichtsblätter, 14 (1959). — Rupert Feuchtmüller - Wilhelm Mrazek, Biedermeier in Österreich, Wien 1963. — Wien 1800—1850, Empire und Biedermeier. Katalog d. Hist. Mus der Stadt Wien, Wien 1969. — Peter Pötschner, Wien und die Wiener Landschaft, Spätbarocke und biedermeierliche Landschaftskunst in Wien, Salzburg 1978. — Renate Wagner-Rieger, Die Kunst zur Zeit Maria Theresias und Josephs II., Wiener Jahrbuch f. Kunstgeschichte 34 (1981). — Günther Heinz, Die bildende Kunst der Epoche Maria Theresias und Josephs II., Österreich im Zeitalter des aufgekl. Absolutismus (див. oben). — Walter Koschatzky - Selma Krasa, Herzog Albert v. Sachsen-Teschen, Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen, Wien 1982.

Митці і предмети мистецтва: Paul Tausig, Josef Kornhäusel, Wien 1916. — Moritz Dreger, Joseph Ritter von Führich, Wien 1912. — Alfred Stix, Heinrich Füger, Wien 1923. — Hermann Trenkwald, Ausstellung von Gläsern des Klassizismus, der Empire- und Biedermeierzeit, Wien 1926. — Günther Probst, Friedrich Amerling, der Altmeister der Wiener Porträtmalerei, Zürich 1927. — Justus Schmidt, Die alte Universität und ihr Erbauer J. N. Jadot, Wien 1929. — Eugen Kalkschmidt, Moritz von Schwind. München 1943. — Bruno Grimschitz, Ferdinand Georg Waldmüller, Leben und Werk, Wien 1943. — Erwin Hainisch, Der Architekt Johann Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg, Wiener Jahrbuch f. Kunstgeschichte, XII., XIV. (1949). — Klara Garas, Franz Anton Maulbertsch 1724 bis 1796, Budapest 1960. — Renate Wagner-Rieger, Das Haus der Österr. Akademie der Wissenschaften, Wien-Köln-Graz 1972. — Claudia Helbok, Miß Angel, Angelika Kauffmann, Eine Biographie, Wien 1968. — Maria Buchsbaum, Ferdinand Georg Waldmüller

(1793—1865), Salzburg 1976. — Selma Krasa, Josef Kriehuber, Das Portrait einer Epoche 1800—1876, Wien 1987.

IX. Епоха Франца Йосифа і кінець монархії (1848—1918). С. 386 та ін.

Серед джерел епохи Франца Йосифа слід звернути увагу на письмовий спадок реорганізованих 1848 року урядових установ та адміністрації (міністерств), а також підпорядкованих їм інстанцій. Як правило, майже всі стенограми протоколів представницьких органів (райхсрат, ландтаг тощо) існують у друкованій формі, а постанови та закони надруковані поспіль (див. вище. С. 599 та наст.). Втім, на противагу численним виданням, присвяченим зовнішній політиці з особливим наголосом на подіях, які передували Першій світовій війні, шоразу доводиться вдаватися до архівних матеріалів. За даними про зміни у структурі населення слід звертатися до опублікованих результатів переписів населення, які систематично проводилися з 1880 року. Справді безмежним є поле публіцистичної літератури, неабиякого, дедалі більшого значення набуває література німецькою мовою. Врешті існує ще маса біографічного та автобіографічного матеріалу. Взагалі, мабуть, можна стверджувати, що до епохи Франца Йосифа та Першої світової війни існує більше джерел та викладів, щобільше — частково ненаукових, ніж до будь-якої іншої епохи австрійської історії; а втім для істориків-дослідників залишається ще чимало роботи. — Про стан джерел: Helmut Rumpler, Die franzisko-josephinische Epoche. Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982.

Uhlirz, Bd. 11/2 (1848—1914) 1941, а також III (Weltkrieg 1914—1918) 1939, дають систематичний виклад з багатою бібліографією (доповненою у Т. IV). Probleme der Franzisko-josephinischen Zeit, 1848—1916. Hrsg. Friedrich Engel-Janosi und Helmut Rumpler. Schriftenreihe des Österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts I. Wien 1967. Відтак особливо Die Habsburgermonarchie 1848—1918. Hrsg. Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch, Bd. I та наст., Wien 1973 та наст. Див. також: Hantsch, Die Geschichte Österreichs, II., 3. Aufl. С. 325 та наст., а також: Arthur f. May, The Hapsburg Monarchy 1867—1914, Cambridge, Mass 1951, Richard Charnatz, Österreichs innere Geschichte von 1848—1907, 2 Bde., Berlin 1911. Не такими об'єктивним є А. J. P. Taylor, The Habsburg Monarchy 1809—1918, 3. Aufl., London 1960. Див. також подані вище. С. 626 або 640, праці Victor L. Tapié und C. A. Macartney, далі: Barbara Jellavich, The Habsburg Empire in European Affairs, 1814—1918, Chicago 1969, sowie Österreich 1848—1918. Österreich in Geschichte und Literatur. Sonderheft, 1959; Adam Wandruszka, Österreich-Ungarn vom ungarischen Ausgleich bis zum Ende der Monarchie. V: Handbuch d. Europäischen Geschichte, hrsg. Theodor Schieder, Bd. 6, Stuttgart 1968. Огляд численних, здебільша неопублікованих дисертацій, які присвячені періодові з 1848 до 1918 рр. пропонує Austrian History News Letter або Austrian History Yearbook, 1960 та наст., Houston (University of Texas). — Österreich unter Kaiser Franz Joseph I. Katalog d. Ausstellung Pottenbrunn 1978/79, St. Pölten 1978. — Передусім: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs, I. Teil, Von der Revolution zur Gründerzeit 1848—1880, 2 Bde., (Katalog der Nö. Landesausstellung Grafenegg 1984) Wien 1984, 2. Teil, Glanz und Elend 1880—1916, 2 Bde. (Katalog 1987), Wien 1987. — Див. також: Heinrich Lutz - Helmut Rumpler (Hrsg.), Österreich und die deutsche Frage (див. вище. С. 648). — Найрізноманітніший матеріал містить: Politik u. Gesellschaft im alten und neuen Österreich, Festschrift f. Rudolf Neck, 2. Bde., Wien 1981. — Див. також: Günther Rothenberg, The Army of Francis Joseph, West Lafayette, Ind., 1976. Der Monarch und die Dynastie: Joseph Redlich, Kaiser Franz Joseph von Österreich, Berlin 1929. — Karl Tschuppik, Kaiser Franz Joseph I., Hellerau bei Dresden 1928. — Eduard R. von Steinitz (Hrsg.), Erinnerungen an Franz Joseph I., Kaiser von Österreich, Apostol. König von Ungarn, Berlin 1931. — Egon Caesar Conte Corti, Vom Kind zum Kaiser, Graz 1951; Mensch und Herrscher, ebenda, 1952; (разом з Hans Sokol) Der alte Kaiser, ebenda, 1955. — Corti - Sokol, Kaiser Franz Joseph, 4. Aufl., Graz 1979. — Jean-Paul Bled, François-Joseph, Paris 1987. — Коротко: Oswald Redlich, Kaiser Franz Joseph, Neue österreichische Biographie, I (1923). — Heinrich v. Srbik, Kaiser Franz Joseph I. Charakter und Regierungsgrundsätze. Aus Österreichs Vergangenheit, Salzburg 1949. — Alexander Novotny, Franz Joseph I.

Frankfurt-Zürich 1968. Далі: Karl Tschuppik, Elisabeth, Kaiserin von Österreich, Wien 1929. — Egon Caesar Conte Corti, Elisabeth, die seltsame Frau, 33. Aufl., Graz 1956. — Reinhold Lorenz, Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie, Graz 1959. — Elisabeth Hamann, Elisabeth, Kaiserin wider Willen, 2. Aufl., Wien-München 1982.

Про ерцгерцога Фердинанда Макса (Максиміліян Мексиканський), коронного принца Рудольфа та ерцгерцога-спадкоємця престолу Франца Фердинанда див. нижче. С. 659 та наст.

Національне питання (1848—1918): Karl Gottfried Hugelmann, Das Nationalitätenrecht des alten Österreich, Wien-Leipzig 1934. — Robert A. Kann, Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie, Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen vom Vormärz bis zur Auflösung des Reiches im Jahre 1918. 2. Aufl., Graz-Köln 1964. — Hugo Hantsch, Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung. Wien 1953. — Fran Zwitter, Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg, Belgrad 1960. — Die nationale Frage in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1900—1918. Hrsg. Péter Hanak, Budapest 1966. — Hans Mommsen, Zur Beurteilung der altösterreich. Nationalitätenfrage, Siebenbürg. Archiv, III. Folge, 6 (1967). — The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: A Critical Appraisal, Austrian History Yearbook 3 (1967). — Das Nationalitätenproblem in Österreich 1848—1918. Ausgewählt und eingeleitet von Hartmut u. Silke Lehmann. Historische Texte, Neuzeit 13, Göttingen 1973. — Hartmut Lehmann, Von der liberalen zur nationalen Revolution, Das Nationalitätenproblem in Österreich 1848—1918, Archiv f. Kulturgeschichte 57 (1975). — Див. передусім: Adam Wandruszka - Peter Urbanitsch (Hrsg.), Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. III., 1, 2: Die Völker des Reiches, Wien 1980. — Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848—1918, Wien 1985.

Важливі аспекти національного питання також розглядає: Alfred Fischet, Der Panslawismus bis zum Weltkriege, Stuttgart 1919. — Hans Kohn, Die Slawen und der Westen. Die Geschichte des Panslawismus, Wien-München (1956). — Ernst Birke, Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert, Köln-Graz 1960. — Hans Mommsen, Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat, Wien 1963. — Theodor Veiter, Die Italiener in der österr.-ung. Monarchie. Österreich-Archiv, Wien 1965. — Die Donaumonarchie u. die südslawische Frage v. 1848—1918. (Österr.-jugoslawisches Historikertreffen Gösing). Hrsg. von Adam Wandruszka - Richard Plaschka - Anna Maria Drabek, Veröffentl. d. Komm. f. Gesch. Österreichs 8, Wien 1978.

Конституційне та адміністративне питання: Joseph Redlich, Das österreichische Staats- und Reichsproblem, 2 Bde. (до 1867), Leipzig 1920, 1926. — Gustav Kolmer, Parlament und Verfassung in Österreich 1848—1918, 8 Bde., Wien 1902 та наст. — Alois Freiherr von Czedik, Zur Geschichte der österreichischen Ministerien 1861—1916, 4 Bde., Teschen-Wien-Leipzig 1917—1920. — Rudolf Wolkan, Der österreichische Staatsgedanke und seine Wandlungen im Zeitalter Franz Josephs, MIOG 11. Erg.-Bd. (1929). — Gerald Stourzh, Die Mitgliedschaft auf Lebensdauer im österr. Herrenhaus, 1861—1918. MIOG 73 (1965). — Walter Wagner, Geschichte des k. u. k. Kriegsministeriums, Bd. 1, 2, Wien 1966, 1971. — Jiří Klabouch, Die Gemeindeförderung in Österreich 1848—1918, Österreich-Archiv, Wien 1968. — Die Ministerratsprotokolle Österreichs und der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1848—1918. I. Serie: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848 bis 1867. Hrsg. vom österr. Komitee für die Veröffentlichung der Ministerratsprotokolle. Redaktion Helmut Rumpler, Wien 1970 та наст. 2. Serie: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1867—1918. Hrsg. vom ungarischen Komitee für die Veröffentlichung der Ministerratsprotokolle, Budapest 1966 та наст. — Порівняй передусім: Adam Wandruszka - Peter Urbanitsch (Hrsg.), Die Habsburgermonarchie, Bd. II (Verwaltung und Rechtsleben), V (Bewaffnete Macht), Wien 1975, 1987. — Karl Megner, Beamte, Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Aspekte des k. k. Beamtentums, Studien z. Geschichte der österr.-ungarischen Monarchie 21, Wien 1985. — Gernot D. Hasiba, Das Notverordnungsrecht in Österreich (1848—1917), Studien z. Geschichte i. t. d., 22, Wien 1985. — Gottfried Mayer, Österreich als katholische Großmacht. Ein Traum zwischen Revolution und liberaler Ära, Wien 1989. — Про конфесійну структуру імперії див.: Wandruszka-Urbanitsch (Hrsg.),

Die Habsburgermonarchie, Bd. IV, Wien 1985. — Herbert Schambeck, Österreichs Parlamentarismus, Werden und System, Berlin 1986.

До становища Угорщини в епоху Франца Йосифа див. з-поміж інших: Miskolczy, Ungarn in der Habsburgermonarchie. С. 90 та наст. — Далі: Peter Hanák, Ungarn in der Donaumonarchie, Probleme der bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates, Schriftenreihe des österr. Ost- und Südosteuropa-Instituts 10, Wien 1984. — З питання австро-угорського дуалізму див. нижче. С. 658 і наст.

Про стосунки з папською курією див.: Friedrich Engel-Janosi, Österreich und der Vatikan 1846—1918, 2 Bde., Graz-Wien-Köln 1958, 1960.

Політичні течії і партії: Ludwig Brügel, Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie, Wien 1922. — Richard Kralik, Lueger und der christliche Sozialismus, Wien 1923. — Paul Molisch, Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich, Jena 1926. — Albert Fuchs, Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918, Wien 1949, Nachdruck 1978. — Walter Schneefuß, Demokratie im alten Österreich, Klagenfurt 1949. — Georg Franz, Kulturkampf, Staat und katholische Kirche in Mitteleuropa, München 1954. — Того ж автора. Liberalismus Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgermonarchie. München 1955. — Karl Eder, Der Liberalismus in Altösterreich. Geisteshaltung, Politik und Kultur. Wiener historische Studien, 3, Wien-München 1955. — Felix Czeike, Liberale, christlichsoziale und sozialdemokratische Kommunalpolitik (1861—1934). Dargestellt am Beispiel der Gemeinde Wien (Österreich-Archiv), Wien 1962. — Herbert Steiner, Die Arbeiterbewegung Österreichs 1867—1889, Wien 1964. — Klaus Berchtold, Österreichische Parteiprogramme 1866—1966. München 1967. — Peter Putzer, Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867—1914, Gütersloh 1966. — Diethild Harrington-Müller, Der Fortschrittclub im Abgeordnetenhaus des österr. Reichsrates 1873—1910, Studien zur Geschichte d. österr.-ung. Monarchie 11, Wien-Köln-Graz 1972. — Reinhold Knoll, Zur Tradition der christlichsozialen Partei, Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratswahlen 1907, Studien zur Geschichte etc. 12, Wien-Köln-Graz 1973. — Hans Hautmann - Rudolf Kropf, Die österreichische Arbeiterbewegung vom Vormärz bis 1945. 2. Aufl., Wien 1976. — Wilhelm Salzer, Vom Untertan zum Staatsbürger, über Österreich von 1848 bis 1918, Linz 1970. — Helmut Konrad, Nationalismus u. Internationalismus, Die österr. Arbeiterbewegung vor dem Ersten Weltkrieg, Wien 1976. — Eva Holleis, Die Sozialpolitische Partei. Sozialliberale Bestrebungen in Wien um 1900, Wien 1978. — Gerhard Botz u. a. (Hrsg.), Bewegung und Klasse, Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte, Wien-München-Zürich 1978. — Ernst Hanisch, Der kranke Mann an der Donau, Marx und Engels über Österreich, Wien-München-Zürich 1978. — Brigitte Perfahl, Marx oder Lasalle, Zur ideologischen Position der österr. Arbeiterbewegung 1869—1889, Wien 1982. — Helmut Konrad, Imperialismus und Arbeiterbewegung in Deutschland und Österreich, Wien 1985. — Karl Ucakar, Demokratie und Wahlrecht in Österreich, Wien 1985. — Maren Seliger - Karl Ucakar, Wahlrecht und Wählerverhalten in Wien 1848—1932, Wien 1984. — Herbert Schambeck (Hrsg.), Österreichs Parlamentarismus, Werden und System, Berlin 1986. — Karl R. Stadler (Hrsg.), Sozialistenprozesse, Politische in Österreich 1870—1936, Wien 1986. — Wilhelm Wadl, Liberalismus und soziale Frage in Österreich. Studien zur Geschichte d. österr.-ungar. Monarchie 23, Wien 1987. — Dieter Langewiesche (Hrsg.), Liberalismus im 19. Jahrhundert zur Geschichtswissenschaft 79, Göttingen 1988. — Franz Kreuzer, Was wir ersehnen von der Zukunft Fernen. Die österr. Arbeiterbewegung. Zur Geschichte des Anfangs Wien 1988. — Helene Maimann (Hrsg.). Die ersten 100 Jahre. Österreichische Sozialdemokratie 1888—1988, Wien-München 1988.

Див. також: Karl Selber, Dissertationen über Arbeiterbewegung und Sozialismus, die von österreichischen Hochschulen approbiert wurden, Annali dell' Istituto Giangiacomo Feltrinelli, 3 (1960). — Herbert Steiner, Bibliographie zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung 1867—1918. Wien 1962.

Неоабсолютизм. С. 386 та наст. Загальне: Carl von Czoernig, Österreichs Neugestaltung 1848—1858. — Heinrich Friedjung, Österreich 1848—1860, 2 Bde., Stuttgart-Berlin 1908. — Albert von Berzeviczy, Das Zeitalter des Absolutismus in Ungarn, 3 Bde., Budapest 1922—1932. — Friedrich Walter, Die österr. Zentralverwaltung. Die Geschichte der Ministerien Kolowrat etc. und Schwarzenberg, Veröffentlichungen der

Komm. f. neuere Geschichte Österreichs 49, 50, Wien 1964. — Того ж автора. Die Geschichte der Ministerien vom Durchbruch des Absolutismus bis zum Ausgleich mit Ungarn etc. 1852—1867, ebenda 54, 55, Wien 1970. — Christoph Stölzl, Die Ära Bach in Böhmen, München-Wien 1971. — Antonio Schmidt-Brentano, Die Armee in Österreich. Militär, Staat u. Gesellschaft 1848 bis 1867, Boppard 1975.

Окремі питання і проблеми: Raimund Gerba, Zur Geschichte der Ereignisse in Bosnien und Montenegro 1853, Mitt. des k. k. Kriegsarchives, N. F. I (1887). — Heinrich Friedjung, Der Krimkrieg und die österreichische Politik, 2. Aufl., Stuttgart-Berlin 1911. — Max Hussarek. Die Verhandlungen des Konkordates vom 18. August 1855, AÖG 109 (1922). — Wilhelm Schußler, Die nationale Politik der österreichischen Abgeordneten im Frankfurter Parlament, Abhandlungen z. mittleren u. neueren Geschichte, 51, Berlin 1913. — Arnold Oskar Meyer, Ämarcks Kampf mit Österreich am Bundestag 1851—1859, Berlin-Leipzig 1927. — Emil Bonjour, Preußen und Österreich im Neuenburger Konflikt 1856/57. Zeitschr. f. Schweizer Geschichte, 10 (1930). — Paula Geist-Lanyi, Das Nationalitätenproblem auf dem Reichstag zu Kremsier, München 1920. — Irmgard Martins, Großösterreich und die Siebenbürger Sachsen. 1848—1859. München 1957. — Franco Valsecchi, L'Europa e il Risorgimento. L'alleanza di Crimea, 2. Aufl., Firenze 1968. — Charles W. Hallberg, Franz Joseph und Napoleon III. 1852—1864, New York 1955. — Erika Weinzierl, Die österreichischen Konkordate 1855 und 1933, Wien 1960 (Österreich-Archiv). — Angelo Filipuzzi, La pace di Milano (6. agosto 1849). Roma 1955. — Paul W. Schroeder, Bruck versus Buol: The Dispute over Austrian Eastern Policy, 1853—1855, Journal of Modern History 40 (1968). — Того ж автора. Austria, Great Britain and the Crimean War, Ithaca-London 1972. — Bernhard Unckel, Österreich und der Krimkrieg, Lübeck-Hamburg 1969. — Ernst Hammerschmidt, 125 Jahre Gendarmerie in Österreich, Wien 1975. — Michael Derndarsky, Österreich und die Deutsche Frage zwischen 1848 und 1866/71, in: Josef Becker und Andreas Hillgruber, Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert, München 1983. — Alojz Ivanišević, Kroatische Politik der Wiener Zentralstellen von 1849—1852, Dissertationen der Univ. Wien 168, Wien 1984.

Провідні особистості: Karl von Schönhals, Biographie des k. k. Feldzeugmeisters Julius Freiherr von Haynau, 3. Aufl., Wien 1875. — Richard Charnatz, Minister Freiherr von Bruck, der Vorkämpfer Mitteleuropas, Leipzig 1916. — Friedrich Engel-Janosi, Der Freiherr von Hübner (1811—1892), Innsbruck 1933. — Alfredo Panzini, Der Graf Cavour, Retter und Einiger Italiens, Berlin-Leipzig-Wien 1940. — Adolf Schwarzenberg, Prince Felix zu Schwarzenberg. Prime Minister of Austria. New York 1952. — Rudolf Kizling, Felix Fürst zu Schwarzenberg, Graz-Köln 1952. — Friedrich Walter, Von Windischgrätz über Weiden zu Haynau, in: Walter-Steinacker, Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens, München 1959. — Franz Pesendorfer, Zwischen Trikolore und Doppeladler. Leopold II. Großherzog von Toskana 1824—1859. Wien 1987.

Війна 1859 року: Der Krieg in Italien 1859 (Österreichisches Generalstabswerk), 3 Bde., Wien 1872—1876. — Karl Molinsky, Österreich in Italien 1859, Berlin 1917. — Wilhelm Deutsch, Habsburgs Rückzug aus Italien. Die Verhandlungen in Villafranca und Zürich-Wien-Leipzig 1940. — La guerra del 1859 per l'indipendenza d'Italia (Ital. Generalstabswerk), Roma 1910—1912. — Heinrich Benedikt, Austria 1859 (Atti del XXXVIII Congresso di Storia del Risorgimento Italiano 1959). — Brigitte Wallnig-Mazohl, Die Übergabe der Lombardei an Sardinien-Piemont 1859, Römische hist. Mitteilungen 15 (1973).

З нової історіографії, присвяченої «Рісорджіменто» — об'єднавчим зусиллям Італії див. передусім: Luigi Salvatorelli, Pensiero e azione del Risorgimento, 3. Aufl., 1950. — Adolfo Omodeo, Die Erneuerung Italiens und die Geschichte Europas, Zürich 1951. — Ettore Rota, Questioni di storia del Risorgimento, Milano 1951. — Див. далі: Hans Kramer, Österreich und das Risorgimento, Wien 1963. — Franco Valsecchi - Adam Wandruszka (Hrsg.), Austria e province italiane 1815—1918. Potere e amministrazioni locali, Bologna 1981. — Probierni dell' amministrazione Austriaca nel Lombardo-Veneto, Atti del Convegno di Conegliano (1979), Conegliano 1981. Angelo Ara, Fra Austria e Italia. Dalle Cinque Giornate alla Questione Alto-Adesina. Civiltà del Risorgimento vol. 23, Udine 1987.

Від Сольферіно до Кьоніггретца. С. 392 та наст. Загальне: Heinrich Friedjung, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 2 Bde., 10. Aufl., Stuttgart-Berlin 1917. Див. Також Srbik, Deutsche Einheit,

Bd. 3 u. 4, sowie Того ж автора. Quellen zur deutschen Politik Österreichs 1859—1866, 5 Bde., Oldenburg 1934—1938.

Внутрішня політика та конституційні питання: тексти Жовтневого диплому та Лютневого патенту подає, наприклад, Edmund Vematzik, Die österreichischen Verfassungsgesetze, 2. Aufl., Wien 1911. N. 217 та наст. або S. 255 та наст. Див. далі: Walter Goldinger, Von Solferino bis zum Oktoberdiplom, MÖSTA 3 (1950). — Fritz Fellner, Das «Februarpatent» von 1861. Entstehung und Bedeutung. MIOG 63 (1955). — Helmut Rumppler, Der Kampf um die Kontrolle der österr. Staatsfinanzen, in: Gerhard A. Ritter, Gesellschaft, Parlament und Regierung, Düsseldorf 1974.

Зовнішня політика: Friedrich Engel-Janosi, Die Krise des Jahres 1864 in Österreich (Histor. Studien, Festgabe f. A. F. Pribram, Wien 1929). — Того ж автора. Graf Rechberg. Vier Kapitel zu seiner und Österreichs Geschichte. München 1927. — Того ж автора. Österreich, der Kirchenstaat und die europäische Krise von 1860, MIOG 63 (1955). — Того ж автора. Österreich und der Untergang des Königreichs Neapel, Hist. Zeitschr. 194 (1962). — Reinhold Lorenz, Gablenz in Holstein, Zeitschr. der Ges. f. schlesw.-holsteinische Geschichte, 59 (1930). — Lawrence D. Steefel, The Schleswig-Holstein Question, Cambridge (Mass) 1932. — Chester Wells Clark, Franz Joseph and Ämarck. The Diplomacy of Austria before the War of 1866. Cambridge (Mass) 1934. — Hans Raupach, Ämarck und die Tschechen im Jahre 1866, Berlin 1936. — Heinrich von Srbik, Der Geheimvertrag Österreichs mit Frankreich vom 12. Juni 1866, Hist. Jahrbuch, 57 (1937). — Того ж автора. Die Schönbrunner Konferenzen vom August 1864, Hist. Zeitschrift, 153 (1936). — Karl Drössler, Dänemark im deutschen Schicksalskampf. Nordschleswig und die deutschen Führungsmächte von Gastein bis Prag 1865/66. AÖG 115 (1940). — Walter Lippens, Ämarcks Österreichpolitik vor 1866, Die Welt als Geschichte, 10 (1950). — Herbert Michaelis, Königgrätz, Die Welt als Geschichte, 12 (1952). — Wilhelm Schübler, Königgrätz 1866. Ämarcks tragische Trennung von Österreich, München 1958. — Richard Blaas, Vom Friauler Putsch bis zur Abtretung Venetiens MÖSTA 19 (1966). — Michael Derndarsky, Das Klischee von «Ces messieurs de Vienne». Der österr.-französische Geheimvertrag vom 12. Juni 1866. Hist. Zeitschrift 235 (1982).

Війни 1864, 1866 pp.: Der Feldzug von 1866 in Deutschland (Preußisches Generalstabswerk), Berlin 1867. — Österreichs Kämpfe im Jahre 1866, 5 Bde. (Österreichisches Generalstabswerk), Wien 1867—1869. — Fritz Cornelius, Der Friede von Nikolsburg und die öffentl. Meinung, München 1927. — Otto Scheel, Das Gefecht von Översee, Flensburg 1939. — Heinrich v. Srbik, Ludwig von Benedek, Erzherzog Albrecht und der altösterr. Soldatengeist, in: Aus Österreichs Vergangenheit, Salzburg 1949. — Peter Handel-Mazzetti und Hans Hugo Sokol, Wilhelm von Tegetthoff, Linz 1952. — Oskar Regele, Feldzeugmeister Benedek. Der Weg nach Königgrätz. Wien-München 1960. — Adam Wandruszka, Schicksalsjahr 1866, Graz-Wien-Köln 1966. — Entscheidung 1866, Der Krieg zwischen Österreich und Preußen, hrsg. Woifg. v. Groote und Ursula v. Gersdorf, Stuttgart 1966. — Richard G. Plaschka, Zwei Niederlagen um Königgrätz, MIOG 74 (1966). — Angelo Filipuzzi, La campagna del 1866 nei documenti militari austriaci, 2 Bde. (operazioni navali, operazioni terrestri), Padova 1966. — Emil Franzel, 1866, Il mondo casca, Das Ende des alten Europa, Wien-München 1968.

За літературою з угорського питання див. у наступному розділі.

Австро-угорський дуалізм. С. 399 та наст.: Louis Eisenmann, Le compromis Austro-hongrois de 1867. Etude sur le dualisme. Paris 1904. — Friedrich Gaertner, Der österr.-ungarische Ausgleich, Archiv f. Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 25 (1907). — G. Hođ, Le compromis de 1868 entre la Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie, Paris 1907. — Ivan von Žolger, Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn, Leipzig 1911. — Der Österr.-ungar. Ausgleich von 1867. Hrsg. Peter Berger. Wien-München 1967. — Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Seine Grundlagen und Auswirkungen. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 20. München 1968. — Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart. Österreich-Ungarn 1867—1967. Hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1970. — Der österr.-ungarische Ausgleich 1867. Hrsg. d. Slowakischen Akademie d. Wissenschaften, Bratislava 1971. — Judit Garamvölgyi, Quellen zur Genesis des ungarischen Ausgleichsgesetzes

von 1868. Der österr.-ungarische Ausgleich von 1867, Studia Hungarica 14, München 1979. — Eva Somogyi, Vom Zentralismus zum Dualismus Der Weg der deutsch-österreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867, Wiesbaden 1983.

Див. також: Miskolczy, Ungarn in der Habsburgermonarchie. С. 131 та наст.

Про провідних політиків див.: Zoltán Ferenczy, Franz Deáks Leben (ung.), 3 Bde., Budapest 1905. — Eduard von Wertheimer, Graf Julius Andrassy, 3 Bde., Stuttgart 1910 та наст. — Hugo Traub, Aus dem Leben und Wirken des Grafen Belcredi, Zeitschrift Österreich. Jg. 1918/1919. — Fritz Hauptmann, Friedrich Ferdinand Graf von Beust, Sächsische Lebensbilder, 2 (1938). — Heinrich Potthoff, Die deutsche Politik Beusts von seiner Berufung zum österr. Außenminister, Oktober 1866, bis zum Ausbruch des deutsch-französischen Krieges 1870/71, Bonner Histor. Studien 31, Bonn 1968. — Див. також: Helmut Rumppler, Die deutsche Politik des Freiherrn von Beust 1848—1850, Veröffentl. der Komm. f. Neuere Geschichte Österreichs 57, Wien-Köln-Graz 1972.

Ліберальна ера. С. 401 та наст. Внутрішня політика: Anton Leo Hickmann, Der österreichische Reichsrat. Seine Parteien und Wahlverhältnisse 1873—1901. Wien 1901. — Albert E. Schäffle, Aus meinem Leben, 2 Bde., Berlin 1905. — Ottocar Weber, Albert Schäffle und die Fundamentalartikel, Deutsche Arbeit, 5 (1905/1906). — Friedrich Schütz, Werden und Wirken des Bürgerministeriums, Leipzig 1909. — Karel Kázbunda, Pokusy rakouské vlády o české vyrovnání (Die Bestrebungen der österreichischen Regierung um einen böhmischen Ausgleich), Český Časopis Historický, 27 (1921). — Karl Hugelmann, Kaiser Franz Joseph und das Bürgerministerium, Hist. Zeitschr., 118 (1927). — Elisabeth Charlotte Büchsel, Die Fundamentalartikel des Ministeriums Hohenwart-Schäffle von 1871, Breslau 1941. — Fritz Fellner, Kaiser Franz Joseph und das Parlament. Materialien zur Geschichte der Innenpolitik Österreichs in den Jahren 1867—1873. MÖSTA 9 (1956). — Imai-Alexandra Röhreke, Albert Schäffles Wandlungsprozeß vom liberalen Zentralisten zum freiheitlichen Konservativen in Österreich, Dissertationen der Universität Graz 9, Wien 1971. — Wolfgang Rudolf, Karl Fürst Auersperg als Ministerpräsident, MIOG 85 (1977). — Wien in der liberalen Ära, Festgabe des Wiener Stadt- u. Landesarchivs anlässlich des 14. Österr. Historikertages, Wien 1978. — Karl Vocelka, Verfassung oder Konkordat? Der publizistische und politische Kampf der österr. Liberalen um die Religionsgesetze des Jahres 1868, Wien 1978. — Jutta Pemsel, Die Wiener Weltausstellung 1873, Wien-Köln-Graz 1989.

До питання про політичні партії. Див наведені вище (С. 656) твори Brügel, Kralik, Molisch, Fuchs und Steiner.

Зовнішня політика: Theodor Herkolović, Vorgeschichte der Okkupation Bosniens und der Herzegowina, Agram 1906. — August Fournier, Wie wir zu Bosnien kamen, Wien 1909. — Otto Lange, Die Orientpolitik Österreich-Ungarns bis zum Berliner Kongreß, Berlin 1926. — Erich Erichsen, Die deutsche Politik des Grafen Beust im Jahre 1870, Kiel 1927. — F. Leidner, Die Außenpolitik Österreich-Ungarns 1870—1879, Kiel 1934. — William Norton Medlicott, The Congress of Berlin and after. A diplomatic History of the New Eastern Settlement 1878—1880. London 1938. — Alexander Novotny, Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, Bd. I: Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz 1957. — Heinrich Lutz, Zur Wende der österreichisch-ungar. Außenpolitik 1871, MÖSTA 25 (1972). — Того ж автора. Von Königgrätz zum Zweibund, Aspekte europäischer Entscheidungen, Hist. Zeitschr. 217 (1973). — Того ж автора. Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches Europäische Entscheidungen 1867—1871, Frankfurt-Berlin-Wien 1979. — István Diószegi, Österreich-Ungarn und der französisch-deutsche Krieg 1870—1871, Budapest 1974. — Uta Bindreiter, Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien in den Jahren 1875—1888, Wien-Köln-Graz 1976.

Максиміліан Мексиканський: Ernst Schmit-Tavera, Geschichte der Regierung Kaiser Maximilians von Mexiko, Wien-Leipzig 1903. — Felix Gamillscheg, Kaiseradler über Mexiko, Wien 1964. — Maximilian von Mexiko 1832—1867 (Katalog der Ausstellung Hardegg 1974), Wien (1974). — André Castellet, Maximilien et Charlotte du Mexique, Paris 1977. — Brigitte Hamann, Mit Kaiser Max in Mexiko, Aus dem Tagebuch des Fürsten Carl Khevenhüffer, Wien 1983.

Про Боснію та Герцеговину після окупації див.: Ferdinand Schmid, Bosnien und Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns, Leipzig 1914. — Robert William Seton-Watson, The role of Bosnia in international politics 1875—1914, London 1931. — Ernst R. Rutkowski, Der Plan für eine Annexion Bosniens und der Herzegowina in den Jahren 1882/1883, Mitt. des oberösterreich. Landesarchivs, (1957). — Über die Bedeutung der österr. Verwaltung für die wirtschaftliche Entwicklung див.: Peter F. Sugar, The Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878—1918, Seattle 1964. — Ernest Bauer, Zwischen Halbmond und Doppeladler, 40 Jahre österr. Verwaltung in Bosnien-Herzegowina, Wien-München 1971. — Див. також: Dževad Juzbašić über Eisenbahnpläne in Bosnien, in: Prilozi, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 7 (1971), 8 (1972).

Про боснійський похід: Alois Veltzé, Unsere Truppen in Bosnien und der Herzegowina 1878, 6 Bde., Wien 1907—1909. — Hamdija Kapidžić, Der Aufstand in der Herzegowina im Jahre 1882, Zur Kunde Südosteuropas 1/2, Graz 1972. — Milorad Ekemezić, Der Aufstand in Bosnien 1875—1878, 2. Bde., Zur Kunde Südosteuropas 1/3, Graz 1974.

Союзнницька політика та консерватизм. Уряд Тааффе. С. 409 та наст.: Fragen der Außenpolitik, Zweibund und Dreibund: Franz Zweybrück, Zur Entstehungsgeschichte des Bündnisses zwischen dem Deutschen Reich und Österreich-Ungarn. Österreichische Essays Berlin 1916. — Julius Andrassy, Ámarck und Andrassy, Leipzig 1924. — Eduard Heller, Das deutsch-österreichisch-ungarische Bündnis in Ámarcks Außenpolitik, Berlin 1925. — Italiens (Ernst E. Berger), Italiens Dreibundpolitik 1870—1896, München 1928. — William L. Langer, European Alliances and Alignments 1871—1890, New York 1931. — Luigi Salvatorelli, La Triplice Alleanza. Storia diplomatica 1877—1912. Milano 1939. — Ferdo Hauptmann, Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878—1881, MÖSTA 5 (1952). — Fritz Fellner, Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg, Wien 1960 (Österreich-Archiv). — Stefan Verosta, Kollektivaktionen der Mächte des europäischen Konzerts (1886—1914), Sitz.-Ber. d. Österr. Akad. d. Wiss phil.-hist. Kl. 510, Wien 1988.

Спільні тексти німецько-австрійського союзу та Троїстого союзу були неодноразово опубліковані, з-поміж них у: A. F. Pribram, Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879-1914, Bd. I, Wien 1920, Nr. 1, 5, 10, 15.

Уряд Тааффе, внутрішня політика і партії: Artur Skedl (Hrsg.), Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe, Wien 1922. — Anton Orel, Vogelsangs Leben und Lehren, Wien 1922. — Eduard Heller, Zum Sturz des Ministeriums Taaffe, in: Historische Studien, A. F. Pribram dargebracht, Wien 1929. — Johann Christoph Allmayer-Beck, Vogelsang. Vom Feudalismus zur Volksbewegung, Wien 1952. — William A. Jenks, Austria under the Iron Ring 1879—1893, Charlottesville (1965). — Oskar Frh. v. Mitis, Das Leben des Kronprinzen Rudolf. Neu hrsg. u. eingeleitet von A. Wandruszka, Wien 1971. — Kurt Ebert, Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich, Die Taaffesche Sozialgesetzgebung etc., Wien 1975. — Brigitte Hamann, Rudolf, Kronprinz und Rebell, Wien-München 1978. — Dies (Hrsg.), Kronprinz Rudolf, «Majestät, ich warne Sie...», Geheime und private Schriften, Wien-München 1979. — Emmerich Tálos, Staatliche Sozialpolitik in Österreich, Rekonstruktion und Analyse, Wien 1981.

Політична криза і національна боротьба (1894-1914). С. 414 та наст.: Внутрішня політика та національне питання. Поряд з творами з національного питання, названими на с. 655, додатково див.: Rudolf Springer (= Karl Renner), Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat, Wien 1902. — Того ж автора. Grundlagen und Entwicklungsziele der österreichisch-ungarischen Monarchie, Wien 1906. — Paul Samassa, Der Völkerstreit im Habsburgerstaat, Leipzig 1910. — Franz Tezner, Ausgleichsrecht und Ausgleichspolitik, Wien 1907. — Того ж автора. Das staatsrechtliche und politische Problem der österreichisch-ungarischen Monarchie, Archiv des öffentlichen Rechts, 31 (1913). — Lajos Mangold, Zur Geschichte des Kabinetts Fejérvári. Eine Rechtfertigungsschrift auf Grund urkundlichen Materials Leipzig 1909. — Alfred Skene, Der nationale Ausgleich in Mähren 1905, Wien 1910. — Michael Mayr, Der italienische Irredentismus, 2. Aufl., Innsbruck 1917. — Robert William Seton-Watson, Die südslawische Frage im Habsburgerreich, Berlin 1913. — Rudolf Sieghart, Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht, Berlin 1932. — Anne Heidrich, Der völkische Kampf im steirischen Unterland vor dem Weltkrieg. Mit besonderer

Berücksichtigung der deutschen Presse. Brünn 1944. — William Alexander Jenks, The Austrian Electoral Reform of 1907, New York 1950. — Kurt Skalnik, Dr. Karl Lueger. Der Mann zwischen den Zeiten. Wien 1955. — Johann Christoph Allmayer-Beck, Ministerpräsident Baron Beck. Ein Staatsmann des alten Österreich. Wien 1956. — Heinrich Schnee, Karl Lueger. Leben und Wirken eines großen Sozial- und Kommunalpolitikers Berlin 1960. — Того ж автора. Ámarck und der deutsche Nationalismus in Österreich, Historisches Jahrbuch 81 (1962). — Berthold Sutter, Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897, 2 Bde., Graz-Köln 1960, 1965. — Österreich am Vorabend des Ersten Weltkrieges Hrsg. Institut f. Österreichkunde. Graz-Wien-Köln 1964. — Alfred Ableitinger, Ernest von Koerber und das Verfassungsproblem im Jahre 1900. Studien z. Geschichte der österr.-ung. Monarchie 12, Wien-Köln-Graz 1973. — Richard Schober, Belmonte und Aehrenthal, Österr.-vatican. Beziehungen im Schatten der Wahrundaffäre, MÖSTA 27 (1974). — Andrew G. Whiteside, Georg Ritter von Schönerer. Alldeutschland und sein Prophet, Graz-Wien-Köln 1981. — Emil Brix, Die Umgangssprache in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in die zisleithanischen Volkszählungen 1880—1910, Veröffentl. d. Komm. f. Neuere Geschichte Österreichs 72, Wien-Köln-Graz 1982. — John Bunzl, Bernd Marin, Antisemitismus in Österreich, Sozialhist. und soziolog. Studien, Innsbruck 1983. — Gerald Stourzh, Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848—1918, Wien 1985. — Rudolf Wagner, Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina, München 1984. — Mark E. Blum, The Austro-Marxists 1890—1918. A psychobiographical study, Lexington 1984. — Adolf Gaisbauer, Davidstern und Doppeladler. Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882—1918. Wien-Köln-Graz 1988. — Robert S. Wistrich, The Jews of Vienna in the age of Franz Joseph, Oxford 1989. — Helmut Rumpler - Arnold Suppan (Hrsg.), Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848—1941, Wien 1988.

Зовнішня політика, анексія криза: Alfred Francis Pribram, Austrian Foreign Policy 1908—1918, London 1923. — Того ж автора. Austria-Hungary and Great Britain 1908—1914. Там само, 1951. — Bernadotte E. Schmitt, The Annexation of Bosnia and Herzegovina, Cambridge 1937. — Georg Wittrock, Österrike-Ungarn f bosniska krisen 1908—1909, Uppsala 1939. — William Mauritz Carlgren, Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österr.-ungarische Balkanpolitik 1906—1908. Uppsala 1955. — Solomon Wank, Aehrenthal and the Sanjak of Novipazar Railway Project, Slavonic and East European Review, 42 (1964). — Stephan Verosta, Theorie und Realität von Bündnissen, Heinrich Lammasch, Karl Renner und der Zweibund (1897—1914), Wien 1971. — Peter Schuster, Henry Wickham-Steed und die Habsburgermonarchie, Veröffentl. d. Komm. f. Neuere Gesch. Österreichs 53, Wien-Köln-Graz 1970. — Les grandes puissances et la Serbie f la veille de la Première guerre mondiale. Academie Serbe des Sciences et des arts Assises scientifiques vol. IV, Classe des sciences historiques nr. 1, Beograd 1976. — Risto Popponen, Die russische Gefahr. Das Verhalten der öffentl. Meinung Deutschlands u. Österreich-Ungarn in der Zeit zwischen dem Frieden von Portsmouth und dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges Historialisia Tutkimuksia 100, Helsinki 1976. — Francis Roy Bridge, Izvolsky, Aehrenthal, and the end of the Austro-Russian Entente, 1906—1908, MÖSTA 29 (1976). — Robert A. Kann, Die Prochaska-Affäre vom Herbst 1912. Sitzungsberichte der Österr. Akad. d. Wiss 319 (1977). — Francis Roy Bridge, Austria-Hungary and the Ottoman Empire in the Twentieth Century, MÖSTA 34 (1981). — Heinz Alfred Gemeinhardt, Deutsche und österreichische Pressepolitik während der Bosnischen Krise 1908/09, Hist. Studien 137, Husum 1980.

Про ерцгерцога Франца Фердинанда див.: Georg Franz, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este, München 1943. — Rudolf Kisziing, Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este, Graz-Köln 1953. — Robert A. Kann, Erzherzog Franz Ferdinand Studien, Wien 1976. — Friedrich Weissensteiner, Franz Ferdinand, der verhinderte Herrscher, Wien 1983. — Max Polatschek, Franz Ferdinand, Europas verlorene Hoffnung, Wien-Zürich 1989.

Серед автобіографічних творів того часу змістовною є праця: Joseph Maria Baernreither, Fragmente eines politischen Tagebuches Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, hrsg. von Joseph Redlich, Berlin 1928 bzw. Baernreither, Der Verfall des Habsburgerreiches und die Deutschen. Fragmente eines politischen Tagebuches 1897—1917. Hrsg. von Oskar Mitis, Wien 1939, а також: Schicksalsjanre

Österreichs 1908—1919. Das politische Tagebuch Joseph Redlichs Bearbeitet von Fritz Fellner, Graz-Köln 1953. — Dichter und Gelehrter. Hermann Bahr und Josef Redlich in ihren Briefen 1896—1934. Hrsg. Fritz Fellner, Salzburg 1980. Von Aktenpublikationen über die Jahrzehnte und Jahre vor dem ersten Weltkrieg див. також: Österreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Dipl. Aktenstücke des österr.-ungarischen Ministeriums des Äußern, hrsg. von L. Bitner und H. Uebersberger, 8 Bde. u. 1 Reg.-Bd., Wien 1930.

Міграції населення в епоху Франца Йосифа. С. 429 та наст.: Wilhelm Hecke, Volksvermehrung, Binnenwanderung und Umgangssprache in Österreich, Brunn 1914. — Того ж автора. Die Bevölkerungszuwanderung in die Großstädte Wien und Berlin, Deutsches Archiv f. Landes- und Volksforschung, 5 (1941). — Rudolf Till, Zur Herkunft der Wiener Bevölkerung, Vierteljahresschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 34 (1941). — Herbert Maurer, Oberösterreich in der Bevölkerungsentwicklung Österreichs 1869—1951, Oberösterr. Heimatblätter, 7 (1953, Zahlen für ganz Österreich, ohne Burgenland). — Hanns Jäger-Sunstenau und Edmund Ledl, Änderungen des Wiener Stadtgebietes während der letzten hundert Jahre, Handbuch der Stadt Wien, 70 (1955). — Harald Hansluka, Bevölkerungsbilanzen für die österreichischen Bundesländer 1869—1951, Statistische Nachrichten, N. F. 14 (1959). — Egon Lendl, 100 Jahre Einwanderung nach Österreich, Geograph. Jahresbericht aus Österreich, 28 (1959/1960). — Johannes Ladstätter, Wandel der Erhebungs- und Aufarbeitungsziele der Volkszählungen seit 1869, in: Beiträge zur Bevölkerungs- u. Sozialgeschichte Österreichs, Wien 1972. — Heimold Helczmanovszki, Die Entwicklung der Bevölkerung Österreichs in den letzten hundert Jahren, ebenda. — Peter Feldbauer, Stadtwachstum und Wohnungsnot, Determinanten unzureichender Wohnungsversorgung in Wien 1848—1914, Wien 1977. — Див. далі: Elisabeth Lichtenberger, Alfred Hoffmann und Felix Czeike über das Wachstum Wiens im 19. Jhd., in: Helmut Jäger (Hrsg.), Probleme des Städtewesens im Industriellen Zeitalter, Köln-Wien 1978. — William H. Hubbard, Auf dem Weg zur Großstadt. Eine Sozialgeschichte der Stadt Graz 1850—1914, Wien 1984.

Еміграція: Josef Buzek, Das Auswanderungsproblem und die Regelung des Auswanderungswesens in Österreich, Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, 10 (1901). — Hans Sturmherger, Die Amerika-Auswanderung aus Oberösterreich zur Zeit des Neoabsolutismus, Mitt. des oberösterr. Landesarchivs, 7 (1960). — Wilhelm Schlag, A Survey of Austrian Emigration to the United States, in: Österreich und die angelsächsische Welt. Hrsg. von Otto Hietsch, Wien-Stuttgart 1961. — Ernest Wilder Spaulding, The Quiet Invaders, The Story of the Austrian Impact upon America, Vienna 1968. — Hans Chmelar, Höhepunkte der österr. Auswanderung (1905—1914), Studien zur Geschichte d. Österr.-ungar. Monarchie 14, Wien 1974. — Walter Dujmovits, Die Amerikawanderung der Burgenländer, Stegersbach 1975.

Стилий підсумок змін частки різних національностей у населенні цілої монархії подає R. Kann, Nationalitätenproblem, II. N. 387 та наст. — Про еміграцію див. також: Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, S. 165 f. — Про Відень див. згадану на с. 650 працю Gustav Otruba und L. S. Rutschka, Die Herkunft der Wiener Bevölkerung, далі: Elisabeth Lichtenberger, Wirtschafts- und Sozialstruktur der Wiener Ringstraße, Wien-Köln-Graz 1970.

З економічної історії 1848—1918: Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Wien-München (1958). — Herbert Matis, Österreichs Wirtschaft 1848—1913. Konjunkturelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josephs I. Berlin-München 1972. — Того ж автора. Die Habsburgermonarchie (Cisleithanien) 1848—1918, in: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 5, Stuttgart 1985. — John Komlos, Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich-Ungarns im 19. Jh., Wien 1986. — Die Habsburgermonarchie 1848—1918, hrsg. von Adam Wandruszka und Peter Urbanitsch. Bd. 1, Die Wirtschaftliche Entwicklung, hrsg. von Alois Brusatti, Wien 1973. — Див. також: Felix Butschek, Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert, Wien 1985. — David F. Good, Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750—1914, Forschungen zur Geschichte des Donaauraumes 7, Wien-Köln-Graz 1986.

Сільське господарство. С. 432 та наст.: Franz Placek, Die österreichischen Grundentlastungskapitalien, Prag 1853. — Gustav Marchet, Ein Rückblick auf die Entwicklung der österr. Agrarverhältnisse 1848—1888,

Wien 1889. — Того ж автора. Ein Rückblick auf die Entwicklung der österr. Agrarverhältnisse 1888—1898. — Moriz Ertl, Versuche einer Agrarreform in Österreich, Wien 1899. — Walter Schiff, Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung, Tübingen 1898. — Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrie 1848—1898, 5 Bde., Wien 1899—1901. — Franz Semmeringer, Die Wege und Ziele der österr. Agrarpolitik seit der Grundentlastung, Wien 1912. — Viktor Kleiner, Zur Geschichte des bäuerlichen Genossenschaftswesens, Alemannia, 1 (1926/27). — Rudolf Buchinger, 50 Jahre landwirtschaftliches Genossenschaftswesen in Niederösterreich, Wien 1929. — Fünfzig Jahre Raiffeisenkassen in Österreich, Wien 1935. — Ferdinand Ulmer, Höhenflucht. Eine statistische Untersuchung der Gebirgsentsiedlung Deutschtirols Innsbruck 1935, Schlernschriften, 27. — Josef Proksch, Agrarische Operationen in Niederösterreich, Unsere Heimat, 11 (1938). — Hundert Jahre Landwirtschaftsministerium, Festschrift, Wien 1967. — Ernst Bruckmüller, Wirtschaftsentwicklung u. politisches Verhalten der agrarischen Bevölkerung in Österreich 1867—1914, Vierteljahresschrift f. Soz. u. Wirtschaftsgesch. 59 (1972). — Österreich-Ungarn als Agrarstaat. Wirtschaftliches Wachstum und Agrarverhältnisse im 19. Jahrhundert, hrsg. Alfred Hoffmann, Wien 1978.

Buchinger, Der Bauer in der Kultur- und Wirtschaftsgeschichte Österreichs, behandelt. С. 179 та наст., передусім с. 225 та наст. Дуже докладний виклад про стан сільського господарства в епоху Франца Йосифа подає Benedikt, Wirtschaftliche Entwicklung, С. 7 та наст.

Промисловість. С. 434 та наст.: Die Großindustrie Österreichs, Festgabe, 6 Bde., Wien 1898. — Unter dem gleichen Titel, 1. Bd., Wien 1908. — Joseph Sztérenyi, Die ungarische Industriepolitik, Zeitschr. f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik u. Verwaltung, 22 (1913). — Hundert Jahre österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948. Hrsg. auf Veranlassung der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft, von Hans Mayer, Wien 1949. — Heinrich Benedikt, Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit, Wien-München (1958). — Того ж автора. Alexander von Schoeller (1805—1886). Ein Lebensbild, Wien 1958. — Heinrich Mejzlik, Probleme der alpenländischen Eisenindustrie vor und nach der Fusionierung in die Österr. Alpine Montangesellschaft, Dissertationen d. Univ. Wien 61, Wien 1971. — Alois Mosser, Die Industrieaktiengesellschaft in Österreich 1880—1913. Versuch einer historischen Bilanz- und Betriebsanalyse, Wien 1980. — Renate Banik-Schweitzer - Gerhard Meißl, Industriestadt Wien. Die Durchsetzung der industriellen Marktproduktion in der Habsburgerresidenz, Forschungen u. Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 11, Wien 1983.

Чимало даних про історію окремих фірм подає: Herbert Hassinger, Forschungen über Firmen- und Unternehmensgeschichte in Österreich seit 1945, Tradition, Zeitschr. f. Firmengeschichte u. Unternehmerbiographie, 2 (1957). Додатково див. подані на с. 596 твори з історії окремих галузей промисловости.

Транспорт, торгівля, фінансова і кредитна системи. С. 342 та наст.: Alexander Matlekovits, Die Zollpolitik Österreich-Ungarns von 1850 bis zur Gegenwart, Budapest 1877. — Того ж автора. Die Zollgemeinschaft Ungarns mit Österreich, Ungarische Revue, 2 (1913). — J. B. Meyer, Die Handelsverträge zwischen Österreich-Ungarn und dem Deutschen Reich, Italien, Belgien und der Schweiz, Österr.-ungarische Revue, N. F. 12 (1892). — Alfred Birk, Die bauliche Entwicklung der Eisenbahnen in Österreich, Österreichisch-ungarische Revue, N. F. 26 (1900). — Alexander Spitzmüller, Die österreichische Währungsreform, Wien 1902. — Carl Grünberg, Die handelspolitischen Beziehungen Österreich-Ungarns zu den Ländern an der unteren Donau, Leipzig 1902. — Viktor Thiel, Die Geschichte der Donauregulierungsarbeiten in Wien, Wien 1905. — Ludwig Graf Folliot-Crenneville, Österreich-Ungarns Wirtschaftspolitik, Balkanpolitik und Staatsverfassung, Wien-Leipzig 1910. — Viktor Schützenhofer, Hundert Jahre Semmeringbahn, Blätter f. Technikgeschichte, 16 (1954). — Ein Jahrhundert Creditanstalt-Bankverein, Wien 1955. — 100 Jahre im Dienste der Wirtschaft. Hrsg. vom Bundesministerium f. Handel und Wiederaufbau. Red. Bruno Zimmel. 2 Bde., Wien 1961. — Eduard März, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Kaiser Franz Josephs I., Wien 1968. — Того ж автора. Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913—1923 am Beispiel der Creditanstalt f. Handel u. Gewerbe, Wien 1981. — Karl F. Helleiner, Free Trade and Frustration, Anglo-Austrian Negotiations 1860—1870, Toronto-Buffalo 1973. — Richard Heinersdorff, Die

k. u. k. privilegierten Eisenbahnen der österr.-ungar. Monarchie 1828—1918, Wien-München-Zürich 1975. — Harm-Hinrich Brandt, Der österreichische Neoabsolutismus, Staatsfinanzen und Politik 1848—1860, Schriftenreihe der Hist. Komm. bei der Bayer. Akad. d. Wiss 15, 2 Bde., Göttingen 1978.

Див. далі передусім праці: Reinhard Kamitz (Geld- und Währungspolitik) und Alois Gratz (Finanzpolitik), in: «Hundert Jahre österr. Wirtschaftsentwicklung», а також Benedikt, Wirtschaftliche Entwicklung. N. 55 та наст., 135 та наст.

William M. Johnston, Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte, Gesellschaft und Ideen im Donauraum 1848—1918, Wien-Köln-Graz 1974. — Edith Rigler, Frauenleitbild u. Frauenarbeit in Österreich vom ausgehenden 19. Jhd. bis zum Zweiten Weltkrieg, Wien 1976. — Див.: Albert Fuchs, Geistige Strömungen (вище, с. 656). — Friedrich Heer, Der Kampf um die österreichische Identität, Wien-Köln-Graz 1981. — Erika Nielsen (Hrsg.), Focus on Vienna 1900. Change and Continuity in Literature, Music, Art and Intellectual History, München 1982. — Kristian Sottriffer (Hrsg.), Das größere Österreich, Geistiges und soziales Leben von 1880 bis zur Gegenwart, Wien 1982. — Traum und Wirklichkeit. Das andere Wien 1870—1930, 2. Aufl., Wien 1985. — Norbert Leser, Genius Austriacus, Beiträge zur politischen Geschichte und Geistesgeschichte Österreichs Wien-Köln-Graz 1986. — Peter Berner - Emil Brix - Wolfgang Mantl, Wien um 1900. Aufbruch in die Moderne, Wien 1986. — Hubert Ch. Ehalt - Gernot Heiß - Hannes Stekl (Hrsg.), Glücklich ist, wer vergißt...? Das andere Wien um 1900, Wien 1986. — Hilde Spiel, Glanz und Untergang, Wien 1866—1938, München 1987. — Steven Beller, Vienna and the Jews 1867—1938. A cultural history, Cambridge 1989.

Освіта і наука. С. 446 та наст.: Загальне: Hundert Jahre Unterrichtsministerium, hrsg. unter der Leitung von Egon Loebenstein, Wien 1948. — Zweihundert Jahre österreichische Unterrichtsverwaltung, Wien 1960. С. 38 та наст., 62 та наст., 72 та наст. — Див. також: Gustav Strakosch-Graßmann, Geschichte des österr. Unterrichtswesens. С. 173 та наст. — Helmut Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 4, Von 1848 bis zum Ende der Monarchie, Wien 1986.

Різні ділянки: Salomon Frankfurter, Graf Leo Thun-Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz, Wien 1893. — Geschichte der Wiener Universität von 1848 bis 1898, hrsg. vom Akademischen Senat der Universität Wien, Wien 1898. Vierzig Jahre Reichsvolksschulgesetz. Die österr. Volksschule vor und nach dem Jahre 1869. Wien 1909. — Österreichs Mittelschulen 1865/1866 - 1905/1906, Wien 1910. — Conrad Rethwisch, Höheres Unterrichtswesen und staatliche Gesamtentwicklung Österreichs seit 1848, Zeitschr. f. Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 4 (1914). — Isidor Fischer, Billroth und seine Zeitgenossen, Berlin 1929. — Frauenbewegung, Frauenbildung und Frauenarbeit in Österreich, Wien 1930. — Julius von Schlosser, Die Wiener Schule der Kunstgeschichte, MIOG Erg.-Bd. 13 (1934). — Paul Molisch, Politische Geschichte der deutschen Hochschulen in Österreich von 1848 bis 1918, Wien-Leipzig 1939. — Hans Mikschy, Der Kampf um das Reichsvolksschulgesetz 1869, Wien 1949. — Alphons Lhotsky, Geschichte des Instituts f. österr. Geschichtsforschung 1854—1954, MIOG Erg.-Bd. 17 (1954). — Josef und Renée Gickhorn, Die österreichischen Nobelpreisträger, Österreich-Reihe, 48, Wien 1958. — Hans Lentze, Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein. Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 2 (1962). — 100 Jahre Franz Josefs-Land. Ausstellungskatalog, Wien 1973. — Gustav Otruba, Die Universitäten in der Hochschulorganisation der Donau-Monarchie. Nationale Erziehungsstätten im Vielvölkerreich 1850—1914, in: Student u. Hochschule im 19. Jhd., Studien zum Wandel von Gesellschaft u. Bildung im 19. Jhd. 12, Göttingen 1975. — Günter Fellner, Ludo Moritz Hartmann und die österreichische Geschichtswissenschaft. Grundzüge eines paradigmatischen Konflikts, Wien-Salzburg 1985. — 100 Jahre Universität am Ring, Wissenschaft und Forschung an der Universität Wien seit 1884. Schriftenreihe des Universitätsarchivs, 3. Band, Wien 1986. — Walter Höflechner, Die Baumeister des künftigen Glücks, Fragment einer Geschichte des Hochschulwesens in Österreich vom Ausgang des 19. Jahrhunderts bis in das Jahr 1938, Graz 1988.

Див. далі: Richard Meister, Geschichte der Akademie der Wissenschaften. С. 76 та наст., Hugo Hassinger, Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde. С. 134 та наст., Alphons Lhotsky, Geschichtsforschung u. Geschichtsschreibung, передусім с. 399 та наст. — Günther Ramhardt, Geschichtswissenschaft und Patriotismus, Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914—1918 (Österreich-Archiv), Wien 1973. —

Erna Lesky, Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert, Graz-Köln 1965. Біографії численних вчених наводилися окремо, з ними можна ознайомитися в обидвох публікаціях на с. 596 Австрійської академії наук.

Література, театр, публіцистика. Музика. С. 453 та наст. До наведених вище. (С. 597 та 653) праць про літературу та театр додатково див.: Adam Müller-Guttenbrunn, Österreichs Literatur- und Theaterleben, Wien 1918. — Helene Bettelheim-Gabillon, Im Zeichen des alten Burgtheaters, Wien 1921. — Siegfried Löwy, Aus Wiens großer Theaterzeit. Monographien und persönliche Erinnerungen, Wien 1921. — K. J. Krüger, Hugo von Hofmannsthal und Richard Strauss, Neue deutsche Forschungen, 35 (1935). — Albert Fuchs, Moderne österreichische Dichter, Wien (1946). — Fünfzig Jahre Exibühne. 1902—1952. Innsbruck 1952. — Rudolf Holzer, Die Wiener Vorstadtbühnen. Alexander Girardi und das Theater an der Wien, Wien 1951. — Carl Schorske, Politics and the Psyche in fin de siècle Vienna: Schnitzler and Hofmannsthal, American Historical Review, 66 (1961). — Того ж автора. Geist und Gesellschaft im Fin de Siècle, Frankfurt am Main 1982. — The Transformation of the Garden, ebenda 72 (1967). Beide Aufsätze deutsch: Wort und Wahrheit 1962 bzw. 1967. — Hans Kohn, Karl Kraus, Arthur Schnitzler, Otto Weininger, Tübingen 1962. — Adalbert Schmidt, Dichtung und Dichter Österreichs im 19. und 20. Jhd., 2 Bde., Salzburg-Stuttgart 1964. — Gotthart Wunberg u. Johannes J. Braakenburg, Die Wiener Moderne. Literatur, Kunst u. Musik zwischen 1890 und 1910, Stuttgart 1981. — Brigitte Hamann, Bertha von Suttner. Ein Leben für den Frieden, München-Zürich 1986. — Edward Timms, Karl Kraus: Apocalyptic Satirist, London 1986.

Публіцистика. Див.: Fuchs, Geistige Strömungen, далі: Otto Kerry, Karl-Kraus-Bibliographie, Wien 1954. — Adam Wandruszka, Geschichte einer Zeitung (Neue Freie Presse), Wien 1958. — Kurt Paupié, Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848—1959, Bd. 1, 2, Wien-Stuttgart 1960, 1966. — Joseph Desput, Die politischen Parteien der Doppelmonarchie u. ihre Presse, Österreich in Geschichte u. Literatur 20 (1976). — Marianne Lunzer, Parteien und Parteienpresse im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Wandel des 19. Jhdts Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der österr. Parteien und ihrer Presse, 200 Jahre Tageszeitung in Österreich, Festschrift u. Ausstellungskatalog, Wien 1983. — Peter Eppel, «Concordia soll ihr Name sein...» 125 Jahre Journalisten- und Schriftstellerverein «Concordia». Wien-Köln-Graz 1984. — Karl Voelkel, K. u. K., Karikaturen und Karikaturen zum Zeitalter Kaiser Franz Josephs, Wien-München 1986.

Музика: Heinrich Kralik, Die Wiener Philharmoniker, Wien-Leipzig 1938. — Franz Hadamowsky, Die Wiener Operette, Wien 1947. — Walter Rehberg, Johannes Brahms Sein Leben und Werk. Zürich 1947. — Franz Grasberger, Johannes Brahms, Variationen zu seinem Wesen, Wien 1952. — Heinrich Eduard Jacob, Johann Strauß, Vater und Sohn, Bremen 1953. — Alfred Orel, Bruckner-Brevier, Wien 1953. — Frank Walker, Hugo Wolf, Graz-Wien-Köln 1953. — Hans Ferdinand Redlich, Bruckner und Mahler, London 1953. — Dika Newlin, Bruckner — Mahler — Schönberg, Wien 1954. — Max Auer, Anton Bruckner. Sein Leben und Werk. Wien (1956). — Hanns Jäger-Sunstenau, Johann Strauß. Der Walzerkönig und seine Dynastie. Wiener Schriften 22, Wien 1965. — Bruckner-Studien. Festgabe d. Österr. Akademie d. Wiss zum 150. Geburtstag, Sitzungsberichte 300 (1975).

Образотворче мистецтво. С. 459 та наст.: загальне див. праці, наведені на с. 653: Hevesi und Grimschitz über österr. Kunst bzw. Malerei im 19. Jahrhundert, 1868: Wien am Anfang des 20. Jahrhunderts, hrsg. vom österreichischen Ingenieur- und Architektenverein, 2 Bde., Wien 1905—1906. — Max Eisler, Österreichische Werkkultur, hrsg. vom österreichischen Werkbund, Wien 1916. — Max Dvořák, Katechismus der Denkmalpflege, Wien 1918. — Anton Faistauer, Neue Malerei in Österreich, Wien 1923. — Bruno Grimschitz, Die Wiener Ringstraße, Bremen 1938. — Fritz Novotny, Hundert Jahre österreichischer Landschaftsmalerei, Wien 1948. — Wilhelm Jenny-Franz Pfeiffer, Kunst in Österreich 1851—1951. Beiträge zur österr. Kunstgeschichte des 19. u. 20. Jahrhunderts, Linz 1951. — Christian Sottriffer, Malerei und Plastik in Österreich von Makart bis Wotruba, Wien 1963. — Otto Breicha - Gerhard Fritsch, Finale und Auftakt, Wien 1848 bis 1914, Salzburg 1964. — Rupert Feuchtmüller - Wilhelm Mrazek, Kunst in Österreich 1860—1918, Wien 1964. — Hans Bobek - Elisabeth Lichtenberger, Wien, Bauliche Gestalt und Entwicklung seit der

Mitte des 19. Jhdts Graz-Köln 1966. — Про символіку стилів на Рінгштрассе див.: Heinrich Benedikt, *Monarchie der Gegensätze*. С. 167 та наст. — Див. також: Gerhardt Kapner, *Die Denkmäler der Wiener Ringstraße*, Wien-München 1969. — *Die Wiener Ringstraße. Bild einer Epoche. Die Erweiterung der Inneren Stadt Wien unter Kaiser Franz Joseph*. Hrsg. von Renate Wagner-Rieger, Bd. 1 — 16, Wien-Köln-Graz bzw. Wiesbaden 1969 та наст. (захоплює поряд з історією мистецтва економічну та соціальну історію). — Wolfgang Mayer, *Der Städtebau Wiens um die Jahrhundertwende*, Jahrbuch d. Vereins f. Gesch. d. Stadt Wien 1978. — Astrid Gmeiner - Gottfried Pirhofer, *Der österr. Werkbund, Alternative zur klassischen Moderne*. Salzburg 1988. — Otto Kapfinger u. a. (Hrsg.), *Die Wiener Secession*, 2 Bde., Wien-Köln 1986. — Franco Borsi - Ezio Godoli, *Wiener Bauten der Jahrhundertwende*, Stuttgart 1985.

Провідні мистці: Ludwig Hevesi, Rudolf von Alt, Wien 1905. — Otto Nirenstein, Egon Schiele. *Persönlichkeit und Werk*. Berlin 1930. — Emil Pirchan, Hans Markart. *Leben, Werk und Zeit*. Wien 1942. — Того ж автора. *Gustav Klimt. Ein Künstler aus Wien*. Wien 1942. — Fritz Novotny, *Der Maler Anton Romako. 1832—1889*, Wien 1954. — Alessandra Comini, *Gustav Klimt, Eros u. Ethos*, Salzburg 1975. — Dies, *Egon Schiele's Portraits*, Berkeley 1974. — Heinz Geretsegger - Max Peintner, *Otto Wagner (1841—1918)*, 2. Aufl., Salzburg 1976. — Eduard F. Sekler, Josef Hoffmann. *Das architektonische Werk*, Salzburg-Wien 1982. — Burkhard Rukschcio - Roland L. Schachel, *Adolf Loos Leben und Werk, Veröffentlichungen der Albertina* 17, 2. Aufl., Salzburg-Wien 1987. — Erwin Mitsch, Egon Schiele, Wien-Salzburg, 1987.

Збірки, музеї: Lhotsky, *Geschichte der Sammlungen*, II, 2 (1945). С. 531 та наст. Див. також: Т. I (1941, Baugeschichte, Forum). Дали: Viktor Schützenhofer, *Vom k. k. Fabriksprodukten-Kabinett zum Wiener Technischen Museum von heute*, Blätter f. Technikgeschichte, 9 (1947).

Перша світова війна. С. 465 та наст. Див. передусім: Uhlirz, *Handbuch*, Bd. 3 (1940), *Der Weltkrieg. Detaillierte Darstellung mit reichhaltiger Bibliographie*. Дали: Walter Schinner, *Bibliographie zur Geschichte Österreich-Ungarns im Weltkrieg 1914—1918*, Stuttgart 1934. Фундаментальним твором є: *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918*, 7 Bde. Text, 7 Bde. Beilagen, 1 Registerband, 2. Aufl., Wien 1931—1938, hrsg. vom Österreichischen Bundesministerium für Heerwesen und vom Kriegsarchiv. — Arthur J. May, *The Passing of the Habsburg Monarchy 1914—1918*, 2 Bde., Philadelphia 1966. — Стилий огляд пропонує Rudolf Kiszling, *Österreich-Ungarns Anteil am ersten Weltkrieg*. Graz 1958. Див. дали: Hugo Hantsch, *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur u. Staatsmann*. 2 Bde., Graz-Wien-Köln 1963. — Christoph Führ, *Das k. u. k. Armeekommando und die Innenpolitik in Österreich 1914—1917*, Graz-Wien-Köln 1968. — *The Habsburg Empire in World War I. Essays on the intellectual, military, political and economic aspects of the Habsburg war effort*. Ed. by Robert A. Kann, Bela K. Király, Paula S. Fichtner, Boulder-New York 1977. — József Galántai, *Die Österr.-Ungarische Monarchie und der Weltkrieg*, Budapest 1979. — Gary W. Shanafelt, *The secret enemy. Austria-Hungary and the German alliance, 1914—1918*. — New York 1985. — Див. також: Wandruszka-Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, Bd. 5, *Die bewaffnete Macht*, Wien 1987. — Klaus Amann - Hubert Lengauer (Hrsg.), *Österreich und der große Krieg 1914—1918*, Wien 1989.

Про вбивство у Сараєво та його передісторію див.: Hans Übersberger, *Österreich zwischen Rußland und Serbien. Zur südslawischen Frage und der Entstehung des ersten Weltkrieges* Graz 1958. — Joachim Remak, *Sarajevo, The Story of a Political Murder*, New York 1959. — Vladimir Dedijer, *Die Zeitbombe, Sarajewo 1914*, Wien-Frankfurt-Zürich 1967. — Friedrich Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad. Die Hintergründe des Dramas von Sarajevo 1914*, Wien-München-Zürich 1975. Того ж автора. *Dokumente zum Sarajevoprozeß, Ein Quellenbericht, MÖSTA, Erg.-Bd. 9*, Wien-Horn 1978. — Gordon Brook-Shepherd, *Die Opfer von Sarajevo, Erzherzog Franz Ferdinand und Sophie von Chotek*, Wien 1989.

Див. дали: Luigi Albertini, *Le origini della guerra del 1914*, 3 Bde., Mailand 1942/43 (переклад на англійську, 3 Bde., London 1952—1957), sowie die älteren Werke von Sidney Bradshaw Fay, *The Origins of the World War*, 2 Bde., 2. Aufl., New York 1947 (deutsch, 2 Bde., Berlin 1930); Bernadotte E. Schmitt, *The Coming of the War 1914*, 2 Bde., New York 1930; Alfred von Wegerer, *Der Ausbruch des Weltkrieges*, 2 Bde., Hamburg 1939. Оpubліковані австрійські акти про події, які передували війні див. вище. С. 661. — *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—*

1918). Eingel, u. zusammengestellt von Miklos Komjathy, Budapest 1964. — *Das Werk von Fritz Fischer, Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—1918*, 4., verb. Aufl., Düsseldorf 1977, betrifft також mehrfach österreichische Probleme. Див.: hierzu Ernst W. Graf Lynar, *Deutsche Kriegsziele 1914—1918*, Frankfurt-Berlin 1964, bzw. Fritz Fellner in *MIÖG* 72 (1964), dali: Fritz Fischer und Egmont Zechlin in *Hist. Zeitschr.*, 199 (1964). — Über die österr. Kriegsziele: Helmut Rumpler, *Die Kriegsziele Österreich-Ungarns auf dem Balkan 1915/1916*. In: *Österreich und Europa. Festgabe f. Hugo Hantsch*, Graz-Wien-Köln 1965. — Wolfdieter Bibl, *Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraina»*. Там само. — Того ж автора. *Österreich-Ungarn und die Friedensschlüsse von Brest-Litovsk, Wien-Köln-Graz 1970*. Angelo Ara, *L'Austria-Ungheria nella politica americana durante la prima guerra mondiale*, Roma 1973. — Peter Broucek, *Die deutschen Bemühungen um eine Militärkonvention mit Österreich-Ungarn (1915—1918)*, *MIÖG* 87 (1979). — Hans Weigel - Walter Lukan - Max D. Peyfuss, *Jeder Schuß ein Russ, jeder Stoß ein Franzos Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914—1918*, Wien 1983. — Edith Marjanovic, *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs 1914—1918, Veröffentlichungen zur Zeitgeschichte* 3, Wien-Salzburg 1984.

Втрати у війні. Див.: Wilhelm Winkler, *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums*, Berlin 1927. — Того ж автора. *Die Totenverluste der österr.-ungarischen Monarchie nach Nationalitäten*, Wien 1919.

Забезпечення населення продуктами харчування: Otto Landwehr von Pragenau, *Hunger. Die Erschöpfungsjahre der Mittelmächte 1917/1918*. Wien 1931.

Кінець війни і занепад Австро-Угорщини: Friedrich Kleinwächter, *Der Untergang der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Leipzig 1920. — Jan Opocensky, *Umsturz in Mitteleuropa*, Deutsch Hellerau 1932. — Reinhold Lorenz, *Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie*, Graz 1959. — Z. A. B. Zeman, *Der Zusammenbruch des Habsburgerreiches, 1914—1918*, Wien 1963. — Leo Valiani, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*, *Rivista Storica Italiana* 73 (1961). — Див. також: Victor S. Mamatey, *The United States and East Central Europe. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*, Princeton 1957. — Harry Hanak, *Great Britain and Austria-Hungary During the First World War*. London 1962. — Heinrich Benedikt, *Die Friedensaktion der Meinlgruppe 1917/1918. Veröffentl. d. Komm. f. neuere Gesch. Österreichs*, 48, Graz-Köln 1962. — Richard Georg Plaschka, *Cattaro — Prag, Revolte und Revolution. Kriegsmarine und Heer Österreich-Ungarns im Feuer der Aufstandsbewegung vom 1. Februar und 28. Oktober 1918*, Graz 1963. — Felix Höglinger, *Ministerpräsident Heinrich Graf Clam-Martinic*, Graz-Köln 1964. — Ladislaus Singer, *Ottokar Graf Czernin. Staatsmann einer Zeitenwende*. Graz-Wien-Köln 1964. — Helmut Rumpler, *Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik im Sommer des Jahres 1918*. Graz-Köln 1965. — Того ж автора. *Das Völkermanifest Kaiser Karls vom 16. Oktober 1918*. Wien 1966. — Robert A. Kann, *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im ersten Weltkrieg*. Wien 1966. — Gordon Brook-Shepherd, *Um Krone und Reich. Die Tragödie des letzten Habsburgerkaisers*, Wien-Zürich 1968. — Ingeborg Meckling, *Die Außenpolitik des Grafen Czernin, Österreich-Archiv*, Wien 1969. — Див. також: Rudolf Neck, *Arbeiterschaft und Staat im Ersten Weltkrieg 1914—1918*, Bd. 1/1, 2, Wien 1964, 1968. — *Die Auflösung des Habsburgerreiches Zusammenbruch und Neuorientierung im Donaauraum*. Hrsg. von Richard G. Plaschka und Karlheinz Mack, München 1970. — Richard Georg Plaschka - Horst Haselsteiner - Arnold Suppan, *Innere Front, Militärassistent, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*, 2 Bde., Wien 1974. — Tamara Griesser- Pecar, *Die Mission Sixtus Österreichs Friedensversuch im Ersten Weltkrieg*, Wien 1988.

X. Сімдесят років від Першої до Другої республіки (1918—1988). С. 483.

Історія нещодавнього минулого («новочасна історія»), зрозуміло, цікавить не лише широкий загал. Дедалі частіше вона стає предметом серйозних наукових досліджень. Обсяг джерельного матеріалу надзвичайно великий, однак доступ до архівних документів іноді обмежують положення секретності. Водночас існують публікації на основі німецьких актів, здобутих союзниками, а також збірки документів в офіційних альбомах про країну /*Farbbuch*/ (Braunbuch 1933, Rot-Weiß-

Rot-Buch 1946). Далі слід звернути увагу на стенограми протоколів засідань Ради Міністрів, Національної ради та Федеральної ради Австрійської республіки, а також засідань Федерального парламенту в період станової держави, або ж партійних проводів. Важливими, зокрема, є частково опубліковані акти політичних процесів (Prozeß Rintelen 1935, Nürnberger Prozesse 1946—1949, Prozeß Schmidt 1947), врешті попри неухильну суб'єктивність, спогади політичних лідерів, дипломатів та військових, а також багату публіцистичну літературу. Для ознайомлення з демографічною та економічною історією існує чимало власне статистичного матеріалу. — Див.: Karl Haas, Quellenkundliche Bemerkungen zur Geschichte d. Republik Österreich, Die Quellen der Geschichte Österreichs, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 40, Wien 1982.

Бібліографія: Rudolf Neck, Zeitgeschichtliche Literatur über Österreich, I. Teil MÖSTA 6 (1953), II. Teil ebenda, 8 (1955). Див. також: Ludwig Jedlicka, in: Österreichische Zeitgeschichte vom Ende des Ersten Weltkrieges bis zum Staatsvertrag, Wien 1962. — Peter Malina - Gustav Spann, Bibliographie zur österr. Zeitgeschichte 1918—1985. Politische Bildung 47—50, Wien 1985. — Siegfried Matzl, Bestandsaufnahme zeitgeschichtlicher Forschung in Österreich, Wien 1981.

Загальні нариси з історії республіки (здебільша до 1938, з забіганнями наперед): Geschichte der Republik Österreich. Unter Mitwirkung von W. Goldinger, F. Thalmann, S. Verosta und A. Wandruszka, hrsg. von Heinrich Benedikt, Wien 1954 (класика). — Див. далі: Mary Macdonald, The Republic of Austria. 1918—1934. A Study in the Failure of Democratic Government. London 1946. — Charles Adam Gulick, Österreich von Habsburg zu Hitler, 5 Bde., Wien 1948—1949 (лівого спрямування, багата на матеріал). — Walter Goldinger, Von der Ersten zur Zweiten Republik (Spectrum Austriae, Wien 1957). — Gordon Shepherd, The Austrian Odyssey, London 1957. Deutsche Ausgabe: Die österreichische Odyssee, Wien 1958. — Див. noch Österreich 1918—1934. Österreich in Geschichte und Literatur (Sonderheft). — Walter Goldinger, Geschichte der Republik Österreich, Wien 1962. — Hanns Leo Mikoletzky, österreichische Zeitgeschichte vom Ende des Ersten Weltkrieges bis zum Staatsvertrag, Wien 1962. — 1918—1968, Österreich — 50 Jahre Republik, hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1968. — Erika Weinzierl, Österr. Zeitgeschichte in Bildern 1918—1968, Innsbruck-Wien-München 1968. — Österreich 1918—1938. Hrsg. vom Institut f. Österreichkunde, Wien 1970. — Ludwig Jedlicka, Vom alten zum neuen Österreich, Fallstudien zur österr. Zeitgeschichte 1900—1975, St. Pölten 1975. — Harry Slapnicka, Oberösterreich, Von der Monarchie zur Republik, Zwischen Bürgerkrieg und Anschluß, 2 Bde., Linz 1975. — Peter Schubert, Schauplatz Österreich. Topograph. Lexikon zur Zeitgeschichte, 3 Bde., Wien 1976—1980. — Rudolf Neck - Adam Wandruszka (Hrsg.), Studien und Quellen zur österreichischen Zeitgeschichte. T. I та наст., Wien 1973—1982. — Erika Weinzierl - Kurt Skalknik (Hrsg.), Österreich 1918—1938, Die Erste Republik, 2 Bde., Graz-Wien-Köln 1983. — Walter B. Simon, Österreich 1918—1938, Ideologien und Politik, Wien-Köln-Graz 1984. — Österreichs Erste und Zweite Republik, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 47, Wien 1985. — Див. також: Niederösterreich 38—88, Niederösterreichschriften 16, Wien 1988 (неодноразово зупиняється на подіях 1. Республіки). — Leopold Kammerhofer, Niederösterreich zwischen den Kriegen, Baden 1987. — Werner Dreier, Zwischen Kaiser und «Führer», Vorarlberg im Umbruch 1918—1938, Bregenz 1986. — Francis L. Carsten, Die Erste österreichische Republik im Spiegel zeitgenössischer Quellen, Wien-Köln-Graz 1988. Parteien und parlamentarisches Leben: Brita Skottsberg, Der österreichische Parlamentarismus, Göteborg 1940. — Adam Wandruszka, Österreichs politische Struktur, in: Geschichte der Republik Österreich. Hrsg. von Heinrich Benedikt. — Alfred Diamant, Die österreichischen Katholiken und die Erste Republik, Demokratie, Kapitalismus und soziale Ordnung 1918—1934, Wien (1965). — Günter M. Unger, Die Christlichsoziale Partei im Burgenland, Burgenländ. Forschungen 49, Eisenstadt 1965. — Norbert Leser, Zwischen Reformismus und Bolschewismus, Der Austromarxismus als Theorie und Praxis Wien-Frankfurt-Zürich 1969. — Rudolf G. Ardelt, Zwischen Demokratie und Faschismus, Deutschnationales Gedankengut in Österreich 1919—1930, Veröffentlichungen des Historischen Instituts der Universität Salzburg, Wien-Salzburg 1972. — Michael Stickler, Die Abgeordneten zum Österr. Nationalrat 1918—1975 und die Mitglieder des Österr. Bundesrates 1920—1975, 2. Aufl., Wien 1975. — Ernst Hanisch, Die Ideologie des politischen

Katholizismus in Österreich 1918—1938, Wien-Salzburg 1977. — Ernst Glaser, Im Umfeld des Austromarxismus, Wien-München-Zürich 1981. — Див. також: Politik u. Gesellschaft im alten und neuen Österreich, Festschrift f. Rudolf Neck, Bd. 2, Wien 1981. — Відтак особливо: Erika Weinzierl - Kurt Skalknik, Österreich 1918—1938, Die Erste Republik, Bd. I (див. вище). — Anton Pelinka (u. a., Hrsg.), Das österr. Parteiensystem, Wien-Köln-Graz 1988.

Додатково див.: Theodor Alt, Aus den Erinnerungen und Aufzeichnungen eines Parlamentsstenographen, Wien 1951. — Ludwig Jedlicka, Ein Heer im Schatten der Parteien. Die militärisch-politische Lage Österreichs 1918—1938. Graz-Köln 1955. — Kirche in Österreich 1918—1965, redigiert v. Erika Weinzierl, 2 Bde., Wien-München 1966, 1967. — Herbert Steiner, Bibliographie zur Geschichte der österr. Arbeiterbewegung, Bd. 2 (1918 bis 1934), Wien-Frankfurt-Zürich 1967. — Erika Weinzierl u. Karl R. Stadler (Hrsg.), Justiz und Zeitgeschichte, Wien 1977. — Francis L. Carsten, Faschismus in Österreich. Von Schönerer zu Hitler, München 1977. — Helmut Rumpel, Österreich vom «Staat wider Willen» zur Österreichischen Nation (1919—1955), in: Joseph Becker - Andreas Hillgruber (Hrsg.), Die deutsche Frage im 19. und 20. Jh., München 1983. — Gerhard Botz, Krisenzyklen einer Demokratie, Gewalt, Streik und Konfliktunterdrückung in Österreich seit 1918, Frankfurt-New York 1987.

Окремі праці політичних лідерів Першої та Другої республіки мають частково автобіографічний, частково загальноісторичний характер. Наприклад: Karl Renner, Österreich von der Ersten zur Zweiten Republik, Wien 1953 (одночасно другий том до книги Karl Renner, An der Wende zweier Zeiten, Wien 1946). — Friedrich Funder, Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. 2. Aufl., Wien 1953. — Того ж автора. Als Österreich den Sturm bestand, Wien 1957. — Eduard Heini, Über ein halbes Jahrhundert, Wien 1948. — Oskar Helmer, Fünfzig Jahre erlebte Geschichte, Wien 1957. — Див. також: Jacques Hannak, Karl Renner und seine Zeit, Versuch einer Biographie, Wien 1965. — Siegfried Nasko (Hrsg.), Karl Renner in Dokumenten und Erinnerungen, Wien 1982. — Viktor Reimann, Zu groß für Österreich, Seipel und Bauer im Kampf um die Erste Republik, Wien 1968. — Otto Leichter, Otto Bauer, Wien-Frankfurt-Zürich 1970. — Eric C. Kollman, Theodor Körner, Militär und Politik, Wien 1972. — Michael Hainisch, 75 Jahre aus bewegter Zeit. Lebenserinnerungen eines österreichischen Staatsmannes, hrsg. Friedrich Weissensteiner, Wien-Köln 1978. — Wilhelm Ellenbogen, Menschen und Prinzipien. Erinnerungen, Urteile und Reflexionen eines kritischen Sozialdemokraten, Bearb. und eingeleitet v. Friedrich Weissensteiner, Veröffentlichungen der Komm. f. neuere Geschichte Österreichs 71, Wien-Köln-Graz 1981. — Hans Loewenfeld-Russ, Im Kampf gegen den Hunger (Aus dem Tagebuch des Staatssekretärs f. Volksernährung 1918—1920), Wien 1986.

Див. далі подані нижче твори: Kurt von Schuschnigg, Eduard Ludwig und Adolf Schärff.

Серед спогадів австрійських дипломатів. Див.: Lothar Wimmer, Zwischen Ballhausplatz und Downingstreet, Wien 1958. — Clemens Wildner, Von Wien nach Wien, Wien-München 1961.

Зародження республіки. Мирний договір, питання кордону і проблема аншлюсу. С. 483 та ін.

Otto Bauer, Die Revolution in Österreich, Wien 1923. — Franz Brandl, Kaiser, Politiker und Menschen, Leipzig und Wien 1936. — Friedrich F. G. Kleinwachter, Von Schönbrunn bis St. Germain, Graz-Wien-Köln 1964. — Karl R. Stadler, Hypothek auf die Zukunft, Die Entstehung der österr. Republik 1918—1921, Wien 1968. — Ludwig Jedlicka, Ende und Anfang, Österreich 1918/19, Salzburg 1969. — Friedrich Koja, Die Kelsen-Verfassung 1920, Österreich in Geschichte u. Literatur 14 (1970). — Див. також: Reinhold Lorenz, Kaiser Karl i т. д. — Alfred D. Low, Die Anschlußbewegung in Österreich und Deutschland 1918—1919 und die Pariser Friedenskonferenz, Wien 1975. — Fritz Fellner, The Genesis of the Austrian Republic, Modern Austria, hrsg. Kurt Steiner u. a., Palo Alto 1981. — Demokratisierung und Verfassung in den Ländern, 1918—1920. Hrsg. von der Österreichischen Forschungsgemeinschaft, St. Pölten-Wien 1983. — Österreich November 1918. Die Entstehung der Ersten Republik, Veröffentlichungen der wissenschaftl. Kommission zur Erforschung der Geschichte d. Republik Österreich 9, Wien 1986. — Hans Hautmann, Geschichte der Rätebewegung in Österreich 1918—1924, Wien 1987. — Reinhard Owerdieck, Parteien und Verfassungsfrage in Österreich. Die Entstehung des Verfassungsprovisoriums der Ersten Republik, Wien 1987.

Bericht über die Tätigkeit der Deutschösterreichischen Friedensdelegation in St. Germain-en-Laye, 2 Bde, Wien 1919. — Nina Almond - Ralph Haswell Lutz, The Treaty of Saint-Germain, Stanford 1935. — Georg E. Schmid, Die Coolidge-Mission in Österreich 1919. Zur Österreichpolitik der USA während der Pariser Friedenskonferenz, MÖSTA 24 (1971). — Frederick Dumin, Self-Determination: The United States and Austria in 1919, Research Studies 40 (1972). — Manfred Bansleben, Die Frage der österr. Wiedergutmachung auf der Pariser Friedenskonferenz 1919. ÖGL 27 (1983). — Saint-Germain 1919 (Symposium 1979), Veröffentlichungen der wissenschaftl. Kommission zur Erforschung der Geschichte d. Republik Österreich 11, Wien 1988. — Див. також: Saint-Germain im Sommer 1919. Die Briefe Franz Kleins aus der Zeit seiner Mitwirkung in der österr. Friedensdelegation Mai—August 1919. Hrsg. von Fritz Fellner und Heidrun Maschl, Salzburg 1977.

Численні бібліографічні дані щодо Сен-Жерменського та Трианонського мирних договорів у Uhlirz, Handbuch III. С. 253 та наст. — Див. також: Rudolf Neck, Österreich im Jahre 1918, Berichte und Dokumente, Wien 1968. — Max Gunzenhäuser, Die Pariser Friedenskonferenz 1919 und die Friedensverträge 1919—1920 (огляд літератури та бібліографія), Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte (Weltkriegsbücherei) N. F. Heft 9, Frankfurt 1970. — Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor 50 Jahren. Hrsg. von Karl Bosl, München 1971.

Судети: Paul Molisch, Die sudetendeutsche Freiheitsbewegung in den Jahren 1918—1919, Wien 1932. — Emil Strauß, Die Anfänge der tschechoslowakischen Republik, Prag 1934. — Erwin Hölzle, Die sudetendeutsche Frage in Versailles, Stuttgart 1937. — Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919—1920. Übersetzt von Hermann Raschhofer, Berlin, 2. Aufl., 1938. — Kurt Rabl, Das Ringen um das Sudetendeutsche Selbstbestimmungsrecht 1918/1919. Veröffentl. des Colleg. Carol. 3, München 1958. — Francesco Leoncini, I Sudeti e l'autodeterminazione 1918—1919, Padova 1973.

Важливий матеріал містить: Wenzel Jaksch, Europas Weg nach Potsdam. Schuld und Schicksal im Donauraum. Stuttgart 1958. З чеського боку, наприклад, Thomas G. Masaryk, Die Weltrevolution. Erinnerungen und Betrachtungen. Berlin 1925. — Eduard Beneš, Der Aufstand der Nationen, Berlin 1928.

Південний Тироль (включаючи актуальні події): Paul Herre, Die Südtiroler Frage, München 1927. — Mathilde de Block, Südtirol, Groningen 1954. — Wolfgang Pfaundler, Südtirol. Versprechen und Wirklichkeit. Wien 1958. — Heinrich Siegler, Das Problem Südtirol. Eine Chronik des Geschehens 1915—1959. Wien 1960. — L'Alto Adige fra le due guerre, Roma 1961. — Südtirol. Eine Frage des europäischen Gewissens. Hrsg. Franz Huter, Wien 1965. — Anthony E. Alcock, Die Geschichte der Südtirolfrage, 2 Bde., Wien 1982. — Leopold Steurer, Südtirol zwischen Rom und Berlin 1919—1939, Wien-München-Zürich 1980. — Richard Schober, Die Tiroler Frage auf der Friedenskonferenz von St. Germain, Schlernschriften 270, Innsbruck 1982. — Karl Stuhlpfarrer, Umsiedlung Südtirol, 1939—1940, 2 Bde., Wien-München 1985. — Alfons Gruber, Südtirol von St. Germain bis zum Berliner Abkommen (1919—1939) ÖGL 31 (1987). — Felix Ermacora, Südtirol und das Vaterland Österreich, Wien-München 1984. — Klaus Weiß, Das Südtirol-Problem in der Ersten Republik. Dargestellt an Österreichs Innen- und Außenpolitik im Jahre 1928, Reihe Österreich-Archiv, Wien 1989. — Klaus Eisterer (u. a.), Die Option. Südtirol zwischen Faschismus und Nationalsozialismus, Innsbruck 1989.

Див. також: Ettore Tolomei, Memorie di vita, Milano 1948. — Denis I. Rusinow, Italy's Austrian Heritage 1919—1946, Oxford 1969. — Innsbruck — Venedig. Österr.-italienische Historikertreffen 1971/72, hrsg. Adam Wandruszka u. Ludwig Jedlicka, Wien 1975.

Каринтія: Hans Lagler, Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918—1920, Klagenfurt 1930. — Martin Wutte, Kärntens Befreiungskampf, 3. Aufl., Wien 1985. — Vinzenz Schumy, Kampf um Kärntens Einheit und Freiheit, Wien 1950. — Erwin Steinböck, Die Volkswehr in Kärnten, Wien-Graz 1963. — Claudia Kromer, Die Vereinigten Staaten von Amerika und die Frage Kärnten 1918—1920, Klagenfurt 1970. — Wilhelm Neumann, Abwehrkampf und Volksabstimmung in Kärnten 1918—1920, Klagenfurt 1970. — Того ж автора. Kärnten 1918—1920, Ereignisse — Dokumente — Bilder, Klagenfurt 1970. — Koroški Plebiscit, Ljubljana 1970. Див.: hierzu Carinthia, I, Bd. 11 (1973). С. 345 та наст. — Helmut Rumppler (Hrsg.),

Kärntens Volksabstimmung 1920, Klagenfurt 1981. — Kärnten, Volksabstimmung 1920, Studien z. Gesch. u. Gesellschaft in Slowenien, Österreich u. Italien I, Wien-München-Kleinenzersdorf 1981.

Див. також: ювілейні випуски: Carinthia, I, Bd. 11 (1921), 120 (1930), 150 (1960), 160 (1970). Über die militärischen Operationen: Freiheitskämpfe in Deutschösterreich. Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen deutscher Truppen und Freikorps, 7 (1941), 8 (1942). Über die Abstimmung u. a. Sarah Wambaugh, Plebiscites since the World War, Washington 1933, I. №. 163 та наст.

Штирія: Arnold Luschin von Ebengreuth, Die Zerreißung der Steiermark, Graz 1921. Див.: Handwörterbuch des Grenz- u. Auslandsdeutschtums 3, Artikel Marburg. — Robert Hinteregger, Abwehrmaßnahmen an der untersteirischen Grenze 1918/19. Zeitschr. des hist. Vereins f. Steiermark 66 (1975).

Бургенланд: Viktor Miltshinsky, Das Verbrechen von Ödenburg, Wien 1922. — Elisabeth de Weis, Dispute for the Burgenland in 1919, Journal of Central European Affairs, 3 (1943). — Otto Guglia, Das Werden des Burgenlandes, Burgenländische Forschungen 44, Eisenstadt 1961. — Див. також: 40 Jahre Burgenland, Burgenländische Heimatblätter, 23 (1961). — Walter Dujmovits, Die Haltung der westung. Bevölkerung zur Frage des Anschlusses des Burgenlandes an Österreich. Burgenländ. Heimatbl. 27 (1965). — Gerhart Schlag, Zur Burgenlandfrage von St. Germain bis Venedig, ebenda 32 (1970). — Karl R. Stadler, Das Werden des Burgenlandes, ebenda 33 (1971). — Eduard Hohenbichler, Republik im Schatten der Monarchie. Das Burgenland ein europäisches Problem, Wien-Frankf.-Zürich 1971. — Irmtraut Lindeck-Pozza, Die Burgenlandfrage in der italienischen Außenpolitik. Ein Vermittlungsversuch Italiens zu Ende 1920. Römische Hist. Mitteilungen 14 (1972). — Jon D. Berlin, Akten und Dokumente des Außenamtes (State Department) der USA zur Burgenland-Anschlußfrage 1919—1920, Burgenländische Forschungen 67, Eisenstadt 1977. — 60 Jahre Burgenland, Burgenländische Forschungen 70, Eisenstadt 1981. — Див. також праці: Gerald Schlag und Johann Seedoch in: Burgenland und seine pannonische Umwelt, Festgabe I. — August Ernst, Burgenländische Forschungen, Sonderband VII., Eisenstadt 1984.

Про збройні сутички див.: Darstellungen aus den Nachkriegskämpfen i т. д., Bd. 8. Über die Abstimmung також Sarah Wambaugh, Plebiscites. №. 271 та наст. Eine detaillierte Bibliographie über das Burgenlandproblem (включно з угорською бібліографією) bei Litschauer, Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes, IV, Geschichte (1960). С. 357 та наст.

Форарльбер: Otto Ender, Vorarlbergs Schweizer-Anschluß-Bewegung von 1918—1922, Schriften zur Vorarlberger Landeskunde, 5 (1952). — Ernst Kolh, Die staatsrechtliche Bedeutung des Jahres 1918 für das Land Vorarlberg, Montfort 20 (1968). — Daniel Witzig, Die Vorarlberger Frage (1918—1922), 2. Aufl., Basel u. Stuttgart 1974.

Проблема аншлюсу: Friedrich F. G. Kleinwächter - Heinz Paller, Die Anschlußfrage in ihrer kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Bedeutung, Wien 1930. — Mary Ball, Post War German-Austrian Relations, London 1937. — Erwin Hölzle, Saint-Germain. Das Verbot des Anschlusses Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe f. Heinrich v. Srbik, München 1938. — Jürgen Geyl, Austria, Germany and the Anschluss New York 1963. — Herbert Dachs, Österr. Geschichtswissenschaft und Anschluß, Salzburg 1974. — Alfred D. Low, Die Anschlußbewegung in Österreich u. Deutschland, 1918—1919 und die Pariser Friedenskonferenz, Wien-Stuttgart 1975. — Sozialdemokratie und «Anschluß», hrsg. Helmut Konrad, Wien-München-Zürich 1978. — Helmut Rumppler, Österreich vom «Staat wider Willen» zur österreichischen Nation (1919—1955), in: Becker-Hillgruber, Die deutsche Frage, München 1983. — Ernst Panzenböck, Ein deutscher Traum. Die Anschlußidee und Anschlußpolitik bei Karl Renner und Otto Bauer, Wien 1985. — Alfred D. Low, The Anschluss Movement 1918—1938. Background and Aftermath, New York-London 1984. — Helmut Konrad, Sozialdemokratie und Anschluß. Historische Wurzeln. Anschluß 1918—1938. Nachwirkungen. Wien 1987.

Від Мирного договору до кризи 1927 року. С. 492 та наст. Поряд із загальними нарисами з історії республіки на особливу увагу у цьому розділі заслуговують праці провідних політиків: Oskar Kleinschmidt, Schober, Wien 1930. — Jakob Ahrer, Erlebte Zeitgeschichte, Wien-Leipzig 1930. — Gottlieb Ladner, Seipel als Überwinder der Staatskrise vom Sommer 1922, Wien-Graz 1964. — Див. також:

Lajos Kerekes, Die «weiße Allianz», Bayrisch-österreichisch-ungarische Projekte gegen die Regierung Renner im Jahre 1920. Österr. Osthefte 7 (1965). — Friedrich Rennhofer, Ignaz Seipel 1876—1932, Wien-Köln-Graz 1978. — Stefan Malfer, Wien und Rom nach dem Ersten Weltkrieg. Österr.-italienische Beziehungen 1919—1923, Wien-Köln-Graz 1978. — Lajos Kerekes, Von St. Germain bis Genf, Österreich und seine Nachbarn 1918—1922, Wien-Köln-Graz 1979. — До конституції див.: Quellen zum Österr. Verfassungsrecht (1920), hrsg. Felix Ermacora, MÖSTA, Erg.-Bd. VIII (1967). — Die österr. Verfassung von 1918 bis 1938, Veröffentl. d. Wissenschaftl. Kommission etc. 6, Wien 1980. — Koalitionsregierungen in Österreich, Veröffentlichungen etc. 8, Wien 1985.

Послаблення австрійської демократії. С. 496 та наст. Про австрійські самозахисні формации див.: Oberst Hiltl, Ein Gedenkblatt, Wien 1931 (Об'єднання фронтових бійців). — Hans Arthofer, Vom Selbstschutz zur Frontmiliz, Wien 1937. — Julius Deutsch, Alexander Eitler, ein Soldat der Freiheit, Wien 1947 (Республіканський шуцбунд). Див. також: Benedikt, Geschichte der Republik Österreich. N. 359 та наст. (гаймвер). — Josef Hofmann, Der Pfrimer-Putsch, Wien-Graz 1965. — Lajos Kerekes, Abenddämmerung einer Demokratie, Mussolini, Gömbös und die Heimwehr, Wien-Frankfurt-Zürich 1966. — Anton Staudinger, Bemühungen Carl Vaugoins um Suprematie der Christlichsozialen Partei in Österreich (1930—1933), MÖSTA 23 (1971). — Österreich 1927—1938, Symposion Wien 23. bis 28. Oktober 1973. Veröffentlichungen etc. zur Erforschung der österr. Geschichte der Jahre 1927—1938, I (1973). — Vom Justizpalast zum Heldenplatz. Studien und Dokumentationen 1927—1938. Festgabe, hrsg. Ludwig Jedlicka und Rudolf Neck, Wien 1975. — Gerhard Botz, Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche, Unruhen in Österreich 1918—1934, 2. Aufl., München 1983. — Clifton Earl Edmondson, The Heimwehr and Austrian Politics 1918—1936, Athens (USA) 1978. — Gernot D. Hasiba, Die zweite Bundes-Verfassungsnovelle von 1929, Wien-Köln-Graz 1977. — Francis L. Garsten, Faschismus in Österreich, München 1977. — Walter Wiltschegg, Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volks-Bewegung? Wien 1985. — Emmerich Tálos - Wolfgang Neugebauer (Hrsg.), Austrofascismus, Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934—1938, 4. erg. Aufl., Wien 1988. — Evan Burr Bukey, Hitlers Hometown. Linz, Austria 1908—1945, Bloomington-India-napolis 1986. — Walter Wiltschegg, Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volks-Bewegung? Wien 1985.

Митний союз: Jan Krulis-Randa, Das deutsch-österreichische Zollunionsprojekt von 1931, Zürich 1955. — Walter Goldinger, Das Projekt einer deutsch-österreichischen Zollunion von 1931. In: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch, Graz-Wien-Köln 1965. Lausanne: Grete Klingenstein, Die Anleihe von Lausanne, Wien-Graz 1965.

Див. далі: Ernst Streeruwitz, Springflut über Österreich, Wien 1937.

Література про Дольфуса і Шушніга в наступному розділі.

Ліквідація парламенту і станової держави. С. 502 та наст.: Über die Jahre 1933—1938. Див.: George E. R. Gedye, Die Bastionen fielen, Wien 1947. — Hans Huebner, Österreich 1933—1938. Der Abwehrkampf eines Volkes Wien 1949. — Ulrich Eichstädt, Von Dollfuß zu Hitler. Geschichte des Anschlusses Österreichs 1933—1938. Wiesbaden 1955. — Irmgard Bärthaler, Die Vaterländische Front. Geschichte und Organisation. Wien-Frankfurt-Zürich 1971. — Erika Weinzierl, Aus den Notizen von Richard Schmitz zur österreichischen Innenpolitik im Frühjahr 1933. In: Geschichte und Gesellschaft, Festschr. f. Karl R. Stadler, Wien 1974. — Ludwig Jedlicka, Gauleiter Josef Leopold (1889—1941), ebenda. — Vierzig Jahre danach. Der 4. März 1933 im Urteil von Zeitgenossen und Historikern. Hrsg. vom Dr.-Karl-Renner-Institut, Wien 1973. — Franz Baltzarek, Wien 1934—1938, Wiener Geschichtsblätter 29 (1974, Sonderheft 2). — Peter Huemer, Sektionschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie in Österreich. Eine hist.-polit. Studie, Wien 1975. — Das Juliabkommen von 1936, Vorgeschichte, Hintergründe und Folgen, Veröffentlichungen d. Wissenschaftl. Kommission etc. 1927—1938, Wien 1977. — Everhard Holtmann, Zwischen Unterdrückung und Befriedung. Sozialistische Arbeiterbewegung und autoritäres Regime in Österreich 1933—1938, Studien u. Quellen zur österr. Zeitgeschichte I, Wien 1978. — Joseph F. Desput (Hrsg.), Österreich 1934—1938, Erfahrungen, Erkenntnisse, Besinnung, Graz-Wien-Köln 1984. — Helene Maimann - Siegfried Matzl, Die

Kälte des Februar: Österreich 1933—1938, Wien 1984. — Wolfgang Neugebauer - Emmerich Tálos (Hrsg.), Austrofascismus, Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934—1938, 4. Aufl., Wien 1988.

Див. далі: Johannes Messner, Dollfuß, 2. Aufl., Wien 1935. — Gordon Shepherd, Engelbert Dollfuß, Wien-Köln 1961. — Anton Pelinka, Stand oder Klasse? Die christliche Arbeiterbewegung Österreichs 1933—1938, Wien-München-Zürich 1972. — Anton Hopfgartner, Kurt von Schuschnigg, Ein Staatsmann im Kampf gegen Hitler, Wien 1988.

З праць політиків-учасників подій див.: Kurt Schuschnigg, Dreimal Österreich, Wien 1937. — Того ж автора. Ein Requiem in Rot-Weiß-Rot, Wien 1978. — Того ж автора. Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee, Wien 1969. — Guido Zernatto, Die Wahrheit über Österreich, New York 1938. — Ernst Rüdiger Starhemberg, Between Hitler and Mussolini, London 1942. — Franz von Papen, Der Wahrheit eine Gasse, München 1952. — Sir Walford Selby, Diplomatic Twilight 1930—1940, London 1953. — Eduard Ludwig, Österreichische Sendung im Donaauraum, Wien 1954. — Peter Broucek (Hrsg.), Ein General im Zwielficht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau, 3 Bde., Veröffentlichungen der Komm. f. Neuere Geschichte Österreichs, 67, 70, 76, Wien-Köln-Graz 1970—1988. — Див. далі: Siegfried Beer, Der «unmoralische» Anschluß. Britische Österreichpolitik zwischen Containment und Appeasement 1931—1934. Veröffentl. der Kommission etc. Bd. 75, Wien-Köln-Graz 1988.

Цікаві матеріали містять: Rintelenprozeß, Wien 1935. — Gerichtsprotokoll des Hochverratsprozesses gegen Dr. Guido Schmidt vor dem Wiener Volksgericht, Wien 1947. — Geheimer Briefwechsel Mussolini-Dollfuß, Wien 1949. — Documents on German Policy. Serie C Vol. 1 та наст., London 1957 та наст.; Serie D. Vol. 1 та наст., London 1950 та наст. Серія D з'явилася окремим німецьким виданням: Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, Baden-Baden 1950. Für Österreich Див. передусім уже опубліковані томи серії C, а також Серія D. Т. 1. — Див. далі: Magda Ádám - Gyula Juhász - Lajos Kerekes, Allianz Hitler-Horthy-Mussolini, Dokumente zur ungarischen Außenpolitik (1933—1944), Budapest 1966. — Protokolle des Klubvorstandes der Christlichsozialen Partei, 1932—1934. Hrsg. ó. Walter Goldinger, Wien 1980.

Про лютневі та липневі бої 1934 року див. обидва спеціальних додатки до Militärwissenschaftliche Mitteilungen, 65 (1934), далі: Julius Deutsch, Der Bürgerkrieg in Österreich, Karlsbad 1934. — Beiträge zur Vorgeschichte und Geschichte der Julirevolte. Hrsg. auf Grund amtlicher Quellen. Wien, Bundeskommissariat für Heimatdienst 1934. — Die Erhebung der österreichischen Nationalsozialisten im Juli 1934, Akten der Historischen Kommission des Reichsführers SS, Wien-Frankfurt-Zürich 1965. — Otto Leichter, Zwischen zwei Diktaturen. Österreichs Revolutionäre Sozialisten 1934—1938, Wien-Frankfurt-Zürich 1968. — Kurt Peball, Die Kämpfe in Wien im Februar 1934, Militärhist. Schriftenreihe 25, Wien 1974. — Das Jahr 1934: 12. Februar; Veröffentlichungen d. wiss. Kommission etc. 1927—1938, Bd. 2 (1975). — Das Jahr 1934: 25. Juli; Veröffentlichungen etc., Bd. 3 (1975). — Gerhard fagschitz, Der Putsch, Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich, Graz-Wien-Köln 1976. — Februar 1934, Ursachen, Fakten, Folgen (Symposion 1984), Wien 1984. — Gottfried Karl Kindermann, Hitlers Niederlage in Österreich (betr. Juli 1934), Hamburg 1984. — Anson Rahinbach, Vom roten Wien zum Bürgerkrieg, Wien 1989.

Про роль польської дипломатії див. наприклад: Hans Roos, Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik 1931—1939. Tübingen 1957. — Über England und Frankreich: Mary Antonia Wathen, The Policy of England and France towards the Anschluss of 1938, Washington 1954. — Bruce F. Pauley, Der Weg in den Nationalsozialismus Ursprünge und Entwicklungen in Österreich, Wien 1988. — Див. також: das oben genannte Werk Siegfried Beers über die britische Österreichpolitik.

Австрія у Третьюму Райху. Друга Світова війна. С. 513 та наст.: Окремих праць з історії Австрії в період 1938—1945 рр. існує небагато; в Geschichte der Republik Österreichs, виданій Н. Венедікт'ом цього відтинку приділено мало уваги. Зокрема не завжди сприятливою є ситуація з джерелами. Різні аспекти висвітлює Ludwig Jedlicka в: Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht. С. 60 та наст. Відтак особливо: Gerhard Botz, Die Eingliederung Österreichs in das Deutsche Reich, 3., erg. Aufl., Wien 1988. — Того ж автора. Die österreichischen NSDAP-Mitglieder, в: Die Nationalsozialisten, Hist.-sozialwissenschaftl. Forschungen 9, Stuttgart 1980. — Того ж автора. Wien

vom «Anschluß» zum Krieg. Nationalsozialist. Machtübernahme und polit.-soziale Umgestaltung am Beispiel der Stadt Wien 1938/1939, Wien-München 1978. — Див. далі: Wolfgang Rosar, Deutsche Gemeinschaft, Seyß-Inquart und der Anschluß, Wien 1971. — Radomír Luža, Österreich und die großdeutsche Idee in der NS-Zeit, Wien-Köln-Graz 1977. — Wien 1938, Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 2, Wien 1978. — Norbert Schausberger, Der Griff nach Österreich. Der Anschluß, 2. Aufl., Wien-München 1979. — Friedrich Fritz, Der deutsche Einmarsch in Österreich 1938, 2. Aufl., Militärhist. Schriftenreihe 8, Wien 1978. — Franz Danimann (Hrsg.), Finis Austriae. Österreich März 1938, Wien 1978. — Ernst Hanisch, National-sozialistische Herrschaft in der Provinz, Salzburg im Dritten Reich, Salzburg Dokumentationen 71, Salzburg 1983. — Erwin A. Schmiedl, März 38. Der deutsche Einmarsch in Österreich, Wien 1987. — Gerhard Weinberg, Der gewaltsame Anschluß 1938, Wien 1988. — «Anschluß» 1938. Eine Dokumentation, hrsg. vom Dokumentationsarchiv des österr. Widerstandes, Wien 1988. — Emmerich Tálos - Ernst Hanisch - Wolfgang Neugebauer, NS-Herrschaft in Österreich 1938—1945, Wien 1988. — Christian Zentner, Heim ins Reich. Der Anschluß Österreichs, Wien-München 1988. — Erwin Steinböck, Österreichs militärisches Potential im März 1938, Wien 1988. — Thomas Chorherr (Hrsg.), 1938, Anatomie eines Jahres, Wien 1988. — Felix Kreissler (Hrsg.), Fünfzig Jahre danach — Der «Anschluß» von innen und außen gesehen. Wien-Zürich 1989. — Wilhelm Wadl - Alfred Ogris, Das Jahr 1938 in Kärnten und seine Vorgeschichte. Ereignisse — Dokumente — Bilder, Kärntner Landesarchiv, Bd. 15, Klagenfurt 1988. — Ernst Bezemek - Klaus Dieter Mulley, Niederdonau. Niederösterreich im Dritten Reich 1938—1945, St. Pölten-Wien 1988. — Heinrich Drimmel, Vom Anschluß zum Krieg. «Hitler, c'est la guerre», Wien-München 1989.

Про законодавство та адміністрацію див.: Helfried Pfeifer, Die Ostmark. Eingliederung und Neugestaltung. Historisch-systematische Gesetzessammlung. Wien 1941. Багато цінних вказівок та даних зосереджено у: Handbuch des Reichsgaues Wien, Jg. 63/64, 65/66 (Wien 1941 bzw. 1944). — Zur Einführung der Bezeichnung «Alpen- und Donau-Reichsgaue». Див. Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben, Bd. 1, hrsg. d. Partei-Kanzlei, München 1942. С. 206 f. — Див. далі: Stephan Verosta, Die internationale Stellung Österreichs Eine Sammlung von Erklärungen und Verträgen 1938 bis 1947. Wien 1947. — Fritz Fellner, Österreich in der Nachkriegsplanung der Alliierten 1943 bis 1945. In: Österreich und Europa, Festgabe für Hugo Hantsch. Graz-Wien-Köln 1965. — Johann Ulrich, Der Luftkrieg über Österreich, Militärhist. Schriftenreihe 5/6, Wien 1967. — Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen «Alpenvorland» und «Adriatisches Küstenland» 1943—1945, Publikationen des österr. Instituts f. Zeitgeschichte 7, Wien 1969. — Norbert Schausberger, Rüstung in Österreich 1938—1945, ebenda 8, Wien 1970. — Manfred Rauchensteiner, Der Luftangriff auf Wiener Neustadt etc., Militärhist. Schriftenreihe 49, Wien 1983. — Robert H. Keyserlingk, Austria in World War II. An Angloamerican Dilemma, Kingston- Montreal 1988.

Национал-соціалізм і церква: Karl Rudolf, Aufbau im Widerstand, Ein Seelsorge-Bericht aus Österreich. Salzburg 1947. — Erika Weinzierl-Fischer, Österreichs Katholiken und der Nationalsozialismus Wort und Wahrheit, 10 (1963), 12 (1965). — Radomír Luža, Nazi Control of the Austrian Catholic Church 1939—1941, The Catholic Historical Review 63 (1977). — Maximilian Liebmann, Die Geheimverhandlungen zwischen NS und Kirche 1938 in Österreich, Geschichte und Gegenwart I (1982). — Thomas Chorherr, Theodor Innitzer und der Anschluß. Österreichs Kirche 1938. Graz 1988. — Erika Weinzierl, Der Prüfstand. Österreichs Katholiken und der Nationalsozialismus, Mödling 1988.

Переслідування євреїв: Gerald Reitlinger, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945. 3. Aufl., Berlin 1960. — Leon Poliakov - Josef Wulf, Das Dritte Reich und die Juden. Dokumente und Aufsätze. Berlin 1955. — Jonny Moser, Die Judenverfolgungen in Österreich 1938—1945, Wien-Frankfurt-Zürich 1966. — Erika Weinzierl, Zu wenig Gerechte, Graz-Wien-Köln 1969. — Див. також: Ella Lingens-Reiner, Prisoners of Fear, London 1948. — Gerhard Botz, Wohnungspolitik und Judendeportation in Wien 1938—1945. Veröffentl. d. Hist. Inst. d. Univ. Salzburg 13 (1975). — Der gelbe Stern in Österreich, Studia Judaica Austriaca 5 (1977). — Herbert Rosenkranz, Verfolgung und Selbstbehauptung, Die Juden in Österreich 1938—1945, Wien-München 1978. — Див. також: Thomas Albrich, Exodus durch Österreich. Die jüdischen Flüchtlinge 1945—1948, Innsbruck 1987.

Опір, еміграція: Friedrich Engel-Janosi, Remarks on the Austrian Resistance Movement, Journal of Central European Affairs, 13 (1953). — Otto Melden, Der Ruf des Gewissens Der österreichische Freiheitskampf 1938—1945. Wien-München 1958. — Maria Szecsi - Karl Stadler, Die NS-Justiz in Österreich und ihre Opfer, Wien-München 1962. — Ludwig Jedlicka, Der 20. Juli 1944 in Österreich, Wien-München 1965. — Karl Stadler, Das einsame Gewissen, Österreich 1938—1945 im Spiegel der NS-Akten, München 1966. — Herbert Steiner, Gestorben für Österreich. Widerstand gegen Hitler, Wien-Frankfurt-Zürich 1968. — Див. також: Artur Karl Breycha-Vauthier, Die Zeitschriften der österr. Emigration 1934—1946, Bibloschriften 26, Wien 1960. — Franz Goldner, Die österreichische politische Emigration 1938—1945, 2. Aufl., Wien 1977. — Widerstand und Verfolgung in Wien 1934 bis 1945. Eine Dokumentation. 3 Bde., 1 (1934—1938), 2, 3 (1938—1945), Wien 1975. — Erich Fein, Die Steine reden. Gedenkstätten des österr. Freiheitskampfes, Wien 1975. — Helene Maimann, Politik im Wartesaal, Österreichische Exilpolitik in Großbritannien 1938—1945, Wien-Köln-Graz 1975. — Friedrich Vogl, Widerstand im Waffenrock, Österr. Freiheitskämpfer in der Deutschen Wehrmacht 1938—1945, Wien 1977. — Helmut Konrad - Wolfgang Neugebauer (Hrsg.), Arbeiterbewegung — Faschismus — Nationalbewußtsein, Festschrift z. 20-jährigen Bestand d. Dokumentationsarchivs d. österr. Widerstandes und z. 60. Geburtstag von Herbert Steiner, Wien-München-Zürich 1983. — Franz Goldner, Flucht in die Schweiz. Die neutrale Schweiz und die österreichische Emigration 1938—1945, Wien-München-Zürich 1983. — Radomír Luža, Der Widerstand in Österreich 1938—1945, Wien 1985. — Brigitte Galanda u. a., Für Spaniens Freiheit. Österreicher an der Seite der Spanischen Republik 1936—1939, Eine Dokumentation, Wien 1986. — Friedrich Stadler (Hrsg.), Vertriebene Vernunft. Emigration und Exil österreichischer Wissenschaftler 1930—1940, Wien 1987. — Widerstand u. Verfolgung, hrsg. Dokumentationsarchiv des österr. Widerstandes, Wien 1975 та наст.

Див. також: Lois Weinherger, Tatsachen, Begegnungen und Gespräche, Wien 1948. Äřřř: Ludwig Jedlicka, in: Österreich in Geschichte und Literatur, 4 (1960). С. 82 та наст. (Kaltenbrunnerbericht, September 1944), 5 (1961). С. 127 та наст. (Major Karl Biedermann і т. д.).

Концентраційні табори: Ein Sammelbericht über KZ-Bücher, переважно австрійських авторів, von Friedrich Korgler, in: Buch und Bücherei, Jg. 1950. С. 161 та наст. — Hans Marsalek, Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, Dokumentation, Wien 1974. — Див. також: Hanna Sturm, Die Lebensgeschichte einer Arbeiterin, Vom Burgenland nach Ravensbrück, 2. Aufl., Wien 1982. — Erich Fein - Karl Flanner, Rot-weiß-rot in Buchenwald. Die österr. polit. Häftlinge im KZ am Ettersberg bei Weimar. Wien-Zürich 1987.

Кінець війни в Австрії: Peter Gosztony, Endkampf an der Donau 1944/45. Wien - München-Zürich 1969. — Theodor Rossiwall, Die letzten Tage, Die militärische Besetzung Österreichs 1945, Wien 1969. — Manfred Rauchensteiner, Krieg in Österreich 1945, Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums 5, 3. Aufl., Wien 1985. — Того ж автора. 1945. Entscheidung f. Österreich. Eine Bilddokumentation, Graz-Wien-Köln 1975. — Siegfried Nasko, Karl Gutkas, Manfred Rauchensteiner, Das Jahr 1945 in Österreich. Katalog der Sonderausstellung Pottenbrunn 1975. — Wilhelm Wadl, Das Jahr 1945 in Kärnten, Ein Überblick, Klagenfurt 1985. — Gaspard L. Pinette, Österreich zwischen Churchill und Roosevelt, in: Innsbrucker Historische Studien 9, Innsbruck 1986. — Див.: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa, Band IV/1 (Tschechoslowakei), Berlin 1957.

Відновлення Австрійської республіки. Окупаційний режим і боротьба за Державний договір. С. 518 та наст. Дуже корисний огляд основних дат та подій пропонує Heinrich Sieglar, Österreichs Weg zur Souveränität, Neutralität und Prosperität 1945—1959, Bonn-Zürich-Wien 1959. — Того ж автора. Österreich, Chronik 1945—1972, Wien - Bonn-Zürich 1972. Загальні нариси про Другу республіку 1945—1970: Karl Gutkas - Alois Brusatti - Erika Weinzierl, Österreich 1945—1970, 25 Jahre Zweite Republik, Wien-München 1970. — Erika Weinzierl - Kurt Skalnik, Österreich, Die Zweite Republik, 2 Bde., Graz-Wien-Köln 1972. — Dieselben, Das neue Österreich, Geschichte der Zweiten Republik, Graz-Wien-Köln 1975. — Manfred Rauchensteiner, Der Sonderfall, Die Besatzungszeit in Österreich 1945 bis 1955, Graz-Wien-Köln 1979. — Modern Austria, hrsg. Kurt Steiner u. a., Palo Alto 1981. — Karl Gutkas, Die

zweite Republik Österreich 1945—1985, Wien 1985. — Hugo Portisch - Sepp Riff, Österreich II. Die Wiedergeburt unseres Staates, 2 Bde., Wien 1985/86. — Georg Wagner, Österreich. Zweite Republik, Eine Dokumentation, 2 Bde., Thaur-Wien 1983, 1987. — Anton Pelinka - Rolf Steininger, Österreich und die Sieger. 40 Jahre Republik, 30 Jahre Staatsvertrag, Wien 1986.

Див. далі: Karl Gruber, Zwischen Befreiung und Freiheit, Wien 1953. — Richard Hiscocks, Rebirth of Austria, Oxford 1953. Deutsch: Österreichs Wiedergeburt, Wien 1954. — Adolf Schärf, Österreichs Erneuerung 1945—1955, 7. Aufl., Wien 1960. — Zwei Jahrzehnte zweite Republik. Hrsg. vom Institut für Österreichkunde, Graz-Wien 1965. — Gabriele Hindinger, Das Kriegsende und der Wiederaufbau demokratischer Verhältnisse in Oberösterreich im Jahre 1945. Wien-Graz 1968. — Eric C. Kollman, Theodor Körner, Militär und Politik, Wien 1973. — Katalog: Das Jahr 1945 in Österreich (Ausstellung Pottenbrunn 1975), St. Pölten 1975. — Karl R. Stadler, Adolf Schärf, Mensch, Politiker, Staatsmann, Wien 1982. — Bruno Kreisky, Zwischen den Zeiten, Erinnerungen aus fünf Jahrzehnten, Wien 1987. — Oliver Rathkolb, Gesellschaft und Politik am Beginn der Zweiten Republik, Wien-Köln 1985 (таємні звіти американської військової адміністрації). — Того ж автора. (Hrsg.), Zeitzeugen, Wege zur Zweiten Republik, Wien 1987.

Див. також: Wolfgang Oberleitner, Politisches Handbuch der Republik Österreich 1945—1960, Wien 1960. — Mensch und Staat, Handbuch der österreichischen Politik, hrsg. von Bruno Pittermann, 2 Bde., Wien 1962. — Zwanzig Jahre Zweite Republik. Österreich findet zu sich selbst, hrsg. von Ludwig Reichhold, Wien 1965. — Christa Altenstetter, Der Föderalismus in Österreich, unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse 1945—1966, Heidelberg 1969. — Anton Pelinka - Manfred Welan, Demokratie und Verfassung in Österreich, Wien-Frankfurt-Zürich 1971. — Theodor Veiter, Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich, Wien-Stuttgart 1970. — Norbert Hölzl, Propagandaschlachten. Die österr. Wahlkämpfe 1945—1971, Wien 1974. — Dokumentation zur österr. Zeitgeschichte 1945—1955. Hrsg. Josef Kocensky, 2. Aufl., Wien-München 1975. — Gerhard Fagschitz, Zeitaufnahmen. Österreich im Bild v. 1945 bis heute, Wien 1982. — Arnold Suppan, Die österreichischen Volksgruppen, Österreich Archiv, Wien 1983.

Про зародження політичних партій див.: Adolf Schärf, April 1945 in Wien, Wien 1948. — Того ж автора. Zwischen Demokratie und Volksdemokratie. Österreichs Einigung und Wiederaufrichtung im Jahre 1945. Wien 1950. Див. також: Leopold Figl, Johannes Eidlitz, Hans Gamper und Herbert Braunsteiner, in: Österreichische Monatshefte, 16 (1960), Heft 5, про зародження Австрійської народної партії. — Ludwig Reichhold, Geschichte der ÖVP, Graz-Wien-Köln 1974. — Peter Gerlich - Wolfgang C. Müller (Hrsg.), Österreichs Parteien seit 1945, Wien 1983. — Anton Pelinka - Fritz Plasser (Hrsg.), Das österreichische Parteiensystem, Wien 1988.

Коаліція та уряд: Herbert P. Secher, Coalition Government: The Case of the second Austrian Republic, The American Political Science Review, 52 (1958). — Того ж автора. Representative Democracy or «Chamber State»? The Ambiguous Role of Interest Groups in Austrian Politics The Western Political Quarterly, 13 (Utah 1960). — Alexander Vodopivec, Wer regiert in Österreich? Wien 1960. — Manfred Rauchensteiner, Die Zwei. Die große Koalition in Österreich 1945—1966, Wien 1987. — Див. далі: Dieter Stiefel, Entnazifizierung in Österreich, Wien 1970. — Sebastian Meissl - Klaus-Dieter Mulley - Oliver Rathkolb, Verdrängte Schuld — Verfehlt Sühne, Entnazifizierung in Österreich, Wien 1985.

До питання про Південний Тироль див. наведено вище (С. 670) літературу. — Див. далі: Theodor Veiter, Bibliographie zur Südtirolfrage 1945—1983, Ethnos, Bd. 26, Wien 1984. — Про депортації етнічних німців див.: die Bände 2 (1956, Ungarn), 3 (1957, Rumänien), 4,1 und 4,2 (1957, Tschechoslowakei), а також 5 (1961, Jugoslawien) der Reihe: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost- und Mitteleuropa. In Verbindung mit anderen bearbeitet von Theodor Schieder. Див. далі: Tony Rathspieler, The Ethnic German Refugee in Austria 1945—1954. Studies in Social Life, 2, The Hague 1955. — Leopold Grünwald (Hrsg.), Sudetendeutsche — Opfer und Täter, Wien 1983. — Brunhilde Scheuringer, 30 Jahre danach. Die Eingliederung der volksdeutschen Flüchtlinge und Vertriebenen in Österreich, Wien 1983. — Dieselbe, Das Schicksal der Volksdeutschen in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie nach dem 2. Weltkrieg, in: Wellen der Verfolgung in der österr. Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 48, Wien 1986.

Зовнішня політика і боротьба за Державний договір: Gerald Stourzh, Grundzüge der Österreichischen Außenpolitik 1945—1960, in: Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht, Wien 1961. — Того ж автора. Zur Entstehungsgeschichte des Staatsvertrags und der Neutralität Österreichs 1945—1955. Österr. Zeitschr. f. Außenpolitik 5 (1965). — Того ж автора. Die Regierung Renner, die Anfänge der Regierung Figl und die Alliierte Kommission, AÖG 125 (1966). — Того ж автора. Geschichte des Staatsvertrages Österreichs Weg zur Neutralität, 3. Aufl., Graz-Wien-Köln 1985. — William Lloyd Stearman, Die Sowjetunion und Österreich. 1945 bis 1955. Bonn-Wien-Zürich 1962. — William B. Bader, Österreich in Potsdam. Österr. Zeitschr. f. Außenpolitik, 2 (1962). — Того ж автора. Austria between East and West 1945—1955, Stanford, Calif., 1966. — Karl Heinz Ritschel, Julius Raab, Der Staatsvertragskanzler, Salzburg 1975. — Eva-Marie Csáky, Der Weg zur Freiheit und Neutralität, Dokumentation zur österr. Außenpolitik 1945—1955, Schriftenreihe d. österr. Gesellschaft f. Außenpolitik u. intern. Beziehungen, Wien 1980. — Alois Mock u. a. (Hrsg.), Neue Fakten zu Staatsvertrag und Neutralität, Studienreihe der polit. Akademie der ÖVP, Wien 1980. — Fünfundzwanzig Jahre Staatsvertrag, hrsg. vom Bundesmin. f. Finanzen in Zusammenarbeit mit dem Inst. f. Geschichte der Universität Wien, 3 Bde. Protokolle d. Symposien und des Staats- und Festaktes sowie der Jubiläumsveranstaltungen, Wien 1980/81.

Див. також: Walter Kindermann, Flug nach Moskau, Wien 1955.

Нейтралітет, європейська політика, Організація Об'єднаних Націй: Alfred Verdross: Die immerwährende Neutralität der Republik Österreich, 2. Aufl., Wien 1980. — Felix Ermacora, Österreichs Staatsvertrag und Neutralität. Frankfurt 1957. — Stephan Verosta, Die dauernde Neutralität, ein Grundriß, Wien 1967. — Wolfgang Strasser, Österreich und die Vereinten Nationen. Eine Bestandaufnahme von zehn Jahren Mitgliedschaft. Schriftenreihe der österr. Gesellschaft für Außenpolitik, Bd. 1, Wien-Stuttgart 1967. — Hans Maryrzedt - Waldemar Hummer, 20 Jahre österr. Neutralitäts- u. Europapolitik (1955—1975), Dokumentation, 2 Bde., Schriftenreihe etc. Bd. 9/1 u. 9/11, Wien 1976.

Див. також: брошури, видані Федеральним міністерством освіти:

Freiheit für Österreich, Wien 1955. — Österreich frei, Wien 1956. — Österreich, freies Land, freies Volk, Wien 1957.

Коаліції і однопартійне правління (1955-1988). С. 530 та наст. Див. у загальному літературу до розділу: Відновлення Австрійської республіки; передусім Rudolf Neck und Stephan Verosta in Weinzierl-Skalknik, Österreich, Die Zweite Republik, Bd. 2. С. 267 та наст. або С. 295 та наст., Karl Gutkas in Gutkas — Brusatti — Weinzierl, Österreich 1945—1970. С. 79 та наст. Аґґґ: Alexander Vodopivec, Wer regiert in Österreich? 2. Ausgabe, Die Ära Gorbach-Pittermann, Wien 1962. — Того ж автора. Der verspielte Ballhausplatz, Vom schwarzen zum roten Österreich, Wien 1971. — René Marčiče - Erhard Mock - Franz Martin Schmölz - Erika Weinzierl (Hrsg.), Zur Reform der österreichischen Innenpolitik, 2 Bde., 1966. — Josef Klaus, Macht und Ohnmacht in Österreich, Wien 1970. — Margareta Mommsen-Reindl, Die österreichische Proporzdemokratie und der Fall Habsburg, Wien-Köln-Graz 1976. — Reinhold Knoll - Anton Mayer, Österreichische Kpnsensdemokratie in Theorie und Praxis, Wien-Köln-Graz 1976. — Rechtsextremismus in Österreich nach 1945, hrsg. Dokumentationsarchiv d. Österr. Widerstandes, Wien 1979. — Heinz Fischer (Hrsg.), Das politische System Österreichs, 3. Aufl., Wien 1982. — Manfred Rauchensteiner, Spätherbst 1956. Die Neutralität auf dem Prüfstand, Wien 1981. — Robert Kriechbaumer, Österreichs Innenpolitik 1970—1975, Österreichisches Jahrbuch für Politik, Sonderband 1, München-Wien 1981. — Andreas Kohl - Alfred Stirnemann (Hrsg.), Österreichisches Jahrbuch f. Politik, Jg. 1976—1989, München-Wien 1977—1990. — Erich Bielka - Peter Jankowitsch - Hans Thauberger (Hrsg.), Die Ära Kreisky, Wien-München-Zürich 1983. — Marco Schenz, Bundespräsident Rudolf Kirchschläger, Wien-Köln-Graz 1985. — Ralf Unkart - Gerald Glantschnig - Alfred Ogris Zur Lage der Slowenen in Kärnten. Das Kärntner Landesarchiv 11, Klagenfurt 1984. — Kurt Waldheim, Im Glaspalast der Weltpolitik, Düsseldorf-Wien 1985. — Erich Fröschl - Helge Zoitl (Hrsg.), Der österreichische Weg, 15 Jahre, die Österreich verändert haben. 1970—1985, Wien-München-Zürich 1988.

Південний Тироль: див. згадану вище (С. 670) літературу, далі: Heinrich Siegler, Österreich Chronik 1945-1972. С. 50 та наст.

Інтеграційна політика: Zehn Jahre österreichische Integrationspolitik 1956—1966. Eine Dokumentation des Bundesministeriums für Handel und Wiederaufbau, Wien 1966. — Hans Mayrzedt - Hans Christoph Binswanger, Die Neutralen in der europäischen Integration, Wien 1970.

Демографічна ситуація 1918-1988 рр. С. 542 та наст. Слід звернути уваги на результати переписів населення в Австрії 1923, 1934, 1951, 1971 рр., які неодноразово зазнавали тлумачення в публікаціях Центрального статистичного управління Австрії; для порівняння див. показники 1910. Додатково див.: Statistisches Handbuch für die Republik Österreich, Jg. 1919 та наст. Серед важливих праць слід назвати: Herbert Maurer, Oberösterreich in der Bevölkerungsentwicklung Österreichs 1869—1951, Oberösterr. Heimatblätter, 7 (1953). Die Arbeit berücksichtigt також die Verhältnisse in den anderen Bundesländern, und Harald Hansluka, Bevölkerungsbilanzen für die Österreichischen Bundesländer 1869—1951, Statistische Nachrichten, N. F. 15 (1959), афет: Heimold Helczmanovszki, Die Entwicklung der Bevölkerung Österreichs etc., див. вище, с. 662.

Втрати в обидвох війнах. Для Першої світової війни див. нижче (С. 666) зазначені праці Wilhelm Winkler. Über den zweiten Weltkrieg: Totenverluste des zweiten Weltkrieges, Statistische Nachrichten, N. F. 10 (1955). Hier також Angaben über Kriegsversehrte. Дещо відмінні (вищі) дані подає Oberleitner, Politisches Handbuch. С. 160. — Johann Ulrich, Der Luftkrieg über Österreich 1939—1945. Wien 1967.

Про переслідуванні євреїв див. дані у: Reitlinger, Endlösung (1960). С. 561.

Різні дані про зміни у структурі австрійського населення також у: Ernst Kirsten, Ernst Wolfgang Buchholz, Wolfgang Köllmann, Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte («Bevölkerungsploetz»), Bd. 2, Würzburg 1955, S. 301 f., 314 f.

Економічна історія республіки. С. 548 та наст. Загальний огляд пропонує Friedrich Thalmann in der Geschichte der Republik Österreich, hrsg. von H. Benedikt, Див. також: Hans Seidel, Das Ringen um die wirtschaftliche Selbstbehauptung (Spectrum Austriae). — Kurt W. Rothschild, Austria's Economic Development between the two Wars, London 1947. — Того ж автора. The Austrian Economy since 1945, London 1950. — Felix Czeike, Wirtschafts- und Sozialpolitik der Gemeinde Wien in der ersten Republik 1919—1934. Wiener Schriften 6, Wien 1958. — Див. також: Felix Butschek, Die österr. Wirtschaft 1938—1945, Österr. Inst. f. Wirtschaftsforschung, Stuttgart 1978. — Того ж автора. Die österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert, Wien 1985. — Marina Fischer-Kowalski - Josef Bucek (Hrsg.), Lebensverhältnisse in Österreich, Klassen und Schichten im Sozialstaat, Frankfurt-New York 1980. — Elisabeth Lichtenberger, Gastarbeiter, Leben in zwei Gesellschaften, Wien-Köln-Graz 1984. — Karl Bachinger - Hildegard Hemetsberger-Koller, Österreich von 1918 bis zur Gegenwart. In: Handbuch d. europäischen Wirtschafts- u. Sozialgeschichte, hrsg. Wolfgang Fischer u. a., Bd. 6, Stuttgart 1987.

До контроверсійного питання щодо життєздатності Австрії див.: Friedrich Hertz, Zahlungsbilanz und Lebensfähigkeit Österreichs, München 1925. — Того ж автора. The Economic Problem of the Danubian States, London 1947. Див. також: Viktor Kienböck, Das österreichische Sanierungswerk, Stuttgart 1925. — W. T. Layton und C. H. Rist, Die Wirtschaftslage Österreichs, Wien 1925. — Hanns Haas, Die Vereinigten Staaten von Amerika und die alliierte Lebensmittelversorgung Österreichs im Winter 1918/19, MÖSTA 32 (1979).

Поряд з відповідними розділами у Gutkas - Brusatti - Weinzierl bzw. Weinzierl - Skalnik (oben S. 675) економіці Другої республіки присвячені засновані на багатому статистичному матеріалі праці: Franz Nemschak, Zehn Jahre österreichischer Wirtschaft 1945—1955, Wien 1955. — Того ж автора. Die österreichische Wirtschaft von 1945—1955, Wien 1956 (у короткій формі). — Того ж автора. Die Stellung der Gemeinwirtschaft in der österreichischen Volkswirtschaft, Wien 1961. — Carl Hudeczek, Wege und Ziele der Wirtschaft Österreichs, Wien 1958. — Walter Wiltschegg, Die Entwicklung der österreichischen Volkswirtschaft seit dem zweiten Weltkrieg, in: Handbuch der österreichischen Wirtschafts politik, hrsg. von A. Tautscher, Wien 1961. — Wilhelm Weber, Österreichs Wirtschaftsstruktur gestern — heute — morgen, 2 Bde., Berlin 1961. — Того ж автора. (u. Mitarbeiter), Die Verstaatlichung in Österreich, Berlin 1964. — Siegfried Hollerer, Verstaatlichung und Wirtschaftsplanung in Österreich (1946—1949), Dissertationen der

Hochschule für Welthandel in Wien Nr. 15, Wien 1974. — Herbert Matis, Das Jahr 1945. — die wirtschaftliche Ausgangssituation, Österreich in Geschichte u. Literatur 19 (1975). — Arno Einwitschlaeger, Amerikanische Wirtschaftspolitik in Österreich 1945—1949. Wien-Köln-Graz 1986. — Franz Mathis, Big Business in Österreich. Österreichische Großunternehmen in Kurzdarstellungen, 2 Bde., Wien 1987. — Ausblicke: Elisabeth Lichtenberger (Hrsg.), Österreich — Raum und Gesellschaft zu Beginn des 3. Jahrtausends — Beiträge zur Regionalforschung 9, Wien 1989.

Окремі питання: Harald Schoehl, Österreichs Landwirtschaft. Gestalt und Wandlung. 1918—1938. Berlin 1938. — Österreichs Landwirtschaft in Bild und Zahl, hrsg. vom Österr. Statist. Zentralamt, 2. Aufl., Wien 1954. — Der Außenhandel Österreichs in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen, Beiträge zur österr. Statistik, I, Wien 1946. — Karl Ausch, Als die Banken fielen, Wien 1968. — Wesentliche Hinweise, insbes zu Handel, Verkehr und Geldwesen der Ersten Republik, enthalten die bereits erwähnten Festschriften: Hundert Jahre österreichische Wirtschaftsentwicklung, hrsg. von Hans Mayer, Wien 1949 bzw. 100 Jahre im Dienste der Wirtschaft, red. von Bruno Zimmel, Wien 1961. — Karl Bachinger und Herbert Matis, Der österreichische Schilling, Geschichte einer Währung, Graz-Wien-Köln 1974. — Dieter Stiefel, Arbeitslosigkeit. Soziale, politische und wirtschaftliche Auswirkungen am Beispiel Österreichs 1918—1938, Berlin 1979. — Того ж автора. Die große Krise in einem kleinen Land. Österr. Finanz- und Wirtschaftspolitik 1929—1938, Wien-Köln-Graz 1988. — Peter R. Berger, Der Donauraum im wirtschaftlichen Umbruch nach dem Ersten Weltkrieg. Währung und Finanzen in den Nachfolgestaaten Österreich, Ungarn und Tschechoslowakei 1918—1929. Diss. d. Wirtschaftsuniv. Wien 35, Wien 1982. — Margit Altfahrt u. a., Die Zukunft liegt in der Vergangenheit. Studien zum Siedlungswesen der Zwischenkriegszeit. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 12, Wien 1983. — Eduard März, Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913—1923, Див. oben S. 663.

Духовне життя. Наука і мистецтво. С. 562 та наст.: Про систему освіти та молодіжний рух: Hundert Jahre Unterrichtsministerium, hrsg. von E. Loebenstein, u. a. С. 43 та наст., 153 та наст., 188 та наст. — Zweihundert Jahre österreichische Unterrichtsverwaltung. N. 86 та наст. — Див. також: Hans Fischl, Schulreform, Demokratie und Österreich, Wien (1950). — Oskar Achs, Die Schulreform in der ersten Republik (1918—1927), Österreich in Geschichte u. Literatur 13 (1969). — Erika Weinzierl, Universität und Politik in Österreich, Salzburger Universitätsreden 33 (1969). — Gerhard Seewann, Österreichische Jugendbewegung 1900 bis 1938, 2 Bde., Frankfurt 1971. — Kulturgeschichtliche Hinweise verschiedenster Art gibt das Werk: Wien um die Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts, hrsg. von Ferdinand Lettmayer, Wien 1958. — Про культурну політику Другої республіки див. передусім у: Felix Gamillscheg (шкільництво) und Otto Breicha (мистецтво) in Siegler, Österreich, Chronik 1945—1972. — Helmut Engelbrecht, Tendenzen der österreichischen Schulpolitik in der Zwischenkriegszeit. In: Manfred Heinemann, Sozialisation und Bildungswesen in der Weimarer Republik, Stuttgart 1976. — Norbert Leser (Hrsg.), Das geistige Leben Wiens in der Zwischenkriegszeit, Wien 1981. — Franz Kadmoska (Hrsg.), Aufbruch und Untergang. Österreichische Kultur zwischen 1918 und 1938, Wien 1981. — Die Schul- und Bildungspolitik der österr. Sozialdemokratie in der Ersten Republik, Wien 1983. — Geistiges Leben im Österreich der Ersten Republik, Wiss. Komm. zur Erforschung d. Geschichte d. Republik Österreich 10, Wien 1987. — Friedrich Stadler (Hrsg.), Vertriebene Vernunft, Emigration und Exil österr. Wissenschaft 1930—1940, Wien-München 1987. — Gernot Heiß - Siegfried Mattl u. a., Willfähige Wissenschaft, Die Universität Wien 1938—1945, Wien 1989. — Helmut Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens, Bd. 5, Wien 1988.

Науки: див. зазначену вище с. 664, літературу про освіту та науки, особливо праці Schlosser, Lhotsky, Josef und Renée Gicklhorn, Meister, Hassinger, а також обидві присвячені природничим наукам видання Австрійської академії наук (1951, 1957).

Література: Heinz Kindermann, Wegweiser durch die moderne Literatur in Österreich, Wien 1954. — Johann Gunert, Die Literatur in Wien und dessen weiteren Bereich seit 1945, in: Wien um die Mitte des 20. Jahrhunderts — Robert Blauhut, Österreichische Novellistik des 20. Jahrhunderts, Wien 1966. — Roland Heger, Der österr. Roman des 20. Jhdts, 2 Bde., Wien 1971/72. — Walter Weiss u. Sigrid Schmid (Hrsg.),

Zwischenbilanz. Eine Anthologie österreichischer Gegenwartsliteratur, Salzburg 1976. — Hilde Spiel (Hrsg.), Die zeitgenössische Literatur Österreichs Zürich-München 1976. — Friedbert Aspetsberger (Hrsg.), Staat u. Gesellschaft in der modernen osterr. Literatur, Schriften d. Instituts f. Österreichkunde 32, Wien 1977. — Того ж автора. (Hrsg.), Österreichische Literatur seit den zwanziger Jahren, Beiträge zu ihrer historisch-politischen Lokalisierung, Schriften etc. 35, Wien 1979. — Того ж автора. (Hrsg.), Tradition in der neueren österreichischen Literatur, Schriften etc. 37 (1980). — Того ж автора. Norbert Frei - Hubert Lengauer (Hrsg.), Literatur der Nachkriegszeit und der Fünfziger Jahre in Österreich, Schriften etc., 44/45 (1984). — Alfred Pfoser, Literatur und Austromarxismus, Wien 1980. — Alan Best - Hans Wolfshütz, Modern Austrian Writing, Literature and Society after 1945, London 1980. — Wendelin Schmidt-Dengler, Contemporary Literature in Austria, Modern Austria, hrsg. Kurt Steiner u. a., Palo Alto 1981. — Того ж автора. Formen der Lyrik in der osterr. Gegenwartsliteratur, Schriften des Inst. f. Österreichkunde 39 (1981). — Kurt Adel, Aufbruch und Tradition, Einführung in die osterr. Literatur seit 1945, Wien 1982. — Див. заключні розділи історій австрійської літератури Nagl - Zeidler - Castle (Bd. 4) und Nadler (2. Aufl.). — Далі: Alois Brandstetter, Gegenwartsliteratur als Bildungswert, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 41 (1982).

Публіцистика і мас-медія: Paupié, Handbuch, Bd. 1,2. — 200 Jahre Tageszeitung in Österreich 1783—1983, Festschr. u. Ausstellungskatalog, Wien 1983. — Hans Heinz Fabris - Kurt Luger, Medienkultur in Österreich. Film, Photographie, Fernsehen und Video in der Zweiten Republik, Wien-Köln 1988.

Музика: Rudolf Franz Brauner, Österreichs neue Musik, Wien 1948. — Heinrich Kralik, Das Opernhaus am Ring, Wien 1955.

Образотворче мистецтво: Franz Herterich, Das Burgtheater und seine Sendung, Wien 1948. — Benno Fleischmann, Max Reinhardt, Die Wiedererweckung des Barocktheaters, Wien 1948. — Wolfgang Schneditz, Salzburger Festspielbuch, Salzburg 1958. — Див. також: Joseph Gregor, Geschichte des osterr. Theaters, bzw. Hilde Haider-Pregler, Theater und Schauspielkunst in Österreich. — Walter Fritz, Kino in Österreich 1945—1983, Wien 1984. — Josef Kaut, Die Salzburger Festspiele 1920—1981 (ergänzt bis 1985), Salzburg 1986. — Michael P. Steinberg, The meaning of the Salzburg Festival, 1890—1938, Ithaca-London 1989. — Ernst Haussermann, Das Wiener Burgtheater, Wien 1980.

Надзвичайно змістовна з огляду на культурну ситуацію у Відні під час Другої світової війни: W. Th. Andermann (= Walter Thomas), Bis der Vorhang fiel, Dortmund 1947.

Образотворче мистецтво: Die Wiener Werkstätte 1903—1928. Modernes Kunstgewerbe und sein Weg. Wien 1929. — Werner Hofmann, Moderne Kunst in Österreich, Das Werk, Jg. 1953. — Gerhard Schmidt, Neue Malerei in Österreich, Wien 1956. — Der soziale Wohnungsbau der Stadt Wien, Wien 1956. — Margarethe Poch-Kalous, Malerei und Plastik (Wien um die Mitte des 20. Jahrhunderts). — Claus Pack, Der Maler Herbert Boeckl, Wien-München 1964. — Günther Feuerstein, Heribert Hutter, Ernst Köller und Wilhelm Mrazek, Moderne Kunst in Österreich. Wien 1965. — Wieland Schmied, Malerei des phantastischen Realismus — Wiener Schule, Wien 1972. — Того ж автора. Bildende Kunst, in: Weinzierl — Skalník, Österreich, Die zweite Republik, Bd. 2. — Georg Eisler, Contemporary Art, Modern Austria (як було зазначено вище), Palo Alto 1981. — Werner J. Schweiger, Wiener Werkstätte, Kunst und Handwerk 1903—1932, Wien 1982. — Harry Kühnel, Sanierung, Revitalisierung und Denkmalschutz in Österreichs Städten. In: Österreichs Städte und Märkte in ihrer Geschichte, Schriften d. Inst. f. Österreichkunde 46, Wien 1985. — Dieter Ronte, Österreichische Kunst nach 1945, Salzburg 1989.

Карти і таблиці

Зауваги

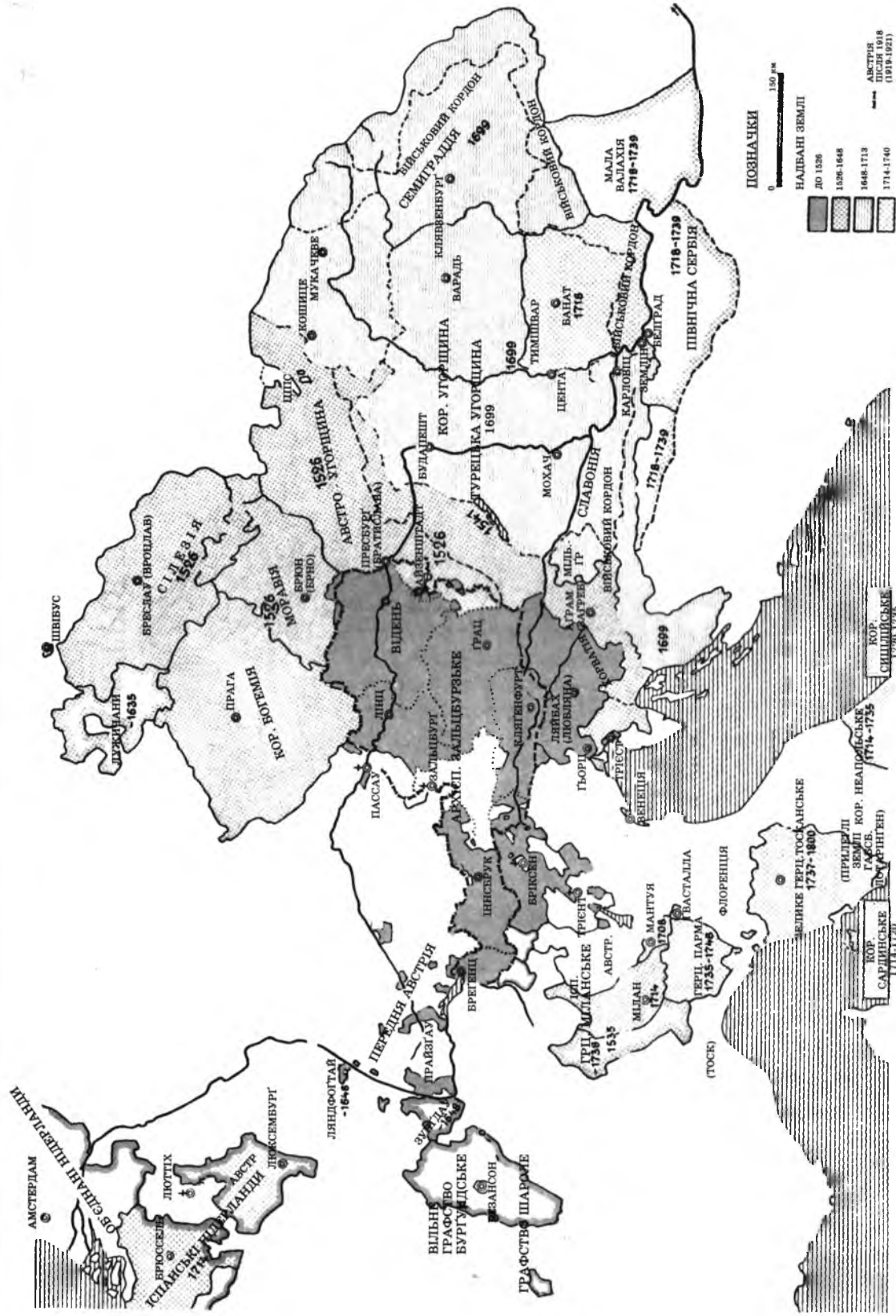
Карта 1. Австрія у Римську добу. Підставою послужила праця: Artur Betz, Aus Österreichs römischer Vergangenheit, Österreichischer Bundesverlag, Wien 1956, доповнив Вільгельм Вагнер, виконав Ганс Шльосер, з додатком допоміжних карт.

Карта 2. Австрія 976-1526. Основою послужила настінна карта “Історичний розвиток Австрії 976-1526”, яку підготували Фріц Егайм, Егон Лендль, Вільгельм Вагнер і виконав Ганс Шльосер. З огляду на суттєво менший формат наших карт, деякі елементи було спрощено.

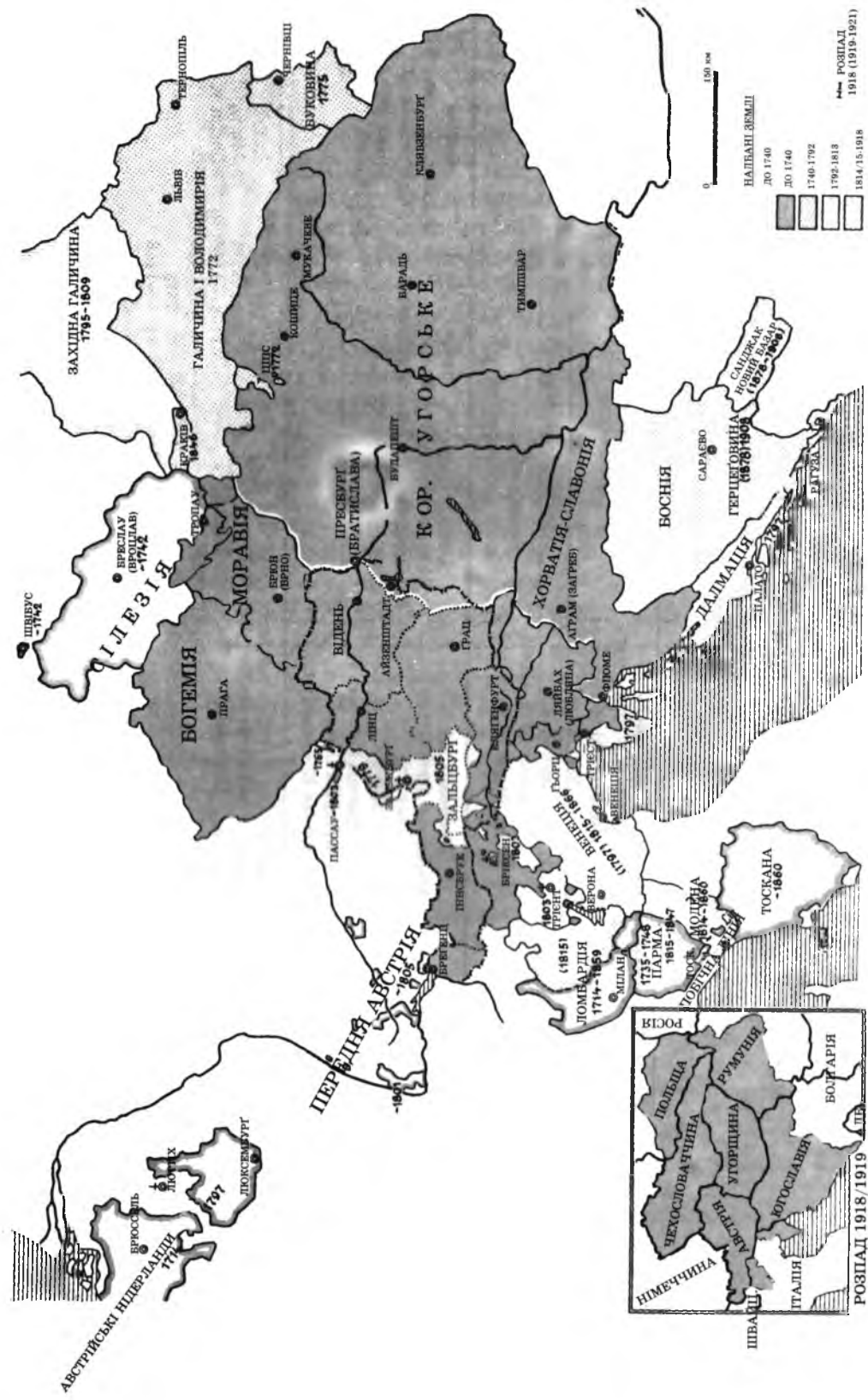
Карта 3. Австрія 1526-1740; **Карта 4.** Австрія 1740-1918. Для обох карт були використані різні проєкти і додатки, які спростив і зменшив у масштабі спеціально для цієї книжки Ганс Шльосер, за підтримки Вільгельма Вагнера. Зміна кордонів у наполеонівську добу в карті 4 до уваги не бралася.

Таблиця 1. Бабенберги. Основою послужила генеалогічна таблиця Карла Лехнера: Die Babenberger und Österreich. Der Bindenschild, Heft 6, Wien 1947. Деякі менш важливі в генеалогічному та політичному плані особистості не були включені до таблиці; були внесені також деякі зміни.

Таблиці 2 і 3. Габсбурги (Перша і друга частини). Основою послужили – з деякими змінами – генеалогічна таблиця та таблиця регентів із праці Адама Вандрушки: Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Friedrich Vorwerk Verlag, Stuttgart 1956. Як і у попередніх таблицях, сюди були включені лише династично та політично найважливіші члени дому Габсбургів, особливо велика кількість жінок була залишена поза увагою. Римсько-німецькі імператори й королі, а також австрійські цісарі виділено жирним шрифтом.

Карта 3. АВСТРІЯ 1526-1740

Карта 4. АВСТРІЯ 1740-1918

Таблиця 1
БАБЕНБЕРГІ

Бергольд I
Граф у Нордгау
† 980

Леопольд I
Маркграф Австрійський
976—994
∞ Ріхеца

Гайрїх I
Маркграф Австрійський
994—1018
Адалберт
1018—1055
∞ Фрoвїца

Ернст

герцог Швабський
1012—1015
Трірський
1016—1047

з імператором Конрадом II)

Ернст
Герцог 1015—1030
Герман
Герцог 1030—1038

Леопольд (II)
Маркграф Нової
Марки
† 1043

Ернст
Маркграф 1055—1075
∞ Адельгайд Майсенська

Адалберт «ф. Пернег»?

Леопольд II
Маркграф 1075—1095

∞ Іта (ф. Формбах-Рательнберг)

Елізабет
Маркграф Оттокар II
Штирійський

Герберга
∞ Боровой
Богемський

Леопольд III
Маркграф 1095—1136
∞ 1. (?)

Іда
∞ Люїтпольд
Зноймський

Ефемія
∞ Конрад
Пайльштайнський

Софія
∞ 1. герцог Гайрїх
Каринтійський
2. Зіггард

фон Шала-Бурггаузен

1. Адалберт
† 1138

2. Гайрїх II
Пфальцграф 1140
Маркграф Австрійський
1141—1156
герцог Баварський
1143—1156
герцог Австрійський
1156—† 1177
∞ 1. Гертруда,
донька імператора Логара
2. Теодора Комнена

Леопольд IV
Маркграф
Австрійський
1136—1141
герцог Баварський
1139—1141
∞ Марія,
донька Собеслава
Богемського

Агнес
∞ Владислав
Силезький
1138—1158

Ернст
† 1137
єпископ
Фразінзкий
1148—1164

Отто
єпископ
Пассауський
архїєпископ
Зальцбурзький
1164—1168

Юдіт
∞ Маркграф
Вільгельм
Монферратський
Богемський

2. Агнес
∞ 1. король Стефан III
Угорський
2. герцог Герман
Каринтійський

Леопольд V
герцог Австрійський
1177—1194
герцог Штирійський
1192—1194
∞ Гелена донька
короля Гайзаса Угорського

Гайрїх
«герцог Мьодлінзкий»
† 1223
∞ Ріхеца, донька
короля Владислава II
Богемського
Гайрїх
«герцог Мьодлінзкий»
† 1236 (?)

Фрідрїх I
герцог Австрійський
1195—1198

Леопольд IV
герцог Штирійський,
1195—1230
герцог Австрійський
1198—1230
∞ Теодора, внучка
(?) імператора Ісаака Ангелія II
Візантійського

Маргарита † 1266
∞ 1. король Гайрїх VII
† 1242
2. Оттокар II
Шемислїд
† 1278

Агнес
∞ герцог
Альбрехт
Саксонський

Леопольд
† 1216

Гайрїх † 1228 (?)
∞ Агнес Тюрінзька

Фрідрїх II
герцог Австрійський
і Штирійський
1230—1246
∞ 1. (Софія?)
Ляскарїс
2. Агнес Меранська

Констанція
∞ маркграф
Гайрїх
Майсенський
Тюринзький

Гертруда
† 1288
∞ 1. Владислав
Моравський
2. Маркграф Герман
Баденський
3. Роман Галицький

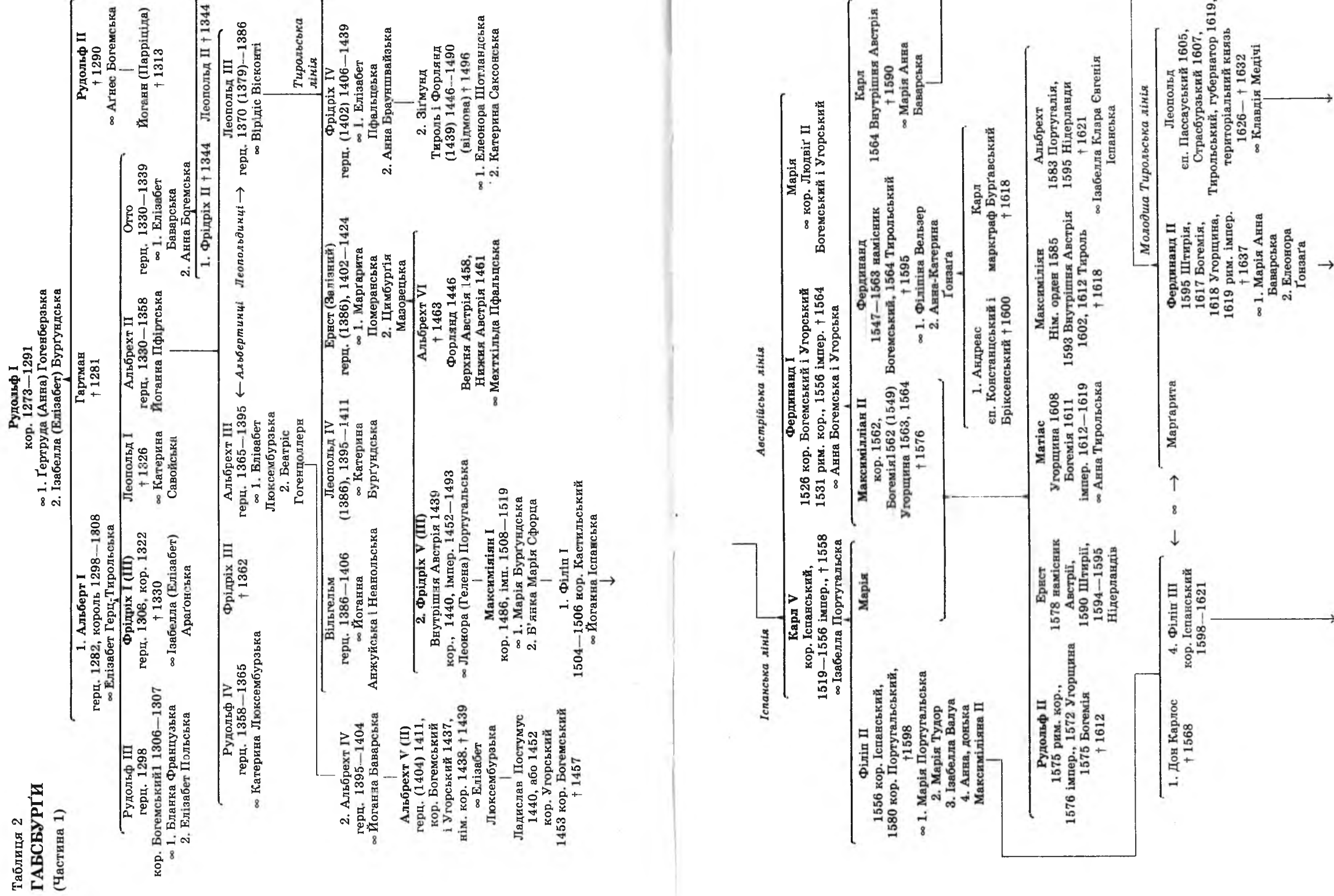
2. Агнес

∞ 1. герцог Ульрїх
Каринтійський
2. Ульрїх Гойнбурзький

Таблиця 2

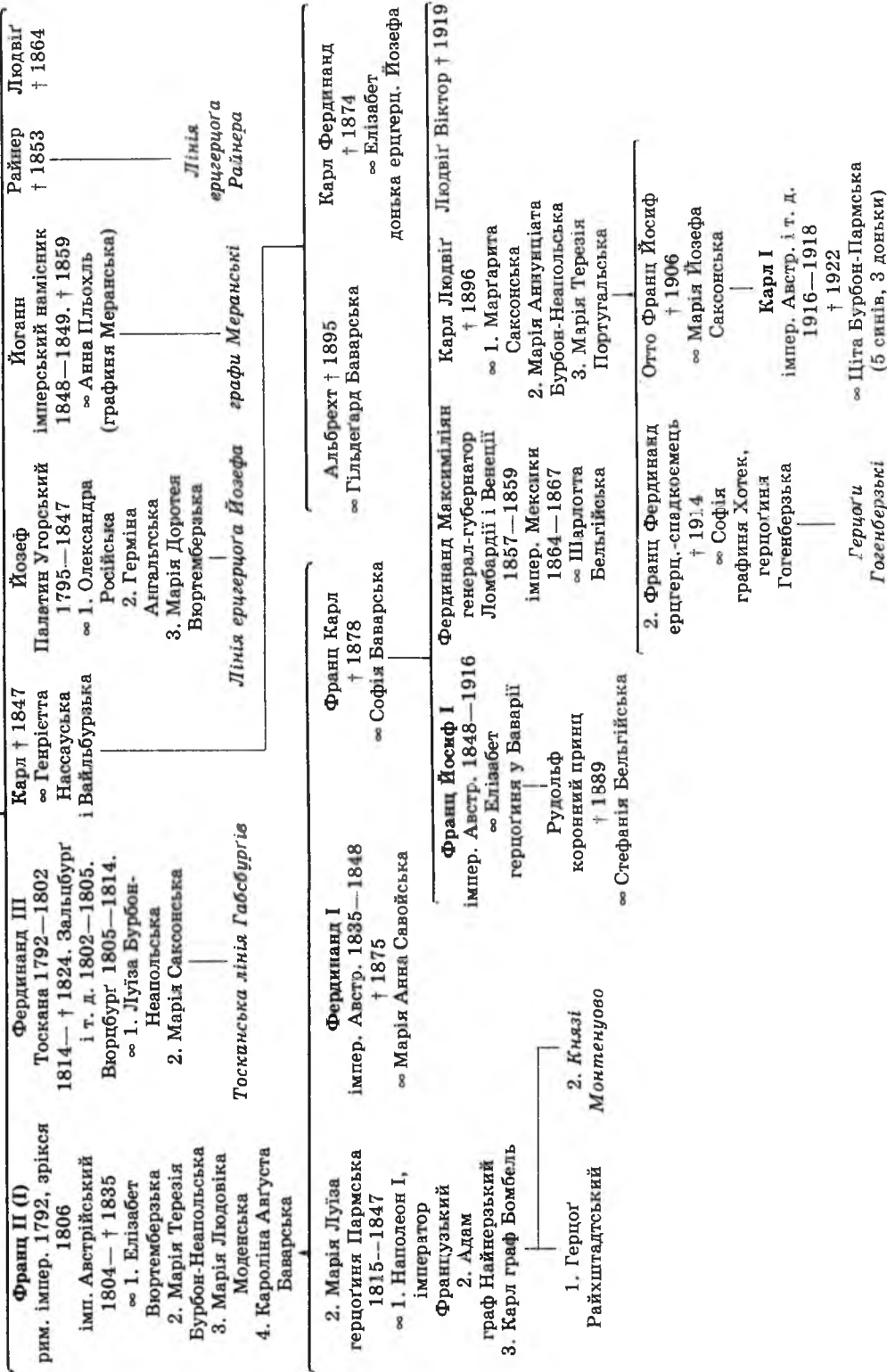
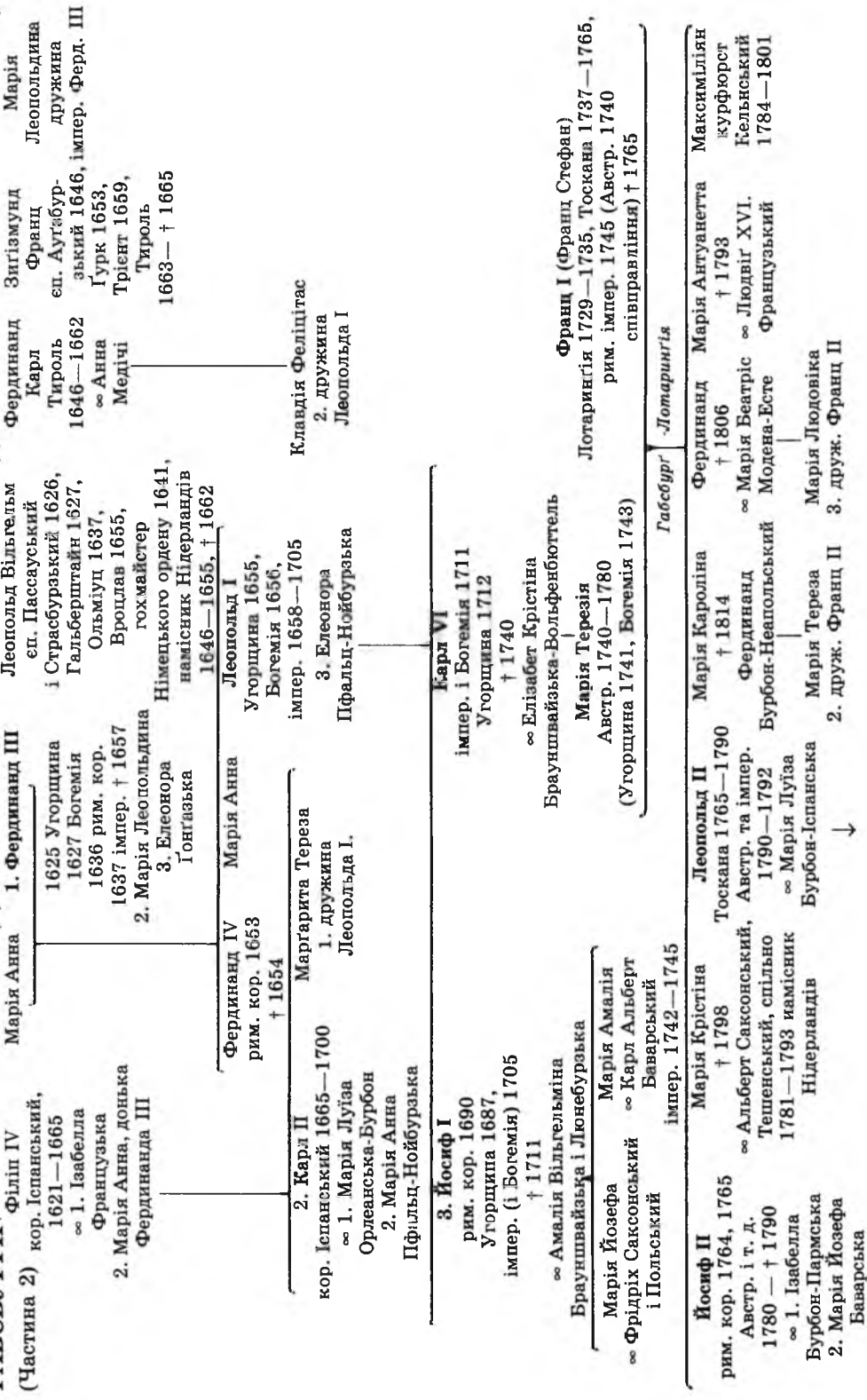
ГАБСБУРГІ

(Частина 1)

Таблиця 3

ГАБСБУРГІ

Показчик імен та прізвищ

- Абдула Гамід 424
Абеляр 102
Абрагам а Санта-Клара
(Ульріх Мегерле) 287, 288
Ава, поетеса 103
Авансінус Ніколаус 288
Август Вінделік (Аугсбург) 26
Август II, курфюрст Саксонський,
король Польщі 248
Август III, курфюрст Саксонський,
король Польщі 263
Августин 102
Агілій 49
Агілофінги (династія) 41, 50
Аглярді Антоніо 416
Агнес, герц. (Андекс-Меран) 67, 68
Агнес, герц.
(донька Германа Баденського) 114
Агнес, (донька короля Оттокара) 115, 119
Агнес, маркграфиня 67
Адальберо, граф богемської Марки 64, 66
Адальберо, еп. Вюрцбурзький 79
Адальберо фон Еппенштайн 64, 68
Адальберт, архієпископ
Зальцбурзький 85
Адальберт Бамберзький 62
Адальберт (Звитяжний),
маркграф 62, 64 до 66
Адамбергер Антоні 375
Адамовіч Людвіг 563
Адлер Віктор 413, 415, 416, 472, 476
Адлер Макс 563
Адлер Фрідріх 426, 472
Адмонт Гайнріх фон 116
Адольф Йоганн Баптист 288
Адольф Нассауський,
король 117, 118, 120, 564
Адріан, рим. король 27
Адріан II, папа 58
Азам Космас Даміан 383
Азгатор 102
Айбель Йозеф Валентін 366
Айбісвальд Зігмунд фон 219
Айгель Йоганн 174
Айзельсберг Антон фон 448, 559
Айнем Готфрід фон 570
Айнштайн 451
Айслер Едмунд 568
Айст Дітмар фон 104
Айхендорф 458
Айцінг Ульріх фон 143, 162
Аке Георг Ельзацар 370
Алкуїн 52, 102
Алтвін Бріксенський 87
Альба Самюель 65
Альбах-Ретті Розе 569
Альбероні Джуліо 260
Альберт, граф Тирольський 88
Альберт Карл 295
Альберт Саксонський 150
Альберт Тирольський 123
Альберт II, граф фон Герц 125, 126
Альберт III, граф фон Герц 126
Альберт IV, граф фон Герц 131
Альберт (V), баварський принц 295
Альбрехт, герцог
Баварський і Мюнхенський 155
Альбрехт, ерцгерцог
(полководець) 397, 403, 461
Альбрехт, маркграф 64
Альбрехт Австрійський 117
Альбрехт Зальцбурзький 117
Альбрехт I Австрійський 124, 131
Альбрехт I, герцог і король 159, 172
Альбрехт I, граф Тирольський 170
Альбрехт II,
герцог 122, 127, 128, 142, 151
Альбрехт III,
герцог 132, 134, 135, 136, 173, 176
Альбрехт IV, герцог 132, 136, 138
Альбрехт V (II), герцог
та король 138, 139, 140, 141, 177
Альбрехт V Баварський 191

Альбрехт VI,
ерцгерцог 140, 142, 144, 145, 178
Альксінгер Йоганн фон 374
Альт Рудольф 463
Альт Саломе 202
Альт Франц 463
Альт Якоб 463
Альтан Міхаель Йоганнес, граф 291
Альтдорфер Ергард 180
Альтманн Карл, доктор 515, 516
Альтманн Пассауський,
єпископ 67, 68, 107
Амадїй, місіонер 49
Амброзі Густінус 567
Амерлінг Фрідріх 384
Ангальт Крістіан фон 200, 208
Ангвісола Леандер, граф 286
Ангелій I 73
Андекси, графи 83, 84, 87, 75, 122
Андраш II, король Угорський 247
Андраш III, король Угорський 117
Андраші Юліус,
граф (старший) 399, 408, 409, 410, 477
Андреас, єпископ Констанцький
і Бріксенський 196
Андріан-Вербург Віктор фон, барон 344
Андрош Ганнес 533
Анжу (династія) 175, 250, 253
Анжуйський Генріх,
претендент на трон 192
Аніх Петер 370
Анна, герцогиня Бретанська 152
Анна, донька Фердинанда I 295
Анна, дружина короля Матіаса 196
Анна, дружина Фердинанда 157, 158, 182
Анна, королева Польщі 194
Анна, російська цариця 296
Анна Катерина, дружина
Фердинанда Тирольського 196
Ансельм 102
Ансілльон Жан П'єр Фредерік,
міністр 342
Анценгрубер Людвіг 453
Аншютц Гайнріх 375
Апафі Міхаель 241, 242, 247
Аполлон 24
Аполлоній Тируський (Тирлянд) 175
Аппоні Альберт, граф 421
Арагонський Фердинанд 155
Арбео, єпископ Фрайзінзький 52
Арбергер Леонард 143
Арер Якоб 490, 491
Аріан 35
Арібо, граф 56
Арібони (династія) 79
Аріовіст, германський князь 23
Арн еп. та архієп. Зальцбурзький 52, 56
Арнім Ганс Георг фон 210
Арнольд Вельз-Лямбах фон, граф 78
Арнульф, герцог Баварський 59, 60, 62
Арнульф Каринтійський 56
Арнульфінги (династія) 62
Ариштайн Франціска (Фанні) 373
Арпади (династія) 14
Арта Леопольд Гаснер фон 402
Артаманов, полковник 465
Артманн Ганс Карл 567
Артуа, граф
(згодом король Карл X Французький) 319
Аслан Рауль 568
Ауенбругер Леопольд 367
Ауер Вельзбах Алоїс фон 452
Ауер Вельзбах Лямберт фон 230
Ауершперг, генерал 348
Ауершперг Адольф, князь 407, 445
Ауершперг Антон Олександр,
граф (Анастасій Грюн) 376
Ауершперг Йоганн Вайкгард,
граф 239, 243
Ауершперг Карл («Карлос»),
князь 401, 402, 405
Аустерліц Фрідріх 568
Аутарі, король лангобардів 49
Ауфенберг Моріц 469
Ауфенштайн Конрад фон 126
Афріч Йозеф 528
Ашауер Карл 275
Бабенберг Леопольд 110, 119
Баварська Елізабет 123
Баварська Йоганна 138
Баварський Альбрехт 155
Баварський Людвіг 119, 120, 121, 133
Бадені Казимир, граф 412, 417, 418
Баденський Герман 110, 112
Базельський, єпископ 113
Байлоу Йоганн фон 370
Бальзер Евальд 568
Бамберзький А. 61
Банганс Антон, барон 407

Банер Йоганн, шведський генерал 212
Бар Герман 455, 565
Барани Роберт 559
Барбаросса Фрідріх 69, 72, 80, 85,
87, 89, 100
Барвіг Ганс 462
Барнабо (Вісконті),
герцог Міланський 132
Бартенштайн Йоганн Крістоф,
барон фон 265
Барч Рудольф Ганс 456
Барчаї Ачаз 241
Баста Георг, генерал 198
Батлер Вальтер 211
Баторій Габріель 199, 203
Баторій Жигмонд 198
Баторій Іштван 192
Баторій Стефан (III) 182, (IV) 192
Баттенберг Олександр фон 412
Баттьяні Людвіг, граф 346
Бауер Отто 423, 478, 500, 514
Бауернфельд Едуард фон 377, 379, 453
Бауке Флоріан 371
Баум Вікі 567
Баумайстер Райнгард 456
Бауман Оскар 450
Баумгартнер Андреас 371
Баумкірхер Андреас 145, 146
Бах Олександр 347, 349, 387, 388, 392
Бахманн Інгеборг 567
Бевін Ернст 518
Бегайм Альберт 77
Бедендорф Ігнац 354
Безендорфер 357
Бек Йозеф 509
Бек Макс Владімір, барон фон 421, 423
Беканус Мартін 230
Бекенслор Йоганн,
архієпископ Гранський 149
Беленус, бог 24
Бельгарде Гайнріх, граф 337
Бель-Гль Шарль Луї Фуке, граф 295
Белькреді Ріхард, граф 394, 399, 404
Бель-Лятур Теодор, граф 346, 348
Бем Йозеф, польський генерал 349
Бенедек Людвіг фон 397
Бенедікт Моріц 457
Бенеш Едвард 472, 480, 520
Бенндорф Фрідріх Август 450
Бенц Карл Фрідріх 452
Бер Антон 293
Бер Йоганн Крістоф 282
Бер Рудольф 569
Берг Альбан 568
Бергер Йоганн Непомук 401
Бергер-Валденег Егон, барон 506
Берка Ладислав фон 200
Берклі Джордж 562
Берліхінген Гетц фон 160
Бернадіс Роберт 511
Бернадот Жан Баптіст, генерал 323, 334
Бернардон 374
Бернацік Едмунд 448
Бернашек Ріхард 499, 500
Бернгард, герцог Ваймарський 212
Бернгард, герцог Каринтійський 94
Бернгард Йоганн 380
Бернгард Томас 567
Бернгард фон Рор,
архієп. Зальцбурзький 150
Бернгард Шпангайм-Марбург фон,
граф 82, 83
Бернський Дітріх 106
Бертольд, герцог Баварський 60, 62
Бертольд Мюнстерський 174
Бертольд фон Манген 140
Бертольд фон Моозбург 85
Бертольд фон Церінген 81
Бертольд Леопольд,
граф 428, 467, 470
Бессель Готфрід 285
Бессемер 436
Бетговен Людвіг ван 379, 461
Бетлен Габріель (Габор) 207, 203, 206
Бехеларен Рюдигер фон 106
Бехер Йоганн
Йоахім 272, 273, 274, 276, 279
Бжечислав, герцог 64
Бігелебен Людвіг фон 396
Бідерманн Карл 512
Білінський Леон,
міністр фінансів 417, 466
Біллінгер Ріхард 566
Біль В. 8
Більрот Теодор 448
Бінер Вільгельм 239
Бінерт-Шмерлінг Ріхард фон 426
Біраго Карл, барон фон 372
Бірк Ернст фон 369
Біркен Сигізмунд фон 282

Бісмарк Отто фон 391, 394, 395, 396, 398, 410, 412, 413, 414, 444
 Бітерольф 106
 Бітнер Юліус 568
 Блекманн Гайнріх 436, 437
 Блоцій Гуго 231
 Блюм Роберт 349
 Блюмауер Алоїс 374
 Блюмельгубер Міхаель 462
 Блюменталь К.В. 371
 Блюхер Гебгард Леберехт 334, 335
 Бляйбтрой Гедвіг 569
 Бляшке Ганс 512
 Богарне, віце-король Італії 329
 Богарне Жозефіна 332
 Богатек Йозеф 565
 Богемський Владислав 151
 Богемський Вратислав 70
 Богоріс (Михайло) 55
 Боер Лукас Йоганн 367, 368
 Боерле Адольф 375
 Боецій 102
 Бойст Фердинанд фон, барон 399, 402, 403, 404, 405, 407, 408
 Бок Фріц 527, 530
 Болеслав II, король Польщі 287
 Болеслав Хоробрий 64
 Больцано Бернгард 368
 Больцманн Людвіг 451
 Боніц Герман 447
 Боніфаций (Вінфрід) 51, 52
 Боннваль Клод Александр де (Ахмет Паша) 266
 Бонто Поль Ежен 445
 Боріе Егід, барон фон 352
 Борманн Євген 450
 Борн Ігнац фон 370
 Босковіц Бенеш Черногорський фон 143
 Бочкаї Іштван 198, 199
 Браге Тіхо де 234
 Брайтнер Буркгард 521, 522
 Брайтнер Гуго 488
 Брамс Йоганнес 458
 Бранденбурзький Йоахім 185
 Братті, підприємець 274
 Браун, генерал 301
 Брауншвайг Елізабет Христина фон 257
 Брауншвайг-Люнебург Амалия Вільгельміна 254
 Брем Бруно 567
 Бреннер Мартін 197
 Brentano Беттіна 448
 Brentano Клеменс 448
 Brentano Франц 448, 449
 Бройнер Зігфрід Крістоф фон, барон 272
 Брок Германн 566
 Брук Карл Людвіг фон, барон 388, 349
 Брукнер Антон 458, 461
 Бруннер Отто 564
 Бруно (Грегор V) 81
 Брушіус Каспар 77
 Брюке Ернст 447
 Бубер Мартін 562
 Бубна Йоганн фон 329, 337
 Букой, полководець 206, 207
 Буоль-Шауенштайн
 Карл Фердинанд, граф 389, 392
 Бурбер Йоганн 352
 Бурбон-Парма Ксавер 473
 Бурбон-Парма Сікстус 473
 Бург Адам, барон фон 451
 Бургклєнер Маттіас 234
 Бургундська Марія 152
 Буреш Карл 495
 Буркгард, маркграф 61, 62
 Буркгардт Макс 456
 Бусбек Ожір Жіслен де 233
 Бьокль Герберт 571, 572
 Бьом Карл 569
 Бьом-Баверк Євген фон 448
 Бьомер Йоганн Фрідріх 128
 Бюлер Карл 562
 Бюлер Шарлотта 562
 Бюркель Йозеф 510
 Б'ют, лорд 303
 Вагенфельз Ганс Якоб
 Вагнер фон 252, 283
 Вагерль Карл Гайнріх 566
 Вагнер В. 7
 Вагнер Йозеф 456, 458
 Вагнер Отто 461, 573
 Вагнер Річард 7
 Вагнер Франц 283
 Вагнер-Яурег Юліус фон 448, 559
 Вайгель Ганс 567
 Ваймар-Орляндюнде Ульріх фон 84
 Вайнбергер Лоїс 514
 Вайнгебер Йозеф 566
 Вайнгартнер Фелікс 569

Вайнінгер Отто 449
 Вайнтріт Вінценц 368
 Вайпрехт Карл 450
 Вайс Альберт Марія 416
 Вайс Густав Алоїс 440
 Вайс Едмунд 451
 Вайсель Георг 500
 Вайскерн Фрідріх Вільгельм 371
 Вайтлінг Вільгельм 361
 Валенс, рим. імператор 36
 Валентин I, рим. імператор 36
 Валленштайн Альбрехт фон 203, 209, 210, 211, 234
 Валлі Георг Олів'є, граф 266
 Валлі Йозеф, граф 332
 Валліш Коломан 500
 Валляк Франц Фрідріх 552
 Валуа Бланш 117
 Вальберг Вільгельм Еріх 448
 Вальватор Йоганн Вайкгард фон 283
 Вальдбруннер Карл 525 та наст., 526
 Вальдгайм Курт 530, 532, 536
 Вальдман Каспар 293
 Вальдмюллер Фердинанд 384
 Вальду 453
 Вальзее Ебергард фон 115
 Вандам 334
 Вансторф Конрад фон 117
 Вармунд Людвіг 423
 Ватт Йоахім фон (Вадіаній) 187, 230
 Ваттенбах Вільгельм 128
 Вахо, король лангобардів 88
 Вацек Адольф 507
 Вацлав 138
 Вацлав II 117
 Вацлав III 118
 Вацлав, богемський спадкоємець 114
 Вапанг Гайнріх 180
 Веберн Антон фон 568
 Вегенер Альфред 562
 Вегшайдер Рудольф 452
 Веерварі Геза фон 421
 Великий Карл, імпер. 85
 Велий Урсин 233
 Веллінгтон Артур Уелслі, герцог 336
 Вельде Г. ван дер 573
 Вельден Людвіг, барон фон 386
 Вельзер Філіпіна, дружина ерцгерц. Фердинанда (Тирольського) 191, 237
 Вельз-Лямбах Готфрід фон 78
 Вельз-Лямбах фон, графи 65
 Вельсбах Карл Ауер фон 452
 Веммінген Готфрід фон 101
 Веммінген Іримберт фон 101
 Венгер Леопольд 563
 Вендомський Луї Йозеф, герцог фон 251
 Вендт Йозеф 368
 Венерабіліс Веда 102
 Венцель 351
 Верганіс Ернст 457, 426
 Вергілій 102, 374
 Верденберг Гуго I фон 133
 Верденський Ніколаус, майстер 180
 Верндль Йосиф 437, 461
 Вернер Садівник 105
 Вернле Едмунд фон 463
 Верт Йоганн фон 213
 Вертгайм Франц 437
 Вертгаймер Самсон 280
 Веруламський Бекон 287
 Верфель Франц 455, 565
 Веселени Франц фон, барон 242
 Весели Отто 176
 Весели Паула 571
 Вессенберг Йоганн Філіп фон 347
 Ветсер Марі 414
 Вецдорф Гельденберг фон 462
 Вівільо, еп. Пассауський 50
 Вівільос 51
 Вігеле Франц 572
 Візер Фрідріх фон 448
 Візнер Адольф фон 465
 Візнер Юліус фон 561
 Вікгоф Франц 450
 Віктор Амадей Савойський 252
 Віктрінг 83, 121, 174
 Відлерой Франсуа де Невіль, герцог 251
 Вілляр Луї Гектор фон, герцог 254, 256
 Вілянд Крістоф Мартін 372, 374, 462
 Вільбрандт Адольф 456
 Вільгельм, герцог 136, 138
 Вільгельм, маркграф 56
 Вільгельм, цісар 475, 477
 Вільгельм II, німецький кайзер 414
 Вільгельм III Оранський 249
 Вільгельміна Амалия, дружина цісаря Йосифа I 254, 292
 Вільдганс Антон 456, 565 та наст.
 Вільдонці (рід) 80
 Вільнев Луї де, маркіз 266

Вільнер Антон 361
 Вільсон, американський президент 471, 476, 477, 480
 Вільчек Ганс, граф 450, 461
 Віндшгрец Альфред, князь 348, 349, 351, 386, 404, 416, 417
 Вінкельман Йоганн Йоахим 372
 Вінклер Франц 494, 499
 Вінтер Ернст Карл 564
 Віргіль, єпископ Зальцбургський 51, 52
 Віртінгер Вільгельм 560
 Вітгальм Герман 527, 532
 Вітгенштайн Людвіг 562
 Вітгенштайн Вільгельм Людвіг Георг, князь 342
 Віттек Гайнріх фон 419, 442
 Віттельсбах Карл VII 143
 Віттельсбах Марія фон 193
 Віттельсбахська Марія Йозефа 310
 Вішер Георг Матеус 284
 Віхе К. 7
 Віхінг, єп. Нойтри і Пассауський 58
 Владислав, архієп. Зальцбургський 113
 Владислав, принц Богемський 109, 110
 Владислав I, король Польщі та Угорщини 142
 Владислав II, король Богемії та Моравії 156
 Воґен Карл 491, 494
 Воєвничий Фрідріх 83, 84, 175
 Волпол Роберт 296, 298
 Вольгемут Ельза 569
 Волькенштайн Марк Зіттіх фон 234
 Волькенштайн Освальд фон 139, 176, 177
 Вольтер 312
 Вольтер Шарлотта 456
 Вольф Гуго 458
 Вольф Дітріх фон Ратенау, архієп. Зальцбургський 202, 236
 Вольф Карл Герман 415, 422
 Вольфрам Г. 8
 Вольфрат Антон, віденський єпископ 211
 Ворбек Перкінс 152
 Вотруба Фріц 572
 Врангель Карл Густав 213
 Враніцкі Франц 536
 Вратислав, герцог та король Богемський 67
 Вродливий Філіп, син Максиміліана I, короля Іспанії 155
 Вродливий Фрідріх III, герцог та рим. король. 119, 121, 125, 127, 132, 134, 173, 175, 285
 Вульфгільда 89
 Вурмбранд Йоганн Вільгельм, барон фон 283
 Вурмзер Дагоберт Зігмунд, граф 321, 322
 Вурст Ганс 288, 374
 Вюртемберг Ульріх фон 158
 Вюрцбург-Габільон Церліна 456
 Вюрцбургський Адальберо, єп. 78
 Гаас Філіп 440
 Габек Фріц 567
 Габсбург Отто 528
 Габсбург Рудольф фон 112, 113, 115, 116, 124, 128, 133, 175, 377
 Габсбург-Есте Франц Фердинанд фон 414
 Габсбург-Есте Франц IV фон 337
 Гагенау Райнмар ("старий") фон 104
 Гагенбах Петер фон 148
 Гаґенедер О. 8
 Газенауер Карл 460
 Газеньорль Фрідріх 451
 Гайдер Йорг 536
 Гайдн Йозеф 373, 378
 Гайдн Міхаель 378
 Гаймерле Гайнріх фон 410
 Гайнау Юліус фон 386
 Гайне Альберт 568
 Гайніш 490, 493
 Гайніш Маріанна 446
 Гайніш Міхаель 483
 Гайнріх, маркграф Істрійський 83
 Гайнріх Гордовитий 69, 89
 Гайнріх з Вінер-Нойштадта 175
 Гайнріх Каринтійський 118, 119, 120, 125, 126
 Гайнріх VII, рим. кор. (Люксембург) 119
 Гайнріх (VII), рим. король (Штауфер) 110, 113, 119, 120, 128
 Гайпергер Йоганн Готард 380
 Гайренбах Йозеф Бенедикт 368
 Гайс Г. 8
 Гайстер Зігберт, граф 255
 Гайтінгер Макс 561
 Галицька Куніґунда 111
 Галицький Роман 110
 Галіфакс, лорд 506
 Гамерлінг Роберт 453

Гаммер Йозеф 369
 Гаммер-Пургшталь Йозеф 372
 Ганак Антон 462
 Гандель-Мацетті Енріка фон 454
 Гандке Петер 562
 Ганзен Теофіль 460
 Ганзіц Маркус 283, 284
 Ганзіц Едуард 458
 Гансон Альбіна 568
 Гантальський Христом 114
 Гануш Фердинанд 551
 Ганч Гуго 564
 Гардеберг 328, 336
 Гаррах Франц Антон фон, граф 267, 279
 Гартвіг, архієп. Зальцбургський 85
 Гартвіг, єп. Бріксенський 85, 131, 132, 147, 168
 Гартвіг Бріксенський 87
 Гартвіг Ніколай 428, 467
 Гартель Вільгельм фон 449
 Гартман, абат Гьотвайзький 101
 Гартман Бріксенський 87
 Гартман Людо Моріц 449
 Гартман Пауль 568
 Гасінгер Гуго 562
 Гаспінгер Йоахим 330
 Гауберрісер-молодший Георг 461
 Гаугвіц Фрідріх Вільгельм, граф фон 304, 305, 326
 Гауер Йозеф Маттіас 568
 Гаузер Йоганн 489
 Гауптман Гергарт 377
 Гаусманн Георг-Евґен 459
 Гафнер Філіп 375
 Гацфельд Мельхіор фон 240
 Гашка Леопольд Лоренц 378
 Геббель Фрідріх 9, 453 та наст.
 Гебра Фердинанд 447
 Гекер Теодор 455
 Геллер Едмунд 462
 Гель Максимиліян 371, 372
 Гельблінг Зайфрід 176
 Гельмер Оскар 514, 520
 Геммерле Франц Мартін 355
 Геммінг, герцог франків 49
 Гендерсон Невіл 506
 Генераліссімус 210, 211
 Генке Тадеуш 371
 Генкель Лазар 228
 Генляйн Конрад 502, 563
 Геннеберг Бертольд фон, архієп. Майнцький 153
 Генріх, маркграф 63, 64
 Генріх "Запальний", герцог Баварський 61
 Генріх Лев 69, 70, 71, 80
 Генріх I 81
 Генріх II Баварський 62
 Генріх II "Язоміргот" 69, 81, 86
 Генріх III, рим. король 64, 66
 Генріх IV 66, 67, 72, 81, 84, 85, 87, 128, 200, 202, 247
 Генріх V 67, 68, 81, 82
 Генріх VII 74
 Генслер Карл Фрідріх 375
 Гераклій, цісар 43
 Герберсторф Адам фон 208
 Герберт Йоганн Міхаель фон 358
 Герберштайн Зігмунд, барон фон 233, 284
 Герберштайн Карл, граф 316
 Гербст Едуард 401, 407, 409
 Гергот Маркард 285, 368
 Герман, герцог 82
 Герман Бенедикт 371
 Герман Теодор фон 463
 Герніг Філіп Вільгельм фон 272, 274
 Гертеріх Франц 569
 Герцберг Евальд Фрідріх, граф 311
 Герцль Теодор 419
 Гесвел Джон 437
 Гесс, шеф генерального штабу 388
 Гесс Франц Віктор Гайнріх фон 560
 Гессенський Філіп 188
 Гефенпайфер Йоганн 454
 Гехт Роберт 498
 Гецендорф Конрад фон 426, 427, 470
 Геяс Іван 488
 Гиртль Йозеф 447
 Гіллер Йоганн, барон фон 329, 334
 Гільдебранд Лукас фон 291
 Гільдегард, королева, дружина Карла Великого 54
 Гімлер Гайнріх 508
 Гіндербах Йоганн, єп. Трієнтський 178
 Гінкмар Раймський 58
 Гірш Ганс 564
 Гіршберг Елізабет фон 123
 Гітлер Адольф 500, 503, 505, 506, 507, 508, 510, 518

Гоберг Вольф Гельмгард фон 270, 286, 287
 Гогенберг Фердинанд фон 380, 382
 Гогенварт Карл Зігмунд, граф фон 406, 407, 410, 413, 416
 Гогенгайм Теофраст Бомбаст фон (Парацельс) 235
 Гогенег Карл 451
 Гогенег Юліус 451
 Гогенек Георг Адам, барон фон 283
 Гогенемський Марк Зіттік фон 202
 Гогенфельз Стелла 456
 Гойбергер Ріхард 458
 Гойзерман Ернст 570
 Гойнбург, графи 115
 Гойос (родина) 351
 Гойос Олександр, граф 467
 Голчек Йоганн 451
 Голіч Панкрат фон 143
 Голлега Вольфганг 572
 Голляйн Ганс 573
 Голуб Еміль 445
 Гольцвебер Франц 502
 Гольцер Вольфганг 145, 169
 Гольцкнехт Гідо 448
 Гольцмайстер Клеменс 573
 Гоннер Франц 515
 Гонтгайм Йоганн Ніколаус фон (Юстиній Феброній) 306
 Гонтерус Йоганнес 230
 Горацій 102, 287
 Гормайр Йозеф фон, барон 328, 330, 333, 369
 Горнбостель Теодор 505
 Горст Юліус фон, барон 407
 Горчаков Олександр Михайлович 408, 409
 Гофбауер Клеменс Марія 344
 Гофер Андреас 329-331
 Гофман Йозеф 461, 464
 Гофмансталь Гуго фон 455, 565, 570
 Гохвельдер Фріц 567
 Гохер Йоганн 244
 Гохштеттер Фердинанд 559
 Григорій V, папа 81
 Григорій VII, папа 66, 85
 Григорій X, папа 112, 113
 Григорій IX, папа 74
 Грюнне Карл, граф 388, 392
 Губер Альфонс 450
 Губер Вольф 237
 Губмаер Бальтазар 187
 Гугберт, герцог Баварський 51, 53
 Гуго з монастиря Санкт-Віктор 102
 Гуго Тюбінгенський 89
 Гуго фон Монтфорт-Брегенц 176
 Гуль Кордель 513
 Гумбольдт Вільгельм фон 336
 Гумбольдт Олександр фон 371
 Гуніади Ладислав 143
 Гуніади Матяш 144
 Гуніади Янош 142
 Гурдес Фелікс 514
 Гус Ян 140
 Гусарек-Гайнляйн Макс 476
 Гуссерль Едмунд 449
 Гут Альфред 512
 Гутер Якоб 187
 Гьоклем Отто 557
 Гюбер Блязіус 370
 Гюбер Філіберт 284
 Гюбнер Лоренц 374
 Гюбнер Олександр, барон фон 390
 Гюльгерг Людвіг 486
 Г'юм Девід 562
 Габільон Людвіг 456
 Габіній, король квадів 36
 Габленц Антон, барон фон 396
 Габленц Людвіг, барон фон 397 та наст.
 Гавіомар, король квадів 32
 Гавронський Ян 504
 Гаер Флоріан 159
 Гай Кассій 23
 Гай Людевіт 344
 Гайсмайр Міхаель 159, 166
 Гайстінгер Марія 457
 Гайцкофлер Захарій 228
 Галлус, місіонер 49
 Гальмаер Йосифіна 457
 Ганаль Йоганн Йозеф 355
 Гандольф Макс 262
 Гарібальді 392
 Гарібальді I, герцог Баварський 41
 Гарібальді II, герцог Баварський 43
 Гаспер Алчід де 517
 Гассер Ганс 462
 Гассер Лоренц 367
 Гауч фон Франкентурн Пауль, барон 421, 426
 Гвальдо-Пріорато Галеаццо 283

Гваріньйоні Іполит 234
 Геббельс Йозеф 569
 Гебгард I, архієп. Зальцбургський 81, 85
 Гебгард Гіршберг фон, граф 123
 Гега Карл фон 442
 Генц Фрідріх фон 328, 334, 344, 364
 Георг з Поербаха 173
 Георг I Ганноверський, англ. король 260
 Гера Фрідріх 570
 Герго, абат Райхерзберзький 102
 Герго, парох Райхерзберзький 101
 Герольд, маркграф префект 54
 Герольд I 54
 Гертруда, герцогиня, вдова Генріха Гордовитого, дружина Генріха Язоміргота 69
 Гертруда, племінниця герцога Фрідріха II 109, 110, 112
 Герц, графи 82, 83, 100, 113, 124, 126, 131, 144, 155
 Герц Гайнріх 451
 Герьо Йозеф 522
 Гесманн Альберт 426
 Гете 312, 372, 375, 458, 462
 Гільман Герман фон 376
 Гільхрист Томас 436
 Гінцкей Франц Карл 456, 566
 Гіскра Карл 394, 409
 Глюк Крістоф Віллібальд 378
 Глязер Юліус, професор університету 407, 448
 Гляйзе-Горстенау Едмунд 505, 507
 Гляйсенбергер Вергілій 287
 Гляйснер Генріх 525
 Гляйх Йозеф Алоїс 375
 Гмайнер Герман 560
 Гмунден Йоганн фон 496
 Голуховський Агенор 392, 393, 404, 417, 424
 Гольвей, лорд 254
 Гольдмарк Карл 458
 Горбах Альфонс 527, 528, 529
 Гордон Джон 211
 Готфрід 101
 Готфрід, граф фон Вельз-Лямбах 78
 Готшед Йоганн Крістоф 372
 Грабен Віргілій фон 155
 Грайзенеккер Андреас 146
 Грайфенберг Катерина фон 287
 Грамон фон, герцог 402, 403
 Гран Даніель 293
 Гранський, архієпископ 149
 Граф Фердинанд 525
 Грац Леопольд 533
 Грей сер Едвард 468
 Грізар Гартман 565
 Грільпарцер Франц 175, 348, 374, 375, 376, 377, 453
 Гріфо 53
 Грогер Паула 566
 Грубер Грегор 368
 Грубер Карл 514, 517, 522
 Грубер Леопольд 368
 Грюбер Йоганн 285
 Грюн Анастасій: див. граф Алекс. фон Ауершперг 376, 453
 Гугіц Густав 461
 Гузінде Мартін 562
 Гульдін Абакук 231
 Гумп Георг Антон 293
 Гумп Йоганн Мартін 293
 Гумплович Людвіг 448
 Гундакер, прикордонний граф 55
 Густав Адольф 209, 210, 240
 Гута 114
 Гутбрехт 52
 Гутгайль-Шодер Марія 569
 Гутманн (рід) 435
 Гутольф з Гайлігенкройца 174
 Гьоргей Артур 386
 Гьорделер Карл 511
 Гьотвайг 67
 Гюлаї Франц, граф 391
 Д'Авіано Марко 246
 Дагоберт I, король 43, 49
 Даймлер Готтліб 452, 550
 Д'Алліо Донато Феліче 292
 Дальберзький Карл Теодор 327
 Дангаузер Йозеф 357, 384
 Данкль Віктор 469
 Даннеберг Роберт 509
 Д'Аннунціо Габріель 470
 Даун Віріх 252, 253
 Даун Леопольд, граф 300, 301, 302
 Даффінгер Моріц Міхаель 384
 Дворжак Антон 459
 Дворжак Макс 450, 565
 Де Суше 241
 Деак Франц 393, 394, 399

Девріє Макс 456
 Дегайо Джордж 293
 Дезидерій 53
 Д'Ельсін, барон 252
 Демеліус Гайнріх 563
 Демус Отто 565
 Деніс Ернест 207
 Деніс Міхаель 374
 Деньк Вольфганг 526
 Дерфлінгер Георг фон 217
 Десе Луї Шарль де, генерал 324
 Дефрегер Франц 463
 Джолітті Джованні 470
 Джуліані Джованні 293
 Джустініано (Венеціанець) 190
 Дзено Апостола 286, 288
 Димітрієвич Драгутин («Апіс») 465
 Дінгельштедт Франц 456
 Дінкельсбюль Ніколаус фон 173
 Дінст Г. 8
 Діоклетіан Далматинець, імпер. 33, 34
 Дітмайр Бертольд 292
 Дітріх, майстер-монетник 99
 Дітріхштайн Зігмунд,
 граф, кардинал 182, 207
 Діттерс фон Діттерсдорф Карл 378
 Доберер Е. 8
 Добльгоф Антон, барон 347
 Добріцгофер Мартін 371
 Добровський Йозеф 370
 Добросердний Філіп 148
 Додерер Гайміто 566
 Дойч Юліус 479, 487, 495, 509
 Долецаль Едуард 561
 Дольфус Енгельберт 495, 496, 498, 499,
 500, 501, 502, 504, 564
 Доміціан 31
 Дон Карлос 264
 Донат 102
 Доннер Георг Рафаель 293
 Допп Альфонс 564
 Дракуль Фрайзінзький 60
 Дрегер (рід) 434
 Дрегер Антон 356
 Дрегер Франц Антон 356
 Дріммель Гайнріх 528
 Другет фон Гомонаї Валентин 119, 206
 Друз 25
 Дуелліус Раймунд 285
 Дурандус Вільгельм 176
 Дюлле Джон Фостер 524
 Дюнан Франсуа 274
 Дюран Оноре 231
 Дюрнштайн фон 72
 Ебендорфер Томас 62, 134, 145, 164, 177
 Ебергард I, архієп. 85
 Ебергард II, архієп. 72, 85
 Ебнер Фердинанд 562
 Ебнер-Ешенбах (Дубскі) Марія фон 454
 Ебульо Петер фон 72
 Евген Моріц Савойський-Каріньян 248
 Евген Савойський 248, 259, 265
 Евіпій 37
 Евстазій 49
 Еггенберг Рупрехт фон 198, 211
 Еггер-Лієнц Альбін 463
 Еггер Рудольф 564
 Егно, сп. Бріксенський та Трієнтський 88
 Еден Роберт Антоні 513
 Едер Гіоб 236
 Едуард IV 152
 Екберт III, граф фон Формбах 79
 Екель Йозеф Гіляріус 368, 369
 Екснер Франц Серафін 447
 Елізабет, королева 414
 Елізабет Крістіна 309
 Емерам, св., сп. Бріксенський 50, 52
 Еммануель, португальський принц 263
 Емміх Фрідріх 452
 Емський Рудольф 104, 105
 Енгельберт, герцог Каринтійський 82
 Енгельберт із Адмонта 174
 Енгельберт II, граф фон Герц 122
 Енгельшалька, маркграф 56
 Енгель-Янозі Фрідріх 564
 Енгерт Вільгельм фон 437
 Ендер Отто 484, 494, 495, 500
 Ененкель Йоб Гартман 233 та наст.
 Ененкель Янс: див. Енікель 234
 Енікель Янс Янсін дер 175
 Еппан, графи 87, 88
 Еппенштайнер, 78, 81
 Еренталь Алоїс Лекса
 барон фон 424, 425, 426, 427, 428
 Ерентрудіс 50
 Ерльський Вольфгер,
 сп. Пассауський 122
 Ерлях Єронім фон (барон д'Ельцін) 252
 Ерлях Йозеф Еммануель Фішер фон 380

Ернст, ерцгерцог,
 син Максиміліана II 192, 194
 Ернст (Залізний),
 ерцгерцог 136, 138, 139
 Ернст, маркграф 66
 Ернст II, герцог Швабський 64
 Ерханфрід, абат Мелька 103
 Естергазі Микола 246
 Етьєн Мішель 457
 Ешеріх Теодор 448
 Єгер Клеменс 282
 Єдлічка Л. 7
 Єлизавета, імператриця російська 303
 Єллагіч Йозеф 346, 348, 349
 Єлюзіх Мірко 567
 Єнні Мельхіор 355
 Єргер Альфред 569
 Єріца Марія 569
 Жадо Жан Ніколя 380
 Жакен Ніколаус Йозеф 370
 Жигмонд Янош 185, 186, 192
 Жирарді Олександр 457
 Жілберт 102
 Жірард Домінік 292
 Журдан 323
 Зайдлер Альма 569
 Зайдлер Ернст фон 472, 476
 Зайзенеггер Якоб 237
 Зайпель Ігнац 489-493, 495,
 499, 563, 565
 Зайс-Інкварт Артур 507, 508, 510
 Зайц Карл 488, 492, 514
 Заксендорф Ульріх фон 105
 Залігер Рудольф 561
 Зальм Ніклас, граф 184
 Зальтен Фелікс 567
 Замойський Ян 194
 Занек Фраєн фон 80
 Зантіфаллер Лео 564
 Заполі Янош 182, 184, 185, 191
 Збарра Франческо 288
 Звитажний Адалберт 62
 Звітен Гергард ван 306, 309, 366,
 367, 370
 Зедльмаєр Ганс 565
 Зедльницькі Йозеф, граф 346
 Зеєбах Марія 456
 Зеккауський Генріх 101
 Зеккендорф Фрідріх Гайнріх 266
 Зельчак Гемма фон 99
 Земмельвайз Ігнац 448
 Земпер Готфрід 460
 Земпт-Еберсберги, графи фон 65, 84
 Зібель Гайнріх фон 321
 Зібенбюргер Мартін 159
 Зіггард Аквілейський 84
 Зігмонди Ріхард 561
 Зігмунд Тирольський 142, 144, 148,
 150, 178
 Зігмунд Франц,
 ерцгерцог Тирольський 242
 Зігфрід, маркграф Нової марки 65, 66
 Зіккардсбург Август 460
 Зіккель Теодор фон 449
 Зінд Крістіан 274
 Зіттікус Маркус фон Гогенемс,
 архієп. Зальцбурзький 236
 Зіші-Ферраріс Мелані 341
 Златін Рудольф 450, 479
 Зойзенгофер Конрад 181
 Зоннек Ганс Унгнад фон 188
 Зонненталь Адольф 456
 Зонненфельз Йозеф фон 306, 309, 350,
 366, 372
 Зоргенталь Конрад, барон фон 384
 Зріні Миколай 191, 241, 242
 Зріні Міклош 191
 Зріні Петер 242 та наст.
 Зунтгайм Ладислав 178
 Зуппе Франц фон 458
 Зутнер Берта фон 456
 Зуттінгер Даніель 286
 Зухенвірт Петер 134, 176
 Зьольх Йоганн 562
 Зюс Едуард 452
 Іван VIII 58
 Іван XXII 121
 Іван XXIII 139
 Іван XXIII 526
 Ігерінг Рудольф фон 448
 Ієронім Празький 140
 Ізабелла, (Елізабет) арагонська
 принцеса 120 та наст.
 Ізабелла Пармська 310
 Ізвольський Олександр 424, 425
 Ілешгазі Стефан 199 та наст.

Ільзунг Трацберг Георг фон 228
 Індзагі Абондіо 278
 Інніцер Теодор 565
 Інокентій II, папа 68
 Інокентій IV, папа 77
 Інокентій XI, папа 245
 Іштван 344

Іречек Костянтин 449

Йованович Люба 466
 Йоганн (Люксембург) 119, 120
 Йоганн, ерцгерцог, брат Франца II 324, 326, 328, 329, 333, 357
 Йоганн Гайнріх, граф Тирольський 127, 130
 Йоганн Георг Саксонський 206
 Йоганн із Гмундена 173
 Йоганн Непомук фон 293
 Йоганн фон Плацгайм 128
 Йоганнес, еп. Зальцбургський 51
 Йоганнес Регіомонтанус (Мюллер) 173
 Йодль Фрідріх 448
 Йозеф Еммануель 291
 Йозеф Клеменс, граф Кельнський 250
 Йозеф Леопольд 511
 Йозеф Фердинанд, баварський кронпринц 250
 Йонас Франц 534, 537, 538
 Йордан, остготський літописець 39
 Йосиф I, рим. імпер. 252, 254, 258, 268, 283, 292, 295
 Йосиф II, рим. імпер. 215, 307, 312, 313, 314, 315, 317, 350, 352, 353, 357, 365, 366, 367, 372, 382
 Йост Моравський, маркграф 138

Кавур Камілло, сардинський міністр 390
 Кадорна Луїджі, генерал 471
 Казим Бек 185
 Кайзерфельд Моріц фон 394
 Кайль Йозеф 564
 Кайнц Йозеф 456
 Калліна Анна 569
 Калькар Гергард фон 173
 Кальнокі Густав, граф 410, 411, 424
 Кальтенбруннер Ернст 512
 Калямінус Георг 229, 232
 Каміц Райнгард 522

Каммель Георг 286
 Каневале Карло 290
 Канізії Петро 189, 193, 230
 Канова Антоніо 382
 Канон Ганс 462, 463
 Капелла Марціаній 102
 Капістрано Йоганнес фон 146
 Каплан Віктор 561
 Каплірс Зденко, граф 246
 Капрара Енео Сільвіо 245
 Капріві Лео, граф 444
 Кара Мустафа 245
 Карабачек Йозеф 449
 Каракалла, імпер. 27, 32
 Караффа Антоніо, генерал 247
 Караян Герберт фон 569, 571
 Карвінські Карл 501
 Карл I, цісар Австрійський, кор. Угорський 428, 472, 473, 475, 476, 477
 Карл II, кор. Іспанський 193, 250
 Карл IV, рим. імпер. 127, 128, 129, 130, 177
 Карл V, рим. імпер., кор. Іспанський 149, 153, 157, 158, 183, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 227, 257
 Карл VI, рим. імпер. 255, 257, 261, 263, 265, 266, 271, 277, 279, 280, 283, 288, 289, 295, 296, 309, 352
 Карл VII, (Карл Альберт курфюрст Баварський) 152, 297, 298, 386
 Карл IX, кор. Французький 192
 Карл Хоробрий, герцог Бургундський 148
 Карл Мартелл, мажордом 53
 Карл, ерцгерцог Лотаринзький 244, 245, 246, 247
 Карл Лотаринзький (брат Франца Стефана) 297
 Карл Август, великий герцог Ваймарський 312
 Карл Альберт, король Сардинії 346
 Карл Альберт, курфюрст Баварський: див. Карл VII, рим. імпер.
 Карл XII, кор. Шведський 253 та наст., 258
 Карл Великий 52, 53, 54, 56
 Карл Еммануель III, кор. Сардинії 298
 Карл Густав фон Цвайбрюкен 240
 Карл Теодор Пфальц-Зульцбахський 308
 Карл Пфальцький-Цвайбрюкенський 308, 309

Карлман (син Людвіга Німецького), король 55, 56
 Карлоне Джованні 290
 Карлоне Карло Мартіно 290
 Карнап Рудольф 562
 Каролі Олександр 255
 Каролі Міхаель, граф 476
 Каррара Франц фон 132
 Картерт Джог, лорд Гренвільський 298
 Каслрі Роберт Стюарт Вісконт 336
 Каснер Рудольф 562
 Кастальдо, генерал 186
 Кастеллі Франц 378
 Катерина, донька Майнгарда VII фон Герц 132
 Катерина, дружина герц. Рудольф IV, донька Карла IV 130
 Катерина II, цариця 303, 307, 309, 311
 Катін Ніколя де 251
 Кауніц-Рітберг Венцель Антон фон 300, 301, 303, 304, 318, 320
 Кауцькі Карл 416
 Кафка Франц 571
 Кевенгюллер Андреас Людвіг, граф 264
 Кевенгюллер Франц Крістоф, граф 234
 Келлерманн Франсуа Етьєн 324
 Кельдерер Юрг 237
 Кельзен Ганс 488, 563
 Кельнський, архієпископ 120
 Кемені Янош 241
 Кемпен Йоганн, барон фон 388, 389, 392
 Кеніг Енгельберт 356
 Кенігсег Лотар 266
 Кеннеді Джон Ф. 527
 Кеплер Йоганнес 229, 234
 Кербер Ервін 570
 Кересі Йожеф 437
 Керншток Оттокар 454
 Кесне 312
 Кирило (або Костянтин) 58
 Кільмансег, граф 417
 Кінбюк Віктор 490
 Кінцль Вільгельм 458
 Кірхберг Ульріх фон 110, 112
 Кірхшлегер Рудольф 532, 533, 536
 Клавдій, імператор 26, 27
 Кляпка Георг 398
 Клесль Шарль, генерал 321
 Клесль Мельхіор, еп. і кардинал 195, 200, 202, 203, 205, 369

Климент VII, папа 182
 Климент XI, папа 253
 Клібер Йозеф 382
 Клімт Густав 461, 463
 Клопшток Фрідріх Готльоб 372, 374
 Кляймайрн Йоганн Франц Тадеуш 368
 Кляйн Франц 479
 Кляйст Гайнріх фон 375
 Клям-Мартініц 472
 Клямм Ульріх фон 74
 Кляус Йозеф 527, 528, 530, 531
 Кнабель Ф. 356
 Кобенцль Людвіг, граф 324
 Кобурзький Йосіф 311
 Коденхове-Калергі Ріхард Н. 563
 Козуліх 443
 Кокошка Оскар 463, 571
 Коліг Антон 571
 Коллер Г. 8
 Коллін Йозеф фон 375
 Коллоредо-Валізеє Франц Паул де 320, 324
 Коллоредо Ієронім, архієп. Зальцбургський 315, 373, 374, 379
 Колляр Ян 344
 Коловрат Франц Антон 342, 346
 Коломан, ірландський пілігрим 64
 Колонна фон Фельз Леопольд 204
 Колумбан 49
 Кольбенгаер Ервін Гідо 456
 Комапці Йоганн Баптист 283
 Коменський Ян Амос 281
 Комзак Карл 458
 Коммодій, імпер. 30, 31
 Комнена Теодора 69
 Конде Луї, французький полководець принц 213
 Конрад I, нім. імпер. 60 та наст.
 Конрад II, рим. імпер. 64 та наст.
 Конрад III, рим. кор. 63
 Конрад III Штауфен, рим. кор. 68
 Конрад IV, рим. кор. 111
 Конрад, еп. Бріксенський 88
 Конрад I, архієп. Зальцбургський 85
 Конрад II, архієп. Зальцбургський 85
 Конрад IV фон Фансторф, архієп. Зальцбургський 111, 123
 Конрад I, герцог Каринтійський 81
 Конрад II, герцог Каринтійський 81
 Конрад Червоний, герцог 62

Константин, імпер. 33-36
 Констанцій, імпер. 36
 Копленіг Йоганн 515
 Копперз Вільгельм 562
 Корб Йоганн Петер 284
 Корбіній, еп. Фрайзінзький 50, 52
 Корвін Матяш 145, 146, 149, 150, 178
 Кордье Вальтазар 231
 Корет А. 7
 Корнгойзель Йозеф 381, 382
 Корнгольд Еріх Вольфганг 568
 Корнідес Карл 8
 Корсаков Александр Михайлович,
 російський воєначальник 323
 Коттаннер Гелена 142, 177
 Кофлер Ганс 565
 Кох Георг 445
 Кох Йозеф Антон 383
 Коцебю Август 340
 Коцель 55, 58
 Кошакер Пауль 563
 Кошут 386, 399, 421
 Кошут Лайош 345, 346
 Крайські Вруно 527, 530, 531,
 532, 533, 535
 Кралік Ріхард 454
 Крамарж Карл 472
 Краневіттер Франц 454
 Крауз Герберт 521, 525
 Крауз Карл 457, 472, 565, 567
 Краус Клеменс 569
 Краус Філіп, барон 349, 388
 Крафогль Йоганн 452
 Крафт (Крато) Йоганн 235
 Крафт Йоганн Петер 383, 384
 Крафт-Еббінг Рудольф фон 448
 Кребс Норберт 562
 Кречмер Пауль 565
 Крігубер Йозеф 384
 Крістеллі Антон Шреттер фон 451
 Крістіан IV, кор. Датський 208
 Крістіна Шведська 240
 Крістоффі Йозеф 421
 Кронес Франц 450
 Крупп 438
 Крьон Томас 232
 Кубін Альфред 572
 Кудліх Ганс 347
 Куенбург Макс Гандольф,
 архієп. Зальцбурзький 262
 Куенрінг Гадмар 75
 Куенрінг Гайнріх 75
 Кузанський Микола 147, 178
 Кун Ріхард 561
 Кундман Карл 462
 Кунтер Гайнріх 170
 Куншак Леопольд 416, 492, 496, 499
 Курц Зельма 569
 Курц Фердинанд 239, 274
 Курц Франц 369, 374
 Куспіній Йоганн 178, 233
 Кутузов Михайл Ілларионовіч 326
 Кьоніг Енгельберт 356
 Кьонігсег Лотар, граф 266
 Кьонігсмарк Ганс Крістоф, барон фон 214
 Кьопрюлю Ахмед 242
 Кьопрюлю Мустафа 248
 Кьорбер Ернест фон 419, 420, 421,
 442, 443, 472
 Кьорнер Теодор 514, 522, 526, 527, 531
 Кюбек Карл Фрідріх фон 346, 389
 Кюрнбергер Фердинанд 453
 Кюфштайн Ганс Людвіг фон 232
 Ладислав Постумус, кор. Угорський 142
 Ладислав IV, кор. Угорський 113, 116
 Лассаль Фердинанд 405, 416
 Лебенау 86
 Лебенвольдт Адам фон 287
 Лебрун, французький генерал 403
 Лев XIII 499
 Левінські Йозеф 456
 Легар Франц 458
 Ледвінка Ганс 550
 Леклюз Шарль де (Клюзанець) 235
 Леман Лотта 569
 Ленер Людвіг фон 387
 Лео XIII, папа 416
 Леодольтер Інґрід 532
 Леопольд, св. 62, 73, 124
 Леопольд 507
 Леопольд Австрійський 85
 Леопольд Вільгельм 212, 290
 Леопольд I, рим. імпер. 242, 250,
 252, 258, 271, 273, 276, 278, 279,
 280, 283, 287
 Леопольд II, рим. імпер. 318, 319, 320
 Леопольд I (Бабенберг): див. Люїтпольд
 Леопольд I (Габсбург) 119

Леопольд III, герцог (Габсбург) 67, 68,
 132, 176
 Леопольд II, маркграф 66, 318, 354
 Леопольд III, маркграф 132, 135, 137
 Леопольд IV, маркграф Австрійський,
 герцог Баварський 68, 69, 99, 138
 Леопольд V, герцог 71, 72, 73, 93,
 94, 242
 Леопольд VI, герцог 73, 74, 75, 77, 93
 Леопольд, син герцога Леопольда VI 74
 Леопольд, син маркграфа Адальберта:
 див. Люїтпольд
 Леопольд, ерцгерцог (Тирольський),
 еп. Пассауський 207
 Леопольд "Сильний",
 маркграф Штирійський 79
 Леопольд Вільгельм, ерцгерцог 254
 Леопольд Дессауський 299
 Леопольд Йозеф 506
 Лескі Альбін 565
 Леслі Вальтер, граф 211, 242
 Лессепс, архітектор 443
 Лессінг 372
 Лесьяк Прімус 449
 Лефевр Франсуа Жозе 331
 Лехер Ернст 451
 Лехнер Карл 58
 Лещинський Станіслав 263
 Лібен Адольф 452
 Лібен Роберт фон 451
 Лібенберг Андреас 246
 Лізола Франц, барон фон 240
 Лінк Бернгард 284
 Ліст Ференц 458
 Літтров Йосиф Йоганн 371
 Літтров Карл 371
 Ліхаль Роберт 537
 Ліхновські Едуард Марія, князь 369
 Ліхтенштайн (рід) 80
 Ліхтенштайн Алоїс, принц 415, 416
 Ліхтенштайн Йоганн I, князь,
 генерал 329
 Ліхтенштайн Йоганн II 461
 Ліхтенштайн Карл, князь фон 200, 207
 Ліхтенштайн Карл Евзебій,
 князь фон 290
 Ліхтенштайн Ульріх фон 104, 105
 Ліціній Господар 34
 Ллойд 362, 443
 Лобковіц Венцель Евзебій 239, 243, 244
 Лобмаер Людвіг 464
 Лодовіко делла Торре,
 патріарх Аквілейський 130
 Лодрон Паріс,
 архієп. Зальцбурзький 216, 236
 Лозерт Йоганн 450
 Лойола Ігнацій фон 237
 Локателлі Йозеф 271
 Локк Джон 562
 Лотар (фон Зуплінгбург), рим. імпер. 68
 Лукан 102
 Лукаш Ладислав фон 427
 Луччені Луїджи 414
 Льобль Ганс Якоб (фон Грайнбург) 195
 Льові Отто 559, 560
 Льозенштайн Ганс Вільгельм фон 236
 Льонер Гайнріх 437
 Льоос Адольф 461
 Льоренц Адольф 448, 559
 Льоренц Конрад 561
 Льоренц Оттокар 450
 Льоренц Фрідріх 328
 Льотський Альфонс 7, 564
 Льошмідт Йозеф 451
 Люгер Алоїс 533
 Люегер Карл 406, 415, 417, 426, 503
 Людвіг Богобоязний, імпер. 55
 Людвіг Німецький,
 кор. східних франків 55
 Людвіг "Бранденбурзький",
 граф Тирольський 130
 Людвіг I, кор. Угорський 133, 135
 Людвіг II, кор. Угорський 160, 162
 Людвіг, ерцгерцог 346
 Людвіг Ваденський 248, 252
 Людвіг Мавр, герцог Міланський 158
 Людвіг, син Майнгарда
 Тирольського 126
 Людевіт 55
 Людовік XI, кор. Французький 154
 Людовік XIII, кор. Французький 206
 Людовік XIV, кор. Французький 240,
 243, 244, 247, 249, 250, 253, 254, 255,
 256, 289
 Людовік XV, кор. Французький 295
 Людовік XVI, кор. Французький 319
 Люїк Карл 449, 565
 Люїтпольд 61-65
 Люїтпольд, граф, батько

герц. Арнульфа 59, 62
 Люїтпольд, син маркграфа Адальберта 64
 Лютер Мартін 159, 176 та наст., 189
 Люшін фон Ебенгройт Арнольд 450
 Лягузен Ервін 511
 Ляйбніц Готфрід Вільгельм 286
 Ляйкам Андреас 357
 Лямбек Петрус 151, 282
 Ляммаш Гайнріх 448, 477, 484
 Лямормен Вільгельм 211, 212, 231
 Лянгенштайн Гайнріх фон 173
 Ляндвер Оттокар 475
 Лянденберг Герман фон 115
 Ляндштайнер Карл 559
 Ляннер Йозеф 380
 Лясі Франц Моріс, граф 311
 Ляске Оскар 572
 Ляссер Йозеф фон 347, 407
 Ляубе Гайнріх 456
 Ляудон Гідеон фон 302, 311
 Ляціус Вольфганг 56, 233
 Лячка Адам 415

Магаці Крістоф Антон, граф 816
 Магерль Д. 8
 Магнус Райхенберзький 102
 Мадершпергер Йозеф 354
 Мазаріні, кардинал 240
 Маєн Ян 450
 Маєр Каєтан 387
 Маєрберг Августин 284
 Майзль Карл 375
 Майлс Шерман 481
 Майнгард II (IV), граф Герц-Тирольський,
 герцог Каринтійський 116, 117-119, 124,
 131, 172
 Майнгард III, граф Герцський 123 та наст.
 Майнгард VII, граф Герцський 132
 Майнгард Тирольський 123
 Майнль Юліус 441
 Майнонг Алексіус фон 448
 Майнцький, архієп. 112
 Майнцький Йоганн Філіп 240
 Майр Міхаель 488
 Майр Петер 331
 Майр Ріхард 569
 Майсау Отто фон 111
 Майстер Ріхард 562
 Майтнер Ліза 560
 Мак Карл, барон фон 326

Макарт Ганс 461, 462, 463
 Македонський О. 105
 МакМіллан Гарольд 524
 Макс Еммануель, курфюрст
 Баварський 247, 250, 251, 252
 Макс Ернст 562
 Макс Йозеф, курфюрст Баварський 308
 Максентій, рим. імпер. 34
 Максиміліан, герцог
 та курфюрст Баварський 213
 Максиміліан, ерцгерц. 5.
 чоловік Марії Терезії 394
 Максиміліан, імпер. Мексики 403
 Максиміліан Йозеф
 курфюрст Баварський 306
 Максиміліан I, рим. імпер. 77, 106, 152,
 153, 156, 157, 158, 181, 183, 227, 230
 Максиміліан II 191, 192, 193, 194, 201,
 227, 231, 235, 236
 Максиміліан III 194
 Малер Густав 458, 568
 Малобаич Раде 465
 Мандіні 411
 Мандль Ігнац 415
 Мансфельд Ернст фон 206, 208
 Мансфельд Франц, граф 292
 Манчіні Олімпія 248
 Марберг Лілі 569
 Марбод, князь 30, 31
 Маргарита "Маульташ" (Вареник), герц.
 Каринтійська, граф. Тирольська 126 та
 наст., 132 та наст.
 Маргарита Терезія,
 друж. Леопольда I 252, 298
 Маргарита, донька Леопольда VI,
 герцогиня Австрійська,
 кор. Богемська 74, 114, 115
 Маргарита, донька
 Максиміліана I 156, 163
 Маренберг Зайфрід фон 111, 114
 Маріоні Якоб 286
 Марія Амалія, донька Йосифа I, дружина
 Карла Альберта Баварського 295
 Марія Амалія, донька Карла VI 265
 Марія Анна, ерцгерц.,
 донька Карла VI 263
 Марія Анна, кор. Іспанська 257
 Марія Антуанетта, донька Марії Терезії,
 кор. Французька 319

Марія Йозефа, донька Йосифа I, друж.
 Фрідріха Августа Саксонського 303
 Марія Йозефа, друж. Карла Йосифа II 315
 Марія Йозефа, мати кор. Карла 472
 Марія Крістіна, сестра Леопольда II 318
 Марія Крістіна, друж. імпер. Карла IV 382
 Марія Луїза, друж.
 імпер. Наполеона I 332, 335, 337
 Марія Людовіка, 3.
 дружина Франца II 328
 Марія Терезія, інфанта 247
 Марія Терезія 266, 270, 288, 295, 297,
 298, 300, 301, 303, 305, 306, 309, 310,
 314, 315, 317, 331, 350, 353, 354, 355,
 356, 359, 362, 363, 364, 365, 366, 370,
 372, 373, 379, 382, 461
 Марк Аврелій, рим. імпер. 30, 31, 32, 34
 Марк Герман Франц 561
 Марквард фон Еппенштайн, маркграф 78
 Маркс Йосиф 568
 Маркс Карл 361, 405, 416
 Маркус Зігфрід 452
 Марльборо, маршал 251, 253, 254
 Мартиній 50
 Мартінееллі Доменіко 291
 Мартіні Карл фон 366
 Мартіні Мартін 285
 Мартініца Ярослав фон 204
 Мархет Густав 423, 446
 Маршалл 520
 Масарик Тома Г. 472, 480
 Массен 326
 Матає Гайнріх 490
 Матезіус Г. 573
 Матіас 194, 199, 200, 201, 202, 238
 Матільда, маркграфиня 80
 Маттіолі П'єтро Андреа 235
 Мауерманн Макс 436
 Маульберч Франц Антон 382
 Мауріцій, імператор 48
 Маутнер фон Маркгоф, Адольф Ігнац 434
 Мах Ернст 448
 Махмет Алі 343
 Мач Гауденц фон 150
 Мегмедбасічев Мухамед 466
 Мегенберг Конрад фон 173
 Мегерле Йоганн Ульріх 287
 Мерізер Єронім 229, 234
 Медічі Клавдія 207
 Маєр Ганс 450

Маєр-Любке Вільгельм 449
 Маєр-Любке Мусафія 449
 Меланхтон Філіп Іллірійський 191, 192,
 195, 229
 Мелісус Пауль 232
 Мель Макс 566
 Менгер Карл 448
 Менгін О. 16
 Мендель Грегор 452
 Меннель Якоб 178
 Менсдорф-Пуїльві Альберт, граф 473
 Меріан Матеус 284
 Меркль Адольф Юліус 563
 Мерсі Клавдій Флорімунд 269
 Мерсі Франц фон 213, 264
 Меснер Йоганнес 564
 Мессенгаузер Венцель 349
 Мессершміт Франц Ксавер 382
 Методій, св. 58
 Меттерніх Клеменс Лотар граф 328, 329,
 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340,
 341, 342, 344, 345, 346, 357, 364, 376
 Меттерніх Мелані,
 уродж. Ціхі-Ферраріс 369
 Мехія Томас 403
 Мехмед Алі Єгипетський 342
 Мец Вальтер фон 105
 Мецнер Франц 462
 Микола I, цар 386
 Микола II, цар 473
 Микола IV, папа 117
 Михайло, воєвода Волоський 198
 Міклас Вільгельм 493, 494, 508
 Міллі Гюстав де 358
 Мілов Стефан фон 456
 Мільокер Карл 458
 Мінор Якоб 449
 Мірамон Мігель 403
 Мітайз Генріх 563
 Мітіс Ігнац 358
 Міттервурцер Фрідріх 456
 Міттергофер Петер 452
 Моз Фрідріх 370
 Моймир, князь моравів 55
 Мок Алоїс 533, 535, 536
 Моліш Ганс 561
 Молотов 513, 523
 Моль Бальтазар Фердинанд 382
 Мольтке Гельмут фон 397
 Монтгела Максиміліан, граф фон 330

Монтекуколі Раймунд,
граф фон 240, 241, 244
Монтеск'є Шарль 312, 318
Монье Йозеф, садівник 440
Моріц Саксонський, курфюрст
(маршал) 186, 189, 299
Моро Альдо 530
Моро Жан Віктор 321, 324
Мотль Фелікс 458
Моцарт Вольфганг Амадей 373, 378,
379, 461
Моцарт Леопольд 379
Музиль Роберт 566
Мунгенаст Йосиф 292
Мусгер Август 439
Муссоліні Беніто 470, 499, 500, 502, 505,
506, 508, 510, 518
Мут Карл 454
Мухамед Ахмед (Магді) 450
Мьоріке 458
Мюгельн Гайнріх фон 176
Мюллер Ігнац 306
Мюллер Йоганн Георг 459
Мюрат Йоахім 337

Набль Франц 566
Надлер Йозеф 564
Надошді Франц 242
Наз Йоганнес 193
Найдгарт Роенталь фон 93, 105 та наст.
Найпперг Адам Альберт, граф 296, 335
Найшперг Вільгельм Райнгардт,
генерал 266, 296
Наполеон I, імпер. Французький
(Бонапарт) 322, 323, 325, 326, 327, 328,
329, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 375
Наполеон III, імпер. Французький 390,
395, 396, 402, 403
Нарзес, візантійський полководець 49
Настас'євіч Гйорге 504
Науманн Фрідріх 475
Науса Фрідріх, віденський єпископ 189
Негреллі фон Мольдельбе Алоїс 443
Недбал Оскар 458
Нерон, рим. імпер. 128
Нессельроде Карл Роберт, граф 336
Нестрой Йоганн 375, 453
Немцова Вожена (Барбара Панкль) 454
Нібур Бартольд Георг 369
Ніч Герман 572

Нобіле Петер 381
Нойрат Отто 562
Нойтра Ріхард 573
Нотнагель Герман 448
Нюль Едуард ван дер 460
Нюрнберзький, бургграф 112, 113

Овідій 102
Одільо 43, 51, 53
Одоакр 37
Озіус Георг 232
Октавіан Август 25, 26
Ола Франц 527, 528, 529
Олександр II, папа 85
Олександр III, папа 71, 80, 85, 87
Олександр I, цар 325, 326, 334, 336
Олександр Обренович 424
Олександр Северій 32
Олександр фон Баттенберг 412
Ольбріхт Йозеф 461
Опіц Йошуа 195
Оппонгаймер Самюель 280
Оппольцер Теодор 451
Орель Антон 563
Ормондський герцог 254
Орсіні Наполеон 134
Оргенбурзькі, графи 82
Осман Ага 267
Оссіан 374
Остенбург, майор 483
Остром 36
Отакар I, маркграф Штирійський 79
Отакар II, маркграф Штирійський 79
Отакар III, маркграф Штирійський 79
Отакар IV, маркграф
і герцог Штирійський 71, 80
Отто I, рим. імпер. 61-62, 327
Отто II, рим. імпер. 61
Отто II, рим. імпер. фон Андекс 88
Отто III, рим. імпер. 63, 81
Отто IV, рим. імпер. 73
Отто, ерцгерцог 472
Отто фон Еберштайн 110
Отто, герцог, син Майнгарда II 123
Отто (Салієць), герцог Каринтійський 81
Отто Веселий, герцог 125, 127, 176
Отто фон Льонсторф, еп. Пассауський 111
Отто II, фон Андекс 89
Отто Фрайзінзький, еп. 61, 62, 70, 102

Оттони 80, 85
Оттокар Чеський (Пжемисль
Оттокар), кор. Богемський,
герц. Австрійський 110, 111, 112, 113,
114, 122, 162, 175, 374, 377
Оффенбах 458

Павло, цар 323
Павло I, папа 190
Павло II, папа 146
Пайльштайн та Лебенау графи фон 86
Пайхль Густав 573
Пакассі Ніколаус 291, 380
Пак'є Клавдій Інокентій дю 274
Палацький Франтішек
(Франц) 343, 394 347, 370, 387
Паліза Йоганн 451
Пальтрам 113
Пальфі Йоганн, граф 255
Панкль Барбара 454
Паолі Бетті (Глюк Бабет) 378
Пален Франц фон 504, 505, 507
Папірій Карбо, консул 23
Паппенгайм Готфрід
Гайнріх фон 208, 210
Паргаммер Ігнац 365
Паркфрідер Готфрід Йозеф 462
Пасіч Нікола 424, 466
Паслер Петер 159
Паузер Сергіус 572
Паулі Вольфганг 560
Пахер Міхаель 180
Пацман Петер 231
Пегауери (рід) 80
Пекарж Йозеф 210
Пенц Пауль Франц де 380
Пеньк Альбрехт 450, 562
Перген Йозеф Антон, граф 314
Пергер Бернгард 174
Перконіг Йозеф Фрідріх 566
Пернерсторфер Енгельберт 416
Пернольд, псевдохроніст 114
Персано Карло Пелліоне, Конте ді 398
Петрарка Франческо 128, 177
Петро Великий, цар 259, 284
Петро III, цар 303
Петровіч Георгій (Карагеоргієвич) 332
Петровіч Данило 389
Петтауери (рід) 80
Петтенкофен Август фон 463

Пехе Дагоберт 464
Пехт Отто 565
Пец Бернгард 284
Пец Ієронім 284
Пецваль Йозеф 439
Пецольд Альфонс 455
Пій II, папа (Енеа Сільвіо
Пікколоміні) 147, 163, 176, 177
Пій IV, папа 190
Пій VI, папа 314
Пій IX, папа 402
Пій XI, папа 499
Піккавер Альфред 569
Пікколоміні Енеа Сільвіо,
генерал 212, 248
Пікколоміні Октавіо, князь 222, 248
Піллерсдорф Франц, барон 347, 346
Пілоті Карл фон 463
Піне Антуан 524
Піпін Молодший, мажордом і кор. 53
Піпін Середульший, мажордом 50, 53
Пірке Клеменс, барон фон 559
Пітербороу, граф 254
Пітт 303
Піттерманн Бруно 514, 526, 527
Піттіоні Ріхард 7, 16, 17, 18
Піфль Фрідріх Густав 454
Піфль-Перчевіч Теодор 528
Піхлер Адольф 454
Піхлер Вальтер 572
Піхлер Кароліна 373
Плаер, поет 175
Пленер Ігнац 393, 401
Пльосль Сімон 354, 439
Пляйні, графи фон 85
Плянетта Отто 501, 502
Подебрад Їржі (Юрій)
Кунштадта 142, 144
Пойтінгер Конрад 178
Польгайм, родина 182, 197
Польгар Альфред 567
Поміс П'єтро де 236
Понятовський Станіслав 307
Поповіч Аврелій 423
Поппер Карл Раймунд 562
Поппер-Люнкеус Йозеф 456
Порше Фердинанд 438, 468, 550, 551
Постль Карл (Чарльз Сілсфілд) 344
Постум Ладислав 134, 142, 143,
144, 165, 177

Потоцький Альфред, граф 405
 Поццо Андреа 293
 Пражак, міністр юстиції 412
 Прайс Ворд 504
 Прадтауер Якоб 292
 Прегль Фріц 452, 560
 Прерадовіч Паула фон 567
 Прерадовіч Петер 567
 Прехаузер Готфрід 374
 Прехтль Йоганн Йозеф фон 371
 Прешерен Франц 376
 Принцип Гаврило 465
 Присціан 102
 Пробій, рим. імпер. 32
 Пробст Отто 529
 Проенгубер Валентин 234
 Прокеш-Остен Антон, граф 369
 Пронаі Пауль 483
 Пруннер Йоганн Міхаель 292
 Псеннер Людвіг 415
 Птолемей, географ 39
 Пуанкаре Раймунд 467
 Пургшталь Йоганн фон
 (ур. баронесса Кренстоун) 373
 Пуртшеллер Людвіг 450
 Пух Йоганн 438
 Пухгайм Георг фон 145
 Пфайфер Іда 371
 Пфіцнер Ганс 568
 Пфрімер Вальтер 492, 495, 496

 Рааб Юліус 514, 527, 528, 522, 524
 Равенни, космограф 39
 Радермахер Людвіг 565
 Радецькі Йоганн Йозеф Венцель,
 граф 461, 462, 346, 348
 Радінгер Йоганн 451
 Радольф Клеменс фон 275
 Разумовський Андрій Кириллович 336
 Райманн Віктор 525, 521
 Раймерс Георг 568
 Раймунд Фердинанд 375, 570
 Райнгард Ганс фон 331
 Райнгардт Макс 569, 570
 Райнер Арнульф 572
 Райнер Ролянд 573
 Райнінгер Роберт 562
 Райніш Лео 449
 Райтгофер Йоганн Непомук 358
 Райфайзен 433

 Райхенбах Карл Людвіг фон 437
 Райхерт Карл 439, 561
 Райхштадтський, герцог 335
 Райшек Андреас 450
 Ракочі Георг I 217
 Ракочі Георг II 240, 241, 250, 255, 259
 Ракочі Жигмонд 199, 213
 Ракочі Франц II 296
 Раль Карл Гайнріх 460
 Рамек Рудольф 490, 497
 Рамперсдорф Конрад 138
 Ранке Леопольд фон 369
 Растислав 55, 58
 Ратбод, маркграф 55
 Раух Адріан 368
 Раушер Йозеф Отмар фон 389, 405
 Рафль Франц 331
 Раш Йоганн 232
 Рашін Алоїс 472
 Рашін Сесіма 210
 Рашке Рудольф 512
 Ребгун Пауль 232
 Редліх Освальд 449
 Редль Альфред 427
 Релінгер Макс 228
 Рембольд Леопольд 368
 Рембрандт ван Рійн 382, 383
 Реннер Карл 423, 478, 479, 485,
 489, 497, 498, 499, 509, 514, 515,
 516, 521, 563
 Рерль Франц 570
 Рессель Йозеф 362
 Реттенбахер Симон 282, 287
 Рехберг Йоганн Бернгард, граф 392, 394
 Рігер Антон фон 366
 Рігер Франц Ладислав 347, 394
 Рігель Алоїс 450
 Ріль Вальтер 503
 Ріль Карл Гайнріх 462
 Рільке Райнер Марія 455, 565
 Рінгк Готтліб Евхаріус 283
 Ріннер Ганс 159
 Рінтелен Антон 491, 494, 501, 502
 Ріплз Франц Ксавер 361
 Рішперд Ян Віллем, барон фон 261
 Ріт Курт 502, 504
 Рітнер Едуард 417
 Рітнінгер Петер 452
 Ріхеца, друж. маркграфа Люїтпольда 62
 Ріхтер Ганс 458

Ріхтер Едуард 450
 Ріхтер Йозеф 374
 Річард I, король Англійський 72, 73
 Річард Корнуельський, рим. кор. 111
 Рішельє Арман Ліон Дюплессі 212
 Роберт Луї (Людвіг) 358
 Рода-Рода Олександр 567, 572
 Розвенге Гельга 569
 Розеггер Петер 453
 Ройманн Якоб 488
 Рок Ганс 138
 Рокітанський Карл фон 367, 447
 Роллер Альфред 464, 570
 Роллінгер Вільгельм 179
 Ромако Антон 463
 Ромберг Йозеф Антон 355
 Роо Герард ван 234
 Ростгорн, брати 358
 Рот Йозеф 566
 Ротталь Георг фон 158
 Роттенбург Гайнріх фон 139
 Роттмайр Йоганн Міхаель 293
 Ротшильд (родина) 435, 445
 Ротшильд Соломон 364
 Роха-і-Спінола Крістоф де 273
 Рохледер Фрідріх 451
 Рубенс 463
 Рубін (міннезингер) 105
 Рудольф з Емса 175
 Рудольф I (фон Габсбург), рим. кор. 114
 Рудольф II, рим. імпер. 194, 197, 198,
 199, 201, 202, 207, 219, 227, 228, 230,
 234, 237, 377
 Рудольф, кронпринц 413, 414, 457
 Рудольф (II), герцог 116, 118
 Рудольф III, син короля Альбрехта,
 король Богемський, герцог 117 та наст.
 Рудольф IV (Фундатор), герцог 69, 70,
 124, 128, 129, 131, 132, 164, 169,
 176, 181
 Рудольф, ерцгерцог,
 архієп. Ольміуцький 382
 Рудольф Брегенцський, граф старший 89
 Рудольф Брегенцський, граф молодший
 (фон Пфуллендорф) 89
 Рудольф III, граф фон
 Монтфорт-Фельдкірх 130
 Рудольф, король 38
 Рудьє Е. 8
 Руперт, св., еп. Зальцбурзький 50, 51

 Рупрехт Пфальдський 138, 148
 Руппа Вільгельм фон 205
 Русбах Конрад фон 106
 Рьоббелінг Германн 569
 Рьоренбах Ніколаус фон 166
 Рьопф Георг 223
 Рюдигер, маркграф 60, 61
 Рюдигер Франц Йозеф 402, 460
 Рюланд Фрюауф (Молодший) 180

 Саар Фердинанд фон 456
 Савойський, граф 117
 Саламанка Габріель де 159
 Салаandra Антоніо 470
 Салійці (династія) 80
 Салтиков Пьотр Семьоновіч 302
 Само, купець 43
 Санта Софія Галеаццо де 174
 Сарагат Джузеппе 530
 Сарторі Йозеф, фон 265
 Сарторі Фрідріх 371
 Свобода Карл Марія 565
 Святоплук 55, 58, 59
 Северин, св. 37, 71
 Селім II, султан 192
 Сепс Моріц 457
 Септімус Северій, рим. імпер. 26, 32
 Сергій, папський легат 53
 Сечені Стефан, граф 344
 Сигізмунд Угорський 138
 Сирмієць Йордан 36, 39
 Сілзфілд Чарльз 344
 Сіма Ганс 533
 Сіменс 436
 Сімоні Фрідріх 450
 Сіновац Фред 532, 535, 536
 Скамбата Сціпіон 231
 Скерлеч Банус (Йоганн), барон 465
 Скрауп Зденко Ганс 452
 Славата Вільгельм фон 204
 Славік Фелікс 533
 Слатконія Георг фон,
 еп. Віденський 158, 181
 Слезка Лео 569
 Слуга Франц 258
 Сметана Фрідріх 459
 Смолька Франц 394
 Соколь Карл 512
 Солярі Сантіно 236
 Сорбе Поль 268, 281

Србік Гайнріх фон 210, 341, 564
 Стабій Йоганнес 178
 Стадіон Йоганн Філіп, граф 328, 331
 Стадіон Франц, граф 349, 388
 Сталін 513, 519, 523
 Стенгоуп, лорд 254
 Стефан, св. 66
 Стефан Віктор, ерцгерцог 346
 Стефан I Святий, король Угорський 399
 Стефан Йозеф 451
 Стефан Угорський 64
 Стефанія, дружина кронпринца Рудольфа бельгійська принцеса 414
 Стоядінович Мілан 509
 Страсольдо Юліус Йозеф, граф 337
 Стратімірович Георг, 346
 Стремайр Карл, фон 407, 409
 Стшиговскі Йосиф 565
 Суворов Александр Васильєвич 323
 Сулейман, султан 184, 191
 Сунтгайм Ладислав 62
 Сфондраті Челестин 282
 Сфорца Б'янка Марія, дружина імпер. Макса I 152

Тааффе Едуард, граф 401, 409, 412, 413, 414, 416, 417
 Тавс Лео 507
 Таер Альбрехт Даніель 352
 Тайхнер Гайнріх дер 176
 Талейран Моріс де 335, 336
 Талер Андреас 495
 Тандлер Юліус 488, 559
 Танколич Воя 465, 466
 Тассіоль I, герцог Баварський 41
 Тассіоль III, герцог Баварський 43, 51, 53 та наст.
 Таттенбах Ганс Еразм фон 242, 243
 Таубер Каспар 187
 Таулов Розенталь Теодор Антон фон 304
 Таус Йозеф 533, 534, 535
 Тауферс Ульріх фон 115
 Тацит 41
 Таяр Каміль де 251
 Тегетгоф Вільгельм, адмірал 395, 398, 462
 Текелі Еммеріх 245, 247
 Тені Вільгельм 572
 Тенкала Джованні П'етро 291
 Теделінда, кор. лангобардів 49

Теодо, герцог Баварський 50, 51
 Теодозій I, рим. імпер. 33
 Теодора, друж. герцога Леопольда VI 73
 Теодора, друж. Генріха II 69
 Теодоріх, кор. остготів 37
 Тертуллії 34
 Тжебомисліч Дубська фон 454
 Тиберій 25
 Тирольт Рудольф 456
 Тис Йоганн ван 356
 Тіллі Йоганн Церклай, барон фон 206, 209
 Тільгнер Віктор 461
 Тімо, архієп. Зальцбурзький 85
 Тіса Коломан 421
 Тіса Стефан 421, 427, 467, 476
 Тіто 519
 Тіттоні Томазо 425
 Тойдебальд 49
 Тойдеберт 49
 Тойдеберт I 41
 Тойфель Крістоф фон 233
 Толемої Етторе 481, 500
 Тонет Міхаель 357
 Тонрадель Андреас, барон фон 205
 Торнтон Джон 356
 Торстенсон Леннарт 212, 213
 Тосканський, герцог 324
 Тоттінг фон Ойта Гайнріх 173
 Траве Каспар де 355
 Трайзенські (рід) 79
 Тракс Максиміній 32
 Трапассі П'етро 288
 Траттнерн Томас фон 357
 Траун Отто Фердинанд, граф 298
 Траутмансдорф Максиміліян 211, 214, 239
 Траян, рим. імпер. 26
 Треслер Отто 568
 Трієнтський, сп. 131, 139
 Трогер Пауль 293
 Троцендорф Валентин 229
 Троцький Лев 474
 Трубер Прімус 188
 Трубецкой Ніколай Сергеевич 565
 Трчк Адам, граф 211
 Тугут Франц фон 320, 321, 322, 324
 Тун Йоганн Ернст, граф, еп. Зальцбурзький 275, 291
 Тун-Гогенштайн Лео 388, 392, 418, 447

Тун-Гогенштайн Франц 421
 Туннер Петер 452
 Туренн Анрі 244
 Турн Матіас 204, 205, 210
 Турцо Палатін 201

Удальріх Трієнтський 87
 Уленшпігель Тіль 179
 Улірц Карл 450
 Ульріх II, герцог Каринтіїський 82
 Ульріх III 83
 Ульріх Пфіртський, граф 128
 Ульріх, магістр 17
 Ультен, графи 88
 Умляуф Август 561
 Унгер Йозеф 407, 448
 Унрест Якоб 179
 Утісеніч (Мартінуцці) Георг, кардинал 186
 Уффенгаймер Йонатан 357

Фабрицій Філіп 204
 Фабрі, віденський єпископ 189
 Фабрі Йоганн 231
 Фадінгер Стефан 208
 Фай Еміль 492, 494, 499, 501, 506
 Файстауер Антон 572
 Фаль Лео 568
 Фалькенштайн фон, граф 310
 Фальмераєр Якоб 369
 Фарнезе Елізабет 260
 Феллінгер Карл 560
 Фельбігер Ігнац 365
 Фельдер Франц Міхаель 453
 Фельнер Ф. 7
 Фердинанд I, рим. кор. та імпер. 149, 153, 158, 172, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 218, 224, 227, 230, 233, 237, 238, 295, 341
 Фердинанд II, ерцгерцог, рим. кор. та імпер. 77, 257, 197, 209, 210, 211, 212, 224, 234, 237
 Фердинанд III, рим. кор. та кор. 212, 237, 239, 240, 276, 289
 Фердинанд IV, рим. кор. 239
 Фердинанд I, кор. Австрійський 342
 Фердинанд фон Габсбург-Тоскана 337
 Фердинанд, кор. Арагонський 155
 Фердинанд, цар Болгарський 412

Фердинанд, ерцгерцог Тирольський 194, 328
 Фердинанд Тирольський 231, 234, 236
 Фердрос Альфред 563
 Фернбергер Георг Крістоф фон Еггенберг 233
 Фернкорн Антон 461
 Ферраріо Карл Антоніо 483
 Ферстель Гайнріх 460
 Ферстер Людвіг 460
 Феттерс Г. 7, 8
 Фігель Леопольд 516, 521, 522, 524, 527
 Фікельмонт Карл Людвіг, граф 346, 347
 Фіккер Генріх 556
 Фіккер Людвіг фон 455
 Фіккер Юліус 450
 Фіксмільнер Плацідус 371
 Філіп I, Красивий, син Макс. I, кор. Іспанський 299
 Філіп II, кор. Іспанський 190
 Філіп II (Август) кор. Французький 72
 Філіп III, кор. Іспанський 257
 Філіп IV, кор. Іспанський 243
 Філіп IV, кор. Французький 117
 Філіп V 254, 256, 260, 261
 Філіп Анжуйський, кор. Іспанський 365
 Філіп Добрий, герцог Бургундський 152
 Філіп Іспанський, дон 305
 Філіп фон Шпангайм, архієп. Зальцбурзький 110, 112, 123
 Філіп Швабський, рим. кор. 73
 Філіппович Євген фон 448
 Фінк Йодок 479, 489
 Фірміан Леопольд, еп. Зальцбурзький 262
 Фірнберг Герта 532
 Фішгоф Адольф 345, 347
 Фішер Ернст 515, 530
 Фішер Ерлях Йоганн Бернгард фон 291
 Фішер Ерлях Йозеф Емануель фон 380
 Фішер Йоганн Мартін 382
 Фішер Т. 573
 Флацій Іллірійський 191, 195
 Флоріан, св. 34
 Фогель Йоганн Ніколаус 368
 Фогель Самуель 355
 Фогельвайде Вальтер фон дер 102, 104 та наст.
 Фогельзанг Карл, барон фон 404, 405, 406, 415, 441

Фойгтлендер Петер
 Вільгельм Фрідріх 439
 Фойхтерслебен Ернст, барон фон 376
 Фольмар Ісаак 214
 Форляуф Конрад 138
 Формбах Екберт фон 78
 Форст Віллі 571
 Фортунато Венанцій 39
 Фочіо, кор. норіків 23
 Франгепані Франц 242, 243
 Франк Йоганн Петер 367
 Франкентурн Гауч фон 418
 Франкль Герхарт 572
 Франкфуртець Філіп 179
 Франц I, (Франц Стефан Лотаринзький), рим. імпер. 264, 266, 295, 370, 382
 Франц II, рим. імпер. (I Австрійський) 320, 325, 327, 329, 334, 335, 342, 344, 351
 Франц IV, герцог Моденський 322, 324, 337, 401
 Франц Фердинанд фон Габсбург-Есте, ерцгерцог, спадкоємець трону 427, 428, 429
 Франц I, кор. Французький 158
 Франц Йосиф I, цісар Австрійський 349, 366, 367, 472, 389, 391, 392, 395, 397, 398, 403, 414, 420, 430, 437, 440, 442, 444, 450, 456, 458, 460, 464, 467, 538, 540
 Франц Карл, ерцгерцог 342
 Францоз Карл Еміль 455
 Фрід Альфред Герман 456
 Фрідель Егон 567
 Фрідель Ксавер 286
 Фрідлендер Макс 457
 Фрідріх Тирольський IV 141, 143
 Фрідріх I, рим. імпер. (Барбаросса) 70, 71, 73, 79, 102, 104, 128
 Фрідріх II, рим. імпер. 70, 72 та наст. 85, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 113, 120, 128, 296, 297, 303, 307, 313
 Фрідріх, герцог і рим. кор. (Вродливий) 119
 Фрідріх III, рим. кор. та імпер. (ерцгерцог Фрідріх V) 77, 121, 129, 144, 145, 146, 149, 150, 151, 163, 167, 171, 178, 181, 227, 337, 369
 Фрідріх I, герцог Австрійський (Бабенберг) 73
 Фрідріх II, (Войовничий) 70-78
 Фрідріх IV, герцог (з пустою кишенею) 139, 177, 202
 Фрідріх IV Пфальцький 206
 Фрідріх V Пфальцький (ставленик-кор. Богемський) 140, 141, 142
 Фрідріх I, кор. Пруський 296
 Фрідріх II, кор. Пруський 297, 298, 300
 Фрідріх II Вальхенський, архієп. Зальцбургський 162
 Фрідріх фон Тоггенбург 140
 Фрідріх (син Германа Баденського і Гертруди) 112
 Фрідріх VIII Августенбургський 395
 Фрідріх Август, курфюрст Саксонський 295
 Фрідріх Вільгельм Брауншвайзький 329
 Фрідріх Вільгельм I, кор. Пруський 261
 Фрідріх Вільгельм III, кор. Пруський 336
 Фрідріх Вільгельм IV, кор. Пруський 390
 Фрідріх Войовничий 62
 Фрідріх Карл Пруський, принц 397
 Фрідріх Пфальцький 206, 207
 Фрідріх Швабський, герцог 68, 73, 87
 Фрід'юнг Гайнріх 415, 449
 Фріз Йоганн 355, 356
 Фрізах-Цельчак Гемма фон 81
 Фріульський, маркграф 54
 Фріц Самюель 286
 Фріч Герхард 567
 Фріш Карл фон 561
 Фройд Зігмунд 449
 Фройденлехнер Пауль 232
 Фроміллер Йозеф Фердинанд 383
 Фронауер Гамарет 145
 Фрьоліх Еразм 368
 Фуке, генерал 302
 Фукс Йоганн Йозеф 289
 Фукс Найдгарт 176, 179
 Фуксбергер Ортольф 232
 Фуксмаген Йоганн 178
 Фундер Фрідріх 567
 Фурман Матіас 283
 Фурньє Август 449
 Фуртвенглер Філіп Вільгельм 560
 Фьогелін Еріх 564
 Фюгер Фрідріх Гайнріх 383
 Фюріх Йозеф 383

Фюрстенберг 445
 Фюстер Антон 346
 Хелчіцкий Петер 187
 Хітреус Давид 192, 229
 Хлодвіг 37
 Хмель Йозеф 369
 Хрущов Н. 527
 Хурський, еп. 124
 Цайлер Мартін 284
 Цайлер Франц 366
 Цайсберг Гайнріх 449
 Цанг Август 457
 Цаунер Франц 382
 Цвайг Стефан 456
 Цедліц Крістіан, барон фон 375
 Цезар Юлій 23, 128, 368
 Целлер Крістоф 208
 Цельтес Конрад 178
 Цернатто Гідо 566
 Церотін Карл фон 200, 201
 Ціллі фон, графі 80, 143
 Ціммерманн Альфред 490, 491
 Цінцендорф (рід) 239, 274, 278, 280
 Цінцендорф Альбрехт 274, 278
 Цінцендорф Георг Людвіг 239, 280
 Цірер Карл Міхаель 458
 Цірклер Томазин фон 105
 Ціта, цісарівна, друж. ціс. Карла 473
 Цішек Франц 464
 Цугаллі Каспар 291
 Цумбуш Каспар 461
 Цюльнер В. 8
 Цюльнер О. 8
 Чапка Ігнац 346
 Чарльз, принц 299
 Чернебль Георг Еразм фон 195, 220, 201
 Черні Карл 458
 Чернін Оттокар 473
 Черноєвіч Арсен 248
 Черчілль 513
 Честі Марко Антоніо 288
 Четтель Ганс 529
 Чиганович Мілан 465, 466
 Чокор Франц Теодор 566
 Шай Йозеф, барон фон 448
 Шаймпфлюг Теодор 561
 Шайтбергер Йосиф 269
 Шалленберг Крістоф фон 232
 Шальк Франц 569 та наст
 Шаля-Пайльштайн-Бурггаузен, графі фон (Зіггарди) 65
 Шарлотта, друж. Макс. Мексиканського 403
 Шарф Ервін 521
 Шассіа Доменіко 290
 Шастелер де Курселле, Йоганн Габріель 330
 Шаукаль Ріхард 456
 Швайкгардт Франц Ксавер 371
 Шварценберг (рід) 292
 Шварценберг Карл 332, 333, 334
 Шварценберг Маріянна 377
 Шварценберг Фелікс 349, 389, 445
 Шверін, фельдмаршал 301
 Швінд Моріц фон 379, 383, 460
 Шебеста Пауль 562
 Шекспір 570
 Шель Коломан 420, 421
 Шембер Конрад 437
 Шенкль Карл 449
 Шербан Радул 198, 203
 Шерер Вільгельм 449
 Шерер Георг 195
 Шер'є Поль 523
 Шерф Адольф 514, 516, 524, 526, 527
 Шефле Альберт 406, 441
 Шіканедер Еммануель 375
 Шіле Егон 463
 Шіллер Ф. 372, 375, 376, 392
 Шіль Фердинанд фон 329
 Шіндлер Еміль Якоб 463
 Шіндлер Франц Мартін 416
 Шірах Бальдур фон 512, 569
 Шкода Йозеф 367, 447
 Шлентер Пауль 456
 Шлессер Г. 7
 Шлік Моріц 562
 Шльоссер Юліус 565
 Шляйнцер Карл 527, 532, 533
 Шмельцль Вольфганг 232
 Шмерлінг Антон фон 393, 394, 399
 Шмід Вальтер 23
 Шмідт Вільгельм 562
 Шмідт Гідо 505, 506
 Шмідт Йоганн Мартін 383
 Шмідт Рудольф 561

Шмідт Франц 568
 Шмідт Фрідріх 460
 Шміц Вольфганг 528
 Шмуц Карл 371
 Шнайдер Алоїс 333
 Шнайдек Йоганн 158
 Шнайройтер Леопольд 176
 Шнеллер Юліус 368
 Шніцлер Артур 455, 565
 Шобер Йоганн 488, 489, 493, 494, 496, 503
 Шоппе Каспар 212
 Шпангайм Гайнріх фон 82
 Шпангайм Філіп фон 112
 Шпангайм-Марбург Бернгард фон 79
 Шпанн Отмар 563
 Шпекбахер Йозеф 330
 Шпорк Йоганн, граф 213
 Шпренгер Пауль Едуард 381, 459
 Шрайберс Карл фон 370
 Шрайфогель Йозеф 374, 375
 Шрамб Ансельм 284
 Шраммелів Йоганн 459
 Шраммель Йозеф 459
 Шранц Вольфганг 195
 Шредінгер Ервін 560, 561
 Шреккер Франц 568
 Шреттер Франц Фердинанд 368
 Шрьодер Вільгельм фон 272, 273
 Шрьодер Софі 375
 Штайгер Антон Давид 373
 Штайдле Ріхард 492
 Штайн Карл фон 328, 337
 Штайн Лоренц фон 448
 Штайнахер Ганс 481
 Штайнер Рудольф 562
 Штайнль Матіас 292
 Штайнпергер Ганс 193, 228, 231
 Штайрер Курт 536
 Штакельберг Отто Магнус фон, барон 336
 Штаммель Йозеф Тадеуш 293
 Штампфер Ганс Адам 276
 Штапс Фрідріх 329
 Штаргемберг 499, 506
 Штаргемберг Гідо, граф 252
 Штаргемберг Гундакар, граф 280
 Штаргемберг Ернст Рюдигер фон, граф 246, 248
 Штаргемберг Ернст Рюдигер, князь 492,
 Штаргемберг Пауль Якоб 205

Штауфен (династія) 76
 Штафлер Йоганн Якоб 371
 Штегер Норберт 535
 Штельцгамер Франц 378, 462
 Штерцінгер Ляндек Міхаель 251
 Штіфт Йоганн Андреас 367
 Штіфтер Адальберт 376, 377, 453
 Штобеус Георг 197
 Штоль Максиміліян 367
 Штранцікі Йозеф Антон 288
 Штрассер Йозеф 359
 Штратман, граф 291
 Штрауз Оскар 568
 Штраус Ріхард 455, 568, 569
 Штраус-батько Йоганн 348, 380
 Штраус-син Йоганн 458
 Штрафелла Франц 494
 Штрафнер 497
 Штреєрувіц Ернст 493
 Штреленау Ніколаус Німбш фон 376
 Штріккер 106
 Штробах Йозеф 417
 Штрогаль Еміль 448
 Штройн фон Шварценау Райхарт 233
 Штудель Петер Пауль 290
 Штубенберг Йоганн Вільгельм фон 287
 Штубенбергери (рід) 80
 Штурм Якоб 229
 Шгьорк Антон фон 367
 Штюльц Йодок 369
 Штюрк Карл, граф 426, 472
 Шуберт Франц 379
 Шукерт 438
 Шульман 352
 Шумаєр Франц 427
 Шуман Елізабет 569
 Шуми Вінценц 514
 Шумпетер Йозеф Алоїс 564
 Шуппен Якоб ван 290
 Шушніг Курт 496, 501, 504, 505, 507, 508
 Шьоллер Олександр 434, 436, 437
 Шьонбауер Леопольд 560
 Шьонберг Арнольд 458, 568
 Шьонборн Франц, кардинал, архієп. Празький 416
 Шьонборн Фрідріх Карл фон 292
 Шьонгер Карл 454, 565
 Шьонерер Георг фон 414, 415, 419, 422, 433, 503

Шьонлебен Йоганн Людвіг 282

Юлій II, папа 155, 156
 Юліхський, герцог 202
 Юнг Філіп 512
 Юргер Карл 219
 Юргер Крістоф 186
 Юрішич Міклош 185
 Юстиніан, імператор 37, 41, 42
 Юсті Йоганн Гайнріх Готльоб фон 350

Ягеллон Владислав 142
 Ягеллон Владислав II Матяш 149
 Ягеллон Сигізмунд Август 192
 Ягіч Лео 449
 Язоміргот Генріх II 62, 101
 Якоб, святий 71
 Якоб II, король 249
 Ян Вільгельм 458
 Ян Казимир 240
 Ян III Собеський 245, 246, 247, 248
 Янсен Корнеліус 306
 Ярке Карл Ернст 344
 Ясніший Люїтпольд 62

Наукове видання

Еріх Цольнер
ІСТОРІЯ АВСТРІЇ

Переклали з німецької:

Роман Дубасевич (Передмови, Вступ, розділи I-IV, X),
Христина Назаркевич (розділи V-VII),
Анатолій Онишко (розділ VIII),
Наталя Іваничук (розділ IX)

Науковий редактор
Василь РАСЕВИЧ

Редактор
Мирослава ПРИХОДА

Художньо-технічний редактор
Андрій КІСЬ

Коректор
Галина ШЕВЧУК

Показчик імен та прізвищ уклала
Анна-Марія ВОЛОСАЦЬКА

Центр гуманітарних досліджень
Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, кім. 208, м. Львів 79602

Видавництво «Літопис» вул. Костюшка, 2,
м. Львів 79000 kms@litech.lviv.ua

Свідчення про державну реєстрацію Серія ДК № 426 від 19. 04. 2001

Здано на складання 10. 01. 2001
Піди. до друку 14. 05. 2001
Формат 70x100/16
Папір офсетний №1.
Офсетний друк.

Віддруковано з готових діапозитивів у Жовківській друкарні
видавництва Отців Василян «Місіонер» вул. Василянська, 8
м. Жовква 80300

НБ ІІІУС

642371

